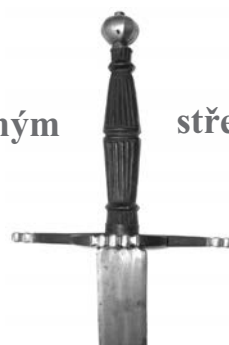

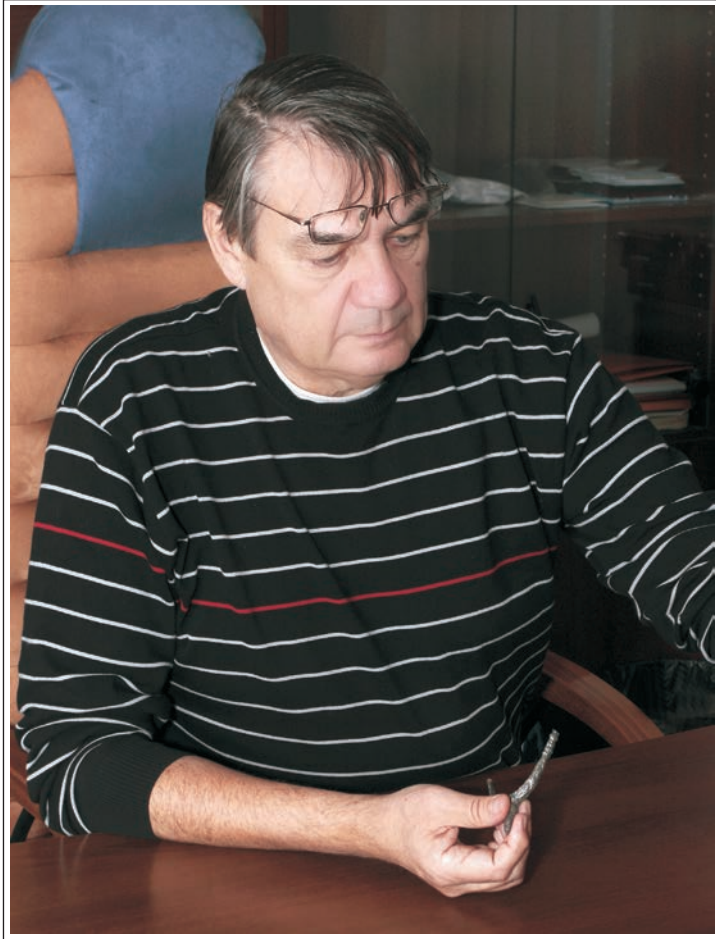

MEZI RANÝM A VRCHOLNÝM STŘEDOVĚKEM

*Pavlu Kouřilovi k šedesátým narozeninám
přátelé, kolegové a žáci*

Mezi raným a vrcholným středověkem

MEZI RANÝM
A VRCHOLNÝM STŘEDOVĚKEM

*Pavlu Kouřilovi k šedesátým narozeninám
přátelé, kolegové a žáci*

Archeologický ústav Akademie věd České republiky, Brno, v. v. i.

Brno 2012

Publikace byla vydána v rámci Programu výzkumné činnosti
Archeologického ústavu AV ČR, Brno, v. v. i., na léta 2012–2017

Uspořádali Jiří Doležel a Martin Wihoda
Brno 2012

Všechna práva vyhrazena
Copyright © 2012 Archeologický ústav Akademie věd České republiky, Brno, v. v. i.,
a autoři
ISBN 978-80-86023-76-2

Obsah

Martin WIHODA, Báječná léta s Pavlem. V abecedním pořádku	9
Bibliografie doc. PhDr. Pavla Kouřila, CSc. 1974–2011	13
Stará Morava jako místo k zamyšlení	
Jaroslav TEJRAL	29
K současnému stavu archeologického i historického bádání o nejčasnějším středověku na Moravě / <i>To the present state of archaeological and historical research on the Early Middle Ages in Moravia</i> /	
Dagmar JELÍNKOVÁ – Vladimír ŠREIN – Martin ŠTASTNÝ	69
Doklady slévačství neželezných kovů v kultuře s keramikou pražského typu na Moravě / <i>Evidence of the casting of non-ferrous metals in the Prague-type pottery culture in Moravia</i> /	
Luděk GALUŠKA	91
Hrob 1/2003 z Modré u Velehradu. Pohřeb „pohanského“ velmože z éry raného křesťanství na Moravě? / <i>Grave 1/2003 from Modrá near Velehrad. Burial of a “pagan” manor from the early Christian era in Moravia?</i> /	
Marek HLADÍK	111
Výskum sídelných štruktúr v zázemí včasnostredovekého hradu v Mikulčiciach / <i>Research into settlement structures in the hinterland of the early medieval stronghold in Mikulčice</i> /	
Marian MAZUCH	137
Výzkumy severního podhradí hradiště Valy u Mikulčic: k otázce násilného zániku velkomoravských mocenských center na počátku 10. věku / <i>Excavation of the northern suburbium of the Mikulčice-Valy fort and violent downfall of the Great Moravian centres at the beginning of the 10th century</i> /	
Zdeněk MĚŘÍNSKÝ	161
Arabský pramen o starých Maďarech z roku 942 zmiňující Moravu / <i>An Arabic source about the old Magyars dated 942 referring to Moravia</i> /	
Blanka KAVÁNOVÁ	169
Poznámka k relativní chronologii ostruh s páskovými rameny / <i>Note on the relative chronology of metal-strip spurs</i> /	

Milan HANULIAK – Ivan KUZMA Polozemnice hospodárskeho využitia z Mužle-Čenkova / <i>Half-sunken buildings in Mužla-Čenkov used for farming purposes</i> /	185
Nad'a PROFANTOVÁ – David VÍCH Zlacený vrchlík z Bošina (okr. Ústí nad Orlicí) a problém dokladů přítomnosti raně středověké elity ve východních Čechách / <i>Gilded cap from Bošín (Ústí nad Orlicí district) and evidence of the presence of an early medieval elite in Eastern Bohemia</i> /	197
Krzysztof JAWORSKI Nowe <i>velkomoraviana</i> z grodziska z końca IX i początku X wieku w Gilowie na Dolnym Śląsku / <i>New Great Moravian finds from the hillfort from the end of the 9th to the beginning of the 10th century in Gilów in Lower Silesia</i> /	209
Mychajlo FYLYPTSCHUK Der archäologische Komplex von Plisnesko / <i>Plisnesko archaeological complex</i> /	235
Všední a sváteční den středověkého člověka	
Petr SOMMER Sázavský klášterní chrám na konci 11. století (pokus o novou interpretaci textu tzv. Mnicha sázavského k roku 1095) / <i>The Sázava monastery church at the end of the 11th century (an attempt at a new interpretation of the text of the so-called Monk of Sázava dated 1095)</i> /	253
Vratislav JANÁK Fragment medailonu s trůnícím Kristem z Drnovic u Vyškova / <i>Fragment of a medallion with the enthroned Christ from Drnovice near Vyškov</i> /	261
Klára FLEKOVÁ – Zdeněk ČIŽMÁŘ – Rudolf PROCHÁZKA Nález románských dlaždic z Rokytné / <i>A find of romanesque paving tiles from Rokytná</i> /	279
Zdeněk DRAGOUN – Michal TRYML Románské pozůstatky kostela sv. Petra a Pavla v Bohnicích / <i>Romanesque remains of the Church of St. Peter and St. Paul in Bohnice</i> /	301
Krzysztof WACHOWSKI Symbolika zapinek średniowiecznych / <i>Symbolism of medieval brooches</i> /	313
Zdeňka MĚCHUROVÁ Pri strážnickej bráně, stojí koně vrané ... Středověký keramický koníček na Slovácku a ve Slezsku / <i>Medieval ceramic horses in Moravian Slovakia and in Silesia</i> /	333
Rudolf KRAJÍC Nové nálezy kachlů s husitskými motivy z Tábora / <i>New finds of tiles with Hussite motifs from Tábor</i> /	351

Miriam NÝVLTOVÁ FIŠÁKOVÁ Paleopatologické nálezy na třech zvířecích kostrách ze středověké jímky v Opavě <i>/ Paleopathological finds on three animal skeletons from the medieval cess-pit in Opava /</i>	365
Dalibor PRIX Kaple hamerníka Kleinnickela / <i>Chapel at Kleinnickel iron-mill foreman /</i>	373
Martin ČAPSKÝ Poselské zřízení ve středověkém Slezsku / <i>Establishment of a messenger system in medieval Silesia /</i>	397
Svět moci, války a urozených	
David KALHOUS Přemyslovské državy, sv. Václav a říše / <i>Přemyslid dependencies, St. Wenceslas and the Empire /</i>	411
Martin WIHODA Morava knížete Břetislava I. / <i>Moravia under Duke Břetislav I /</i>	421
Martin NODL Sacramenta fidei / <i>Sacramenta fidei /</i>	433
Sławomir MOŹDZIOCH Grody wczesnopiastowskie w świetle wyników tzw. badań „milenialnych” oraz efektów najnowszych prac wykopaliskowych / <i>Early Piast castles in the light of the “Millennium” surveys and the results of the latest archaeological excavations /</i>	443
Michał KARA Grody tzw. centralne pierwszej monarchii piastowskiej w przestrzeni sakralnej. Przykład Gniezna (paralele czeskie) / <i>Central castles of the earliest Piast monarchy in the sacral sphere, taking Gniezno as an example (parallels with Bohemia) /</i>	459
Alexander T. RUTTKAY Archeologické výskumy v oblasti pohoria Považský Inovec a panstvo hradu Tematín / <i>Archaeological research in the region of the Považský Inovec mountain range and the estate of Tematín Castle /</i>	487
Josef ŽEMLIČKA Epizody z vládní praxe Přemysla Otakara II. O revindikacích, hradech a nucené směně / <i>Episodes from the Governmental Practice of Přemysl Otakar II. On Revindications, Castles and Forced Changes /</i>	521
Miroslav PLAČEK Fortifikace a církev ve středověku / <i>Fortifications and the Church in the Middle Ages /</i>	537

Jiří DOLEŽEL	561
Na hranici Moravy. Pozdně středověké opevnění v trati Hrádek u Javorníka v Bílých Karpatech / <i>On the boundaries of Moravia. Late medieval fortification Hrádek near Javorník in the White Carpathians /</i>	
Ludvík BELCREDI	583
Penězokazecká dílna na hradě Skály / <i>Counterfeiters' Workshop at Skály Castle /</i>	
Miloš ČIŽMÁŘ	599
Závěsné pečetidlo z hradu Košíkov u Drahonína na Tišnovsku / <i>Pendant seal from Košíkov Castle near Drahonín, in the region Tišnov /</i>	
Markéta TYMONOVÁ – Petr ŽÁKOVSKÝ	611
Železný meč ze Stěbořic / <i>Iron sword from Stěbořice /</i>	
Petr ŽÁKOVSKÝ	625
Dlouhé meče se značkami v podobě biskupské berly z moravských sbírek / <i>Long swords with marks in the form of a bishop's crozier from Moravian collections /</i>	
Irena LOSKOTOVÁ	645
Dýka u pasu brněnského měšťana / <i>A Dagger at the Waist of a Brno Burgher /</i>	
Vendula VRÁNOVÁ – Jakub VRÁNA	653
Nálezy ostruh z hradu Tepence z archeologických výzkumů v letech 1997–1999, 2007–2008 / <i>Finds of spurs from Tepenec Castle from archaeological surveys in 1997–1999 and 2007–2008 /</i>	
Libor JAN	665
Zbraně a zbroj v obraze pečetí 13. věku / <i>Weapons and armour depicted on seals in the 13th century /</i>	
Seznam autorů	681

Báječná léta s Pavlem V abecedním pořádku

MARTIN WIHODA

A jako akademie. Nejprve Československá, pak Česká, trvale věd. Stala se Pavlovým osudem, přestože na počátku sedmdesátých let vůbec nebylo jasné, zda normalizační zrušená akademie bude mít zájem o mladého vědce, jehož beztak nevhodné kádrové a sociální předpoklady umocnila opovázlivost mladšího bratra, který si dovolil vyměnit jistoty Husákova socialismu za kanadský Vancouver. Po jistém váhání se nakonec místo našlo. Nikoliv ovšem v Brně (nebo Praze), nýbrž v dostatečně zapadlé opavské pobočce. To se psal rok 1979 a nejinak tomu bylo v následujících letech. Výhled do opavských ulic a zahrad sice časem nahradily smrčky na Královopolské, nicméně výjimečný Pavlův vztah k Akademii neutrpěl ani ten nejmenší šrám a po třech dekádách dnů všedních i svátečních přerostl v pouto, jež se Pavlovi (uprostřed ne zcela šetrné názorové výměny nad smyslem této instituce) stalo břemenem a jedním z osobních traumat.

B jako Brno, ale také léta dospívání a studentských radovánek. A nezapomeňme na přednášky a semináře na brněnské filozofické fakultě. Zde byl Pavel získán pro slovenskou archeologii a Starou Moravu, aniž by se ovšem příliš vzdálil světu středověkého člověka, do něhož nahlédl již jako gymnazista.

C jako cesty. Po dlouhá léta Pavel elegantně a bezpečně (pravda, drobné oděrky a jiné stopy v autolaku by mohly svádet k různým poznámkám, ovšem nač se nimrat v nepodstatných detailech) brázdil česko-moravsko-slezské autostrády, silnice různých tříd i travnaté a polní pěšiny a stezky. Nejčastěji na trase Brno – Opava a zpět, zpravidla o prázdninách přibyla k Opavě Chotěbuz (u Těšína) a poslední dobou zajížděly na Paní háj v Chříbech. Vlastně zajížděly ne, spíše návraty. Ať již ale Pavel mířil k Severu, Jihu, Východu nebo Západu, vždy se přesouval rychlostí, která slabším povahám brala (nebo naopak vracela) chuť do života. Snad právě zde mají svůj počátek divoké zvěsti a legendy o pravidelných opravách zalomené ručičky tachometru, k čemuž mohu místopřísežně prohlásit, že se nezakládají na pravdě. S takovou drobností by se přece žádný servisní technik nezdržoval ...

D jako Dostál. Bořivoj Dostál. Skvělý učitel a vědec, zkrátka osobnost, k níž se Pavel nikdy nepřestal hlásit.

E jako expozitura, kterou si v Opavě roku 1955 zřídil brněnský archeologický ústav. V divokých devadesátých letech sice zanikla a její osazenstvo přešlo do svazku Národního památkového ústavu, nicméně po čase se ukázala stará pravda, že Morava není Slezsko a že zrušení pobočky bylo, když už ne zbytečné, tedy rozhodně předčasné. Vraťme se však před rok 1989. Samotná pobočka připomínala ctihodné pole přísné vědy jen

vzdáleně. Možná i proto, že v jejím čele stála figura poněkud rázovitá. Ačkoliv jaký kraj, takový mrav, aneb z dobové korespondence:

„Mnoho se mluví o vykopávkách, ale málo se dělá. Proto – místo odpočinku – vzal jsem lopatu, krompáč a pytel přes rameno a šel jsem kopat na Švédskou skálu. Byl sychravý den, ale bez sněhu. Hradiště na Švédské skále je opředeno mnoha pověstmi. A kdo má o historii našeho kraje zájem, toho to přímo nutí, aby vzal krompáč a na tomto tajuplném místě kopal a hledal stopy minulosti. Kopal a rýpal jsem tam v zemi přes půl dne. Vykopával jsem červené kamení a střepiny hliněného hrnce s vlnovkou. Kousek dále jsem objevil železnou střelu. To je důkaz, že sem sahá lidská stopa z dávné minulosti. Volám proto k spolupráci – kopat, bádát, nespát!“

Takové výzvě se prostě odolat nedá.

F jako Francie. Že je Pavel nenápadný frankofil, muselo být jasné každému, kdo jej potkal po návratu z Paříže nebo Caen. Za mnohé jistě vděčí rodinnému zázemí a hodinám gymnaziální francouzštiny, kterou si pak zdárně oživil v devadesátých letech, před prvními vědeckými výjezdy do Francie. Nejde však pouze o schopnost domluvit se. Francie znamená pro Pavla tolik, co setkání s dobrými přáteli a mohu-li soudit, s jeho francouzskou zkušeností lze srovnávat snad jen výjezdy do Nitry nebo Bratislavy.

G jako galantnost. A podmanivý hlas, jímž si dokázal naklonit leckteré dívčí a dámské srdce. Až na jistou nadpraporčici ze Šternberka, která vyplňovala pokutový lístek (kupodivu za rychlou jízdu) s takovou sveřepostí, že zde nic nezmohlo ani jindy téměř všemocné kouzlo Pavlovy osobnosti.

H jako hrady. Nejprve moravské, neboť právě na Moravě, v okolí dalešické přehrad, započala Pavlova vědecká dráha. Od krušných čalonicích počátků, kde se bezděky držel nesmrtelné výzvy „*Kopat, bádát, nespát*“, se propracoval k prvním dílčím úvahám a opevněná sídla neopustila Pavlův zájmový obzor ani v Opavě. Jen hrady a hrádky v povodí řeky Jihlavy nahradila opevněná sídla v Pobeskydí a na Jesenicku, dokud nezasáhla šťastná náhoda a do Pavlovy dílny nevstoupil znalec slezské církevní i světské (nejen) středověké architektury a po čase také historik. Nyní již autorský trojlístek věnoval hradům českého Slezska více než čtyři léta svého života a na cestě za poznáním musel zdolat řadu nečekaných překážek včetně jarní vánice, v níž statečně zaměřil hrad Fürstenwalde. Zlatým písmem se do (naštěstí tajné) pamětní knihy zapsal rovněž výstup na hrad Koberštejn, během něhož se o dva členy expedice střídavě pokoušel infarkt, zatímco třetí si zapálil cigaretu a s jemně káravým úsměvem pod knírkem se otázel, zda jsme snad na základní škole neměli tělocvik. Tak se v dlouhých a bolestných přípravách zrodil objemný spis a vedle něj ještě něco mnohem cennějšího. Neokázalé přátelství.

Ch jako Chotěbuz. Slovanské hradisko na levém břehu řeky Olše sice svým významem nikdy nepřesáhlo provinční souřadnice, nicméně plošný, od roku 1979 systematicky vedený výzkum z něj učinil pevný bod na mapě známých slovanských sídlišť. A nejen známých, nýbrž také dobře poznaných, což dokládají desítky dílčích zpráv, příspěvků i stále ceněné Slovanské osídlení českého Slezska. Ale za Chotěbuzí se skrývá i rovněž příjemné večery u rybníka a přátelské hovory u „Šotků“ a s „Šotky“.

I jako imaginace, čili obrazotvornost nebo ještě lépe fantazie. Pokud si dobře vzpomínám, někdy před koncem devadesátých let se mi Pavel opatrně svěřil, že není přesvědčen, zda nově otevřené sondy na akropoli a prvním předhradí chotěbuzského hradiška mohou zásadně upravit nebo dokonce pozměnit dosud známý obraz historických událostí. Zda nové výzkumy pouze nezmnoží soubor již známých poznatků a že on sám uvažuje o proměně Chotěbuzi v jakýsi archeologický park, který by sloužil veřejnosti i k výuce studentů Slezské univerzity v Opavě. Tehdy jsem něco takového pokládal za přespříliš krásný sen, který je možno snít, sotva však uvést do života. A přece se stalo. Pavel dokázal vypracovat nezbytné projekty, přesvědčil domácí i zahraniční instituce, a když se na dříve zarostlém a snadno přehlédnutelném ostrohu objevila palisáda, později dokonce most a strážní věž, změnila se Chotěbuz v místo oblíbených rodinných výletů, jež dokazovalo, že dějiny historického Těšínska sahají dále než k těžbě uhlí nebo česko-polským sporům.

J jako Jirka.

K jako Kyjov a jeho okolí. Místo paměti a vlastně již od 14. února roku 1950 místo věčných návratů. Mezi lány, zahrady a vinice pod malebně zvlněnými hřebeny chrbských lesů však Pavla nepřiváděly jen dětské vzpomínky, nýbrž také chaloupka na „Paňhájí“, kolem níž rostou meruňky, vinná réva a také třicet (nebo že by už čtyřicet?) let nestříkané jabloně, jež rok co rok nabízejí plody nevalného vzhledu (ale těch vitamínů!). Ale co by byla zahrada bez dobrých kamarádů, s nimiž před časem vystavěl kapličku svatého Vendelína, patrona a ochránce pouťníků, pastevců a stád. Tož tak.

L jako léčba. Nejde o nic menšího než o srdce, které Pavlovi nepracuje tak, jak by mělo. Dlouhá léta, a proto ani jeho nedávné zhroucení nebylo tak nečekané, jak by se mohlo zdát. Přesto mnohé zaskočila a jiné upřímně vyděsila. A Pavel? S bezmocným povzdechem musím konstatovat, že se po nelehké operaci a týdenním pobytu ve špitále nechal propustit do domácího ošetřování, ovšem cestou se zastavil na archeologickém ústavu, aby podepsal jakési papíry. Asi to bylo nezbytné, nevím. Tento způsob léčby se mi však zdá být poněkud nešťastným.

M jako Morava. Stará nebo také (zejména pro přesvědčené patrioty) Velká. Příkazaný úděl na opavské expozituře posunul Pavla na samotný okraj zlatem zářící říše Moravanů a nebylo proto jasné, zda někdy vstoupí do hlavního proudu slovanské archeologie. Dlouho, vlastně až do konce devadesátých let, se zdálo, že zůstane u vysoce ceněného výzkumu na Chotěbuzi. Jedinečná výbava bojovníckého hrobu z Hradce u Opavy však dala vzniknout znamenité úvaze o distribuci knížecí (zeměpanské) moci z centra na periferii a zasloužené pozornosti se těší rovněž Pavlovy příspěvky k nelehkému sousedství i společenství Maďarů a Moravanů.

N jako Nekuda. Přesněji Vladimír Nekuda. Nepřednášel, přesto se stal Pavlovi prvním rádcem a učitelem a Pavel jemu vděčným a nezapomínajícím žákem.

O jako Opava. Minulostí zemské metropole obdařené i zatížené město s vynikajícími archeologickými sbírkami i skvělými předpoklady pro vědeckou práci. Snad se

jednou podaří překonat maloměstské nelásky a vznikne zde silné a respektované archeologické (a možná i medievistické) pracoviště. Naplnil by se tak jeden velký Pavlův sen.

P jako Přemek.

Q třeba jako „*Qui cito dat, bis dat*“ aneb, kdo rychle dává, dvakrát dává. Bývaly časy, kdy měl Pavel do kapsy hodně hluboko. Obdařen touto zkušeností pomáhal bez zbytečných řečí, rad a pouček bližním v nouzi, přestože se čas od času naplnilo jiné známé pořekadlo o dobrém skutku, jenž musí být po zásluze ztrestán.

R jako revoluce. Sametová. Nebo také ukradená, možná i zpackaná. Prolomila však dogmaty a prověřenými kádry spoutaný horizont vědecké práce a mohu-li soudit, nabízenou příležitost Pavel využil způsobem téměř příkladným.

S jako Slavkov a zdejší městské muzeum. Do jisté míry nouzová, čtyři léta trvající zastávka mezi fakultou a akademií věd, během níž se Pavel věnoval jak středověké archeologii, tak vzpomínkám na bitvu, která Slavkov proslavila daleko za hranicemi.

T jako tolerance. Pavlovi rozhodně nechybí jasné a dobře zdůvodněné názory. Nevím však, že by je někdy někomu vnucoval, což si někdo může plést (i to se bohužel stává) se slabostí.

U jako ústav. Míněn samozřejmě brněnský archeologický ústav, v jehož strukturách si Pavel vyzkoušel post řadového vědce, vedoucího opavské pobočky a zástupce ředitele až v roce 1998 převzal správu celé instituce. Po úřadě však nikdy netoužil a jen vědomí odpovědnosti ovlivnilo Pavlovo rozhodování před posledním výběrovým řízením. Mohu-li zde poznamenat, nebyla to pro něj jednoduchá volba. Nekončící příval hlášení, výkazů, oběžníků a jiných povinností z rodu neodkladných si vybral krutý desátek na vědecké práci, které již Pavel nemůže věnovat tolik času a prostoru, kolik by on sám chtěl a kolik by si skutečně zasloužila.

V jako věda. Pavlova vědecká dílna se vyznačuje střízlivým výkladem, jenž vybízí k dalšímu zamyšlení a současně, pro pečlivý rozbor známých nebo dochovaných pramenů, se stává pevným výchozím bodem dalšího výzkumu. Jinými slovy, vědecké kvality nemůže Pavlovi upřít ani osobně podjatý odpůrce a lze jen litovat, že nedošly soustavnějšího uplatnění v nějakém archeologickém semináři.

XY jako vzpomínka na vše a všechny zde nejmenované a nezmíněné.

Z jako Zdenka.

Bibliografie

doc. PhDr. Pavla Kouřila, CSc.
1974–2011

Monografie, monografie s kolektivní účastí

1. *Slovanské osídlení českého Slezska*. Brno – Český Těšín 1994. 220 str.
2. *Hrady českého Slezska*. Brno – Opava 2000. 648 str. (spoluautoři Dalibor Prix, Martin Wihoda).
3. *Dějiny Slezska. Pravěké a raně středověké osídlení*. In: Bakala, J. a kol., Slezsko, Opava 1992, 28–40, 187–189, obr. 18–25.
4. *Opava před Opavou. Život v raně středověkém městě ve světle archeologie*. In: Müller, K. – Žáček, R. a kol., Opava – historie, kultura, lidé. Praha 2006, 19–42.
5. *Velká Morava*. In: Sommer, P. – Třeštík, D. – Žemlička, J. (edt.), Přemyslovci. Budování českého státu. Praha 2009, 100–121.

Rukopisné monografie

6. *Hrady ve středním Pohrlaví ve světle archeologických a písemných pramenů*. Brno. Diplomová práce na filosofické fakultě University Jana Evangelisty Purkyně, 1974. 166 str., LV tab.
7. *Raně středověká a středověká opevněná sídla ve středním Pohrlaví*. Brno. Disertační práce na filosofické fakultě University Jana Evangelisty Purkyně, 1977. 226 str., XCII tab.
8. *Slovanské osídlení českého Slezska*. Brno. Kandidátská disertační práce na Archeologickém ústavu Akademie věd České republiky Brno, 1993. Díl I – text, 217 str.; Díl II – tabulky, CXXIII tab.

Studie a články

9. *Archeologický průzkum hradu Holoubek na Hrotovicku*, Vlastivědný věstník moravský XXVIII/2, 1976, 215–217.
10. *Loštické poháry ze Slavkova*, Vlastivědný věstník moravský XXVIII/3, 1976, 335–337.
11. *Opevněné sídlo Čalovice, kat. úz. Dalešice, okres Třebíč (příspěvek k poznání opevněných sídel drobných feudálů ve středním Pohrlaví na jz. Moravě)*, Archaeologia historica 2, 1977, 137–154.
12. *Příspěvek k poznání hradů Kozlova, Kufštejna a Rabštejna ve středním Pohrlaví na jz. Moravě*, Archaeologia historica 3, 1978, 131–145.
13. *Archeologické nálezy z hradu Templštejnu (železné předměty)*, Archaeologia historica 4, 1979, 129–140.

14. *Archeologické nálezy z Drnovic, okr. Vyškov*, Vlastivědný věstník moravský XXXII/1, 1980, 30–38 (spoluautor Vratislav Janák).
15. *Předběžné geofyzikální měření na lokalitě Chotěbuz-Podobora*. In: Sborník referátů 1. Celostátní konference „Aplikace geofyzikálních metod v archeologii a moderní metody terénního výzkumu a dokumentace“, Petrov nad Desnou, 2.–4. říjen 1979, Brno 1980, 67–71 (spoluautoři Libuše Hofrichterová, Karel Müller, Aleš Poláček).
16. *Zpráva o archeologickém výzkumu na hradisku Chotěbuz-Podobora u Českého Těšína, okr. Karviná, za rok 1978*, Těšínsko XXIII/2, 1980, 6–7.
17. *Nález zazděných nádob na hradě Hukvaldy*, Těšínsko XXIV/3, 1981, 12–15 (spoluautor Rudolf Žáček).
18. *Pohár se třemi výlevkami ze Slezska*, Vlastivědný věstník moravský XXXIII/3, 1981, 358.
19. *Příspěvek k dějinám hradu Hukvaldy na severní Moravě*, Archaeologia historica 6, 1981, 253–270 (spoluautor Rudolf Žáček).
20. *Geofyzikální výzkum archeologických lokalit na severní Moravě*. In: Pleslová-Štiková, E. (red.), Geofyzika a archeologie. 4. celostátní symposium, Dům vědeckých pracovníků ČSAV Liblice, 1.–4. listopadu 1982, Praha 1983, 159–168 (spoluautoři Aleš Poláček, Libuše Hofrichterová, Karel Müller, Jiří Pavelčík).
21. *Středověký hrádek na katastru obce Lubina, okr. Nový Jičín*, Časopis Slezského muzea 32, série B – vědy historické, 1983, 259–283 (spoluautor Rudolf Žáček).
22. *Středověký hrádek v Zavadě (okr. Opava)*, Vlastivědný věstník moravský XXXV/3, 1983, 342–345 (spoluautor Rudolf Žáček).
23. *Hradisko v Chotěbuzi-Podoboře*, Těšínsko XXVII/4, 1984, 25.
24. *Středověký hrádek v Janovicích*, Těšínsko XXVII/4, 1984, 23–24.
25. *Dvě neznámé drobné středověké fortifikace na Bruntálsku*, Časopis Slezského muzea 34, série B – vědy historické, 1985, 193–200 (spoluautor Miroslav Plaček).
26. *Hrad Luginsland a jeho úloha v kolonizaci Krnovska*, Časopis Slezského muzea 34, série B – vědy historické, 1985, 114–127 (spoluautor Miroslav Plaček).
27. *Třicet let opavské expozitury AÚ ČSAV Brno*, Vlastivědný věstník moravský XXXVII/3, 1985, 334–335.
28. *Drobná středověká opevnění v Pobeskydí a otázka jejich klasifikace*, Časopis Slezského muzea 35, série B – vědy historické, 1986, 97–138 (spoluautor Rudolf Žáček).
29. *Hrad Zátor u Louček (okr. Bruntál)*, Vlastivědný věstník moravský XXXVIII/3, 1986, 303–306 (spoluautor Miroslav Plaček).
30. *Přehled výzkumů, záchranných akcí a terénních průzkumů opavské expozitury AÚ ČSAV v Brně za léta 1975–1984*, Vlastivědný věstník moravský XXXVIII/3, 1986, 315–317.
31. *Revizní průzkum hradů Quingburgu a Koberštejna (okr. Bruntál)*, Archaeologia historica 11, 1986, 221–230 (spoluautor Miroslav Plaček).
32. *Středověký meč z Heřmanovic, okr. Bruntál*, Archaeologia historica 11, 1986, 515–516.
33. *Drobné středověké opevnění Lipina a jeho archeologický výzkum*, Archaeologia historica 12, 1987, 375–382 (spoluautor Rudolf Žáček).
34. *Drobné středověké opevnění ve Stonavě*, Těšínsko XXX/2, 1987, 6–9 (spoluautor Rudolf Žáček).

35. *Pozdně středověký kachel z Lesůnek*, Jižní Morava 23, sv. 26, 1987, 278–280 (spoluautor Karel Müller).
36. *Zbytky hradu v Moravském Berouně, okres Bruntál*, Časopis Slezského muzea 36, série B – vědy historické, 1987, 41–45 (spoluautor Miroslav Plaček).
37. *Edelštejn a Leuchtenštejn – dva hrady u Zlatých Hor, okres Bruntál*, Časopis Slezského muzea 37, série B – vědy historické, 1988, 29–35, obr. 1, 2, tab. I, II (spoluautor Miroslav Plaček).
38. *Hrad Vartnov a jeho postavení ve vývoji hradů na Opavsku*. In: Frolec, V. (ed.), Rodná země. Sborník k 100. výročí Muzejní a vlastivědné společnosti v Brně a k 60. narozeninám PhDr. Vladimíra Nekudy, CSc., Brno 1988, 285–304.
39. *Polozemnice z 13. století z Opavy – Kateřinek*, Archaeologia historica 13, 1988, 107–116.
40. *Středověký hrádek a vodní tvrz ve Vlachovicích*. In: Kulíšek, V. (red.), Dějiny Vlachovic, Vlachovice 1988, 163–165.
41. *Vznik, vývoj a funkce čtyř hradů v okolí Vrbna pod Pradědem (okres Bruntál)*, Časopis Slezského muzea 37, série B – vědy historické, 1988, 241–251, tab. I–III (spoluautor Miroslav Plaček).
42. *Pravěké a časně historické osady z Opavy – Palhance I, II*, Časopis Slezského muzea 38, série B – vědy historické, 1989, 133–147, 208–216, obr. 8–19 (spoluautor Jiří Pavelčík).
43. *Příspěvek k poznání osídlení venkovského charakteru na Opavsku v mladší a pozdní době hradištní*, Časopis Moravského muzea LXXIV, vědy společenské, 1989, 203–215.
44. *Středověké opevnění v Moravskoslezských Beskydech*, Castellologica Bohemica 1, 1989, 271–275 (spoluautor Rudolf Žáček).
45. *Fortifikační systém hradiska v Chotěbuzi-Podoboře u Českého Těšína*. In: Nekuda, V. – Unger, J. – Čížmář, M. (edt.), Pravěké a slovanské osídlení Moravy. Sborník k 80. narozeninám Josefa Poulíka, Brno 1990, 307–326.
46. *Historie a hospodářský vývoj do roku 1526*. In: Ludvík, M. a kol., Ostravsko a Opavsko. Turistický průvodce ČSFR, sv. 44, Praha 1990, 26–30.
47. *Mährische und schlesische Burgen des 13. Jahrhunderts in mitteleuropäischen Zusammenhängen*. In: Horváth, L. (ed.), Castrum Bene 1/1989. Várac a 13. században – Burgen im 13. Jahrhundert, Gyöngyös 1990, 229–246 (spoluautoři Zdeněk Měřínský a Miroslav Plaček).
48. *K otázce osídlení Štramberku a jeho nejbližšího okolí v době hradištní*, Vlastivědný sborník okresu Nový Jičín 47, 1991, 66–78 (spoluautor Vratislav Janák).
49. *Kostel sv. Jiří v Pelhřimovech, okr. Bruntál*, Časopis Slezského zemského muzea 40, série B – vědy historické, 1991, 1–8 (spoluautor Dalibor Prix).
50. *Opevněná feudální sídla na Javornicku, Severní Morava* 61, 1991, 3–6.
51. *Problémy a úkoly archeologie v českém Slezsku a na severovýchodní Moravě*, Časopis Slezského zemského muzea 40, série B – vědy historické, 1991, 193–219 (spoluautor Vratislav Janák).
52. *Slovanské osídlení opavského a těšínského Slezska (stručný přehled stavu výzkumu)*, Śląskie prace prahistoriczne 2, 1991, 97–105.

53. *Hrad Šostýn a jeho archeologický výzkum*, Časopis Slezského zemského muzea 41, série B – vědy historické, 1992, 196–199, obr. 2–12.
54. *Kleine mittelalterliche Befestigungen in Nordmähren und in Schlesien*, Burgen und Schlösser 33, 1992, 69–71.
55. *Pravěk a středověké osídlení Těšínska*. In: Borák, M. – Gawrecki, D. (red.), *Nástin dějin Těšínska*, Ostrava – Praha 1992, 10–16.
56. *Prehistoryczne i średniowieczne osadnictwo na Śląsku Cieszyńskim*. In: Borák, M. – Gawrecki, D. (red.), *Zarys dziejów Śląska Cieszyńskiego*, Ostrawa – Praga 1992, 10–16.
57. *Sídelní komplex Štandl-Lipina u Frýdku-Místku*, Archaeologia historica 17, 1992, 233–243.
58. *Stav a perspektivy archeologie ve Slezsku*, Pravěk, Nová řada 1/1991, 1992, 27–33 (spoluautor Vratislav Janák).
59. *Hradec nad Moravicí a jeho archeologický výzkum*. In: Fuxová, I. (ed.), *Český stát na přelomu 12. a 13. století*, Opava 1993, 90–93.
60. *Kleine mittelalterliche Befestigungen in Nordmähren und in Oberschlesien*. In: Actes de XIIe Congrès International des Sciences préhistoriques et protohistoriques, Bratislava 1993, 129–132.
61. *Středověká kolonizace na severovýchodní Moravě a ve Slezsku a její odraz v archeologických pramenech*, Archaeologia historica 18, 1993, 141–150.
62. *Opevněná sídla na Moravě a ve Slezsku (vznik, vývoj, význam, funkce, současný stav a perspektivy dalšího výzkumu)*, Archaeologia historica 19, 1994, 121–151 (spoluautoři Zdeněk Měřinský a Miroslav Plaček).
63. *Drobné středověké opevnění Bílá*, Acta historica et museologica Universitatis Silesianae Opaviensis, řada C 2, 1996, 46–58 (spoluautor Dalibor Prix).
64. *Chotěbuz*. In: Gąsiorowski, A. – Labuda, G. – Wędzki, A. (red.), *Słownik starożytności słowiańskich VIII*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1996, 286–287 (spoluautor Jerzy Szydłowski).
65. *Sakrální architektura a hmotné památky odrážející projevy duchovní kultury z moravských a slezských archeologických výzkumů*, Archaeologia historica 21, 1996, 111–119 (spoluautor Zdeněk Měřinský).
66. *Slovanské hradisko a středověký hrad*. In: Vokřínek, P. (red.), *Landek – Svědek dávné minulosti*, Ostrava 1996, 46–55.
67. *Těšínsko a Velká Morava*, Těšínsko XXXIX/2, 1996, 1–4.
68. *Die Burg Freudenstein in Schlesien und ihr Hinterland*. In: Kubková, J. – Klápště, J. – Ježek, M. – Meduna, P. et al. (ed.), *Život v archeologii středověku*. Sborník příspěvků věnovaných Miroslavu Richterovi a Zdeňku Smetánkovi, Praha 1997, 382–393.
69. *Die Burgen Böhmisch Schlesiens, ihre Entstehung, Funktion und Stellung in der Siedlungsstruktur*. In: Wachowski, K. (ed.), *Kultura Średniowiecznego Śląska i Czech*. 2. Zamek, Wrocław 1997, 67–84 (spoluautor Martin Wihoda).
70. *Městské hrady v českém Slezsku*, Archaeologia historica 22, 1997, 249–272 (spoluautoři Dalibor Prix a Martin Wihoda).

71. *Prerovec – k počátkům opevněných šlechtických sídel ve Slezsku*. In: Michna, P. – Nekuda, R. – Unger, J. (edt.), *Z pravěku do středověku*. Sborník k 70. narozeninám Vladimíra Nekudy, Brno 1997, 204–218 (spoluautor Martin Wihoda).
72. *Severní předpolí Moravské brány a zásah velkomoravský*. In: Wachowski, K. (red.), *Śląsk i Czechoy a kultura wielkomorawska*, Wrocław 1997, 65–74.
73. *Slavjanskoje zaselenije češskoj Silezii i severnoj Moravii*. In: Trudy VI Meždunarodnogo Kongressa slavjanskoj archeologii, Tom 3, Moskva 1997, 122–128.
74. *Archeologický výzkum na hradisku v Chotěbuzi-Podoboře v roce 1995 (předběžná zpráva)*. In: Tomczak, E. (red.), *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1995 roku*, Katowice 1998, 87–91.
75. *Frühmittelalterliche Befestigungen in Schlesien und Nordmähren*. In: Henning, J. – Ruttkay, A. T. (Hrsg.), *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*, Bonn 1998, 349–358.
76. *Hrad Edelštejn v sídelní a mocenské struktuře západního pomezí Moravy a Slezska*, *Castellologica Bohemica* 6, 1998, 341–362 (spoluautor Martin Wihoda).
77. *Schlesien in der Geschichte des böhmischen Staates des 9. bis 12. Jahrhunderts (Archäologische Abhandlung – zusammenfassende Übersicht)*. In: Borák, M. (ed.), *Slezsko v dějinách českého státu*. Sborník příspěvků z vědecké konference, pořádané pod záštitou prezidenta České republiky Václava Havla u příležitosti 50. výročí Slezského ústavu SZM v Opavě, Opava 1998, 57–67.
78. *Středověké fortifikace a „Jesenická stezka“ v údolí Černé Opavy*, *Archaeologia historica* 23, 1998, 111–131 (spoluautoři Dalibor Prix, Martin Wihoda).
79. *Zu den Anfängen der slawischen Graphittonkeramik in Schlesien*. In: Poláček, L. (Hrsg.), *Frühmittelalterliche Graphittonkeramik in Mitteleuropa – Naturwissenschaftliche Keramikuntersuchungen*. Internationale Tagungen in Mikulčice IV, Brno 1998, 37–65.
80. *Arpádovská ražba ze Slezska*, *Slezský numizmatik* 2, 1999, 2.
81. *Die Rolle des Meilenrechts in der Genese der ältesten landesfürstlichen Burgen und Städte Böhmisch-Schlesiens*. In: Durdík, T. (ed.), *Castrum Bene 6 – Burg und Stadt*, Praha 1999, 167–194 (spoluautor Martin Wihoda).
82. *Edelštejn (č. 011), Frýdek (č. 012), Fulštejn (č. 013), Vartnov (č. 016)*. In: Chamoni-kola, K. (ed.), *Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400–1550*, IV. Opava. Brno 1999, 53–58, 63–64 (spoluautor Dalibor Prix).
83. *Josef Poulik a Mikulčice*. In: Podborský, V. – Hanák, J. (edt.), *Prof. PhDr. Josef Poulik, DrSc., rodák jiříkovický*, Jiříkovice 1999, 16–18.
84. *Archeologický výzkum na hradisku v Chotěbuzi-Podoboře, okres Karviná*. In: Tomczak, E. (red.), *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1996 roku*, Katowice 2000, 97–100.
85. *Archeologický výzkum na hradisku v Chotěbuzi-Podoboře, okres Karviná*. In: Tomczak, E. (red.), *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku w 1997 roku*, Katowice 2000, 124–128.
86. *K poválečné spolupráci polských a českých archeologů v Horním Slezsku*, *Acta historica et museologica Universitatis Silesianae Opaviensis* 5/2000, 2000, 34–43 (spoluautoři Dominik Abłamowicz, Vratislav Janák, Waclaw Romiński, Eugeniusz Tomczak).

87. *Opava od pravěku po období vrcholného středověku ve světle archeologických pramenů I, II*, Vlastivědné listy 2000/1, 1–4; 2000/2, 1–3.
88. *Severní Morava a Slezsko od příchodu Slovanů do přelomu 9. a 10. století*. In: Staroslovanská Morava, Drobné studijní texty – sv. 2, Brno 2000, 71–79.
89. *Archeologický výzkum hradiska v Chotěbuzi-Podoboře*, Těšínsko XLIV/1, 2001, 1–5.
90. *Archeologický výzkum na hradisku v Chotěbuzi-Podoboře, okres Karviná*. In: Tomczak, E. (red.), *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w roku 1998*, Katowice 2001, 152–157.
91. *Archeologie Pobeskydí (K nové polské práci o Těšínsku)*, Archeologické rozhledy LIII, 2001, 372–386 (spoluautor Vratislav Janák).
92. *V závětrí Tabulového vrchu*. In: Bém, M. (red.), *Archeologické zrcadlení*, Olomouc 2001, 58–59, 62–65.
93. *Úvodní slovo*. In: Galuška, L. – Kouřil, P. – Měřinský, Z. (ed.), *Velká Morava mezi východem a západem. Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference, Uherské Hradiště, Staré Město 28. 9.–1. 10. 1999*, Brno 2001, 8–9.
94. *Záchranný archeologický výzkum na Landeku (Ostrava-Koblov)*. In: Tomczak, E. (red.), *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w roku 1998*, Katowice 2001, 158–163.
95. *Zur chronologischen Stellung von Sporen, deren Arme mit rechteckigen Rahmen mit fester Schalle beendet sind*. In: Galuška, L. – Kouřil, P. – Měřinský, Z. (ed.), *Velká Morava mezi východem a západem. Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference, Uherské Hradiště, Staré Město 28. 9.–1. 10. 1999*, Brno 2001, 241–255.
96. *Česká kastelologie na rozcestí?*, *Archaeologia historica* 27, 2002, 21–35 (spoluautor Martin Wihoda).
97. *Menasova ampule z hradu Rychleby (?) ve Slezsku*. In: Prix, D. (ed.), *Pro Arte. Sborník k počtě Ivo Hlobila*, Praha 2002, 15–19.
98. *Středověké železné sekery ze slezských hradů a nové nálezy z hradu Quingburgu (kat. úz. Heřmanovice)*, *Sborník bruntálského muzea* 2002, 17–30.
99. *Středověký poutní odznak z historického jádra města Opavy*. In: Buško, C. – Klápště, J. – Leciejewicz, L. – Moździoch, S. (red.), *Civitas & villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie środkowej*, Wrocław – Praha 2002, 227–233 (spoluautorka Hana Teryngerová).
100. *Bronzová hlavice palcátu z opevněného sídla Přerovce*, *Archaeologia historica* 28, 2003, 649–651.
101. *Etnické trojmezí? Výpověď písemných a hmotných pramenů k etnické struktuře moravsko-slezského pomezí v epoše vrcholného středověku*, *Archaeologia historica* 28, 2003, 69–111 (spoluautor Martin Wihoda).
102. *Starí Mad'aři a Morava z pohledu archeologie*. In: Klápště, J. – Plešková, E. – Žemlička, J. (ed.), *Dějiny ve věku nejistot. Sborník k příležitosti 70. narozenin Dušana Třeštíka*, Praha 2003, 110–146.
103. *Wüstehubové. Dáblové plémě nebo tvůrčové kulturní krajiny?*, *Časopis Slezského zemského muzea* 50, série B – vědy historické, 2001 (2003), 205–217.
104. „... *Iohannes Wisthub fecit castrum nomine Vrیدهbergk ...*“. *Die Burg und ihr Hinterland am Beispiel der schlesischen Materie*. In: Ruttkay, A. – Ruttkay, M. – Bed-

- nár, P. (ed.), *Castrum Bene 7 – Burgen und Siedlungsstruktur*, Nitra 2004, 105–134 (spoluautor Martin Wihoda).
105. *Raně středověký bojovnícký hrob z Hradce nad Moravicí*, Slovenská archeológia LII, 2004, 55–76.
106. *Frühmittelalterliche Kriegergräber mit Flügellanzenspitzen und Sporen des Typs Biskupija-Crkvina auf mährischen Nekropolen*. In: Kouřil, P. (Hrsg.), *Die Frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas*, Brno 2005, 67–99.
107. *Nové poznatky o slovanském osídlení českého Slezska*. In: XIV Śląskie Spotkania Archeologiczne: Śląsk i sąsiedzi od pradziejów do nowożytności, Polanica-Zdrój 19–21. 5. 2005, Wrocław 2005, 50–51.
108. *Středověké opevnění v Adolfovicích na Jeseníku*, *Archaeologia historica* 30, 2005, 199–226 (spoluautoři Dalibor Prix, Martin Wihoda).
109. *Archeologie v NPÚ*, *Zprávy památkové péče* 66/4, 2006, 344–345.
110. *Extrembauplätze der mährischen und schlesischen Burgen – Beispiele und Lösungen*. In: Durdík, T. (ed.), *Castrum Bene 9 – Burg und Ihr Bauplatz*, Praha 2006, 201–216 (spoluautoři Zdeněk Měřínský, Miroslav Plaček).
111. *Haupttürme mährischer und schlesischer Burgen*. In: Krenn, M. – Krenn-Leeb, A. (ed.), *Castrum Bene 8 – Burg und Funktion*, Wien 2006, 27–41 (spoluautoři Zdeněk Měřínský, Miroslav Plaček).
112. *K některým novým nálezům tzv. avarských litých bronzů z Moravy*, *Studia mediaevalia Pragensia* 7 – Sborník prací k počtě Jiřího Slámy, 2006, 45–54.
113. *Lité bronzové kování z Roštína na Kroměřížsku*. In: Zábojník, J. (red.), *Aevum Medium*. Zborník na počesť Jozefa Hošša, Bratislava 2006, 57–60.
114. *Středověké opevnění v Ondřejovicích, okres Jeseník*, *Archaeologia historica* 31, 2006, 215–234 (spoluautoři Dalibor Prix, Martin Wihoda).
115. *Zu einigen Äußerungen der materiellen Nomadenkultur auf dem Mikulčicer Burgwall*, *Přehled výzkumů* 47, 2006, 69–76.
116. *Jezdecká elita na hradisku v Chotěbuzi-Podoboře*, *Těšínsko* L/1, 2007, 5–8.
117. *Tvrz a město Jeseník ve středověku*, *Archaeologia historica* 32, 2007, 239–268 (spoluautoři Peter Kováčik, Dalibor Prix, Martin Wihoda).
118. *Archeologické doklady nomádskeho vlivu a zásahu na území Moravy v závěru 9. a v 10. století*. In: Štefanovičová, T. – Hulínek, D. (ed.), *Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj stredného Podunajska*, Bratislava 2008, 113–135.
119. *Archeopark v Chotěbuzi-Podoboře u Českého Těšína*, *Cieszyńskie Studia Muzealne* 3, 2007 (2008), 295–300.
120. *Drobná středověká opevnění ve Skorošicích u Javorníka*, *Archaeologia historica* 33, 2008, 169–183 (spoluautor Dalibor Prix).
121. *Drobné středověké opevnění v Hrádku ve Slezsku*, *Acta historica Universitatis Silesianae Opaviensis* 1/2008, *Confinia Silesiae* (k životnímu jubileu Rudolfa Žáčka), 313–319.
122. *Kostel číslo 8 v Mikulčicích a jeho archeologický výzkum*. In: Galuška, L. – Kouřil, P. – Mitáček, J. (ed.), *Východní Morava v 10. až 14. století*, Brno 2008, 53–79.
123. *Rekonstrukce životní pouti člověka z Chotěbuzi-Podobory (halštatské) na základě přírodovědeckých metod*. In: Roszková, A. – Vlačíky, M. – Ivanov, M. (ed.), 14.

- Kvartér 2008. Brno, 27. 11. 2008. Sborník abstrakt, Brno 2008, 16–17 (spoluautoři Miriam Nývltová Fišáková, Ondřej Tůma).
124. *Česká archeologická produkce ve vztahu k Polsku od paleolitu po vrcholný středověk*. In: Borák, M. – Gładkiewicz, R. (edt.), *Česká polonistika a polská bohemistika na přelomu století*, Praha 2009, 21–36.
 125. *Das großmährische Körpergräberfeld in Opava – Malé Hoštice*. In: XVI Śląskie Spotkania Archeologiczne: Śląsk i sąsiedzi od pradziejów do nowożytności, Karłów 27–29. 5. 2009, Wrocław 2009, 9–10.
 126. *Hrad Javorník: březen 1428 – září 1434 (příspěvek k poznání hmotné kultury doby husitské ve Slezsku)*, Časopis Slezského zemského muzea 58, série B – vědy historické, 2009, 221–235.
 127. *Chotěbuz-Podobora: Paleoeologická interpretace prvních palynologických a geochemických dat*. In: Ivanov, M. – Roszková, A. – Sedláček, J. – Šimíček, D. (edt.), 15. Kvartér 2009. Brno, 26. 11. 2009. Sborník abstrakt, Brno 2009, 13–14 (spoluautoři Vlasta Jankovská, Alena Roszková, Miriam Nývltová Fišáková).
 128. *Ohringe des Nitraer Typs in Mähren*. In: Maříková Vlčková, P. – Mynářová, J. – Tomášek, M. (edt.), *My Things changed Things*, Prague 2009, 174–178.
 129. *Vom Burgwall zur Curtis bei den oberdonauländischen Slawen*. In: von Freeden, U. – Friesinger, H. – Wamers, E. (Hrsg.), *Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. in Mittel- und Nordeuropa*, Bonn 2009, 359–376.
 130. *Kirche Nr. 7 in Mikulčice*. In: Poláček, L. – Maříková-Kubková, J. (Hrsg.), *Frühmittelalterliche Kirchen als archäologische und historische Quelle. Internationale Tagungen in Mikulčice VIII*, Brno 2010, 57–69.
 131. *Raně středověké nálezy z Malé Hané a blízkého okolí na severozápadní Moravě*. In: Ungerman, Š. – Přichystalová, R. (edt.), *Zaměřeno na středověk. Zdeňkovi Měřinskému k 60. narozeninám*, Praha 2010, 245–250.
 132. *Studium degradace kosterních pozůstatků pomocí infračervené spektrometrie*. In: *Muzea, památky a konzervace 2010*, Brno 2010, 24–30 (spoluautoři Anna Vitešnicková, Lubomír Prokeš, Miriam Nývltová Fišáková, Eva Drozdová, Pavel Stabrava, Jana Gryc).
 133. *Der Burgwall in Chotěbuz-Podobora und seine Stellung in der Siedlungsstruktur des oberen Odergebietes vom 8. bis zum 9./10. Jahrhundert*. In: Macháček, J. – Ungerman, Š. (Hrsg.), *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa*, Bonn 2011, 217–243 (spoluautorka Jana Gryc).
 134. *Drobné středověké opevnění v Hradci, okr. Jeseník*, *Archaeologia historica* 36/1, 2011, 165–176 (spoluautor Dalibor Prix).
 135. *Soubor terakotových reliéfně zdobených dlaždic z kláštera Panny Marie a sv. Jiří ve Střelné*. In: Doležalová, E. – Meduna, P. (edt.), *Co můj kostel dnes má, nemůže kníže odnít. Věnováno Petru Sommerovi k životnímu jubileu*, Praha 2011, 145–152.
 136. *Využití laserové ablace ve spojení s hmotnostní spektrometrií s indukčně vázaným plazmatem (LA-ICP-MS) pro multiprvkovou analýzu kosterních pozůstatků z hradiska Chotěbuz-Podobora*. In: KEA – *Konference environmentální archeologie 2011. Program a sborník abstraktů*, Brno 2011, 20 (spoluautoři Simona Kaupová, Michaela Galiová, Miriam Nývltová Fišáková, Viktor Kanický).

Zprávy o terénních aktivitách v časopisu Přehled výzkumů

137. *Hrad Cvilín – předsunutá opevnění (okr. Bruntál)*, Přehled výzkumů 1979, Brno 1981, 47.
138. *Středověké nálezy ze zámku Bruntál (okr. Bruntál)*, Přehled výzkumů 1979, Brno 1981, 48.
139. *Středověký hrádek v Zavadě (okr. Opava)*, Přehled výzkumů 1979, Brno 1981, 47.
140. *Výzkum na hradisku Chotěbuz-Podobora u Českého Těšína v roce 1979 (okr. Karviná)*, Přehled výzkumů 1979, Brno 1981, 45–46, tab. 7.
141. *Fund von eingemauerten Töpfen auf der Burg Hukvaldy (Bez. Frýdek-Místek)*, Přehled výzkumů 1980, Brno 1982, 43–44.
142. *Mittelalterlicher Hausberg „Zámčisko“ (Gemeinde Pavlovice u Přerova, Bez. Přerov)*, Přehled výzkumů 1980, Brno 1982, 48.
143. *Sondagegrabung auf dem mittelalterlichen Hausberg in Závada (Bez. Opava)*, Přehled výzkumů 1980, Brno 1982, 47.
144. *Výzkum na hradisku Chotěbuz-Podobora u Českého Těšína v roce 1980 (okres Karviná)*, Přehled výzkumů 1980, Brno 1982, 26–27.
145. *Lesefunde bei Úvalno (Bez. Bruntál)*, Přehled výzkumů 1981, Brno 1983, 59.
146. *Mittelalterliche Funde aus Karviná (Bez. Karviná)*, Přehled výzkumů 1981, Brno 1983, 59.
147. *Mittelalterliche und Neuzeitige Funde in Hradec nad Moravicí (Bez. Opava)*, Přehled výzkumů 1981, Brno 1983, 59.
148. *Středověká vodní tvrz v Dolních Životicích (okr. Opava)*, Přehled výzkumů 1981, Brno 1983, 57–58, tab. 17.
149. *Středověké nálezy z frýdeckého zámku*, Přehled výzkumů 1981, Brno 1983, 56.
150. *Středověký hrádek Přerovec (katastr Nové Sedlice, okr. Opava)*, Přehled výzkumů 1981, Brno 1983, 57.
151. *Středověký hrádek u Lubiny*, Přehled výzkumů 1981, Brno 1983, 58, obr. 29 (spoluautor Jiří Fryč).
152. *Středověký hrádek v Jablunkově-Návsí (okr. Frýdek-Místek)*, Přehled výzkumů 1981, Brno 1983, 57.
153. *Výzkum na hradisku Chotěbuz-Podobora u Českého Těšína v roce 1981 (okr. Karviná)*, Přehled výzkumů 1981, Brno 1983, 49.
154. *Bezejmenný středověký hrádek v lese zvaném Lipina, k. ú. Frýdek-Místek (okr. Frýdek-Místek)*, Přehled výzkumů 1982, Brno 1984, 53–54.
155. *Narušený středověký objekt v Opavě (okr. Opava)*, Přehled výzkumů 1982, Brno 1984, 60 (spoluautor Vratislav Janák).
156. *Pravěké opevnění na kopci s názvem Okrouhlice, kat. Frýdek-Místek – „Staríč“ (okr. Frýdek-Místek)*, Přehled výzkumů 1982, Brno 1984, 30.
157. *Průzkum středověkých hrádků na Frýdecko-Místecku a Jablunkovsku (okr. Frýdek-Místek)*, Přehled výzkumů 1982, Brno 1984, 53.
158. *Středověký hrádek pánů z Drahotuš (okr. Přerov)*, Přehled výzkumů 1982, Brno 1984, 52–53, obr. 22.
159. *Výzkum na hradisku Chotěbuz-Podobora u Českého Těšína v roce 1982 (okr. Karviná)*, Přehled výzkumů 1982, Brno 1984, 37–38, obr. 21.

160. *Záchranný archeologický výzkum v Opavě (okr. Opava)*, Přehled výzkumů 1982, Brno 1984, 60.
161. *Archäologische Feststellung auf der Burg Zátor (Bez. Bruntál)*, Přehled výzkumů 1983, Brno 1985, 68.
162. *Objev středověkého hrádku v Janovicích (okr. Frýdek-Místek)*, Přehled výzkumů 1983, Brno 1985, 67.
163. *Středověká fortifikace nad Čeladnou v poloze zvané Kozinec (okr. Frýdek-Místek)*, Přehled výzkumů 1983, Brno 1985, 66.
164. *Středověký hrádek u Vřesovic (okr. Hodonín)*, Přehled výzkumů 1983, Brno 1985, 65–66 (spoluautor Jindra Nekvasil).
165. *Výzkum na hradisku Chotěbuz-Podobora u Českého Těšína v roce 1983 (okr. Karviná)*, Přehled výzkumů 1983, Brno 1985, 48.
166. *Výzkum středověkého hrádku Lipina (k. ú. Frýdek-Místek) v roce 1983 (okr. Frýdek-Místek)*, Přehled výzkumů 1983, Brno 1985, 66–67.
167. *Dvě drobné středověké fortifikace na kat. úz. obcí Karpentná a Myslík (okr. Frýdek-Místek)*, Přehled výzkumů 1984, Brno 1987, 46 (spoluautor Rudolf Žáček).
168. *Nález lidských kostí na Slezské Ostravě (okr. Ostrava)*, Přehled výzkumů 1984, Brno 1987, 72–73 (spoluautor Vratislav Janák).
169. *Neznámé drobné středověké opevnění na katastru obce Vlachovic (okr. Gottwaldov)*, Přehled výzkumů 1984, Brno 1987, 46.
170. *Povrchový průzkum hradu Hluboký (k. úz. Nepřívaz, okr. Olomouc)*, Přehled výzkumů 1984, Brno 1987, 44–45, obr. 22 (spoluautor Miroslav Plaček).
171. *Revisionsuntersuchung der Burgen Bruntál und Šumperk und zwei unbekannt mittelalterliche Fortifikationen (Bez. Bruntál, Bez. Šumperk)*, Přehled výzkumů 1984, Brno 1987, 45.
172. *Výzkum na hradisku Chotěbuz-Podobora u Českého Těšína v roce 1984 (okr. Karviná)*, Přehled výzkumů 1984, Brno 1987, 43–44.
173. *Záchranný archeologický výzkum v Opavě (okr. Opava)*, Přehled výzkumů 1984, Brno 1987, 44 (spoluautorka Hana Teryngerová).
174. *Rettungsaktion in Opava – Kolářská Gasse (Bez. Opava)*, Přehled výzkumů 1985, Brno 1987, 70–72 (spoluautoři Jiří Pavelčík, Hana Teryngerová).
175. *Revisionsuntersuchung von Burgen Opava, Bruntál und Šumperk-Raum (Bez. Opava, Bruntál, Šumperk)*, Přehled výzkumů 1985, Brno 1987, 56.
176. *Untersuchung und Dokumentation von Schanzen des 16. und 17. Jahrhunderts im schlesisch-ungarischen Grenzgebiet (Bez. Frýdek-Místek, Bez. Čadca)*, Přehled výzkumů 1985, Brno 1987, 56.
177. *Výzkum na hradisku Chotěbuz-Podobora u Českého Těšína v roce 1985 (okr. Karviná)*, Přehled výzkumů 1985, Brno 1987, 45.
178. *Archeologický výzkum drobného středověkého opevnění Lipina (okr. Frýdek-Místek)*, Přehled výzkumů 1986, Brno 1989, 82.
179. *Archeologický výzkum drobného středověkého opevnění ve Stonavě (okr. Karviná)*, Přehled výzkumů 1986, Brno 1989, 81–82.
180. *Revisionsuntersuchung der Burg in Moravský Beroun (Bez. Bruntál)*, Přehled výzkumů 1986, Brno 1989, 82 (spoluautor Miroslav Plaček).

181. *Revisionsuntersuchung mittelalterlicher Fortifikationen im Raum von Bruntál und Nový Jičín (Bez. Bruntál, Nový Jičín)*, Přehled výzkumů 1986, Brno 1989, 81.
182. *Výzkum na hradisku Chotěbuz-Podobora u Českého Těšína v roce 1986 (okr. Karviná)*, Přehled výzkumů 1986, Brno 1989, 55.
183. *Archeologická pozorování v minoritském klášteře v Opavě (okr. Opava)*, Přehled výzkumů 1987, Brno 1990, 83.
184. *Bronzová sekyrka z prostoru Rožnova pod Radhoštěm (okr. Vsetín)*, Přehled výzkumů 1987, Brno 1990, 42, obr. 13: 2.
185. *Dokončení archeologického výzkumu drobného středověkého opevnění Lipina (okr. Frýdek-Místek)*, Přehled výzkumů 1987, Brno 1990, 70.
186. *Nález keramiky ze Sirotčího hradu nad Klentnicí (okr. Břeclav)*, Přehled výzkumů 1987, Brno 1990, 83.
187. *Steinmetzmeissel von der Rotunde der Hl. Katharina in Znojmo (Bez. Znojmo)*, Přehled výzkumů 1987, Brno 1990, 83, obr. 13: 1.
188. *Středověké opevnění na katastru obce Bilá (okr. Frýdek-Místek)*, Přehled výzkumů 1987, Brno 1990, 71.
189. *Výzkum na hradisku Chotěbuz-Podobora u Českého Těšína v roce 1987 (okr. Karviná)*, Přehled výzkumů 1987, Brno 1990, 58–59.
190. *Záchranný archeologický výzkum v Příboře (okr. Nový Jičín)*, Přehled výzkumů 1987, Brno 1990, 84.
191. *Zjišťovací archeologický výzkum na Okrouhlici (k. ú. Staříč, okr. Frýdek-Místek)*, Přehled výzkumů 1987, Brno 1990, 46–47.
192. *Archäologische Feststellungen am Kataster der Gemeinde Bukovice (Bez. Šumperk)*, Přehled výzkumů 1988, Brno 1991, 65.
193. *Archäologische Rettungsgrabung in Opava – Gottwaldova Gasse (Bez. Opava)*, Přehled výzkumů 1988, Brno 1991, 54.
194. *Výzkum na hradisku Chotěbuz-Podobora u Českého Těšína v roce 1988 (okr. Karviná)*, Přehled výzkumů 1988, Brno 1991, 49–50.
195. *Záchranné archeologické výzkumy v Hradci nad Moravicí (okr. Opava)*, Přehled výzkumů 1988, Brno 1991, 53–54 (spoluautor Vratislav Janák).
196. *Záchranný archeologický výzkum drobného středověkého opevnění Štandl (okr. Frýdek-Místek)*, Přehled výzkumů 1988, Brno 1991, 64–65.
197. *Beendigung der archäologischen Rettungsgrabung in Opava – Gottwaldova Gasse (Bez. Opava)*, Přehled výzkumů 1989, Brno 1993, 101.
198. *XI. výzkumná sezóna na hradisku Chotěbuz-Podobora u Českého Těšína (okr. Karviná)*, Přehled výzkumů 1989, Brno 1993, 74–75.
199. *Konzervační a výkopové práce na hradě Šostýně u Kopřivnice (okr. Nový Jičín)*, Přehled výzkumů 1989, Brno 1993, 88.
200. *Středověké souvrství v Hradci nad Moravicí (okr. Opava)*, Přehled výzkumů 1989, Brno 1993, 99–100 (spoluautoři Vratislav Janák, Lenka Jarošová).

Zprávy, personalia

201. *První setkání členů a dopisujících spolupracovníků ČSSA při ČSAV v Severomoravském kraji*, Vlastivědný věstník moravský XXXIII/1, 1981, 99.

202. *Archeologický seminář v Opavě*, Vlastivědný věstník moravský XXXIV/3, 1982, 374–375.
203. *Setkání členů a dopisujících spolupracovníků ČSSA při ČSAV v Severomoravském kraji*, Vlastivědný věstník moravský XXXIV/3, 1982, 375–376.
204. *Ustavující setkání členů a dopisujících spolupracovníků ČSSA při ČSAV v Severomoravském kraji*, Vlastivědný věstník moravský XXXIV/1, 1982, 84–85.
205. *II. řádné setkání členů a mimořádných členů ČSSA při ČSAV v Severomoravském kraji*, Vlastivědný věstník moravský XXXV/3, 1983, 359.
206. *III. řádné setkání členů a mimořádných členů ČSSA při ČSAV v Severomoravském kraji*, Vlastivědný věstník moravský XXXVI/3, 1984, 333.
207. *Pracovní seminář archeologů středověku v Mokřinkách (okr. Opava)*, Vlastivědný věstník moravský XXXVI/3, 1984, 334.
208. *IV. řádné setkání členů a mimořádných členů ČSSA při ČSAV v Severomoravském kraji*, Vlastivědný věstník moravský XXXVII/3, 1985, 335–336.
209. *Archeologický seminář v Mokřinkách u Opavy*, Vlastivědný věstník moravský XXXVIII/3, 1986, 317.
210. *V. řádné setkání členů a mimořádných členů ČSSA při ČSAV v Severomoravském kraji*, Vlastivědný věstník moravský XXXVIII/3, 1986, 317–318.
211. *V. řádné setkání členů a mimořádných členů severomoravské pobočky ČSSA při ČSAV; VI. řádné setkání členů a mimořádných členů severomoravské pobočky ČSSA/ČSAV*, Zprávy Československé společnosti archeologické při Československé akademii věd 32, Praha 1987, 15–16.
212. *Pracovní seminář archeologů středověku v Mokřinkách u Opavy*, Archeologické rozhledy XXXIX, 1987, 220–221.
213. *XVII. celostátní konference středověké archeologie*, Časopis Slezského muzea 35, série B – vědy historické, 1986, 80.
214. *Opavské setkání zájemců o problematiku středověkých fortifikací*, Vlastivědný věstník moravský XL/1, 1988, 97.
215. *VI. řádné setkání členů a mimořádných členů ČSSA při ČSAV v Severomoravském kraji*, Vlastivědný věstník moravský XL/1, 1988, 96.
216. *Archeologický výzkum hradu Rokštejna 1981–1988 (Na okraj jedné výstavky)*, Vlastivědný věstník moravský XLI/3, 1989, 357.
217. *Druhé opavské setkání zájemců o dějiny středověkých hradů, hrádků a tvrzí*, Vlastivědný věstník moravský XLI/2, 1989, 245.
218. *VII. řádné setkání členů a mimořádných členů ČSSA při ČSAV v Severomoravském kraji*, Vlastivědný věstník moravský XLI/1, 1989, 103.
219. *VIII. řádné setkání členů a mimořádných členů ČSSA při ČSAV v Severomoravském kraji*, Vlastivědný věstník moravský XLI/3, 1989, 362.
220. *Seminář archeologů středověku v Mokřinkách u Opavy*, Vlastivědný věstník moravský XLI/1, 1989, 103.
221. *IX. řádné setkání členů ČSSA při ČSAV v Olomouci*, Vlastivědný věstník moravský XLII/3, 1990, 414–415.
222. *Polsko-česká konference o slovanském osídlení Horního Slezska*, Časopis Slezského muzea 39, série B – vědy historické, 1990, 274–275.

223. *Pracovní seminář archeologů středověku v Zálužné u Opavy*, Vlastivědný věstník moravský XLII/3, 1990, 415–416.
224. *Slovanské osídlení Horního Slezska*, Vlastivědný věstník moravský XLII/3, 1990, 413–414.
225. *2. Evropský pracovní seminář „Restaurování středověké architektury“ (Gemona, 15.–16. 12. 1990)*, Archeologické rozhledy XLIII, 1991, 602.
226. *Internationales Kolloquium „Mittelalterarchäologie in Zentraleuropa – Zum Wandel der Aufgaben und Zielsetzungen“ (Bamberg, 16.–18. 10. 1990)*, Archeologické rozhledy XLIII, 1991, 600.
227. *X. řádné setkání členů pobočky České archeologické společnosti pro severní Moravu a Slezsko*, Vlastivědný věstník moravský XLIV, 1992, 106–107.
228. *Šostýn – malý hrad velkých pokladů*, Vlastivědný věstník moravský XLIV, 1992, 377–378.
229. *Životní jubileum Čenka Stani*, Pravěk, Nová řada 5/1995, 1996, 293–294.
230. *XI. Śląskie spotkania archeologiczne*, Archeologické rozhledy LI, 1999, 565–566 (spoluautor Vratislav Janák).
231. *Životní jubileum Jaroslava Tejrala*, Archeologické rozhledy LV, 2003, 808–809.

Recenze a zprávy o literatuře

232. *Archaeologia historica I, Brno 1976*, Vlastivědný věstník moravský XXIX/2, 1977, 231–232.
233. *Archaeologia historica 2, Brno 1977*, Vlastivědný věstník moravský XXX/1, 1978, 112–114.
234. *Archaeologia historica 4, Brno 1979*, Vlastivědný věstník moravský XXXII/2, 1980, 244–245.
235. *Skarby naszej ziemi, Kalendarz śląski XX, s. 105–107*, Těšínsko XXIV/3, 1981, 16–18.
236. *Archaeologia historica 5, Brno 1980*, Vlastivědný věstník moravský XXXIV/1, 1982, 108–109.
237. *Archaeologia historica 6, Brno 1981*, Vlastivědný věstník moravský XXXIV/3, 1982, 390–392.
238. *Archaeologia historica 7, Brno 1982*, Vlastivědný věstník moravský XXXV/3, 1983, 373–375.
239. *Jaroslav Bakala, Osídlení Frýdecka a Jablunkovska, Frýdek-Místek 1982*, Vlastivědný věstník moravský XXXVI/1, 1984, 113–115.
240. *Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku (II), severní Morava, Praha 1983*, Vlastivědný věstník moravský XXXVII/1, 1985, 93–97 (spoluautoři Zdeněk Měřínský, Miroslav Plaček).
241. *Andrzej Nadolski a kol., Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej, Warszawa – Poznań – Toruń 1985*, Archaeologia historica 11, 1986, 532–534.
242. *Archaeologica historica 9, Brno 1984*, Vlastivědný věstník moravský XXXVIII/1, 1986, 92–94.
243. *Archaeologia historica 10, Brno 1985*, Vlastivědný věstník moravský XXXVIII/3, 1986, 341–344.
244. *Marian Głosek, Miecze środkowoeuropejskie z X–XV w., Warszawa 1984*, Časopis Moravského muzea v Brně LXXI – vědy společenské, 1986, 300–304.

245. *Benedykt Zientara, Świt narodów europejskich, Warszawa 1985, Archaeologia historica 12, 1987, 434.*
246. *Leszek Kajzer – Jerzy Augustyniak, Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym sieradzkiego w XIII–XVII/XVIII wieku, Łódź 1986, Archaeologia historica 12, 1987, 437–438.*
247. *Teresa Kiersnowska, Czersk w XIII i XIV wieku: ośrodek władzy książęcej na południowym Mazowszu, Warszawa 1986, Archaeologia historica 12, 1987, 435.*
248. *Andrzej Kola, Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej na tle badań podobnych obiektów na ziemiach polskich, Toruń 1987, Archaeologia historica 13, 1988, 649–651.*
249. *Archaeologia historica 11, Brno 1986, Vlastivědný věstník moravský XL/3, 1988, 374–376.*
250. *Rudolf Žáček, Pobeskydí od husitství do Bílé Hory, Frýdek-Místek 1986, Archaeologia historica 13, 1988, 655–656.*
251. *Archaeologia historica 12, Brno 1987, Vlastivědný věstník moravský XLI/3, 1989, 389–391.*
252. *Leszek Kajzer, Archeologiczny rodowód dworu: przemiany siedzib obronno-rezydencjonalnych Polski centralnej w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych, Łódź 1988, Castellologica bohemia 1, 1989, 365.*
253. *Jiří Tichánek, Šostýn, Kopřivnice 1989, Vlastivědný sborník okresu Nový Jičín 45, 1990, 77.*

**Stará Morava
jako místo k zamyšlení**

K současnému stavu archeologického i historického bádání o nejčasnějším středověku na Moravě

To the present state of archaeological and historical research
on the Early Middle Ages in Moravia

JAROSLAV TEJRAL

The study tries briefly to summarize the results of archaeological and natural-scientific research carried out on the topic of ethnic movements, continuity and discontinuity in the period between Late Antiquity and Early Middle Ages. Isotope analyses of anthropological material from skeleton graves have confirmed the archaeological detections that in the course of individual development-stages substantial changes occur not only in archaeological evidence, but also in structure of population.

Early Middle Ages – continuity or discontinuity – Langobards – changes in archaeological evidence and in structure of population

Když v létě roku 476 barbarské oddíly římských foederátů, nacházející se na půdě Itálie, vyzvedly germánského vůdce Odoakera na královský trůn, nenávratně se přiblížil konec již jen skomírajícího západořímského císařství. Odoakerovo vojsko dosáhlo nejpozději počátkem srpna téhož roku Ravenny a poslední římský císař, ještě nezletilý Romulus Augustulus, byl zbaven vlády. Z pohledu tradiční evropské historiografie počíná od tohoto data období časného středověku.

Oblast středního Podunají, na jejíž severní periférii se nacházejí také naše země, zastihují tyto události v situaci, jejíž historická interpretace, přes veškeré dosavadní úsilí jak historiků, tak archeologů, není zcela jednoznačná. Jakkoliv jsme díky literárním pramenům, i když značně útržkovitým, zpraveni o hlavních aktérech tehdejších dějů v Podunají, nejistota o lokalizaci jejich sídel a pohybů a konečně i nejasnosti okolo bližšího charakteru jejich etnických a sociálně politických struktur vyvolávají řadu diskuzí, které z velké části zůstávají otevřeny. Po létech zmatků a vzájemného soupeření jednotlivých efemérních barbarských království, vynořivších se na scéně po rozpadu Attilovy državy, se však také zde otevírá nová etapa vývoje. Okolo roku 473 převážné části východních Gótů opouštějí Pannonii, jež byla dosud jejich domovem a kde sídlili jako spojenci východo-

římské říše. V čele s příslušníky rodu Amalů se přesunují na území východořímských provincií a později pod králem Teoderichem, známým pod přídomek „Veliký“, pronikají na půdu Itálie. Zde po porážce Odoakara zakládají svoji říši (Wolfram 1990, 318). V částečně zpustlém a do určité míry zřejmě i vylidněném středním Podunají vystupují po odchodu Gótů v písemných pramenech do popředí další mocenská seskupení. Kromě Herulů se v nich ozývá znovu i jméno Gepidů a především Langobardů, kteří pro archeologii i historii našich zemí mají zvláštní význam.

Ve vyprávění antických dějepisců a langobardských kronik jsou Langobardi zmiňováni na sklonku 5. století v tzv. Rugilandu (*Rugorum patria*), někde v pásnu na levém břehu Dunaje, přibližně mezi dnešním Klosterneuburgem a Kremží v Dolním Rakousku (Prokop., Bell. Goth. II, 14, 8–26; Paulus Diaconus I, 19, 56 ad.). Jakými cestami se sem dostali a kde předtím setrvali, zůstává však záhadou. Ponecháme-li stranou ságy a mýty o skandinávské kolébce kmene a obrátíme-li pozornost k bezpečnějším údajům, zaznamenaným antickými autory (Johnes 2006), zjišťujeme, že Langobardi jsou geografem Strabonem z Amaseje zmiňováni již v době okolo přelomu letopočtu jako kmen, sídlící nejprve po obou, později především na pravém břehu dolního Labe (Strabon, VII, 1, 3), někde zde je zná také Velleius Paterculus (Velleius, Hist. Rom. II, 106). Tacitus (Germ. 40) je charakterizuje jako kmen sice nepočtený, avšak bojovný a smělý. Zaznamenává, že než přešli k Marobudovu soupeři Arminiovi, patřili do rámce markomanského kmenového svazu (Tac. Ann. II. 45–46). Verzi o skandinávském původu Langobardů pokládá moderní historické a archeologické bádání spíše za nevěrohodnou a hledá jejich kořeny někde při dolním Labi, kde se vyvinula také jejich nejstarší hmotná kultura z předchozích kultur předřímské doby železné (Menghin 1985, 17–18; Thieme 1988; Egger 1999; Voss 2008a, 51 ad.). Zcela v oblasti dohadů zůstávají úvahy o trase langobardského tažení k jihu a o lokalizaci tří nejvýznamnějších zastávek, legendárních zemí či krajů uváděných poprvé v obou nejstarších langobardských kronikách pod názvy *Anthaiab*, *Bainaib* (*Bant-haib*) a *Burgundaib*. Do říše bájných zvěstí patří zmínka o troskách paláce a sídla krále Wachona v Čechách, kterou uvádí poslední ze tří pramenů – *Historia Langobardorum codicis Gothani* – a z níž nelze vyvozovat žádné dalekosáhlé závěry historické (Werner 1962, 13, 132; Menghin 1985, 14 ad.; Pohl 2002, 188 ad.). Bezpečným záchytným bodem není ani zpráva o langobardském králi Agilmundovi, který měl být poražen v bitvě s Bulhary (Huny?). Pokud jsou zde skutečně míněni Hunové, umožnilo by to sice posunout historicky ověřitelný úsek langobardských dějin již na počátek nebo do první poloviny 5. století (Menghin 1985, 17; Stein 1999, 84; Pohl 2002, 189), zpráva je však opět nejistá a neuvádí se v ní opět ani přesné místo události.

První historická zmínka o Langobardech v oblasti středního Podunají se objevuje v písemných pramenech již na počátku tzv. markomanských válek ve druhé polovině 2. století. Tehdy překročily bojové družiny Langobardů a Obiů Dunaj a pronikly na půdu Panonie Horní. Časové zařazení této události není zcela jednoznačné, avšak pohybuje se nejspíše mezi lety 166–168/169 (Dobiáš 1964, 196; Böhme 1977, 158; Stahl 1989, 293 ad.; Kehne 2001, 310 ad.). Útok barbarských nájezdníků byl v této době ještě snadno odražen díky odhodlanému zásahu římské jízdy i pěších sborů z posádek z pohraničních pevností na Dunaji. Po dlouhá staletí poté se římské literární prameny, jinak bohaté na údaje o kmenech a národech, s nimiž Římané přišli v Podunají do styku, o tomto kmeni nikterak nezmiňují.

Náhlé vymoření Langobardů v Rugilandu klade většina autorů již do let 488 nebo 489, tedy do doby bezprostředně poté, co byli zdejší Rugiové na hlavu poraženi skirským Odoakrem a jejich zbytky pod králem Frederikem odvedeny do Itálie (Menghin 1985, 19, 29; Wolfram 1995, 53 ad.; Pohl 2002, 124 etc.). Avšak ani zde nejsou jednotlivé děje časově a místně určeny vždy tak, aby jich bylo možno využít k plynulému vylíčení běhu událostí. Přesná doba příchodu Langobardů není v pramenech uvedena a není prakticky známa (*Langobardi de suis regionibus egressi venerunt in Rugiland, quae latino eloquio Rugorum patria dicitur, atque in ea, quia erat solo fertilis, aliquantisper commorati sunt annis*; Paul. Diac. 1, 19). Písemná tradice hovoří o několikaletém setrvání kmene v někdejší zemi Rugiů a posléze o jeho přemístění na rovinaté území, které se v barbarské řeči nazývalo „feld“. Otázka, kdy se tak přesně stalo a hlavně kde se tento „feld“ nacházel, je opět problematická. V literatuře bývá zmíněná končina ztotožňována s Moravským polem, Vídeňskou kotlinou, Malým Alföldem (Beninger 1940, 861 ad.; Bóna 1956, 183 ad., 233; Werner 1962, 10, 112), ba dokonce s nížinou v okolí Tullnu, na pravém břehu Dunaje, kde se nacházejí poměrně časně památky, připisované Langobardům (Adler 1976; Friesinger – Adler 1979, 38; Menghin 1985, 30; Wolfram 1987, 70; 1990, 392). Lokalizace „feldu“ jako druhé důležité zastávky kmene v Podunají zaslouží zvláštní pozornost, neboť právě zde došlo k rozhodující bitvě mezi Langobardy a Heruly, jimž do té doby Langobardi platili tributy a byli jim podřízeni. Podle Prokopia (Bell. Goth., 14–15), tendenčně proti Herulům zaujatého, bylo příčinou vzájemného střetu agresivní chování Herulů vůči sousedním kmenům, zejména vůči Langobardům. Jinak ovšem líčí události langobardské kroniky, podle nichž incident vyvolali samotní Langobardi zavražděním bratra krále Herulů na dvoře langobardského vládce. Ať již tomu bylo jakkoliv, vojsko Herulů bylo ničivě poraženo, král Herulů padl a jeho odznaky moci, praporec i helmici ukořistil langobardský král Tato. Od tohoto data, které se klade mezi léta 508–510, dochází k mocenskému rozmachu kmene na středním Dunaji.

Zdá se, že kmen Herulů nebyl v Podunají v této době úplně bezvýznamný a jeho sepětí s mocenskou sférou Theodoricha Velikého dokládá i skutečnost, že herulský král Rodulf byl gótským vladařem poctěn titulem „syn ve zbrani“ (*Waffensohn*, viz Wolfram 1990, 318 ad.; 1995, 60; Schwarz 2007). Julius Honorius ve svém „Popisu světa“, v němž vypočítává barbarské kmeny v pásmu od Galie přes střední Evropu až k dolnímu Dunaji, umísťuje Heruly někam mezi kmen Markomanů a Kvádů (Cosmographia 20). Ponecháme-li stranou toto nespolehlivé zeměpisné určení, jisté je, že se tento původně východogermánský kmen, stržený vlnou mohutných migrací na počátku 5. století, ocitá již v polovině téhož věku v oblasti středního Podunají a je připomínán jako účastník bitvy u Nedao, v níž došlo k definitivnímu rozpadu hunské říše (Jordanes, Getica, 50, 260–263). Nelze se ovšem nezmínit ani o tom, že Herulové nejsou někdy pokládáni za samostatný kmen, nýbrž v souladu s pozdně antickými zprávami za oddíly elitních bojovníků, ovládajících jiné etnické skupiny různého původu (Ellagård 1987; Taylor 1999).

Období po zlomení moci Herulů bylo dobou nepříliš jasných mocenských sporů. Vítěz nad Heruly a jejich králem Rodulfem, Tato, byl zabit svým synovcem jménem Wacho, který se uchopil vlády nad celým kmenem a snažil se jeho doménu dále rozšířit. Doba jeho vlády, trvající až do roku 540, znamenala vrchol langobardské moci na území severně od Dunaje, kterou se tento panovník snažil zajistit sítí smluv s okolními vladaři, především s franskou říší. Tyto svazky byly dále posíleny sňatky jeho dcer Wisigardy a Walderady

s austrasijskými franskými králi Theudebertem a Theudebaldem (Werner 1962, 135 ad.; Wolfram 1990; 294; Jarnut 2000, 74; Pohl 2002, 192).

Význam Langobardů jako politického činitele v oblasti středního Podunají nadále vzrostl v období Gótských válek, kdy se střídavě stávali spojenci východořímské říše, a zejména po porážce gótské nadvlády v Itálii. Změny nastaly také u samotných Langobardů, zejména po smrti krále Wachona a nástupu dalšího usurpátora, Audoina z rodu Gausů na langobardský trůn. Právě v době panování tohoto vladaře mělo dojít pod patronací východořímské říše k obsazení velkých částí jižní Pannonie, která byla opuštěna Góty (Pohl 1996, 27–35; 2002, 193).

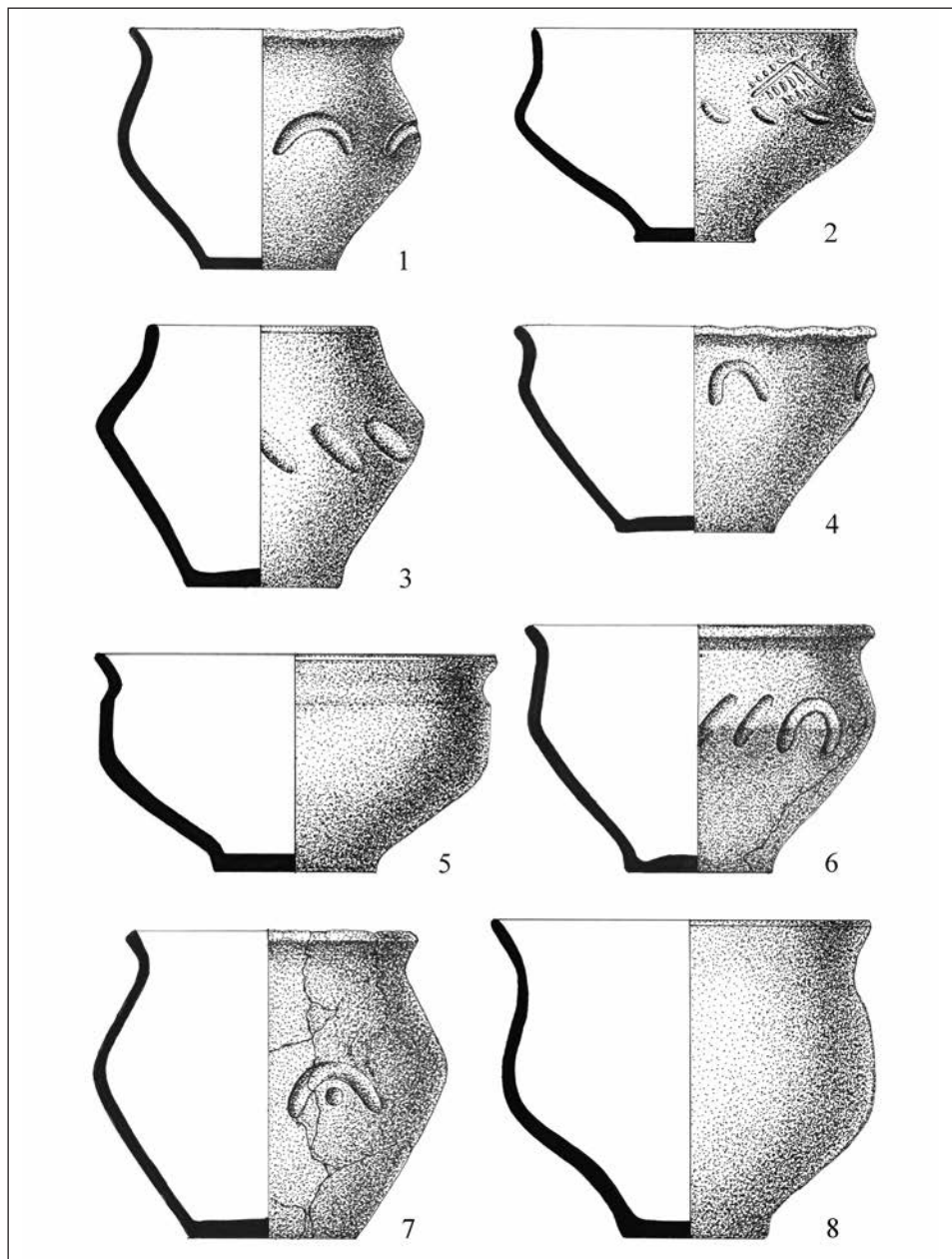
Otázka doby a okolnosti, za nichž docházelo k postupnému posunu těžiště Langobardů na území jižně od Dunaje, na půdu podunajských provincií, zda již v časném 6. století nebo až okolo středu téhož věku, v souvislosti s expanzí kmene k jihu v době Audoinovy smlouvy s východořímským císařem Justinianem, nebo dokonce až současně s tažením Langobardů pod vedením krále Alboina do Itálie v roce 568 po Kristu, není přes snahu historického bádání stále jednoznačně rozřešena. Odpověď na ni má však mimo jiné klíčový význam pro dějiny středověku na našem území, neboť se má obecně zato, že po odchodu Langobardů, nebo dokonce ještě v době jejich přítomnosti, se počal uvolňovat prostor severně od středního Dunaje pro postup slovanského etnického živlu na naše území. Zde se pak stává rozhodujícím historickým aktérem v následujících obdobích až do dnešních dnů. Starší skupina pramenů, totiž Paulus Diaconus a *Origo Gentis Langobardorum*, hovoří o 42leté okupaci Pannonie, což po odečtení od závěrečného data langobardských osudů na Dunaji dovoluje soudit, že kmen opustil území severně od Dunaje již v letech 526 či 527. Pozdější z pramenů, *Historia Langobardorum codicis Gothani*, se zmiňuje toliko o 22 letech trvání langobardské vlády nad podunajskými provinciemi. Tím se nejmladší relace blíží k historicky již bezpečnému datu spojenecké smlouvy mezi císařem Justinianem I. a langobardským králem Audoinem, uzavřené roku 546, v jejímž důsledku se zřejmě posunulo jádro celého kmene dále k jihu, do Pannonie. Tento termín odpovídá také dalším údajům ze samotných letopisů langobardské provenience, podle nichž k obsazení Pannonie došlo až pod vedením krále Audoina, nastoupivšího vládu nejdříve v roce 546. Právě z těchto důvodů se ve většině starších prací ustálila domněnka, která s proniknutím kmene na území jižně od dunajského toku počítá až v době kolem poloviny 6. století (Klebel 1939, 65; Beninger 1940, 862; Preidel 1957, 72). Novější historická věda spatřuje však problém v jiném světle. Především se poukazuje na skutečnost, že územími, která byla oficiálně předána langobardskému králi na základě smlouvy z roku 546, je třeba rozumět nejjihnější části provincie za řekou Drávou, nikoliv oblasti v severní Pannonii. Sem, do pobřežní zóny, mohli Langobardi pronikat poměrně brzy (Váradý 1984, 108 ad.; Bóna 1988, 70 ad.; Pohl 1996, 27–35; Třeštík 1996, 256; Jarnut 2000, 73), dokonce již v době vlády krále Wachona, hned jak se po vraždě svého strýce krále Tatona, vítěze nad Heruly (Prokop. Bell. Goth. III, 12 násl.), násilně uchopil moci. Wacho je totiž znám i tím, že rozšířil svou vládu také nad zbytky podunajských Svěbů, jejichž sídla bývají umisťována do severní Pannonie (Menghin 1985, 58; Pohl 2002, 192), ačkoliv s větší pravděpodobností je bude možno hledat někde na území dnešního jihozápadního Slovenska. Mlčení a nejasnosti okolo postupu do Pannonie, který mohl být výsledkem Wachonovy expanzivní politiky, jsou pak vysvětlovány tendencí pozdějších pramenů, které Wachonovu legitimitu jakožto usurpátora neuznávaly a jeho zásluhy

se snažily zamlčet (Varády 1984, 105–108; Menghin 1985, 57 ad.; Bóna 1988, 63–73; Třeštk 1996).

Stručný nástin historických dějů ponechává nejednu otázku vývoje v severodanubském pásmu otevřenu. Jak jsme byli svědky, mlhavě jsme informováni nejen o příchodu Langobardů do oblasti středního Podunají, což ponechává volné místo mnohým spekulacím, ale také o jejich odchodu z pojednávaného území. Ani údaje o prvotním průniku Slovanů do této oblasti nejsou příliš jasné a především jich není mnoho. Kromě sporného a značně diskutabilního textu Martina z Bragy, popisujícího misijní činnost Martina z Tours, z něhož někteří autoři vyvozují možnou přítomnost Slovanů v oblasti středního Podunají již před polovinou 6. století (Avenarius 1986; Třeštk 1996, 258 ad.), jsou Slované zmiňováni v souvislosti se známými a dobrodružnými osudy langobardského prince Hildigise, usurpátorem Wachonem vyhnaného pretendenta na langobardský trůn a vnuka krále Tatona, vítěze nad Heruly. Prokopios (Bell. Goth. III, 35) líčí nejen jeho nešťastný azyl na gepidském dvoře a snahy o převzetí langobardského trůnu po smrti Wachonova syna Waltariho, ale zmiňuje i jeho opakovaný pobyt u Slovanů a účast slovanských bojovníků v jeho vojenských družinách. Někteří historikové i archeologové (Třeštk 1996, 267; Zeman, J. 1966, 162, 164 ad.) z toho vyvozují, že již v desetiletích okolo středu 6. století se Slované museli nacházet v blízkosti středního Dunaje nebo dokonce na našem území. Ve skutečnosti sídla Slovanů, jmenovaných v souvislosti s Hildigisem, nejsou známa, muselo to však zřejmě být v blízkosti jak Langobardů, tak Gepidů.

I když písemné prameny v hrubých rysech informují o nejdůležitějších dějích a jejich aktérech, mnohé stránky těchto událostí jsou zahaleny temnotou a jejich řešení je stále předmětem četných diskusí a mnohdy i dezinterpretací. Donedávna se zdálo, že historická věda při vysvětlování historických skutečností získala významného pomocníka ve výsledcích archeologie. Zejména v poslední době je výpovědní schopnost této disciplíny do jisté míry zpochybňována. Poukazuje se na metodologickou nedůslednost smíšené historicko-archeologické argumentace, vedoucí ve svých důsledcích ke ztotožnění archeologických kultur s časně historickými etniky. Ty je pak možno chápat jako pouhý konstrukt archeologů, zavádějící historickou interpretaci do slepé uličky (Brather 2000, 172; 2004; 2008). Je-li ovšem identifikace jednotlivých etnických skupin na základě archeologických památek v podstatě neprůkazná, neméně diskutabilní je také archeologická verifikace etnických migrací; proměny archeologických projevů nemusejí vždy znamenat změnu etnické skladby místního obyvatelstva. Na rozdíl od vžitých modelů, které archeologické prameny pokládají, alespoň v některých případech, za více nebo méně směrodatný ukazatel etnické identity a tím i etnických pohybů (Bierbrauer 2004; 2005; 21–24; 2008; Quast 2009a; 2009b; etc.), dospívají koncepce, popírající možnost rozpoznat migrace archeologickými metodami, postupně k myšlence o sídelní kontinuitě populačního substrátu, přičemž změny prodělává pouze jeho hmotná kultura.

Ačkoliv v časovém úseku mezi pádem římské hranice na Dunaji a vynořením kultury s keramikou pražského typu, která je pokládána za slovanskou, prochází zdejší archeologický obraz několika zřetelnými proměnami a zvraty, jsou v poslední době podobné přístupy, v nichž lze spatřovat návrat k autochtonistickým koncepcím, uplatňovány také při řešení archeologicko-historických otázek na území severně od středního Dunaje, tedy i na našem území. Základ hypotézám o kontinuitě langobardského etnického elementu v prostoru severně od středního Dunaje položila již práce J. Wernera z počátku šedesátých let

Obr. 1. Příklady charakteristických typů uren ze žárových pohřebišť na jižní Moravě a na jihozápadním Slovensku. 1, 4 Čierny Brod, ž. hroby č. 28 a 66; 2–3, 5–8 Velatice, ž. hroby č. 36, 47, 44 a 45; 6–7 Velké Hostěrádky, ž. hroby č. 36 a 42.

Fig. 1. Examples of characteristic types of urn from the cremation burial sites in southern Moravia and south-western Slovakia. 1, 4 Čierny Brod, f. graves No. 28 and 66; 2–3, 5–8 Velatice, f. graves No. 36, 47, 44 and 45; 6–7 Velké Hostěrádky, f. graves No. 36 and 42.

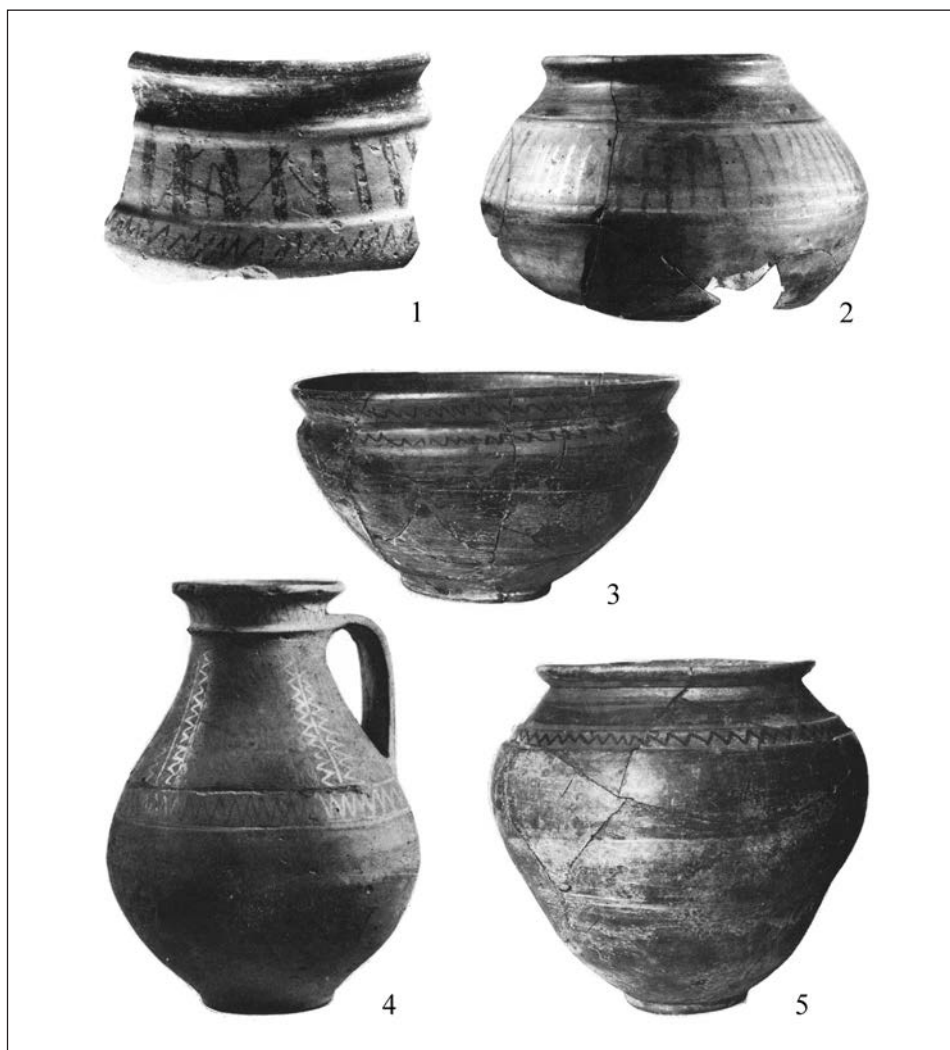
(Werner 1962). Autor se v ní pokouší o chronologii langobardských památek severně od středního Dunaje, založenou na hlavních datech jejich postupu k jihu. Opírá se při tom o historické údaje, z nichž mnohé nejsou zcela nesporné. Moravské a dolnorakouské nálezy tvoří jádro jeho tzv. severodanubského stupně, který končí někdy mezi lety 526 až 527, kdy dochází k odchodu podstatné části kmene a k jeho posunu do Panonie. Snaha doložit kontinuitu langobardského osídlení již od první poloviny 5. století činí tedy z Moravy oblast prvotního soustředění kmene před jeho proniknutím do Rugilandu, dnešní naddunajské části Dolního Rakouska, kde prý byla langobardská pohřebiště zakládána až po roce 489. Na Wernerovy teze navázala pak určitá část německých archeologů. Tak např. G. Mildenerger (1966, 126–133) ve svém zpracování pravěku a časných dějin českých zemí přiznává sice, že se Morava dostala v 5. století pod silný vliv východních kočovníků, který v ukázkách hmotné kultury nelze oddiskutovat, vedle toho však rostou a sílí prvky labskogermánské, které se zde objevují na žárových pohřebištích již kolem roku 400 a opět vynořují na nekropolích, počínajících v polovině 5. století. Podobné názory se ovšem ožívají i později. Část autorů je totiž přesvědčena, že autochtonní, poněkud labskogermánská složka populace se v tomto prostoru vyvíjí nepřetržitě nejméně od 2. století až do pozdních fází doby stěhování národů. Poukazuje se zejména na vztahy kulturního prostředí merovejských pohřebišť ze 6. století, připisovaných Langobardům, k nálezům z pozdně římských žárových pohřebišť, nesoucím zejména v keramice obecné známky labskogermánského okruhu a dospívá se k závěru, že pod rouškou této hmotné kultury se mohlo skrývat i tradiční kmenové jádro Langobardů (Stein 1999; Bierbrauer 2001). V tomto smyslu jsou také Langobardi na území severně od Dunaje autochtonní, i když jako rozhodující historický činitel vystupují až na přelomu 5. a 6. století, tedy v době, kdy se o nich zmiňují písemné prameny a kdy se již definitivně zformovala jejich hmotná kultura.

V podstatě ve stejném duchu se nahlíží na problémy následujícího období, v němž na daném území dochází k rozšíření kultury s keramikou pražského typu (Curta 2001). Proszazuje se názor, že rovněž imigrace Slovanů z východu není doložitelná. Pojem slovanského etnika není ani tak výsledkem skutečné etnogeneze, jako především vytvořením invencí a představ byzantských letopisců a zpravodajů, kteří termínem *Sclaveni* nazývali veškeré populace žijící vně pásma východořímských pohraničních pevností na Dunaji, s nimiž se od poloviny 6. století dostávali do intenzivnějšího kontaktu. Podle této teze šlo o obyvatelstvo místního původu a jeho slovanská identita, spolu s přejetím společného jazyka, se vytvářela až později, v průběhu následných etnogenetických procesů. Nejstarší slovanskou kulturu s keramikou pražského typu nelze tudíž chápat jako ukazatel slavnosti, nýbrž jako dobový fenomén, formující se až okolo poloviny 6. století., který si osvojily početné populace původně neslovanského původu v širokém prostoru vně dunajského toku. Z logiky autochtonistických koncepcí tedy vyplývá závěr, že vynoření kultury s keramikou pražského typu v severodanubském pásmu a tedy i na našem území, není důsledkem imigrace nového etnika, nýbrž kulturní transformace původní populace neidentifikovatelného, v tomto případě převážně snad svébsko-germánského původu.

Ať již se přikloníme k autochtonistickému nebo migracionistickému pojetí vývoje, ocitá se moderní archeologie v zajetí dilematu, zda a do jaké míry může její výpověď závěry jedné nebo druhé strany potvrdit či vyvrátit. V každém případě přibývající nálezy z pásma severně od někdejší noricko-pannonské hranice, učiněné od doby vydání Wernerovy

práce, i jejich nové analýzy naznačují, že jejich interpretace sice nemusí být zcela jednoznačná, avšak složitý obraz, který vykreslují, vyvolává spíše jisté pochybnosti o nepřerývné a kompaktní kontinuitě. Problémy vyvstávají již ve snaze spojovat archeologický materiál z pozdně římského období na Moravě, případně v Dolním Rakousku a na jihozápadním Slovensku, přímo s Langobardy. Povšimneme-li si těchto nálezů blíže, dospíváme k názoru, že jde v naprosté většině a především o výraz svébytné hmotné kultury podunajských Svěbů. Přesvědčivě o tom hovoří zřejmá vzájemná kulturní souvislost obou nejdůležitějších sídelních oblastí severně od dunajského toku, totiž jihomoravsko-dolnorakouského, jihozápadního a jižního Slovenska. Blízké shody jsou patrné nejen v materiálu ze sídlišť, ale i ze žárových pohřebišť, které jsou reprezentovány například velkými nekropolemi v Šaraticích, Šitbořicích, Velkých Hostěrádkách, Velaticích na Moravě nebo Abrahámu, Bešeňove, Čiernom Brodě, Očkově ad. na Slovensku (Trňáčková 1960; Peškař – Ludikovský 1978; Tejral 1975, 82–93; Kolník 1956; 1961; 1975 etc.). Keramická tvorba zde v pozdní části mladší doby římské, na rozdíl od mísovitých nádob s převažujícími horizontálními rozměry a dalších specifických forem, vycházejících z typu severolabských mísovitých uren (Schalenuren), navazuje v drtivé většině na místní vývoj z předchozího období, který přizpůsobuje novým požadavkům. Často se ve zhrublém provedení opakují tradiční terinovité vázy nebo mísy na nožce někdy s plastickou výzdobou na výduti, nechybějí však ani prosté hrncovité tvary (obr. 1). Nespornou vývojovou správnost demonstrují také dosud ojedinělé kostrové hroby z pozdní fáze svěbského osídlení (Tejral 1999a, 208–220, obr. 4–8), které dokládají nejen úzkou kulturní, ale pravděpodobně i etnickou jednotu památek obou oblastí. Ojedinělé cizorodé elementy, které se zde objevují vesměs postupně, zanikají v masě domácích tvarů; ostatně u mnohých není tak zcela jasné, zda tu nejde pouze o doklad nových módních jevů, uplatňujících se na širším nadregionálním základě.

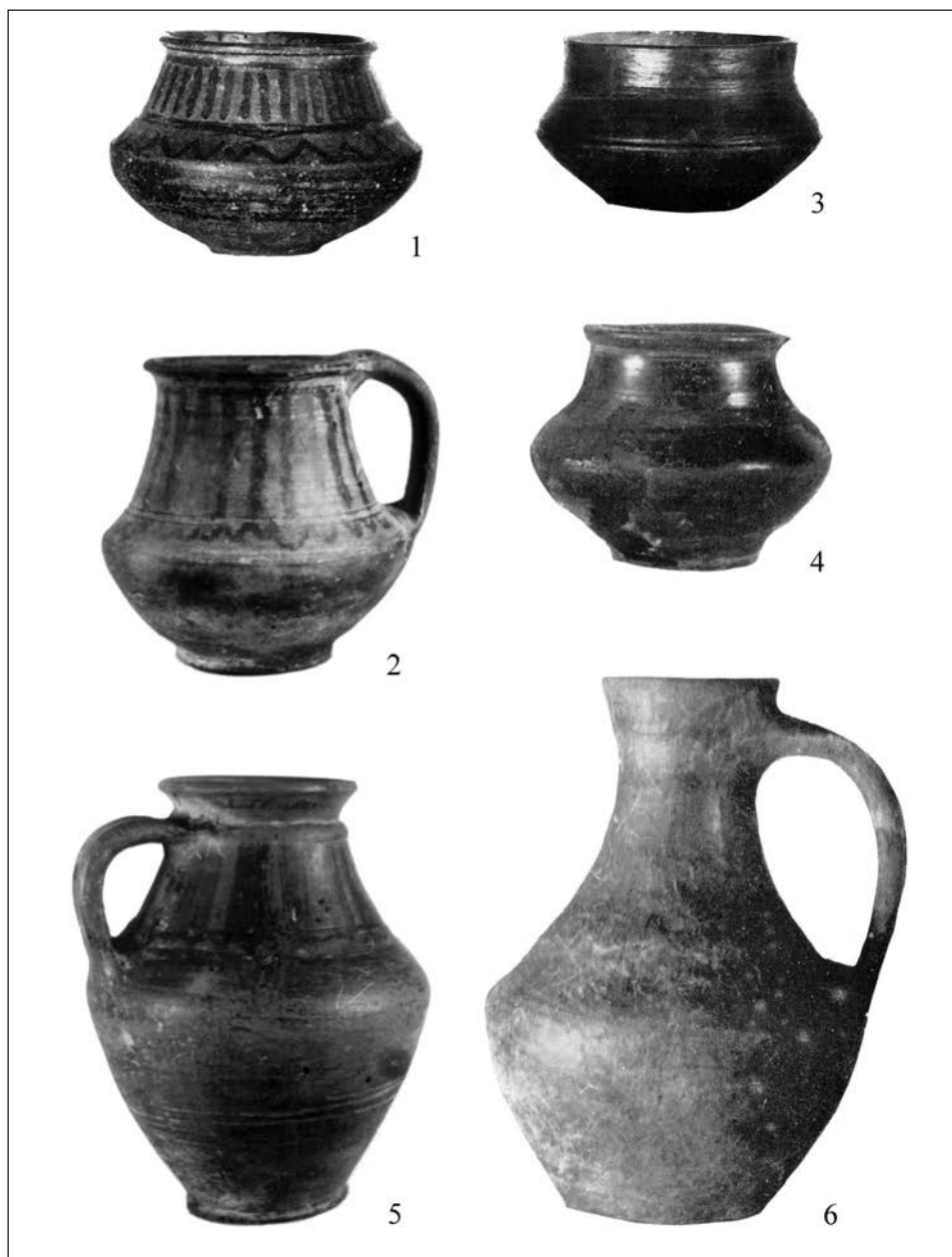
Zvláštní výjimku ve stereotypu jihomoravsko-jihoslovenských žárových pohřebišť z pozdní doby římské, vyznačujících se nápadnou chudobou na drobné nálezy, tvoří nekropole v Kostelci na Hané, které je opětovně věnována pozornost v naší i zahraniční literatuře (Tejral 1975; Stein 1999; Hegewisch 2008b; 2008d; Voss 2008a; 2008b). Její počáteční fáze, spadající přibližně do poloviny 3. století (chronologický stupeň CI b), nese totiž zřetelné známky cizorodých forem hmotné kultury, která nemá předchůdce v místním prostředí a prokazatelně se odlišuje od lokálních archeologických projevů. Podle charakteru těchto nálezů jsme pravděpodobně svědky průniku menších skupin osadníků z oblasti Prignitz a Meklenburska v severním Německu (Tejral 1975; 1999b, 200 ad.; Hegewisch 2007; 2008b; 2008d; Voss 2008a; 2008b). Značná část archeologické náplně pohřebišť navazuje však na domácí tradice a svědčí tak o tom, že se cizorodé prostředí mísí s domácím podložím a jeho cizorodý svéráz se stírá. Spojování této kulturní skupiny s historickými Langobardy nelze ovšem přesvědčivě doložit (Hegewisch 2008b), poněvadž migračních vln z Polabí po sobě následovalo více a langobardské expanzi mohla předcházet série drobných infiltrací ze severu, jejichž význam pro vytváření kulturního prostředí pozdějších langobardských pohřebišť merovejského typu může být předmětem diskuzí. Byť je snaha využít nálezů z Kostelce na Hané nebo z ostatních nalezišť spíše lokálního původu k prokázání sídelní kontinuity langobardského elementu sebevíce lákavá, brání této myšlence především zjevný a zásadní vývojový přerýv, který se v širším měřítku projevuje v celém pásmu severně od Dunaje v období mezi pozdní

Obr. 2. Na kruhu vytáčená keramika s vlešřovanými vzory z moravských sídlišť 5. století. 1–2: Lovčičky (okr. Vyškov); 3–5: Velké Němčice (okr. Břeclav).

Fig. 2. Wheelmade pottery with polished patterns from Moravian settlements (5th century). 1–2: Lovčičky (district of Vyškov); 3–5: Velké Němčice (district of Břeclav).

dobou římskou a počátkem doby stěhování národů. Týká se v naprosté většině i početných nálezů místní svébské provenience, jejichž nejpozdější bezpečně datovatelné kontexty, získané ze žárových nekropolí, lze odpovědně klást pouze do období okolo roku 400, nanejvýše však na počátek 5. století. O podstatných změnách sídelních struktur někdy na sklonku 4. století, nejpozději však v počínajícím 5. století, svědčí mohutný zánikový horizont patrný dnes již na početných sídlištích, která zcela evidentně hlouběji

Obr. 3. Keramika s vlešřovanými vzory vytáčená na hrnčířském kruhu z moravských kostrových hrobů, datovaných do 5. století. 1, 3: Vyškov (okr. Vyškov); 2: Dambořice (okr. Břeclav); 4, 6: Nový Šaldorf (okr. Znojmo); 5: Šatov (okr. Znojmo).

Fig. 3. Pottery with polished patterns thrown on a potter's wheel from Moravian skeleton graves, dated to the 5th century. 1, 3: Vyškov (district of Vyškov); 2: Dambořice (district of Břeclav); 4, 6: Nový Šaldorf (district of Znojmo); 5: Šatov (district of Znojmo).

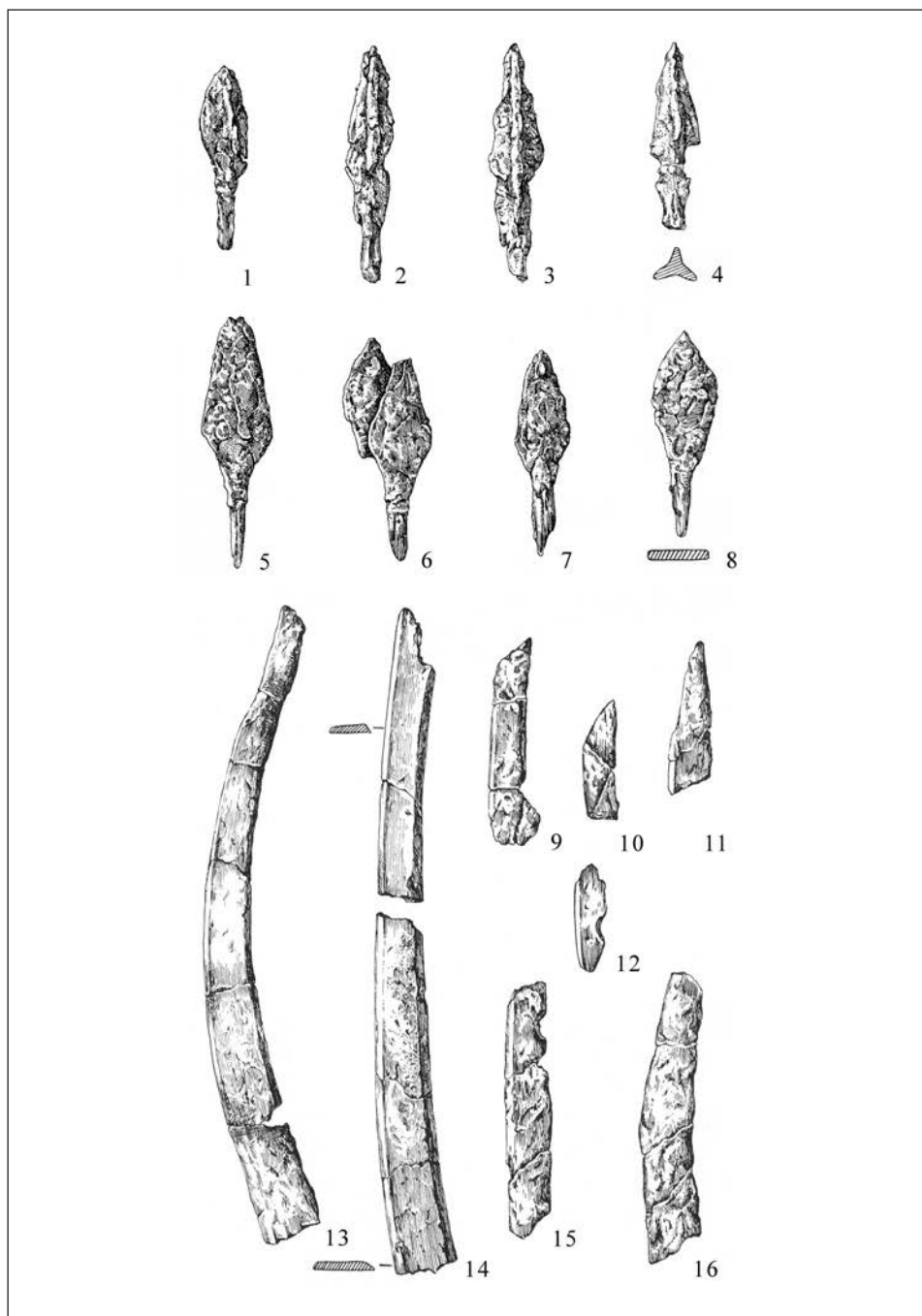

Obr. 4. Stříbrné spony a přezka z bohatého hrobu 32 ve Smolíně (okr. Břeclav). Vpravo rekonstrukce.

Fig. 4. Silver brooches and a buckle from the lavish grave No. 32 in Smolín (district of Břeclav). Reconstruction on right.

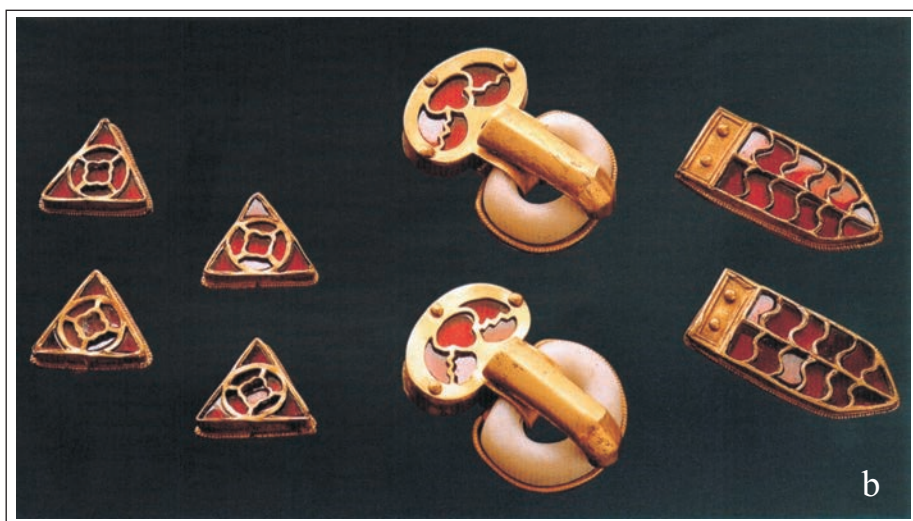
do 5. století nepokračují a mohou svědčit o masovém opouštění původních sídel, ba dokonce o poměrně masivním exodu místního obyvatelstva (Tejral 1985, 324–345; 1990, 108 ad.; 1999a, 205–237; Zeman, T. 2006; 2007). Jeho podstatná část se zřejmě připojila k mohutným vlnám migrací na počátku 5. století směrem na západ, kde Svěbové v severozápadní části Hispánie, v Galaecii založili samostatné království. Přímoú linii souvislé sídelní a kulturní kontinuity i jejich případných zbytků v oblasti severně od středního Dunaje nelze zatím v dosavadním archeologickém materiálu přesvědčivě doložit. Archeologické projevy domácího obyvatelstva byly téměř dokonale vytlačeny novými kulturními formami, které se v celém podunajském prostoru počínají prosazovat zejména od druhé třetiny 5. století. Jejich definice jako projevu nově se vytvářejícího podunajsko-východogermánského kulturního komplexu, provedená v řadě publikací (Bierbrauer 1994; 1995; 2008 etc.; Tejral 1982; 1990; 1999a; 2005), má zvláštní význam také pro řešení langobardské sídelní kontinuity nebo diskontinuity. Vychází z ní najevo, že soubor severodanubských památek není v průběhu 5. a 6. století jednotný, nýbrž se rozpadá na dvě časově odstupňované a kulturně do značné míry odlišné archeologické skupiny.

Starší z nich, která ve svých typických projevech vystupuje nejen v kostrových hrobech, ale i na sídlištech, vykazuje nepřehlédnutelné afinity s vývojem v celém středním

Obr. 5. Hroty šípů a kostěné obklady luku z knížecího hrobu z Blučiny-Cezav.

Fig. 5. Arrowheads and bone bow fittings from the princely grave in Blučina-Cezavy.

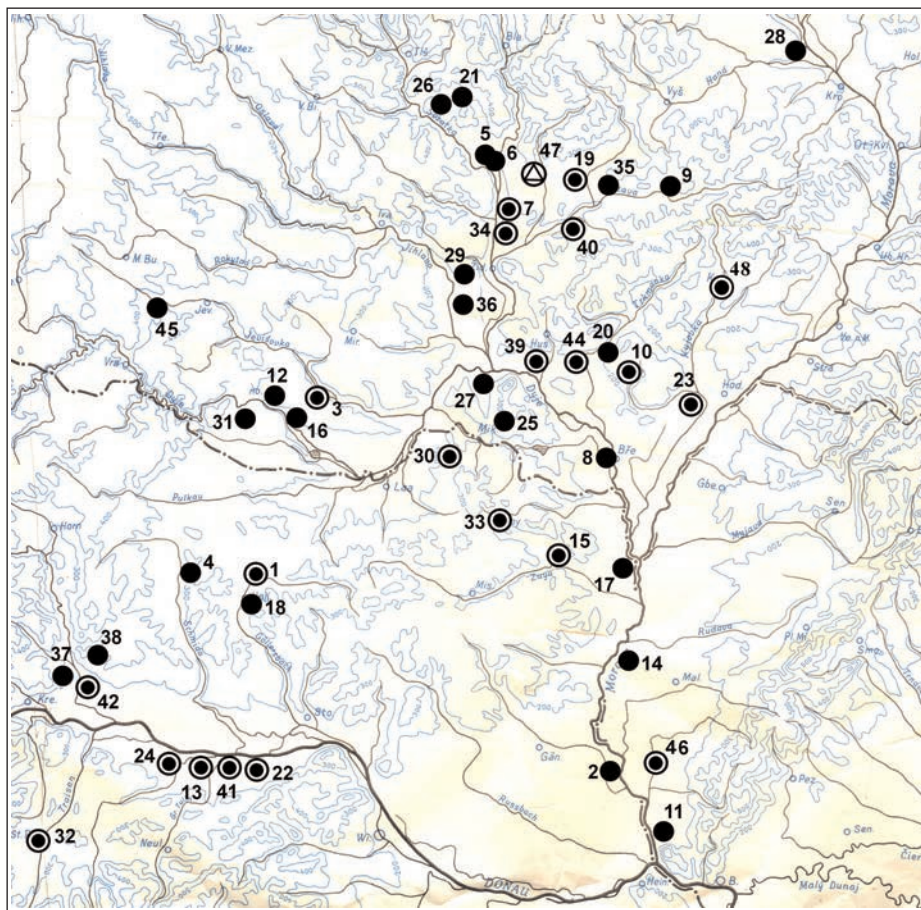

Obr. 6a. Kování pochvy meče, kryt jilce ze zlatého plechu a chalcedonová perla sloužící jako symbolický přívěsek k meči z Blučiny-Cezav.

Obr. 6b. Zlaté, almandiny vykládané přezky, nákončí a trojúhelníková kování ze soupravy k obuvi z Blučiny-Cezav.

Fig. 6a. Sword scabbard fittings, sheet-gold sword-hilt cover and chalcidony bead serving as a symbolic sword pendant from Blučina-Cezavy.

Fig. 6b. Gold, almandine-inlaid buckles, belt-endings and triangular fittings from shoes from Blučina-Cezavy.

Obr. 7. Kostrová pohřebiště a hroby tzv. langobardské fáze severně od středního Dunaře. ● – náhodně nalezené hroby nebo rozrušená pohřebiště; ⊙ – větší pohřebiště. 1: Aspersdorf (A); 2: Baumgarten a. d. March (A); 3: Borotice (okr. Znojmo, CZ); 4: Braunsdorf (A); 5: Brno – Kotlářská ul. (okr. Brno-město, CZ); 6: Brno – Merhautova ul. (okr. Brno-město, CZ); 7: Brno – Holásky (okr. Brno-město, CZ); 8: Břeclav (okr. Břeclav, CZ); 9: Bučovice (okr. Vyškov, CZ); 10: Čejkovice (okr. Hodonín, CZ); 11: Devínske Jazero (okr. Bratislava, SK); 12: Dyje (okr. Znojmo, CZ); 13: Espersdorf (A); 14: Gajary (okr. Malacky, SK); 15: Hauskirchen (A); 16: Hodonice (okr. Znojmo, CZ); 17: Hohenau (A); 18: Hollabrunn (A); 19: Holubice (okr. Vyškov, CZ); 20: Kobylí (okr. Břeclav, CZ); 21: Kuřim (okr. Brno-venkov, CZ); 22: Langenlebarn-Obereigen (A); 23: Lužice (okr. Hodonín, CZ); 24: Maria Ponsee (A); 25: Míkulov (okr. Břeclav, CZ); 26: Moravské Knínice (okr. Brno-venkov, CZ); 27: Mušov (okr. Břeclav, CZ); 28: Němčice na Hané (okr. Prostějov, CZ); 29: Němčičky (okr. Prostějov, CZ); 30: Neuruppersdorf (A); 31: Oblekovice (okr. Znojmo, CZ); 32: Pottenbrunn (A); 33: Poysdorf (A); 34: Rebešovice (okr. Brno-venkov, CZ); 35: Slavkov (okr. Vyškov, CZ); 36: Smolín (okr. Břeclav, CZ); 37: Stratzing (A); 38: Straß (A); 39: Šakvice (okr. Břeclav, CZ); 40: Šaratice (okr. Vyškov, CZ); 41: Tulln (A); 42: Unterrohrendorf (A); 43: Velešovice (okr. Vyškov, CZ); 44: Velké Pavlovice (okr. Břeclav, CZ); 45: Znojmo (okr. Znojmo, CZ); 46: Zohor (okr. Bratislava, SK); 47: Žuráň-Podolí (mohyla; okr. Brno-venkov, CZ).

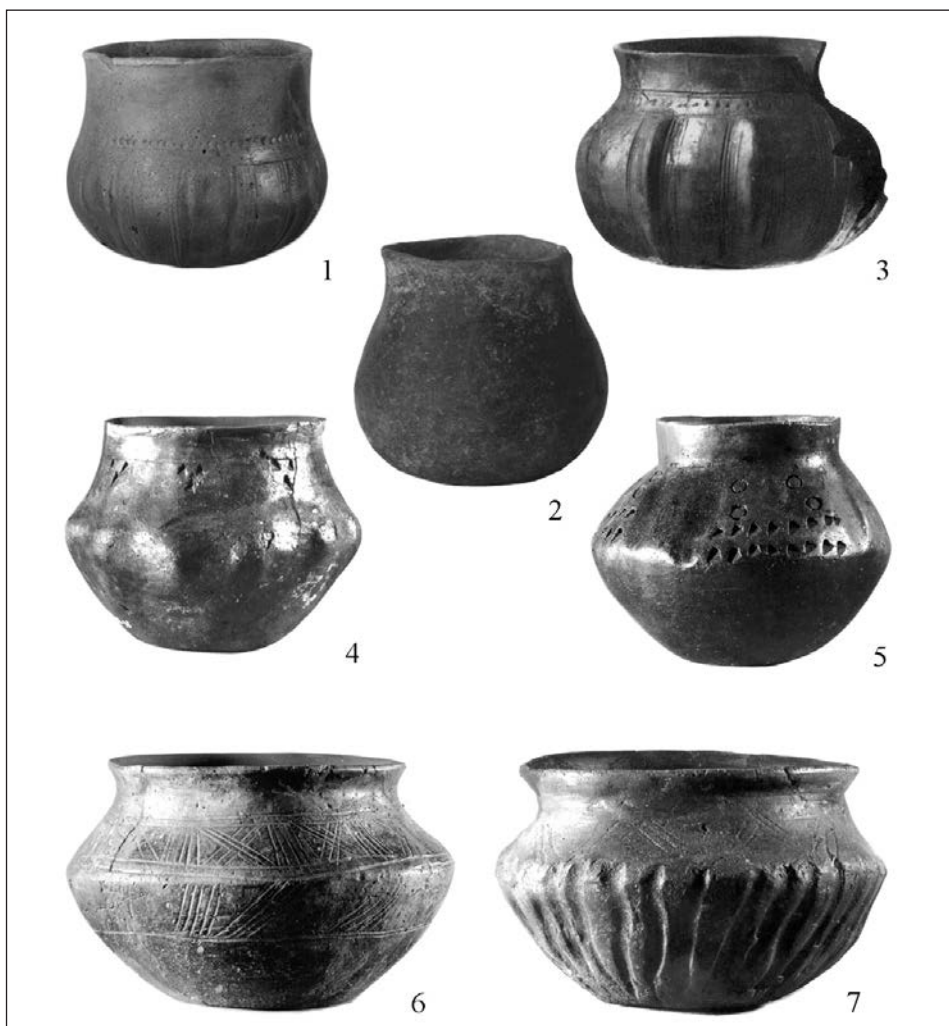
Podunají v průběhu 5. století, druhá, vzhledem ke zřetelné převaze v ruce robené keramiky labsko-germánského rázu, případně k časté přítomnosti merovejských zbraní, byla pak kladena do souvislosti s Langobardy nebo s etniky jim příbuznými (Tejral 1976; 2005). Otázka, v jakém vzájemném vztahu se starší nálezový okruh nachází k prostředí mladších pohřebišť, je pro řešení langobardské otázky klíčová. Spjatost staršího kulturního okruhu s hmotnou kulturou populací usidlených v Karpatské kotlině, v oblasti Velké uherské nížiny, na území podunajských provincií, avšak také na jihozápadním Slovensku, je nesporná. I přes jisté regionální rozdíly jde o poměrně jednotný kulturní fenomén, přinášející jak svérázný styl kovové industrie, tak keramiku, vyráběnou na rychle rotujícím hrncířském kruhu. Přes určité shody a některé příbuzné rysy s paralelně se rozvíjející kulturou proto- nebo časně merovejského období na západě, má zřejmě své kořeny nejen v místních pozdně antických tradicích, ale také v dědictví východogermánských nebo sarmatských kultur předchozího období. Zřetelný je podíl mnohých jezdecko-nomádských prvků, mezi něž patří například zvyk lebečních deformací nebo ukládání fragmentárních zrcátek do hrobů (Tejral 2005, 118–137).

Ponecháme-li stranou ojedinělé kostrové hroby nebo menší skupinky hrobů, z nichž mnohé mohou být ovšem náhodně porušeným pozůstatkem větší nekropole, patří v severodanubské zóně k nejznámějším hřbitovům s větším počtem hrobů kupříkladu pohřebiště v Novém Šaldorfu, Velaticích, Vyškově, Šaraticích, Strachotíně, Sokolnicích, Břec-lavi-Poštorné na Moravě (Tejral 1982, 64 ad., 197 ad.; 2005, 116–117, pozn. 55–62; Číž-mář – Geislerová – Rakovský 1985; Macháček – Klanicová 1997), Bešeňovu, Čataji, Dvorech nad Žitavou, Šarovcích a nejnověji zejména v Tesárských Mlýnech na jiho-západním Slovensku (Točík 1962; Novotný 1976; Pieta 1983; 1987, 394, 415–416; Zábójník 1997; Ruttkay 2007). Analogické hroby a pohřebiště nejsou ovšem neznámy ani z naddunajské části Dolního Rakouska (Friesinger – Adler 1979, 34 ad.; Friesinger 1980; Heinrich 1990 etc.), z území Pannonie (Bóna 1971; Kiss 1994; 1995; 1996; 1999; Straub 2002 etc.) a dnes již z prostoru Velké uherské nížiny (Németh 1987, 220; Tejral, v tisku).

Fig. 7. Skeleton cemeteries and graves from the Lombard phase to the north of the Middle Danube region. ● – randomly-found graves or disturbed burial sites; ● – larger burial sites. 1: Aspersdorf (A); 2: Baumgarten a. d. March (A); 3: Borotice (district of Znojmo, CZ); 4: Braunsdorf (A); 5: Brno – Kottlářská ul. (district of Brno-město, CZ); 6: Brno – Merhautova ul. (district of Brno-město, CZ); 7: Brno – Holásky (district of Brno-město, CZ); 8: Břeclav (district of Břeclav, CZ); 9: Bučovice (district of Vyškov, CZ); 10: Čejkovice (district of Hodonín, CZ); 11: Devínske Jazero (district of Bratislava, SK); 12: Dyje (district of Znojmo, CZ); 13: Espersdorf (A); 14: Gajary (district of Malacky, SK); 15: Hauskirchen (A); 16: Hodonice (district of Znojmo, CZ); 17: Hohenau (A); 18: Hollabrunn (A); 19: Holubice (district of Vyškov, CZ); 20: Kobylí (district of Břeclav, CZ); 21: Kuřim (district of Brno-venkov, CZ); 22: Langenlebarn-Obereigen (A); 23: Lužice (district of Hodonín, CZ); 24: Maria Ponsee (A); 25: Mikulov (district of Břeclav, CZ); 26: Moravské Knínice (district of Brno-venkov, CZ); 27: Mušov (district of Břeclav, CZ); 28: Němčice na Hané (district of Prostějov, CZ); 29: Němčičky (district of Prostějov, CZ); 30: Neuruppersdorf (A); 31: Oblekovice (district of Znojmo, CZ); 32: Pottenbrunn (A); 33: Poysdorf (A); 34: Rebešovice (district of Brno-venkov, CZ); 35: Slavkov (district of Vyškov, CZ); 36: Smolín (district of Břeclav, CZ); 37: Stratzing (A); 38: Straß (A); 39: Šakvice (district of Břeclav, CZ); 40: Šaratice (district of Vyškov, CZ); 41: Tulln (A); 42: Unterrohrendorf (A); 43: Velešovice (district of Vyškov, CZ); 44: Velké Pavlovice (district of Břeclav, CZ); 45: Znojmo (district of Znojmo, CZ); 46: Zohor (district of Bratislava, SK); 47: Žuráň-Podolí (barrow; district of Brno-venkov, CZ).

Celkový archeologický obraz tohoto kulturního okruhu dotváří řada sídlištních nálezů, zpravidla drobných osad nebo dvorců s obytnými objekty s opěrnými kůly v rozích. Jejich počet se na území severně od Dunaje za poslední desetiletí podstatně rozmnožil (Tejral 1982, 75–81; 1990, 34–42; 2005, 133–134; Peškař 1983; Přichystal – Vachútová 2006; 2007). Nesetkáváme se s nimi však pouze v severní části Dolního Rakouska, na Moravě a na jihozápadním Slovensku, nýbrž i na území Pannonie (srov. nepublikované nálezy z Mözs i další příklady), ba dokonce i v prostoru Velké uherské nížiny a v Potisi (Szabó 1978; Istvánovits 1999). Zejména v severodanubském pásmu jsou tato sídliště charakterizována nápadným množstvím keramiky vyráběné na rychle rotujícím kruhu, buď drsného užitkového zboží navazujícího na pozdně antické tradice, nebo jemné keramiky podunajského typu, často zdobené výraznou vlešťovanou výzdobou (obr. 2). Obdobná na kruhu vyráběná keramika, vesměs však drobných tvarů, se nejednou objevuje i jako milodar v kostrových hrobech (obr. 3). Vícekrát (Mušov, Peigarten, Rajhradice, Cholína) se podařilo odkrýt hrnčířské pece, které toto zboží vyráběly (Tejral 1982, 206, obr. 79; Čizmář 1999; Kern 2000; Přichystal – Vachútová 2007). Dosavadní datování těchto sídlišť do středu a do druhé poloviny 5. století je založeno nejen na charakteristických typech hřebenů, nýbrž i dalších chronologicky směřodatných nálezech, především sponách (Windl 1996; Tejral 2005, 133 ad., pozn. 149–150; Cheben – Ruttkay 1997). Je ovšem předčasně řešit otázku, kdo byl nositelem těchto kulturních jevů. Jistým signifikantním rysem by mohly být ojedinělé hroby nebo menší hřbitovy s hroby obsahujícími prestižní součásti kroje nebo hrobové výbavy, jako například rozměrné spony ze stříbrného plechu a další honosné součásti oděvu, které se našly v hrobě 32 ze Smolína (obr. 4) nebo v hrobě 1 z Laa an der Thaya (Beninger 1929; Tejral 1973; 2007, 36 ad., obr. 16, 18, 20: 1–2 etc.), dále mužské hroby s nomádskými zbraněmi, úzkými jednosečnými saxy (Schmalsaxe), dlouhými asijskými meči (Langschwerter) jako kupříkladu ve Vidni-Leopoldově, Držovicích, Velaticích, Sigmundsherbergu atd. (Beninger 1936; Friesinger 1984; Čizmář – Tejral 2002; Tejral 2003), které mají úzké vazby na podobné jevy v širokém podunajském prostoru a na východě Evropy. Silná nomádská složka se ostatně uplatňuje také v inventáři tzv. královského hrobu z Blučiny-Cezav (Tihelka 1963), kde je zastoupena kováními dřevěného sedla, především však kostěnými destičkami k obložení reflexního luku a sadou šípů, mezi nimiž nechyběly nomádské železné hroty trojbritého tvaru (obr. 5). Ukládání soupravy reflexního luku a toulce se šípy je zcela nesporně nomádská zvyklost, doložitelná u asijských kočovníků, zejména Hunů již dlouho předtím. V oblasti středního Podunají, ponecháme-li stranou podobné nálezy, zejména zlaté obklady luků v souborech tzv. posmrtných obětin, typických v Pannonii pro nejvyšší sociální vrstvu hunské nobility z doby Attilovy, vystupují v poněkud skromnějším provedení v řadě kostrových hrobů, v nichž byly patrně pohřbeni barbarští spojenci Hunů, kteří přejali mnohé z hunského prostředí. Sem patří například hroby s kostěnými obklady luků z Vranje (Dautova-Ruševljan 1998), především však hrob, datovaný do poloviny 5. století na pohřebišti v Singidunu, dnešním Bělehradě (Ivanišević – Kazanski 2007). Za předchůdce blučinského hrobu mohou být pokládány konečně i některé pohřby vybavené zbraněmi, zejména asijskými meči z téhož období, roztroušené v oblasti středního Podunají (Tejral 2007, 82 ad., 92 ad.).

Hrob z Blučiny-Cezav je vynikajícím reprezentantem královského nebo knížecího prostředí, rozvíjejícího se v době formování barbarských království v Podunají po rozpadu

Obr. 8. Příklady v ruce robených nádob z pohřebišť tzv. langobardské fáze. 1: Mušov (okr. Břeclav, CZ), hrob č. 5; 2: Aspersdorf (A), hrob č. 2; 3: Neu Ruppertsdorf (A), hrob č. 19; 4–5, 7: Šaratice (okr. Vyškov, CZ); 6: Holásky (okr. Brno-město, CZ), hrob č. 2/54.

Fig. 8. Examples of hand-made pots from burial sites of the Lombard phase. 1: Mušov (district of Břeclav, CZ), grave No. 5; 2: Aspersdorf (A), grave No. 2; 3: Neu Ruppertsdorf (A), grave No. 19; 4–5, 7: Šaratice (district of Vyškov, CZ); 6: Holásky (district of Brno-město, CZ), grave No. 2/54.

Attilovy říše (456 po Kristu). Podobně jako hrob ze slovenského Bešeňova i řady dalších, vydal hrob z Blučiny nový typ hrobové výbavy, především honosnou spathu s jílcem potaženým zlatým plechem, která nahradila do té doby obvyklé dlouhé meče asijského typu, dále pak soupravy zlatých přezek i dalších předmětů, např. kování pochvy saxu, bohatě vykládané almandinovými vložkami, které naznačují silný mediteranní nebo

Obr. 9. Charakteristické nádoby s žebry a zbraně z tzv. langobardské fáze. 1: Šakvice (okr. Břeclav, CZ), hrob 25; 2–3: Oblekovic (okr. Znojmo, CZ); 4: Vörs (záp. Maďarsko), hrob 5 (2, 3 podle Hegewisch 2008c, 254, obr. 61/1, 2; 4 podle Heinrich-Tamaska 2008, 309, obr. 112/4).

Fig. 9. Characteristic ribbed pots and weapons from the Lombard phase. 1: Šakvice (district of Břeclav, CZ), grave No. 25; 2–3: Oblekovic (district of Znojmo, CZ); 4: Vörs (western Hungary), grave No. 5 (2, 3 after Hegewisch 2008c, 254, fig. 61/1, 2; 4 after Heinrich-Tamaska 2008, 309, fig. 112/4).

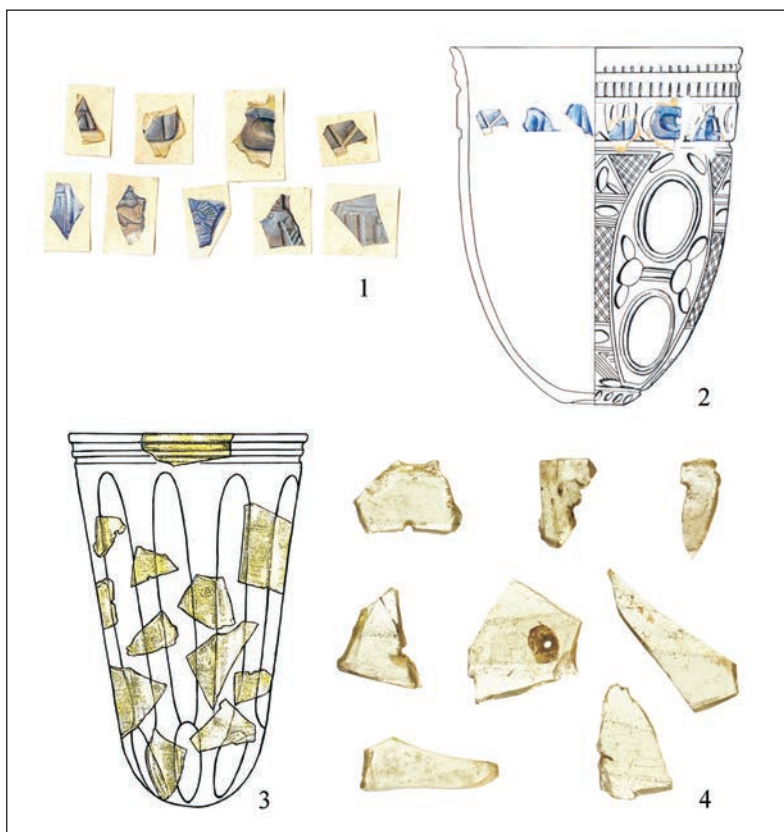
východořímský vliv (obr. 6a; 6b). Uvažuje se dokonce o východořímské provenienci těchto typů spath i ostatní honosné výbavy (Böhme 1994; Quast 1999, 115 ad.; 2009a, 13 ad.; Drauschke 2008). I když vždy nemuselo jít přímo o východořímské importy, byl styl, v němž byly předměty vyrobeny, silně poplatný tehdejšímu vkusu a módě, vycházejícími z vyspělých oblastí východního Středomoří, tehdy vesměs provincií východořímské

říše. Ostatně, jak dosvědčují literární prameny, dostává se většina kmenových skupin v Podunají již bezprostředně do pádu hunského panství na středním Dunaji do různě odstupňovaných spojeneckých vztahů s východní římskou říší. Předpokládá se dokonce, že investitura některých vládců mohla probíhat ve východořímském ceremoniálu a královské insignie byly propůjčovány východořímskými císaři. Uzavírání spojeneckých smluv s východním Římem jen dále podporovalo proces upevňování lokálních mocenských struktur.

O podunajském nebo východním původu alespoň jisté části nositelů moravských památek z 5. století by mohla svědčit nejen hmotná kultura a mnohé jevy v oblasti magických představ, např. ukládání zrcátek a lebeční deformace, ale i samotný antropologický materiál, který především mezi lebkami s deformacemi vykazuje jistý podíl mongoloidních a předoasijských typů. Tyto znaky dokládají pravděpodobnou spřízněnost jisté části zdejší populace se skupinami, usídlenými v přilehlém Podunají, mezi níž, jak ukazují novější antropologické analýzy, nebyly lebeční deformace ani orientální typy nikterak neobvyklé (Kiszely 1971; Lorencová 1963; Winkler – Wicke 1980, 119 ad.; Svenssonová 2002). Problém samotný je ovšem otevřen a vyžaduje nového přehodnocení. Veškeré soudy o etnické příslušnosti nositelů hmotné kultury z 5. století zůstávají proto do jisté míry v oblasti dohadů, avšak i tak je zřejmé, že v pásmu severně od středního Dunaje neexistovala jednoznačná situace a můžeme zde předpokládat velmi pestrou etnickou mozaiku. Přitom kmeny, jejichž jména se ozývají v písemných pramenech, v našem případě by bylo možno pomýšlet na Heruly, tvořily zřejmě jen úzkou mocenskou elitu, ovládající další skupiny, mezi jiným i zbytky domácích Svěbů a útržky dalších kmenových společenstev různého původu.

Otázka, jak dalece se trosky původních autochtonů mohly udržet hlouběji do doby stěhování národů, v jakém se nacházely stavu a v jakém vztahu byly k možným novým příchozím je rovněž stále značně nejasná. Obtížnost snah po jejím objasnění může mít více příčin. Kromě úbytku původního obyvatelstva a jeho masivní akulturace nebudou zanedbatelné ani momenty sociální, například prohloubení majetkových a společenských rozdílů mezi nově vznikajícími elitami vesměs cizího původu a pauperizovanou vrstvou podmaněných, jejichž vlastní kulturní projev mohl být tak chudý, že je archeologicky jen nedostatečně postižitelný.

Archeologická náplň druhé, mladší skupiny hrobů se od předchozí evidentně odlišuje mnohými znaky. Především jde o větší pohřebiště, jejichž počet se rozrostl teprve v posledních letech (obr. 7). Tak např. v Holubicích bylo odkryto 107 hrobů, v Šakvicích 56, v Čejkovicích 36, v Boroticích 23 a v Lužicích u Hodonína dokonce 120 (Čižmář – Geislerová – Rakovský 1981; Stuchlík 1990; Klanica 1989; 1990; Tejral 2005, 137–160). Jejich význam spočívá v tom, že byla úplněji nebo zcela prokopána a poskytují celistvější pohled na hmotnou i duchovní kulturu tohoto období. Pohřebiště pojednávané skupiny se vyznačují nápadným množstvím pestré v ruce hotovené keramiky, která ani po tvarové, ani po výzdobné stránce nezapře svůj polabský původ (obr. 8; obr. 9: 1–2, 4). Bylo zjištěno, že mezi nekropolemi existují určité rozdíly v zastoupení jednotlivých typů, což dokládá, že keramika byla většinou robena na místě, v rámci komunity. Převládají ponejvíce mísovitě nádoby dvojkónické profilace, vakovité formy a hrnky a nechybějí ani prosté hrnce se zataženým okrajem, obvyklé v celé labskogermánské sféře. Rytá výzdoba střídá metopovité vzory, svislé třásně atd. Zvlášť typický je dekor zavěšených trojúhelníků,

Obr. 10. Rekonstrukce skleněných nádob z hrobové komory v mohyle Žuráň-Podolí (kresba L. Dvořáková).

Fig. 10. Reconstruction of glass beakers from the grave chamber in the Žuráň-Podolí barrow (drawn by L. Dvořáková).

vyplněných tzv. klínovitými vrypy. Působivá je plastická výzdoba, která opakuje svislá plastická žebra nebo šikmé zlábkky, které prohýbají stěny nádob (obr. 8; 9). Keramika vytáčená na hrnčířském kruhu se objevuje jen výjimečně a je vesměs cizí provenience (Tejral 2005, 158 ad.). Kromě běžných železných nebo bronzových přezek oválného nebo ledvinovitého tvaru se v hrobech nachází pestrá škála drobných stříbrných nebo bronzových přezek a nákončí jazykovitého nebo lancetovitého tvaru, které sloužily k upevnění podvazků. Charakteristická jsou kování ozdobných cingulovitých závěsů, visících od pasu, na nichž byly zavěšeny např. bronzové klíče, symbolizující postavení ženy v domácnosti, dále pestrá paleta skleněných perel, hliněných přeslenů a především různé tvary lučikovitých spon. Drobné esovité sponky spínaly oděv na hrudi. Pro langobardsko-durynský okruh řadových hřbitovů je zvlášť typický milodar železných tkacích mečků, které rovněž patřily k příznačným ženským atributům. V mužských hrobech se objevují

Obr. 11. Historické kresby nejznámějších severských mohyl z 6. století. 1: Alt Uppsala (podle vyobrazení z Arrhenius 1995, obr. 21); 2: Ottarshögen (podle Arrhenius 2003).

Fig. 11. Historical drawings of the most famous 6th-century northern barrows. 1: Alt Uppsala (according to an illustration by Arrhenius 1995, fig. 21); 2: Ottarshögen (after Arrhenius 2003).

1

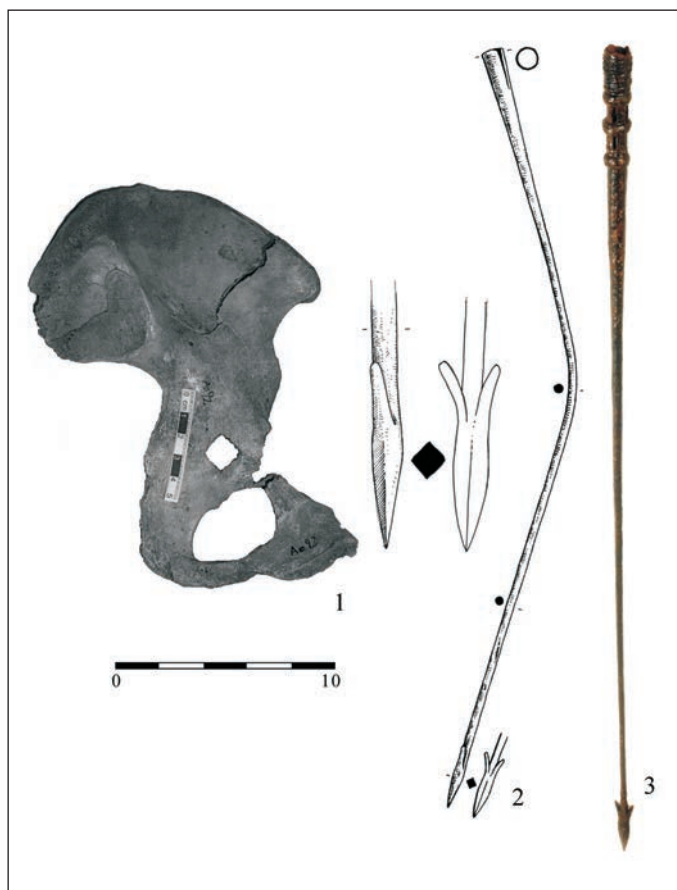

2

poměrně často zbraně, meče-spathy běžného merovejského typu, štítová kování, různorodé formy kopí (obr. 9: 3) a vrhacích oštěpů, mezi nimiž vynikají dlouhé hroty, zvané

ango, které mají svůj původ ve franské oblasti. Jak v mužských, tak v ženských hrobech ležely parohové hřebeny. Na rozdíl od oboustranných hřebenů, obvyklých v předchozím období, jde tu především o trojdílné formy protáhlého tvaru s ozubením pouze na jedné straně.

Poznatek, že vývoj je ve sledované oblasti v průběhu 5. a 6. století charakterizován dvěma odlišnými archeologickými skupinami, starší, jejíž archeologický inventář odráží podunajsko-východogermánský kulturní model rozšířený v prostoru Podunají, a mladší, charakteristický pro labsko-germánský či durynský okruh je sice uznáván, jako dokladu o vystřídání populací není však tomuto jevu přičítána průkaznost (Bemmann 2008). Změna je podle tohoto názoru spíše výrazem jakéhosi stadiálního vývoje a kulturní transformace, probíhající souběžně v široké oblasti od středního Německa až do severodanubských sídel Langobardů. Nemusí tak vůbec odrážet procesy imigrace, ani podstatnou etnickou změnu. Naopak, podle některých názorů kmen Langobardů se mohl v oblasti severně od Dunaje bud' ocitnout již dříve, uvažuje se zejména o době markomanských válek, kdy jsou zde bojové družiny Langobardů doloženy i písemnými prameny (Pohl 2008; Cass. Dio 71,3,1a), nebo jejich jméno bylo převzato různými útržky labskogermánských kmenů, které sem pronikly již dříve a přihlásili se k jejich věhlasu. Tehdy někdy v průběhu 5. století se etnogeneze historických Langobardů dovršuje (k problému viz Bemmann 2008, 202 ad.; Voss 2008b) a přetváří se i jejich kultura. Zásadní otázka v tomto případě zní, jaký je skutečný vztah obou kulturních skupin, tzv. předlangobardských hrobů a sídlišť a langobardských pohřebišť s polabskou v ruce robenou keramikou ve skutečnosti. Situace totiž mohla být složitější. Proti často vyslovovanému názoru o přímé

Obr. 12. Žuráň-Podolí. Levá pánevní kost ženy, pohřbené v hrobové komoře 2 se zraněním způsobeným dlouhým oštěpem (ango); podle Drozdová – Unger – Smrčka 2009.

Fig. 12. Žuráň-Podolí. Left pelvic bone of a woman buried in grave chamber No. 2 with wounds caused by a long spear (ango); according to Drozdová – Unger – Smrčka 2009.

vývojové souvislosti langobardských pohřebišť s polabskou v ruce robenou keramikou s předchozími kulturními jevy, charakterizovanými spíše podunajsko-východogermánskými tradicemi, hovoří z archeologického hlediska několik skutečností. Poslední zjištění totiž dokládají, že naprostá většina langobardských pohřebišť byla založena na jiných místech než hřbitovy doby předchozí. Pouhé dva případy, které by mohly, z více než devadesáti nalezišť, být uváděny jako doklad kontinuity, totiž pohřebišť ve Smolině a v Šaraticích, se ukázaly v tomto smyslu jako neprůkazné (Tejral 2005, 140, 170; v tisku). Ačkoliv na obou místech nebo v jejich blízkosti bylo pohřbíváno v obou zmiňovaných fázích, hroby pozdější „langobardské“ fáze byly ve více případech ukládány do vyloupených, někdy částečně zanesených jam starší fáze.

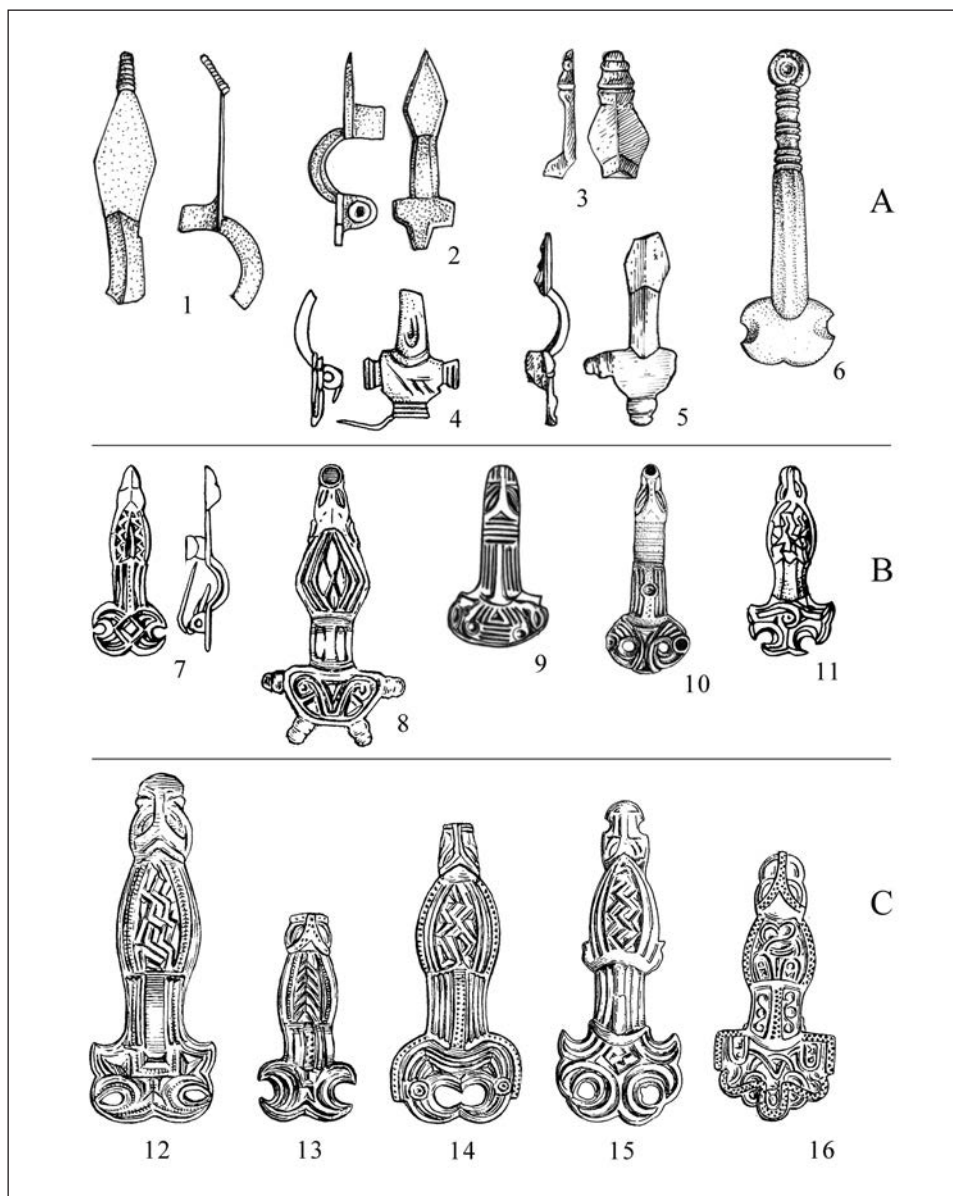
Vývojovou diskontinuitu konečně potvrzuje také náhlý zánik sídlištních struktur z 5. století, které do 6. století v žádném případě nepokračují. Keramika, která byla v hrnčířských dílnách na těchto sídlištních vyráběna, nemá žádné odpovídající období v pozdějších hrobech s keramikou labsko-germánského rázu. Na rozdíl od situace v Panoniích, kde hrnčířská produkce keramiky na kruhu přetrvává dále do 6. století a ve svébytných pozdních formách se objevuje nadále i v langobardských hrobech, svědčí vyzně-

ní místní hrnčičské produkce v severodanubském pásmu o výrazném zásahu do zdejších poměrů, který nelze vysvětlit jen pouhou akulturací domácích nositelů archeologických projevů. I když však připustíme pozdější možné splnutí části nositelů předchozích kulturních forem s prostředím merovejských nekropolí se vztahy k Polabí, nemohly být tyto populace v žádném případě zdrojem podstatného zvratu poměrů, který nastává na přelomu 5. a 6. století a je podle všeho výrazem poměrně masivní expanze a mocenského nástupu historických Langobardů. Hlavní příčinou náhlého přerování místní vývojové kontinuity byl nepochybně vnější činitel, přinášející alochtonní formy hmotné kultury, zřetelně se projevující v inventáři nově zakládaných kostrových hřbitovů.

Změny mocenskopolitických poměrů po vítězství Langobardů mohly tehdy vyústit v odchodu části místní populace ze země, avšak již náznak v Dějinách Paula Diakona (1, 20, 9), že „Langobardi byli od této doby mocnější a že jejich bojové družiny se rozrostly o množství z národů, které jimi byly podrobeny“, vypovídá o možné asimilaci zbytku předchozího obyvatelstva. To se ostatně opakovalo též po definitivní porážce Gepidů Alboinem, kdy tento kronikář výslovně uvádí, že část přeživších Gepidů se podobila Langobardům (Paulus Diaconus, Dějiny Langobardů 1, 27 ad.). Na setrvání zbytků původní „předlangobardské“ populace, která podlehla procesu akulturace, avšak v regresivním slova smyslu (rozpad dřívějších sídelních struktur, zánik výroby dokonalé hrnčičské produkce etc.) můžeme soudit i z dalších informací.

Písenné zprávy zřetelně poukazují na setrvání některých skupin Herulů, zřejmě členů nejvyšších sociálních špiček, v rámci langobardské mocenské hierarchie (Hauptfeld 1985, 125). Je to zejména případ královny Silingy, dcery herulského krále Rodulfa, a třetí manželky langobardského krále Wachona (Jarnut 1982, 19 ad.), jejíž osud silně připomíná asi o 60 let pozdější příběh gepidské princezny Rosamundy. Analogicky jako Silinga za Wachona byla Rosamunda provdána za langobardského krále Alboina. Oba sňatky měly jediný význam, totiž potvrzení a legitimizaci nároků langobardských vládců na dobytá království. Na otázku, zda se pozdní přítomnost některých členů herulského královského rodu může projevit v archeologickém materiálu, se v poslední době pokusila odpovědět nová analýza hrobky 2 umístěné v rozsáhlé a nápadné mohyle „Žuráň“ neda-leko od Brna (Poulik 1995; Tejral 2009).

Ačkoliv z původně neobyčejně bohatého inventáře se zachovaly pouze trosky, jejichž charakter (zbytky brokátu, zlaté předměty, slonovinová pyxida etc.) odpovídá výbavě knížecího nebo královského hrobu obecně datovatelného do merovejského období, zaráží na první pohled zřetelný nedostatek věcí, které by mohly být označeny jako typické pro hrobovou výbavu, běžnou na pohřebištích langobardské fáze. Naopak fragmenty některých předmětů, především zbytky dvou druhotně opravovaných skleněných pohárů s fasetovanými stěnami, jsou v severodanubských hrobových kontextech mladší skupiny pohřebišť s keramikou polabského rázu a konečně také ve výbavě langobardských hrobů z území Pannonie naprosto neznámým jevem (obr. 10). Zato se však objevují jako prestižní milodar v bohatých, především tzv. východoger mánských hrobech a později v mnohých souborech ze Skandinávie (Tejral 2009). Zejména na severu Evropy reprezentují zastaralá a později opravovaná skla analogického druhu prestižní hrobové milodary, spojené s pohřby osob, nacházejících se na nejvyšší příčce společenského žebříčku. Cizí prvek, neobvyklý pro pohřební zvyklosti Langobardů, představuje zřejmě i budování mohutné mohyly, pro něž nicméně nacházíme nejbližší období především v severo-

Obr. 13. Charakteristické typy lučkovitých spon z ojedinělých a hrobových nálezů tzv. langobardské fáze. A – lučkovité spony polabského typu; B – lučkovité spony durynské skupiny; C – severodanubské formy. 1–2: Ringelsdorf (Dolní Rakousko); 3: Drösing (Dolní Rakousko); 4: Dolní Bojanovice (okr. Hodonín, CZ); 5–6: Ladná (okr. Břeclav, CZ); 7–8: Lužice (okr. Hodonín, CZ), hrob č. 76; 9: Tulln-Listhof (Dolní Rakousko); 10: Mušov (okr. Břeclav, CZ), hrob č. 5; 11: Borotice (okr. Znojmo, CZ), hrob č. II/27; 12–13: Lužice (okr. Hodonín, CZ), hrob č. 54; 14: Lužice (okr. Hodonín, CZ), hrob č. 18; 15: Straß (Dolní Rakousko), hrob č. 9; 16: Lužice (okr. Hodonín, CZ), hrob č. 27.

evropských či skandinávských, vesměs poněkud mladších mohylách např. ve staré Uppsale nebo v mohyle v Ottarshögen (Tejral 2009; srov. obr. 11).

Zajímavé výsledky přinesly v tomto případě dodatečné antropologické analýzy kostry z hrobky. Jednalo se o pozůstatky ženy staré asi 38 let, cca 158 cm vzrůstu, která jednou rodila. Žena byla smrtelně zraněna na levé pánevní kosti. Přesně ohraničený čtvercovitý tvar zranění o rozměrech 1 × 1 cm odpovídá jednoznačně hrotu těžkého dlouhého oštěpu zvaného „ango“ (obr. 12), jehož užívání v langobardské výzbroji je vícekrát doloženo. Komputerové tomografické vyšetření a histologické analýzy ukázaly, že zásah se uskutečnil předsmrtně a žena po něm ještě krátkou dobu žila (Drozdová – Unger – Smrčka 2009).

Uvážíme-li zvláštnosti hrobové výbavy i charakter konstrukce hrobky, fenomény, které nemají v langobardském prostředí severně od Dunaje obdoby, dále pak skutečnost, že žena byla usmrcena v průběhu 6. století i výjimečnost původního inventáře, nabízí se možnost vysvětlení, že v hrobě mohla být snad pohřbena právě Silinga, která dala Wachonovi syna Walthariho. Po Wachonovi převzal moc usurpátor Audoin z rodu Gausů. Tehdy za neznámých okolností zahynul i mladičkový Walthari. Uvedeme-li tyto historické události do souvislosti s neobvyklým nálezem z mohyly Žurán, nelze vyloučit domněnku, že jde o odraz událostí z let změny langobardských vládnoucích dynastií, které nepostrádaly vesměs násilného charakteru a které rovněž herulská vdova po Wachonovi pocházejícímu z královského rodu Lethingů, nemusela přežít.

Nemalé potíže při interpretaci a datování vývoje kostrových nekropolí ze 6. století, přičítaných shodně Langobardům a konečně i při datování exodu kmene ze země, a tím i možného pronikání slovanského etnika, jsou spojeny s dosud ne zcela ustálenou chronologií langobardských, potažmo merovejských památek na našem území. Jakkoliv jsou dosavadní závěry jen předběžné, zdá se, že ve vývoji langobardské kultury severně od Dunaje bude možno rozlišit nejméně tři vývojové fáze, umožňující učinit si představu nejen o přerodu původních kulturních forem, který vyvrcholil ve skvělých nálezech na území někdejší provincie Pannonie a severní Itálie, ale také o možných posunech mocenského těžiště Langobardů směrem k jihu, za Dunaj. I když skutečná situace mohla vyhlížet jinak, než ji předvádí dnešní stav nálezů, z náznaků, získaných na základě dosavadních archeologických pramenů vyplývá, že počáteční fáze langobardských pohřebišť je, zejména pokud jde o ženské hroby a v nich uchované součásti kroje a oděvu, charakterizována silnými durynskými tradicemi (obr. 13: 7–11). Na základě charakteristických spínadel z hrobu 76 v Lužicích, z hrobu II/27 v Boroticích, z hrobů v dolnorakouském Tullnu-Listhofu a nejnověji též z hrobu 5 v Mušově, které mají téměř shodné paralely na nalezištích ze středního Německa, můžeme předpokládat, že počáteční horizont nově zahajovaných pohřebišť s labsko-germánskou keramikou, chronologicky udávaný tzv.

Fig. 13. Characteristic types of bow-shaped brooch from isolated and grave finds from the Lombard phase. A – bow-shaped brooches of the Elbe type; B – bow-shaped brooches of the Thuringian group; C – Northern Danube forms. 1–2: Ringelsdorf (Lower Austria); 3: Drösing (Lower Austria); 4: Dolní Bojanovice (district of Hodonín, CZ); 5–6: Ladná (district of Břeclav, CZ); 7–8: Lužice (district of Hodonín, CZ), grave No. 76; 9: Tulln-Listhof (Lower Austria); 10: Mušov (district of Břeclav, CZ), grave No. 5; 11: Borotice (district of Znojmo, CZ), grave No. II/27; 12–13: Lužice (district of Hodonín, CZ), grave No. 54; 14: Lužice (district of Hodonín, CZ), grave No. 18; 15: Straß (Lower Austria), grave No. 9; 16: Lužice (district of Hodonín, CZ), grave No. 27.

Obr. 14. Výbava ženského hrobu č. 95 z Holubic. Dvě stříbrné pozlacené lučikovité spony, dvě terčovité spony vykládané almandiny, masivní artefakt z krystalu atd. (podle Hegewisch 2008a, 247).
Fig. 14. Inventory of the female grave No. 95 in Holubice. Two silver gilded bow brooches, two disk-shaped almandine-inlaid brooches, a massive crystal artifact, etc. (according to Hegewisch 2008a, 247).

durynskými formami, spadá do období okolo roku 500 a na počátek 6. století (Koch, A. 1998, 381 ad.; Bemmann 2008, 173 ad.). Není ovšem vyloučeno, že nejstarší fáze langobardské infiltrace není v dosavadních archeologických pramenech zatím zcela čitelná a za současného stavu bádání ji naznačují pouze některé ojedinělé nálezy získané vesměs povrchovými průzkumy pomocí detektoru kovů (obr. 13: 1–6). Jde především o jednoduché plechové spony, které J. Bemmann zařazuje do „labsko-germánské“ fáze ve své chronologii středoněmeckých nálezů a datuje do průběhu druhé poloviny 5. století (Bemmann 2008, 149 ad.).

Další etapa vývoje pojednávaných pohřebišť, která následuje po tzv. „durynské“ fázi, je charakterizována prudkým rozvojem labsko-germánského langobardského prostředí, jehož rámec zřejmě tvoří léta po zlomení mocenské převahy Herulů a období vzestupu langobardské moci za vlády krále Wachona (cca 510–540). Představuje jeden z vrcholů langobardského vývoje v pásmu severně od Dunaje, v jehož průběhu, nejpozději již od dvacátých let 6. století, se počíná vytvářet svérázné typové spektrum spínadel. Část z nich sice navazuje na starší durynské předlohy, tvarové vlastnosti spon i výzdobné detaily vruborezové ornamentiky však nesou vyspělejší znaky a prozrazují působení obecně mero-vejských, a patrně také místních, podunajských liteckých tradic. Střídají se zde různé typy vyspělých spon s klešťovitě rozeklanou nebo pravoúhlou záhlavní destičkou, jejichž

Obr. 15. Bronzové modely pro zhotovování spon, typických pro severodanubskou fázi z hrobu č. 6 v Poysdorfu (Dolní Rakousko).

Fig. 15. Bronze models for making brooches, typical for the Northern Danube phase from grave No. 6 in Poysdorf (Lower Austria).

oválnou nožku zdobí geometrický ple-
tenec, provedený technikou vrubořezu
(typ Straß), pozdní spony se záhlavní
destičkou, přetvořenou v ptačí hlavič-
ky (obr. 13: 12–16; 14; 15), avšak i pozd-
ní formy s oválnou nožkou a polokru-
hovitou záhlavní destičkou, opatřenou

lemem hřibovitých knoflíků tzv. typu Radovesice (obr. 16). Z tohoto základu patrně vyrů-
stají zřejmě již těsně před polovinou 6. století, mnohé pozdější formy, užívané ve druhé
polovině téhož věku. Neobyčejně pestrá je v tomto směru škála drobných esovitých spon,
zdobených často nejen vrubořezem, ale i skleněnými nebo almandinovými vložkami (obr.
15; 17). Dalekosáhlé kontakty s franským prostředím dokumentují nyní nálezy některých
importů, vyráběných v porýnských dílnách, například měděných mís s perlovým okra-
jem z Borotic, Baumgarten a. d. March, Lužic a Hauskirchenu (Friedrich 2002, 184 ad.,
189). Obecně merovejské provenience jsou i drobné součásti hrobové výbavy, některé
franké typy spon, okrouhlá prolamovaná kování tašek, ojedinělé skleněné poháry (Rüs-
selbecher) a podobně.

Charakter pohřebišť prozrazuje jisté rozdíly v sociálním uspořádání langobardské
společnosti. Na kompletně prokopané nekropoli v Holubicích se vyrýsovaly přibližně
dvě velké skupiny hrobů, které mohou souviset s rodovými komunitami, pohřbívajícími
ve svém vymezeném úseku. Pozornosti zaslouží menší pohřebišť v Šakvicích. Mnohé
z hrobů byly zapuštěny do rozměrných vydřevěných hrobových komor, nechyběla ani
hrobka 7,5 m hluboká o rozměrech 560 × 390 cm. Ve více případech byly objeveny ritu-
álně uložené kostry koní se železnými uzdami nebo jejich části. Nákladně budované hro-
bové komory dovolují usuzovat, že na tomto místě pohřbívala vyšší vrstva tehdejší
společnosti (Tejral 2009). Z jejího bohatství se však zachovaly jen ubohé trosky, neboť
všechny hroby bez výjimky byly již v minulosti důkladně vyloupeny; dřevěné konstruk-
ce mnohých hrobek, původně dutých, se zřítily a zasypaly ostatky mrtvého. Lupiči pone-
chali bez povšimnutí především keramiku a železné předměty, ze šperků a ozdob byly
však zachráněny pouze skromné zbytky, několik stříbrných pozlacených spon, kování
a součástí koňských postrojů.

Obr. 16. Spona typu Radovesice z hrobu 28 v Holubicích.

Fig. 16. *Radovesice-type brooch from grave No. 28 in Holubice.*

Na pohřebišťe v dolnorakouském Hauskirchenu vynikal nad průměr ženský hrob 13. Byl uložen v hrobové jámě, hluboké 3,6 m a vybaven neobyčejným bohatstvím, jehož část však opět padla za obět' vylupování (Friesinger–Adler 1979, 46 ad., obr. 2: b; 4: h; 11–14). K nálezům mimořádného významu zde patřila kování dvou koňských postrojů, zdobená bohatou vrubořezovou výzdobou provedenou v I. zvířecím stylu. S velkou pravděpodobností nešlo o postroje k jezdeckým koňům, nýbrž ke spřežení pohřebního vozu, na němž mrtvá, pravděpodobně jedna z langobardských princezen, byla na své poslední cestě uložena podobně, jak tomu bylo i ve známém durynském hrobě v Erfurtu-Gisperslebenu (Timpel 1980; Menghin 1985, 63–66).

Domněnku, že již někdy v průběhu pojednávané fáze dochází k postupu některých částí kmene k jihu za Dunaj, naznačují některé pannonské nálezy. Jde nejen o mnohé formy z okruhu drobné kovové industrie, které mají svůj původ v severodanubském pásmu, avšak mnohdy, s určitým zpožděním, se objevují v hrobech vesměs starších žen zejména na pohřebišťích pannonského pobřežního pásma podél Dunaje (Tejral 2009, 152, pozn. 86), ale i o charakteristické ukázky v ruce robené keramiky polabského rázu (obr. 9: 4). Navíc se zřejmě již před polovinou 6. století objevují v oblasti severně od Dunaje některé typy, které získávají jak v Pannonii, tak na mnohých místech západní merovejské sféry oblibu až později, ve druhé polovině 6. století. K nim patří především esovité spony typu Schwechat-Pallersdorf, jejichž klasická ukázka pochází z hrobu 3 v Mušově a v honosnějším provedení z hrobů 27 a 55 v Lužicích (obr. 18: 1, 2). Přímé doklady o jejich místní výrobě v podobě bronzového modelu z povrchových sběrů v Mušově (obr. 18: 3) dovolují soudit na počátek jejich výroby již v dílnách severodanubského pásma. To by nevyklučovalo možnost vyčlenění jakési přechodné fáze, v níž započalo přemístování kmene do Pannonií. Šlo tu zřejmě o postupný proces, který se neodehrál naráz, nýbrž mohl probíhat delší dobu. Jedno z mála pevných dat langobardských dějin, totiž smlouva mezi králem Audoinem a císařem Justiniánem (548 po Kristu) mohla být již jen potvrzením skutečného stavu věcí v období, kdy kmen pokračoval ve své expanzi dále do oblastí jižně od Drávy. Z archeologického hlediska dochází zde nyní ke konečnému dotváření langobardské kultury před odchodem Langobardů do severní Itálie.

Archeologické prameny, zejména pozdní materiál z některých pohřebišť ovšem naznačuje, že části labsko-germánské populace mohly také na území severně od střední-

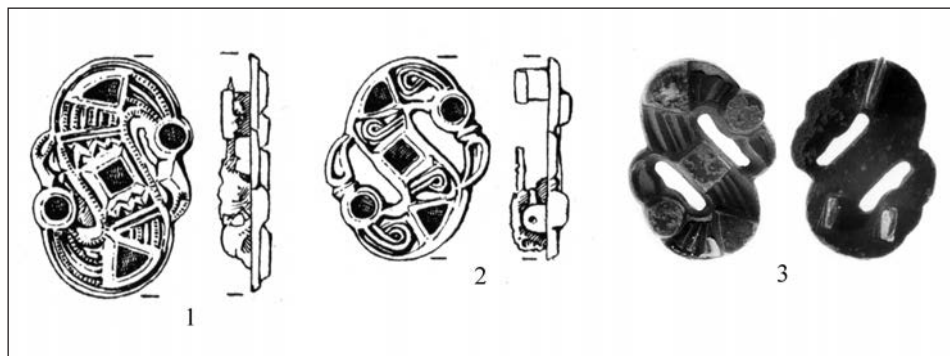
Obr. 17. Esovitá spona zdobená vrubořezovým pletencem z hrobu č. 38 v Šakvicích.

Fig. 17. S-shaped brooch decorated with grooved braiding from grave No. 38 in Šakvice.

ho Dunaje přežívat hlouběji do druhé poloviny 6. století. Svědčí o tom mladší typy esovitých spon, například spony typu Várpalota (obr. 18:2) z hrobů 46 a 85 v Lužicích (Klanica 1989; 1990), které jsou již v Pannonii zcela běžné a hojně se objevují i v langobardských hrobech ze severní Itálie, datovaných po roce 568 (Bierbrauer 1993, 122, tab. 2: 6–9; Koch, U. 1980, 114, obr. 7; Milavec 2007, 339 ad., 350). Pozdní může být i hrob 55 z Lužic, v němž se kromě ukázek vyspělých langobardských ozdob ocitl i triens císaře Justiniana I. (Klanica 1989), dále pak materiál z hrobů na pohřebišti ve Velkých Pavlovicích na jižní Moravě, který kromě ojedinělé pozdní spony typu Sarching (Koch, U. 1980, 114, obr. 6; Milavec 2007, 340, 350 ad.) vydal také ukázkou na kruhu vyrobené vakovité nádoby zdobené kolky pannonského typu (obr. 19: 1) a další pozdní artefakty (obr. 19: 2–9). Jak dlouho však tyto zbytky labsko-germánského osídlení setrvaly na území severně od středního Dunaje a jaký byl jejich další osud, je mimo jiné i vzhledem k trvajícím nejasnostem v archeologické chronologii nadále předmětem diskuze.

V každém případě je nápadné, že na rozdíl od inventáře, který shledáváme v pozdních hrobových nálezích z většiny pannonských nekropolí, jsou v severodanubských nálezích jen řídké zastoupeny typy, charakteristické pro nejpozdější tzv. pannonsko-italskou fázi (Bierbrauer 1993; 2005; Tejral 2005, 147 ad.; Vida 2008, 347 ad.; Milavec 2007, 348 ad.). Nejvýraznější skupinu jak mezi spínadly, tak mezi ostatním inventářem tvoří v jejím rámci formy, které mají přímé obdoby již na půdě severní Itálie, a tak dosvědčují, že doba užívání těchto artefaktů spadá do let, která se pohybují okolo historického data odchodu jádra kmene z Pannonie v roce 568 po Kristu, případně do doby, která následovala. Příklady takovéto typové škály, přinášející kromě nejmladších variant spon esovitých rozložitě lučikové spony s početnými, někdy lištou spojenými knoflíky na záhlavní destičce (Zonenknöpfe), často se stylizovanými zvířecími motivy a pletencovými vzory, dokreslují obraz závěrečného horizontu langobardské přítomnosti na středním Dunaji. Prostředí pozdních pannonských pohřebišť nese nadto zřetelné známky akulturace, které se v archeologickém materiálu severně od Dunaje objevují jen zcela výjimečně, pro pohřebiště a dnes i přibývajícím sídlištěm na území jižně od Dunaje jsou však typické. Sem patří například ukázkou pokročilé, vesměs džbánovité keramiky vycházející z antických tradic, nebo

Obr. 18. Esovitě spony typu Schwechat-Pallersdorf z hrobů 27 a 55 v Lužicích (1, 2) a bronzový model spony z povrchových sběrů v Mušově (3).

Fig. 18. S-shaped brooches of the Schwechat-Pallersdorf type from graves 27 and 55 in Lužice (1, 2) and a bronze model of a brooch from a surface survey in Mušov (3).

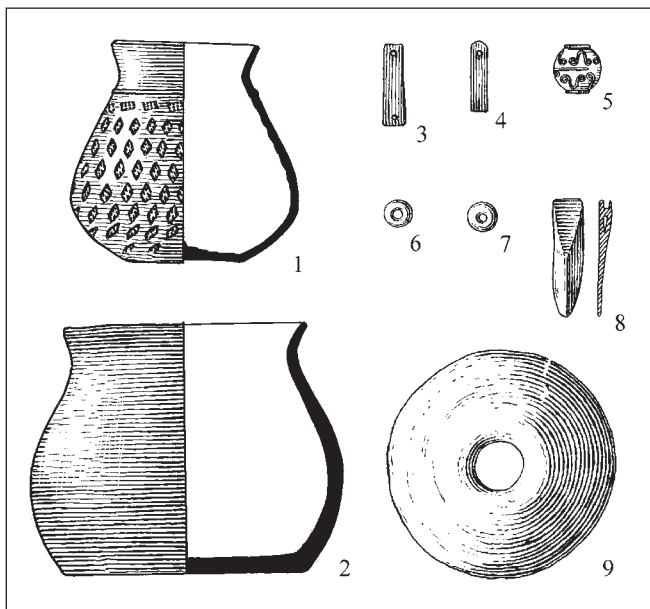
vyspělého keramického zboží, vytáčeného na hrnčířském kruhu, charakterizovaného strohými, ostře členěnými tvary a někdy i vlešťováním, nebo nádobky vakovitých tvarů s kolokovanou výzdobou (např. Vida 2008, 352 ad., 354 ad., obr. 7; Schmidtová – Ruttkay 2008, obr. 14, etc.).

Ojedinelý výskyt některých pozdních typů langobardsko-panonské hmotné kultury v oblasti Moravy, kupříkladu na pohřebišti v Lužicích, zejména pak ve Velkých Pavlovicích a nejnověji patrně i v Mušově ukazují, že zdejší nálezy neřekly své poslední slovo a naznačují, že jisté zbytky germánského obyvatelstva mohly přežívat v této oblasti ještě i v pozdní části 6. století. V této souvislosti se ovšem dostáváme k neuralgickému bodu veškerého bádání o časném středověku, totiž k otázce, kdy a za jakých okolností došlo k vystřídání kultury merovejských pohřebišť žárovými hroby a sídlišti s keramikou pražského typu, které jsou v archeologické i historické literatuře připisovány již slovanskému etniku. Na tomto místě nelze reprodukovat rozsáhlou diskuzi, která se k tomuto tématu rozvinula, ani nové názory badatelů, zabývajících se tímto problémem. Je však vhodné upozornit na některé jeho dosud pomíjené aspekty. Přes zatím jen zcela ojedinělé a vesměs málo přesvědčivé doklady kontaktu obou kulturních prostředí ve střední Evropě, jisté náznaky tohoto doteku v některých nových nálezech nebo v dosud nepublikovaném materiálu z Přítluk, existují. Jakkoliv naznačují, že k němu mohlo docházet nejspíše někdy v poslední třetině 6. století, nelze posun Slovanů do střední Evropy pokládat za jednorázový proces, nýbrž mohl probíhat ve více fázích, přičemž nejstarší, charakterizovanou zřejmě průnikem jednotlivých menších skupin, především bojovníků, nemusíme za současného stavu výzkumu, podobně jako první langobardskou osídlovací vlnu na sklonku 5. století, v dosavadním pramenném materiálu vůbec zachycovat.

Přehled archeologického vývoje podaný na základě dosavadních poznatků sice naznačil nepopiratelnou diverzitu jednotlivých vývojových fází a přinesl mnohé argumenty proti tezi o sídelní kontinuitě, přesto se však moderní archeologie ocitá v dilematu, zda

Obr. 19. Inventář hrobů na pohřebišti ve Velkých Pavlovicích.

Fig. 19. Inventory of graves at the burial site in Velké Pavlovice.

a do jaké míry může její výpověď rozdílné závěry autochtonistického nebo alochtonistického pojetí vývoje vůbec prověřit. Řešení problému ovšem

předpokládá splnění několika požadavků. V oblasti archeologie je to upřesnění metod její chronologie a především další rozšíření současné úzké pramenné základny nejen rychlým zveřejněním bohatého, dosud nepublikovaného nálezového fondu, ale také novými výzkumy zejména pohřebišť z 5. a 6. století. Neobyčejným přínosem v tomto směru byl objev nové nekropole z mladší fáze doby stěhování národů v Mušově, z jejíž dosavadních leteckých a geomagnetických prospekci vychází najevo, že počtem více než 200 hrobů převyšuje rozsah veškerých dosud známých pohřebišť z doby stěhování národů v oblasti celého středního Podunají včetně západního Maďarska.

Další a nejdůležitější požadavek však spočívá v obratu k novým netradičním metodám výzkumu. Nejnovější trendy v historických vědách a zvláště v archeologii se při řešení výše uvedených otázek proto stále více obracejí k interdisciplinární spolupráci, zejména k nově vyvinutým přírodovědným metodám, založeným na antropologicko-genetických analýzách. Vedou k tomu především překvapivé, zatím předběžné výsledky přírodovědných a antropologických výzkumů, založených na analýzách Sr, Pb a O izotopů v zubní dřeni zemřelých, které byly v rámci spolupráce na řešení záměru Grantové agentury ČR prováděny v projektu „Neue Wege der Langobardenforschung: Untersuchungen und Kartierungen von Sr-Pb- und O-Isotopen zur Herkunftsbestimmung ortsfremder Personenverbände“, realizovaném Římsko-Germánskou komisí Německého archeologického ústavu ve Frankfurtu nad Mohanem. Rozbor vzorků ze dvou klíčových pohřebišť mladší, tzv. langobardské fáze vývoje totiž odhalil, že nezanedbatelná část pohřbených je cizího původu. To při trvání nekropolí snad po tři generace, z nichž obě pozdější, sestávající z jedinců narozených již v místním prostředí, nejsou při určování původu relevantní, může dokládat zásadní účast cizích příchozích při zakládání pohřebišť. Dosavadní výsledky by tedy naznačovaly jistou oprávněnost migraционistických přístupů a do určité míry i věrohodnost archeologických svědectví.

I když lze vytušit, že skutečný stav věcí může ležet někde uprostřed, není situace natolik jednoznačná, aby mohly být argumenty autochtonistického pojetí definitivně popřeny nebo alespoň částečně potvrzeny. Kromě zatím nedostatečného počtu analýz, zůstávaly zcela mimo pozornost tohoto zkoumání důležité nálezy z období podstatných změn na samotném počátku doby stěhování národů (okolo roku 400 po Kristu), jejichž řešení je spojeno s odhalením osudů původních obyvatel, sídlících v našich zemích v prvních staletích nového letopočtu. Ve smyslu autochtonistických výkladů by měli tvořit biologicko-demografický substrát, z něhož by pak vycházeli hlavní protagonisté pozdějších historických procesů.

Zvláště palčivý je pak problém výrazné změny kulturní habitu v závěrečném úseku doby stěhování národů, kdy došlo k vystřídání kultury řadových pohřebišť merovejského rázu, spojovaných s Langobardy, naprosto odlišným kulturním prostředím s keramikou pražského typu. Ani v tomto případě se nevyhneme otázce, v jakém vztahu jsou oba kulturní fenomény, především však, zda existuje kontinuita místního etnického podloží ve smyslu tvrzení F. Curty (2001) nebo jde opět o projev přílivu nového etnika. Také v tomto případě se druhá varianta zdá mnohem pravděpodobnější.

Příspěvek vznikl v rámci výzkumného záměru Archeologického ústavu Akademie věd ČR, Brno, v. v. i., č. Z80010507 „Pravěký a časně dějinný vývoj ve střední Evropě z pohledu nejnovějších výsledků archeologického bádání na Moravě a ve Slezsku“.

Literatura

- Adler, H. 1976:** *Das „Feld“ bei Paulus Diaconus*, Archaeologia Austriaca, Beiheft 13–14 (Festschrift für R. Pittioni), 256–262.
- Arrhenius, B. 1995:** *Regalia in Svealand in early Medieval times*, Tor 21/1, 311–335.
- **2003:** *Ottarshögen. § 2. Archäologisches*. In: Beck, H. – Geuenich, D. – Steuer, H. (hg.), *Realleikon der germanischen Altertumskunde* 2, 392–394. Berlin – New York.
- Avenarius, A. 1986:** *Stav, problémy a možnosti historického bádania o slovanskom období dejín Slovenska*, Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV v Nitre 22, 21–26.
- Bemmann, J. 2008:** *Mitteldeutschland im 5. Jahrhundert – Eine Zwischenstation auf dem Weg der Langobarden in den mittleren Donaauraum?* In: Bemmann, J. – Schmauder, M. (hg.), *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen*, 145–227. Bonn.
- Beninger, E. 1929:** *Germanengräber von Laa a. d. Thaya (A-Ö)*, Eiszeit und Urgeschichte 5, 143–155.
- **1936:** *Germanenfunde des 5. Jahrhunderts von Wien XXI-Leopoldau*, Mannus 28, 252–266.
- **1940:** *Die Langobarden an der March und Donau*. In: Reinerth, H. (hg.), *Die Vorgeschichte der deutschen Stämme II*, 827–864. Leipzig – Berlin.
- Bierbrauer, V. 1993:** *Die Landnahme der Langobarden in Italien aus archäologischer Sicht*. In: Müller-Wille, M. – Schneider, R. (hg.), *Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters 1 (Vorträge und Forschungen 41)*, 103–172. Sigmaringen.
- **1994:** *Germanen des 5. und 6. Jahrhunderts in Italien*. In: Francovich, R. – Noyé, G. (cur.), *La Storia dell' Alto Medioevo italiano (VI–X secolo)*, 33–56. Firenze.

- **1995:** *Das Frauengrab von Castelbolognese in der Romagna (Italien). Zur chronologischen, ethnischen und historischen Auswertbarkeit des ostgermanischen Fundstoffes des 5. Jahrhunderts in Südosteuropa und Italien*, Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 38, 1991 (1995), 541–592.
- **2001:** *Stichwort „Langobarden“*. In: Beck, H. – Geuenich, D. – Steuer, H. (hg.), *Reallexikon der germanischen Altertumskunde*², Bd. 18, 50–93. Berlin – New York.
- **2004:** *Zur ethnischen Interpretation in der frühgeschichtlichen Archäologie*. In: Pohl, W. (hg.), *Die Suche nach den Ursprüngen. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters*, 45–84. Wien.
- **2005:** *Archäologie der Langobarden in Italien: ethnische Interpretation und Stand der Forschung*. In: Pohl, W. – Erhart, P. (hg.), *Die Langobarden. Herrschaft und Identität*, 21–66. Wien.
- **2008:** *Ethnos und Mobilität im 5. Jahrhundert aus archäologischer Sicht: Von Kaukasus bis nach Niederösterreich*. München.
- Böhme, H. W. 1977:** *Archäologische Zeugnisse zur Geschichte der Markomannenkriege (166–180 n. Chr.)*, Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 22, 1975 (1977), 153–217.
- **1994:** *Der Frankenkönig Childerich zwischen Attila und Ätius. Zu den Goldgriffspathen der Merowingerzeit*. In: *Festschrift für O. H. Frey*, 69–110. Hitzeroth.
- Bóna, I. 1956:** *Die Langobarden in Ungarn. Die Gräberfelder von Várpalota und Bezenje*, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 7, 183–242.
- **1971:** *A népvándorlás kora fejr megvében – Die Zeit der Völkerwanderung*, *Fejr megye története* 1/5, 221–314.
- **1988:** *Ungarns Völker im 5. und 6. Jahrhundert. Eine historisch-archäologische Zusammenschau*. In: Menghin, W. – Springer, T. – Wamers, E. (hg.), *Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit*, 116–130. Nürnberg.
- Brather, S. 2000:** *Ethnische Identitäten als Konstrukte frühgeschichtlicher Archäologie*, *Germania* 78, 135–177.
- **2004:** *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen*. Ergänzungsband zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde 42. Berlin – New York.
- **2008:** *Zwischen Spätantike und Frühmittelalter. Zusammenfassung*. In: Brather, S. (hg.), *Zwischen Spätantike und Frühmittelalter. Archäologie des 4. bis 7. Jahrhunderts im Westen. Ergänzungsband zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde* 57, 425–465. Berlin – New York.
- Curta, F. 2001:** *The making of Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region C. 500–700*. Cambridge.
- Čiřmář, M. – Geislerová, K. – Rakovský, I. 1981:** *The contribution of salvage excavations to the evidence of the Migration Period in Moravia*. In: *Nouvelles archéologiques dans la République Socialiste Tchèque (Archaeological News in the Czech Socialist Republic)*. Xe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques Mexiko 1981, 135–139. Prague – Brno.
- **1985:** *Pohřebiřtř z doby stěhování národů ve Strachotíně*, *Památky archeologické* 76, 285–307.
- Čiřmář, M. – Tejral, J. 2002:** *Kriegergräber aus dem 5. Jh. n. Chr. in Prostějov-Drřovice*. In: Tejral, J. (hg.), *Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonauraum*, 99–124. Brno.
- Čiřmář, Z. 1999:** *Cholina (okr. Olomouc)*, *Přehled výzkumů* 40, 268–269.
- Dautova-Ruřevljjan, V. 1998:** *Kasnoantički grob na lokalitetu Vranj u Chrtkovicima*, *Rad Muzeja Vojvodine Novi Sad*, 97–101.
- Dobiáš, J. 1964:** *Dějiny československého území před vystoupením Slovanů*. Praha.

Drauschke, J. 2008: *Zur Herkunft und Vermittlung „byzantinischer Importe“ der Merowingerzeit in Nordwesteuropa.* In: Brather, S. (hg.), *Zwischen Spätantike und Frühmittelalter. Archäologie des 4. bis 7. Jahrhunderts im Westen. Ergänzungsband zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde 57*, 367–423. Berlin – New York.

Drozdová, E. – Unger, J. – Smrčka, V. et al. 2009: *Anthropological examination of skeletal remains of a princess buried at the „Žuráň“ barrow (south Moravia, Czech Republic).* In: von Freedon, U. – Friesinger, H. – Wamers, E. (hg.), *Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomene des Religiösen im 1. Jahrhundert n. Chr. in Mittel- und Nordeuropa. Akten des 59. Sachsensymposiums*, 163–172. Bonn.

Egger, Chr. 1999: *Die jüngere vorrömische Eisen- und römische Kaiserzeit im Luhetal (Lüneburger Heide).* Rahden/Westfalen.

Ellägard, A. 1987: *Who were the Eruli?*, *Scandia* 53/1, 5–34.

Friedrich, R. 2002: *Fränkische Funde im langobardischen Pannonien – ein chronologischer Vergleich*, *Acta Praehistorica et Archaeologica* 34, 175–190.

Friesinger, H. 1980: *Das archäologische Fundmaterial aus dem Gräberfeld von Gaweinstal*, *Archaeologia Austriaca* 64, 135–137.

- **1984:** *Bemerkungen zu den frühgeschichtlichen Grab- und Siedlungsfunden von Wien-Leopoldau*, *Archaeologia Austriaca* 68, 127–135.

Friesinger, H. – Adler, H. 1979: *Die Zeit der Völkerwanderung in Niederösterreich.* Sankt Pölten – Wien.

Hauptfeld, G. 1985: *Die gentes im Vorfeld von Ostgoten und Franken im 6. Jahrhundert.* In: Wolfram, H. – Schwarcz, A. (hg.), *Die Bayern und ihre Nachbarn*, 121–134. Wien.

Hegewisch, M. 2007: *Pläinitz. Ein kaiser- und völkerwanderungszeitliches Gräberfeld im Kreis Ostprignitz-Ruppin. Zugleich eine Studie zur Entwicklung der spätkaiserzeitlichen elbgermanischen Keramik.* Bonn.

- **2008a:** *Holubice.* In: Hegewisch, M. (Red.), *Die Langobarden. Das Ende der Völkerwanderung.* Katalog zur Ausstellung im Rheinischen LandesMuseum Bonn, 22. 8. 2008–11. 1. 2009, 247–248. Bonn – Darmstadt.

- **2008b:** *Kostelec na Hané.* In: Hegewisch, M. (Red.), *Die Langobarden. Das Ende der Völkerwanderung.* Katalog zur Ausstellung im Rheinischen LandesMuseum Bonn, 22. 8. 2008–11. 1. 2009, 245–246. Bonn – Darmstadt.

- **2008c:** *Oblekovice.* In: Hegewisch, M. (Red.), *Die Langobarden. Das Ende der Völkerwanderung.* Katalog zur Ausstellung im Rheinischen LandesMuseum Bonn, 22. 8. 2008–11. 1. 2009, 254. Bonn – Darmstadt.

- **2008d:** *Zwischen Skandinavien und Mähren. Zum Verbreitungsbild der jünger-kaiserzeitlichen Westmecklenburgisch-Ostholsteinischen Formengruppe.* In: Bemann, J. – Schmauder, M. (hg.), *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen*, 89–126. Bonn.

Heinrich, A. 1990: *Ein völkerwanderungszeitliches Gräberfeld bei Mitterhof, G. B. Laa an der Thaya, Niederösterreich*, *Archaeologia Austriaca* 74, 85–104.

Heinrich-Tamaska, O. 2008: *Vörs.* In: Hegewisch, M. (Red.), *Die Langobarden. Das Ende der Völkerwanderung.* Katalog zur Ausstellung im Rheinischen LandesMuseum Bonn, 22. 8. 2008–11. 1. 2009, 308–311. Bonn – Darmstadt.

Cheben, I. – Ruttkay, M. 1997: *Objekt aus der Völkerwanderungszeit in Cífer-Pác.* In: Tejral, J. – Friesinger, H. – Kazanski, M. (hg.), *Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donaauraum*, 89–98. Brno.

Istvánovits, E. 1999: *Tiszavasvári-Városföldje, Jegyző-tag. A settlement of the 5th century*, A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve 41, 173–254.

Ivanišević, V. – Kazanski, M. 2007: *Nouvelle nécropole des Grandes Migrations de Singidunum*, *Starinar* 57, 113–135.

Jarnut, J. 1982: *Geschichte der Langobarden*. Stuttgart – Berlin – Köln – Mainz.

- **2000:** *Die Langobarden zwischen Pannonien und Italien*. In: Bratož, R. (hg.), *Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese*, I, 73–79. Ljubljana.

Johne, K. P. 2006: *Die Römer an der Elbe. Das Stromgebiet der Elbe im geographischen Weltbild und im politischen Bewusstsein der griechisch-römischen Antike*. Berlin.

Kehne, P. 2001: *Stichwort „Markomannenkrieg“*. § 1. *Historisches*. In: Beck, H. – Geuenich, D. – Steuer, H. (hg.), *Reallexikon der germanischen Altertumskunde*², Bd. 18, 308–316. Berlin – New York.

Kern, A. 2000: *Ein völkerwanderungszeitlicher Töpferofen aus Peigarten, VB Hollabrunn (NÖ)*. In: Bouzek, J. – Friesinger, H. – Pieta, K. – Komoróczy, B. (hg.), *Gentes, Reges und Rom. Auseinandersetzung – Amerkennung – Anpassung*, 221–235. Brno.

Kiss, A. 1994: *Stand der Bestimmung archäologischer Denkmäler der „gens alatorum“ in Pannonien, Gallien, Hispanien und Afrika*, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 35, 16–204.

- **1995:** *Das germanische Gräberfeld von Hács-Béndekpuszta (Westungarn) aus dem 5.–6. Jahrhundert*, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 36, 275–343.

- **1996:** *Das Gräberfeld von Szeksárd-Palánk und der ostgotische Fundstoff in Pannonien*, *Zalai Múzeum* 6, 53–86.

- **1999:** *Pannonien zur Zeit der Völkerwanderung – Ergebnisse und Probleme*. In: Tejral, J. – Pilet, Chr. – Kazanski, M. (dir.), *L'Occident romain et l'Europe centrale au début de l'époque des Grandes Migrations*, 109–126. Brno.

Kiszely, I. 1971: *Anthropologische Untersuchung der frühvölkerwanderungszeitlichen Skelettfunde mit künstlich deformierten Schädeln von Letkés*, *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften Budapest* 2, 103–117.

Klanica, Z. 1989: *Pohřebiště v Hodoníně-Lužicích*, *Jižní Morava* roč. 25, sv. 28, 145–162.

- **1990:** *Vierte Grabungssaison des Gräberfeldes aus der Völkerwanderungszeit in Hodonín-Lužice (Bez. Hodonín)*, *Přehled výzkumů* 1987, 47.

Klebel, E. 1939: *Langobarden, Bajuwaren, Slawen*, *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 69, 41–73.

Koch, A. 1998: *Bügelfibeln der Merowingerzeit im westlichen Frankenreich*. Mainz.

Koch, U. 1980: *Mediterranes und langobardisches Kulturgut in Gräbern der älteren Merowingerzeit zwischen Main, Neckar und Rhein*. In: *Atti del 6° Congresso internazionale di studi sull'alto medioevo*, Milano 21–25 ottobre 1978, 107–121. Spoleto.

Kolník, T. 1956: *Popolnicové pohrebisko z mladšej doby rímskej a počiatku doby s'ahovania národov v Očkove pri Piešťanoch*, *Slovenská archeológia* 4, 233–300.

- **1961:** *Pohrebisko v Bešeňove (príspevok k štúdiu doby rímskej na Slovensku)*, *Slovenská archeológia* 9, 219–300.

- **1975:** *Žiarové pohrebiská z neskorej doby rímskej a zo začiatku s'ahovania národov v Čiernom Brode*, *Slovenská archeológia* 23, 341–372.

Lorencová, A. 1963: *Studie deformovaných lebek z Moravy*. Kadidátská disertační práce. Katedra antropologie University Karlovy. Praha – Brno.

Macháček, J. – Klanicová, E. 1997: *Die Gräber aus der Völkerwanderungszeit in Břeclav-Libivá*. In: Tejral, J. – Friesinger, H. – Kazanski, M. (hg.), *Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donauraum*, 57–65. Brno.

Menghin, W. 1985: *Die Langobarden. Archäologie und Geschichte*. Stuttgart.

Milavec, T. 2007: *Prispevek h kronologiji S-fibul v Sloveniji*, *Arheološki Vestnik* 58, 333–355.

Mildenberger, G. 1966: *Vor- und Frühgeschichte der böhmischen Länder*. In: Bosch, K. (hg.), *Die böhmischen Länder von der archaischen Zeit bis zum Ausgang der hussitischen Revolution*, 127–136. Stuttgart.

Németh, P. 1987: *Frühgepidische Gräberfunde an der oberen Theiss*. In: Menghin, W. – Springer, T. – Wamers, E. (hg.), *Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit*. Ausstellungskatalog. Germanisches Nationalmuseum, 199–253. Nürnberg.

Novotný, B. 1976: *Šarovec*. Bratislava.

Peškař, I. 1983: *Sídlištní keramika z doby stěhování národů ve Velkých Němčicích (o. Břeclav)*, *Památky archeologické* 74, 175–223.

Peškař, I. – Ludíkovský, K. 1978: *Žárové pohřebiště z doby římské ve Velkých Hostěrádkách (okr. Břeclav)*. Praha.

Pieta, K. 1983: *Pohrebisko z doby sťahovania národov v Dvoroch nad Žitavou*, *Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV v Nitre* 20, 175–186.

- **1987:** *Die Slowakei im 5. Jahrhundert*. In: Menghin, W. – Springer, T. – Wamers, E. (hg.), *Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit*. Ausstellungskatalog. Germanisches Nationalmuseum, 385–397. Nürnberg.

Pohl, W. 1996: *Die Langobarden in Pannonien und Justinians Gotenkrieg*. In: Bialeková, D. – Zábojník, J. (hg.), *Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert*, 27–36. Bratislava.

- **2002:** *Die Völkerwanderung. Eroberung und Integration*. Stuttgart.

- **2008:** *Die Langobarden – zwischen der Elbe und Italien*. In: Hegewisch, M. (Red.), *Die Langobarden. Das Ende der Völkerwanderung*. Katalog zur Ausstellung im Rheinischen LandesMuseum Bonn, 22. 8. 2008–11. 1. 2009, 23–33. Bonn – Darmstadt.

Poulik, J. 1995: *Žuráň in der Geschichte Mitteleuropas*, *Slovenská archeológia* 43, 27–109.

Preidel, H. 1957: *Die Anfänge der slawischen Besiedlung Böhmens und Mährens*. München.

Přichystal, M. – Vachútová, D. 2006: *Nález hrnčičské pece z doby stěhování národů v Rajhradcích (okr. Brno-venkov)*. In: Droberjar, E. – Lutoský, M. (ed.), *Sborník příspěvků z I. protohistorické konference „Pozdně keltské, germánské a časně slovanské osídlení. Archeologie barbarů 2005“*, 499–514. Praha.

- **2007:** *Eine Siedlung aus der frühen Völkerwanderungszeit in Rajhradice, Bez. Brno-venkov*. In: Tejral, J. (hg.), *Barbaren im Wandel. Beiträge zur Kultur- und Identitätsbildung in der Völkerwanderungszeit*, 307–320. Brno.

Quast, D. 1999: *Auf der Suche nach fremden Männern – Die Herleitung der schmalen Langsaxe vor dem Hintergrund der alamannisch-donauländischen Kontakte der zweiten Hälfte des 5. Jahrhunderts*. In: Fischer, Th. – Precht, G. – Tejral, J. (hg.), *Germanen beiderseits des spätantiken Limes*, 115–128. Köln – Brno.

- **2009a:** *Communication, Migration, Mobility and Trade. Explanatory Models for Exchange Processes from the Iron Age to the Viking Age*. In: Quast, D. (ed.), *Foreigners in Early Medieval Europe*. Thirteen International Studies on Early Medieval Mobility, 1–26. Mainz.

- **2009b (ed.):** *Foreigners in Early Medieval Europe. Thirteen International Studies on Early Medieval Mobility.* Mainz.

Ruttkey, M. 2007: *Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld in Tesárske Mlyňany, Bez. Zlaté Moravce.* In: Tejral, J. (hg.), *Barbaren im Wandel. Beiträge zur Kultur- und Identitätsumbildung in der Völkerwanderungszeit*, 321–338. Brno.

Schmidtová, J. – Ruttkey, M. 2008: *Das langobardische Gräberfeld von Bratislava-Rusovce.* In: Bemmman, J. – Schmauder, M. (hg.), *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen. Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008*, 377–398. Bonn.

Schwarz, A. 2007: *Das ostgotische Italien und der Mitteldonauraum bis zum Ausbruch des Gotenkrieges Justinians.* In: Tejral, J. (hg.), *Barbaren im Wandel. Beiträge zur Kultur- und Identitätsumbildung in der Völkerwanderungszeit*, 45–51. Brno.

Stahl, M. 1989: *Zwischen Abgrenzung und Integration. Die Verträge der Kaiser Marc Aurel und Commodus mit den Völkern jenseits der Donau*, Chiron 19, 289–317.

Stein, F. 1999: „*Da erhoben sich die Langobarden aus ihren Sitzen und wohnten etliche Jahre in Rugiland*“. *Zu den Grenzen von Siedlungsräumen nach schriftlichen und archäologischen Quellen.* In: Haubrichs, W. u. a. (hg.), *Grenzen erkennen Begrenzungen überwinden. Festschrift Reinhard Schneider*, 35–101. Sigmaringen.

Straub, P. 2002: *Germanische Funde aus den Gräberfeldern Keszthely-Stadt und Keszthely-Dobogó.* In: Windl, H. (Red.), *Germanen am Plattensee. Ausstellungskatalog*, 40–41. Traismauer.

Stuchlík, S. 1990: *Die bisherige Ergebnisse der Erforschung des Hügelgräberfeldes in Borotice*, Archeologické rozhledy 42, 159–169.

Svensonová, M. 2002: *Populace časně merovejského období v oblasti severně od středního Dunaje.* Disertační práce. Přírodovědecká fakulta Masarykovy university v Brně, Katedra antropologie. Brno.

Szabó, J. J. 1978: *Népvándorlaskori teleprézset és Árpád-kori településnyomok Battonya határában*, Békés Megyei Múzeumok Közleményei 5, 61–84.

Taylor, M. 1999: *Heruler. § 2. Historisches.* In: Beck, H. – Geuenich, D. – Steuer, H. (hg.), *Reallexikon der germanischen Altertumskunde* 2, Bd. 14, 470–474. Berlin – New York.

Tejral, J. 1973: *Mähren im 5. Jahrhundert. Die Stellung des Grabes XXXII aus Smolín im Rahmen der donauländischen Entwicklung zu Beginn der Völkerwanderungszeit.* Praha.

- **1975:** *K langobardskému odkazu v archeologických pramenech na území Československa*, Slovenská archeológia 23, 377–446.

- **1976:** *Grundzüge der Völkerwanderungszeit in Mähren.* Praha.

- **1982:** *Morava na sklonku antiky.* Praha.

- **1985:** *Naše země a římské Podunají na počátku doby stěhování národů*, Památky archeologické 76, 308–397.

- **1990:** *Archäologischer Beitrag zur Erkenntnis der völkerwanderungszeitlichen Ethnostrukturen nördlich der mittleren Donau.* In: Friesinger, H. – Daim, F. (hg.), *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern*, 2, 9–87. Wien.

- **1999a:** *Archäologisch-kulturelle Entwicklung im norddanubischen Raum am Ende der Spätkaizerzeit und am Anfang der Völkerwanderungszeit.* In: Tejral, J. – Pilet, Chr. – Kazanski, M. (dir.), *L'Occident romain et l'Europe centrale au début des Grandes Migrations*, 205–271. Brno.

- **1999b:** *Die Völkerwanderungen des 2. und 3. Jh. und ihr Niederschlag im archäologischen Befund der Mitteldonauraumes.* In: Tejral, J. (hg.), *Das mitteleuropäische Barbaricum und die Krise des römischen Weltreiches im 3. Jahrhundert*, 137–213. Brno.

- **2003:** *Neue Erkenntnisse zur Frage der donaulänischen-ostgermanischen Krieger- beziehungsweise Männergräber des 5. Jahrhunderts*, Fundberichte aus Österreich 41 (2002), 496–525.
- **2005:** *Zur Unterscheidung des vorlangobardischen und elbgermanisch-langobardischen Nachlasses*. In: Pohl, W. – Erhart, P. (hg.), *Die Langobarden. Herrschaft und Identität*, 103–200. Wien.
- **2007:** *Das Hunnenreich und die Identitätsfragen der barbarischen „gentes“ im Mitteldonauraum aus der Sicht der Archäologie*. In: Tejral, J. (hg.), *Barbaren im Wandel. Beiträge zur Kultur- und Identitätsumbildung in der Völkerwanderungszeit*, 55–119. Brno.
- **2009:** *Langobardische Fürstengräber nördlich der mittleren Donau*. In: von Freeden, U. – Friesinger, H. – Wamers, E. (hg.), *Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. in Mittel- und Nordeuropa. Akten des 59. Internationale Sachsensymposiums*, 123–162. Bonn.
- **v tisku:** *Cultural or Ethnic changes? Discussion of the Continuity and Discontinuity at the Turn of the 5th Century A. D. in the Middle Danube Region*. In: Kazanski, M. – Zuckermann, C. (ed.), *The Ponto-Danubian Territory during the Great Migration Period (5.–6th c.)*. Paris – Belgrade.
- Thieme, W. 1988:** *Die Langobarden an der Niederelbe*. In: Busch, R. (hg.), *Die Langobarden. Von der Unterelbe nach Italien*, 17–34. Neumünster.
- Tihelka, K. 1963:** *Knížecí hrob z období stěhování národů u Blučiny, okr. Brno-venkov*, Památky archeologické 54, 467–498.
- Timpel, W. 1980:** *Das althüringischen Wagengrab von Erfurt-Gispersleben*, Alt-Thüringen 17, 181–238.
- Točík, A. 1962:** *Nové nálezy z doby sťahovania národov na juhozápadnom Slovensku*, Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV v Nitre 9, 187–218.
- Třeštík, D. 1996:** *Příchod prvních Slovanů do českých zemí v letech 510–535*, Český časopis historický 94, 245–280.
- Trnáčková, Z. 1960:** *Žárové pohřebiště z doby římské v Šaraticích*, Památky archeologické 51, 561–609.
- Várady, L. 1984:** *Epochenwechsel um 476. Odoaker, Theoderich d. Gr. und die Umwandlungen. Anhang: Pannonica*. Budapest – Bonn.
- Vida, T. 2008:** *Aufgaben und Perspektiven der Langobardenforschung in Ungarn nach István Bóna*. In: Bemmann, J. – Schmauder, M. (hg.), *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen. Akten der Internationale Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008*, 343–362. Bonn.
- Voss, H. U. 2008a:** *Parum – Putensen – Pavia? Anmerkungen zur Archäologie der Langobarden an der Niederelbe*. In: Bemmann, J. – Schmauder, M. (hg.), *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen. Akten der Internationale Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008*, 51–78. Bonn.
- **2008b:** *Von Parum nach Pavia? Zur Archäologie der Langobarden an der Niederelbe*. In: Hege-wisch, M. (Red.), *Die Langobarden. Das Ende der Völkerwanderung. Katalog zur Ausstellung im Rheinischen Landesmuseum Bonn vom 22. 8. 2008–11. 1. 2009*, 35–51. Bonn.
- Werner, J. 1962:** *Die Langobarden in Pannonien. Beiträge zur Kenntnis der langobardischen Bodenfunde vor 568*. München.
- Windl, H. 1996:** *Ein bemerkenswertes Fundensemble des 5. Jhs. aus Schletz, VB Mistelbach, Niederösterreich*, Fundberichte aus Österreich 34 (1995), 585–591.
- Winkler, E.-M. – Wicke, L. 1980:** *Hunnenzeitliche Skelettfunde mit künstlich deformierten Schädeln aus Gaweinstal in Niederösterreich*, Archaeologia Austriaca 64, 119–134.

Wolfram, H. 1987: *Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung 378–907.* Wien.

- **1990:** *Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts.* Wien – München.

- **1995:** *Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung. Österreichische Geschichte 378–907.* Wien.

Zábojník, J. 1997: *Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Čataj.* In: Tejral, J. – Friesinger, H. – Kazanski, M. (hg.), *Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donauraum*, 77–85. Brno.

Zeman, J. 1966: *Zu den chronologischen Fragen der ältesten slawischen Besiedlung im Bereich der Tschechoslowakei,* *Archeologické rozhledy* 18, 157–189.

Zeman, T. 2006: *Sídlíště z pozdní doby římské ve Zlechově: stav zpracování, východiska a cíle projektu.* In: Droberjar, E. – Lutovský, M. (edt.), *Archeologie barbarů 2005. Sborník příspěvků z I. protohistorické konference „Pozdně keltské, germánské a časně slovanské osídlení“*, Kounice, 20.–22. září 2005, 451–469. Praha.

- **2007:** *Vorläufige Bericht über die spätkaiserzeitliche Siedlung in Zlechov.* In: Tejral, J. (hg.), *Barbaren im Wandel. Beiträge zur Kultur- und Identitätsumbildung in der Völkerwanderungszeit*, 277–305. Brno.

To the present state of archaeological and historical research on the Early Middle Ages in Moravia

The study returns to the problem of the ethnic movements in the period between Late Antiquity and Early Middle Ages in the region north of the Middle Danube. The best known early medieval tribe there were Langobards. The renewed idea of its constituting in the North-Danubian zone as early as during the Roman Period continued to be attractive, and has been repeated even recently. Although this concept, according to which especially Moravia is understood as the main gathering grounds of the tribe prior to its expansion to the south is not generally accepted, the unresolved issues still initiate many conjectures and an uncertainty as to the localization of the starting area of the Langobardian migration wave and the dating of its gradual advancement to the south. In this connection an important role is also played by the cognition of the character of material and spiritual cultures of the Langobards in the territory to the north of the Danube that could have undergone considerable acculturation variations in the course of the expedition.

A gradual improvement and a significant augmentation of the archaeological evidence not only in Moravia but in the entire Middle Danubian area have called for new solutions that proved the body of skeleton burial grounds from the 5th and 6th centuries falls within two temporally and culturally different groups. The first of them rather reflects the development of the proto- and early merovingian cultural milieu of the Danubian/East-Germanic fashion, which is common for more parts of the Carpathian basin during the 5th century; from the archaeological point of view it can hardly be related to the culture of the elbgermanic Langobards. Due to its characteristic cultural manifestation it is only the second group that may be related to this group. Within this context it rather comes to light that the penetration of the main constituent parts of the Langobards and other elbian people into the area to the north of the Middle Danube has taken place later

on, at some time in the last third of the 5th century, i.e. roughly at the time this tribe has also been mentioned there by the written sources.

Even if the above-presented overview of archaeological development based on hitherto knowledge has indicated indisputable diversity of individual phases of cultural development in the area north of the Middle Danube and brought many arguments against the theory of continuous settlement activity, modern archaeology still has a dilemma of whether and to what extent its evidence can be confirmed. Solving problems in archaeology namely requires more precise chronological methods and above all further increase in number of primary sources, not only by fast publishing of the abundant and still unpublished inventory but also by new excavations carried out mainly at 5th-6th centuries graveyards.

Another and most important requirement consists in the turnabout towards new unconventional research methods. Solving the above-mentioned questions the newest trends in historiography, particularly in archaeology, implement with increasing frequency interdisciplinary cooperation, above all with newly developed natural-scientific methods based on anthropological and genetic analyses. This is induced mainly by surprising and still preliminary results of natural-scientific and anthropological research based on Sr, Pb and O isotope analyses in tooth enamel of the deceased, which were carried out in cooperation with the Institute of Archaeology AS CR in Brno within the German project titled „Untersuchungen und Kartierung von Sr-, Pb- und O-Isotopen zur Herkunftbestimmung ortsfremder Personenverbände; Neue Wege der Langobardenforschung“, realised by the Roman Germanic Commission of the German Archaeological Institute in Frankfurt. Analysing the samples from two key graveyards from the later, so-called Lombardic, developmental phase at Lužice and Holubice in Moravia has namely revealed that a fair number of the buried individuals were foreigners. Considering the duration period of these necropolises including at least three generations, this is an important evidence of the determinant influence of a foreign element coming from outside at the time that the cemeteries were founded. Hitherto results would thus validate to a certain degree the migrationistic approaches as well as the credibility of archaeological evidence. The situation, however, is not completely clear and the real state of matters may rest somewhere in the middle.

In case we would accept the hypothesis that the significant person who was buried in the burial mound at Žuráň was of “pre-Lombard” origin, it might be an argument supporting the survival of several earlier population groups, evidently barbarian and maybe Herulian noblemen, as indicated by written reports. However, the massive presence of foreign cultural and ethnic element in the earliest phases of inhumation cemeteries from the later developmental phase, which can be assigned to the historical Langobards, indicates that the survival of autochthonous population may not have been of such a crucial significance, although it is likely.

Doklady slévačství neželezných kovů v kultuře s keramikou pražského typu na Moravě

Evidence of the casting of non-ferrous metals in the Prague-
type pottery culture in Moravia

DAGMAR JELÍNKOVÁ – VLADIMÍR ŠREIN – MARTIN ŠŤASTNÝ

This article summarises evidence of the metallurgy of non-ferrous metals from the period of the Prague-type pottery culture in Moravia. This consists of part of a foundry ladle from Věrovany, a whole foundry ladle from Přebice, and a lead bear from Pavlov. The fragment from Věrovany and the bear from Pavlov were subjected to various analyses, particularly chemical, as was the fragment of crucible from Pavlov which has been dated to the 8th century. It was confirmed that the foundry ladle from Věrovany was used to cast various types of non-ferrous metals, particularly tin and lead. The lead bear from Pavlov was shown to be relatively pure, with the presence of gold indicating that a fragment of gilded leaded bronze had been melted in the crucible. The crucible fragment from Pavlov was also found to have a high gold content, some of the melted fragments perhaps being gold plated. The ladle finds are discussed with regard to their find contexts, distribution, and dating.

Prague-type pottery culture – metallurgy of non-ferrous metals – foundry ladles – lead bear – crucible – mineralogical and chemical analyses – find contexts, dating and spread of foundry ladles

1. Úvod

První doklady metalurgie neželezných kovů z období kultury s keramikou pražského typu z území Moravy představuje několik nálezů. Jde o fragment keramické lící pánvičky z Věrovan, okr. Olomouc (obr. 1; 2), olověný slitek z Horního pole z Pavlova, okr. Břeclav (obr. 3: 1), a s velkou pravděpodobností také o pánvičku z Přebice, okr. Břeclav (obr. 6).

2. Nálezy

Věrovaný leží v oblasti Prostějovské pahorkatiny, kde je hustota lokalit kultury s keramikou pražského typu doposud spíše řidší. Část pánvičky se našla v poloze Nad mlýnem, v jednom ze čtyř prozkoumaných objektů náležejících kultuře s keramikou pražského typu, a to v objektu 6. Bylo to obydlí o stranách 3×3 m a zachované hloubce 10 cm, orientované SZ–JV, s otopným zařízením v severovýchodní části. Kameny ve výplni objektu naznačují, že šlo patrně o destrukci kamenné pece (nálezová zpráva č. j. 72/02, uložená v archivu ArÚB; Čechová 2006, 244).

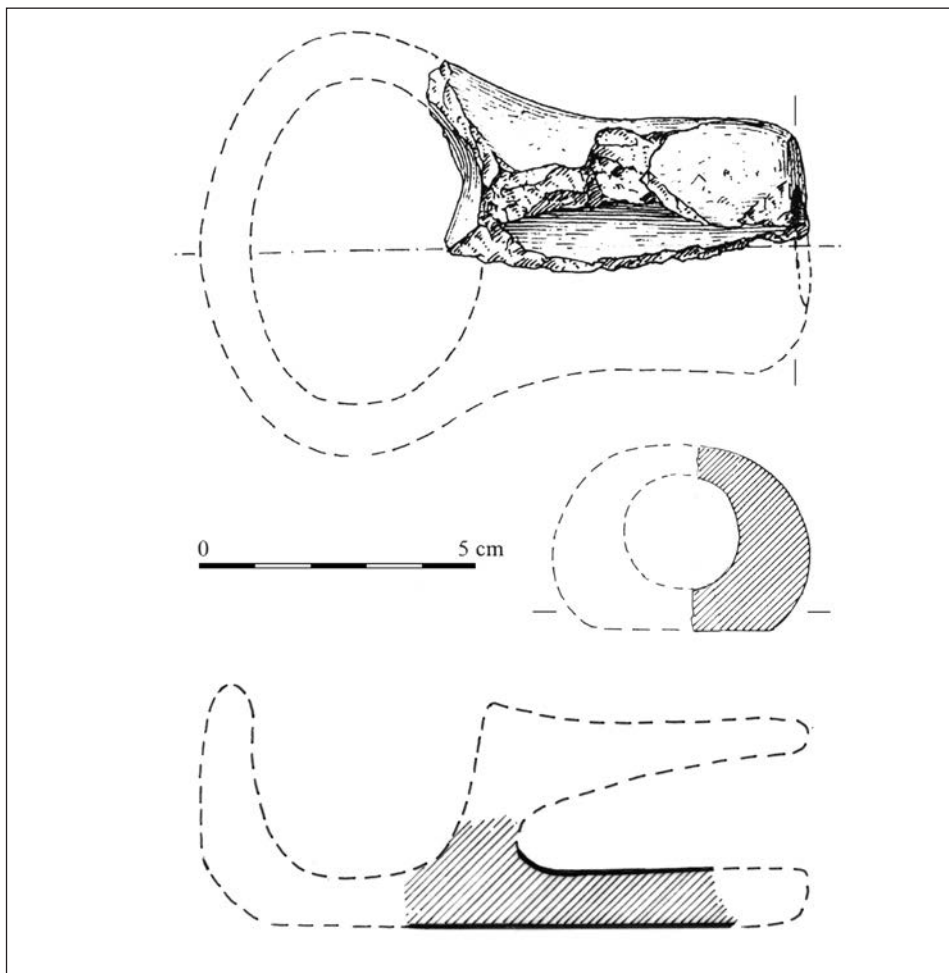
Z pánvičky, vyhotovené z materiálu s vyšším obsahem písku, se zachovala část tulejky a přilehlá část ústí (inv. č. 12/2000-107-3). Průměr ústí, výška a celková délka pánvičky jsou neměřitelné. Délka tulejky činí 60 mm, její otvor pro dřevěnou násadu má kruhový průřez o vnitřní světlosti cca 20 mm a je dlouhý 54 mm. Vně ve spodní části je tulejka plochá a zesílená (obr. 1; 2). Uvnitř nebyly vizuálně zjištěny pozůstatky tavby. Kromě pánvičky byly z objektu získány zlomky hrncovitých nádob a jednoho talíře. Jeden ze zlomků výdutí je zdoben hrubě rytou vícenásobnou vlnicí. Keramika byla vyrobena v ruce z materiálu s vyšším obsahem písku. Našly se i úlomky mazanice a zvířecích kostí.

V Pavlově, v trati Horní pole, byla prozkoumána doposud největší část sídliště s keramikou pražského typu na Moravě (Jelínková 1989; 1990; 1991a; 1991b; Jelínková – Rakovský – Stuchlíková – Peška 1987). Při řece Dyji v Dyjsko-svratecké nivě bylo součástí velké koncentrace nalezišť kultury s keramikou pražského typu. Část slitku olova pochází z výplně obydlí obj. č. 834. Šlo o jednu z polozemnic o rozměrech 240×244 cm, orientovanou SZ–JV, s kamennou pecí o obvodu 100×84 cm v severním rohu. Polozemnice byla zahlobena 18–20 cm pod úroveň začištěného terénu. Při stěnách západní části se nalézaly tři jamky po konstrukčních kůlech.

Slitek kopírující dno lící pánvičky (inv. č. 11 839/12-6 242/86) má tvar neúplné kulové úseče o maximálním průměru 39 mm a o největší síle 5 mm ve střední části (obr. 3: 2). Šlo o nepoužitý slitek taveného kovu ze dna pánvičky. Ze zásypu polozemnice dále pochází jedna celá (obr. 4: 1) a jedna z větší části rekonstruovatelná nádoba (obr. 4: 3), která byla odkryta vedle kamenné pece při severozápadní stěně obydlí. Vyskytly se rovněž další zlomky nezdobené keramiky (např. obr. 4: 2), zlomky mazanice, větší kusy mazanice pravděpodobně z pražnice a část neurčitelného železného předmětu.

Nedaleko od Pavlova leží Příbice. Odtud z trati Pod vinohrady při řece Jihlavě pochází rovněž keramická lící pánvička s odlomeným okrajem (inv. č. A1856). Byla nalezena při skrývce plochy sondy zkoumané v roce 1971 v hloubce 30–50 cm. Určení funkce pánvičky a její časové zařazení nebylo tehdy možné (Unger 1985, 116, obr. 9). Sondážní výzkum prokázal dlouhodobé osídlení tohoto místa, mimo jiné od 8. století přes středo-hradištní a mladohradištní období do 13. až 14. věku.

Pánvička s odlomeným okrajem má ústí oválného tvaru o rozměrech cca 60×40 mm, její celková délka činí maximálně 95 mm (obr. 6). Otvor v tulejce, dlouhý 37 mm, je kruhového průřezu o vnitřní světlosti 16 mm. Ve spodní části je celá pánvička plochá. Těsto obsahuje příměs písku. Na základě tvarové obdoby například s pánvičkou z Kadaně (Kuna – Profantová 2005, obr. 72: 1) či ze Zimna (Aulich 1972, tab. XIV: 1) a současných poznatků se domníváme, že jde o lící pánvičku, datovatelnou do období kultury s keramikou pražské-

Obr. 1. Věrovany – Nad mlýnem, okr. Olomouc. Zlomek lící pánvičky z objektu 6. Kresba L. Dvořáková.

Fig. 1. Věrovany – Nad mlýnem, Olomouc district. Fragment of foundry ladle from feature 6. Drawing by L. Dvořáková.

ho typu. Toto časové zařazení do určité míry podporuje i výsledek sondážního výzkumu z roku 1992, který v téže trati prováděl O. Šedo a při němž bylo mimo jiné odkryto také obydlí s keramikou pražského typu (za informaci děkujeme O. Šedovi). V oblasti Rajhradské pahorkatiny se Přibice nacházejí v rámci menší kumulace lokalit s keramikou pražského typu.

Tavení neželezných kovů na lokalitě Horní pole v Pavlově dokládá také okrajový zlomek vícekrát použitého tyglíku (inv. č. 11 839/12-6 686/86), nalezený nedaleko od ústí hliněné kopulovité pece, označené jako objekt 880.

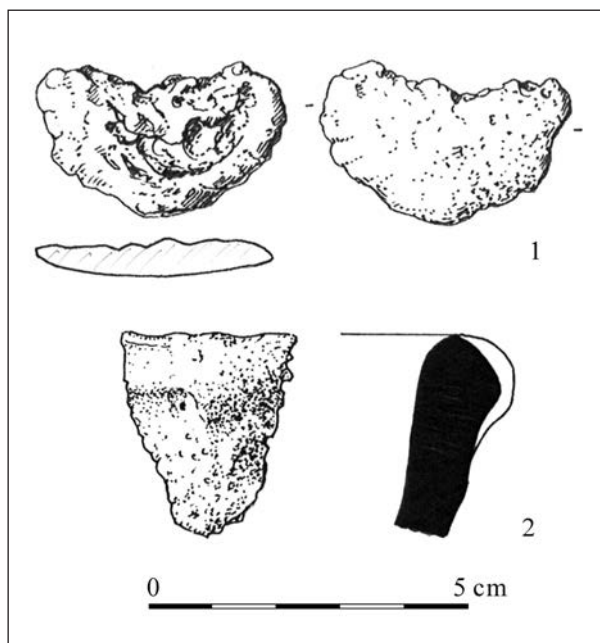

Obr. 2. Věrovany – Nad mlýnem, okr. Olomouc. Zlomek lití pánvičky z objektu 6. Foto M. Nováčková.

Fig. 2. Věrovany – Nad mlýnem, Olomouc dist. Fragment of foundry ladle from feature 6. Photo: M. Nováčková.

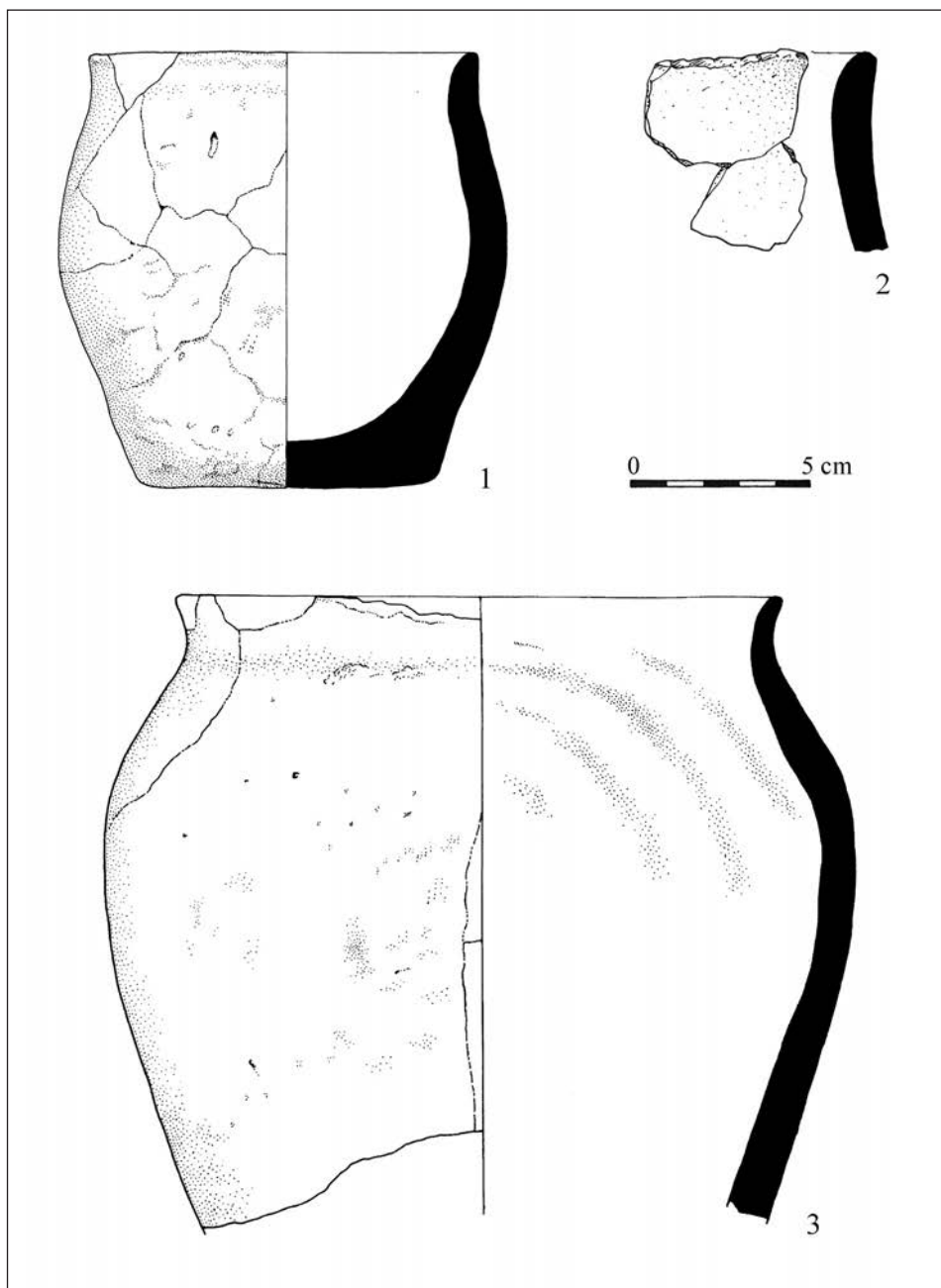
Vymazané stěny pece byly zachovány do výšky 10–20 cm a byly na nich patrné otisky tahů prsty. Výmaz dna byl mocný cca 4 cm a pod ním ležela 10 cm silná vrstva kamenů, zalitá jílovou hmotou. Kamenné obložení ústí pece o šířce 26 cm se nacházelo na jihovýchodní straně. Protože byl terén porušen buldozerem, není situace v okolí pece zcela jednoznačná, avšak vzhledem k nálezům keramických zlomků a kamenů v blízkosti jejího ústí se domníváme, že šlo nejspíše o hliněnou pec, která byla součástí obydlí. Objekt je na základě keramiky (obr. 5) datován až do starohradištního období.

U zlomku tyglíku je průměr okraje neměřitelný, zachovaná výška je 32 mm (obr. 3: 2).

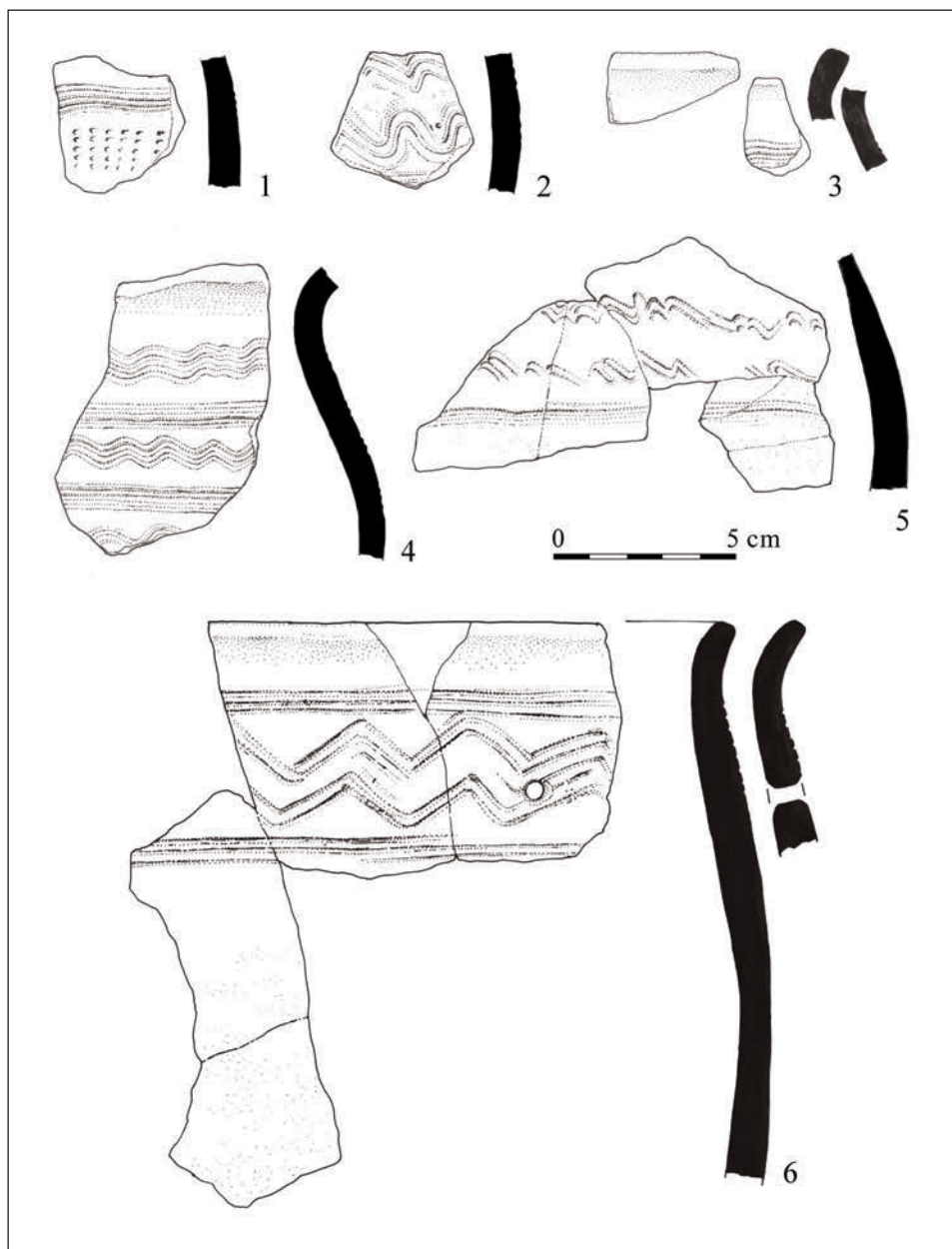
Obr. 3. Pavlov – Horní pole, okr. Břeclav. 1 – slitek olova kopírující dno lití pánvičky z objektu 834; 2 – zlomek tyglíku z objektu 880. Kresba L. Dvořáková.

Fig. 3. Pavlov – Horní pole, Břeclav district. 1 – lead bear copying the bottom of the foundry ladle from feature 834; 2 – fragment of crucible from feature 880. Drawing by L. Dvořáková.

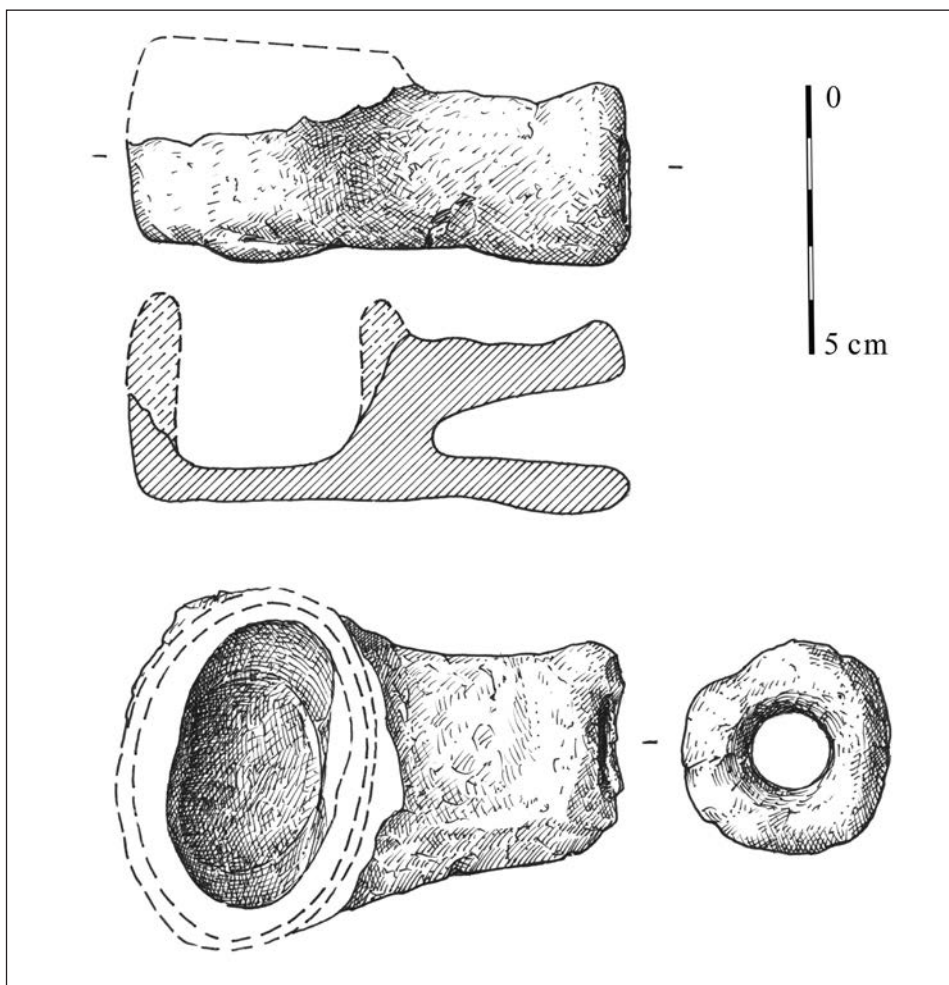
Obr. 4. Pavlov – Horní pole, okr. Břeclav. Keramika z objektu 834 (1 – 11 839/12-6 233/86, 2 – 11 839/12-6 235/86, 3 – 11 839/12-6 234/86). Kresba S. Plchová.

Fig. 4. Pavlov – Horní pole, Břeclav district. Pottery from feature 834 (1 – 11 839/12-6 233/86, 2 – 11 839/12-6 235/86, 3 – 11 839/12-6 234/86). Drawing by S. Plchová.

Obr. 5. Pavlov – Horní pole, okr. Břeclav. Keramické nálezy z objektu 880 (1 – 11 839/ 12-6 678/86; 2 – 11 839/12-6 676/86; 3 – 11 839/12-6 670/86 a 6 671/86; 4 – 11 839/12-6 673/86; 5 – 11 839/ 12-6 685/86; 6 – 11 839/12-6 669/86). Kresba S. Plchová.

Fig. 5. Pavlov – Horní pole, Břeclav district. Pottery finds from near feature 880 (1 – 11 839/ 12-6 678/86; 2 – 11 839/12-6 676/86; 3 – 11 839/12-6 670/86 and 6 671/86; 4 – 11 839/12-6 673/86; 5 – 11 839/12-6 685/86; 6 – 11 839/12-6 669/86). Drawing by S. Plchová.

Obr. 6. Přibice – Pod vinohrady, okr. Břeclav. Licí pánvička z vrstvy. Kresba L. Dvořáková.
Fig. 6. Přibice – Pod vinohrady, Břeclav district. Foundry ladle from layer. Drawing L. Dvořáková.

3. Přírodovědná analýza nálezů

Analýzám byla podrobena licí pánvička z Věrovan a dále olověný slitek a zlomek tyglíku z Pavlova – Horního pole.

3.1. Metody výzkumu

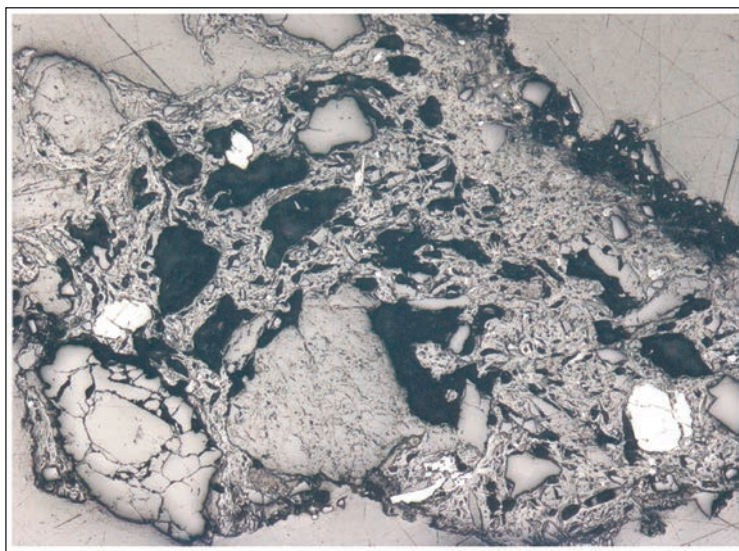
Optická petrografická a mineralogická pozorování byla provedena na univerzálním mikroskopu Leica.

Magnetická susceptibilita byla měřena přenosným analyzátozem magnetické susceptibility KT-5 (Geofyzika Brno). Měření hodnot proběhlo několikrát na relativně rovné ploše a výsledná hodnota byla dána průměrem z těchto měření. Všechny hodnoty kappa uvedené ve studii činí $\kappa = x \cdot 10^{-3}$!

Pro spektrografickou analýzu bylo ze zkoumaných předmětů separováno nezbytně nutné množství vzorku, jehož čistota byla kontrolována pod stereomikroskopem. Uvedené množství bylo rozetřeno v achátové misce na analytickou jemnost. Použili jsme spektrálně čisté uhlíkové elektrody z firmy Elektrocarbon Topolčany a předem analyzovaných standardů. Analýzy byly realizovány na přístroji Zeiss Q-24 a některé ověřovány i na přístroji PGS. Vzorky, pufrované přidáním grafitového prášku v poměru 1:1, byly buzeny obloukem 8 A, z krátery elektrody SU 318. Spektra se snímala na materiál ORWO ultraviolet UV-1.

Z části vzorků byly natřeny práškové preparáty na rentgenfluorescenční analýzy (XRF) provedené v laboratoři materiálové analýzy v Ústavu fyziky plazmatu AV ČR, v. v. i., podle standardní kalibrace na analyzátoru XR 200 (LINK ANALYTICAL, Velká Británie) za podmínek 25 kV a 50 mA, Rh zdroj.

Chemické složení minerálů a sklovin bylo kvantitativně sledováno energiově disperzním mikroanalyzátozem LAN 10 000 s elektronovým mikroskopem CamScan 4DV (podmínky – 20 kV, 1–2 nA, průměr svazku 3 μm , standardy – přírodní a syntetické sloučeniny) v Ústavu fyziky plazmatu AV ČR, v. v. i.

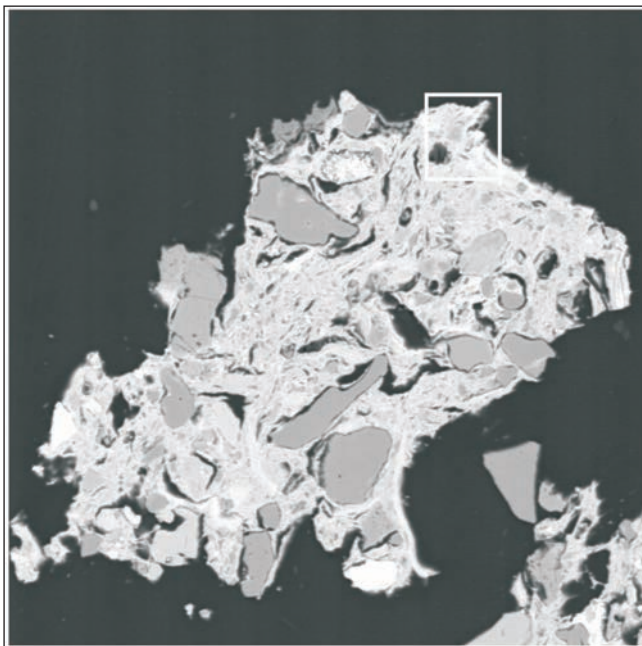

Obr. 7. Lící pánvička z Věrovan. Struktura stěny lící pánvičky. Celistvá zrna jsou křemen a živec, bílá zrna náleží granátu, černá místa jsou díry po organické hmotě, zbytek je keramická masa. Optický mikroskop, odražené světlo, spodní strana obrázku odpovídá 1,7 mm. Foto B. Šreinová.

Fig. 7. Foundry ladle from Věrovan. Structure of foundry ladle wall. The solid grains are flint and feldspar, the white grains are of garnet, the black areas are holes from organic matter, the rest ceramic mass. Optical microscope, reflected light, bottom of image equivalent to 1.7 mm. Photo: B. Šreinová.

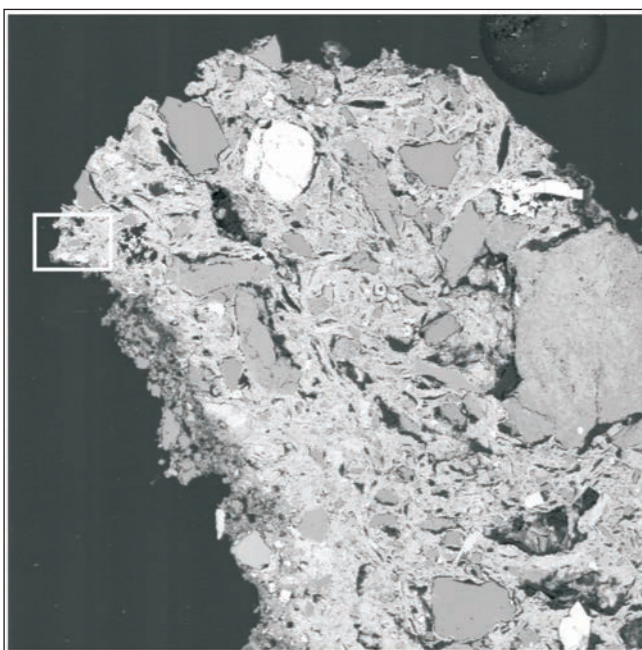
Obr. 8. Lící pánvička z Věrovany. Struktura stěny lící pánvičky. Celistvá zrna jsou křemen a živec, zbytek je keramická masa s příměsí železa (bílý bod v rámečku – kapka olova). Elektronový rastrovací mikroskop, odražené elektrony (BSE), spodní strana obrázku odpovídá 2 mm. Foto B. Kolman.

Fig. 8. Foundry ladle from Věrovany. Structure of foundry ladle wall. The solid grains are flint and feldspar, the rest ceramic mass with an admixture of iron (the white spot in the frame is a drop of lead). Raster electron microscope, backscattered electrons (BSE), bottom of image equivalent to 2 mm. Photo: B. Kolman.

Obr. 9. Lící pánvička z Věrovany. Heterogenní keramika lící pánvičky se zbytky SnO_2 (bílá zrna v rámečku). Elektronový rastrovací mikroskop, odražené elektrony (BSE), spodní strana obrázku odpovídá 2 mm. Foto B. Kolman.

Fig. 9. Foundry ladle pot from Věrovany. Heterogenous pottery foundry ladle with remnants of SnO_2 (the white grain in the frame). Raster electron microscope, backscattered electrons (BSE), bottom of image equivalent to 2 mm. Photo: B. Kolman.

	28 176/1	28 177/1	28 177/2
SiO ₂	29,36	24,21	11,25
TiO ₂	0,62	0,01	0,64
SnO ₂	11,79	22,59	20,72
Al ₂ O ₃	13,58	2,38	3,89
Fe ₂ O ₃	27,85	5,13	37,29
V ₂ O ₃	0,05	0,04	0,18
Sb ₂ O ₃	0,04	0,06	0,02
Y ₂ O ₃	0,01	0,01	0,08
MgO	2,63	0,99	1,06
MnO	0,01	0,05	0,03
CaO	1,05	17,01	15,68
SrO	0,01	0,02	0,07
ZnO	0,11	0,01	0,01
BaO	0,32	0,86	0,69
PbO	0,29	3,21	1,12
Na ₂ O	1,26	1,26	0,91
K ₂ O	7,15	2,67	0,52
P ₂ O ₅	1,47	14,65	2,36

Tab. 1. Lící pánvička – Věrovany. Bodová mikroanalýza sklovitých zón (světlejší část okolo zrn) v blízkosti částic SnO₂ (viz obr. 9 – v rámečku). Dva nábrusy, ve druhém dvě analýzy (analytik B. Kolman).

Tab. 1. Foundry ladle – Věrovany. Point microanalysis of glassy zones (the lighter part around the grains) near SnO₂ particles (see Fig. 9 – in frame). Two polished sections, two analyses in the second (analysed by B. Kolman).

3.2. Výsledky

3.2. 1. Lící pánvička z Věrovan

Detailní výzkum keramického fragmentu lící pánvičky z lokality Věrovany (obr. 1; 2) byl prováděn v několika stupních. Makroskopické pozorování zlomku prokázalo nerovnoměrné poškození keramiky v teplotním režimu, které vedlo k rozpráskání původní keramické hmoty podle stupně její odolnosti. Při makroskopickém pozorování byly kromě zrn křemene, živce a slíd (muskovitu a biotitu) nalezeny ještě načervenalé fragmenty zřejmě limonitických zrn, původně obsažených v sedimentu. Nebyly pozorovány žádné kovové částice ani jejich barevné oxidační produkty, které by indikovaly jakoukoliv interakci s kovy. Silně porézní materiál lze charakterizovat jako velmi nevhodný a obtížný pro další výzkum. Magnetická susceptibilita keramické hmoty kolísá od 0,17 po 0,89.

Mikroskopickým výzkumem nábrusu materiálu bylo potvrzeno intenzivní termické ovlivnění části keramiky a byla zjištěna přítomnost hydrooxidů železa, mikroskopického apatitu, zirkonu a relativně velkých zrn granátů.

Heterogenita materiálu je patrná na mikrofotografii, kdy tvrdé minerály (křemen, granát, živce) vystupují z reliéfu nábrusu (obr. 7; 8; 9). Křemen je tmavě šedý, zatímco bílá malá zrna náleží oxidům kovů v odražených elektronech.

Spektrální analýzy tří různých částí lící pánvičky potvrdily různorodé příměsi stopových prvků, zatímco hlavní část oxidů zůstala v podstatě beze změny. Spektrální analýzy byly provedeny z části vnějšího keramického fragmentu v oblasti násady (tabulka č. 2, analýza 1), druhý zlomek pocházel z horní části okraje lící pánvičky (tabulka č. 2,

Výsledky kvalitativního spektrografického rozboru se subjektivním řádovým odhadem koncentrací dokázaných prvků							
		$x \cdot 10^1$	$x \cdot 10^0$	$x \cdot 10^{-1}$	$x \cdot 10^{-2}$	$x \cdot 10^{-3}$	$x \cdot 10^{-4}$
Lící pánvička / foundry ladle Věrovaný	1	Si	<u>Al</u> , Ca, Fe, K, (Mg), (Na)	(Ba, P), Ti	Mn, (Sr)	B, (Co), Cr, (Cu, Ga), Ni, (Pb), (Sc), V, Y, Zr	Be, Yb
	2	Si	<u>Al</u> , Ca, (Fe, K), (Mg)	<u>Na</u> , (P), Ti	<u>Ba</u> , Mn, (Sr, Zr)	B, (Co), Cr, (Cu, Ga), Ni, Pb, (Sc), V, Y	Be, <u>Sn</u> , Yb
	3	(Al), Si	Ca, (Fe), K, Na	(Ba), <u>Mg</u> , (P), Ti	Mn, <u>Pb</u> , <u>Sn</u> , Sr	B, (Co), Cr, (Cu, Ga), (Ni), V, (Y)	Be, Yb
Slitek olova / lead bear Pavlov – Horní pole	4	<u>Pb</u>		<u>Sn</u>	<u>Ag</u> , (Al), <u>As</u> , (Bi), Ca, Cu, Si, Sb	<u>Mg</u> , <u>Mn</u>	Fe, Ga
	5	<u>Pb</u>		<u>Sn</u>	<u>Ag</u> , Al, As, (Bi), Ca, <u>Cu</u> , Mg, Si, Sb	Fe	<u>Au</u> , (B), Ga, <u>Mn</u> , Ni?
	6	<u>Pb</u>	(Sn)	(Al, Ca), Si	<u>Ag</u> , As, (Bi), <u>Cu</u> , Mg, Na, Sb	(B, Cr), Mn, (Ni), Ti, V	<u>Au</u> ? Ga
	7	<u>Pb</u>	Si, (Sn)	Al, Ca, (Fe, Mg)	<u>Ag</u> , As, (Bi), <u>Cu</u> , <u>Mn</u> , Na, Sb, (Ti)	Ba, (Cr), (Ni, Sr), V	B, Ga
Tyglík / crucible Pavlov – Horní pole	8	<u>Cu</u>	<u>Pb</u> , <u>Si</u> , <u>Sn</u> , Zn	<u>Al</u> , (As), Au, Ca, Fe, Mg, (Ni), P, Sb	Ag, (B), (Bi, Mn), Ti, (V)	Ba, <u>Co</u> , Cr, In? Sr	<u>Ga</u>
	9	Si	<u>Al</u> , (Ca), <u>Cu</u> , Fe, (Mg, Pb)	K, Na? P, <u>Sn</u> , Ti, Zn	As, Au, Ba, Mn, (Ni), Sb, (Sr), Zr	<u>Ag</u> , B, (Bi)? <u>Cr</u> , (Ga), V, Y	(Be)

Tab. 2. Výsledky spektrální analýzy fragmentů z lící pánvičky z Věrovan (1–3), slitku olova z Pavlova (4–7) a tyglíku z Pavlova (8–9). Analytik M. Hříbal.

Tab. 2. Results of spectral analysis of fragments of the foundry ladle from Věrovan (1–3), the lead bear from Pavlov (4–7) and the crucible from Pavlov (8–9). Analysed by M. Hříbal. Results of qualitative spectrographic analysis with subjective order-of-magnitude estimate of the concentration of established elements.

Pb – vysoký obsah v kategorii / high content in category; Pb – střední obsah v kategorii / medium content in category; (Pb) – malý obsah v kategorii / low content in category; ? – nejistý výskyt / occurrence uncertain.

1 – vnější část keramického fragmentu v oblasti násady / outer part of pottery fragment around handle; 2 – horní část okraje pánvičky / top part of edge of ladle; 3 – dno vnitřního fragmentu pánvičky / bottom of inner fragment of ladle; 4 – spodní část / bottom part; 5 – svrchní část / upper part; 6 – s nečistotami / with impurities; 7 – s nečistotami / with impurities; 8 – vnitřek tyglíku / inside of crucible; 9 – okraj tyglíku / edge of crucible.

analýza 2) a třetí vzorek reprezentoval předpokládané dno vnitřního fragmentu lící pánvičky (tabulka č. 2, analýza 3). Teprve tento detailní spektrální výzkum potvrdil kolísající poměr například u cínu od okrajové části, kde nebyl detekován, až po desetiny procenta ve dně pánvičky, což koresponduje s relativním stonásobným obohacením. Podobný trend má i obsah olova. Mezi prvky, které zůstávají neměnné, patří například kobalt, nikl,

měď, chrom a gálium. Výsledky spektrální analýzy jsou v souladu s výsledky lokálních anomálií v nábrusech ověřovaných elektronovou mikroanalýzou provedenou v elektronovém mikroanalýzátoru a jsou v souladu i s četností obohacených míst zjištěných při lokální mikroanalýze. Ze dvou posledních částí byly zhotoveny nábrusy.

Analýza elektronovým mikroanalýzátozem. Dva nábrusy byly i přes nekvalitní povrch podrobeny analytickému měření v bodech s maximálním zjasněním v odražených elektronech. Většina anomálií náležela pouze oxidu železa. Teprve při rozlišení a zvětšení nad $1\ 000\times$ byla nalezena: drobná kovová kulička olova (obr. 8) a dvě zrna minerálu kasiteritu (obr. 9). Analýzy světlých ploch provedené v jejich blízkosti prokázaly přítomnost silikátové taveniny se silně proměnlivým podílem kyslíčků prvků. Ve sklovité hmotě byly zastoupeny zejména SnO_2 , PbO , P_2O_5 . Přítomnost těchto oxidů zcela evidentně prokazuje používání studované pánvičky ke slévání a tavení cínolověných předmětů s minimální příměsí mědi. Zajímavý obsah P_2O_5 může, ale nemusí indikovat použití tavidla v podobě kostního prášku (tab. 1, analýza 1, 2, 3).

3.2.2. Slitek olova z Pavlova

Slitek kovu z lokality Pavlov – Horní pole (obr. 3: 1) obsahuje kovové olovené jádro znečištěné křemenným pískem s přítomností dalších minerálů olova, zejména těch, které vznikly přeměnou a zatlačením olova, zřejmě v dosahu kolísající hladiny podzemní vody. Celý vzorek je pokryt žlutobílým povlakem směsi minerálů cerusitu a hydrocerusitu

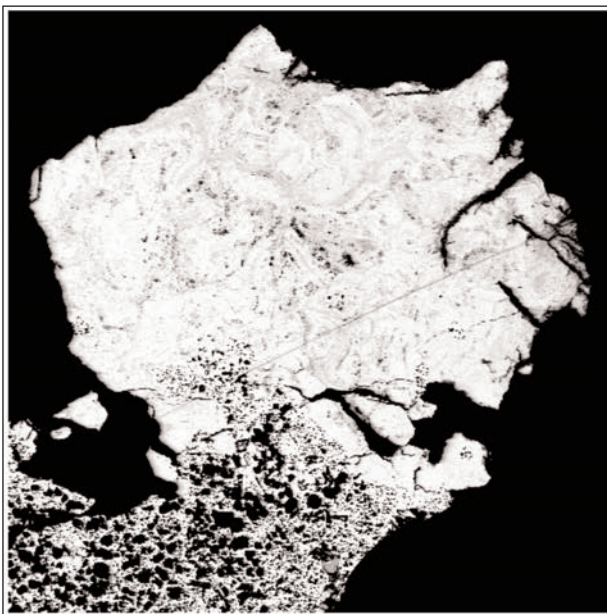

Obr. 10. Slitek olova – Pavlov. Oxidy olova (hnědé) vzniklé na základní hmotě olova prostoupené křemennými zrny (bílé). Optický mikroskop, odražené světlo, spodní okraj obrázku odpovídá 1,7 mm. Foto B. Šreinová.

Fig. 10. Lead bear – Pavlov. Lead oxides (brown) formed on the base lead permeated with grains of silica (white). Optical microscope, reflected light, bottom edge of image equivalent to 1.7 mm. Photo: B. Šreinová.

Obr. 11. Slitek olova – Pavlov. Oxidy olova (světlé ve vrchní části obr.) vzniklé na základní hmotě olova prostoupené křemennými zrny (černé). Elektronový rastrovací mikroskop, foto v odražených elektronech (BSE), spodní okraj obrázku odpovídá 1 mm. Foto B. Kolman.

Fig. 11. Lead bear – Pavlov. Lead oxides (light on the top part of the picture) formed on the base lead permeated with grains of silica (black). Raster electron microscope (BSE), bottom edge of image equivalent to 1 mm. Photo: B. Kolman.

(zvláště dobře identifikované elektronovou mikrosondou nebo při pozorování v ultrafialovém záření). Magnetická susceptibilita slitku je 0,02.

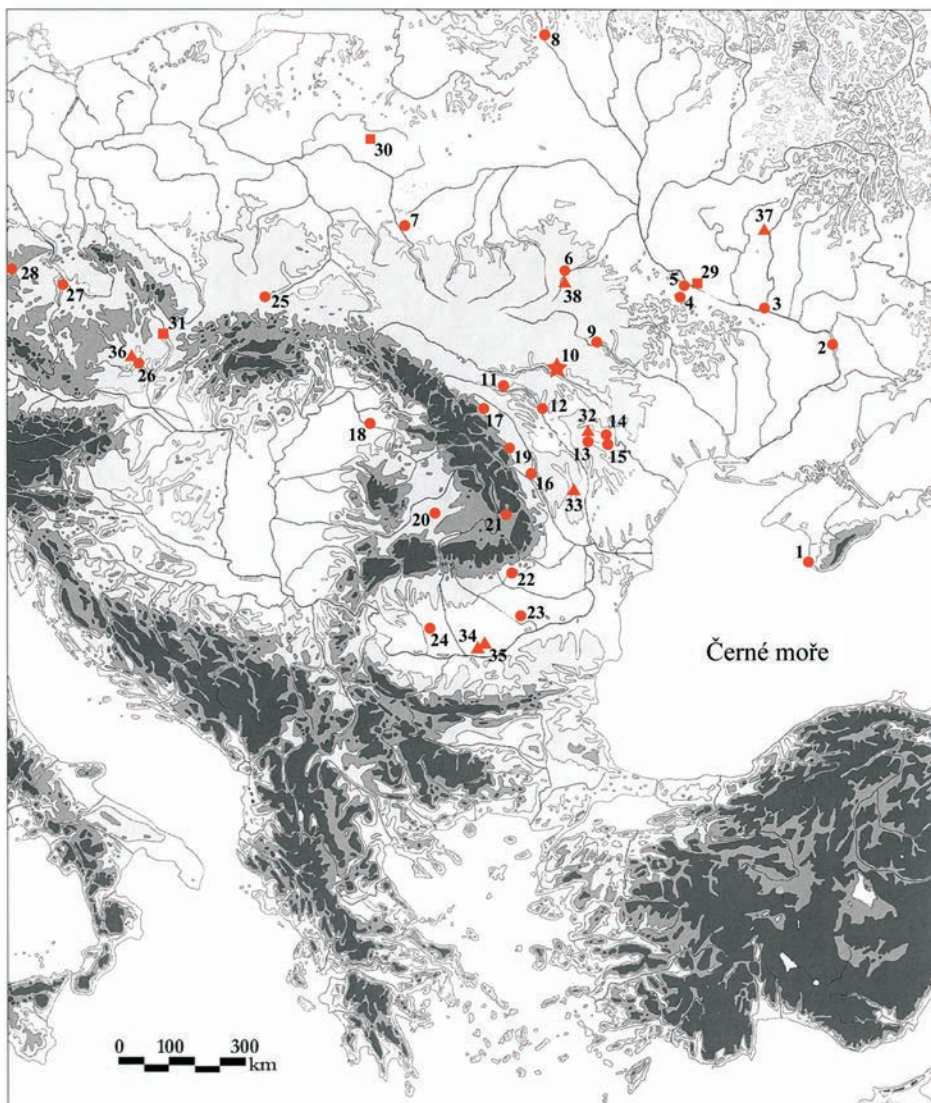
Mikroskopický výzkum svrchní části předmětu ukázal, že na olovu při tavení vznikla relativně mocná červenavá směs oxidů olova s převahou lithargitu, který má fluidální vnitřní strukturu. Mezi olovem a křemenem, ale i na různých trhlinách byl nalezen ještě chlorid olova. Na barevné mikrofotografii je patrná fluidální textura. Tvrdý křemen vystupuje z reliéfu nábrusu (obr. 10) nebo je černý v zobrazení v odražených elektronech (obr. 11).

Při mikroskopickém výzkumu spodní části kovu byly kovové hobliny téměř čistého olova zality ve stočené formě do zalévací hmoty tak, aby vynikla jejich vnitřní struktura. Při pozorování v optickém mikroskopu v odraženém světle při rovnoběžných nikolech je zřejmé, že znečištění olova je až sekundární a vlastní hmota obsahuje křemen. Žádné další nečistoty, vyjma směsi červených zrn oxidů olova lithargitu a platneritu, neobsahuje.

Při rentgenfluorescenční analýze očištěné plochy slitku olova bylo potvrzeno jen olovo a křemík. Další znečištění celkové plochy způsobil prach z nálezového prostředí, které nemohlo být bez poškození dokonale odstraněno.

Spektrální analýza. K výzkumu chemického složení byl vzat jednak olověný (kovový) úlomek ze svrchní části slitku, jednak úlomek kovu ze spodní části. Kov se skládá z téměř čistého olova, a to jak ve spodní (tabulka č. 2, analýza 4), tak ve svrchní části (tabulka č. 2, analýza 5). Přítomen je především relativně zvýšený obsah cínu, dále stopové obsahy mědi, arzenu, ale i stříbra (tabulka č. 2). Ve svrchní části olověného slitku byla spektrální analýzou prokázána i stopová příměs zlata. S oxidickými fázemi se míra nečistot zvyšuje (tabulka č. 2, analýzy 6, 7).

Mikroanalýza na elektronovém mikroanalýzátoru. Při mikroanalýzách byly sledovány nečistoty především mimo křemenná zrna a produkty oxidace, případně zóny, kdy minerály

Obr. 12. Mapa nalezišť líčích pánviček. Podle F. Curty (2008) ●: 1 – Chersonesos, 2 – Voloske, 3 – Radutskivka, 4 – Pastyrskje, 5 – Mikhailivka, 6 – Teterevka, 7 – Zymno, 8 – Nikadzimava, 9 – Semenky, 10 – Bernashivka, 11 – Rashkiv, 12 – Sapte Bani, 13 – Hansca, 14 – Seliste, 15 – Ivancea, 16 – Izvoare, 17 – Botořana, 18 – Lazuri, 19 – Davideni, 20 – Bratei, 21 – Poian, 22 – Budureasca, 23 – București, 24 – Groșșani, 25 – Nowa Huta, 26 – Pavlov, 27 – Roztoky, 28 – Kadaň. Podle N. Profantové (2009) ■: 29 – Domantove, 30 – Hački, 31 – Věrovany. Doplněno ▲: 32 – Dănceni (podle Rafalovič 1977, 113–114), 33 – Dodești-Vaslui (podle Teodor 1978, obr. 7: 3; 1996, obr. 21: 2; Szmonewski 2005, tab. IV: 1), 34–35 – Dulceanca III a Dulceanca IV (podle Dolinescu-Ferche 1992, obr. 15: 19, 32: 27, 33: 13, 31), 36 – Přibice (podle Unger 1995, obr. 9), 37 – Novotroickoe (podle Sedov 1982, tab. LXVI: 11; Stanilov 2006, obr. 4: 5), 38 – Korčak VII (podle Russanova 1973, tab. 30:10).

– oxidy olova přecházejí již na pouhé chloridy olova (nebyl pozorován stupeň, kdy by složení patřilo ještě oxichloridům olova). Analýzy hmoty slitku indikují čisté olovo, naměřené další prvky cín a měď jsou pod statistickou spolehlivostí přístroje.

3.2.3. Tyglík z Pavlova

Fragment stěny tyglíku (obr. 3: 2) s náznaky proplynění ukazuje na opakované vystavení žáru při tavných. Pro výzkum byly odebrány vzorky z vnitřní části stěny tyglíku a z jeho okraje. Ve složení vzorku z vnitřní části převládá v desítkách procent měď, zatímco v jednotkách procent je zastoupen cín, olovo a méně i zinek. V řádu desetin procent se pak projevuje antimon, nikl, železo, arzen i zlato. Obsah zlata mohl být způsoben například přetavováním pozlaceného bronzového předmětu. Soubor kovových prvků doplňuje ještě stříbro, bismut, kobalt a problematické indium. Samozřejmě jsou v analýze zastoupeny prvky keramické masy tyglíku, jako křemík, hliník, hořčík, vápník, fosfor, titan, mangan, vanad a chróm s baryem a stronciem, které se vyskytují kontinuálně i bez ohledu na lokalitu.

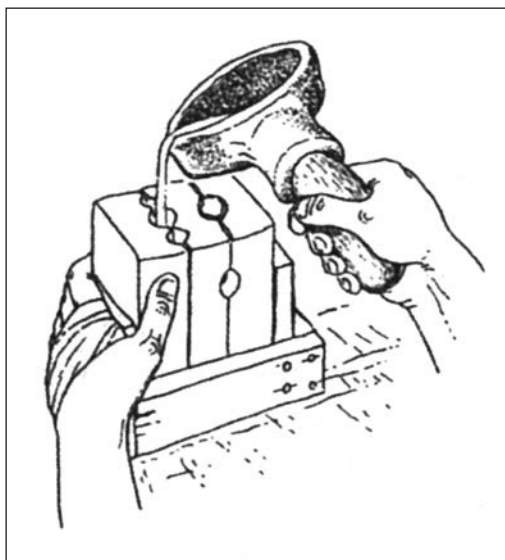
Ve spektrální analýze okraje tyglíku jsou tytéž kovové prvky sniženy o řád, ale i tak je významně zastoupena měď a olovo, zatímco cín je již jen v desetině procent a zlato v tisícíně procent. Výrazné obohacení má především draslík a sodík, což jsou zástupci živcové složky keramického korpusu tyglíku.

4. Závěr

Keramické lící pánvičky jsou kromě z Moravy známy z území Čech, Polska, Ukrajiny, Moldavské republiky a z Rumunska. Kartograficky poprvé zachytil jejich rozšíření F. Curta (2008, 677 ad., obr. 18), mapu doplnila N. Profantová (2009, obr. 5) a nyní autoři tohoto článku (obr. 12).

Velikost keramických pánviček i tvary jejich ústí bývají různé, od téměř kruhových až po výrazně oválné, někdy s menší výlevkou nebo pouze s jejím náznakem. Výlevka bývá vzhledem k nasazení tulejky nestejně umístěna a délka tulejky různá. Výskyt pánviček není teritoriálně omezen a jejich jednotlivé typy se objevují společně v různých oblastech, i když početní zastoupení jednotlivých typů může být rozdílné. Fragment z Věrovan a pánvička z Příbice se od většiny ostatních exemplářů odlišují tím, že spodní část jejich tulejky není zaoblená, ale plochá (obr. 1). Obdobně plochou spodní část tulejky má například pánvička ze sídliště Dulceanca III (Dolinescu-Ferche 1992, obr. 33: 31), datovaná do 7. století, nebo např. pánvička ze sídliště z Chuča (Rafalovič 1972, 190).

Fig. 12. Map showing finds of foundry ladles. According to F. Curta (2008) ●: 1 – Chersonesos, 2 – Voloske, 3 – Radutskivka, 4 – Pastyrskoe, 5 – Mikhailivka, 6 – Teterevka, 7 – Zymno, 8 – Nikadzimava, 9 – Semenky, 10 – Bernashivka, 11 – Rashkiv, 12 – Sapte Bani, 13 – Hansca, 14 – Seliste, 15 – Ivancea, 16 – Izvoare, 17 – Botoşana, 18 – Lazuri, 19 – Davideni, 20 – Bratei, 21 – Poian, 22 – Budureasca, 23 – Bucureşti, 24 – Gropşani, 25 – Nowa Huta, 26 – Pavlov, 27 – Roztoky, 28 – Kadaň. According to N. Profantová (2009) ■: 29 – Domantove, 30 – Hački, 31 – Věrovany. Supplemented ▲: 32 – Dánceni (according to Rafalovič 1977, 113–114), 33 – Dodeşti-Vaşlui (according to Teodor 1978, Fig. 7: 3; 1996, Fig. 21: 2; Szmoniewski 2005, tab. IV: 1), 34–35 – Dulceanca III and Dulceanca IV (according to Dolinescu-Ferche 1992, Fig. 15: 19, 32: 27, 33: 13, 31), 36 – Příbice (according to Unger 1985, Fig. 9), 37 – Novotroickoe (according to Sedov 1982, tab. LXVI: 11; Stanilov 2006, Fig. 4: 5), 38 – Korčák VII (according to Russanova 1973, tab. 30:10).

Obr. 13. Rekonstrukce procesu použití lící pánvičky a kamenných lících forem podle I. S. Vinokura (1997, obr. 15).

Fig. 13. Reconstruction of how the foundry ladle and stone casting moulds were used, according to I. S. Vinokur (1997, Fig. 15).

Detailní analýza pánvičky z Věrovan potvrdila její používání ke slévání kovů, mezi nimiž se uplatnilo více neželezných kovů včetně cínu, olova, mědi a dalších (tab. 1; 2). Poměrně výrazný stupeň slinutí a přechod do sklovité fáze bohaté na prvky neželezných kovů indikuje dosažení relativně vysoké teploty při pracovních postupech. Je nepochybné, že tento artefakt byl používán opakovaně vzhledem k hluboké destrukci a natavení minerálních zrn.

Detailní analýza olověného slitku z Pavlova prokázala radikální prohrátí olova, při kterém došlo k vytváření kyslíkatých sloučenin olova ve svrchní části slitku („tvorba klejtu“). Chemický výzkum doložil relativní čistotu olověného slitku a stanovil přítomnost pouze některých barevných kovů (tab. 2), což dovoluje předpokládat stavování různých fragmentů, včetně fragmentů bronzu bohatého cínem. Významnou indicií je přítomnost zlata v olověném slitku, což by mohlo indikovat stavení zlomku zlaceného olověného bronzu nebo použití fragmentu olova, který byl dříve součástí čištění zlata.

Podobně jako detailní analýza pánvičky z Věrovan určila analýza zbytku taveniny z pánvičky z objektu I 034 z Roztok cín s příměsí olova, stopově také měď a další kovy. Pánvička z Roztok „sloužila ke slévání cínové pájky s příměsí olova“. V mikrovzorku druhé zkoumané pánvičky z téže lokality, z objektu I 075, byl opět cín a olovo ve stejném poměru jako u exempláře z objektu I 034. Na rozdíl od zmíněných pánviček z Roztok byla pánvička z Kadaně použita k tavení bronzů z mědi a cínu (Šrein – Šťastný – Profantová – Ondráčková 1998, 252; Kuna – Profantová 2005, 176–178).

Pánvičky a slitky olova, se v celé oblasti výskytu našly především v polozemnicích, které se nijak neodlišují od ostatních polozemnic z téhož období, a to ať již jde o jejich tvar a velikost nebo archeologickou náplň. Pokud se týká vybavení těchto obytných objektů otopným zařízením, lze konstatovat, že pánvičky nebo lící formy jsou známy mnohem častěji z obydlí pouze s hlavní pecí (u nás kamennou, na východě Evropy někdy hliněnou), zatímco v objektech s přídatnou hliněnou pecí, o níž někteří badatelé

uvažují, že její funkce souvisela se zpracováním kovů (např. Teodor 1984, 36–37, 75; svoji domněnku opírá o nález pánvičky a tyglíku z obydlí 20 v Botošani), se vyskytují méně často. V této souvislosti poznamenáváme, že názor některých badatelů, kteří kopulovité pece v obydlích s hlavní pecí považují za druhotně vyhloubené, nelze na základě našich terénních zkušeností potvrdit.

Velmi důležité nálezy byly učiněny v polozemnici č. 36 z Bernašivky, pokládané za kovoliteckou dílnu (Vinokur 1998), kde licí pánvička byla získána z těsné blízkosti kamenné pece a nedaleko od ní ležely licí formy (Vinokur 1998, 211, obr. 2; Curta 2006, obr. 15). Nález licí pánvičky společně s licími formami vedl I. S. Vinokura (1997, obr. 15) k vytvoření rekonstrukce procesu použití licí pánvičky a licích forem (obr. 13).

Dokladem práce s roztavenými neželeznými kovy v obydlích pouze s kamennou pecí je nález ztuhlé kapky kovu na podlaze polozemnice č. 49 ze sídliště Skok, datované do 6.–7. století (Telnov – Rabinovič 1997, 258) a další ztuhlá kapka neželezného kovu ve tvaru nepravidelného oválku (průměr $0,8 \times 1$ cm) z téhož sídliště, totiž z podlahy polozemnice 37B, datované do 7.–8. století (Telnov 1987, 8–9).

K tavně olova v licí pánvičce byla potřebná teplota cca 300 °C. Té bylo možno dosáhnout v kamenné peci nebo také na speciálně upraveném ohništi. K dosažení teploty kolem 1 000 °C, potřebné například k tavení malého množství bronzu, mohlo být použito dmýchání.

Podobně jako na území Čech (Profantová 2009, 325) se také na území Moravy licí pánvičky i výlitek z pánvičky, objevily pouze v prostředí kultury s keramikou pražského typu.

Objekt 834 se slitkem z Pavlova klademe do starší fáze kultury s keramikou pražského typu (tamní sídlištní fáze I/II, datována pomocí C14 na přelom 6. a 7. století). Rovněž pánvička z Věrovan byla doprovázena keramikou starší fáze pražského typu (Čechová 2006, 246). Pokud se týká datování pánviček obecně, pak F. Curta (2008, 677 ad.) uvádí jako patrně nejstarší pánvičku z objektu 20 z Botošana, datovanou mincí císaře Justiniána z let 527–538. Na základě výskytu pánviček v nálezových kontextech spolu “s pásovými nákončími tvaru hrotu kopí s výzdobou tečka-čárka, železnými sponami s ohnutým lučíkem” (jde o spony s výrazně klenutým lučíkem, někdy s podvázanou nožkou, tzv. byzantského typu), s kamennou licí formou na paprsčitou sponu nebo náušnici se závěskem ve tvaru hvězdy s prolamovaným dekorem se domnívá, že pánvičky patří nespíše až do pozdního 6. či raného 7. století. Tomuto časovému úseku neodporuje ani datování objektů, v nichž byly moravské exempláře nalezeny.

Na základě získaných poznatků se autoři domnívají, že i přes absenci předmětů bezprostředně souvisejících s tavením nebo odléváním neželezných kovů nelze tyto činnosti v běžných obydlích období kultury s keramikou pražského typu zcela vyloučit (srov. Profantová 2006, 127–128). Uvažují proto o podomáckém tavení. Dokladem toho mohou být i zmíněné ztuhlé kapky kovů na podlaze polozemnic, v nichž další předměty související s tavením a odléváním kovů chyběly.

Ze sídliště v Pavlově pochází i mladší doklad litecké činnosti. Jde o okrajový fragment tyglíku datovaný na základě doprovodné keramiky do starohradištního období. Analýza potvrdila jeho intenzivní používání k opakovanému stavování fragmentů různých kovů, zejména mědi plus cínu, stejně jako mědi plus cínu plus olova s významnou příměsí zinku a antimonu. Vzhledem k obsahu zlata (tab. 2) se domníváme, že některé použité

fragmenty byly nejspíše pozlacené. Na rozdíl od našeho tyglíku, datovaného do 8. století a používaného s velkou pravděpodobností ke stavování kovů, analyzované zlomky tyglíku z Považan (datován do 6. století) tavení kovů neprokázaly (Staššíková-Štukovská – Krištín 1993, 53–61).

Práce vznikla za podpory grantových projektů IAA 3407401 GA AV ČR a 404/07/1629 GA ČR, dále výzkumného záměru MŽP ČR, č. MZP 0002579801 a výzkumného záměru GLÚ AV ČR, v. v. i., č. AV 0 Z 30130516.

Literatura

- Aulich, V. V. 1972:** *Zimnivske gorodišče. Slovianska pamjatka VI–VII st. n. e. v Zachidnij Volini.* Kiiiv.
- Curta, F. 2006:** *Slavic bow fibulae? Werner's class ID revisited,* Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae LVII/ 4, 423–474.
- **2008:** *Utváření Slovanů (se zvláštním zřetelem k Čechům a Moravě),* Archeologické rozhledy LX, 643–694.
- Čechová, E. 2006:** *Objekty s keramikou pražského typu vo Věrovanoch a Olomouci-Slavoníne,* Archeologické centrum Olomouc – Ročenka 2005, 244–247.
- Dolinescu-Ferche, S. 1992:** *Habitats des VIe et VIIe siècles de notre ère à Dulceanca IV,* Dacia NS XXXVI, 125–177.
- Jelínková, D. 1989:** *Rettungsgrabungen am Bau des Wasserwerkes Nové Mlýny im Jahre 1986 (Bez. Břeclav),* Přehled výzkumů 1986, 89–90.
- **1990:** *Rettungsgrabung der Siedlung aus dem frühslawischen Zeitabschnitt in Pavlov (Bez. Břeclav),* Přehled výzkumů 1987, 87–88, tab. 8.
- **1991a:** *Beendigung der Rettungsgrabung einer Siedlung aus der frühslawischen Periode in Pavlov (Bez. Břeclav),* Přehled výzkumů 1988, 69.
- **1991b:** *Pavlov – slavjanskoje poselenije 6–8vv.,* Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Bratislava 1–7 Septembre 1991, 4, 74–83.
- Jelínková, D. – Rakovský, I. – Stuchlíková, J. – Peška, J. 1987:** *Rettungsgrabungen auf dem Bau des unteren Stausses des Wasserwerkes Nové Mlýny im Jahre 1985 (Bez. Břeclav),* Přehled výzkumů 1985, 64–65.
- Kuna, M. – Profantová, N. 2005:** *Počátky raného středověku v Čechách. Archeologický výzkum sídelní aglomerace kultury pražského typu v Roztokách.* Praha.
- Profantová, N. 2006:** *Problém rozpoznatelnosti dílen u nejstarších Slovanů (6.–pol. 8. stol.),* Studia mediaevalia Pragensia 7, 113–129.
- **2009:** *Kultura s keramikou pražského typu a problém šíření slavinity do střední Evropy. K článku Florina Curty,* Archeologické rozhledy LX, 303–330.
- Rafalovič, I. A. 1972:** *Slavjane VI–IX vekov v Moldavii.* Kišinev.
- **1977:** *Otčot o polevyh rabotach rannesrednevekovej archeologičeskoj ekspedicii v 1976 g. Dančenskij mogilnik.* Kišiněv.
- Rusanova, I. P. 1973:** *Slavjanskije drevnosti VI–IX vv. meždu Dneprom i Zapadnym Bugom.* Archeologija SSSR. Svod archologičeskich istočnikov E1–25. Moskva.
- Sedov, V. V. 1982:** *Vostočnye slavjane v VI–XIII vv.* Moskva.

Stanilov, S. 2006: *Die Metallkunst des Bulgarenkhanats an der Donau (7.–9. Jh.)*. Sofia.

Staššiková-Štukovská, D. – Křištin, J. 1993: *Analyse von Tiegeln aus frühslawischen Siedlungsobjekten in Považany*, *Archaeoslavica* 2, 53–61.

Szmoniewski, B. S. 2005: *The production of objects from non-ferrous metals in the area of Central and Eastern Europe, in the initial Phases of the early Middle Ages*, *Revista Română de studii Eurasiatice* I, Nr. 1/2005, 107–120.

Šrein, V. – Šťastný, M. – Profantová, N. – Ondráčková, L. 1998: *Ověření funkce tak zvaných licích pánviček z Roztok u Prahy a z okolí Kadaně*, *Bulletin mineralogicko-petrologického oddělení Národního muzea v Praze* 6, 252.

Telnov, N. P. 1987: *Otčet o raskopkach poselenija Skok v 1986 godu*. Kišiněv.

Telnov, N. P. – Rabinovič, R. A. 1997: *Archeologičeskie issledovanija na poselenii Skok*. In: *Vestigi arheologice din Moldova*, 253–264. Kišiněv.

Teodor, D. Gh. 1978: *Teritoriul est-carpatic în veacurile V–XI e. n. Contribuții arheologice și istorice la problema formării poporului român*. Iași.

- **1984:** *Civilizația romanică la est de Carpați în secolele V–VII e. n. (Așezarea de la Botoșana-Suceava)*. București.

- **1996:** *Meșteșugurile la nordul Dunării de Jos în secolele IV–XI d. Hr.* Iași.

Unger, J. 1985: *Zaniklá středověká ves Bořanovice u Přibic (okres Břeclav)*, *Jižní Morava* 21, sv. 24, 109–125.

Vinokur, I. S. 1997: *Slovjanski juveliri Podnistrovja. Za materialami doslidzen Bernasivskogo kompleksu serediny I tis. n. e.* Kamjanec Podilskyj.

- **1998:** *Juvelirnij kompleks rannoserednovičnich Slovan*, *Archaeoslavica* 3, 209–226.

Evidence of the casting of non-ferrous metals in the Prague-type pottery culture in Moravia

The first evidence of the metallurgy of non-ferrous metals from the period of the Prague-type pottery culture from Moravia is provided by a fragment of a foundry ladle (part of a socket and the adjacent part of the mouth) from feature 6 at the settlement in Věrovany (fig. 1; 2), a lead bear in the shape of a spherical section, copying the bottom of the foundry ladle from feature 834 in Pavlov (fig. 3: 1; 4) and, very probably, a ladle from the settlement at Přibice (fig. 6), which was found when stripping the topsoil for the probe. Based on the similarities in shape with, for example, the ladle from Kadaň (Kuna – Profantová 2005, fig. 72: 1) or from Zimno (Aulich 1972, tab. XIV: 1) and based on the available findings, we assume that this is a foundry ladle that can be dated to the period of the Prague-type pottery culture. To a certain extent this dating is also corroborated by the result of a probe survey near the place where a ladle was found in 1992, which also uncovered a dwelling with pottery of the Prague type.

Besides part of the ladle from Věrovany and the bear from Pavlov, analysis was also carried out on a fragment of a crucible (fig. 3: 2) from Pavlov, dated to the 8th century (fig. 5). This was found a short distance from the mouth of a clay oven (feature 880).

In addition to Moravia, pottery foundry ladles have also been found in Bohemia, Poland, the Ukraine, Moldavia and Romania (fig. 12). The size of pottery ladles and the shape of their mouths tend to vary, from almost round to distinctively oval, sometimes

with a smaller spout in different places, or just the indication of a spout. The individual types of ladle appear in various areas together and their occurrence is not limited to certain territories, even though the number of specimens of each type may vary. The fragment from Věřovany is different from most of the others in that the bottom part of the socket is not rounded, but flat. Detailed analysis of the ladle from Věřovany has confirmed that it was used to cast a number of non-ferrous metals, including tin, lead, copper and others (tab. 1; tab. 2: 1–3). There is no doubt that this artefact was used repeatedly, as is evident from the deep destruction and melting of mineral grains (fig. 7; 8; 9).

Detailed analysis of the lead bear from Pavlov (fig. 10; 11) has shown that the lead was heated to a radical temperature, which led to the build-up of oxygenated lead compounds on the upper part of the bear. Chemical analysis has proved that the lead bear was relatively pure and only certain non-ferrous metals were present (tab. 1; tab. 2: 4–7), leading us to assume that various fragments were melted down, including fragments of bronze enriched with tin. One significant piece of circumstantial evidence is the presence of gold in the lead bear, which could indicate that a fragment of gilded leaded bronze was melted, or a fragment of lead which had been used to clean gold.

As with the ladle from Věřovany, analysis of the remnants of the smelt from the foundry ladle from feature 1 034 from Roztoky found tin with an admixture of lead, as well as traces of copper and other metals. The sample from the second ladle from the same locality, from feature 1 075, again contained tin and lead in the same quantities as in the specimen from feature 1 034. In contrast, the ladle from Kadaň was used to melt bronze made from copper and tin (Šrein – Šťastný – Profantová – Ondráčková 1998, 252; Kuna – Profantová 2005, 176–178).

Like the ladle from Věřovany and the bear from Pavlov, the ladles were found mostly in semi-sunken huts, which are no different from the other semi-sunken huts from the same period as regards their shape, size, and archaeological contents. Foundry ladles or casting moulds much more often come from dwellings which only have a main oven (made of stone, sometimes clay in Eastern Europe). They occur less frequently in features which have an additional dugout clay oven, which some researchers believe to be associated with metalworking (e.g. Teodor 1984, 36–37, 75; this assumption is based on the find of a ladle and a crucible from dwelling 20 in Botoşana). We also do not concur with the opinion of certain researchers, who claim that the dome-shaped ovens in dwellings with a main oven were dug out subsequently.

Very important finds in this respect came from the semi-sunken hut with stone oven No. 36 from Bernashivka, assumed to be a metal-casting workshop (Vinokur 1998), where a foundry ladle was found very close to a stone oven; not far from it were casting moulds (Vinokur 1998, 211, fig. 2; Curta 2006, fig. 15). The find of a foundry ladle together with casting moulds led I. S. Vinokur (1997, fig. 15) to make a reconstruction of how the foundry ladle and casting moulds were used (fig. 13). Evidence of work with molten non-ferrous metals in dwellings with only a stone oven comes from finds of solidified drops of metal from the settlement Skok on the floor of semi-sunken hut No. 49 from the 6th–7th century (Telnov – Rabinovič 1997, 258) and similar drops from the floor of semi-sunken hut 37B (Telnov 1987, 8–9), dated to the 7th–8th century.

A temperature of approx. 300 °C was needed to melt lead in the foundry ladle; this could be achieved in a stone oven or also at a specially modified fireplace. Blasts of hot

air could have been used to reach the temperature of around 1 000 °C needed, for example, to melt small amounts of tin with copper.

As in Bohemia (Profantová 2009, 325), the foundry ladles in Moravia, or castings from foundry ladles, only appear in association with the Prague-type pottery culture.

The bear from Pavlov (local settlement phase I/II, dated using pottery to the turn of the 6th and 7th centuries; fig. 4) and the ladle from Věrovany were accompanied by pottery from the earlier phase of the Prague-type pottery culture (Čechová 2006, 246). As regards the dating of the foundry ladles generally, F. Curta (2008, 677 ad.) claims that clearly the oldest ladle is from building 20 in Botoşana, dated using a coin of Emperor Justinian (527–538). Based on the occurrence of ladles in find contexts together with narrow linguiform fittings, with an iron brooch with an undertied stem of the Byzantine type, with a stone casting mould on a radial brooch or with earrings with a pendant in the shape of a star with perforated decoration, it is assumed that the ladles most likely date to the late 6th or early 7th century. This period also matches the dating of the features in which the Moravian specimens were found.

Based on what we currently know, we do not believe that at the time of the Prague-type pottery culture special workshops were used for the metallurgical processing of non-ferrous metals. Instead, it is probable that smaller quantities of non-ferrous metals were melted and cast at home. This could normally be done in dwellings with a stone oven. The aforementioned solidified drops found on the floor of the semi-sunken huts in Skok also imply that although no objects were found which relate to the melting or casting of non-ferrous metals, this does not mean these activities did not take place.

Later evidence of founding was also found at the settlement in Pavlov. This is a fragment of the edge of a crucible, dated on the basis of the pottery accompanying it to the Early Hill-fort period (fig. 3: 2; 5). Research has confirmed that it was intensively used to repeatedly melt down fragments of various metals, particularly copper + tin, copper + tin + lead and a significant admixture of zinc and antimony. In view of the gold content (tab. 1; 2: 8, 9), some of the fragments used were in all probability gold-plated. Unlike our crucible, the analysed fragments of crucible from Považany (dated to the 6th century) show no signs of having been used to melt metals (Staššíková-Štukovská – Krištín 1993, 53–61).

Hrob 1/2003 z Modré u Velehradu Pohřeb „pohanského“ velmože z éry raného křesťanství na Moravě?

Grave 1/2003 from Modrá near Velehrad
Burial of a “pagan” manor from the early Christian era
in Moravia?

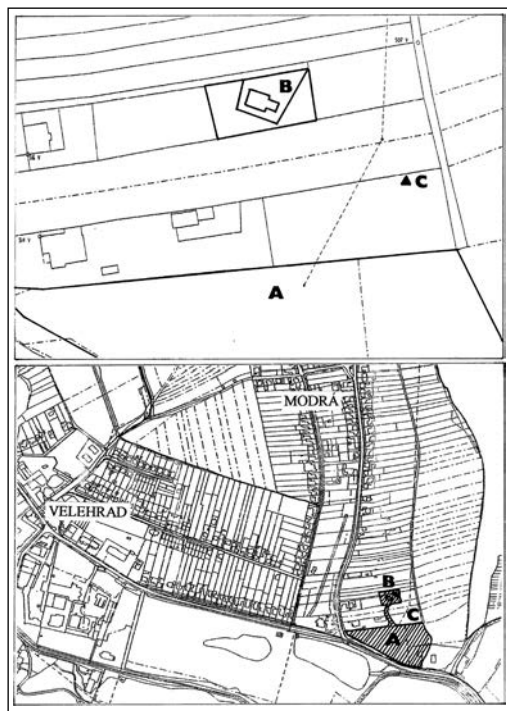
LUDEK GALUŠKA

In 2003 on the site where an open-air archaeological museum was being built in Modrá near Velehrad, not far from Uherské Hradiště, evidence was found of the life and death of people from the early Middle Ages (8th–12th centuries). This study is devoted to grave 1/2003. It contained items which show that the man buried there was a member of the social elite, as well as other objects which are usually associated with old pagan rituals linked with the religion of the Slavs from the time before the adoption of Christianity. All these finds can be dated to the 9th century, to the time of Great Moravia.

Early Middle Ages – grave – spurs – ceramic pots – Christianity – traditional “pagan” religion

Na úvod

Obec Modrou u Velehradu není nutno archeologické veřejnosti nijak zvlášť představovat. Na jejím katastru se nacházejí pozůstatky vůbec prvního objeveného kostela z doby Velké Moravy (J. Nevětil roku 1911), jimž se však všeobecného uznání dostalo až po revizním výzkumu provedeném V. Hrubým v letech 1953–1954 (Hrubý – Hochmanová – Pavelčík 1955). Známa je odsud také celá řada významných i méně významných lokalit nejen z období středověku, nýbrž i pravěku (Galuška 2005b). V posledním období se Modrá dostala do povědomí i široké laické veřejnosti, neboť v jižní části jejího katastru, v těsném sousedství národní kulturní památky „Velkomoravský kostel sv. Jana“ v poloze „Hrubý díl“, byla nejprve realizována stavba repliky zmíněného raně středověkého kostela a poté byl opodál zbudován archeologický skanzen „Velkomoravské opevněné sídliště středního Pomoraví“ (Galuška 2005a). S oběma těmito počiny nesouvisí jen vzrůst

Obr. 1. Modrá (okr. Uherské Hradiště). Plán obce s vyznačením areálu kostela sv. Jana a jeho rekonstrukce (B), dále archeologického skanzenu „Velkomoravské opevněné sídliště středního Pomoraví“ (A) a místa nálezu hrobu 1/2003 (C).

Fig. 1. Modrá (Uherské Hradiště district). Plan of the municipality indicating the site of the church of St. John and its reconstruction (B), the open-air archaeological museum of “the Great Moravian fortified settlement of the central Moravian region” (A) and the place where grave 1/2003 was found (C).

zájmu veřejnosti o tuto krásnou část Slovácka, rozprostírající se na okraji Chřibů, ale také zvýšený zájem nás, archeologů, neboť realizace objektů archeoskanzenu vyvolala potřebu záchranných výzkumů (k výsledkům některých z nich viz Galuška – Vaškových 2006, 190–195; Zeman 2009, 195–212; Galuška – Šmerda 2010, 163–183). Ve většině případů byly při těchto výzkumech získány nálezy sídlištního charakteru, nicméně objeveny byly také kostrové hroby (obr. 1). Dva z nich zcela jasně patřily k pohřebišti, které v padesátých letech v okolí kostela sv. Jana prozkoumal V. Hrubý, neboť ležely jen 2, respektive 3 m daleko od již dříve prozkoumaného hrobu 34/54. Další dva hroby se našly po svahu níže, jižně od kostelních základů, přibližně tam, kde v rámci archeoskanzenu dnes stojí replika velkomoravského kamenného paláce. Konečně třetí místo, na němž došlo k odkryvu hrobů, se rozkládá východojihovýchodně od kostela sv. Jana, v severovýchodní části současného lukostřeleckého cvičiště. Zde byl také prozkoumán hrob 1/2003 (dále 1/03), jenž je předmětem našeho zájmu.

Poloha a popis hrobu

Místo nálezu se nachází na parcele č. 648, asi 50 m VJV od základů kostela sv. Jana, jenž je v současnosti národní kulturní památkou (obr. 1). Terén je zde tvořen k jihu se sklánějícím svahem. Dolní část tohoto svahu je zastavěna objekty archeologického skanzenu, horní je členěna pásy soukromých pozemků, které mají charakter sadů. Při realizaci lukostřeleckého cvičiště došlo pomocí mechanismů k úpravě svažitého terénu do podoby roviny, což v místě největšího zářezu vedlo k částečnému obnažení zde se nacházejících výplň hrobových jam. Z tohoto důvodu také v místě nálezů nelze určit původní hloubku hrobů, můžeme ji však alespoň stanovit na základě profilu, jenž vznikl v místě zmíněného zářezu. Zachovalá výplň hrobových jam se od okolního hlinito-písčitého světla

Obr. 2. Modrá (okr. Uherské Hradiště). Plán hrobu 1/2003 s vyznačením míst nálezů jednotlivých skupin předmětů. A – váček, B – dlouhý nůž, C – železné ostruhy s kovánými řemínky, D – soubor keramických nádob. Kresba autor.

Fig. 2. Modrá (Uherské Hradiště district). Plan of grave 1/2003 indicating the places where the individual groups of objects were found. A – pouch, B – long knife, C – iron spurs with metal strap fittings, D – set of ceramic pots. Drawing by author.

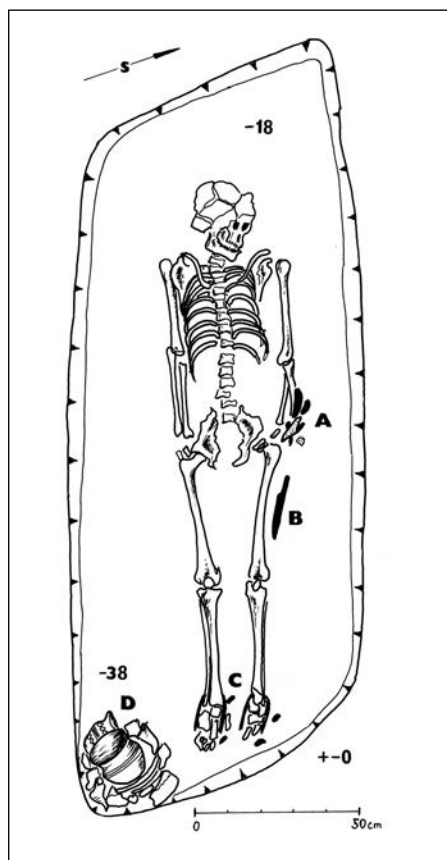
hnědé až okrového podloží, v němž se místy objevoval vysrážený vápenec (tzv. cicváry), odlišovala svým zabarvením do tmavě okrových až sytě hnědých odstínů. Celkem bylo výzkumem prozkoumáno pět nestejně dobře zachovalých kostrových hrobů. Hrob 1/03 byl z nich zachován nejlépe a obsahoval také nejzajímavější hrobovou výbavu.

Jáma hrobu 1/03 byla orientovaná ve směru Z–V (s mírným vychýlením k severu) a měla tvar protáhlého kosodélníku (obr. 2). Její delší strany byly dlouhé 210 cm, kratší 80 a 90 cm, přičemž stěny jámy téměř kolmo klesaly k mírně prohnutému dnu. Toto dno

se svažovalo směrem od západu k východu tak, že rozdíl úrovně v místech za lebku a u konce dolních končetin činil 20 cm. Dochovaná hloubka hrobové jámy se tedy pohybovala od 18 cm za lebku do 38 cm v místě nálezů keramických nádob, tzn. v jižním rohu jámy. Horní části hrobové jámy byly sice odebrány buldozerem, nicméně podle zářezu-profilu vzniklého v těsné blízkosti hrobu můžeme soudit, že rozhraní podloží a vrstvy podornice se nacházelo v hloubce cca 65 cm pod současnou úrovní terénu. Znamená to, že do podloží byla hrobová jáma zahloubena asi 45 cm (za lebku) až 65 cm (u dolních končetin). Z toho vyvozujeme, že celková hloubka hrobové jámy činila cca 65 až 85 cm. Stopy po úpravě hrobové jámy například dřevem nebyly zjištěny.

Na dně hrobové jámy spočívaly v natažené poloze na zádech kosterní pozůstatky dospělého jedince, muže. Polohy kostí horních končetin, zejména prstních a zápěstních kůstek zjištěných na obou kyčelních kloubech, naznačují, že dlaně zemřelého jedince byly původně uloženy do jeho klína. Naopak kosti dolních končetin leží přirozeně nataženy na dně hrobové jámy. Lebka je svalena na levou skrář, takže pohled zemřelého zřejmě původně směřoval k východu.

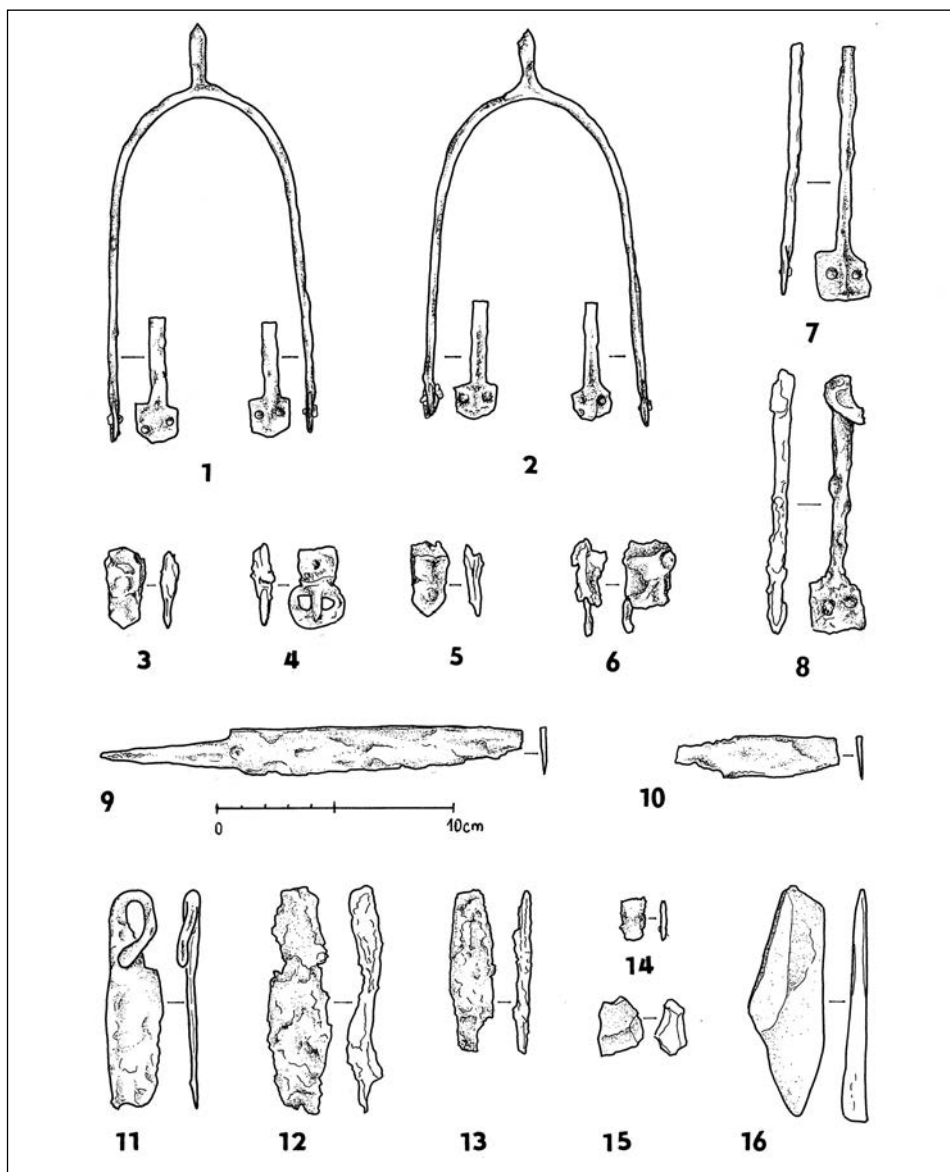
Předměty, které zemřelého muže v hrobě doprovázely, vytvářely tři, respektive čtyři samostatné nálezové skupiny. První, mající podobu shluku, se našla vpravo od kyčelního kloubu levé dolní končetiny (obr. 2: A). Tvořila ji torza dvou malých železných nožičků

(obr. 3: 10, 13), dvě neúplná, ulomená ramena ostruh s obdélníkovitými ploténkami s nýty (obr. 3: 7, 8), dále plochý železný předmět jednostranně ukončený ohnutou tyčinkou (obr. 3: 11), mírně prohnutý pásek železného plechu (obr. 3: 12) a malý proužek železa s nýtkem (obr. 3: 14). Kamenné artefakty byly zastoupeny rohovcovým úštěpem (obr. 3: 15) a větším plochým pískovcovým brouskem (obr. 3: 16). Poněkud níže od této skupinky, podél levé stehenní kosti, ještě ležel dlouhý železný nůž s řapem (obr. 2: B; 3: 9), vlastně jediný zástupce druhé skupinky nálezů. Třetí skupinka předmětů byla tvořena železnými ostruhami a kováními jejich záchytného systému (obr. 2: C). Ostruhy s ploténkami ve tvaru obrácené pavězy opatřené dvěma nýty (obr. 3: 1, 2) jakoby obepínaly konce lýtkových a holenních kostí obou dolních končetin, což naznačuje, že zemřelý je v době uložení do hrobu měl upevněny na chodidlech. Toho svědectvím je ostatně také to, že po stranách ostruh leželo vždy po jednom protáhlém železném nákončí tvaru obrácené pavězy a jedné železné oválné přezce opatřené týlní destičkou s nýtem (obr. 3: 3–6). Představují železné součásti řemínků, pomocí nichž byly ostruhy upevněny na boty. Konečně čtvrtou skupinu nálezů, ovšem již bezprostředně nesouvisející s kosterními pozůstatky pohřbeného, tvoří keramické nádoby (obr. 2: D). Torza dvou z nich – po slepení abnormálně velkého, rytou linií zdobeného hrnce (obr. 4: 1) a menší nádoby zdobené pásem hřebenové linie (obr. 4: 3) – a jeden celý, téměř nepoškozený exemplář hrnku bohatě zdobeného hřebenovitým rydlem (obr. 4: 2) vyplňovaly podstatnou část jižního (nejhlubšího) rohu hrobové jámy.

Vyhodnocení nálezů

Pokusíme-li se o interpretaci první skupiny nálezů, téměř jistě nechybíme, považujeme-li ji za **obsah váčku**. Ten byl buď pověšen na opasku, anebo jej zemřelému pozůstali jen volně přiložili k pasu. Z obou eventualit se nám jako pravděpodobnější jeví druhá možnost. Za prvé tak soudíme proto, že v hrobě se nenašla ani přezka, ani nákončí, tedy právě ty kovové součásti, jimiž by případný opasek jezdce byl téměř jistě opatřen. Za druhé pak proto, že některé z vyjmenovaných nálezů spočívaly na horních částech kostí levé dolní končetiny, jiné vedle nich, žádný se však nenašel pod nimi. Obsah samotného váčku je přitom značně různorodý. Přítomnost obou kamenných artefaktů i dvou malých nožíků nepředstavuje v daném případě žádnou zvláštnost. O pásku zvláštěného plechu naopak nelze říci nic bližšího. V případě drobného plíšku s nýtem by se snad mohlo jednat o část nějakého malého nákončí pocházejícího z lýtkových nebo ostruhových řemínků. Nelehká je interpretace plochého železného předmětu ukončeného ohnutou tyčinkou vytvářející očko, přičemž je možné, že právě pomocí tohoto očka mohlo být předmětem manipulováno. Nelze zároveň vyloučit, že podobné očko se původně nacházelo i na opačném konci předmětu, kde je zřetelná stopa po lámání. Celý předmět tak snad mohl mít podobu jakéhosi malého „pořízu“, nicméně zda měl i takovou funkci, netušíme. Logičtější by byla spíše jeho funkce jako železné součásti křesací soupravy, tedy ocílky na rozdělávání ohně. S ní by pak mohl souviset rohovcový úštěp, jenž se ve váčku také nalezl. Jsme si dobře vědomi, že ocílky užívané v období raného středověku vykazují sice poněkud jinou formu, nicméně připouští se zároveň, že k rozdělávání ohně mohly tehdy sloužit i jiné kusy železa, např. ohnuté hřebíky (srov. Hrubý 1955, 117, obr. 14).

Obr. 3. Modrá (okr. Uherské Hradiště). Nálezy z hrobu 1/2003. 1 – pravá ostruha; 2 – levá ostruha; 3–4 – kování řemínků levé ostruhy; 4–6 – kování řemínků pravé ostruhy; 7–8 – torza ramen ostruh; 9 – dlouhý nůž; 10, 13 – torza dvou nožů; 11 – železné kování křesací soupravy?; 12 – proužek železného plechu; 14 – zlomek kování (nákončí?) s nýtkem; 15 – rohový úštěp; 16 – kamenný brousek. Kresba autor.

Fig. 3. Modrá (Uherské Hradiště district). Finds from grave 1/2003. 1 – right spur; 2 – left spur; 3–4 – mounts of strap of left spur; 4–6 – mounts of strap fittings of right spur; 7–8 – fragments of spur arms; 9 – long knife; 10, 13 – fragments of two small knives; 11 – iron part of firelock set?; 12 – strip of iron sheet; 14 – fragment of metal fitting (strap end?) with small rivet; 15 – flint flake; 16 – whetstone. Drawing by author.

Poslední předměty z obsahu váčku představují dvě odlomená ramena železných ostruh ukončená poměrně rozměrnými obdélníkovitými ploténkami, v nichž jsou zakovány vždy dva železné nýty. Tvarově jsou si sice ploténky velmi podobné, nicméně vzhledem k jistým odlišnostem se domníváme, že pravděpodobně nejde o dvě ramena jedné a téže ostruhy, ale o ramena dvou různých ostruh. Jedno bylo vyhotoveno z prutu půlkruhového průřezu (obr. 3: 8), druhé bylo o něco plošší a středem jeho ploténky procházelo nevýrazné vyvýšené žebérko, které ji opticky členilo na dvě poloviny, z nichž v každé byl jeden nýt (obr. 3: 7). I když se jednalo o pouhá torza ostruh, můžeme ze zachovalé délky ramen soudit, že obě původně patřila k vysokým ostruhám s téměř rovnoběžnými rameny.

K těmto typu náleží také celé **ostruhy**, které měl zemřelý upevněny na dolních končetinách (obr. 3: 1, 2). Ty, jak již bylo naznačeno, tvoří hlavní část třetí nálezové skupiny. V porovnání s koncovými částmi torz ramen nalezených ve váčku, byly ploténky celých kusů o něco menší a měly tvar obrácené pavězy. Nelze zároveň přehlédnout, že umístění dvojic nýtů na ploténkách každé z obou párových ostruh není stejné. Zatímco na jedné ploténce téže ostruhy se nýty nacházejí v horizontální linii, na druhé ploténce je jeden nýt v jejím pravém horním rohu, druhý v levém dolním rohu, takže linie obou nýtů má vlevo sestupný směr. Zda jde o cílenou záležitost související snad s nějakým funkčním, dosud neznámým efektem při uchycení řemínku nebo zda se jedná o pouhý důsledek „neumění“ kováře, jenž ostruhy vykoval, to nedovedeme určit. Každopádně většina zástupců pojednávaného typu ostruh nepatří k těm, které by vykazovaly vysoký stupeň umělecko-technologické náročnosti (absentuje na nich jakákoliv forma výzdoby barevným či drahým kovem), takže je mohl hotovit i méně zdatný kovář.

V. Hrubý (1955, 188, obr. 33) zahrnul skupinu vysokých železných ostruh s relativně krátkým bodcem a různě tvarovanými plochými ploténkami opatřenými nejčastěji dvěma, ale i třemi či čtyřmi nýty, do rámce II. typu svého členění, které vytvořil na bázi souboru 92 ostruh, jež získal na pohřebišti ve Starém Městě „Na Valách“. Nejvíce zástupců II. typu ostruh se našlo v hrobech střední fáze, datované jím přibližně do 3. čtvrtiny 9. století, známy jsou však i z hrobů nejstarší fáze kladené do průběhu 1. poloviny 9. století. Naopak v hrobech z nejmladší fáze pohřebiště se tyto ostruhy podle V. Hrubého již nevyskytují. Na Hrubého hodnocení raně středověkých ostruh postupně navázala celá řada dalších badatelů, např. B. Kavánová (1976), A. Ruttkay (1976), D. Bialeková (1977) nebo N. Profantová (1994). Jiní přispěli dílčími studii (např. Klanica 1985a, 524–528; Galuška 1999, 84–108; Kouřil 2005, 67–99). Ať už bylo označení skupiny pojednávaných ostruh těmito autory jakékoliv, panovala jistá shoda, že hlavní dobou jejich používání byla na Moravě a západním Slovensku zejména druhá polovina 9. století – nicméně s jistým přesahem do 1. poloviny tohoto věku. Nedávno však bylo poukázáno na to, že hroby s ostruhami II. typu byly v rámci hrobových superpozic na nekropoli ve Starém Městě „Na Valách“ uloženy nejnižší, případně že jsou tyto hroby převrstveny údajným velkomoravským valem, takže by měly patřit výhradně k nejstaršímu horizontu zdejšího pohřbívání (Chorvátová 2004a, 225). Musíme upřesnit, že val v poloze „Na Valách“ v žádném případě není velkomoravský, a že případné převrstvení hrobu hrobem ještě nemusí znamenat, že nížeji se nacházející hrob pochází z počátků tamního pohřbívání, které zmíněná autorka klade již do poslední třetiny 8. století. Nicméně to, že ostruhy II. typu se přinejmenším ve Starém Městě a okolí nosily již v průběhu první poloviny 9. století – podobně jako ostruhy I. typu – je více než pravděpodobné.

Zajímavý moment do diskuse o ploténkových ostruhách nedávno vnesl Z. Klanica (2006, 48–58). Člení je do tří skupin a to na podkladě „záměru pro jaký směr řemínku jsou ploténky opatřeny nýty“. Třetí skupinu přitom zastupují kusy, jejichž koncové části ramen „tvoří ploténky různých tvarů, někdy i s jedním nýtem“ (dříve to byly ploténky výhradně s „jediným nýtem“ – srov. Klanica 1985a, 526). Dodává přitom, že „ve starší skupině staromoravských kostrových hrobů jsou na „vesnických“ pohřebištích z ostruh s ploténkami zastoupeny ostruhy se dvěma nýty na nevýrazné ploténce, po jednom na každé straně vybihajícího ramene“ (Klanica 2006, 53). Na první pohled by se tedy mohlo zdát, že tato třetí Klanicova skupina odpovídá II. typu členění V. Hrubého, leč není tomu tak. Zmíněný badatel totiž při svém vyhodnocení materiálu z pohřebišť v Nechvalíně a Prušánkách označil železné ostruhy se dvěma nýty na nevýrazné ploténce za „typ Mutěnice“. Jako „prototyp“ mu k tomuto označení posloužil nález ostruhy ze sídlištního objektu č. 72 v Mutěnicích (Klanica 2008, 66, obr. 51: 18). Ramena této ostruhy, vykutá z prutu půlkruhového půdorysu a ukončená ploténkou ve tvaru erbu opatřenou dvěma nýty, nejsou příliš rovnoběžná a směřují k půloblouku, na jehož vnější straně se nachází poměrně krátký bodce více méně kuželovitého tvaru. Kromě této ostruhy se ve výplni objektu č. 72 našlo ještě torzo další ostruhy, bohužel bez ukončení ramen, avšak s výrazně delším bodcem, než jakým byl opatřen popsáný celý exemplář. Z. Klanica (2008, 224, obr. 51: 10) přesto považuje oba kusy za pár, což je ovšem v jistém rozporu s jeho závěrem, že pro časové zařazení ostruh je vedle „úpravy upevnění ostruh k obuvi“ důležitá ještě „délka bodce“, méně pak poměr výšky k rozpětí ramen (Klanica 2006, 48). Z hlediska absolutní chronologie klade ostruhy „typu Mutěnice“ do 1. poloviny 9. století, a považuje je za typické pro region Mikulčice-Pohansko. Zároveň však dodává, že „jednoduché ostruhy se dvěma nýty či dokonce jen s jedním nýtem na nevýrazné ploténce nebyly v prostředí velmožských pohřebišť – Mikulčice 6. kostel, bazilika, Pohansko a další – oblíbeny“! (Klanica 2006, 48). Na závěr tohoto exkurzu ještě dodejme, že podle Z. Klanici ostruhy „mutěnického typu“ nejsou v oblasti staroměstsko-uherskohradištské aglomerace vůbec zastoupeny.

Chápeme-li celou situaci správně, pak ostruhy „typu Mutěnice“ jsou součástí, jakousi podmnožinou, třetí skupiny Klanicova dělení staromoravských ostruh. Vzhledem k velmi vágnímu vylčení znaků charakteristických pro zmíněný typ se nám zdá, že je představuje hlavně polokruhovitý tvar ploténky opatřené dvěma nýty. To je totiž snad jediný tvar, který se na staroměstském pohřebišti „Na Valách“ opravdu nevyskytuje a naopak je znám z několika hrobů z kostelního pohřebiště v Břeclavi-Pohansku (Kalousek 1971), či již zmíněných Prušánek a Nechvalína. Rádi bychom jen doplnili, že tři hroby s těmito ostruhami nalezené u kostela v Břeclavi-Pohansku (hr. 148, 154 a 194) tam vzhledem k nálezovým okolnostem skoro jistě nepatří k nejstarším, ale naopak spíše k nejmladším, tedy téměř jistě nejsou z 1. poloviny 9. století. Kromě zmíněného tvaru ploténky tak mezi ostruhami II. typu členění V. Hrubého, kam náleží i „naše“ ostruha z hrobu 1/03 z Modré u Velehradu, a zástupci třetí skupiny dělení Z. Klanici, neshledáváme žádné podstatné rozdíly. Je tedy nutné na podkladě drobné dílčí odlišnosti, se kterou nesouvisí žádný rozdíl ve funkčnosti, ba ani umělecké hodnotě ostruhy, resp. ploténky, stanovovat nový typ? Sami se domníváme, že nikoliv, byť jistá regionalita ve výskytu ostruh s půlkruhovou ploténkou zřejmě existuje. Snad je důsledkem činnosti nějakého kováře pracujícího v oblasti Mikulčic nebo Břeclavi-Pohanska, zatímco kováři v rámci staroměst-

sko-uherskohradišfské aglomerace kovali tvarově mírně odlišné ploténky. V obou případech šlo nicméně o ploténky umožňující jeden a tentýž způsob upevnění ostruhy na jezdcovu botu.

Vraťme se nyní k ostruhám z hrobu 1/03 v Modré u Velehradu. Svým vzhledem i tvarem plotének patří do rámce II. skupiny třídění V. Hrubého. Ty, jak se zdá, se používaly po celé období Velké Moravy. Je přitom pozoruhodné, že jejich možná nejstarší výskyt v hrobě představuje nález pocházející přímo z Modré u Velehradu. V hrobě č. 22 na pohřebišti u kostela sv. Jana, vzdáleném jen cca 40 m od hrobu 1/03, měl zemřelý muž v místě chodidel „párové železné ostruhy z dosti silného, na vnější straně klenutého prutu. Mají bodce kruhového průřezu a jejich rozbíhající se ramena jsou ukončená záchytnými ploténkami ve tvaru písmene D, opatřenými dvěma nýty“! (Hrubý – Hochmanová – Pavelčík 1955, 90, tab. XXIV: 1, 2). K ostruhám patřily dvě sady železných kováníček, jimiž byly opatřeny upínací řemínky ostruh. Kromě nich měl zemřelý muž u sebe ještě dva opasky, jeden s pozlaceným nákončím karolinského typu, druhý s prolamovaným bronzovým nákončím pozdně avarského charakteru, a nůž v dřevěné pochvě. Hrob lze položit někam na přelom 8. a 9., nejpozději však do průběhu první třetiny 9. století.

Z dosud uvedeného vyplývá, že skupina ostruh s jednoduchými ploténkami opatřenými dvěma nýty prodělala v průběhu 9. století na Moravě jistý vývoj. Jeho počátky lze spatřovat ve zmíněných ostruhách z hrobu 22 na Modré, ale i v podobných ostruhách, které se našly u zemřelého v hrobě 265 pod litou maltovou podlahou tzv. prvního kostela v Mikulčicích. Oba hroby patří někam na přelom 8. a 9. století. Jsem toho názoru, že modranské ostruhy z hrobu 1/03 představují již další, o něco mladší stupeň vývoje těchto ostruh. Soudím tak z jejich celkového tvaru i poněkud protáhlého bodce a nepřímo i ze skutečnosti, že části jiných ploténkových ostruh se dvěma nýty měl zemřelý muž již uloženy ve váčku. Nelze vyloučit, že tyto nosil nejdříve a přilnul k nim do té míry, že když se staly nefunkčními, neodhodil je, nýbrž si alespoň části z nich ponechal. Zároveň si pořídil ostruhy nové, tedy ty, s nimiž se dostal do hrobu.

Ostruhy bývaly k chodidlům upevněny pomocí řemínků. Je pravděpodobné, že řemínek uchycený na plotýnce pod zevním kotníkem byl ukončen nákončím, zatímco řemínek uchycený nýty na plotýnce pod vnitřním kotníkem ukončovala přezka s týlní destičkou. Nákončí ostruhových řemínků z hrobu 1/03 mají tvar obrácené hraněné pavězy, přezky jsou oválné. Průvlečky ani případné stopy po nich se nenašly, takže jimi záchytný systém ostruh zřejmě nebyl opatřen. Do jisté míry tak sice garnitury nebyly kompletní, nicméně absence průvleček funkci záchytných řemínků ostruh nikterak neovlivňovala. Shodný tvar obou řemínkových nákončí a plotének na koncích ramen ostruh naznačuje, že soupravu modranských ostruh jako celek vyrobil jeden kovář.

Ze železných předmětů nalezených v hrobě 1/03 zbývá již jen **nůž**, jediný zástupce tzv. třetí nálezové skupiny (obr. 3: 9). Jeho poloha podél stehenní kosti naznačuje, že zřejmě nemohl být zavěšen na opasku – ostatně uvedli jsme výše, že přítomnost opasku v hrobě nepovažujeme za pravděpodobnou – takže asi jej vykonavatelé pohřbu jen volně položili k noze zemřelého. Délka jednobřité čepele více než 15 cm a od hřbetu odsazený, více než 5 cm dlouhý řap dovolují uvažovat o tom, že mohlo jít o nůž používaný v boji, a že se tedy jednalo o zbraň. V. Hrubý (1955, 173) sice jako jistou podmínku přiřazení nože k tzv. pobočným zbraním uvádí koženou pochvu zpevněnou kovovými součástmi-sanicemi, nicméně my se domníváme, že ne všechny nože (včetně válečných) musely být

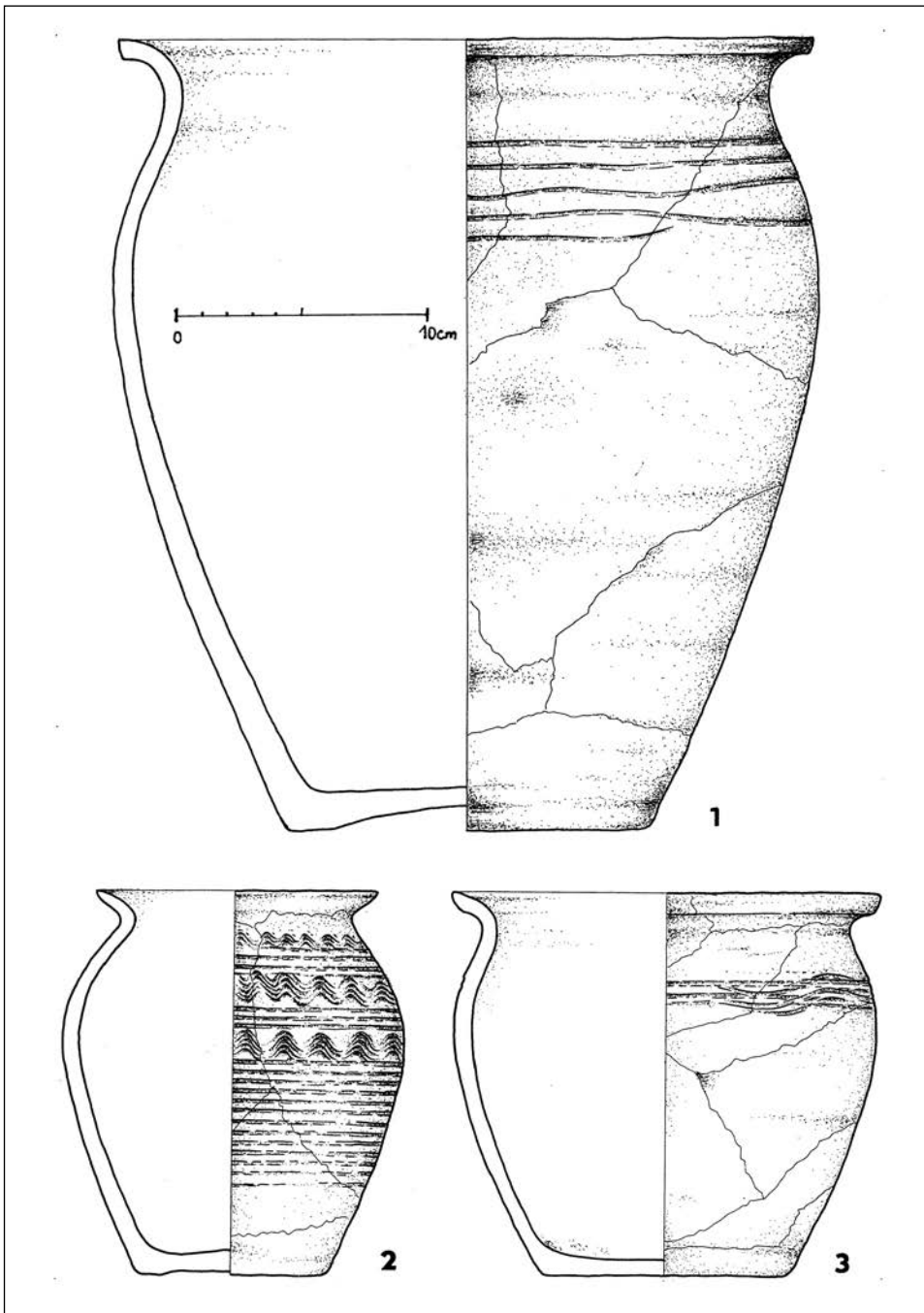
nutně zasunuty jen a pouze v kovaných pochvách a nikoliv třeba jen v pochvách kožených. Jsme toho názoru, že valná většina nožů vězela jen v pochvách kožených, po nichž se v hrobových nálezových situacích nemusely dochovat žádné stopy. V přítomnosti či naopak nepřítomnosti poševních kování by se spíše mohl odrážet faktor sociálně-ekonomický, to znamená, že ti zemřelí, jejichž nože chránily kované pochvy, patřili ke společensky výše postaveným, resp. k majetnějším. Za jisté kritérium, zda u nožů jde o předmět běžného použití či o případnou zbraň, považujeme spíše délku čepele – nožiky, jaké měl zemřelý v hrobě 1/03 uloženy ve váčku, by asi stěží někoho zabil, naopak nůž s 15 cm dlouhou čepelí by mu k tomu jistě stačil.

Čtvrtou nálezovou skupinu z modranského hrobu 1/03 představují **keramické nádoby** (obr. 2: D; 4). Byly tři a hned na první pohled je zřejmé, že tvoří poměrně nesourodý celek. Dominuje v něm velká nádoba vejčitého tvaru s vně vytaženým a kuželovitě až nálevkovitě seřezaným okrajem (obr. 4: 1). V podhrdlí ji zdobí pět nad sebou se nacházejících rýh vyhotovených jednohrotým rydlem metodou šroubovice. Nádoba je vyhotovena z hlíny s poměrně vysokým obsahem jemného písku, takže její mírně drsný, ne však výrazně krupičkovitý povrch se při styku s dlaní místy otírá. Barva povrchu vně i uvnitř nádoby je nestejná, přechází od hnědošedé až po hnědookrovou, těsně nade dnem se nachází černošedě zbarvený pás. Stojná plocha dna je obloukovitě dovnitř vypouklá. Nádoba je 31,5 cm vysoká, v místě maximální výdutí je 28 cm široká, průměr okraje činí 27,5 cm. Svým celkovým charakterem tato první nádoba keramického hrobového souboru nikterak nevybočuje z kritérií, jež byla stanovena pro pomoravský typ keramiky, tak typický pro oblast staroměstsko-uherskohradištské aglomerace doby velkomoravské. Snad jen ona „krupičkovitost“ není tak zřetelná, což ovšem může být důsledek toho, že v oblasti Modré, byť vzdálené od staroměstských dílen jen cca 5 km, mohli místní tvůrci využívat jiných zdrojů hliněné materie. Jinak ovšem první nádoba představuje dokonalý výrobek, zhotovený pravděpodobně za užití kruhu. Dokládá to souměrný tvar nádoby, drobné horizontální rýžky na vnitřní i vnější straně hrdla, charakter výzdoby, kdy hrnčír v průběhu otáčení přiložil rydlo a „jedním tahem“ vytvořil šroubovici mající podobu nad sebou se nacházejících linií, a dovnitř vypouklá stojná strana dna. Jak nedávno objasnil G. Fusek (2009, 104, obr. 5: b, d) příčinou této vypouklosti dna je, že na střed desky kruhu výrobce umístil nízkou, zřejmě vyměnitelnou puklicovitou podložku. Ta zabraňovala přilnutí celé plochy budoucího dna nádoby k desce, takže po dotvoření se mu nádoba z desky snadněji snímala. Z hlediska funkčnosti lze první nádoby považovat za kuchyňské zboží, tedy hrnec používaný při přípravě pokrmů, anebo také za zásobnici. Ty však v oblasti Starého Města vykazovaly ještě podstatně větší rozměry, neboť průměr jejich okrajů přesahoval 40 cm a výška 50 cm, přičemž byly nezřídka opatřeny zpevňovací plastickou obvodovou lištou (srov. Galuška 1989, 125–131). Hrnec tvarově, rozměrově i charakterem výzdoby podobný nádobě z Modré se našel například v Uherském Hradišti-městě při výzkumu sídlištní vrstvy v Otakarově ulici (Frolíková-Kalischová 2009, i. č. 182 536, obr. 3), nebo v obytném objektu 1 na sídlišti v poloze „Dolní Kotvice“ v Uherském Hradišti-Sadech (Marešová 1985, 59, tab. 57: 2 – měřítko neodpovídá skutečným rozměrům). Jiný velký, avšak poněkud štíhlejší a tedy vyšší hrnec se našel v objektu 168/78 ve Starém Městě v poloze „Za Zahradou“ (oba naposled zmíněné kusy lze spatřit v expozici Velká Morava v Moravském zemském muzeu v Brně – pozn. L. G.). Také další srovnatelné exempláře rozměrově velkých nádob, a to nejen v oblasti staroměstské, se téměř

výhradně nacházejí na sídlištích, naopak na soudobých pohřebištích bychom je hledali marně.

Druhá nádoba pocházející z hrobu 1/03 v Modré u Velehradu má soudkovitý tvar a vně vyhnutý nálevkovitě seřezaný okraj (Obr. 4: 3). Dno je rovné se sotva znatelným otiskem struktury dřeva. Výzdoba tvoří obvodový pás širších rýh zhotovený pomocí hřebenového rydla se třemi spíše tupými hroty. Výzdoba byla na nádobu aplikována v průběhu točivého momentu, přičemž je patrné jak se na jejím začátku výrobci pohnula ruka s rydlem, čehož důsledkem v daném místě je mírné zvlnění hřebenové rýhy. Nádoba je vyhotovena z hlíny s příměsí písku, takže povrch je mírně zrnitý, nevykazuje však krupičkovitou strukturu a při dotyku se neotírá. Vypálení je stejně jako u předchozí velké nádoby kvalitní, barvy hnědo-okrové, jen v pásu nade dnem je barvy tmavší, spíše šedo-hnědé. Vnitřek nádoby je barvy černošedé až černé. Nádoba je vysoká 15,3 cm, v místě výdutí je široká 17 cm a průměr jejího okraje činí 17,5 cm. Opět jde o exemplář, který rámcově patří do sféry keramiky pomoravského typu. Ploché dno naznačuje tvarování na běžné dřevěné desce bez využití podložky, způsob vyhotovení nádoby i výzdoby dokládají, že deska byla součástí kruhu nebo alespoň zařízení, na němž bylo po nějakou dobu možno dosáhnout točivého momentu (Fusek 2009, 99, 102, obr. 4). Z hlediska rozměrů patří druhá nádoba na dolní hranici hrnců střední velikosti podle členění B. Dostála (1975, 142–143), nicméně pokud bychom vyšli jen z hrobových nálezů keramiky, pak by se rázem zařadila k největším kusům takzvané funerální keramiky. Například na staroměstském pohřebišti „Na Valách“ se průměry okrajů hrnků pohybovaly mezi 7 až 15 cm, nejčastěji však v rozmezí 8–11 cm, při výšce nepřesahující 15 cm (Hrubý 1965, 265). A k podobným závěrům dospěla také K. Marešová (1983, 56, 68) při hodnocení nádob z pohřebiště v Uherském Hradišti-Sadech v poloze „Horní Kotvice“. Jen jeden tamní hrnek byl vysoký 18 cm, výška ostatních se pohybovala nejčastěji mezi 10 a 14 cm. Lze uzavřít, že na rozdíl od první, rozměrově velké nádoby, představuje druhá nádoba takový hrnek, se kterým se, byť v ojedinělých případech, můžeme v hrobech z období Velké Moravy setkat. Přeci jen častější je ovšem výskyt takovýchto nádob ve výplních sídlištních objektů.

Třetí nádoba z modranského hrobu 1/03 se od předešlých dvou diametrálně odlišuje (obr. 4: 2), jen její výška je téměř shodná s výškou druhé nádoby. Má vejčitý tvar a vně vyhnutý, ke konci se zužující a v nevýraznou hranu přecházející okraj. Dno je klenuté, ve střední části rovné, po obvodu se však táhne širší prstenec. Výzdoba pokrývá téměř celé tělo nádoby. V podhrdlí a na plecích ji tvoří střídající se tři pásy hřebenových vlnic a dva pásy hřebenových rýh, pod výdutí až nade dno se pak vyskytují jen rýhy. I ty jsou provedeny hřebenovitým rydlem, nicméně jednotlivé pásy na sebe navazují tak, že na povrchu tvoří jakoby jeden široký pás tvořený 13 rýhami. Nádoba je vyhotovena z hlíny s malým obsahem písku a lupínků slídy, takže povrch je hladký, neotírá se. Výpal není příliš kvalitní, povrch je barvy černé, směrem dolů ke dnu přechází v černošedou. Podobně je tomu uvnitř nádoby. Hrnek je 15,5 cm vysoký, 13,5 cm široký a průměr jeho okraje činí 11,3 cm. Celkovým charakterem se pojednávaný hrnek odlišuje nejen od zástupců keramiky pomoravského typu, ale i od dalších keramických skupin známých z oblasti Starého Města doby velkomoravské. Na nich ve výzdobě jasně dominuje střídmost a jednoduchost, výzdobné prvky provedené zejména jednohrotým rydlem se nacházejí hlavně v místě největší výdutí nebo na plecích, v podhrdlí. Hřebenová výzdoba na keramice, a to i v pokročilých stádiích velkomoravského vývoje, naopak jasně dominuje na lokali-

Obr. 4. Modrá (okr. Uherské Hradiště). Keramické nádoby z hrobu 1/2003. Kresba autor.

Fig. 4. Modrá (Uherské Hradiště district). Ceramic pots from grave 1/2003. Drawing by author.

tách Břeclavi-Pohanska (Macháček 2001, 223–224, etc.) a výrazné je její zastoupení také na Valech u Mikulčic (Poláček 1995, typy 2–3, obr. 5a–b), přičemž nezřídka pokrývá větší část povrchu nádob. Tím ovšem netvrdíme, že třetí hrnek z Modré představuje import z těchto jihomoravských center, byť to apriori vyloučit nemůžeme. I v oblasti Uherskohradištska lze totiž nalézt podobné nádoby. Na pohřebišti „Na Valách“ ve Starém Městě je představují hrnky z hrobů 70/49 a 142/51 (Hrubý 1955, 430, 510–511, tab. 40: 1 a 41: 2). Na prvním z nich pokrývají větší část povrchu střídající se neuměle ryté tři pásy vlnic a dva pásy rýh, na druhém pak čtyři pásy hřebenových vlnic, jež pod výdutí přecházejí v obvodové hřebenové linie. V obou hrobech se kromě nádob nenašly žádné dobře datovatelné, ani honosnější nálezy, nicméně vzhledem k jejich nálezovým okolnostem je pravděpodobné, že oba v rámci nekropole „Na Valách“ náležely k relativně starším. Na sídlišťích se srovnatelné kusy keramiky objevily např. v Ostrožské Nové Vsi na „Oráčínách“, v objektech, které lze datovat do staršího velkomoravského období, případně ještě nížeji (Galuška 1994, 237, obr. 1: 6–8). Známe je i z objektů a nejstarších vrstev sídlišť ve Starém Městě „Na Dvorku“ a v Uherském Hradišti-ostrově sv. Jiří, kde se spolu s nimi našly jak lité bronzy předvelkomoravského charakteru, tak i vzhledově vyspělé zlomky keramiky střídme zdobené jednohrotým rydlem (Galuška 2012). Lze z toho soudit, že podstatná část nádob, jejichž těla jsou z větší části pokryta výzdobou provedenou hřebenovým rydlem, by v oblasti vlivu staroměstsko-uherskohradištské sídelní aglomerace – Veligradu měla náležet především do staršího období, tedy přibližně do rámce 2. poloviny 8. až 1. poloviny 9. století, byť samozřejmě možný je výskyt této hrnčiny i v pozdějším období. Položme si nyní otázku, co znamená přítomnost takového na první pohled „archaicky“ vzhlízejícího hrnce v nálezovém celku hrobu 1/03 v Modré u Velehradu, resp. co vůbec znamená celý keramický soubor pro interpretaci onoho hrobu?

Diskuse I.

Přiznejme si, že kdybychom výše zmíněný třetí hrnek z hrobu 1/03 a nebo i jen jeho pouhou část našli osamoceně, například v rámci sídlištní vrstvy, vedlo by nás to asi k závěru o datování naznačené nálezové situace někam do staršího velkomoravského, či dokonce až do předvelkomoravského období. Zároveň si ale přiznejme i to, že pokud bychom našli některý z obou zbývajících modranských hrnců ve výplni jiného sídlištního objektu, asi by nás to „nutkalo“ vyslovit cosi o vyspělejší keramické produkci pokročilejší fáze existence Velké Moravy. A výsledek? Snad to, že pro stanovení chronologie nepředstavuje keramický střep, ba ani celá nádoba nikterak vhodný datovací prostředek. Ovšem, jak jsme naznačili výše, výskyt tzv. vyspělé pomoravské keramiky v jednom nálezovém celku se vzhledově „archaickými“ exempláři a to v poměru přibližně půl napůl není v nejstarší fázi osídlení některých lokalit Starého Města a Uherského Hradiště ničím neobvyklým. Tato skutečnost zřejmě souvisí s vývojem keramiky pomoravského typu, pro niž je typická mj. právě ona střídmost a jednoduchost výzdoby provedené jednohrotým rydlem. Počátky tohoto vývoje sahají podle nás až do průběhu druhé poloviny 8. století, tedy doby, kdy v ostatních oblastech Moravy dominovalo zdobení nádob rydly hřebenovitými (srov. Galuška 1995, 104–105). Zjednodušeně bychom z toho mohli vyvodit závěr, že i keramický celek z hrobu 1/03 může být poměrně starý, třeba z doby

okolo přelomu 8. a 9. století. Připusťme nicméně také možnost, že tomu bylo právě naopak, že třetí hrnek byl v době konání pohřbu skutečně jen přežitým solitérním „archaickým“, k němuž měl zemřelý jistý osobní vztah. Tuto eventualitu by zase do jisté míry mohl dokládat předpoklad, že „nádoby přiřkládané do hrobu k zemřelému byly jeho osobním majetkem, používaným především při jídle i za jeho života“ (Marešová 1983, 56). K takovéto funkci se kloní i M. Hanuliak (2004, 186) když píše, že keramická nádoba (prázdná) mohla v hrobě nahrazovat skutečnou stravu, ale „takisto reprezentovat iba prostý hlinený riad, z ktorého mal neskôr zomrelý konzumovať obdržanú dávku potravy“.

Obě vysvětlení se zdají být logická, nicméně nezapomeňme, že v modranském hrobě měl zemřelý u nohou nádoby hned tři, přičemž objem jedné z nich činil cca 13–14 litrů. A já se poněkud zdráhám uvěřit tomu, že zmíněný pohřbený muž konzumoval za svého života pokrm přímo z více než desetilitrového hrnce, a moc nevěřím ani tomu, že v tomto hrnci – a také v dalších dvou – byla deponována jednodenní dávka, která mu měla sloužit na cestě do záhrobí, jak se také někdy soudí. Domnívám se, že zmíněná velká nádoba sloužila především při přípravě většího množství pokrmu, možná skutečně určeného pro „našeho“ zemřelého, ale i pro jeho rodinu. Zdá se totiž, že podobně jako menší, druhá nádoba z keramického hrobového souboru, byla i ona po nějakou dobu vystavována vyšším teplotám souvisejícím s působením ohně, jak naznačuje změna barevnosti povrchu i jeho struktury v dolních partiích. Domnívám se proto, že tyto nádoby pomoravského typu, velká i menší, byly původně součástí běžně používaných kuchyňských potřeb. Naopak o „archaické“ třetí nádobě soudím, že mohla být skutečně v přímém osobním používání majitele, který k ní zřejmě měl nějaký osobní vztah. Bylo pak na pozůstalých, jaké důvody je vedly k tomu, že svému zemřelému příbuznému přidali do hrobu právě tyto keramické milodary. Zatímco u třetí nádoby je k tomu mohla vést zmíněná osobní (dlouhodobá?) vazba zemřelého, v případě druhého hrnku i třetího hrnce to zřejmě byly důvody symbolicko-praktické. U druhého hrnku je nepřehlédnutelná výrazně odlišná barva jeho vnějšího povrchu a vnitřku, kde se asi na dvou místech objevily nepatrné černé usazeniny. Nelze vyloučit, že jde o pozůstatky nějakého pokrmu, jímž byl hrnek v době pohřebního rituálu asi naplněn. Tuto možnost, byť nepřímou, naznačují výsledky chemických rozborů podobných usazenin na některých vnitřních stranách nádob z pohřebiště v Uherském Hradišti-Sadech na „Horních Kotvicích“ (Marešová 1983, 43–44). Doložena byla v nich potrava mléčná, slaná a svalovina, tedy maso, v konečném důsledku snad hlavně kaše a polévky (srov. Hanuliak 2004, 186; Frolíková-Kaliszová 2009, 95, 97). Naopak velký hrnec asi naplněn pokrmem nebyl, takže v jeho případě snad můžeme uvažovat o funkci symbolické.

Co se počtu keramických nádob v hrobové výbavě týká, tak pokud se nádoby v hrobech 9. století na nekropích Moravy vůbec objevily, pak většinou samostatně, jen výjimečně ve dvou kusech. Například na zmíněných „Horních Kotvicích“ z celkem 242 hrobů se jedna keramická nádoba našla v 60 hrobech, dvě v pouhých 2 hrobech, a to vždy na oddělených místech. Na rozsáhlé nekropoli v Rajhradě v poloze „Stráně nad Habřinou“, která čítá 619 kostrových hrobů, se našlo 56 keramických nádob, nicméně 2 nádoby se opět našly jen ve 2 hrobech (Staňa 2006; Hanáková – Staňa – Stloukal 1986, 26, 43). Tři nádoby se vyskytly v Mikulčicích, v dětském hrobě 821 (Poláček 2008, tab. 7). Šlo o menší exempláře, jejichž výška ve dvou případech nedosáhla 15 cm, ve třetím ani 10 cm. Všechny nádoby ležely odděleně, dvě po obou stranách lebky a třetí za dolními

končetinami, ve velmi rozměrné hrobové jámě, v níž se kromě nich našlo ještě věderko, rolnička a bronzové animální kování pozdně avarského charakteru. Chronologie tohoto hrobu není jasná, nicméně určitě jej nedatuje jen a pouze ono pozdně avarské kování. A dokonce čtyři nádoby se vyskytly v hrobě děvčete 318/AZ ve Starém Městě “Na Valách” (Hrubý 1955, 399, 82, 84). Co do počtu nádob se jedná o absolutní výjimku. Doplňme, že větší počet nádob – většinou dvou – byl v inventáři raně středověkých hrobů na území Slovenska zjištěn zejména v hrobech dospělých žen (více než 50 %), výrazně méně v hrobech dětí a ještě méně v hrobech mužů (Hanuliak 2004, 186, obr. 205).

Ukončeme téma hrobové keramiky konstatováním, že přítomnost tří nádob v jednom raně středověkém náleзовém celku představuje na Moravě dost vzácnou anomálii. V případě hrobu 1/03 z Modré anomálii o to pozoruhodnější, že její součástí byl kromě dvou menších nádob také velký kuchyňský hrnec, možná zásobnice – a to vše v hrobové výbavě jezdce, tedy příslušníka vyšší společenské vrstvy.

Diskuse II.

Doposud byli na Modré železnými ploténkovými ostruhami vybaveni tři jedinci, všichni pohřbeni na jižní straně kostela sv. Jana. V hrobě 17/53 jím byl muž zemřelý ve věku 25–30 let a ostruhy s ploténkami zdobenými stříbrnou tausii a opatřenými žlábkem s řadou nýtků provázené přezkami a průvlečkami tvořily jedinou jeho výbavu. V hrobě 22/54 byl pohřben asi 30letý muž, jehož již výše popsanou výbavu kromě ostruh s upínacími garniturami tvořily ještě dva honosné velmožské opasky a nůž v pochvě. Jedná se o hrob zřejmě nejvýznamnějšího muže pohřbeného někdy na přelomu 8. a 9. století u modranského kostela, možná dokonce jeho zakladatele. Konečně třetí hrob 31/54 s ploténkovými ostruhami, ovšem malými, byl hrobem chlapce ve věku asi 12 let a obsahoval ještě dva nože a válečkovité nákončí (ke všem hrobům Hrubý – Hochmanová – Pavelčík 1955). Podobně jako tito tři pohřbení, také muž uložený v hrobě 1/03 náležel k mladým jedincům a i on měl ostruhy ve funkční poloze, tedy upevněné na chodidlech, či spíše na obuvi. To, stejně jako existence zmíněných drobných ostruh v hrobech nedospělých jedinců, dokládá, že pro období raného středověku představují ostruhy určitý statutární symbol, který navenek vyjadřoval příslušnost jejich nositelů – i dětského věku – k jisté skupině velmožského stavu starých Moravanů, možná členů knížecí družiny (např. Galuška 1996, 61, obr. 82: 23–29; Kouřil 2004, 70).

Od tří starších modranských nálezů hrobů s ostruhami se však hrob 1/03 lecčím odlišuje; jednak na rozdíl od nich téměř jistě nepatří do rámce kostelního pohřebiště – vzhledem ke stavu terénního výzkumu se prozatím zdráhám vyslovit možnost, že by hroby kostelní nekropole sahaly až do vzdálenosti cca 50 m východně od kostela – jednak, na rozdíl od hrobu 1/03, ony tři hroby a ani žádný další z hrobů nalezených u základů kostela neobsahovaly keramickou nádobu. Přitom z celkem osmi hrobů nově objevených v roce 2003 při realizaci archeoskanzenu, tedy mimo kostelní nekropoli, se nádoba našla ještě v hrobě 8/03. Nelze vyloučit, že se za touto skutečností skrývá nejen moment socio-náboženský, ale zřejmě i moment chronologický. Panuje totiž jistá představa, že potrava nacházející se v keramické nádobě, případně i jen samotná nádoba jako její symbol (viz názor M. Hanuliaka), představuje milodar, s jehož tolerováním – na rozdíl od jiných hro-

bových přídavků – měli představitelé nového křesťanského náboženství velký problém (srov. Chorvátová 2004b, 147). Zdá se, že na některých pohřebištích v okolí kostelů se jim jej podařilo eliminovat skoro úplně, jako například u VI. kostela v Míkulčicích, kde se nádoba vyskytla jen v jednom hrobě (Profantová 2003, 55), nebo ve Starém Městě na „Špitálkách“, kde se v hrobě nenašel dokonce ani jeden hrnec. Na jiných kostelních pohřebištích, třeba na Pohansku u Břeclavi, s nádobou ve 14 hrobech, však už kněží tak úspěšní nebyli (Dostál 1994, 7–8). Z daného pohledu bychom tedy mohli kněze od kostela sv. Jana v Modré považovat za úspěšného: na „jeho“ pohřebišti se v hrobě nenašel žádný hrnec. Musíme ovšem doplnit, že pohřebiště u zmíněné církevní stavby nečítá ani 40 hrobů, ovšem téměř jistě není prozkoumáno celé.

Na místě je nyní před námi otázka, kam zařadit oněch 8 nových hrobů, mezi nimi i pojednávány hrob 1/03, předpokládáme-li, že tyto nebyly součástí kostelního pohřebiště. Jen zopakujeme, že hrob 1/03 společně s dalšími 5 hroby tvořil skupinku (asi neúplnou) vzdálenou cca 50 m VJV od kostela. V jejím okolí se na zkoumaných místech dosud neobjevil žádný sídlištní objekt datovatelný do 9. století. Zbývající 2 hroby se našly níže po svahu, poblíž zásobnicových jam a obydlí zařaditelných do doby Velké Moravy. Pokud bychom chronologii hrobu 1/03 postavili jen na těch předmětech, které měl zemřelý muž v době pohřbu na sobě (ostruhy) nebo které mu pozůstali do hrobu záměrně přiložili (váček, nůž a keramické nádoby), museli bychom se uspokojit s konstatováním, že hrob pochází z 9. století, z doby Velké Moravy. A tím bychom v podstatě mohli i skončit, aniž bychom cokoliv zanedbali, či naopak přecenili. Pokusme se však o pokračování v odhalování příběhu hrobu 1/03, pro někoho možná diskutabilním, ba až nevědeckém. V zásadě lze uvažovat o jeho třech, možná čtyřech směrech vývoje. Ve všech při nich vycházíme ze zjištění, že hrob 1/03 vykazuje stopy po rituálech souvisejících s původním tradičním náboženstvím Slovanů z doby před přijetím křesťanství, a z předpokladu, že přelom 8. a 9. století, případně začátek 9. století je nejpravděpodobnějším obdobím, v němž podle většiny odborníků došlo na Modré k založení kostela sv. Jana (např. Cibulka 1958, 231; Klanica 1985b, 122–123; Hrubý 1965, 201 počítá s poněkud pozdějším obdobím, až se 40. lety 9. věku).

1. Z mnoha příčin se jen málo pravděpodobná jeví možnost, že by ke vzniku hrobu 1/03 došlo už v 8. století, tedy v době před založením kostela. Až na třetí hrnek nemáme žádné indicie, respektive srovnatelné nálezy (a situace), které by tak hluboké datování předmětů z pojednáváného hrobu prokazatelně doložily. Z pohledu ostruh se tehdy užívaly železné, vzácněji bronzové kusy, jejichž ramena byla ukončena háčky, případně očky.

2. Asi jen o málo pravděpodobnější je možnost, že hrob 1/03 pochází ze závěrečného období Velké Moravy, případně z doby po jejím zániku, přičemž v jeho náplni se odráží jistá pohanská, protikřesťanská reakce, s níž se někdy počítá pro začátek 10. století (Dostál 1968, 20, 23). Přítomnost třetího hrnku archaického vzhledu je v té době již málo pravděpodobná, stejně jako se pro 10. století už nepočítá ani s výskytem ostruh II. typu.

3. Podstatně pravděpodobnější se zdá být možnost, že by hrob 1/03 mohl pocházet z vrcholného období Velké Moravy, tedy z druhé poloviny 9. století. Předměty, které se v hrobě našly, by to alespoň naznačovaly. Znamenalo by to ovšem, že v době, kdy se křesťanství začíná konečně prosazovat i ve sféře prostého lidu, a kdy u kostelů na významných mocenských centrech nachází místo svého posledního odpočinku stále více

a více konvertitů, je na Modré, mimo areál blízkého kostelního hřbitova pohřben člověk z vyšších společenských kruhů, jenž by měl být zastáncem starých náboženských pořádků. O jisté náboženské dualitě, tedy o existenci křesťanství vedle „pohanství“, jež se snad měla projevovat i v nejvyšších společenských kruzích Moravanů, uvažuje Z. Klanica (1997, 104–405, 109–110) a činí tak dokonce v souvislosti s jedním z hlavních center Velké Moravy, s Mikulčicemi. Naznačuje zde přítomnost pohanských institucí, hmotně zpodobněnou v kultovním objektu-temple, jenž měl i v době arcibiskupa Metoděje stát na „Klášteřisku“, necelých 300 m vzdáleném od centrálního hradiska nacházejícího se v poloze „Valy“ (Klanica 1985, 476–489). Klanicovy závěry týkající se zejména chronologie onoho temple záhy zpochybnil B. Dostál (1992, 9–12), nejnověji tak činí M. Hladík, archeolog mikulčické expozitury Archeologického ústavu Akademie věd ČR v Brně (Hladík 2010, 101–121). Nehledě příliš na problematiku mikulčického „pohanství“ jsem toho názoru, že ve druhé polovině 9. století by velmož, představitel vrstvy, skrze kterou se křesťanství šířilo do nižších pater společnosti, již jen stěží mohl zastávat a vyzývat ideje starých předkřesťanských kultů, být tzv. „pohanem“. A to tím spíše, stál-li na jeho sídlišti kostel.

4. Zbývá možnost, že hrob 1/03 náleží do průběhu první poloviny 9. věku, tedy do doby „hrubého“ křesťanství. Zejména první třetina zmíněného věku je považována za období, kdy se nová víra teprve postupně začíná objevovat mezi příslušníky nejvyšších vrstev, kdy dochází ke „křtu Moravanů“ (roku 831), kdy se však zároveň také zcela jistě stále uplatňují staré pohřební rituály a možná ještě existují staré objekty tradičního kultu. Dovedeme si představit situaci, kdy část příslušníků formující se elity už přijala křest a po smrti je uložena do hrobů u svých kostelů – v případě Modré u nedávno postaveného kostela zasvěceného sv. Janu Křtiteli. Zřejmě nemálo je však i těch, kteří ještě stále setrvali na pozicích tradičního náboženství. Těm je asi možnost najít místo posledního odpočinku na pohřebišti u kostela ze strany kněžích odepřena – je ostatně otázkou, zda vykonavatelé pohřbu o tuto možnost vůbec stojí. A právě to mohl být ten pravý důvod, proč jsou tyto zemřelí – ovšem nikoliv v pozici společenských vyvrhelů, pohřbeni dále od kostela, v našem případě na jihovýchodním svahu modranského návrší, označovaného dnes jako „Díly u Božího syna“. Domnívám se, že právě k těmto „tradicionalistům“ mohl náležet i muž, jezdec a velmož z hrobu 1/03. Doba jeho pohřbu by tedy spadala nejspíše asi do průběhu první poloviny 9. století.

Závěr

Nový hrob příslušníka jezdeckého stavu rozhojňuje v oblasti Modré u Velehradu doklady přítomnosti místní společenské nobility, která zde žila a byla i pohřbívána již v průběhu první poloviny 9. století, tedy v době konstituování velkomoravského státu, v době, v níž se v místech dnešních měst Uherské Hradiště a Staré Město rozvíjelo mocenské centrum Moravanů zvané zřejmě Veligrad. Na rozdíl od lidí, kteří byli v Modré již tehdy pohřbeni u tamního kostela sv. Jana, tedy těch, kteří jako jedni z prvních konvertovali ke křesťanství, náležel muž uložený do hrobu 1/03 k těm lidem, kteří zřejmě ještě stále vyznávali staré tradiční náboženství. Takovýto náboženský dualismus ve vrstvě společenských elit však podle našeho mínění už nemohl trvat v době, kdy na Moravě bylo zřízeno arcibiskupství, to znamená v poslední třetině 9. století. Lze s ním ovšem

počítat pro období první poloviny 9. století, kdy i soudobé písemné prameny označují křesťanství moravských Slovanů jako „hrubé“. Soudíme, že hrob 1/03 patří právě do této doby. Na příkladu Modré, však nejen na bázi zmíněného hrobu, nýbrž v širších souvislostech, lze do jisté míry dokumentovat počáteční období christianizace, kdy vedle sebe působí jak ideje nového náboženství, křesťanství, tak i ideje starého, dožívajícího, tradičního náboženství, toho náboženství, které na Moravě existovalo bezmála tři sta let od příchodu Slovanů v 6. století až po skloněk 8. věku.

Prameny a literatura

Bialeková, D. 1977: *Sporen von slawischen Fundplätzen in Pobedim (Typologie und Datierung)*, Slovenská archeológia XXV, 103–158.

Cibulka, J. 1958: *Velkomoravský kostel v Modré u Velehradu a začátky křesťanství na Moravě*. Praha.

Dostál, B. 1968: *Slovanské kultovní místo na Pohansku u Břeclavi?*, Vlastivědný věstník moravský XX/1, 3–25.

- **1975:** *Břeclav-Pohansko IV. Velkomoravský velmožský dvorec*. Brno.

- **1992:** *K pohanství moravských Slovanů*, Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity C 39, 7–17.

- **1994:** *Keramika z hrobů u kostela v Břeclavi-Pohansku*, Jižní Morava, roč. 30, sv. 33, 7–24.

Frolíková-Kaliszová, D. 2009: *Hrnce, hrnky, hrnečky*. In: Dresler, P. – Měřínský, Z. (ed.), *Archeologie doby hradištní v České a Slovenské republice. Archaeologia mediaevalis Moravia et Silesiana – Supplementum 2*, 94–98. Brno.

Fusek, G. 2009: *Odtlačky na dnách nádob v Nitře-Šindolke*. In: Dresler, P. – Měřínský, Z. (ed.), *Archeologie doby hradištní v České a Slovenské republice. Archaeologia mediaevalis Moravia et Silesiana – Supplementum 2*, 99–108. Brno.

Galuška, L. 1989: *Plastická lišta na středohradištní keramice ze Starého Města*, *Acta Musei Moraviae, scientiae sociales – Časopis Moravského muzea, vědy společenské LXXIV*, 121–135.

- **1994:** *The Development of Slavonic Pottery in the Staré Město Region from the End of the 8th up to the Middle of the 10th Centuries*. In: Staňa, Č. (Hrsg.), *Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert. Internationale Tagungen in Mikulčice I*, 233–242. Brno.

- **1995:** *Keramik des Marchtyps*. In: Poláček, L. (Hrsg.), *Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert. Terminologie und Beschreibung. Internationale Tagungen in Mikulčice II*, 97–106. Brno.

- **1996:** *Uherské Hradiště-Sady. Křesťanské centrum Říše Velkomoravské*. Brno.

- **1999:** *Jezdecká souprava z hrobu 224/51 ze Starého Města (K otázce raně středověkých ostruh s ploténkami se svislými paralelními řadami nýtů)*. In: Avenarius, A. – Ševčíková, Z. (ed.), *Slovensko a európsky Juhovýchod. Medzikultúrne vzťahy a kontexty*, 84–108. Bratislava.

- **2005a:** *Archeologický skanzen v Modré u Velehradu – velkomoravské opevněné sídliště středního Pomoraví*, *Archaeologia historica 30/05*, 9–22.

- **2005b:** *Archeologie v Modré na Uherskohradištsku*. In: Mitáček, J. (ed.), *Ad musealem laborem. PhDr. Slavomíru Brodessorovi k šedesátým pátým narozeninám*, 13–22. Brno.

- **2012:** *Od bronzu ke zlatu. O počátcích velkomoravského klenotnictví* (v tisku).

- Galuška, L. – Šmerda, J. 2010:** *Raně středověké objekty z Modré u Velehradu s nálezy mincí.* In: Ungerman, Š. – Přichystalová, R. (ed.), Zaměřeno na středověk. Zdeňkovi Měřínskému k 60. narozeninám, 163–183. Praha.
- Galuška, L. – Vaškových, M. 2006:** *K problematice slovanského osídlení Velehradu a jeho okolí v době před založením kláštera.* In: Pojzl, M. (ed.), Cisterciáci na Moravě. Sborník k 800. výročí příchodu cisterciáků na Moravu a počátek Velehradu, 185–199. Olomouc.
- Hanáková, H. – Staňa, Č. – Stloukal, M. 1986:** *Velkomoravské pohřebiště v Rajhradě.* Praha.
- Hanuliak, M. 2004:** *Velkomoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9.–10. storočí na území Slovenska.* Nitra.
- Hladík, M. 2010:** *Zur Frage der heidnischen Kultstätte in "Těšický les" im Suburbium des Burgwalls von Mikulčice.* In: Poláček, L. – Maříková-Kubková, J. (Hrsg.), Frühmittelalterliche Kirchen als archäologische und historische Quelle, Internationale Tagungen in Mikulčice VIII, 101–121. Brno.
- Hrubý, V. 1955:** *Staré Město. Velkomoravské pohřebiště „Na valách“.* Praha.
- **1965:** *Staré Město. Velkomoravský Velehrad.* Praha.
- Hrubý, V. – Hochmanová, V. – Pavelčík, J. 1955:** *Kostel a pohřebiště z doby velkomoravské na Modré u Velehradu,* Acta Musei Moraviae, scientiae sociales – Časopis Moravského muzea, vědy společenské XL, 42–126.
- Chorvátová, H. 2004a:** *K relativnej chronológii pohrebiska Staré Město v polohe Na valách,* Acta Historica Neosoliensia 7, 199–235.
- **2004b:** *Niekoľko poznámok k otázke „milodarov“ v hroboch včasného stredoveku.* In: Fusek, G. (red.), Zborník na počesť Dariny Bialekovej, 143–149. Nitra.
- Kalousek, F. 1971:** *Břeclav-Pohansko. I. Velkomoravské pohřebiště u kostela.* Brno.
- Kavánová, B. 1976:** *Slovanské ostruhy na území Československa.* Praha.
- Klanica, Z. 1985a:** *Mikulčice-Klášteřisko,* Památky archeologické LXXVI, 474–539.
- **1985b:** *Náboženství a kult, jejich odraz v archeologických pramenech.* In: Poulík, J. – Chropovský, B. (ed.) a kol., Velká Morava a počátky československé státnosti, 107–139. Praha – Bratislava.
- **1997:** *Křesťanství a pohanství staré Moravy.* In: Marsina, R. – Ruttkay, A. (ed.), Svätopluk 894–1994, 93–137. Nitra.
- **2006:** *Nechvalín, Prušánky. Čtyři slovanská pohřebiště. Díl I.* Brno.
- **2008:** *Mutěnice-Zbrod. Zaniklé slovanské sídliště ze 7.–10. století.* Brno.
- Kouřil, P. 2004:** *Raně středověký bojovnícký hrob z Hradce nad Moravicí,* Slovenská archeológia LII-1, 55–76.
- **2005:** *Frühmittelalterliche Kriegergräber mit Flügellanzenspitzen und Sporen des Typs Biskupija-Crkvina auf mährischen Nekropolen.* In: Kouřil, P. (ed.), Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas, 67–99. Brno.
- Macháček, J. 2001:** *Studie k velkomoravské keramice. Metody, analýzy a syntézy, modely.* Brno.
- Marešová, K. 1983:** *Uherské Hradiště-Sady. Staroslovanské pohřebiště na Horních Kotvicích.* Brno.
- **1985:** *Uherské Hradiště-Sady. Sídlíště na Dolních Kotvicích.* Brno.
- Poláček, L. 1995:** *Altes Gliederungssystem der Mikulčicer Keramik (mit Exkurs von Jitka Dvorská und Lumír Poláček).* In: Poláček, L. (Hrsg.), Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert. Terminologie und Beschreibung. Internationale Tagungen in Mikulčice II, 131–202. Brno.

- **2008:** *Mikulčice und Awaren. Zur Interpretation „awarischer“ Funde von Mikulčice.* In: Bemmann, J. – Schmauder, M. (Hrsg.), *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen*, 579–589. Bonn.

Profantová, N. 1994: *K nálezům ostruh z konce 7.–9. stol. v Čechách*, *Mediaevalia archaeologia Bohemica* 1993, *Památky archeologické – Supplementum* 2, 60–84.

- **2003:** *Mikulčice – pohřebiště u 6. kostela: Pokus o chronologické a sociální zhodnocení.* In: Profantová, N. – Kavánová, B., *Mikulčice – pohřebiště u 6. a 12. kostela*, 7–209. Brno.

Ruttkay, A. 1976: *Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei I, II*, *Slovenská archeológia XXIV*, 119–216, 245–395.

Staňa, Č. 2006: *Velkomoravská pohřebiště v Rajhradě a Rajhradcích. Katalog.* Brno.

Zeman, T. 2009: *Další doklady germánského osídlení na polykulturním sídlišti v Modré*, *Slovácko L*, 2008, 195–212.

Grave 1/2003 from Modrá near Velehrad Burial of a “pagan” manor from the early Christian era in Moravia?

Grave 1/2003 (hereafter referred to merely as 1/03) in Modrá near Velehrad was discovered in 2003 during the construction of an open-air archaeological museum. It was found some 50 m to the east of the early medieval church of St. John, although it was not part of the cemetery which lay around the church.

Grave 1/03 contained the skeleton of an adult male in an outstretched position. In the place where the palm of his left hand would have been a cluster of objects was found, including two broken-off spur arms with plates, two small knives, an iron firelock/sharpener steel and the flint that went with it, as well as an incomplete small iron strap end and a whetstone. It is likely that these objects were originally placed in a pouch and laid in the grave of the deceased by his relatives. Along his left femur there lay an iron knife. The length of the blade makes it likely that this was a war knife, used in battle. In the appropriate position on both feet there were large iron spurs with small plates and the iron fittings of the straps used to fasten them on. These are spurs which in Moravian cemeteries are dated particularly to the 2nd half of the 9th century, but they may also occur in the 1st half of the 9th century. To the right of his feet, in the south-western corner of the grave pit, a group of three ceramic pots was found. Two of these were of the Moravian type that was typical of the settlement region of Staré Město-Uherské Hradiště during the 9th century, while one of them was abnormally large. Judging by its appearance, particularly the decoration, the third is unusual for the Staré Město area, and features “archaic” markings. Ceramic pots are generally seen as a symbol of charitable gifts of food, so the clergy did not approve of placing them in graves – not one ceramic pot was found in the graves by the church of St. John.

After studying all the sources we have come to the conclusion that the man buried in grave 1/03 was a member of the elite society of the time, a group of seigneurs. However, he was one of those who still followed the old traditional religion, despite the fact that there was already a church in his settlement and some of his comrades-in-arms were Christians. We assume that such religious dualism in the social elite could not have exis-

ted when the archbishopric was established in Moravia, i.e. in the 2nd half of the 9th century. It certainly existed during the first half of the 9th century, when the contemporary written sources describe the Christianity of the Moravian Slavs as “coarse”. We can therefore conclude that grave 1/03 belongs to this period, i.e. to the first half of the 9th century. In the case of Modrá, obviously not merely on the basis of grave 1/03, we can document the beginnings of Christianisation, when the new religion, Christianity, existed side-by-side with the old, traditional, so-called “pagan” religion. This religion existed in Moravia for almost three hundred years, from the arrival of the Slavs during the 6th century to the end of the 8th century.

Výskum sídelných štruktúr v zázemí včasnostredovekého hradu v Mikulčiciach

Research into settlement structures in the hinterland
of the early medieval stronghold in Mikulčice

MAREK HLADÍK

This article concisely describes and assesses the current state of research into the hinterland of the early medieval castle in Mikulčice-Valy. It also presents the theoretical and methodological data and the methods used in the ongoing research in the hinterland of the fort. The aim of the article is to contribute towards the discussion concerning the relevancy of some of the methodological approaches based on spatial archaeology regarding the possibility of building up a picture of the settlement structure at a specific place and time. As far as particular questions are concerned, in this article discuss alternatives for possible incentives for choosing the place to establish the settlement and questions relating to research into the processes which resulted in the settlement becoming a settlement network. The need to resolve these problems is emphasised as one of the fundamental steps in the research of settlement structures in the hinterland of early medieval central sites.

Moravia – Mikulčice – settlement network – central site – natural conditions

Úvod

Objavenie a následný výskum kvantitatívne aj kvalitatívne výrazných archeologických lokalít predstavuje v súčasnosti skoro bez výnimky pohnútku pre podrobnejší prieskum krajiny v ich okolí a teda pre výskum ďalšieho osídlenia v okolí týchto archeologických bodov. V obcej rovine sa potom hovorí o výskume zázemí centrálnych miest – stredísk (hradov, sídliskových aglomerácií, miest a pod. – Staňa 1999, 77). Predpoklad prítomnosti osídlenia v okolí výraznej lokality vychádza zo základného princípu kryštalizácie hmoty okolo jadra, ako v organických tak v anorganických štruktúrach. Táto zákonitosť sa nenachádza len v ľudskom myslení. Ide o zákonitosť opakujúcu sa v rozličných formách skutočnosti (Christaller 1966, 14). Centralistický princíp sa prejavuje rôznym spôsobom v existencii ľudskej spoločnosti. Ako výrazný fenomén ho môžeme pozorovať prevažne v centrálne organizovaných štruktúrach (systémoch). Jednotlivé archeologické

body sa v takýchto systémoch môžu identifikovať ako centrálné miesta, na základe výskumu vlastností s najväčším významom pre poznanie sídelných štruktúr (inak povedané pre poznanie geografie osídlenia). Ide o vlastnosti popisujúce vzťah sídliska ku konkrétnemu geografickému regiónu, resp. presnejšie k ostatným komponentom sídelnej siete v regióne. Už definovanie a rozpoznanie týchto vlastností je dôležitým krokom výskumu (pozri Christaller 1966, 16–23; Moździoch 1999). Ak chápeme centrálné miesto ako centrum rurálneho okolia a zároveň ako prostredníka medzi lokálnym hospodárstvom (obchodom) a „vonkajším“ svetom, môžeme takéto miesto zaradiť k tzv. nadkomunitným areálom, ktoré v chápaní E. Neustupného slúžili viacerým komunitám alebo vytvárali protiklad medzi nimi a takto reprezentovali nadkomunitné spoločenské vzťahy (Neustupný 2007, 13).

Sídliskovú aglomeráciu Mikulčice-Valy považujem na základe súčasného stavu poznania za nadkomunitný areál (podobne ako Pohansko; pozri Dresler – Macháček 2008, 120). V určitom období svojej existencie predstavovalo toto sídlisko nadkomunitné centrum, v ktorého priestore sa koncentrovala politická, sociálna aj ekonomická elita spoločnosti (napr. Hladík – Mazuch – Poláček 2008, s. lit.; Poláček 2008a, s. lit.; 2008b, s. lit.). Formovanie takéhoto centra viedlo k hierarchizácii priestoru v celom regióne. Vznik centra a jeho rozvoj ako dôsledok sociálnych, politických či ekonomických zmien sa prejaví v osídlení krajiny a jeho štruktúre. Osídlenie teda chápem ako dôsledok prieniku nadradených systémov, ktorými sú systém politický, spoločenský, ekonomický a ekosystém, pričom zmena ktoréhokoľvek z nich vedie (či skôr môže viesť) k zmenám v osídlení (Kruk 1980, 14). Nesmieme však zabudnúť, že v kultúrnom systéme nepôsobia jednotlivé subsystémy oddelene, ale naopak sú navzájom previazané. Samozrejme to neznamená, že zmena v jednom subsystéme musí nevyhnutne viesť k zmene vo všetkých ostatných (Macháček 2007, 25–26). Štruktúru osídlenia definujeme ako množinu časopriestorových a funkčných vzťahov ľudskej aktivity a ich prejavov (systému), teda v podstate ako prienik troch štruktúr (Meduna – Černá 1992, 79). Štruktúra osídlenia predstavuje dynamický systém, to je systém, ktorý sa vyznačuje cieľovým chovaním (pozri Hladík 2011; porovnaj Macháček 2004, 124). Aglomerácie (centrálné miesta, nadkomunitné areály) sú teda súčasťou systému a sami o sebe ich môžeme skúmať ako špecifické otvorené systémy. Pri konštituovaní systému sme slobodní vo výbere elementov (Macháček 2004, 125). Existencia vysoko špecializovaného priestoru (politické, správne či náboženské centrum) predpokladá akúsi podporu „z vonku“. Teda priestor, v ktorom by sa realizovali činnosti zabezpečujúce fungovanie „centra“. Okrem územia vlastnej aglomerácie je preto nevyhnutné brať ako súčasť systému do úvahy aj bezprostredné hospodárske zázemie centra. Pri snahe o poznanie vnútorných funkčných a chronologických vzťahov v priestore aglomerácie a v jej zázemí tiež musíme mať na zreteli aj skutočnosť, že aglomerácia – „včasnostredoveké slovanské mesto“ (diskusia k termínu pozri Macháček 2007, 348–368; Měřinský 2001, 299) neexistovala len v priestore, ktorý ovládala hospodársky či politicky. Potravu, suroviny, remeselné výrobky a pod. mohla získavať aj z iných území napríklad prostredníctvom obchodu. Dokladom tejto skutočnosti sú medzi archeologickými prameňmi importy z iného kultúrneho prostredia (súhrne pre Mikulčice pozri Poláček 2007).

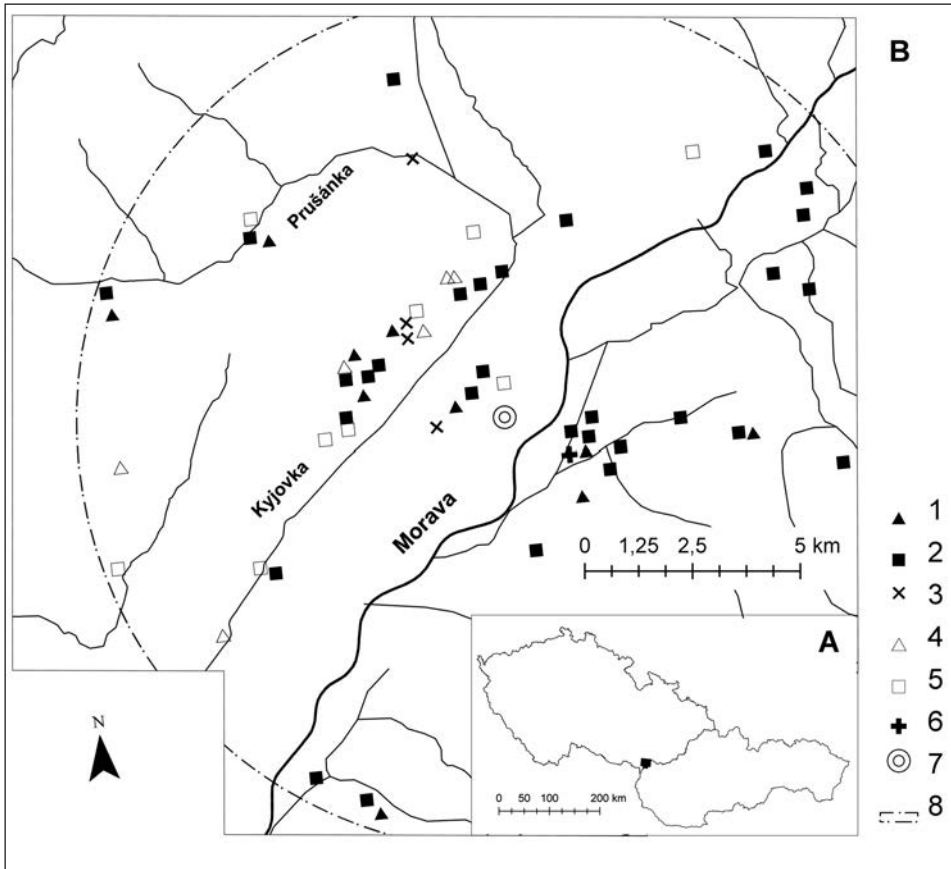
Pre tvorbu obrazu štruktúry osídlenie v definovanom priestore a čase je z hľadiska lokalizovania centrálnych miest nevyhnutné zamerať pozornosť na výskum alternatív pohnutí pre výber miesta na založenie sídliska. V širších súvislostiach je dôležité uvažovať o otázke akým spôsobom a na základe akých kritérií vyberali ľudia vo včasnom stredoveku svoje sídelné areály (pozri Neustupný 1986b, 230). Dôležité je tiež skúmať otázky súvisiace s procesmi vedúcimi k zmene postavenia (funkcie) sídliska v sídelnej sieti (centrum verzus periféria a naopak). Inak povedané snažím sa hľadať odpoveď na otázku prečo na konkrétnom mieste vznikla v priebehu historického vývoja sídlisková aglomerácia, v priestore ktorej sa koncentrovali vrcholné inštitúcie spoločensko-ekonomického systému a zároveň sa snažím pochopiť vzťah tohto centra k osídleniu v najbližšom geografickom regióne. Ak považujeme včasnostredovekú spoločnosť, podobne ako akékoľvek živé spoločenstvo za špecifický ekonomický systém (Smetánka 1989, 43), hierarchia areálov (horizontálna a vertikálna organizácia systému) je prejav racionálneho chovania spoločnosti a ekonomických hľadísk (Butzer 1982, 219; Grant 1986). Cieľom práce je snaha prispieť do diskusie o platnosti tohto východiska v priestore, v súčasnosti označovanom ako zázemie včasnostredovekého centra v Mikulčiciach (napr. Poláček 2008a; 2008b). Zameriam na tomto mieste pozornosť predovšetkým na otázku, či je vznik aglomerácie dôsledkom zvýšenej koncentrácie osídlenie v určitom regióne alebo naopak je zvýšená koncentrácia osídlenia dôsledkom existencie centrálného sídliska (včasnostredovekej opevnenej aglomerácie), ktorého lokalizácia je závislá skôr na prírodných podmienkach, existujúcej infraštruktúre (predovšetkým cestách) alebo iných „subjektívnych“ dôvodoch.

Priestor, čas a funkcia

Ako som uviedol už v úvode, v zhode z P. Medunom a E. Černou chápem štruktúru osídlenia ako množinu časopriestorových a funkčných vzťahov ľudskej aktivity a ich prejavov (systému), teda v podstate ako prienik troch štruktúr – priestor, čas a funkcia. Týmto trom štruktúram preto venujem aspoň stručne pozornosť v nasledujúcej časti práce.

Ak považujeme opevnenú sídliskovú aglomeráciu a jej hospodárske zázemie za systém, musíme sa zamerať na jeho priestorové a časové vymedzenie (podrobne pozri Macháček 2004, 125; 2007, 411). Predložená práca je čiastkovým výstupom z výskumu, ktorý je zameraný na včasnostredoveké osídlenie na strednom toku rieky Moravy. Z hľadiska geografického vyčlenenia ide o východnú časť južnej Moravy (ohraničenú približne tokom riek Dyje a Trkmanka) a severnú časť Záhoria (ohraničenú hranicou povodia rieky Myjavy) (obr. 1B; podrobne pozri Hladík 2011). Priestor, ktorému budem na tomto mieste venovať pozornosť sa v podstate zhoduje s jedným z mikroregiónov vyčlenených v rámci uvedeného širšie definovaného regiónu (obr. 1A, B). Región považovaný za najbližšie hospodárske zázemie mikulčickej aglomerácie ohraničuje L. Poláček kružnicami s polomerom 7, resp. 10 km. Stred regiónu tvorí hradisko Mikulčice-Valy. Toto vymedzenie vyplýva z odhadu rozlohy obrábanej pôdy potrebnej pre užitie odhadovaných 1000–2000 obyvateľov centra (Poulík 1975, 151; Stloukal – Vyhnálek 1976, 40–42; Klanica 1987, 128; Poláček 2008a, 265–266; 2008b, 24–25).¹ L. Poláček hovorí

¹ V takto vymedzenom rozsahu ekonomického zázemia však L. Poláček nezohľadňuje počet obyvateľov žijúcich vo vyčlenenom regióne (zázemí) mimo opevnenej aglomerácie.

Obr. 1. A: Poloha záujmovej oblasti na pomedzí Slovenskej a Českej republiky. B: Sledovaná oblasť a veľkomoravské komponenty sídelnej siete. 1 – pohrebisko, 2 – sídlisko, 3 – ojedinelý nález, 4 – pohrebisko?, 5 – sídlisko?, 6 – sakrálna stavba, 7 – aglomerácia Mikulčice-Valy, 8 – hranica zázemia, 10 km od aglomerácie.

Fig. 1. A: Location of the area in question on the border of Slovakia and the Czech Republic. B: Area in question and Great Moravian components of the settlement network. 1 – cemetery, 2 – settlement, 3 – isolated find, 4 – cemetery?, 5 – settlement?, 6 – sacral building, 7 – agglomeration Mikulčice-Valy, 8 – hinterland border, 10 km from the agglomeration.

v súvislosti s takto definovanou rozlohou ekonomického zázemia o pracovnej konvencii, ktorú chápe ako nástroj potrebný pre výskum štruktúry osídlenia v okolí centra (Poláček 2008b, 25). Predovšetkým z dôvodu potreby návaznosti prebiehajúceho výskumu na v minulosti publikované práce ďalej pracujem s takto zvolenou hranicou zázemia, pričom jedným z mojich cieľov je jej konkrétnejšie definovanie a spresnenie. P. Dresler a J. Macháček odhadujú, že pri prijatí modelu D. Dreslerovej popisujúceho rozsah územia potrebného na užitie definovaného množstva ľudí v podmienkach pravekého poľnohospodárstva, je zjednodušený polomer zázemia Pohanska približne

6 km (Dreslerová 1996, 609–610; Dresler – Macháček 2008, 120).² Tento odhad sa blíži k dolnej 7 km hranici odhadovanej L. Poláčkou pre rozsah ekonomického zázemia Mikulčíc. L. Galuška odhaduje rozlohu zázemie stroměštsko-uherskohradištskej aglomerácie predovšetkým na základe hustoty otvorených sídlisk v okolí aglomerácie a niektorých environmentálnych premenných podobne ako L. Poláček v prípade Mikulčíc na cca 10 km (Galuška 2005; 2008, 254). Uvedené odhady rozlohy zázemia včasnostredovekých centrálnych miest (aglomerácií) potvrdzujú pravdepodobnosť nadkomunitnej funkcie týchto sídlisk. Aj najmenší odhadovaný polomer ekonomického zázemia týchto lokalít (okolo 6 km) presahuje vzdialenosť 3–5 km, o ktorej sa uvažuje ako o maximálnej hranici hospodársky exploatovaného územia determinujúcej efektívnosť nákladov na hospodárenie v priestore roľníckych osád (Kobyliński 1986, 9; 1988, 155; Neustupný 1986b, 231). Tento odhad tiež výrazne prekračuje priemer 1,5 km, ktorý predpokladá pre hranicu hospodárskeho zázemia jedného sídliska I. Pleinerová (1975, 20).

Časové ohraničenie systému sledovaného v práci vychádza podobne ako v prípade priestorového vyčlenenia z predpokladu nadkomunitnej funkcie aglomerácie v Mikulčiciach. Doklady reprezentovania nadkomunitných spoločenských vzťahov sú na hradisku datované predovšetkým do veľkomoravského, resp. stredohradištného obdobia (9.–1. polovica 10. storočia). Systém budem teda sledovať primárne v tejto perióde včasného stredoveku. Pričom vzhľadom na v úvode položené otázky budem mať v zornom poli v nevyhnutnej miere aj obdobie predveľkomoravské či starohradištné (7.–8. storočie; k periodizácii pozri Lutovský 2001, 235; 2009, 5; Měřínský 2002, 25–33; Mazuch 2009, 211–216). Periódy tu vnímam ako určité synchronne konštrukty, v ktorých sú podmienky a udalosti odohrávajúce sa v danej perióde chápané ako analyticky súčasné (Beneš 1993, 412; Hladík 2011). Ide o zjednodušenie, ktoré nepočíta so zmenami v štruktúre v rámci definovanej periódy. Jeho dôsledkom je zjednodušený model minulej skutočnosti. V tejto chvíli nie som schopný vytvoriť presnejší dynamický model, ktorý by reflektoval aj rýchlejšie zmeny rádo vo priebehu desaťročí vzhľadom na obmedzené možnosti datovania hmotnej kultúry (predovšetkým keramiky), z ktorej vychádza datovanie jednotlivých komponentov sídelnej siete.

Pre konštrukciu obrazu sídelnej štruktúry v definovanom priestore a čase je dôležité čo najpresnejšie rozpoznať a interpretovať funkciu jednotlivých komponentov sídelnej siete, označených v rovine empirického pozorovania javov ako archeologické body (k termínom pozri Kuna 1991; Neustupný 1986a; Dresler – Macháček 2008, 125; Hladík 2011). Takto vymedzené komponenty sú nositeľmi funkčnej štruktúry v osídlení a predstavujú základ pre interpretáciu v pojmoch živej kultúry a historickej spoločnosti. Toto východisko je postavené na predpoklade o význame funkcie pre formovanie štruktúr. V protiklade so striktným štrukturalizmom (pozri napr. Brugger 1994, 413–414; Neubauer 1989, 60–64) považujem vývoj štruktúry osídlenia v geografickom priestore za vzájomne spätý s vývojom funkcie. Vývoj štruktúry (tvaru) je vzájomne spätý s funkciou. Funkčná interpretácia jednotlivých archeologických bodov zdokumentovaných v rámci vyčleneného priestoru je v tejto práci zhodná s interpretáciou v práci L. Poláčka (2008a; 2008b), ďalej s interpretáciou uvedenou v geodatabáze archeologických lokalít spracovanej pre časť Záhoria T. Tencrom (2006; 2008)³ a s interpretáciou uvedenou

² Na rozdiel od L. Poláčka berú pri tomto odhade do úvahy aj obyvatel'ov zázemia.

³ Za sprístupnenie tejto databázy ďakujem autorovi.

v štátnom archeologickom zozname – SAS ČR (Bečvář et al. 2003). Stav pramennej základne neumožňuje funkčne zaradiť všetky komponenty rozpoznané v sledovanom priestore jednoznačne, teda rozhodnúť o areál akej aktivity ide (k pojmom Neustupný 1994). Okrem troch jednoznačných kategórií – pohrebisko, sídlisko a sakrálna stavba, pracujem aj s tromi kategóriami, ktoré odkazujú na neistotu funkčnej interpretácie komponentu – sídlisko?, pohrebisko?, ojedinelý nález (obr. 1B).⁴

Stručný prehľad bádania (prístupy a koncepcie)

Skúmaný región leží v súčasnosti na území dvoch štátov, Českej republiky a Slovenskej republiky. Tejto skutočnosti zodpovedá aj rozdielnosť miery spracovania problematiky. Dotknutému územiu Slovenska – severnej časti Záhoria – bola v minulosti venovaná oveľa menšia pozornosť ako juhovýchodnej Morave. Na tomto mieste asi nie je potrebné zväčšovať rozsah štúdie vymenovaním všetkých prác dotýkajúcich sa danej problematiky na území Moravy a juhozápadného Slovenska (prehľad týchto prác pozri napr. Hladík – Poláček – Škojec 2008; Hladík 2011). Azda najvýraznejšie sa do štúdia problematiky včasnostredovekého osídlenia na juhovýchodnej Morave zapísali práce B. Dostála (napr. 1987), Z. Měřínského (napr. 1980; 1991) a J. Ungra (napr. 1992; 1993). V oblasti Záhoria drží vo výskume včasnostredovekého osídlenia neodškriepiteľný primát Ľ. Kraskovská (prehľad prác Bialeková 1989). Z novších prác považujem za dôležité spomenúť predovšetkým výskum hospodárskeho zázemia Pohanska vedený P. Dreslerom a J. Macháčkom (2008) a syntetizujúcu prácu o včasnostredovom osídlení českého Slezska od P. Kouřila (1994).

Zo starších aj novších štúdií o včasnostredovom osídlení skúmaného územia je evidentná väzba predovšetkým sídlisk, ale aj pohrebísk, na okolie opevnených aglomerácií (napr. Měřínský 1980; Dostál 1987; Dresler – Macháček 2008). Zamerajme preto v nasledujúcom pozornosť na práce, ktorých programovou náplňou je výskum osídlenia v zázemí mikulčickej aglomerácie.

V roku 1987 vypublikoval prvú štúdiu o vývoji sídelnej štruktúry v zázemí Mikulčíc Z. Klanica (1987, 127–133). Výskum zameraný na včasnostredoveké osídlenie juhovýchodnej Moravy s ťažiskom v regióne definovanom už Z. Klanicom ako zázemie Mikulčíc pokračuje na Mikulčickej expozitúre Archeologického ústavu AV ČR Brno od 90.-tych rokoch minulého storočia až do súčasnosti. Riešenie problematiky sídelných štruktúr bolo súčasťou viacerých projektov. Ide predovšetkým o „nivný“ projekt a projekt „zázemie“. Náplňou „nivného“ projektu bol široko interdisciplinárne poňatý výskum údolnej nivy rieky Moravy a archeologické mapovanie katastrálnych území obcí v oblasti Dolnomoravského úvalu. (Poláček 1999; 2001; 2002; Hladík – Poláček – Škojec, 2008). Dôležitou súčasťou v realizovaní „nivného“ projektu bolo spracovanie archeologických „topografií katastrov“ vybraných obcí a archeologický a geologický prieskum pieskových dún v oblasti sútoku Moravy a Dyje (pozri Poláček 2008a; 2008b, s lit.). V rámci projektu „zázemie“ boli spracované pramenné podklady pre hodnotenie štruktúry osídlení v najbližšom zázemí mikulčického centra, tj. do vzdialenosti 7 km od pomyselného

⁴ Z uvedených druhov areálov aktivít je zrejmé, že pri snahe odpovedať na vyslovené otázky sa opieram o dva základné „klasické“ druhy areálov – sídlisko a pohrebisko. Dôvodom tohto prístupu je predovšetkým stav výskumu, ktorý až na výnimky (hypotetické cesty alebo pastviny) neumožňuje z väčšou presnosťou vymedziť v skúmanom regióne iné areály aktivít.

stredú aglomerácie. Súčasťou projektu boli aj lokality v slovenskej časti zázemia, predovšetkým v katastri obce Kopčany (pozri Poláček 2008a; 2008b, s lit). Poslednú publikovanú syntézu o zázemí Mikulčíc predstavujú štúdie L. Poláčka, ktoré sumarizujú poznatky získané počas práce na vyššie uvedených projektoch (Poláček 2008a; 2008b).

V súčasnosti pokračuje výskum sídelných štruktúr v zázemí Mikulčíc (Hladík 2011) so zameraním pozornosti na analýzu vzťahu formálnych archeologických dát ku geografickému priestoru – kombinovaním formálnych štruktúr s priestorovou dimenziou (k problematike formálneho a geografického priestoru v archeológii pozri napr. Neustupný 1996). Dôležitou súčasťou tohto výskumu je aj kritika stávajúcich prameňov, realizovaná predovšetkým nedeštruktívnymi metódami výskumu v dotknutej krajine (Hladík 2011).

Od 90.-tych rokov 20. storočia sa tiež vďaka pamiatkovému úradu SR zvýšila intenzita výskumu včasnostredovekého osídlenie v severnej časti Záhoria (Baxa – Prášek – Glaser-Opitzová 2008). Pre výskum zázemia mikulčickej aglomerácie na území dnešnej Slovenskej republiky má veľký prínos práca T. Tencra, ktorý spracoval databázu včasnostredovekých lokalít (nielen) z bývalého okresu Senica (územie spadajúce pod senický okres do roku 1996 – Tencer 2006; 2008).

Z hľadiska vývoja metodologických východísk, z ktorých vychádza metodika stručne predstavených výskumov môžeme hovoriť o troch základných prístupoch. V rovine časovej postupnosti o troch hlavných fázach (obdobiach) výskumu.

V 80.-tych rokoch 20. storočia bol výskum mikulčického zázemia pevne ukotvený v typologickej paradigme (pozri Neustupný 1986b, 226). Hlavnú otázku predstavovalo definovania vzájomného vzťahu sídlisk a pohrebísk (vzťah neopevnených a opevnených sídlisk, vyhľadávanie pohrebiska k známemu sídlisk a naopak).

Druhé obdobie reprezentujú predovšetkým 90. roky 20. storočia. Pozornosť vtedy zamerali predovšetkým na topografické štúdie a na snahy o rekonštrukciu prírodného prostredia vo výrazne osídlených krajinných úsekoch, resp. v okolí centrálnych lokalít. Stále sa však vo výskume zdôrazňovalo hľadania vzájomného vzťahu sídlisk a pohrebísk (typologická paradigma). Z hľadiska použitej metódy išlo v prípade archeologických „topografií katastrof“ o prístup, ktorý do značnej miery korešpondoval s metodickým postulátom obsiahnutým v pojme „archeologická snímka“. Tento pojem znamená zhromaždenie všetkých dostupných archeologických informácií o určitom území. Ide o jeden zo základných pilierov Jankuhnovej sídelnej archeológie (pozri Kuna a kol. 2004, 454). Podobne aj dôraz kladený na prírodovedné analýzy a rekonštrukciu prírodného prostredia v okolí známych lokalít je súčasťou Jankuhnovej sídelnej archeológie (Jankuhn 1977).

Hlavné metodologické východiská prebiehajúceho výskumu (tretie obdobie – cca od roku 2006) sú postavené na archeologickej metóde sformulovanej E. Neustupným a teórii sídelných areálov (Hladík – Poláček – Škojec 2008; Hladík 2011). E. Neustupný definoval teóriu sídelných areálov ako teóriu priestorovej archeológie na určitej úrovni (1986a; 1986b; 1993; 1994).⁵ Druhým významným metodologickým zdrojom je teória systémov, ktorú v prostredí moravskej archeológie vo svojej práci úspešne aplikuje predovšetkým J. Macháček (podrobne pozri Macháček 2004; 2007 s lit.; Hladík 2011). Základná

⁵ E. Neustupný upozorňuje na skutočnosť, že teória sídelných areálov je formulovaná pre podmienky mladšieho pravku a jej aplikovanie pri výskume starších alebo mladších období vyžaduje modifikácie. Dôvodom potreby modifikácií je zmena vlastníckych vzťahov. Predložená práca je čiastkový výstup z výskumu,

metóda práce je ukotvená v rámci procesualistickej paradigmy.⁶ V duchu „novej“ archeológie považujem kultúru za systém, ktorý vzniká ako dôsledok previazaných subsystémov a ich vzťahu k environmentálnym premenným (Redman 1991, 297). Pri v zásade procesuálnom prístupe k prameňom beriem do úvahy aj postprocesuálnu paradigmu. V takto definovanom postoji považujem za opodstatnený predovšetkým dôraz, aký kladie postprocesuálna archeológia na úlohu jednotlivca a na symbolickú funkciu artefaktu. Mojim cieľom je pristupovať k prameňom s určitým vyrovnaným kompromisom medzi týmito dvomi paradigmami (pozri Gojda 1992, 284; súhrnne Redman 1991, 304). Použitie logicko-deduktívnych metód (procesualistický prístup) by sa malo stať základom pre konštrukciu obrazu minulosti (minulých udalostí) bez opomenutia významu vstupu individuálnej akcie jednotlivca do systému a s dôrazom na interpretovanie výsledkov logicko-deduktívnych metód v relevantnom kultúrnom kontexte (výklad kultúrnych prvkov v rámci pôvodnej kultúry; porovnaj Hodder 1982, 13; Johnson 1999, 104, 107). Snaha pochopiť prežitý zážitok z „miesta“ (place) nemusí byť nevyhnutne v konflikte s viac tradicionalistickým pohľadom na využitie krajiny ako výsledku procesu adaptácie k prírodnému prostrediu. Kombinácie týchto pohľadov naopak môže poskytnúť dobrý alternatívny rámec výskumu vybraných zložiek života v minulosti (Hamilton – Whitehouse et al. 2006, 32).

Sídelná štruktúra v zázemí Mikulčíc – stav poznania

Približne od 80.-tych rokov 20. storočia sa v archeologickej spisbe o včasnostredovekom osídlení Moravy etabloval model regionálnej diferenciacie sídelných oblastí v predveľkomoravskom a veľkomoravskom období, ktorá do značnej miery kopíruje prírodné, predovšetkým geomorfologické podmienky krajiny.⁷ Za určitým spôsobom ohraničené sídelné oblasti sa považujú Hornomoravský, Dolnomoravský a Dyjsko-svratecký úval (Měřínský 1990, 65–66; 2002, 224–225). Tento model je do značnej miery postavený na distribúcii niektorých súčastí hmotnej kultúry (keramika, šperk) a na koncentrácii včasnoslávanského osídlenia (Měřínský 2002, 117). V rovine interpretácie kultúrno-spoločenských a ekonomických väzieb (kultúrnych sfér) sa ako samostatné kultúrne sféry interpretujú panónska podunajská oblasť, blučinská oblasť širšieho Brnenska s Vyškovskom a oblasť dolného Pomoravia (Staňa 1988, 168; 1999, 87; Měřínský 1990, 66; 2002, 116–123). Ústredím dolného Pomoravia mala byť práve mikulčická aglomerácia.

Ako prvý vyslovil v roku 1987 podrobnejšie tézy o štruktúre osídlenia v zázemí mikulčického hradu Z. Klanica (1987, 127–133). V tejto práci prvýkrát uvažuje o formálnej hranici zázemia mikulčického centra určenej 10 km polomerom. Dodáva však, že pre presné definovanie zázemia bude dôležité poznať kritériá skutočného organizačného

v rámci ktorého túto skutočnosť zohľadňujem. Dôvody aplikovanie teórie sídelných areálov a spôsob jej modifikácie budú podrobne rozvedené v ďalších pripravovaných prácach (pozri aj Hladík v tlači). Pracovať s pojmom sídelný areál (teda s teóriou sídelných areálov) v rámci včasného stredoveku považuje za vhodné aj J. Unger (1992, 98).

⁶ Opodstatnenosť takéhoto prístupu k prameňom v podmienkach českej archeológie výstižne obhajuje J. Macháček (2007, 10). S jeho tvrdeniami sa vo svojej práci stotožňujem. Tiež ich pokladám za platné aj pre podmienky archeológie na Slovensku.

⁷ Zárodok tejto hypotézy môžeme v odbornej literatúre sledovať už v prvej polovici 20. storočia (napr. Poulik 1948).

členenia zázemie aglomerácie. Z hľadiska časového zaradenia sleduje vývoj osídlenia od doby sťahovania národov po 12. storočie. K štruktúre osídlenia v zázemí Mikulčíc sa Z. Klanica podrobnejšie vyjadril predovšetkým pre veľkomoravské obdobie. Nálezy zo starších období (sťahovanie národov a včasnოსlovanské obdobie) používa ako doklad kontinuity osídlenia v sledovanom priestore ešte pred vznikom opevnenej aglomerácie v polohe Valy. V prípade nálezov z obdobia predveľkomoravského poukazuje na kontinuitu osídlenia týchto areálov do veľkomoravského obdobia. Podľa Z. Klanicu nebol priestor mikulčickej aglomerácie na začiatku slovanského osídlenia jadrom sídelnej štruktúry. Najstaršie slovanské sídliská sú situované na terasách riek Moravy a Kyjovky. Až na konci 7. a v priebehu 8. storočia vzniká v polohe Valy ústredné opevnené sídlisko. Vo veľkomoravskom období bolo podľa Z. Klanicu osídlenie v zázemí mikulčickej aglomerácie rozdelené do dvoch pásiem. Nálezy z prvého pásma do vzdialenosti 5 km od aglomerácie (Mikulčice-intravilán obce, Mikulčice-„Panské“, Lužice-„Kratiny“, Kopčany-„Pri Kačenárni“) neumožňovali na konci 80.-tych rokov minulého storočia rozpoznať a podrobnejšie popísať štruktúru a diferenciaciu osídlenia v tomto priestore. Naopak nálezy z druhého pásma (Jozefov-„Záhumenica“, Prušánky-„Podsedy“, Skalica-„Háj“, Mutěnice-„Zbrod“, Mutěnice-„Na Hejdách“) považoval Z. Klanica za doklady úplnejšej sociálnej štruktúry a zdôraznil väzbu a závislosť prvého pásma na opevnenom centre. Osídlenie v prvom pásme upadá súčasne s osídlením v centre aglomerácie. Osídlenie v druhom pásme naopak kontinuálne pokračuje až do 13. storočia. Najnovšie poznatky o štruktúre osídlenia v zázemí Mikulčíc sumarizuje vo svojej práci L. Poláček (2008a, 257–297; 2008b, 11–44). Štruktúru osídlenia v zázemí aglomerácie sleduje z dôrazom na veľkomoravské obdobie. Z priestorového hľadiska preberá L. Poláček konvenčnú 10 km hranicu rozsahu ekonomického zázemia aglomerácie. Významným činiteľom pre vývoj štruktúry osídlenia v tomto priestore je predovšetkým prírodné prostredie. Na štruktúru osídlenia mal okrem prírodných podmienok zásadný význam priebeh existujúcich komunikácií. L. Poláček zdôrazňuje význam priestoru zázemia včasnოსredovekej aglomerácie z hľadiska koncentrácie osídlenia už v praveku (hustotu pravekého osídlenia ilustruje koncentráciou laténskych lokalít). Zdôrazňuje aj skutočnosť, že nevieme s istotou určiť do akej miery je koncentrácia archeologických bodov v sledovanom regióne spôsobená stavom výskumu. Na základe týchto východísk uvažuje nad otázkou, či je hustota včasnოსredovekého osídlenia v tomto priestore v prvom rade dôsledkom optimálnych prírodných podmienok alebo či ide primárne o kumuláciu osídlenia v okolí existujúceho centra. So zdôraznením existencie koncentrácie osídlenie v tomto priestore už v praveku a so zdôraznením významu diaľkových komunikácií považuje za pravdepodobnejšiu skôr prvú možnosť. Hranicu samotnej aglomerácie kladie L. Poláček do vzdialenosti 700 m od pomyselného stredu opevneného hradu. Hlavným kritériom pre takéto definovanie je charakter zástavby. V tomto priestore sa na rozdiel od zázemia doposiaľ neobjavili zahĺbené obytné stavby. Osídlenie v zázemí rozdelil L. Poláček z hľadiska geológie a geomorfológie do troch zón. Všetky tri línie osídlenia sú orientované zhodne s tokom rieky Moravy. Prvú zónu predstavuje osídlenie v údolnej nive rieky Moravy do vzdialenosti 1 km od centra aglomerácie (Mikulčice-„Virgásky“, Mikulčice-„Trapíkov“, Mikulčice-„Kněží“). Druhú zónu reprezentuje koncentrácia osídlenie na riečnych terasách rieky Moravy vo vzdialenosti cca 3,5 km od centra (napr. Mikulčice-„Panské“, Mikulčice Podbřežníky“, Lužice-„Kratiny“, Lužice-„Olbram“) a poslednú tretiu zóna reprezentuje

osídlenie v údolí potoka Prušánka, vzdialené približne 7,5 km od mikulčickej aglomerácie (napr. Jozefov-„Záhumenica“, Prušánky-„Podsedky“). O podobnom rozdelení osídlenia do troch zón uvažuje L. Poláček aj v prípade časti zázemia ležiacej v súčasnosti na území Slovenskej republiky. Do prvej zóny zaraďuje lokality na pieskových dunách v údolnej nive Moravy (napr. Kopčany-„Pri Kačenárni“). Druhá zóna osídlenia leží na riečnej terase asi 2,5 km od centra aglomerácie (napr. Holíč-„Konopiská“, Holíč-„Rybník“). Ako ekvivalent poslednej zóny (údolie Prušánky) uvádza L. Poláček na slovenskej strane zázemia len pohrebisko v polohe Skalica-„Háj“. Takto priestorovo rozdelené osídlenie v zázemí predstavuje základný rámec pre interpretáciu sociálno-ekonomického štruktúry osídlenia. Tvorba sociálno-ekonomického modelu je zaťažená predovšetkým tromi výraznými obmedzeniami: 1) výskum regiónu nie je rovnomerný (rozdielna intenzita výskumu na Morave a Záhori); 2) veľká časť terénnych výskumov nie je dostatočne publikovaná; 3) základ pre tvorbu súčasného obrazu sú predovšetkým pohrebiská, čo je spôsobené absenciou výskumu sídlisk.

Sociálno-ekonomický model osídlenia interpretovaný L. Poláčkom polemizuje so staršou koncepciou Z. Klanicu o sociálne slabšom osídlení v zóne do 5 km od aglomerácie a o osídlení s „kompletnou“ sociálnou štruktúrou v druhej vzdialenejšej zóne zázemia (údolie Prušánky). L. Poláček predpokladá na základe najnovších výskumov (napr. Mikulčice-„Panské“, Mikulčice-„Virgásky“, Kopčany-„Za jazerom pri sv. Margite“), že z hľadiska sociálnej štruktúry neexistoval medzi jednotlivými zónami osídlenia žiadny zásadný rozdiel. Toto tvrdenie zakladá predovšetkým na prítomnosti bojovníckych hrobov a hrobov členov elit na pohrebiskách vo všetkých troch zónach osídlenia. V závere uzatvára, že vo všetkých zónach zázemia môžeme predpokladať existenciu vlastnej pomerne pestrej sociálnej štruktúry. Pre ďalší výskum a spresnenie prezentovaných hypotéz považuje L. Poláček za dôležité venovať pozornosť predovšetkým snahe o vysvetlenie vzťahov (významu) vedľa seba ležiacich pohrebísk (napr. Prušánky-„Podsedky“ I, II), ďalej venovať pozornosť vzťahom medzi pohrebiskami a k nim odpovedajúcimi sídliskami. Za dôležitý tiež považuje výskum demografického vývoja a zdravotného stavu v jednotlivých komunitách. V obecnej rovine uzatvára, že pochopenie sociálnej štruktúry zázemia je závislé na výsledkoch archeologického a antropologického hodnotenia všetkých preskúmaných pohrebísk a sídlisk. V závere práce L. Poláček zdôrazňuje, že pre pochopenie a identifikáciu sociálnej štruktúry spoločnosti predstavujú významný archeologický prameň hroby a pohrebiská.

Štruktúra verus fenomén

V predchádzajúcich častiach práce som uviedol, že kultúru považujem za systém, ktorý vzniká ako dôsledok previazaných subsystémov a ich vzťahu k environmentálnym premenným. Ďalej, že osídlenie chápem ako dôsledok prieniku nadradených systémov a štruktúru osídlenia definujem ako množinu časopriestorových a funkčných vzťahov ľudskej aktivity a ich prejavov (systému). Tieto východiská určujú v zásade procesualný pohľad na pramene. Uviedol som však tiež, že k prameňom chcem pristupovať s vyrovnaným kompromisom medzi procesualizmom a postprocesualizmom (podrobne Hladík 2011). Východiskom tejto snahy je chápanie priestoru ako konkrétnej dimenzie, ktorá je spojená a tvorená s konkrétnou ľudskou aktivitou. Priestor nemôže byť oddelený od

aktivít a udalostí (Tilley 1994, 9–10). Objekty geografického priestoru sú predovšetkým nositeľmi symbolického významu. Ľudia v minulosti mali určite rozdielny názor na to čo je v krajine „skutočné“ (Johnson 1999, 103). Jedným z kľúčových pojmov v diskusii dvoch uvedených metodologických východísk je „krajina“. Z hľadiska fenomenologického ide o holistický pojem, považovaný za médium, prostredníctvom ktorého ľudia definujú svoje okolie a zároveň ide o akési synonymum ľudskej skúsenosti s prostredím. Kritika tohto prístupu je postavená predovšetkým na tvrdení, že krajina ako spôsob chápania a popisu nášho okolia je iba jeden z limitovaných pohľadov. Presnejšie povedané, že interpretácia vnímania krajiny v minulosti je postavená na modernom pohľade na svet. Z tohto pohľadu nie je možné vsadiť do našej krajinnej perspektívy minulé ľudskej skúsenosti a krajina je skôr chápaná len ako pseudonym pre prírodné prostredie (Johnston 1998, 315–320). Uvedomujúc si túto kritiku sa v poslednej časti práce pokúsim o výklad niektorých otázok súvisiacich s včasnostredovekým osídlením z hľadiska fenomenologického. Jedným z kľúčových zmyslov (faktorov) pre vnímanie krajiny a voľby jej následného spôsobu využitia je zrak (viditeľnosť; Hamilton – Whitehouse et al. 2006, 33; Johnston 1998, 315). Na tejto myšlienke je postavený postprocesualistický pohľad na krajinu (príklady pozri Hamilton – Whitehouse et al. 2006, 33). Vo svojich ďalších úvahách preto vychádzam z predpokladu, že pre spojenie miesta (určitého krajinného prvku) s určitým významom boli vo veľkej miere dôležité ako možnosť vizuálnej kontroly krajiny z miesta tak aj vizuálne pôsobenie miesta na krajinu. Z takto definovaného východiska vyplýva, že fenomenologickému prístupu nedostačuje práca z dvojrozmernou mapou, či leteckou snímku. V oboch prípadoch dochádza k redukcii priestoru (Hamilton – Whitehouse et al. 2006, 37). Ide o pohľad na krajinu, ktorú ľudia v minulosti nepoznali, respektíve ak ho aj napr. v stredoveku poznali nebol pre ich vnímanie a spôsob využitia krajiny určujúci.

V starších prácach (napr. Chropovský 1964; Staňa 1985; Sláma 1986) ale aj v poslednej dobe publikovaných prehľadov včasnostredovekých hradísk na Morave (Procházka 2009), Slovensku (Hulínek – Čajka 2004; Ruttkay 2005; 2006; Hulínek 2008) a v Čechách (Lutovský 2001; 2006), môžeme pozorovať dominantnosť väzby opevnených sídlisk k vyvýšeným miestam. Z hľadiska predpokladov obrany predstavuje voľba vyššej polohy na budovanie opevneného sídliska vo väčšine prípadov asi tú najvhodnejšiu alternatívu. To, že väčšinu včasnostredovekých hradísk môžeme charakterizovať ako opevnené výšinné lokality potvrdzuje podľa môjho názoru aj význam priamej vizuálnej kontroly určitého územia, či už z pohľadu vojensko-strategického alebo administratívno-správneho. Protichodne s týmto záverom pôsobia včasnostredoveké opevnené aglomerácie umiestnené v údolných nivách riek (napr. Mikulčice, Pohansko, Pobedim, Majcichov). Pozoruhodná je predovšetkým skutočnosť, že hlavne v prípade územia dnešnej Moravy ide o najvýznamnejšie centrálné sídliská. Táto pestrosť v spôsobe využívania krajiny evokuje otázku zameranú na vzťah medzi výberom miesta na založenie sídliska a funkciou tohto sídliska v štruktúre osídlenia.

Pri snahe o uplatnenie logicko-deduktívnych metód (procesuálny prístup) si charakter a množstvo dát, s ktorými pracujeme pri výskume osídlenia na určitom území vyžaduje použitie príslušných technológií. Aj z týchto dôvodov už v súčasnosti môžeme považovať za štandardné používanie softvérov slúžiacich na budovanie geografických informačných systémov (pozri Kuna a kol. 2004, 430). Pomocou geografických informačných

systémov sme schopní budovať modely reálneho sveta (Rapant 1999, 9). Jednou z hlavných príčin ich rozšírenia vo výskume osídlenia je predovšetkým dôraz kladený na priestorové vzťahy objektov – tzv. topológiu. To znamená, že geografické informačné systémy umožňujú spracovať priestorové dáta realizovaním priestorových analýz. Pre mnou proklamovanú snahu o hľadanie odpovedí s dôrazom na vedomú kognitívnu činnosť človeka, je dôležitá možnosť práce s modelmi v trojrozmernom priestore. Práca v trojrozmernom priestore čiastočne rieši problém redukcie priestoru dvojrozmerných máp a leteckých snímok. Určitý redukovaný trojrozmerný pohľad na priestor umožňuje digitálny výškopisný model (*DEM – digital elevation model*). S použitím DEMu skúmaného územia sa v nasledujúcom pokúsim testovať hypotézu o význame priamej vizuálnej kontroly určitého regiónu a význame vizuálneho pôsobenia miesta na okolitú krajinu pri lokalizácii centrálného miesta vo včasnom stredoveku. Uvedomujem si, že model nemôže nahradiť osobnú skúsenosť z pohybu v krajine. Umožňuje však rekonštruovať potenciálnu štruktúru reliéfu krajiny, čo umožňuje definovať zóny viditeľnosti zo zvoleného miesta a tak predpokladať veľkosť potenciálu vizuálneho pôsobenie zvoleného miesta v priestore, či priestoru na miesto. Zvoleným postupom sa snažím o spojenie konštrukcií emocionálneho, kognitívneho a fyzického sveta konkrétnej včasnostredovekej spoločnosti (pozri Danielisová 2008, 118).

Ak chceme posúdiť význam viditeľnosti z určitého miesta pri budovaní sídelnej siete, nevyhneme sa otázke dopadu vegetačného krytu (predovšetkým stromov) na viditeľnosť v krajine (pozri Cummings – Whittle 2003; Kuzma – Lieskovský 2008, 8–9). Význam zalesnenia sa ešte zvyšuje v prostredí nížinných hradísk. Aby sme vôbec mohli uvažovať o viditeľnosti ako o jednom z faktorov zohrávajúcich úlohu pri lokalizácii sídlisk (či už priamo aglomerácie alebo otvorených sídlisk v jej okolí) musíme prijať predpoklad o aspoň čiastočnom odlesnení skúmaného územia.⁸ Dopusiaľ zverejnené výsledky výskumov prírodného prostredie v okolí nížinných opevnených sídlisk vo včasnom stredoveku podporujú hypotézu o odlesnení okolitej krajiny v čase ich najväčšieho rozkvetu (Opravil 1983, 63–66; 1999; Unger 1992, 97; Poláček 2001, 320; 2008b, 18–20; Macháček et al. 2007, 302–303; Dresler 2008, 138). Otázkou zostáva, do akej miery môžeme uvažovať o aspoň čiastočne odlesnenej krajine v období, kedy sa začína koncentrovať výrazné osídlenie na pieskových dunách v údolnej nive (cca v priebehu 8. a na prelome 8. a 9. storočia). Teda v období vzniku nadkomunitných opevnených centier. Pri nasledujúcej analýze vychádzam z hypotézy, ktorú vyslovil v roku 1992 J. Unger. Na území juhovýchodnej Moravy bola v predveľkomoravskom období príroda intenzívnejšie využívaná predovšetkým v blízkosti väčších riek. Exploatácia prírodných zdrojov v tomto priestore viedla k tvorbe kultúrnej stepi (Unger 1992, 97). O takejto zmene vegetačného krytu môžeme pre predveľkomoravské obdobie uvažovať až do vzdialenosti do niekoľkých kilometrov od riečného toku (cca 2–3 km).

Dojem kruhu je *modus operandi* pre ľudský zrak z jedného pozorovacieho miesta (Hamilton – Whitehouse et al. 2006, 38). Pri analýze viditeľnosti z priestoru mikulčickej aglomerácie zameriam preto pozornosť na región, ktorý ohraničuje kružnica s polomerom 10 km so stredom na akropole hradu. Na jednej strane sa toto vymedzenie zhoduje s vyššie uvedeným maximálnym odhadom ekonomického zázemia aglomerácie. Na

⁸ Aj keď budem uvažovať o čiastočne odlesnenej krajine, nesmieme zabudnúť, že v určitých častiach roka je zvýšená viditeľnosť aj v zalesnenom prostredí (pozri Cummings – Whittle 2003, 264).

strane druhej je priama viditeľnosť v teréne za touto hranicou možná len v obmedzenej miere v prípade optimálnych klimatických podmienok.

Digitálny model reliéfu, ktorý som použil ako základné východisko pre analýzu viditeľnosti som vypočítal z digitálnej vektorovej výškopisnej mapy v mierke 1 : 10 000. Veľkosť bunky rastra som stanovil na 10 m. Výpočet som realizoval v aplikácii ArcMap ArcGIS 9.2. v nadstavbe 3D Analyst, použitím funkcie Topo to Raster. Zdroj vektorových dát pre tento výpočet predstavuje na území ČR tzv. „ZABAGED“ – „základná báze geodetických dát“, ktorú distribuuje Český úrad zeměměřičský a katastrální. Výškopisnú mapu slovenskej časti skúmaného územia som vytvoril vektorizáciou vrstevníc a terénnych hrán zo Základnej mapy SR v mierke 1 : 10 000, ktorú na Slovensku distribuuje Geodetický a kartografický ústav. Vypočítaný DEM som nakoniec vyhladil priemerovým filtrom v nadstavbe *ArcGIS Spatial Analyst* použitím funkcie *Neighborhood Filter*. Do mapového projektu som následne vložil vrstvu súčasných vodných tokov⁹ a vrstvu potenciálnych vodných tokov vymodelovaných z DEMu sledovanej oblasti použitím funkcií *Flow Direction* a *Flow Accumulation* (obr. 2).

Ďalej som do mapového projektu vložil vrstvu komponentov sídelnej siete. Jednotlivé body tejto vrstvy sú centroidy plôch, na ktorých sa našli doklady včasnostredovekého osídlenia (k tomu pozri Dresler – Macháček 2008, 122). Na území Moravy som pri tvorbe mapy osídlenia (vrstvy komponentov) vo veľkomoravskom období vychádzal z práce L. Poláčka (2008a; 2008b), ktorý spracoval mapu veľkomoravského osídlenia v zázemí mikulčického hradiska. Ako hlavné východisko použil L. Poláček archeologické topografie katastrov obcí, ktoré sa rozkladajú na vymedzenom území. Základným zdrojom archeologických dát na území Slovenska bola geodatabáza, ktorú spracoval T. Tencer (2006).¹⁰ V moravskej časti zázemia som pracoval s komponentmi datovanými do veľkomoravského obdobia. V slovenskej časti zázemia som vzhľadom na stav výskumu vo väčšine prípadov musel do mapy veľkomoravského osídlenia zaniest' aj komponenty datované do širšieho časového horizontu (napr. 800–1000 alebo 8.–9. storočie). Mapa vytvorená z uvedených zdrojov obsahuje bez aglomerácie Mikulčice-Valy 60 archeologických bodov (k termínu pozri Dresler – Macháček 2008, 124). Týmto bodom je v mapovej vrstve priradený identifikačný kód umožňujúci reláciu z východiskovými databázami (topografie katastrov, Státní archeologický seznam a geodatabáza osídlenia severnej časti Záhoria). Vzhľadom na druh plánovanej analýzy som pri tvorbe mapovej vrstvy komponentov sídelnej siete venoval zvýšenú pozornosť čo najpresnejšej lokalizácii jednotlivých komponentov. V prípade geodatabázy osídlenia na Záhori tento krok

⁹ Zdroj týchto geodetických dát je totožný s výškopisom.

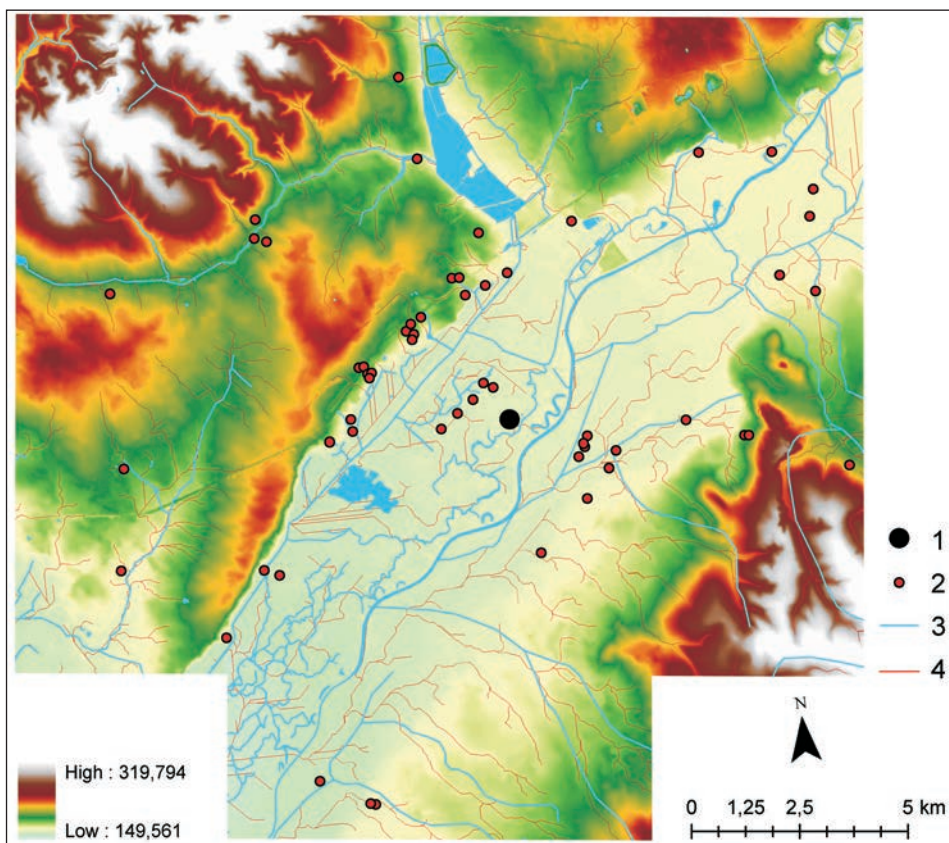
¹⁰ Geodatabáza, ktorú vytvoril T. Tencer reflektuje stav výskumu do roku 2003. V sledovanej časti Záhoria sa od tohto obdobia realizovali viaceré systematické zbery. Autori tohto výskumu publikovali prvú predbežnú správu o výskume v roku 2008 (Baxa – Prášek – Glaser – Opitzová 2008, obr. 1). Komponenty zistené týmto výskumom uviedol v mape veľkomoravského osídlenia v zázemí Mikulčice aj L. Poláček (2008a, obr. 18). Vychádzal pritom z rukopisu archeologickej topografie katastrov Holiča, Kátova a Kopčian od vyššie uvedených autorov. Napriek skutočnosti, že ide o najaktuálnejší stav výskumu, nemohol som tieto informácie využiť pri tvorbe mapy veľkomoravských komponentov sídelnej siete. Príčinou tohto stavu sú dve skutočnosti. Schematické mapy publikované v dvoch vyššie uvedených prácach mi neumožňujú presnú lokalizáciu komponentov, ktorá je v prípade plánovanej analýzy nutnou podmienkou. Druhým problémom je skutočnosť, že v označení jednotlivých komponentov v dvoch uvedených prácach sa vyskytujú rozdiely. Napr. v práci kolektívu slovenských autorov je kódom 5/15 označená poloha „Za novou Struhou“, v práci L. Poláčka je číslom 15 označený kostol sv. Margity. Rukopis topografie katastrov, ktorý by pomohol vyriešiť tieto problémy som pri písaní práce nemal k dispozícii.

vykonal už T. Tencer (2006, 6–16). Na území Moravy som čo najviac spresnil lokalizáciu komponentov prostredníctvom publikovaných prác ako aj nepublikovaných nálezových správ a údajov o lokalizácii zaznamenaných v mapách v mierke 1 : 10 000, uložených v archíve Archeologického ústavu AV ČR, Brno, v. v. i., v Mikulčiciach.¹¹ V uvedenom počte 60 archeologických bodov sa v niektorých prípadoch nachádzajú body ležiace v tesnej blízkosti vedľa seba. Je preto pravdepodobné, že tieto archeologické body mohli patriť k jednému komponentu alebo k rôznym komponentom jedného sídelného areálu. Uvedenú kvantifikáciu preto treba chápať v rovine empirického pozorovania javov.

Analýzu viditeľnosti som realizoval v nadstavbe *ArcGIS 3D Analyst* použitím funkcie *Viewshed*. Dôležitým predpokladom pre zvýšenie presnosti (reálnosti) analýzy viditeľnosti z priestoru Mikulčickej včasnostredovekej aglomerácie je prístupovať k tomuto nálezisku ako v ploche. Z tohto dôvodu som v prvom kroku analýzy vygeneroval tri rastrové vrstvy dosahu viditeľnosti, z troch rôznych bodov v priestore hradiska. Vo všetkých troch prípadoch som posunul výšku pozorovateľa o 5 m. Pri výbere pozorovacích bodov som vychádzal zo súčasného stavu výskumu na lokalite. Dva pozorovacie body som umiestnil do priestoru archeologicky preskúmaných brán. Vzhľadom na skutočnosť, že prvé dve pozorovacie stanoviská ležia na severozápadnom a severovýchodnom okraji opevnenej akropole, a snahu testovať dosah viditeľnosti južným a východným smerom, tretí pozorovací bod som umiestnil na južnú obvodovú hradbu akropoly (obr. 3). Pri stanovení 5 m posunu výšky pozorovateľa som vychádzal z rekonštrukcií výšky včasnostredovekých hradieb v stredoeurópskom kultúrnom prostredí (Dresler 2008, 253–260; Unger 2008, 177–182; Procházka 2009, 159–176;). Tri vygenerované binárne rastre s hodnotou viditeľnosti 1 – viditeľný resp. 0 – neviditeľný som následne sčítal. Takýmto spôsobom vznikla výsledná rastrová vrstva, na ktorej je vygenerovaný priestor viditeľný zo všetkých troch pozorovacích stanovísk opevnenej aglomerácie (obr. 4). Vygenerovaný model nesúci informáciu o dosahu viditeľnosti som vložil ako ďalšiu vrstvu do mapového projektu. Vytvorený mapový projekt v prostredí GIS pozostáva v konečnej fáze zo siedmich vrstiev – DEM, hradisko Valy, hranica zázemia hradiska, vodné toky a plochy, potenciálne vodné toky, archeologické body, model viditeľnosti. Takto vybudované prostredie GIS mi umožnilo rozpoznať a popísať niektoré zákonitosti v chovaní systému.

Pozornosť na tomto mieste sústredím na vzťah viditeľnosti z opevnenej aglomerácie a priestorového usporiadania komponentov sídelnej siete. V rámci regiónu, pre ktorý som vypočítal DEM (čiastočne presahuje 10 km polomer zázemia aglomerácie) bolo z akropoly mikulčického hradu viditeľných 17% územia. Zo 60 archeologických bodov z doloženým osídlením z veľkomoravského obdobia sa nachádza v zónach viditeľnosti 38, čo je 63%. Z hľadiska interpretovaných aktivít je v zónach viditeľnosti 17 obytných komponentov, 7 pohrebných komponentov a 1 komponent sakrálny (obr. 5; H 1, H 2). V ostatných prípadoch ide o komponenty s neistým určením druhu aktivity. Vo väčšine týchto prípadov však ide z najväčšou pravdepodobnosťou o obytné komponenty. Väčšia časť archeologických bodov, ktoré ležia mimo zóny viditeľnosti sa nachádza v okrajovej zóne zázemia za 7 km hranicou. Do vzdialenosti 7 km od centra aglomerácie sa nachádza

¹¹ Spresňovanie lokalizácie komponentov realizujeme na pracovisku v Mikulčiciach dlhodobo v rámci editácie a správy dát Státniho archeologického seznamu v okrese Hodonín.

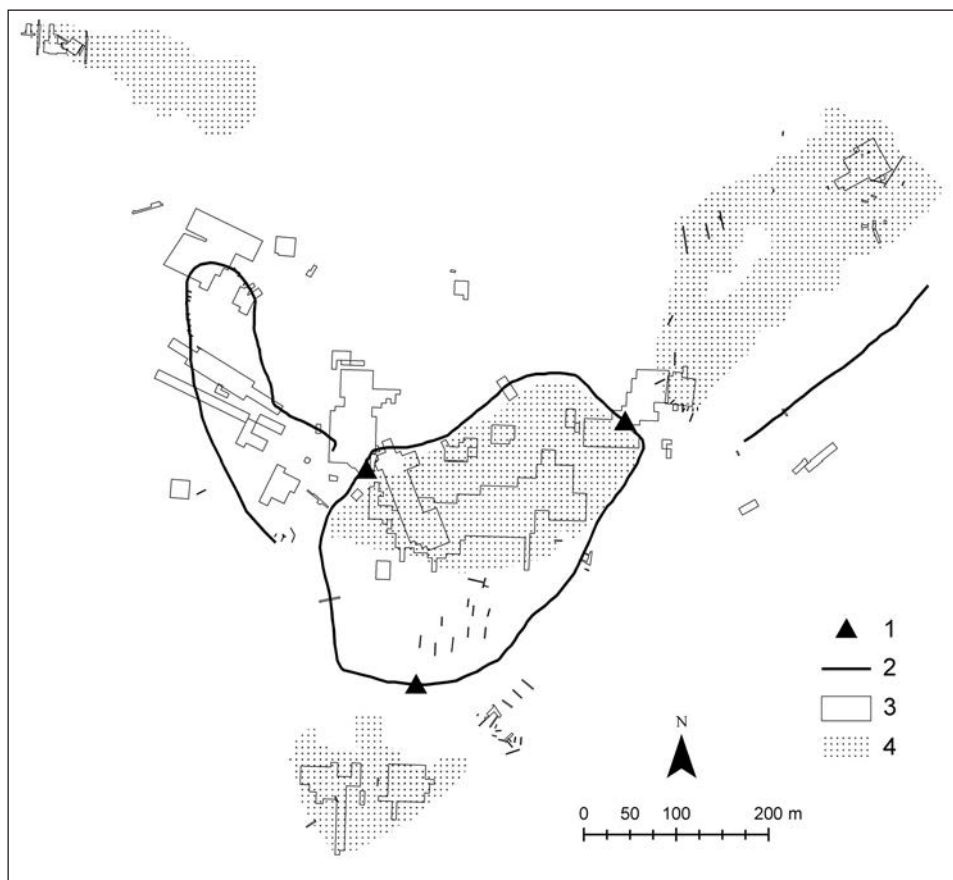

Obr. 2. Výškopisný model sledovanej oblasti. 1 – aglomerácia Mikulčice-Valy, 2 – veľkomoravské komponenty sídelnej siete, 3 – vodné toky, 4 – potenciálne vodné toky.

Fig. 2. Digital elevation model of the area in question. 1 – agglomeration Mikulčice-Valy, 2 – Great Moravian components of the settlement network, 3 – watercourses, 4 – potential watercourses.

celkovo 43 archeologických bodov. Z tohto počtu je len 8 bodov mimo zóny viditeľnosti. Ak by sme vyjadrili percentuálne pomer archeologických bodov ležiacich v zónach viditeľnosti v zázemí hradu do vzdialenosti 7 km, v zónach viditeľnosti by ležalo až 81 % archeologických bodov. V zónach viditeľnosti sa teda do vzdialenosti 7 km od centra aglomerácie nachádza 35 archeologických bodov. Z tohto počtu je 15 komponentov obytných, 7 komponentov pohrebných a 1 komponent sakrálny (obr. 5; H 3, H 4).

Väčšia časť komponentov sídelnej siete v rámci vyčleneného regiónu je známa len z náhodných nálezov či povrchových zberov. Vďaka doterajšiemu terénnemu výskumu môžeme za lokality v zázemí mikulčickej aglomerácie s najväčším informačným potenciálom označiť predovšetkým sídliská: Mikulčice-„Trapíkov“, Mikulčice-„Podbřežníky“, Kopčany-„Pri Kačenárni, Prušánky-„Podsedky“ a pohrebiská Mikulčice-„Virgásky“, Mikulčice-„Panské“, Kopčany-„Pri Kačenárni“, Kopčany-„Za jazerom pri sv. Margite“,

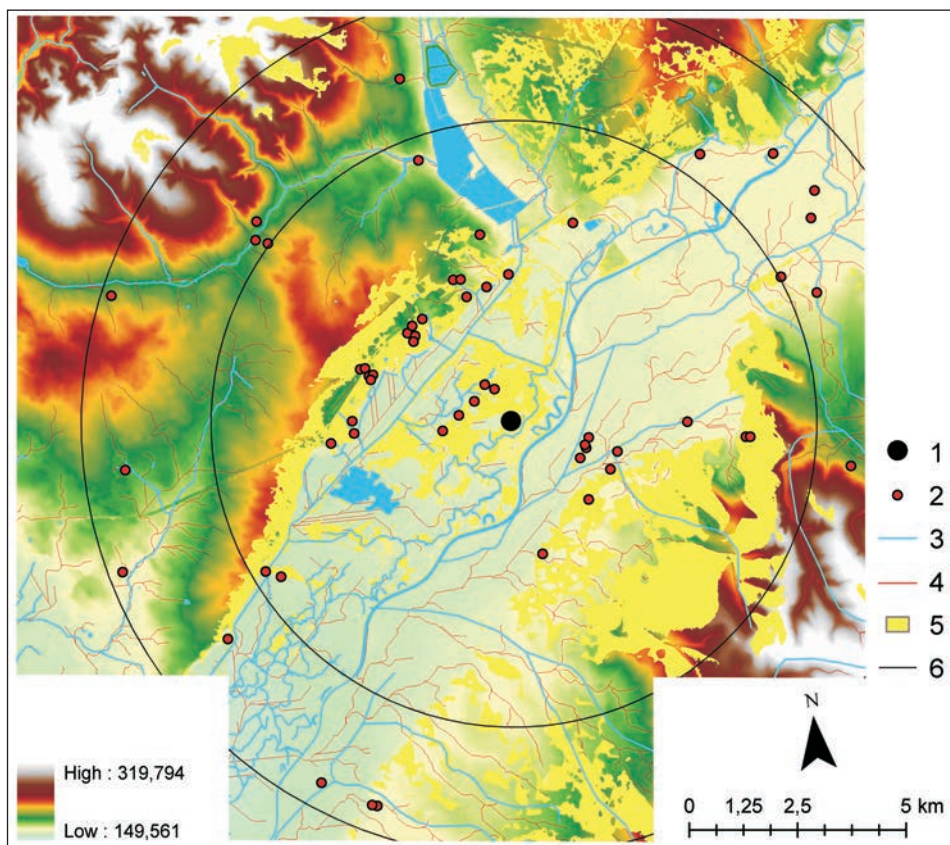

Obr. 3. Mikulčice-Valy, pôdorys hradiska. 1 – pozorovacie body, 2 – val, 3 – preskúmané plochy, 4 – pieskové duny.

Fig. 3. Mikulčice-Valy, ground plan of stronghold. 1 – observation points, 2 – rampart, 3 – areas explored, 4 – sand dunes.

Prušánky-„Podsedy“, Jozefov-„Záhumenica“.¹² Väčšina týchto preskúmaných lokalít s výnimkou dvoch najvzdialenejších (Prušánky-„Podsedy“, Jozefov-„Záhumenica“) leží v zónach viditeľnosti z Mikulčickej aglomerácie.

¹² Základnú archeologickú charakteristiku týchto lokalít podáva vo svojej práci L. Poláček (2008a, 258–263; 2008b, 35–38). Za 10 km hranicou zázemia mikulčickej aglomerácie sa nachádzajú ďalšie archeologicky skúmané lokality. Predovšetkým pohrebiská Skalica-„Háj“ (14,5 km od centra) a Velké Bílovice-„Úhleč“ (17 km od centra) a sídlisko Mutěnice-„Zbrod“ (10,4 km od centra).

Obr. 4. Výškopisný model sledovanej oblasti. 1 – aglomerácia Mikulčice-Valy, 2 – veľkomoravské komponenty sídelnej siete, 3 – vodné toky, 4 – potenciálne vodné toky, 5 – zóny viditeľnosti z hradu, 6 – predpokladaný rozsah ekonomického zázemia aglomerácie a 10 km hranica.

Fig. 4. Digital elevation model of the area in question. 1 – Mikulčice-Valy agglomeration, 2 – Great Moravian components of the settlement network, 3 – watercourses, 4 – potential watercourses, 5 – zones visible from the castle, 6 – assumed economic hinterland of the agglomeration and 10 km border.

Záver a diskusia

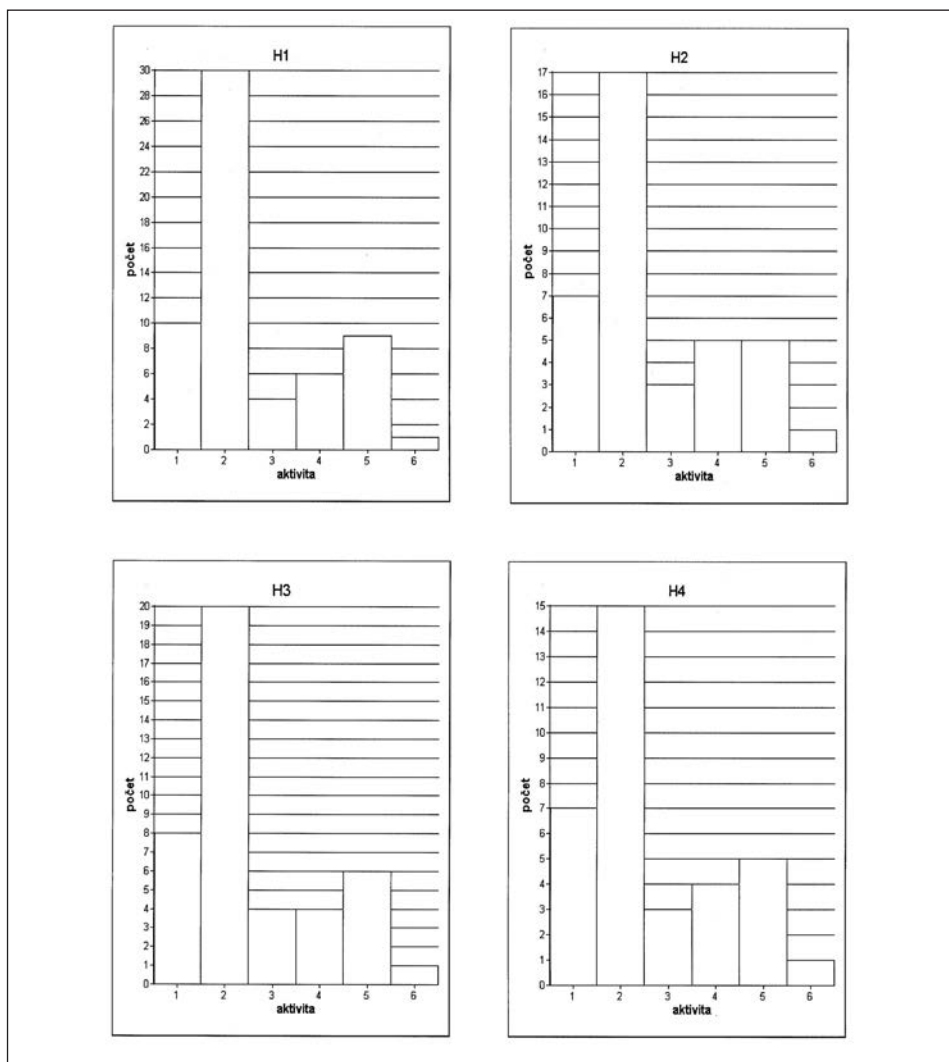
Aké závery môžeme vysloviť na základe uvedenej kvantifikácie a popísaných vzťahov? Zamerajme pozornosť na otázky vyslovené v úvode: 1) Aké kritériá zohrávali rozhodujúcu úlohu pri výbere miesta, na ktorom vzniklo opevnené centrum? 2) Je vznik aglomerácie na určitom mieste dôsledkom zvýšenej koncentrácie osídlenia v regióne alebo naopak je zvýšená koncentrácia osídlenia dôsledkom existencie centrálného sídliska (včasnostredovekej opevnenej aglomerácie), ktorého lokalizácia je závislá skôr na prírodných podmienkach, existujúcej infraštruktúre (predovšetkým cestách) alebo iných „subjektívnych“ dôvodoch?

Ak teda uvažujem nad prvou položenou otázkou, v zhode s predošlými výskumami predpokladám, že umiestnenie aglomerácie do údolnej nivy rieky Moravy malo ekonomický a strategický význam – rieka bola využívaná ako komunikácia, duny ako komunikačné uzly a údolná niva predstavovala prostriedok určitej ochrany a zároveň zdroj surovín (predovšetkým dreva). Vizuálna kontrola územia nebola z najväčšou pravdepodobnosťou rozhodujúcim kritériom pri voľbe miesta na založenie opevneného centra. V rovinatej krajine Dolnomoravského úvalu predstavovala z hľadiska vojenskej stratégie lokalizácia opevneného bodu do údolnej nivy rieky asi jeden z najlepších variantov. Prednosti ochrany sídliska v prostredí riečnej nivy prevažovali nad nevýhodou slabej priamej vizuálnej kontroly územia. Je asi neodškriepiteľné, že voľba miesta na založenie sídliska v riečnej nive je determinovaná existenciou vhodných vyvýšených polôh (dún). Geomorfológia krajiny v okolí mikulčickej aglomerácie spôsobovala, že včasnostredoveké mesto, ktoré sa nachádzalo na pieskových dunách v polohe dnes označovanej ako Valy, bolo viditeľné z cca 10 km dlhého úseku výraznej terasy na západnom okraji moravskej nivy približne medzi dnešnými Tvrdomicami a Lužicami. Práve v tomto priestore sa predpokladá priebeh významnej pravekej a stredovekej komunikácie (Květ 1999, 224, obr. 1).¹³ Miesto, na ktorom vo včasnom stredoveku vyrástla aglomerácia teda poskytovalo skoro ideálny prienik podmienok z hľadiska štruktúry osídlenia (vnútorná dimenzia stavby areálov) aj fenomenológie krajiny (vonkajšia dimenzia prejavu areálov).

Viac relevantných záverov priniesla realizovaná analýza podľa môjho názoru v prípade druhej položenej otázky. V predveľkomoravskom období bolo v skúmanom regióne osídlenie menej intenzívne (pozri Klanica 2008, 11; Poláček 2008a, 275). Koncentrovalo sa v blízkosti vodných tokov na pravom brehu rieky Moravy. Predovšetkým v blízkosti Kyjovky. Osídlené boli aj pieskové duny v údolnej nive rieky Moravy. Osídlenie na pieskových dunách však v tomto období nemalo centrálny (nadkomunitný) charakter. K zahusťovaniu sídelnej siete v skúmanom regióne dochádzalo v období kedy sa zmenilo postavenie a vzrástol význam sídliska v moravskej nive a došlo na tomto mieste k budovaniu opevneného centra. V priebehu 9. storočia sa zvýšila hustota osídlenia predovšetkým na výraznej terénnej hrane bezprostredne za hranicou údolnej nivy, do vzdialenosti niekoľkých stoviek metrov od pravého brehu rieky Kyjovky. Intenzita osídlenia stúpala aj priamo v údolnej nive rieky Moravy. Okrem bezprostredného okolia opevneného hradu je výrazná koncentrácia osídlenia v súčasnosti archeologicky doložená na pieskových dunách cca 1,7 km východne a cca 1 km západne od centra aglomerácie. Hustota osídlenia v skúmanom regióne sa zvýšila predovšetkým do vzdialenosti 7 km od opevneného hradu. Viditeľnosť z mikulčického hradu ležiaceho v údolnej nive bola obmedzená. Je pozoruhodné, že napriek tejto skutočnosti ležala veľká časť sídlisk a pohrebísk vo veľkomoravskom období v dosahu priamej viditeľnosti z hradu. Je prirodzené, že počet takýchto areálov stúpala so znižovaním sa vzdialenosti od centra. Do vzdialenosti 7 km od aglomerácie sa približne 80 % rozpoznaných veľkomoravských areálov komunit nachádzalo v dosahu viditeľnosti z opevnenej akropole.

Objavené, popísané a analyzované archeologické pramene dokladajú výrazný vzťah medzi hustotou a usporiadaním osídlenia vo veľkomoravskej perióde včasného stredoveku a nadkomunitným centrom v údolnej nive rieky Moravy. Tento vzťah (väzba) podľa môjho názoru potvrdzuje predpoklad, že vznik aglomerácie nie je v tomto prípade

¹³ Medzi Lanžhotom a Lužicami vedie v tomto priestore cesta aj v súčasnosti.

Obr. 5. H1 – histogram interpretovaných druhov aktivít všetkých komponentov sídelnej siete. H2 – histogram interpretovaných druhov aktivít komponentov sídelnej siete ležiacich v zónach viditeľnosti. H3 – histogram interpretovaných druhov aktivít všetkých komponentov sídelnej siete ležiacich do vzdialenosti 7 km od aglomerácie. H4 – histogram interpretovaných druhov aktivít komponentov sídelnej siete ležiacich do vzdialenosti 7 km od aglomerácie a zároveň ležiacich v zónach viditeľnosti. Aktivita: 1 – pohrebisko, 2 – sídlisko, 3 – ojedinelý nález, 4 – pohrebisko?, 5 – sídlisko?, 6 – sakrálna stavba.

Fig. 5. H1 – histogram of interpreted types of activities of all components of the settlement network. H2 – histogram of interpreted types of activities of components of the settlement network situated in visibility zones. H3 – histogram of interpreted types of activities of components of the settlement network situated within 7 km of the agglomeration. H4 – histogram of interpreted types of activities of components of the settlement network situated within 7 km of the agglomeration and also in visibility zones. Activity: 1 – cemetery, 2 – settlement, 3 – isolated find, 4 – cemetery?, 5 – settlement?, 6 – sacral building.

dôsledkom hustoty koncentrácie osídlenia v danom priestore ale naopak je koncentrácia osídlenia dôsledkom vzniku a rozvoja opevnenej aglomerácie.

Doposiaľ vyslovené závery sa v nasledujúcom pokúsim zasadiť do prebiehajúcej diskusie o možných spôsoboch vývoja osídlenia v zázemí včasnostredovekých centrálnych miest. Prvá hypotéza, ktorú budem diskutovať, sa dotýka prvej v úvode vyslovenej otázky. V prácach, ktoré sa z rôznych hľadísk zaoberajú včasnostredovekými opevnenými aglomeráciami a vývojom osídlenia sa často ako jedno z východísk nachádza tvrdenie, že k utváraniu opevnených útvarov dochádza v miestach so zvýšenou koncentráciou a diferenciáciou obyvateľstva (napr. Měřínský 1980, 193; Procházka 2009, 72). Situácia v skúmanom regióne však poukazuje na skutočnosť, že hustota osídlenia krajiny nezohrávala až takú dominantnú rolu pri výbere miest na budovanie opevnených center. Pri lokalizácii opevnených útvarov zohrávali významnú úlohu viaceré činitele. V rámci prírodných podmienok daného regiónu sa zohľadňovali predovšetkým strategické a ekonomické ciele komunity a existujúca infraštruktúra (cesty). Opevnená aglomerácia takto mohla vzniknúť aj v dovedy len minimálne osídlenom priestore. Druhým v literatúre diskutovaným problémom je otázka, či je štruktúra osídlenia v zázemí existujúcich centrálnych miest dôsledkom prirodzeného lokálneho vývoja v regióne podmieneného vhodnými prírodnými podmienkami alebo ide o umelú násilnú centralizáciu (Dresler – Macháček 2008, 141; Poláček 2008a, 273). Usporiadanie areálov komunít v zázemí opevneného hradu v Mikulčiciach poukazuje na skutočnosť, že osídlenie rešpektuje prírodné podmienky. Teda, že primárne boli osídlené ekonomicky najvýhodnejšie polohy. Čo by nasvedčovalo prirodzenému lokálnemu vývoju osídlenia. Avšak usporiadanie sídliska a pohrebísk v ekonomicky výhodnom „priestore“ v drvivej väčšine rešpektuje podmienku priamej viditeľnosti z opevnenej aglomerácie. Podľa môjho názoru teda v období existencie nadkomunitného centra v Mikulčiciach dochádzalo k plánovanej kolonizácii územia a sídelná štruktúra sa podriaďovala potrebám centra. Kolonizácia územia však prirodzene rešpektovala prírodné podmienky a možno aj staršiu kultúrno-sídelnú tradíciu daného regiónu.

Realizovaná analýza prameňov mi neumožnila odpovedať na položené otázky v celej ich šírke. Umožnila však vysloviť hypotézy, ktoré sú ako súčasť širšieho modelu ďalším krokom pri tvorbe čo najvierohodnejšieho obrazu osídlenia v skúmanom regióne vo včasnom stredoveku.

Príspevok vznikol v rámci výskumného zámeru Archeologického ústavu Akadémie vied ČR, Brno, v. v. i., č. Z80010507 „Praveký a včasnodejinný vývoj v strednej Európe z pohľadu najnovších výsledkov archeologického bádania na Morave a v Sliezske“.

Literatúra

Baxa, P. – Prášek, K. – Glaser-Opitzová, R. 2008: *K osídleniu slovenskej časti Dolnomoravského úvalu v 10. – 14. storočí.* In: Galuška, L. – Kouřil, P. – Mitáček, J. (edt.), *Východní Morava v 10. až 14. století,* 261–267. Brno.

- Bečvář, L. – Cejpková, M. – Ernée, M. – Knechtová, A. – Krušinová, L. – Sklenářová, Z. – Vachůt, P. – Volfík, P. 2003:** *Státní archeologický seznam ČR. Uživatelská příručka verze 2.0.* Praha.
- Beneš, J. 1993:** *Ke koncepci krajinné archeologie*, *Archeologické rozhledy* 45, 404–417.
- Bialeková, D. 1989:** *Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až 13. storočia. Zväzok II.* Nitra.
- Brugger, W. 1994:** *Filosofický slovník.* Praha.
- Butzer, K. W. 1982:** *Archaeology as Human Ecology: Method and Theory for a Contextual Approach.* Cambridge.
- Cummings, V. – Whittle, A. 2003:** *Tombs with a view: landscape, monuments and trees*, *Antiquity* 77/296, 255–266.
- Danielisová, A. 2008:** *Praktické problémy spojené s modelovaním pohybu pravěkou kulturní krajinou.* In: Macháček, J. (ed.), *Počítačová podpora v archeologii* 2, 110–119. Brno – Praha – Plzeň.
- Dostál, B. 1987:** *Vývoj obydlí, sídlišť a sídlištní struktury na jižní Moravě v době slovanské (6.–10. století)*, XVI. Mikulovské sympozium 1986, 13–32.
- Dresler, P. 2008:** *Opevnění Pohanska u Břeclavi.* Nepublikovaná disertační práce, filosofická fakulta Masarykovy university, Brno.
- Dresler, P. – Macháček, J. 2008:** *Hospodářské zázemí raně středověkého centra na Pohansku u Břeclavi.* In: Macháček, J. (ed.), *Počítačová podpora v archeologii* 2, 120–147. Brno – Praha – Plzeň.
- Dreslerová, D. 1996:** *Modelování přírodních podmínek mikroregionu na základě archeologických dat*, *Archeologické rozhledy* 48, 605–614.
- Galuška, L. 2005:** *K otázce otevřených sídlišť raně středověké Moravy a zázemí staroměstsko-uherskohradištské aglomerace doby velkomoravské*, *Slovácko* 47, 153–168.
- 2008:** *A Contribution to the Structure and Character of the Landscape of the Great Moravian Agglomeration Staré Město-Uherské Hradiště.* In: Poláček, L. (Hrsg.), *Das wirtschaftliche Hinterland der frühmittelalterlichen Zentren. Internationale Tagungen in Mikulčice VI*, 249–256. Brno.
- Gojda, M. 1992:** *Postprocesualismus a jeho vliv na koncepci středověké archeologie*, *Archeologické rozhledy* 44, 277–293.
- Grant, E. (ed.), 1986:** *Central Places, Archaeology and History.* Sheffield.
- Hamilton, S. – Whitehouse, R. et al. 2006:** *Phenomenology in Practice: Towards a Methodology for a “Subjective” Approach*, *European Journal of Archaeology* 9, 31–71.
- Hladík, M. 2011:** *Výskum včasnostredovekého osídlenia na slovensko-moravskom pohraničí. Južná časť „Dolnomoravského úvalu“ vo včasnom stredoveku (Tézy z hranice)*, *Musaica* 27, 131–157.
- Hladík, M. – Mazuch, M. – Poláček, L. 2008:** *Das Suburbium des Burgwalls von Mikulčice und seine Bedeutung in der Struktur des Siedlungskomplexes.* In: Boháčová, I. – Poláček, L. (Hrsg.), *Burg – Vorburg – Suburbium. Zur Problematik der Nebenareale frühmittelalterlicher Zentren. Internationale Tagungen in Mikulčice VII*, 179–212. Brno.
- Hladík, M. – Poláček, L. – Škojec, J. 2008:** *K problematike vývoja osídlenia údolnej nivy na strednom toku rieky Moravy v 9. až prvej polovici 13. storočia.* In: Galuška, L. – Kouřil, P. – Mitáček, J. (edt.), *Východní Morava v 10. až 14. století*, 81–94. Brno.
- Hodder, I. 1982:** *Theoretical Archaeology: a Reactionary View.* In: Hodder, I. (ed.), *Symbolic and Structural Archaeology*, 1–16. Cambridge.
- Hulínek, D. 2008:** *Funkčné členenie veľkomoravských opevnených sídlisk na základe ich spoločenského významu a kontinuita ich pretrvávania v 10. storočí (Morava a západné a stredné*

Slovensko). In: Štefanovičová, T. – Hulínek, D. (edt.), *Bitka pri Bratislave a jej význam pre vývoj stredného Podunajska*, 195–252. Bratislava.

Hulínek, D. – Čajka, M. 2004: *Včasnostredoveké hradiská na Orave v kontexte hradísk na strednom a západnom Slovensku*, Slovenská archeológia 52, 77–120.

Christaller, W. 1966: *Central Places in Southern Germany*. New Jersey.

Chropovský, B. 1964: *Výskum a postavenie slovanských hradísk na Slovensku*, Sborník filozofickej fakulty Univerzity Komenského – Historica 15, 9–29.

Jankuhn, H. 1977: *Einführung in die Siedlungsarchäologie*. Berlin – New York.

Johnson, M. 1999: *Archaeological Theory: an Introduction*. Oxford.

Johnston, R. 1998: *The Paradox of Landscape*, European Journal of Archaeology 1, 313–325.

Klanica, Z. 1987: *K vývoji sídlištní struktury zázemí Mikulčic v 6.–13. století*, XVI. Mikulovské sympozium 1986, 127–133.

- **2008:** *Mutěnice-Zbrod. Zaniklé slovanské sídliště ze 7.–10. století*. Brno.

Kobyliński, Z. 1986: *Koncepcja „teritorium eksploatowanego przez osadę“ w archeologii brytyjskiej i jej implikacje badawcze*, Archeologia Polski 31/1, 7–30.

- **1988:** *Struktury osadnicze na ziemiach polskich u schyłku starożytności i w początkach wczesnego średniowiecza*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.

Kouřil, P. 1994: *Slovanské osídlení českého Slezska*. Brno – Český Těšín.

Kruk, J. 1980: *Gospodarska v Polsce południowo-wschodniej w V–III tysiącleciu p. n. e.* Wrocław – Warszawa – Gdańsk.

Kuna, M. 1991: *Návrh systému evidence archeologických nalezišť*, Archeologické fórum 2, 25–48.

Kuna, M. a kol. 2004: *Nedestruktivní archeologie*. Praha.

Kuzma, I. – Lieskovský, T. 2008: *Analýza viditeľnosti rondelov v prostredí GIS*, Ve službách archeologie 2/2008, 7–13.

Květ, R. 1999: *Alte Wege im Marchtal von dem Engpaß bei Napajedla bis zum Zusammenfluß mit der Thaya*. In: Poláček, L. – Dvorská, J. (Hrsg.), *Probleme der mitteleuropäischen Dendrochronologie und naturwissenschaftliche Beiträge zur Talaue der March*. Internationale Tagungen in Mikulčice V, 223–226. Brno.

Lutovský, M. 2001: *Encyklopedie slovanské archeologie v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha.

- **2006:** *Od palisády ke zdi: Raně středověká hradiště v Čechách ve světle archeologického bádání posledních dvou desetiletí*, Archeologia historica 31, 21–44.

- **2009:** *Doba hradištní bez hradišť? Úvaha nad strukturou, chronologií a terminologií raně středověkých fortifikací v Čechách*. In: Dresler, P. – Měřínský, Z. (edt.), *Archeologie doby hradištní v České a Slovenské republice*, 5–9. Brno.

Macháček, J. 2004: *Archeologie, historie a teorie systémů*. In: Šmejda, L. – Vařeka, P. (edt.), *Sedmdesát neustupných let*. Sborník k životnímu jubileu prof. Evžena Neustupného, 121–130. Plzeň.

- **2007:** *Pohansko bei Břeclav. Ein frühmittelalterliches Zentrum als sozialwirtschaftliches System*. Bonn.

Macháček, J. – Doláková, N. – Dresler, P. – Havlíček, P. – Hladilová, Š. – Přichystal, A. – Roszková, A. – Smolíková, L. 2007: *Raně středověké centrum na Pohansku u Břeclavi a jeho přírodní prostředí*, Archeologické rozhledy 59, 278–314.

Mazuch, M. 2009: *Několik poznámek k chronologii a datování hmotné kultury doby hradištní na Moravě*. In: Dresler, P. – Měřínský, Z. (edt.), *Archeologie doby hradištní v České a Slovenské republice*, 211–216. Brno.

- Meduna, P. – Černá, E. 1992:** *Ke struktuře osídlení raného středověku v SZ Čechách*, Archeologické rozhledy 44, 77–93.
- Měřínský, Z. 1980:** *Slovanské osídlení 6.–10. století na dolní Dyji a Moravě*. In: Dostál, B. – Vignatiová, J. (ed.), *Slované v 6.–10. století*. Sborník referátů ze symposia Břeclav-Pohansko 1978, 191–204. Brno.
- **1990:** *Některé aspekty regionální diferenciacie hmotné kultury středohradištního období na Moravě ve vztahu k oblasti Uherskohradištska*. In: Galuška, L. (ed.), *Staroměstská výročí*, 65–70. Brno.
- **1991:** *Vývoj osídlení na Moravě a ve Slezsku (současný stav výzkumu)*, *Archaeologia historica* 16, 27–36.
- **2001:** *Die Zentren Großmährens*. In: Galuška, L. – Kouřil, P. – Měřínský, Z. (ed.), *Velká Morava mezi východem a západem*, 297–304. Brno.
- **2002:** *České země od příchodu Slovanů po Velkou Moravu. I*. Praha.
- Moździoch, S. 1999:** *Miejsca centralne Polski wczesnopiastowskiej – organizacja przestrzeni we wczesnym średniowieczu jako źródło poznania systemu społeczno-gospodarczego*. In: Moździoch, S. (ed.), *Centrum i zaplecze we wczesnośredniowiecznej Europie środkowej*. Spotkania Bytomskie III, 21–51. Wrocław.
- Neustupný, E. 1986a:** *Nástin archeologické metody*, *Archeologické rozhledy* 38, 525–549.
- **1986b:** *Sídelní areály pravěkých zemědělců*, *Památky archeologické* 77, 226–276.
- **1993:** *Archaeological Method*. Cambridge.
- **1994:** *Settlement area theory in Bohemian archaeology*, *Památky archeologické – Supplementum* 1, 248–258.
- **1996:** *Polygons in Archaeology*, *Památky archeologické* 87, 112–136.
- **2007:** *Vymezení archeologie*. In: Kuna, M. (ed.), *Archeologie pravěkých Čech* 1, 11–22. Praha.
- Neubauer, Z. 1989:** *O strukturalistickém hnutí v biologii*. In: Kůrka, P. (ed.), *Geometrie živého*. Matematické modely morfogeneze, 43–78. Praha.
- Opravil, E. 1983:** *Údolní niva v době hradištní. ČSSR – povodí Moravy a Poodří*. Praha.
- **1999:** *Umweltentwicklung in der Talaue der March*. In: Poláček, L. – Dvorská, J. (Hrsg.), *Probleme der mitteleuropäischen Dendrochronologie und naturwissenschaftliche Beiträge zur Talaue der March*. Internationale Tagungen in Mikulčice V, 165–180. Brno.
- Pleinerová, I. 1975:** *Březno. Vesnice prvních Slovanů v severozápadních Čechách*. Praha.
- Poláček, L. 1999:** *Die Talaue der March und die Erforschung der großmährischen Machtzentren*. In: Poláček, L. – Dvorská, J. (Hrsg.), *Probleme der mitteleuropäischen Dendrochronologie und naturwissenschaftliche Beiträge zur Talaue der March*. Internationale Tagungen in Mikulčice V, 227–232. Brno.
- **2001:** *K poznání přírodního prostředí velkomoravských nížinných hradišť*. In: Galuška, L. – Kouřil, P. – Měřínský, Z. (ed.), *Velká Morava mezi východem a západem*, 315–325. Brno.
- **2002:** *Sídelní aglomerace velkomoravských mocenských center v proměnách údolní nivy. Zpráva o výsledcích grantu Grantové agentury ČR č. 404/96K0/89, Přehled výzkumů* 43 (2001), 341–351.
- **2007:** *Ninth-century Mikulčice: the „market of the Moravians“? The archaeological evidence of trade in Great Moravia*. In: Henning, J. (ed.), *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, 499–524. Berlin – New York.
- **2008a:** *Das Hinterland des frühmittelalterlichen Zentrums in Mikulčice. Stand und Perspektiven der Forschung*. In: Poláček, L. (Hrsg.), *Das wirtschaftliche Hinterland der frühmittelalterlichen Zentren*. Internationale Tagungen in Mikulčice VI, 257–297. Brno.

- **2008b**: *Great Moravian, the Power Centre at Mikulčice and the Issue of the Socio-economic Structure*. In: Velemínský, P. – Poláček, L. (Hrsg.), *Studien zum Burgwall von Mikulčice VIII*, 11–44. Brno.
- Poulik, J. 1948**: *Staroslovanská Morava*. Praha.
- **1975**: *Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských*. Praha.
- Procházka, R. 2009**: *Vývoj opevňovací techniky na Moravě a v českém Slezsku v raném středověku*. Brno.
- Rapant, P. 1999**: *Úvod do geografických informačních systémů. Část 1. Škola – vložená příloha časopisu GeoInfo 2/1*. Ostrava.
- Redman, C. L. 1991**: *Distinguished Lecture Archaeology: in Defence of the Seventies – the Adolescence of New Archaeology*, *American Anthropologist* 93/2, 295–307.
- Ruttikay, A. 2005**: *Frühmittelalterliche gesellschaftliche Eliten im Gebiet der Slowakei und ihre Sitze*. In: Kouřil, P. (Hrsg.), *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas*, 225–254. Brno.
- **2006**: *Významné archeologické lokality z včasného středověku v oblasti Považského Inovca*. In: Pieta, K. – Ruttikay, A. – Ruttikay, M. (edt.), *Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva*, 191–204. Nitra.
- Sláma, J. 1986**: *Střední Čechy v raném středověku. II. Hradiště, příspěvky k jejich dějinám a významu*. Praha.
- Smetánka, Z. 1989**: *K problému energetiky v období středověku*, *Archeologia historica* 14, 43–51.
- Staňa, Č. 1985**: *Mährische Burgwälle im 9. Jahrhundert*. In: Friesinger, H. – Daim, F. (Hrsg.), *Die Bayern und ihre Nachbarn II*, 157–200. Wien.
- **1988**: *Velkomoravské počátky Brněnska*. In: Frolec, V. (ed.), *Rodná země. Sborník ke 100. výročí Muzejní a vlastivědné společnosti v Brně a k 60. narozeninám PhDr. Vladimíra Nekudy, CSc.*, 168–180. Brno.
- **1999**: *Poznámky k vývoji střediskových sídel na Moravě v pravěku a v časně době dějinné*. In: Moždioch, S. (ed.), *Centrum i zaplecze we wczesnośredniowiecznej Europie środkowej. Spotkania Bytomskie III*, 77–95. Wrocław.
- Stloukal, M. – Vyhnaněk, L. 1976**: *Slované z velkomoravských Mikulčic*. Praha.
- Tencer, T. 2006**: *Analýza pravekého a ranne stredovekého osídlenia v okrese Senica za použitia prostriedkov GIS*. Nepublikovaná seminárna práca, filosofická fakulta Masarykovy university, Brno.
- **2008**: *Geografické a archeologické priestorové dáta z územia Slovenska*. In: Macháček, J. (ed.), *Počítačová podpora v archeologii 2*, 181–196. Brno – Praha – Plzeň.
- Tilley, Ch. 1994**: *A Phenomenology of Landscape. Places, Paths and Monuments*. Oxford – Providence.
- Unger, J. 1992**: *Nástin vývoje životního prostředí na Břeclavsku od 6. do 15. století, XXI*. Mikulovské sympozium 1991, 95–108.
- **1993**: *Změny struktury osídlení ve 12 až 14. století na jižní Moravě*, *Archeologia historica* 18, 119–139.
- **2008**: *Problematika hájitelnosti předvelkomoravských a velkomoravských hradeb*. In: Štefanovičová, T. – Hulínek, D. (edt.), *Bitka pri Bratislave a jej význam pre vývoj stredného Podunajska*, 177–182. Bratislava.

Research into settlement structures in the hinterland of the early medieval stronghold in Mikulčice

Based on the latest findings the settlement agglomeration of Mikulčice-Valy is believed to be an extra-community complex (like Pohansko: see Dresler – Macháček 2008, 120). At a certain point in its existence this settlement was an extra-community centre, in which were concentrated society's political, social and economic elites (e.g. Hladík – Mazuch – Poláček 2008; Poláček 2008a; 2008b; with lit.). The formation of this centre led to the establishment of a hierarchy throughout the region as a whole. When researching settlement in the hinterland of the early medieval agglomeration in Mikulčice-Valy we use the hypothetical-deductive method, which we combine with a more subjective phenomenological view of the landscape.

The archaeological sources which have been discovered, described and analysed show that there was a strong link between the density and layout of the settlements in the Great Moravian period of the early Middle Ages and the extra-community centre in the valley flood plain of the River Morava. In my opinion, this link confirms the assumption that in this case the agglomeration was not the consequence of the dense concentration of settlement in this region and was in fact just the opposite, i.e. the concentration of settlement is the consequence of the establishment and development of the fortified agglomeration. The situation in the region in question indicates the fact that the density of settlement in this area did not play such a major role in the choice of places to build fortified central sites. There were a number of factors which played a crucial role in the placement of these fortified system. As regards the natural conditions of the region in question, the primary factors taken into consideration were the strategic and economic aims of the community and the existing infrastructure (roads). Fortified agglomerations may thus also have been established in areas that were only sparsely settled. I believe that sometime during the existence of the extra-community centre in Mikulčice there was the planned colonisation of the region and the settlement structure was subject to the needs of the centre. However, the colonisation of the area naturally respects the local conditions and also perhaps the older cultural and settlement traditions of the region. The site on which the agglomeration grew in the early Middle Ages provided almost ideal conditions as regards the structure of the settlement (inner dimensions of the complex) and the phenomenology of the landscape (outer dimensions of the complex).

Výzkumy severního podhradí hradiště Valy u Mikulčic: k otázce násilného zániku velkomoravských mocenských center na počátku 10. věku

Excavation of the northern suburbium of the Mikulčice-Valy
fort and violent downfall of the Great Moravian
centres at the beginning of the 10th century

MARIAN MAZUCH

This text tries from an archaeological viewpoint to resolve the question of how Great Moravia came to an end. There is a small look back at the essay by P. Kouřil, representing the archaeological evidence for the destructive Hungarian attack on the heart of the Great Moravian Empire at the beginning of the 10th century. On the basis of the overall archaeology situation in the settlement in the so-called northern suburbium of the Mikulčice centre (stratigraphy, the presence of the destruction horizon, impious or atypical burials directly in the destruction of the settlement, the traces of fire, datable artefacts and pottery), this article supplements and also backs up this hypothesis.

Early Middle Ages – downfall of Great Moravia – Mikulčice – settlement

Problém zániku Velké Moravy byl v minulosti pojednán především na úrovni historie (např. Třeštík 1987; 1991). Z pohledu archeologie bylo období konce velkomoravského státního útvaru, sledování a odlišení závěrečného horizontu osídlení na centrálních lokalitách či rozpoznání případných archeologických stop po náhlém zániku tak, jak se ukazuje právě z historického bádání, poměrně málo řešeno (výjimečná je v tomto ohledu patrně jen práce Z. Měřinského 1986). Dobrým příkladem, na němž je možno právě takovýto horizont i se stopami po násilném zániku postihnout, je areál takzvaného severního podhradí mikulčického velkomoravského mocenského centra.

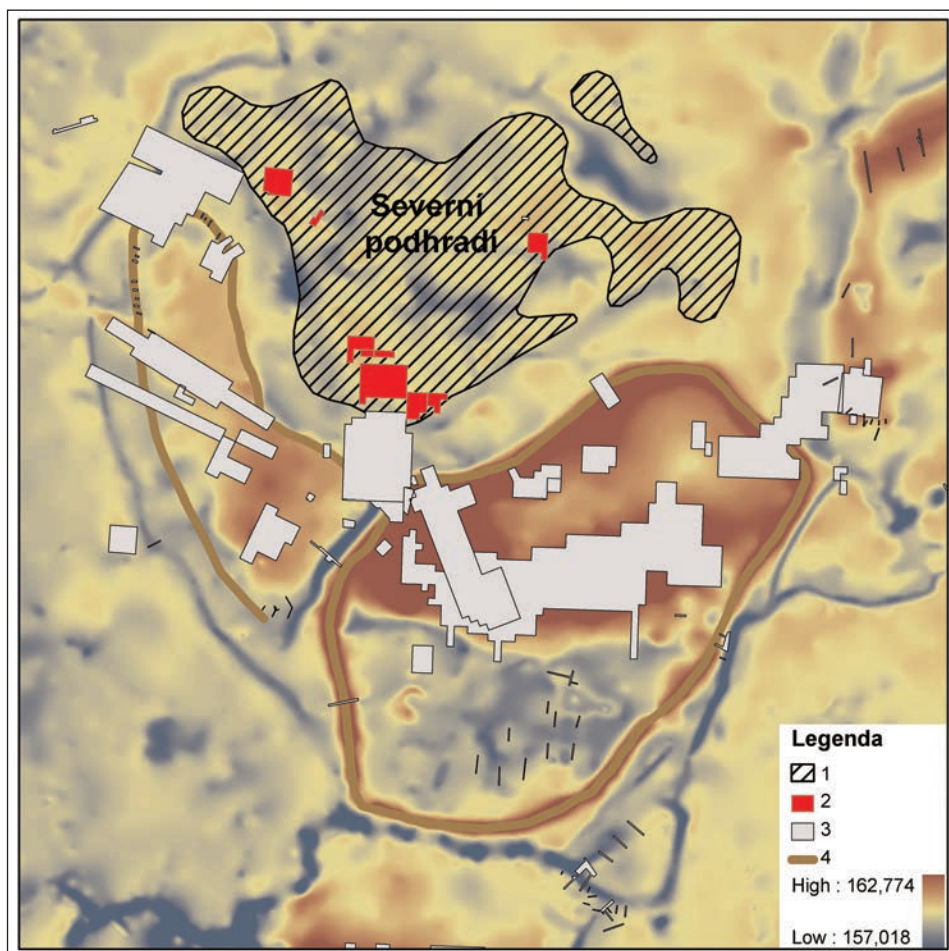
Sídliště v severním podhradí, vzhledem k své značné rozlehlosti a potenciálu, který je skryt v dalším terénním výzkumu tohoto dosud nepříliš poznaného areálu, skýtá možnosti nejen dalšího poznání nejbližšího zázemí velkomoravských center a jeho struktury, raně středověkého řemesla či bližšího pohledu na sociální postavení obyvatel podhradí, ale též způsobu, míře a době zániku mikulčického podhradí (jakožto integrální složky

celého systému mocenského centra), potažmo celého hradiště – s jehož funkční existencí, v obecné rovině existence takovýchto center, jistě stál a padal velkomoravský stát jako takový. V tomto příspěvku, věnovaném právě jubilantovi Pavlu Kouřilovi, chci ukázat, že doklady o násilném zániku mikulčického hradiště v souvislosti s maďarským nájezdem snad někdy na počátku 10. století, které P. Kouřil představil ve svých pracích (2003; 2008a), nejsou osamoceny. Obraz, který se nám takto doplňuje (a jsem přesvědčen, že budoucím výzkumem ještě dále bude), skutečně svědčí o tom, že minimálně Mikulčice, jako jedno z hlavních center velkomoravské moci, funkčně i významově právě ve zmiňovaném časovém horizontu zanikly násilnou cestou, a s nimi patrně i celý tento raně středověký mocenský útvar jako takový, tak, jak nám to ostatně, i když velmi spoře, nastiňují písemné prameny.

Severní podhradí (dále jen S podhradí) tvoří jednoznačně nejvýznamnější sídlištní jednotku mikulčického hradiště mimo opevněné areály (podrobné zpracování viz Mazuch v tisku, a). Jedná se o polohu severně od knížecího hradu (tzv. „akropole“) a východně od opevněného předhradí (obr. 1). Poznání sídelní struktury, vývoje a zániku sídliště v S podhradí lze teoreticky získat z osmi ploch, zkoumaných v tomto prostoru od roku 1972, dvě z nich však postrádají originální dokumentaci. V případě největší prokopané plochy P 1981-82 dosud dokumentaci do mikulčického archívu nevrátil autor tohoto výzkumu, bývalý člen mikulčického archeologického týmu, B. Klíma, dokumentace plochy P 1972-III je zcela nezvěstná. Zkoumané plochy nebyly většinou zpracovány ani do podoby náleзовých zpráv, zůstávala jen syrová dokumentace (tento neblahý jev je typický pro většinu prozkoumaných ploch mikulčického hradiště, viz též Poláček – Mazuch – Baxa 2006). Jedinou výjimkou tvořila náleзовá zpráva z menší plochy B 1984-88, č. 63 (Kavánová 1990). V kontaktu s plochou P 1974-II (kde byl vůbec poprvé na mikulčickém hradišti rozpoznán fenomén jílovitých úprav podlah nadzemních domů, Mazuch 2005a) proběhl detailní, revizně ověřovací výzkum P 2005 (Mazuch 2005b). Nově byly archeologicky vyhodnoceny i zbylé dvě plochy P 1974-I (Mazuch 2009a) a P 1975-76 spolu se severní částí K 1972-75 (Mazuch 2010).

Charakteristickým archeologickým dokladem zástavby sídliště v S podhradí jsou nepříliš mocné (okolo 20 cm) pravoúhlé jílové úpravy, ať už kompaktní nebo heterogenní povahy, představující podlahy nadzemních dřevěných domů (obr. 2). Celkově lze v souvislosti s prozkoumanou částí S podhradí hovořit o 10 až 11 podlahových úpravách od „standardních“ rozměrů kolem pěti metrů na pět metrů až po velké obdélníkové podlahy s délkou téměř deseti metrů a šířkou do pěti metrů (podrobně Mazuch v tisku). Absence kúlových jamek dává tušit, že domy v S podhradí byly srubové konstrukce. Z rozboru dokumentace jednotlivých výzkumů (nikoliv jen z nedoložených informací v publikacích) vyplývá, že dosud neexistuje ani v S podhradí, ani v severní části opevněného předhradí (tedy v místech, kde byly odkryty jílové, nikoliv písčité úpravy) jediný, originální dokumentací prokazatelný doklad jiné než srubové techniky stavby domů na jílových podlahových úpravách (Mazuch 2009c, 32).

K struktuře sídliště, resp. rozmístění jednotlivých usedlostí, lze říct vzhledem k malému rozsahu terénních prací a předpokládanému nedostatečnému rozlišování podlahových úprav na některých zkoumaných plochách (nehledě na občasnou absenci dokumentace či její zcela nedostačující provedení) jen velmi málo, přesto však lze celkový obraz sídliště poměrně dobře odhadnout. Velmi signifikantním jevem jsou jakési mikro jednot-

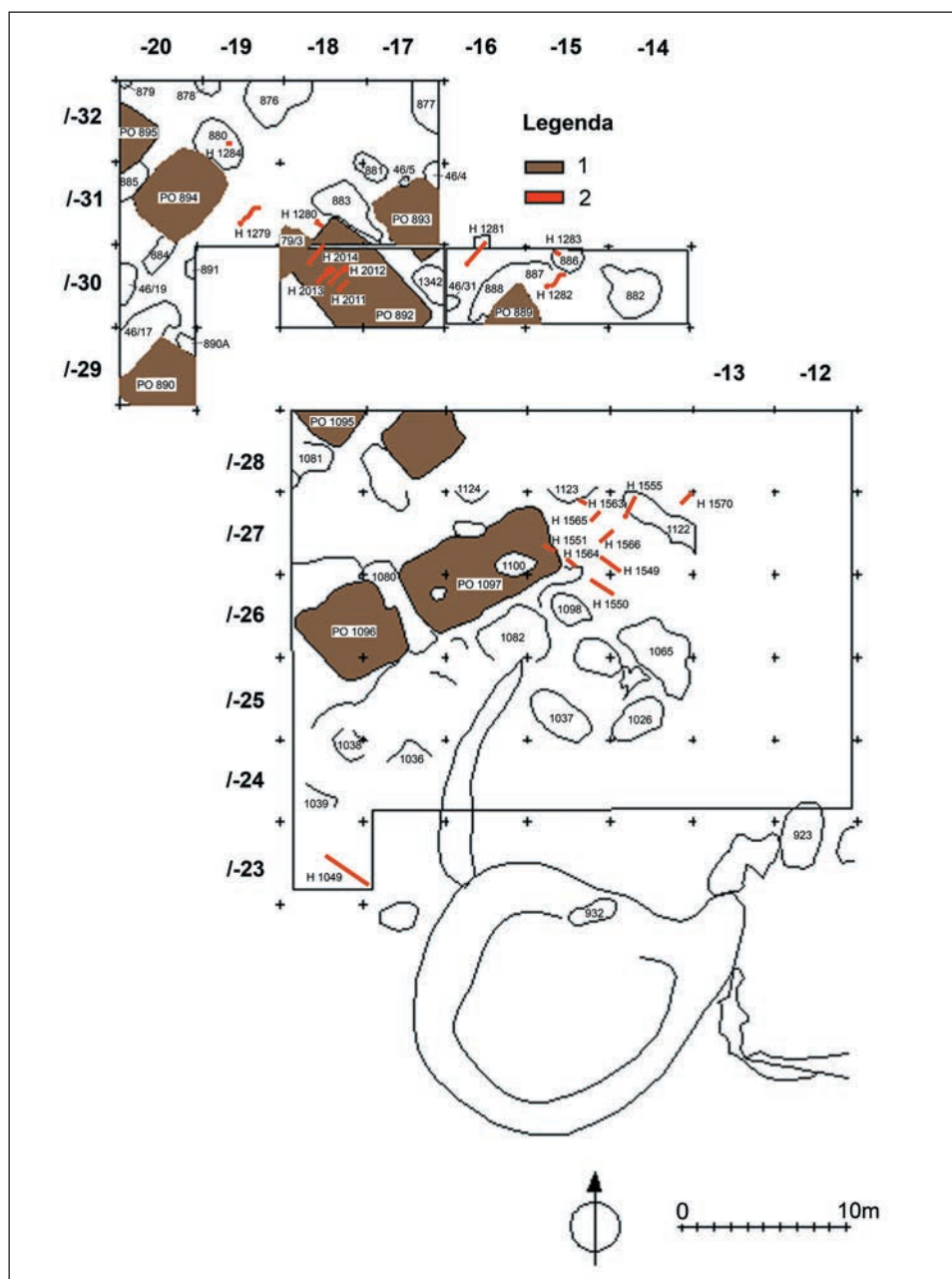

Obr. 1. Mikulčice-Valy, areál severního podhradí. 1 – předpokládaný celkový rozsah areálu podle zjišťovacích sond; 2 – zkoumané plochy sídliště v areálu severního podhradí; 3 – rozsah archeologicky prozkoumané části hradiště; 4 – naznačený průběh opevnění hlavního hradu a předhradí.

Fig. 1. Mikulčice-Valy, site of the Northern Suburbium. 1 – assumed total extent of site as determined by detection trenches; 2 – areas explored in the Northern Suburbium; 3 – extent of archaeologically surveyed parts of the fort; 4 – the course of the fortifications of the main castle and bailey.

ky, tvořené vždy dvojicí podlahových úprav, umístěných blízko sebe, mezi nimiž se nachází úzká protáhlá jáma. Tyto jámy byly s největší pravděpodobností vyhloubeny primárně pro potřebu materiálu na zbudování jílových podlah a následně využity jako odpadní jámy či skladištní prostory (v případě těch hlubších).

V jihozápadní části S podhradí, tedy v prostoru a nejbližším okolí zkoumaných ploch, lze doložit specializovanou výrobu. Jednoznačně je to možné nejspíše jen ve dvou

Obr. 2. Mikulčice-Valy, severní podhradí. Celková zjištěná situace v jižní části sídliště – od severu plochy P 1974-II, P 2005 a P 1981-82. 1 – jílové podlahové úpravy; 2 – lokalizace zemřelých jedinců v zánikovém horizontu sídliště.

Fig. 2. Mikulčice-Valy, Northern Suburbium. Overall situation in the southern part of the settlement – from the north, areas P 1974-II, P 2005 and P 1981-82. 1 – clay floor alterations; 2 – position of the deceased in the destruction horizon of the settlement.

případech (viz dále), i když objektů, v nichž byla provozována řemesla, mohlo být logicky více. Jak lze ovšem rozpoznat např. dílny řemesel, produkujících dřevěné, proutěné, skleněné či kostěné předměty (k problematice průkaznosti řemesel v archeologických objektech srov. Hladík – Mazuch – Poláček 2008, 193–194)?

V jihovýchodní části výzkumu P 1981–1982 (č. 58) se zřejmě nacházel objekt, ve kterém se přetvářela kovářská surovina v „koncové“ zboží, tedy v konkrétní železné předměty. Je pouze třeba, vzhledem k neexistující dokumentaci (viz úvod této práce) a diskutabilní lokalizaci, vznést velký otazník nad konkrétní a odvážnou rekonstrukcí podoby kovárny, kterou provedl B. Klíma (1985) při interpretaci prostoru mezi zahluobenými objekty 1082, 1037, 1026, 1065 a 1098.¹ Kromě nálezu části trubcovité dyzny a keramického krytu kovářského měchu, které byly dle autora (Klíma 1985, 430) odkryty právě ve zmiňovaném prostoru, je nejsilnějším důkazem pro kovářskou činnost bezpochyby značná četnost a rozptýl železné strusky v této části areálu (viz Mazuch v tisku; přehled jednotlivých druhů hmotných pramenů v S podhradí).

Druhý doklad specializované řemeslné výroby lze spatřovat v existenci objektu 865 na ploše P 1974-I (č. 45), ležící jihovýchodně od ploch 46 a 79, v dotyku s výzkumem 58 (ve zkratce Tejral 1975, podrobněji Mazuch 2009a). Objekt 865, ležící v bezprostřední blízkosti břehu bývalého říčního ramene Moravy, představuje středně do podloží zahluobenou protáhlou žlabovitou jámu se skupinou kůlových jamek po zarážených kůlech, rozmístěných s určitou pravidelností po obou delších stranách objektu. Objekt svou jižní částí ústí přímo do zaniklého řečiště Moravy. Mezi nálezy z výplně objektu a jeho okolí nápadně vystupuje množství tyglíků, slitky bronzů a olovených předmětů. Celkem se uvnitř a v bezprostřední blízkosti objektu vyskytuje ojedinělá koncentrace 26 tyglíků, 23 bronzů (slitky, drátky, atd.) a 4 olovených součástí náhrdelníku (viz dále). Za zmínku stojí i nález kleští. Celková nálezná situace, spolu se zmiňovanými předměty, dovoluje interpretovat obj. 865 (snad i ve spojení s obj. 875, popř. 874) jako kovoliteckou dílnu pracující s bronzem, popř. olovem (o těchto předmětech však lze též uvažovat např. jako o ztraceném osobním majetku některé z obětí zničujícího nájezdu na S podhradí; náleznost okolnosti ukazují spíše na jejich druhotné uložení – nacházejí se jen mělce pod povrchem v povodňovém příkrovu).

Z celkového počtu 9 trubičkovitých, příčně členěných olovených korálků z Mikulčic, patřících k náhrdelníkům typu Bernardsthal (k datování viz Měřinský 1985, 37; 1988, 132; součástí této práce je i první publikování mikulčických nálezů tohoto typu včetně katalogu), jich 8 pochází právě z ploch v S podhradí. Zbylý korálek byl nalezen ve vrstvě při výzkumu R 1979-80, č. 54 v podstatě přímo v prostoru severozápadní brány centrálního hradu (přístup přes most z areálu opevněného předhradí; výzkum dosud není, ostatně jako většina mikulčických odkrytých ploch, ani předběžně vyhodnocen). Zdánlivě zarážející je absence tohoto typu nálezů na samotné akropoli. Z výzkumu označeného jako Z 1981-II v S části akropole pochází pouze jediný nález, téměř celý olovený křížek zmiňovaného typu Bernardsthal (Měřinský 1988, 124, obr. 2.6), který ležel ve vrstvě těsně nad výplní objektu 1053 (na rozhraní čtverců 18/-15 a 19/-15, dokumentace této plochy je však ve všech ohledech zcela nedostačující). Velká část akropole však

¹ Autor v článku tento prostor popisuje jako podlahovou úpravu o rozměrech 500 × 420 cm, v jediném dostupném plánu (viz Poláček – Marek 2005, 245) je však v těchto místech zakreslen ovál o rozměrech pouze asi 2 × 3 m, který navíc není ani číslován v klasické mikulčické řadě pro sídlištní objekty (?).

postrádá svrchní vrstvy mladšího či pozdního velkomoravského horizontu (tyto kontexty jsou oderodovány, rozorány, či dokonce odstraněny zemědělskou činností až těsně nad podloží, viz dále). Pokud by olovené korálky spadaly do tohoto časového horizontu, nebyla by jejich absence tak překvapující. Rozmístění tohoto typu olovených korálků na mikulčickém hradišti by tedy mohlo mít příčinu v chronologii. Podporovalo by přehodnocené datování náhrdelníků s olovenými křížky a korálky do mladší fáze či závěru velkomoravské epochy tak, jak bylo publikováno Z. Měřinským (citace viz výše). S tímto datováním sice ve své nejnovější práci polemizuje Z. Klanica (2006, 107), avšak jeho argumentace je stěží akceptovatelná (Mazuch 2009b, 213).

Na základě hustoty osídlení v prostoru S podhradí, resp. nevelkých vzdáleností mezi jednotlivými domy, a s ohledem na zdejší půdní podmínky v 9. století (archeologicky nebyly zjištěny žádné stopy po jakémkoliv půdním horizontu vhodném pro pěstování kulturních plodin) lze odmítnout primárně zemědělskou funkci tohoto sídliště (koncentrace travních kos může dokládat držení dobytka – Poláček 2003, 614–618; ovšem na druhou stranu též jízdních koní). Kromě řemeslníků zde však mohly bydlet i jakékoliv jiné osoby, podílející se nějakým způsobem na ekonomickém chodu celé aglomerace či pověřené nejrůznějšími služebními povinnostmi, jež vyplývaly z potřeb elity. O sociálním rozvrstvení velkomoravské populace toho však, s ohledem na řemesla, služby, svobodu a nesvobodu takto pracujících jedinců, z historických pramenů příliš mnoho nevíme. Dalším problémem je naprostá neznalost ekonomicko-právní situace. Těžko tedy budeme odhadovat, kdo mohl být, kromě panovníka, zadavatelem práce řemeslníkům a v kterých odvětvích, jak fungoval trh, směna apod. (např. Třeštík 1987, 38–40). To vše je zde vzpomenuť právě v souvislosti s obtížemi jakékoliv detailnější funkční interpretace areálů velkomoravských mocenských center, či dokonce jednotlivých objektů.

V severozápadní části areálu S podhradí se vyskytuje jediná sakrální stavba v této části hradiště, VIII. kostel. Neodvážuji se soudit, nakolik je často vzpomínaná teorie o vlastnických kostelech a především o nutnosti existence nějakého velmožského dvorce v blízkosti takového kostela relevantní.² Obecně však nevidím důvod, proč by tento kostel neměl být spojován s existencí sídliště v S podhradí, a to jak ve smyslu funkčním, tak časovém. V souvislosti s předpokládanou existencí dvorců s takzvanými vlastnickými kostely je trochu s podivem, že by byly zakládány mimo opevněné, a tedy chráněné prostory, kde by takové rezidence byly zcela bezbranné a první na ráně jakémukoliv násilnému útoku.

Známý depot železných předmětů zakopaný pod podlahou kostela a zřejmě přikrytý dvěma žernovy (Poláček 2003, 632 s lit.; naposled Kouřil 2008b) by též ukazoval na nejistou dobu kolem zániku sídliště v S podhradí, přičemž stratigrafická situace dovoluje dvojí výklad stavu kostela č. VIII v době uložení tohoto depotu. Události spojené se zánikem Velké Moravy mohly být tak překotné, že jevy, jež bychom mohli chápat z hlediska stratigrafie jako chronologicky rozdílné (a ony ve skutečnosti jsou), jsou vlastně z hlediska historie současné. Depot mohl být uložen v kostele jak stojícím a v podstatě ještě funkčním (přímo před závěrečným útokem na oblast podhradí), tak zničeném (a to jak v době nejistot těsně po útoku, tak i později např. v řádu měsíců či několika let), což pro

² Ani u jednoho mikulčického kostela dosud nedošlo k archeologickému důkazu této kupodivu často vzpomínané teorie (naposled např. Hulíněk 2008, 200); tato otázka přímo volá po nových zjišťovacích výzkumech u těchto kostelů, ležících mimo opevněné areály.

nás z chronologického hlediska není důležité; nápadné je každopádně to, že toto uložení depotu v kostele jen dokresluje celkovou nálezovou situaci v S podhradí, která je vícekrát zmíněna v tomto článku (srov. Kouřil 2008b).

Sídliště v S podhradí je reprezentováno jednou fází osídlení, ve které patrně v relativně krátké době vznikly všechny sídlištní struktury, zachycené výzkumem (o časovém horizontu trvání a zániku tohoto sídliště bude pojednáno dále). Společným znakem všech dokumentovaných podlah v S podhradí je skutečnost, že byly navrženy přímo na jílovité podloží (na „staré“ povodňové hlíny, k problémům datování viz Poláček 1997, 40) a nikde pod nimi nebyl zachycen půdní horizont. Stejně tak nejspodněji uložené nálezy z vrstvy, která vznikala za doby fungování sídliště, jsou doslova natlačeny jakoby již v jílovém podloží. Celá situace navozuje dojem, že založení sídliště v S podhradí proběhlo přímo na záplavových jílech. Za celou etapu jeho fungování pak terén narostl o hlinitější vrstvu, jejíž mocnost (tedy od přechodu v podloží k zánikovému horizontu) činí v prostorech mezi podlahami jen kolem 15–20 cm. Svědčilo by to o tom, že v době založení tohoto sídliště, patrně někdy v průběhu druhé poloviny 9. století (?), byla hydrologická situace v tomto prostoru natolik vyrovnaná, že bylo možno vybrat toto místo k sídlení. Praktický život „na jílu“ každopádně musel být při zhoršených klimatických podmínkách velmi nepříjemný. Otázka, čím byla tato akce vyvolána, může být předmětem polemiky, myslím však, že nešlo o proces spontánní, nýbrž podmíněný rozsáhlou a nejspíše záměrnou restrukturalizací centrálního „hradu“. Na vyvýšených areálech (většinou tvořených písčítými dunami), které získaly svoji specifickou funkci buďto přirozeným vývojem či následkem záměrné přeměny, konané v takovém případě nejspíše panovníkem (např. Kostelisko jako pohřební areál, podobně i určitá část velké duny v Těšickém lese), již prostě nezbyl prostor. Navíc můžeme uvažovat i o tom, že specifické funkce, které vykonávali obyvatelé takového sídliště, vyžadovaly umístění v bezprostřední blízkosti centrálního hradu. Svrchní horizont sídliště v S podhradí nese stopy destrukce domů a požáru. Nikde však nejsou zjištěny stopy dalšího osídlení.

Přímo v úrovni destrukce (v zánikovém horizontu sídliště) se nacházejí i hroby. Čtyři odkryté kostry v ploše P 2005 ležely v podstatě bezprostředně na povrchu podlahy domu 892 (obr. 3). Těla všech čtyř zemřelých byla nejspíše pouze přihrnuta materiálem z destrukce domu, ani jedna z koster navíc svým umístěním „nepřesahovala“ vnější rozměry jeho podlahy. Polohy koster by svědčily pro rituální uložení, ostatní okolnosti však ukazují na nějaký provizorní nebo chvatný pohřeb. Ve spojitosti s destrukcí domu, resp. sídliště kolem, by bylo možné předpokládat násilnou smrt (oporou tohoto tvrzení je identická situace, zjištěná v souvislosti se způsobem pohřbu a niveletou ležících těl při výzkumu sousední plochy 46). Vzhledem k popisovanému charakteru těchto 4 pohřbů existuje velká pravděpodobnost nějaké formy příbuzenství mezi těmito jedinci (rozbor genetiky připravuje P. Velemínský z antropologického oddělení Národního muzea Praha). Hroby neměly žádné doprovodné nálezy, prokazatelně interpretovatelné jako patřící k hrobu (problém absence hrobové jámy, resp. pohřbů v sídlištní vrstvě, a to včetně 6 hrobů z plochy 46), až na HR 2012 a 2014. V oblasti pánve, mezi zápěstím kostry HR 2012 ležely tři železné předměty (ocílka a dvě přezky z opasku). U dětské kostry HR 2014 byly kromě souboru různých typů korálků v oblasti pánve nalezeny tři jednoduché bronzové náušnice s plechovou trubičkou ukončenou kuličkou V oblasti pánve byl nalezen i prsten z bronzového, pravidelně se od jednoho konce ke druhému zužujícího pásku a další, velmi

zkorodovaný železný kroužek, nalezený in situ v zajímavé poloze spolu s masivním kroužkovým bronzovým prstenem kosočtverečného průřezu se zaoblenými hranami a světle zeleným kotoučkovitým korálkem s příčným dělením po obvodu (podrobně Mazuch v tisku). Výskyt uvedeného typu náušnic shrnul Z. Klanica (2006, 91). Ačkoliv jejich datování poněkud nepochopitelně zamlžil, lze říci, že tyto náušnice vystupují v hrobových celcích často v kombinacích s olověnými součástmi náhrdelníků, skleněnými gombičky s ouškem, šitkovými prsteny, tedy s předměty, o jejichž datování do konce 9. či přelomu 9. a 10. století panuje v podstatě všeobecná shoda.

Celkově bylo podobných pohřbů, jak pietně, tak nepietně uložených (ovšem vždy v úrovni zánikového horizontu a až na výjimky bez doprovodných nálezů), odkryto ve všech zkoumaných plochách sídliště v S podhradí asi 20. Při prozkoumanosti tohoto areálu (asi 5,5 % z celkového odhadovaného rozsahu sídliště) lze teoreticky předpokládat několik desítek zemřelých.

Celková délka „života“ sídliště v S podhradí by měla mít odraz i v hustotě či případných superpozicích objektů. Pokud však superpozice nenacházíme a zároveň je zřejmé, že některé zahloubené objekty byly při zániku sídliště zaplněny odpadem jen zčásti nebo dokonce téměř vůbec (což dokládá sledování úrovně destrukce), ukazuje to skutečně na krátkodobost osídlení v řádech let až desítek let. Z rozboru zkoumaných ploch v S podhradí vyplývá, že sídliště zaniklo násilnou cestou (stopy požáru a především provizorní pohřby přímo v destrukcích staveb) a nebylo již znovu osídleno. Vedle takovýchto zřejmě v rychlosti pohřbených jedinců se na sídlišti vyskytuje i větší počet nepietně ležících koster (nad zásypy jam či částečně uvnitř, nebo na volné ploše mezi obydlími), odkazujících evidentně na skutečnost, že nebylo času či lidských sil k tomu, aby byli mrtví po útoku pohřbeni na regulérních pohřebištích, kterých bylo na mikulčickém hradišti opravdu dostatek. To vše nasvědčuje skutečnosti, že popisované náleзовé situace bychom měli připisovat opravdu poslednímu, avšak evidentně neúspěšnému obrannému boji obyvatel mikulčického hradiště. Jelikož je hmotná kultura tohoto zánikového horizontu bezesporu typicky velkomoravská, lze tento útok spojit s nájездem staromaďarských hord na počátku 10. věku, který mohl mít fatální dopad na celou existenci Velké Moravy (Kouřil 2003; 2008a).

Neúspěšnou poslední obranu hradiště dokládají vedle zmiňovaných hrobů v zánikovém horizontu též vícečetné nálezy nepietně uložených, resp. nepohřbených bojovníků v okolí hradeb (Mazuch 2009c, 230–231; Kouřil 2008a, 131). Výzkumů opevnění přitom nebylo v Mikulčicích provedeno příliš. Myslím, že velkou roli v osvětlení problematiky zániku hradiště by mohl přinést antropologický rozbor jak těchto koster (z hlediska věku obránců), tak především všech archeologicky doložených pohřbů v zánikovém horizontu (z hlediska věku a pohlaví). Jde o zjištění, zda poslední obrana hradu nestála na starších, nebo naopak velmi mladých mužích a zda oběti nebyli z valné většiny ženy, starci a děti. Tedy jestli hlavní moravská bojová síla nebyla před tím zničena někde jinde v otevřené bitvě. Zmiňované hroby však dosud plošným antropologickým hodnocením unikaly, patrně pro svou archeologickou „podřadnost“ (absence hrobové výbavy).

Výše uvedené doklady, vycházející z rozboru archeologické situace v severním podhradí, ale i další indicie z jiných areálů mikulčického hradiště, ukazují na násilný zánik sídliště v S podhradí, potažmo na konečný zánik celého mikulčického hradiště (ve smyslu jeho funkce jako mocenského, politicko-ekonomického a duchovního centra velkomoravské-

Obr. 3. Mikulčice-Valy, severní podhradí. Nález čtyř koster na ploše P 2005, uložených na podlaze domu 892 v horizontu destrukce. Dole lebka hrobu H 2 014, směrem k JV postupně hroby H 2 013, 2 012, 2 011.

Fig. 3. Mikulčice-Valy, Northern Suburbium. Find of four skeletons in area P 2005, laid on the floor of building 892 in the destruction horizon. Below is a skull from grave H 2014, and towards the SE graves H 2 013, 2 012, 2 011.

ho státu). V tomto zánikovém horizontu jsou přítomny pozůstatky zemřelých, kteří byli buď jen provizorně pohřbeni, popř. leží ve zcela nepietních polohách. To ukazuje na dočasné chvatné opuštění hradiště, kdy nebylo síly, popř. času, zahladit stopy po této katastrofě a patrně ani důvodu k dalšímu sídlení (likvidace elity, kolaps celého systému s přetrháním ekonomické sítě). Jelikož je hmotná kultura tohoto zánikového horizontu bezesporu typicky velkomoravská (a vzhledem k opakující se rámcové dataci odkrytých artefaktů – viz výše) lze zánik sídliště v S podhradí spojit s dramatickými událostmi na počátku 10. století.

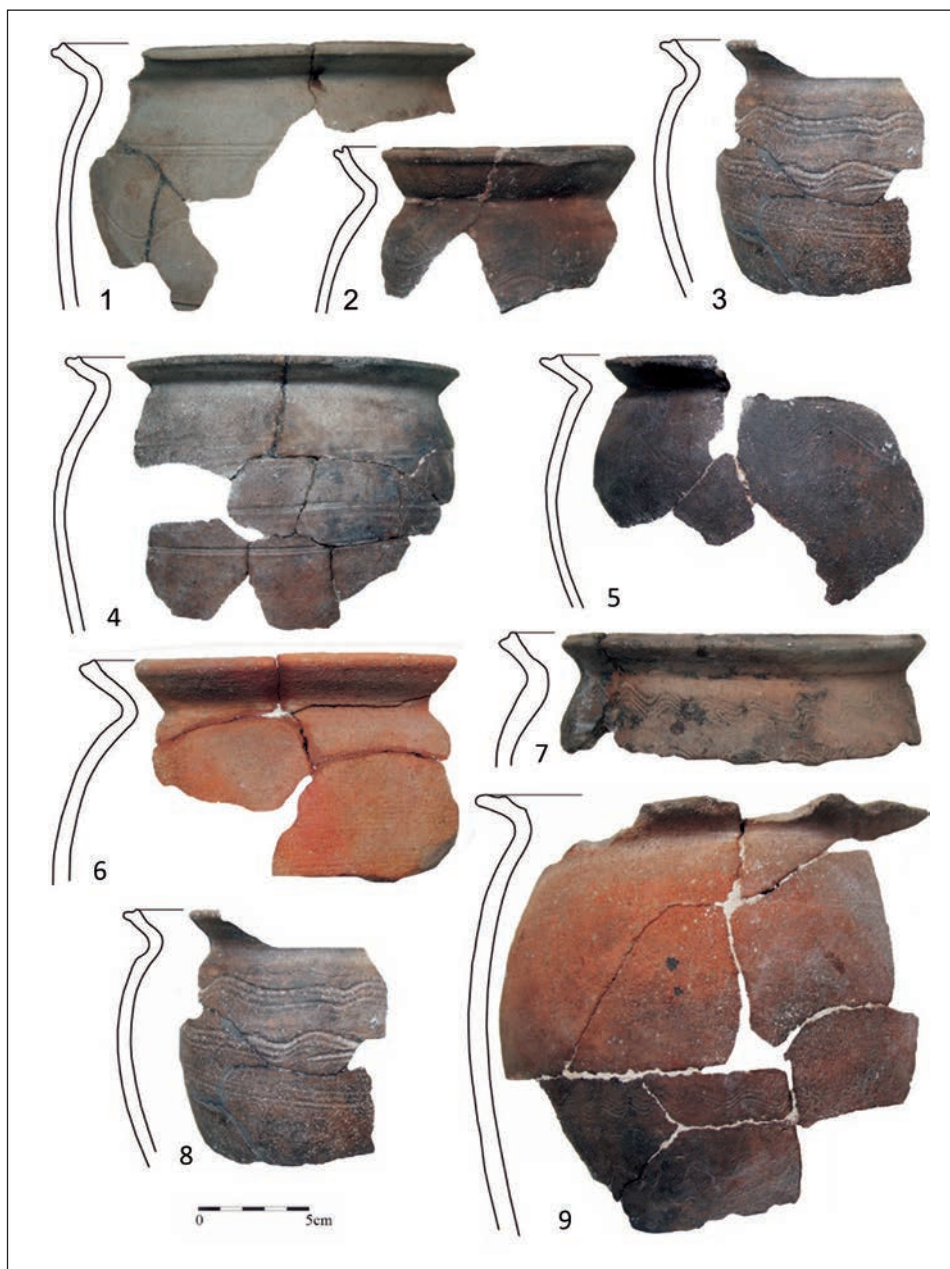
Mimo možnost, že se jedná o odraz například vnitřních rozbrojů v poslední fázi existence Velké Moravy, se v souvislosti s tímto zánikem nabízí známé absolutní datum, kterým je rok 905 či 906, tedy maďarský útok na srdce velkomoravského státu (srov. např. Třeštík 1991; Vavřínek 1996; Kouřil 2003; 2008a; Wihoda 2006; Měřinský 2008; s další literaturou). Zároveň by pak rozmach hradiště, jeho expanze do níže položených poloh v okolí centrálního hradu a opevněného předhradí (a s tím spojené uvolnění těchto stěžejních areálů pro budování sakrálních okrsků, resp. obytných objektů pro rozšiřující se elitu a její suitu) měla být vzhledem k výše uvedené obecné charakteristice „podhradí“ spo-

jena s vrcholnou fází rozmachu Velkomoravské říše, tedy snad s panováním knížete Rostislava, či pravděpodobněji nejspíše až Svatopluka, tedy obecně s druhou polovinou či koncem 9. století. Jsem přesvědčen, že značná dynamika vývoje většiny velkomoravských kulturních symptomů (která je verifikovatelná v historických pramenech na překotných a pohnutých osudech tohoto státního útvaru) je klasickými metodami archeologie ve smyslu jejich absolutního chronologického ukotvení nepostižitelná. Bez pomoci dendrochronologie, jejíž použití bude zrovna v podmínkách mikulčického hradiště i v budoucnu velmi problematické (Dvorská – Heußner – Poláček – Westphal 1999, 73), zřejmě nebudeme moci nikdy rozpoznat, zda celková doba trvání sídlišť na podhradí byla 50 či 10 let. Analogicky k tomu bude tedy obtížné určit zlomový bod ve vývoji mikulčického hradiště (tudíž i ve vývoji velkomoravského státu jako takového), kterým byla právě restrukturalizace akropole a nejspíše i s tím spojený rozvoj osídlení v podhradí, tedy v nejbližším „zázemí“ velkomoravského mocenského centra. Jedním z dokladů zmiňovaného dynamického vývoje některých aspektů hmotné kultury je právě výskyt keramiky mikulčického okruhu (termín viz Macháček 2001, 247; Mazuch 2009c – zde podrobná definice keramických znaků, typologické vymezení, rozptyl a kvantifikace keramiky mikulčického a blučinského okruhu na mikulčickém hradišti).

Ve všech sledovaných případech výzkumů v S (ale i východním) podhradí je prokazatelné enormní navýšení zastoupení keramiky právě mikulčického keramického okruhu (obr. 4). Ve stratigraficky nejstarších výplních jam se podíl této keramiky pohybuje okolo 30 %, v zánikovém horizontu sídliště je to již i přes 60 % (viz Mazuch 2009c, 182–220). Ukazuje se tedy, že zánik mikulčického hradiště zastihl výrobu keramiky mikulčického okruhu patrně v největším rozkvětu.

Naopak v žádném z kontextů sídliště v S podhradí nebyly zjištěny objekty s keramikou odkazující na starohradištní ráz, jak je tomu například u stratigraficky nejstarších jam na ploše centrálního hradu. Kromě fragmentů mikulčického a blučinského okruhu (příčemž je velmi důležité, že se nacházejí společně ve stejných kontextech) jednoznačně převládá vyspělá velkomoravská keramika se znaky profesionální výroby. Zlomky vykazující relativně horší ztvárnění či provedení jednotlivých keramických znaků (jednoduché okraje, masivní stěny, celková proporcionální „těžkopádnost“, horší úroveň výstavby nádoby, apod.), kterým takto obecně většinou přisuzujeme i vyšší chronologické stáří v rámci středohradištního období, se vůbec v zánikovém horizontu sídliště v S podhradí nevyskytují: je možné je v malé míře pozorovat jen v stratigraficky nejstarším horizontu nad podloží, byly tedy ještě v užívání v době založení sídliště.

Keramika mikulčického okruhu se vyskytuje ve všech dosud zkoumaných areálech mikulčického velkomoravského mocenského centra, a to v rámci středohradištního období vždy stratigraficky nejvýše. Pouze není exaktně kvantifikováno, v jaké míře vzhledem k příslušné stratigrafické, resp. chronologické fázi osídlení, především z důvodu neuskutečněných stratigrafických vyhodnocení jednotlivých zkoumaných ploch. S odkazem na výše uvedené doklady je tak možné použít keramiku mikulčického okruhu jako rozhodujícího indikátoru pro odlišení zmiňované vrcholné fáze velkomoravského období při vyhodnocování nových terénních výzkumů v těchto areálech s komplikovanější vertikální stratifacií. Značnou naději v „boji“ proti reziduím a intruzím skýtají do jisté míry „uzavřené“ nálezné celky především ve vrstvách mezi jednotlivými fázemi podlahových úprav. Nakolik bude moci být použito pro bližší relativní datování efektu dynamického

Obr. 4. Mikulčice-Valy, severní podhradí. Výběr keramiky mikulčického okruhu: 1 – 594-783/74; 2 – 594-4648/74; 3 – 594-4707/74; 4 – 594-4813/74; 5 – 4680/74; 6 – 4679/74; 7 – 594-4827/74; 8 – 4707/74; 9 – 4760/74.

Fig. 4. Mikulčice-Valy, Northern Suburbium. Selection of pottery from the Mikulčice area. 1 – 594-783/74; 2 – 594-4648/74; 3 – 594-4707/74; 4 – 594-4813/74; 5 – 4680/74; 6 – 4679/74; 7 – 594-4827/74; 8 – 4707/74; 9 – 4760/74.

nárůstu zastoupení tohoto okruhu, se teprve ukáže. Patrně to však, i při pozitivním výsledku, bude pomůcka použitelná pouze pro Mikulčice (případně jeho nejbližšího zázemí). Výskyt keramiky mikulčického okruhu na Pohansku u Břeclavi prozatím vykazuje poněkud jiný obraz (srov. Macháček 2001, 242–243). Tento jev by měl být předmětem budoucího, nejlépe společného, bádání obou pracovišť. Důležité pro toto srovnání jsou však otázky spojené se zánikem velkomoravského osídlení hradiště na Pohansku. Zdá se, že ačkoliv mohl být způsob zániku funkce hradiště na Pohansku oproti Mikulčicím rozdílný, mnoho indicií svědčí pro chronologicky shodné období (viz Dresler 2008, souhrnně 257). Stále častěji se tedy ukazuje, že historicky předpokládaný, leč v archeologii často zpochybňovaný náhlý (a patrně alespoň načas pro toto území přímo paralyzující) zánik Velké Moravy jako systému má reálné základy – že tato hypotéza získává stále ostřejší kontury.

Do tohoto rámce dobře zapadá i izolovaný výskyt keramiky mikulčického okruhu v Olomouci a v severozápadních Čechách (podrobněji Mazuch 2009c, 236 a 256–257, pozn. 81, s kritikou datování olomoucké skupiny keramiky mikulčického okruhu). Nebyl by to ostatně ojedinělý jev přenosu kulturních symptomů Velké Moravy, či přímo exodu obyvatel bezprostředně po zániku tohoto útvaru (viz např. výskyt keramiky blučinského okruhu a šperků moravské provenience na Staré Kouřimi – Šolle 1966 – nebo na pohřebišti v Lumbeho zahradě před Pražským hradem – Tomková 2005; též podnětná úvaha Z. Smetánky 2003, 38–53). Závěry přednesené v předkládané práci velmi dobře korespondují i s hypotézami Z. Měřinského (1986, 49) a P. Meduny (2007; k této hypotéze podrobněji Mazuch 2009c, 237–238).

Keramický horizont S podhradí, charakterizovaný výraznou převahou mikulčického keramického okruhu a keramikou blučinskou je, jak bylo vzpomenuto výše, stratigraficky shodný se zánikovým horizontem sídliště, jehož součástí jsou předměty, datovatelné do doby konce Velké Moravy (včetně zmiňovaného výskytu rombických šipek a nestandardních pohřbů). Tento keramický horizont lze identifikovat i v podhradí východním (Mazuch 2009c, 217–220). Již dříve bylo zřejmé, že se vyskytuje i v okolí VII. kostela (podrobnější publikace nových výzkumů je v přípravě) a areálu takzvaných Dolních Valů, v jihozápadní, níže položené části opevněného jádra hradiště (Poláček 1995, 168–169), ležícího však mimo písčitou dunu na jílech.³ Nelze však vůbec pochybovat o tom, že zmíněný keramický horizont, charakteristický pro osídlení mikulčického hradiště v mladší a pozdní velkomoravské fázi, je přítomen i v centrální opevněné části hradiště, na tzv. akropoli, i v areálu opevněného předhradí. Velkým problémem však bude jeho rozpoznání. Ačkoliv jsou Mikulčice obecně brány za málo druhotně poškozenou lokalitu (což skutečně oproti např. Nitře, Uherskému Hradišti či Olomouci platí), není ve skutečnosti tento stav až tak ideální. SV část akropole se známými sakrálními stavbami a palácem byla

³ Velmi zajímavá je otázka funkce tohoto zdánlivě prázdného areálu, kde oproti vyvýšené severovýchodní části nebyla dosud zjištěna jediná kamenná stavba. Nabízí se možnost, že šlo o do jisté míry prázdnou plochu, sloužící jako refugium či místo pro trh. Ovšem existují i další možnosti výkladu. Za prvé je nutný ověřovací výzkum v tomto areálu, aby byla definitivně vyloučena možnost, že i zde jsou přítomny přesně ty jílové podlahy, jaké známe ze sídliště v S podhradí a jež byly poprvé rozpoznány až po více než 10 letech od výzkumu na Dolních Valech (plocha DV 1961-64, č. 15 a další menší sondáže). Za druhé může jít o jev dynamicko-chronologický, jev pod hranicí možností archeologické datace. Nelze totiž vyloučit, že toto místo bylo opevněno až dodatečně, ovšem snaha o rozšíření centrální chráněné části hradiště mohla být ihned v počátku přerušena zánikem celého hradiště, spojeným s koncem Velké Moravy jako státního útvaru. Je však zřejmé, že konfigurace terénu v tomto areálu je stejná jako v 9. století. Díky vybudovanému opevnění sem až do současnosti nikdy nepronikla proudem žádná povodňová voda, není zde tedy taková vrstva povodňových hlín jako v podhradí.

silně narušována zřejmě již od novověku orbou a celková konfigurace terénu je mnohem plošší, než byla v raném středověku. Nejvíce poškozena je centrální část, která dříve tvořila vyvýšený hřbet. Zde došlo k značnému odnosu kulturní vrstvy, o čemž se v literatuře příliš nehovoří. Míra poškození klesá od středu akropole směrem k opevnění (s klesající absolutní nadmořskou výškou), kde je kulturní vrstva mnohem mocnější. Je třeba si uvědomit, že například v prostoru paláce či III. kostela byl terén při zahájení výzkumu na úrovni základů těchto staveb, čili až pod jejich bývalou podlahou. Chybí zde minimálně svrchních 40 až 50 cm historického terénu. Na tento problém, jako jeden z mála autorů, upozorňuje P. Kouřil v případě rozptylu, resp. zastoupení již výše zmíněných rombských šipek, představujících jeden ze zásadních dokladů násilného zániku mikulčického hradiště (Kouřil 2003, 114). V centrální části akropole se tak horizont z konce velkomoravského osídlení dostal do přeorané horní vrstvy spolu s doklady lokálně omezeného mladohradištního sídlení a je logicky i značně plošně dislokován. Není divu, že po takto datovatelných strukturách nemohlo zůstat kromě smíšeného keramického materiálu (navíc z velké části skartovaného, k tomu Poláček 1995; Mazuch 2009c, 171, 227) prakticky nic. Vzhledem k otázce struktury, vnitřního členění, vývoje a zániku hlavního areálu celého mikulčického velkomoravského centra je důležité připomenout, že jižní část akropole byla od určité doby, kterou zatím bohužel nelze přesněji určit, vyčleněna pro sakrální účely. Od sídliště (patřilo nobilitě, popř. služebnictvu?) v severní části byla oddělena komunikací, jež byla z obou stran lemována palisádou (rozpoznána byla např. v plochách Z 1968-I a Z 1969-II, viz celkové plány Poláček – Marek 2005, 175, 198, obr. 158, 190; ve starších výzkumech nebyla vůbec zaregistrována).

Jedině revizní výzkum právě takových míst v dotyku obou „světů“ může ukázat, zda poslední zachovaný horizont sídliště (v tomto případě s písčitymi podlahami),⁴ z části též možná postižený orbou, zčásti zachovaný minimálně v podobě podlah propadajících se do starších zahloubených objektů, není právě oním horizontem mladšího či pozdního velkomoravského úseku s výraznou převahou keramiky mikulčického okruhu. Jsem přesvědčen, že tomu tak je. Vedou mě k tomu dvě zjištění:

První vychází ze závěrů rozboru keramiky dvou čtverců plochy Z 1982, nacházející se v severní části akropole. V horních partiích výrazně převládá keramika mikulčického okruhu, zatímco stratigraficky pod útržky podlahy a v zahloubených objektech na úrovni podloží již nebyla přítomna (s využitím poznatků V. Hadravy 2008). Právě v prostoru severní i severovýchodní části hlavního opevněného jádra jsou nejlépe zachovaná souvrství, z nichž by bylo možno získat informace o charakteru a chronologickém zařazení tohoto sídliště. Výzkumy, které zde dříve probíhaly, jsou kvůli dosti špatné dokumentaci téměř nepoužitelné, ovšem dosud stále značně rozlehlá neprozkoumaná plocha skýtá do budoucna velký potenciál pro moderní exaktní terénní výzkum.

Druhým důvodem jsou pak zjištění učiněná při drobném výzkumu Z 2002-I (Mazuch 2003) v severozápadní části akropole – v důležitém prostoru se zachovanou stratografií – západně od brány a mostu spojujícího knížecí hrad s předhradím, v podstatě naproti II. kostelu, jen přes tehdejší hlavní komunikaci. Těsně nad podloží se v sondě Z 2001-I (vrstva 3) nacházely slovanské nálezy spolu s pravěkou keramikou. Z vrstvy 3 byly patrně zahloubeny všechny zjištěné jámy. Vrstva 2 (na hranici s vrstvou 3) pak obsahovala

⁴ Narodil od S podhradí – vždy záleží na charakteru podloží, z něhož bývá použit materiál na navržení podlahy.

všechny písčité či jílovité úpravy zjištěné ve zkoumaných sondách.⁵ Nad těmito úpravami, v některých místech přesně na hranici mezi vrstvami 2 a 1, se objevuje horizont kamenní (někdy až skládaných do jakési „dlažby“) s množstvím nálezů a mazanícovými vrstvičkami (ohnišťe?). Při výzkumu plochy 1969-I pod depozitářem se projevila shodná stratigrafie – nejjasněji v případě superpozice ve čtverci -11/+2; kamenná destrukce (v hloubce asi 60 cm pod povrchem) překrývala písčitou podlahovou úpravu č. 743.

Podlahové úpravy v popisované sondě Z 2002-I do objektů propadají, stejně jako horizonty kamenní a nálezy z vrstev 2 a 1. Právě v těchto vrstvách s jedinými zjištěnými písčitými podlahami (níže nejsou pozorovány ani v útržcích) zcela převládá keramika mikulčického okruhu (tvorí opět až 66 %), zatímco ve stratigraficky níže se vyskytujících objektech je možné chápat její výskyt jako intruzi. Zastoupení keramiky blučinského okruhu je podobné jako v případě S i východního podhradí.

V této souvislosti je třeba zmínit unikátní mincovní nález z plochy Z 1969-I, těsně sousedící se sondou Z 2002-I. Objev tří lombardských brakteátových mincí, takzvaných širokých denárů, ražených v Pavii a v Miláně mezi léty 894–895, resp. 896–898 (Kučerovská 1998, 156–157, obr. 6, katalog, č. 19–21), opatřených otvory pro zavěšení, byl učiněn ve čtverci -9/+2 a -10/+2, přičemž jednotlivé mince byly uloženy ve stejné relativní hloubce 70 cm pod povrchem. Tato hloubka ve vedlejší sondě Z 2002-I (při nesvažitém terénu) odpovídá v průměru právě vrstvě 2 (či hranici mezi vrstvou 2 a 1) se zjištěnými podlahovými úpravami a keramikou velkomoravských okruhů blučinského a mikulčického. Je velmi důležité, že tyto nálezy nelze prokázat za hrobový inventář (Mazuch 2003). Zavádějící informaci, která je dále citována v literatuře, publikoval Z. Klanica (1985, 119). Mince byly ve skutečnosti nalezeny ve vrstvě nad hroby, ovšem hrobové jámy zde nebyly příliš patrné, takže dokonce nejde ani s jistotou říci, že by byly v jejich zásypech. Dokumentace tohoto výzkumu neposkytuje ani informaci o tom, z jaké úrovně jsou zmiňované hroby zahlobeny. Hypotéza o tom, že se jedná o hroby zvláštní komunity, snad s odlišnou etnicitou či náboženským vyznáním (srov. např. Třeštík 1987, 33–34; Kouřil 2008a, 117), není ničím podložitelná. Není tedy nutné přijímat striktní tvrzení D. Třeštíka, že „v žádném případě nemůže jít o doklad maďarského nájezdu na Mikulčice v době pádu Velké Moravy“ (Třeštík 1987, 34). Nález těchto mincí v Mikulčicích ukazuje na problém, vznikající při archeologicko-historických interpretacích, jež jsou bohužel (jak to tak často bývá) odkázány na původní mylné informace, u nichž není přítomen důkaz v podobě nálezových okolností (navíc takto unikátních artefaktů: viz např. Kouřil 2003 112–113; 2008a, 117; Profantová 2008, 164). V případě lombardských denárů s průvrty se bezpochyby jedná o předměty staromaďarského původu, působení Maďarů přímo v areálu mikulčického „knížecího hradu“ (akropole) před rokem 906 ve smyslu jejich fyzické přítomnosti však nijak nedokládají (může jít o druhotnou kořist, tedy o oloupení přemoženeho maďarského bojovníka z dřívějších srážek, či o dar apod.).

Ve zmiňované sondě Z 2002 I se ukázal poměrně jasně stratigrafický předěl mezi prostorem, patřícím pohřbišti (s jednolitou mocnou humózní vrstvou), a sídlištem vně ohrazení sakrálního prostoru. Na příkostelních hřbitovech lze jen s obtížemi rozpoznat takovou hranici, neboť ve starých výzkumech nebyla pečlivě sledována a dokumentována celá nálezová situace (ná vaznost na sídlištní struktury, resp. podrobné sledování jakých-

⁵ Při odkrývání situace na ploše Z 1969-I v těsném sousedství popisované sondy Z 2002-I byly objeveny ve stejném horizontu dvě takové podlahové úpravy téměř v celém půdorysu – obj. 734 a 735.

koliv archeologických objektů kromě hrobů, a to jak ve vertikálně, tak v horizontálně stratigrafickém smyslu). Některé hroby tak prostorově mohou nebo nemusí souviset s pohřebištem, ovšem celý problém je ještě komplikován možností, že určitá část pohřbů může být odrazem právě posledního násilného útoku, tedy např. pohřbů obětí. Některá těla mohla být uložena jak přímo v místech, kde došlo k neštěstí (viz příklad S podhradí), tak ovšem i v místech zavedených pohřebišť. Tyto hroby, jestliže dosud nedisponujeme adekvátními archeologickými vyhodnoceními jednotlivých mikulčických pohřebišť na základě stratigrafie (což je bohužel až na výjimky realitou), nejsou odlišeny od hrobů „normálních“. Jestliže většina z nich neponese hrobovou výbavu, nepůjdou přirozeně odlišit od hrobů z mladšího období, například od hrobů mladohradištních. Dosud byly totiž takové hroby běžně brány jako doklady přirozeného kontinuálního povelmoravského vývoje na lokalitě. Přítomnost podobných pohřbů přitom může být odrazem jednorázové události, již lze jen obtížně archeologicky rozpoznat. Při budoucích archeologických hodnoceních by tedy bylo dobré brát v úvahu obě možnosti i v případě podobných projevů v jiných areálech mikulčického hradiště (viz např. Hladík v tisku – na příkladě vícenásobného střídání sídlištních a pohřebních aktivit v areálu Těšického lesa, zejména s ohledem na charakter stratigraficky nejmladších pohřbů horizontu H5).

Značně problematické je poznání stratigrafie opevněného předhradí. Zásadní pozornost je třeba věnovat skutečnosti, že tato opevněná uzavřená plocha leží na dvou odlišných typech podloží. Zatímco jihovýchodní část je oním prostorem na písčitém podloží (jde ještě o okraj duny, na níž se rozkládá akropole) se známou mocnou vertikální stratigrafií, často s vícero převrstvenými horizonty písčitých podlahových úprav (obecně např. Klanica 1970, 110), severozápadní část sídliště u brány s mostem směřujícím ven z opevněného areálu leží na jílu. Stratigrafie je v těchto místech mnohem „plošší“, prosta podobných superpozic. Důležité pro pochopení postdepozicičních procesů je též svědectví pamětníků a letecké snímky z meziválečné doby, ukazující na zemědělské využívání prostoru opevněného předhradí. Podobně jako v případě akropole totiž orba zničila svrchní vrstvu, patrně je i poškození nejmladšího horizontu podlah. Ačkoliv relativně velká míra prokopanosti tohoto areálu zdánlivě naznačuje dobrou znalost stratigrafických situací a struktury sídliště na předhradí, jsou možnosti archeologického vyhodnocení jednotlivých zkoumaných ploch značně komplikované. Největší plochy S 1960 a P 1963-64 jsou vzhledem k zcela nedostatečnému způsobu dokumentace prakticky nehodnotitelné.⁶ Výzkumy P 1973 a P 1976-77 v severní části předhradí jsou sice alespoň, co do archeologického vyhodnocení, dovedeny k nálezovým zprávám (Kavánová 1994; Klanica 1978), o zcela přesvědčivý stratigrafický rozbor však nejde (viz Mazuch 2009c, 154–156; v druhém případě se jedná pouze o opsání primární dokumentace a terénních poznámek).

Veškeré naděje na poznání stratigrafie a chronologie sídliště na předhradí lze, vedle zcela nutného nového terénního výzkumu, vložit asi již jen do ploch P 1962-68 a P 1971. Jejich dokumentace, především množství realizovaných řezů (v ploše P 1962-68 je to

⁶ Zřejmě nejsmutnějším příkladem toho, jak probíhal výzkum jedné ze zásadních částí předního velkomoravského mocenského centra, je právě plocha S 1960. Byla zkoumána kvůli výstavbě parkoviště pro muzeum. Svrchní vrstvy byly zcela oproti všem „mikulčickým“ zvyklostem odebrány těžkou technikou a naopak nejspodnější horizont, dnes pohřbený pod asfaltovou plochu parkoviště, zůstal nedokopán. Nejasné je i zaměření celé bohužel rozlehlé zkoumané plochy (asi 2 410 m²) – neznáme tedy její přesnou polohu v terénu, došlo ke skarpcím atypických střepů a inventovaná keramika je pouze slovně popsána (bez vyobrazení), což komplikuje jakoukoliv snahu o elementární orientaci v keramickém materiálu.

však případ jen posledních sezón, tedy pásů čtverců –J a –K), umožňuje při částečné konfrontaci s plošnými plány⁷ rozpoznat obecně strukturu osídlení v jednotlivých horizontech, i když tato konfrontace je ztížena neztotožněním v řezech odlišných vrstev s plošně zakreslenými útvary. Tímto způsobem je stratigraficky vyhodnocen výzkum P 1971 (Poláček – Marek 1993) s kritickým zhodnocením míry vypořádacích schopností jednotlivých nálezových celků (nálezových čísel), tedy jejich „čistoty“ v rovině intruzí a reziduí, a především v podstatě jakési „druhotné“ kontaminace, způsobené samotnou metodou terénní práce, kdy došlo ke smíchání materiálu z více kontextů do jednoho sáčku zcela nezávisle na velmi podrobné dokumentaci zvrstvení. Bohužel k rozlišování a popisu souvrství docházelo vždy až na závěr výzkumu po snížení plochy odečtem z profilů a jak již bylo řečeno, nedošlo ke konfrontaci těchto zjištění s plošnými plány. Je tak možné pouze mechanické přiřazení plánů k profilům pomocí nivelet. Problém s vyhodnocením stratigrafie a s chronologií těchto mohutných souvrství s horizonty podlah velmi přesně vystihl Z. Klanica (1970, 110). Paradoxně to však byl právě on, kdo byl v té době garantem metodiky terénní práce a dokumentace mikulčických výzkumů s neomezenou možností jejího definování či zkvalitnění. Proto je zarážející, že jeho vlastní slova ve zmiňované stati dokládají, že si byl výše uvedených nedostatků ve způsobu terénního výzkumu a jeho dokumentace celkem jasně vědom, přesto k žádným změnám po dlouhá léta nedocházelo. Naopak, některé výzkumy ze 70. a 80. let minulého století nedosahují ani úrovně dokumentace plochy P 1962-68. Ačkoliv tedy lze dosáhnout stratigrafického vyhodnocení celkové nálezové situace z těchto výzkumů, je vzhledem k metodice snižování terénu bohužel po mocných mechanických vrstvách téměř nemožné pracovat se stratigrafickým relokalizováním a chronologií samotných odkrytých artefaktů, z nichž nejzákladnější je keramika. Stratigrafický rozbor pásů „–K“ a „–J“ v ploše P 1962-68 nicméně indikuje velmi zajímavé skutečnosti, především ve vztahu ke strukturálním změnám na sídlišti. Jasně se ukázalo, že v poslední fázi života sídliště na předhradí (která je mimo jiné opět charakterizována keramikou mikulčického okruhu, ovšem v případě starých výzkumů je tato skutečnost degradována skartací keramiky, k tomu Mazuch 2009c, 226–229) došlo ve více případech k jakémusi „scelení parcel“. Nad místem, které zabíraly dvě podlahy, byla znovu navržena už jen jedna, odpovídající rozměry obou převrstvených podlah, popř. byly její rozměry ještě větší. Je ovšem otázkou, co tento jev vlastně znamená. Dále šlo s velkou mírou pravděpodobnosti ztotožnit podlahy fungující ve stejné době, ovšem ne ve všech případech. Některé podlahy byly obnovovány až ve třech, dokonce snad i ve čtyřech fázích nad sebou, jiné pouze ve dvou, navíc někdy nešlo o stejné rozměry. V jistých případech, především na styku s neprokopanou plochou, nešlo rozpoznat přesné rozměry a orientaci podlah (a to jednoznačně z důvodů již zmiňované nedostatečné plošné dokumentace a provázanosti s profily). Přesto však bylo možné rámcově rekonstruovat strukturu a hustotu obydlí v jednotlivých fázích sídliště, která nebyla tak statická, jak se doposud jevílo při publikování celkových plánů bez rozlišení třetího rozměru (průmět různých horizontů osídlení do jednoho celkového plánu ukazuje hustou „pravidelnou“ a „ulicovitou“ zástavbu). Již při předběžném stratigrafickém vyhodnocení celé nálezové situace v tomto prostoru a její rekonstrukci jsem zjistil, že stratigrafic-

⁷ Přestože jde o jednu z nejlépe dokumentovaných ploch, není ani zde plánů dostatečný počet a ukazují bohužel pouze momentální stav snížené plochy v době jejího dokumentování, tedy začištěnou ideální rovinu, a ne povrch ve třetím rozměru kolísajících přirozených kontextů, zde zejména podlah.

ké postavení některých objektů a rozměry i obrysy některých podlahových úprav vůbec nekorespondují s původními publikovanými závěry Z. Klanici (1968). Tento pro poznání vývoje osídlení opevněného předhradí jistě zásadní výzkum si žádá zcela jednoznačně revizi jak prostřednictvím nového vyhodnocení této zkoumané plochy, tak především nového terénního výzkumu, nejlépe přímo ve styku s výzkumem starším.

Z rozboru zkoumaných ploch v S podhradí vyplývá, že sídliště zaniklo násilnou cestou (stopy požáru, kumulace šipek rombického tvaru, a především chvatné a provizorní pohřby nacházející se přímo v destruktivním horizontu sídliště) a nebylo znovu osídleno, ba dokonce evidentně nebylo času či lidských sil k tomu, aby byli mrtví po útoku pohřbeni na regulérních pohřebištích, kterých bylo na mikulčickém hradišti opravdu dostatek. Podobně nesetřené či „neuklizené“ stopy boje byly mnohokrát doloženy i při výzkumech opevnění či zaniklých koryt, resp. dřevěných mostů (koncentrace seker pod mosty, nepohřbené pozůstatky obránců hradeb), nápadné je množství pohřbů v destruktivním horizontu (stratigraficky nejmladším) v dalších mikulčických areálech. To vše jednoznačně nasvědčuje skutečnosti, že popisované nálezkové situace bychom měli připisovat opravdu poslednímu, avšak evidentně neúspěšnému obrannému boji obyvatel mikulčického hradiště.

Myslím, že souhrn předložených indicií, svědčících pro násilný a náhlý zánik mikulčického hradiště (zánikový horizont, stopy požáru jak na otevřených sídlištích, tak v prostoru sakrálních staveb – Kouřil 2003, 114 – absence stop dalšího užívání sídlišť, nepietní pohřby, popř. mělké nestandardní hroby, hmotná kultura tohoto horizontu obecně datovaná do přelomu 9. a 10. věku) svědčí o jakémsi, již výše zmíněném, dočasném přerušení osídlení velkomoravských hradišť v prostoru jihomoravské nížiny, spojeném s faktickou ztrátou jejich centrality a mocenské funkce, jež bezpochyby vedlo k zhroutení velkomoravského státního útvaru. V případě Mikulčic mohlo jít dle představených dokladů dokonce i o krátkodobý hiát.

Většina chronologicky citlivějších artefaktů nalezených při výzkumech v S podhradí je datovatelná ke konci 9. století, případně na přelom 9. a 10. věku. Jedná se především o rombické šipky, olovené součásti náhrdelníků typu Bernardsthal, některé typy jednodušších náušnic – s plechovou trubičkou či oboustranným hrozníčkem, případně skleněné gombičky či jednoduché masivní bronzové prsteny apod. Není jistě bez zajímavosti, že uvedené druhy artefaktů se nápadně a povětšinou vyskytují pospolu, případně s nádobami mikulčického či blučinského okruhu, že tedy shodný chronologický horizont, rozpoznatelný na sídlištích, se odráží i v hrobových celcích. Jde tak o ukázkou toho, že sídlištní archeologie by mohla v určitých situacích pomoci při chronologickém hodnocení pohřebišť. Ta ovšem musí být nejprve podrobena stratigrafickému hodnocení, ne náhodnému vyzdvihování konkrétních předmětů, resp. hrobových celků a hledání analogií, čímž hodnocení pohřebišť jako celku často končívало (srov. Mazuch 2009b).

Je otázkou, jakým způsobem tyto události postihly nedaleké, významově a mocensky jistě nějakým způsobem spřízněné hradiště Pohansko u Břeclavi,⁸ kolik můžeme ve skutečnosti k tomuto problému získat informací v případě staroměstsko-uherskohradištské

⁸ Stopy požáru na sídlišti v jižním předhradí i v samotném opevnění jsou zatím opatrněji interpretovány jako záměrný požár v důsledku opuštění hradiště po zániku státních struktur Velké Moravy, a to mimo jiné i z důvodu prozatímní absence militarií a podobných stop boje či jiných násilných akcí, jaké poskytují právě Mikulčice (viz Dresler 2008).

aglomerace, navzdory všudypřítomné zničující středověké či moderní zástavbě, a jak se promítly (jestli vůbec) na dalších, méně zkoumaných, či od jihomoravských center vzdálenějších hradištích (Měřínský 1986; Kouřil 2003; 2008a). Přes zmiňovaná úskalí se v případě mohutné staroměstsko-uherskohradištské aglomerace, co do rozlehlosti i celkového charakteru osídlení zcela odlišné lokalitě oproti Mikulčicím, ukazuje, že stopy násilného ničení zde patrně nejsou (Galuška 2008, 260–261 s lit.). Buď při případném maďarském nájezdu již byli místní vládci poučeni z případu dolnomoravských hradů, nebo již nebylo (v případě např. rozhodující bitvě někde „v poli“) nikoho, kdo by toto centrum vojensky bránil. Struktury (ve smyslu řemesel, dopravy surovin a potravy, obchodu, atd.), které byly vybudovány a fungovaly jistě především z důvodů přítomnosti nobility a státního systému, patrně samovolně po eliminaci obojího odeznívaly, což mohlo vyústit v podobný obraz úpadku, jaký byl nastíněn pro „povelkomoravský“ vývoj i v případě dolnomoravských lokalit (srov. Galuška 2008, 261). Otázka osudů východní části Velké Moravy, včetně hlavního centra Nitry, je dosud nejasná i z hlediska historického (kooperace s Maďary?, přímý vliv?; naposled např. Steinhübel 2008; Štefanovičová 2008, 144). Zdá se, že v tomto ohledu bude důležité ověřit původní základy, na kterých stojí datace jednotlivých lokalit na Slovensku, resp. horizontů jejich osídlení, ale nejspíše i některých hradišť moravských (viz Wihoda 2006, 54).

Dle mého názoru dosud nebyly předloženy přesvědčivé doklady kontinuálního přežívání velkomoravské kultury v bývalých mocenských centrech v Pomoraví hlouběji do 10. století, přestože se občas taková datace vyskytuje v případě některých konkrétních předmětů velkomoravského původu (naopak z celkového archeologického pohledu se spíš jedná o zjevnou pauperizaci, což nevyvrací ani ojedinělé nálezy objektů či hrobů, datovatelných například do druhé poloviny 10. věku, srov. Poláček 1999). Je totiž důležité, v jakých měřítcích se pohybuje srovnání – na jedné straně velkomoravské mocenské centrum se stovkami příbytků i hrobů, mohutným opevněním a funkčním osídleným podhradím a naproti tomu povelkomoravské osídlení reprezentované několika jámami a hroby, byť umístěnými v prostoru bývalých fungujících příkostelních hřbitovů. Často diskutovaná kontinuita či diskontinuita se při tomto pohledu jeví jako problém více terminologicky než historicky. Budeme-li v toku času několik, nebo dokonce byť jen jediný projev intencionálního jednání člověka brát jako stejnou jednotku v porovnání s mnohaletým intenzivním sídlením se všemi dobovými sídelními kvalitami, pak bude, troufám si říct, „kontinuita“ osídlení prokázána v 99 % případů.⁹ Z hlediska statického a sémantického jistě. Ovšem nemyslím, že je tomu tak z hlediska dynamického, historického a vlastně faktického. Jedná se o porovnání sotva porovnatelných veličin. Domnívám se, že je nutné takto přemýšlet i v případě Mikulčic, eventuálně v případě projevů na velkých moravských nekropolích, kde je také na základě přítomnosti mladohradištních hrobů na velkomoravských pohřebištích tento jev brán apriori jako doklad kontinuity pohřbívání, což je možné, ovšem bývá přeneseně automaticky používán jako doklad kontinuity velkomoravské kultury. Samozřejmě, že nedošlo k nějaké genocidě či migraci obyvatelstva po pádu

⁹ Lze navíc jednoduše modelovat tolik náhodných situací, při nichž dojde k vyhloubení nějaké jámy, uložení těla či depotu do země, aniž je možné významově hovořit o sídlení jako takovém, neboť archeologicky jsou takové výjimečné a náhodné „osudy“ lidí či předmětů neodlišitelné od projevů běžného života, leda ovšem kvantitou na tom kterém místě ve shodném čase, což ovšem opět spíše podporuje pohled na otázku kontinuity osídlení, kterou zde předestírám.

velkomoravského státního zřízení, to jistě v žádném případě. Ale na centrálních moravských hradištích (tedy tam, kde to dostatečně umožňuje dosavadní archeologický výzkum), jako pilířích celé existence říše, je patrné zjevné a fatální ochrnutí funkce a zhroutilí celého systému, který každé hradiště tvořilo. Projevy „povelkomoravské“ jsou v tomto ohledu zanedbatelné (a to ještě dle mého názoru existuje problém s chronologickým zařazením takových projevů, viz níže) a ani mladohradištní osídlení lokality (Poláček 1998), která byla přirozeně díky svému geomorfologickému postavení a dlouholetému přešlému obývání lákadlem pro další osadníky, nelze dle dosavadních znalostí považovat než za zcela marginální (využití ruin kostelů či bývalého knížecího paláce jako základu pro bydlení?, resp. celý soubor mladohradištní keramiky datovatelný od 11. až do půlky 13. století, jenž při takovém časovém rozpětí mohlo vyprodukovat v podstatě několik málo domácností?).

Ošidné je v jistém smyslu i užívání samotného výrazu „10. století“. Z hlediska historického bude jistě zcela nesrovnatelný rozdíl např. mezi rokem 907 a 960. Samotný předmět, vytvořený např. v prostředí a době „živé Velké Moravy“, může „přežít“ z mnoha různých důvodů svůj reálný původ o mnoho let. Není však sám o sobě nositelem relevantní chronologické informace. Může být pouze posledním němým svědkem zaniklého světa, ze kterého vzešel, ale který v době jeho vlastní archeologizace již dávno zavál prach času.

V posledních letech se však začíná ukazovat, že nesmyslná tendence uplynulých desetiletí datovat jednotlivé aspekty slovanské kultury co nejhluběji do minulosti, poněkud uvadá. Myslím, že mnoho zásadních kulturních symptomů staré Moravy (kamenné stavby, mohutná opevnění velkých ploch, mosty a brány, zásadní strukturální změny uvnitř hradišť, síť satelitních vesnic, rozmach výroby a obchodu) bude možná mnohem spíše patřit do období vrcholu velkomoravského státu, než do jeho počátků. Mnohem častěji možná uslyšíme o době spojené s velkými jmény moravských panovníků Rastislava a především Svatopluka, o druhé polovině, respektive poslední třetině 9. století.¹⁰ Jsem navíc přesvědčen, že v otázce způsobu zániku Velké Moravy má archeologie v rukou mnohem větší trumfy, než samotná historiografie. Historikové patrně již nepřinesou k této problematice žádný takový poznatek, který by nebyl nesčetněkrát řešen, na jedné straně přijímán a na druhé straně ihned zavrhován jako nedostačující. Nemyslím si, že archeologie by měla být v tomto ohledu oproti historickým vývodům v pozici jakéhosi méněcenného oboru s nejistými závěry. Omezení vypovídacích schopností různých druhů pramenů je samozřejmě všudypřítomné, avšak hranice možností archeologie jako oboru nejsou nikterak menší než historie, jen jsou prostě jiné.

Práce vznikla v rámci výzkumného záměru Archeologického ústavu AV ČR, Brno, v. v. i., č. 10507 a grantu Grantové agentury Akademie věd ČR „Archeologické prameny z raně středověkých Mikulčic-podhradí“, č. A800010703.

¹⁰ Srov. datací stáří hradby velkomoravského Pohanska nejspíše do 80. let 9. věku – Dresler 2008, 205; dendrochronologie dokládá zcela shodné stáří v případě známých mikulčických mostů (Poláček 2005, 71 – mostní pilíře nesou data druhé poloviny, častěji poslední třetiny 9. století, většinou bez podkorních letokruhů).

Literatura

- Dresler, P. 2008:** *Opevnění Pohanska u Břeclavi*. Nepublikovaná disertační práce, filosofická fakulta Masarykovy university, Brno.
- Dvorská, J. – Heußner, U. – Poláček, L. – Westphal, T. 1999:** *Zum Stand der Dendrochronologie in Mikulčice*. In: Poláček, L. – Dvorská, J. (edt.), *Probleme der mitteleuropäischen Dendrochronologie und naturwissenschaftliche Beiträge zur Talaue der March*. Internationale Tagungen in Mikulčice V, 69–78. Brno.
- Galuška, L. 2008:** *Staroměstsko-uherskohradištská aglomerace – Veligrad v době zániku Velké Moravy*. In: Štefanovičová, T. – Hulínek, D. (edt.), *Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj stredného Podunajska*, 253–263. Bratislava.
- Hadrava, V. 2008:** *Velkomoravská keramika z Mikulčic, poloha – Centrální hrad*. Nepublikovaná bakalářská práce, filosoficko-přírodovědecká fakulta Slezské university, Opava.
- Hladík, M. v tisku:** *Siedlungsentwicklung im Areal von „Těšický les“ im Suburbium des Burgwalls von Mikulčice (Flächen T 1968-71 und T 1975-76)*. In: *Studien zum Burgwall von Mikulčice IX*, Brno.
- Hladík, M. – Mazuch, M. – Poláček, L. 2008:** *Das Suburbium des Burgwalls von Mikulčice und seine Bedeutung in der Struktur des Siedlungskomplexes*. In: Boháčová, I. – Poláček, L. (edt.), *Burg – Vorburg – Suburbium. Zur Problematik der Nebenareale frühmittelalterlicher Zentren*. Internationale Tagungen in Mikulčice VII, 179–212. Brno.
- Hulínek, D. 2008:** *Funkčné členenie veľkomoravských opevnených sídlisk na základe ich spoločenského významu a kontinuita ich pretrvávania v 10. storočí (Morava a západné a stredné Slovensko)*. In: Štefanovičová, T. – Hulínek, D. (edt.), *Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj stredného Podunajska*, 195–252. Bratislava.
- Kavánová, B. 1990:** *Mikulčice-Valy, okr. Hodonín. Plocha B 1984-88*. Nálezová zpráva, uložena v archivu Archeologického ústavu AV ČR, Brno, v. v. i. (č. j. 873/90).
- **1994:** *Mikulčice-Valy, okr. Hodonín. Plocha 1973*. Nálezová zpráva, uložena v archivu Archeologického ústavu AV ČR, Brno, v. v. i. (č. j. 488/94).
- Klanica, Z. 1968:** *Výsledky čtrnácté sezóny výzkumu v Mikulčicích, okr. Hodonín*, Přehled výzkumů 1967, 61–85.
- **1970:** *Pokus o třídění keramiky z Mikulčic*. In: Klíma, B. (red.), *Sborník Josefu Poulíkovi k šedesátinám*, 103–114. Brno.
- **1978:** *Mikulčice-Valy, okr. Hodonín. Plocha 1976-77*. Nálezová zpráva, uložena v archivu Archeologického ústavu AV ČR, Brno, v. v. i. (č. j. 684/78).
- **1985:** *Mikulčice-Klášteřisko*, Památky archeologické 76, 474–539.
- **2006:** *Nechvalín, Prušánky. Čtyři slovanská pohřebiště. Díl I. Příspěvek ke chronologii časně středověké hmotné kultury ve střední Evropě*. Brno.
- Klíma, B. 1985:** *Velkomoravská kovárna na podhradí v Mikulčicích*, Památky archeologické 76, 428–455.
- Kouřil, P. 2003:** *Starší Maďaři a Morava z pohledu archeologie*. In: Klápště, J. – Plešková, E. – Žemlička, J. (edt.), *Dějiny ve věku nejistot*. Sborník k příležitosti 70. narozenin Dušana Třeštíka, 110–146. Praha.
- **2008a:** *Archeologické doklady nomádského vlivu a zásahu na území Moravy v závěru 9. a v 10. století*. In: Štefanovičová, T. – Hulínek, D. (edt.), *Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj stredného Podunajska*, 113–135. Bratislava.

- **2008b:** *Kostel číslo 8 v Mikulčicích a jeho archeologický výzkum.* In: Galuška, L. – Kouřil, P. – Mitáček, J. (ed.), *Východní Morava v 10. až 14. století*, 53–79. Brno.
- Kučerovská, T. 1998:** *Münzfunde aus Mikulčice.* In: Poláček, L. (ed.), *Studien zum Burgwall von Mikulčice III*, 151–170. Brno.
- Macháček, J. 2001:** *Studie k velkomoravské keramice. Metody, analýzy a syntézy, modely.* Brno.
- Mazuch, M. 2003:** *Předstíhový výzkum na tzv. „akropoli“ velkomoravského hradiště Mikulčice – „Valy“*, *Přehled výzkumů* 44, 51–56.
- **2005a:** *Mikulčice – Valy (okr. Hodonín). Plocha P 1974-II (č. 46) v severním podhradí.* Nálezo-
vá zpráva, uložena v archivu Archeologického ústavu AV ČR, Brno, v. v. i. (č. j. 127/06).
- **2005b:** *Mikulčice – Valy (okr. Hodonín). Plocha P 2005 (č. 79) v severním podhradí.* Nálezo-
vá zpráva, uložena v archivu Archeologického ústavu AV ČR, Brno, v. v. i. (č. j. 128/06).
- **2009a:** *Mikulčice – Valy (okr. Hodonín). Plocha P 1974-I (č. 45) areál severní podhradí.* Nálezo-
vá zpráva, uložena v archivu Archeologického ústavu AV ČR, Brno, v. v. i. (dosud bez č. j.).
- **2009b:** *Několik poznámek k chronologii a datování hmotné kultury doby hradištní na Moravě.* In:
Dresler, P. – Měřínský, Z. (ed.), *Archeologie doby hradištní v České a Slovenské republice*,
211–216. Brno.
- **2009c:** *Takzvaný mladší velkomoravský horizont v Mikulčicích a otázka jeho poznání prostřed-
nictvím studia keramických okruhů.* Nepublikovaná dizertační práce, filosofická fakulta University
Karlovy, Praha.
- **2010:** *Revidierte Interpretation der „Kreisförmigen heidnischen Kultstätte“ im nördlichen Subur-
bium von Mikulčice.* In: Poláček, L. – Maříková-Kubková, J. (ed.), *Frühmittelalterliche Kirchen als
archäologische und historische Quelle. Internationale Tagungen in Mikulčice VIII*, 123–134. Brno.
- **v tisku:** *Besiedlung des nördlichen Suburbiums des Burgwalls von Mikulčice (Flächen P 1974-II
und P 2005).* In: *Studien zum Burgwall von Mikulčice IX.* Brno.
- Meduna, P. 2007:** *K počátkům Litoměřic.* In: Rašplíková, Z. (ed.), *Litoměřická kapitula. 950 let
od založení*, 23–32. Ústí nad Labem.
- Měřínský, Z. 1985:** *Velkomoravské kostrové pohřebiště ve Velkých Bilovicích.* Praha.
- **1986:** *Morava v 10. století ve světle archeologických nálezů*, *Památky archeologické* 77, 18–80.
- **1988:** *Kosočtverečné olovené křížky a jejich chronologické postavení v rámci hmotné kultury
střední doby hradištní.* In: Frolec, V. (ed.), *Rodná země. Sborník ke 100. výročí Muzejní a vlasti-
vědné společnosti v Brně a k 60. narozeninám PhDr. Vladimíra Nekudy, CSc.*, 122–145. Brno.
- **2008:** *Historický vývoj východní Moravy v 10. až 14. století a přínos archeologie k poznání jejich
dějin.* In: Galuška, L. – Kouřil, P. – Mitáček, J. (ed.), *Východní Morava v 10. až 14. století*, 7–39.
Brno.
- Poláček L. 1995:** *Altes Gliederungssystem der Mikulčicer Keramik.* In: Poláček, L. (ed.), *Slawis-
che Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert. Terminologie und Beschreibung.
Internationale Tagungen in Mikulčice II*, 131–202. Brno.
- **1997:** *Naturräumliche Bedingungen urzeitlicher Besiedlung.* In: Poláček, L. (ed.), *Studien zum
Burgwall von Mikulčice II*, 29–44. Brno.
- **1998:** *Graphittonkeramik aus Mikulčice.* In: Poláček, L. (ed.): *Frühmittelalterliche Graphittonke-
ramik in Mitteleuropa. Naturwissenschaftliche Keramikuntersuchungen. Internationale Tagungen in
Mikulčice IV*, 127–198. Brno.
- **1999:** *Raná grafitová keramika a otázka osídlení Mikulčic v 10. století*, *Archeologické rozhledy*
51, 740–759.

- **2003:** *Landwirtschaftliche Geräte aus Mikulčice*. In: Poláček, L. (ed.), *Studien zum Burgwall von Mikulčice V*, 591–709. Brno.
- **2005:** *Die Rolle der südmährischen Flüsse in der Geschichte Grossmährens*. In: Biermann, F. – Kersting, T. (ed.), *Siedlung, Kommunikation und Wirtschaft im westslawischen Raum*, 67–78. Langenweissbach.
- Poláček, L. – Marek, O. 1993:** *Mikulčice – Valy, okr. Hodonín. Plocha P 1971*. Nálezová zpráva, uložena v archivu Archeologického ústavu AV ČR, Brno, v. v. i. (č. j. 533/94).
- **2005:** *Grundlagen der Topographie des Burgwalls von Mikulčice. Die Grabungsflächen 1954–1992*. In: Poláček, L. (ed.), *Studien zum Burgwall von Mikulčice VII*, 9–358. Brno.
- Poláček, L. – Mazuch, M. – Baxa, P. 2006:** *Mikulčice – Kopčany. Stav a perspektivy výzkumu*, *Archeologické rozhledy* 58, 623–642.
- Profantová, N. 2008:** *Problém interpretace staromadžarských nálezů v Čechách*. In: Štefanovičová, T. – Hulínek, D. (ed.), *Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj stredného Podunajska*, 149–168. Bratislava.
- Smetánka, Z. 2003:** *Archeologické etudy. Osmnáct kapitol o poznávání středověku*. Praha.
- Steinhübel, J. 2008:** *Mađari, Slovakia, Bavori a Sasi v rokoch 896–933*. In: Štefanovičová, T. – Hulínek, D. (ed.), *Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj stredného Podunajska*, 39–51. Bratislava.
- Šolle, M. 1966:** *Stará Kouřim a projevy velkomoravské hmotné kultury v Čechách*. Praha.
- Štefanovičová, T. 2008:** *Slovensko v 10. storočí*. In: Štefanovičová, T. – Hulínek, D. (ed.), *Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj stredného Podunajska*, 137–148. Bratislava.
- Tejral, J. 1975:** *Vorbericht über die Ergebnisse der einungzwanzigsten Grabungssaison in Mikulčice (Bez. Hodonín)*, *Přehled výzkumů 1974*, 46, tab. 36–38.
- Tomková, K. 2005:** *Hmotná kultura raně středověkých pohřebišť Pražského hradu a jeho předpolí*. In: Tomková, K. (ed.), *Castrum Pragense 7: Pohřbívání na Pražském hradě a jeho předpolích*. Díl I.1, 217–304. Praha.
- Třeščík, D. 1987:** *Pád Velké Moravy*. In: Žemlička, J. (red.), *Typologie raně feudálních slovanských států (Sborník příspěvků z mezinárodní konference k tématu “Vznik a rozvoj slovanských raně feudálních států a národností ve střední a jihovýchodní Evropě”, konané ve dnech 18.–20. listopadu 1986 v Praze)*, 27–76. Praha.
- **1991:** *Kdy zanikla Velká Morava?*, *Studia mediaevalia Pragensia* II, 9–27.
- Vavřínek, V. 1996:** *Velká Morava*. In: Sláma, J. – Vavřínek, V. (ed.), *Ilustrované české dějiny*. 1. *Slovanské osídlení českých zemí a Velkomoravská říše*, 35–78. Praha.
- Wihoda, M. 2006:** *Morava v 10. století*. In: Sommer, P. (ed.), *České země v raném středověku*, 53–73. Praha.

Excavation of the northern suburbium of the Mikulčice-Valy fort and violent downfall of the Great Moravian centres at the beginning of the 10th century

In the past the demise of Great Moravia was dealt with at the relevant historical level. From an archaeological viewpoint the time when the Great Moravian state came to an end has been studied less extensively. The same can be said of the work to observe and diffe-

renniate the final settlement horizons in the central localities or to identify archaeological traces of the sudden demise of this state as indicated by historical research. A good example of this very horizon with traces of its violent demise is the so-called Northern Suburbium of the Great Moravian power centre of Mikulčice (to the north of the princely castle, the “acropolis” and to the east of the fortified bailey). The settlement in the Northern Suburbium is represented by a single phase of settlement, in which all the settlement structures disappeared in a relatively short space of time, as research has shown. One typical feature is the clay floors of all the buildings above ground, without exception, which were most probably log huts. The settlement is estimated to have existed for no more than a few years or decades (the absence of superimposed buildings, the fact that waste pits are only partially filled or empty, which corroborates the level of destruction, etc.). Analysis of the surveyed parts of the Northern Suburbium has shown that the settlement met a violent end (traces of fire and particularly makeshift burials in the ruins of the buildings) and was never resettled. Besides those who were obviously given a hasty burial, there are also large numbers of skeletons which were evidently left unburied. This clearly implies that there was not enough time or manpower to bury the victims of the attack in proper graves, of which there was no shortage at the Mikulčice fort. All the evidence indicates that this was a last, evidently unsuccessful attempt by the inhabitants of the Mikulčice fort to defend themselves. The material culture of this destruction horizon is without a doubt typically Great Moravian, and therefore, considering the recurring general dates of the artefacts found, the destruction of the settlement in the Northern Suburbium can be linked to dramatic events occurring in the early 10th century. The historical sources and finds of militaria (particularly rhombic arrows) imply that this could have been – at least in the case of the central forts around the lower reaches of the River Morava – a destructive attack by the old Magyars.

Arabský pramen o starých Maďarech z roku 942 zmiňující Moravu

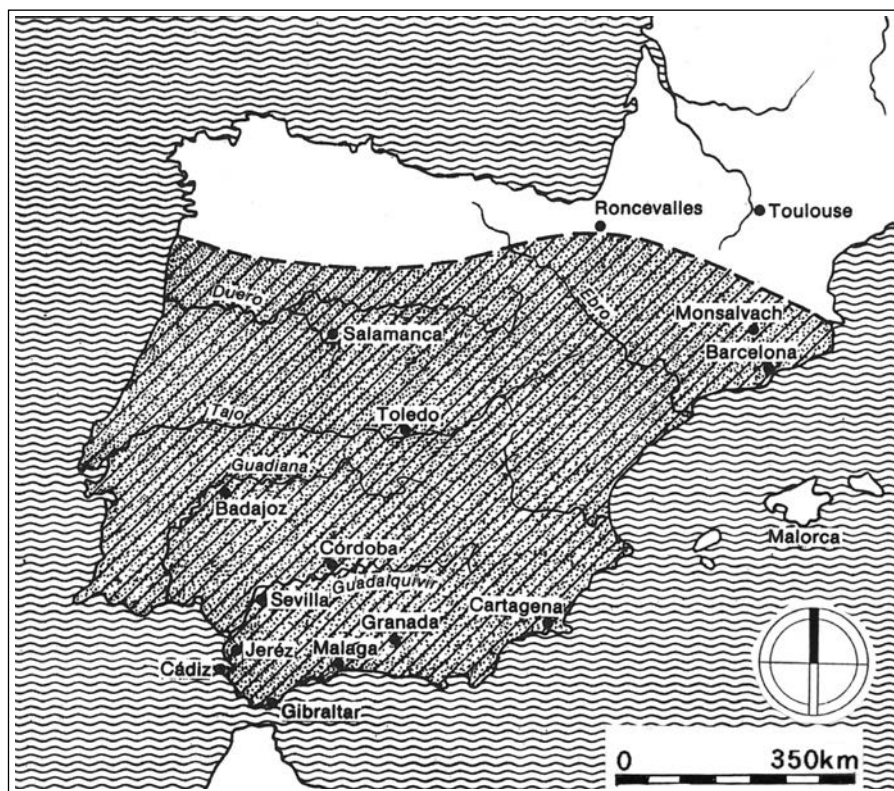
An Arabic source about the old Magyars dated 942
referring to Moravia

ZDENĚK MĚŘÍNSKÝ

In the wider context of the political history and power struggles of the 10th century, the article reports on an Arabic source on the capture of old Magyars near Lleida in Catalonia during their raid on Moorish Spain in 942. They tell of a town or castle i.e. probably the country, of Marāwa (Morávia or Morábija), that is Moravia, to the north of their home lands. This bears witness, if only to a limited extent, to the continuation of state organisation in Moravia in the 1st half of the 10th century.

10th century – old Magyars – Moravia – Moorish Spain

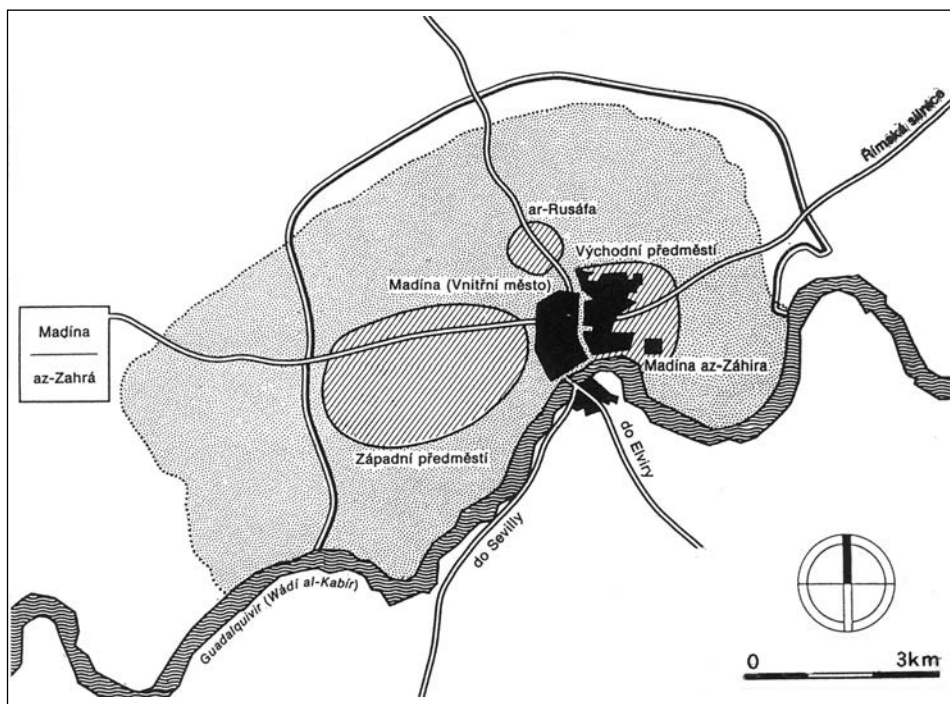
V roce 1985 upozornil A. Ruttkay (1985, 145; německá verze 1986, 163) patrně poprvé v tehdejší československé mediévistické literatuře na zprávu arabského pramene, že Maďaři zajatí ve Španělsku, konkrétně u Lāridy (Lérida v Katalánsku) při jejím obléhání, vypovídají o zemi, sousedící s nimi na severu, kterou nazývají „město Morabija“. Jde o arabskou relaci, obsaženou v marockém textu Al-Ṭaqāfa al-Maġribīja (VI. 1972, 1–22) a založenou na dílech nejpřednějšího maurského dějepisce Abū Marwāna ibn Ḥajjāna či Hajjāna (987/988–1076). Konkrétně má jít o nezachovaný, 60 knih čítající spis nazývaný Al-Muqtabas, což lze volně přeložit jako „Stručné výtahy“, a spis Muqtabas V, popisující události let 911/912 až 941/942. Poprvé na tento pramen upozornil Pedro Chalmeta Gendron spolu s F. Corrientem na kongresu v Barceloně v roce 1975, překlad do italštiny byl zveřejněn v Rivista degli Studi Orientali L, 1976, 337–351. Dále jej uvedli P. Chalmeta, F. Corriente a M. Subh v publikaci Ibn Ḥajjān. Al-Muqtabas V, vydané roku 1979 v Madridu (Chalmeta – Corriente – Subh 1979) a znovu je tento pramen s rozsáhlejším komentářem, připomínkami a vysvětlivkami uveden v maďarské edici A honfoglalás korának irott forrásai (1993, 61–66). Z těchto pramenů a publikací, zejména z francouzského překladu čerpal K. Czeglédy (1979, vstupní informace zvl. na s. 273–275; 1981), sama relace vzbudila značný zájem maďarských badatelů (Györffy 1980; 1981; 1993; Elter 1981; 1996; Makk 2000; 221; 2002, 81).

Obr. 1. El-Andalus v době chalífátu 'Abd al-Raḥmāna III. (891–961). Upraveno podle H. Kaufmanna (1982).

Fig. 1. El-Andalus at the time of the caliphate of 'Abd al-Raḥmān III. From H. Kaufmann (1982).

Samotná část popisující události let 911/912 až 941/942 se týká panování ummajjovského chalífa, původně emíra 'Abd al-Raḥmāna III. (Abdarrāḥmān III., Abd ar Raḥmān III., Abd er Raḥmān III., 891–961, 912 emír, 929 chalíf el-Andalus) v době největšího rozmachu Córdoba (např. Kaufmann 1982, 31–34, 49–59; Brett 1989, 22; Clot 2004², 91–111; k architektuře Stierlin 1996, 87–102). Tento, v podstatě jen z jedné čtvrtiny Arab pocházející ze Syrie, se projevil jako panovník převyšující své protihráče, a když nastoupil krátce po svých dvacetinách na córdobský trůn zmítaný nepokoji a vzpourami, zhostil se tohoto úkolu s obdivuhodnou energií. Domácí rozbroje zvládnul v podstatě do roku 928, mezi jeho nejzavilejší vnější nepřátele patřilo křesťanské království León, které rozšířilo své území až k řece Taju, a dále muslimská africká dynastie šiitských Fátimovců. V Leónu ale nastaly kolem roku 924 vnitřní boje o trůn a to 'Abd al-Raḥmānovi III. spolu s uklidněním vnitropolitické situace umožnilo posílit svoji pozici i prestiž. Vnější vyjádřením se 16. ledna 929 stala změna titulu na *chalífa*, *amīr al-mu'minīn* (chalífa, kníže věřících), čímž vyjádřil svoji plnou svrchovanost vůči slábnoucím Abbásovcům, a také *an-nāsir lidīn Allāh* (obránce víry Alláhovy). Započal i výboje vůči Africe, roku

Obr. 2. Córdoba v 10. století. Upraveno podle H. Kaufmanna (1982).

Fig. 2. Córdoba in the 10th century. From H. Kauffmann (1982).

931 obsadil Ceutu na africkém břehu Gibraltarské úžiny (současně náleží Španělsku) a tím si otevřel cestu do Mauretánie (951 dobyt Tanger, dnes Maroko). Na severu Pyrenejského poloostrova pak s výjimkou Leónu a části Katalánska sjednotil celé Španělsko, přičemž využil i vnitřních bojů mezi křesťany, v nichž zvítězil král Leónu a Asturie Ordoño III. (951–956), ochotný ke smíru s muslimy, který chalíf potřeboval k válce s Fátimovci. ‘Abd al-Raḥmān III. oslaboval též pozice muslimské šlechty a civilní úřady i vyšší vojenské funkce svěřoval otrokům, pocházejícím z řad Galicijců, Franků, Langobardů i dalších osob italského původu a také osob od pobřeží Černého moře. ‘Abd al-Raḥmān III. je považován za největšího z Umajjovců na západě. Zásadně pozvedl úroveň zemědělství, řemeslné výroby a obchodu a doba jeho téměř padesátileté vlády znamenala i vrchol arabského umění a architektury, literatury, vědy, medicíny, filozofie i dalších oborů lidské činnosti. V době svého panování přivedl cordóbský emirát na vrchol jeho moci, kdy o dobré vztahy s ním stála nejen Byzanc, ale také řada západoevropských království (Bednaříková – Homola – Měřínský 2006, 412).

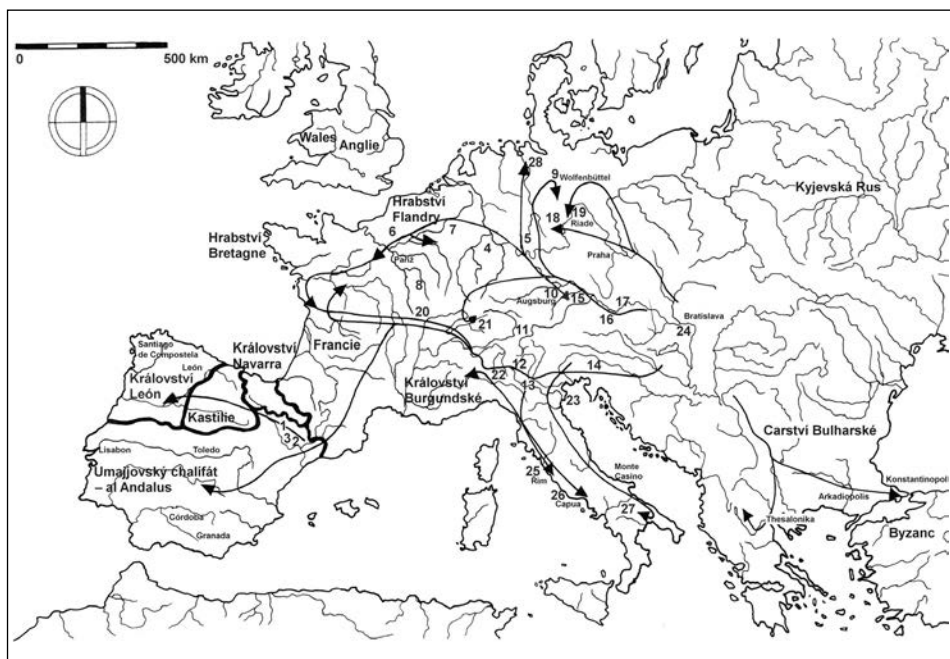
Na arabskou relaci upozornil také P. Ratkoš (1988, 128) a potom ji převzala i řada dalších badatelů (srov. Měřínský 2008a, 8; 2008b, 101), jako například F. Čapka (2001, 21) nebo L. E. Havlík (1993, 37). Čitelnost i srozumitelnost původního textu je však v některých odstavcích velmi špatná. Právě to bylo hlavním důvodem jeho zveřejnění P. Chalmetou Gendronem a F. Corrientem, kteří chtěli, aby upoutal pozornost zainteresovaných

badatelů. Sám K. Czeglédy (1979, 274–275) vycházel z francouzského překladu, jenž porovnával s dvakrát přefotografovaným originálem.

V samotné relaci je poměrně podrobně popisována loupežná výprava staromaďarských kočovníků do maurského el-Andalus, ležícího na území dnešního Španělska, jež se odehrála v červenci roku 942. Již na jaře roku 942 vpadli Maďaři do Itálie a italský král Hugo (926–946, †947) si od nich vykoupil mír a chytře je nasměroval přes jižní Francii do Španělska, kde útočili proti arabským pevnostem a v červenci oblehli město Lāridu (Liudprandi ep. 1839; 1915; V, 19; srov. Steinhübel 2004, 154 a pozn. č. 832 na s. 411). Právě zde jsou s přesnými časovými údaji popisována města, k nimž se dostali i jména jejich představitelů, jako například Wašqa (Huesca), Lārida (Lérida), Barbaštur (Barbastro), Šartānija (Cerdagna), vzpomínána je také Córdoba (Czeglédy 1979, 275–276). Z toho vyplývá, že nájezd, který byl náhlý a nečekaný, čímž došlo k momentu překvapení, postihl především severovýchod Španělska. V další kapitole je popisována krajina a způsob života starých Maďarů, jejichž vlast leží daleko na východě. Zde s nimi sousedili Bešeňové, z jihu Římané, Konstantinopol se od nich nachází jihovýchodně a severně od jejich země se nachází město či hrad (maďarsky *város*) Marāwa (Morávia či Morábija) a sídla ostatních slovanských (Šaqāliba) států. Na západě potom sousedí s Maďary Sasové a Frankové, přes jejichž území přecházejí při tažení do Andalusie, jež je od nich značně vzdálena. Při tažení do Španělska prošli potom přes Lombardii, jejíž hranice jsou od Maďarů usazených v karpatské kotlině vzdáleny 8 dní pěšího pochodu. Zde žijí při Dunaji a jsou nomádi podobně jako Arabové. Nemají města ani domy a jsou usazení roztroušeně ve stanech (Czeglédy 1979, 276).

V další části je potom popisováno zajetí pěti Maďarů 4. září 941 při obraně města Zaragoza. Ti si i v zajetí ponechávali původní kroj, později přijali islám a byli nakonec vyměněni za důležitého arabského činitele. Samotný nájezd starých Maďarů do maurského el-Andalusu trval podle relace zhruba jeden měsíc a při návratu měli být poraženi na franském území. Kronikář potom dále popisuje i taktiku bojových akcí starých Maďarů při nájezdu v roce 942. V jejich čele stálo sedm vůdců a mezi nimi měl být na základě zprávy ibn Ḥajjāna či Hajjāna určitě také Bulču ([w].l.h.w.d.y) neboli Vulšudi (Steinhübel 2004, pozn. č. 832 na s. 411). Nájezdníci trpěli zejména nedostatkem píce. Jakmile byla proti nim zorganizována silná protiakce, rychle ze Španělska odtáhli. Výše zmiňovaný údaj, že při návratu utrpěli na území Franků těžkou porážku a návrat do karpatské kotliny se podařil jen některým, je problematický, neboť je velmi pravděpodobné, že v případě velké porážky by ji západoevropští kronikáři registrovali. Mohlo se však jednat o celkem podružnou výpravu (srov. Czeglédy 1979, 276–282). Arabská relace podává celkem stabilní popis taktiky maďarských nomádů při jejich nájezdech do západní a jižní Evropy. Důležitá však je právě zmínka, že severně od jejich země se nachází město či hrad (maďarsky *város*) Marāwa (Morávia či Morábija).

Tato zpráva jasně naznačuje, že soudobé informace písemných pramenů o totálním zpusošení celé Velké Moravy starými Maďary na počátku 10. století (906), nekriticky přebírané a takto interpretované i některými historiky, nejsou přesné. Jak správně konstatoval na základě této zmínky P. Ratkoš (1988, 128), týkaly se hlavně východních oblastí jádra Velké Moravy, to znamená přibližně území dnešního jižního Slovenska až po dolní tok Moravy, a pouze v menší míře severní hornaté části dnešního Slovenska. Ještě méně je lze vztáhnout na západní a severní Moravu, kterou asi právě připomíná tento arabský

Obr. 3. Vojenská tažení starých Maďarů v letech 899–970. Upraveno podle F. Makka (2000).

Fig. 3. Old Magyars Military raids in 899–970. From F. Makk (2000).

1 – Huesca 942; 2 – Lérida 942; 3 – Barbastro 942; 4 – Worms 954; 5 – Fulda 915; 6 – Cambrai 954; 7 – Lobbes 914; 8 – Sens 937; 9 – Wolfenbüttel 938; 10 – Augsburg 955; 11 – St. Gallen 926; 12 – Brescia 899; 13 – Verona 899; 14 – Strata 901; 15 – Freising 909; 16 – Wels 943; 17 – Linec (Linz) 900; 18 – Eisenach 908; 19 – Riade 933; 20 – Dijon 937; 21 – Basilej (Basel) 917; 22 – Pavia 900, 924; 23 – Benátky (Venezia) 900; 24 – Bratislava 907; 25 – Řím (Roma) 927; 26 – Capua 937; 27 – Apulie (Puglia) 922, 947; 28 – Brémy (Bremen) 915.

pramen a v něm vypovídající staří Maďaři ji označují jako město či hrad (maďarsky *város*) Marāwa (Morávia či Morábija), což lze interpretovat i ve smyslu jakéhosi územního celku se zbytky předchozí státní organizace. To odpovídá názoru L. E. Havlíka (1978, 90–104, zvl. s. 100), že Morava byla Maďary zničena a přivedena k dočasnému placení *venditia* – daně. Podle něj počal rozpad Velké Moravy již krizí po Svatoplukově smrti v roce 894 a staří Maďaři na něm neměli podíl. Došlo ovšem k oslabení jádra státu a Moravané s nimi někdy kolem roku 900 uzavřeli spojenectví trvající do roku 901, kdy vypuklo mezi Moravany a Maďary nepřátelství. Někteří příslušníci společenské špičky z východních oblastí státu ovšem s nově příchozími kočovníky nadále spolupracovali. Ani občasná průchody jejich vojenských kontingentů Moravou (pokud tudy vůbec procházely) nemohly vést k zániku Velké Moravy a Moravané je měli ještě roku 906 při tažení do Saska porazit (jak prokazuje Třeštík 1991, 20–23, zpráva se vztahuje k roku 902). Ještě v letech 909–910 existovala na Moravě intaktní církevní organizace včetně arcibiskupství obnoveného roku 899, v období 919–924 okupovali Maďaři jižní Nitranско a počali se zde usazovat. Teprve v letech 924–926 došlo k novým bojům s Maďary,

procházejícími jádrem staré Moravy do Saska a to mělo za následek nastolení placení tributu. Až s tímto datem měla souviset změna centrální vlády a snad i konec mojmírovské dynastie či její hlavní větve a možná i úpadek arcibiskupství. Nešlo však o zánik státu jako takového, centrální moc přežívala, i když hluboce poklesl její význam (srov. Havlík 1978, 90–104; 1982, 74; 1985a, 173–174; 1985b, 196–197, 203–204; 1987, 222–223, 264–265; dále srov. Třeštík 1991, 11).

Takto přesný časový sled popsaných událostí a jejich charakter lze však na základě torzovitých a nejednoznačných písemných pramenů těžko stanovit, jak podrobně prokazuje v analýze Havlíkových závěrů D. Třeštík (1987, zvl. pozn. č. 72 na s. 56–58; 1991, 10–22). Podle něj bojovali Moravané, alespoň pokud to víme, vítězně s Maďary v roce 902 a potom táhli roku 906 Maďaři do Saska asi přes Moravu a Čechy jako spojenci Daleminců proti Sasům, přičemž žádné boje s Moravany prameny neregistrují. D. Třeštík usuzuje, že by toto spojení nebylo možné, pokud by se v této době již Maďaři nestali rozhodující politickou a vojenskou silou ve středním Podunají, to je jestliže by již nepřemohli Moravany, kteří byli od ledna 901 spojenci Bavorů a vzhledem k jejich neúčasti v bitvě u Bratislavy 4. července roku 907 se tak muselo stát před tímto datem. Také Regino z Prümü, končící svojí kroniku v roce 908, hovoří nejen o zpusťování země, ale také o definitivním zániku Svatoplukova *regnum* (MMFH I, 140). Pád Mojmir II. by tak měl náležet k roku 906, či krátce před tímto datem. Jestli se však tak stalo někdy v letech 905–906 v bitvě nebo bojích odehrávajících se na jihozápadním Slovensku snad v okolí Nitry, při nichž zahynul také Mojmir II., což naznačuje pozdější uherská tradice, zůstává hypotézou (Třeštík 1987, 36–38; 1991, 22–23; srov. též Wihoda 2006, 53–54). Podle Šimona Kézy (*Gesta Hungarorum*, cap. II 23; viz MMFH I, 264–265) se tak mělo stát v rozhodující bitvě se Svatoplukem /sic!/ u Bánhidy nedaleko od Taty na pravém břehu Dunaje jihovýchodně od Komárna. Právě na základě této i dalších zpráv však nelze předpokládat úplný zánik státního ani církevního života na území Moravy. Zaniklo pouze to, co činilo moravský stát státem – dynastie, velká státní družina tvořící knížecí vojsko, došlo k rozbití velmožské aristokracie představující vládnoucí špičku státu i jeho správního aparátu. Také Dušan Třeštík (1987, 37–38; 1997, 286–287) předpokládá, že Maďaři obsadili z celého velkomoravského území jen jižní část Slovenska a život na Moravě pokračoval snad pod nějakými malými lokálními vládci (srov. též Wihoda 2006, 54).

Jak již bylo řečeno výše, po rozpadu Velké Moravy se na Moravě patrně v omezené míře uchovaly zbytky samostatné státní organizace, závislé v 1. polovině 10. století na Maďarech. Právě to naznačuje i zpráva z doby kolem roku 942, kdy staří Maďaři, kteří se dostali do zajetí v maurském Španělsku, hovoří o své zemi, jež na severu sousedí s městem (zemí?) Morava.

Práce vznikla v rámci grantového projektu Grantové agentury ČR č. 404/09/0840 „Morava v raném středověku“.

Prameny a literatura

A honfoglalás korának írott forrásai, 1993. In: Kristó, G. (red.), *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7, 61–66. Szeged.

Bednaříková, J. – Homola, A. – Měřínský, Z. 2006: *Stěhování národů a východ Evropy. Byzanc, Slované, Arabové*. Praha.

Brett, M. 1989: *Mauri. Islam na Západe*. Bratislava.

Clot, A. 2004²: *Das maurische Spanien. 800 Jahre islamische Hochkultur in Andalus*. Düsseldorf (2002¹ Düsseldorf – Zürich; orig. *L'Espagne musulmane. VIIIe–XVe siècle*. Paris 1999).

Czeglédy, K. 1979: *Új arab forrás a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról*, Magyar Nyelv LXXV, 273–282.

- **1981:** *Még egyszer a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról*, Magyar Nyelv LXXVII, 419–423.

Čapka, F. 2001: *Dějiny Moravy v datech*. Brno.

Elter, I. 1981: *Néhány megjegyzés Ibn Hayyánnak a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról szóló tudósításához*, Magyar Nyelv LXXVII, 413–419.

- **1996:** *A magyar kalandozáskor arab forrásai*. In: *A honfoglaláskor írott forrásai*, szerkesztette L. Kovács, L. Veszprémy, 173–180. Budapest.

Györffy, G. 1980: *A 942. évi magyar vezérnévsor kérdéséhez*, Magyar Nyelv LXXVI, 308–317.

- **1981:** *Új arab forrás a magyarok 942. évi kalandozásáról*, Magyar Nyelv LXXVII, 511–512.

- **1993:** *Krónikáink és a magyar őstörténet*. In: *Régi kérdések-új válaszok*, 225–230. Budapest.

Havlík, L. E. 1978: *Morava v 9.–10. století. K problematice politického postavení, sociální a vládní struktury a organizace*. Praha.

- **1982:** *Slované a Maďaři ve středním Podunají v IX. a X. století*. In: Hejl, F. – Pražák, R. (ed.), *Současný stav a úkoly československé hungaristiky (materiály I. československého hungaristického symposia, Brno 2.–4. října 1978)*, 65–81. Brno.

- **1985a:** *Velká Morava – historie a legenda*, Slovanský přehled 71, 158–175.

- **1985b:** *Velká Morava v kontextu evropských a obecných dějin*. In: Poulik, J. – Chropovský, B. (ed.) a kol., *Velká Morava a počátky československé státnosti*, 187–214. Praha – Bratislava.

- **1987¹:** *Kronika o Velké Moravě*. Brno (1992²).

- **1993:** *Moravské letopisy. Dějiny Moravy v datech*. Brno.

Chalmeta, P. – Corriente, F. – Subh, M. 1979: *Ibn Hajján. Al-Muqatabas V*. Madrid.

Kaufmann, H. 1982: *Maurové a Evropa. Cesty arabské vědy a kultury*. Praha (1. vyd. Düsseldorf 1977).

Liudprandi ep. 1839: *Liudprandi episcopi Cremonensis opera omnia ex Monumentis Germaniae historicis fecit G. H. Pertz*. Hannoverae.

- **1915:** *Liudprandi Antapodosis*, ed. J. Becker, *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae historicis recusi*. Hannoverae et Lipsiae.

Makk, F. 2000: *Die Ungarnzüge*. In: *Wieczorek, A. – Hinz, H.-M. (Hrsg.), Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie. Handbuch zur Ausstellung. Band I*, 221–224. Stuttgart.

- **2002:** *Tažení Maďarů*. In: *Wieczorek, A. – Hinz, H.-M. (ed.), Střed Evropy okolo roku 1000. Příručka a katalog k výstavě*, 80–81. Stuttgart – Praha.

Měřínský, Z. 1986: *Morava v 10. století ve světle archeologických nálezů*, Památky archeologické LXXVII, 18–80.

- **2008a:** *Historický vývoj východní Moravy v 10. až 14. století a přínos archeologie k poznání jejích dějin.* In: Galuška, L. – Kouřil, P. – Mitáček, J. (ed.), *Východní Morava v 10. až 14. století*, 7–39. Brno.
- **2008b:** *Morava v 10. a na počátku 11. století.* In: Štefanovičová, T. – Hulínek, D. (ed.), *Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj stredného Podunajska*, 79–112. Bratislava.
- MMFH:** Bartoňková, D. – Havlík, L. – Masařík, Z. – Večerka, R. (ed.), *Magnae Moraviae fontes historici – Prameny k dějinám Velké Moravy. I. Annales et chronicae.* Pragae – Brunae 1966.
- Ratkoš, P. 1988:** *Slovensko v dobe veľkomoravskej.* Košice.
- Ruttkay, A. 1985:** *Problematika historického vývoja na území Slovenska v 10.–13. storočí.* In: Poulík, J. – Chropovský, B. (ed.) a kol., *Velká Morava a počátky československé státnosti*, 141–185. Praha – Bratislava.
- **1986:** *Problematik der historischen Entwicklung im Gebiet der Slowakei im 10.–13. Jahrhundert aus der Sicht der archäologischen Forschung.* In: Poulík, J. – Chropovský, B. (ed.) und Koll., *Großmähren und die Anfänge der tschechoslowakischen Staatlichkeit*, 159–211. Praha – Bratislava.
- Steinhübel, J. 2004:** *Nitrianske kniežatstvo. Počiatky stredovekého Slovenska. Rozprávanie o dejinách nášho územia a okolitých krajín od sťahovania národov do začiatku 12. storočia.* Bratislava.
- Stierlin, H. 1996:** *Islam. Band I. Frühe Bauwerke. Von Bagdad bis Córdoba.* Köln – Lisboa – London – New York – Paris – Tokyo.
- Třeštík, D. 1987:** *Pád Velké Moravy.* In: Žemlička, J. (ed.), *Typologie raně středověkých slovanských států. Sborník příspěvků z mezinárodní konference k tématu „Vznik a rozvoj slovanských raně feudálních států a národnosti ve střední a jihovýchodní Evropě“*, konané ve dnech 18.–20. listopadu 1986 v Praze, 27–76. Praha.
- **1991:** *Kdy zanikla Velká Morava?*, *Studia Mediaevalia Pragensia* II, 9–27.
- **1997:** *Počátky Přemyslovců. Vstup Čechů do dějin (530–935).* Praha.
- Wihoda, M. 2006:** *Morava v 10. století.* In: Sommer, P. (ed.), *České země v raném středověku*, 53–73. Praha.

An Arabic source about the old Magyars dated 942 referring to Moravia

The article points out and analyses in detail, in the wider context of the political history and power struggles of the 10th century a report of an Arab source on the capture of old Magyars near Lleida in Catalonia during their raid on Moorish Spain in 942. The prisoners tell in their testimonies of a town or castle i.e. probably the country, of Marawa (Morávia or Morábija), that is Moravia, to the north of their home lands. This bears witness, if only to a limited extent, to the continuation of state organisation in Moravia in the 1st half of the 10th century, and the tale can be interpreted in the sense of some kind of territorial unit with the remains of former state organisation. This corresponds to the view of L. E. Havlík, that Moravia was laid waste by the Magyars and brought to the temporary payment of taxes (*venditio*). It is on the basis of this and other reports that one may not presume the complete collapse either of state or church life in Moravia: following the break-up of the Mojmirid state the remnants of an independent state organisation were preserved, dependent in the 1st half of the 10th century on the Magyars. One may perhaps also assume the existence of small local rulers.

Poznámka k relativní chronologii ostruh s páskovými rameny

Note on the relative chronology of metal-strip spurs

BLANKA KAVÁNOVÁ

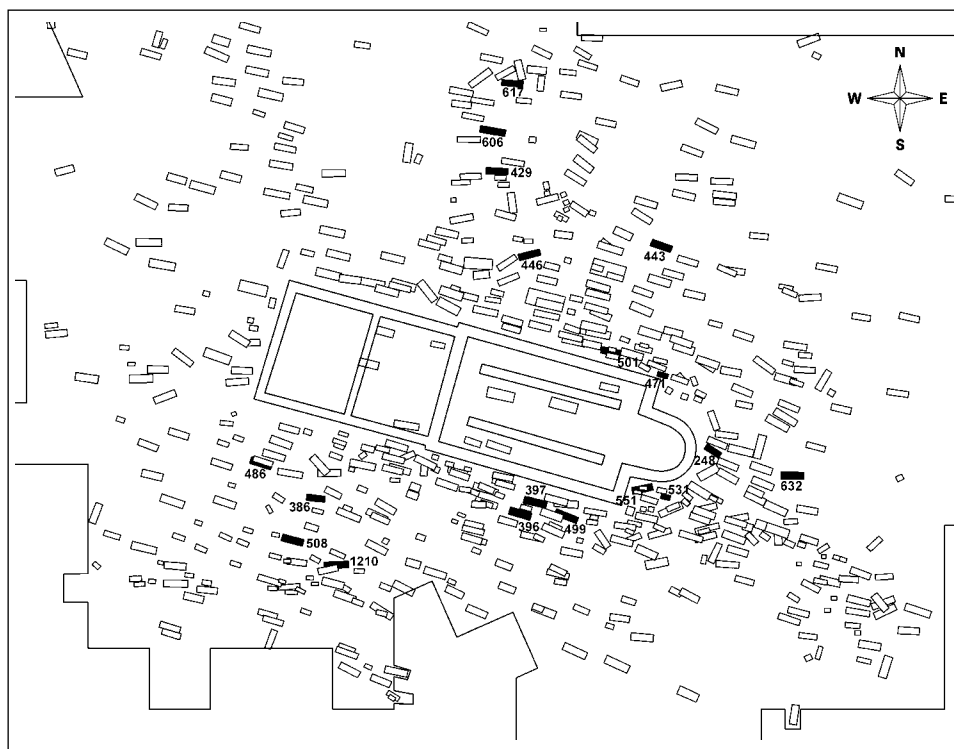
This note sheds light on the contradictions between previous assessments of the available sources and results of stratigraphic assessment of the cemetery by the basilica in Mikulčice. It deals with the credibility of the individual sources and their evidentiary value.

Great Moravia – Early Middle Ages – metal-strip spurs – relative chronology

V poslední době se objevují analýzy, podporující datování ostruh s páskovými rameny do druhé poloviny 9. století, spíše však na konec 9. až počátek 10. věku, toto především na základě nálezového celku 282/II v přístavku II. kostela v Mikulčicích (Košta 2008, 282). Autor analyzuje zejména situaci hrobů s páskovými ostruhami na pohřebišti u mikulčické rotundy se dvěma apsidami, dále jeden nález z hrobu 142 na nekropoli na Pohansku, exempláře v hrobech 210/49 a 86/51 ve Starém Městě-Na Valách, nálezy na hradě Pobeřím a konstatuje, že ostruhy s páskovými rameny nejsou v žádném případě starší než ostruhy s ploténkami, ale spíše současné až mladší (Košta 2008, 282–283).

Tento závěr se neshoduje s nálezovou situací skupiny hrobů podél negativu jižní stěny mikulčické baziliky. Analýza této nálezové situace již byla publikována (Kavánová – Šmerda 2010), stručně si tedy zopakujeme jen její výsledky. V nejstarší vrstvě hrobů se vyskytly masivní ostruhy typu Biskupija-Crkvina, ve třech případech pak ostruhy s páskovými rameny bez ploténky, s výřezem v dolní třetině ramen ukončených nýty. Všechny tyto hroby byly uloženy ve stejné úrovni, tvoří spolu s jinými souvislou skupinu a jsou zřetelně odděleny od vyšší vrstvy hrobů o asi 40 cm výše. Ve svrchnější vrstvě byl v přímé superpozici nalezen hrob 480 se zlatým solidem Michala III. a hrob 398 s ostruhami s příčnou řadou nýtů na ploténce. Podle vyhodnocení charakteru zásypu obou hrobů na fotografii příčného profilu lze hrob 398 považovat za mladší než hrob 480.

K situaci na pohřebišti u baziliky mohu dodat, že žádný z hrobů, obsahujících ostruhy s páskovými rameny, nebyl v prokazatelně mladší stratigrafické situaci. Podle kontextu lze případně za mladší považovat pouze hrob 471 u severovýchodního nároží lodi, jehož hrobový celek obsahuje bronzové ostruhy s páskovými rameny střežovitého

Obr. 1. Mapa pohřebiště u baziliky v Mikulčicích s vyznačenými nálezy ostruh s páskovými rameny.

Fig. 1. Map of the cemetery by the basilica in Mikulčice indicating finds of metal-strip spurs.

průřezu, s výřezy v dolní třetině, ukončené lehce obloukovitě s příčnou řadou tří nýtů na zvláštní podložce. Příčné rýhovaný kvadratický bodec má čtvercový průřez a je orientován kose k raménům. K ostruhám náležejí stejným stylem zpracované garnitury. Nálevkový celek obsahoval dva velké stříbrné tepané gombíky hruškovitého tvaru s rozvinutým motivem několikanásobné palmety (obr. 7). Stratigrafie tohoto hrobu je podle dostupných pramenů (kresebná terénní dokumentace a fotografie) pravděpodobně stejná jako hrobu 470 s bohatou výbavou zlatých a stříbrných šperků, který byl překryt hrobem 437 se stříbrem tausovanými ostruhami s příčnou řadou nýtů na ploténce.

Celkově byly ostruhy s páskovými rameny na pohřebišti u baziliky nalezeny v 18 hrobech (obr. 1), tvoří tedy nejrozsáhlejší soubor tohoto typu ostruh. Téměř ve všech případech superpozice (kromě jednoho) se nacházely pod jinými hroby. Vyjma již uvedeného hrobu 398 (ostruhy s příčnou řadou nýtů) a hrobů 396, 397 a 499 (ostruhy s páskovými rameny) nebyla pozorována superpozice dvou typů ostruh, z nichž jedny by byly s páskovými rameny.

Jedinou výjimkou z výše uvedeného je hrob 248, obsahující páskové ostruhy s rameny zúženými přibližně od poloviny délky a ukončenými plasticky zdobenými ploténkami s jednou řadou nýtů (fyzicky zachována jedna ostruha). Hrobový celek byl po zřejmě

sekundárním narušení částečně rekonstruován a obsahuje vrubořezem zdobenou bronzovou pozlacenou garnituru pásu, pozůstávající z nákončí na rubové straně s rytou postavou velmože s insigniemi a velké přezky. Tento hrob leží s největší pravděpodobností nad severozápadním okrajem hrobové jámy 240. Ženský hrob 240 byl zahlouben na podélné ose baziliky ve vzdálenosti necelé 2 m od vnějšího okraje negativu apsidy ve stejné orientaci se středovou osou stavby, v hloubce 110–120 cm. Asi 40 cm západně od lebky v hrobě 240, nad západním okrajem jámy u nohou kostry hrobu 248 (hloubka 70, podle profilu 80 cm, také lokalizační údaje nalezů se v popisech hrobů poněkud odlišují), byly nalezeny přezka a nákončí, asi 35 cm západně od lebky pohřbu 240 na okraji jámy ostruha. Tyto předměty, původně považované za příslušné k hrobu 240 byly při revizi zařazeny do hrobového celku 248.

Početný soubor obsahuje zcela zákonitě i řadu lišících se variant. Páskové ostruhy ukončené ploténkami se vyskytovaly ve čtyřech hrobech (248, 386, 443, 446), v jednom hrobě (397) byl zlomek s ploténkou přimísen mezi zlomky páskových ostruh s rameny ukončenými nýty. Tyto hroby se většinou vyskytují v bezprostřední blízkosti baziliky, dva hroby ve skupině hrobů s meči severně od stavby (443, 446), jeden (386) jižně od nartexu baziliky ve vzdálenosti cca 7 m od negativu jižní stěny (obr. 2: 1–3).

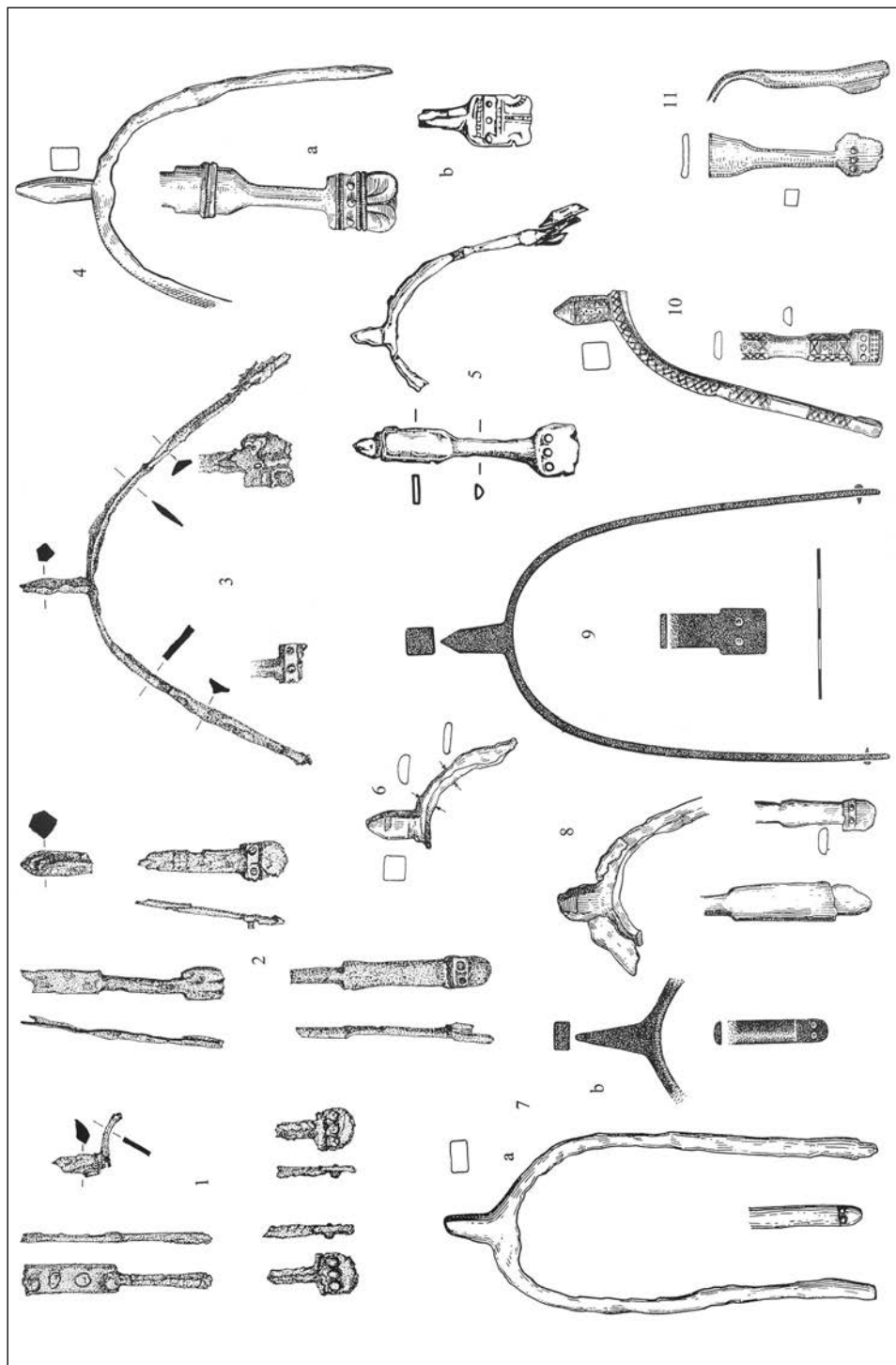
V pěti hrobech (396, 397, 606, 632 a 1210) byly nalezeny ostruhy s vykrojenými páskovými rameny ukončenými nýty na rovném nebo jen lehce zaobleném okraji. Část hrobů se nachází ve skupině převrstvené hrobem 480 se solidem, další hroby pak spíše v okrajových částech pohřebiště. Tvarově se ostruhám ze skupiny starší než hrob 480 (397 a 396 – obr. 4: 1, 4) blíží nejvíce ostruhy z hrobu 632 (obr. 4: 3) východně od apsidy. Hrob 606 (obr. 3) ve skupině na severním okraji pohřebiště obsahoval zlomky minimálně ze čtyř ostruh (sedm ukončení ramen s nýty). Ostruhy z hrobu 1210 v jihozápadní okrajové části pohřebiště byly hodnoceny podle dokumentace v inventáři, fyzicky nebyly nalezeny. Konce ramen se rovněž odlišují, nýty jsou na okraji ramene nebo vzdáleny cca 1 cm od něj.

Přímo pod hrobem 480 byly v hrobě 499 nalezeny ostruhy bez zúžení, plasticky zdobené, s nýty na rovném okraji ramene (obr. 4: 2).

Nejpočetnější je soubor ostruh ze sedmi hrobů (ve dvou z nich jako jedna z variant). Ramena této varianty jsou zúžena zpravidla v horní části (pouze v hrobovém celku 508 v dolní třetině – obr. 5), okraje jsou zaoblené, nýty vzdálené asi 1–1,5 cm od okraje. Pouze jeden hrob se vyskytuje v bezprostřední blízkosti baziliky, a sice hrob 551 (obr. 6: 2) těsně u jižního nasazení apsidy, nad ním se nacházely dětské hroby 302 a 303 bez nálezů. Dva hroby (508, 1210) byly v jihozápadní okrajové části pohřebiště, hrob 429 (obr. 6: 1) severně od koncentrace hrobů s meči již zřejmě náleží spíše ke skupině hrobů obkružujících „prázdné“ místo na severním okraji nekropole, nepochybně k nim patří i hroby 606 (směs s variantou s rovnými konci, všechny zlomky jsou však plasticky zdobeny stejným způsobem – obr. 3) a 617 (obr. 6: 3). Nezápadněji je položen hrob 486 (obr. 6: 4), cca 5 m jižně od jihozápadního nároží atria.

Je nutno připomenout i již zmíněný hrob 471 s bronzovými ostruhami (obr. 7). Kromě toho ve dvou hrobech (501 a 531) nepochybně byly rozpoznány ostruhy s páskovými rameny, ve zlomcích se však nepodařilo vyhodnotit jejich ukončení. Ploténky nebo jejich věrohodné zbytky ale nebyly nalezeny.

Podívejme se nyní detailněji na běžně používané prameny. Vilém Hrubý označuje tři nálezy z pohřebiště ve Starém Městě „Na Valách“ jako typ III, charakterizuje je jako

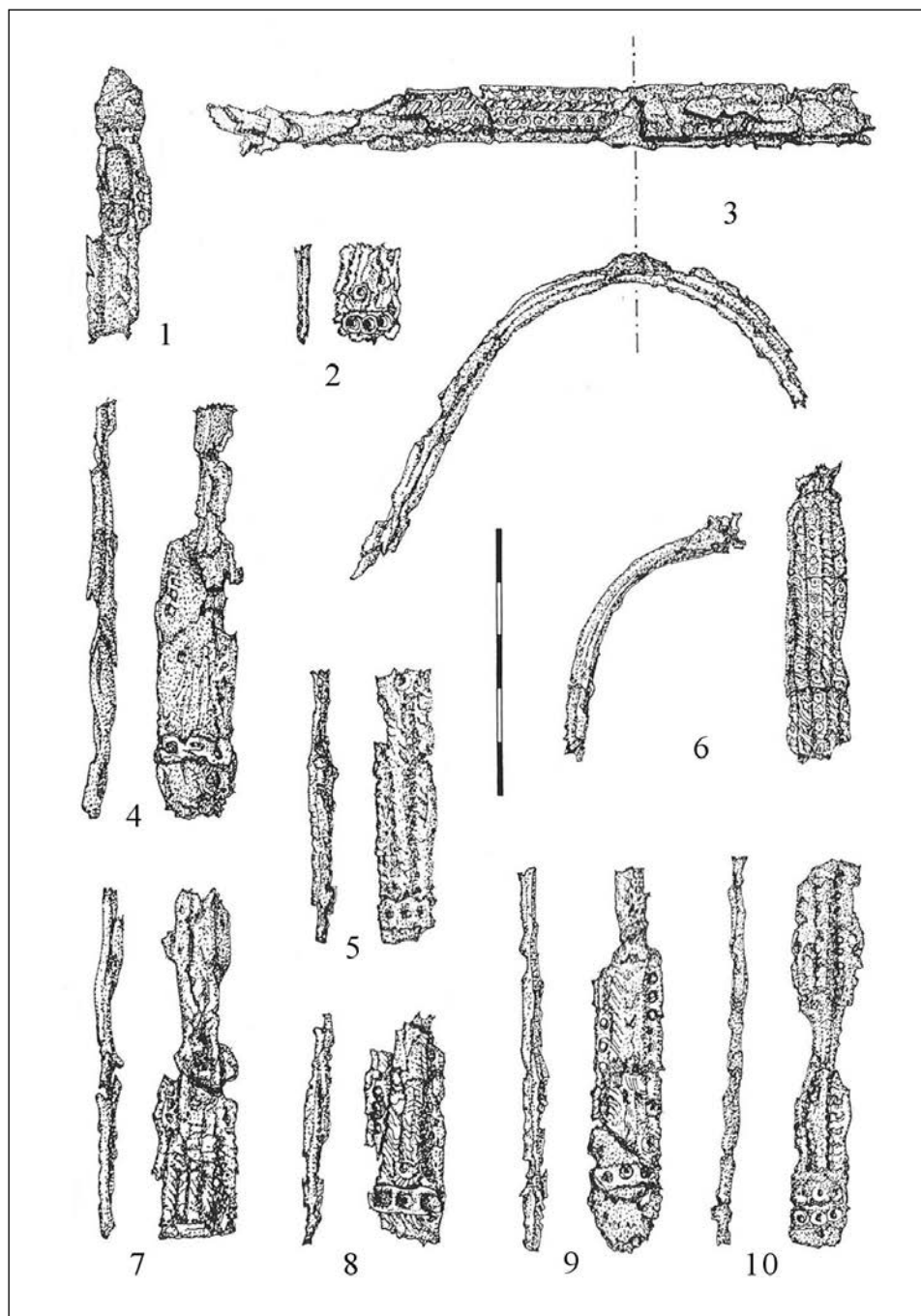

jednoduché tvarem i provedením a nalézá na nich znaky úpadku výroby. Z typologického hlediska podle něj patří k nejmladším tvarům na pohřebišti, podle stratigrafie jsou to hroby nejvyššího horizontu (Hrubý 1955, 188, 190). Ve skutečnosti ani jeden z těchto nálezů nelze srovnat ani s tak variabilní skupinou, jako je na pohřebišti u mikulčické baziliky. Ostruha z hrobu 210/49 (obr. 2: 9) má malou jednoduchou čtvercovou ploténku, která se na mikulčických nálezech vyskytuje snad jen u ostruh hrobu 232/II (obr. 2: 10). Hrob byl uložen v hloubce 90 cm nad hrobem 277/49 s mečem typu H, srpem, vědrem, nádobou a částmi zvířecích lebek (Hrubý 1955, 454). Jiří Košta právem konstatuje, že tato situace rozhodně není zárukou, že by hrob 210/49 patřil mezi nejmladší (Košta 2008, 283). Ostruha z hrobu 86/51 je tvarem ramen zcela netypická (obr. 2: 7), ramena mají lehce klenutý průřez a jsou poměrně úzká (Hrubý 1955, obr. 33: 2a, b). Hrob byl uložen v hloubce 220 cm (Hrubý 1955, 502), což naznačuje i starší datování (Chorvátová 2004, 225). Třetí nález pochází z hrobu 261/49, konce ramen se nezachovaly, ale podle jejich průřezu by se mohlo jednat o jediný srovnatelný kus (obr. 2: 6; Kavánová 1976, tab. XIV: 7). Hrob byl očištěn v hloubce 160 cm (Hrubý 1955, 452) ve skrumáži hrobů těsně u severních základů apsidy kostela. Pomineme-li tvarovou odlišnost zejména ostruh z hrobu 86/51, žádný z těchto hrobů není typický pro nejmladší horizont pohřebiště. Můžeme tedy konstatovat, že souborem z pohřebiště Staré Město-Na Valách nelze objektivně argumentovat při řazení ostruh s páskovými rameny do mladší fáze velkomoravské kultury.

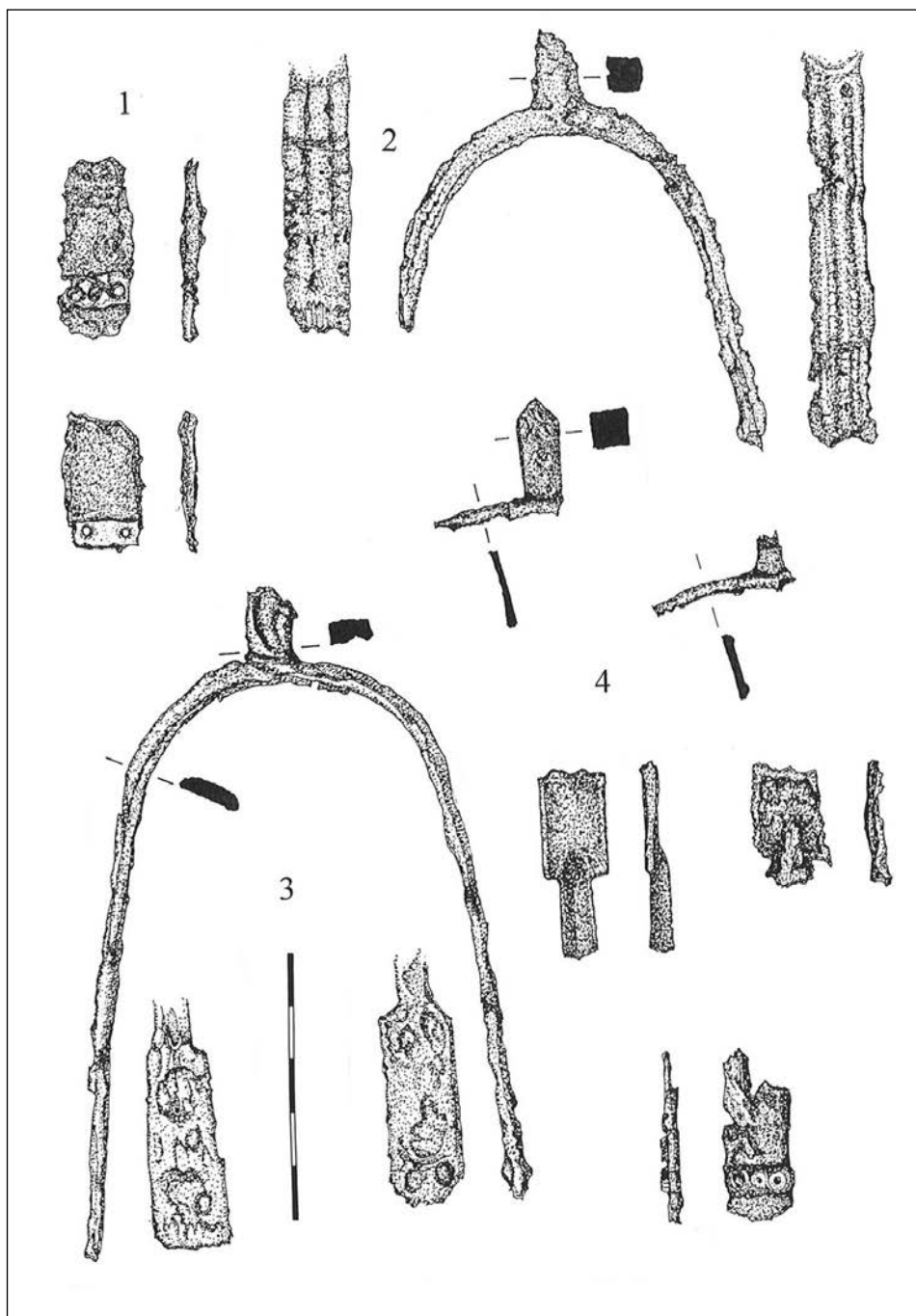
Významným náleзовým celkem jsou ostruhy s páskovými rameny z pohřebiště u VI. kostela v Mikulčicích. Nalezeny byly v pěti hrobových celcích (51, 56, 59, 70 a 85 – obr. 2: 4, 5, 11). Z toho ostruhy z hrobů 51 a 85 jsou ukončeny ploténkami. Pár dětských ostruh z hrobu 51 má na ramenech zbytky tausované výzdoby a na zúžených koncích jednoduché čtvercovité ploténky s příčnou řadou nýtů. Pár ostruh z mužského hrobu 85 je náročnějšího provedení, kromě zbytků tausie mají ramena nad zúženou částí ozdobný prvek plastické výzdoby a jsou ukončena ozdobnými ploténkami. Vzhled výzdoby není podán v publikacích jednotně (Kavánová 1976, tab. XIV: 6; Profantová 2003, obr. 45: 2/85) a v současnosti po požáru expozitury v Mikulčicích již není možné jej revidovat. Tento hrob je lokalizován v bezprostřední blízkosti rotundy, kde se nacházely i hroby s ostruhami s příčnou řadou nýtů na ploténkách (Košta 2008, 280). Ostruhy z hrobu 85 považuje N. Profantová podle plotének za typologicky mladší než s jiným ukončením (Profantová 2003, 60). Ostruhy s výřezy a bez plotének se vyskytovaly v hrobech 56 a 59.

Obr. 2. Ostruhy s páskovými rameny, ukončenými ploténkami. 1 – Mikulčice, bazilika, hrob 443; 2 – Mikulčice, bazilika, hrob 386; 3 – Mikulčice, bazilika, hrob 248; 4 – Mikulčice, VI. kostel, hrob 85/VI, a (Kavánová 1976), b (Profantová 2003); 5 – Mikulčice, VI. kostel, hrob 51/VI (Profantová 2003); 6 – Staré Město „Na Valách“, hrob 261/49 (Kavánová 1976); 7 – Staré Město „Na Valách“, hrob 86/51, a (Kavánová 1976), b (Hrubý 1955); 8 – Staré Město „Špitálky“, hrob 10 (Kavánová 1976); 9 – Staré Město „Na Valách“, hrob 210/49 (Hrubý 1955); 10 – Mikulčice, II. kostel, hrob 232/II (Kavánová 1976); 11 – Mikulčice, VI. kostel, hrob 70/VI (Kavánová 1976).

Fig. 2. Metal-strip spurs, with plates at the end. 1 – Mikulčice, basilica, grave 443; 2 – Mikulčice, basilica, grave 386; 3 – Mikulčice, basilica, grave 248; 4 – Mikulčice, church VI, grave 85/VI, a (Kavánová 1976), b (Profantová 2003); 5 – Mikulčice, church VI, grave 51/VI (Profantová 2003); 6 – Staré Město “Na Valách”, grave 261/49 (Kavánová 1976); 7 – Staré Město “Na Valách”, grave 86/51, a (Kavánová 1976), b (Hrubý 1955); 8 – Staré Město “Špitálky”, grave 10 (Kavánová 1976); 9 – Staré Město “Na Valách”, grave 210/49 (Hrubý 1955); 10 – Mikulčice, church II, grave 232/II (Kavánová 1976); 11 – Mikulčice, church VI, grave 70/VI (Kavánová 1976).

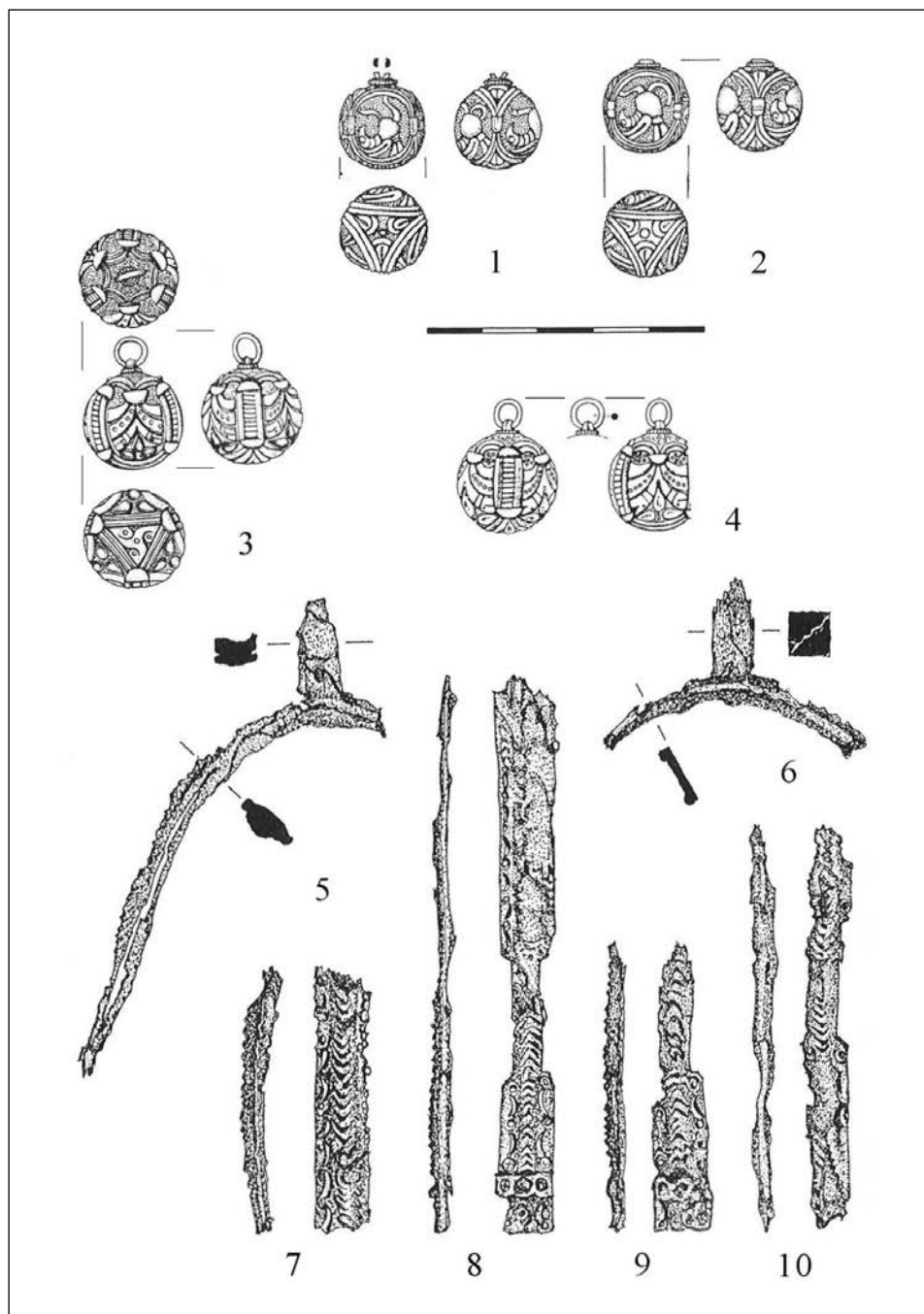

Obr. 3. Mikulčice, bazilika. Ostruhy z hrobu 606.
Fig. 3. Mikulčice, basilica. Spurs from grave 606.

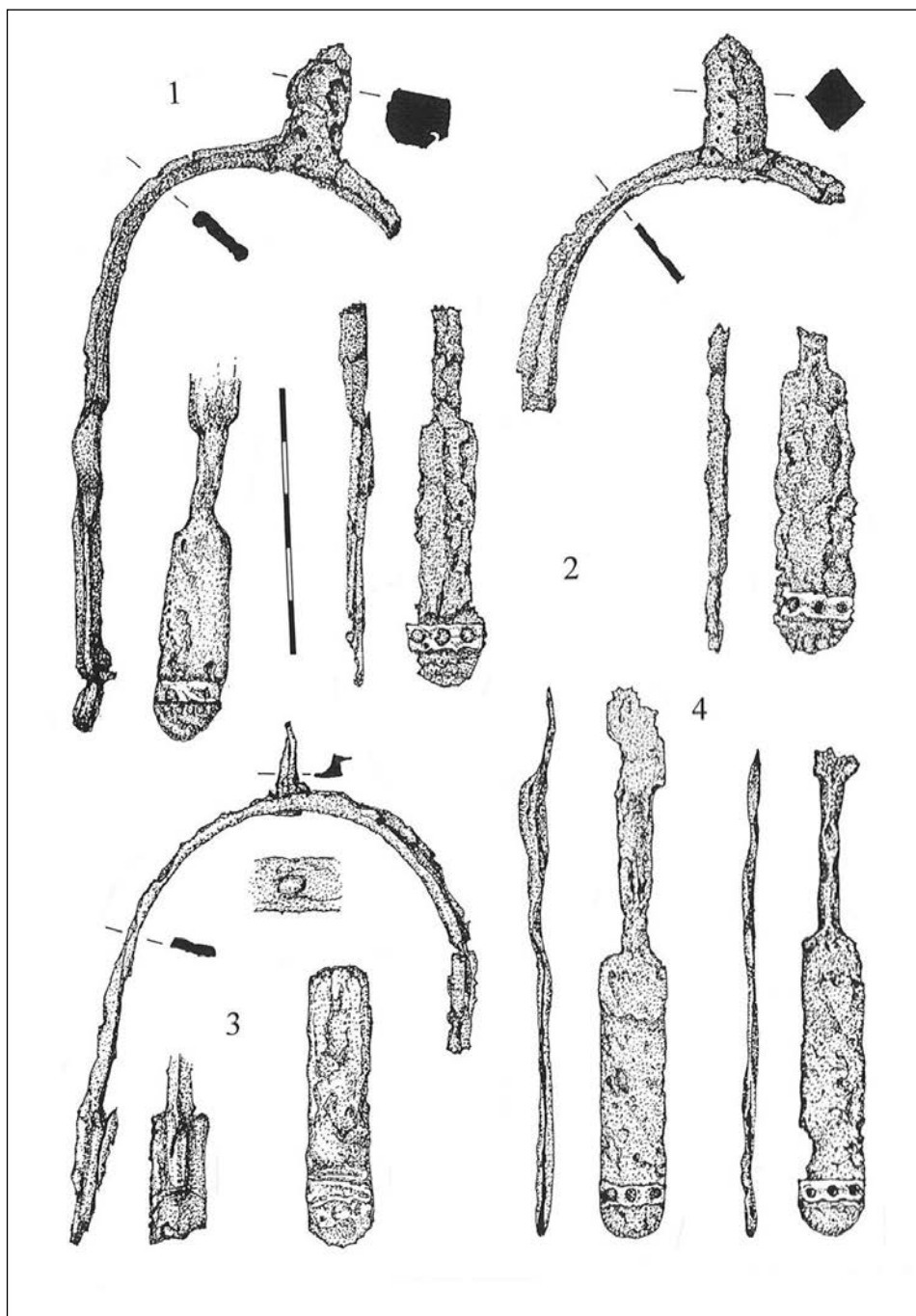
Obr. 4. Mikulčice, bazilika. Ostruhy z hrobů 397 (1), 499 (2), 632 (3) a 396 (4).

Fig. 4. Mikulčice, basilica. Spurs from graves 397 (1), 499 (2), 632 (3) and 396 (4).

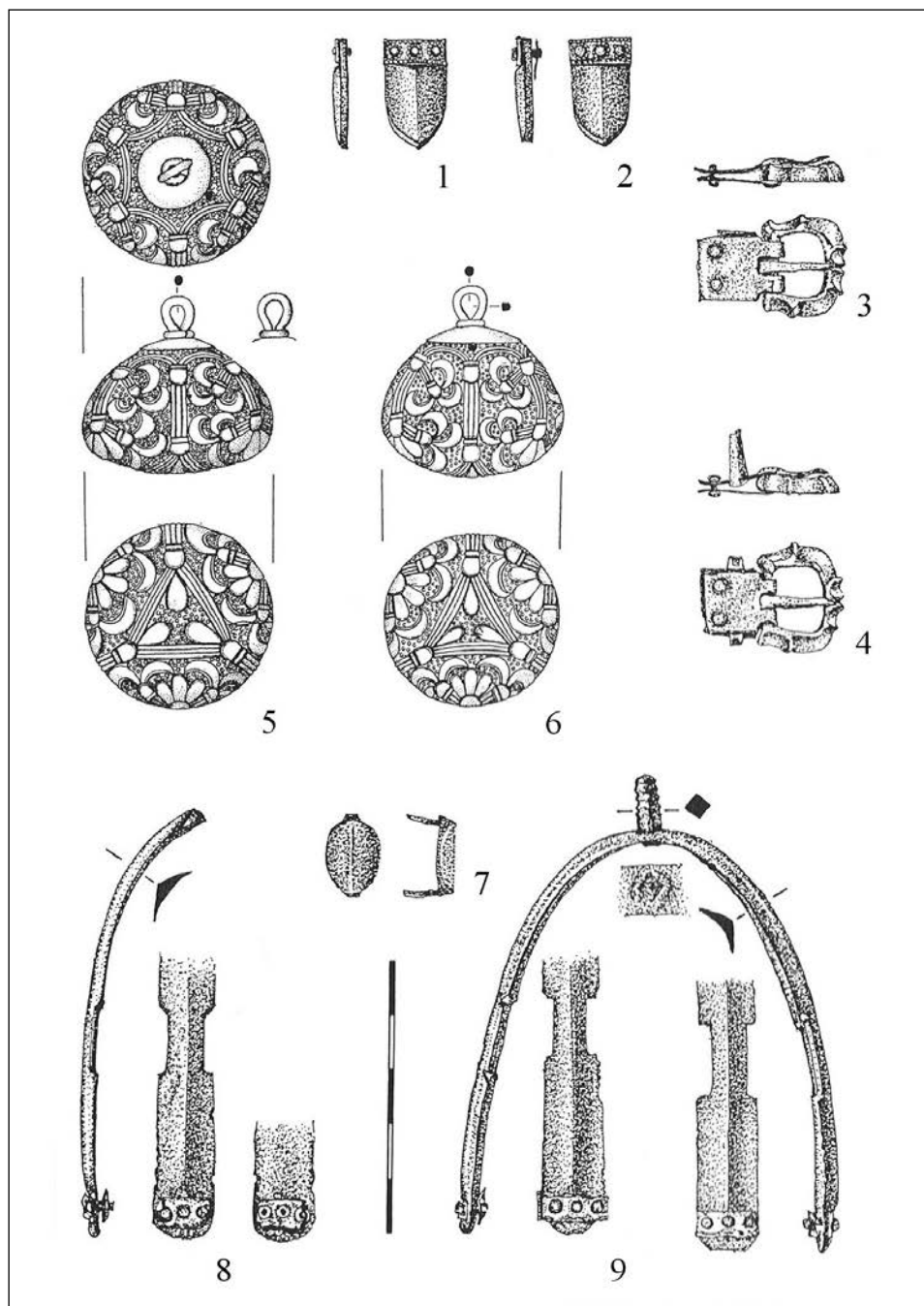
Obr. 5. Mikulčice, bazilika. Ostruhy a gombíky z hrobu 508.

Fig. 5. Mikulčice, basilica. Spurs and gombíky from grave 508.

Obr. 6. Mikulčice, bazilika. Ostruhy z hrobů 429 (1), 551 (2), 617 (3) a 486 (4).

Fig. 6. Mikulčice, basilica. Spurs from graves 429 (1), 551 (2), 617 (3) and 486 (4).

Obr. 7. Mikulčice, bazilika. Ostruhy, garnitura kování a gombíky z hrobu 471.
Fig. 7. Mikulčice, basilica. Spurs, set of fittings and gombíky from grave 471.

Nálezový soubor hrobu 70 obsahoval ostruhu s výřezy bez plotének, se zahroceným koncem se dvěma nýty, ostruhu bez výřezů a zlomek páskového ramene ostruhy s ploténkou. Kromě tepaných menších gombíků s palmetou zde byl nalezen i pár malých stříbrných gombíků s granulovanou výzdobou trojúhelníčků. Pozoruhodné je, že na pohřebišti u baziliky nálezy gombíků se vzorovanou granulací ve dvou případech přímé superpozice leží pod hroby s ostruhami s příčnou řadou nýtů (hroby 300 a 245, 470 a 437). Tomu ovšem přímo odporuje jediná nálezová situace u VI. kostela, a sice superpozice hrobu 59 s páskovými ostruhami nad hrobem 114 s ostruhami s příčnou řadou nýtů. Zdrojem informací o lokalizaci hrobu 59 je celkový plán pohřebiště, terénní dokumentace kresebná není v tomto bodě přesná a úplná, fotografie neexistují. Autorka moderního zhodnocení pohřebiště také své pochyby vyjádřila umístěním otazníku k údajům o superpozici tohoto hrobu (Profantová 2003, 29, tab. III). V textu však s údaji pracuje již jako s ověřenými (Profantová 2003, 59), přestože se v původních popisech hrobů objevuje pouze údaj o uložení hrobu 79 a 80 v zásypu hrobu 114 (Poulík 1963, 158), o hrobu 59 tam není zmínka. Všechny hroby byly uloženy v hloubce 90–95 cm (Poulík 1963, 145–146, 151; Profantová 2003, 22–23, 26), hrob 70 v hloubce 110 cm (Poulík 1963, 148; Profantová 2003, 24).

Z prostoru sakristie II. kostela v Mikulčicích pochází pár ostruh s páskovými rameny s malými výřezy a se zaoblenými konci, řada nýtů je vzdálena od okraje 1 cm (podle původní kresby Poulík 1957, obr. 102: 1). Poulíkovo srovnání těchto ostruh s ostruhou z Bauerngrund je zcela výstižné, pouze jím uváděná odlišnost je omylem, zlomek plochého předmětu se středovým žebrem v žádném případě není ploténkou a k ostruhám nepatří (Poulík 1957, 328, obr. 102: 1, 9). Byly přiloženy v hrobě 282/II k levé ruce zemřelého i se čtyřmi přezkami (Poulík 1957, 374; v textu uváděná poloha u nohou zemřelého je zřejmě klišé), což není zcela regulérní, spíše velmi zvláštní umístění, na což upozornila již D. Bialeková (1977, 128–129). V této souvislosti opravuji omyl, kdy D. Bialeková uvádí jako další příklad hrob 44/II, kde byl k páru bronzových pozlacených ostruh v regulérním uložení přiložen další pár ostruh železných, ne však s páskovými rameny (Bialeková 1977, 129), ale s příčnou řadou nýtů na ploténce (Poulík 1957, obr. 76). Hrob 282/II je uložen za současného stavu informací v jediné prokazatelné nálezové situaci s mladší chronologickou relací. Terénní revize, provedená v letech 2008–2009 v souvislosti s úpravami stavby pro prezentaci návštěvníkům, by mohla v tomto směru objektivně (t. j. bez ohledu na obsah hrobových celků) pomoci. V každém případě neregulérní uložení ostruh v hrobě svědčí o nestandardním dodržování pohřebních zvyklostí. Je rovněž hodno širší úvahy, do jaké míry je na přelomu 9. a 10. stol. (Košta 2008, 282), tedy v již pokročilém stadiu upevňování křesťanských zásad pohřbu (zvláště v tak nábožensky a společensky exponovaném prostoru, jakým je sakristie) takové počínání při ukládání jistě společensky významné osoby obecně přijatelné.

Své místo zde má i pár ostruh z hrobu 232/II (obr. 2: 10). Ačkoliv tyto ostruhy splňují téměř všechny vzhledové podmínky (ramena mají široký plochý průřez, pouze jsou poněkud masivnější, než bývá u tohoto typu obvyklé, to se však vyskytuje např. i u ostruh z hrobu 10 na pohřebišti Staré Město „Špitálky“), nebyly nikdy mezi ostruhy s páskovými rameny počítány. Nálezová situace hrobu 232/II pod písčítými úpravami – tedy před vznikem mladší fáze kostelní stavby – stratigraficky řadí hrob do starších vrstev

pohřebiště (Kavánová 1976, 20). Tato skutečnost nebyla zřejmě zohledněna při řazení hrobu k mladší fázi pohřebiště (Košta 2008, 287).

Téma chronologické relace jednotlivých variant ostruh s páskovými rameny si zřejmě zaslouží zvláštní studii, hodnotící je v kontextech celých pohřebišť. Za současného stavu informací totiž prozatím nelze objektivně zdůvodnit ani teorii o současném výskytu páskových ostruh s ploténkami a bez plotének, ani eventuální mladší výskyt páskových ostruh s ploténkami pouze na základě rozboru jejich náleзовých situací. Co se týče současného výskytu několika variant ostruh s páskovými rameny v jednom hrobě, jsou věrohodné pouze ty nálezy, které se vyznačují jednotnou úpravou, např. zcela totožná plastická výzdoba zlomků ostruh z hrobu 606 u mikulčické baziliky (ramena jsou ukončena různým způsobem, žádné však ploténkou). Příměš jednoho zlomku s ploténkou mezi zlomky dvou ostruh bez plotének v hrobovém celku 397 u baziliky nebo 70/VI u dvouapsidové rotundy nelze považovat za seriózní a objektivní důkaz. Prokazatelně se tedy souběžně objevují jen různé varianty páskových ostruh bez plotének. Vzhledem k fyzickému stavu železných zlomků a možnostem jejich vyhodnocení není zcela bez perspektivy možnost, že u varianty s rameny ukončenými řadou nýtů se eventuální konce ramen nedochovaly.

K celkové situaci lze dodat, že ostruhy s páskovými rameny zaznamenáváme nejméně v jednom páru či exempláři na více velkomoravských nalezištích. Na pohřebišti u kostela na Pohansku byl nalezen jediný pár zcela typických ostruh s páskovými rameny ukončenými zřejmě řadou nýtů – úprava není z publikovaného obrázku zřejmá, ale ploténky nejsou vzhledem ke tvaru vykrojení ramen pravděpodobné (Kalousek 1971, 94, obr. 142: 1, 2). Nálezová situace hrobu 142 však zřejmě ke stratigrafii páskových ostruh nemůže ničím přispět, také k hrobovému celku patří již jen zlomek nože. Zajímavá je skutečnost, že pro významná pohřebiště okruhu staroměstského a uherskohradištského nejsou nijak typické – nacházíme jich nejen málo co do počtu, ale ostruhy se svým vzhledem i liší (srovnej na obr. 2). Kromě již analyzovaných nálezů z pohřebiště „Na Valách“ se to týká i pohřebiště „Špitálky“, kde byly v hrobě 10 nalezeny čtyři ostruhy s páskovými rameny netypického tvaru, na jednom zlomku se vyskytuje malá ploténka se dvěma nýty (obr. 2: 8; Kavánová 1976, tab. XIV: 3). Hrob 10 patří k hlubokým hrobům na pohřebišti, byl uložen v hloubce 160 cm před západním závěrem nartexu kostela kolmo na jeho stěnu (Poulik 1955, obr. 4, 318). Na pohřebišti Uherské Hradiště-Sady ostruhy s páskovými rameny nejsou zastoupeny vůbec (Galuška 1996, 105).

Početnější kolekce ostruh s páskovými rameny tedy pochází pouze z Mikulčic, podstatný podíl v ní patří nálezům ze hřbitova u baziliky. Na této nekropoli se vyskytují ve stejném horizontu jako ostruhy typu Biskupija-Crkvina masivní varianty, datované na Moravě do 1. poloviny 9. století, s nejintenzivnějším výskytem ve 2. čtvrtině 9. věku (Kouřil 2005, 89). Mohou být i o něco mladší, tato eventualita se však v nálezových situacích neodráží.

A. Ruttkay (1976, 348) klade počátky produkce ostruh s páskovými rameny ukončenými třemi nýty již do počátku 9. století, a to podle hodnocení Pobedima D. Bialekovou (1972, 124). Rovněž na pohřebišti Prušánky 2 se v hrobě 644 se starobylým charakterem výbavy vyskytl jeden nález ostruhy s páskovými rameny ukončenými rámečky. Z. Klanica uvádí jako předobraz těchto tvarů italské nálezy z Castel Trosino a Offanengo v Cremoně, zde jsou datovány poslední třetinou 7. věku. Upozornil také, že v Čakajovicích se

hrob 190 s páskovými ostruhami nacházel na severním okraji té části pohřebiště, pro kterou byl charakteristický kostrový ritus, tedy v dotyku s pásmem žárových hrobů (Klanica 2006, 57–58). V souvislosti s datováním malých tepaných gombíků z hrobů 396 (stratigraficky ve spodním horizontu hrobů) a 508 u mikulčické baziliky však akceptuje relativně pozdní datování ostruh s páskovými rameny (Klanica 2006, 81). V souborné práci B. Dostála jsou sice uváděny pouze tvary bez plotének (kupodivu i z lokalit, na nichž se tvary ostruh s páskovými rameny ukončenými ploténkami vyskytují), autor však poukazuje na jejich existenci již v 7. a 8. stol. na základě údajů E. Petersena (1939, 192). Pro úplnost nutno dodat, že pro moravské nálezy se kloní k pozdnímu datování V. Hrubého (Dostál 1966, 75–76).

Vzhledem k tomu, že se na E. Petersena a jeho informační prameny bez detailnější analýzy odvolává i J. Pouлік při hodnocení ostruh s páskovými rameny z pohřebišť u 2. kostela a u dvouapsidové rotundy v Mikulčicích (Pouлік 1957, 328; 1963, 52–56), bude snad užitečné podívat se blíže i na tyto odkazy. První odkaz se týká ostruhy z Bauerngrund (východní část Horního Slezska, Kr. Falkenberg – dnes Niemodlin ZJZ od Opole; obec snad Piechocice, bližší lokalizaci se nepodařilo zjistit). Při výzkumu časně historického osídlení slovanského charakteru byla kromě početné keramiky nalezena železná ostruha s páskovými rameny zúženými v horní části a ve spodní třetině délky a ukončenými dvěma nýty u rovného okraje, bodec je krátký, masivní a zahrocený, jeho průřez není patrný. Délka ostruhy byla 14,8 cm, šířka ramen 1,8 cm (Petersen 1939, 60–61, obr. 86). Vzhledově ostruha zcela odpovídá velkomoravským nálezům, liší se však horním zúžením ramen a parametry rozměrů – je větší než naprostá většina našich ostruh a především šířky ramen nedosahuje žádná z nich. Chronologické řazení ostruhy z Bauerngrund je odvozeno od vzhledově odlišných (autorem nespecifikováno) stříbrem tuzovaných exemplářů ostruh s očky z hrobu 3 v Pfahlheimu a mincí datovaného hrobu 14 v Hintschingen v jižním Německu. Petersen považuje ostruhu z Bauerngrund za mladší než obě jihoněmecké především na základě existence nýtů na koncích ramen, neboť tato úprava teprve následuje ostruhy s očky. Jestliže jsou tyto datovány do 2. poloviny 7. stol., ostruhu z Bauerngrund řadí nejdříve do století osmého. Jako analogii uvádí ostruhu ze Stelhelčevsi (v originále Stelčeves), která podle jeho názoru patří do 8. století a do země mohla být uložena nejpozději okolo r. 800, neboť v 9. stol. již nastupují jiné tvary ostruh (Petersen 1939, 192). Pro ostruhu z Bauerngrund považuje datování na konec 8. a počátek 9. stol. za nejpravděpodobnější (Petersen 1939, 122–123), příslušné sídliště datuje koncem 8. stol. (Petersen 1939, 132).

Druhým odkazem je již zmíněná ostruha ze Stelhelčevsi, zařazená J. Schránilem do doby knížecí (Schránil 1928, 308, tab. LXX: 11). Jako lokalita je uvedena Stelčoves u Kladna, bez jakýchkoliv bližších údajů. I podle značně nekvalitní fotografie je jasné, že tvarově je ostruha z Bauerngrund našim nálezům daleko bližší. Podle D. Bialekové (1977, 127) jsou ramena zdobena na koncích čtyřmi terči, na spodním pozorovatelné nýty.

Z výše uvedeného je patrné, že tyto analogie nejsou datovány spolehlivě a že nemožno sloužit k bližšímu objasnění relativní nebo dokonce absolutní datace ostruh s páskovými rameny. Skutečností ovšem zůstává existence těchto ostruh na merovejských pohřebištích (Bialeková 1977, 128; zde další údaje a literatura). Oblast mezi Bodamským jezerem a tokem Dunaje východně od Schwarzwaldu až do Bavorska poskytuje celou škálu různých variant ze 7. a 8. století. Zajímavé analogie uvádí W. Veeck, a sice mimo jiné i tři

páskové ostruhy s terčovitými ozdobami (Pfahlheim, Kornwestheim, Göppingen), které jsou zřejmě nejbližšími analogiemi ostruhy ze Stehelčevsi (Veeck 1931, tab. 67A: 1, 3, 8). Páskové ostruhy (bronzové jsou početnější) jsou většinou vybaveny nýty, výjimečně průvleky. Na příkladu z Pfahlheimu datuje páskovou ostruhu s nýty do 7. století, masivní zdobenou s průvleky považuje za karolinskou. Ve starších hrobech se vyskytují jednotlivě na levé noze, v mladších se objevují páry (Veeck 1931, 76–77). Páskové ostruhy mají tvarově velkou variabilitu se zúžením ramen i bez, nýtované bodce jsou malé a krátké (Veeck 1931, tab. 67 A: 1–8). Velmi početnou kolekci ostruh s páskovými rameny obsahují hroby 8. věku zmíněné oblasti (Stein 1967, tab. 107, 108), i tvarová variabilita je bohatá. U některých ostruh se již objevují rozšíření na koncích ramen, připomínající ploténky. Na nich bývají tři nýty v uspořádání dva u okraje a jeden nad nimi (Stein 1967, tab. 13: 16, 27: 4) nebo jen dva nýty u okraje (Stein 1967, tab. 32: 14, 83: 14). A ještě jedna zajímavost. Z Öschingen pochází i pár ostruh s tyčinkovými rameny, na jejichž koncích jsou navlečeny oboustranně široké plíšky, které mají po každé straně svisle dva nýty. Tvar oblouku ramen je vysoký, délka ostruhy 11,5 cm, bodce je nýtovaný (Stein 1967, tab. 33: 16, 22). Změna ve způsobu upínání ostruhy je zřejmá a již z tohoto důvodu nemůžeme eventuelní příbuzenství s ostruhami typu Biskupija-Crkvina nejstaršího horizontu velkomoravských hrobů apriori vyloučit. I tento stručný přehled dokládá, že kontakty s touto oblastí by nebyly ani v tomto případě ojedinělé a že lze jen stěží odůvodnit značně rozsáhlou pauzu mezi páskovými ostruhami 7. a 8. století v jižním Německu až do jejich eventuelního výskytu po polovině 9. věku ve velkomoravské hmotné kultuře.

Nesoulad mezi typologií ostruh z Pobedimi s chronologií ostruh podle stratigrafie na pohřebištích, který vidí J. Košta a který jej (mimo jiné) vede k pochybnostem o oprávněnosti dosavadního hodnocení zánikového horizontu v Pobedimi (Košta 2008, 287), není z pohledu materiálu na pohřebišti u mikulčické baziliky tak razantní. Okrajově lze v této souvislosti poznamenat, že některé předměty tzv. blatnicko-mikulčického charakteru se na mikulčickém hradišti nacházejí i v situacích mladších než 1. polovina 9. století, od „klasických“ tvarů se však odlišují. Tyto nálezy se zřejmě vyskytují v delším časovém úseku a podléhají rovněž přirozeně vývoji. Což nijak nezpochybňuje výskyt jejich časnějších forem v 1. polovině 9. věku jak v Mikulčicích, tak v Pobedimi.

Není proto důvodu k domněnce, že ostruhy s páskovými rameny se na pohřebištích nevyskytují před polovinou 9. století. Pravděpodobnější je předpoklad, že některé z nich se udržely ve velkomoravské materiální kultuře déle a jako symbol společenského postavení mohly být přiloženy do hrobu dokonce i na přelomu 9. a 10. století.

Text byl vypracován v rámci výzkumného záměru Archeologického ústavu Akademie věd ČR, Brno, v. v. i., č. Z80010507 „Pravěký a časně dějinný vývoj ve střední Evropě z pohledu nejnovějších výsledků archeologického bádání na Moravě a ve Slezsku“.

Literatura

- Bialeková, D. 1972:** *Výskum slovanského hradiska v Pobedime*, Archeologické rozhledy 24, 121–129.
- 1977: *Sporen von slawischen Fundplätzen in Pobedim*, Slovenská archeológia 25, 103–160.
- Dostál, B. 1966:** *Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě*. Praha.
- Galuška, L. 1996:** *Uherské Hradiště – Sady. Křesťanské centrum Říše velkomoravské*. Brno.
- Hrubý, V. 1955:** *Staré Město. Velkomoravské pohřebiště „Na valách“*. Praha.
- Chorvátová, H. 2004:** *K relativnej chronológii pohrebiska Staré Město v polohe Na valách*, Acta Historica Neosoliensia 7, 199–236.
- Kalousek, F. 1971:** *Břeclav-Pohansko I. Velkomoravské pohřebiště u kostela*. Brno.
- Kavánová, B. 1976:** *Slovanské ostruhy na území Československa*. Praha.
- Kavánová, B. – Šmerda, J., 2010:** *Zlatý solidus Michala III. z hrobu č. 480 u baziliky v Mikulčicích*. In: Ungermaň, Š. – Přichystalová, R. (edt.), *Zaměřeno na středověk. Zdeňkovi Měřínskému k 60. narozeninám*, 151–162, 770–772. Praha.
- Klanica, Z. 2006:** *Nechvalín, Prušánky. Čtyři slovanská pohřebiště. Díl I*. Brno.
- Košta, J. 2008:** *Několik poznámek k chronologii pohřebiště u VI. kostela v Mikulčicích*, Studia mediaevalia Pragensia 8, 277–296.
- Kouřil, P. 2005:** *Frühmittelalterliche Kriegergräber mit Flügellanzens und Sporen des Typs Biskupija-Crkvina auf mährischen Nekropolen*. In: Kouřil, P. (ed.), *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas*, 68–99. Brno.
- Petersen, E. 1939:** *Der ostelbische Raum als germanisches Kraftfeld im Lichte der Bodenfunde des 6.–8. Jahrhunderts*. Leipzig.
- Pouлік, J. 1955:** *Nález kostela z doby říše Velkomoravské v trati „Špitálky“ ve Starém Městě*, Památky archeologické XLVI, 307–351.
- 1957: *Výsledky výzkumu na velkomoravském hradišti „Valy“ u Mikulčic I. Zpráva za r. 1954–1956*, Památky archeologické XLVIII, 241–374.
- 1963: *Dvě velkomoravské rotundy v Mikulčicích*. Praha.
- Profantová, N. 2003:** *Mikulčice – pohřebiště u 6. kostela: Pokus o chronologické a sociální zhodnocení*. In: Profantová, N. – Kavánová, B., *Mikulčice – pohřebiště u 6. a 12. kostela*, 7–209. Brno.
- Ruttikay, A. 1976:** *Waffen und Reiterrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II)*, Slovenská archeológia XXIV-2, 245–395.
- Schránil, J. 1928:** *Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens*. Berlin – Leipzig.
- Stein, F. 1967:** *Adelsgräber des achten Jahrhunderts in Deutschland*. Berlin.
- Veeck, W. 1931:** *Die Alamannen in Württemberg*. Berlin – Leipzig.

Note on the relative chronology of metal-strip spurs

The aim of this note is not to discuss the chronology of metal-strip spurs. That would require a more extensive study exploring the contexts of the wider group of finds on Great Moravian burial sites.

The analysis, for example, shows that the metal-strip spurs from the “Na valách” cemetery in Staré Město do not provide a good comparison as their stratigraphy does not help to determine their relative chronology. There are very few of them in relation to the number of graves in the cemetery and in many details of their appearance they stand out from the other material.

Not even the spurs from the cemetery by church VI in Mikulčice provide us with any wholly objective information; the only existing stratigraphic situation cannot be verified and is slightly dubious, as the position of the grave with the metal-strip spurs directly over the grave with spurs with plates is not shown in the original documentation, unlike the other graves. In stratigraphic terms only grave 282 in the annex to church II in Mikulčice lies in a situation which can possibly be dated to the end of the 9th and the beginning of the 10th centuries. The spurs, however, were placed in the grave later, in an irregular position by the right hand of the deceased.

In contrast, at the cemetery by the Mikulčice basilica finds of metal-strip spurs make up the largest collection from all the cemeteries (18 graves) and in several cases occur in the same grave horizon as spurs of the Biskupija-Crkvina type. None of the grave units can be dated to the earlier time horizon of graves at this cemetery.

Therefore there is no reason to assume that metal-strip spurs do not occur at cemeteries before the middle of the 9th century. What is more likely is the assumption that some of them remained in the material culture of Great Moravia for longer and may have been laid in the graves as symbols of social rank as late as at the turn of the 9th and 10th centuries.

Polozemnice hospodárskeho využitia z Mužle-Čenkov

Half-sunken buildings in Mužla-Čenkov
used for farming purposes

MILAN HANULIAK – IVAN KUZMA

Seven half-sunken buildings in a fortified settlement were investigated. Their basic characteristics are typical of facilities used for food storage, manufacturing activity, housing of farm animals, exceptionally also for overnight accommodation. However, the archaeological material from these features does not provide information which would prove the real way in which they were used.

Middle Ages – fortified settlement – features – means of use

V juhovýchodnom cípe západného Slovenska leží obec Mužla (okr. Nové Zámky). Jej minimálne zvlnený terénny reliéf patrí do Podunajskej roviny ohraničenej z južnej strany korytom Dunaja. Súčasťou tohto katastrálneho územia je aj osada Čenkov. Jej extravilán je rozložený na vyvýšenej ploche ostrovného typu, ktorá nebola zaplavovaná vodou ani v obdobiach s nadmerne vysokou riečnou hladinou.

Túto prednosť, nadobúdajúcu prvoradý význam v tamojšom inundačnom prostredí, zaznamenávame aj v polohe Vilmakert. Neprekvapí preto, že jej areál bol etapovite osídľovaný v období praveku, včasnej doby dejinnej a v širšom úseku na prelome včasného a vrcholného stredoveku. Mikropriestor tejto archeologickej lokality s nadmorskou výškou 111–113 m leží priamo na ľavom brehu Dunaja. V súčasnosti sú jeho obvodové línie na severovýchodnej a severozápadnej strane vymedzené telesom deštruovaného valu zničeného v juhozápadnom úseku výstavbou protipovodňovej hrádze. Opevnenie akéhokoľvek druhu chýba pozdĺž pobrežnej línie. Ide však o úsek, ktorý bol prirodzeným spôsobom chránený prostredníctvom príkreho brehu vyvýšeného nad ustálenou niveletou dunajského toku o 3–5 m.

Sídlisko

Uvedeným spôsobom špecifikované prostredie lokality lichobežníkovej formy má rozlohu 2,79 ha. V rokoch 1980–1990, 1996 bol systematickým archeologickým

výskumom prebádaný pás široký cca 28–35 m, resp. 50 m. Plocha jeho pravouhlo zalomenej línie má rozlohu 0,95 ha. Znamená to, že ide o časť sídliskového areálu, ktorá predstavuje 34 % z celkovej rozlohy lokality.

Prvá časť materiálového fondu, získaného počas ôsmich výskumných sezón v rokoch 1980–1987, bola po spracovaní prezentovaná v rámci monografie „Mužla-Čenkov I. Osídlenie z 9.–12. storočia“ (Hanuliak – Kuzma – Šalkovský 1993). Ťažiskovú časť tohto súboru reprezentuje 271 sídliskových objektov a 14 kostrových hrobov zdokumentovaných v SV časti sídliskového areálu s plochou 4 600 m². V súčasnom období sa priebežne spracúva a vyhodnocuje druhá časť materiálového fondu získaného v rokoch 1988–1990, 1996. Počas štyroch výskumných sezón sa na ploche 4 900 m² zdokumentovalo 133 sídliskových objektov a 39 kostrových hrobov, ktoré tvoria súčasť JZ dielu sídliskového areálu. Aj napriek nižšej hustote rozmiestnenia objektov v danom úseku je isté, že predmetná plocha je organicky prepojená s príľahlým SV areálom.

Túto skutočnosť nepotvrďuje iba skladba objektov piatich vyčlenených kategórií reprezentovaných obytnými polozemnicami, polozemnicami hospodárskeho využitia, obilnými zásobnicami, zásobnými jamami a exteriérovými pecami. Významným ukazovateľom je aj zhoda preukázaná v ich vzájomnom pomere postrehnutá v oboch častiach lokality. Táto skutočnosť nie je takisto náhodná. Informuje o rovnakých reálnych potrebách príslušníkov žijúcej komunity, ktoré boli napĺňané aj prostredníctvom stabilnej škály sídliskových objektov rozdielneho funkčného využitia. Ďalším významným momentom je postrehnutie kontinuálneho charakteru osídlenia celého predmetného areálu počas 9.–12. storočia. Okrem zaznamenaného stabilného systému rozmiestňovania objektov na sídliskovej ploche presvedča o tom aj rámcová chronologická špecifikácia objektov vypracovaná na základe keramického materiálu. Jej zostručnené výsledky informujú o koncentrovanom spôsobe osídlenia SV časti areálu najmä počas starších horizontov osídlenia. V mladších horizontoch sa hustota znižuje, rozptyľuje sa na väčšej ploche rozšírenej o JZ časť lokality.

Polozemnice

V JZ areáli sídliskovej plochy bolo preskúmaných 31 polozemníc. Podstatnú časť z ich kolekcie tvoria obytné objekty. Ide o 24 reprezentantov so stabilnými hodnotami metrických údajov, ustálenou formou pôdorysu i kúrenísk doplnených o ďalšie súčasti vnútorného vybavenia a postrehnuteľné konštrukčno-stavebné prvky. Ide v zásade o také zložky, vďaka ktorým mohli byť objekty z tejto skupiny využívané na celoročné bývanie príslušníkov rodinných zväzkov, prípravu každodennej stravy a príležitostné vykonávanie podomáckej výrobnnej činnosti.

Každú zo spomenutých zložiek v stručnosti približuje niekoľko určujúcich údajov. V prípade pôdorysnej dispozície je to kvadratický tvar štvorcovej a obdĺžnikovej formy. Pozdĺžna os objektov je zväčša nasmerovaná kolmo na dunajské koryto. Záhĺbenie interiérových častí je vyčíslené v priemere na 48 cm, plošnú výmeru zasa charakterizuje údaj 8,8 m². Medzi obvyklými typmi kúrenísk dominujú kamenné klenbové pece (61,5 % prípadov), obvyklej formy a rozmerov, vybudované v nárožiach. Ohniská obložené alebo vyložené kameňmi sú zriedkavejšie (18 % prípadov). Hlinené kupolové pece (10,5 % prípadov) sú typologicky rôznorodejšie. Okrem reprezentantov umiestnených v interiéri-

rových nárožiach, bývajú kúreniská ďalších zástupcov aj čiastočne alebo celou svojou plochou vysunuté mimo obytnú plochu. Polkruhový výbežok vstupného priestoru poznáme iba v jedinom prípade. Žľabovité priehlbne spájané s tkáčskym stavom sa zistili na podlahe dvoch objektov. V iných dvoch príbytkoch sa zachovali zvyšky vyvýšených lavicových stupňov dotvorených z podložnej hlíny. V jednom objekte sa v blízkosti kúreniska zhlukovali kolové jamky s priemerom 2–8 cm. Medzi obytnými polozemnicami výrazne dominujú zástupcovia bez dokladov nadzemnej konštrukcie (54 % prípadov). Vo zvyšných prípadoch sa zdokumentovali jamy po sochových stĺpoch (21,5 % prípadov), stĺpoch umiestnených v strede strán (8,5 % prípadov) alebo v interiérových nárožiach (4,5 % prípadov).

Okrem obytných polozemníc sa v JZ časti sídliskového areálu odhalilo aj sedem iných polozemníc. Aj napriek tomu, že sa v nich objavujú niektoré vonkajšie znaky príbuzného charakteru ako v príbytkoch, chýbajú dôležité súčasti vnútorného vybavenia. Ide najmä o také zložky kľúčového významu, ktoré umožňovali využívanie týchto polozemníc na celoročné bývanie a prípravu každodennej stravy. Z tohto dôvodu bolo sedem objektov z tejto skupiny zaradených do samostatnej kategórie.

Polozemnice hospodárskeho využitia

Do osobitnej kolekcie polozemníc zo spracúvanej časti lokality patria objekty 723, 743, 762, 790, 791, 804, 866. Po prihliadnutí k ich určujúcim charakteristikám a predpokladanému využitiu v sídliskovom prostredí predstavujú ich reprezentanti samostatný typ. Jeho pozícia sa vkladuje medzi príbytky, t. j. obytné polozemnice a hospodárske objekty, ku ktorým patria obilné zásobnice, zásobné jamy a exteriérové pece. S uvedenými objektmi známeho využitia však sotva možno spojiť ucelenú škálu hospodársko-výrobných a spracovateľských aktivít, potrebných k zabezpečeniu reálnych potrieb miestnej komunity (Kouřil 1994, 97; Kuna – Profantová 2005, 117).

Naznačené okolnosti mohli pragmatickým spôsobom iniciovať potrebu vybudovať na niektorých sídliskových lokalitách vhodné trvalejšie využívané uzavreté priestory v takej konštrukčno-stavebnej podobe, ktoré budú účelovo prispôsobené príslušným prevádzkovým potrebám. Požiadavky tohto druhu mohli prednostne naplniť reprezentanti polozemníc hospodárskeho využitia. Z uvedených dôvodov v nich nenachádzame súčasti vybavenia typického pre obydlia. Na rozdiel od nich, i vzhľadom k predpokladanej viacúčelovosti využitia predmetných polozemníc, býva ich pôdorysná dispozícia variabilnejšia. Plošný rozsah interiérových priestorov býva voči príbytkom úspornejší i menej zahĺbený v teréne. Nerovnosti v nivelete dna i obrysových líniách nie sú zriedkavé (Dostál 1975, 39; Nekuda 2000, 45; Šalkovský 1998, 26; Vignatiová 1992, 29).

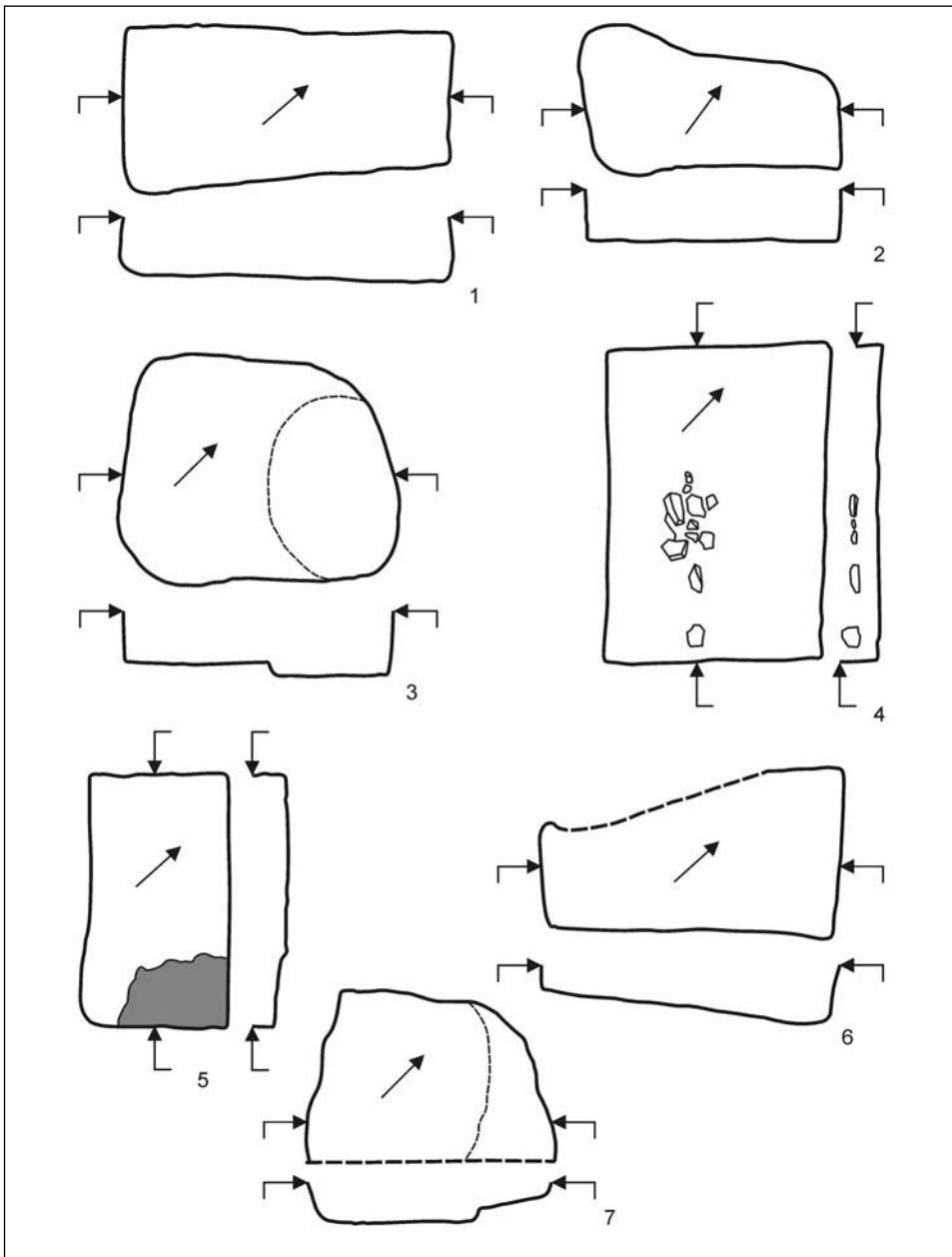
Snahy o preukázanie využívania zástupcov polozemníc prednostne k niektorému z možných účelov sú nadmerne zložité. Dôvodom je nízka početnosť i kvalita východiskových prameňov. Situáciu komplikuje aj sporadická prítomnosť týchto objektov na viacerých súvekových lokalitách. K nim patria najmä čiastočne, resp. nekompletné preskúmané sídliskové areály a malé krátkodobé osídlené osady. Na rozdiel od nich sú polozemnice častejšie na sídliskách s vyšším počtom prebádaných obytných objektov. Avšak ani v tomto prostredí sa nepostrehla stabilnejšia hodnota vzájomného pomeru obytných polozemníc a polozemníc hospodárskeho využitia. V JZ časti vyhodnocovanej

lokality sa vyskytli iba siedmi zástupcovia polozemníc predstavujúci v rámci všetkých sídliskových objektov diel s hodnotou 5,3 %. Ich pomer k obytným polozemniciam je vyčíslený na 1: 3, 4. Spomedzi 271 sídliskových objektov evidovaných v SV časti sídliskového areálu sa podľa identických kritérií vyčlenilo osem polozemníc. Patria k nim objekty 228, 296, 405, 433, 439, 447, 453, 505 (Hanuliak – Kuzma – Šalkovský 1993, tabela 1). Ich zástupcovia tvoria v tomto súbore diel s hodnotou 2,9 %. Ich pomer k obytným polozemniciam je vyčíslený na 1: 7, 3. Polozemnice pertraktovaného funkčného využitia tvoria v kompletnej škále objektov všetkých typov z archeologicky preskúmaného areálu iba 3,7 %.

Základné zložky vonkajších znakov polozemníc hospodárskeho využitia z JZ úseku sídliskového areálu približujú nasledujúce informácie. V prípade pôdorysnej dispozície ide o dva rozdielne typy. Prvý z nich sa vyznačuje užším dĺžkovo pretiahnutým tvarom a skladá sa z troch variantov. Pre prvú variantnú formu s objektom 791 (obr. 1: 5) je príznačný obdĺžnikový tvar s dvojicou rovnako dlhých protíľahlých strán. Ich súbežné línie spájajú pravouhlé nárožia. Dĺžkovo-šírkový index udáva hodnotu 1,7. Objekty 723, 743, 804 (obr. 1: 1, 2, 6) z druhej variantnej formy majú obdĺžnikový pôdorys pozmenený šikmo skosenou dlhšou stranou. Pravouhlé nárožia sú častejšie, mierne i výraznejšie zaoblené rohy zasa zriedkavejšie. Podľa dĺžkovo-šírkového indexu s hodnotou 2,1–2,2 dĺžka pôdorysov zjavne dominuje nad šírkou. K tretej variantnej forme patria objekty 762, 866 (obr. 1: 3, 7) so zaoblenou kratšou koncovou stranou. Susediace steny v prevahe spájajú zaoblené nárožia. Druhý typ pôdorysnej dispozície je zastúpený iba objektom 790 (obr. 1: 4). Jeho obdĺžnikový tvar je zložený z dvojice rovnako dlhých protíľahlých strán spojených pravouhlými nárožiami. Podľa nich i pridruženej plošnej výmere je táto polozemnica veľmi blízka príbytkom využívaných na tejto lokalite.

Základnú formu zahĺbených interiérových priestorov približujú v ďalšom slede steny, ktoré vo väčšine prípadov zvislo klesajú k podlahe. Jej úroveň je rovná, v objektoch 804 a 866 zošikmená (obr. 1: 6, 7). V objekte 762 (obr. 1: 3) je dno porušené priehlbňou s rovným dnom zníženým voči podlahe o 10 cm. Azimuty orientácie ukazujú, že polozemnice boli na sídliskovej ploche umiestnené podľa rovnakého princípu ako príbytky. Informujú o tom ich stredové osi, ktoré boli v štyroch prípadoch súbežné s dunajským korytom, tri objekty smerovali zasa kolmo na tok rieky. Snahy o priblíženie pozície štítových stien nemohli byť naplnené, pretože chýbal rozhodujúci údaj spresňujúci ich polohu v rámci každej z polozemníc. Vzhľadom k viacerým príbuzným až identickým znakom postrehnutých u objektov zo SV časti lokality neprekvapí, že aj polozemnice sú v tomto areáli umiestnené podľa rovnakého princípu. V predmetnej kolekcii je prvá variantná forma prvého typu pôdorysnej dispozície zastúpená objektom 228 a 453 (Hanuliak – Kuzma – Šalkovský 1993, tab. 5, 13), reprezentant druhej variantnej formy chýba. K tretej forme patrí objekt 296 (Hanuliak – Kuzma – Šalkovský 1993, tab. 5). Zvyšné objekty 405, 433, 447, 505 (Hanuliak – Kuzma – Šalkovský 1993, tab. 10, 11, 13) patria podľa príslušných charakteristík už k zástupcom druhého typu pôdorysnej dispozície.

Údaje približujúce mieru zahĺbenia i rozsah plošnej výmery interiérových častí majú voči obytným polozemniciam menšie rozmedzie s nižším výsledným údajom. U objektov z JZ časti lokality oscilujú namerané hodnoty v rozmedzí 30–60 cm, v SV časti ide o 18–70 cm, zatiaľ čo obytné polozemnice charakterizuje hodnota 16–80 cm. Spriemernený údaj z polozemníc hospodárskeho využitia sa ustálil na hodnote 39,5 cm

Obr. 1. Mužla-Čenkov – Vilmakert, JZ časť sídliskového areálu. Plány objektov hospodárskeho využitia. 1 – objekt 723; 2 – objekt 743; 3 – objekt 762; 4 – objekt 790; 5 – objekt 791; 6 – objekt 804; 7 – objekt 866. Bez mierky.

Fig. 1. Mužla-Čenkov – Vilmakert, SW part of the settlement area. Plans of farm buildings. 1 – building 723; 2 – building 743; 3 – building 762; 4 – building 790; 5 – building 791; 6 – building 804; 7 – building 866. Without scale.

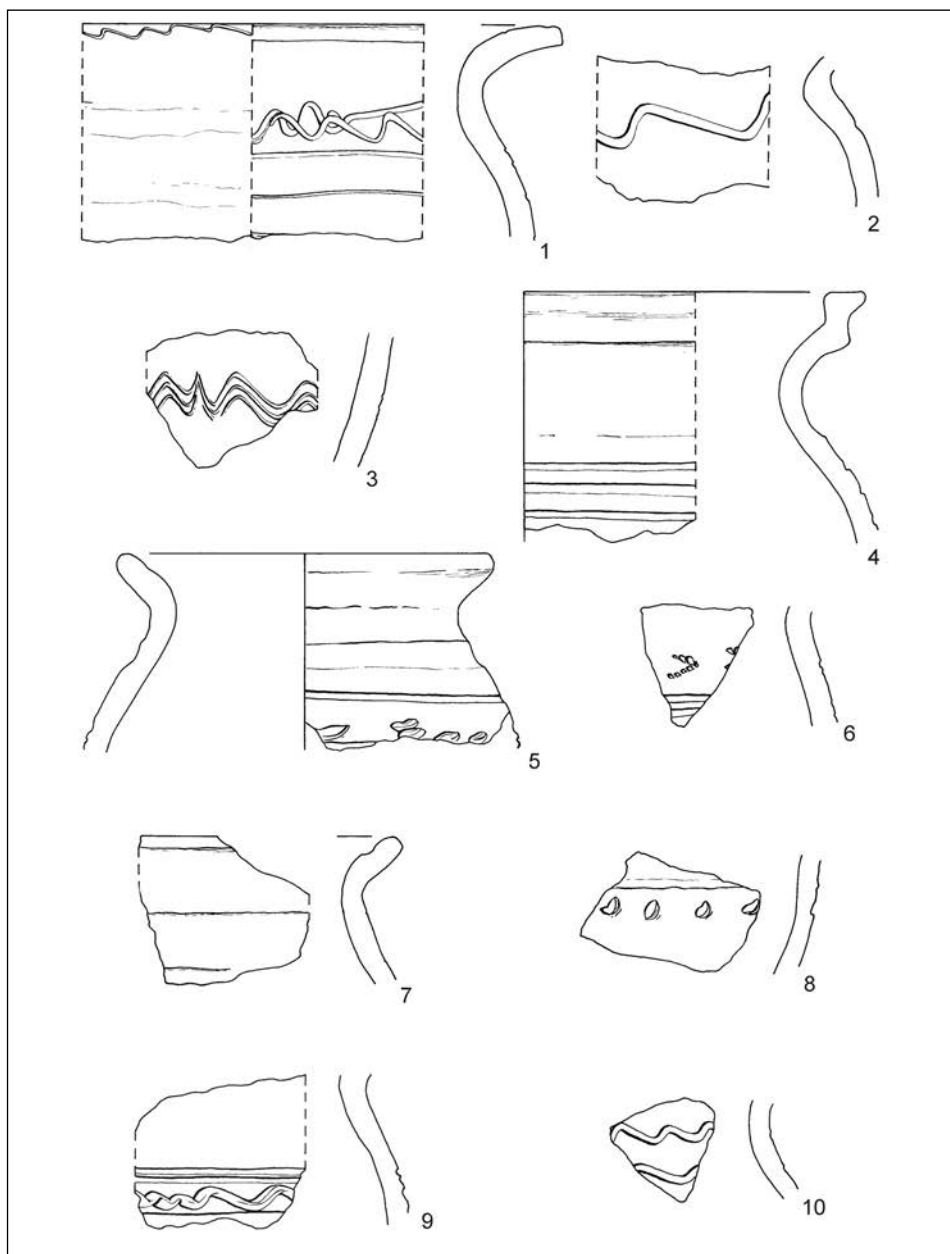
voči 48 cm v príbytkoch. Príbuzným spôsobom sa rôznia aj informácie o plošnej výmere zahĺbených interiérov. U polozemnic z JZ časti oscilujú hodnoty v rozmedzí 3–6,6 m², v SV časti ide o 4,1–9,1 m², zatiaľ čo pre obytné polozemnice je typická hodnota 6,7–12,2 m². Spriemernený údaj z oboch pôdorysných typov v JZ areáli je 4,8 m², v SV areáli 5,9 m² voči 8,8 m² u obydlií.

Jediným regulárnym reprezentantom vnútorného vybavenia je ohnisko umiestnené vo východnom nároží objektu 791 (obr. 1: 5). Má nepravidelný polkruhový tvar o rozmeroch 105 × 65 cm. Obloženie jeho obvodu kameňmi chýba. Prepálenie vrchnej vrstvy kúreniska z hlineného stupňa, vyvýšeného voči podlahe o 10–15 cm, svedčí o opakovanom zakladaní ohňa. Po prihliadnutí k protipožiarnym zásadám sa nezdá byť najsprávnejším riešením umiestnenie tohto ohniska v nároží takým spôsobom, že sa jeho okrajové línie dotýkajú priľahlých stien. V prípade oválnej jamy o rozmeroch 180 × 130 cm zo SV sektora objektu 762 (obr. 1: 3) sa nedajú stanoviť okolnosti jej vzniku ani spresniť prípadný funkčný význam.

K vnútornému vybaveniu objektu 790 (obr. 1: 4) s istotou nepatria lomové kamene nájdené v hornej úrovni zásypovej výplne. Bližšie nespresiteľný význam má nepravidelná priehľbeň so zvlneným dnom zistená v polozemnici 228 zdokumentovanej v SV úseku sídliskového areálu (Hanuliak – Kuzma – Šalkovský 1993, tab. 5). V rovnakej miere uniká spôsob využitia zvýšeného hlineného stupňa zo severného nárožia objektu 433 (Hanuliak – Kuzma – Šalkovský 1993, tab. 11). Zahĺbený lichobežníkový výbežok, pripojený k stredovému úseku JZ strany polozemnice 453 (Hanuliak – Kuzma – Šalkovský 1993, tab. 13) sa naproti tomu stotožňuje s identickými útvarmi považovanými u obytných polozemnic za súčasť vstupných priestorov.

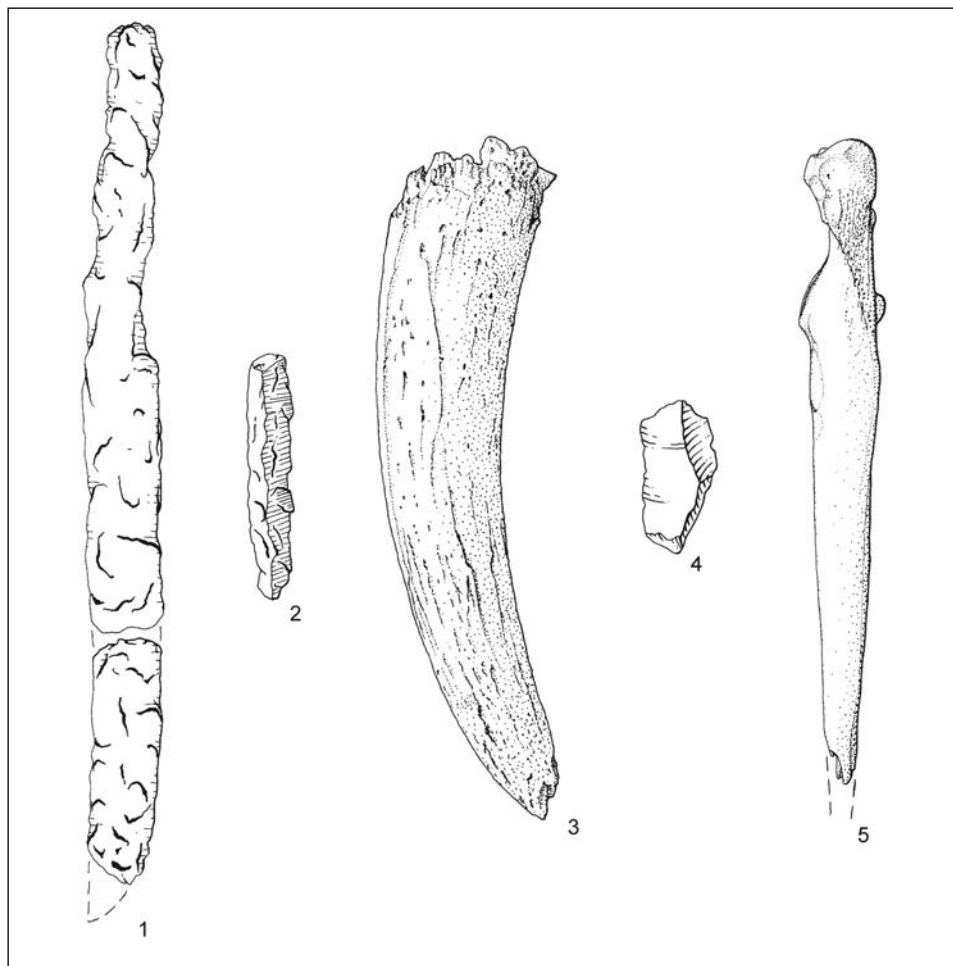
Dosiaľ uvedené informácie o spracúvaných objektoch sa v prijateľnej miere stotožňujú s charakteristikami uvádzanými v odbornej literatúre v prípade hospodárskych objektov (Donat 1980, 70–80; Hrubý 1965, 140–143; Nekuda 2000, 45; Šalkovský 1998, 26; Vignatiová 1992, 29–32). K reprezentantom tejto skupiny sú z čenkovského Vilmakertu svojimi parametrami blízke objekty z Južného predhradia veľkomoravského hradiska v Břeclavi-Pohansku. Na ilustráciu možno uviesť polozemnice 27, 44, 48, 52, 91 atď. s užším dĺžkovo pretiahnutým obdĺžnikovým tvarom (Vignatiová 1992, tab. 13, 20, 21, 23, 38). Tie v mnohom pripomínajú nielen obdĺžnikové objekty 228, 791 z Vilmakertu (Hanuliak – Kuzma – Šalkovský 1993, tab. 5; obr. 1: 5), ale aj druhú variantnú formu so šikmo skosenou stranou (objekty 723, 743, 804; obr. 1: 1, 2, 6). Tretia variantná forma z Vilmakertu so zaoblenou koncovou stranou (objekty 296, 762, 866; Hanuliak – Kuzma – Šalkovský 1993, tab. 5; obr. 1: 3, 7) sa zasa stotožňuje s objektmi 75, 227, 230, 299, 341 atď. uvádzanými J. Vignatiovou (1992, tab. 34, 88, 89, 114, 125).

Dosiaľ uvedené objekty spája J. Vignatiová (1992, 30, 31) s možným skladovaním domácich zásob, krmovín a dopestovaných agroproduktov. K ich prvotnej úprave mohli slúžiť ohnisko nájdené vo východnom nároží polozemnice 791 (obr. 1: 5). Využívanie niektorých polozemnic z tejto skupiny aj na ustajňovanie domácich zvierat nemožno takisto zamietnuť (Vignatiová 1992, 32). Do úvahy prichádzajú najmä chladné ročné obdobia s nízkymi teplotami, počas ktorých bolo potrebné zabezpečiť prezimovanie istého počtu vybraných jedincov. K podpore takejto možnosti môže poslúžiť informácia o sýtočiernej zemine mazľavej konzistencie pochádzajúcej z dolnej časti výplne objektu 723 (obr. 1: 1). O jej vznik sa s veľkou pravdepodobnosťou pričínila kontaminácia hliny

Obr. 2. Mužla-Čenkov – Vilmakert, JZ časť sídliskového areálu. Výber keramických nálezov. 1 – objekt 723; 2 – objekt 743; 3 – objekt 762; 4, 5 – objekt 790; 6, 9 – objekt 791; 7, 8 – objekt 804; 10 – objekt 866. Bez mierky.

Fig. 2. Mužla-Čenkov – Vilmakert, SW part of the settlement area. Selection of pottery finds. 1 – building 723; 2 – building 743; 3 – building 762; 4, 5 – building 790; 6, 9 – building 791; 7, 8 – building 804; 10 – building 866. Without scale.

Obr. 3. Mužla-Čenkov – Vilmakert, JZ časť sídliskového areálu. Výber predmetov materiálnej kultúry. 1 – objekt 743; 2 – objekt 762; 3, 4 – objekt 804; 5 – objekt 791. Bez mierky.

Fig. 3. Mužla-Čenkov – Vilmakert, SW part of the settlement area. Selection of material culture objects. 1 – building 743; 2 – building 762; 3, 4 – building 804; 5 – building 791. Without scale.

organickými látkami z exkrementov živočíšneho pôvodu (Hanuliak 2007, 341, 342; Hrubý 1965, 154, 155; Szöke 1992, 145).

Polozemnice s väčšou plochou, patriace vo Vilmakerte k druhému typu pôdorysnej dispozície (objekty 405, 443, 439, 447, 505 a 790; Hanuliak – Kuzma – Šalkovský 1993, tab. 10–13; obr. 1: 4), sú zasa zlučiteľné s komorami slúžiacimi ku krátkodobému uskladneniu zásob väčšieho objemu (Vignatiová 1992, 30). Spomedzi analyzovaných objektov majú výnimočné postavenie polozemnice 439, 447, 790, pretože sa plošným rozsahom interiéru stotožňujú s obytnými objektmi. V súvislosti s tým sa vynára otázka,

či v týchto prípadoch nešlo o jednu zo špecifických foriem obydlií. Do úvahy prichádzajú prípady, v ktorých bola zamýšľaná výstavba príbytku ukončená ešte pred vybudovaním dôležitých súčastí vnútorného vybavenia. V súlade s tým sa mohli takéto stavby neskôr využívať ako dielenské objekty, alebo aj ako provizória k príležitostnému prespávaniu príslušníkov rodinných zväzkov v príhodných ročných obdobiach.

Spomenutú možnosť v plnom rozsahu podporujú objekty 335, 436, 500 (Hanuliak – Kuzma – Šalkovský 1993, tab. 7, 11, 13) zo SV časti sídliskového areálu. V ich interiéroch nenachádzame kúreniská štandardného typu. Žľabovité priehlbne z ich podlahy napriek tomu potvrdzujú, že v týchto polozemniciach možno rátať s vykonávaním tkáčskej činnosti (Grimm 1990, 49; Zimmermann 1982, 127–133). Išlo by tak s istotou o jediné dielenské stavby, ktorých prítomnosť sa na väčšine súvekových lokalít dá preukázať iba vo výnimočných prípadoch.

Z predostrených charakteristík čenkovských polozemníc hospodárskeho využitia vyplynie nedostatkovosť informačného potenciálu potrebného k preukázaniu možných spôsobov ich niekdajšieho využitia. Hypotetickosť našich názorov iba sčasti koriguje sytočierna hlina zo spodnej časti výplne objektu 723 a ohnisko z objektu 791. Vypovedacie schopnosti reprezentantov materiálnej kultúry zo zásypovej výplne sú značne obmedzené. Dominantnú zložku tvoria zlomky keramických nádob (obr. 2). Ich celková početnosť v rozmedzí 4–55 exemplárov je v globále zhodná s hodnotou 5–67 kusov doložených v obytných polozemniciach. V rovnakej miere sú si blízke aj priemerné počty vyčíslené na jeden objekt, pretože sa s polozemnicami spája 17, s príbytkami 20 exemplárov. Z ich výplne pochádza takisto širšia škála zvyšných druhov materiálnej kultúry ako z polozemníc hospodárskeho využitia (obr. 3). Ich reprezentanti navyše nepresviedčajú o tom, že by boli aktívne využívané vo výrobo-spracovateľských činnostiach vykonávaných v pertraktovaných objektoch.

V porovnaní s predchádzajúcimi skutočnosťami stojí za zmienku iba poloha spracúvaných objektov. Akiste nie je náhodné, že ich reprezentanti z druhého pôdorysného typu s väčšou interiérovou plochou sú v sídliskovom areáli umiestnení v blízkosti súvekových príbytkov. Zvyšné polozemnice z prvého typu pôdorysnej dispozície s menšou plochou, užším dĺžkovo pretiahnutým pôdorysom, s predpokladanou skladovacou a ustajňovacou funkciou, zasa nachádzame odsunuté do okrajových sektorov sídliskovej plochy. Následkom tejto pozície sa výrazne obmedzuje naša schopnosť preukázať ich spätosť s obyvateľmi konkrétneho príbytku. A to aj po náznakovom preukázaní súvekovosti príslušných objektov rozdielneho využitia. Situácia nie je v tomto smere priaznivejšia ani u polozemníc hospodárskeho využitia umiestnených v blízkosti obydlií. Aj v týchto prípadoch sa nedá preukázať možnosť ich využívania obyvateľmi z jediného, resp. z dvoch či viacerých príbytkov.

Predstavy o nadzemných častiach polozemníc sa dajú priblížiť iba vďaka odtlačkom zachytených v obvodovom obryse objektu 296 (Hanuliak – Kuzma – Šalkovský 1993, tab. 5). Ich existenciu treba spojiť vertikálnymi stĺpmi, ktoré tvorili základné prvky skeletu nadzemných stien vypletených a omazaných hlinou. V ostatných objektoch doklady po nadzemných častiach chýbajú. V porovnaní s obydliami predstavovali polozemnice hospodárskeho využitia menej významné stavby. Aj z tohto dôvodu sa pripúšťa, že boli budované jednoduchšími konštrukčno-stavebnými technikami z dostupnejších a menej kvalitných materiálov (Nekuda 2000, 57; Šalkovský 1998, 26).

Z tohto pohľadu postačovala k prekrytiu objektov so skladovacou či ustajňovacou funkciou sedlovitá strecha bez nadzemných obvodových stien. Táto forma mohla byť využitá aj pri rozmernejších objektoch z druhého typu pôdorysnej dispozície. Aj v prípade ich využívania na skladovacie a spracovateľsko-výrobné účely sú vo väčšej miere predpokladané iba nižšie varianty zrubových stien s výškou do 60 cm.

Výsledky predbežnej chronologickej špecifikácie objektov na základe keramického materiálu naznačujú, že objekty 723, 743, 762 boli s veľkou pravdepodobnosťou používané počas mladšieho úseku veľkomoravského obdobia. Polozemnice 791, 804 možno zaradiť do veľkomoravského obdobia. Najmladší je objekt 790, ktorý je súčasťou vrcholnostredovekého úseku osídlenia lokality. Počas tejto etapy nebol v SV časti sídliskového areálu používaný ani jediný reprezentant z pertraktovanej skupiny. Do veľkomoravského obdobia však patria zrejme dve polozemnice (objekty 228, 447), z mladšieho úseku veľkomoravského obdobia štyri (objekty 433, 439, 453, 505) a v staršom úseku veľkomoravského obdobia ide o jeden prípad (objekt 405). Z obrazu s rekonštruovanou frekvenciou používania polozemníc evidovaných foriem v priebehu osídlenia lokality súčasne vyplynie nielen rozdielna dynamika osídlenia oboch častí sídliskového areálu počas štyroch horizontov. Výsledná línia informuje súčasne o stabilných potrebách obyvateľov sídliska bez výraznejšieho vplyvu iných dobových trendov.

Štúdia vznikla v rámci projektu 2/0034/11 grantovej agentúry VEGA.

Literatúra

- Donat, P. 1980:** *Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7.–12. Jahrhundert.* Berlin.
- Dostál, B. 1975:** *Břeclav-Pohansko. IV. Velkomoravský velmožský dvorec.* Brno.
- Grimm, P. 1990:** *Tilleda. Eine Königsplatz am Kyffhäuser. Teil 2. Die Vorburg und Zusammenfassung.* Berlin.
- Hanuliak, M. 2007:** *Vrcholnostredoveká osada v Beckove,* *Archaeologia historica* 32, 335–349.
- Hanuliak, M. – Kuzma, I. – Šalkovský, P. 1993:** *Mužla-Čenkov. I. Osídlenie z 9.–12. storočia.* Nitra.
- Hrubý, V. 1965:** *Staré Město – Velkomoravský Velehrad.* Praha.
- Kouřil, P. 1994:** *Slovanské osídlení českého Slezska.* Brno – Český Těšín.
- Kuna, M. – Profantová, N. 2005:** *Počátky raného středověku v Čechách. Archeologický výzkum sídelní aglomerace kultury pražského typu v Roztokách.* Praha.
- Nekuda, V. 2000:** *Mstěnice. Zaniklá středověká ves u Hrotovic. 3. Raně středověké sídliště.* Brno.
- Szőke, B. M. 1992:** *7 és 9 századi településmaradványok Nagykanizsán,* *Zalai Múzeum* 4, 129–167.
- Šalkovský, P. 1998:** *Dedinský dom a sídlo vo včasnom stredoveku.* In: *Ľudová architektúra a urbanizmus vidieckych sídiel na Slovensku z pohľadu najnovších poznatkov archeológie a etnografie,* 9–36. Bratislava.
- Vignatiová, J. 1992:** *Břeclav-Pohansko. II. Slovanské osídlení jižního předhradí.* Brno.
- Zimmermann, W. H. 1982:** *Archäologische Befunde frühmittelalterlicher Webhäuser. Ein Beitrag zum Gewichtwebstuhl,* *Jahrbuch der Männer vom Morgenstern* 61, 111–114.

Half-sunken buildings in Mužla-Čenkov used for farming purposes

In the south-western part of area of a Great Moravian fortified settlement seven half-sunken buildings were investigated. Some of their outer traits are similar to residential half-sunken dwellings. On the other hand, there are missing representatives of such establishments, which would enable to use them for dwelling all the year round and preparation of everyday meals. Therefore we suppose that these features were used for food storage, housing of farm animals, manufacturing activity, exceptionally also overnight accommodation. The options for wider use of these half-sunken buildings cause their shapes to vary (fig. 1). The area sunk into the terrain is smaller than with dwellings. Also the structure of the parts above the ground is simpler. Features of such a type only appear in settlements with a higher number of residential half-sunken dwellings. The settlement at Mužla-Čenkov is one of these. Half-sunken buildings of this type did not yield much material that would elucidate the way they were originally used (fig. 2, 3). There is a low number of findings. Their types show that these tools are probably not connected with the period of use of these half-sunken dwellings. On the other hand, their dating shows that the half-sunken buildings were used for farming purposes during each chronological period from the 9th to the 12th century.

Zlacený vrchlík z Bošina (okr. Ústí nad Orlicí) a problém dokladů přítomnosti raně středověké elity ve východních Čechách

Gilded cap from Bošín (Ústí nad Orlicí district)
and evidence of the presence of an early medieval elite
in Eastern Bohemia

NAĀA PROFANTOVÁ – DAVID VÍCH

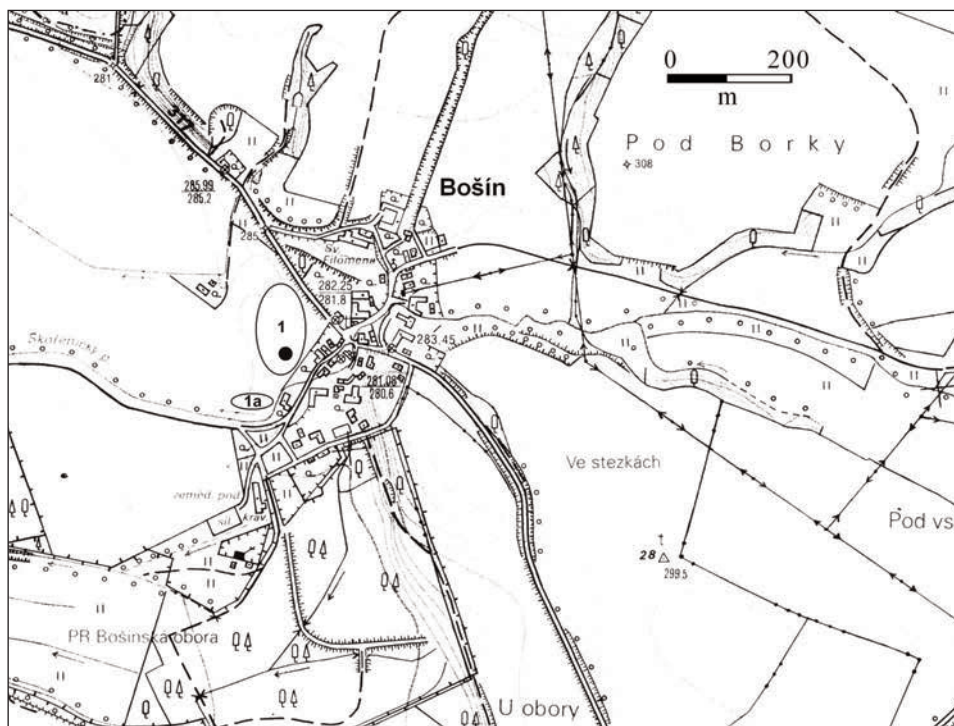
This article publishes the import surface find of the gilded part of a phalera, evidently made at the end of the 8th century or in the first half of the 9th century. It comes from the early medieval settlement dating to the second half of the 9th to the beginning of the 10th centuries near the village of Bošín, which is so far the only settlement locality in the Choceň region; other analogous evidence of the presence of elites in the open settlements in Eastern Bohemia is about to be published.

Early Middle Ages – Eastern Bohemia – settlement finds – phalera

1. Úvod

Velká část východních Čech patří pro raný středověk mezi málo nebo méně prozkoumané oblasti,¹ což se projevuje především absencí některých typů lokalit (plochá kostrová pohřebiště), nebo i nedostatkem některých kategorií nálezů, zejména těch, které souvisejí se zrodem a rozvojem elit (například avarská kování, ostruhy, hroby bojovníků jako takové). Často se jedná o situaci zkreslenou právě intenzitou archeologického zájmu. Kupříkladu předměty avarského původu, známé dlouho pouze z hradiště Kal (Kalferst – Profantová 1999; Profantová 2003), se v poslední době objevily i na nových, obvykle ještě nepublikovaných lokalitách (Pardubicko, Vysokomýtsko a jiné regiony). Tyto nové objevy z rovinných sídlišť na zemědělsky obdělávaných plochách souvisí s používáním

¹ Například J. Bubeník (1997, mapy) nemá pro RS 2 a přelom RS 2/3 prakticky žádná naleziště.

Obr. 1. Ves Bošín (okr. Ústí nad Orlicí) s vyznačenými lokalitami Bošín 1 a Bošín 1a. Černým bodem znázorněno místo nálezů kování.

Fig. 1. Village of Bošín (Ústí nad Orlicí district) indicating the localities Bošín 1 and Bošín 1a. The black point indicates where the metal fittings were found.

detektorů kovů, ať již archeology samými nebo jejich spolupracovníky. Takto získané nálezy jsou sice vytrženy z kontextů činností orby, což snižuje jejich vypovídací schopnost, ta však zůstává vzhledem k výjimečnosti kovových artefaktů nadále značně vysoká. Detektor kovů také sehrál svoji roli při nalezení výjimečného artefaktu v k. ú. Bošín, okr. Ústí nad Orlicí, Pardubický kraj.

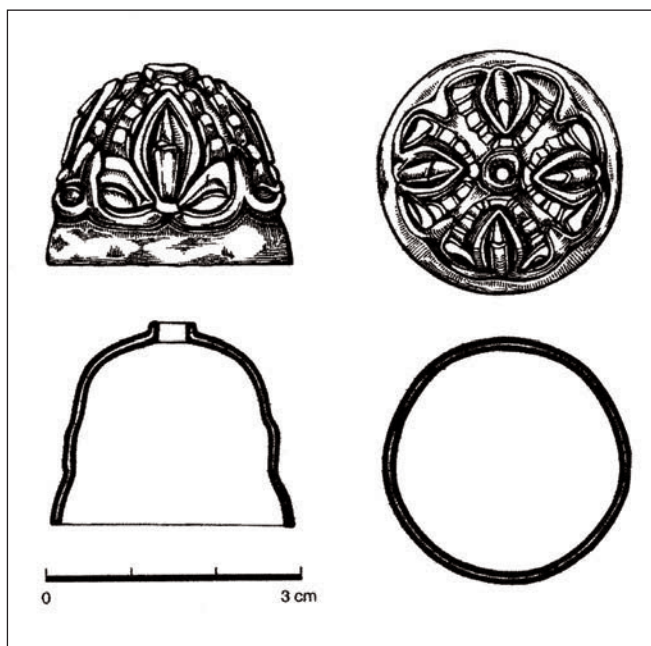
2. Přírodní podmínky a historie lokality

Naleziště označené jako Bošín 1 se nachází při severozápadním okraji intravilánu obce na pravém břehu Skořenického potoka v jeho bezprostřední blízkosti, prakticky v inundaci poblíž soutoku s Tichou Orlicí (obr. 1: 1). Nadmořská výška zde klesá až na 280 m n. m. a i s ohledem na přítomnost hlinité, popřípadě písčitohlinité půdy se v rámci Choceňska jedná o prostor s nejpříhodnějšími přírodními předpoklady pro osídlení.

Vhodnost podmínek k pravěkému osídlení dokládají i další aktivity v lokalitě samé i jejím blízkém okolí. Přímo z prostoru raně středověkého sídliště máme doloženy sídlištní nálezy doby římské (Vích 2007, 180). Na nedaleké, nad údolím Tiché Orlice výrazně převýšené terase, byl před polovinou minulého století vyorán bronzový depot z pozdní

Obr. 2. Bošín. Bronzový zlacený vrchlík – kresba I. Skokanová.

Fig. 2. Bošín. Gilded bronze cap – drawing by I. Skokanová.

doby bronzové (Kytlicová 2007, 254), v blízkosti místa nálezu pokladu pak D. Vích zjistil kumulaci keramiky ze stejného časového období, interpretovanou jako naorávané žárové pohřebiště. Jihovýchodně od Bošína, již na k. ú. Běstovice, leží laténské sídliště (Vích 2005, 317).

Podhodnocený archeologický potenciál regionu změnilo vedle obdivuhodné pile členů choceňského muzea v 60.–70. letech 20. století především drobné zjišťovací akce V. Vokolka, v 90. letech minulého věku zaměřené na pohřebiště a opevněná sídliště období lužických popelnicových polí (Zářecká Lhota, Běstovice, Koldín), jejichž součástí byla i povrchová prospekce regionu. Lokalitu Bošín 1 pak objevili při společné povrchové prospekci J. Boček, V. Vokolek a D. Vích dne 23. 8. 1990 (Kalferst – Sigl – Vokolek 1993, 6). Roku 2009 identifikoval D. Vích v ohbí Skořenického potoka v bezprostředním sousedství naleziště Bošín 1 další samostatnou mikrolokalitu s kumulací keramiky doby římské a z raného středověku, označenou jako Bošín 1a (obr. 1: 1a).

Od roku 2005 pak D. Vích provádí na lokalitě povrchovou prospekci s využitím detektoru kovů. Celkový objem průzkumu zde do jara 2009 činil 26 hodin, užito bylo přístrojů značky Fisher 1270 a F75. Již v počátcích detektorové prospekce byl dne 11. 8. 2005 nalezeno zlacené bronzové kování, jediný raně středověký kovový artefakt dosud na lokalitě zjištěný. Předmět, dnes v majetku Pardubického kraje, je uložen v Regionálním muzeu ve Vysokém Mýtě, inv. č. 3 124.

3. Popis a analýza artefaktů

Litý bronzový, silně zlacený vrchlík nese na vrcholu otvor pro nýt, tělo je pak zdobené rostlinnou výzdobou. Průměru artefaktu činí 27 mm, výška 22 mm (obr. 2, 3).

Obr. 3. Bošín. Bronzový zlacený vrchlík – foto M. Štěpán.

Fig. 3. Bošín. Gilded bronze cap – photo M. Štěpán.

Výzdobný motiv je rozložen do čtyř polí vymezených plastickou výzdobou ohraničující středový kříž. V každém poli je palmetka spojená uzlíčkem, mezi poli vybíhá na okraj křížového členění ze stonku jen jakýsi lístek či špička. Plastická výzdoba je ve dvou případech doplněna či narušena výrazným vsekem přerušujícím ústřední list palmety.

Předmět je dobře umělecky ztvárněný originál, přesnou obdobu nemá. Proto je poměrně náročné jej kulturně a chronologicky zařadit.

Složením se jedná o mírně olovnatý bronz s vysokým podílem cínu (tab. 1). Odpovídá nejvíce vypracované skupině I (Frána–Maštalka 1992, 791), i když v ní se objevil v minimálním zastoupení i zinek, který v našem případě chybí. Částečně zvýšené množství cínu může být způsobeno jeho srážením na povrchu během korozních procesů. Blízké je například složení kování z Prahy–Šárky (měření 28 614), kde je cín poněkud nižší a olovo zas trochu vyšší (10,15 % – cf. Frána – Maštalka 1992, 788).

Funkčně považujeme předmět za vrchlík faléry či samostatnou falérku, méně pravděpodobně by mohlo jít i o ozdabu opasku.

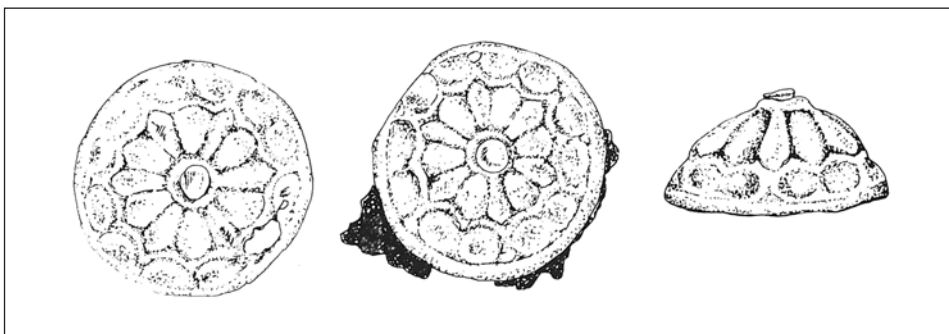
Z hlediska způsobu provedení a použité výzdoby se zdá nejpravděpodobnější, že představuje pozdně avarský výrobek druhé poloviny 8. století či navazující produkci s moravskými kořeny, vyrobenou v 9. století. V obou případech by byl sice v regionu

Tab. 1. Složení slitiny na základě RFA analýzy, provedené v lednu 2005 ve výzkumném ústavu jaderné fyziky v Řeži (J. Frána):² měření 15 141: zlacený povrch, dále místo s jádrem slitiny.

Tab. 1. RFA analysis (gold-coated surface, the place of alloy core).

Místo	označení	předmět	č. měř.	Fe	Cu	Zn	Au	Hg	Pb	Bi	Ag	Sn	Sb
Bošín I	zl.povrch	zlacený vrchlík	15141	5,7	45,9		16,3	3	4,5		0,7	23,8	0,07
	rub		15142	2,1	72,1		1,2		6,2	0,8	0,29	17,2	0,05

² Za výsledky měření J. Fránovi srdečně děkujeme.

Obr. 4. Komárno-Loděnice, hrob č. 142, vybrané vrchlíky. Podle A. Trugly 1993.

Fig. 4. Komárno-Loděnice, grave No. 142, selected caps. According to A. Trugly 1993.

osamoceny, avšak geograficky nikoliv nedostupný centřum výroby takových předmětů, z nichž můžeme uvést alespoň Komárno, Mikulčice a pro 9. století i Uherské Hradiště-Staré Město. Takto byl předběžně zařazen i v poslední shrnující práci (Profantová 2010).

Nejprve několik údajů, které podporují zařazení výroby předmětu do avarského kulturního okruhu. Železné, méně i bronzové faléry, jsou v 8. století vybaveny buď prolamovanými, nebo plnými vrchlíky se středovým nýtem, často zdobenými rostlinným dekorem. Většina je o něco nižší než sledovaný předmět. Výrazně se kumulují na území jihozápadního Slovenska a vyráběly se i v Mikulčicích (Profantová 1992, 633–635, 732, 739, 749, např. tab. 18: 11, 25: 11, příp. 35: 7), tedy na území prostorově dostupném.

Přesto na prvním místě uvedeme analogii maďarskou, která je blízká nejen velikostí, ale i členěním výzdoby na čtyři pole, v nichž rozeznáváme stylizované lístky. Jedná se o hrob z pohřebiště Szentcs-Berekháti, ozdoba je vysoká 20 mm, o průměru 33 mm. Z publikace není zřejmý nálezořvý celek, avšak jedná se buď o pozdní dobu avarskou II nebo III, tedy o 8. století (Fettich 1928, 124, obr. 1). Další blízkou paralelu je možno najít v Komárně-Loděnicích, hrobě 142 (obr. 4; Trugly 1993, tab. 49: 1–9). Tato sada falér také není prolamovaná a zdobí ji rostlinné motivy blízké sledovanému kusu. Přitom jde o hrob jezdce se zlacenou objímkou na chochol koně, tedy hrob nejvyššího sociálního statusu. V Komárně se další obdobné vrchlíky našly v hrobě 101 (obr. 5; Trugly 1993, tab. IV: 1–7), v hrobě 128 se vyskytla i prolamovaná verze obdobného vrchlíku (Trugly 1993, tab. 34: 15–24, 53: 8, 10, 12, 14–17). Jde o celek s přezkou, jejíž výzdobu inspirovaly pozdně římské mince s portréty císařů z profilu, tedy opět 8. století, nejspíše těsně před jeho polovinou.

Z pohřebiště v Holiarech pochází faléra, jež také dodržuje členění na čtyři obloukovitá pole zdobená trojicí lístků na puncovaném pozadí (Točík 1968, tab. 87: 28, plech podložený vrchlíku jen o málo větší; též Chropovský 1985, barevná tab. XVI).

Samostatné uplatnění analogického motivu nalezneme na kováních bočních řemíků opasku např. v Szeged-Kundomb, hrobu 285. Též v tomto případě má palmeta střední výrazný list ještě lemován lištou a geometricky zdobeným rámem, členícím tentokrát celé kování (Dekan 1972, obr. 121: 4–21).

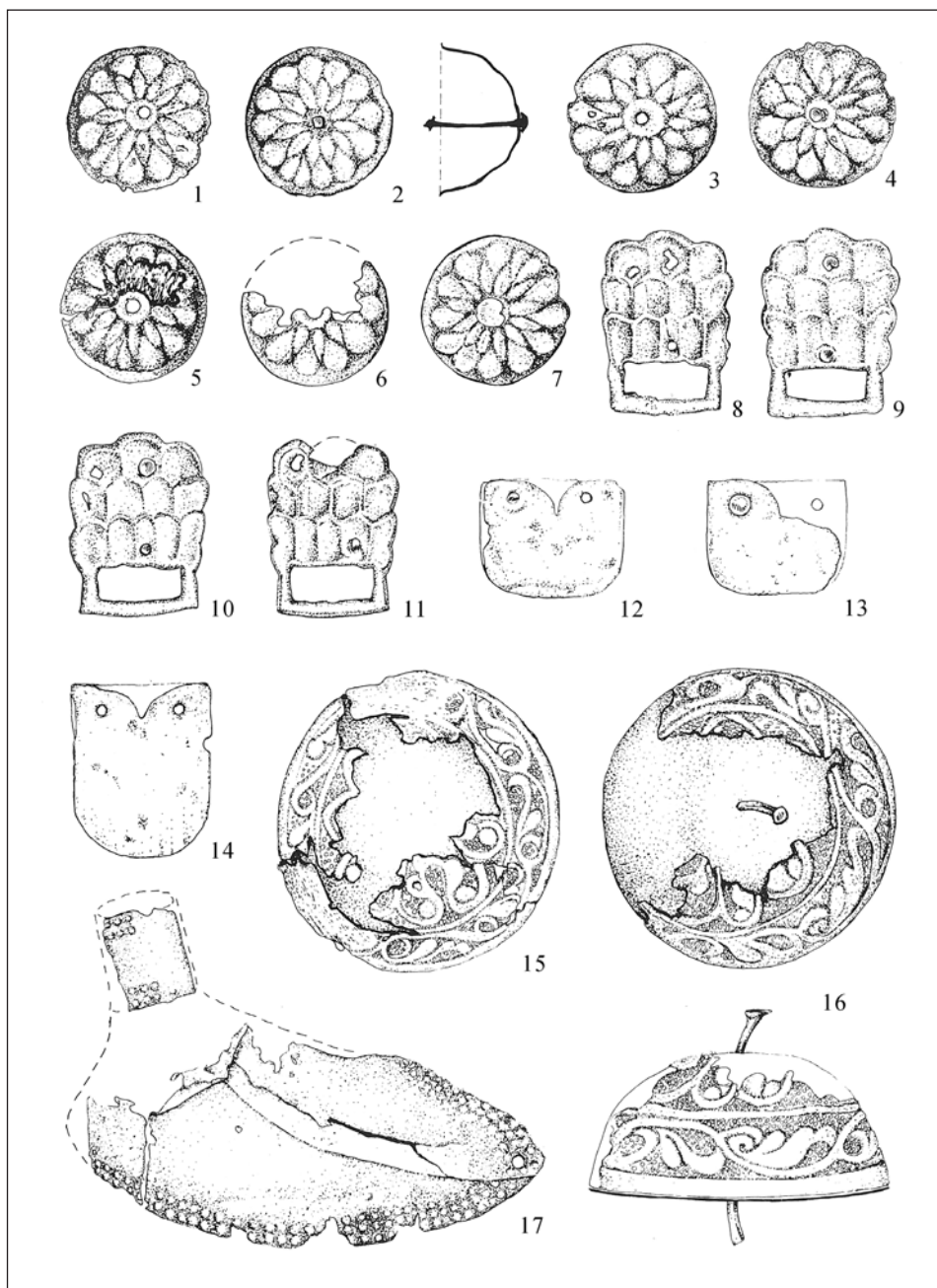
V jezdeckém hrobě s šavlí č. 715 na pohřebišti Vösendorf (jižně od Vídně) se vyskytly dvě faléry, složené z mohutného zdobeného vrchlíku a perlovcového plastického rámu (Jarc 2007, 94).

Výzdoba připomíná motivy uplatněné i na blatnickém nálezu (Slovensko) a to jak v plastickém provedení (větší nákončí) tak i rytém, doplněném puncovaným pozadím. Zároveň se v tomto celku našly i podobné masivnější vrchlíky, byť zdobené jednodušeji, dvěma pásy volutek nad sebou (Profantová 1992, tab. 35: 5, 7; Garam 2000, 145, č. 06.01.01 f). Se shodnými kusy se pak setkáváme ještě v dívčím hrobě č. 113a v Kouřimi, kde jsou vřazeny do kontextu 9. století (Šolle 1966, tab. XXIV: 3). Jen o něco drobnější jsou vrchlíky z depotu v Gajarech I (výška 15 mm), kde se dochovaly i se spodkem faléry zdobeným rostlinným dekorem. Motivy na vrchlíku jsou nepřiliš dobře čitelné (Profantová 1992, tab. 36C: 23, 24). Z mikulčických nálezů stojí sledovanému kusu blíž vrchlík s rostlinným dekorem, ale prolamovaný (Profantová 1992, tab. 25: 11). Z uvedených analogií můžeme Gajary řadit bezpečně do konce 8. století, podobně i nález nejspíše z mohyly v Blatnici.

Spojování palmet uzlíčky známe nejpregnantněji z pokladu zlatých nádob z Nagyszentmiklós (László – Rácz 1984, 152, obr. 80, tab. III–V), uložených do země okolo roku 800, v době bojů o přežití Avarie. Ovšem srdcovitý motiv se stylizovanými uzlíky a palmetami se uplatnil v 9. století i na tepaných gombících. Samotný plastický liliovitý motiv s uzlíčkem se vyskytuje také na prolamovaných pozdně avarských nákončích, vystupujících spolu s ozdobami bezprostředně spojovanými s blatnickým okruhem (např. hrob 24 z Komárna-Hadovců – Čilinská 1982, tab. XVI). Doba výroby artefaktu spadá do závěru 8., popřípadě první poloviny 9. věku.

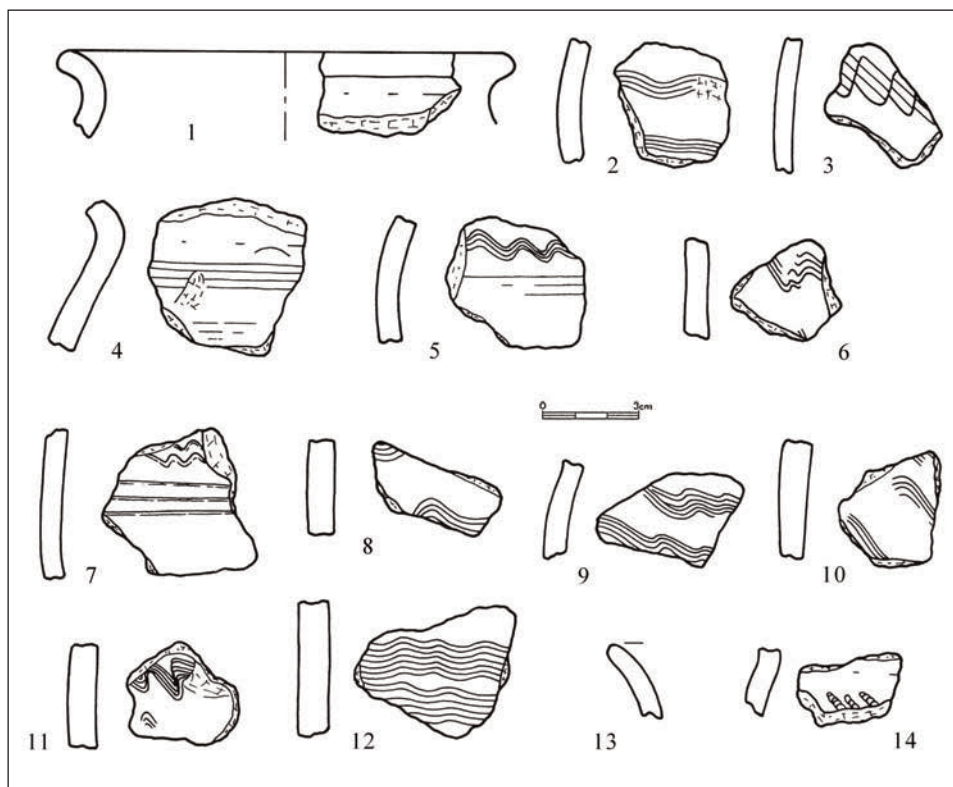
Vedle prezentovaného kovového artefaktu byla na lokalitě v průběhu několika povrchových sběrů sebrána nevelká kolekce raně středověké keramiky (obr. 6). Aplikovaná výzdoba, užití hřebenového nástroje i charakter keramické hmoty, především přítomnost slídového ostřiva, ukazují na zařazení do střední doby hradištní, spíše do jejího staršího úseku. Datování středohradištní keramiky ve východních Čechách přitom není prosto problémů, především kvůli dlouhému přežívání středohradištní tradice do mladší doby hradištní. Nalezený vrchlík představuje vítaný příspěvek k upřesnění chronologického postavení keramiky. Vezmeme-li v potaz dobu vzniku zlaceného vrchlíku a logicky předpokládanou jistou nezbytnou dobu, po kterou byl vrchlík používán, jeví se druhá polovina 9. století, tedy starší úsek střední doby hradištní, jako doba uložení předmětu do země velmi pravděpodobnou. Středohradištní sídliště v k. ú. Bošín je tak nejstarší a jediné dosud takto datované zjištěné sídliště na Choceňsku.

Počet nálezů na Choceňsku později stoupá pro mladší dobu hradištní, i když ani tento časový úsek není zastoupen příliš výrazně. Do mladší doby hradištní klade V. Vokolek zlomky raně středověké keramiky (ovšem bez podrobnějšího zdůvodnění či vyobrazení materiálu) zjištěné při výzkumu hradiště nad Darebnicemi, na rozhraní k. ú. Běstovice a Choceň (Vokolek 1993, 51). Stejnému období nepochybně náleží i celá lahovitá nádoba nalezená v písňiku na poli za stavením p. Lásky roku 1928 v Běstovicích (Vích 2009, 4). Na základě zlomků keramiky datoval do mladší doby hradištní hradiště v poloze „Hrádníky“ v k. ú. Zářecká Lhota S. Vencl (1971). I když sondáž V. Vokolka v roce 1989 prokázala výhradně osídlení kulturou lužických popelnicových polí (Vokolek 1990),

Obr. 5. Komárno-Loděnice, inventář hrobu č. 101. Podle A. Trugly 1993.

Fig. 5. Komárno-Loděnice, inventory of grave No. 101. According to A. Trugly 1993.

Obr. 6. Raně středověká keramika z Bošína. 1–10 Bošín 1; 11–14 Bošín 1a.

Fig. 6. Early medieval pottery from Bošín. 1–10 Bošín 1; 11–14 Bošín 1a.

zlomky raně středověké keramiky uložené v choceňském muzeu s touto lokalizací skutečně mladší době hradištní náleží. Do mladší či pozdní doby hradištní se hlásí i zde nalezená esovitá záušnice velkého průměru (Vích 2009, 33–34).

Počátky osídlení Choceňska byly dosud kladeny do počátku 12. století, přičemž noví osadníci měli přicházet z prostoru v bezprostředním okolí řeky Loučné (Musil 2001, 94). Starší osídlení F. Musil nepřipouští, i když nálezy středohradištní keramiky z Bošína zná, nicméně z důvodu nepochopení výpovědi keramických zlomků, byť sběrového původu (které údajně nedokládají přítomnost sídlišť ani pohřebišť) s osídlením ve střední době hradištní nepočítá, a to nejen na Choceňsku, ale i v okolí řeky Loučné (Musil 2001, 92). Raně středověká pohřebišť sice z Choceňska, Litomyšlska i Vysokomýtska (zde s výjimkou k. ú. Vraclav) stále neznáme, nicméně sebrané keramické zlomky (i když pocházejí z povrchových sběrů) s ohledem na jejich množství a vazbu na výplň naorávaných objektů (Vraclav, České Heřmanice, Svařeň: Profantová – Vích 2008, 159, obr. 4: 8–10, 12, 37: 1–4, 7, 9, 39: 5) přítomnost sídlišť ve střední době hradištní spolehlivě dokládají.

4. Závěr

Luxusní předmět z lokality Bošín 1 patří do raného středověku, nejspíše byl vyroben v závěru 8. či v první polovině 9. století.

Do kontextu o něco mladšího sídliště se s největší pravděpodobností dostal ve starším úseku střední doby hradištní, tedy ve druhé polovině 9. věku, popřípadě nejpozději na počátku 10. století, datování mladší se jeví jako krajně nepravděpodobné. Předměty spojené s elitou, vyrobené někdy v první polovině 9. století, ale uložené až ve druhé polovině téhož věku, ostatně známe i odjinud. Uvést lze přívěsek od kování s motivem gryfa v náhrdelníku ženského kostrového hrobu v Břeclavi-Pohansku (Profantová 1992, tab. 11A), pozdně avarské lité nákončí v hrobě ženy na nově odkrytém pohřebišti před hradbami v Hradišti u Znojma (výzkum B. Klímy v roce 2008; k lokalitě Klíma 2008, 462), kalich z kolínského knížecího hrobu (Lutovský 1994, obr. 8), kování z pochvy meče v náhrdelníku ženy z hrobu v Kaníně (Justová 1977, obr. 3) a další. Nález navíc ukazuje, že luxusní předměty stále ještě neznáme v dostatečné míře a každý nový kus může být originál bez přesných analogií. Jejich výskyt mimo běžně známá centra může čtenáře zaražít. Ovšem dnes již známe nálezy avarského původu z jiných nalezišť ve východních Čechách – tedy mimo hradiště (např. Blatno či Vysokomýtsko), podobné nálezy se díky rozšíření detektorů kovů objevují i jinde, ovšem nejčastěji bohužel končí v soukromých sbírkách bez možnosti dalšího odborného zhodnocení. Kupříkladu ve středních Čechách byly nyní zjištěny zatím nezveřejněné lokality, odkud pochází více než tři jednotlivé artefakty (Kolínsko),³ podobně jako na Moravě (Brněnsko).

Zdobený a zlacený vrchlík z Bošína ukazuje s jistou opatrností (i s ohledem na nepublikované objevy z nedalekého Vysokomýtska) na nějakou formu přítomnosti elity v regionu. Zcela nepochybně pak patří mezi nejkvalitnější a nejhezčí nálezy z Čech 8.–9. století.

Literatura

Bubeník, J. 1997: *Archeologické prameny k dějinám osídlení Čech v 7. až polovině 9. století*. Praha.

Čilinská, Z. 1982: *Dve pohrebiska z 8.–9. storočia v Komárne*, Slovenská archeológia 30, 347–393.

Dekan, J. 1972: *Herkunft und Ethnizität der gegossenen Bronzeindustrie des 8. Jahrhunderts*, Slovenská archeológia 20, 317–452.

Fettich, N. 1928: *Öntött phalerák a lovasnomádok magyarországi régészeti hagyatékában – Gegossene Bronzphalerae im archaeologischen Nachlass der Reiternomaden von Ungarn*, Archaeologiai értesítő XLII, 114–127, 317–321.

Frána, J. – Maštalka, A. 1992: *Röntgenfluoreszenzanalyse von frühmittelalterlichen Bronzen aus Böhmen und Mähren*. In: Daim, F. (Hrsg.), *Awarenforschungen*. Band 2, 779–801. Wien.

Garam, E. 2000: *Reitergrab eines slawischen Stammesfürsten. Blatnica (Slowakei)*. In: Wiczorek, A. – Hinz, H.-M. (Hrsg.), *Europas Mitte um 1000*. Katalog, 144–147. Stuttgart.

³ Názvy lokalit známe, ale záměrně neuvádíme, aby těchto poznatků nemohlo být nelegálními uživateli detekční techniky zneužito.

- Chropovský, B. 1985:** *Včasnoslovanský a predvelkomoravský vývoj na území Československa*. In: Poulík, J. – Chropovský, B. (ed.), *Velká Morava a počátky československé státnosti*, 81–106. Praha – Bratislava.
- Jarc, U. 2007:** *Die Reitergräber*. In: Sauer, F. (Hrsg.), *Die Archäologischen Grabungen auf der Trasse der S 1. Fundstelle Vösendorf – Laxenburgerstraße*, 89–95. Wien.
- Justová, J. 1977:** *Nálezy blatnicko-mikulčického stylu na území zlického kmenového knížectví*, *Archeologické rozhledy* 29, 492–504, 598–599.
- Kalferst, J. – Profantová, N. 1999:** *Nové poznatky o hradišti Kal, okr. Jičín*, *Archeologie ve středních Čechách* 3/2, 293–335.
- Kalferst, J. – Sigl, J. – Vokolek, V. 1993:** *Archeologické přírůstky muzea v Hradci Králové v roce 1992*, *Zpravodaj muzea v Hradci Králové* 19, 5–19.
- Klíma, B. 2008:** *Znojmo (okr. Znojmo), hradiště sv. Hypolita*, *Přehled výzkumů* 49, 461–463.
- Kytlicová, O. 2007:** *Jungbronzezeitliche Hortfunde in Böhmen. Prähistorische Bronzefunde*. Abteilung XX. Band 12. Stuttgart.
- László, G. – Rácz, I. 1984:** *The Treasure of Nagyszentmiklós*. Budapest.
- Lutovský, M. 1994:** *Kolínský knížecí hrob: ad fontes*, *Sborník Národního muzea v Praze, řada A – Historie* 48/3–4, 37–76, tab. I–VIII.
- Musil, F. 2001:** *Osídlování Poorlicka v době předhusitské. Kraj na Tiché Orlici, v povodí Třebovky a Moravské Sázavy*. Ústí nad Orlicí.
- Profantová, N. 1992:** *Awarische Funde aus den Gebieten nördlich der awarischen Siedlungsgrenzen*. In: Daim, F. (Hrsg.), *Awarenforschungen*. Band 2, 605–778. Wien.
- **2003:** *Další kovové nálezy z hradiště Kal, okr. Jičín*, *Archeologie ve středních Čechách* 7, 541–552.
- **2010:** *Awarische Funde in der Tschechischen Republik. Forschungsstand und neue Erkenntnisse*, *Acta archaeologica Carpathica* 45, 203–270.
- Profantová, N. – Vích, D. 2008:** *Raně středověké osídlení Malé Haně na pomezí Čech a Moravy*, *Přehled výzkumů* 49, 133–149.
- Šolle, M. 1966:** *Stará Kouřim a projevy velkomoravské hmotné kultury v Čechách*. Praha.
- Točík, A. 1968:** *Das slawisch-awarische Gräberfeld in Holiare*. Bratislava.
- Trugly, A. 1993:** *Gräberfeld aus der Zeit des awarischen Reiches bei der Schiffswerft in Komárno II*, *Slovenská archeológia* 41, 191–307.
- Vencl, S. 1971:** *Hradiště Hlavačov a Hrádníky na Choceňsku*, *Listy Orlického muzea* 6, 17–32.
- Vích, D. 2005:** *Laténské nálezy na českomoravském pomezí*, *Pravěk NŘ* 13, 309–350.
- **2007:** *Českomoravské pomezí v době římské*. In: *Pravěk Nová řada – Supplementum* 17, 173–229. Brno.
- **2009:** *Orlické muzeum v Chocni. Katalog archeologické sbírky*. Zprávy České archeologické společnosti – Supplément 74. Praha.
- Vokolek, V. 1990:** *Hradiště lidu popelnicových polí v Zářecké Lhotě*, *Zpravodaj Krajského muzea východních Čech v Hradci Králové* 17, 54–59.
- **1993:** *Výzkum lužického hradiště v Běstovicích*, *Zpravodaj muzea v Hradci Králové* 19, 49–53.

Gilded cap from Bošín (Ústí nad Orlicí district) and evidence of the presence of an early medieval elite in Eastern Bohemia

A recent field survey using metal detectors managed to unearth an extraordinary bronze gilded artefact in the cadastral district of Bošín, Ústí nad Orlicí district, Pardubice region (fig. 1). This is the cap of a phalera decorated with a plant motif, a total of 27 mm in diameter, with a hole for a rivet (fig. 2, 3). On the basis of analogies from the Avar cultural milieu (Komárno, Vösendorf, Mikulčice – fig. 4, 5), and possibly also from the Slavic horizon of the early 9th century (Blatnica), we can assume that this cap was made at the close of the 8th century or in the first half of the 9th century. The investigations also discovered a Slavic settlement which can provisionally be dated to the middle hillfort period (second half of the 9th to the beginning of the 10th centuries; fig. 1, 6). It seems most likely that the cap came into the context of the somewhat later settlement in the earlier part of the middle hillfort period, i.e. in the second half of the 9th century. This is the first evidence of the presence of an elite in the Choceň region and the newly discovered settlement is the oldest and so far the only settlement dating back to this time in the region. The hillfort at “Hrádníky” in the Zářecká Lhota cadastral district has been dated to the later hillfort period. The discovery of the luxurious cap in the open settlement only seems exceptional, as most of the analogous finds have not yet been published (the regions of Pardubice, Vysoké Mýto, Kolín).

Nowe *velkomoraviana* z grodziska z końca IX i początku X wieku w Gilowie na Dolnym Śląsku

New Great Moravian finds from the hillfort from the end
of the 9th to the beginning of the 10th century in Gilów
in Lower Silesia

KRZYSZTOF JAWORSKI

Archaeological excavation of the stronghold in Gilów, Dzierżoniów district in 2004–2006 continued earlier research (1958–2002) by the Institute of Archaeology at Wrocław University. The most recent investigation led to the recovery of further finds with a broad Great Moravian provenance: pottery, metal finds (strap ends, spur buckles, earring) and glass button (a fragmented “gombik”).

Early Middle Ages – stronghold – Great-Moravian influence in Silesia

Oddalone 2,5 km na zachód od Niemczy wieloczłonowe grodzisko w Gilowie położone jest na skalnym cyplu (około 280 m n. p. m.), otoczonym z trzech stron przepaścistymi zboczami doliny Piekelnego Potoku. Jest to największy wczesnośredniowieczny obiekt obronny na Dolnym Śląsku. Był on już wielokrotnie prezentowany w literaturze archeologicznej (zob. Jaworski 2005b, *passim*, gdzie starsza literatura, a ostatnio: Jaworski – Pankiewicz 2008, 179–208), wydawanej także w Republice Czeskiej (Jaworski 2001; 2005a; Pankiewicz 2005). Odkrycia w Gilowie znane są również wielu morawskim i czeskim archeologom (wymienić tu można artykuły naszego Jubilata, często odnoszącego się do znalezisk gilowskich, na przykład: Kouřil 2004, 71, przyp. 23; 2005, 90, przyp. 15). Nie wchodząc więc w przedstawione już we wcześniejszych opracowaniach szczegóły dotyczące historii badań obiektu i odkrywanych na nim elementów kultury materialnej dawnych jego mieszkańców, zaznaczyć można jedynie, że gród w Gilowie interpretowany jest jako inwestycja wielkomorawska, powstała w ostatniej dekadzie IX wieku i funkcjonująca stosunkowo krótko, zapewne nie dłużej niż 20 lat. Na grodzisku gilowskim wielkomorawskie elementy kulturowe dostrzeżone zostały praktycznie we wszystkich możliwych i poddających się archeologicznej interpretacji (i oczywiście weryfikacji) sferach – w wielkości założenia grodowego, jego lokalizacji, formie, w tutejszych konstrukcjach obronnych (na przykład obecności kamiennej oblicówki), zabudowie wnętrza

Ryc. 1. Fotografia lotnicza grodziska w Gilowie na Dolnym Śląsku. Widok od strony północno-zachodniej. Fot. J. Kot.

Fig. 1. Aerial photograph of the hillfort in Gilów in Lower Silesia. View from the northwest. Photo by J. Kot.

grodu i najrozmaitszych aspektach tutejszej „drobnej” kultury materialnej. Z Gilowa pochodzi najliczniejsza w Polsce kolekcja zabytków o cechach wielkomorawskich, wśród których występują elementy uzbrojenia (głównie ostrogi i elementy garnituru ostróg), narzędzia (między innymi noże do obróbki drewna i nóż winiarski, tygiel odlewniczy), ozdoby (gombiki z brązu i lunula ołowiana), kamienne przęsłiki i przede wszystkim ceramika. Wielkomorawski charakter grodu widoczny jest nawet w wielkości odkrywanych na nim kamieni żarnowych, których wymiary (średnica) odbiegają od datowanych na ten okres egzemplarzy znanych z innych śląskich stanowisk, a są takie same, jak występujących w wielkomorawskich Mikulčicach (szerzej: Jaworski 2005b, *passim*).

W niniejszym artykule przedstawione zostaną najnowsze odkrycia dokonane w Gilowie podczas badań wykopaliskowych prowadzonych w latach 2004–2006, które potwierdzają wielkomorawski charakter tego obiektu. Badania te realizowane były przez autora niniejszego tekstu przy bardzo ścisłej współpracy z dr Aleksandrą Pankiewicz, której w tym miejscu bardzo dziękuję za okazaną pomoc. Rezultaty tych badań w dużej części zostały już opublikowane, zarówno w literaturze naukowej (Jaworski – Pankiewicz 2008), jak i popularnonaukowej (Jaworski – Pankiewicz 2006; 2009). Na publikację czeka dysertacja doktorska A. Pankiewicz, w której prezentowane są między innymi jej ustalenia dotyczące wielkomorawskiego charakteru ceramiki z Gilową (zob. Pankiewicz 2009). Równoległe z badaniami wykopaliskowymi w dalszym ciągu trwa kwerenda starszej i nowszej literatury archeologicznej, w wyniku której niektóre sądy dotyczące gene-

Ryc. 2. Fotografia lotnicza grodziska wczesnośredniowiecznego w Křenovie-Mařinie na pograniczu Moraw i Czech od strony wschodniej. Fot. M. Bálek (2002, archiwum ÚAPP).

Fig. 2. Aerial photograph of the early medieval hillfort in Křenov-Mařín on the Bohemian-Moravian border. View from the east. Photo by M. Bálek (2002, ÚAPP archive).

zy i metryki grodu w Gilowie mogą być ugruntowywane. Rezultaty tych spostrzeżeń także zostaną przedstawione w niniejszym opracowaniu.

W większości publikacji powierzchnię grodu określa się na 4,5 do 5 ha (zob. Kaletynowie – Lodowski 1968, 56; Jaworski 2005b, 119), jednak ostatnie badania, poparte także analizą zdjęć lotniczych (ryc. 1), wykazały, że grodzisko gilowskie jest znacznie większe i jego areal może sięgać aż 7,5 ha (Jaworski – Pankiewicz 2008, 184). Można dziś twierdzić, że do znanego już wcześniej grodu właściwego i przylegającego doń od strony południowo-zachodniej dużego ufortyfikowanego podgrodzia przylegało drugie podgrodzie (człon II), oddzielone od otaczającego je terenu widoczną do dziś obszerną fosą (do niedawna sądzono, że obiekt ten nie stanowił elementu wczesnośredniowiecznego systemu obronnego grodu, lecz że jest to relikw dawnej drogi łączącej Niemcęg z Dzierżoniewem) i bardzo słabo zaznaczonymi w krajobrazie wałami (ryc. 3).

Tak duże grodzisko nie znajduje swojej analogii na Dolnym Śląsku. Datowane na okres plemienny wczesnego średniowiecza (koniec VIII – koniec X wieku) grodziska rzadko mają powierzchnię większą niż 1 ha i są to niemal zawsze założenia jednoczłonowe (do wyjątków zaliczyć można Niemcęg, Graniczną koło Strzegomia, Gromnik koło Strzelina i Stary Książ koło Wałbrzycha, które – tak jak Gilów – są założeniami wieloczłonowymi). Interesujące, że zarówno w Niemcży, jak i w Starym Książu i na Gromni-

ku, odkrywane były zabytki w typie wielkomorawskim (zob. między innymi Jaworski 2001, ryc. 14: b, c, 16 – zabytki z Niemczy i Starego Książa; na Gromniku odkryto brązo-
wy gombik – niepublikowane badania A. Pankiewicz i K. Jaworskiego z 2009 roku).

We wcześniejszych publikacjach dotyczących grodziska w Gilowie wielokrotnie zaznaczano, że to duże wielocłonowe założenie obronne, nie mające dolnośląskich analogii wielkościowych i formalnych, znajduje swoje odpowiedniki przede wszystkim w budownictwie grodowym Moraw i Czech (Jaworski 2001, 186–188; Jaworski – Pankiewicz 2008, 184). Podawane w tych opracowaniach morawskie i czeskie analogie (między innymi Lišeň, Budeč i Libušín, ale także wiele innych) nie we wszystkich jednak szczegółach odpowiadały rozplanowaniu i wielkości grodu w Gilowie.

Niemniej wydaje się, że po latach poszukiwań pierwowzoru dla grodu w Gilowie udało się wreszcie taki obiekt znaleźć na terenie Republiki Czeskiej. Jest to nieco większy od gilowskiego, liczący 10,8 ha powierzchni gród w Křenovie-Mařínie koło Moravskiej Třebovi, w powiecie Svitavy (ryc. 2; 4), położony na historycznej granicy między Morawami i Czechami. Obiekt ten jest zaliczany albo do grodów czeskich (Čtverák – Lutovský – Slabina – Smejtek 2003, 154–155), albo morawskich (Procházka 2009, 147–150). Grodzisko znajduje się w terenie górzystym, w obrębie Zábřežské vrchoviny, na wysokości 571 m n. p. m.

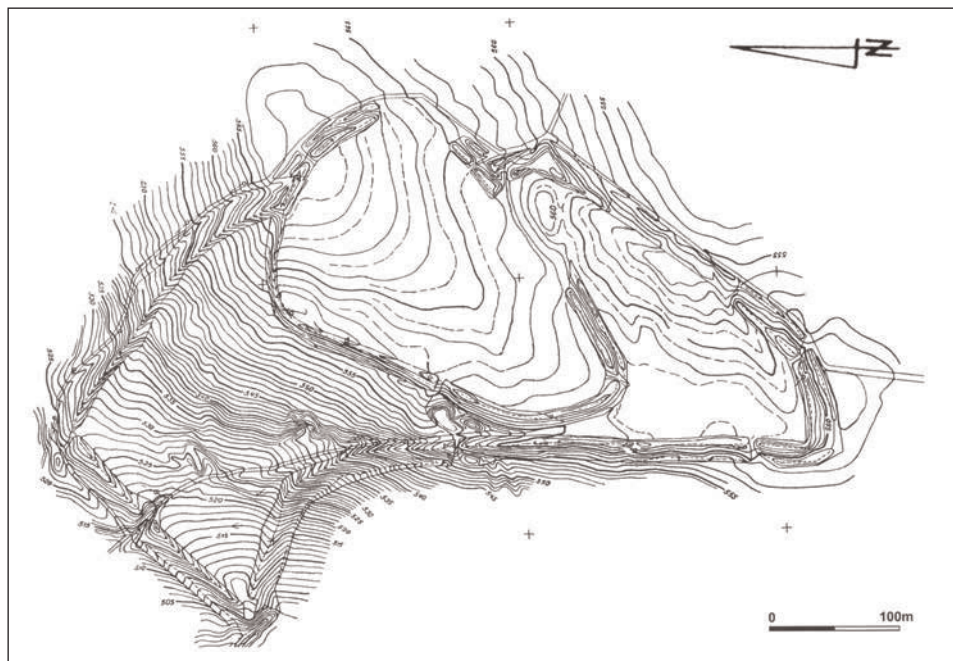
Podobieństwo dwóch zasadniczych członów obydwu założeń obronnych, czyli grodów właściwych i przylegających do nich od strony południowo-zachodniej członów podgrodzia, jest uderzające (ryc. 5) i z całą pewnością nieprzypadkowe. Różnica dotyczy zasadniczo jedynie usytuowania drugiego podgrodzia, lecz można sądzić, że o takiej lokalizacji decydowała morfologia terenu, nieco inna w obydwu przypadkach. Podcięcie gilowskiego wzgórza grodowego od strony północno-zachodniej przełomową, stromą doliną Piekiełnego Potoku nie pozwoliło na zlokalizowanie w tym miejscu drugiego podgrodzia, które usytuowano na przeciwległej, południowo-zachodniej stronie założenia.

Ciekawe, że to uderzające podobieństwo obydwu założeń obronnych w dotychczasowej literaturze archeologicznej nie zostało wcześniej dostrzeżone, także przez autora niniejszego tekstu. Obiekt ten winien się znaleźć w powstałej przed kilku laty monografii datowanych na VIII–X wiek grodów w Sudetach, gdyż Zábřežská vrchovina uważana jest, zarówno przez czeskich (Czudek 1976; Demek 1987), jak i polskich geografów (Potocki 1993, 16 n.), za mezoregion Sudetów Wschodnich (zob. też Jaworski 2005b, ryc. 1). Na swoje usprawiedliwienie podam, że w dostępnej mi literaturze w chwili pisania pracy chronologia obiektu nie była ściśle sprecyzowana (zob. na przykład: Staňa 1996; Čtverák – Lutovský – Slabina – Smejtek 2003, 154), ponadto nie znałem wtedy planów mařínskigo założenia; nie dotarłem wówczas do artykułów B. Novotnego (1971) i D. Cendelína (2004). Dzisiaj, po publikacjach R. Procházky (2009) oraz N. Profantovej i D. Vícha (2008), sytuacja zmieniła się diametralnie.

Na obu grodach niemal wszystkie ich najistotniejsze elementy – także usytuowanie bram – znajdują się w tych samych miejscach. Uderza jednak przede wszystkim forma grodu głównego i wachlarzowato obejmującego go od strony południowej podgrodzia. W obydwu wypadkach są to niemal tak samo skomponowane założenia. Tak dużych, niemal bliźniaczych podobieństw nie można traktować jako dzieła przypadku. Jedyną praktycznie różnicą jest większy obszar grodziska w Mařínie (10,8 ha wobec 7,5 ha

Ryc. 3. Plan grodziska z końca IX – początku X wieku w Gilowie. Wg Jaworski 2005b, ryc. 40.
Fig. 3. Ground plan of the hillfort from the end of the 9th to the beginning of the 10th century in Gilów (after Jaworski 2005b, fig. 40).

Ryc. 4. Plan wczesnośredniowiecznego grodziska w Křenovie-Mařinie, opracowany przez B. Novotného. Wg Procházka 2009, ryc. 89.

Fig. 4. Ground plan of the early medieval hillfort in Křenov-Mařín, published by B. Novotný (after Procházka 2009, fig. 89).

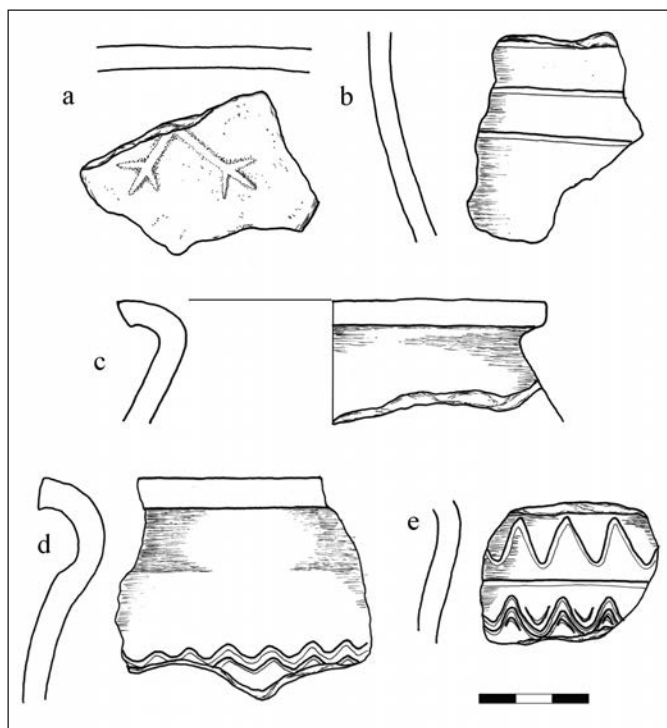
grodziska w Gilowie), co zdeterminowane zostało jednak naturalnymi warunkami terenowymi. Na gilowskim wzgórzu grodowym nie można bowiem było – ze względu na jego nieco skromniejsze wymiary – usytuować większego obiektu obronnego. Gilowska kopia, nieznacznie „pomniejszona”, zachowuje jednak wszystkie elementy swojego pierwotnego układu. Interesujące, że nieznający grodziska w Gilowie morawski badacz D. Cendelín (2004, 285–296), który na podstawie topografii stanowiska zrekonstruował układ komunikacyjny grodu w Mařinie, odtworzył go praktycznie tak samo, jak autor niniejszego tekstu dla grodziska w Gilowie (Jaworski 2005b, 119, 151–162).

Być może w badaniach nad podobieństwem obydwu grodów trzeba będzie zwrócić uwagę na jeszcze jeden element. W centralnej części grodu właściwego w Gilowie znajduje się duży niezasypany dół, o pionowych, wykutych w skale ścianach, który jest pozostałością najpewniej po cysternie na wodę. Do niedawna sądzono, że jest to nowożytny wykop (niezasypany niewielki kamieniołom?), jednak po oczyszczeniu obiektu w 2005 roku i po odsłonięciu jego litych skalnych ścian sąd ten należało zweryfikować. Stąd też pojawiło się przypuszczenie, że obiekt ten jest wczesnośredniowiecznym zbiornikiem na wodę. Potwierdzenie tej koncepcji nastąpić może po dalszych badaniach terenowych. Interesujące, że niemal w tym samym miejscu również na grodzisku w Mařinie znajduje się wykuty w skale dół, który jest częściowo zasypany kamieniami i ziemią, a także zarośnięty drzewami i krzewami (na ryc. 2 widoczny jako kępa drzew na środku

Ryc. 5. Porównanie planów grodów w Gilowie (a) i Křenovie-Mařínie (b). Aby uwidocznic podobieństwo obydwu założeń na planach nie zaznaczono zewnętrznych członów podgrodzia.

Fig. 5. Comparison of the ground plans of the hillforts in Gilów (a) and in Křenov-Mařín (b). In order to better show the similarities between both sites the outer baileys are not shown on the ground plans.

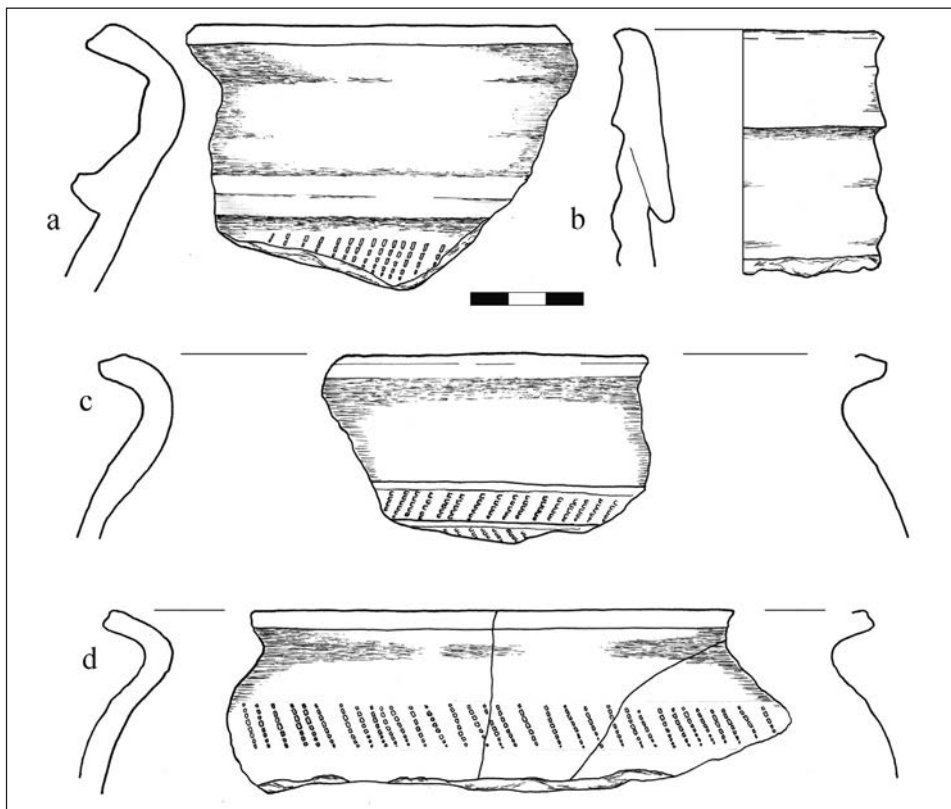

Ryc. 6. Gilów, wykop XV/05. Ceramika o cechach wielkomorawskich znaleziona w obrębie pieca nr 1, badanego w 2005 r. Rys. A. Pankiewicz. Wg Jaworski – Pankiewicz 2008, ryc. 13.

Fig. 6. *Gilów, trench XV/05. Pottery with Great Moravian features, found around kiln No. 1, explored in 2005. Drawing by A. Pankiewicz. After Jaworski – Pankiewicz 2008, fig. 13.*

grodu właściwego). O tym, że w tej kępie drzew znajduje się dawne wyrobisko, autor przekonał się osobiście podczas wycieczki na grodzisko w Mařinie 5–6 czerwca 2009 roku (z noclegiem w namiocie na grodzisku). Ponadto na podgrodziu mařinskiego grodziska zlokalizowany jest podobny obiekt (również widoczny na ryc. 2). Także w wypadku tego stanowiska ostateczna weryfikacja przypuszczenia, że na grodzie właściwym i na podgrodziu znajdowały się niegdyś cysterny na wodę powinna nastąpić po przeprowadzeniu archeologicznych badań wykopaliskowych.

Na porównanie innych elementów kultury materialnej z grodzisk w Gilowie i Mařinie jest jeszcze za wcześnie. Wobec stanu rozpoznania tego pierwszego obiektu grodzisko mařinskie stanowi niemalże białą plamę. Wprawdzie N. Profantová i D. Vích opublikowali częściowo materiały ceramiczne ze stanowiska i kilkanaście zabytków metalowych (zbiory Muzeum Miejskiego w Moravské Třebóvi), jednak sami przyznają, że jest to zbiór przypadkowy, pozbawiony kontekstu stratygraficznego (Profantová – Vích 2008, 151 n.). Niemniej pewne wstępne wnioski z porównania ceramiki z Gilowa i Mařina można już wysnuć. N. Profantová i D. Vích zauważyli, że wśród ułamków naczyń z Mařina brakuje okazów zawierających ornament w postaci plastycznej listwy (Profantová – Vích 2008, tab. 2, ryc. 30–36). Jest to sytuacja odmienna niż w Gilowie, gdzie tego typu zdobienie – wykonane albo przez doklejenie listwy, albo dzięki stosowaniu odpowiedniej profilacji podczas obtaczania naczynia na kole – jest powszechne (Pankiewicz 2009, 164–165). Możliwe, że obecność w Gilowie plastycznych listew jest wynikiem napływu do istniejącego już grodu, założonego nieco wcześniej przez grupę przybyłą z Moraw, nowych mieszkańców, którzy dotarli tam ze wschodnich Czech. Jest to jednak koncepcja

Ryc. 7. Gilów, wykop Ib/05. Ceramika z warstwy kulturowej, gdzie wystąpiły m.in. fragmenty flaszki (b). Rys. A. Pankiewicz. Wg Jaworski, Pankiewicz 2008, ryc. 14.

Fig. 7. Gilów, trench Ib/05. Pottery from the cultural layer in which the fragments of a bottle were found, amongst others (b). Drawing by A. Pankiewicz. After Jaworski – Pankiewicz 2008, fig. 14.

wybitnie robocza, próbująca na dzień dzisiejszy wyjaśnić absencję (może przypadkową) ceramiki z listwą plastyczną w Mařinie i jej obecność w Gilowie.

Dotychczasowe badania w Mařinie nie dostarczyły zbyt wielu zabytków nieceramicznych. Ten skromny zbiór, przedstawiony przez N. Profantova i D. Vicha (2008, 153 n.), uzupełniony został przez P. Kouřila, który opublikował pochodzące z tego obiektu awarskie brazowe zakończenie pasa (Kouřil 2009, 103). Wśród takich zabytków nie ma przedmiotów jednoznacznie wielkomorawskich, należy jednak zwrócić uwagę na żelazny grot włóczni z wieloboczną tuleją (Profantova – Vich 2008, 154 n., ryc. 27: 7), nawiązujący wprawdzie do form karolińskich, niemniej mający liczne dziewięciowieczne analogie w Wielkich Morawach oraz na terenach, na które docierały wielkomorawskie wpływy. Cztery groty włóczni z wieloboczną tuleją znalezione zostały między innymi na grodzisku dolnośląskiego plemienia Dziadoszan w Gostyniu koło Głogowa, w północnej części Dolnego Śląska, skąd pochodzą również inne zabytki wielkomorawskie (żelazny rozdzielacz krzyżowy z garnituru mieczowego typu karolińskiego, żelazny topór i 9 paciorków

szklanych; Langenheim 1937, 80–81, ryc. 3: 2, 4; 1939, 119–120, ryc. 9: 1, 4; 10: 1; Rzeźnik 1998, 380–389).

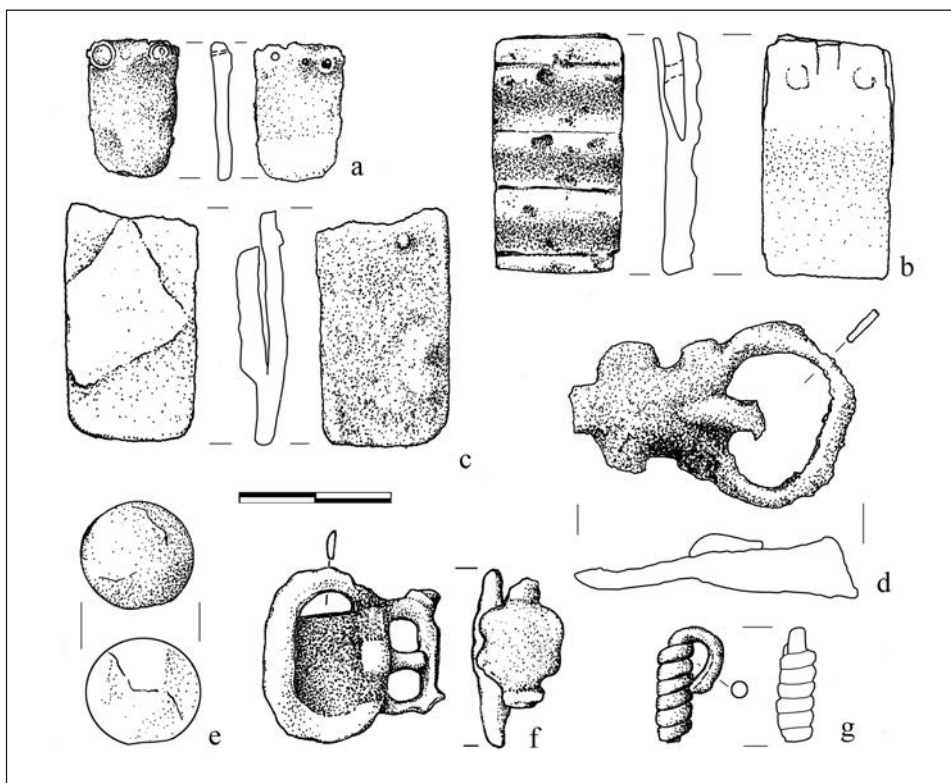
Nie może też raczej dziwić obecność na grodzisku w Mařinie awarskiego zakończenia pasa. Awarskie wyroby z brązu stosunkowo często spotykane są na Górnym i Dolnym Śląsku w zespołach ewidentnie młodszych, datowanych na 2. połowę IX i na 1. połowę X wieku (w tym także w Gilowie, gdzie znaleziono zakończenie pasa w stylu późnoawarskim; Jaworski – Paternoga 2001, 286 n., ryc. 17; 2002, ryc. 1: 7; Jaworski 2005b, 82, ryc. 26: c; 147: c). Obecnie mamy już podstawy, by sądzić, że wyroby awarskie trafiały w tym czasie – czyli w ostatnich dekadach IX i w pierwszych dekadach X wieku – na ziemię dzisiejszej południowej Polski z obszaru Państwa Wielkomorawskiego. Przedmioty, które w centralnych ośrodkach nad Morawą były już niemodne i mało atrakcyjne, na północ od Sudetów (a być może i Karpat – *vide* grodzisko w Naszacowicach koło Nowego Sącza, z jednym z większych w Małopolsce zespołach zabytków awarskich) cieszyły się zapewne dość dużą popularnością.

Powstanie grodu w Mařinie przypadło najprawdopodobniej na IX stulecie. Wprawdzie na grodzisku występują też ułamki naczyń starszych, datowanych na wiek VIII, lecz traktuje się je jako ewentualną pozostałość po jakiejś wcześniejszej, krótkotrwałej fazie zasiedlenia tego terenu (Profantová – Vích 2008, 159). Można więc uznać, że gród w Mařinie był z całą pewnością wielkomorawskim założeniem obronnym, gdyż żaden inny organizm polityczny w tym miejscu i w tym czasie nie mógł przeprowadzić tak potężnej inwestycji. Na obecnym etapie badań trudno jest przesądzać o funkcji tego założenia, choć w literaturze podkreśla się fakt lokalizacji obiektu przy szlaku łączącym Czechy i Morawy, a zarazem przy skrzyżowaniu tego szlaku z drogą biegnącą na północ, w stronę Bramy Morawskiej. Obecnie nie można wykluczyć, że ową krzyżującą się ze szlakiem morawsko-czeskim drogą mógł być krótszy trakt łączący ten region ze Śląskiem, a prowadzący przez obszar ziemi kłodzkiej. W literaturze pojawiło się też przypuszcze-

Ryc. 8. Gilów, wykop Ib/05. Dwa fragmenty wylewu flaszki (znajdująca się przy nich duży fragment pochodzi z innego naczynia – garnka). Fot. K. Jaworski.

Fig. 8. Gilów, trench Ib/05. Two parts of the spout of a bottle (the large fragment comes from another vessel – a pot). Photo by K. Jaworski.

Ryc. 9. Gilów. Zabytki specjalne pochodzenia wielkomorawskiego z badań 2004–2006: a – zakończenie rzemienia, wykop Ib/05, warstwa kulturowa; b – zakończenie rzemienia, wykop XIV, warstwa 1 (humus); c – zakończenie rzemienia, wykop I/04, warstwa kulturowa; d – sprzączka ostrogi, wykop XIV, warstwa 1 (humus); e – szklany gombik (knoflik), wykop Ib/05, warstwa kulturowa; f – sprzączka ostrogi wraz ze skuwką i przewleczką, wykop XVIII/06, warstwa 2; g – fragment nauszniczy z brązu, wykop Ib/06, warstwa kulturowa. Rys. N. Lenkow. Wg Jaworski – Pankiewicz 2008, ryc. 21.

Fig. 9. Gilów. Selected finds of Great Moravian origin from the surveys performed in 2004–2006: a, b, c – spur strap-ends (a – trench Ib/05, cultural layer; b – trench XIV, layer 1, humus; c – trench I/04, cultural layer); d – spur buckle, trench XIV, layer 1 (humus); e – glass gombik, trench Ib/05, cultural layer; f – spur buckle with fitting and drawstring, trench XVIII/06, layer 2; g – part of bronze earring, trench Ib/06, cultural layer. Drawing by N. Lenkow (after Jaworski – Pankiewicz 2008, fig. 21).

nie, że powstanie grodziska w Mařinie mogło mieć związek z wydobywaniem w jego pobliżu i przetwórstwem rud żelaza. Odpowiedź na te kwestie będzie można jednak uzyskać dopiero po podjęciu na tym z pewnością spektakularnym stanowisku (przynajmniej z naszego, dolnośląskiego punktu widzenia) archeologicznych badań wykopaliskowych. Przy dzisiejszym stanie wiedzy dojść można do paradoksalnego (i z całą pewnością nieprawdziwego!) wniosku, że to gród mařinski jest założeniem wtórnym, chociaż większym, wobec swojego dolnośląskiego odpowiednika. Byłoby dobrze, aby w przyszłości

Ryc. 10. Gilów, wykop XIV, warstwa 1 (humus). Żelazne zakończenie rzemienia. Fot. K. Jaworski.
Fig. 10. Gilów, trench XIV, layer 1 (humus). Iron spur strap-end. Photo by K. Jaworski.

występujące dziś duże różnice w stanie rozpoznania archeologicznego obydwu stanowisk zostały wyrównane.

Genetyczny związek grodu w Gilowie z obiektem w Mařinie z pewnością istniał, pojawia się jednak pytanie, czy to gród mařinski był wzorcem dla gilowskiego, czy też były to odrębne i być może sobie współczesne inwestycje podjęte z inicjatywy jakiegoś trzeciego ośrodka wielkomorawskiego, nadrzędnego względem obydwu interesujących nas grodów. Patrząc na plany Mařina i Gilowa, można dostrzec ich pewne podobieństwo do rozplanowania również wyżynnego wielkomorawskiego grodu św. Klimenta koło Osvětiman (zob. na przykład Procházka 2009, ryc. 118). Czy to był punkt wyjścia i w jakimś stopniu wzorzec inspirujący budowniczego lub budowniczych grodów w Mařinie i Gilowie? Czy zakładane według podobnego planu kolejne grody miały być lokalizowa-

Ryc. 11. Gilów, wykop Ib/05, warstwa kulturowa. Żelazne zakończenie rzemienia. Fot. K. Jaworski.

Fig. 11. Gilów, trench Ib/05, cultural layer. Iron spur strap-end. Photo by K. Jaworski.

ne na dawnych rubieżach Państwa Wielkomorawskiego? Czy oprócz militarnych miały one także funkcje gospodarcze?

Jednoznacznej odpowiedzi na te pytania nie jesteśmy jeszcze w stanie udzielić. Zasygnalizowane tu problemy badawcze powinny być jednak przedmiotem przyszłych badań archeologów morawskich i czeskich (może w ramach międzynarodowego, czesko-polskiego programu badawczego?). Zapewne obraz sytuacji politycznej, gospodarczej, kulturalnej, a być może również demograficznej, Państwa Wielkomorawskiego zostanie dość znacznie wzbogacony o wiele nowych wątków.

Odkryte w latach 2004–2006 na grodzisku w Gilowie przedmioty w typie wielkomorawskim wyraźnie powiększyły tutejszą kolekcję takich zabytków, która – jak już wcześniej wspomniano – nie ma praktycznie swego odpowiednika na innych polskich stanowiskach archeologicznych. Wśród nowych znalezisk zwracają uwagę trzy żelazne okucia zakończenia rzemienia ostrogi (ryc. 9: a–c; 10; 11), jedna późnokarolińska sprzączka od ostrogi wraz z przewleczką (ryc. 9: f), ułamek brązowej zausznicy typu naddunajskiego (ryc. 9: g; 12), szklany gombik (ryc. 9: e; 13) oraz ułamki naczyń ceramicznych mających ewidentne cechy południowe, tak formalno-stylistyczne, jak i technologiczne (ryc. 6–8). Możliwe, że z Południa pochodzi też druga ze sprzączek (ryc. 9: d), która na wczesno-średniowiecznych stanowiskach polskich znajduje swoją analogię tylko na grodzisku w małopolskim Szczaworyżu, gdzie znaleziono też między innymi żelazną przewleczkę. W toku ostatnich badań grodziska w Gilowie odkryto również kilka kolejnych kamien-

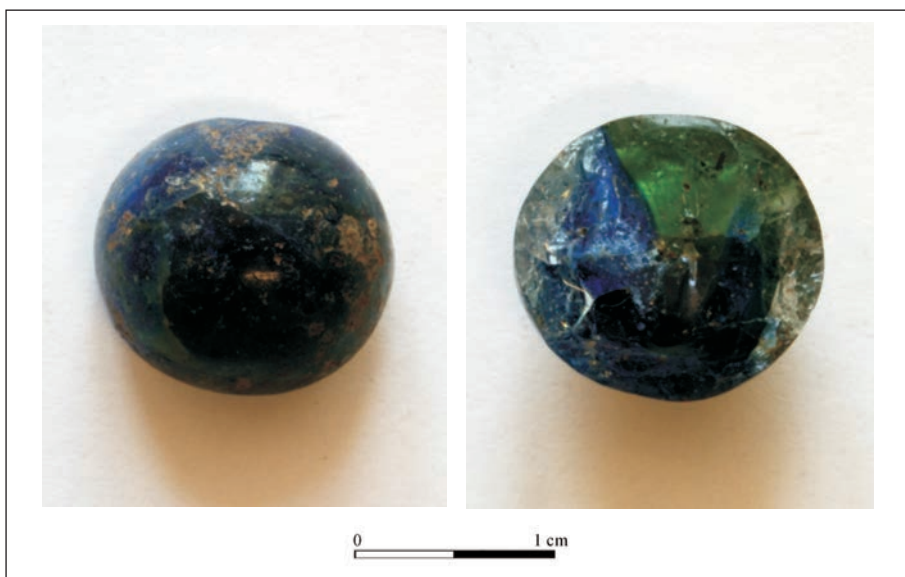
Ryc. 12. Gilów, wykop Ib/06, warstwa kulturowa. Fragment zausznicy z brązu. Fot. K. Jaworski.

Fig. 12. Gilów, trench Ib/06, cultural layer. Part of bronze earring. Photo by K. Jaworski.

nych przęślików, które w IX wieku na Słowiańszczyźnie były typowe jedynie w środowisku wielkomorawskim (zob. Marek – Kostelníková 1998; Jaworski 2001, 202 n.; 2005b, 280 n., ryc. 142). Liczba przęślików kamiennych z Gilowa, sięgająca już przeszło 20 egzemplarzy, stanowi największy zespół takich przedmiotów na datowanych na IX i początek X wieku stanowiskach archeologicznych znajdujących się w granicach dzisiejszej Polski (na innych stanowiskach występują one pojedynczo i zazwyczaj w towarzystwie metalowych importów z obszaru Wielkich Moraw, na przykład w Lubomi na Górnym Śląsku i w Chodliku w Małopolsce). Badania petrograficzne wykazały jednak, że przęśliki z Gilowa wykonano z surowca pozyskiwanego w śląskiej części Sudetów – prawdopodobnie w okolicach Niemczy i Wałbrzycha (Jaworski – Wójcik 1997, 131–135), stąd też w niniejszym opracowaniu nie będą one bliżej przedstawiane. Zabytki te potwierdzają jednak bardzo silne związki mieszkańców dolnośląskiego Gilowa ze środowiskiem wielkomorawskim, a także kultywowanie przez nich tradycji wielkomorawskiej.

Półowalne i zaopatrzone w trzy otworki na nity o średnicy 1,5 mm zakończenie rzemienia (ryc. 9: a; 11) znalezione zostało w warstwie kulturowej w wykopie Ib/05. Przedmiot o wymiarach 1,8 cm długości, 1,3 cm szerokości i 2,5 mm grubości należy do grupy zakończeń U-kształtnych, a ściślej – do typu IV zakończeń rzemieni ostróg w klasyfikacji K. Wachowskiego (1992, 38, ryc. 21), które uznawane są za jeden z wyznaczników kultury późnokarolińskiej, a jednocześnie za najpopularniejsze w strefie wielkomorawskiej (Wachowski 1992, 42). Górna część zakończenia została wzmocniona paskiem miedzi w celu zabezpieczenia krawędzi otworków przed korozją i wypadaniem nitów. Cecha ta występuje na wielu zabytkach z obszaru Wielkich Moraw, dostrzeżona też była na jednym z wcześniej odkrytych w Gilowie zakończeń, okazu typu III – zakończenie w formie ostrego półowalu (Jaworski – Paternoga 2002, 279; Jaworski 2005b, 273, ryc. 145: c).

W 2004 roku na grodzisku gilowskim odkryto dwa egzemplarze nieznanymi wcześniej z tego stanowiska zakończeń prostokątnych typu V według K. Wachowskiego (ryc. 9: b, c; 10). Jedno z nich, zdobione ornamentem geometrycznym (ryc. 9: b; 10), znaleziono w wykopie XIV/04, założonym w południowo-wschodnim narożniku podgrodzia.

Ryc. 13. Gilów, wykop Ib/05, warstwa kulturowa. Szklany gombik (knoflik), w przełomie zabytku ślady rdzy po żelaznym trzpieniu uszka. Fot. K. Jaworski.

Fig. 13. Gilów, trench Ib/05, cultural layer. Glass gombik, traces of rust from the iron spike of the eyelet are visible on the fracture. Photo by K. Jaworski.

Okucie składa się ze zdobionej poprzecznymi żłobkami płytki licowej o wymiarach 3,1 × 1,7 cm, grubości do 2 mm, z którą od jej spodniej strony skuta jest druga płytka o tej samej szerokości (1,7 cm), lecz znacznie krótsza (1,6 cm). Obie płytki połączone są dwoma żelaznymi okrągłymi w przekroju nitami, o średnicy około 1,5 mm. Główki nitów przebijają tylko płytkę spodnią i na jej zewnętrznej stronie są widoczne, natomiast nie ma ich śladów na ornamentowanej stronie płytki licowej.

W warstwie kulturowej w wykopie I/04 odkryto drugie żelazne zakończenie rzemienia o prostokątnej formie (ryc. 9: c), niestety, zachowane fragmentarycznie. Odłamaniu uległa cała górna część okucia. Do licowej głównej płytki przywiera od spodu druga płytka. Konstrukcja przedmiotu nie odbiega więc od wyżej przedstawionego zakończenia. Wymiary obydwu zabytków są również bardzo do siebie zbliżone. Przedstawiany w tym miejscu egzemplarz był długi na ponad 3,2 cm i szeroki na 1,7 cm. Płytkę główną miała grubość do 1,5 mm, dolna zaś była zapewne nieco cieńsza – około 1 mm. Zabytek jest silnie skorodowany, stąd nie wiadomo, czy licowa partia okucia zawierała ornament.

Na stanowiskach wielkomorawskich zakończenia prostokątne są mniej liczne niż półowalne. Niemniej spotykane okazy są z zasady bardzo efektownie zdobione. Znajdowano je między innymi w grobach szkieletowych na cmentarzyskach w Břeclaviu-Pohansku (Kalousek 1971, ryc. 280) i w Mikulčicach, przy kościele VI (Poulík 1963, ryc. 14, 18, 23, 26). Niedawno opublikowano kolejne prostokątne karolińskie okucie rzemienia z dawnej wsi Dębniki (obecnie w granicach Krakowa; Firlet 2006, poz. 39). Zabytek ten ma nieco inne proporcje niż okazy z Gilowa. Przy zbliżonej długości (3,4 cm) jest znacz-

nie szerszy (2,5–2,7 cm) i nieco grubszy (0,4–0,7 cm). Płytkę licową zdobi dużo bardziej wyszukany i efektowny ornament niż na lepiej zachowanym zakończeniu z Gilowa, choć także należący do grupy wątków plastyczno-geometrycznych. Inna jest również w obydwu przedmiotach liczba nitów (3 nity w zabytku z Dębnik). Obecność podobnych zakończeń w podkrakowskich Dębnikach i w dolnośląskim Gilowie należy niewątpliwie wiązać z wpływami kulturowymi docierającymi z terytorium Wielkich Moraw na obszary dorzeczy górnej Odry i górnej Wisły. O ile jednak mniej atrakcyjny okaz gilowski potwierdza standardowy wielkomorawski charakter stanowiska, o tyle oryginalny i bardziej plastycznie wyszukany zabytek krakowski może wskazywać, że na tereny Małopolski docierały wyroby wyselekcjonowane, być może przeznaczone dla przedstawicieli miejscowej elity (wiślańskiej?).

Podczas prowadzonych w Gilowie badań wykopaliskowych do 2003 roku odkryto aż 9 przewleczek będących elementem garnituru ostrogi (Jaworski 2005b, 272–273, ryc. 144: a, d, e, g–k). W trzech wypadkach przewleczkom towarzyszyły sprzączki. Zabytki takie, znajdujące na obszarach Słowiańszczyzny Zachodniej, traktowane są powszechnie jako wyroby wielkomorawskie w typie późnokarolińskim (Wachowski 1992, 38–43). W polskiej literaturze archeologicznej panuje pogląd, że późnokarolińskie ostrogi o zaczepach płytkowo-nitowych, wraz z przynależnymi do nich garniturami, trafiały na ziemie południowej Polski w 2. połowie IX i na początku X wieku z Wielkich Moraw, natomiast nieco później, do około połowy X wieku, z obszaru Czech (Wachowski 1994, 129–134; Poleski 1997, 58; Jaworski 2001, 199; Rzeźnik 2006, 183 n., ryc. 7: a). Wśród gilowskich przewleczek brakowało dużych efektownych okazów wykonanych z metali kolorowych, o bogato zdobionych tarczach, które spotykane są stosunkowo często na Morawach, głównie w grobach przedstawicieli miejscowych elit. Zabytki z Gilowa to proste, niewielkie okazy żelazne, ściśle jednak nawiązujące swoją formą do licznych znalezisk z obszaru byłej Czechosłowacji. Znajdowane dotąd przewlecзки z Gilowa są pod względem formalnym dość jednorodne, reprezentują typ I, odmianę 1a (przewlecčki o tarczce prostokątnej), a także typ II, odmianę 1a, 1b i 2a w klasyfikacji K. Wachowskiego (przewlecčki z owalną tarczką płaską, z owalną tarczką podzieloną żeberkiem i z okrągłą tarczką płaską). Charakterystyczne dla grodziska w Gilowie jest to, że fragmenty późnokarolińskich ostróg i ich garniturów (sprzączki, przewlecčki i zakończenia rzemieni) znajdowano w niemal każdym większym wykopie zakładanym na stanowisku. Wykopy te usytuowane były zarówno na grodzie właściwym, jak i na głównym podgrodzium (człon I podgrodzia).

W 2006 roku założony został w Gilowie nowy wykop XVII/06, zlokalizowany na zewnątrz grodu właściwego i głównego podgrodzia, czyli w miejscu, w którym prawdopodobnie znajdowało się podgrodzie zewnętrzne (człon II). Przed założeniem wykopu XVII/06 ten fragment gilowskiego założenia grodowego nie był badany wykopaliskowo na większą skalę. W nowym wykopie obok materiału ceramicznego, ściśle nawiązującego do ceramiki znanej z wcześniejszych badań stanowiska, wystąpił tylko jeden zabytek żelazny – kolejna w Gilowie późnokarolińska sprzączka ostrogi wraz z przewleczką (ryc. 9: f). Garnitur złożony jest z owalnej ramki (szerokiej na 2,4 cm, dłuższej na 1,7 cm) wraz z kolcem, niewielkiej przewlecčki (1,4 × 0,9 cm), o niespotykanej dotąd w Gilowie formie, a także łączącej obydwie te elementy skuwki. Tarczka przewlecčki ma niezbyt regularny, trójdzielny kształt i rozszerza się wyraźnie w swojej części środkowej; w tej partii

jest też nieznacznie wybrzuszona. Najbliższym formalnie – i jednocześnie terytorialnie – okazem jest kilkakrotnie już publikowana przewlecza z karpackiego grodziska w Naszacowicach koło Nowego Sącza (Poleski 1997, ryc. 5: 6), gdzie wystąpiła ona obok kilku innych zabytków o cechach wielkomorawskich. W klasyfikacji przewleczek późnokarolińskich K. Wachowskiego nie uwzględniono okazów o podobnej tarczce. Forma obydwu przewleczek, a także ogólny charakter kultury materialnej Gilowa i Naszacowic, nie pozwala jednak wątpić o ich wielkomorawskiej proveniencji.

Większość odkrywanych w Gilowie zabytków w typie wielkomorawskim stanowią militaria, głównie ostrogi i elementy garnituru ostróg. Liczba innych zabytków proveniencji wielkomorawskiej jest dużo mniejsza, pomijając wspomniany już wcześniej dość liczny zbiór pręślików kamiennych, które mimo swojego wielkomorawskiego charakteru (surowiec kamienny) wykonane zostały ze śląskich surowców skalnych. W Gilowie, jak dotąd, dość skromnie reprezentowane są na przykład ozdoby, znane zaledwie z kilku zabytków – dwóch brązowych gombików i ołowianej lunuli (Jaworski 2005b, 273 n., ryc. 145: a, i, k; 147: b, d, e). Ta lista została w ostatnich latach uzupełniona o dwa kolejne zabytki – fragment szklanego gombika (ryc. 9: e; 13) oraz również fragmentarycznie zachowaną brązową nausznicę typu naddunajskiego (ryc. 9: g; 12).

Fragment szklanego gombika wielkomorawskiego (knoflika) znaleziony został na głównym podgrodziu, w przylegającym do wału wykopie Ib/05. Gombik wykonano z dwubarwnej masy szklanej – niebieskiej i zielonej. Zachowany jest w około 60%. Na przelomie widoczne są nieliczne maleńkie pęcherzyki, co świadczy o starannie przygotowanym tworzywie. Z gombika nie zachowało się metalowe uszko oraz trzpień, na którym było ono osadzone. W środkowej partii przelomu gombika widoczne jest jednak niewielkie skupisko rdzy żelaznej, pochodzącej ze znajdującego się tu wcześniej trzpienia. Gombik miał formę nieznacznie spłaszczonej kuli (wysokość 1,3 cm, szerokość 1,4 cm). Na to, że przedmiot ten nie był paciorkiem szklanym, lecz gombikiem, wskazuje brak śladów po kanaliku, który przechodziłby przez paciorek na wylot. Na zachowanym, jak wspomniano, w około 60% zabytku ślad po kanaliku musiałby być widoczny.

Podobne do okazu z Gilowa zabytki występują na licznych stanowiskach wielkomorawskich. Przedmioty takie, zaopatrzone w uszko wykonane z żelaznego, rzadziej brązowego drutu, odkrywano między innymi na cmentarzyskach w Starém Měšť („Na valách” – 17 egzemplarzy; Hrubý 1955, 204, gdzie odnośniki do zespołów grobowych i rycin), Mikulčicach – cmentarz przy kościele VI i cmentarz „Klášteřisko” (Poulik 1963, 169; Klanica 1985, 530), Břeclaviu-Pohansku (Kalousek 1971, 40, 58, 159, 160, ryc. 29: 2; 69: 2–3; 274: 1) oraz w Morkůvkách koło Břeclavia (Měřinský – Unger 1990, 372–374, 397, ryc. 12: H 15, 1). Szklane gombiki ze stanowisk wielkomorawskich mają średnicę od 1,2 do 1,5 cm, a zatem okaz odkryty w Gilowie mieści się w tym przedziale wielkościowym.

Wielkomorawskie szklane gombiki datowane są na 3. tercję IX i na początek X stulecia (Hrubý 1955, 204; Měřinský – Unger 1990, 373). Podobnie datowane są egzemplarze z Dolnej Austrii, znajdowane na stanowiskach zawierających inne elementy kultury wielkomorawskiej (Friesinger 1971–1974, 109). Gombik z Gilowa jest drugim takim zabytkiem znalezionym na ziemiach polskich. Pierwszy okaz odkryty na górnośląskim grodzisku w Lubomi, powiat Wodzisław, w jednym z obiektów datowanych ogólnie na IX wiek (Szydłowski 1974, 208, ryc. 3: e; Abłamowicz 1997, 81, ryc. 1: d; Wachowski 1997, ryc. 32: i; Foltyn 1998, 119 n., tabl. XIII: 8). Jest to egzemplarz wykonany ze szkła barwy

niebieskiej, nieco mniejszy od typowych gombików wielkomorawskich, gdyż mający zaledwie 1,1 cm średnicy. Zbliżony wielkością do tego okazu jest egzemplarz z grobu nr 15 z cmentarzyska w Morkůvkach, którego szklana część ma średnicę 1,2 cm, zaś wysokość 0,95 cm.

W tym samym wykopie Ib/05 znaleziono fragment brązowej nauszniczy spiralnej, należącej najpewniej do grupy ozdób określanych w literaturze jako zausznice typu nad-dunajskiego (zob. Dostál 1966, 32 n., ryc. 7). Długi na 2 cm brązowy drut o średnicy 2 mm jest na jednym końcu wygięty, na drugim zaś ułamany. Nawinięto na niego spiralnie drugi drut, o mniejszej średnicy (1,2 mm). Spirala ma 6 zwojów, ściśle przylegających do siebie. Zachowany fragment uszkodzonej ozdoby ma zatem 1,3 cm długości i 0,45 cm średnicy. Nie są znane pierwotne wymiary nauszniczy, nie wiadomo też, czy oprócz kabłąka tworzyły ją jeszcze jakieś inne elementy. Nie można więc dokładnie określić jej przynależności typologicznej. Ponieważ jednak do wykonania przedmiotu użyto drucików brązowych o różnych średnicach, bardziej prawdopodobne wydaje się łączenie tego zabytku z grupą zausznic ze spiralną zawieszka (zausznicze A 13–16, wg Dostál 1966, ryc. 7) niż z grupą zausznic ze spiralnym zakończeniem, które wykonywano z odpowiednio uformowanego jednego odcinka drutu (zausznicze A 10–12).

Wielkomorawskie cechy ceramiki z Gilowa były już dostrzegane w przeszłości (badania P. Rzeźnika; zob. Jaworski – Rzeźnik 1994, 307 n.; Rzeźnik 1997, 127–134). Obserwacje te zostały dość mocno rozwinięte i wzbogacone o szereg nowych wątków przez A. Pankiewicz (Pankiewicz 2005; 2009, 162–169, 215–219; Jaworski – Pankiewicz 2008, 202–203), która w swoich studiach ujmuje już gilowskie materiały ceramiczne odkryte w latach 2004–2006. Do najciekawszych zespołów potwierdzających wpływy garncarstwa wielkomorawskiego na warsztat garncarzy gilowskich badaczka ta zalicza zbiór pozyskany w trakcie eksploracji pieca, odkrytego w położonym w centralnej części grodu właściwego wykopie XV/06, a także materiały ze zlokalizowanego na podgrodziu wykopu Ib/04-06.

Znalezione w wypełniku pieca ułamki naczyń były silnie rozdrobnione, jednak pod względem technologicznym i stylistycznym dość jednorodne, tak więc można je było poddać badaniom analitycznym i porównawczym. Większość wypalonych na kolor jasnoczerwony naczyń wykonano z gliny schudzonej wyselekcjonowanym piaskiem. Ceramikę tę można zaklasyfikować do III grupy ceramiki gilowskiej, wydzielonej przez P. Rzeźnika (Jaworski – Rzeźnik 1994, 317–321). Zdaniem A. Pankiewicz, ceramika z wykopu XV/05 – tak pod względem technologicznym, jak i sposobem zdobienia – najbardziej przypomina materiały ceramiczne znalezione w budynku z wykopu V/95 na podgrodziu. Naczynia z obu obiektów miały podobny skład masy garncarskiej i barwę wypału, w każdym z zespołów wystąpiły dna ze znakiem garncarskim w postaci „kurzej stopki” (por ryc. 6: a i Rzeźnik 1997, ryc. 3: c, e) oraz dość duży odsetek (po około 30%) naczyń zdobionych dookolnymi żłobkami (ryc. 6: b), odnotowano ponadto obecność wątków w postaci wykonanych grzebykiem pasm linii falistych i pojedynczych rytych linii falistych, umieszczonych wysoko na szyjce i przeplatających się ze żłobkami dookolnymi (ryc. 6: e). Ostatni ze wspomnianych wątków wyraźnie nawiązuje do zdobnictwa naczyń typu bluńskiego, powszechnych na terenie Moraw w IX wieku (Poulik 1948, 19–28), stanowiąc jeszcze jedną cechę, podkreślającą obecność w ceramice gilowskiej południowych tradycji garncarskich (Jaworski – Rzeźnik 1994; Rzeźnik 1997; Pankiewicz 2005).

Najciekawszą formą ceramiczną znaną z wykopu Ib/06 jest niewątpliwie kolejna gilowska flaszka, a ściślej – dwa fragmenty pochodzące z jej szyjki (ryc. 7: b; 8). Wypalone na kolor jasnoczerwony naczynie wykonano z masy garncarskiej schudzonej domieszką piasku. Szyjka miała średnicę 6,8 cm. Zwieńczono ją wylewem o pogrubionej krawędzi. Poniżej wylewu wykonano kilka plastycznych wałeczków, stosując zabieg silnego formującego obtaczania (zob. Rzeźnik 1997, 128).

Flasza znaleziona w wykopie Ib uzupełnia gilowską kolekcję naczyń flaszowatych, jak dotąd najbogatszą na ziemiach polskich. Wcześniej na stanowisku odkryto 10 fragmentów takich naczyń, z których większość opublikowano (Pankiewicz 2005, 375–378, ryc. 1, 2), a ich obecność na terenie założenia obronnego w Gilowie interpretowano jako wpływ kulturowy docierający na Śląsk z terenu Moraw. Zdaniem A. Pankiewicza, najnowsze znalezisko należałoby jednak traktować inaczej. Ze względu na plastyczną profilację na szyjce naczynie nawiązuje raczej do flasz znanych z terenu środkowych, a przede wszystkim północno-wschodnich Czech (Jaworski – Pankiewicz 2008, 203), występujących tam w IX i jeszcze częściej w X wieku (Váňa 1956, 119–122; Justová 1992, 144–149). Ostatnio odkryte naczynie flaszowate z Gilowa potwierdzałyby zatem dostrzeżone już we wcześniejszych opracowaniach (Jaworski – Rzeźnik 1994, 322; Rzeźnik 1997, 129) podobieństwo pewnej części tutejszych materiałów ceramicznych do naczyń czeskich. Nawiązań upatrywano przede wszystkim w stosowaniu plastycznej profilacji na barku naczynia, który to sposób zdobienia był powszechny w północno-wschodnich Czechach w IX–X wieku. Występowanie cech charakterystycznych dla obszaru Czech nie może jednak wskazywać na wtórne – przekazane dopiero na początku X wieku poprzez wschodnie Czechy – pojawienie się w Gilowie południowych elementów kulturowych, w tym wielkomorawskich. Na obecnym etapie badań stanowiska można raczej przyjąć, że założony w ostatniej dekadzie IX wieku gród był przez kilkanaście lat swojego istnienia poddany wpływom docierającym tu z dwóch kierunków – z Moraw i z Czech, być może wraz z nowymi grupami mieszkańców przybywającymi na Śląsk z Południa.

Przedstawiając we wcześniejszych publikacjach gilowską kulturę materialną, kilkakrotnie podkreślano fakt, że zabytki w typie wielkomorawskim odkrywano w różnych częściach stanowiska, co jednoznacznie wskazuje, że nie są to znaleziska przypadkowe, lecz stanowiły one w przeszłości standardowe wyposażenie mieszkańców gilowskiego grodu (Jaworski 2001, 204; 2005b, 272 n.; Jaworski – Pankiewicz 2006, 10; 2008, 203). Pozyskane w trzech ostatnich sezonach badań na grodzisku zabytki w typie wielkomorawskim odkrywano zarówno we wcześniej już badanym wykopie Ib, jak i na nowo założonych wykopach XIV, XV i XVIII, znajdujących się w innych częściach grodziska. Zdaje się to więc jeszcze bardziej ugruntowywać sąd, że przedmioty w typie południowym, głównie wielkomorawskim, stanowiły część rodzimej kultury materialnej mieszkańców wczesnośredniowiecznego Gilowa.

Uderzające podobieństwo grodów w Gilowie i Mařinie – ich wręcz bliźniacza forma – oraz wyraźny wielkomorawski charakter gilowskiej kultury materialnej nie przekonuje jeszcze wszystkich archeologów, zwłaszcza polskich, często sceptycznie nastawionych do gilowskich odkryć. Definitywnym potwierdzeniem „wielkomorawkości” Gilowa byłoby z pewnością odkrycie na tym stanowisku, lub w jego bezpośrednim sąsiedztwie, obiektów o charakterze sakralnym – kościoła i cmentarzyska szkieletowego. Mimo prowadzenia na grodzisku tak ukierunkowanych poszukiwań, polegających na badaniach

georadarowych stanowiska (nie objęły one całej powierzchni grodu) i zakładaniu nowych wykopów w różnych częściach grodu i podgrodzia, nie udało się natrafić na tutejszą nekropolię i świątynię. Trzeba jednak przypomnieć, że obiekt w Gilowie ze względu na swoją wielkość został przebadany, jak dotąd, w bardzo niewielkim stopniu, mimo przeprowadzenia na nim aż dwudziestu trwających każdorazowo przynajmniej miesiąc ekspedycji wykopaliskowych. Areał założonych dotychczas wykopów nie przekracza 10 % powierzchni dawnego grodu. Możliwość odkrycia w przyszłości obiektów o charakterze chrześcijańskim, czyli *de facto* wielkomorawskim, istnieje zatem nadal.

Nie można w tym miejscu nie wspomnieć o odkryciu pod koniec XIX wieku w znajdującej się około 2,5 km na wschód od gilowskiego grodziska Niemczy cmentarzyska szkieletowego (tzw. cmentarzysko Niemcza I), na którym w kilku grobach znaleziono naczynia ściśle nawiązujące do dziewiątowiecznych form ceramicznych znanych z południowych Moraw. Do niedawna nekropolię tę traktowano jako najstarsze znane cmentarzysko szkieletowe z obszaru Śląska i datowano nawet na VII (?) – VIII wiek, podkreślając wczesny, awaro-słowiański charakter znalezionych w grobach naczyń (tak między innymi Wachowski 1975, 101), jednak w ostatnich latach archeolodzy dość zgodnie wypowiadają się już o dziewiątowiecznej chronologii pochówków (Wachowski 1997, 84; Jaworski 2005b, 226; Pankiewicz 2009, 169–170; Jaworski – Pankiewicz 2010, 43–44). Wspomnieć tu można, że w jednym z grobów cmentarzyska w Niemczy znaleziono kamień żarnowy, co na polskich stanowiskach sepulkralnych jest praktycznie niespotykane, natomiast potwierdzone jest na wielu nekropoliach morawskich i czeskich (Černohorský 1957, 528–531; Marek – Skopal 2003, 518–519, ryc. 4: a, 5: b; 8: a, b; 9: a, b; 10: a, b). Ciekawe, że drugi znany z dzisiejszych ziem polskich przykład wkładania żarna do grobu odnotowany został również w Niemczy, ale na innym cmentarzysku szkieletowym (tzw. Niemcza II), oddalonym od pierwszego o około 1,2 km na południe i założonym z pewnością około połowy X wieku, w okresie przynależności Śląska do państwa czeskich Przemysławów (Wachowski 1997, 85; Jaworski 2005b, 237–239; Jaworski – Pankiewicz 2010, 44–45).

Domniemane wielkomorawskie cmentarzysko w Niemczy jest o tyle istotne dla badań nad problematyką Gilowa, że na terenie grodziska w samej Niemczy nie znajdowano dotąd zbyt wielu zabytków o charakterze wielkomorawskim. Najefekowniejszym z nich jest fragment późnokarolińskiej ostrogi o zaczepach płytkowo-nitowych. W Niemczy znaleziono też zdobiony przedmiot rogowy, mający swoje ściśle odpowiedniki na obszarze naddunajskim (zob. Jaworski 2005b, 85–87, ryc. 27). Ceramika z grodziska w Niemczy nie nosi nawet w przybliżeniu tak ewidentnych cech wielkomorawskich, jak naczynia z Gilowa. Wiązanie więc z grodem w Niemczy pobliskiego cmentarzyska szkieletowego, oddalonego około 800 m na północ, wydaje się nie mieć – przynajmniej na obecnym etapie badań niemczańskiego wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego – podstaw archeologicznych. Symptomatyczne, że odległość Gilowa od dziewiątowiecznej nekropolii niemczańskiej jest zbliżona do dystansu dzielącego cmentarzysko w Stěbořicach od najbliższego grodziska w Opawie (stanowisko Opava-Jaktař). Dotychczas bliżej nekropolii stěbořickéj nie udało się odkryć żadnego datowanego na IX i początek X wieku innego stanowiska osadniczego – ani pozostałości grodu, ani też relikwów osady otwartej. Czy zbliżone odległości między wspomnianymi cmentarzyskami a najbliższymi im grodami to przypadek, czy też jest to jakaś obiektywna prawidłowość? Pytanie to

Ryc. 14. Gilów, wykop VIII. Obrobiony kamień (gnejs) – domniemany detal architektoniczny. Fot. K. Jaworski.

Fig. 14. *Gilów, trench VIII. Worked stone (gneiss) – assumed architectonic detail.*
Photo by K. Jaworski.

pozostaje, jak dotąd, kwestią nierozstrzygniętą.

Trwające od 1956 roku w Gilowie archeologiczne badania wykopaliskowe nie ujawniły też reliktyw obiektu sakralnego – kościoła lub kaplicy. Jednak wielkomorawski kościół w Gilowie został wprowadzony do śląskiej literatury naukowej. W swoim studium poświęconym najwcześniejszym świątyniom chrześcijańskim z obszaru Śląska E. Małachowicz wspomina też o kościele w Gilowie (Małachowicz 2008, 431). Swoje przekonanie o obecności świątyni na gilowskim grodzie badacz ten opiera na ... jednym obrobionym gnejsowym kamieniu (*sic!*), odkrytym *nota bene* podczas prac wykopaliskowych prowadzonych w 1999 roku przez autora niniejszego tekstu. Kamień ten nigdy wcześniej nie był publikowany.

Zabytek ten – zdaniem E. Małachowicza wskazujący na dawną obecność na grodzie jakiejś murowanej budowli o charakterze sakralnym – to obrobiony blok skalny o wymiarach

około $14 \times 15 \times 17$ cm, stanowiący – w opinii wspomnianego badacza – detal architektoniczny (ryc. 14). Blok wykonano ze skały gnejsowej pochodzącej z Gór Sowich, oddalonych przeszło 15 km na zachód od Gilowa. Znalezionej został wewnątrz grodu, w pobliżu bramy głównej, na dawnym poziomie użytkowym majdanu (na głębokości około 20 cm poniżej dzisiejszego poziomu gruntu; ryc. 15). Zwracał uwagę swoim nieco nieregularnym kształtem, sugerującym, że może to być pozostałość jakiegoś obramienia drzwiowego lub okiennego. Dlatego też został zadokumentowany i wpisany do inwentarza zabytków. Badania makroskopowe obiektu wykazały jednak, że na jego powierzchni nie

Ryc. 15. Gilów, wykop VIII. Miejsce znalezienia obrobionego kamienia. Fot. K. Jaworski.

Fig. 15. Gilów, trench VIII. Place where the worked stone was found. Photo by K. Jaworski.

występują ślady zaprawy murarskiej, które mogłyby potwierdzać sugestię o związku przedmiotu z jakąś zniszczoną budowlą murowaną. Stąd też do czasu publikacji E. Małachowicza pozostawał on praktycznie zapomniany. W sąsiedztwie znaleziska nie stwierdzono podobnych ciosów kamiennych, takich zabytków brakowało też w innych gilowskich wykopach. Teoretycznie istnieją podstawy do wyrażenia sądu, że przedstawiany tu obrobiony kamień jest materiałem budowlanym, pochodzącym z jakiejś budowli (niekoniecznie sakralnej) lub z placu budowy – wszak blok ten mógł nie zostać użyty do budowy lub przygotowywana inwestycja mogła nigdy nie zostać zrealizowana. Podkreślić jednak należy, że zabytek ten jest wyraźnie inny niż bloki skalne używane w Gilowie do wykonywania oblicówki wałów grodu. Do licowania fortyfikacji grodowych używano wyłącznie kamienia łamanego, nie stosowano zaś ani otoczków rzecznych, ani występujących w sąsiedztwie grodu kamieni eratycznych.

Przedstawione wyżej spostrzeżenia nie zmieniają jednak faktu, że traktowanie obrobionego kamienia gnejsowego z Gilowa jako przesłanki tezy o obecności w Gilowie murowanego kościoła kamiennego wydaje się być – przynajmniej na obecnym etapie badań stanowiska – nad wyraz odważne. Niewątpliwie należy zachować bardzo duży umiar oraz tak potrzebny w nauce sceptycyzm. Możliwe jednak, że przyszłe badania stanowiska uwiarygodnią również i tę koncepcję, dzisiaj zdawałoby się tak śmiałą i fantastyczną.

Literatura

- Ablamowicz, D. 1997:** *Górny Śląsk a Wielkie Morawy. Fakty i mity*. In: K. Wachowski ed., *Śląsk i Czechy a kultura wielkomorawska*, 77–84. Wrocław.
- Cendelin, D. 2004:** *Mařínské hradisko ve světle komunikačních souvislostí a fortifikačních anomálií*, *Vlastivědný věstník moravský* 56, 285–296.
- Černohorský, K. 1957:** *Žernovy v hospodářsko-spoločenském vývoji časného středověku*, *Památky archeologické* 47, 495–548.
- Čtverák, V. – Lutovský, M. – Slabina, M. – Smejtek, L. 2003:** *Encyklopedie hradišť v Čechách*. Praha.
- Czudek, T. (ed.) 1976:** *Regionální členění reliéfu ČSR*. Brno.
- Demek, J. (ed.) 1987:** *Hory a nížiny. Zeměpisný lexikon ČSR*. Praha.
- Dostál, B. 1966:** *Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě*. Praha.
- Firlet, J. 2006:** *Okucie karolińskie*. In: E. Firlet red., *Kraków w chrześcijańskiejszej Europie X–XIII w.* Katalog wystawy, 412, poz. 39. Kraków.
- Friesinger, H. 1971–1974:** *Studien zur Archäologie der Slawen in Niederösterreich I*. Wien.
- Foltyn, E. 1998:** *Podstawy gospodarcze wczesnośredniowiecznej społeczności plemiennej na Górnym Śląsku*. Katowice.
- Hrubý, V. 1955:** *Staré Město, velkomoravské pohřebiště „Na valách”*. Praha.
- Jaworski, K. 2001:** *Elemente der großmährischen Kultur in der Burgwällen Südniederschlesiens*. In: L. Galuška – P. Kouřil – Z. Měřínský ed., *Velká Morava mezi východem a západem*. Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference, Uherské Hradiště, Staré Město 28. 9.–1. 10. 1999, 185–207. Brno.
- **2005a:** *Die Eisenschatzfunde des 9. Jh. von den Burgwällen im Süden Niederschlesiens*. In: P. Kouřil ed., *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas*. Materialien der internationalen Fachkonferenz, Mikulčice, 25.–26. 5. 2004, 359–374. Brno.
- **2005b:** *Grody w Sudetach (VIII–X w.)*. Wrocław.
- Jaworski, K. – Pankiewicz, A. 2006:** *Co nowego w Gilowie, czyli o ostatnich odkryciach archeologicznych na gilowskim grodzisku*, *Rocznik Dzierżoniowski* 15, 10–18.
- **2008:** *Badania na grodzisku z końca IX – początku X wieku w Gilowie koło Niemczy w latach 2004–2006*, *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* 50, 181–210.
- **2009:** *Wielkomorawski gród z przełomu IX i X wieku w Gilowie koło Niemczy na Przedgórzu Sudeckim*. In: Referaty historyczne wygłoszone na sesji popularno-naukowej w Niemczy podczas Europejskich Dni Dziedzictwa, Niemcza, 19 września 2009, 1–11. Niemcza.
- **2010:** *Origins of Christianity in Silesia*. In: O. Jakubec ed., *Arcidieceźni muzeum na Olomouckém hradě*. Příspěvky z mezinárodní konference, Olomouc, 20.–22. listopad 2007, 41–50. Olomouc.
- Jaworski, K. – Paternoga, M. 2001:** *Badania nad umocnieniami grodu w Gilowie w latach 1999–2000*, *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* 43, 267–289.
- **2002:** *Grodzisko z przełomu IX i X wieku w Gilowie koło Niemczy. Badania w 2001 roku*, *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* 44, 279–290.
- Jaworski, K. – Rzeźnik, P. 1994:** *Kontakty z Morawami i (lub) Czechami około IX/X wieku w świetle nowych danych z badań w Gilowie w 1992 roku*, *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* 35, 307–328.

Jaworski, K. – Wójcik, A. 1997: *Przedmioty wykonane z surowców skalnych z grodziska w Gilo-
wie, woj. walbrzyskie*, Acta Universitatis Wratislaviensis 1924, Studia Archeologiczne 29,
115–149.

Justová, J. 1992: *Hradištní keramika z Libice nad Cidlinou (Keramické typy a hledání jejich půvo-
du)*, Sborník Západočeského muzea v Plzni, Historie VIII, 142–155.

Kaletynowicz, M. i T. – Lodowski, J. 1968: *Grodziska wczesnośredniowieczne województwa wro-
clawskiego*. Wrocław – Warszawa – Kraków.

Kalousek, F. 1971: *Břeclav-Pohansko I. Velkomoravské pohřebiště u kostela. Archeologické pra-
meny z pohřebiště*. Brno.

Klanica, Z. 1985: *Mikulčice-Klášteřisko*, Památky archeologické 76, 474–539.

- **2006:** *Nechvalín, Prušánky. Čtyři slovanská pohřebiště. Díl I*. Brno.

Kouřil, P. 2004: *Raně středověký bojovnícký hrob z Hradce nad Moravicí*, Slovenská archeológia 52/2, 55–76.

- **2005:** *Frühmittelalterliche Kriegergräber mit Flügellanzens und Sporen des Typs Biskupija-Crk-
vina auf mährischen Nekropolen*. In: P. Kouřil ed., Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern
des östlichen Mitteleuropas. Materialien der internationalen Fachkonferenz, Mikulčice, 25.–26. 5.
2004, 67–99. Brno.

- **2009:** *Velká Morava*. In: P. Sommer – D. Třeštík – J. Žemlička ed., Přemyslovci. Budování čes-
kého státu, 100–121. Praha.

Langenheim, K. 1937: *Ein wichtiger frühslawischer Siedlungsfund vom "Schmiedeberg" bei Gus-
tau, Kr. Glogau, Altschlesien 7 (1)*, 76–93.

- **1939:** *Der frühslawischer Burgwall vom Gustau, Kr. Glogau, Altschlesien 8*, 104–127.

Małachowicz, E. 2008: *Odkrycia architektury na Śląsku okresu chrystianizacji IX–X w.*, Śląski
Kwartalnik Historyczny „Sobótka” 63/4, 427–442.

Marek, O. – Kostelníková, M. 1998: *Die Spinnwirtel aus Mikulčice*. In: L. Poláček hrsg., Studien
zum Burgwall in Mikulčice 3, 171–326. Brno.

Marek, O. – Skopal, R. 2003: *Die Mühlsteine von Mikulčice*. In: L. Poláček hrsg., Studien zum
Burgwall in Mikulčice 5, 497–586. Brno.

Měřínský, Z. – Unger, J. 1990: *Velkomoravské kostrové pohřebiště u Morkůvek (okr. Břeclav)*. In:
V. Nekuda – J. Unger – M. Čižmář ed., Pravěké a slovanské osídlení Moravy. Sborník k 80. naro-
zeninám akademika Josefa Poulíka, 360–401. Brno.

Novotný, B. 1971: *Staroslovanské výšinné hradisko Mařín u Křenova na Svitavsku*, Sborník prací
filosofické fakulty brněnské univerzity XX, E 16, 217–223.

Pankiewicz, A. 2005: *Die Tonflaschen vom Fundplatz in Gilów bei Niemcza*. In: P. Kouřil ed., Die
frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas. Materialien der interna-
tionalen Fachkonferenz, Mikulčice, 25.–26. 5. 2004, 375–379. Brno.

- **2009:** *Relacje kulturowe południowego Śląska i północnych Czech i Moraw w IX–X w. w świetle
źródeł ceramicznych*. Maszynopis pracy doktorskiej. Wrocław.

Poleski, J. 1997: *Kontakty interregionalne mieszkańców Małopolski w VI–X wieku*. In: K. Wa-
chowski ed., Śląsk i Czechy a kultura wielkomorawska, 51–63. Wrocław.

Potocki, J. 1993: *Sudety. Część I: Karkonosze*, Sudeckie materiały krajoznawcze 8, 12–29.

Poulík, J. 1948: *Staroslovanská Morava*. Praha.

- **1963:** *Dvě velkomoravské rotundy v Mikulčicích*. Praha.

Profantová, N. – Vích, D. 2008: *Raně středověké osídlení Malé Hané na pomezí Čech a Moravy, Přehled výzkumů* 49, 133–164.

Procházka, R. 2009: *Vývoj opevňovací techniky na Moravě a v českém Slezsku v raném středověku*. Brno.

Rzeźnik, P. 1997: *Elementy południowe w ceramice śląskiej w IX–X wieku*. In: K. Wachowski ed., *Śląsk i Czechy a kultura wielkomorawska*, 127–134. Wrocław.

- **1998:** *Paciorki szklane z wczesnośredniowiecznego grodziska w Gostyniu na Dolnym Śląsku*. In: H. Kóčka-Krenz – W. Łosiński ed., *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, 380–391. Poznań.

- **2006:** *Problem tezauryzacji mis żelaznych typu śląskiego w świetle studiów źródłoznawczych tzw. skarbów jednorodnych*, *Fontes Archaeologici Posnanienses* 42, 175–225.

Staňa, Č. 1996: *Archäologische Erforschung mährischer Höhenburgwälle*. In: Č. Staňa – L. Poláček Hrsg., *Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa – Mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung. Internationale Tagungen in Mikulčice III*, 267–281. Brno.

Szydłowski, J. 1974: *Sprawozdanie z badań na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Lubomi pow. Wodzisław Śląski w latach 1969–1970*, *Sprawozdania Archeologiczne* 26, 205–222.

Vaňa, Z. 1956: *Lahvovité tvary v západoslovanské keramice*, *Památky archeologické* 47, 105–150.

Wachowski, K. 1975: *Cmentarzyska doby wczesnopiastowskiej na Śląsku*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.

- **1994:** *Problem oddziaływań wielkomorawskich w południowej Polsce w świetle nowych badań*, *Przegląd Archeologiczny* 42, 129–135.

- **1992:** *Kultura karolińska a Słowiańszczyzna Zachodnia*. Wrocław.

- **1997:** *Śląsk w dobie przedpiastowskiej. Studium archeologiczne*. Wrocław.

New Great Moravian finds from the hillfort from the end of the 9th to the beginning of the 10th century in Gilów in Lower Silesia

Surveys carried out between 1958 and 2002 at the hillfort in Gilów have shown that the fort was established in the last decade of the 9th century at the initiative of the powers of Great Moravia and only lasted for a very brief time, until no later than the second decade of the 10th century (fig. 1). A wide range of Great Moravian cultural elements were seen in Gilów, in terms of the design, layout and size of the hillfort and in the form of the defensive structures (including a stone wall or screen), as well as in diverse aspects of the material culture. Typical Great Moravian armature, tools, decorations and pottery were also found there (for a more detailed description, see Jaworski 2005b, *passim*).

The latest excavations at the hillfort (2004–2006) have confirmed it to be Great Moravian. One major step forward was the localisation of the second outer bailey, resulting from, amongst others, the interpretation of aerial photographic documentation (fig. 1; 3). The outline of the fort now even more closely matches the hillforts of Moravia, both in terms of their formal layout (in three parts, with an acropolis and two extensive baileys), and their size (7.5 ha). The closest analogy in the Czech Republic to the hillfort in Gilów is the fortification in Křenov-Mařín near Moravská Třebová (fig. 2; 4). The dimensions

of the two most important parts of both localities (the acropolis and the first bailey) are very similar (fig. 5: a, b). The gates of both hillforts are also situated in the same place.

In 2004–2006 several other artefacts of the Great Moravian type were also found in Gilów: three iron spur strap-ends (fig. 9:a–c; 10; 11), one late Carolingian spur buckle and drawstring (fig. 9: f), a fragment of a bronze earring of the Danubian type (fig. 9: g; 12), a glass *gombik* (fig. 9: e; 13) and fragments of ceramic pots with features that are evidently Great Moravian (including pottery of the Blučina type and bottle-shaped pots; fig. 6–8). These finds come from four trenches placed at various points around the site. This confirms the earlier assumption that objects of a Great Moravian nature were part of the material culture of the people who inhabited Gilów in early medieval times.

Der archäologische Komplex von Plisnesko

Plisnesko archaeological complex

MYCHAJLO FYLYPTSCHUK

This article summarises the results of research into the settlement complex of Plisnesko in western Ukraine (9th–13th century). Over the last two hundred years the complex has been excavated a number of times; research carried out in the last twenty years has produced some fundamental findings. This fortified settlement complex, with unenclosed hamlets around it, developed during the course of two basic periods: the Slavic period (9th–10th century) and the Old Russian period (11th–13th century). While during the Slavic period Plisnesko was an intricate complex with elements of a polis, in the later phases of its development the settlement took on the character of an Old Russian town with a castle acropolis and a monastery district.

Ukrainian Carpathians – Plisnesko – Slavic period – Old Russian period – settlement complex – polis settlement structure – Old Russian town

Der archäologische Komplex in Plisnesko (Abb. 1) stellt ohne Zweifel eine wichtige Fundstelle für die Erläuterung der Planungsstruktur befestigter Siedlungen mit all ihren Bestandteilen dar: Befestigungen, unterschiedlichen Typen von Wohn- und Haushaltsbauten, Gräbern usw. aus slawischer und altrussischer Epoche. Seine Erforschung begann im Jahr 1810 und seit 1990 wurden aktuelle Probleme des frühen Mittelalters auf der Basis dieses Komplexes im Rahmen von archäologischen Expeditionen des I.-Krypjakewytsch-Instituts für Ukrainologie und des I.-Franko-Instituts für Archäologie unter der Leitung des Autors behandelt.

In dieser Zeit wurde in vielen Teilen des Komplexes sehr viel Arbeit geleistet (Abb. 2). In erster Linie ist die Befestigung der slawischen Siedlung und deren Umgebung erforscht worden (Fylyptschuk 1998a, 256–278; 1998b, 279–286), es wurden Ausgrabungen in der Flur „Olenyn Park“ (Fylyptschuk 1993, 22–23; 1994a, 9–11; 1994b, 23–44; 1999, 1–4; 2001, 15–27; 2002, 197–220; 2004, 11–25) und im südlichen Teil der Siedlung vorgenommen. Es wurden neue, theoretisch-methodologische Ausgrabungen durchgeführt, dank deren wir auf mikrostratigraphischem Niveau bewegliche und unbewegliche Artefakte identifizieren konnten.

Die Vergleiche zwischen unseren eigenen Resultaten und denen unserer Vorgänger erlaubten uns eine neue, qualitätsvolle Basis zu formulieren, die sich in zuverlässige, nicht sehr zuverlässige und unzuverlässige Information teilen lässt (Fylyptschuk 1996, 88–90; 2000a, 122–133; 2000b, 36–38). Diese Herangehensweise erlaubte es, zwei Perioden der Entwicklung des archäologischen Komplexes in Plisnesko abzugrenzen – die slawische und die altrussische (Fylyptschuk 1993, 22–23; 1994a, 9–11). Es stellte sich heraus, dass für eine solche Innovation viele einheimische Historiker und Archäologen nicht bereit waren. In letzter Zeit erschien in der Fachliteratur eine Menge Publikationen, die unserer Meinung nach keine Kritik erlauben und einige von ihnen sogar nur überlieferte Information beinhalten. In der Regel haben solche Publikationen keinen gut formulierten, archäologischen Hintergrund. Die kritische Analyse der bereits publizierten Artikel, die in wissenschaftlichen Ausgaben erschienen sind, fehlt hierbei völlig. Deswegen verdienen diese sogenannten „sensationellen Schlussfolgerungen“ über die Chronologie von Plisnesko, dessen Struktur, Dynamik der Besiedlung in dieser oder der anderen Periode usw. keine Aufmerksamkeit (Didenko 2005, 23–26; 2007, 60; Myc’ko 2005, 61–63; 2007, 25; u. a.).

Wie die langjährige Forschung gezeigt hat, wurde das Kulturdenkmal, das durch die Reste einer slawischen Siedlung und der altukrainischen Stadt Plisnesko gebildet wird, zweimal in Chroniken in den Jahren 1188 und 1232 erwähnt (Litopys Rus’kyj, 347–390; *Slowo o polku Igorewim*, 31).

In der Chronik aus dem Jahre 1188 wird gesagt, dass “Roman (*Wolhynischer Fürst Roman Mstislawitsch* – kursiv M. F.) hat in der Zwischenzeit seinen Schwiegervater Rurik um Erlaubnis gebeten, nach Halytsch gehen zu dürfen, zu ihm sprechend: “Die Bewohner von Halytsch möchten mich zu ihrem Fürsten ernennen. Lass auch deinen Sohn Rostislav mit mir gehen!” Und Rurik ließ seinen Sohn mit ihm gehen, und auch Slawa Borisowitsch, den Herzog. Roman ließ alsdann seine Soldaten zur Stadt Plisnesk vorgehen. Aber diese Bewohner der Stadt haben sich in der Stadt verschanzt und die Ungarn und Halytscher haben sie (Romans Soldaten) in der Nähe von Plisnesk überrascht, einige haben sie festgenommen, einige sind geflohen” (Litopys Rus’kyj, 347). Die zweite Aufzeichnung ist mit April 1233 datiert: „Und es erschien Gras, Daniel ging mit seinem Bruder Alexander nach (die Stadt) Plisnesk. Er kam, eroberte die Stadt und nahm viel Beute von den Arbusowychiv Bojaren mit und kehrte nach Vladimir zurück” (Litopys Rus’kyj, 390). Hier erzählt der Chronikschreiber vom Marsch von Danylo Galyz’kyj und Olexandr Belz nach Plisnesko und über ihren Sieg über die Plisnesker Bojaren, die Arbusowyschi, die ihre Unterlegenheit nicht akzeptieren wollten. Die Fürsten holten in Plisnesko eine große Beute und kehrten nach Wolodymyr (Wolynsk) zurück.

Im „*Slowo o polku Igorewim*” wird Plisnesko in dem Teil erwähnt, in dem über den bösen Traum des Fürsten Swjatoslaw kurz vor dem misslungenen Marsch der russischen Fürsten gegen Polowtzi geschrieben wird.

Der Autor von „*Slowo o polku Igorewim*” nennt einige Fluren von Plisnesko, deren Namen, allerdings etwas verändert, bis heute erhalten geblieben sind (*Slowo o polku Igorewim*, 31). Vor einiger Zeit gab es eine heftige Diskussion zwischen Historikern und Linguisten wegen der Erwähnung von Plisnesko im „*Slowo o polku Igorewim*”, zwischen N. W. Scharleman’ (1950, 211) und P. A. Rappoport (1965, 93–94). Es ging darum, dass die Erwähnung im „*Slowo...*” keine Beziehung zu dem von uns erforschten Kulturdenk-

mal hat. Anders sah es M. P. Kutschera, der bestätigte, dass es sich doch um Plisnesko auf dem Gebiet Galiziens handelt. Das zeitgenössische Kloster wurde unter seinem zweiten Namen „Pidgoretskyj“ erwähnt (der Name Plisnesko ist jünger), und eines der kleinsten befestigten Teile trägt bis heute den Namen „Olenyn Park“.

Es gibt auch eine Legende darüber, dass Fürstin Olena in Plisnesko das Kloster gegründet haben soll, R. Zaklyns'kyj (1906, 12–15) wies auf eine Beschriftung auf der steinernen Platte in der Klosterkirche hin *CELSISSIMA PRICIPISSA HELENA M • DUCIS WSEWOLDI FILIA • ANNO 1180 • HOC MONASTERIUM PRIMO FUNDAVIT* („Die vornehmste Prinzessin Olena ... die Tochter des Fürsten Wsewolod, hat im Jahre 1180 zum erstenmal ein Kloster gegründet“), die zur Zeit der Entstehung des heutigen Klosters (1760) entstanden ist. Diese Marmorplatte mit der Beschriftung in lateinischer Sprache ist bis heute auf der linken (inneren) Wand der Klosterkirche erhalten geblieben (Abb. 3). Die Forscher behaupten, dass diese Inschrift, die zu Beginn des 18. Jh. entstand, auf einem alten Text basiert, der in der vorigen Kirche aufbewahrt wurde.

Wie wir bereits oben erwähnt haben, zeigen die Ergebnisse der Forschung der letzten Jahre, dass es zwei Entwicklungsetappen dieses archäologischen Komplexes gab: die slawische (9.–10. Jh.) und die altrussische (11.–13. Jh.; Abb. 2). Zur ersten Periode sollte die Siedlung gezählt werden, die die Struktur eines Stadt-Staates (*civitas, polis*) hat. Diese kann als Stadt-Staat mit all seinen Bestandteilen und unbefestigten, synchronen Dörfern entlang des Flusses Zachidnyj Buzhok angesehen werden. Unserer Meinung nach soll unter dem Begriff *polis* (Stadt-Staat) eine besondere Art der zivilisierten Gemeinde verstanden werden – ein sozialer Organismus, der ein organisches Gefüge der befestigten und offenen Siedlungen darstellt und durch eine spezifische materielle Basis charakterisiert wird – Bodenbesitz in seiner umstrittenen und zwiespältigen Form; ein ziviles Institut mit typischen Formen der Selbstverwaltung der Gemeinde (Gemeindeversammlungen, Volkszüge, gewählte Verwaltungsorgane) und ein beschränktes, kleines Territorium mit wenig Bevölkerung. Deswegen besteht das Problem der Entstehung und des Funktionierens der Stadt-Staat-Typus in diesem Forschungsbereich aus drei Hauptfragen: 1) wirtschaftlich-soziale Basis der damaligen Gesellschaft auf der ersten Entwicklungsstufe; 2) Hauptfaktoren und Entwicklungsrichtungen dieses Prozesses; 3) Formierung des Stadt-Staates als einer Struktureinheit der slawischen Gesellschaft und seine Elemente in archäologischen Quellen (Fylyptschuk 1996, 87–88).

All diese Aspekte können im Fundmaterial des slawischen Plisnesko und anderer großer Burgwälle des ukrainischen Vorkarpatenlandes betrachtet werden (Korostowata, Rewno I-B, Staryj Zbarazh, Stil's'ko u. a.). Diese Behauptung wird durch die Größe der Fläche des Kulturdenkmals und seine Topographie, die allgemeine Planungsstruktur, den Charakter der Bebauung, der Befestigung usw. unterstützt (Fylyptschuk 1993, 22–23; 1994a, 9–11; 2002, 197–220 u. a.). Die „äußere“ Befestigungslinie (unabhängig von der Gegend) hat die gleiche holz-lehmige Struktur (von der Außenseite war die Holzwand durch eine Erdböschung gestärkt, an der Innenseite waren angrenzende Flächen unbebaut), das dort ausgegrabene Fundgut war unbrauchbar (Fylyptschuk 1991, 11–18; 1998a, 256, 260, 265–266; 1998b, 281–283).

In der Gegend des sogenannten „Podil“ auf der Oberfläche aus der Zeit des Funktionierens der Fortifikation, wurde ein mit der Befestigung zeitgleicher Wohnbau ausgegraben (Fylyptschuk 1991, 5–6; 1998a, 256–259; 1998b, 281), der genauso wie der Wall

durch einen Brand zerstört wurde. Der Verteidigungswall auf dem Zentralplatz der Siedlung funktionierte gleichzeitig mit der Befestigungslinie. Seine Konstruktion zeigte sich als analogisch zu der Hauptfortifikation des Burgwalls Rewno I-B (Tymoschtschuk 1976, 132).

Das System des Aufbaus der Siedlung in dem Burgwall Plisnesko und in ihrer zentralen Fläche in dem Zeitraum vom 9. bis 10. Jh. deutet auf das unterbrochene Leben zur Zeit des Bestehens der Befestigungen. Langjährige Erforschung der Wohneinheiten erlauben uns zu behaupten, dass die Baugruben (das Grubenhaus), die erhalten geblieben sind, eine stabile Größe von 3,2–3,4 × 3, 2–3,4 m haben und einen Steinofen in der Ecke enthalten, der 0,7–0,9 m unter die damalige Oberfläche eingetieft ist; die Erdwände von 1–1,2 m Breite sind in 0,2–0,5 m Höhe erhalten. Die Wohnbauten sind in der Regel in kleine Gruppen von 3–5 Einheiten angeordnet. Die Entfernung zwischen ihnen beträgt c. 5–7 m. Entfernungen zwischen den jeweiligen Gruppen betragen 30–40 m. Diese Art von Wohneinheiten und ihre Planung sind für Dörfer typisch sowie für Stadt-Staat-Typen, die in Stilsko, Rewno I-B, Schyriwtzi I, Solonsko, Staryj Zbarazh erforscht wurden, die es in den Endetappen des letzten Viertels des I. Jahrtausends vor unserer Ära gab.

Außerdem befinden sich an den Grenzen des befestigten Territoriums von Plisnesko, und insbesondere in den Akropolen, sowie zwischen der vierten und fünften Fortifikationslinie, Brandbestattungen als unabdingbares Bestandteil der Planungsstruktur. Ähnlich ist die Situation der Nekropole in slawischen Burgwällen in Rewno I-B (Tymoschtschuk – Rusanowa – Mykheilyna 1981, 81–90; Mykheilyna 1997, 72; 2008, 232) und in Staryj Zbarazh (Yahodynska, 1994, 141; 1995, 66).

Diese Situation liefert Beweise für die Hypothese über die Struktur des Stadt-Staates (*civitas, polis*) in Plisnesko zur Zeit der Slawen: Abgrenzung eines großen Territoriums durch Befestigungslinien; verschiedene Konstruktionen, die in der Folge die Funktionen von „äußeren“ und „inneren“ Fortifikationslinien übernahmen; ein Platz für die Nekropolis innerhalb der Grenzen des befestigten Territoriums. Natürlich ist die Planungsstruktur von Plisnesko in der Ära der Slawen noch nicht zu Ende erforscht.

Das oben Beschriebene erlaubt aber nicht nur die unmittelbaren Analogien zu anderen Burgwällen des Vorkarpatenlandes zu finden, sondern sie durch andere Elemente zu vervollständigen, die in Plisnesko bis jetzt noch nicht entdeckt wurden. Plisnesko war ein Stadt-Staat (*civitas, polis*) im Laufe des 9.–10. Jh. mit einer für diese Art von Befestigungen typischen Planungsstruktur und sozialen Ordnung.

In der Zeit als Wolodymyr in den Krieg gegen die Kroaten zog (Litopys Rus'kyj, 68), ist Plisnesko niedergebrannt worden.

Am Anfang des 11. Jh. entstand auf dieser Stelle, in ihrem Oberteil und auf dem Plateau, eine altrussische Stadt, deren Fläche jedoch umstritten ist. Mit Sicherheit kann man sagen, dass die Befestigungsgrenzen auf den Stellen einzelner, nichtfunktionierender slawischer Fortifikationslinien erbaut wurden. In dieser Zeit beginnt in der Geschichte von Plisnesko die altrussische Periode. Die Stadt wird wie eine Burg ausgebaut, die aus einer dreiteiligen Struktur besteht: Akropolen, Handwerkerviertel, Vorstadt.

Resultate langjähriger Forschungen (Abb. 4) geben uns den Grund zur Annahme, dass es zwei Etappen der Entwicklung des altrussischen Plisnesko gab: die erste Etappe – Anfang des 11. Jh. bis zum ersten Drittel des 12. Jh., die zweite Etappe – zweites Drittel des 12. Jh. bis Mitte des 13. Jh.

Während der ersten Etappe bestand die Stadt aus Akropolen, dem Handwerkerviertel und der Vorstadt. Unabdingbarer Bestandteil dieses Komplexes war die Hügelgräber-Nekropolis, die sich nördlich der Stadtmauer in der Flur „Poruby“ befand. Akropolen befanden sich in der Flur „Zamščys'ko“ und hatten eine Fläche von 2,8 ha. Im 11. und zu Beginn des 13. Jh. wurde diese Fläche mit Wohngruben bebaut, die wesentlich größer waren, als zurzeit der Slawen (Fylyptšuk 2000c, 251–252). Die Vertiefung der Wohngruben betrug 1,5–1,8 m von heutiger Ebene aus gemessen. Die Länge vergrößerte sich bis zu 5–5,5 m und die Breite bis zu 4–4,5 m, die Steinöfen hatten die Ausmaße von 1,8–1,9 m Länge, 1,5–1,7 m Breite und 0,9–1 m Höhe. Trotz solch einer Vergrößerung der Parameter blieben der Konstruktionstypus der Bauten und ihre Proportionen gleich. Es soll bemerkt werden, dass auf den erforschten Flächen der Akropolen und auch in der Vorstadt nur wenige Wohneinheiten ausgegraben wurden. Deswegen ist es unmöglich, ein Bebauungssystem zu diesem Zeitpunkt zu beschreiben.

Im letzten Viertel – am Ende des 11. Jh. begann eine Transformation der vertieften Wohnanlagen in oberirdische Bauten. Die Vertiefung der Wohngruben verkleinerte sich, ihre Form wurde anders (anstelle der quadratischen Form trat eine rechteckige Form auf) und auch die Größe veränderte sich. Die Art der Beheizung änderte sich ebenfalls. In der letzten Phase der Umstellung veränderte sich auch die Konstruktionsstruktur der Holzwände (Fylyptšuk 2000c, 251–252). Höchstwahrscheinlich begann zu dieser Zeit die Formierung der Straßenbebauung. Die Evolution bei der Beheizung – Transformation der Steinöfen in Kuppelöfen – verursachte die Entstehung neuer Formen von Küchentöpfen mit kurzen Hälsen und einem plötzlichen Übergang zum konvexen Rumpf, da der neue Ofentypus ein anderes Prinzip der Mahlzeitzubereitung erforderlich machte.

Die Dynamik der beschriebenen Etappe zeigt sich auch in der geistigen Kultur: in dieser Zeit kam es zu Veränderungen des Bestattungsritus (vom heidnischen zum christlichen).

Das beste Beispiel für diese Beobachtung ist das Funktionieren von Hügelgräben mit Einäscherungen und Bestattungen in der Flur „Poruby“ (Ziemińcki 1882, 58–61; 1883, 41–50; 1884, 87–99; Startšuk 1948, 24; 1949). Bis zum heutigen Tag wurden 143 Grabhügel entdeckt, darunter weisen 70 äußere Zerstörungsmerkmale auf, die durch Grabräuber entstanden sind. Die Gräber sind breit und kuppelartig, oft haben sie einen Graben am Ansatz. Die durchschnittliche Höhe der Grabhügel beträgt ca 1 m und der Durchmesser macht 4–10 m aus. Der Abstand zwischen den Grabhügeln beträgt 2 und mehr Meter, aber es gibt auch Fälle, wo sie unterhalb der Basis zusammenkommen.

Die ersten wissenschaftlichen Informationen über dieser Nekropole sind in den kurzen Notizen von T. Ziemińcki enthalten. Der Forscher konzentrierte seine Aufmerksamkeit auf den Inhalt der erforschten Gräber, gab die Durchmesser und Höhen an und beschrieb das Begräbnis und das Begleitmaterial. Es sei darauf hingewiesen, dass viele Bestattungsstellen, die bereits vor der Ausgrabung vernichtet wurden, keinen Grabhügel gehabt hatten. In den zerstörten Gräbern sind nur wenige Skeletteile übriggeblieben, in den „leeren“ Gräbern sind eiserne Nägel, Bruchstücke von Keramik und Kohle gefunden worden. Trotz dieser Tatsache gelang es dem Wissenschaftler zwei Typen von Bestattungen aufzuzeigen: unterirdische Brandgräber und unterirdische Körpergräber. Man sollte anführen, dass in einigen kleineren Grabgruben der Forscher nichts fand, nicht einmal Spuren von menschlichen Knochen. Zu gleicher Schlussfolgerung kam auch I. Startšuk.

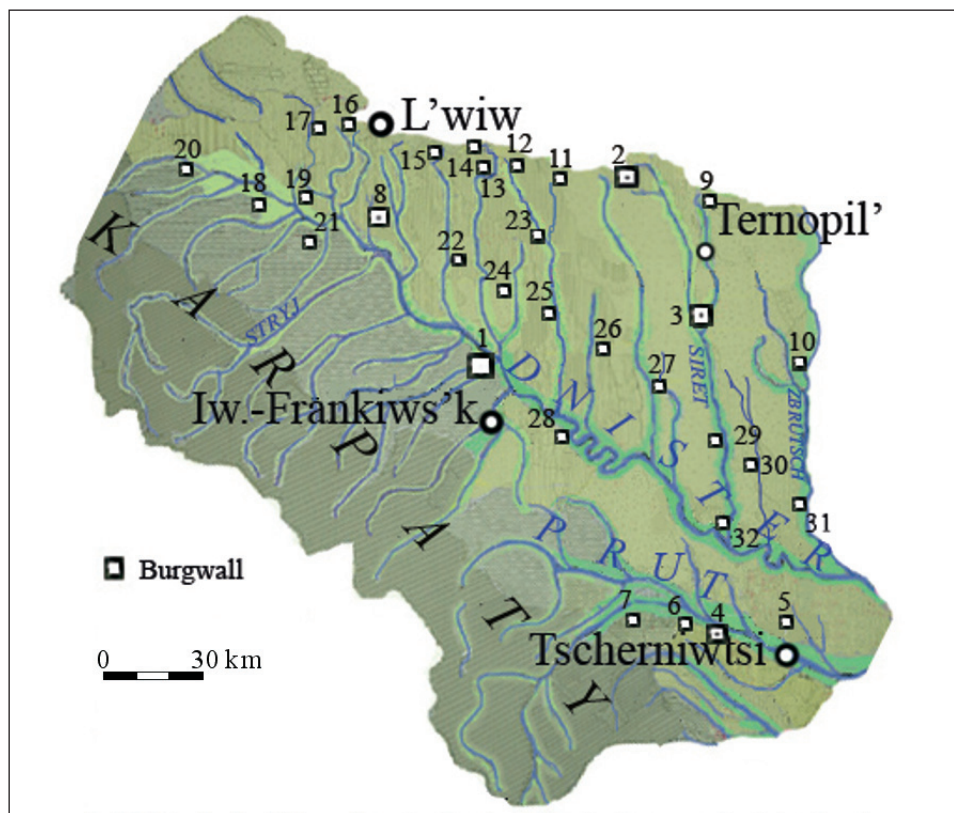

Abb. 1. Karte mit der Verteilung der slawischen Burgstätten im 9.–10. Jahrhundert im Vorkarpatenraum.

Fig. 1. Map showing the location of 9th–10th century Slavic hillforts in Ciscarpathian territory.

1 – Halytsch; 2 – Plisnes'ko; 3 – Terebowlja; 4 – Rewno; 5 – Schyriwtsi; 6 – Korostowata; 7 – Werchni Staniwtsi; 8 – Stil's'ko; 9 – Staryj Zbarazh; 10 – Zwenygorod (na Zbrutschi); 11 – Zarwanysja; 12 – Hologirky; 13 – Uniw; 14 – Hanatschiwka; 15 – Pidgorodyschtsche; 16 – Rokytno; 17 – Dobrostany; 18 – Stupnytsja; 19 – Solons'ko; 20 – Byblo; 21 – Holobutiw; 22 – Pidgorodyschtsche; 23 – Urman'; 24 – Horodyschtsche; 25 – Trostjanets'; 26 – Welesniw; 27 – Bila; 28 – Nyzhniw; 29 – Kolyndjany; 30 – Babyntsi; 31 – Wowkiwtsi; 32 – Ustja.

1946 erforschte er einen Grabhügel, wo, wie der Forscher angibt, teilweise Körperverbrennungsrituale praktiziert wurden (Startschuk 1952, 386). In verschiedenen Teilen der Nekropolis gruben die Fachleute eine große Anzahl von unterirdischen Brandbestattungen aus, die aufgrund des Begleitmaterials (Keramik) in das 11. Jh. datiert werden konnten.

Unter allen Bestattungsarten dominierten Erdgräber – es gab sowohl Einzel-, als auch Doppelgräber. Besonders oft wurden Doppelgräber entdeckt. Im südwestlichen Teil der

Nekropolis fand T. Ziemiński zwei Doppelgräber. Als er sie beschrieb, konzentrierte er seine Aufmerksamkeit auf das Aufzählen von begleitendem Inventar. Seinen Worten nach „wurden im Männergrab ein Drahtpanzerhemd und Reste eines Ledergürtels gefunden, im Mund steckte ein goldenes Plättchen und daneben lagen ein eisernes Schwert, die Reste zweier Holzeimer, ein Schleifstein und ein Knochenmessergriff. Es ist zu erwähnen, dass in einem Eimer Tierknochen lagen. Um den Hals des Frauenskeletts war eine Halskette, um den rechten Arm – ein aus goldenem Blech hergestelltes Armband und auf der linken Seite stand ein Tontopf mit Essen ...“ (Ziemiński 1884, 87–99).

J. Pasternak erklärte die Herkunft dieser Grabstätten so: „das waren gepaarte Grabstätten Warägerer Krieger, die sich in hölzernen Anlagen unter Grabhügel befanden. In einer Grabstätte, die in der Nähe des Wasyljanen-Klosters lag, hatten die beiden Skelette (das männliche und das weibliche) goldene Plättchen im Mund, die ursprünglich auf die Lippen der Toten gelegt werden sollten. Man glaubte damals, dass durch die mit Gold geschlossenen Lippen die Seele nicht in den Körper zurückkehren und diesen zu einem Vampir machen kann. Auf den Brüsten der beiden Skelette lagen silberne Kreuze, also die Beiden waren bereits Christen. Neben ihnen fand man verschiedene Schmucksachen und Reste zweier Holzeimer, die vermutlich ursprünglich mit Essen gefüllt waren. Ein ähnliches Begräbnis mit einem Warägerschen Schwert aus dem 10. Jh. wurde in einer anderen Grabstätte gefunden ...“ (Pasternak 1948, 140–141). Es ist schwer, der Behauptung des Wissenschaftlers betreffend die Herkunft dieser Grabstätte nicht zuzustimmen. Aber das angegebene Datum löst Diskussionen aus. Erstens, schon die visuellen Untersuchungen weisen darauf hin, dass hier, d. h. in der Flur „Poruby“ die Hügel der Hügelgräber die äußere Befestigung (den Erdwall und den Graben) überdecken. Zweitens, die Erdwälle mit Graben bilden in der Flur „Poruby“ und im Kreis „Podil“ eine gemeinsame Verteidigungslinie (Abb. 2). Sie sind einander sogar nach den äußeren Merkmalen ähnlich. Drittens, die Kenndaten und die Konstruktion der Reste des Erdwalls sowie die gefundene Keramik aus den Ausgrabungen von I. Startschuk in der Flur „Poruby“ im Jahr 1946 sind den Befestigungsanlagen und den Funden ähnlich, die wir während der Ausgrabungen im Kreis „Podil“ gefunden haben. Die stratigraphischen Untersuchungen sowie die Merkmale der Funde in den Fortifikationsräumen „*in situ*“ ließen uns feststellen, dass diese Befestigung bis zum Ende des 10. Jahrhunderts bestand (Fylyptschuk 1993, 22–23; 1994a, 9–11; 1998b, 281–282).

Als wichtige Beweise des asynchronen Funktionierens der Befestigung sowie der Grabstätten dienen die Funde aus Hügelgräbern, vor allem die Reste und Bruchstücke keramischen Geschirrs, aber auch Schmucksachen, Haushaltsachen, Ausrüstung usw. Gerade aufgrund der Ausrüstung datierte man diese Grabstätte in die slawische Zeit (10. Jh.: Ziemiński 1882, 59–60; Leńczyk 1930, 369–371; Pasternak 1948, 147; Kirpitschnikov 1966, 78–79). Infolge der gründlichen Untersuchung der Funde, vor allem der Schmucksachen, hat sich aber erwiesen, dass sie alle aus dem 11.–13. Jahrhundert stammen und dass sie durch die Merkmale der Waräger-Kultur gekennzeichnet sind (Leńczyk 1930, 369–371; Pasternak 1948, 147; Livoch 2005, 6–12; 2006, 458–459). Die angegebene Datierung bestätigen auch die Schmucksachen, die von T. Ziemiński¹ in Hügelgräbern gefunden wurden und die unlängst gründlich von Radosław Livoch erforscht worden sind

¹ In letzter Zeit erschienen Publikationen über Juwelierschmucksachen, die von T. Ziemiński gefunden worden waren und sich im Institut der Archäologie der Krakauer Universität befinden.

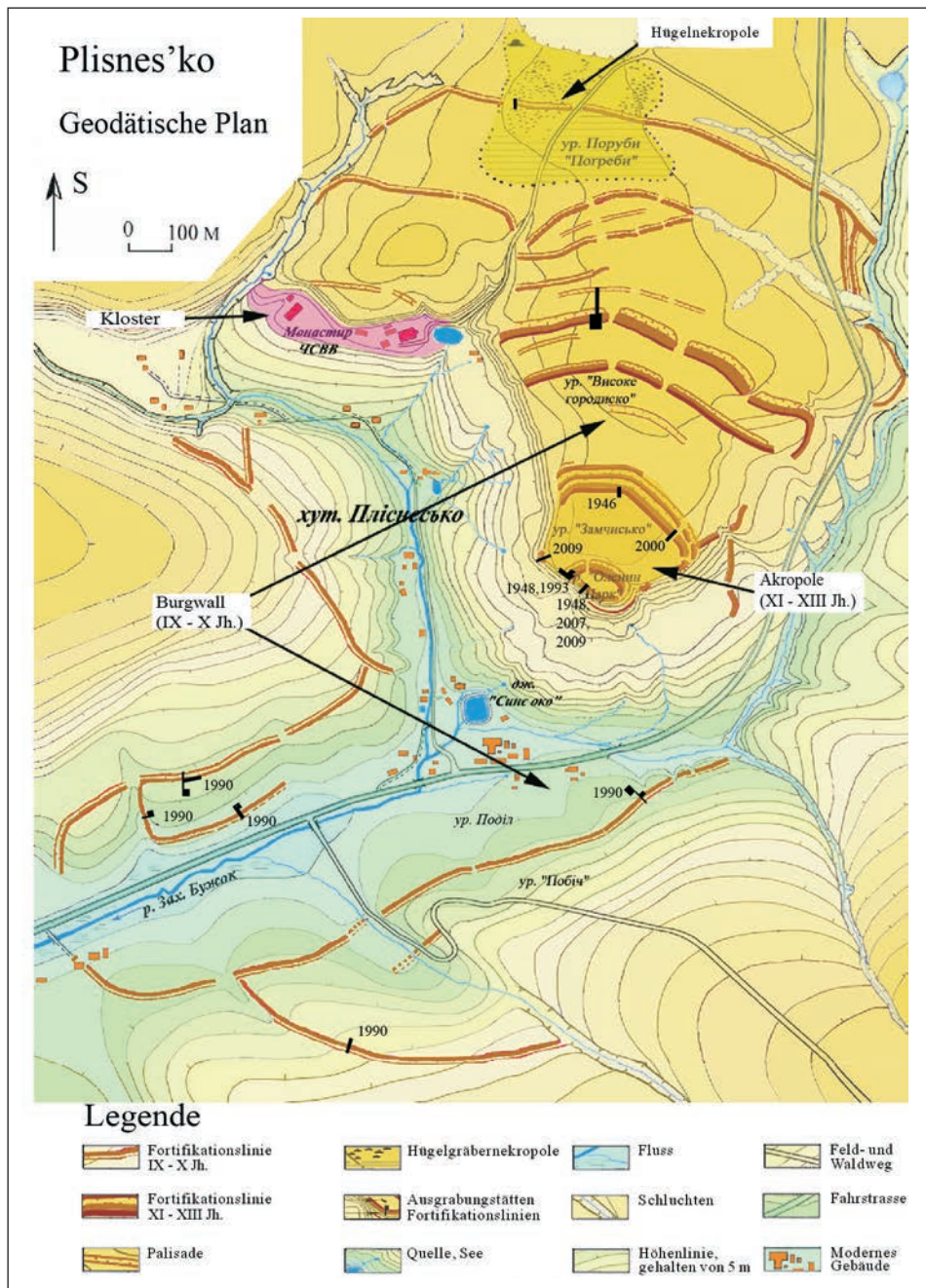

Abb. 2. Plisnesk. Geodätischer Plan des Standortes.

Fig. 2. Plisnesko. Geodetic plan of the locality.

(Livoch 2005, 6–12, Abb. 1–12; 2006, 458–459, Abb. 1–12). Unter ihnen befinden sich in erster Linie der Ring aus dem großen Grab Nr. 2, der Ring aus dem Grab unter dem Wall (Einzelgrab), das Armband und der Ring aus dem großen Grab Nr. 1 (gepaarte Grabstätte). Alle diese Schmucksachen aus den Hügelgräbern datiert man in das 11.–12. oder auch in das 13. Jh. Also bildeten die Nekropole mit der altrussischen Stadt und den daneben liegenden Dörfern einen Komplex.

Eine interessante Hypothese über die Entstehung des Hügelgrabs in Plisnesko äußerte B. Tomentschuk. Er meint, dass die Hügelgräber den Kriegern der Kiewer-Wolynien-Herrschern und ihren Familienmitgliedern gehörten (Tomentschuk 1996, 111–113; 2000, 236). Laut seiner Konzeption stimmt die Evolution der Grabstätten in Galizien und Bukowina mit den jeweiligen Etappen der Verstaatlichung dieser Länder überein. Der Wissenschaftler erklärt das Entstehen von Hügelgräbern in unterschiedlichen Zeitperioden dadurch, dass die galizischen Länder mehrmals als Bestandteil des altrussischen Staates, der Kiewer Rus', auftraten. Dabei behauptet er, dass die Merkmale dieser Grabstätten nicht typisch für die Bestattungssitten dieser Gegend waren und dass sie die folgenden Etappen der Verstaatlichung und der Feudalisierung der kroatischen Länder durch die Fürsten der Kiewer Rus' widerspiegeln: a) Ende des 9. Jh. – Anfang des 10. Jh. – als Folge des Feldzugs des Fürsten Oleg (im Jahr 885); b) Ende des 10. Jh. – als Folge des Feldzugs des Fürsten Wolodymyr Swjatoslawowytsch (der Russisch-Kroatische Krieg 992–993). Außerdem weist der Forscher auf zwei Wege der Verstaatlichung der kroatischen Länder hin: von Plisnesko aus nach Westen (Peremyschl) und nach Süden, bis zum Fluss Dnister (Terebowlja, Halytsch, Rewne: Tomentschuk 1996, 111–113; 2000, 240–241). In der 2. Hälfte des 11. Jh. sowie am Anfang des 12. Jh. entstand eine Reihe von neuen Fürstenburgen in Galizien, deren Bevölkerung Hügelgräber errichtete. Der Meinung von B. Tomentschuk nach war es die dritte Etappe der inländischen Verstaatlichung, die während der Gründung des Galizischen Fürstentums durch die Dynastie der Rostyslawen durchgeführt wurde (Tomentschuk 1996, 113; 2000, 241).

Man kann den Behauptungen von J. Pasternak und B. Tomentschuk dahin zustimmen, dass diese Grabstätten den Warägern, die bei den Kiewer Fürsten im Dienste waren, gehörten. Man darf aber auch nicht vergessen, dass es wegen verschiedener assimilatorischer Prozesse keine „reinen“ Grabstätten gab. Doch die Hügelgräber blieben unter diesen Bevölkerungsschichten bis zur Mitte des 12. Jh. ziemlich verbreitet, obwohl in dieser Zeit die Erdbegräbnisse bereits in großem Maße eingeführt wurden. Den Hügelgräbern dieser Zeit waren heidnische Merkmale eigen, wie z. B. Gefäße mit Speisespenden.

Das Hügelgräberfeld in der Flur „Poruby“ ist ein wichtiger Bestandteil der Struktur der Plisnesko-Siedlung im 11. Jh. sowie in der Mitte des 12. Jh.: Akropolen – Handwerker Viertel – Vorstadt + Hügelgräber-Nekropole). Dieses Baumuster war typisch für alle Städte, die Kiew unterworfen waren. Aufgrund der archäologischen Funde kann man behaupten, dass die regierende Elite alles in der Gesellschaftsstruktur der unterworfenen Städte ändern wollte, so dass nichts an die vorige Lebensweise erinnern sollte. Dasselbe betrifft die örtliche heidnische Ideologie (Kulte, Sitten, Bräuche). Während dieser Übergangsperiode setzte aber die örtliche Bevölkerung fort, ihre Verstorbenen nach alten Sitten zu begraben, indem man Erdbestattungen einrichtete. Die Suche nach diesen Grabstätten ist heute besonders aktuell.

Die zweite Zeitperiode des altrussischen Plisnesko war von einem enormen Wirtschaftswachstum gekennzeichnet, was sich in der Kultur der damaligen Bevölkerung widerspiegelte. Das betrifft vor allem die Baustruktur, die gemäß Forschungsergebnissen so aussah: Kloster – Akropolen – Handwerkerviertel – Vorstadt. Aufgrund der archäologischen und toponymischen Quellen kann man behaupten, dass sich das Kloster am Ende des 12. Jh. in der Flur „Olenyn Park“ befand. Als archäologische Beweise können die Forschungsergebnisse aus dem Jahr 2007 dienen. Indem hier die Rekultivierungsarbeiten durchgeführt wurden, fand man mit Kalkstein gefüllte Fundamente, glasierte Tonkacheln und bronzene Fensterbeschläge. Prof. O. Ioanisyjan (Sankt-Petersburg-Universität) und Dr. J. Lukoms'kyj (Iwan-Krypjakevytsch-Institut für Ukrainologie) kamen während der Untersuchung der Funde zu der Meinung, dass diese Überreste einer altrussischen Kirche angehören könnten. Diese Meinung stimmt mit schriftlichen und toponymischen Quellen überein.²

Die Baustruktur der Akropolen und des Handwerkerviertels ist im Vergleich mit der ersten altrussischen Zeitperiode etwas anders. Wie bereits erwähnt wurde, erschien im zweiten Drittel des 12. Jh. in den Akropolen ein neuer Gebäudetyp. Es handelte sich um Häuser mit Skelettwänden und tonbeschmierten Kuppelöfen. In dieser Zeit wurden vermutlich die Straßen bebaut, worauf die Lage der Gebäude hinweist (Startschuk 1948; Fylyptschuk 1994b, 3–4, Abb. 3, 4; 2000c, 255–257, Abb. 3, 4).

Als wichtiger Bestandteil der Baustruktur der Stadtburg und des Handwerkerviertels treten in der 2. Hälfte des 12. Jh. die Körpergräber auf, was logisch ist. Wie unsere Forschungsergebnisse sowie die Untersuchungen unserer Vorgänger zeigen, verbreitete sich im Kreis Plisnesko massenhaft das Christentum und vor allem die damit verbundenen Körperbestattungen. In diesem Zusammenhang sind die Körpergräber, die im befestigten Teil der Stadtsiedlung lagen, ganz wichtig für das Erforschen der Entwicklung der Bestattungskultur im 12.–13. Jh.

Es wurden insgesamt vier Körpergräberfelder in Plisnesko gefunden: zwei in der sogenannten Mittelstadt und zwei andere in der Stadtburg und in der Flur „Zerkwyska“. Sie wurden an den Stellen der ehemaligen, in die Erde eingetieften (9.–12. Jh.) und oberirdischen Wohnhäuser (Anfang des 12. Jh.), Gruben, Werkstätten usw. errichtet (Startschuk – Pasternak 1940; Startschuk 1948, 1–18; Fylyptschuk 1994b, 3–4, Abb. 3, 4; 2000c, 255–257, Abb. 3, 4). Es ist bekannt, dass die Friedhöfe damals möglichst nahe der Kultbezirke lagen, sie waren also eine Art „nebenkirchliche Friedhöfe“. Das Vorhandensein von vier Grabstätten weist darauf hin, dass daneben auch die Reste altrussischer Kirchen gefunden werden könnten. Als guter Beweis dafür dient die Erdgrabstätte in der Stadtburg auf. Vom 20. bis zum 21. Jh. wurden hier mehr als 170 Erdgräber entdeckt. In der Regel waren sie alle ohne Inventar und wiesen die westlichen Merkmale auf. Im südwestlichen Teil des Friedhofs (wo es asynchrone Gräber gab) fand man viele sakrale Gegenstände, glasierte Bodenfliesen aus Ton, sakrales Inventar usw. (Fylyptschuk 1994b, 7). Es sei hinzuzufügen, dass eine ähnliche Situation in der Flur „Zerkwysjka“ herrschte, wo R. Bagrij die Reste der Fundamente eines großen steinernen Gebäudes (einer Kirche?) und daneben Grabstätten entdeckte (Bagrij 1971, 111–114; Bagrij – Owtschinnikow 1991, 11–13).

² Mithilfe von weiteren Untersuchungen könnte man diese Meinung beweisen oder widerlegen.

Abb. 3. Plisnesk. Gedenkaufschrift aus dem 18. Jahrhundert in der Klosterkirche.

Fig. 3. Plisnesko. Commemorative inscription from the 18th century in the monastery church.

Die Änderung des Bestattungsritus, d. h. die Einführung der Körperbestattung, vor allem in der Stadtburg, ist eng mit der Änderung der Baustruktur von Plisnesko verbunden. Es handelt sich um Erdgrabstätten aus dem 12.–13. Jh., die sich hier befanden. In dieser Zeit wurden die massiven Befestigungen, die die Stadtburg umkreisten, umgebaut. Die innere Bebauung des Stadtzentrums war reihenartig, d. h. alle oberirdischen Wohnhäuser, die im zweiten Drittel des 12. Jh. gebaut wurden, standen in Reihen. Mit dem Bau der Kirche und des Friedhofs wurde das Territorium, das für die profane Bebauung bestimmt war, allmählich kleiner.

Das Entstehen von Erdgrabstätten in Plisnesko (Mitte des 12. Jh. – Mitte des 13. Jh.) zeigt die volle Unterordnung der Stadt dem fürstlichen Kiew in allen Bereichen des gesellschaftlichen Lebens, darunter auch im geistigen. Wenn auch die Hügelgräber noch die Merkmale heidnischer Sitten aufweisen, so bedeutet das Entstehen von Erdbegräbnissen eine enorme Veränderung der geistig-kulturellen Weltanschauung und das Eindringen der christlichen Ideologie. Seit Mitte des 12. Jh. werden in Plisnesko Kirchen gebaut und neben ihnen christliche Friedhöfe eingerichtet.

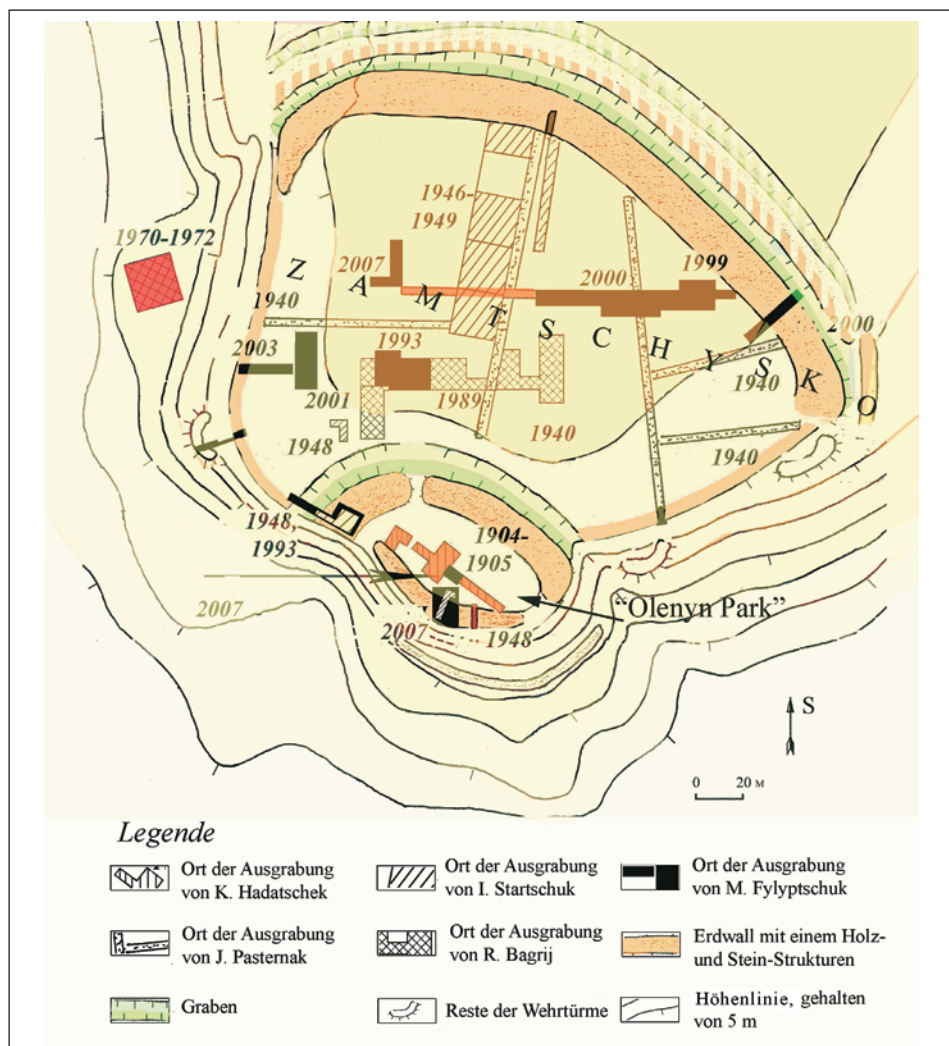

Abb. 4. Plisnesk. Plan der Akropole.

Fig. 4. Plisnesko. Plan of the acropolis.

Die neuesten archäologischen Untersuchungen zeigen daher, dass der archäologische Komplex in Plisnesko eine Sammlung von altrussischen Denkmälern darstellt. Es handelt sich um Siedlungen, Grabstätten, Dörfer, die während einer bestimmten Zeitperiode zum Baumodell der Siedlung gehörten. In der slawischen Zeit, d. h. im 9.–10. Jh. gab es hier eine Polis-Siedlung. Am Ende des 10. Jh. wurde sie während des Feldzugs von Wolodymyr dem Großen in die vorkarpatischen Länder verbrannt und an ihrer Stelle eine bürgerliche Stadt (mit einer Burg) gebaut. In dieser Zeit wurden auch die daneben liegenden Dörfer gegründet, die vom Anfang des 11. Jh. bis in die Mitte des 13. Jh. existierten. In der altrussischen Zeit werden zwei Entwicklungsetappen von Plisnesko unterschieden:

die erste umfasst die Zeitperiode vom Beginn des 11. Jh. bis ins erste Drittel des 12. Jh.; die zweite Etappe – vom zweiten Drittel des 12. Jh. bis zur Mitte der 13. Jh. Während der ersten Etappe bestand die Stadt aus der Stadtburg, dem Handwerkerviertel und der Vorstadt. Obligatorischer Bestandteil dieses Komplexes war die Hügelnekropole, die sich nördlich der Stadt in der Flur „Poruby“ befand. Die zweite Etappe wird durch die Änderung der Baustruktur gekennzeichnet, die folgenderweise aussah: Kloster – Akropolen – Handwerkerviertel – Vorstadt.

Die Quellen, die anhand des archäologischen Komplexes in Plisnesko zusammengestellt sind, geben uns die Möglichkeit, die Entwicklung von Befestigungen, Wohn- und Wirtschaftsgebäuden, Bestattungsriten, also der materiellen und geistigen Kultur des 9.–13. Jh. zu erforschen. Dies ermöglicht uns auch, die wirtschaftlichen, sozialen und ethnokulturellen Prozesse in der Gesellschaft aus der theoretisch-methodologischen Sicht zu beschreiben.

Aufgrund der Ergebnisse unserer dreijährigen Untersuchungen muss man feststellen, dass die Erforschung der obenerwähnten Fragen im Rahmen eines bestimmten Denkmals oder eines Komplexes, d. h. auf mikroregionaler Ebene, nicht möglich ist. Solche Forschungsarbeit kann nur im Kontext gut dokumentierter Veränderungen auf Mikro- und Makroebene stattfinden. Gerade darum widerspiegeln die Ergebnisse der Untersuchungen, Forschungs- und Rekultivierungsarbeiten nicht nur die Etappen der Besiedlung von Ländern im Oberdnister-Gebiet in der zweiten Hälfte des I. Jahrtausend n. Chr., sondern sie bilden auch die Grundlage einer Quellenbasis, aufgrund welcher die aktuellen Fragen aus dem Bereich des Frühmittelalters in dieser Region zu beantworten sind.

Literatur

- Bagrij, R. S. 1971:** *Issledowanija drevnego Plesneska*, Archeologičeskie otkrytija 1970 g., 111–114.
- Bagrij, R. S. – Owtschinnikow, O. G. 1991:** *Nowi materialy do wywtschennja litopysnogo Plisnes'ka*. In: *Nowi materialy z archeologiji Prykarpattja i Wolyni*. L'wiv, 11–13.
- Didenko, E. 2005:** *Remesla dawnjogo Plisnes'ka*. In: *Materialy konf. "Olzhyni tschytannja"*, Plisnes'k, 23–26.
- **2007:** *Z istoriji archeologitschnych doslidzen' Plisnes'ka*. In: *Materialy konf. "Olzhyni tschytannja"*, Plisnes'k – L'wiv, 59–62.
- Fylyptschuk, M. A. 1991:** *Zwit pro archeologitschni doslidzhennja Brodiws'kogo zahonu L'wiws'koi hospdogowirnoji archeologitschnoi ekspedycji u 1990 r. na terytoriji kolhospu Družba (okolytsi Plisnes'kogo gorodyschtscha)*. Archiw IU NAN Ukrainy. L'wiv.
- **1993:** *Slow'jans'kyj period w istoriji Plisnes'ka*. In: *Tezy mizhn. konf. "Haljts'ko-Wolyns'ka derzhawa: peredumowy wynykennja, istorija, kultura, tradyciji"*, 1993, 22–23.
- **1994a:** *Genezys prykarpats'kich gorodyschtsch VIII–X st. z pozycij polisnoji struktury suspilstwa*. In: *Tezy mizhn. konf. "Ewolutsija rozwytku slow'jans'kich gradiw VIII–XIV st. u peredgir'ji Karpat i Tatr"*, L'wiv, 9–11.
- **1994b:** *Zwit pro archeologitschni doslidzhennja hospdogowirnoji archeologitschnoi ekspedycji Instytutu ukrajinoznawstwa im. I. Kryp'jakewytscha u 1993 r. na terytoriji Plisnes'kogo gorodyschtscha*. Archiw IU NAN Ukrainy. L'wiv.

- **1996:** *Slow'jans'ki poselewnja VIII–X stolit' w ukrajins'komu Prykarpatti*. Dysert. na zdobuttja naukowoho stupenja k. i. n. L' wiv.
- **1998a:** *Doslidzhennja starodawnjogo Plisnes'ka u 1990 r.* In: Wolyno-podil's'ki archeologitschni studiji, L' wiv, 256–278.
- **1998b:** *Plisnes'kyj archeologitschnyj complex: stan i perspektywy doslidzhennja.* In: Wolyno-podil's'ki archeologitschni studiji, L' wiv, 279–286.
- **1999:** *Zwit pro rezultaty rozwidkowo-rjatiwnych archeologitschnych doslidzhennja doslidhen' na terytoriji litopysnogo Plisnes'ka (Brodiws'kyj rajon) ta w okolytsi Uniws'kogo monastyrja (Pere-myschlanskyj rajon L'wiws'koji oblasti).* Archiw IU NAN Ukrainy. L' wiv.
- **2000a:** *Keramitschnyj posud z poselen' Rajkowets'koji kultury ukrajins'kogo Prykarpattja (problemy chronologiji i periodyzaciji).* In: Carpatica, wyp. 33, Uzhgorod, 122–133.
- **2000b:** *Problema chronologiji ta periodyzaciji slow'jans'kich starozhytnostej ukrajins'kogo Prykarpattja w drugij polowyni I tys. n.e.* In: Serednjowitschna Ewropa: pohlad z kintsja XX st., Tscherniwtsi, 36–46.
- **2000c:** *Pro pojavu nazemnych zhytel rannjoserednjowitschnoji doby w ukrajins'komu Prykarpatti.* In: Archeologitschni studiji. Kijiw – Tscherniwtsi, No 1, 244–261.
- **2001:** *Zwit pro provedennja rjatiwnych archeologitschnych doslidhen' na terytoriji litopysnogo Plisnes'ka (s. Pidgirci Brodiws'kogo rajonu L'wiws'koji oblasti).* Archiw IA LNU im I. Franka. L' wiv.
- **2002:** *Doslidzhennja litopysnogo Plisnes'ka u 2000 r.* In: Archeologitschni doslidzhennja L'wiws'kogo uniwersytetu, wyp. 5, L' wiv, 197–220.
- **2004:** *Zwit pro archeologitschni rozkopky na terytoriji litopysnogo Plisnes'ka u 2003 r.* Archiw IA LNU im I. Franka. L' wiv.
- Kirpitschnikov, A. N. 1966:** *Drewnerusskoje oruzhyje. Metschi i schabli IX–XIII ww.* Moskwa – Leningrad.
- Leńczyk, G. 1930:** *Trzy miecze Wikińskie w zbiorach Muzeum archeologii przedhistorycznej Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie.* In: J. Kostrzewski red., *Księga pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy urodzin prof. dr. Włodzimierza Demetrykiewicza*, Poznań, 369–371.
- Litopys Rus'kyj** (herausgegeben von L. Mahnovets). Kijiw 1989.
- Livoch, R. 2005:** *Zabytki z wykopalisk T. Ziemięckiego w latopissowym Plesnisku.* In: Materiały konf. “Olzhyni tschytannja”, Plisnes'k, 5–12, ryc. 1–12.
- **2006:** *Wczesnośredniowieczne ozdoby rąk z grodziska i cmentarzyska w Podgorcach na Ukrainie.* In: *Świat słowian wczesnego średniowiecza*, Szczecin – Wrocław, 457–463, ryc. 1–14.
- Myc'ko, I. 2005:** *Plisnes'k – bat'kiwschtschyna knjahyni Ol'gy.* In: Materiały konf. “Olzhyni tschytannja”, Plisnes'k, 61–81.
- **2007:** *Rodowid knjahyni Ol'gy za ewropejs'kym eposom.* In: Materiały konf. “Olzhyni tschytannja”, Plisnes'k – Lwiw, 18–34.
- Mykheilyna, L. P. 1997:** *Naselewnja Werchnjogo Popruttja VIII–X st.* Tscherniwtsi.
- **2008:** *Slow'jany VIII–X st. mizh Dniprom i Karpatamy.* Kyjiw.
- Pasternak, J. 1948:** *Litopysnyj gorod Plisnes'k i problema warjagiw u Galytschyni.* In: *Naukowyi zbirnyk UWU – V, München*, 138–143.
- Rappoport, P. A. 1965:** *K woprosu o Plesneske*, SA, No 4, 93–94.
- Scharleman', N. W. 1950:** *“Дебрь Кисаня,..”* In: *“Слово о полку Игореве..”* (Сборник исследований и статей), Moskwa – Leningrad, 206–221.

Słowo o polku Iгореwim (herausgegeben von P. Salewytsh). L'wiv 1999.

Startschuk, I. 1948: *Rozkopky na gorodyschtschi Plisnes'ko (Polewi rysunki)*. Archiw IU NANU.

- **1949:** *Rozkopky na gorodyschtschi Plisnes'ko*. In: AP URSR. T. 1, Kyjiw, 76–85.

- **1952:** *Rozkopky gorodyschtscha Plisnes'ko w 1947–1948 rr.* In: AP URSR. T. 3, Kyjiw, 379–394.

Startschuk, I. – Pasternak, J. 1940: *Polewi schkizy gorodyschtscha Plisnes'ko*. Archiw I. D. Startschuka.

Tomentschuk, B. P. 1996: *Try periody rozwytku Halytscha w swili nowych archeologitschnych doscidzhen'*. In: Tezy dopowidej ukrajins'koji delegaciji na VI mizhn. Kongresi slowj'ans'koji archeologiji, Kyjiw, 111–113.

- **2000:** *Try periody oderzhawlennja Halyts'koji zemli (Halyts'ko-Bukowyns'ke Prykarpattja) za materialamy nekropoliw IX–XII st.* In: Archeologitschni studiji. Kyjiw-Tscherniwtsi, No 1, 235–243.

Tymoschtschuk, B. O. 1976: *Slow'jany Piwnitschnoji Bukowyny*. Kijiw.

Tymoschtschuk, B. A. – Rusanowa, I. P. – Mykheilyna, L. P. 1981: *Itogi izutschenija slawjnskich pamjatnikow Sewernoj Bukowiny*, SA, No 2, 80–93.

Yahodyn'ska, M. O. 1994: *Slow'jans'kyj mogylnyk bilja Starogo Zbarazha*. In: Dzherelo, No 1, Ternopil, 137–153.

- **1995:** *Slow'jany (VI–IX st. n.e.)*. In: Ternopillja: storinky istoriji, Ternopil, 57–68.

Zaklyns'kyj, R. 1906: *Pojasnenje odnogo temnogo miscja w Slowi o Polku Iгореwim*. In: „Dilo”, L'wiv, 12–18.

Ziemięcki, T. 1882: *Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w roku 1881 dokonanej*. In: ZWAK, Kraków, 58–61.

- **1883:** *Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w roku 1882 dokonanej*. In: ZWAK, Kraków, 41–50.

- **1884:** *Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w roku 1883 dokonanej*. In: ZWAK, Kraków, 87–99.

Plisnesko archaeological complex

The Plisnesko site, situated in western Ukraine (fig. 1), is of considerable importance in discovering more about the structure of the early mediaeval fortified settlements of Eastern Europe, in all their aspects: fortification systems, various types of sacral, residential and out-buildings, cemeteries, and other features. Research here began back in 1810, although it was not until 1990 that systematic institutional excavations explored in particular the fortifications of the Slavic settlement, the central part of the complex known as “Olenyn Park” and the southern section of these fortifications (fig. 2). Previous research had shown that the location developed over two basic periods: the Slavic period (9th–10th century) and the Old Russian period (11th–13th century). Plisnesko is recorded as an Old Ukrainian town in the years 1188 and 1232 in relation to the wartime events described in the chronicle entitled “Russian Annals”; the well-known composition “The Tale of Igor’s Campaign” mentions it as part of the Russian campaign against the Kipchaks. Tradition has it that the local monastery was founded in 1180 by Princess Olena (Helena), daughter of the duke (prince) Vsevolod (fig. 3).

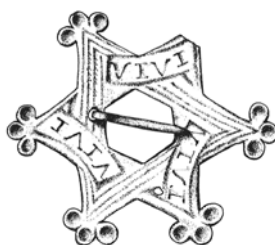
During the Slavic period in the 9th and 10th centuries the settlement was an extensive complex of hamlets incorporated into the complex fortification system, but also contained villages outside, in the open countryside (fig. 2). Besides the typical fortifications made of wood and earth, semi-sunken dwellings were also found, measuring $3.2\text{--}3.4 \times 3.2\text{--}3.4$ m, with a stone oven in one of the corners, always concentrated together in groups of 3–5 dwellings. Flat cremation cemeteries were found on the acropolis and around the periphery. This entire intricate settlement aggroupment can be seen as an independent and developed organism, perhaps a type of *polis* with some of the features of a “city state” (e.g. elements of local government).

At the end of the 10th century Slavic Plisnesko was burned out during the military campaign of Vladimir the Great into Ciscarpathian territory. An Old Russian town with a castle appeared in its place. This was the time when the villages near the town were established, dating back to the beginning of the 11th century to the mid-13th century. For the Old Russian period we can distinguish two phases in the development of Plisnesko: the first phase lasted from the beginning of the 11th century to the first third of the 12th century; the second phase was from the second half of the 12th century to the middle of the 13th century. During the first period the town consisted of the acropolis covering 2.8 hectares (“Zamtschysko”, fig. 4), the artisans’ area, and the suburbs. An important part of this complex was the barrow necropolis, which was situated to the north of the settlement aggroupment, at the site referred to as “Poruby”. At the necropolis there is an evident transition from the cremation rites to the burial of uncremated bodies, perhaps reflecting the rise in Christianity. The recessed dwellings discovered during the excavations were larger than those of the previous period (dimensions $5\text{--}5.5 \times 4\text{--}4.5$ m, depth 1.5–1.8 m), again with stone ovens in the corners.

The late Old Russian period is characterised by a change in the structure of the built-up area, laid out in the style of monastery – acropolis – artisans’ quarter – suburbs. At the end of the 12th century the monastery was probably situated at what is known as “Olenyn Park” on the southern edge of the acropolis; this was also the time when considerable work was done to rebuild and reinforce the fortifications. The ground-level residential buildings (wood-clay houses with clay ovens) were laid out in rows, and solid roads were built. In place of barrow burials, in various parts of the settlement there appeared cemeteries with flat skeleton graves, sometimes perhaps even accompanied by churches (the part referred to as “Zerkwyska”).

The archaeological finds and sites uncovered as part of the research into the Plisnesko archaeological complex have allowed for a detailed study of the development of the fortifications, the residential and economic buildings, and the burial rites – i.e. the transformation of the material and spiritual culture from the 9th to the 13th century. More in-depth analysis also sheds light on the economic, social and ethno-cultural processes in society from a theoretical and methodological viewpoint.

Všední a sváteční den středověkého člověka

Sázavský klášterní chrám na konci 11. století (pokus o novou interpretaci textu tzv. Mnicha sázavského k roku 1095)

The Sázava monastery church at the end of the 11th century
(an attempt at a new interpretation of the text
of the so-called Monk of Sázava dated 1095)

PETR SOMMER

The detailed account by the Benedictine monastery chronicler at the Sázava of the consecration of the monastery church and its six altars in 1095 permits consideration of the shape of that new building at the time. This may have been a three-part eastern chancel, with a crypt, associated transept, tower or towers and on the north side an adjoining separate chapel. Later, around the middle of the 12th century, the basilica nave and aisles themselves were added to this construction, which was completed in the final period of the Slavonic liturgy in the monastery.

The Benedictine monastery at Sázava – construction of the church – consecration of the altars in 1095 and their relics

V sedmdesátých letech 12. století sepsal anonymní mnich domácí kroniku Sázavského kláštera, kterou dovedl do roku 1162. Učinil to jako pokračovatel Kosmova textu, jež doplnil vyprávěním o založení sázavského benediktinského konventu a o jeho počáteční historii. Za prameny mu k tomu sloužily starší prokopské legendy, sázavské memoriální záznamy, domácí předávaná tradice i jeho vlastní paměť. Užíval samozřejmě i řadu pramenů vnějších, zejména pražské a říšské anály a záznamy Břevnovského kláštera.¹

Mimořádně důležité jsou především jeho texty pojící se k Sázavě. Svou výpověď jsou zcela unikátní, zejména pokud se týkají mikrokosmu benediktinského kláštera a jeho vztahů s okolním světem. Svědectví tohoto druhu jsou velmi vzácná, protože prameny velké historie je nezaznamenávají. Mezi tato unikátní svědectví patří kronikářova zpráva o svěcení nového sázavského kostela v roce 1095. Nejde o obvyklou chronologickou a věcnou

¹ Marie BLÁHOVÁ, *Písemná kultura přemyslovských Čech*, in: P. Sommer – D. Třeštík – J. Žemlička a kol., *Přemyslovci. Budování českého státu*, Praha 2009, s. 522–523.

informaci, ale o dobře informovanou detailní zprávu o výsledku stavebnického činu opata Božetěcha, posledního opata staroslověnské fáze kláštera, jenž budoval kamenný konventní chrám, nahrazující první dřevěnou klášterní svatyni. V kronikářových řádcích ožívá velkolepá třídní slavnost (14.–16. října), při níž osmý pražský biskup Kosmas světil jeden oltář za druhým. Podrobnost a rozsáhlost zprávy vylučuje, že by sázavský mnich vypsál tradovanou vzpomínku. Zjevně vychází ze staršího písemného zápisu, který svěcení chrámu zaznamenal jako mimořádnou událost.

I samotná zpráva je mimořádná, a to nejenom svými podrobnostmi o liturgické části obřadu, ale i sdělovacími souvislostmi. Chrám byl svěcen v době, kdy se Sázava nacházela na samotném konci staroslověnského období. Zdánlivě tomu ale nic nenavštěvovalo. Velkolepá nová chrámová stavba, druhý kamenný solitér v areálu, jinak ještě dřevěném, stála jako důkaz prosperity kláštera tři roky po smrti jeho příznivce krále Vratislava, jenž se snažil slovanský konvent (a zřejmě i slovanskou liturgii v zemi) ochránit. Slavilo se za účasti pražského biskupa, přestože neměl příliš důvodů mít Sázavu v oblibě – pro známý osobní konflikt s opatem Božetěchem, ale i proto, že zjevně stoupal kuriální tlak na odstranění neregularity v české církvi, jakou byla staroslověnská liturgie. Ani panující kníže Břetislav II. (na jehož názor se biskup musel ohlížet) nebyl Sázavě nakloněn. Proto se svěcení nezúčastnil, opak by jistě informační zdroj sázavského kronikáře nezapomněl zdůraznit.²

Kronikářovo líčení se však stalo důležitým svědectvím nejenom o souvislostech existence Sázavského kláštera na konci 11. století, ale také o podobě svěceného chrámu, tedy pramenem, jenž může v symbióze s archeologickými zjištěními výrazně upřesnit

2 O osudu Sázavy už bylo v této době nejspíše rozhodnuto – i to vysvětluje nepřítomnost knížete při svěcení kostela. Panovník byl asi již rozhodnut kuriálnímu tlaku ustoupit a staroslověnskou Sázavu a liturgii obětovat. Několik týdnů po slavnosti byli Božetěch a celý jeho konvent vyhnáni, protože – podle sázavského kronikáře – v sázavském konventu stále trval vnitřní odpor, vedený třemi odbojnými mnichy – Kanánem, Golíšem a Demetriem, kteří doufali, že se některý z nich stane opatem. 3. ledna roku 1097 byl jmenován sázavským opatem břevnovský převor Dětard, s nímž do Sázavy vstoupilo latinské benediktinství gorzské orientace. Snahy rozkolníků přinesly plody, ale jejich naděje se nenaplnily. Byli nejspíše vyhnáni s ostatními členy kláštera: „Huius siquidem studium ad omnia necessaria monastice utilitatis vigilabat, unde magnus discordiarum fomes diaboli invidia instigante et famulante inter fratres monasterii contra eum oritur et lamentabilis ira scaturire cepit, scilicet per miseros fratres Demetrium et Cananum et Golissonem presbiteros, homines tunc ineptos et iniuriosos, et alios complices et fautores eorum, qui bachantes bachabantur, opere et sermone turpi contra eum truces existentes. Rex autem supradictus, homo christianissimus, unice diligebat eum, cuius gratia idem abbas in tantum sublimatus erat, ut fere omnes Boemienses abbates dignitate precellere videretur. Quam ob rem idem abbas presumptuose agens episcopo suo officium preripuit quadam summa festivitate. Nam regis supra nominati capiti coronam imposuit, quod presul suus Cosmas facere debuit. Igitur iratus est episcopus Cosmas ei furore inextinguibili, qua re sibi calumpniis illatis eum degradare conabatur, sed optimum regalium precibus continuis resistere non valens ... Post aliquantum tempus quantum cenobii fratres, de quibus superius premisimus, contra eum zelotipie venenum velut mortiferi serpentes conspiravere, nullo more dicendum; nam unusquisque eorum accusationes querebat adversus eum, sed convenientia testimonia non inveniebantur. Nam idem fratres, membra Sathane, existimabant, si abbas iam nominatus quoquomodo expelleretur, sperabant aliquem ex eis, eorum errorum complicem, abbatie iura suscepturum. Rex autem Wratizlaus iam migraverat ad Dominum, cuius tunc successor Bracizlaus sublimitate ducatus Boemie pollebat. Huius aures cum supranotati fratres per se et per amicos multis ficticiis et innumeris vituperiis contra abbatem suum Bozetechum compositis obpulsando multiplicarent, idem dux nominatum abbatem de loco superius dicto extirpavit et fratres eiecit. ... Anno dominice incarnationis MXCVII. dux Bracizlaus cunctorum terre primatum collaudatione et pontificis Cosme electione cum magno gaudio titulum Zazovensis abbatie Diethardo Breunovensi preposito III. non. Ian. imposuit ...“ Bertold BRETHOLZ (ed.), *Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag*, Monumenta Germaniae historica, Scriptores rerum Germanicarum, N. S. II, Berolini 1923, s. 250–251, 255.

obraz Sázavy této doby. Co vlastně zpráva o svěcení sázavského kostela oznamuje?³

Především se dozvídáme základní údaje o podobě kostela. Ten začínal od oltářů sv. Martina (položeného vpravo) a sv. Štěpána (jenž stál vlevo). Z kontextu vyplývá, že tyto oltáře vymezovaly kostel na západě, protože od nich stavba pokračuje až na konec krypty – tedy směrem na východ. Víme, že oltáře zasvěcené sv. Martinovi a sv. Štěpánovi jsou v raně středověkých chrámech velmi často umístovány ve východních závěrech bočních lodí (v úvahu by snad mohl přicházet i transept), což v sázavské souvislosti vyvolává představu kostela, jehož výstavba začala logicky na východě a v roce 1095 došla k východním závěrům trojlodí. Z toho vyplývá, že se (jak bylo ve středověku obvyklé) první svěcení týkalo pouze východní části kostela bazilikálního typu.⁴ Tím lze vysvětlit také zvláštní vymezení velikosti kostela, sahajícího až na konec krypty – proč totiž konec chrámu určuje krypta, a ne kněžiště? Snad tomu tak bylo právě proto, že kostel nepředstavoval celou dokončenou stavbu, ale vlastně byl sám chórem. Konec krypty se pak kryl s východním závěrem stavby a oltáře sv. Martina a sv. Štěpána nejspíše stály v závěrech bočních lodí. Toto bazilikální torzo tvořilo celek, který sloužil jako provizorně uzavřený konventní kostel. Bylo to řešení celkem obvyklé, v raně středověkých Čechách se vyskytuje vícekrát. Přistupovalo se k němu proto, že celá bazilika včetně trojlodí představovala příliš velké „sousto“, takže ji bylo třeba dokončovat po etapách. Klášter potřeboval funkční chrám, a proto se často stávalo, že východní část kostela byla chápána jako funkčně dostatečné provizorium, které stačilo na západě uzavřít provizorní zdí.⁵

3 „Anno dominice incarnationis MXCIV ... Eodem anno II. Id. Octobris consecratum est oratorium in Zazoa a venerabili sancte Pragensis ecclesie VIII. episcopo Cosma, quod Bozotech, eiusdem loci abbas, cuius supra meminimus, sui regiminis tempore construxit, habens initium a dextris ab altari s. Martini, a sinistris ab ara s. Stephani prothomartyris usque in finem cripte. In medio vero oratorii, quo situm est altare, continent reliquias s. Petri, s. Pauli, s. Andree, s. Bartholomei, s. Thome, s. Iacobi, s. Philippi, s. Luce ewangeliste, s. Barnabe et omnium apostolorum. Sequenti vero die, quod est Id. Octobris, consecrata sunt tria altaria, unum super criptam, in quo continentur reliquie de sudario Domini, de spinea corona eius, de sepulchro eiusdem, de s. cruce, s. Marie, s. Iohannis Bapt., s. Iohannis apostoli et evangeliste; aliud altare sub cripta, in quo continentur reliquie ss. Cosme fratrumque eius; item in capella, que est a sinistra parte ecclesie, altare, in quo continentur reliquie s. crucis, s. Laurentii mart., s. Blasii episcopi et martyris, s. Mauritiu mart., s. Pancratii mart. Deinde tercia die, quod est XVII. kal. Novembris consecrata sunt duo altaria, unum a dextris, in quo continentur reliquie s. Martini, ss. Iohannis et Pauli, s. Tyburcii mart., s. Glebii et socii eius, ss. Benedicti, Iohannis, Ysaac, Mathei, Christiani, s. Nykolai, s. Ieronimi, s. Udalrici, s. Portunati, s. Odolphii, s. Lazarii; aliud altare a sinistris, in quo continentur reliquie s. Stephani prothomart., s. Andree, s. Thome apostolorum, s. Clementis pape et mart., s. Georgii mart., s. Pantaleonis mart.“ B. BRETHER, *Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag*, s. 163–164.

4 Již jsem v jiné souvislosti poukázal na to, že svatoštěpánské oltáře často stávaly ve východních závěrech postranních lodí, jak velmi pravděpodobně dokládá příklad raně středověkého Břevnova, sanktgallénský plán, popisy klášterních kostelů 11. a 12. století v St. Trond, Canterbury nebo St. Denis. Petr SOMMER, *Řezno a raně středověký Břevnov*, Český časopis historický 93, 1995, s. 31.

5 Tak mluví mnich Gervasius, popisující vznik canterburské novostavby na místě vyhořelého předchůdce v 70. a 80. letech 12. století. Mimo jiné se zde říká: „Paries quoque ligneus ad secludendas tempestates ex parte orientis per transversum inter pilarios penultimos positus est tres vitreas continens fenestras.“ Citováno podle Günther BINDING – Susanne LINSCHIED-BURDICH (in Zusammenarb. mit Julia WIPPERMANN), *Planen und Bauen im frühen und hohen Mittelalter nach den Schriftquellen bis 1250*, Darmstadt 2002, s. 312. Závěrovou zeď na rozhraní 3. a 4. pole hlavní lodí ve Zlaté Koruně dokládá Jiří KUTHAN, *Počátky a rozmach gotické architektury v Čechách*, Praha 1983, s. 296–297. Podobné řešení je jediným vysvětlením Jarlochova svědectví o benediktinském kostele v Želivě doby Reginarda Metského, viz Petr SOMMER, *Želiv Reginarda Metského*, in: D. Dvořáčková-Malá – P. Charvát – B. Němec (ed.), *Za zdmi kláštera. Cisterciáci v českých dějinách*, České Budějovice 2010, s. 129–136. Jiný přesvědčivý argument přináší architektonický rozbor tepelského konventního kostela, v němž byl při prvním svěcení v roce 1197 dokončen východní závěr s transeptem a s prvním travě hlavní lodí a částí lodí bočních, cf. Pavel VLČEK – Petr SOMMER – Dušan FOLTÝN, *Encyklopedie českých klášterů*, Praha 1997, s. 666. Stejným způsobem se postupovalo při rekonstrukci

Tak tomu asi bylo i v Sázavě roku 1095 (srov. obr.). Přesto šlo o podnik velkorysý. Počet svěcených oltářů a existence liturgické krypty vypovídají o monumentálním záměru, který měl být nesporně dokončen v navazujícím programu. Ve třech říjnových dnech pražský biskup vysvětil celkem šest oltářů. První den to byl oltář in medio oratorii. Toto příslovečně určené místo není jednoduché přesně vysvětlit. Od vydání základní studie k tomuto tématu od Friedricha Oswalda je zřejmé, že hlavní orientaci při tom poskytovala podélná hlavní osa kostela.⁶ Často šlo o prostor transeptu nebo východní části hlavní lodi, což výborně vyhovuje sázavskému vysvětlení, protože Božetěchův kostel mohl sahat právě jenom k východní části hlavní lodi. V takovém místě kostela obvykle stával oltář sv. Kříže, který je v dokončených kostelech určen pro bohoslužbu pro laiky.

Následující den (15. října) byly svěceny oltáře tři. První super criptam, tedy v chóru. Šlo nejspíše o hlavní oltář, u něž se odehrávaly bohoslužby konventu. Druhý oltář, sub cripta, byl situován v kryptě, která (jak odpovídá jejímu poslání) sloužila jako samostatný bohoslužebný prostor.⁷ Třetí oltář byl svěcen v jakési kapli na levé straně kostela. Protože víme, že svěcený kostel tvořilo torzo jenom o málo větší než vlastní chór kostela, je zřejmé, že mohlo jít o kapli po boku tohoto chóru. Z jižní strany přiléhala klauzura (to víme díky archeologickému výzkumu), takže kaple mohla být umístěna pouze na severní straně chóru.⁸ Takový výklad zásadně opravuje dosud tradované vysvětlení, které v řádcích tzv. Mnicha sázavského spatřuje zmínku o tetrakonchální kapli sv. Kříže, nalezené archeologickým výzkumem na severní zahradě kláštera.⁹ Tato kaple je totiž v prostoru vlevo od kostela. Že by však šlo o ni, je nepravděpodobné. Byla vysvěcena v roce 1070, jak víme díky tzv. Mnichu sázavskému,¹⁰ takže není důvod, aby již v roce 1095 prošla tak důkladnou přestavbou, že by musela být znovu svěcena (stopy takové přestavby nedokládá ani archeologický výzkum). Nastíněné vysvětlení podporuje i text sázavského kronikáře, který svěcení oltářů probíhající 15. října 1095 líčí tak, že plynule přechází od jednoho oltáře k druhému, aniž by dal najevo, že vlastně opouští Božetěchův kostel a vstupuje do samostatně stojící kaple sv. Kříže. A právě skutečnost, že to nečiní, je argumentem pro závěr, že se samozřejmě stále jedná o Božetěchův chrám (ostatně celé líčení pro-

pobořených kostelů (např. v husitských válkách). Příkladem je samotná Sázava, kde byl v 17. století zaklenut a uzavřen chór gotického kostela.

⁶ Friedrich OSWALD, *In medio ecclesiae. Die Deutung der literarischen Zeugnisse im Licht der archäologischen Funde*, Frühmittelalterliche Studien 2, 1969, s. 313–326.

⁷ V minulosti se s vysvětlením tohoto sdělení tzv. Mnicha sázavského spojovaly různé nejasnosti. Například Ferdinand Josef LEHNER, *Dějiny umění národa českého I/2*, Praha 1905, s. 269, uvažoval o tom, že v Božetěchově kostele musel být ještě jeden suterénní prostor, umístěný pod kryptou. Ale spojení sub cripta je v tomto případě třeba přeložit s vědomím, že ve spojeních předložky sub se substantivem v ablativu jde o místní určení, tedy kde. Spojení sub cripta proto znamená v kryptě. Josef PRAŽÁK – František NOVOTNÝ – Josef SEDLÁČEK, *Latinsko-český slovník II*, Praha 1955, s. 499.

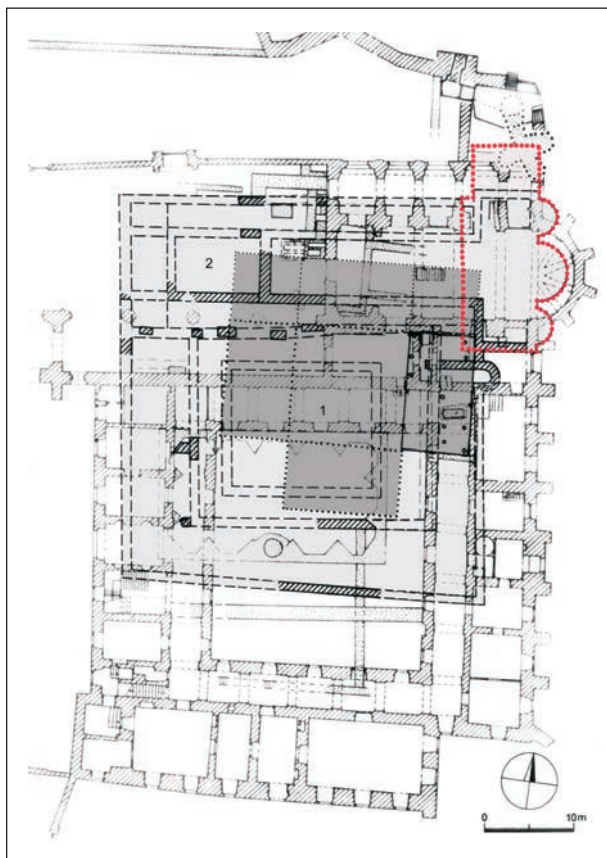
⁸ Toto vysvětlení má ještě jeden důležitý význam. V textu sázavského kronikáře se hovoří o tom, co je v kostele vlevo a vpravo, přičemž není jasné, z čeho takové rozlišení vychází. Protože víme, že postranní kaple může být pouze na severní straně kostela, je zřejmé, že pro určení levé a pravé strany kostela byla rozhodující pravice a levice pozorovatele stojícího čelem k oltáři.

⁹ Např. Květa REICHERTOVÁ, *Sázavský klášter. Památník staroslověnské kultury v Čechách*, Praha 1988, s. 208–209.

¹⁰ „Anno dominice incarnationis MLXX. ... , indictione IIII, epact. VI, concurr. II, tercio kl. iulii pr. Geb. cons. eccl. in Zazoa in honore s. Crucis. In cuius ara continentur reliquie s. Crucis, de vestimento s. Marie, s. Petri apost., s. Stephani prothomartyris sanctique Georgii mart.“ B. BRETHOLZ, *Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag*, s. 120.

Obr. Půdorys Sázavského kláštera s rekonstrukcí plochy dřevěného kláštera 11. století (1) a románského kláštera z poloviny 12. století (2). Červenými tečkami je vyznačen východní závěr románské basiliky, který byl identický s kostelem opata Božetěcha svěceným v roce 1095 (trojapsidové řešení je hypotézou).

Fig. Ground plan of the Sázava monastery with a reconstruction of the area of the wooden monastery from the 11th C. and the Romanesque monastery from the middle of the 12th C. The red dots indicate the eastern end of the Romanesque basilica, which was identical with the church of Abbot Božetěch, consecrated in 1095 (the tri-apsed form is hypothetical).

bíhá v jednom odstavci, který je věnován jenom a pouze svěcení Božetěchova kostela). Postranní kaple u boku chóru je ve středověké chrámové architektuře věcí naprosto obvyklou a nepotřebuje zvláštní zdůvodnění. Účel takových kaplí bývá speciální, například pohřební. Žádná z etap archeologického výzkumu však bohužel o této kapli nepřinesla žádné poznatky, takže nelze činit bližší závěry o jejím účelu.

Třetího dne (16. října) byly svěceny již zmíněné oltáře sv. Martina a sv. Štěpána. Stejně jako do předchozích oltářů bylo do nich uloženo množství relikvií. Jejich celkový přehled poskytuje mimořádnou příležitost zamyslet se nad církevními vlivy, které se v Sázavě uplatňovaly. Naposledy se tímto tématem zabývala Emilie Bláhová,¹¹ která sumarizovala, že Sázava výběrem relikvií deklarovala svou otevřenost vůči slovanským zemím, ale v zásadě že se orientovala na západ. Žádná z relikvií totiž neměla patřit světci, který by byl uctíván výlučně na východě. To však nejspíše neplatí o sv. Glebovi a jeho druhovi (Borisovi?). Významné je její konstatování, že žádný z ostatků nepřipomíná bulharskou církev, což se stává dalším závažným argumentem proti hypotézám Jiřího Slámy a Dušana Třeštíka, že opat Prokop mohl být spojen s Bulharskem. Je třeba připomenout

¹¹ Emilie BLÁHOVÁ, *Literární vztahy Sázavy a Kyjevské Rusi*, in: P. Sommer (ed.), *Svatý Prokop, Čechy a střední Evropa*, Praha 2006, s. 119–221.

význam skutečnosti, že se mezi připomínanými světci zakladatel Sázavy Prokop nevyskytuje. Svědčí to o tom, že v roce 1095 ještě nebyl chápán jako světec. S tím nejspíše souvisí další skutečnost, že sázavský kronikář nevzpomíná Prokopův hrob, ačkoliv lze předpokládat, že mu bylo v novém kostele vyhrazeno důstojné místo. Je to podivné v roce 1095 a ještě podivnější v 70. letech 12. století, kdy tzv. Mnich sázavský psal.

Mnich sázavský však ve svém textu zanechal ještě další svědectví, díky němuž je možné naše závěry upřesnit. V souvislosti s hodnocením Božetěchových činů se zmiňuje opět o sázavském kostele a říká, že jej Božetěch rozšířil do délky, šířky a výšky a vyba-vil jej textiliemi, zvony, kříži a vůbec věcmi klášterními.¹² Při svěcení v roce 1095 tedy nový chrám působil nejenom svou architekturou, ale i interiérovou výbavou. Zásadní význam má zmínka o zvonech. Jestliže víme, že kostel nebyl dostavěn, musíme se ptát, kde tyto zvony visely a zvonily. V obvyklém západním dvojvěží to být nemohlo. Pokud tedy vycházíme z obrazu dostavěného východního chóru, možná s transeptem nebo s východními závěry bočních lodí, je třeba potřebnou věž (nebo věže) spojit právě s transeptem: věž se nacházela buď ve středu křížení, nebo po jedné věži neslo každé rameno příčné lodi. Věže ale mohly být vyzdvíženy i nad východními závěry obou bočních lodí – zvláště v případě, že by kostel neměl transept, do úvahy připadá také existence věží nad jižní a severní boční kaplí předpokládaného trojdílného chóru. Každé z těchto řešení je možné a dobře souhlasí s archeologickým zjištěním, že bazilika dokončená okolo poloviny 12. století neměla západní dvojvěží. Tato bazilika, dostavěná za opata Silvestra, vznikla ve dvou etapách. Nejprve za opata Dětarda (Božetěchova nástupce) proběhla dostavba jednolodí (doložená jenom archeologicky), které bylo za Silvestra rozšířeno v troj-lodí (obr.).

Vše, co bylo dosud řečeno o Božetěchově kostele, a skutečnost, že Silvestrova stavba navázala na Božetěchův kostel v místech opět charakterizovaných oltáři sv. Martina a sv. Štěpána, znovu svědčí o tom, že Božetěchův kostel byl nedostavěným torzem.¹³ I to však již vznikalo v rámci projektu baziliky, dokončeného až o 50 let později. Je třeba dodat, že nový výklad částí textu tzv. Mnicha sázavského se opírá nejenom o logiku jeho výpovědi, ale také o kontrolu výsledky archeologického výzkumu. Díky této vzájemně se verifikující výpovědi dvojích pramenů lze dospět k novému, věrohodnějšímu výkladu kronikářova textu.

12 „Ipsē siquidem locum illū laudabiliter omni ornatu, sicuti hodierna die apparet, decoravit, ecclesiam longitudine, latitudine, altitudine venustissime ampliando fundavit, immo palliis, campanis, crucibus et omnibus monasticis rebus adornavit ...“ B. BRETHOLZ, *Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag*, s. 250.

13 Jde o výsledky zatím jen částečně publikovaného archeologického výzkumu, viz Petr SOMMER, *Svatý Prokop. Z počátků českého státu a církve*, Praha 2007, s. 134–137. Tzv. Mních sázavský hovoří o Silvestrově stavbě jako o díle navazujícím na místo s oltáři sv. Martina a sv. Štěpána (in medio oratorii), tedy v zásadě tam, kde Božetěch skončil: „Hic tempore sui regiminis ... monasterium sancti Johannis Baptistae picturae venustate decoravit, muros cum absidibus in medio oratorii ab altaribus sancti Stephani et sancti Martini interposuit, pavementum ecclesiae lapidibus politis de Petrino monte advectis adornavit ...“ Josef EMLER – Václav Vladivoj Tomek (ed.), *Fontes rerum Bohemicarum* II, Pragae 1874, s. 259. Podobné obraty a terminologii užívá také Jarloch v souvislosti s Želivem. Analýzou a srovnáním obou textů (Jarlochova a tzv. Mnicha sázavského) se věrohodnost závěrů o podobě Sázavského kláštera 11. a 12. století potvrzuje. Srov. P. SOMMER, *Želiv Reginarda Metského*.

**The Sázava monastery church at the end of the 11th century
(an attempt at a new interpretation of the text of the so-called
Monk of Sázava dated 1095)**

The anonymous chronicler, raised in the surroundings of the Benedictine monastery at Sázava, has left for us in his work very valuable data on the earliest history of the monastery. One of the most significant of these is his detailed account of the consecration of the monastery church and its six altars, undertaken from 14th to 16th October 1095, by Cosmas, Bishop of Prague. The first was *in medio oratorii*, the second *super criptam*, the third *sub cripta*, the fourth in the chapel on the left-hand side of the church. The other two altars (to St Martin and St Stephen) were located on the left- and right-hand sides of the nave. An analysis of the chronicler's text thus allows us to create an outline of the possible contemporary shape of the consecrated new building at that time. Evidently this was not a completely finished building but only a three-part (nave with aisles) eastern enclosure for the church with a crypt, to which a transept was possibly attached, with an adjoining separate chapel on the north side. The chronicler also refers to new bells, and we may therefore infer a tower (or twin towers), erected above the eastern end of the church.

Interesting information is provided by an account of the ecclesiastical and cultural orientation of the monastery, which at the time still differed from general practice in its use of the Slavonic liturgy. The altars, consecrated in 1095, lodged relics of saints who were overall Christian, both local (the holy Five Martyred Brothers) as well as eastern (St Gleb and his companion, possible St Boris). However, relics are missing which would recall the Bulgarian church, with which, according to some theories, the founder of the monastery St Procopius was in contact. The consecration of the new eastern part of the church, built under the custody of the eccentric abbot Božetěch, falls into the final period of the Slavonic liturgy at the monastery, which came to an end less than two years later. The towerless basilica nave of the monastery church at Sázava was finally finished only around the middle of the 12th century (fig.).

Fragment medailonu s trůnícím Kristem z Drnovic u Vyškova

Fragment of a medallion with the enthroned Christ
from Drnovice near Vyškov

VRATISLAV JANÁK

The fragment of a circular medallion made of sheet bronze or copper, lined with double astragal – a surface find from a settlement from the 11th to the 13th centuries in the cadastre of Drnovice, Vyškov district – depicts the figure of Christ. Particularly going on the size of the medallion, which is similar to that of the Bohemian denarii before the coinage reforms of Břetislav I, as well as the formal similarities of the depiction with the so-called Byzantinizing denarii of Prince Jaromir, the episcopal coins from Deventer, and based on partial analogies in metal relief work, book illustrations, or engravings on ivory, the medallion can be placed in the context of Central European pre-Romanesque (late Ottonian) art and can be dated roughly to the first half of the 11th century (most likely to the beginning?). It probably came from one of the local mints, although it could also have originated in the west (southern Germany?). The medal could have been used as a pendant or to adorn books, cabinets, etc.

*fragment of a circular medallion – Christ seated on a cloud – pre-Romanesque art –
beginning (?) of the 11th century*

Dne 22. srpna 1981 odevzdal Miroslav Daněk z Drnovic do Muzea Vyškovska zlomek medailonu z barevného kovu. Nalezl jej několik dní předtím na poli v trati „Přídanky“. Lokalita leží na okraji intravilánu obce a M. Daněk, spolupracovník archeologického pracoviště muzea, zde sbíral již řadu let předtím. Výsledky jeho tehdejších sběrů doložily, že na „Přídankách“ jde o polykulturní lokalitu s několika časovými horizonty osídlení – existenci tří neolitických sídlišť v 6. a 5 tisíciletí před naším letopočtem naznačují střepy z nádob kultur s lineární, vypíchanou i moravskou malovanou keramikou, další osada zde stála v platěnickém období lužické kultury. Mezi laténskými nálezy byl i střep s výzdobou braubašského typu, ale ostatní laténská keramika náležela až závěrečnému úseku L C2–D1. Daleko nejpočetněji byla však ve výsledcích sběrů zastoupena mladohradištní keramika, dokládající zde existenci osady v 11.–13. století našeho letopočtu (srov. Janák – Kouřil 1980).

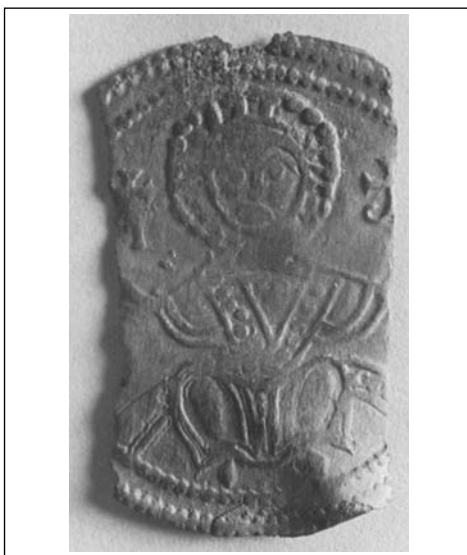
Vybral jsem si ten drobný fragment jako téma příspěvku tak trochu z nostalgie. Jde o nález z lokality, o které jsme před více než třiceti lety napsali s jubilantem – on byl tehdy v muzeu ve Slavkově u Brna, já ve Vyškově – společný článek, první ze společných prací za dosud čtyři desítky let naší v mnohém paralelní cesty ve službě archeologii. Jistě jsem mohl respekt před kvalitami jeho dosavadního díla, zasvěceného ranému a vrcholnému středověku, vyjádřit i tématem, které by mi bylo bližší a při jehož zpracování bych se cítil na jistější půdě. K nostalgii se však přidala i skutečnost, že kdybych se k publikaci medailonu neodhodlal nyní, neodhodlal bych se k ní asi už nikdy. Chtěl jsem fragment zveřejnit již nedlouho po jeho nález. ¹ Když jsem se ale začal topit v množství literatury o románském umění, pro toho, kdo nemá uměnovědné školení, těžko přehledné – a když jsem viděl, kolik bych toho měl ještě přečíst (leccos v republice ani nebylo), abych nález zpracoval opravdu zevrubně, rozhodl jsem se publikaci medailonu „na nějakou dobu“ odložit. Navíc jsem musel tehdy začít pracovat na kandidátské disertaci s tématem z eneolitu. Učinil jsem sice nesmělý pokus vrátit se k nálezu v první polovině 90. let, ale opět přišly přednější věci ... Takže dnes už mi nic jiného nezbylo než oprášit stoh starých poznámek – alespoň těch, které jsem po letech nalezl – a o publikaci se pokusit. Samozřejmě, že zpracování nebude dokonalé; to nechám specialistům. Zejména literatura a analogie, sbírané nesoustavně a spíše náhodně, nejsou jistě zdaleka úplné. I to se mi však zdálo lepší, než aby medailon dále odpočíval zapomenut v muzejních sbírkách. Sotva bych už našel druhou tak vhodnou příležitost k publikaci nález, který v žádném případě není tuctový.

Popis předmětu

Středová část jednostranně raženého kruhového střížku z bronzového nebo měděného plechu. Odлом vpravo od figury na obraze je výrazně zubatý, odлом vlevo hladký, jakoby šlo o jednorázové odseknutí. Uprostřed horního okraje fragmentu je drobný výlom, snad stopa po oušku (?), při dolním okraji je plech lehce zprohýbaný a naprasklý. Při horním i dolním okraji fragmentu jsou nepatrné stopy po nepravidelném vystřížení. Plech je pokryt ušlechtilou temně zelenou patinou, na rubu má v jednom místě ostrůvek hrubé patiny šedozelené. Patina na líci je místy setřena až na proleskující kov.

Na poměrně dobře zachovaném obraze je ve dvojitém perlovci (vnější hrubší, vnitřní jemnější) postava, sedící na oblouku (obr. 1, 2). Disproporční figura s hlavou a rameny neúměrně velkými proti spodní části těla, v podstatě potlačeného oděvem, je podána ve frontálním pohledu. Výrazná hlava – pravidelný kruh se zobrazením základních částí obličeje – nosu, rtů, očí a obočí – je lemována zčásti otřelou svatozáří z perliček, jejichž původní počet je těžko specifikovatelný. Uvnitř nimbu, jak mne upozornila dr. Merhautová, lze spatřovat náznak kříže. Obě ruce jsou odlomeny; podle nepatrného zbytku, pozorovatelného u pravého ramene, byla alespoň pravice vzpažena s mírným pokrčením, pozici levé ruky určit nelze.

¹ Dovolil jsem si tehdy obrátit se s prosbou o konzultaci i na paní dr. Anežku Merhautovou a zaslal jsem jí fotografii fragmentu. Odpověděla mi laskavým dopisem z 9. srpna 1984, za který bych jí chtěl poděkovat co nejsrdečněji. Dobrých rad, které mi poskytla, jsem použil alespoň nyní – na patřičných místech to bude poznamenáno. Chtěl bych poděkovat také dr. Janu Šmerdovi s Moravského zemského muzea v Brně, který mi významně pomohl jak konzultací přímo k různým aspektům medailonu, tak v práci s numismatickou literaturou, i dalším přátelům – prof. dr. Petru Sommerovi a dr. Daliboru Prixovi – za konzultace k uměnovědné terminologii.

Obr. 1. Drnovice, okr. Vyškov. Fragment medailonu s trůnícím Kristem. Foto J. Foltýn.

Fig. 1. Drnovice, Vyškov district. Fragment of a medallion with the enthroned Christ. Photo by J. Foltýn.

Obr. 2. Drnovice, okr. Vyškov. Fragment medailonu s trůnícím Kristem. Kresba J. Sedláčková.

Fig. 2. Drnovice, Vyškov district. Fragment of a medallion with the enthroned Christ. Drawing by J. Sedláčková.

Postava je oblečena v dlouhý plášť, široce lemovaný (dolní okraj se zdá být prostý). Lem je znázorněn reliéfním proužkem, vyplněným perličkami, podobnými perličkám ze svatozáře, ale drobnějšími. Pod krkem je plášť upraven do širokého „V“. Na plecích jsou dva prázdné obloukovité proužky, znázorňující snad úpravu pláště na ramenu či „röntgenové“ zobrazení ramen (?). Lemované okraje pláště jsou překříženy přes sebe (nebo snad i přepásány – obraz je v těchto místech nejasný) a v úrovni kolien odhrnuty do stran, takže v záhybech splývají kolem holení. Pod pláštěm má sedící postava ještě zřasené spodní roucho. Záhyby spodního roucha jsou nahrnuty mezi „röntgenové“ podané holeně a kolena (na nichž je látka bez záhybů) a kolem nich. Jeho dekorativně provedený, symetricky zvlněný a vějířovitě rozšířený dolní okraj odděluje holeně od obuvi kapkovitého tvaru. Ve vyobrazení nohou a zejména obuvi je náznak kontrapostu – levá noha je posunuta maličko dozadu.

Oblouk, na kterém postava sedí (přesněji řečeno je posazena jakoby před ním), je znázorněn širokým proužkem, vyplňovaným perlou (spíše než pletencem), dosti poškozeným, vpravo od sedícího již zcela setřeným. Po pravé i levé straně hlavy jsou umístěny navzájem podobné kříže, jež mají ukončení hlavního břevna a ramen trojúhelně zvýrazněno; u břevna začíná zvýraznění takřka až u středu kříže. Silně poškozený kříž vlevo má základnu rozdvojenou nejspíše do podoby obráceného písmene „V“, kříž vpravo má základnu rozdvojenou v kotvu.

Rozměry: výška fragmentu (tzn. původní průměr kruhového střížku) 23 mm, jeho šířka 13,6 mm, tloušťka 0,5 mm.

Ikonografie

Ikonografie obrazu odkazuje do sakrální sféry a nelze pochybovat o tom, že jde o zobrazení Krista. Kříže po obou stranách hlavy představují apokalyptická písmena „alfa“ a „omega“. Ta – ve smyslu začátku a konce – jsou značkou Boha Otce i Krista; v ikonografii Krista pak jeho atributem (s postavou) či samostatně užitá jeho symbolem (srov. Sachs – Badstübner – Neumann 1973, 26). Atributem Krista (ale nikoli bezvýhradným) je také oblouk (původně duha, jakožto znamení slávy boží, případně smlouvy Hospodinovy s Noem, nebo zobrazení nebes – srov. Wessel 1966, 991–993), který se na Západ dostal z byzantského umění. Bývá často použit i jako trůn Kristův (= sedí na nebesích), i když právě na Západě na něj mohou být posazovány i jiné posvátné osoby – například evangelista Lukáš v evangeliáři Otty III. z Mnichovské státní knihovny, reichenauské práci z konce 10. století (Grabar – Nordenfalk 1957, 198; Feist 1955, 14, obr. 4), ba občas i panovníci (srov. níže).

Podle trůnící pozice a náznaku toho, že přinejmenším pravá ruka Kristova byla zdvižena, nejspíše v žehnajícím gestu, jsem chtěl označit zobrazení jako *Maiestas Domini*. Později jsem ale od toho upustil, protože zdaleka ne každé vyobrazení trůnícího Krista lze označit za *Maiestas*, respektive u samostatné figury za jeho součást, zvláště není-li známa pozice obou rukou a případné předměty, které v nich mohla Kristova postava držet.²

Již v karolinském umění se vyskytují dva základní typy Krista – klasicizující byzantský, s plnovousem, s kontrapostickou pozicí nohou a diagonální úpravou draperie pláště a jako druhý základní typ vedle něj frontální zobrazení bezvousé figury se symetrickým postavením nohou a se symetrickou draperií; to pokračuje až do poloviny 12. století, kdy klasický typ zcela převládne (Berger 1926, 60–61, 70, 145–149 *a passim*). Kořeny druhého, bezvousého, typu vidí R. Berger (1926, zejm. 144 *a passim*) v semitském křesťanství v Syrii a Palestině. Jiní odmítají spojování jeho výskytu na Západě s východními vlivy, vidí v něm aplikaci „klasické“ antické a byzantské estetiky na starší domácí tradice jak na východě, tak na západě (Grabar – Nordenfalk 1957, 18). To není koneckonců v našem případě důležité. Mnohem významnější je skutečnost, o které panuje shoda, že v 11. věku frontálně-symetrický typ, k němuž drnovické zobrazení celým svým podáním bezesporu náleží, naprosto převládl v jihoněmecké knižní malbě a na ní tehdy silně závislé toreutice (Crentz 1909, 120–122 *a passim*), zejména vlivem klášterních dílen z ostrova Reichenau (Berger 1926, 65–67, 70, 149; Grabar – Nordenfalk 1957, 205, 210). To ovšem neznamená, že se nevyskytne i druhý typ, byzantský, nebo jeho prvky, kombinované s prvky dominujícího typu, více autorů to konstatuje například pro řezenskou produkci první třetiny 11. století (např. Berger 1926, 68, 70; Feist 1955, 8). *Vice versa* totéž vidíme ve 12. věku, kdy naopak převládl klasický byzantský typ, ale tradice frontálně-symetrického

² Například R. Berger ve své zakladatelské monografii o zobrazení trůnícího Krista v románském umění (Berger 1926, 151–173, 180–203) rozlišuje několik úzce příbuzných námětů. Je to především vlastní *Maiestas Domini* – trůnící Kristus, obvykle v mandorle, obklopený symboly čtyř evangelistů, případně mezi dvěma serafíny, a blízce příbuzná *Ascensio Domini* – Kristus obvykle trůnící (ale i stojící, příp. pouhé poprsí) v mandorle, kterého nesou andělé vzhůru. Dále pak *Deesis* – Kristus obklopený P. Marií, Janem Křitelem, případně svatými, *Traditio legis* – Kristus předává Petrovi klíče a Pavlovi knihu, Poslední soud – Kristus většinou vztyčenou pravou rukou žehná spaseným, eventuálně zdviženou či pokleslou na ně ukazuje, gestem pokleslé levičky pak zavrhuje zatracené do pekel. Existují i jiné výjevy se sedícím Kristem, například Kristus učí v chrámě apod. Samotná figura trůnícího Krista v *Maiestas D.*, *Ascensio D.* a v Posledním soudu je významově blízká a v širším slova smyslu by jí snad bylo možno označit jako *Maiestas*, ale v případě jako je drnovický bude lépe se tak jednoznačného vyjádření zdržet.

pojetí v zobrazování Krista (a vůbec sedících postav) se projevovaly porůznu ještě dosti často.³

Analogie

Sedící postava na drnovickém fragmentu se jako celek – v zásadě frontálně-symetrické pojetí trůnící postavy, potlačení těla oděvem, výrazná bezvousá hlava s expresivním obličejem, silná linearita – hlásí rámcově na konec 10. a do 11. století. Budeme-li hledat analogie pro pokus o bližší datování, je třeba obrátit se především ke drobnému umění: mincím, toreutice, knižní malbě, slonovinové řezbě.

Pokud jde o analogie na mincích, již sám původní rozměr medailonu (22–23 mm) přibližně odpovídá velikosti našich denárů před Břetislavovou mincovní reformou, která proběhla kolem roku 1050 a střížek zmenšila na asi 16 mm (Hásková 1975, 10; Šmerda 1996, 15).

Jedině na mincích jsem také shledal analogie ke křížům, umístěným po obou stranách Kristovy hlavy. Způsob provedení břevna a ramen sám o sobě chronologickou vypovídací schopnost nemá. Více typů provedení se vyskytuje v zásadě synchronně již na našich nejstarších denárech z doby Boleslava II., i když trojúhelníkovité rozšíření konců se zdá být – alespoň na mincovním obraze – nejčastější; později variabilita křížů ještě roste. Ani umístění křížů po obou stranách hlavy v tomto ohledu mnoho nepomůže, křížky po obou stranách mincovního obrazu je možné zaznamenat opět už na mincích Boleslava II. a Boleslava III., i když tam nejde o postavu, ale o svisle umístěný meč (Šmerda 1996, č. 18a–d, 21a–b, 81). Vedle figurálního vyobrazení se objeví v Čechách řídce již na dvou typech mincí Jaromírových (Cach 1970, č. 267; Šmerda 1996, č. 116a, 122) a jednom Oldřichově (Šmerda 1996, č. 135). Potom – po dlouhé pauze – až na jedné minci Vladislava II. (Šmerda 1996, č. 229b). Častější a v nepřerušném sledu se zdají být na Moravě, a to na ražbách Břetislava a Spytihněva (Šmerda 1996, č. 313b, 314, 317), především pak na Olomoucku, na mincích Vratislava II. (Šmerda 1996, č. 319, 322, 338), Svatopluka (Šmerda 1996, č. 351, 353, 359, 364), Oty II. Černého (Šmerda 1996, č. 385, 397, 409) a ještě i Soběslava I. (Šmerda 1996, č. 420). V jednom případě lze uvést i Brněnsko (Oldřich; Šmerda 1996, č. 441). Vyskytnou se i na anonymních moravských denárech (Šmerda 1996, č. 468, 479). V 11. století nechybí také na západě v Německu, v první polovině například na biskupské minci z Maastrichtu, ve druhé půli na minci Jindřicha IV. (1056–1106) z duisburské mincovny (Danneberg 1876, č. 232, 323). Stejně tak ale v Uhrách, například na minci Šalamouna (1063–1079; Réthy – Probszt 1958, č. 21). Celkově však není tento motiv ve střední Evropě příliš rozšířen.

Kříž se základnou rozdvojenou do tvaru obráceného písmene „V“ se na našich denárech neobjevuje snad vůbec, leda jako derivát střechy ukončené křížem (např. Šmerda 1996, č. 445) a neshledal jsem jej ani v Německu, s výjimkou deventerských mincí, o nichž bude podrobněji pojednáno níže. Obdobné znamení nesou ovšem již o hodně dříve mince

³ Například Eilbertovo portálie, kolem r. 1130 (Braun 1922, obr. 64) – ztrnulé symetrické podání, posazení na oblouku; tzv. Walterova bible (opat Walter 1161–1190; Swarzenski 1913, obr. 81) – sedící král David podán symetricky, plášť shrnutý za kolena, svislá draperie v klíně. Evangelista Matouš v Liutoldově evangeliáři z 2. půle 12. věku (Swarzenski 1913, obr. 81) má plášť upraven symetricky přes obě ramena, dole shrnut za kolena, záhyby visí svisle mezi nohama, které jsou pod šatem vyznačeny atd.

byzantské – (Lev VI. 886–912 a Alexandr 912–913; srov. např. Sabatier 1955, tab. XLV: 19 a 20). Nalezneme jej také na uherských mincích 12. věku (např. Huszár 1979, č. 170).

Také kotvovité kříže nenajdeme na českých denárech snad vůbec, ledaže bychom jako takové interpretovali součásti některých složitých obrazců na mincích Břetislava I. (Šmerda 1996, č. 140, 144, 147). Na Moravě se vyskytují jen po krátkou dobu: na jedné minci Oldřichově (Cach 1970, č. 289; Šmerda 1996, č. 307), na ražbách Břetislava I. jsou pak velmi časté (Cach 1970, č. 297, 301, 302, 303, 318; Šmerda 1996, č. 308, 311, 312, 313a, 313b), objeví se ještě na jednom denáru Spytihněvově (Šmerda 1996, č. 314). Pak i zde tento motiv, spojený evidentně s tradicemi svatoklimentské úcty na Velké Moravě, jak konstatovalo již více autorů, zřejmě končí. Kotvovité kříže lze ale v numismatickém materiálu doložit porůznu po Evropě v dlouhém časovém rozpětí. Jsou na byzantských mincích nejpozději od 7. století, zejména snad v 10. věku (např. Herakleios 610–641: Sabatier 1955, tab. XXXI: 5; Konstantin VII. 913–959 a Roman I. 920–944: Wroth 1908, tab. LII: 14), častěji jako součásti komplikovaných křížových obrazců (např. Konstantin VII. a Roman I.: Wroth 1908, tab. LIV: 3; Jan I. Cimiskés 969–976: Wroth 1908, tab. LV: 9). Stejně tak i na středoevropských příkladech, biskupské ražbě z Gronningen z 1. poloviny 11. století, či na neurčitelné dolnosaské (?) minci, která má být svým opisem blízká norským mincím z 1. poloviny 11. věku, nebo na jiné neurčitelné minci, blízké deventerským denárům Jindřicha II (1002–1024) s „alfou“ a „omegou“ a ještě i na uherských mincích 12. století (srov. Danneberg 1876, 483, č. 559, 562, 1 289, 1 333; Huszár 1979, č. 110, 144).

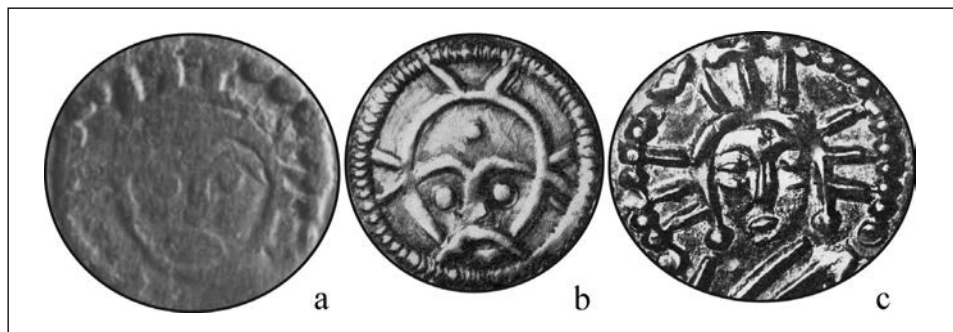
Největšího uplatnění dosahují kotvové kříže na západě právě snad na deventerských ražbách s alfou a omegou z 1. poloviny 11. věku. Zmíněné císařské mince se od drnovického vyobrazení liší tím, že kotvový kříž představuje sice „omegu“, „alfu“ však písmeno „A“. Nicméně na mincích deventerského biskupa Bernolda (1027–1054) je „alfa“ zastoupena křížem, rozdvojeným do podoby obráceného „V“. Představují tak nejbližší analogii dvojici drnovických křížů na středoevropských i západoevropských mincích, kterou se mi podařilo nalézt. Nejsou ovšem umístěny po bocích figury, ale po obou stranách biskupské berly. Přes velmi podobné ztvárnění (jen trojúhelníkovitá zakončení břevna a ramen, pokud je možno na kresbě pozorovat, jsou v Deventeru snad nasazena blíže ke středu), je však dolní kotvové ukončení na jedné variantě uzavřeno (Danneberg 1876, č. 568), na rozdíl od drnovického kříže, který se zatáčí podobně, ale neuzavírá. Na druhé variantě však je shodné (Danneberg 1894, č. 1551). „Alfa“ a „omega“ se na mincovních obrazech jinak vyskytuje v širší střední Evropě dosti často (např. na českých denárech s rukou boží) v podobě písmen či různých symbolických znaků, ne však dvou křížů. Deventerské vyobrazení na Bernoldových ražbách v podobě dvou křížů se zdá být v tomto ohledu úplnou výjimkou.

Pokud jde o to hlavní – samotnou postavu – obraz trůnícího Krista (světce, příp. jiné osoby) je v západním i východním mincovnictví neobyčejně četný. Jen *in margine* bych chtěl upozornit na lokální tradice posazování panovníka na oblouk, o kterém jsem se již zmiňoval výše. Geograficky i chronologicky je drnovickému medailonu blízká taková tradice na moravských mincích 2. půle 11. a 1. čtvrtiny 12. století, zatímco na českých se s ní nesetkáváme – tam sedí na oblouku občas sv. Václav. Panovník na oblouku je zobrazen poprvé na denáru Spytihněva II. (Radoměřský 1966, č. 35, příp. snad i 36; Šmerda 1996, č. 315–316), později kupříkladu na mincích Vratislava II. (Radoměřský 1966, č. 59;

Šmerda 1996, č. 340a, 340b), Vratislava II. a jeho syna Boleslava (Radoměský 1966, č. 60; Šmerda 1996, č. 341), Svatopluka (Radoměský 1966, č. 65, 70; Šmerda 1996, č. 344, 350) a naposledy snad u Oty II. Černého, není-li to ovšem sv. Václav (Radoměský 1966, č. 100; Šmerda 1996, č. 385). Panovník sedící na oblouku se pak ještě objevuje na uher-ských mincích Bély IV. a Štěpána V. z 2. a 3. čtvrtiny 13. věku (srov. Huszár 1979; č. 293, 320, 322, 323, 342).

Existuje ovšem přesvědčivá mincovní analogie, na kterou mne (mimo jiné) upozornila ve zmiňovaném dopise již A. Merhautová. Jde o denár knížete Jaromíra s byzantinizujícím poprsím Krista (Cach 1970, č. 261 var.), jehož kvalitní fotografií, včetně detailu hlavy, publikovala J. Hásková (1975, obr. 12 a detail hlavy na obr. 14). Velká geometrizovaná hlava bezvousého Krista se podobá drnovické jak určitou disproporčností v rámci obrazu, tak celkovým rozvrhem a expresivním podáním obočí a nosu v jedné silné lince, ale i očí a úst s plnými, jakoby odulými rty. Stejně jako drnovická má svatozář z perliček, opírající se o kříž s rameny z trojitých linií (srov. obr. 3a, c). Hlava na denáru má ovšem po obou stranách podél skrání zavěšeno po perličce, což souvisí asi s pokrývkou hlavy nebo účesem (podobné závěšky jsou patrné i na některých dalších Jaromírových ražbách s poprsím Krista – srov. Šmerda 1996, zejm. č. 114, 116b). Také její ústa jsou menší, provedení očí je trochu odlišné a obličej ne zcela kruhový. Jaromírových ražeb s frontálním poprsím Krista je několik typů (viz Šmerda 1996, č. 107, 110–117, 122–123, některé ve více variantách), eventuální detailní podobnosti s drnovickým vyobrazením se však z publikovaných kreseb dají posoudit jen velmi těžko. Co bych považoval za důležité, je skutečnost, že tyto další hlavy jsou snad – ne-li všechny, tedy alespoň jejich rozhodující část – opatřeny vousem (srov. Šmerda 1996, č. 113a, 113b, 115b–116).

A. Merhautová mne dále upozornila také na podobnost podání linií základních částí obličejů s pojednáním obličejů hlavy na minci Boleslava II., rovněž publikované J. Háskovou na kvalitní fotografii (Hásková 1975, obr. 8). Tato hlava (Šmerda 1996, č. 14a) má ovšem jinak upraven spodek obličejů – buď jde o výrazný knír, jak se domnívala J. Hásková (1975, 35), nebo snad to, co obličej přesahuje, je náznak krku a ramenou (srov. obr. 3a, b). Podobné zobrazení hlavy, podle více či méně patrných náznaků záhlavního kříže hlavy Kristovy, se objeví na třech typech Boleslavových denárů (Šmerda 1996, č. 14–16), s řadou variant, kde je dolní část obličejů zobrazena podobně. Některé z těchto variant mají však spodek obličejů traktován tak, že je patrné, že se nejspíše opravdu jedná o zobrazení plnovousu. U některých (Šmerda 1996, č. 14b, 14c, 14f, 16b) jsou kromě protažení dolní části obličejů do špice a obloučku pod nosem ztvárněna také ústa, u dalších (Šmerda 1996, č. 14g, 15a, 16a) je vous snad přímo naznačen. Lze se domnívat, že i u těch ostatních, kde je pouhý oblouček (Šmerda 1996, č. 14b–14e, 14h), jde o knír (kontury úst a zbytku plnovousu schází) a všechno dohromady jsou to silně rustikalizovaná zobrazení hlavy (přesněji poprsí) vousatého byzantského Pantokratora. O variantách Šmerda (1996) č. 14d, 14f, 14h tak soudil už A. Matějček (1916, 76), což je motiv, na byzantských mincích zavedený podle Sabatierova generálního katalogu už na konci 7. století (Justinián II. a Tiberios II.: Sabatier 1955, tab. XXXVIII: 9, 12) a od 9. věku pak pravidelně, někdy i dosti často (např. za císaře Jana I. Cimiska 969–976: srov. Sabatier 1955, tab. XLVII: 17, XLVIII: 3, 5, 7, 9). Tato byzantská vyobrazení ovšem snad až do 2. poloviny 11. století pravidelně vynikají plnovousem. Prvního bezvousého Krista v takovém mincovním obraze jsem našel až na minci císaře Izáka I. Komnénova (1057–1059; Sabatier 1955, tab.

Obr. 3. Srovnání zobrazení hlav Krista: a) drnovický medailon; b) denár Boleslava II.; c) Denár Jaromírův. a) Foto J. Foltýn; b), c) podle Hásková 1975.

Fig. 3. Comparison of the depiction of heads of Christ: a) the Drnovice medallion; b) a denarius of Boleslav II.; c) a Jaromír denarius. a) Photo by J. Foltýn; b), c) after Hásková 1975.

L: 6), nepočítám-li ovšem bezvousého Krista Emmanuela v medailonu na prsou Panny Marie na jedné minci Cimiskově (Sabatier 1955, tab. XLVII: 18; k takovému užití zmíněného typu poprsí žehnajícího Krista cf. Wessel 1966, 1 010). Za komněnovských císařů se pak poprsí bezvousého Krista na mincích objevují častěji (např. Alexios I. Komnénos 1081–1118: Sabatier 1955, tab. LII: 6; Jan II. Komnénos 1118–1143: Sabatier 1955, tab. LIV: 7), jakkoliv typ s plnovousem asi vždy převládal.

V toreutice konce 10. a 11. věku jsem žádnou přesnější analogii, kterou bychom mohli považovat za vzor drnovického vyobrazení, také neobjevil, zjistil jsem však několik dílčích. Nemusí jít vždy o Krista, nýbrž i o jiné osoby.

Sedící Kristus, vytepaný ve zlatém plechu, na desce knihy z pokladu v cášském Münsteru (Braun 1922, obr. 19) má symetricky postaveny chodidla nohou, volné holeně pod tunikou, plášť je odhrnut dozadu a dolní draperie tuniky a pláště nahruta mezi nohy, na stehna a za lýtka podobným způsobem jako na drnovickém vyobrazení. Jinak je ale podání odlišné (Kristus vousatý, sedí na zeměkouli atd.). Snad jde o essenskou práci, podle donátorky, která žila v letech 1039–1054, pochází z 2. čtvrtiny 11. století.

Na desce evangeliáře z Bamberku, pobité stříbrným plechem, řezenské práci z počátku 11. století, je vyobrazena rytá sedící figura Řehoře Velikého (Braun 1922, obr. 34). Poloha nohou vykazuje lehkou asymetrii, s posunutím levé nohy nepatrně dozadu, podobně jako na drnovickém medailonu, celá figura je ovšem pootočená nalevo. Dolní část dosti odpovídá drnovické – plášť je shrnut až za kolena, se svislými záhyby v klíně, obrys kolen a holení je mandlovitě zdůrazněn.

Maïestas Domini na desce Utina kodexu z řezenského Niedermünsteru (Crentz 1909, obr. 98) představuje vousatého Krista, sedícího na byzantském trůně v půlmadorle, kolem něhož jsou do obdélníku rozmístěny symboly evangelistů, zakrývající dolní cípy pláště. Plášť odhrnut za kolena, v horní části zřejmě symetrický, do „V“, i když lemy jsou všelijak zvlněny. Nohy jsou zcela symetricky postaveny, záhyby jsou přes pas a v klíně příčné. Přes stehna a kolena jedné i druhé nohy visí záhyby horní části bohatě zřaseného (dvojitého?) spodního roucha svisle až do půli holení. Totéž uspořádání draperie opakuje dolní část (druhého?) spodního roucha, jež těsně obepíná holeně; záhyby mezi nimi jsou

uspořádány do „V“. Symetrické zvlnění má i okraj pláště po stranách obou nohou, jež se setkávají s jeho dolním okrajem v ukončení, které bohužel zakrývají symboly evangelistů. Rovněž tentokrát se jedná o řezenské dílo z 1. čtvrtiny 11. věku.

V případě desky z kodexu z Poussay (Crentz 1909, obr. 108), reichenauského původu z doby kolem roku 980, sedí nahoře na trůně Kristus, snad bezvousý, ale jinak většínou odlišný od drnovického, pouze plášť pod krkem symetricky upraven do „V“. Vedle hlavy jsou umístěny znaky alfa a omega, ale nikoliv v křížovém provedení. Zmínit je možné dále *Traditio legis* na přenosném oltáři z muzea v Cluny, snad bamberské nebo fuldské práci, řazené před rok 1024/1025 (Crentz 1909, obr. 112; Wiczorek – Hinz 2000a, obr. 21.02.01). Bezvousý Kristus v gravírovaném kruhovém medailonu na stříbrném plechu trůní na oblouku, nohy symetrické nebo jen mírně asymetrické, plášť je pojat symetricky (pod krkem do „V“, stejně jako drnovický), dolní draperie jako celek je ovšem jiná (dolní část pláště jde přes pravou holeň na levé stehno a odtud na levou ruku). Svatozář má opěrný kříž, zejména dolní okraj spodního roucha sv. Mikuláše vpravo nahoře vedle *Traditio* je vějířovitě rozšířen. Vějířovitě rozšířený spodní okraj roucha zastihujeme ale také u stojící ženské postavy na rubní straně tak zvaného Herrimannova kříže (Wiczorek – Hinz 2000a, obr. 02.02.06), kolínské nebo werdenské provenience, datovaného před rok 1049.

Konečně lze zmínit také závěsný bronzový křížek z Pražského hradu, ze zničených hrobů východně od apsidy kostela P. Marie, vyrobený hypoteticky v jihoněmeckém (?) okruhu patrně okolo roku 1000 (Wiczorek – Hinz 2000a, obr. 10.04.02). K drnovickému vyobrazení zde má blízko zejména hlava ukřížovaného – kruhová, bezvousá, expresivní.

Některé dílčí analogie jsem našel dále v soudobé řezbě ve slonové kosti. Uvést je třeba liturgický hřeben z Osnabrücku, vyšlý možná z dolnosaské dílny na konci 10. století (Wiczorek – Hinz 2000a, obr. 023.03.13). Sedící svatý Petr tu na trůně podává po knize dvěma klečícím arcibiskupům, scéna je komponována ve stylu *Traditio legis*. Dolní okraj spodního roucha všech tří postav je vějířovitě rozšířen. Náleží sem také slonovinová destička s výjevem Ukřížování z Porýní okolo roku 1000 (Wiczorek – Hinz 2000a, obr. 02.03.19). Okraj spodního roucha Ukřížovaného a postavy Marie v levém dolním úhlu kříže jsou vějířovitě rozšířeny, Kristova ramena a lokty snad „röntgenově“ zdůrazněny, pokud se ovšem nejedná o specifickou manýru draperie. V levém horním poli destičky je *Maiestas Domini*. Bezvousý Kristus se svatozáří s opěrným křížem má plášť nahoře upraven symetricky, ale tím všechna podobnost s drnovickým vyobrazením končí. Připojit je možné i slonovinovou destičku se stojícím sv. Pavlem, kladenou do Trevíru kolem roku 990 (Wiczorek – Hinz 2000a, obr. 02.03.21). Horní část pláště je upravena symetricky, ramena snad „röntgenově“ zdůrazněna (?).

Daleko nejvíce analogií přináší ovšem knižní malba, jakkoli i zde se podařilo vyhledat jen dílčí obdoby. A. Merhautová ve svém dopise poukázala na vějířovitě rozšíření spodní části oděvu a na podání nohou u postav z titulního listu Svatovítské apokalypsy, které jsou geograficky nejbližší výraznější analogií podobné úpravy na drnovickém medailonu. Svatovítské apokalypse, především právě titulnímu listu, věnoval nedávno všestrannou pozornost P. Černý v obsáhlé monografii (Černý 2004; barevná fotografie frontispisu Apokalypsy na obálce a na obr. 21). Na rozdíl od předchozího bádání (přehled srov. Černý 2004, 17–23) ji datuje do velmi úzkého intervalu první poloviny 80. let 11. století,

a to na základě hypotézy, že kopí přes rameno panovníka (podle něj Vratislava II.) je replika říšského „Svatého kopí“, kterou Vratislav ukořistil roku 1080 v bitvě u Flarchheimu, a jeho pokrývka hlavy je „mitra“, již používal před získáním královské koruny 1085 (Černý 2004, zejm. 137–141, 148, 166–168). Kniha měla být darem církevní instituce knížeti a její vznik (stejně jako vznik Evangeliaře zábrdovického) by měl o maličko předcházet vznik Kodexu vyšehradského a skupiny rukopisů, s ním spojených, které měly být objednávkou, nejspíše panovnickou, ke korunovaci. Odmítá vznik rukopisu Apokalypsy v domácím prostředí a spojuje jej se skriptorii frísinské diecéze, kláštera v Tegernsee a v tomto konkrétním případě ještě spíše s biskupským skriptoriem ve Freisingu (Černý 2004, zejm. 93–123 a *passim*). Podobně především se skriptorii frísinské diecéze spojuje i Evangeliař zábrdovický a Kodex vyšehradský s jeho skupinou. Všechny je včleňuje do tak zvané bavorské malířské školy.

V případě geneze vějířovitého rozšíření dolního okraje oděvů, zejména u postav vévody v dolní a stojícího Krista v horní části frontispisu, jde podle P. Černého o komplikovaný problém. Výslovně konstatuje, že pro ně „lze stěží nalézt přiměřené analogie nejen mezi iluminacemi „bavorské malířské školy“, ale i mezi širší dobovou produkcí“ a že „nepatří možná k původní podobě těchto postav, ale vznikly v rámci pozdějších dodatečných zásahů, doložených zde ostatně i na některých jiných místech“ (Černý 2004, 102). Vějířovité ukončení roucha na titulní straně se ale týká i postavy zbrojnoše a obou církevních hodnostářů vpravo od vévody, a snad i sv. Jana v horní části, který ovšem není v takové pozici, že by to bylo možno jednoznačně konstatovat. Vějířovité ukončení spodního oděvu se také objevuje u stojících postav (Kristus se sv. Ondřejem a P. Marií) na jedné z miniatur Frísinského sakramentáře z Bamberku, který měl vzniknout kolem roku 1062 a s nímž často Apokalypsu P. Černý srovnává (Černý 2004, zejm. 99–101 a *passim*, obr. 91). Na této miniatuře můžeme pozorovat „röntgenové“ zobrazení nohou (a u Krista i kolen), stejně jako u figur na frontispisu Apokalypsy. Takové „röntgenové“ podání – pozorovatelné i u vyobrazení na drnovickém nálezu – je v 11. věku a ještě i později v soubodém drobném umění zřejmě masové (srov. i níže) a pozorujeme je ostatně rovněž u drnovického Krista. S ním pojí postavu bezvousého stojícího Krista v horním poli titulního listu Svatovítské apokalypsy také celkově symetrické podání i úprava pláště pod krkem do „V“.

Podobně v Kodexu vyšehradském se setkáme s náznakem vějířovitého rozšířením lemu roucha u postav andělů vpravo dole na iluminaci 24v. a obdobně u anděla ve scéně Kristova narození v Evangeliaři pražském (Wieczorek – Hinz 2000a, obr. 26.01.02, 26.01.03).

Pro chronologii by mohla být důležitá skutečnost, že ve zmiňovaných rukopisech, počínaje pražskou Apokalypsou, nebývá dolní okraj šatu symetricky zvlněn. Knižní malba konce 10. a 11. století mi ovšem poskytla i četné další analogie, které jsem považoval za relevantní, a jistě nejsou zdaleka všechny. Tak na sakramentáři z Göttingen, fuldské práci z let 970–980, má probošt na trůně plášť nahoře symetricky upraven, dole odhrnut za kolena, draperii spodních rouch pak symetricky zvlněnou, stejně jako některé ze stojících postav po obou stranách (s případným nevýrazným rozšířením; cf. Wieczorek – Hinz 2000a, obr. 21.01.08). V evangeliaři Liutharově vykazují postavy duchovních vpravo dole na scéně s císařem, trůnícím v nápodobě *Maiestas Domini*, symetrické zvlnění a vějířkovité rozšíření dolních okrajů rouch (dílo okruhu Reichenau, okolo roku 1000; Wie-

czorek – Hinz 2000a, obr. 25.01.10). Kristus, korunující královský pár v Knize perikop Jindřicha II. ze Státní knihovny v Mnichově, je pak bezvousý, frontálně podaný, s pláštěm symetricky uspořádaným okolo holení a obou kolen, plášť jde ovšem asi do poloviny holení a záhyby pláště jsou nahnuty do klína, kde visí směrem dolů. Ženské postavy v dolní polovině výjevu mají dolní okraje rouch symetricky zvlněné, s náznakem vějířkovitého rozšíření. Rovněž zde se jedná o produkt dílen v Reichenau, z let 1007–1012 (Berger 1926, obr. 40; Wiczorek – Hinz 2000b, obr. 520).

Z dalších období se nabízí kupříkladu výjev korunování Otty III. sv. Petrem a Pavlem a alegorie Neřesti a Ctnosti na dvojlistu z Bamberké apokalypsy (Reichenau, začátek 11. věku; Wiczorek – Hinz 2000b, obr. 519). Dolní roucho sedícího bezvousého císaře je tu vymalováno se záhyby svisle nahnutými mezi nohy v kontrastu, patrnými pod tunikou, plášť s diagonální draperií pak přes pravé koleno. Ženské postavy v dolní části výjevu (holdující součásti říše), tak jako postavy ctností, šlapající po neřestech na listu vpravo, mají lem dolního roucha symetricky zvlněný a rozšířený. Postava Apokalyptické ženy ve scéně se sedmihlavým drakem ve stejném rukopisu (Wiczorek – Hinz 2000b, obr. 512) má dolní okraj roucha vějířovitě rozšířený, ale nikoli symetricky zvlněný, nýbrž obloukovitý. Trůnící Otto III. byl na samém konci 10. století vypořádán také na solitérním listu v Trevíru působícího Mistra Řehořových register (Wiczorek – Hinz 2000b, obr. 514). Ženské figury seskupené kolem trůnu tu mají opět dolní okraje spodních rouch symetricky zvlněné a s náznakem rozšíření. Vyobrazení sedícího sv. Benedikta v knize řehole z řezenského Niedermünsteru podává světce s pláštěm symetricky přes obě ramena, pod krkem upraveným do „V“ jako u drnovického Krista, také nohy jsou symetrické, ale dolní draperie jiná, ponechává volné jen levé koleno (Řezno, konec 10. věku; Swarzenski 1901, obr. 5).

Zmínit lze ale také scénu Ukřižování v sakramentáři Jindřicha II., ve které ramena pláště přihlížejícího krále zdobí podobné obloučky jako v případě drnovického Krista, lemy jsou ornamentálně dekorovány (Řezno, 1. čtvrtina 11. století; Swarzenski 1901, obr. 20). Symetrickým zvlněním jsou podány rovněž dolní okraje pláště i tuniky bezvousého symetrického Krista, stojícího na hoře a žehnajícího ve výjevu Zmrtvýchvstání v evangeliáři z bamberké státní knihovny, pocházejícím z Kolína, z 2. čtvrtiny 11. století (Grabar – Nordenfalk 1957, 206). Trůnící Moudrost z rukopisu Prudentiovy „Psychomanie“ v Britském muzeu (Saunders 1928, tab. 33b) má nohy mírně kontrastické (levá poněkud ustupuje dozadu), plášť nahnut víceméně mezi zvýrazněné holeně, ale šikmo k levému kolenu, se symetrickým zvlněním a vějířkovitým rozšířením dolního okraje bohatě zřaseného spodního roucha (winchesterská práce, začátek 11. věku). Bezvousý Kristus z *Maiestas Domini* v evangeliáři Jindřicha IV. je naproti tomu podán symetricky, jen povyhrnutý plášť s dolním okrajem pod úroveň kolenou kryje levé koleno podobným způsobem jako u drnovického Krista, zatímco pravé koleno zůstává zakryto a holeně jsou zdůrazněny pod tunikou (Řezno, 80.–90. léta 11. století; Berger 1926, obr. 42). Konečně výjev Mytí nohou v evangeliáři z kláštera sv. Petra v Salcburku přináší strnule symetrické podání postav, plášť je někdy odhnut až za kolena (první figura nahoře vpravo i vlevo), postava na levém okraji dole má plášť upraven pod krkem do „V“. Důležité je znázornění pláště na ramenou, které někdy nabývá až podoby shodné s drnovickým vyobrazením (salcburská práce, 11. století; Swarzenski 1913, obr. 61).

Datování

Nashromážděné analogie, jakkoli neúplné, snad tedy potvrzují zmiňované rámcové datování do 11. věku. V zásadě je můžeme rozdělit do dvou skupin. První, daleko větší rozsahem i důsazností výpovědi naznačuje, že náleží by měl patřit spíše do první poloviny tohoto století, možná dokonce na sám jeho začátek nebo na konec století předcházejícího. Rozhodujícím argumentem pro to se zdá být podobnost vyobrazení Kristovy hlavy na medailonu a Kristovy hlavy na mincovním obraze zmiňovaného Jaromírova denáru. J. Hásková jej publikovala znovu (jako autorka legend pod vyobrazení) v katalogu výstavy „Europas Mitte um 1000“ (Wieczorek – Hinz 2000a, 293, obr. 12.01.16), kde minci datuje „do mladší části vlády Jaromírovy“ po roce 1006. Tam někam, do prvního decennia nového tisíciletí, by mohl náležet i drnovický medailon. Obě vyobrazení spojuje i to, že sledují v podání obličejů ještě starší tradici, založenou některými variantami denárů s Kristovou hlavou z doby Boleslava II. (srov. obr. 3). Spojuje je koneckonců i skutečnost, že na rozdíl od zmíněných Boleslavových ražeb i – přinejmenším – některých byzantinizujících frontálních poprsí Krista na ražbách Jaromírových jde o hlavy bezvousé. Pokud by se poprsí s bezvousým Kristem začala objevovat opravdu teprve až na ražbách komněnovských císařů, pak by tvůrce Jaromírova denáru musel hledat inspiraci asi někde jinde než přímo v mincovní předloze.⁴ Tak či tak, nenašel ji tam rozhodně tvůrce drnovického medailonu, jehož obraz jako celek, včetně hlavy, je evidentně inspirován západní knižní malbou či toreutikou, a odráží svým způsobem soudobou estetiku Reichenau a podobných uměleckých středisek (srv. Grabar – Nordenfalk 1957, 205 a *passim*). Nicméně jít až k předpokladu nějaké přímé spojitosti zmíněné varianty Jaromírova denáru s obrazem na našem medailonu jistě nemůžeme. Docela dobře mohlo jít o dva více či méně konvergentní momenty v časovém rámci několika desetiletí. Do jisté míry mementem je v tomto ohledu provedení písmen „alfa“ a „omega“ na medailonu způsobem, který má vlastně jedinou analogii v podobném ztvárnění těchto písmen na mincích deventerského biskupa Bernolda, teprve ze 2. čtvrtiny 11. věku. Nizozemský Deventer se může zdát pro naše země trochu daleko, ale tamní ražby s „alfou“ a „omegou“ měly inspirovat například arcibiskupské ražby v Hnězdně (Gumowski 1960, 14, č. 42), které mu není o nic blíže. Velikost střížku pouze naznačuje, že by stáří medailonu nemělo jít přes polovinu 11. století. Úprava draperie je v chronologickém ohledu momentem pokud možno ještě širším, zvláště při tak omezené základně sebraných analogií. Větší cenu pro datování se zdá mít jen symetrické zvlnění a vějířkovité rozšíření spodního okraje rouch. Tento prvek má zřej-

⁴ Neznám ovšem byzantské mince natolik důkladně, abych to mohl tvrdit s jistotou. Ale koneckonců i na nečetných německých mincích s vyobrazením Kristova poprsí, většinou ostatně až pozdějších, jak jsem je shledal v základní práci Dannebergově, má Kristova hlava vous (Jindřich II. – Danneberg 1876, č. 1 239; Jindřich III. – Danneberg 1876, č. 1 188; Jindřich III., příp. Jindřich IV., mincovna v Goslaru – Danneberg 1894, č. 1 581, 1 585–1 587; tři mince z mincovny v Prümü, snad 3. čtvrtina 11. věku – Danneberg 1894, č. 1 539–1 541. Jedinou výjimkou je mince biskupa Jindřicha I. z Huy (1076–1091), kde je hlava bezvousá – Danneberg 1876, č. 235. Teoreticky zde ovšem mohl působit i vliv nějakého vyobrazení trůnícího Krista, které se na byzantských mincích vyskytne také – i když zdaleka ne tak často jako Kristovo poprsí; na něm se Kristus objevuje – vedle vousatého – také jako bezvousý přinejmenším již hluboko v 10. století a pokračuje i ve století 11. (Konstantin VII. a Zoe, Konstantin VII. a Roman I., Jan I. Cimiskés, Roman III.: srov. Sabatier 1955, tab. XLVI: 4, 6, XLVIII: 4; XLIX: 3 atd.). V případě Jaromírových či starších denárů, ať již byzantinizujících čili nikoliv, se ovšem s trůnící celopostavou vůbec nesetkáme. Nejstarší takové vyobrazení se objevuje snad až na jedné minci Oldřichově a to ještě v notně barbarizovaném provedení (viz Šmerda 1996, č. 137).

mě svůj původ v byzantském umění⁵ a – jak jsme viděli výše – není v posledních desetiletích 10. a v prvních desetiletích 11. století řídkým jevem. Naproti tomu ve druhé půlce 11. věku je rudimentární výjimkou (srov. i Černý 2004, 102) a spodní okraj je v zásadě rovný, na rozdíl od rozhodující části analogií z 1. poloviny 11. století i od drnovického medailonu. To do značné míry eliminuje i význam rozšíření spodního okraje rouch na iluminaci Svatovítské apokalypsy, případně jiných rukopisů „bavorské malířské školy“ pro chronologii medailonu, a pokud nepřipustíme jejich přímé působení na medailon, je datování až do 2. poloviny 11. věku krajně nepravděpodobné. P. Černý ostatně přesvědčivě charakterizuje ilustrace Apokalypsy jako více tradicionalistické a iluminátora jako vnímavějšího ke starším vzorům, než u Frisinského sakramentáře, který má za přibližně o dvě desítky let starší (Černý 2004, např. 102–103, 111).

A. Merhautová ve zmíněném dopise byla – ovšem jen podle fotografie – rovněž nakloněna datování do první poloviny 11. století, raději do doby Jaromírovy než Oldřichovy (kterou ale nevyloučila; k datování do doby Břetislava I. se stavěla skepticky). Soudila tak především podle umělecké kvality medailonu jako celku a podání hlavy a obličeje, což oboje medailon spojuje především s mincovní produkcí Jaromírovou, podání obličeje případně ještě se starší produkcí Boleslava II. Na tomto základě i analogii k Svatovítské apokalypse nevyloučila původ v domácím prostředí, snad některé naší mincovny.

Původ a funkce

I řešení otázky původu má samozřejmě svá úskalí. Obraz na medailonu – přes svůj nepochybný vztah k byzantizujícím formám českých denárů – náleží jako celek do okruhu západního předrománského (pozdně otonského) umění, které je ovšem v té době také tak či onak byzantinizováno (srov. Braun 1922, 3 a *passim*; Grabar – Nordenfalk 1957, 205 a *passim*; 1958, 20 aj.). Odkud však bral jeho tvůrce předlohu vyobrazení konkrétně, nelze vůbec rozhodnout, výjimečnost nálezu nedává pro takové úvahy dosti prostoru. Mohlo to být v celé střední Evropě v širokém smyslu (a možná i dále, v podstatě v mezích rozšíření západního křesťanství), a zdrojem mohla být iluminovaná kniha či nějaká toreutická práce, koneckonců i taková, jaká se sotva může dochovat v katedrálních pokladech – nikoliv z drahého kovu, se schematizovaným vyobrazením, podobně prostá jako náš artefakt sám. Tak či onak, v žádném případě nelze vyloučit původ medailonu mimo naše dnešní hranice, nejspíše někde v jižním Německu.

Na druhé straně nápadné pojednání hlavy Krista na drnovickém nález, v tradicích provedení hlav Krista na některých Boleslavových a Jaromírových mincích a skutečnost, že se jedná o ražbu na plechovém střížku zhruba ve velikosti nejstarších českých denárů, nasvědčuje tomu, že medailon mohl vzniknout v domácím prostředí a snad přímo v některé z domácích mincoven 1. poloviny 11. století. Snad mohl být jeho tvůrcem i zlatník, zaměstnaný přímo při mincovně.

Jestliže se mi domácí původ medailonu zdá za těchto okolností pravděpodobnější, neznamená to hned, že zde máme co dělat s nějakým staročeským Benvenuto Cellinim. Medailon je v rámci našich zemí prozatím dosti výjimečným, možná unikátním kusem – a znovu nutno připomenout, že nelze vyloučit import. I pokud vznikl zde, jeho tvůrce

⁵ Jak naznačuje například přímo typicky symetricky zvlhňný a vějířovitě rozšířený dolní okraj roucha a nad ním látka těsně obepínající nohy na vyobrazení Krista z Menologia císaře Basileia II. (976–1025; Wiczorek – Hinz 2000a, obr. 02.03.29).

mohl být jak řemeslník cizího původu, na kratší či delší dobu zde usazený, tak i domácí (nejspíše s praxí v některé ze západních zlatnických dílen, i když ani to by snad nemuselo být potřeba).

K jakému účelu medailon sloužil, nelze vzhledem ke stavu dochování jednoznačně určit. Pokud není poškození horního okraje náhodné, mělo by jít o stopu po oušku a medailon by bylo možné interpretovat jako závěsek. Mohl ovšem zdobit také desky knih, skříňky relikviářů či přenosné oltáře a tak dále. To však nelze doložit, protože není celý. Podle Crentze (1909) byly takové předměty pobíjeny nejčastěji obdélnými destičkami; kruhové medailony pak byly jejich součástí. Samostatné kruhové medailony se vyskytnou také; byly připevňovány obvykle s citem k obrazu, dvěma nýty v prázdném prostoru po obou stranách figury, asi v polovině výšky medailonu. Pokud to byl i případ drnovického kusu, pak jsou dnes samozřejmě otvory po nýtech odlomeny. Ale podle výlomu na horním okraji a i podle velikosti medailonu bych soudil spíše na závěsek.

Závěr

Drnovický medailon je svým prostým způsobem kvalitním uměleckým dílkem. Nadimenzovaná hlava sice může být projevem rustikalizace neznámé předlohy na sociální či geografické periferii, může však být i projevem ideového záměru, zvláště když podle velikosti ramen se zdá, že spolu s ní dominovaly obrazu i ruce, z nichž přinejmenším pravička byla vztyčena. Je to přípustná rekonstrukce a vyvolává představu odtažitého, majestátního, ba výhružného Krista v duchu dobové mentality,⁶ zejména spojíme-li si medailon s nepochybně zjištěnou společenskou psychikou v době kolem roku 1000, na který byl křesťany očekáván konec světa a Poslední soud. Datování medailonu do 1. poloviny 11. století, jeho snad domácí původ a zjevná spojitost jednak s nejstarším českým mincovnictvím, jednak se soudobou předrománskou knižní malbou a drobným uměním zakládají možnost inovovaných pohledů na některé otázky, související s počátky výtvarné tvorby v našich zemích.

J. Hásková spojovala svého času byzantinizující rysy na českých denárech 11. věku s vlivy, prostředkovanými Kyjevskou Rusí (Hásková 1975, 11; Wieczorek – Hinz 2000a, 293, legenda pod obr. 12.01.16). Byzantské vlivy jsou ovšem patrné již dříve, jak dokládají korumpované hlavy Pantokratora na výše zmiňovaných typech denárů Boleslava II.; konstatoval to ostatně již A. Matějček, i když připisoval tyto mince až Boleslavovi Chrabrému (Matějček 1916, 76). Vezmeme-li v úvahu na jedné straně, že počátek ražby mincí v Čechách lze podle nových poznatků klást teprve do 1. poloviny 70. let 10. století, snad někdy k roku 973 (Šmerda 1996, 13), že vzory se braly v Německu, na druhé straně skutečnost, že je to v Byzanci období krátké vlády Jana I. Cimiska (969–976), na jehož mincích je frontální poprsí Krista častým zjevem, a že Cimiskova neteř Theofano se 972 provdala za Ottu II. a stala se tak západní císařovnou (Zástěrová 2004, 182), pak by ovšem nebylo nic nemožného na představě, že mezi mincemi, přinesenými ze západu a sloužícími jako předlohy pro nejstarší české denáry, byla i partie mincí Jana I. s žehnajícím Kris-

⁶ R. Berger velmi sugestivně líčí chápání Krista v 11. a počínajícím 12. stol. především jako krále králů, nejvyššího vládce a neúprosného nejvyššího soudce všech křesťanů. Rozhodujícím pocitem křesťana vůči Kristu je strach z trestu (Berger 1926, 200–201).

tem – a možná i s jinou tematikou⁷ – a že tedy alespoň tyto iniciální byzantské vlivy v českém mincovnictví snad s Kyjevskou Rusí nesouvisí.

Zamýšlel jsem se také poměrně hodně nad případným vztahem medailonu a Svato-vítské apokalypsy. Pozorně jsem si v této souvislosti přečetl knížku P. Černého, která je jí z větší části věnována a musím přiznat, že místy je velmi přesvědčivá a množstvím sebraných analogií někdy takřka imponuje. Překvapuje mne však autorovo kategorické odmítnutí možnosti vzniku Apokalypsy – a nejen Apokalypsy, ale i dalších rukopisů, především Kodexu vyšehradského a jeho skupiny – v českých zemích (Černý 2004, zejm. 275 a *passim*). Jistěže sem knihy bývají importovány a věřím, že Apokalypsu i Kodex a jiné rukopisy lze zařadit do rámce „bavorské malířské školy“. Autor však nijak nedovodil, že by také v Bavorsku vznikly. Sám pak mluví o pozoruhodně vysoké mobilitě písařů a iluminátorů v „otonské a sálské době“ (Černý 2004, 106) a jinde zase o intenzivních, nadstandardních stycích Vratislava (i jeho předchůdců) s prostředním bavorských klášterů (Černý 2004, 275–276). Z jeho úvah nakonec vyplývá, že by v krátkém intervalu přibližně 1. poloviny 80. let měla přijít do Čech z Bavor větší partie čerstvě vzniklých rukopisů. Nemůže však být v takovém případě automatický předpoklad importu šalebný, i když všechny autorovy věcné závěry mohou být v pořádku? Je vyloučena právě v 80. letech 11. věku existence nějakého dvorního skriptoria, zvláště u tak ambiciózního a mocného panovníka jako byl Vratislav II., aspirující na královskou korunu, jíž skutečně dosáhl? V dílně by samozřejmě mohli pracovat písaři a iluminátoři, k tomu účelu přivedení z Bavor – *non solum libelli, sed certe etiam monachi sua fata habebant* – nejen podle předloh přinesených, ale případně i domácích.⁸ Skutečnost, že neznáme pozdější související rukopisy, může být například i odrazem krátké existence případné knižní dílny, která po brzké smrti Vratislavově roku 1092, za jeho nástupců, v době úpadku nejen mocenského, ale i hospodářského (ke zkažení mince srov. Šmerda 1996, 15), nebyla potřebná. Zde se však již dostávám na nejistou půdu uměleckohistorických hypotéz, k nimž nejsem dostatečně kvalifikován a nebyly ani cílem příspěvku. Tím byla v první řadě úvodní publikace výjimečného nálezu.

Autor byl podporován výzkumným záměrem MSM4781305905 „Slezsko v dějinách českého státu a střední Evropy“.

⁷ Byzantské motivy na Jaromírových denárech – na rozdíl od Boleslavových – se neomezují pouze na poprsí žehnajícího Krista, ale jsou tam i jiné motivy, častěji dvojportréty, a snad na jednom typu se dokonce objeví i koruptela vyobrazení Panny Marie s Kristem Emmanuelem (srov. Šmerda 1996, č. 115a; tak se zdá alespoň podle kresby, fotografie by asi řekla více). Tento motiv jsem v Sabatierově katalogu byzantských mincí identifikoval v této době jen jednou – a právě na jedné minci Cimiskově (Sabatier 1955, tab. XLVII: 18).

⁸ Existence starších domácích předloh by mohla vysvětlit specificky konzervativní ráz iluminací této skupiny, včetně neobvyklého vějířkovitého rozšíření dolního okraje rouch na frontispisu Apokalypsy.

Literatura

- Berger, R. 1926:** *Die Darstellung des thronenden Christus in der romanischen Kunst.* Reutlingen.
- Braun, J. 1922:** *Meisterwerke der deutschen Goldschmiedekunst der vorgotischen Zeit. I.* München.
- Cach, F. 1970:** *Nejstarší české mince. I. České denáry do mincovní reformy Břetislava I.* Praha.
- Crentz, J. 1909:** *Kunstgeschichte der edlen Metalle.* Stuttgart.
- Černý, P. 2004:** *Evangeliař zábrdovický a Svatovítská apokalypsa.* Praha.
- Danneberg, H. 1876:** *Die deutschen Münzen der sächsischen und frankischen Kaiserzeit. I.* Berlin.
- **1894:** *Die deutschen Münzen der sächsischen und frankischen Kaiserzeit. II.* Berlin.
- Feist, P. H. 1955:** *Meisterwerke deutscher Buchmalerei um das Jahr 1000.* Dresden.
- Grabar, A. – Nordenfalk, C. 1957:** *Das frühe Mittelalter vom vierten bis zum elften Jahrhundert (Die grossen Jahrhunderte der Malerei).* Genf.
- **1958:** *Die romanische Malerei vom elften bis zum dreizehnen Jahrhundert (Die grossen Jahrhunderte der Malerei).* Genf.
- Gumowski, M. 1960:** *Handbuch der polnischen Numismatik.* Graz.
- Hásková, J. 1975:** *Česká mince v době románské. K ikonografii českých denárů 10.–12. století.* Cheb.
- Huszár, L. 1979:** *Münzkatalog Ungarns (von 1000 bis Heute).* Budapest.
- Janák, V. – Kouřil, P. 1980:** *Archeologické nálezy z Drnovic, okr. Vyškov, Vlastivědný věstník moravský XXXII/1, 30–38.*
- Matějček, A. 1916:** *Několik poznámek o byzantinisujících formách českých denárů, Památky archeologické 28, 75–77.*
- Radoměský, P. 1966:** *K počátkům moravského mincovnictví feudálního období.* In: Sejbal, J. (ed.), *Sborník I. numismatického symposia 1964, 58–68.* Brno.
- Réthy, L. – Probszt, G. 1958:** *Corpus nummorum Hungariae.* Graz.
- Sabatier, J. 1955:** *Description générale des Monnaies Byzantines, frappées sous les empereurs d'Orient depuis Arcadius jusqu'à la prise de Constantinople par Mahomet II (part illustrée).* Graz.
- Sachs, H. – Badstübner, E. – Neumann, H. 1973:** *Christliche Ikonographie in Stichworten.* Leipzig.
- Saunders, E. 1928:** *Englische Buchmalerei.* Firenze.
- Swarzenski, G. 1901:** *Die Regensburgen Buchmalerei des X. und XI. Jahrhundert.* Leipzig.
- **1913:** *Die Salzburgen Buchmalerei von ihren ersten Anfängen bis zur Blütezeit des romanischen Stils.* Leipzig.
- Šmerda, J. 1996:** *České a moravské denáry. Katalog mincí českého státu od X. do počátku XIII. století.* Brno.
- Wessel, K. (Hrsg.) 1966:** *Reallexikon zur byzantinischen Kunst. I.* Stuttgart.
- Wieczorek, A. – Hinz, H. M. (ed.) 2000a:** *Europas Mitte um 1000. Katalog.* Stuttgart.
- **2000b:** *Handbuch zur Ausstellung Europas Mitte um 1000. Band 2.* Stuttgart.
- Wroth, W. 1908:** *Catalogue of the imperial Byzantine Coins in the British Museum. II.* London.
- Zástěrová, B. (ed.) 2004:** *Dějiny Byzance.* Praha.

Fragment of a medallion with the enthroned Christ from Drnovice near Vyškov

In 1981 the Museum of the Vyškov Region in Vyškov was presented with surface finds from the polycultural locality in the “Přídanky” field track in the cadastre of Drnovice, Vyškov district, the last settlement horizon of which was a hamlet from the 11th–13th century. These also included a fragment of a circular medallion made from sheet bronze or copper and stamped on one side.

In the double astragal is a depiction of the beardless Christ, seated on a cloud, filled in with astragal, now partially worn (fig. 1, 2). The disproportionate figure, with the head and shoulders much too large for the lower part of the body, is shown from the front. The striking head – a regular circle showing the basic features of the face – nose, lips, eyes, and eyebrows – is encircled with a partly worn halo made of pearls. Inside the halo is the sign of the cross. Both arms have been broken off; a faint remnant on the right shoulder implies that the right arm was raised and slightly bent. The figure of Christ is clothed in a long gown with a broad collar, inlaid with pearls, and going into a broad V-shape at the neck. Below the gown the folds of undergarments are visible. To the left of the head is a cross with the base forked to make an inverted “V”; to the right of the head there is a cross with the base forked to form an anchor. The crosses represent the pair of letters “alpha” and “omega”.

In its design, i.e. the frontal, symmetrical portrayal of the enthroned figure, the body swathed in clothing, the striking beardless head with its expressive face, the strong linearity – the medallion is reminiscent of the Central European pre-Romanesque (late Ottonian) art of the 11th century. It most likely dates back to the first half of that century, or possibly even to the beginning. This is backed up particularly by the original diameter of the medallion – 23 mm – which is roughly the same size as the Bohemian denarii before the coinage reforms of Břetislav I; the marked resemblance of Christ’s head to the head of the bust of Christ on one of the so-called Byzantinizing denarii of Prince Jaromír (Hásková 1975, figs. 12 and 14; Cach 1970, no. 261 var.; cf. fig. 3); the striking similarity of the crosses, with their “alpha and omega” design, to the episcopal coins from Deventer from the 2nd quarter of the 11th century (Danneberg 1876, no. 568; 1894, no. 1 551); the various partial analogies in how the figure and clothing are represented in relief metal work, book illustrations, etc., or engravings on ivory from the end of the 10th and the first half of the 11th centuries. There are also analogies in small pieces of art from the second half of the 11th century, although far fewer of them. The most significant of these is the similarity in the lower part of Christ’s garment on the Drnovice fragment with the lower clothing of some of the figures on the title page of the so-called Apocalypse of St. Vitus manuscript, and some other similarities with the figure of the standing Christ in this illumination. These can probably be explained by conservatism and the adoption of older designs on the part of the illustrator of the Prague manuscript.

As regards the origin of the medallion, particularly its size and the striking similarity of the head to the head of Christ on the Jaromír denarius indicate that it came from one of the domestic mints in the first half of the 11th century, although the fact that it could have originated in southern Germany cannot be ruled out. The small break on the edge, above what would have been the middle of the medallion, could be the remnant of an eyelet.

In this case the medallion would have been used as a pendant, although it could also have adorned book covers, cabinets, etc. It would then most likely have been fastened on both sides of the figure of Christ with a rivet, although sadly these parts are now missing from the fragment of the medallion.

Nález románských dlaždic z Rokytné

A find of romanesque paving tiles from Rokytná

KLÁRA FLEKOVÁ – ZDENĚK ČIŽMÁŘ – RUDOLF PROCHÁZKA

The article deals with a find of paving tiles from the ditch near the romanesque church in the suburb of the castle Rokytná (11th–12th century)

Early Middle Age – Moravia – Rokytná castle and church – paving tiles

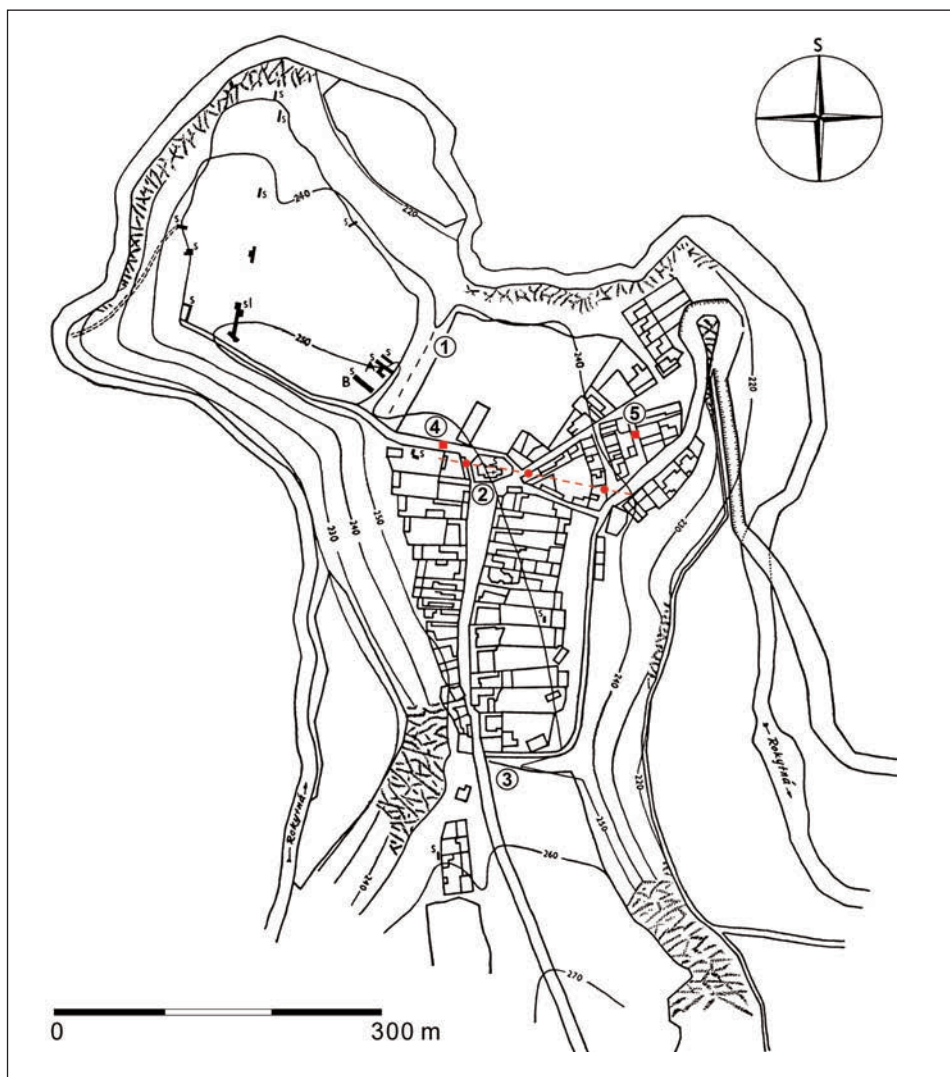
Hrad Rokytno či Rokytná, který stál na místě pozdější obce Rokytná, dnes místní části Moravského Krumlova (bývalý okres Znojmo), patřil k významným správním centrům přemyslovského státu v období 11. a 12. století. Uvádí se mezi nejvýznamnějšími hrady (*civitates*) v donačních listinách jak pro kapitolu staroboleslavskou, tak i opatovické benediktiny, které se hlásí k roku 1052, respektive 1073, byly však vytvořeny na základě záznamů (počínaje 11. stoletím) až ve 12. věku – staroboleslavská snad v první polovině, opatovická po roce 1163. Církevním institucím přiřknuté příjmy prozrazují významnou redistribuční roli hradu, který patřil k hlavním zemským správním střediskům hned po sídlech údělů (CDB I, 362, 370, č. 382, 386). Nepochybně se zde nacházel významné tržiště, obdobně jako u ostatních hradů této kategorie. Regionem již v údělném období procházela tak zvaná Znojemská cesta, spojující Znojmo s Brnem, a to ve dvou větších, z nichž východní byla snad starší (Vermouzek 1988; 1990; Adam 2004, 206–208). Uvažuje se rovněž, že sem přicházela též takzvaná Libická stezka, uváděná v listině kladené do let 1146–1148, která snad v jedné z variant směřovala z Čáslavska na jihozápadní Moravu k pravlovskému mostu (CDB I, 164, č. 158; Horák – Chramosta 1923, 30; Doležel 2002, 77). Pozice na hranici znojemského a brněnského údělu však představuje vzhledem k založení hradu nejpozději kolem poloviny 11. století a vydělení Znojemska asi roku 1092 druhotný jev, měla však nepochybný význam v určení dělicí linie obou údělů.

Hradiště zaujalo nepravidelný rozlehlý ostroh v rámci Rokytnenské pahorkatiny, ze tří stran obtékáný velkým meandrem řeky Rokytné, v nadmořské výšce 240–250 m (Demek et al. 1987, 438). Z jižní, přístupové strany lokalitu chránily dvě hlavní opevňovací linie, rozdělující plochu na předhradí (8 ha) a akropoli (3ha). Od okolní plošiny s přístupovou cestou odděloval vnější předhradí zhruba 100 m dlouhý příkop, dnes pozměněný silnicí.

Předhradí v severní, donedávna nezastavěné části s pomístním názvem Malé Hradisko, je dnes z velké části pokryto rodinnými domy (obr. 1). Archeologické nálezy potvrzující mladohradištní stáří pocházejí již z konce 19. století. Od sklonku 50. let minulého století až do počátku 3. tisíciletí zde proběhlo několik výzkumů, z nichž největší uskutečnil Archeologický ústav ČSAV pod vedením Borise Novotného v letech 1959–1960, v letech 2000–2002 zde bylo realizováno několik výzkumů záchranné povahy především znojemským pracovištěm Ústavu archeologické památkové péče Brno pod vedením Z. Čižmáře a P. Vrška (Novotný, B. 1981a, b; Procházka 1985; Čižmář 2002a, b; 2003; 2004). Při výzkumu B. Novotného byla sondami zkoumána především akropole, v malé míře i předhradí. Ojedinele bylo zaznamenáno středohradištní osídlení, jeho těžiště však spadá do druhé poloviny 11. a 12. století. Vnitřní fortifikaci, oddělující akropoli a předhradí, tvořil hliněný násep s dřevěnou palisádou v koruně a předsunutý příkop. Zevnitř byla zachycena část požárem zničené, původně patrně roubené stavby, možná věže. Na jižním okraji akropole nad strmým srázem byla odkryta souvislá řada mírně zahloubených obytných objektů s ohništi či pecemi, které doprovázel na vnější straně mělký žlábek, snad doklad lehkého dřevěného ohrazení. Na celé ploše se nachází nálezově bohatá takzvaná kulturní vrstva (Měřínský 1981, 160–161, obr. 4: 1; Novotný, B. 1981a, b; Procházka 2009, 201–204).

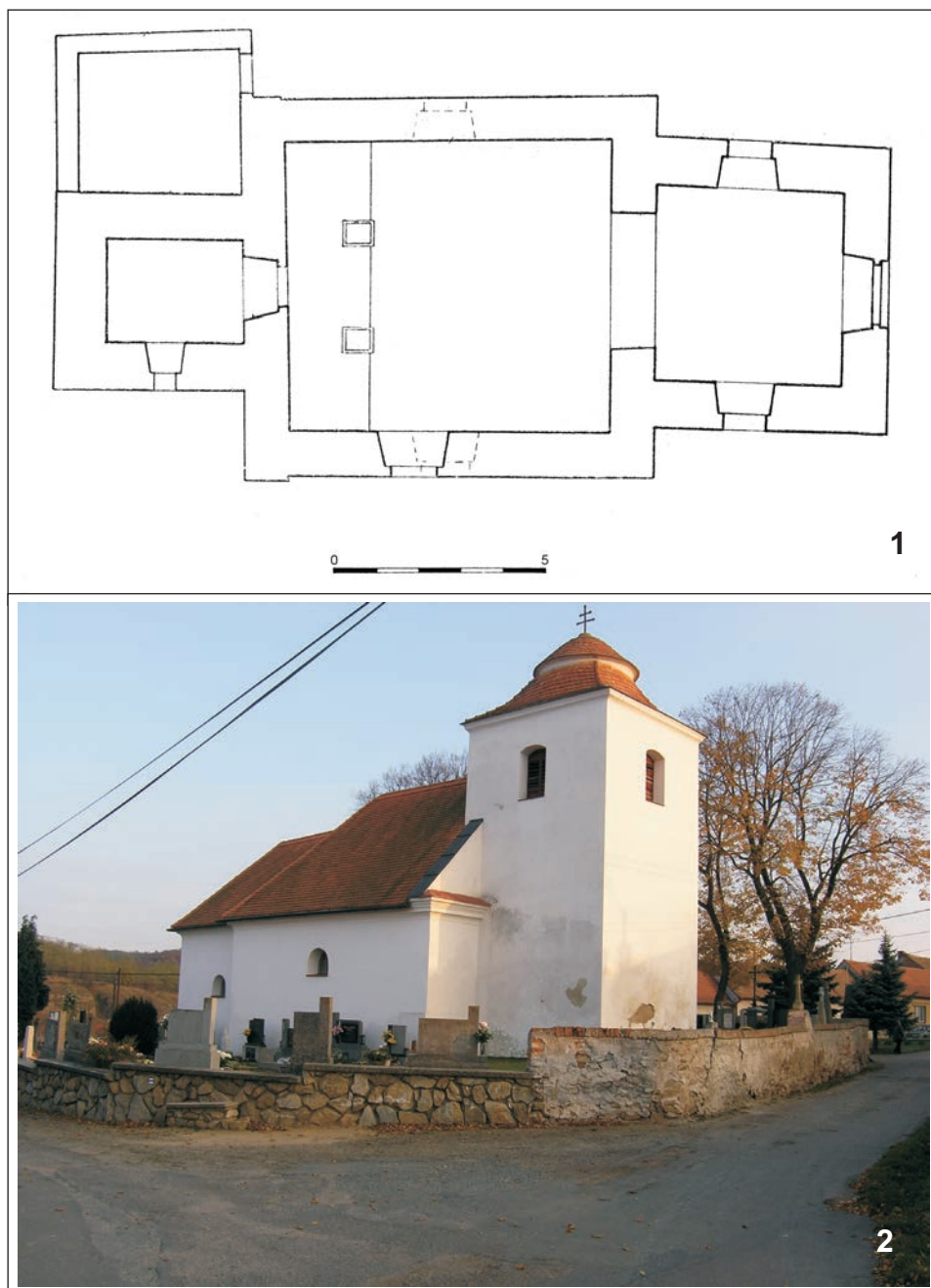
Záchranný výzkum prováděný v souvislosti s plynofikací obce Rokytná v letech 2000–2001 prokázal, že předhradí bylo ještě rozděleno na dvě části samostatným východo-západně probíhajícím příkopem, který patrně procházel v těsné blízkosti kostela sv. Leopolda či dokonce pod ním (Čižmář 2002a, b; 2004; obr. 1). Podařilo se prokázat husté osídlení zejména v severní části předhradí, což naznačovaly i dřívější terénní akce včetně povrchových sběrů v nezastavěných záhumenicích v předpolí příkopu akropole. Celkem bylo zachyceno 26 zahloubených objektů, v drtivé většině s nálezy druhé poloviny 11.–12. století (výjimečně lze uvažovat již o první polovině 11. věku – např. soubor z jámy 519), asi čtyři poskytly vrcholně středověkou keramiku a tři novověkou. Nejjižnější raně středověký objekt byl zachycen asi 160 m jižně kostela. Otázkou zůstává charakter a hustota raně středověké zástavby ve zbývajícím asi stometrovém úseku směrem k předpokládanému vnějšímu opevnění předhradí.

Otázku zániku lokality jako správního centra nedovolují dosavadní poznatky řešit jednoznačně. Občas i v novější literatuře se vyskytující tvrzení, že zaniklo v souvislosti s tažením českého knížete Vladislava II. a jeho moravských spojenců proti znojemskému údělníku Konrádovi II. roku 1146 se opírá o novověké falzum vytvořené zemským archivářem Bočkem v 19. století, i když samo tažení na Znojensko je doloženo dobovými zdroji. Archeologické prameny dosvědčují, že hradiště ve svém původním významu nepřežilo 12. století. Stopy požáru mohou souviset nejen s válečnými událostmi z let 1142–1143 a 1146, ale též s rokem 1185, kdy došlo k bitvě u nedalekých Loděnic mezi vojsky českého knížete Bedřicha pod vedením jeho nevlastního bratra Přemysla (později krále Přemysla Otakara I.) a znojemského knížete Konráda Oty. Mladší dataci zániku hradiště podporuje i zmínka ve falzu zakládací listiny opatovického kláštera z druhé poloviny 12. století. V době vzniku padělku s řadou věrohodných informací hrad patrně ještě existoval, byť lze předpokládat jeho pozvolný úpadek (Novotný, V. 1913, 782, 807, 1 078, 1 079; Hosák 1964, 33; Doležel 2002, 90, 91). Skutečnou příčinou zániku Rokytné však

Obr. 1. Moravský Krumlov-Rokytná. Plán hradiska se sondami výzkumu z let 1959 a 1960, upraveno podle B. Novotného 1981a. 1 – opevnění akropole, 2 – kostel sv. Leopolda, 3 – předpokládané místo vnější linie opevnění, 4 – nález dlaždic ve vrstvě 101 před č. p. 1 369, 5 – nález dlaždic v jámě 530 před parc. č. 44. Červenou přerušovanou čarou je vyznačen možný průběh příkopu, zvýrazněné body ukazují umístění jednotlivých řezů – zleva P1, P2, P3; nález dlaždic v místě P1.

Fig. 1. Moravský Krumlov-Rokytná. Plan of the fortification, with test trenches from 1959 and 1960, adjusted per B. Novotný 1981a. 1 – fortification of the acropolis, 2 – Church of St. Leopold, 3 – presumed location of the outer line of the fortifications, 4 – tile finds in layer 101 in front of house No. 1 369, 5 – tile finds in pit 530 in front of plot No. 44. The red dotted line marks the possible line of the ditch, the accentuated points show the location of individual sections – from the left, P1, P2, P3; tile finds in location P1.

Obr. 2. Rokytná, kostel sv. Leopolda. 1 – půdorys (podle V. Richtera 1957), 2 – pohled ze SZ, foto R. Procházka.

Fig. 2. Rokytná, Church of St. Leopold. 1 – ground plan (after V. Richter 1957), 2 – view from the northwest, photo R. Procházka.

nebyly válečné události, ale hluboké společenské změny, které se začaly projevovat ve druhé polovině 12. století, mimo jiné právě zánikem části správních center.

V severním dílu někdejší vsi Rokytná dodnes stojí kostelík sv. Leopolda (obr. 1: 2; 2). Jde o orientovanou jednodílnou stavbu s odsazeným čtvercovým kněžištěm a hranolovou věží předstupující před západní průčelí. Je pozoruhodné, že kněžiště nebylo zaklenuto. Ve zdivu se uplatnily velké kvádry místního červenohnědého slepence karbonského a permského stáří (Jaroš 1964; Samek 1999, 600). Podle V. Richtera byla loď i dolní část věže postavena z nepravidelně řádkovaného kamene, přičemž při zemi mělo zdivo téměř kvádrkový charakter. Spáry měly být podřezávané (Richter 1957, 20, 21). Roku 1995 provedl R. Procházka fotodokumentaci úseků zdiva, které byly zbaveny v souvislosti s renovací fasád omítek. Zdivo z velkých, ovšem rozměrově velmi různorodých kvádrů omezujících pravidelnost řádkování bylo pozorováno zejména ve spodní části jižní zdi věže a západního i jižního zdiva lodi. Ve vyšších úrovních na jižní a západní straně lodi jde alespoň místy spíše o zdivo lomové, na severní straně při severovýchodním nároží se uplatnila směs nepravidelných kvádrů s upravenými lomovými kmeny. Tyto skutečnosti hovoří pro pozdně románské stáří stavby (obr. 3). Původní okenní otvory neznáme, neboť po II. světové válce při různých úpravách fasád nebyla nikdy provedena náležitá dokumentace zdiva.

Dar kaple sv. Jana *in Rokiten* znojemským údělníkem Konrádem Otou louckému klášteru se patrně vztahuje k Rokytnici u Třebíče (Richter 1957; Samek 1999, 600). První jistou zmínku o kostele představuje až listina z roku 1247, kterou potvrdil olomoucký biskup Bruno donaci rokytenského kostela, nepochybně farního, Václavem I. pražskému špitálu sv. Františka, založenému asi 1232, který obdržel téhož roku také probošství sv. Hypolita na Hradišti u Znojma. Ve falzu listiny z padesátých let 13. století, která se hlásí k roku 1252, údajně potvrdil pozdější král Přemysl Otakar II. hradištskému kostelu drženému chrámu sv. Hypolita v Rokytne s dosti rozptýleným příslušenstvím – mimo jiné s nedalekými Rakšicemi, nejasně lokalizovatelnými Pavlovicemi a podobně. V pravé confirmaci, kterou král Václav 6. dubna 1253 potvrdil špitálu dary svých předchůdců včetně svého zesnulého bratra markraběte Přemysla, ale i syna Přemysla Otakara II. ještě jako moravského markrabího, se uvádí vedle znojemského sv. Hypolita i kostel *in Rotici* s náležitými majetky. Zmíněné Rakšice obdržel špitál sv. Františka od markraběte Přemysla již roku 1234 (CDB III/1, 90–93, č. 85; IV/1, 207, 420, 421, 454, č. 113, 244++, 266; Hosák 1938, 120; Richter 1957, 20–22; Nekuda 1961, 108; Soukupová 1989, zvl. 47, 77). Lze tudíž uvažovat o zeměpanském původu kostela, nacházejícího se původně pod správou (velkofarního?) probošství sv. Hypolita na Hradišti u Znojma (k němu podrobně Jan 1997). Bohumil Samek (1999, 600) klade založení kostela až do roku 1252 zřejmě na základě výše zmíněné nepravé listiny, ač zná pramen starší, uvádějící patronát. Vzhledem k formulaci Brunovy confirmace z roku 1247 se zdá, že kostel ve 30. letech 13. století již stál. Václav Richter se přikláněl k značnému stáří kostela, nevykloučoval ani 11. století. Argumentoval přitom absencí tribuny i plochostropým kněžištěm. Proti ranému datování podle jeho názoru jednoznačně nesvědčí ani lomové zdivo (Richter 1957, 24). Jednoznačné důkazy raného či pozdního vzniku sice nemáme, vztah k zachycenému příkopu spíše ukazuje na druhou možnost.

Roku 1959 byly vyhloubeny dvě sondy při jižní stěně lodi kostela. Byly v nich odkryty celkem tři kostrové hroby s orientací Z–V v hloubkách 30, 70 a 145 cm, bez doprovodných

nálezů. Základové zdivo sahající do hloubky 1,5–1,8 m od nynějšího povrchu pozůstává z lomového kamene pojeného maltou, přičemž nadzemní kvádřikové zdivo dosahovalo 60 cm od téže úrovně. O 20 cm níže byla zjištěna požárová vrstva se zbytky spálených dřev. Vedoucí výzkumu ji spojil až s požárem, předcházejícím přestavbu kostela roku 1775, avšak její úroveň naznačuje, že šlo o starší záležitost (Novotný, B. 1975; 1981a, 225; 1981b, 284). Archeologie tedy mnoho k datování kostela zatím nepřinesla. Vzhledem k úrovni povrchu původního terénu lze pouze v případě nejhlubšího hrobu uvažovat o souvislosti s počátky pohřbívání. Je možné, že rozpoznatelná středověká podstata stojícího kostela vznikla až po zániku hradu, v pozdním 12. či na počátku 13. století. Jeho staršího předchůdce ovšem zatím nelze vyloučit, vzhledem k významu místa zde nějaká církevní stavba nepochybně stála.

Snad v šedesátých letech 12. století však vyrostl v blízkých Řeznovicích na ještě „znojenském“ pravobřeží Jihlavy mimořádně výstavný kostel sv. Petra a Pavla. Centrální dispozici se třemi apsidami ukončuje na západní straně masivní konstrukce obdélného půdorysu, nesoucí emporu. Uprostřed nad čtvercovou lodí se tyčí osmihranná věž. Pozoruhodná stavba je nejspíše odvozena od severoitalských předloh spolu s kaplí Všech Svátých v Řezně či se svatyněmi v Praze-Řeporyjích a v Praze-Na Zábradlí a jejím stavebníkem byl patrně znojemský kníže Konrád Ota. Architektonicky jde o podstatně reprezentativnější stavbu než kostelík v Rokytne, což svědčí o rostoucím významu zdejšího zeměpanského dvorce vedle upadajícího správního hradu ve druhé polovině 12. století (Konečný – Kuča 1988, 385–401; Konečný 1996).

Jak již bylo uvedeno, archeologický výzkum rokytenského předhradí v letech 2000–2001 zachytil v severní části předhradí třemi řezy příkop (obr. 1; 4). Šlo o liniový výkop víceméně hrotitého profilu, tvarem se v jednotlivých řezech dosti lišícího. Západní řez P1 byl situován před nárožní parcelou č. 163/1 proti věži kostela (jáma 506), střední řez P1 před rovněž nárožním pozemkem č. 55/2 (jáma 513) a východní před opět rohovou parcelou č. 63 (jáma 529). V profilu P1 příkop dosahoval hloubky 1,46 m proti podloží (původně snad kolem 1,8 m) a šířky v téže úrovni 3,76 m. Stěny byly šikmé, mírně zvláňené, dno oble hrotité. Výkop překrývala ve všech řezech vrstva 100, což byla v podstatě kontaminovaný, víceméně v kulturní vrstvu přeměněný hnědozemní půdní typ. Původně byl asi naopak výkopem porušen, zářez v jeho eventuálně starší úrovni však nebyl rozeznán. Nejčlenitější zásyp byl dokumentován v prostředním řezu (výkop 506; obr. 1: P2). Zčásti rekonstruovaný sled výplně od podloží vyjadřuje schéma 102→100a→506→506a→121→121→120→119→118→117→116→100. Vrstva 116 představovala tmavě hnědou plastickou hlínu s poměrně silnou příměsí oblázků a velkých přepálených lomových kamenů, 117 žlutý jíl; 118 tmavě hnědou plastickou hlínu s uhlíky a ještě větším podílem velkých lomových kamenů, 119 vypálenou mazanicí destruktivního charakteru, 120 černohnědou plastickou hlínu, 121 tmavě hnědou, plastickou hlínu promísenou přemístěnou spraší s nízkým podílem oblázků. Ve dně byla patrná stopa po dřevěném sloupku či vodorovném trámku o šířce 16 cm a výšce 14 cm, projevující se odlišným zbarvením výplně obklopené vrstvou 121.

Řez P2 prořal jen svrchní část výkopu 513 do hloubky 70 cm. Profil zachycené části naznačoval opět tvar písmene V, max. šířka dosahovala 4,8 m. Původní hloubka se zde mohla pohybovat i kolem 2 m. Tuto svrchní část vyplňovala vrstva 127 – černohnědá plastická hlína s uhlíky, malými zlomky mazanice a poměrně četnými oblázky.

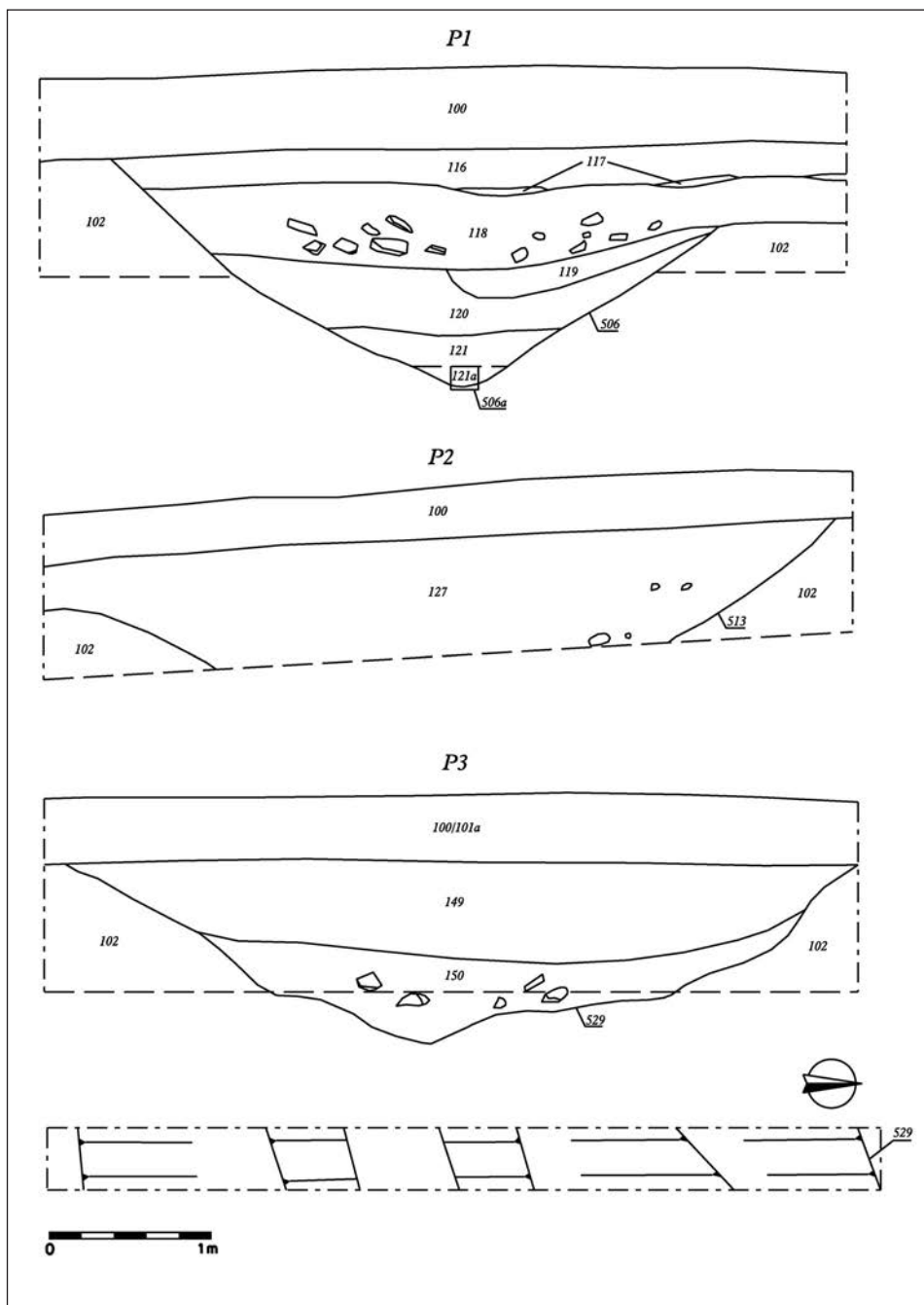
Obr. 3. Rokytná, kostel sv. Leopolda. 1 – zdivo JZ nároží lodi, 2 – zdivo Z ostění vstupu do lodi na J straně, 3 – zdivo SV nároží lodi. Foto R. Procházka.

Fig. 3. Rokytná, Church of St. Leopold. 1 – southwest corner of the nave, 2 – west jamb of the south door entrance to the nave in the south of the Church, 3 – masonry of the northeast corner of the nave. Photo R. Procházka.

Východní řez P3 umožnil znovu studovat příkop v celé hloubce i šířce (529). V tomto úseku byly stěny nejméně pravidelné, zvlněné až stupňovité, severní ve spodní části velmi mírným spádem přecházela v široce rozevřené hrotité dno. Hloubka dosahovala 1,1 m (původně kolem 1,4 m), šířka 4,8 m (proti sprašovému podloží, původně kolem 5,5 m). Stratifikaci vyjadřuje sled 102→529→150→149→100/101a, kde výplň příkopu představují stratigrafické jednotky 149 a 150. V nadloží byla kromě vrstvy 100 rozlišena ještě vrstva 101a – tmavě hnědá až černá plastická hlína s nahodile zastoupenými drobký mazanice a uhlíky; ve výplni 149 – černá plastická s uhlíky; 150 – světle hnědá jílovito-písčítá hlína s velkými lomovými kameny do 30 cm. Rozměry příkopu s původní hloubkou patrně nedosahující 2 m, místy sotva 1,5 m naznačují, že nejde o prvek odpovídající hlavní fortifikační linii. Při prvním pokusu o rekonstrukci jeho průběhu byl jeho úsek vyklenut severně kostela tak, aby se mu vyhnul (Čižmář 2002a; Procházka – Salaš 2009, 34, obr. 4). Nové zpřesněné vynesení jeho trasy však činí pravděpodobným jeho průběh buď těsně při chrámu, nebo dokonce pod ním. Spojnice popsaných řezů totiž tvoří takřka přímku a odděluje severní nejširší část předhradí od zužující se jižní. Nejčlenitější zásyp lze konstatovat v západním řezu P1. Podstatnou část výplně představovala ve všech zkoumaných úsecích zjevně homogenizovaná kulturní vrstva (120, 121, 127, 149), charakter závázky lze přiznat výplním č. 116, 119 a 150 a patrně i 118, kde jde o směs kulturní vrstvy s velkými kameny. Původ koncentrací lomových kamenů zatím nedokážeme vysvětlit, nejčteněji se vyskytly v řezu P1 (j. 506), kde lze tudíž uvažovat o záměrném zaplnění příkopu po uložení vrstvy 120. Ve výplni postrádáme fragmenty malty, které by mohly například naznačovat souvislost s výstavbou kostela. Lze připomenout, že kamenné konstrukce nebyly zjištěny ani v opevnění akropole.

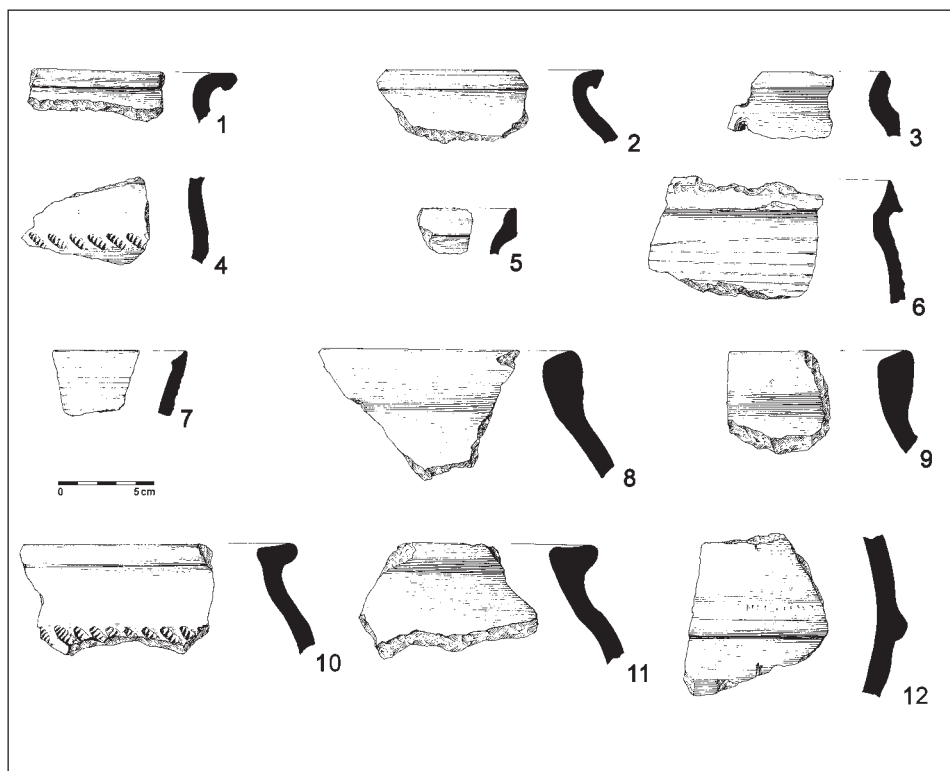
Osídlení doprovází příkop na obou stranách. Vzhledem k nedostatku informací o struktuře zástavby předhradí musíme zatím problematiku jeho funkce nechat otevřenou.

V zásypech všech úseků příkopu se kromě pravěkých reziduí vyskytovala pouze mladohradištní keramika charakteristická pro pokročilé 11., případně 12. století. Pouze v prostředním řezu se ze spodních vrstev 118, 120, 121 podařilo odebrat 9 zlomků keramických dlaždic, a to čtyři z vrstvy 118 (i. č. 281/00-98 až 101) a 5 z výplní 120 a 121 (i. č. 281/00-102 až 106). Bez rozlišení vrstev byl z výplně (vesměs z vrstev 118–121) získán jeden fragment dlaždice (281/00-95), dále odtud pochází 76 zlomků keramiky, jeden brousek z místní pískovcové facie permských slepenců, spodek šestiboké dlaždice (281-00-95). Pomineme-li zlomky tuhových zásobnic, většinou šlo o keramiku bez příměsí tuhy. Okraje hrnců byly zastoupeny jen nečetně, a to sedmi zlomky, z nichž jen dva byly vzhůru vytažené (obr. 5: 6); jeden fragment náležel takzvanému poháru (obr. 5: 7). Sedm okrajů náleželo zásobnicím, z toho čtyři lze charakterizovat jako ranou formu kyjovitých tvarů ještě s nezřetelnou dolní hranou nad hrdlem, tři byly rozšířené a výrazně vodorovně vně protažené (obr. 5: 8–11). Kromě běžné ryté výzdoby výlučně na tělech nádob zastoupené širokými vodorovnými žlábků, vrypy a vlnicemi lze zmínit tři plastické lišty. Dvě jsou ploché, dvě oble trojúhelníkové, připomínající plastickou výzdobu první poloviny 11. století (obr. 5: 12). Podle dosavadních znalostí lze vzhledem k přítomnosti vzhůru vytažených okrajů i charakteru okrajů zásobnic tuto keramiku zasadit do rámce pokročilého 11. až přesněji neurčené části 12. století, nikoliv však na přelom 12. a 13. století či později. Zde by se asi již vyskytly kyjovité okraje zásobnic obdélného profilu s dolní hranou

Obr. 4. Rokytná, předhradí. Řezy příkopem P1–P3. Podle Čižmář 2002b.

Fig. 4. Rokytná, suburb. Sections through the ditch at P1–P3. After Čižmář 2002b.

Obr. 5. Rokytná, předhradí. 1, 2, 4, 6, 7–12 – keramika z výplně příkopu 506 v řezu P1; 3, 5 – keramika z vrstvy 101 před domem č. p. 1 369. Č. 4, 8–12 s příměsí grafitu. Kresba L. Dvořáková.
Fig. 5. Rokytná, suburb. 1, 2, 4, 6, 7–12 – pottery from the filling of the ditch N. 506 in the cut P1; 3, 5 – pottery from the deposit N. 101 before the house N. 1 369. N. 4, 8–12 with graphit-addition. Drawing L. Dvořáková.

zvýrazněnou proti hrdlu, případně výzdoba na vnější ploše vytažených okrajů a na počátku 13. století i výzdoba ozubeným kolečkem.

Jeden zlomek dlaždice i. č. 429 se našel v zásypu jámy 530 před parcelou č. 44 s č. p. 1 344 (vrstva 151: černá, středně ulehlá, jílovitá hlína s uhlíky) asi 85 m severně od předpokládaného průběhu příkopu blíže jeho východnímu konci, to je asi 120 m SVV od kostela. Doprovázely ho zde 32 střepy mladohradištní keramiky obdobného rázu jako v příkopu 506-513-529, fragment železného kování vědra a zvířecí kosti. Poslední úlomek (i. č. 579) pochází z homogenizované vrstvy černohnědé hlíny 101 před domem č. p. 1 369 asi 40 m severozápadně od věže kostela (cca 20 m severně od linie příkopu), kde převažovala mladohradištní keramika, reziduální příměs představoval zlomek nádoby z doby bronzové a nejmladší složku tři fragmenty vrcholně středověké keramiky.

Nálezový soubor dlaždic z Rokytne přináší překvapivě rozšíření dosud známé škály variant motivů románských dlaždic na území českých zemí.¹

1) Dlaždice s motivem ryb (i. č. 281/00-102; obr. 6: 1; 7: 1)

Asi nezajímavější z celého souboru je původně šestiboká dlaždice s motivem ryby. Jedná se o fragment dlaždice se dvěma zachovanými stranami o délkách 11,5 a 12,5 cm, při výšce cca 3,5 cm.² V poměrně jemně vyvedeném reliéfu můžeme vidět dobře zachovaný otisk ryby se znázorněnými ploutvemi, šupinami a okem na hladce provedené hlavě, od zbytku těla oddělené dvojitou linií. Pod tělem je patrný zbytek fragmentárně dochované pásky, celý motiv je pak při okraji rámován jednoduchou plastickou linií, která kopíruje šestiboký tvar dlaždice.

Reliéf je dosti nízký a velmi dobře zachovaný, nejeví známky ošlapání, takže nelze s určitostí říci, zda byla dlaždice vůbec použita. Dlaždice nebyla glazována.

Zlomek pásky pod tělem ryby celkem jednoznačně definuje motiv jako znamení Ryb ve zvěrokruhu. V četných ikonografických pramenech, spojených s kalendáři a měřením času, zejména ve středověkých a raně novověkých knihách hodinek (Hansen 1984, 45; König – Bartz 1998, 76) je znamení Ryb zobrazováno nejčastěji jako dvě ryby nad sebou v opačném postavení, spojené jakýmsi vláknem, jehož konce mají upevněny v tlamách. Stejným způsobem byl zřejmě zobrazen i motiv na dlaždici z Rokytne, polovina dlaždice s druhou rybou se však nedochovala.

Tvarem i motivem je dlaždici z Rokytne blízká známá románská dlaždice z Lito-měřic (Hejdová – Nechvátal 1970, 406–407). Jedná se bohužel o starší nález bez přesnějších nálezových okolností. Další příklad stejného motivu pochází z podlahy kostela sv. Jana Křtitele z Prahy-Dolních Chaber. Dvě ryby spojené vláknem byly vyobrazeny na obdélné dlaždici, datované do třetí čtvrtiny 12. století, bohužel pouze fragmentárně dochované (Merhautová 1988, 44–45).

Je zajímavé, že mimo naše území se s motivem dvou ryb na dlaždicích téměř nesetkáváme. Občas se objevuje motiv jednotlivé ryby, například v opatství ve francouzském Caen (Norton 1992, 129–131) či v německém opatství Bebenhausen (Landgraf 1993/2, 117; Schwitalla 1998, 121), nikoliv však v tomto typickém vyobrazení zvěrokruhu. Ojedinelé je vyobrazení celého zvěrokruhu na podlaze baptisteria ve Florencii, datovaného do 12. století. Zde je motiv na podlaze vytvořen technikou vykládaného mramoru (Landgraf 1993/1, 50; Paolini 2006). V tomto případě je však znamení ryb pojato odlišně; ryby jsou vyobrazeny hlavami k sobě. Zmínit je třeba i podlahu chrámu v jihoitalském Otrantu, tvořenou technikou klasické mozaiky. Zde je drobný motiv Ryb umístěn ve větším medailonu, zobrazujícím tradiční lidské činnosti, spojené s průběhem roku (Hourihane 2007, 26). Fragmentárně dochované mozaikové vyobrazení zvěrokruhu včetně Ryb, datované do 12. století, najdeme i na podlaze kostela ve francouzském St. Omer. Technicky nejbliže jsou dlaždicím s rybami medailony na podlaze katedrály v anglickém Canterbury. Jedná se o menší kruhové kamenné desky, kde byl reliéf vyryt do světlého vápence

¹ Článek je jedním z výstupů výzkumného záměru Archeologického ústavu Akademie věd ČR, Brno, v. v. i., Z80010507 "Pravěký a časné dějinný vývoj ve střední Evropě z pohledu nejnovějších výsledků archeologického bádání na Moravě a ve Slezsku".

² Vzhledem ke značné fragmentárnosti nálezů budou rozměry uváděny jen v případě, kdy je bylo možné bez obtíží rekonstruovat.

a vyplněn tmavou pastovitou hmotou (Norton 2002, 16). Je třeba zdůraznit, že v žádném z uvedených dokladů se nejedná o klasické keramické dlaždice.

Obecně se motiv zvěrokruhu, konkrétně znamení Ryb v evropské románské a gotické architektuře nevyskytuje příliš často, přesto však toto vyobrazení někdy najdeme na tympanonech chrámů (např. Vézelay, Autun v Burgundsku, Civray v jihozápadní Francii, Iffley v Oxfordshire v Anglii), na rozetách gotických katedrál (např. Notre-Dame v Paříži, Angers) či okenních vitrážích (např. ve francouzském Chartres; souhrnně Hourihane 2007). Pro tato vyobrazení je charakteristické spojení zvěrokruhu s ilustracemi provázejícími jednotlivé měsíce v průběhu roku.

Je tedy patrné, že se i v evropském kontextu dlaždice z Rokytné, Litoměřic a Prahy-Dolních Chaběr jeví jako ikonograficky dosti neobvyklé. Předpokládáme-li, že byly dlaždice původně částí většího celku, zvěrokruhu, je s podivem, že se zatím nepodařily nalézt doklady dlaždic s ostatními znameními zvěrokruhu či příbuznými motivy. Hypoteticky můžeme uvažovat i o případné samostatné existenci těchto motivů, kdy by původní motiv znamení zvěrokruhu částečně přejal další ikonografický význam. V kontextu sakrální architektury bychom snad mohli uvažovat o motivu velkého postu před Velikonocemi, který se časově zhruba kryje s časem astronomického znamení Ryb.

2) Dlaždice s motivem jelena (i. č. 281/00-579; obr. 6: 2)

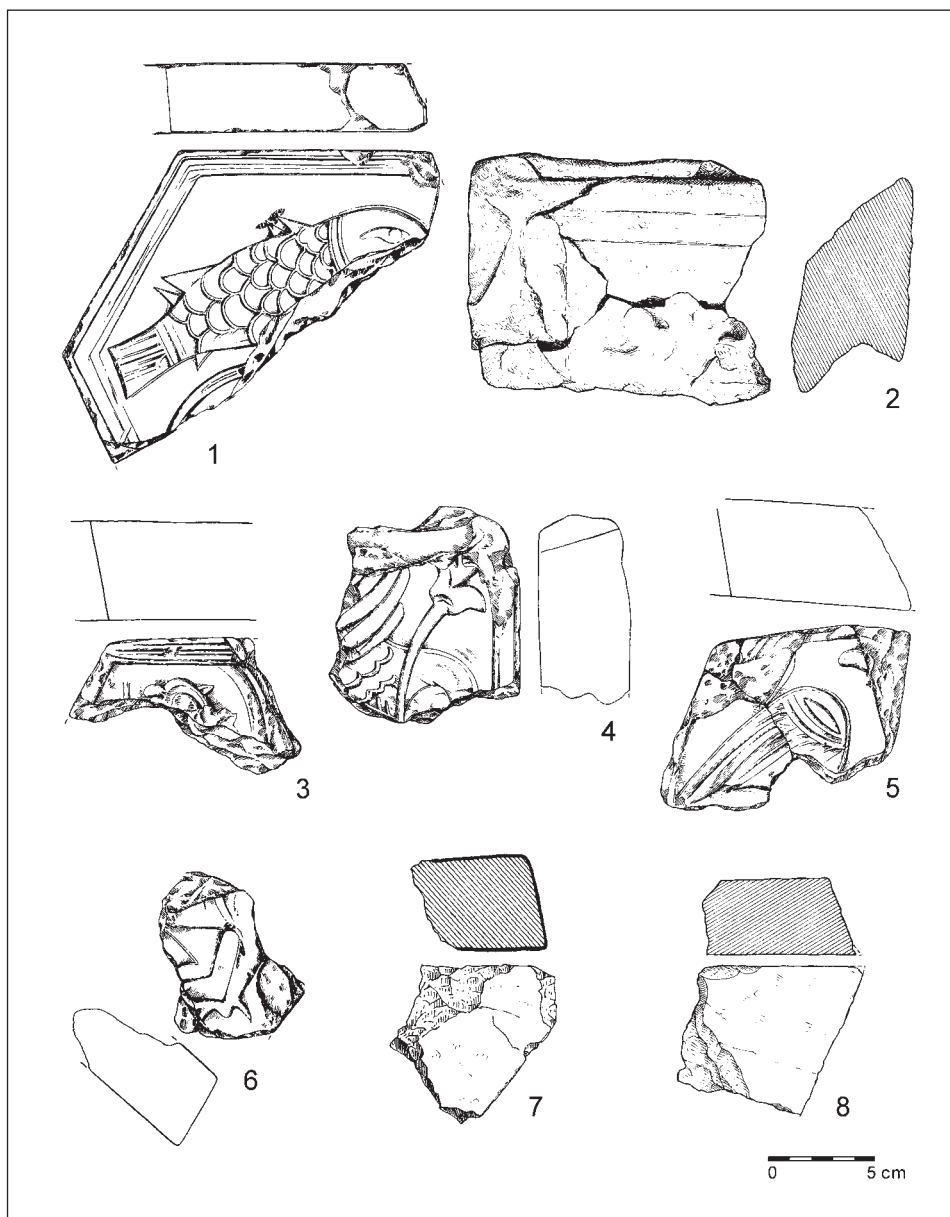
Dobře identifikovatelnou je i dlaždice, na níž můžeme vidět setřený zbytek motivu jelena. Jedná se o pravoúhlý fragment, vysoký cca 5 cm, z něhož se zachoval levý horní roh, na němž je rozeznatelná část paroží. Motiv je lemován silnější nestrukturovanou plastickou páskou, z níž směrem do rohu vystupuje drobný dekorativní výčnělek. Dlaždice nese stopy opotřebení, středně vysoký patrně hrubší reliéf je však dobře rozeznatelný. Materiál dlaždice je dosti nehomogenní, dlaždice nebyla glazována.

Motiv jelena patří mezi poměrně častá vyobrazení na gotických dlaždicích. V kontextu českých zemí i v Evropě se může jednat o obraz samotného jelena, jaký nacházíme na dlaždicích z hradu Zvíkova, Nečina na Příbramsku či Milevska (typ 105 a 122 podle Hejdové – Nechvátala 1970, 165, 175; Břicháček 2007, 64; další analogie Landgraf 1993/2, 51–75), nebo o vyobrazení jelena s dalším útočícím zvířetem, dochované na dlaždici s jelenem a vlkem z hradu Zvíkova a Pražského hradu (typ 106 podle Hejdové – Nechvátala 1970; Frolík 1999, 208). Eleonore Landgraf (1993/2, 11–27) tento motiv interpretuje spíše jako lovecký, v tomto pojetí by se tedy nejednalo o vlka, ale o psa v závěru štvavnice na jelena.

Vzhledem k pouze fragmentárnímu dochování dlaždice z Rokytné není možné určit, o jaký typ vyobrazení přesně jde. Oba motivy však můžeme zařadit spíše mezi dekorativní, u nichž nepředpokládáme další významové roviny.

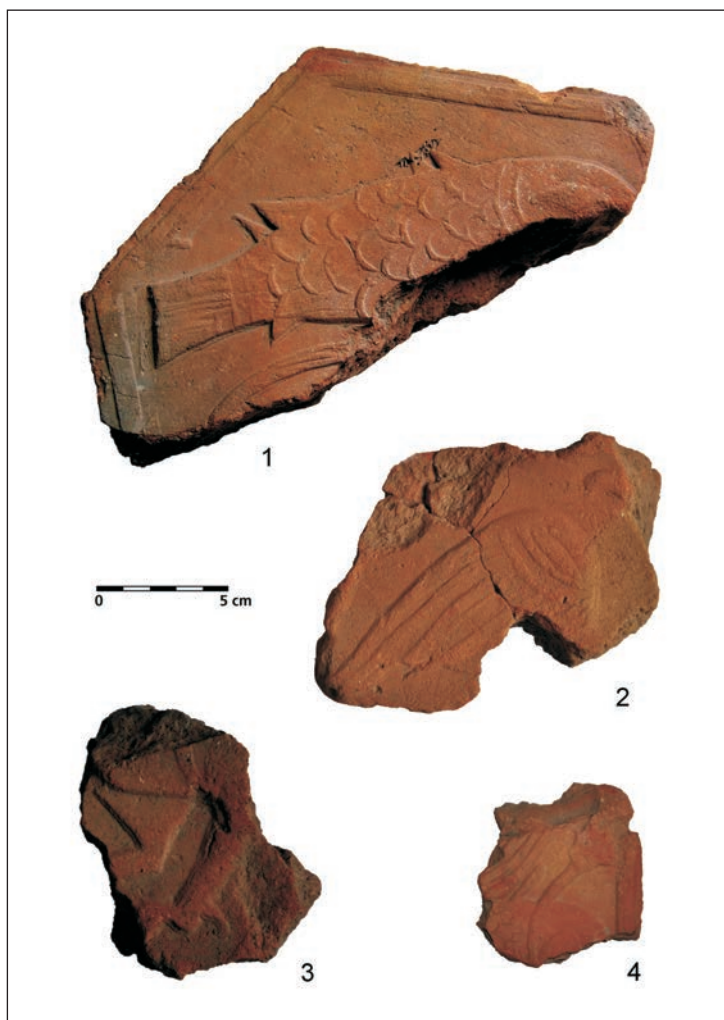
3) Dlaždice s motivem gryfa (i. č. 281/00-104; obr. 6: 4; 7: 4)

Jedná se o fragment dlaždice s částečně zachovaným reliéfem. Původně zřejmě šesti-boká dlaždice, vysoká cca 4,8 cm byla vyrobena z překvapivě hrubého materiálu, s nímž kontrastuje jemný přetah povrchu reliéfu. Na zachovaném zlomku můžeme spatřit zvířecí hlavu se zobákem a uchem, část jednoho a náznak druhého křídla. Lze uvažovat jak o vyobrazení gryfa, tak blíže neidentifikovatelné ptačí postavy, vzhledem k náznaku uší

Obr. 6. Rokytná, předhradí. Fragmentsy keramických dlaždic. 1 – i. č. 281/00-102; 2 – i. č. 281/00-579; 3 – i. č. 281/00-105; 4 – i. č. 281/00-104; 5 – i. č. 281/00-103; 6 – i. č. 281/00-429; 7 – i. č. 281/00-100; 8 – i. č. 281/00-101). Kresba L. Dvořáková.

Fig. 6. Rokytná, suburb. Fragments of ceramic tiles. 1 – inv. ref. 281/00-102; 2 – inv. ref. 281/00-579; 3 – inv. ref. 281/00-105; 4 – inv. ref. 281/00-104; 5 – inv. ref. 281/00-103; 6 – inv. ref. 281/00-429; 7 – inv. ref. 281/00-100; 8 – inv. ref. 281/00-101. Drawing L. Dvořáková.

Obr. 7. Rokytná, předhradí. Fragmentsy keramických dlaždic. 1 – i. č. 281/00-102; 2 – i. č. 281/00-103; 3 – i. č. 281/00-429; 4 – i. č. 281/00-104. Foto K. Fleková.

Fig. 7. Rokytná, suburb. Fragments of ceramic tiles. 1 – inv. ref. 281/00-102; 2 – inv. ref. 281/00-103; 3 – inv. ref. 281/00-429; 4 – inv. ref. 281/00-104. Photo K. Fleková.

se však přikláníme spíše k první možnosti. Celý motiv je rámován plastickou páskou, avšak nekvalitně provedenou. Její šíře na zachovaném zlomku dlaždice silně kolísá. Reliéf je mírně setřený, hlavně však druhotně značně poškozený. Celek působí spíše druhořadým dojmem, jako by byla původně kvalitní předloha převedena na neobratně zhotovenou dlaždici.

Motiv gryfa je na dlaždicích velmi častý, nacházíme ho jak na románských, tak na gotických dlaždicích. Na našem území můžeme zmínit nejstarší dlaždice vyšehradského typu (souhrnně Hejdová – Nechvátal 1970, 397–407; Merhautová 1988, 9–29; Zápotocký 1992, 212; Boháčová – Špaček 1999, 487–510; Vařilová 2001, 515–563; Čech 2004, 54–114; Čiháková – Müller 2006, 100–116), motiv gryfa nalezneme i na mladších románských dlaždicích z Ostrova u Davle (Merhautová 1988, 69–72), stejně jako na gotických dlaždicích z Milevska (Břicháček 2007, 93–94) a Zvíkova (Hejdová – Nechvátal 1970, 152, 160).

4) Dlaždice s motivem gryfa (i. č. 281/00-105; obr. 6: 3)

Na zlomku pravděpodobně pravoúhlé dlaždice, vysoké cca 4,5 cm je patrný dobře zachovaný reliéf. Můžeme rozeznat část těla zvířete s náznakem zadní nohy, část křídla a ocas, jehož zakončení bylo zřejmě dekorativně rozvinuto. Na těle je drobnými obloučky znázorněno pokrytí těla buď peřím, nebo šupinami. Reliéf je opět ohraničen plastickou páskou. Materiál dlaždice je relativně kvalitní s povrchem jemně upraveným přetahem, dlaždice nebyla glazována. Vzhledem k části vyobrazení, které se dochovalo, můžeme motiv určit s velkou pravděpodobností jako gryfa (viz č. 3).

5) Dlaždice s motivem ptačí postavy (i. č. 281/00-103; obr. 6: 5; 7: 2)

Fragment dlaždice je pokryt částí dobře zachovaného reliéfu, zobrazujícího zřejmě ptačí postavu. Dlaždice je vyrobena z poměrně jemné keramické hmoty se světlým přetahem. Její původní tvar ani rozměry není možné spolehlivě rekonstruovat, výška dlaždice je cca 5 cm. Na zachovaném zlomku vidíme téměř celé křídlo a část zobáku. Mohlo by se jednat o vyobrazení orla nebo orlice, nemůžeme však vyloučit ani další varianty. Různá vyobrazení ptačích postav nacházíme na dlaždicích z Prahy-Dolních Chaber, kde bývají součástí složitějších reliéfů, například výjevu biblického stromu života (Merhautová 1988, 42–47), či na mladších dlaždicích z Milevska (Břicháček 2007, 67–68, 72).

V případě dlaždice z Rokytne se vzhledem k rozměrům zachovaného reliéfu zdá pravděpodobnější, že se jedná o motiv orla či orlice. Na našem území jej nacházíme spíše až v období gotického stylu, na dlaždicích z Písku a Zvíkova (Hejdová – Nechvátal, 1970, 159–170) či Pražského hradu (Frolík 1999, 112), četné další doklady pro německé prostředí uvádí E. Landgrafová (1993/2, 29–51).

6) Neurčená reliéfní dlaždice (i. č. 281/00-429; obr. 6: 6; 7: 3)

Další dlaždice je opět pouze zlomkem, zřejmě ale měla šestiboký tvar, při výšce cca 4 cm. V dobře zachovaném, mírně sešlapaném reliéfu je patrné torzo zvířecí postavy, sestávající ze dvou zadních končetin, zakončených mohutnými drápy. Na trupu je patrná plasticky vystupující linie, která by případně mohla odpovídat zbytku postroje nebo ocasu ovinutému kolem zadních nohou, jak jej můžeme spatřit například na dlaždici se lvem vyšehradského typu (Hejdová – Nechvátal 1970, 398). Bližší identifikace motivu vzhledem k nedostatku analogií prozatím není možná, charakter drápů se zdá spíše ptačí, stejně dobře se však může jednat o jiné zvíře či bájnou bytost.

7) Neurčená reliéfní dlaždice (i. č. 281/00-99)

Zlomek pravoúhlé dlaždice, vysoké cca 4 cm se zbytkem nezřetelného reliéfu. Z původního motivu dnes můžeme rozpoznat pouze zvlněnou linii a plastickou pásku, která celý motiv rámovala. Vzhledem k asymetričnosti zachovaných stop lze usuzovat spíše na figurální či zvířecí než ornamentální motiv.

Dlaždice je vyrobena z relativně hrubého materiálu a je silně ošlapána, přesto je zřejmé, že nebyla původně glazována. Nezachovaly se ani stopy jemného přetahu.

8) Neurčená reliéfní dlaždice (i. č. 281/00-98)

Jedná se o zlomek reliéfní dlaždice neurčitelného tvaru, na níž se zachovala pouze část plastické pásky při okraji.

9) a 10) Nereliéfní trojúhelníkové dlaždice (i. č. 281/00-100, 281/00-101; obr. 6: 7, 8)

Dva fragmenty dlaždic se svým charakterem značně odlišují od zbytku nálezového souboru. Dlaždice vysoké cca 3,5 cm měly zřejmě původně tvar téměř rovnostranného trojúhelníku (jediný zjistitelný úhel kolem 65 a 67°), vzhledem k neúplné zachovalosti však musíme vzít v úvahu i tvar kosočtverce. Stěny dlaždic jsou skosené tak, že plocha povrchu je větší než plocha spodní strany. Materiál dlaždice je šedý, pravděpodobně díky redukčnímu výpalu, na povrchu se zachovaly zbytky tmavé polevy.

11) Neurčitelný zlomek dlaždice (i. č. 281/00-106)

Mezi dlaždice byl zařazen na základě charakteru keramické hmoty.

Interpretace nálezů

Nálezový celek z Rokytne tvoří 11 fragmentů dlaždic, z nichž osm je zdobeno reliéfem, dvě jsou hladké, pokryté glazurou a jednu nelze identifikovat. Bylo rozpoznáno šest různých výtvarných motivů, k žádnému z nich se však nepodařilo nalézt přímou analogii.

Skupina působí dost nesourodým dojmem. Kolísá jak kvalita použitého materiálu, tak pečlivost provedení, výška, jemnost a styl reliéfu i tvar dlaždic. Zásadní rozdíly v keramické hmotě se však zatím provedením chemických analýz nepotvrdily.³ Většina dlaždic je nepříliš opotřebovaná s dobře zachovanými motivy, v nálezovém souboru je ale i dlaždice s téměř ošlapaným reliéfem (i. č. 281/00-99). Skupinu nálezů tedy nelze považovat za nepoužitý odpad vyhozený již při stavbě. Nemůžeme ani s jistotou prohlásit, že uvedené dlaždice pocházejí z jediné podlahy. Mohlo se jednat o více stavebních fází, stejně tak ale mohla vedle sebe existovat odlišně pojatá podlahová pole.

³ Sdělení Ing. Alexandry Kloužkové, CSc., z Ústavu skla a keramiky Vysoké školy chemicko technologické.

Kombinace šestibokých a pravoúhlých dlaždic je dobře známá z podlah vyšehradského typu (Hejdová – Nechvátal 1970, 397–407; Merhautová 1988, 9–29), tam jsou ovšem čtvercové dlaždice pokryty čistě ornamentálním motivem a vytvářejí rámec pro ústřední kombinace šestibokých dlaždic s figurálními motivy. V případě Rokytne jsou však motivy na pravoúhlých dlaždicích také figurální. Zlomky pravděpodobně trojúhelníkových dlaždic mohly sloužit k vyplnění prostoru mezi šestibokými dlaždicemi. Od nich se odlišují redukčním výpalem a použitím glazury, což by samo o sobě této interpretaci nebránilo. S dlaždicemi tvaru trojúhelníku se setkáváme jednak v kontextu dlaždic vyšehradského typu (Hejdová – Nechvátal 1970, 397–407; Merhautová 1988, 9–29), v Dolních Chabrech (Ledvinka 2000, 105) a na Pražském hradě (Hrdlička 1997, 649–662; Frolík 1999, 204), jednak později jako součást gotických geometrických mozaikových dlažeb, jaké nacházíme na Moravě například na Velehradě (Pojsl 1977, 68–72) či Tišnově (Belcredi 1993, 315–342) a Brně (Peška 1994, 297–306). Vzhledem k charakteru trojúhelníkových dlaždic bychom mohli hypoteticky uvažovat i o existenci mladší gotické mozaikové geometrické dlažby, pro niž by hovořilo použití glazury, očividně záměrný redukční výpal a skosené boční stěny dlaždic, které umožňovaly minimalizovat spáry při pokládce. Ačkoliv to pro románské dlažby není typické (k této problematice u vyšehradského typu blíže Čiháková – Müller 2006, 112), na některých rokytenských dlaždicích mírné skosení pozorujeme (např. dlaždice s torzem zvířecí postavy i. č. 281/00-429). Spíše tedy můžeme dlaždice tvaru trojúhelníku a šestiboké dlaždice považovat za součást jediného schématu.

Dalším zajímavým momentem u dlaždic z Rokytne je i výše zmiňované kolísání kvality provedení. Ačkoliv se očividně jedná o stejný typ, svírají strany obou trojúhelníkových dlaždic mírně rozdílné úhly. Dlaždice s motivem znamení Ryb zase není přesným šestiúhelníkem, její tvar je lehce deformován různou délkou stran. Tyto nepřesnosti mohly působit potíže při pokládce podlahy a kazit výsledný estetický dojem.

Problematické zůstává i použití dlaždice s motivem Ryb. Jak už bylo uvedeno výše, jestliže bychom ji interpretovali jako součást zvěrokruhu, pak bychom v drobné rokytenské stavbě museli předpokládat podlahu, jejíž náročnost by odpovídala spíše velkým románským bazilikám. Samostatné použití motivu je otázkou ikonografického významu, avšak z našeho území disponujeme již třemi nálezy keramické dlaždice s motivem znamení Ryb, aniž bychom našli nějaké náznaky existence dalších motivů znamení zvěrokruhu.

Rozmanitost dlaždic z Rokytne překvapuje i v souvislosti s kostelem sv. Leopolda, ve kterém předpokládáme jejich použití. Drobná stavba svým vzezřením nijak nenaznačuje, že bychom zde měli v období románského slohu předpokládat náročnější úpravu interiéru, pokud nepřipustíme její existenci ještě v době trvání správného centra. Tato situace však není ojedinělá, v jistém smyslu podobný paradox nacházíme i v případě kostela sv. Jana Křtitele v Praze-Dolních Chabrech. Jeho druhá fáze, rotunda snad z první poloviny 12. století byla vybavena velmi variabilní dlažbou, v rámci níž bylo zatím rozeznáno asi 21 typů reliéfních dlaždic (Dragoun – Tryml 1977, 220–224; Merhautová 1988, 36–47).

Datování

Určení doby vzniku středověkých dlaždic stále působí obtíže. Ikonografický rozbor motivů většinou ukáže jejich výskyt v příliš dlouhém časovém úseku, stylová analýza pak tento úsek sice často dokáže zkrátit, přesto se stále pohybujeme v intervalech desítek let. Asi nejpřesnější určení stáří dlaždice je buď srovnání s dobře datovanou analogií, nebo nález dlaždice v jednoznačně interpretovatelné archeologické situaci.

Nálezové okolnosti dlaždic z Rokytne bohužel přesnější datování neumožňují. Škála identifikovaných motivů se může vyskytovat od nejstarších po vrcholně středověké dlaždice. Jedině motiv jelena je charakteristický spíše pro gotické dlaždice, i zde však můžeme nalézt výjimky. Kupříkladu z německého cisterciáckého kláštera Eberbach známe dlaždice s jelenem datované již do druhé třetiny 12. století (Landgraf 1993/2, 52).

Odhlédneme-li od rozdílů mezi jednotlivými dlaždicemi z Rokytne a naopak pokusíme-li se je celkově charakterizovat, můžeme uvedený soubor označit s výhradami jako pozdně románský. Za období jeho vzniku je možné považovat časový úsek zhruba od poloviny 12. do poloviny 13. věku. Opony tohoto předpokladu jsou spíše nepřímé, chronologie dlaždic na území českých zemí je stále diskutovaná (Hejdová – Nechvátal 1970; Merhautová 1988) a srovnatelné nálezy ze zahraničí prozatím chybí. Stylově pokročilejší dlaždice z Rokytne se zřejmě uplatnily až po vyznění nejstaršího horizontu dlaždic vyšehradského typu, za hranici jejich výskytu pak můžeme spolehlivě považovat nástup geometrických i figurálních gotických dlaždic po polovině 13. století.

V každém případě můžeme soubor dlaždic z Rokytne považovat za výjimečný v kontextu nálezů z českých zemí, a to zejména dobře dochovanou dlaždicí s motivem znamení Ryb ze zvěrokruhu.

Doprovodné archeologické nálezy časové zařazení dlaždic nikterak neulehčují, neboť keramický soubor spíše náleží pozdnímu 11. až přesněji nevymezené části 12. století, nikoliv však přelomu 12. a 13. století. Je sice zjevné, že spodní část výplně příkopu tvořila přemístěná kulturní vrstva z okolí, nicméně její usazení až ve vrcholném středověku, jak by naznačoval zlomek zvonovité pokličky v úseku jámy 506 (P1), se nezdá pravděpodobné. Ve 13. století musel být příkop již nefunkční, přinejmenším zčásti zanesený, neboť vůbec nekoresponduje s půdorysem historického jádra vsi a pravděpodobně ani s kostelem, který ho možná dokonce překrývá. Pozice dlaždic však naznačuje, že se začaly ukládat v době, kdy měl příkop ještě v zásadě původní tvar. Obdobná keramika doprovázela jeden zlomek šestiboké dlaždice v jámě 530. Věrohodné interpretaci dlaždic z Rokytne brání tudíž zatím nevysvětlitelný rozpor mezi jejich datováním z uměleckohistorického hlediska a časovým zařazením doprovodné keramiky odpovídající pravděpodobně funkci příkopu jako jakési dělící linie uplatněné ještě v době života hradu. Vztah dlaždic k mladohradištní keramice potvrzuje i struktura souboru z jámy 530. Tyto zatím neřešitelné problémy umocňuje ještě dosti pravděpodobná superpozice kostela, se kterým lze dlaždice nejpravděpodobněji spojit, nad příkopem, ve které se našly. Zdá se, že bez dalších nálezů průlomového významu, jakými by bylo například upřesnění datování chrámu, jednoznačné určení jeho vztahu k příkopu, nález dlaždic *in situ* a podobně, nelze dospět k jednoznačným závěrům.

Popis vrstev v řezech příkopem (obr. 4)

100 – tmavě hnědá, středně ulehlá, prachová hlína; 101 – tmavě hnědá až černá, středně ulehlá, jílovitá hlína s nahodile zastoupenými drobkami mazanice a uhlíků; 102 – okrová, ulehlá, jílovitá spraš; 116 – tmavě hnědá, středně ulehlá, jílovitá hlína s oblázky a přepálenými lomovými kameny do 30 cm (po 20 %); 117 – žlutý tuhý jíl; 118 – tmavě hnědá, středně ulehlá, jílovitá hlína s keramikou a dalšími artefakty, lomovými kameny o max. průměru do 30 cm (30 %) a drobkami uhlíků (20 %); 119 – vrstva vypálené mazanice destruktivního charakteru; 120 – černá až hnědá, středně ulehlá, jílovitá hlína; 121 – tmavě hnědá, středně ulehlá, jílovitá hlína promísená okrovou jílovitou spraší s nahodilým podílem oblázků do 5 cm, ve dně patrná stopa po dřevěném sloupku či vodorovném trámku; 127 – černá, středně ulehlá, jílovitá hlína s nahodilými lomovými kameny do 20 cm, drobkami uhlíků, zlomky mazanice do 2 cm a říčními oblázky (20 %) ve výplni; 149 – černá, středně ulehlá, jílovitá hlína s uhlíky (20 %); 150 – světle hnědá, ulehlá, jílovitopísčité hlína s lomovými kameny do 30 cm (20 %).

Literatura

Adam, D. 2004: *Staré stezky na Ivančicku*. Rukopis doktorské disertační práce, přírodovědecká fakulta Masarykovy university, Brno.

Belcredi, L. 1993: *Archeologický výzkum kaple svatě Kateřiny a areálu kláštera Porta coeli v Předklášteří u Tišnova*, *Archaeologia historica* 18/93, 315–342.

Boháčová, I. – Špaček, J. 1999: *Podlahové dlaždice z archeologických výzkumů v okolí baziliky sv. Václava ve Staré Boleslavi*, *Archeologie ve středních Čechách* 3/2, 487–510.

Břicháček, P. 2007: *Nebe a peklo na zemi. Románské a raně gotické dlaždice z milevské premonstrátské kanonie*. Milevsko.

CDB: *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae I, III/1, IV/1*, edd. G. Friedrich, J. Šebánek, S. Dušková. Pragae 1904–1907, 1942, 1962.

Čech, P. 2004: *Žatec v raném středověku (6. – počátek 13. století)*. In: Holodňák, P. – Ebelová, I. (ed.), *Žatec*, 54–114. Praha.

Čiháková, J. – Müller, M. 2006: *Zpráva o nálezů rotundy sv. Václava na Malostranském náměstí v Praze*, *Zprávy památkové péče* 66/2, 100–116.

Čižmář, Z. 2002a: *Moravský Krumlov (k. ú. Rokytňá, okr. Znojmo)*, *Přehled výzkumů* 43, 275–276.
- **2002b:** *Rokytňá 2001*. Nálezová zpráva č. j. 56/02, archiv Ústavu archeologické památkové péče Brno.

- **2003:** *Rokytňá (okr. Znojmo)*, *Přehled výzkumů* 44, 274–275.

- **2004:** *Rokytňá (okr. Znojmo)*, *Přehled výzkumů* 45, 240–241.

Demek, J. (ed.) et alii 1987: *Zeměpisný lexikon ČSR. Hory a nížiny*. Praha.

Doležel, J. 2002: *Dějiny Ivančic ve středověku*. In: Čejka, J. (ed.), *Ivančice. Dějiny města*, 67–173. Ivančice.

Dragoun, Z. – Tryml, M. 1977: *Předběžné výsledky archeologického výzkumu kostela sv. Jana Křtitele v Dolních Chabrech (Praha 8)*. In: Richter, M. (red.), *Středověká archeologie a studium počátků měst*, 220–224. Praha.

Frolík, J. 1999: *Dlaždice 12.–13. století z Pražského hradu*, *Castrum Pragense* 2, 203–217.

- Hansen, W. 1984:** *Kalenderminiaturen der Stundenbücher. Mittelalterliches Leben in Jahreslauf.* München.
- Hejdová, D. – Nechvátal, B. 1970:** *Raně středověké dlaždice v Čechách I, II,* Památky archeologické 61, 100–183, 395–471.
- Horák, F. – Chramosta, E. 1923:** *Cesta Liběcká v dějinných proměnách, se stezkami vedlejšími a strážnicemi.* Praha.
- Hosák, L. 1938:** *Historický místopis země Moravskoslezské.* Praha.
- **1964:** *Příspěvek k počátkům moravských měst,* Vlastivědný věstník moravský 16/1961–1964, 32–49.
- Hourihane, C. (ed.) 2007:** *Time in the medieval world. Occupations of the months and signs of the zodiac in the Index of Christian Art.* Princeton.
- Hrdlička, L. 1997:** *K výpovědi stratigrafického vývoje Pražského hradu,* Archeologické rozhledy 49, 649–662.
- Jan, L. 1997:** *Několik poznámek k nejstarší církevní organizaci na Znojemsku,* Časopis Matice moravské 116, 39–51.
- Jaroš J. 1964:** *Výsvětlivky ke geologické mapě M33-105-D Ivančice.* Rukopis, Ústřední ústav geologický, 1–118. Praha.
- Konečný, L. J. 1996:** *Románský kostel sv. Petra a Pavla v Řezovicích.* Brno.
- Konečný, L. J. – Kuča, K. 1988:** *Zjišťovací průzkum a rekonstrukce románského kostela sv. Petra a Pavla v Řezovicích,* Archaeologia historica 13/88, 385–401.
- König, E. – Bartz, G. 1998:** *Das Stundenbuch: Perlen der Buchkunst. Die Gattung in Handschriften der Vaticana.* Stuttgart.
- Landgraf, E. 1993:** *Ornamentierte Bodenfliesen des Mittelalters in Süd- und Westdeutschland 1150–1550. Teil 1–3.* Stuttgart.
- Ledvinka, V. 2000:** *Zrod politického, hospodářského kulturního centra státu v 9.–13. století.* In: Ledvinka, V. – Pešek, J. (ed.), Praha, 45–105. Praha.
- Merhautová, A. 1988:** *Skromné umění. Ostrovská zdobená terakota.* Praha.
- Měřínský, Z. 1981:** *Přehled dosavadního stavu výzkumu fortifikací 11. až počátku 16. století na Moravě a ve Slezsku (hradiště a hrady),* Archaeologia historica 6/81, 147–197.
- Nekuda, V. 1961:** *Zaniklé osady na Moravě v období feudalismu.* Brno.
- Norton, Ch. 1992:** *Carreaux de pavement du moyen âge et de la renaissance. Collections du musée Carnavalet.* Paris.
- **2002:** *The luxury pavement in England before Westminster.* In: Grant, L. – Mortimer, R. (ed.), Westminster Abbey. The Cosmati pavements, Courtauld research papers 3. Aldershot.
- Novotný, B. 1975:** *Rokytná (okr. Znojmo). Nálezová zpráva č. j. 1296/75, uložená v archivu Archeologického ústavu AV ČR, Brno, v. v. i. Brno.*
- **1981a:** *Archeologický výzkum hradu „Rokyten“ na Moravě z 11. až první poloviny 12. století, jeho hradský obvod a románský dvorec Řezovice,* Archaeologia historica 6/81, 221–238.
- **1981b:** *Výzkum výšinného mladohradištního opevnění Rokytné na Moravsko-Krumlovsku, jeho hradský obvod a románský dvorec Řezovice,* Vlastivědný věstník moravský 33, 285–299.
- Novotný, V. 1913:** *České dějiny. I.2. Od Břetislava I. do Přemysla I.* Praha.
- Paolini, C. 2006:** *Il pavimento del Battistero di Firenze.* Firenze.
- Peška, M. 1994:** *Nález středověké mozaikové dlažby v katedrále sv. Petra a Pavla v Brně,* Pravěk Nová řada 4, 297–306.

- Pojsl, M. 1977:** *Raněstředověká mozaiková dlažba na Velehradě*, *Vlastivědný věstník moravský* 29, 68–72.
- Procházka, R. 1985:** *Záchranný výzkum mladohradištního hradiska v Moravském Krumlově-Rokytné*, *Přehled výzkumů* 1983, 50–51.
- **2009:** *Vývoj opevňovací techniky na Moravě a v českém Slezsku v raném středověku*. Brno.
- Procházka, R. – Salaš, M. 2009:** *Raně středověké osídlení Moravskokrumlovska*. In: Fišer, Z. (ed.), *Moravský Krumlov ve svých osudech*, 31–38. Brno.
- Richter, V. 1957:** *Rokytnice nad Rokytnou a Rokytná*, *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity* VI, F1, 17–27.
- Samek, B. 1999:** *Umělecké památky Moravy a Slezska. 2. J/N*. Praha.
- Schwitalla, U. 1998:** *Varietas pavimentorum. Die mittelalterlichen ornamentierten Bodenfliesen der Zisterzienserabtei Bebenhausen*. Stuttgart.
- Soukupová, H. 2000:** *Anežský klášter v Praze*. Praha.
- Vařilová, Z. 2001:** *Surovinové zdroje a provenience románských terakotových dlaždic*, *Archeologické rozhledy* 53, 515–563.
- Vermouzek R. 1988:** *Znojemská cesta*, *Jižní Morava* 24/27, 115–132.
- **1990:** *Znojemská cesta, západní větev*, *Jižní Morava* 26/29, 19–39.
- Zápotocký, M. 1992:** *Raně středověké sídelní komory na dolní Ohři*, *Archeologické rozhledy* 44, 185–215.

A find of romanesque paving tiles from Rokytná

In the 11th and 12th century the Rokytná site was an important administrative centre fortified by an earthen rampart and palisade. In the outer part of the two-piece area is situated the late romanesque church, maybe a little later than the earthwork and successor of an older sanctuary. The church was first directly mentioned in 1247. It was a several years ago gifted to the St. Francis Hospital in Prague together with the former probably great parish church in Hradiště at Znojmo.

During the rescue excavation in the local pipeline-trace in 2000–2001 a ditch was documented in three places in the outer part of the castle, which divided transversely the suburb-area of the stronghold into two parts. Probably the existing church is younger than the ditch. In the lower part of the ditch west of the church tower 9 fragments of late romanesque ceramic paving tiles were found. One other fragment came from the area 101 in front of house N. 1 369, the second from pit N. 530, both in the northern, i.e. in the inner part of the suburb. All together, 8 pieces represented relief-decorated tiles, partly hexagon-, partly square- or maybe rectangular shaped. As to the motifs, we could distinguish 6 types – two fishes of the high quality facture, deer, griffin, bird (eagle or eaglet), an undetermined animal with strong claws for feet, the rest could not be determined having regard to their small size. Two fragments presented most probably a triangle-type. The group of tiles has the different quality and the foot worn-degree. We could find several analogies of the motifs from Rokytná. The most interesting fishes as the part of zodiac-signs we know from Litoměřice or Dolní Chabry near Prague, outside the country we meet it very rarely and not on ceramic tiles. It is not certain that all the tiles come from

one floor, or maybe one phase, although the chemical and petrographical analysis shows relatively high similarity for the three researched samples.

On the basis of an art-historical analysis one could date the discovered tiles to the late 12th and 1st half of the 13th century, but the pottery in the ditch and pit N. 530 is not earlier than the late 11th–12th century, and certainly older than the end of the 12th century. We can hardly imagine the removal of the romanesque floor earlier than in the late 13th century, when the ditch had to be out of use. On the other hand, the tiles doubtless came from an ecclesiastical building. Our current knowledge is not sufficient to solve the question of the original placement of the tiles without excavation inside the church itself to win clear proof of the relation of the sanctuary and ditch or to find any paving tiles *in situ*.

Románské pozůstatky kostela sv. Petra a Pavla v Bohnicích

Romanesque remains of the Church of St. Peter and St. Paul in Bohnice

ZDENĚK DRAGOUN – MICHAL TRYML

Presentation of the uncovered parts of the Romanesque phase of the Church of St. Peter and St. Paul in Prague 8 – Bohnice. The western wall of the nave is what remains from the original building, consecrated in 1158.

Prague – Romanesque architecture – single-nave church – block masonry

Pražské Bohnice, dnes součást Prahy 8, patří mezi četné vsi zázemí pražského historického jádra, vybavené románskými sakrálními stavbami (obr. 1). Existence románské stavební fáze bohnického kostela byla od 18. století spolehlivě doložena dochovanou konsekrační listinou, nalezenou ve zdejší oltární menze, která zaznamenává svěcení kostela v roce 1158 biskupem Danielem, s potvrzením pravosti ostatků králem Vladislavem I. a jeho manželkou Juditou, když za stavebníka chrámu je v ní označen vyšehradský probošt Gervasius (CDB I, 178–179, č. 182). Stejně osoby se vyskytují i při zakládání dalších sakrálních staveb v Praze (Dragoun 2009, 182–183). Autentika je zajímavá v celé řadě ohledů. Výčet ostatků je zřetelně strukturován. Podle dobového úzu, známého například z liturgických knih (za upozornění děkujeme M. Dragounovi), jsou nejdříve uvedeny ostatky související s příslušníky svaté rodiny (sv. Kříž, sv. hrob, P. Marie). Následují ostatky sv. Jana Křtitele a apoštolů (sv. Petr, sv. Ondřej), poté mučedníků, mezi nimiž stojí na prvním místě sv. Štěpán prvomučedník, provázen dalšími, shodou okolností výlučně zemskými patrony (sv. Vít, sv. Václav, sv. Vojtěch, sv. Benedikt, sv. Jan, sv. Matouš, sv. Izák a sv. Kristin – poslední pětice náleží sv. Pěti bratřím) a dále vyznavačů (sv. Mikuláš, sv. Benedikt, sv. Gothard a sv. Jiljí). Řadu uzavírají ženské světice (v pořadí sv. Máří Magdaléna, sv. Valpurga a sv. Ludmila). Z textu písemnosti, kde podepsaní potvrzují pravost ostatků, nevyplývá zřejmě jejich nesporná přítomnost při slavnostním aktu, ačkoliv je většinou předpokládána. Právě u Bohnic byla v literatuře ostře napadena s tím, že v inkriminovanou dobu (30. května 1158) byl Vladislav již na cestě k Milánu (Vacek 1893, 90). Nutno poznamenat, že tato připomínka by se netýkala jen Vladislava, protože účastníky jízdy byl jak biskup Daniel, tak probošt Gervasius (Novotný 1913, 885), takže by se

Obr. 1. Praha 8 – Bohnice. Situace historického jádra obce na mapě stabilního katastru z let 1840–1842.

Fig. 1. Prague 8 – Bohnice. Position of the historical centre of the municipality on a map of the stable cadastre from 1840–1842.

slavnostní akt nemohl v inkriminovaném datu vůbec odehrát. Vojsko se na cestu vydalo zřejmě již na konci května, ale král se jmenovanými mohl vyrazit o nějaký den později (Novotný 1913, 883, 884). Problémy s královnou přítomností nejsou ani u Danielových dalších svěcení kostelů doložených autentikami v roce 1165 – 11. října u kostela sv. Ondřeje v na pozdějším Starém Městě pražském, 14. listopadu u kostela sv. Máří Magdalény v Řečanech a 19. listopadu u kostela sv. Jakuba v Jakubu u Kutné Hory (Novotný 1913, 953 a dále).

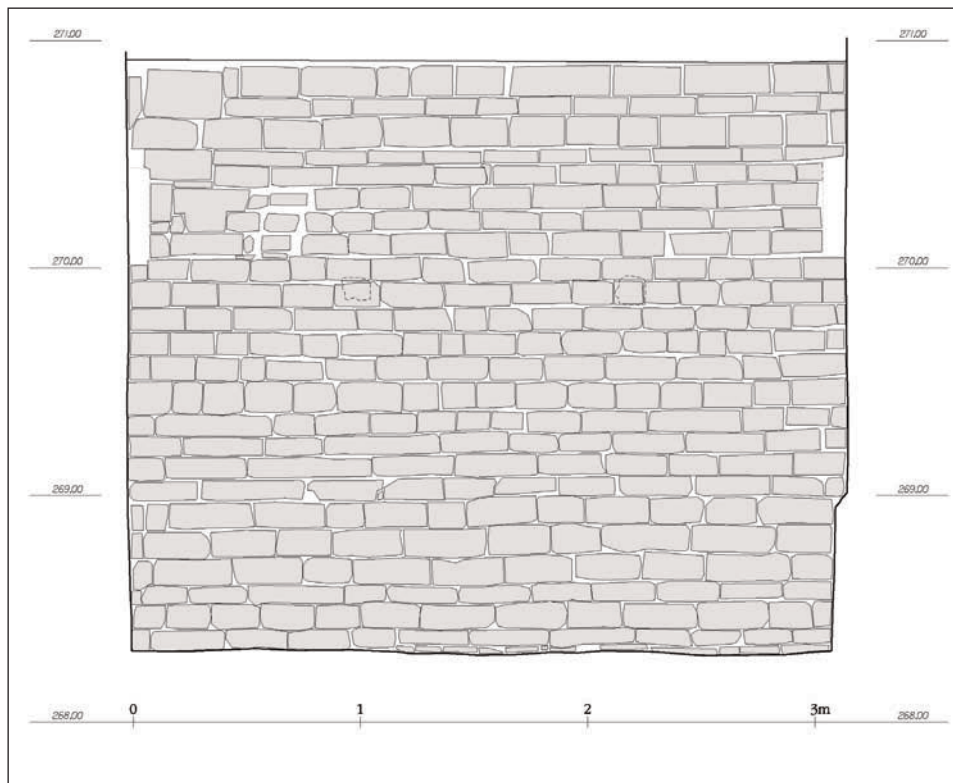
Čtyři známé Danielovy autentiky, nalezené vesměs v olověných schránkách, jsou v našem prostředí výjimečné. Porovnáme-li navzájem ukládané ostatky, zjistíme, že ve všech čtyřech případech byly do oltáře umístěny relikvie ze sv. Kříže, sv. hrobu, Panny Marie, sv. Jana Křtitele, sv. Václava, sv. Vojtěcha, sv. Pěti bratří a sv. Ludmily, tedy s výjimkou prvních čtyř případů relikvie světců, jejichž ostatky byly uloženy na Pražském hradě a ve Staré Boleslavi (sv. Pět bratří – Sláma 1987, 428) a poskytovaly tak spolehli-

vý základ pro takové použití. Ostatky sv. Petra jsou přítomny právě jen v jemu zasvěcovaném kostele bohnickém (stejně jako sv. Štěpána, sv. Víta, sv. Benedikta vyznavače a sv. Valpury), sv. Ondřej chybí naopak jen v Řečanech a sv. Gothard jen u staroměstského sv. Ondřeje. Dvakrát se vyskytuje sv. Mikuláš, sv. Jiljí, sv. Máří Magdaléna, sv. Maur, sv. Pankrác, sv. Timotheus, sv. Apolinář a řadu dalších světců zaznamenáváme jen jedinkrát.

Výčet vybavení bohnického kostela v roce 1380 je zaznamenán ve visitačním protokolu Pavla z Janovic a je dosti skoupý – stříbrný kalich s pozlaceným nodem, tři ornáty, 3 pally a 1 závěsný koberec. Z knih pak po jednom misálu a graduálu, jeden zvláštní misál ke speciálním mším, jeden breviář a dva žaltáře. Za zmínku stojí, že již v uvedeném roce jsou některé knihy označovány za staré. U kostela, patrně na faře, byla zastížená (hospodyně?) Jitka a zvoník Jan, kteří společně obviňují faráře z nedalekých Chaber z konkubinátu, zatímco tři další vyslechnutí vesničané nevědí o ničem (Hlaváček – Hledíková 1973, 264). Zajímavá je existence zvoníka, ale jeho přímé spojení s existencí kamenné zvonice nelze dovozovat, mohlo jít o také dřevěnou nástavbu nebo spíše o samostatnou zvonici, která stála na hřbitově ještě mnohem později (Vacek 1893, 90).

Samotná stavba byla v počátcích jejího poznání považována za autenticky románskou v dochovaném půdorysu latinského kříže (Grueber 1871, 73; Neuwirth 1888, 152). Největší kritická pozornost jí (a Neuwirthovým názorům) ale byla věnována v rámci soubornější práce o kostelech v Čechách (Vacek 1893, 89 a dále). Její autor upozornil na skutečnost, do té doby nereflektovanou, že kostel byl v roce 1805 výrazným způsobem přestavěn a pro poznání stavu před přestavbou využil bohnické pamětní knihy, kde je zaznamenán popis svatyně, jak si ji vybavovali pamětníci a jak to zjišťoval a zaznamenal v roce 1835 kněz Vincenc Sluka. Stavba je charakterizována jako kvádríková o rozměrech 7 × 3 sáhy, plochostropá s úzkými, půlkruhovitě uzavřenými okny a dřevěnou emporou. Za relikv románského kostela je pak Vackem označena jeho bývalá loď o rozměrech 13 × 5 m (Vacek 1893, 90), což odpovídá vnitřnímu rozměru lodi včetně jejího křížení s transeptem. Soupis památek zmiňuje počátky stavby ve 12. století, doklad o farním statusu kostela v roce 1360 a doplňuje tyto zmínky stručným, trochu nepřehledným popisem a reprodukcí konsekrační listiny z roku 1158, vyzvednuté z oltáře 1790, s výčtem uložených ostatků a osob, potvrzujících jejich pravost (Podlaha – Šittler 1901, 2–5). V dalším historickém kompendiu románské architektury je bohnický kostel jen letmo zmíněn díky nalezené autentice (Lehner 1903, 97–98). Nedlouho poté je znovu zdůrazněna zásadní přestavba v roce 1805, jedním dechem je uvedeno, že po „někdejší jeho podobě nezůstalo ani stopy“ a fakt, že z ní bylo ponecháno pouze zdivo po stranách vchodu (Podlaha 1907, 227), tedy v západním průčelí. V novější literatuře jsou vesměs tyto starší soudy rekapitulovány (Merhautová 1971, 258–259), vysloven byl pouze předpoklad o možném dochování těchto pozůstatků v západní části kostelní lodi (Dragoun 2002, 213).

Důležitým pro nové poznání vývoje kostela byly jeho úpravy v letech 2003–2004, kdy bylo zjištěno dochované románské zdivo (Dragoun 2009, 186). Tehdy byly odstraněny omítky v interiéru kostela do výšky zhruba 2,5 m, které byly soustavně zavlhle, a podobně se přistoupilo k mokřým partiím omítek na vnějším líci kostela. Toto odstranění omítek v interiéru odhalilo dva úseky kvádríkového zdiva v západní části půdorysu a další nevelký úsek stejného zdiva byl odkryt v prostoru schodišťového přístavku jižně od západního průčelí. Kvádríková zeď byla prokazatelně také odkryta na severní vnější stěně lodi včetně armovaného severozápadního nároží svatyně. Přestože práce probíhaly pod

Obr. 2. Praha 8 – Bohnice. Kostel sv. Petra a Pavla. Severní interiérová zeď románské lodi. Kresba J. Hlavatý.

Fig. 2. Prague 8 – Bohnice. Church of St. Peter and St. Paul. Northern interior wall of the Romanesque nave. Drawing by J. Hlavatý.

dohledem pracovníka Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v hlavním městě Praze, nebylo odkryté románské zdivo zaměřeno ani zdokumentováno a nejsme si ani jisti jeho odkrytím v některých dalších partiích (západní průčelí, vnější líc jižní zdi). Při úpravách byla odkrytá interiérová románská torza restaurována a ponechána neomítnutá. Exteriérové kvádríkové partie byly zřejmě z důvodů ochrany před nepřízní počasí znovu omítnuty. Za řadu informací a poskytnutí fotografické dokumentace tak vděčíme ing. P. Wollnerovi ze stavebního odboru Arcibiskupství pražského. Předkládaný článek vychází z dodatečné dokumentace znovu neomítnutého románského zdiva a Wollnerových fotografií a je pokusem o napravení konstatovaného pochybení a zároveň názornou ukázkou nezbytnosti provádění alespoň operativní dokumentace zjištění učiněných při úpravách památkových staveb. Mechanické vyřizování úřední agendy bez snahy o poznání a dokumentaci vývoje památkově chráněných objektů zanedbává jednu ze základních funkcí památkové péče.

Severní interiérová stěna je dnes zachovaná a prezentovaná v délce 3,16 m a výšce 2,60 m. Tvoří ji celkem 24 řádek o výšce 6–13 cm. Dochovaná část zdiva není členěna

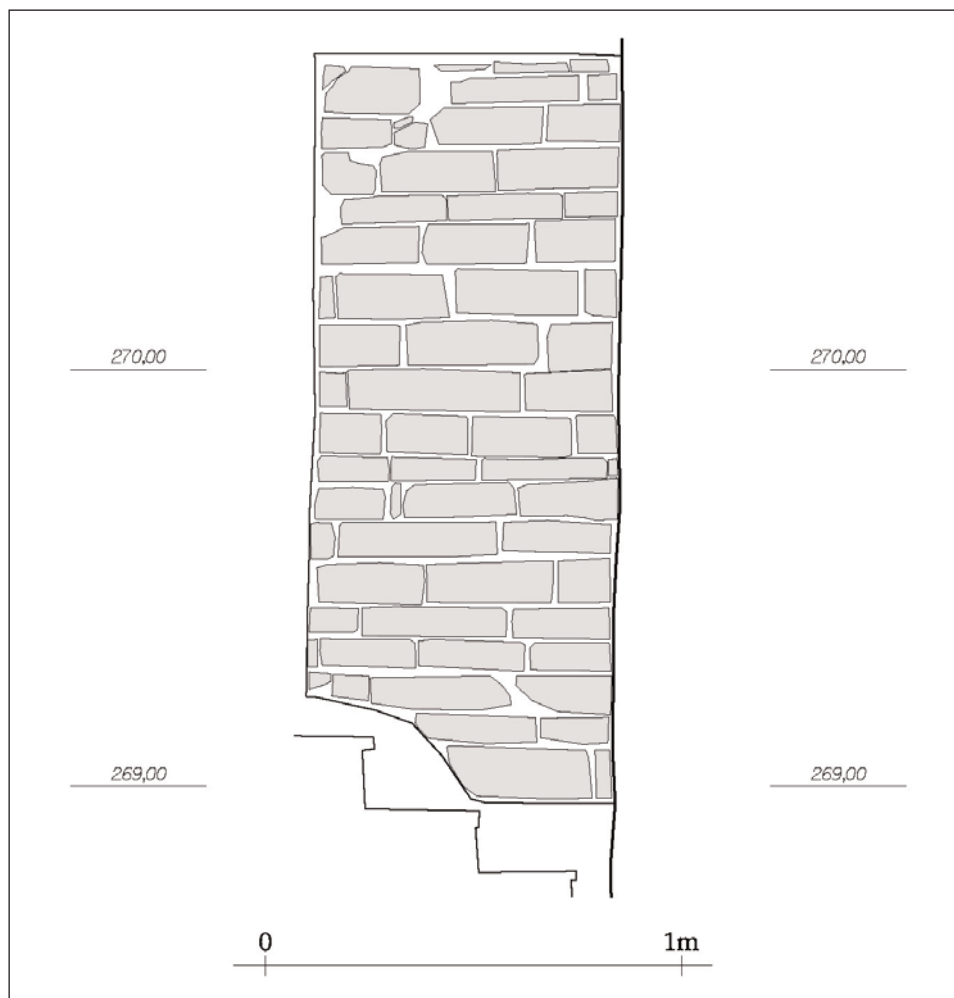
a jediným dodatečným zásahem do něho jsou kromě jednoho vyspravovaného místa dvě mělké zhruba čtvercové vpadliny, vytesané ve výšce 155 cm nad dnešní podlahou do vnitřního líce o rozměrech cca 12×12 a hloubce 3 cm, vzdálené od sebe 108 cm. Použitá malta je světle okrová, její povrch je utážen do hladka a podřezáván (obr. 2).

Jižní stěna má podobný rozměr $3,24 \times 2,60$ m, je tvořena 25 řádky o výšce 6–16 cm (obr. 3). Na jejím východním konci je patrně zazděné torzo gotického portálu, vloženého do dodatečně vylomeného otvoru ve zdivu. Portál je lemován masivním prutem či oblounem (průměr 6 cm), sbíhajícím do okosení ve spodní části, ve vrcholové partii se prut nedochoval. Odkryt byl pouze patrně jednodušší interiérový, tedy rubový líc portálu, u kterého s největší pravděpodobností můžeme předpokládat komplikovanější profilaci, dnes krytou zadržkou. Z těchto důvodů je nemožné se pokoušet o její rekonstrukci a tedy i datování portálu. U rubové strany portálu převažuje obecně prosté pravoúhlé interiérové ukončení, analogický obloun či prut projevující se na rubu portálu v linii vnitřního líce stěny byl při letném srovnávání nalezen zatím jenom na portálu kaple v Horšovském Týně z doby kolem roku 1270 (Mencl 1960, 122–123; Kuthan 1994, 122, 123, obr.). Tam ovšem nevybíhá z okosené základny, ale sbíhá až na podlahu. I v jižní stěně je do interiérového líce 155 cm nad podlahou dodatečně vytesaná dvojice mělkých vpadlin, vzdále-

Obr. 3. Praha 8 – Bohnice. Kostel sv. Petra a Pavla. Jižní interiérová zeď románské lodi se zazděným gotickým portálem ve východní partii. Foto M. Tryml.

Fig. 3. Prague 8 – Bohnice. Church of St. Peter and St. Paul. Southern interior wall of the Romanesque nave with walled-up Gothic portal in the eastern section. Photo by M. Tryml.

Obr. 4. Praha 8 – Bohnice. Kostel sv. Petra a Pavla. Jižní exteriérová zeď románské lodi. Kresba J. Hlavatý.

Fig. 4. Prague 8 – Bohnice. Church of St. Peter and St. Paul. Southern exterior wall of the Romanesque nave. Drawing by J. Hlavatý.

ných od sebe cca 114 cm a situovaných tak, že zhruba odpovídají vpadlinám v protější stěně. Malta svoji barvou, složením i úpravou odpovídá maltě severní stěny.

Západní ukončení kvádřikových úseků zdi tvoří v interiéru příčné zdivo ve směru sever – jih, které podle dochované dokumentace nemělo kvádřikový charakter a které bylo k těmto zdem dodatečně (patrně v roce 1805) přizděno. Tato skutečnost tedy dokládá pokračování románské stavby dále k západu. Na vnějším líci je zmíněné zjištění doloženo existencí románského úseku zdiva ve schodišťovém přístavku, kde zůstal odkrytý vertikální pás zdiva o rozměrech 73 × 180 m, tvořený 18 řádky o výšce jednotlivých řádků

6–12 cm (obr. 4) a odhaleným severozápadním nárožím s dochovaným torzem nárožní armatury (obr. 5).

Z odkrytého zdiva lze dedukovat, že přestavba kostela v roce 1805 ponechala stojící západní část románské lodi a ve východní partii dřívější svatyně realizovala příčnou loď a novou apsidu, jejíž šířka odpovídá šířce lodi románského kostela. Přítomnost zazděného gotického portálu v jižní stěně, z něhož je dochována zhruba polovina jeho šířky, dokládá, že románská zeď pokračovala ještě dále k východu. Protože umístění portálu nepředpokládáme přímo v nároží lodi nebo v jeho těsné blízkosti, můžeme uvažovat o ukončení lodi dále k východu, snad někde v úrovni východní linie dnešního transeptu. Vnitřním rozměrem 5×12 m by se velikost lodi jednak blížila údajům z pamětní farní knihy, jednak by téměř přesně odpovídala lodi kostela sv. Máří Magdalény v Řečanech s lodí o vnějším půdorysu 14×7 m, v další stavbě vybavené Danielovou autentikou, datovanou do 14. listopadu 1165 (Kalousek 1881, 13; Merhautová 1971, 304). Vzájemná podobnost je nápadná, i když pro tvářnost kostela byla zřejmě rozhodující osoba stavebníka, v tomto případě Předbora, čáslavského (?) kastelána s manželkou (Lehner 1903, 262). Charakter zdiva a velikost kvádrů zde rovněž nemůžeme srovnávat, pod omítkou v Řečanech jsou snad kvádry pískovcové (Kalousek 1881, 15). Z dalších staveb s Dani-

Obr. 5. Praha 8 – Bohnice. Kostel sv. Petra a Pavla. Severozápadní nároží románské lodi. Foto P. Wollner.

Fig. 5. Prague 8 – Bohnice. Church of St. Peter and St. Paul. North-western corner of the Romanesque nave. Photo by P. Wollner.

Obr. 6. Praha 8 – Bohnice. Kostel sv. Petra a Pavla. Severní zeď románské lodi a její kontakt s transeptem během rekonstrukce roku 2005. Vlevo ke kvádříkové zdi přizdřená příčka v západní části lodi, vpravo na nároží románské lodi a transeptu smíšené zdivo z roku 1805. Pohled od jihovýchodu. Foto P. Wollner.

Fig. 6. Prague 8 – Bohnice. Church of St. Peter and St. Paul. Northern wall of the Romanesque nave and its contact with the transept during reconstruction in 2005. On the left a partition wall is attached to the block masonry in the western part of the nave; on the right in the corner of the Romanesque nave and transept mixed masonry from 1805. View from the southeast. Photo by P. Wollner.

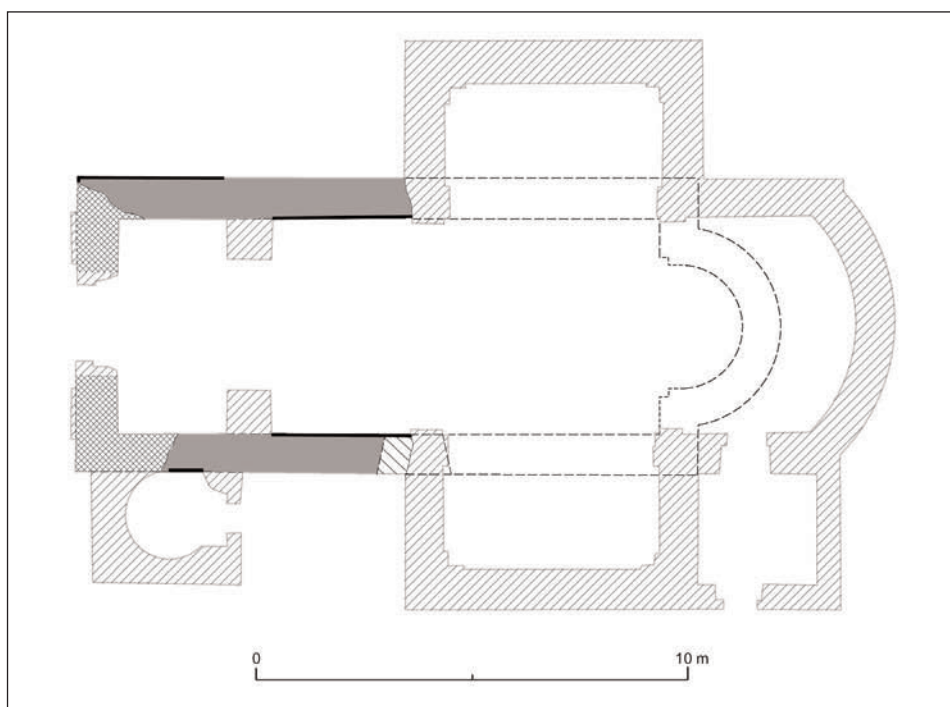
elovými autentikami je kostel v Jakubu zcela osobitý a románskou podobu sv. Ondřeje v Praze neznáme.

Podle fotografií pořízených při úpravách v roce 2003 je zřejmé, že nově v roce 1805 budované části bohnického kostela jsou realizovány z opuky, která většinou nemá čistě lomový charakter, ale je opracována do hrubé kvádříkové podoby a která je v menší míře doplněna drobnějšími odštěpkami opuky a úlomky cihel. Z takového zdiva byly vyzděny odkryté části východní partie kostela včetně nárožních lizén na styku původní lodi a dostavované části (obr. 6). Je zajímavé, že zdivo patrné v interiéru věže, umístěné nad západním průčelím kostela, má jiný charakter, s použitím lomových neupravených opukových zlomků. V interiéru věže nad kruchtou jsou v líci západní, severní a jižní stěny realizovány půlkruhovitě zaklenuté výklenky, jejichž hrana je zděna z masivních cihel. Ve východní stěně se nejedná o výklenek, ale o otvor do podstřeší kostela. Odlišné

zdivo ve srovnání s částmi budovanými v roce 1805 proto nevyklučují, že kostelní věž je staršího původu než tyto úpravy.

Dodatečné vpádky v západní části kostela naznačují přítomnost dřevěné konstrukce, která nutně musela být v kolizi s vlastním provozem či komunikací v kostele. Z tohoto důvodu lze snad uvažovat o její pouze přechodné funkci, například rozepření obvodových stěn, které by bylo hypoteticky možné spojovat například se stavbou věže nad západním závěrem románského kostela.

Odhalené kvádřikové zdivo identifikuje dochování románské svatyně a částečně určuje i její podobu (obr. 7). Jednalo se zjevně o prostý podélný kostel, patrně jednodílný, téměř jistě s půlkruhovou apsidou na východě. Ve starší literatuře zmíněné úvahy o románské podstatě stávající apsidy (Grueber 1881,73) nebyly doloženy a při nyní známé šířce lodi jsou velmi nepravděpodobné, protože výsledný půdorys kostela by byl nápadně protáhlý. Původní umístění vstupu do kostela neznáme. Učiněná zjištění nemožno řešit otázkou případné existence empory. Odkrytý gotický portál je dodatečně vložený

Obr. 7. Praha 8 – Bohnice. Kostel sv. Petra a Pavla. Půdorys s vyznačením dochovaného románského zdiva (černě), předpokládaného románského zdiva (mřížkovaně) a rekonstruovaného půdorysu východní části (čárkovaný obrys). Přestavba z roku 1805 šrafovaná, obrácenou šrafovou značena nedatovatelná zadržka portálu. Kresba J. Hlavatý.

Fig. 7. Prague 8 – Bohnice. Church of St. Peter and St. Paul. Ground plan indicating the preserved Romanesque masonry (in black), the assumed Romanesque masonry (crosshatched) and the reconstructed ground plan of the eastern part (dotted outline). The conversion from 1805 is hatched; the reverse hatching indicates the undateable masonry of the portal. Drawing by J. Hlavatý.

Obr. 8. Praha 8 – Bohnice. Kostel sv. Petra a Pavla. Severní interiérová zeď románské lodi, detail opracování kvádrů. Foto M. Tryml.

Fig. 8. Prague 8 – Bohnice. Church of St. Peter and St. Paul. Northern interior wall of the Romanesque nave, detail of the treatment of the block masonry. Photo by M. Tryml.

a může být jak na místě staršího, tak situován nově. Některé z fotografií exteriéru pořízené po opravě omítky naznačují, že byl odhalen i vnější líc jižní stěny románské lodi a že by tedy zde mohly být odhaleny reliкты lícové strany gotického portálu. Potvrdit ani vyvrátit tuto skutečnost v současnosti bohužel nedovedeme. Dispozice vsi (viz obr. 1) naznačuje, že přístup do kostela měl svou logiku ze všech stran kromě východu. Šířka lodi 510 cm patří z poznaných románských pražských svatyní mezi nejmenší a nic nebrání předstávě, že i další rozměry kostela těmto mírám odpovídaly. Uvedená míra je v současnosti jediným měřitelným rozměrem kostela a je blízká násobku takzvané římské stopy o délce 29,6 cm (Muk 1986, 267), která by při rozměru 17 stop činila 503 cm. Zůstává otázkou, zda sedmicentimetrová diference by mohla odpovídat určité nepřesnosti při vyměřování nebo realizaci stavby a zda tak můžeme bohnický kostel řadit mezi konstrukce, které tento modul používají (Dragoun – Škabrada – Tryml 2002, 333–334; Dragoun 2009, 185 a dále). Úměrný vztah mezi velikostí kostela a výší papežského desátku je vcelku logický (Dragoun 1997, 156), byť nemusí stoprocentně odpovídat velikosti farnosti. Nicméně jeho sazba v Bohnicích v letech 1367–1405 ve stabilní výši 9 grošů je nejnižší sazbou v příslušném děkanátu, kde maximum činí 30 grošů (RDP, 47) a nepřímo úvahu o nevelkém kostele podporuje. Za zdůraznění stojí i fakt, že nově odkryté a zde prezentované zdivo představuje jednu z nemnoha přesně datovaných pražských románských zděných konstrukcí. Jeho charakter s markantním použitím nízkých kvádrů, opracova-

ných plochým dlátem, méně často jednoduchým špičákem (obr. 8), je jednotný na interiérovém i exteriérovém líci. Ve srovnání s jinými stavbami je zdivo zajímavé výhradním použitím relativně nízkých kvádrů, i když je zřejmé, že na chronologickou interpretaci velikosti kvádrů musíme hledět skepticky (Dragoun 2010).

Prameny a literatura

- CDB I:** *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae I.*, ed. G. Friedrich, Praha 1904–1907.
- Dragoun, Z. 1997:** *Zur Frage der frühmittelalterlichen Kirchen auf dem Gebiet der Prager Altstadt.* In: Kubková, J. – Klápště, J. – Ježek, M. – Meduna, P. et al. (ed.), *Život v archeologii středověku. Sborník příspěvků věnovaných Miroslavu Richterovi a Zdeňku Smetánkovi*, 149–159. Praha.
- **2002:** *Praha 885–1310. Kapitoly o románské a raně gotické architektuře.* Praha.
- **2009:** *Vladislav a jeho stavby v Praze.* In: Mašek, M. – Sommer, P. – Žemlička, J. a kolektiv: *Vladislav II., druhý král z Přemyslova rodu. K 850. výročí jeho korunovace*, 184–190. Praha.
- **2010:** *K otázce datování pražských románských domů.* In: Studničková, M. (ed.), *Čechy jsou plné kostelů – Boemia plena est ecclesiis. Kniha k počtě PhDr. Anežky Merhautové, DrSc.*, 298–303. Praha.
- Dragoun, Z. – Škabrada, J. – Tryml, M. 2002:** *Románské domy v Praze.* Praha – Litomyšl.
- Gruerber, B. 1871:** *Die Kunst des Mittelalters in Böhmen I.* Wien.
- Hlaváček, I. – Hledíková, Z. (ed.) 1973:** *Visitační protokol pražského arcijáhensství pražského arcijáhna Pavla z Janovic z let 1379–1382.* Praha.
- Kalousek, J. 1881:** *Románský kostel sv. M. Magdaleny v Řečanech*, Method 7, 13–16.
- Kuthan, J. 1994:** *Česká architektura v době posledních Přemyslovců. Města – hrady – kláštery – kostely.* Vimperk.
- Lehner, F. J. 1903:** *Dějiny umění národa Českého I/1.* Praha.
- Mencl, V. 1960:** *Vývoj středověkého portálu v českých zemích*, Zprávy památkové péče 20, 8–26, 112–153.
- Merhautová, A. 1971:** *Raně středověká architektura v Čechách.* Praha.
- Muk, J. 1986:** *Numerická interpretace rozměrů pražských románských domů*, Archaeologia historica 11, 267–270.
- Neuwirth, J. 1888:** *Geschichte der christlichen Kunst in Böhmen bis zum Aussterben der Přemysliden.* Prag.
- Novotný, V. 1913:** *České dějiny I/2. Od Břetislava I. do Přemysla I.* Praha.
- Podlaha, A. 1907:** *Posvátná místa Království českého. I.* Praha.
- Podlaha, A. – Šittler, E. 1901:** *Soupis památek historických a uměleckých v politickém okrese Karlínském.* Praha.
- RDP:** *Registra decimarum papalium čili registra desátků papežských z diocesi pražské*, ed. V. V. Tomek. Praha 1873.
- Sláma, J. 1987:** *Výkladový heslář vybraných historických osob, míst a reálií.* In: Nový, R. – Sláma, J. (ed.), *Slavníkovci ve středověkém písemnictví*, 383–456. Praha.
- Vacek, F. 1893:** *Kostely, církve a chrámy v Čechách*, Method 19, 89–92.

Romanesque remains of the Church of St. Peter and St. Paul in Bohnice

In 2003, during partial reconstruction of the church, preserved parts of the Romanesque phase of the local shrine were uncovered. According to a church deed of Bishop Daniel, found earlier, the shrine was consecrated in 1158. Although it was assumed that the older church was removed in the conversion work of 1805, it was discovered that the masonry of the western part of the nave, almost 8 m long, contained an authentic part of the original building, including the western facade. This was evidently a simple shrine with a rectangular nave and a semicircular apse. The evidence from the medieval written sources also indicate the existence of a small and simple rustic church.

Symbolika zapinek średniowiecznych

Symbolism of medieval brooches

KRZYSZTOF WACHOWSKI

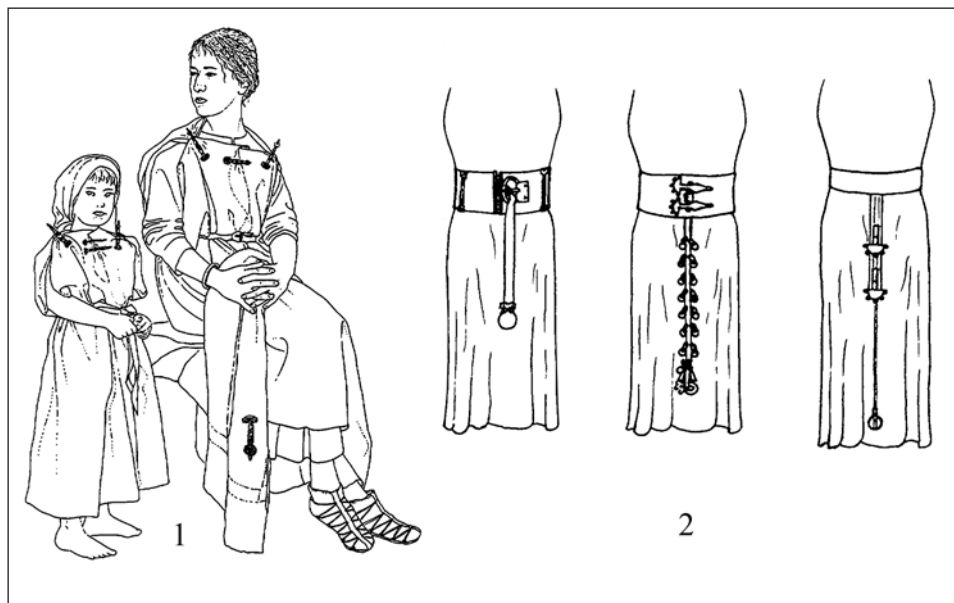
A considerable part of late medieval material culture items had symbolic meanings. It is relatively easy to decipher ideological content of items with inscriptions, images or having specific forms. In other cases we need to additionally use written sources or iconography. Brooches, apart from belts, rings, footwear and arms, belong to a group of items with a particular symbolic meaning. This is because they were frequent gifts to loved ones and at the same time they were items exhibited on garments. In the most generally sense, their symbolic meaning relates to the spheres of sacrum or profanum, albeit in many cases these spheres overlap, which results mainly from the fact that often where love is concerned it is love to a saint, most frequently to Mary, and sometimes to a loved one, hence the German term of Minnespange.

Late Middle Ages – symbols – brooches

Od czasów św. Augustyna nikt chyba trafniej i zarazem tak lapidarnie nie ujął istoty zagadnienia, którym zamierzamy się zająć. Tekst ten umieścił Michel Pastoureau jako motto swej pracy *Średniowieczna gra symboli* (2006):

*Istnieją rzeczy będące tylko rzeczami
i inne, które są również znakami [...]
Niektóre z tych znaków tylko oznaczają,
inne zaś są cechami i atrybutami,
a jeszcze inne – symbolami.*

Zapinka (*Spange*) służyła zasadniczo do spinania dwóch krawędzi odzieży spodniej w ten sposób, że fragment materii ponad kolcem mieścił się w otworze ramki. Kiedy indziej była wpinana w materię, czasem ją marszcząc, i wówczas chętniej określamy ją jako broszka, zwłaszcza gdy jest ozdobna. W języku niemieckim na tego rodzaju zapinkę, szczególnie gdy umieszczana jest centralnie, występuje określenie *Fürspan*. Niekiedy jednak zapinka używana była także do spinania delikatniejszych pasów, zwłaszcza damskich, co pokazuje z jednej strony ikonografia, z drugiej zaś znaleziska grobowe.

Ryc. 1. Zapinka na pasie/szarfie: 1 – w okresie lateńskim; 2 – w okresie wędrówek ludów u Germanów zachodnich.

Fig. 1. Brooch on belt/scarf: 1 – in the La Tène period; 2 – in the Migration period of Western Germans.

Granica między zapinką a sprzączką (*Schnalle*) jest tu już zatarta. W języku niemieckim pojawia się także zagadkowy termin *Gurtspange*.

Bardzo oszczędne są języki łaciński i angielski: pierwszy zadawała się terminem *fibula*, drugi – *brooch*. W średniowiecznych źródłach spisywanych w Krakowie w języku łacińskim lub niemieckim pojawiają się także odosobnione formy polskie, np. czentka (*fibulis alias czentka*) – oznaczająca zapinkę, a także prząska – to, oczywiście, dzisiejsza sprzączka (Ptaśnik 1914; zob. Aneks 4). Kwestie te dotyczą wprawdzie Augustynowych rzeczy będących tylko rzeczami, a więc kultury materialnej, ale przytoczone terminy pojawiają się już w źródłach średniowiecznych i wówczas informacja na przykład o pasie, czy nawet damskim pasku, mającym kilkanaście zapinek zmusza do zastanowienia.

Wspomniano, że zapinka może służyć raz do spinania odzieży, a kiedy indziej damskiego paska. Przypomnijmy więc, że pas wraz z zapinką/sprzączką jest symbolem czystości i wstrzemięźliwości, a zarazem akwizgrańską relikwią Panny Marii, co w średniowieczu będzie rzutowało na silny związek treści ideowych zapinek z Panną Marią. Z drugiej strony wiadomo, jak silny był związek pasa z rycerstwem, by wymienić tylko obrzęd pasowania. Jednak symbolika zapinek przeniknęła także do innych sfer życia.

W średniowieczu między innymi zapinka i pas były często ofiarowane kochankom, o czym dobitnie świadczą na przykład napisy na zapinkach znalezionych w Irlandii:

• *JESTEM PODARUNKIEM DLA DOBREJ/SZLACHETNEJ MIŁOŚCI* (Deevy 1998, RB 86);

Ryc. 2. Nagrobki walijskie z końca XIV w.: 1 – różaniec z zapinkami przewieszony przez rękę; 2 – różaniec z zapinkami zawieszony na szyi.

Fig. 2. Welsh tombstones from the late 14th century: 1 – rosary with brooches, hanged over the hand; 2 – rosary with brooches, hanged on the neck.

- W TYM PREZENCIE MASZ PRZYJACIELA, KTÓREGO KOCHASZ (Deevy 1998, RB 118);
- JESTEM W MIEJSCE PRZYJACIELA, KTÓREGO KOCHASZ (Deevy 1998, RB 123).

Z kolei w średniowiecznej *Powieści o róży* cesarz nagradza swoich rycerzy klejnotami i drogimi szatami. Ich noszenie było symbolem lojalności rycerza wobec suwerena (Deevy 1998, 67–68), a więc zapinka nie jest tu tylko rzeczą.

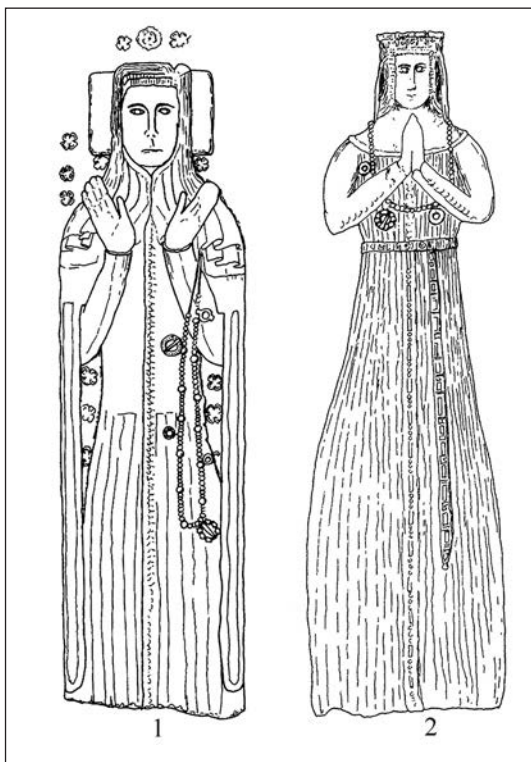
W średniowieczu zarówno kobiety, jak i mężczyźni nosili biżuterię, ale ci ostatni głównie przy pasie (Deevy 1998, 70). Zauważmy, że zapinka noszona przy pasie nie pełni żadnej funkcji użytkowej.

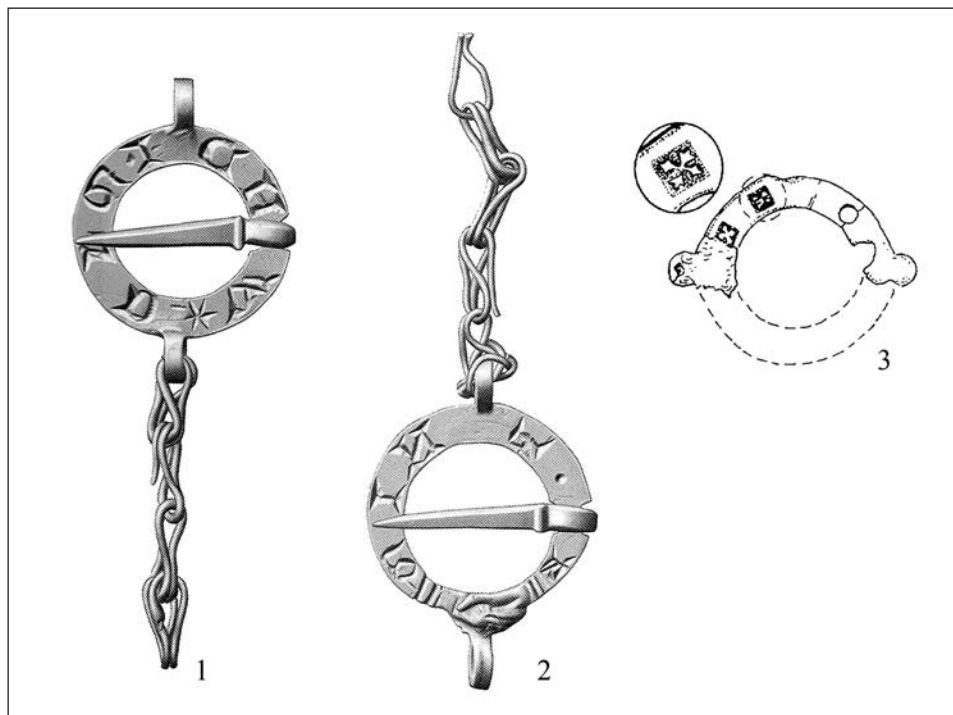
Niewielka rzeźba ze stopu miedzi z irlandzkiego Muzeum Narodowego przedstawia rycerza w zbroi noszącego zapinkę z Iraku (Deevy 1998, 70). Ozdoba ta nie mogła przecież niczego nie spinać ani być przypięta do zbroi, a więc jako pewien symbol zwiślała zapewne na łańcuszku czy sznurku.

Jeszcze inaczej rzecz wygląda, gdy idzie o dzieci: nosiły one zapinki miniaturowe ze stopu cynowo-ołowiowego (Deevy 1998, 71). Trudno jednoznacznie rozstrzygnąć, jaka była relacja tego rodzaju przedmiotów do odznak (*badge*), również wykonywanych na ogół ze stopów cynowo-ołowiowych i mających niewielkie rozmiary.

Nader trudno interpretować też zapinki, w które wmontowywano odznaki (Deevy 1998, 68). Znane są także zapinki kolisty z łańcuszkiem, do którego podwieszony był emblemat Zakonu Smoka.

W średniowieczu chętnie nadawano znaczenie symboliczne zwłaszcza dwóm formom zapinek: gwiazdzistym i kolistym, ale ich znaczenie bywało przeważnie różne. Niełatwo dziś przesądzać, czy różnice wynikają z ukształtowania się omawianych form na dwu różnych obszarach. Zapinki gwiazdziste powstały, jak wskazują na to dzieła rzeźbiarskie, być może tuż przed połową XIII w. na terenach raczej południowych, mniej więcej między Reims i górnym Menem. Z kolei większość zapinek kolistych, zwłaszcza z napisami

Ryc. 3. Zapinki-breloki z uszkami: 1, 2 – Fuchsenhof; 3 – Kołobrzeg.

Fig. 3. Brooch-pendants with eyes: 1, 2 – Fuchsenhof; 3 – Kołobrzeg.

typu AVE MARIA czy z motywem splecionych rąk, rozprzestrzeniła się ze strefy hanzeatyckiej.

Trudno precyzyjnie określić, od kiedy można mówić o symbolice zapinek. Niemniej już w okresie lateńskim służyły one nie tylko do spinania szat, ale także jako ozdoby (ryc. 1: 1), a w okresie wędrówek ludów (Realexikon 1994, ryc. 92, 139) umieszczano je na zwisającej przy pasie kobiecym taśmie (ryc. 1: 2), będącej rozwiązaniem wyprzedzającym późnośredniowieczny pas naddługi (*überlangen*).

Zapinki koliste

Od dawna pewne zaciekawienie budziły, z jednej strony, zapinki z tarczką na kolcu, co uniemożliwiało praktyczne ich zastosowanie do spinania odzieży, z drugiej zaś – często na tych samych egzemplarzach – występowanie uszek i nierzadko tkwiących w nich łańcuszków. Z kolei w średniowiecznych źródłach pisanych (głównie testamentach) pojawiają się opisy pasów i damskich pasków, w których często obok sprzączki mowa jest o zapinkach (*Spange*) i to w liczbie dochodzącej do 30 (zob. Aneks 1).

Na nagrobku walijskim z końca XIV w. przedstawiono między innymi przewieszony przez rękę różaniec, do którego przymocowano 7 zapinek kolistych, z czego dwie mają

wyraźnie zaznaczone uszka (ryc. 2: 1). Na innym nagrobku z tego samego czasu (Deevy 1998, ryc. 22 i 23) wyobrażono kobietę, która ma na szyi różaniec, a do niego przymocowane 3 zapinki (ryc. 2: 2).

Z badań archeologicznych znane są zapinki koliste z dwoma uszkami: egzemplarz ze skarbu w Fuchsenhof ma uszka, a w jednym z nich tkwi łańcuszek, ponadto na ramce widnieje napis *W* CLS ICH* (ryc. 3: 1). Z tego samego skarbu (Krabath – Bühler 2004, kat. 54 i 55) pochodzi podobna zapinka, z motywem splecionych dłoni i napisem dewocyjnym *SINT* (ryc. 3: 2). Z kolei w Kołobrzegu (Rębkowski – Polak – Wywrot 1998, tabl. 96: 4) odkryto zapinkę z dwoma uszkami bez napisu, zdobioną powtórzonym motywem krzyża (ryc. 3: 3).

W Opowieściach kanterberyjskich Geoffreya Chaucera znajdujemy następujący fragment opisujący przeoryszkę (Poeci 1969, 65–66):

*Z ręki różaniec z koralików drobnych
Zwisiał w paciorki zielone strojony,
Złotym pontalem u dołu szcepiony
Na nim „A”, zgłoska koroną
zwieńczona,
Przechodzi w napis Amor
vincit omnia.*

W tym wypadku mowa jest zapewne o miłości do Boga. Zapinka była zatem rodzajem breloka przy różańcu, a tłumacz wyraz *brooch* oddał jako „pontał”, który ma jednak inne znaczenie.

Omówione zapinki pełniły więc funkcję zawieszki-breloka, choć niekoniecznie przy różańcu. Tego rodzaju breloki nie zawsze musiały mieć uszka. Część bowiem (późniejszych?) egzemplarzy z motywem splecionych dłoni ma otwór między dłońmi, umożliwiający umieszczenie w nim ogniwka, do którego mocowano łańcuszek. Dotyczy to części egzemplarzy, np. z Pritzwalk

Ryc. 4. Zapinka kolista z tarczką na kolcu: Pritzwalk, skarb, XIV w.
Fig. 4. Ring brooch with a plate on the pin. Pritzwalk, treasure, 14th century.

Ryc. 5. Herb rodziny Drugeth z zapinkami na pasie (belce): 1 – Filip Drugeth, 1318 r.; 2 – Vilmos Drugeth (zm. 1342).

Fig. 5. Coat of arms of the Drugeth family with brooches on a belt: 1 – Philip Drugeth, 1318; Vilmos Drugeth (d. 1342).

(Krabath – Lambacher 2006, kat. 2), z tarczką na kolcu (ryc. 4), co – jak wspomniano – uniemożliwiało użytkowanie zapinki w jej właściwej funkcji. Warto też zauważyć, że zapinka nie musiała mieć uszek do przymocowania jej przy taśmie paska, bywała bowiem – jak określono to w źródłach pisanych – przyszywana do taśmy (Goliński 2006, nr I 2).

Zachowane odciski pieczęci przedstawicieli francusko-neapolitańskiej magnackiej rodziny Drugeth, osiadłej na Węgrzech (dzisiejsza Słowacja) w czasach Karola Roberta, mogą wskazywać, że zapinki-breloki mocowane były także do pasa, na co niedwuznacznie wskazywały już wrocławskie i krakowskie źródła pisane. Na pieczęci Filipa Drugetha z 1318 r. widnieje tarcza z pasem (belką), na którym umieszczone są 3 zapinki koliste (ryc. 5: 1). Ten sam motyw powtórzony jest na młodszej pieczęci (ryc. 5: 2) Vilmosa Drugetha (zm. 1342).

Istnieje jeszcze jedna kategoria zapinek, które nie pełniły swojej właściwej funkcji. Na zachodzie Europy, szczególnie na Wyspach Brytyjskich (Spencer 1998) i w Niderlandach (van Beuningen – Koldewej 1993; van Beuningen – Koldewej – Kicken 2001), bardzo popularne były w średniowieczu odznaki (*badge*). Miały one różnorodne formy, w tym także zapinek. Odróżnienie ich od rzeczywistych zapinek nie zawsze jest jednak łatwe. Bezdyskusyjna jest sprawa z przedmiotami, które mają nieruchomą szpilę, odlaną razem z danym wyrobem, ale nie dotyczy to form w kształcie zapinek. Dla tych ostatnich pewną przesłanką do zaliczenia do odznak jest mała średnica, np. egzemplarza przerobionego z brakteatu (ryc. 6: 1; Krabath – Lambacher 2006, kat. 35), lub surowiec (stop cynowo-ołowiowy) oraz mała średnica, co uniemożliwiało przewleczenie materii ponad szpilką (ryc. 6: 2).

Wspomnieliśmy już o odrealnieniu zapinek występujących w herbie rodziny Drugeth. Z terenu Węgier pochodzi plakietka z odcisniętą jedynie kolistą zapinką (Blaschitz – Krabath 2004, ryc. 58) typu *Handtrouwebratzen* (ryc. 6: 3). Innym przykładem mogą być zapinki odlane na torbie-badgu czy plastyczne wyobrażenia zapinek na naczyniach glinianych z Europy Zachodniej (Spencer 1969, ryc. 56; Stephan – Gaimster 2002, ryc. 1a).

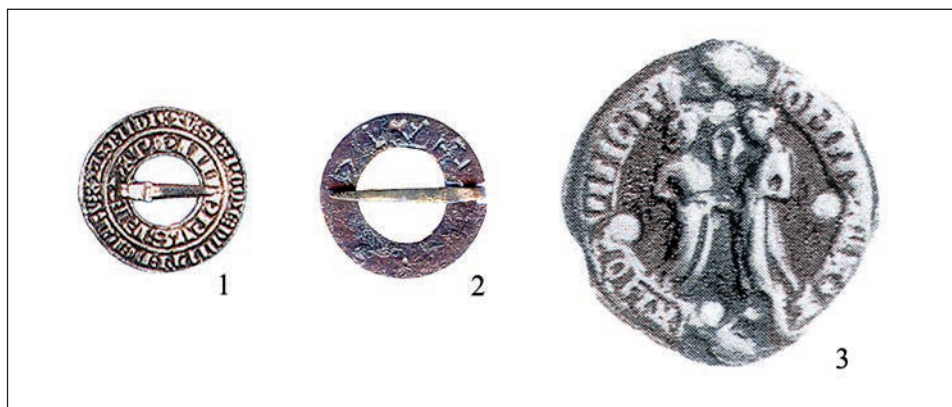
Napisy, przedstawienia i symbole umieszczane na zapinkach kolistych ułatwiają nam, choć nie zawsze, określenie treści ideowych. Najogólniej wyróżnić można napisy o treści dewocyjnej oraz miłosnej (Wachowski 2007b).

Funkcja apotropaiczna:

- zapinka bez napisów. Być może była jedynie przyszyta do paska lub mocowana nicią do różańca (brelok). W praktyce trudna do identyfikacji, chyba że pas lub różaniec z zapinkami znajdzie się w grobie. Zapewne dotyczy to również zapinek z zaznaczonymi uszkami;
- zapinka z napisami dewocyjnymi typu *AVE MARIA*, *DEI*, niekiedy z uszkami, łańcuszkami, tarczką na kolcu;
- zapinka z symbolem splecionych dłoni (*Handtrouwebratzen*) i napisem typu *AVE MARIA*, *SINT* (dar z okazji zaślubin), niekiedy z uszkami, łańcuszkami, tarczką na szpieli.

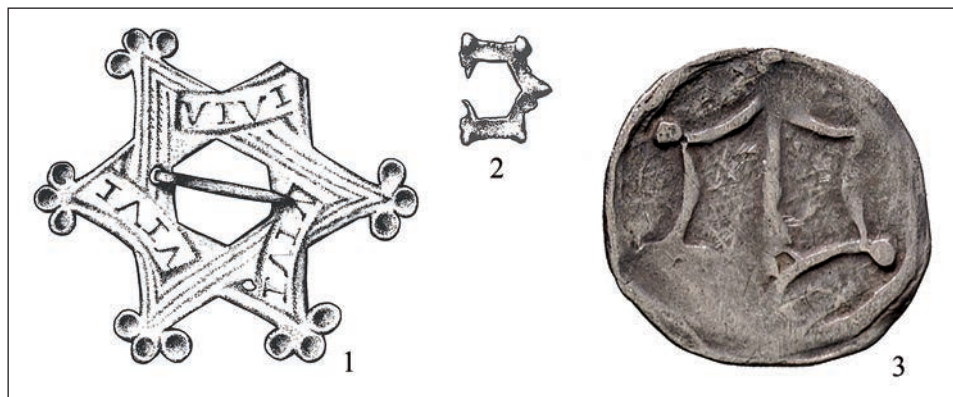
Funkcja miłosna (miłość dworna):

- zapinka z napisem typu *BONNE AMOUR*, często emaliowana;
- zapinka typu *Handtrouwebratzen* z tarczką na kolcu i sceną, np. z Samsonem.

Ryc. 6. Zapinki kolistę: 1 – Pritzwalk, skarb, zapinka wykonana z brakteatu; 2 – Wrocław, ul. Szewska/pl. Uniwersytecki, zapinka z napisem *AVE MARIA*; 3 – Ágasegyháza, plakietka z odcisniętą zapinką kolistą.

Fig. 6. Ring brooches: 1 – Pritzwalk, treasure, brooch made from bracteate; 2 – Wrocław, ul. Szewska/pl. Uniwersytecki, brooch with the inscription *AVE MARIA*; 3 – Ágasegyháza, plaque with ring brooch engraving.

Ryc. 7. Zapinki gwiaździste: 1, 2 – Wrocław, Rynek; 3 – Cieszyno, skarb, zapinka na monecie typu *Vinkenaugen*.

Fig. 7. Star brooches: 1, 2 – Wrocław, Rynek; 3 – Cieszyno, treasure, *Vinkenaugen*-type coin brooch.

Wierność kochance lub małżonce:

- zapinka typu *Handtrouwebratzen* z napisem typu *ICH DIN*;
- zapinka typu *Handtrouwebratzen* bez napisu.

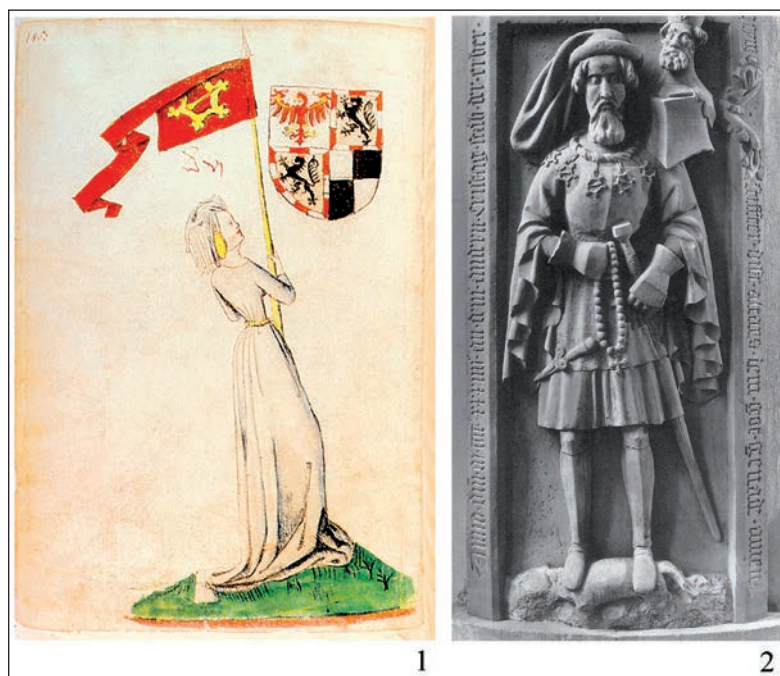
Funkcja miłosna lub dewocyjna:

- zapinka z napisem typu *AMOR VINCIT OMNIA*.

Niepodobna dziś jednoznacznie wyjaśnić funkcji odznak w formie zapinek czy zapinek wyobrażonych w herbie rodziny Drugeth. Jaśniej natomiast rysuje się funkcja plakietki z odcisniętą zapinką typu *Handtrouwebratzen*, ponieważ na jej ramce widnieje napis *AMOR VINCIT OMNIA*, a wewnątrz ramki przedstawiono scenę dworną: kochanka i kochankę oraz literę *N*.

Zapinki gwiaździste

Zapinki gwiaździste są nieporównanie mniej liczne aniżeli koliste. Niezmiernie rzadko umieszczano na nich napisy. Na egzemplarzu z wrocławskiego Rynku widnieje napis *VIVI* (Buśko 1997, ryc. 45), co ewentualnie można by odczytać jako *VI[RG]OJ VI[RTUS]* (ryc. 7: 1), jednak na pierścionku z symbolem splecionych dłoni ze skarbu w Fuchsenhof widnieje napis *VIVILUN* (Krabath – Bühler 2004, kat. 250). Niekiedy zapinki omawianej grupy są tak małe, że trzeba je najpewniej zaliczyć do odznak (ryc. 7: 2). Nader zagadkowa jest natomiast funkcja zapinki gwiaździstej umieszczanej na beznapisowych monetach, zapewne pomorskich, typu *Vinkenaugen* (ryc. 7: 3). Sama forma zapinek gwiaździstych była na tyle ozdobna, że frankońskie Stowarzyszenie Zapinek ustanawiając w 1396 r. order, przyjęło jako jego emblemat właśnie ten typ zapinki. Widnieje ona także na banerze tego Stowarzyszenia, przedstawionym w *Ingeram Codex*, 8vi (ryc. 8: 1), i znana

Ryc. 8. Zapinki gwiazdzone na banerze i nagrobku: 1 – baner frankońskiego Stowarzyszenia Zapinek; 2 – zapinka jako emblemat orderu Stowarzyszenia Zapinek na nagrobku Martina von Seinsheim (zm. 1434) w Würzburgu.

Fig. 8. Star brooches on banners and tombstones: 1 – banner of the Franconian Brooch Society; 2 – brooch as an emblem of the order of the Brooch Society on the tombstone of Martin von Seinsheim (d. 1434) in Würzburg.

jest także z nagrobków z XV w. (ryc. 8: 2; Boockmann 1987, ryc. 455; także Hootz 1960, ryc. 265).

Zapinki/zapięcia płaszcza typu *Tassel*

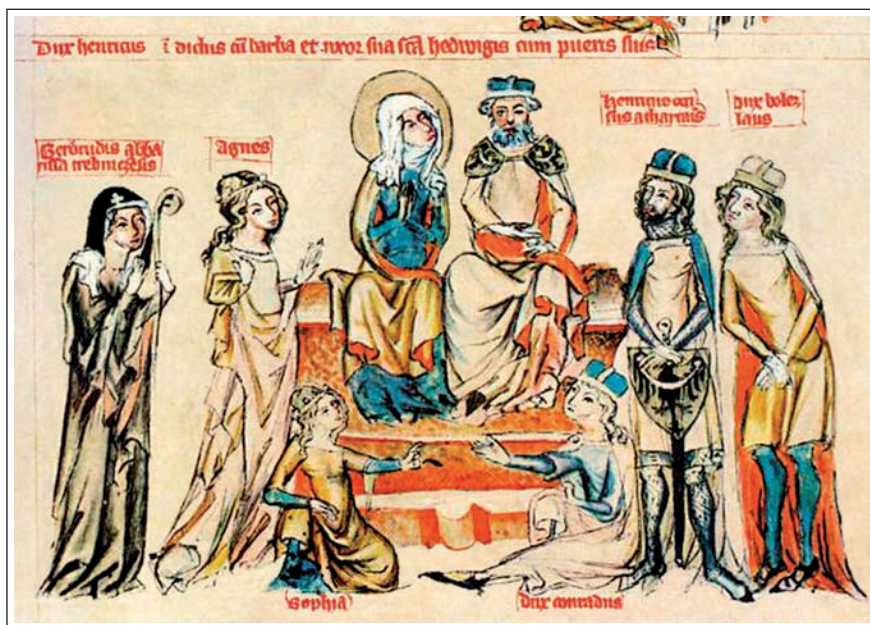
Otwarty płaszcz – narzucany jedynie na ramiona (*Tasselmantel*) i spinany u góry specyficznym zapięciem składającym się z zapinek (*Tassel*, *Tasselfibel*) i łączącej krawędzie materii taśmy, sznura, łańcucha (*Tasselband*) – symbolizował najczęściej dostojność. W sferze *sacrum* w tego rodzaju płaszczu przedstawiany był najczęściej Chrystus i dostojnicy kościelni, a w sferze *profanum* – władcy (zob. Masner 1904, 11–12; Ditmar-Trauth 2000, 31, ryc. 38; Blaschitz – Krabath 2004, ryc. 141). Sporadycznie jednak artyści ukazywali w płaszczu typu *Tassel* także postaci alegoryczne, np. Panny Głupie i Panny Mądre z katedry w Magdeburgu, z ok. 1260 r. (Ditmar-Trauth 2000, ryc. 54, 55; Blaschitz – Krabath 2004, ryc. 130–139).

Symbolikę płaszcza typu *Tassel* podkreślać mogło zapięcie. Jako neutralne traktować można zapinki w kształcie kwiatu lub czwórliścia – i takie przeważają w przedstawie-

Ryc. 9. Książę Bertold (ojciec Jadwigi) oraz księżna Agnieszka w otoczeniu synów i córek. Legenda o św. Jadwidze (kodeks lubiński, 1353).

Fig. 9. Duke Berthold (St Hedwig's father) and Agnes surrounded by their sons and daughters. Legend of St Hedwig (Codex of Lubin, 1353).

Ryc. 10. Henryk Brodaty z żoną Jadwigą w otoczeniu synów i córek. Legenda o św. Jadwidze (kodeks lubiński, 1353).

Fig. 10. Henry the Bearded with his wife Hedwig surrounded by their sons and daughters. Legend of St Hedwig (Codex of Lubin, 1353).

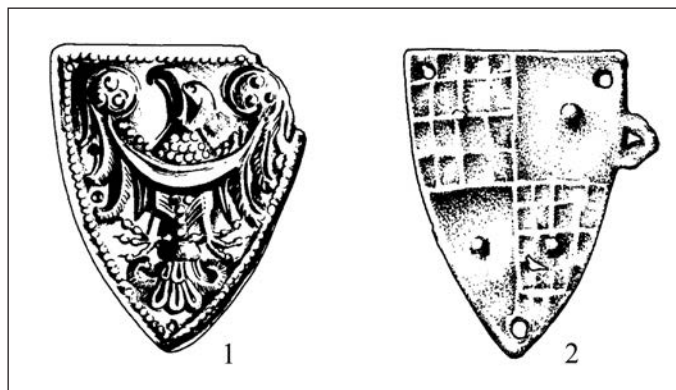
Ryc. 11. Zaślubiny Jadwigi z księciem Henrykiem Brodatym. Legenda o św. Jadwidze (kodeks lubiński, 1353).

Fig. 11. Nuptials of St Hedwig and Duke Henry the Bearded. Legend of St Hedwig (Codex of Lubin, 1353).

niach związanych ze sferą *sacrum*. Władcy i dostojnicy świeccy nierzadko przedstawiani są w płaszczu z zapinką w formie tarczy herbowej (*Wappenschildfibel*), na której widnieje herb. Ten „heraldyczny” obraz dopełnia niekiedy zapinka, również w kształcie tarczy herbowej – rodzaj broszy, przypinana centralnie z przodu, przy krawędzi wycięcia na szyję (*Fürspan*), widoczna na przykład na nagrobkach Hermanna von Hagen w katedrze w Merseburgu z lat 1240–1250 (Ditmar-Trauth 2000, ryc. 58) czy też Rudolfa von Habsburg (zm. 1291) w katedrze w Speyer (Blaschitz – Krabath 2004, ryc. 143).

W średniowiecznej ikonografii śląskiej mamy znakomite przedstawienie płaszczu z zapięciem typu *Tassel* w kształcie tarczy heraldycznej. Wszystkie wersje Legendy o św. Jadwidze ukazują tego rodzaju zapięcia w dwóch scenach: księżę Bertold (ojciec Jadwigi) z żoną Agnieszką w otoczeniu synów i córek oraz Henryk Brodaty z żoną Jadwigą w otoczeniu synów i córek (ryc. 9, 10). W kodeksie lubińskim (1353) pojawiają się płaszcze typu *Tassel* także w scenie zaślubin Jadwigi z księciem Henrykiem Brodatym, ale zapinki mają tam kształt kwiatu (ryc. 11).

Z odkrytego w 1902 r. w Opolu depozytu zastawnego (Masner 1904, ryc. 12) pochodzi między innymi część srebrnego, pozłacanego zapięcia typu *Tassel* z przedstawieniem orła dolnośląskiego (ryc. 12: 1). Złoty floren z tego depozytu, użyty jako tarczka do pierścionka, pochodzi z okresu po 1310 r. Książęta śląscy w zamian za gotówkę zastawiali kosztowności, o czym świadczy najbardziej spektakularny depozyt ze Środy Śląskiej, a w mniejszej skali depozyt opolski. We wrocławskim spisie zastawów, długów i mienia

Ryc. 12. Zapięcia płaszcza typu Tassel: 1 – Opole, skarb, po 1310 r.; 2 – Wrocław, Rynek.

Fig. 12. Tassel type cloak brooches: 1 – Opole, treasure, after 1310; 2 – Wrocław, Rynek.

żydowskiego, sporządzonym po pogromie w 1453 r., wymieniony został zastaw księcia Włodki (czeski i głogowski) u Abrahama von Opol (Goliński 2006, kat. I 48). Niemniej w źródle tym, jak też w księgach miejskich Wrocławia zawierających testamenty, termin *Tassel* nie występuje (zob. Schultz 1871).

Z czasem jednak płaszcze typu *Tassel* noszone były prawdopodobnie także przez osoby spoza szczytów władzy. Na Rynku wrocławskim (Bresch – Buśko 2002, ryc. 24, 26) znaleziono bowiem część cynowego zapięcia typu *Tassel* w kształcie tarczy herbowej z niezidentyfikowanym herbem, bez śladów srebrzenia (ryc. 12: 2).

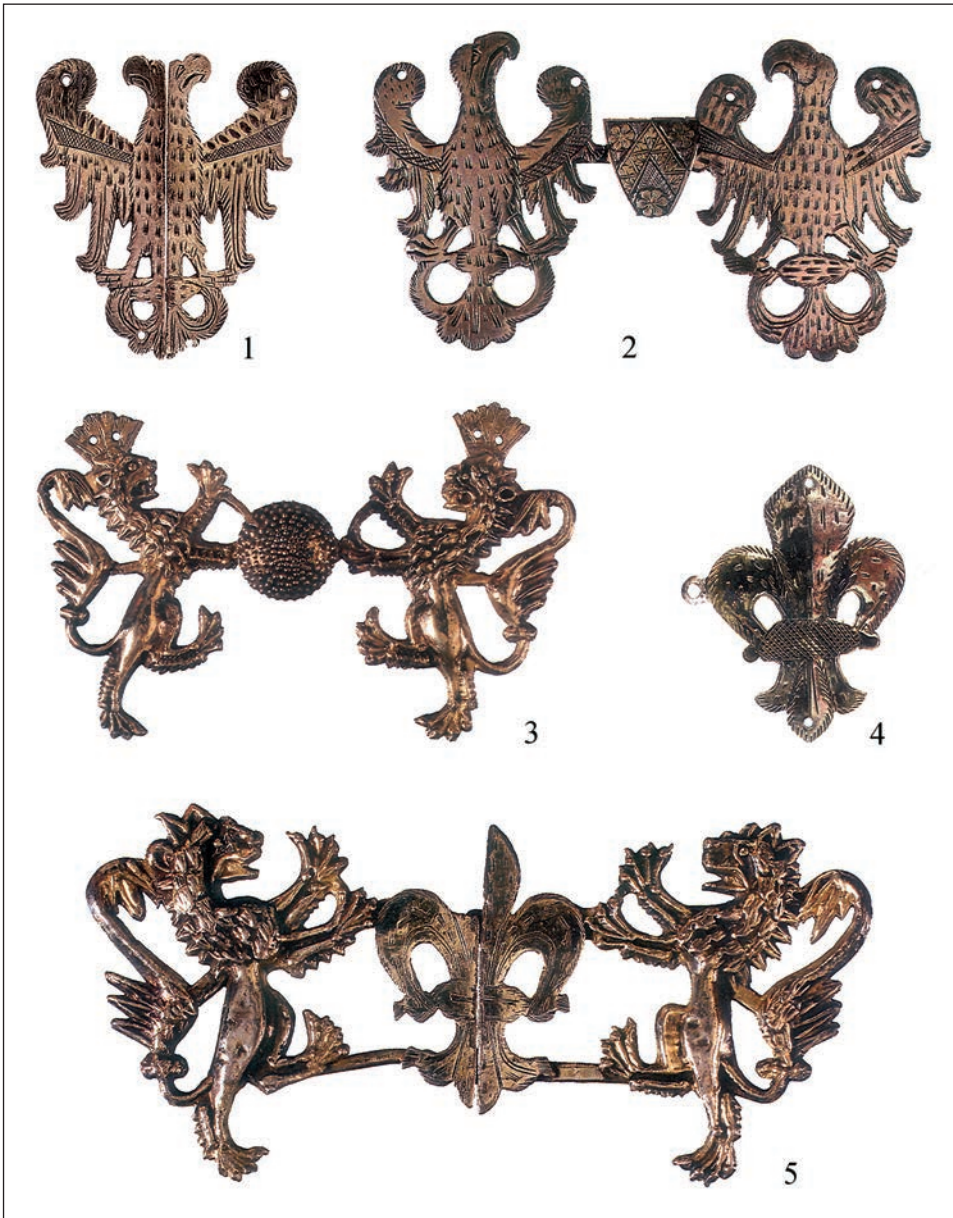
Zapinki/zapięcia płaszczy typu *Haftel*

Zapinki typu *Haftel* miały zbliżone znaczenie do zapięć typu *Tassel*. Pod względem technicznym składały się bądź z dwu części łączonych zawiasem (*Scharnierfibel*), bądź łączonych konstrukcją haczyk–oczko. W tym ostatnim wypadku sama konstrukcja była najczęściej osłaniana różnego rodzaju metalową ozdobą. Konstrukcje z zawiasem znane są głównie z rzeźb z francuskich świątyń z XIII w. (Ditmar-Trauth 2000, ryc. 59–65), konstrukcja haczyk–oczko zaś z terenu Niemiec.

Gdy idzie o przedstawienia, to dominują zapinki z orłami, lwami i liliami heraldycznymi (ryc. 13), a na osłaniającej ozdobie bywają niekiedy przedstawiane motywy dewocyjne, np. pelikan karmiący młode. Największy zbiór tego rodzaju zapinek pochodzi z czternastowiecznego skarbu z Pritzwalk (Krabath – Lambacher 2006). Rzadsze są natomiast przedstawienia syreny (ryc. 14: 1; Masner 1904, tabl. I: 11). Część zapinek (Masner 1904, ryc. 11; Kubiak 1998, tabl. 49F) nie miała jednak żadnego symbolicznego znaczenia (ryc. 14: 2).

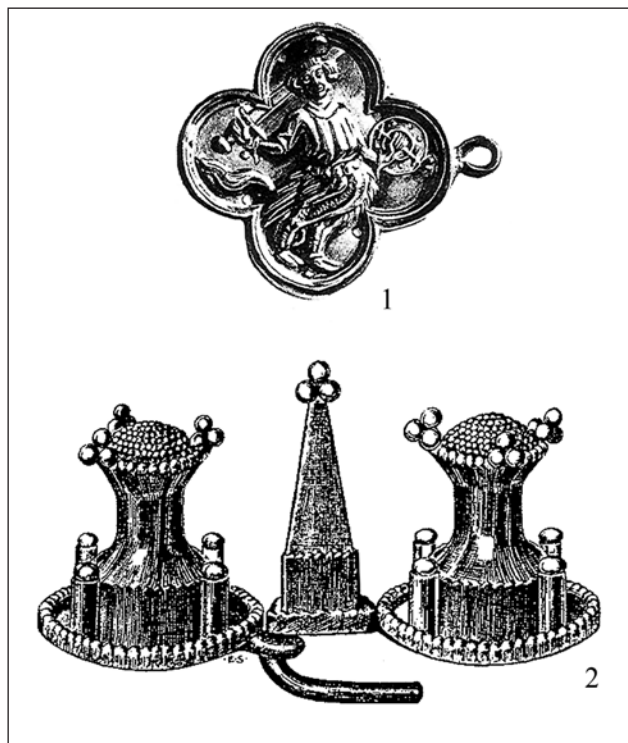
Zapinki sercowate

Zapinki w kształcie serca (ryc. 15:1, 2; Heindel 1989, ryc. 6g; Wywrot – Polak – Rębkowski 1996, tabl. 110: 6) już samą formą nawiązują do kształtu serca – a więc do miłości dwornej. Sporadycznie także na nich widnieją niekiedy napisy w języku francuskim o treści miłosnej.

Ryc. 13. Zapięcia typu Haftel. Pritzwalk, skarb, XIV w.

Fig. 13. Hook-and-eye brooches. Pritzwalk, treasure, 14th century.

Ryc. 14. Zapięcia typu Haftel: 1 – Opole, skarb, XIV w.; 2 – Służejówek.

Fig. 14. Hook-and-eye brooches: 1 – Opole, treasure, 14th century; 2 – Służejówek.

Różne formy zapinek miłosnych (*Minnespange*)

Egzemplarz z 1. poł. XV w., z przedstawieniem mieszczańskiej pary kochanków (Bartlett 2001, 224, ryc. 2), zaliczyć należy do form symbolizujących miłość. Podobnie zapinka z podwieszonymi literami tworzącymi napis *AMOR*. Z kolei przedstawie-

nia (Pani Minne) i napis (*DE MINNE WIL MICH MACHEN DES MOTZ ICH LEP WIL NACH DIR WACHEN*) na dość złożonej formie zapinki z Ückermünde z ok. 1335 r. (ryc. 16; Kunkel – Bethe 1931) pozwalają także i ten zabytek łączyć z miłością dworną.

Zapinki romboidalne (karo)

Te dość proste formy używane były zarówno jako zapinki, co widać na wielu źródłach ikonograficznych, jak też jako sprzączki do pasa. Na miniaturze z *Codex Manesse* (64r) przebrany za kupca Dietmar von Ast oferuje Damie pas zaopatrzony w romboidalną sprzączkę, a w grobach z terenu Słowacji odkryto pasy mające takie sprzączki (Ruttka 1983, 354, ryc. 5: 18; 1989, 372, ryc. 5: 8).

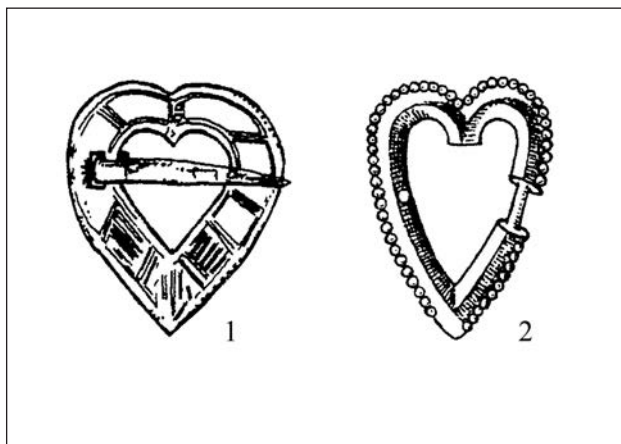
Sporadycznie formy te trafiają do heraldyki, co widać w herbie – być może wymagowanym – Wilhelma von Heinzenburg na rycinie z *Codex Manesse* (162v) oraz w herbie rodu Zeidlitz (Oswald 1984, 370), choć kiedy indziej widnieje tam trójkątna zapinka. Zapinki romboidalne odkryte bez kontekstu i niezawierające napisów i przedstawień zdają się nie mieć żadnego znaczenia symbolicznego (ryc. 17; Wachowski 2007a).

Zapinki typu sowa

Termin ten wprowadził do literatury R. Sachs (1985). W ażurowym wykroju tych zapinek widział bowiem sowę oraz literę M i sugerował – biorąc pod uwagę zasięg występowania – związek tej formy z Krzyżakami (ryc. 18). Odosobnione znalezisko zapinki

Ryc. 15. Zapinki w kształcie serca: 1 – Kołobrzeg; 2 – Szczecin.

Fig. 15. Heart-shaped brooches: 1 – Kołobrzeg; 2 – Szczecin.

tęgo typu pochodzi także ze Słowacji (Ruttkey 1983, 354, ryc. 5: 13; 1989, 372, ryc. 5: 563). Trudno dziś jednoznacznie potwierdzić tę sugestię, ponieważ badania w katedrze w Kwidzynie, gdzie ostatnio odsłonięto najprawdopodobniej pochówki trzech wielkich mistrzów Zakonu, ujawniły jedynie koliste sprzączki. Trzeba tu jednak zaznaczyć, że groby te były wcześniej wyrabowane.

Zapinka z orłami

Jedyny okaz tego typu zapinki znaleziono w Szczecinie (ryc. 19: 1; Kowalska 2003, ryc. 105: 13), jednak orły nie są heraldyczne. Podobnie zresztą przedstawiono orła na bransoletce lub zapince ze znanego skarbu ze Środy Śląskiej (ryc. 19: 2; Klejnoty 1996, ryc. XIV i 113).

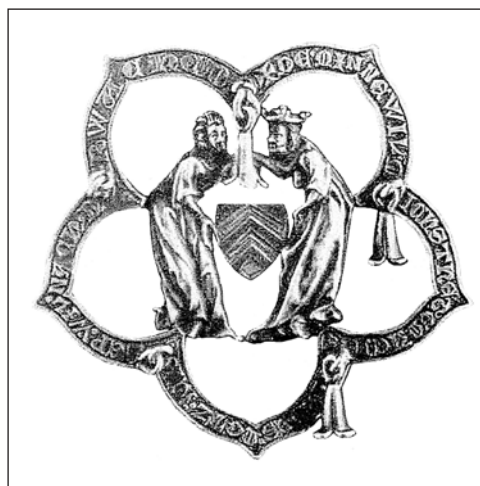
Aneksy

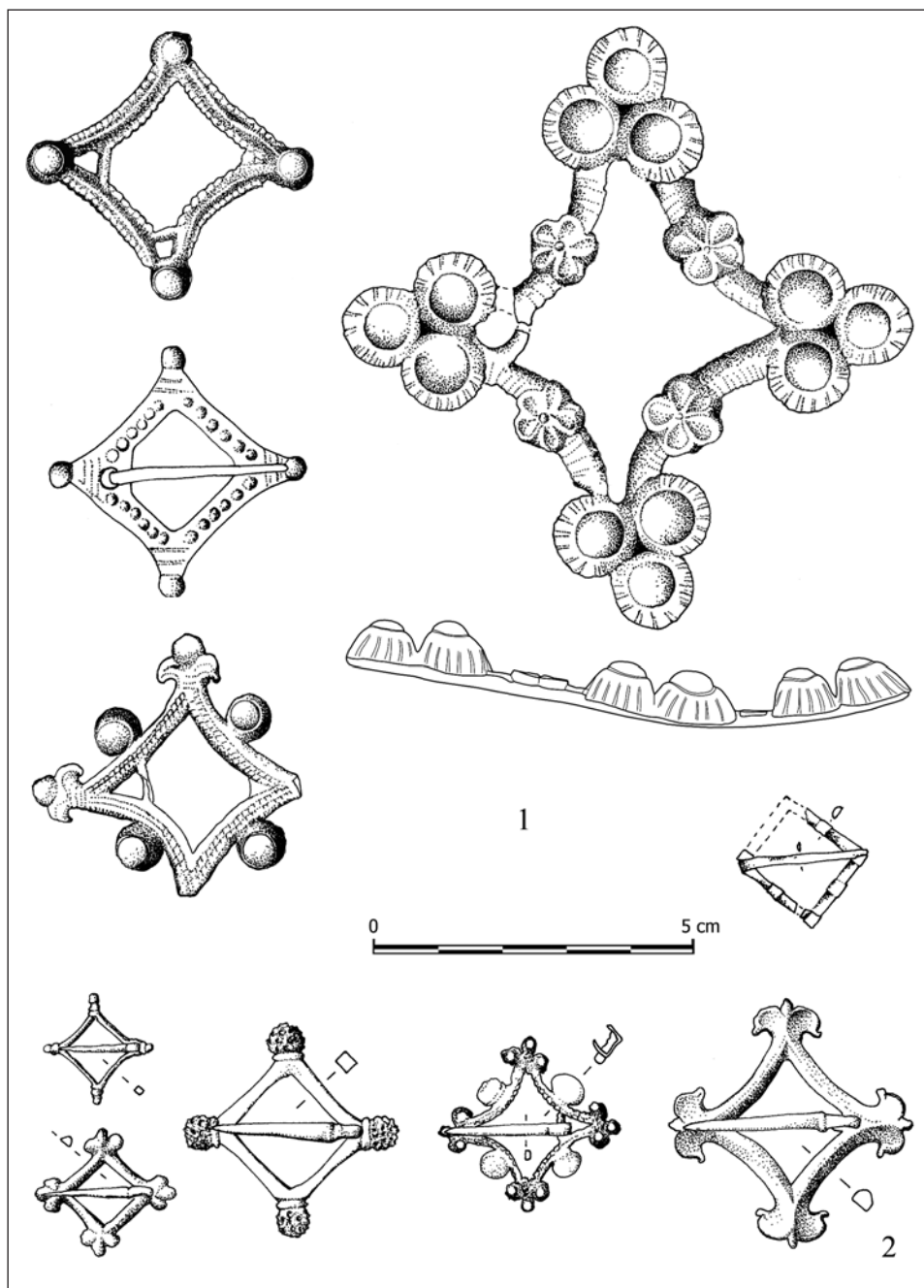
Aneks 1. Zapinki/sprzączki we wrocławskich testamentach

- 1435 ... *Item eyn Silberyn Spangurtil obirgolt, doruff seyn xlij spangen, cleyn vnd gros* (Schultz 1871, nr 48)
- 1462 ... *eyn silberen görtel obirgult mit xiiij gurtspangen, senckil vnd ringk, rot vnd weis borten*
... *Item eyn silb. Gortil vorgolt mit lebskoppen vff eyne roten borten mit xvj spangen, senckil vnd ringk*

Ryc. 16. Zapinka miłosna. Ückermünde.

Fig. 16. Love brooch. Ückermünde.

Ryc. 17. Zapinki w kształcie karo: 1 – Śląsk; 2 – Fuchsenhof, skarb, XIII w.

Fig. 17. Diamond-shaped brooches: 1 – Silesia; 2 – Fuchsenhof, treasure, 13th century.

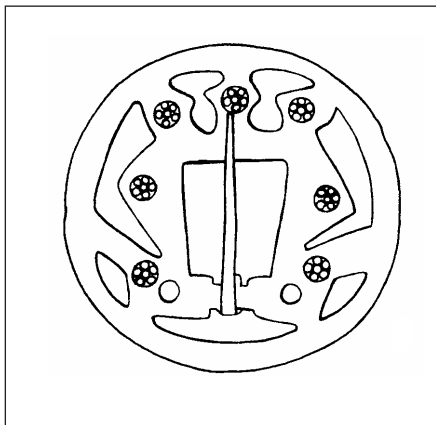
Ryc. 18. Zapinka typu sowa. Równina Dolna.
Fig. 18. Owl-type brooch. Równina Dolna.

... Item eyn silb. Gortil mit vj spangen, senckil vnd ringk vff eyne rymen ... (Schultz 1871, nr 83)

• 1470 ... einen Gortil uff einen swarczen borten geslagen mit xxvj spangen vnd dorczu senkel vnd Rinke, alles obirgolt

... Item Gortil ane senkel vnd ane Rinke vff einem Roten borten mit xxj spangen

... Item j Gortil vff eyne Roten borte mit vj spangen, dorczu eyne Rinke vnd j Senkel (Schultz 1871, nr 91)

Aneks 2. Zapinki/sprzączki we wrocławskich spisach zastawów po pogromie żydowskim w 1453 r.

• ... eynen silberynnen frawen gortil mit finff gortspangen vnvorgolt (Goliński 2006, nr I 439)

• ... eynen silberyn gortil des mannis mit 6 spangin vnd silbirn gesmeide yn eynen seckelcyen ... (Goliński 2006, nr I 160)

Ryc. 19. Zapinki z orłami: 1 – Szczecin; 2 – Środa Śląska, skarb, XIV w.

Fig. 19. Brooches with eagles: 1 – Szczecin; 2 – Środa Śląska, treasure, 14th century.

- ... *eynen silberyn gortil mit 6 spangen vnnd 2, dy sint mit eynen fadem angehangen, mit eynem ... seydn borten vnd dy spangen, dy sint gar obirgoldit senckel rucke mit dem andirn* (Goliński 2006, nr I 2)
- ... *1 silberyn gorteleyn mit 14 gorthspangen ...* (Goliński 2006, nr I 479)

Aneks 3. Zapinki/sprzączki w testamentach krakowskich

- 1483 ... *item cingulus argenteus cum 19 fibulis et enkel cum ringe ...*
... *item 4 fibule argentee deaurate a cingulo ...* (Ptaśnik 1914, nr 6)
- 1495 ... *item cingulum argenteum deauratum super rubea t l q k a cum 5 fibulis alias c z e n t k a m y ...* (Ptaśnik 1914, nr 31)
- 1495 ... *item cingulum argenteum deauratum cum 8 c z e n t e k p r z a s k a et zan-
kel rubeum ex axamyntho ...*
... *item aliud cingulum argenteum deauratum t l q k a z l o t a t r z y c z e n t k y et
zenkyel cum p r z e n s k a ...* (Ptaśnik 1914, nr 33)

Aneks 4. Terminologia

Podstawowe formy niemieckie, łacińskie i polskie używane na określenie elementów pasa i zapinki w średniowieczu oraz współczesne formy polskie						
gortil	spangurtil	borte	rinke, ringk	spange	gortspange	senckil, senkel
cingulus		tląka	ring przenska	fibula czentka		zankel enkel
pas, pasek	pas z hakiem do naciągu kuszy	taśma nośna	sprzączka	zapinka		zakończenie pasa

Literatura

- Bartlett, R. 2001:** *Panorama średniowiecza*. Warszawa.
- Beuningen, H. J. E. van – Koldewey, A. M. (red.) 1993:** *Heilig en profaan, laatmiddeleeuwse in-signes uit de collectie van H. J. E. van Beuningen* (= Rotterdam Papers 8). Cothen.
- Beuningen, A. M. van – Koldewey, A. M. – Kicken, D. (red.) 2001:** *Heilig en profaan, laatmidde-eeuwse insignes uit openbare en particuliere collecties* (= Rotterdam Papers 12). Cothen.
- Blaschitz, G. – Krabath, S. 2004:** *Schmuck im mittelalterlichen Alltag unter besonderer Berücksichtigung des Schatzfundes von Fuchsenhof*, [w:] B. Prokisch – T. Kühtreiber red., *Der Schatzfund von Fuchsenhof* (= Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich 15), Linz, 735–860.
- Boockmann, H. 1987:** *Die Stadt im späten Mittelalter*. München.

- Bresch, J. – Buško, C. 2002:** *Badania na placu sądowym (wykop nr IX)*, [w:] C. Buško red., Rynek wrocławski w świetle badań archeologicznych, cz. 1 (= Wratislavia Antiqua 3). Wrocław, 109–146.
- Buško, C. 1997:** *Archeologia w Rynku. Katalog wystawy*. Wrocław.
- Deevy, M. B. 1998:** *Medieval Ring Brooches in Ireland. A Study of Jewellery and Society*. Brookfield.
- Ditmar-Trauth, G. 2000:** *Fibel- und Gürtelmode der Hochgotik*. Wald-Michelbach.
- Goliński, M. 2006:** *Wrocławskie spisy zastawów, długów i mienia żydowskiego z 1453 roku. Studium z historii kredytu i kultury materialnej* (= Historia 173). Wrocław.
- Heindel, I. 1989:** *Hochmittelalterliche Gewandschnallen im westslawischen Siedlungsgebiet*, Zeitschrift für Archäologie 23, 79–100.
- Hootz, R. (red.) 1960:** *Deutsche Kunstdenkmäler. Ein Bildhandbuch. Bayern nördlich der Donau*. München.
- Klejnoty 1996:** *Klejnoty monarsze. Skarb ze Środy Śląskiej*, J. Pietrusiński – J. Witkowski red. Wrocław.
- Kowalska, A. B. 2003:** *Wyroby z metali kolorowych*, [w:] W. Łosiński red., Szczecin we wczesnym średniowieczu (= Polskie Badania Archeologiczne 33). Szczecin, 312–314.
- Krabath, S. – Bühler, B. 2004:** *Katalog der nichtmonetären Objekte*, [w:] B. Prokisch – T. Kührtreiber red., Der Schatzfund von Fuchsenhof (= Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich 15). Linz, 425–733.
- Krabath, S. – Lambacher, L. 2006:** *Der Pritzwalker Silberfund. Schmuck des späten Mittelalters*. Pritzwalk.
- Kubiak, S. 1998:** *Znaleziska monet z lat 1146–1500 z terenu Polski*. Poznań.
- Kunkel, O. – Bethe, H. 1931:** *Die Minnespange im Provinzialmuseum Pommerischer Altertümer*, Baltische Studien NF 33/1, 106–109.
- Masner, K. 1904:** *Ein Schmuckfund aus dem Mittelalter*, Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift NF 3, 72–83.
- Oswald, G. 1984:** *Lexikon der Heraldik*. Leipzig.
- Pastoureau, M. 2006:** *Średniowieczna gra symboli*. Warszawa.
- Poeci 1969:** *Poeci języka angielskiego*, t. 1, wybór i oprac. H. Krzeczkowski – J. S. Sito – J. Żuławski. Warszawa.
- Ptaśnik, J. 1914:** *Studia nad patrycjatem krakowskim wieków średnich, cz. II: Materiały do mieszczkańskiego domu wieku XV*, Rocznik Krakowski 16, 50–71.
- Reallexikon 1994:** *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, Bd. 8 (hasło: Fibel und Fibeltracht). Berlin – New York (wyd. 2), 411–608.
- Rębkowski, M. – Polak, Z. – Wywrot, B. 1998:** *Źródła archeologiczne*, [w:] M. Rębkowski red., Archeologia średniowiecznego Kołobrzegu 3. Kołobrzeg, 13–168.
- Ruttikay, A. 1983:** *Problematika výroby a výskytu dekoratívnych kovových predmetov na území Slovenska v stredoveku*, Archaeologia historica 8, 347–363.
- **1989:** *Prvky gotickej módy v odeve a ozdobách dedinského obyvateľstva na území Slovenska (Horizont hrobov zo 14.–15. stor. v Ducovom, obec Moravany nad Váhom)*, Archaeologia historica 14, 355–378.
- Sachs, R. 1985:** *Tak zwane „fibule w kształcie sowy” i ich znaczenie. Z badań nad treściami ideowymi w państwie krzyżackim*, [w:] Niemcy – Polska w średniowieczu. Poznań, 355–365.

Schultz, A. 1871: *Excerpte aus Breslauer Stadtbüchern, bezüglich der Privatalterthümer*, Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit NF 18, No 1–5, szp. 12–16, 44–47, 75–80, 100–104.

Spencer, B. 1969: *Medieval Face-Jug (the London Museum)*, The Burlington Magazine, vol. 111, No 794, 302–303.

- **1998:** *Pilgrim Souvenirs and Secular Badges* (=Medieval Finds from Excavations in London 7). London.

Stephan, H.-G. – Gaimster, D. 2002: *Die 'Falke Gruppe'. Das reich verzierte lausitzer Steinzeug der Gotik und sein archäologisch-historisches Umfeld*, Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 30, 107–163.

Wachowski, K. 2007a: *Ornamenta mediaevalia Silesiae*, Archaeologia Polona 45, 149–154.

- **2007b:** *Mon cor plesor. Symbolika przedstawięń i napisów na średniowiecznych wyrobach kultury materialnej*, [w:] Cor hominis. Wielkie namiętności w dziejach, źródłach i studiach nad przeszłością (= Historia 176). Wrocław, 245–271.

Wywrot, B. – Polak, Z. – Rębkowski, M. 1996: *Źródła archeologiczne. Posesja Ratuszowa 12*, [w:] M. Rębkowski red., Archeologia Kołobrzegu, 1. Kołobrzeg, 168–190.

Symbolism of medieval brooches

Brooches belonged to items with a particular symbolic meaning in the Middle Ages. Ring brooches could function as rosary pendants (fig. 2) or belt pendants (fig. 3 and 4). Fastening them was facilitated by additional eyes, chains, etc. or they were sewn-on. Ring brooches appear also in coats of arms (fig. 5). We also encounter small “brooches” (fig. 6: 1, 2), exactly badges, or only engraved plaque brooches (fig. 6: 3). Inscriptions and more rarely scenes on brooches make it possible to decipher their ideological content (see Wachowski 2007b). Occasionally, inscriptions on brooches allow for their explicit determination as a gift for a mistress. Star brooches (fig. 7, 8) may be sometimes also defined as badges (fig. 7: 2) and sometimes their function remains undetermined (fig. 7: 1, 3). There is a particular meaning of brooches seen on banners and tombstones showing the order of the Brooch Society (fig. 8). Brooches/fastenings of the *Tassel* type are represented in Silesian iconography (fig. 9–11) as well as in antique items (fig. 12) and are typical of ceremonial cloaks of rulers, Church dignitaries and Christ. Brooches/fastenings of the hook-and-eye type tended to have a similar meaning (fig. 13) or their symbolical meaning was difficult to interpret (fig. 14). Heart-shaped brooches (fig. 15) and special forms (fig. 16) should be associated with courtly love. Rhomboid brooches (fig. 17) were sometimes used as belt buckles and they rarely made their way to heraldry. Owl-type brooches (fig. 18) should probably be linked to the Teutonic Knights and the ones with eagles (fig. 19) are difficult to classify today. Ring brooches are sometimes represented in plastic form on clay pottery.

Pri strážnickej bráně, stojá koně vrané ... Středověký keramický koníček na Slovácku a ve Slezsku

Medieval ceramic horses in Moravian Slovakia
and in Silesia

ZDEŇKA MĚCHUROVÁ

From the Moravian collection of small medieval ceramic sculptures of horses and horses with riders we have chosen examples from two regions quite distant from one another, Moravian Slovakia in south-eastern Moravia, and Silesia in the north. The type especially typical of Silesia is that of a horse with a hole in the neck, which could have been part of simple combined toys – carousel or double yoke. Both equestrian sculpture (Uherské Hradiště, Opava), as well as separate figurines of horses (Javorník, Stonava, Hustopeče) are known from both regions. There is also a type of horse with a hole in the chest for a lance (e.g. Hustopeče, Stonava), as well as of pin-on and fit-on horses with a hole in the belly (e.g. Ostrava – Masaryk square). Both types were used for board-game tournaments.

Middle Ages – Silesia – Moravian Slovakia – small ceramic sculptures

Úvod

Ze středověkých archeologických nálezů a předmětů všedního dne upoutává značnou míru pozornosti drobná hrnčířská plastika. Podle ztvárněné předlohy ji lze dělit do tří skupin: plastiku figurální lidskou zastupují různé druhy panenek, madonek, „mnišků“, plastiku zvířecí pak představují zejména koníčky; spojením obou vzniká plastika jezdecká.¹

Už od počátku 20. století vzrůstal o tyto drobné keramické předměty zájem různých evropských badatelů, zejména historiků a historiků umění. Dějiny bádání byly podány podrobně již na jiném místě (Měchurová 2009, 173–174), nyní ji jen stručně shrneme.

Speciálně na území Slezska se nálezům keramických koníčků věnovala E. Schmidtová (1934). O komplexní zhodnocení plastiky koníčka za využití dostupných datovacích

¹ Příspěvek byl zpracován v rámci institucionálního záměru Ministerstva kultury ČR pro Moravské zemské muzeum, identifikační kód MK 0009486202.

možností se na našem území pokusil historik V. Burian (1962). V dalším desetiletí jsme se dočkali zpracování figurek koníčků z Rakouska od S. Felgenhauerové (1974). Nejdůkladnější analýzu (a to nejen na území Saska) ovšem provedla až V. Hoffmannová (1996). Shromáždila všechny archeologické nálezy, které by mohly souviset s hrou a hraním nejen dětí, ale i dospělých.

Z moravské sbírky drobné hrnčířské plastiky koníčka a koníčka s jezdcem jsme vyčlenili exempláře nalezené v těch regionech, které jsou jubilantovi životně blízké a s nimiž je jubilant bytostně svázán. Jsou to tak navzájem odlehle končiny Moravy, jako Slovácko a české Slezsko.

Z regionu jmenovaného na prvním místě se konkrétně jedná o nálezy z Uherského Hradiště, Hustopečí a Mikulčic, druhý region bude zastoupen exempláři ze Stonavy, Bohumína, Ostravy, hradu Cvilína, Javorníka a Opavy. O plastice z hradu Landeka u Ostravy už bylo důkladně pojednáno dříve (Měchurová 1994, 618–626; 1995, 351–359).

Slovácko

Ve sbírkách Slovákého muzea v Uherském Hradišti je uloženo šest koníčků či koníčků s jezdcem. Dva koníčci s jezdcem pocházejí ze starého sbírkového fondu (SF15129–15130; obr. 1, 2), další dva samotní koníčci z válečných výzkumů Starého Města-Zvonice (obr. 3, 4) a poslední dva pak z novějších odkryvů R. Snášila (obr. 5, 6; viz seznam lokalit). O jezdecké plastice z uherskohradištského starého fondu se zmiňuje již V. Burian (1962, 305) a pozastavuje se nad panujícími nejasnostmi kolem místa jejich nálezu. Podle E. Hercíka (1951, 38) by měly oba kusy pocházet z Velké nad Veličkou, zatímco místní muzejní pamětník K. Hanák uvedl, že byly vybagrovány z řeky Moravy u Uherského Hradiště (Skutil 1937, 160). Nevalný stav zachování zejména plastiky i. č. SF15129 – odlomená hlavička, jakoby omletý povrch, by nasvědčoval druhé lokalizaci. Provedení obou je zcela odlišné: i. č. SF15129 má cihlovou středně zrnitou hmotu překrytu oprýskanou zelenožlutou glazurou a také vlastní uhnětení vypadá zcela jinak, je válečkovité, nepropracované. Zatím druhá plastika je vyrobena z jemně plavené bělavé kaolinové keramické hlíny (tzv. *Pfeifenton*), která již nepotřebuje glazuru a je zručně promáčkuta volnou rukou bez formy do tvaru skákajícího koně s pevně přilepeným jezdcem. Jeho lopatovité ruce spočívající na koňské šíji jsou stejně jako stehna zdobeny podlouhlým trojúhelníkovým hrotitým kolkem či radélkem. V hrudi tohoto koníčka je umístěn otvor, který u jezdecké plastiky nebývá běžný. Předpoklad, že by sloužil k zasunutí či dřevce, se V. Burianovi (1962, 305) nelíbí, ač S. Felgenhauerová (1974, 45–48) později takovou plastiku nazývá jako typ *Lanzenpferdchen*. Domnívá se, že do otvoru se vkládala vodící či posunovací tyčinka k manipulaci s figurkou. Různé provedení obou uherskohradištských exemplářů nabízí také různé datování: zdá se, že tvarová (nikoliv ovšem materiálová) analogie ke glazované plastice i. č. SF15129 pochází z výzkumu P. Michny v Uničově, jež se řadí k nejstarším u nás (kolem poloviny 13. století) a hmotou připomíná okruh červeně malovaného zboží (Michna 1980, 168–169, 175, obr. 13: 1). Naopak neglazovaná jezdecká plastika i. č. SF15130 zdobená radélkem a vyrobená z kaolinové hmoty by ukazovala na mladší zařazení do pokročilého 14. či dokonce 15. století (Měchurová 2009, 182).

Zajímavý je koníček s dlouhým krkem a malou ušatou hlavou žlutozeleně polévaný ze Starého Města-Zvonice (obr. 3). Paralelu můžeme vidět ve fragmentu podobného koníka z Černé Hory u Boskovic (Procházka – Štrof 1983, 54, 55, obr. 5: 8); ten je rovněž chronologicky určen nálezovým celkem i okolnostmi do intervalu mezi 2. třetinu a počátek poslední čtvrtiny 13. století (Procházka – Štrof 1983, 56). Tvarově se výrazně liší od torza druhého koníčka ze stejné lokality, který je z cihlové hmoty s matnou žlutozelenou polevou (obr. 4). Markantní rozdíly v provedení i hmotou vykazuje ovšem plastika z výzkumu R. Snášila roku 1976 v trati Uherské Hradiště-Na kostelíku (obr. 5). Je vyrobena z šedočerného písčitého těsta bez glazury na povrchu, zato s výrazným hlubokým důlkováním v řadách, představujících koňský postroj. Kromě jednotlivých případů (například jezdecká plastika z Landeka u Ostravy) nemáme žádnou figurku, která by byla vyrobena ze zcela obyčejné až hrubší hrnčířské hmoty. S největší pravděpodobností půjde i v tomto případě o koníka s jezdcem, z něhož se bohužel zachoval pramálo zbytek – část paže napřahující se přes koňskou šiji k uzdě a kousek nohy svírající koňský hřbet. Celé provedení je velmi netradiční, válečkovitě oblé, jak to hmota dovolovala a vyžadovala, i velikost figurky je větší. Výzdoba šňůrami radélka či snad vpichů by nabádala k datování poměrně hluboko, naštěstí jsou známy nálezové okolnosti, které tuto úvahu podporují a figurku chronologicky staví na přelom 13. a do 1. poloviny 14. století (viz muzejní evidence).

Poslední koníček ze Slováckého muzea pochází rovněž ze Snášilova výzkumu z trati Staré Město-Za zahradou (obr. 6). Je žlutě glazovaný a chronologicky řazený stejně jako předchozí kus na přelom 13. a 14. věku. Patří k poměrně vzácnému typu koníka s otvorem v šiji z boku (viz níže). Hojně jsou zejména ve Slezsku (Opava, hrad Cvilín), jeden kus pochází také z Brna-Zelného trhu a je uložen ve staré sbírce Moravského zemského muzea. Takto provrtané figurky mohly tvořit kombinovanou hračku, například jakýsi kolotoč – karusel či spojený záprah.

Ve staré sbírce středověkého materiálu v Moravském zemském muzeu je také uložena figurka koníčka z Hustopečí (bez jakýchkoli dalších nálezových okolností). Hřívá, čabraka či sedlo a ocas jsou zpodobněny nepravidelnými rytými tahy z volné ruky (obr. 7). Neglazovaná, lehce slídová hmota však nevykazuje žádnou zvláštní jemnost. Malá hlava na protáhlém krku a soudkovité tělo rovněž nejsou pro plastiky koníčků typické. Nestandardní je však hlavně dutý otvor v soudkovité hrudi, který jakoby se směrem do hloubi těla rozšiřoval. Dává tušit snad zvláštní využití, ačkoli jinak bychom figurku zařadili k typu turnajového koníka s otvorem pro kopí, zvaného *Lanzenpferd* (Felgenhauer 1974, 44–48). Nožky zvířete jsou odlomeny, ale nabízí se úvaha, zda nemohlo jít jen o pahýly, do jejichž dutých tulejkovitých ukončení by se zasazovaly dřevěné tyčinky namísto nohou. Takový příklad, datovaný do první poloviny 15. století, poskytuje V. Hoffmannová (1996, 179, 180, obr. 43) z Lipska (Lepzig-Jahnallee).

Snad nejnovější nález koníčka (s odlomeným jezdcem) pochází z okolí kostela v Míkulčicích (obr. 8, dle laskavé informace F. Kostroucha). Podle pracovní fotografie se zdá, že půjde o neglazovaný kus z bělavé kaolinové hmoty podobného druhu, jaký známe kupříkladu z Uherského Hradiště (starý fond) či z Olomouce-Pekařské ulice (výzkum J. Bláhy) a který chronologicky nevybočuje z rámce 14. století.

Slezsko

V této oblasti se počet drobné středověké plastiky rozšířil zejména v poslední době, a to díky dobrému stavu výzkumu, především záchranným archeologickým akcím v jádrech tamních největších měst, Ostravy a Opavy. Nevýhodou této početné skupiny je jejich torzovitost a neúplnost. Nebyly to totiž vždy předměty denní potřeby ještě užívané, ale často šlo zřejmě o nálezy z odpadních jámek či dokonce z vyrovnávacích vrstev městských tržních prostranství, tedy už doslouživší vyhozené kusy. K takovým budou pravděpodobně patřit i dva neúplné exempláře ze Starého Bohumína-náměstí Svobody (obr. 9, 10; dle laskavé informace autora výzkumu P. Kováčika). Jedná se o odlomenou hlavičku a samostatný trup koníčka (nepatřící k sobě) z cihlové hmoty kryté načervenalou glazurou. Každý fragment pochází z jiné vrstvy, v prvním případě ze 14., ve druhém případě z 15. století.

Jubilantova pozornost byla věnována velmi dobře zachované plastice koníčka z cihlové neglazované hmoty, která byla nalezena v objektu hrnčířské pece s keramikou z konce 13. století ve Stonavě u Karviné (obr. 11; Valošek 1979, 10; Kouřil 1992, 14). Koníček je zřejmě ručně uhněten a hřívu má plasticky znázorněnu příčnými záseky do hřebene krku. Otvor v hrudi ho zařazuje k typu *Lanzenpferd*. Patří k nejstarším a spolehlivě datovaným kusům v českých zemích.

Také oblast Jesenicka se může pochlubit hezkou kolekcí tří koníčků (obr. 12, 13). Dva hnědočerveně glazované exempláře objevil V. Goš (1977, 53–54) v depozitářích bývalého Městského muzea v Javorníku a nyní jsou zařazeny v místním zámeckém sbírkovém fondu (obr. 12). Naleziště není známo, ale zřejmě půjde o katastr Javorníka a nejbližší okolí – takzvaný Šubrtův kopec (Brachtl 1996, 289). Třetí figurku, elegantně souměrného koníka s dlouhou hřívou splývající jednostranně po šíji, publikoval Z. Brachtl (1996, 287–289, obr. na str. 288) ze svého výzkumu drobného opevněného sídla v Javorníku-Vsi (obr. 13). Neglazovaná plastika je vyrobena z bělavé hmoty a nese na krku a několika dalších místech stopy po uhnětení prsty. Chronologie místa nálezů je dána archeologicky materiálem, ale i písemnými zprávami, jež dokládají poškození naleziště při obsazování Javorníku husity roku 1428.

Ze záchranného archeologického výzkumu na Masarykově náměstí v Ostravě pocházejí opět čtyři fragmenty koňských plastik. Exemplář s delšíma nohama a otvorem v břichu z cihlové hmoty polévané tmavou hnědočernou glazurou (obr. 14; Moravec 2007, 37) patří k poměrně málo frekventovanému typu, který je zastoupen na Moravě jen čtyřmi kusy. Společná je jen hmota, a to jemně zrnitá. Tvarem těla a poměrně dlouhými zahrocenými končetinami se navzájem podobají koníci z Ostravy a Jihlavy. Koník z jihlavské radnice má žlutohnědou glazuru, jasnou lesklou žlutavou glazurou je pokryto torzo velikostně velmi drobného koníčka z hradu Obřan (Měchurová 1988, 72, tab. III: 3). Na rozdíl od všech ostatních je jeho otvor veden trupem a vychází hřbetem v místě sedla. Nejzajímavější a také cele dochovaný exemplář pochází z Olomouce, Pekařské ulice, z výzkumu J. Bláhy. Jako jediný kus je bez glazury, šedobílé barvy a také je zdoben kolkovými v místě hřívky a ukončení sedla či čabraky (Měchurová 2009, 177, obr. 5). Časově je dobře určen: byl nalezen v pekařském domě, který lehl popelem za Jana Lucemburského, tedy v první polovině 14. věku (dle laskavé informace autora výzkumu). K datování lze říci jen tolik, že obřanský koník je ojedinělým nálezem bez opory v časovém

zařazení vrstvy, ale hrad Obrány zanikl na počátku 14. století (např. Plaček 2001, 452), a tudíž, ačkoli jeho vzhled je zcela odlišný od olomouckého kusu, mohli by být chronologicky současní. Otvor v břichu předznamenává jejich funkci, byli zřejmě napichováni na tyčinku a voděni jako maňásek či zastrkování do pevné podložky. V případě obranského kusu by se nabízela možnost posazování figurky jezdce (často s otvorem v podstavě) na vrcholek tyčinky vyčnívající z koňského hřbetu. S. Felgenhauerová (1974, 41, 43) tento případ označuje jako *Aufsteckenpferdchen*.

Další fragment z Masarykova náměstí v Ostravě představuje pouze koňská hlavička s ušima a lómem v místě otvoru v hrudi (obr. 15). Torzo obzvláště drobné jezdecké plastiky bez koňské hlavy a zadních nohou a s dolní částí trupu jezdce je rovněž z cihlové hmoty s hnědočervenou glazurou (obr. 16). Poslední zlomek už není ničím zajímavý, jde jen o těžko určitelnou část trupu se zašlou polevou na povrchu. (obr. 17).

Pro úplnost je třeba krátce zmínit již publikované plastiky koníčků z Landeka, katastr Koblov, okr. Ostrava (obr. 18, 19; Měchurová 1994, 618–626, 620, 621, obr. 1: 2, 3, 2: 2, 3; 1995, 351–359, obr. 2, 3). Patří k atypickým, nejméně propracovaným exemplářům, jež jsou vyrobeny z hrubé neglazované písčité šedé (obr. 18) a hnědé hrnčířské hmoty (obr. 19). Kovový lesk prvního kusu může navádět k datování do 15. století. Zatímco tato figurka je bez otvoru, druhý fragment otvor má, ale zcela ojedinele vzadu pod ocasem koně, což je zatím v moravské sbírce bez analogií. Ač tak výjimečné, přesto je toto umístění velmi logické: otvor mohl sloužit k manipulaci, postrkování tyčinkou zezadu. Poslední hnědožlutě glazovaný zlomek snad představuje odlomený čenich (koníčka?), a ten se už okrovým jemně plaveným materiálem neliší od klasické produkce keramických figurek (obr. 20; Měchurová 2004, 242, tab. IV: 8).

Dobrá stav výzkumu je zřejmý z počtu nálezů středověké hrnčířské plastiky v Opavě. Čtyři lépe zachované kusy z dřívějších akcí jsou uloženy ve Slezském zemském muzeu. Jediný fragment – přední část koníka z cihlové hmoty s hnědočervenou glazurou (obr. 21) byl objeven mimo Opavu, a to na hradě Cvilíně (kat. Úvalno). V Opavě-Kolářské ulici byl při stavbě kina (výzkum J. Krále) nalezen fragment jezdecké plastiky bez hlavy z jemně zrnité hmoty pokrytý hnědočervenou polevou (obr. 22).

Z ulice Mezi trhy pochází rovněž zlomek jezdecké plastiky – hlavička koně s rukama jezdce na šíji z jemně plavené bělavé hmoty se žlutou glazurou na povrchu (obr. 23). Nejlépe zachovaný exemplář objevila V. Šikulová při svém systematickém výzkumu opavského dominikánského kláštera: jde o koníčka s otvorem v šíji z jemné cihlové hmoty s hnědočervenou glazurou (obr. 24).

Tito ručně modelovaní keramičtí koníčci s otvorem ze strany, tedy v šíji, krku či plecích jsou na Moravě zastoupeni zatím málo, pouze v šesti kusech, přičemž je pozoruhodné, že čtyři náležejí územně do Slezska (a navíc konkrétně do Opavy). Tři zlomky pocházejí ze současných opavských záchranných výzkumů Národního památkového ústavu (územní odborné pracoviště Ostrava, detašované archeologické pracoviště Opava). Fragment z Opavy-Pekařské ulice (obr. 26) je odlomený v nejkřehčím místě – otvoru v šíji. Jiný opavský kus tohoto typu (Opava-Horní náměstí, obr. 25) je zachován lépe, chybí jen přední nohy. Zlomek z Opavy-Dolního náměstí (obr. 27) představuje zřejmě hrud' koníčka s poškozením ze všech stran včetně místa otvoru; ale jen s notnou dávkou odvahy lze tvrdit, že otvor byl skutečně v šíji a koník se podobal předchozímu. Ve všech případech jde o glazované figurky. Skoro by se dalo říci, že podoba všech je tak veliká, že by mohlo

jít o produkt jedné (snad i místní) dílny či dokonce jednoho jarmarečního prodejce. Koník z městského jádra Brna-Zelného trhu není glazován a je proveden v jemně plavené bělavé hmotě, čímž se odlišuje od výše uvedeného slezského sortimentu (Měchurová 2009, 178, obr. 11). O posledním kusu tohoto typu z Uherského Hradiště jsme se již zmínili výše.

Zahraniční analogie lze opět najít v saském prostředí. V. Hoffmannová (1996, 172–174, kat. č. 27–29, 31–32, obr. 32) je uvádí v hojném počtu z lokalit Brandis-Bahnhofstraße 18, Lipsko-Preußergässchen 1–11 a Pirna. Otvor v šíji koníčků navozuje představu jejich použití v složitější kombinované hračce; bylo možno je napojit tyčinkou z boku třeba na centrální otočné zařízení, například jakýsi kolotoč (dle laskavé informace J. Bláhy), nebo figurky spojit tyčinkovitým jhem do páru jako potah k jiné oblíbené hračce – povozu s koňmi.

Ze záchranných akcí opavského archeologického pracoviště Národního památkového ústavu pochází 11 koníčků v různé úrovni fragmentace. Kromě už zmiňovaných exemplářů s otvorem v šíji je zajímavé torzo jezdecke či kentaura bez rukou v kápi z opavské Pekařské ulice (obr. 28), provedené v jemně plavené okrové hmotě se žlutohnědou polevou. Dolní část trupu chybí, proto jezdecký postoj či snad přechod v tělo koně v případě ztvárnění kentaura je diskutabilní. Obličej zvýrazňují kruhové oči. Malé kruhové oči má rovněž pozoruhodný žlutě glazovaný koníček s delším mocně klenutým krkem z Opavy-Drůbežského trhu (obr. 31), který je pojat značně netypicky, jakoby ve skoku. Masivní šíji se honosí také drobný cihlový koník bez glazury s otvorem v hrudi z Opavy-Pekařské ulice (obr. 29). Další zlomky opavských koníčků představují odlomené hlavičky, nohy či části trupů (obr. 30, 32–34, viz přehledová tabulka). Například z křížovatky Solné a Pekařské ulice pochází nestandardní, jasně žlutě glazovaná hlavička koně z bílé hmoty s plasticky modelovanou hřívou na krku (obr. 33).

Závěr

Zdálo by se, že z tohoto geograficky nesourodého celku těžko činit nějaké závěry. Přesto se potvrzuje zjištění, že nejvíce nálezů pochází ze současných záchranných archeologických akcí při odkrývání městských jader. Stinnou stránku představuje jejich fragmentárnost. To je v mnoha případech dokladem už dožitých, doslouživších předmětů, které se ocitají v odpadních jímkách či jsou rozptýleny ve vyrovnávacích odpadních vrstvách.

Dříve objevené exempláře ze starých sbírek, většinou lépe zachované, jsou bohužel chudé na nálezové okolnosti, a tudíž postrádají možnost přesnějšího datování. Tomu však lze odpomoci komparací obou prostředí. Existují však šťastné výjimky, kupříkladu v úplnosti zachovaný koník ze Stonavy, dobře datovaný nálezovou situací do konce 13. století.

Pokud se typologických skupin týče, spektrum je velmi pestré, lze říci, že pokrývá všechny druhy. Výrazně se pro české Slezsko rýsuje typ koníčka s otvorem v šíji, který mohl být částí jednoduchých kombinovaných hraček – kolotoče či dvojjáprahu. Z obou regionů je známa jak jezdecká plastika (Uherské Hradiště, Opava), tak rovněž samostatné figurky koníčků (Javorník, Stonava, Hustopeče). Objevuje se jak typ *Lanzenpferdchen* – koník s otvorem v hrudi pro kopí (například Hustopeče, Stonava), tak *Aufsteckenpferd-*

chen – napichovací, nasazovací koník s otvorem v břichu (kupříkladu Ostrava-Masarykovo náměstí). Oba typy sloužily ke stolním turnajovým hrám.

Ukazuje se tedy i na tomto malém vzorku hmotné kultury, že ačkoliv obě oblasti představovaly ve středověku pohraniční končiny českého státu s Polskem a Uhrami, byly už v tomto období plnohodnotně začleněnými regiony s živým obchodním ruchem a čilými tržními vztahy v rozvíjejících se městech.

Literatura

Burian, V. 1962: *K typologii a datování lidové keramické plastiky (konička)*, Československá etnografie 10, 301–307.

Brachtl, Z. 1996: *Keramická středověká plastika konička z Javorníku-Vsi*, Vlastivědný věstník moravský XLVIII/3, 287–290.

Felgenhauer, S. 1974: *Tönerne Spielzeugpferdchen des Mittelalters in Österreich*, Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines 119, I. Abhandlungen, 39–52.

Goš, V. 1977: *Středověké dětské hračky z Jesenicka*, Severní Morava 33, 53–54.

Hercík, E. 1951: *Československé lidové hračky*. Praha.

Hoffmann, V. 1996: *Allerlay kurtzweil – Mittelalterliche und frühneuzeitliche Spielzeugfunde aus Sachsen*, Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodenkmalpflege 38, 127–200.

Kouřil, P. 1992: *Nástin dějin Těšínska*. Ostrava – Praha.

Měchurová, Z. 1988: *Drobná středověká plastika ve sbírkách Moravského muzea v Brně*, Acta Musei Moraviae, scientiae sociales – Časopis Moravského muzea, vědy společenské LXXIII, 71–78.

- **1994:** *Funde der kleinen mittelalterlichen Plastik auf dem Gebiet tschechischen Schlesiens*, Archeologické rozhledy XLVI/4, 618–626.

- **1995:** *Nálezy drobné středověké plastiky na území českého Slezska*, Ostrava – Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska 17, 351–359.

- **2004:** *Kovové a luxusní nálezy z hradu Landeka u Ostravy (Kat. Koblov)*, Acta Musei Moraviae, scientiae sociales – Časopis Moravského muzea, vědy společenské LXXXIX, 219–252.

- **2009:** *Drobná středověká plastika konička na Moravě. Úvahy a postřehy*, Archaeologia historica 34, 173–187.

Michna, P. 1980: *Dvě sídlištní stavby z počátku lokačního období Uničova. Příspěvek do diskuze k otázce zemnic ve městech a vesnicích 13. století*, Vlastivědný věstník moravský XXXII/2, 161–186.

Moravec, Z. 2007: *Tvář středověké Ostravy*. Ostrava.

Plaček, M. 2001: *Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí*. Praha.

Procházka, R. – Štrof, A. 1983: *Příspěvek k osídlení Bořitova a Černé Hory na Blanensku*, Vlastivědný věstník moravský XXXV/1, 46–58.

Schmidt, E. 1934: *Mittelalterliche Spielzeugpferdchen und Tonreiter*, Altschlesien 4, 282–319.

Skutil, J. 1937: *Ještě jedenkrát k tzv. „mladeckému jezdcí“*, Ročenka Městského muzea v Litovli, 159–160.

Valošek, Č. 1979: *Počátky archeologických nálezů v Albrechticích u Č. Těšína a jejich blízkém okolí (z kronikářské aktivity v Albrechticích)*, Zpravodaj Okresního muzea v Českém Těšíně 56, 8–11.

Medieval ceramic horses in Moravian Slovakia and in Silesia

From the Moravian collection of small medieval ceramic sculptures of horses and horses with riders we have prepared finds from those regions which were of great importance to the celebrant. These are also from widely separated regions of Moravia, i.e. Moravian Slovakia in the southeast and Silesia in the north.

It would seem hard to draw broader conclusions from such geographically disparate locations. However, it has been confirmed that most of the finds come from contemporary archaeological rescue works when excavating in town centres. The downside is that they are so fragmentary. In many cases this is evidence that these objects were no longer used or had served their purpose; they are found in cess-pits or are scattered in layers of waste that have been levelled off.

Specimens discovered earlier, most of which are better preserved, are sadly lacking in find context and are thus impossible to date more precisely. However, one thing that can help is to compare both environments. There are, however, some fortunate exceptions, e.g. in the integrity of the horse that has been preserved from Stonava, which can be clearly dated to the end of the 13th century.

As regards the typological groups, this is a very wide range and can be said to cover all the types. The type most typical of Silesia is the form of a horse with a hole in its neck, which could have been part of simple combined toys – carousel or double yoke. Both equestrian sculpture (Uherské Hradiště, Opava), as well as separate figurines of horses (Javorník, Stonava, Hustopeče) are known from both regions. There is also a type of *Lanzenpferdchen* – a horse with a hole in the neck for a lance (e.g. Hustopeče, Stonava), as well as *Aufsteckenpferdchen* – pin-on and fit-on horses with a hole in the belly (e.g. Ostrava-Masaryk square). Both types were used for board-game tournaments.

Even this small example of material culture shows that although during medieval times both regions were on the remote borders with Poland and Hungary, by that time they were already fully-fledged integrated regions with flourishing trade and active markets in developing towns.

Tab.I. Nálezy středověkých keramických koníčků na Slovácku.**Tab. I.** Medieval ceramic horses in Moravian Slovakia.

(obec – municipality, katastr – cadastre, lokalita – site, okres – district, uloženo – deposition, vyobrazení – illustration)

Obec, katastr	Lokalita	Okres	Uloženo	Vyobrazení
Bohumín	Starý Bohumín, nám. Svobody čp. 26 a 27	Karviná	o.p.s. Archaia Brno, pracoviště Olomouc	obr. 10
Bohumín	Starý Bohumín, nám. Svobody č. 26 a 27	Karviná	o.p.s. Archaia Brno, pracoviště Olomouc	obr. 9
Javorník	Javorník-Ves	Jeseník	Muzeum Jeseník	obr. 13
Javorník	tzv. Šubrtův kopec	Jeseník	Javorník - zámek	obr. 12
Javorník	tzv. Šubrtův kopec	Jeseník	Javorník - zámek	
Koblov	hrad Landek	Ostrava	Ostravské muzeum	obr. 18
Koblov	hrad Landek	Ostrava	Ostravské muzeum	obr. 19
Koblov	hrad Landek	Ostrava	Ostravské muzeum	obr. 20
Opava	Pekařská ul.	Opava	NPÚ Opava	obr. 30
Opava	Mezi trhy	Opava	SZM Opava	obr. 23
Opava	Dolní nám.	Opava	NPÚ Opava	obr. 27
Opava	Kolářská ul.	Opava	SZM Opava	obr. 22
Opava	Dominikánský klášter	Opava	SZM Opava	obr. 24
Opava	Pekařská ul.	Opava	NPÚ Opava	obr. 28
Opava	Solná-Pekařská ul.	Opava	NPÚ Opava	obr. 34
Opava	Pekařská ul.	Opava	NPÚ Opava	obr. 29
Opava	Solná-Pekařská ul.	Opava	NPÚ Opava	obr. 33
Opava	Holubí ul.	Opava	NPÚ Opava	obr. 32
Opava	Nákladní ul.	Opava	NPÚ Opava	
Opava	Nákladní ul.	Opava	NPÚ Opava	
Opava	Pekařská ul.	Opava	NPÚ Opava	obr. 26
Opava	Horní nám.	Opava	NPÚ Opava	obr. 25
Opava	Drúbeží trh	Opava	NPÚ Opava	obr. 31
Ostrava	Masarykovo n.	Ostrava-město	NPÚ Opava-OM	obr. 14
Ostrava	Masarykovo n.	Ostrava-město	NPÚ Opava-OM	obr. 15
Ostrava	Masarykovo n.	Ostrava-město	NPÚ Opava-OM	obr. 16
Ostrava	Masarykovo n.	Ostrava-město	NPÚ Opava, OM	obr. 17
Stonava	trať Pod Smolkovcem	Karviná	Muzeum Těšínska	obr. 11
Úvalno	hrad Cvilín	Bruntál	SZM Opava	obr. 21

Tab. II. Nálezy středověkých keramických koníčků ve Slezsku.**Tab. II.** Medieval ceramic horses in Silesia.

(obec – municipality, katastr – cadastre, lokalita – site, okres – district, uloženo – deposition, vyobrazení – illustration)

Obec, katastr	Lokalita	Okres	Uloženo	Vyobrazení
Hustopeče		Břeclav	Moravské zemské muzeum	obr. 7
Mikulčice	Mikulčice	Hodonín	Muzeum Hodonín	obr. 8
Uherské Hradiště	Staré Město	Uherské Hradiště	Slovácké muzeum UH	obr. 6
Uherské Hradiště	Staré Město	Uherské Hradiště	Slovácké muzeum UH	obr. 5
Uherské Hradiště	Staré Město	Uherské Hradiště	Slovácké muzeum UH	obr. 3
Uherské Hradiště	Staré Město	Uherské Hradiště	Slovácké muzeum UH	obr. 4
Uherské Hradiště?	Uherské Hradiště ?	Uherské Hradiště	Slovácké muzeum UH	obr. 2
Uherské Hradiště?	Uherské Hradiště ?	Uherské Hradiště	Slovácké muzeum UH	obr. 1

Obr. 1. Uherské Hradiště, starý fond SF15129. Zelenožlutě glazovaný koníček s jezdcem.

Fig. 1. Uherské Hradiště, old collection SF15129. Horse with rider, a green and yellow glaze.

Obr. 2. Uherské Hradiště, starý fond SF15130. Neglazovaný koníček s jezdcem z kaolinové hmoty s kolky.

Fig. 2. Uherské Hradiště, old collection SF15130. Unglazed horse with rider made of kaolin clay, with stamps.

Obr. 3. Uherské Hradiště, Staré Město-Zvonice. Zelenožlutě glazovaný koníček bělavé hmoty.

Fig. 3. Uherské Hradiště, Staré Město-Zvonice. Whitish clay horse with a green and yellow glaze.

Obr. 4. Uherské Hradiště, Staré Město-Zvonice. Oprýskaný zelenožlutě glazovaný koníček z cihlové hmoty.

Fig. 4. Uherské Hradiště, Staré Město-Zvonice. Cracked horse made of brick-red clay with a green and yellow glaze.

Obr. 5. Uherské Hradiště, Staré Město-Na kostelíku. Koníček s řadami vpichů z šedočerné písčité hmoty, výzkum R. Snášila.

Fig. 5. Uherské Hradiště, Staré Město-Na kostelíku. Horse made of grey-black sand clay with rows of grooves, research by R. Snášil.

Obr. 6. Uherské Hradiště, Staré Město-Za zahradou. Žlutě glazovaný koníček s otvorem v šíji, výzkum R. Snášila.

Fig. 6. Uherské Hradiště, Staré Město-Za zahradou. Yellow-glazed horse with a hole in the neck, research by R. Snášil.

Obr. 7. Hustopeče. Neglazovaný koník z hrnčířské hmoty se slídou. Uloženo v Moravském zemském muzeu Brno. Foto S. Doleželová.

Fig. 7. Hustopeče. Unglazed horse made of pot clay with mica. The Moravian Museum Brno. Photo by S. Doleželová.

Obr. 8. Mikulčice. Pracovní záběr neglazovaného koníčka z bělavé hmoty, výzkum F. Kostroucha, Muzeum Hodonín. Foto F. Kostroucha, úprava S. Doleželová.

Fig. 8. Mikulčice. Working shot of an unglazed whitish clay horse, research by F. Kostrouch, Museum of the Hodonín Region. Photo by F. Kostrouch, layout by S. Doleželová.

Obr. 9. Bohumín, nám. Svobody. Hlavička cihlového hnědočerveně glazovaného koníčka, výzkum P. Kováčíka, Archaia Brno, pracoviště Olomouc. Foto P. Veselá.

Fig. 9. Bohumín, Svobody square. Head of a brick-red horse with a brownish-red glaze, research by P. Kováčík, Archaia Brno, Olomouc site. Photo by P. Veselá.

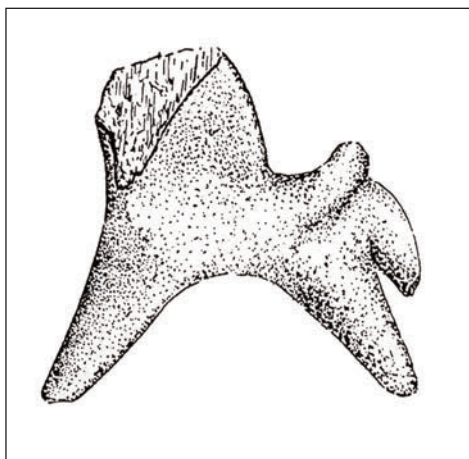
Obr. 10. Bohumín, nám. Svobody. Torzo oprýskaného hnědočerveně glazovaného koníčka z cihlové hmoty, výzkum P. Kováčíka, Archaia Brno, pracoviště Olomouc. Foto P. Veselá.

Fig. 10. Bohumín, Svobody square. Torso of a cracked horse made of brick-red clay with a reddish-brown glaze, research by P. Kováčík, Archaia Brno, Olomouc site. Photo by P. Veselá.

Obr. 11. Stonava, okr. Karviná. Neglazovaný koníček ze středně zrnité okrové hmoty. Uloženo v Muzeu Těšínska. Foto O. Tůma.

Fig. 11. Stonava, Karviná district. Unglazed horse made of medium-grain ochre clay. The Těšínsko Museum. Photo by O. Tůma.

Obr. 12. Javorník-Šubrtův kopec. Koníček s načervenalou glazurou (podle Goše 1977).

Fig. 12. Javorník-Šubrtův kopec. Horse with a reddish glaze (Goš 1977).

Obr. 13. Javorník-Ves. Neglazovaný koníček z bělavé hmoty, výzkum Z. Brachtla (podle Brachtla 1999).

Fig. 13. Javorník-Ves. Unglazed horse made of whitish clay, research by Z. Brachtl (Brachtl 1999).

Obr. 14. Ostrava-Masarykovo nám. Hnědočerně glazovaný koníček s otvorem v břichu, výzkum Národního památkového ústavu a Okresního muzea Ostrava.

Fig. 14. Ostrava-Masaryk square. Horse with a brownish-red glaze and a hole in the belly, excavated by the National Heritage Institute of Opava and Ostrava District Museum.

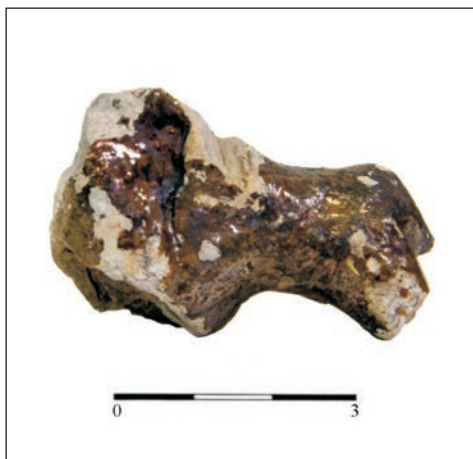
Obr. 15. Ostrava-Masarykovo nám. Hlavička z okrové hmoty s hnědočervenou glazurou, výzkum Národního památkového ústavu a Ostravského muzea.

Fig. 15. Ostrava-Masaryk square. Ochre clay head with a brownish-red glaze, research by the National Heritage Institute and Ostrava Museum.

Obr. 16. Ostrava-Masarykovo nám. Drobný koník s odlomeným jezdcem z cihlové hmoty s hnědočervenou glazurou, výzkum Národního památkového ústavu a Ostravského muzea.

Fig. 16. Ostrava-Masaryk square. Small horse with the rider broken off, made of brick-red clay with a brownish-red glaze, research by the National Heritage Institute and Ostrava Museum.

Obr. 17. Ostrava-Masarykovo nám. Torzo koníka z šedé hmoty se zelenou glazurou, výzkum Národního památkového ústavu a Ostravského muzea.

Fig. 17. Ostrava-Masaryk square. Torso of a horse made of grey clay with a green glaze, research by the National Heritage Institute and Ostrava Museum.

Obr. 18. Hrad Landek u Ostravy (kat. Koblov). Koník s jezdcem z písčité hrnčířské hlíny s tmavě šedým kovovým leskem, uloženo v Ostravském muzeu, foto Z. Moravec.

Fig. 18. Landek Castle near Ostrava (cadastre of Koblov). Horse and rider made of sandy pot clay with a dark-grey metallic gloss. The Ostrava Museum, photo by Z. Moravec.

Obr. 19. Hrad Landek u Ostravy (kat. Koblov). Fragment koníka s jezdcem, uloženo v Ostravském muzeu, foto Z. Moravec.

Fig. 19. Landek Castle near Ostrava (cadastre of Koblov). Fragment of a horse and rider. The Ostrava Museum, photo by Z. Moravec.

Obr. 20. Hrad Landek u Ostravy (kat. Koblov). Zlomek zvířecí plastiky (čenicích) z okrové jemně plavené hmoty s hnědožlutou glazurou, uloženo v Ostravském muzeu, foto Z. Moravec.

Fig. 20. Landek Castle near Ostrava (cadastre of Koblov). Fragment of an animal sculpture (muzzle) made of lightly-washed ochre clay with a brownish-yellow glaze. The Ostrava Museum, photo by Z. Moravec.

Obr. 21. Hrad Cvilín, kat. Úvalno. Zlomek přední části koníčka, výzkum J. Horny, uloženo v Slezském zemském muzeu Opava.

Fig. 21. Cvilín Castle, cadastre of Úvalno. Fragment of the front part of a horse, research by J. Horny. The Silesian Museum in Opava.

Obr. 22. Opava-Kolářská ul. Torzo koníčka s jezdcem z cihlové hmoty s hnědočervenou glazurou, výzkum J. Krále, uloženo v Slezském zemském muzeu Opava.

Fig. 22. Opava-Kolářská street. Torso of a horse and rider made of brick-red clay with a brownish-red glaze, research by J. Král. The Silesian Museum in Opava.

Obr. 23. Opava-Mezi trhy. Hlavička koníka se zbytky rukou jezdce z bělavé hmoty se žlutou glazurou, výzkum J. Krále, uloženo v Slezském zemském muzeu Opava.

Fig. 23. Opava-Mezi trhy. Head of a horse with the remains of the rider's arm, made of whitish clay with a yellow glaze, research by J. Král. The Silesian Museum in Opava.

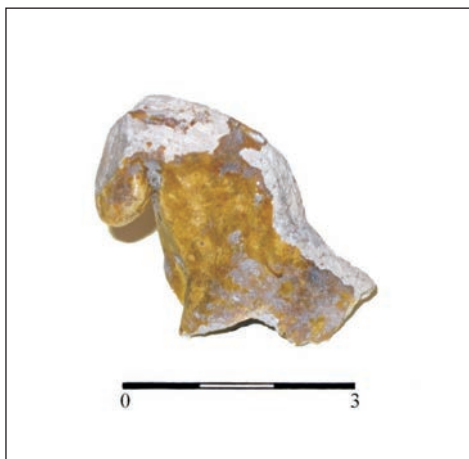
Obr. 24. Opava-dominikánský klášter. Koníček s otvorem v šíji z cihlové hmoty s hnědočervenou glazurou, výzkum V. Šikulové, uloženo v Slezském zemském muzeu Opava.

Fig. 24. Opava-Dominican monastery. Horse with a hole in the neck made of brick clay with a brownish-red glaze, research by V. Šikulová. The Silesian Museum in Opava.

Obr. 25. Opava-Horní nám. Zlomek koníčka s otvorem v šíji z okrové hmoty s hnědočervenou glazurou, výzkum Národního památkového ústavu Opava.

Fig. 25. Opava-Horní square. Fragment of a horse with a hole in the neck, made of ochre clay with a brownish-red glaze, research by the National Heritage Institute of Opava.

Obr. 26. Opava-Pekařská ul. Koníček s otvorem v šíji z bělavé hmoty se žlutohnědou glazurou, výzkum Národního památkového ústavu Opava.

Fig. 26. Opava-Pekařská street. Horse with a hole in the neck made of whitish clay with a green and yellow glaze, research by the National Heritage Institute of Opava.

Obr. 27. Opava-Dolní nám. Zlomek koníčka s otvorem v šíji z okrové hmoty s hnědočervenou glazurou, výzkum Národního památkového ústavu Opava.

Fig. 27. Opava-Dolní square. Fragment of a horse with a hole in the neck, made of ochre clay with a brownish-red glaze, research by the National Heritage Institute of Opava.

Obr. 28. Opava-Pekařská ul. Jezdec – kentaur v kápi z okrové hmoty se žlutohnědou glazurou, výzkum Národního památkového ústavu Opava.

Fig. 28. Opava-Pekařská street. Cowled rider – centaur made of ochre clay with a green and yellow glaze, research by the National Heritage Institute of Opava.

Obr. 29. Opava-Pekařská ul. Koník z okrové hmoty bez glazury, výzkum Národního památkového ústavu Opava.

Fig. 29. Opava-Pekařská street. Horse made of unglazed ochre clay, research by the National Heritage Institute of Opava.

Obr. 30. Opava-Pekařská ul. Stylizovaná hlavička s plochým krkem z tmavě červené hmoty se žlutozelenou glazurou, výzkum Národního památkového ústavu Opava.

Fig. 30. Opava-Pekařská street. Stylised head with a flat neck, made of dark-red clay with a green and yellow glaze, research by the National Heritage Institute of Opava.

Obr. 31. Opava-Drůbeží trh. Koník s klenutým krkem a kruhovými očima z okrové hmoty s jasně žlutou glazurou, výzkum Národního památkového ústavu Opava.

Fig. 31. Opava-Drůbeží trh. Horse with arched neck and round eyes, made of ochre clay with a bright yellow glaze, research by the National Heritage Institute of Opava.

Obr. 32. Opava-Holubí ul. Plochá hlavička s delším krkem se zlomkem otvoru z cihlové hmoty s hnědočervenou glazurou, výzkum Národního památkového ústavu Opava.

Fig. 32. Opava-Holubí street. Flat head with a longish neck with the fragment of a hole, made of brick-red clay with a brownish-red glaze, research by the National Heritage Institute of Opava.

Obr. 33. Opava, Solná a Pekařská ul. Žlutě glazovaná hlavička s vykrajovanou hřívou z bělavé hmoty, výzkum Národního památkového ústavu Opava.

Fig. 33. Opava, Solná and Pekařská street. Yellow-glazed head with cut-out mane, made of whitish clay, research by the National Heritage Institute of Opava.

Obr. 34. Opava, Solná a Pekařská ul. Okrové torzo koníčka s cihlovou glazurou, výzkum Národního památkového ústavu Opava. Pokud není uvedeno jinak, foto a úprava S. Doleželová.

Fig. 34. Opava, Solná and Pekařská street. Ochre torso of a horse with a brick-red glaze, research by the National Heritage Institute of Opava. Unless stated otherwise, photographs and layout courtesy of S. Doleželová.

Nové nálezy kachlů s husitskými motivy z Tábora

New finds of tiles with Hussite motifs from Tábor

RUDOLF KRAJÍC

In 2005 an archaeological survey in the historical centre of Tábor found, amongst other things, a set of chamber tiles from the 15th to the beginning of the 16th century, which is specific in that it features decorations with Hussite motifs. Two of the four types of relief found had never been seen before in the medieval part of the town.

archaeology – Middle Ages – Hussitism – tiled stove

1. Úvod

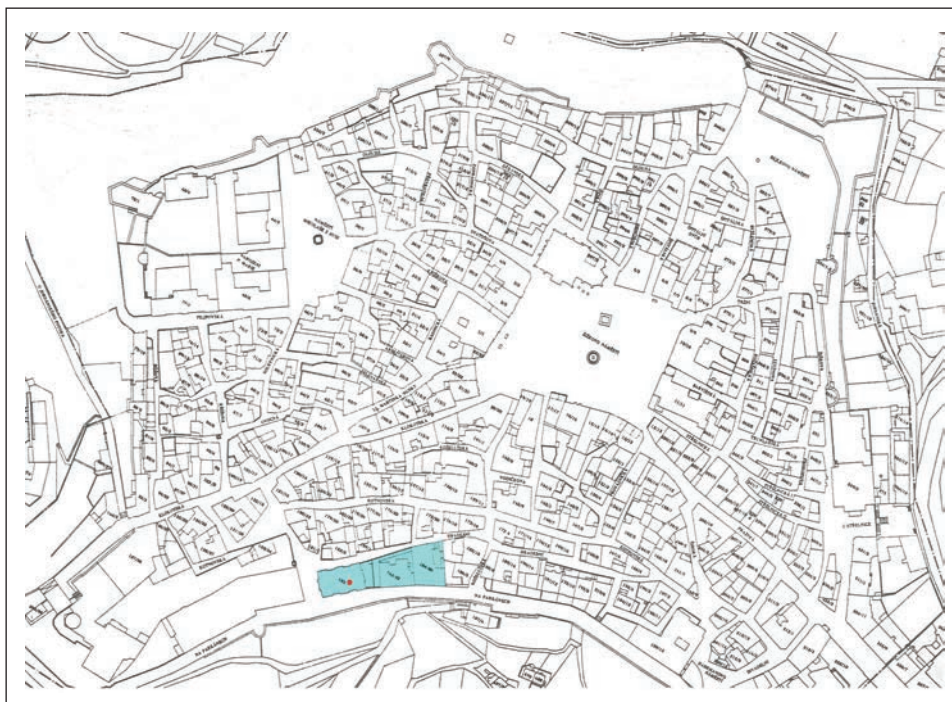
V roce 2005 byl Husitským muzeem proveden plošný archeologický výzkum na jižním okraji historického jádra Tábora (Hašek – Krajíc 2007, 75–89). Jednalo se o plochu, sloužící v posledních desetiletích jako městské parkoviště. V předchozím období zde stála od roku 1885 židovská synagoga, zbořená 1977. Z hlediska studia středověkých a raně novověkých dějin Tábora se jedná o místo východně přímo navazující na areál bývalého královského hradu (od 16. století pivovaru) a zároveň o intravilán středověkého města se zástavbou, přiléhající k části jižní městské hradební zdi (obr. 1).

Pro účely plošného archeologického výzkumu bylo zájmové území rozděleno na čtrnáct arových sond s metrovými kontrolními bloky mezi nimi. Následným výzkumem byly odkryty nejen téměř kompletní základy zaniklé židovské synagogy, ale pod nimi byly detekovány stopy po intenzivním osídlení od 13. století až do novověku.

Protože je předkládaná studie věnována specifickému tématu – nálezům gotických kachlů – je níže podrobněji podána jejich nálezová situace, zatímco ostatní výsledky předběžně shrnuje studie o prospekci a výzkumu uvedeného prostoru (Hašek – Krajíc, 2007, 75–89).

2. Nálezová situace

Soubor gotických kachlů byl objeven v místech, téměř přiléhajících k současné ulici Na Parkánech, z hlediska historického členění města na samém jižním okraji středověkého Tábora v místech nedaleko městské hradební zdi (sonda III; obr. 2 – značeno červeně).

Obr. 1. Historické jádro města Tábora s vyznačením plochy, archeologicky zkoumané v letech 2004–2005. Bod označuje místo nálezů kachlů.

Fig. 1. Historical centre of the town of Tábor indicating the areas explored by archaeologists in 2004–2005. The point indicates where the tiles were found.

Jižní polovina sondy III byla zastavěna novověkou synagogou, z níž se zachovala část jižní obvodové kamenné zdi a na ní napojené interiéry s dobovými dlaždicovými podlahami. Sondováním terénních situací pod podlahami bylo zjištěno porušení starších sídelních horizontů. Původní situace zde zůstaly nedostupné nebo byly natolik porušené, že bylo od plošného odkryvu tohoto prostoru upuštěno. Pouze v jediném místě – těsně u zdi severně ohraničující dlaždicovou podlahu v synagoze – byla objevena na ploše cca 100 × 100 cm neporušená spálená kulturní vrstva z městského požáru roku 1532. V ní byla kromě jiného nalezena kompletní souprava kovových lotových závaží. I když se v tomto případě jednalo o prostorově málo rozsáhlé zjištění, lze z něho – s ohledem na skutečnosti, zjištěné ve větším rozsahu i v severní polovině sondy (podrobněji srov. níže) – vyvodit, že výrazné stopy po nejhorším požáru, který na sklonku středověku Tábor postihl, zůstaly na jižním okraji města zachovány až k městské hradbě.

Severní polovinu sondy III vyplňovala pod skrývkami (destrukce synagogy) až 1 m mocná požárová planýrka, odpovídající shora uvedené katastrofě roku 1532. Jednalo se o červenou, místy černou a červenohnědou silně propálenou hlínu se spálenými dřevy,

Obr. 2. Tábor – historické jádro města. Základové zdivo zaniklé synagogy v sondách I–III a VIII–X. Pohled od severovýchodu. Bod označuje místo nálezu kachlů.

Fig. 2. Tábor – historical centre of the town. Foundation masonry of the former synagogue in trenches I–III and VIII–X. View from north-east. The point indicates where the tiles were found.

mazanícovými stavebními bloky, velkým množstvím zlomků a torz užitkové kuchyňské a stolní keramiky, kovovými předměty včetně mincí a jinými artefakty. Podstatnou část nálezů, vyzvednutých z požárové vrstvy, představovaly gotické kachle, z nichž několik zůstalo zachovaných celých a mnoho dalších v rekonstruovatelných torzech a zlomcích (obr. 3). Mezi nimi lze jmenovat především komorové kachle s gotickou reliéfní výzdobou na čelních vyhřívacích stěnách. V motivech jsou vedle geometrických vzorů a rostlinných motivů zastoupeny biblické výjevy (Adam a Eva u stromu poznání, Klanění tří králů, sv. Jakub Starší) a scény ze světského života (jezdec na koni), včetně doplňkové nebo celoplošné heraldiky.

Soubor obsahoval i několik kachlů s tématikou husitství. Protože podobné výjevy na gotických kamnech z Táboru patří dosud k relativně řídkým (Krajc 2005, 197–198) a zároveň některé z nich byly na území města doloženy poprvé, je předkládaná studie zaměřena právě na deskripci a interpretaci těchto nálezů.

Obr. 3. Tábor – historické jádro města, prostor zaniklé synagogy. Detail části sondy III s nálezy gotických kachlů.

Fig. 3. Tábor – historical centre of the town, the former synagogue. Detail of part of trench III with finds of Gothic tiles.

3. Kachle s husitskými motivy

Husitské motivy jsou zastoupeny čtyřmi odlišnými druhy reliéfů.

3-1. Husitský bojovník na koni (č. s. 50; obr. 4–5)

Popis kachle: celý, komorový se čtvercovou čelní vyhřívací stěnou (dále „ČVS“) velkého formátu 200 × 200 mm; okrajová lišta je výrazně vystouplá, jednostranně zaoblená; komora je hluboká 110 mm, bez šroubovice, s kruhovým otvorem o průměru 20 mm na spodní straně; okraj vyhřívacího otvoru je ovalený do nepravidelného výrazného límce o šířce do 20 mm; zadní strana ČVS a vnitřní část komory nejsou výrazně zakouřeny po provozu, začerněna je vnitřní obvodová partie na styku ČVS a komory v okolí lůžka. Vyrobeno z jemné hlíny, barva povrchu je červenohnědá; reliéf ČVS je přetřen béžovou hlinkou se slídou.

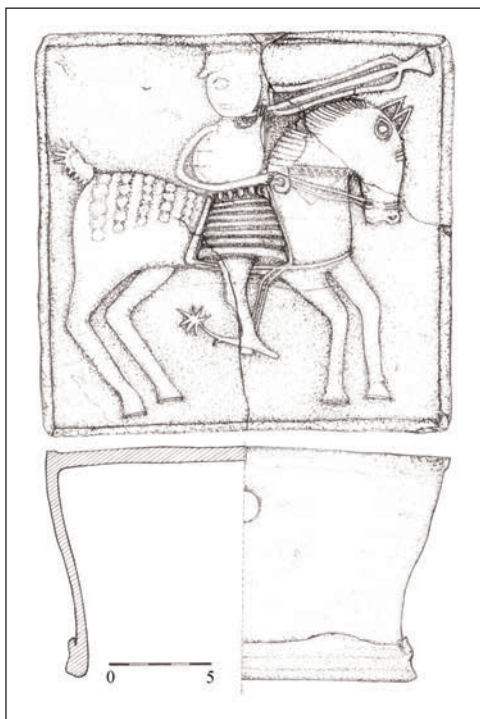
Ikonografie: na ČVS je vyobrazen jezdec na koni vlevo; kůň je robustní s naznačeným uzděním, postrojem, sedlem a čabakou; jezdecká postava je vyobrazena neuměle (ruce, noha není ve třmenu, koleno směřuje na opačnou stranu ad.); sedí hluboko v sedle; na pravé noze, otočené vlevo, je hvězdicová ostruha se značně dlouhým, obloukově prohnutým krčkem a kolečkovou hvězdicí se sedmi paprsky. Oděv s přepásáním má patrně

Obr. 4, 5. Tábor – historické jádro města, prostor zaniklé synagogy. Komerový kachel s motivem husitského bojovníka na koni (kresebná dokumentace, foto).

Fig. 4, 5. Tábor – historical centre of the town, the former synagogue. Chamber tile with the motif of a mounted Hussite warrior (sketched documentation, photo).

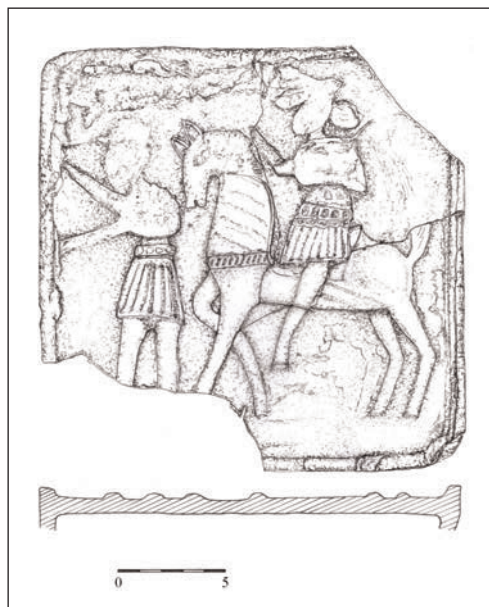
naznačený pancíř na prsou při pohledu zepředu a plátovou nebo prošívanou kratší suknicí; na hlavě, zobrazené frontálně s nevýrazně patrnou obličejovou částí je zachována část nízkého železného klobouku; nepřírozeně tenká pravá ruka je ohnuta před tělo, směřuje k uzdě. Vlevo od jezdcovy brady je vykreslena šikmo nahoru směřující střelná zbraň, jejíž charakter nelze jednoznačně určit – protože sestává ze třech téměř paralelních blízko sebe probíhajících čar vepředu spojených obloukem s přesazeným trojúhelníkem (napínacím třmenem?) a vzadu s naznačenou rovnou spojnicí, je pravděpodobné, že se nejedná o zbraň palnou, ale s velkou pravděpodobností o výtvarně neuměle pojatý samostřil.

Analogie: k danému tématickému výjevu jsou z území ČR dosud známy pouze dvě obdoby, a to z tábořských starých sbírkových fondů (Krajíc 2005, 143, obr. 246, 247). Zatímco na torzu inv. č. T 287 je zachována pouze hlava jezdce a část zbraně, představuje téměř kompletní exemplář inv. č. 6 667 výrobek, který lze považovat za velmi blízký až totožný seshora popsaným novým nálezem z prostoru zaniklé tábořské synagogy.

3-2. Husitský bojovník na koni s praporečkem (č. s. 56, obr. 6–7)

Popis kachle: komerový kachel se čtvercovou ČVS velkého formátu 200 × 200 mm; zachována je pouze ČVS s odlomenými pravým spodním a levým horním rohem, komora chybí. Zadní strana ČVS je zahlazena do spirály, je částečně šedočerná, částečně červená; výrazná obvodová lišta je jednostranně zaoblená, místy vytažená do ostré hrany.

Obr. 6, 7. Tábor – historické jádro města, prostor zaniklé synagogy. Komorový kachel s motivem Jana Žižky na koni (kresebná dokumentace, foto).

Fig. 6, 7. Tábor – historical centre of the town, the former synagogue. Chamber tile with the motif of Jan Žižka on his horse (sketched documentation, photo).

Na přední straně – zvláště kolem pravého horního rohu – jsou zachovány hliněné přetahy pojících výmazů, částečně zasahující na reliéfní plochu ČVS, mají černou barvu; ČVS byla původně přetažena béžovou hlinkou se slídou; kachel patrně prošel sekundárním ohněm (požár 1532?), barva střepe a povrchu je černošedá i červenohnědá.

Ikonografie: jezdec na koni vpravo, před ním jde praporečník; kůň naznačuje pohyb mírně ohnutou pravou přední nohou; nepřilíš dobře jsou patrné součásti postrojů a uzdění. Na koni sedí mužská postava s mírně šikmo dolů nataženou levou nohou bez chodidla a ostruhy; je oblečena do prošívané krátké suknice; horní polovina těla, zobrazená zepředu, je špatně čitelná, protože je zčásti setřena a zčásti překryta hlinou z mezikachlových výmazů, které zasahují až do horní části ČVS; na hlavě jsou patrné zbytky pokrývky a po stranách vyčnívající vlasy; pravá ruka je v pokrčené poloze natažena k hlavě koně, levá ve výrazném ohnutí před tělo patrně drží zbraň, jejíž torzo vyčnívá nad levým ramenem v podobě tyče (dříku – palcát?). Postava před jezdcem kráčí vpravo, je oblečena do látkového oděvu s kratší vertikálně skládanou (prošívanou) suknicí, v natažených rukách, rozevřených do „V“, drží ratiště trojúhelníkovitého praporce; jeho výzdobu nelze určit, je přetažen výmazovou hlinou; postava je zobrazena z boku, hlava (patrně pokrytá železným kloboukem) je vyobrazena v čelním pohledu.

Poznámka: v případě tohoto nálezu se jedná o nový typ výzdoby, zjištěný na gotických kachelích z prostoru historického centra Tábora. I když je s velkou pravděpodob-

ností zachováno ve starých sbírkových fondech Husitského muzea Tábor další torzo (srov. níže inv. č. T 178), nebylo toto rekonstruovatelné a tématicky určitelné až do doby nálezů z prostoru zaniklé tábořské synagogy.

Analogie: torzo praporečnicka s dobře zachovanou obličejovou částí je zachováno ve starých sbírkových fondech tábořského muzea, inv. č. T 178 (Krajíc 2005, 145, obr. 251). Tématicky shodný, ale výtvarně jinak pojatý motiv husitského vojevůdce s korouhvičkou představují nálezy z hradu Lipnice a z Dambořic u Kyjova; stejně pojatou dvojici pěšáka a jezdce obohacenou o třetí postavu jdoucí za koněm představují nálezy z Prahy a Litoměřic (Hablbauer 1998, 205–207; Pavlík – Vitanovský 2004, 98, 243–244; Richterová 1982, 45, tab. 55: 2).

3-3. Husitské pěší vojsko (č. s. 64, obr. 8–9)

Popis kachle: torzo komorového kachle se čtvercovou ČVS velkého formátu; zachována je levá horní čtvrtina ČVS; okrajová lišta je jednostranně zaoblená; zadní strana ČVS není kvalitně zahlazena, je začerněna po provozu; v levém horním rohu je na zadní stěně ČVS zachováno napojení komory a zbytek lůžka. Vyrobeno z jemné hlíny, která nese stopy po druhotném ohni (požár 1532?), barva střepu je na lomu černá a ČVS má tmavě fialovou barvu; ČVS byla původně přetažena běžovou hlinkou se slídou. Zachované rozměry 153 × 94 mm.

Ikonografie: na torzu ČVS jsou zachovány horní poloviny těl dvou pěších bojovníků, zobrazené zepředu; detaily obličejů nejsou rozeznatelné; na hlavách mají nízké železné klobouky, ozdobené pery; bojovník u levého okraje (ve výjevu poslední v řadě) je ozbrojen cepem, vpravo od něho stojící postava má u levého ramene vyobrazen samostříl s dobře patrným zalomeným spuštěm.

Analogie: podobné až totožné jsou výjevy, zachované na torzech kachlů ve starých sbírkových fondech Husitského muzea v Táboře, inv. č. T5 a T401 (Krajíc 2005, 143–144, obr. 248). V obecném srovnání ve smyslu vyobrazení pěšího husitského vojska lze vidět analogie v dalších tábořských nálezích (Krajíc 2005, 144–145, obr. 249–250), v nálezích z Prahy (Richterová 1982, 45, tab. 55: 4–6), z hradů Lipnice a Lichnice a jinde (Hablbauer 1998, 203–204; Pavlík – Vitanovský 2004, 98, 244).

3-4. Sv. Václav s kalichem (č. s. 67, obr. 10–11)

Popis kachle: torzo ČVS komorového kachle velkého obdélného formátu na výšku o zachovaných rozměrech 330 × 160 mm; komora a pravá i levá spodní část ČVS chybí; na zadní straně ČVS jsou zachovány stopy po podélném zahlazení, horní třetina zadní strany ČVS je začerněná, zbývající dvě třetiny jsou červené. Vyrobeno z jemné hlíny, barva střepu je červená až červenohnědá; reliéf ČVS byl přetažen běžovou hlinkou se slídou.

Ikonografie: celou ČVS vyplňuje čelně stojící postava sv. Václava v plátové zbroji s mečem u levého boku; hlavu kryje knížecí čapka, z níž vyčnívají po obou stranách rovné vlasy nad ramena; kolem hlavy je vyobrazena kruhová svatozář; levá ruka je ohnutá dolů a třímá štít (tvarově polovina gotického štítu) se schematicky znázorněnou orlicí vlevo s roztaženými letkami; pravá ruka je ohnuta mírně šikmo nahoru a drží žerď korouhve. Okra-

Obr. 8, 9. Tábor – historické jádro města, prostor zaniklé synagogy. Komorový kachel s motivem pěših husitského vojska (kresebná dokumentace, foto).

Fig. 8, 9. Tábor – historical centre of the town, the former synagogue. Chamber tile with the motif of Hussite foot soldiers (sketched documentation, photo).

je praporce za hlavou nejsou dobře čitelné, výzdobu tvoří dvě ležaté lilie, vpravo od Václavovy hlavy je vyobrazen kalich.

Poznámka 1: soubor kachlů z uvedeného prostoru pod zaniklou židovskou synagogou (sonda III) obsahuje minimálně ještě jeden kachel se stejným výjevem. Na dochovaném torzu se nachází Václava hlava s čapkou, svatozáří, částí korouhve a s kalichem.

Poznámka 2: v případě těchto nálezů se jedná o nový výzdobný motiv, zjištěný na gotických kachlích z prostoru historického centra Tábora. I když je s velkou pravděpodobností zachováno ve starých sbírkových fondech Husitského muzea Tábor další torzo (srov. níže inv. č. T 273), nebylo toto rekonstruovatelné a tématicky určitelné až do doby nálezů z prostoru zaniklé tábořské synagogy.

Analogie: torzo postavy sv. Václava se zachovanou obličejovou partií a knížecí čapkou se svatozáří je zachováno ve starých sbírkových fondech tábořského muzea, inv. č. T 273 (Krajíc 2005, 82, obr. 138).

Tématicky shodný, ale výtvarně jinak pojatý motiv stojícího sv. Václava ve zbroji se štítem a korouhví představují nálezy z Prahy a Lipnice; kompozičně blízké jsou i nálezy z hradu Návárova, obce Tučap a další (Pavlík – Vítanovský 2004, 53–54, 219; Richterová 1982, 35–36, tab. 38a, 38c).

4. Shrnutí poznatků

Na základě nálezné situace a stavu zachování shora uvedených kamnářských výrobků lze důvodně předpokládat a konstatovat, že kachle:

Obr. 10, 11. Tábor – historické jádro města, prostor zaniklé synagogy. Komorový kachel s motivem sv. Václava (kresebná dokumentace, foto).

Fig. 10, 11. Tábor – historical centre of the town, the former synagogue. Chamber tile with the motif of St. Wenceslas (sketched documentation, photo).

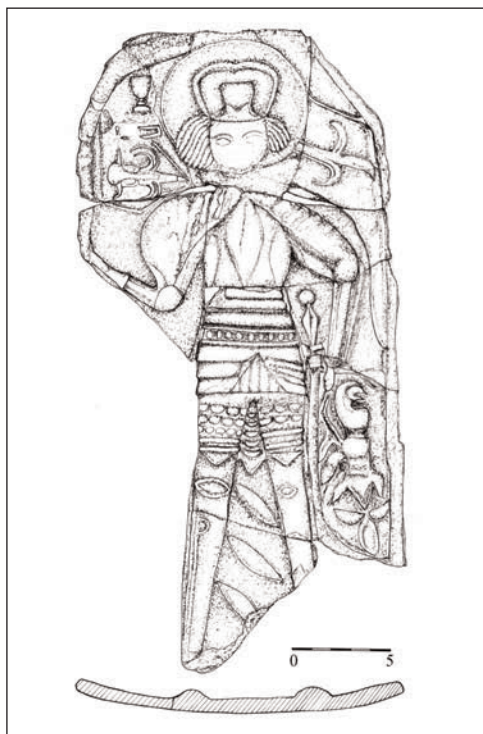
- byly vyrobeny místními hrnčíři;
- nesou technologické i výtvarné znaky gotiky;

- byly součástí domovní výbavy, která byla postižena ničivým městským požárem roku 1532, jejich používání je proto možno datovat od 15. do počátku 16. století;

- podle technologických úprav, zvláště jednotného přetahu čelní vyhřívací stěny béžovou hlinkou s příměsí slídy, nelze vyloučit, že byly součástí jednoho kamnového tělesa. Protože jsou v získaném souboru i další podobně vyrobené a povrchově upravené kachle, bude v následujícím období řešena možnost rekonstrukce původní podoby vyhřívacího tělesa (těles).

Dekoratивní složka, uplatněná na reliéfech čelních vyhřívacích stěn komorových kachlů, představuje přímé či symbolické výjevy, související s husitstvím a jeho tradicemi. Dva z uvedených výzdobných motivů – jezdec s praporečkem a sv. Václav s kalichem – patří k tématicky novým (nově určeným) nálezům gotických kachlů z Tábora.

Tři ze čtyř dochovaných motivů podávají přímé svědectví o husitském válečnictví – představují pěší nebo jezdecké husitské vojsko se zbraněmi a korouhvemi. V případě jezdce a korouhevnicka (č. s. 56) lze ve shodě s dalšími badateli uvažovat

Obr. 12. Jan Žižka v čele husitského vojska (Jenský kodex, 1490–1510, Knihovna Národního muzea Praha, sign. IV.B.24, fol. 76r.).

Fig. 12. Jan Žižka at the head of the Hussite army (Jenský Codex, 1490–1510, Library of Prague National Museum, sign. IV.B.24, fol. 76r.).

o zobrazení Jana Žižky jako husitského vojevůdce. O tom svědčí nejen analogické nálezy gotických kachlů z našeho území (srov. shora) a jejich označování v odborné literatuře přímo jménem vojenského velitele (Hazlbauer 1998, 205; Pavlík – Vítanovský 2004, 98), ale i obdobně kompozičně pojaté doklady dobového výtvarného umění, mezi nimiž lze jako příklad uvést Jenský kodex (obr. 12; Drobná 1970, 65, 75) či Göttingenský rukopis (obr. 13; Šmahel 1993, 431).

I když se v případě posledního z prezentovaných kachlů – svatováclavského motivu (č. s. 67) – nejedná o přímé zobrazení husitské tematiky (vojsko, zbraně apod.), byla postava sv. Václava jako zemského patrona uznávána a intenzivně vnímána i husity (v souhrnu Krajíč 2005, 80). Přímé ideové souvislosti se symbolikou přijímání pod obojí odpovídá i interpretace nálezů českých gotických kachlů se sv. Václavem (shrnuje Hazlbauer 1998, 215–218), v některých případech – jako například u shora uvedeného tábořského nálezu č. s. 67 – posílená o vyobrazení kalicha u Václavovy hlavy.

Závěrem lze tedy shrnout, že nové nálezy kachlů s husitskou tematikou z historického jádra města Tábora odpovídají historickým poznatkům o tom, že mezi „dvojím lidem“, tvořícím na přelomu středověku a novověku jednu společnost a žijícím v jednom městě, byli i ti, kteří své ideje – přijímání pod obojí a husitské tradice – demonstrovali kromě jiného i na reprezentativním mobiliáři svých domů – kachlových kamnech.

Obr. 13. Jan Žižka v čele husitského vojska (Göttingenský rukopis, po roce 1460, Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen, sign. Cod. Theol. 182, fol. 38r.).

Fig. 13. Jan Žižka at the head of the Hussite army (Göttingen Manuscript, after 1460, Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen, sign. Cod. Theol. 182, fol. 38r.).

Literatura

Drobná, Z. 1970: *Jenský kodex. Husitská obrazová satira z konce středověku.* Praha.

Hašek, V. – Krajíc, R. 2007: *Geofyzikální prospekce a archeologický výzkum prostoru bývalé židovské synagogy v Táboře.* Ve službách archeologie 1/07, Brno, 75–89.

Hazlbauer, Z. 1998: *Krása středověkých kamen. Odras náboženských idejí v českém uměleckém řemesle.* Praha.

Krajíc, R. 2005: *Středověké kamnářství. Výzdobné motivy na gotických kachlích z Táborska.* Tábor.

Pavlík, Č. – Vitanovský, M. 2004: *Encyklopedie kachlů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Ikonografický atlas reliéfů na kachlích gotiky a renesance.* Praha.

Richterová, J. 1982: *Středověké kachle.* Praha.

Šmahel, F. 1993: *Husitská revoluce. IV. Epilog bouřlivého věku.* Praha.

New finds of tiles with Hussite motifs from Tábor

In 2005 the Hussite Museum carried out a large-scale archaeological survey at the southern edge of the historical centre of Tábor. For the last few decades this area has been used as a municipal car park. Prior to that, a Jewish synagogue stood there from 1885 until it was demolished in 1977. In terms of the study of the Middle Ages and the early modern history of Tábor this is the place to the east directly adjacent to the site of the former royal castle (a brewery since the 16th century) and also the built-up urban area of the medieval part of the town adjacent to part of the town's fortification wall (fig. 1).

A set of Gothic tiles was found in places almost adjacent to what is now Na Parkánech street, in historical terms right on the very southern edge of medieval Tábor in places near the town's fortification wall (test probe III; fig. 2 – point). Here layers of levelled ground as thick as 1 metre were detected; these are associated with the catastrophic fire which broke out in the town in 1532. The mass of discarded and fire-warped objects included several tiles with Hussite motifs. As similar designs on the Gothic stoves from Tábor are relatively rare (Krajíc 2005, 197–198) and this was the first time that some of them had been documented in the town, a study is presented which focuses on, describes and interprets these finds.

Based on an analysis of the finds and the degree to which these stove-builder's products have been preserved, we may assume that these tiles are of local provenance; the products bear the technical and artistic features of the Gothic style, they were part of household equipment which was hit by the destructive fire that swept through the town in 1532, and so their use can be dated from the 15th to the beginning of the 16th century. According to the technical treatment, especially the fact that the front heating walls were covered with a uniform coating of beige clay with an admixture of mica, we cannot rule out the possibility that they were part of a single stove carcass. As the collection contains other tiles produced and treated in the same way, the possibility of reconstructing the original heating carcass(es) will be investigated.

The decor used on the relief front heating walls of the chamber tiles shows direct or symbolic scenes associated with Hussitism and its traditions. Two of these decorative motifs – a rider with a banner-bearer (fig. 6–7) and St. Wenceslas with a chalice (fig. 10–11) – are new (newly determined) finds of Gothic tiles from Tábor in terms of their theme. Three of the four motifs that have been preserved are direct testimony to the Hussite art of war – they show Hussite foot soldiers or cavalry with weapons and banners. In the case of the rider and banner-bearer (fig. 6–7), we can concur with other researchers that this displays Jan Žižka as the commander of the Hussite forces. This is corroborated not only by analogous finds of Gothic tiles in this country and the fact that in the professional literature they are referred in conjunction with the name of the military commander (Hazlbauer 1998, 205; Pavlík – Vítanovský 2004, 98), but also by similarly designed examples of the art of the time, including the *Jenský Codex* (Drobná 1970, 65, 75; cf. fig. 12) and the *Göttingen Manuscript* (Šmahel 1993, 431; cf. fig. 13).

Even through the last of these tiles – showing the St. Wenceslas motif (fig. 10–11) – is not what we might call a direct depiction of a Hussite theme (soldiers, weapons, etc.), the figure of St. Wenceslas as Czech patron was recognised and intensively used by the Hussites (summarised in: Krajíc 2005, 80). The direct ideological link with the symbolism

of communion under both kinds also corresponds to the interpretation of the finds of Bohemian Gothic tiles depicting St. Wenceslas (summarised in: Hazlbauer 1998, 215–218), in some cases – such as the aforementioned find from Tábor – enhanced by the portrayal of the chalice by Wenceslas’s head.

We can sum up by saying that the new finds of tiles with Hussite motifs from the historical centre of Tábor support the historical findings that between the “two peoples”, which at the turn of the Middle Ages and the modern era comprised a single society and lived in the same town, there were also those who presented their ideology – communion under both kinds and the Hussite tradition – on the prestigious fittings of their homes, their tiled stoves.

Paleopatologické nálezy na třech zvířecích kostrách ze středověké jímky v Opavě

Paleopathological finds on three animal skeletons from the medieval cess-pit in Opava

MIRIAM NÝVLTOVÁ FIŠÁKOVÁ

Detailed analyses were performed on the pathologically altered bones of two domestic dogs and one cat, found in a cess-pit from the second half of the 13th to the beginning of the 14th centuries in the city of Opava. The way in which the fractures were found to have been treated and the good health of these animals even at a more advanced age not only indicate that the residents of this town house were of a higher social standing, but also that animals were treated well by society in the city at that time.

Middle Ages – cess-pits – pathology – dog – cat – Opava

V letech 1988 až 1989 probíhal archeologický výzkum v Opavě v dnešní Hrnčířské ulici (srov. Kouřil 1991; 1993; Kouřil – Wihoda 2003, 89–91, 95–100). Ze středověkých jímek bylo vedle jiných četných a velmi cenných nálezů vyzvednuto velké množství osteologického materiálu, který byl již souhrnně zpracován (Nývtová Fišáková 2004). V tomto článku si blíže všimneme patologicky pozměněných kostí. Všechny patologické kosti se nacházely v jímcě č. 2, datované do druhé poloviny 13. až počátku 14. století (rok výzkumu 1988, hloubka 90–150 cm; srov. Kouřil – Wihoda 2003, 97, 100). Tato jímka byla jako jediná ze zkoumaných precizně vydřevena a přinesla výjimečné artefakty, zčásti dosud na našem území bez srovnatelných analogií.

Patologické změny na kostře byly nalezeny na dvou jedincích psů domácích (*Canis lupus f. familiaris*) a na jednom jedinci kočky domácí (*Felis sylvestris f. domestica*).

Jedinec č. 1 – pes domácí (*Canis lupus f. familiaris*)

Z tohoto individua se našla téměř celá kostra (80 % skeletu). Chybí pouze pravá holenní kost (*tibia*), pravá loketní a vřetenní kost, všechny zápěstní a zánártní kosti (*ossa carpalia et tarsalia*), nártní kosti (*ossa metatarsalia*) a prstní články (*phalanges*).

Patologicky pozměněny jsou následující kosti: vřetenní a loketní kost (*radius et ulna*), lýtková kost (*fibula*), záprstní kosti (*ossa metacarpalia IV, V*) a žebra (*costae*).

Loketní a vřetenní kost (*radius et ulna*)

Ve spodní třetině těl (*diaphysis*) obou kostí (*radius et ulna*) je zřetelně vyhojená šikmá zlomenina levého předloktí s mírným osovým posunem mediálním a laterálním (*fractura ossum antebrachii cum deviatione sanata*). Obě kosti nebyly téměř zkráceny. Z kosti loketní směrem laterálním vyběhá osteofyt zhruba 5 mm velký. Zlomenina byla zhojena svalkem a kostěným můstkem mezi kosti vřetenní a loketní. Tento typ zlomeniny je běžný. Nejčastěji vzniká pádem na nataženou přední končetinu vlivem kompresivní síly, působící v její podélné ose. Nejčastěji jsou zlomeny obě kosti (Stloukal et al. 1999; Smrčka – Kuželka – Povýšil 2009).

Lýtková kost (*fibula*)

Přibližně uprostřed těla (*diaphysis*) levé kosti lýtkové (*fibula*) je zřetelně dobře vyhojená příčná zlomenina (*fractura fibulae sinistrae sanata*). Při zhojení došlo jen k malému posunu zlomků do strany. Ze spodního okraje svalku na mediální straně lýtkové kosti vyběhá malý osteofyt o šířce 2 mm.

Popsaný typ zlomeniny je způsoben rovněž pádem na nataženou zadní končetinu vlivem kompresivní síly působící v její podélné ose (Stloukal et al. 1999; Smrčka – Kuželka – Povýšil 2009). Obvykle je zlomená i holenní kost (*tibia*), v tomto případě se však levá holenní kost nedochovala.

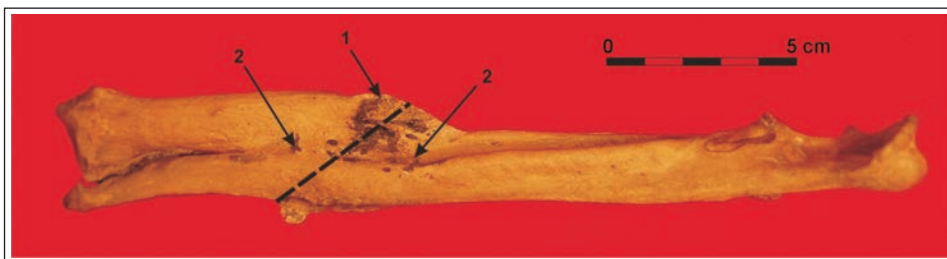
Záprstní kosti (*ossa metacarpalia IV et V*)

Zhruba uprostřed těla (*diaphysis*) levé záprstní kosti (*os metacarpus IV*) lze pozorovat zřetelně dobře vyhojenou příčnou zlomeninu (*fractura metacarpae sinistrae sanata*). Při zhojení se zlomky jen málo posunuly do strany, zlomenina byla zhojena svalkem a kostěným můstkem mezi kostmi. Ze spodního okraje svalku na palmární straně vyběhá malý osteofyt o šířce 1,5 mm.

Tento typ zlomeniny vzniká stejně jako výše uvedené (Stloukal et al. 1999; Smrčka – Kuželka – Povýšil 2009).

Žebra (*costae*)

Bylo nalezeno celkem 8 levých žebíř se zřetelně dobře vyhojenými příčnými zlomeninami (*fractura costae sinistrae sanata*). Při zhojení došlo jen k malému posunu zlomků do strany. Zlomeniny byly zhojeny svalkem. Zlomeniny žebíř měly původ v nárazu hrudníku psa na tvrdou podložku anebo v úderu vedeném směrem na psův hrudník.

Obr. 1. Kaudální (ocasní) pohled na loketní a vřetení kost (ulna et radius) psa domácího (*Canis lupus f. familiaris*; jedinec č. 1). Patrná je zřetelně vyhojená šikmá zlomenina levého předloktí s mírným osovým posunem mediálním a laterálním. Zlomenina zhojena svalkem a kostěným můstkem mezi kostí vřetení a loketní. Čárkovaná čára lokalizuje průběh zlomeniny. Šipka č. 1. ukazuje na osteofyt, šipky č. 2. na srůsty mezi kostmi.

Fig. 1. Caudal (tail) view of the ulna and radius of the domestic dog (No. 1; *Canis lupus f. familiaris*). The healed oblique fracture of the left antebrachium with slight medial and lateral axial shift is clearly visible. The fracture was healed with a callus and a bone bridge between the radius and the ulna. The dashed line shows the line of the fracture. Arrow No. 1. indicates the osteophyte. Arrows No. 2. show the accretions between the bones.

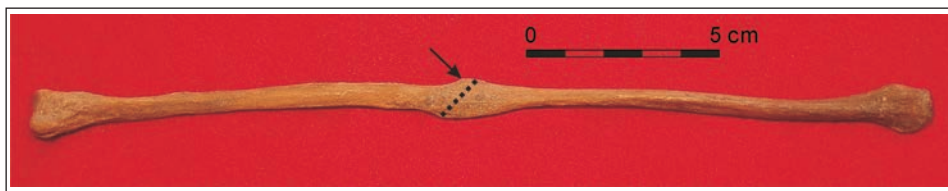
Obr. 2. Kraniální (lebeční) pohled na loketní a vřetení kosti (ulna et radius) psa domácího (*Canis lupus f. familiaris*; jedinec č. 1). Patrná je zřetelně vyhojená šikmá zlomenina levého předloktí s mírným osovým posunem mediálním a laterálním. Z mediální strany vyběhá asi 5 mm velký osteofyt. V místě průběhu zlomeniny čárkovaná linie. Šipka č. 1. ukazuje na osteofyt rostoucí směrem mediálním, šipky č. 2. na posun obou kostí.

Fig. 2. Cranial view of the ulna and radius of the domestic dog (No. 1; *Canis lupus f. familiaris*). The healed oblique fracture of the left antebrachium with slight medial and lateral axial shift is clearly visible. An osteophyte around 5 mm long projects from the medial side. The dashed line shows the line of the fracture. Arrow No. 1. shows the osteophyte growing in the medial direction. Arrows No. 2. show the shift of both bones.

Obr. 3. Detail vyhojené zlomeniny loketní a vřetení kosti (ulna et radius) psa domácího (*Canis lupus f. familiaris*; jedinec č. 1) a osteofytů, které způsobily srůst kostí loketní a vřetení.

Fig. 3. Detail of the healed fracture of the ulna and radius of the domestic dog (No. 1; *Canis lupus f. familiaris*) and the osteophytes which caused the ulna and radius to grow together.

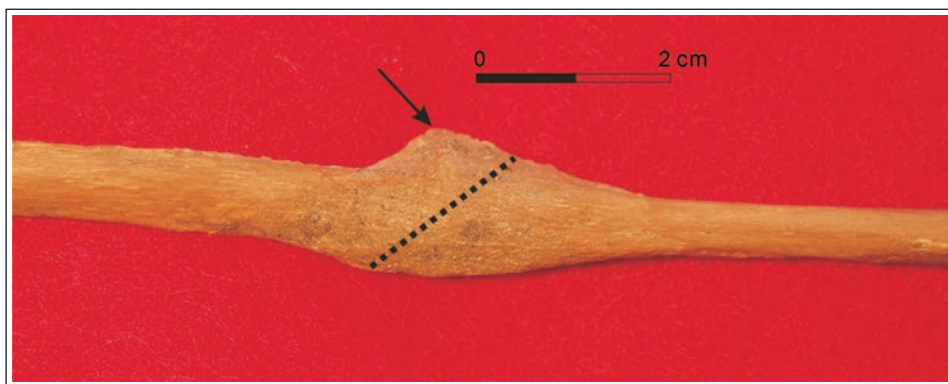
Obr. 4. Čelní pohled na kost lýtkovou (*fibula*) psa domácího (*Canis lupus f. familiaris*; jedinec č. 1). Čárkovaná čára vyznačuje průběh zlomeniny, šipka ukazuje na osteofyt vyběhající mediálním směrem.

Fig. 4. Frontal view of the fibula of the domestic dog (No. 1; *Canis lupus f. familiaris*). The dashed line shows the line of the fracture. The arrow shows the osteophyte running in the medial direction.

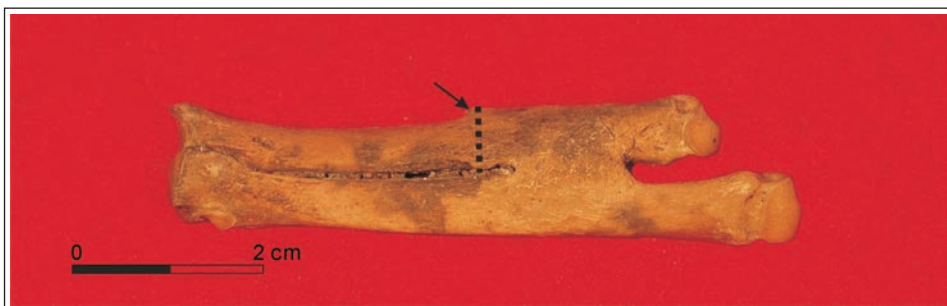
Obr. 5. Plantární pohled na kost lýtkovou (*fibula*) psa domácího (*Canis lupus f. familiaris*; jedinec č. 1). Čárkovaná čára ukazuje průběh zlomeniny.

Fig. 5. Plantar view of the fibula of the domestic dog (No. 1; *Canis lupus f. familiaris*). The dashed line shows the line of the fracture.

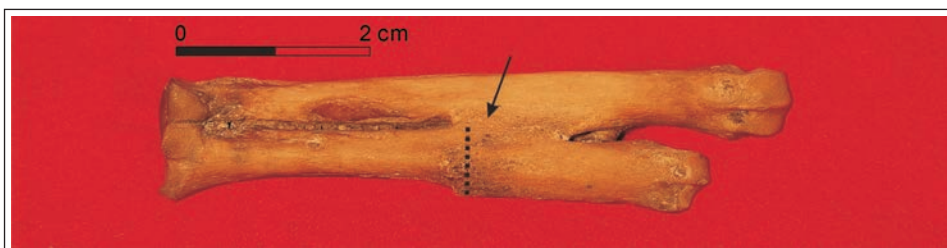
Obr. 6. Detailní pohled na vyhojenou zlomeninu kosti lýtkové (*fibula*) psa domácího (*Canis lupus f. familiaris*; jedinec č. 1) z čelního pohledu. Čárkovaná čára ukazuje průběh zlomeniny, šipka na rostoucí osteofyt.

Fig. 6. Detailed view of the healed fracture of the fibula of the domestic dog (No. 1; *Canis lupus f. familiaris*) from the front. The dashed line shows the line of the fracture. The arrow shows the growing osteophyte.

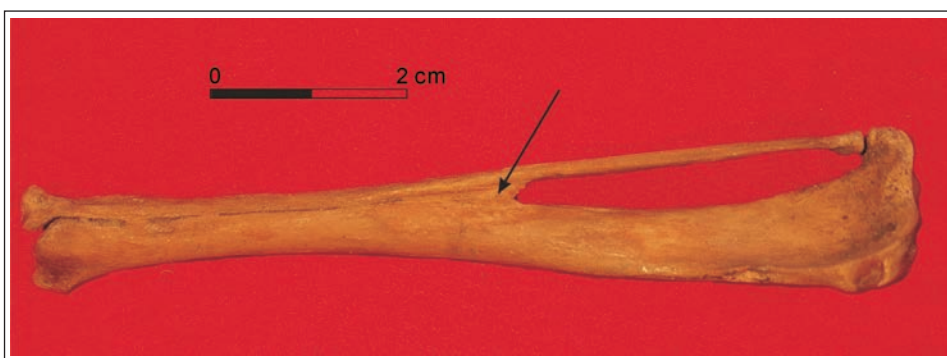
Obr. 7. Dorzální pohled na vyhojenou zlomeninu V. záprstní kosti (*os metacarpus*) psa domácího (*Canis lupus f. familiaris*; jedinec č. 1). Čárkovaná čára vymezuje průběh zlomeniny, šipka ukazuje na srůsty mezi V. a IV. záprstní kostí.

Fig. 7. Dorsal view of the healed fracture of the 5th splint bone (*os metacarpus*) of the domestic dog (No. 1; *Canis lupus f. familiaris*). The dashed line shows the line of the fracture. The arrow shows adhesion between the 5th and 4th splint bones.

Obr. 8. Palmární pohled na vyhojenou zlomeninu V. záprstní kosti (*os metacarpus*) psa domácího (*Canis lupus f. familiaris*; jedinec č. 1). Čárkovaná čára lokalizuje průběh zlomeniny, šipka srůsty mezi V. a IV. záprstní kostí.

Fig. 8. Palmar view of the healed break of the 5th splint bone (*os metacarpus*) of the domestic dog (No. 1; *Canis lupus f. familiaris*). The dashed line shows the line of the fracture. The arrow shows adhesion between the 5th and 4th splint bones.

Obr. 9. Laterální pohled na kost holenní a lýtkovou (*os tibia et fibula*) psa domácího (*Canis lupus f. familiaris*; jedinec č. 2). Šipka v místě srůstu obou kostí vlivem stařeckých změn.

Fig. 9. Lateral view of the shin and splint bone (*os tibia et fibula*) of the domestic dog (No. 2; *Canis lupus f. familiaris*). The arrow shows where both bones grew together as the result of ageing.

Jedinec č. 2 – pes domácí (*Canis lupus f. familiaris*)

Z pojednávaného jedince se zachovala jen lebka (*cranium*), pravá holenní a lýtková kost (*tibia et fibula*) a levá loketní kost (*ulna*). Tento jedinec psa byl poměrně starý (podle obrusů zubů kolem 10 let). Na dlouhých kostech se již projevil stařecké změny a to artritida a srůsty kostí.

Loketní kost (*ulna*)

Na proximální i distální kloubní ploše jsou patrné počínající artritické (*arthritis deformans*) změny kloubu (Smrčka – Kuželka – Povýšil 2009).

Holenní a lýtková kost (*tibia et fibula*)

V distální části těla (*diaphysis*) holenní (*tibia*) a lýtkové (*fibula*) kosti jsou četné kostěné výrůstky (*osteofyty*), které vedly až ke srůstu obou kostí (*synostosis*). Tyto změny souvisí se stářím jedince (Tasnádi-Kubacska 1962).

Jedinec č. 3 – kočka domácí (*Felis sylvestris f. domestica*)

Z tohoto jedince máme k dispozici pouze lebku (*cranium*), kosti předloktí (*ulna et radius*) a žebra (*costae*). Jednalo se o kosterně dospělou kočku, to znamená starší než 2 roky.

Žebra (*costae*)

Bylo nalezeno celkem 5 pravých žeber se zřetelně dobře vyhojenými příčnými zlomeninami (*fraktura costae sinistrae sanata*). Při zhojení došlo jen k malému posunu zlomků do strany. Zlomeniny byly zhojeny svalkem (Stloukal et al. 1999). Zlomeniny žeber vznikly nárazem hrudníku kočky na tvrdou podložku, popřípadě úderem vedeným směrem na hrudník kočky (Tasnádi-Kubacska 1962).

Závěry

Z výše uvedených skutečností lze vyvodit některé závěry, nápadně korelující s výjimečným charakterem příslušného nálezového celku. Samotný vysoký počet pozůstatků patologicky postižených zvířecích jedinců je v jednom konkrétním archeologickém kontextu nezvyklý. Prvý ze psů (jedinec č. 1) si svá zranění způsobil zřejmě pádem z výšky, dobře zhojené fraktury bez následné dislokace nebo jen s minimálním posunem svědčí o odborném ošetření zvířete. O psa muselo být přitom v době jeho nemohoucnosti soustavně pečováno, je proto možné předpokládat bližší vztah člověka k tomuto jedinci. Starostlivé péče se ale dostalo i druhému ze psů (jedinec č. 2), který kromě stařeckých změn (vzhledem k jeho vysokému věku) netrpěl jinými chorobami ani podvýživou. Naproti tomu u kočky domácí předpoklad pozitivní relace člověka k domácím zvířeti nelze potvrdit, žebra se velmi dobře hojí sama.

V celku však výše prezentované indicie mohou svědčit o vyšším sociálním statusu majitelů domu, ke kterému jímka č. 2 na parcele v Hrnčířské ulici náležela. Ošetřování

a léčba zraněného psa, stejně jako chov a výživa psa v pokročilém stáří předpokládají totiž vedle intimnějších vazeb k oběma zvířatům i vynakládání určitých prostředků a kapacit. V podivuhodné shodě naznačuje určitou výjimečnost uživatelů jímky č. 2 v Hrnčířské ulici ale i samotná její konstrukce, stejně jako skladba odtud vyzvednutého osteologického materiálu: na rozdíl od jiných jímek na zkoumané lokalitě v něm jednoznačně dominovaly právě kosti psů (14 jedinců) a koček (13 jedinců; srov. Nývltová Fišáková 2004, 2–3, 11, 14, 16, tab. 5, 12, 19). Stejně nezvyklé a výjimečné jsou také některé movité předměty, jež v jímcce skončily svoji funkci: vzpomenout můžeme torzo tenkostěnného poháru nálevkovitého tvaru vyrobeného z jemně plaveného materiálu a oboustranně opatřeného kvalitní celistvou stříbrnou či stříbřitě hnědavou polevou, stejně jako džbán s bizarním antropomorfním dekorem (Kouřil – Wihoda 2003, 91, 95–100, obr. 9: 2; 12).

Příspěvek vznikl v rámci výzkumného záměru Archeologického ústavu Akademie věd ČR, Brno, v. v. i., č. Z80010507 „Pravěký a časně dějinný vývoj ve střední Evropě z pohledu nejnovějších výsledků archeologického bádání na Moravě a ve Slezsku“.

Literatura

Kouřil, P. 1991: *Archäologische Rettungsgrabung in Opava – Gottwaldova Gasse (Bez. Opava)*, Přehled výzkumů 1988, 54.

- **1993:** *Beendigung der archäologischen Rettungsgrabung in Opava – Gottwaldova Gasse (Bez. Opava)*, Přehled výzkumů 1989, 101.

Kouřil, P. – Wihoda, M. 2003: *Etnické trojmezí? Výpověď písemných a hmotných pramenů k etnické struktuře moravsko-slezského pozemí v epoše vrcholného středověku*, *Archaeologia historica* 28/03, 69–111.

Nývltová Fišáková, M. 2004: *Zvířecí kosti ze středověkých jímek v Opavě*, *Časopis Slezského zemského muzea* 53, série B, 1–17, tabule 1–2, grafy 1–6.

Smrčka, V. – Kuželka, V. – Povýšil, C. 2009: *Atlas chorob na kostních preparátech. Horní a dolní končetiny*. Praha.

Stloukal, M. – Dobisíková, M. – Kuželka, V. – Stránská, P. – Velemínský, P. – Vyhnánek, L. – Zvára, K. 1999: *Antropologie. Příručka pro studium kostry*. Praha.

Tasnádi-Kubacska, A. 1962: *Paläopathologie. Pathologie der vorzeitlichen Tiere*. Jena.

Paleopathological finds on three animal skeletons from the medieval cess-pit in Opava

Between 1988 and 1989 an archaeological survey was carried out in the medieval heart of the city of Opava, in what is now Hrnčířská Street. A large quantity of osteological material (amongst other things) was retrieved from the medieval cess-pits, including the pathologically altered bones of three animals (two dogs and one domestic cat). All of

the pathological bones came from one cess-pit dating from the second half of the 13th to the beginning of the 14th century.

Dog No. 1 evidently suffered its injuries by falling from a height (fractures of the *antebrachium*, *tibia*, ribs, and bones of the paw). The fact that these fractures healed without any subsequent dislocation or with only minimal shift indicates that the animal was given expert treatment and also that there was a close relationship between someone and this dog, as the dog would have had to be looked after while it was recovering. The second dog was old, yet apart from the effects of ageing it did not suffer (even at an advanced age) any other diseases or malnutrition and evidently received what at that time must have been a lot of attention from its owners. As regards the domestic cat, it is not possible to confirm that it had close ties with man, as the rib healed well on its own. The standard of care given to some domestic animals could imply that the inhabitants of the town house in question were high-ranking members of society, which is also corroborated by the luxury household items that were found in the cess-pit, as well as by the sensitive way in which animals were evidently treated in the city's society at that time.

Kaple hamerníka Kleinnickela

Chapel at Kleinnickel iron-mill foreman

DALIBOR PRIX

According to the local classicist tradition the core of the church in Písečná in the district of Jeseník was built by the foreman of the local iron mill, Kleinnickel (klein Nicolaus) as a chapel for the mill sometime around the year 1404. In 1513 the chapel was allegedly rebuilt and extended. Analysis of the preserved Baroque church, which was again reconstructed and extended in 1753 by the builder Johann Georg Perämer, shows that there is some truth behind this legend. The eastern part of the church is made up of the shell of the late Romanesque single-nave church from the 2nd half of the 13th century, with an elongated, vaulted apse, originally lit by the light from three windows. The type of the building, its size, and the modest church dotation imply that it really could have been built as a chapel for the iron-mill workers in a position which in the Middle Ages was given the name of Wüstekirche.

Silesia – Písečná – Middle Ages – Church of John the Baptist – 13th century

Prusko-rakouská válka ve druhé čtvrtině 18. století nešťastně roztrhla historické Slezsko a na této skutečnosti nic nezměnily ani dva vleklé a krvavé, přesto neúspěšné pokusy Habsburků o revizi stavu, který nad mapami ve čtyřicátých letech 18. věku narýsovali vyjednávači obou stran. Po roce 1779 konečně habsburskému císařskému domu došlo, že s nastalou situací je třeba se smířit a nelze odkládat důslednou administrativní reorganizaci končin, eufemisticky označených Bedřichem Vilémem z Haugwitz jako Rakouské Slezsko. Správou oblasti byl zprvu pověřen tak zvaný královský úřad se sídlem v Opavě, vybudovaný Haugwitzem v letech 1742–1743 a obnovený v létě 1763, jehož jedním z úkolů bylo včlenit zbytky autentického Slezska do nově zformované „provincie“. Tento proces však dokončilo až Moravskoslezské gubernium v Brně po roce 1783.¹ Tak se stalo, že koncem 18. století také dosud značně svébytná církevní organizace vřatslavské diecéze, jejíž okrajová území zůstala v habsburském soustátí, byla podrobena unifikaci v rámci promyšlené a rozvinuté rakousko-uherské byrokracie. Ta měla od 70. let 18. století jasnou

¹ Srov. Colmar GRÜNHAGEN, *Schlesien unter Friedrich dem Grossen. I.*, Breslau 1890. Z české strany např. Jaroslav BAKALA, *Mír vřatslavský, Slezsko a Evropa*, Časopis Slezského zemského muzea, série B – vědy historické 42, 1993, s. 111–116; přehledně Dan GAWRECKI – Irena KORBELÁŘOVÁ, I. *České Slezsko 1740–1847*, in: D. Gawrecki a kol., *Dějiny Českého Slezska 1740–2000. I.*, Opava 2003, s. 47–69.

představu o vzájemném poměru státní a církevní moci. V letech 1804–1806 pak poprvé důsledně všechny farnosti, po reorganizaci farní sítě nařízené roku 1782, na území jižního (rakouského) dílu nízkého knížectví vratislavských biskupů musely vypracovat obsáhlé příznávací elaboráty – tak zvané inventáře. Z nich minili erární byrokraté získat detailní představu jak o církevním majetku a jeho právních souvislostech, tak o stavu kostelů, kaplí, far i kaplanek, především s ohledem na odhady investic do jejich případné údržby.

Církev na území rakouského Slezska v rozsahu olomoucké diecéze (roku 1777 povýšené na arcidiecézi) byla na podobné výkazy zvyklá, většinu referencí daného typu již od 17. století poskytovala formou tzv. děkanských matrik. Ty však sloužily církevní, diecézní evidenci a na pokyn olomoucké konzistoře je shromažďovali děkani. Od děkanských matrik se nové a podrobnější soupisy odlišovaly nejen názvem, ale především účelem, neboť nyní měly sloužit státnímu dohledu. Ale všestranná byrokratická mašinérie v duchu pozdně osvícenských tendencí neoponechávala stranou ani otázku, jež přímo nesouvisely s majetkem, zato mohly vypovídat o případných právních nárocích. Dotazníky se proto ptaly na existenci náhrobníků a memoriálních památek v kostelech, požadovaly evidenci nápisů na zvonech a erár se zajímal i o uměleckou hodnotu chrámových mobiliářů; chtěl znát jména malířů či sochařů, kteří vytvořili oltáře či namalovali jejich obrazy. Stranou pochopitelně nezůstaly ani otázky spojené se založením kostelů a kaplí. Faráře tak stát přinutil, aby se – chtě nechtě – podíleli na jednom z nejrozsáhlejších „umělecko-historických“ výzkumů a shromáždili nezměrné kvantum informací, jež bylo využíváno po celé 19. století² a leckde dosud nebylo překonáno ani moderní historickou vědou. Většina farářů olomoucké diecéze, otupělá již periodickým vypisováním obdobných zpráv, si úkol všemožně ulehčovala. V souladu s dobovým vědeckým pozitivismem, který jim poskytl respektované alibi, se nepouštěli do sáhodlouhých slohových cvičení a otázky po původu svých kostelů odbyvali poukazem na absenci listinných dokladů. Ovšem faráři z rakouské části nízkého biskupského knížectví, spravované z Jánského vrchu a dnes obvykle označované jako Jesenícko (tak i dále), se aspoň občas pokusili o svědomitější zodpovězení dotazů. Ve svých inventářích tak zanechali pozoruhodná svědectví, dodnes neztrácející svůj význam či aspoň zajímavost.

Podle mého soudu jeden z nejpoutavějších příběhů z moravsko-slezského pomezí vtělil do unifikovaného státního dotazníku lokální kaplan Ignác Wiesner z Písečné u Jeseníku (dříve Sandhübel). V inventáři, jehož část týkající se kostela dopsal a signoval 18. prosince 1804, v úvodu stručně popsal svůj kostel zasvěcený sv. Janu Křtiteli. Objekt byl podle něj vystavěn z kamene a cihel a měl 15 loktů dlouhý a 9 loktů široký presbytář. Byl však potříkrát rozšiřován než nabyl stávajícího rozsahu.³ Kaplan si s tímto skromným popisem vystačil a vzápětí se pustil do vyličení historie kostela. Podle jeho podání přibližně před 400 lety (tedy kolem roku 1404) měl jistý vlastník železářského hamru, jakýsi Kleinnickel, postavit kapli. V ní údajně jeho syn, duchovní, sloužil každou neděli a ve všechny svátky svatou mši pro zaměstnance hamru. Po blíže neurčeném čase, kdy byly

² Bez výtahů z těchto inventářů, které si vyžádal kolportovanými dotazníky, by např. nebylo myslitelné ani dosud imponující dílo rajhradského benediktina Řehoře Wolného (Gregor WOLNÝ, *Kirchliche Topographie von Mähren, meist nach Urkunden und Handschriften. I/1–5; II/1–4*, Brünn 1855–1863).

³ Zemský archiv Opava, fond: Zemská vláda slezská v Opavě (dále jen „ZA Opava, fond: ZVSO“), inv. č. 60 (Inventarium Sowohl der Kirche als auch der Localkaplaney zu Sandhübel), fol. 64: „... a) Diese Kirche von Steinen und Ziegeln aufgebaut, hat ein 15 Ellend langes und 9 Ellend breites Praesbiterium. Die Ursache ist, weil die Kirche durch einen dreymaligen Bau erst zu dem geworden ist, was sie itzt ist ...“.

Obr. 1. Písečná, okr. Jeseník, kostel Stětí sv. Jana Křtitele, celek od jihovýchodu (foto: Dalibor Prix, 1999).

Fig. 1. Písečná, district of Jeseník, Church of the Decapitation of St. John the Baptist, full view from southeast (photo: Dalibor Prix, 1999).

lesy v okolí vykáčeny a postupně se tu usadilo více osadníků, byl roku 1513 svatostánek rozšířen o novou loď, přičemž původní kaple se stala presbytářem.⁴ Dále už kaplan pokračoval sdělením, že obyvatel přibývalo a tak roku 1753 byl přistavěn třetí díl kostela, tedy dnešní loď s věží.

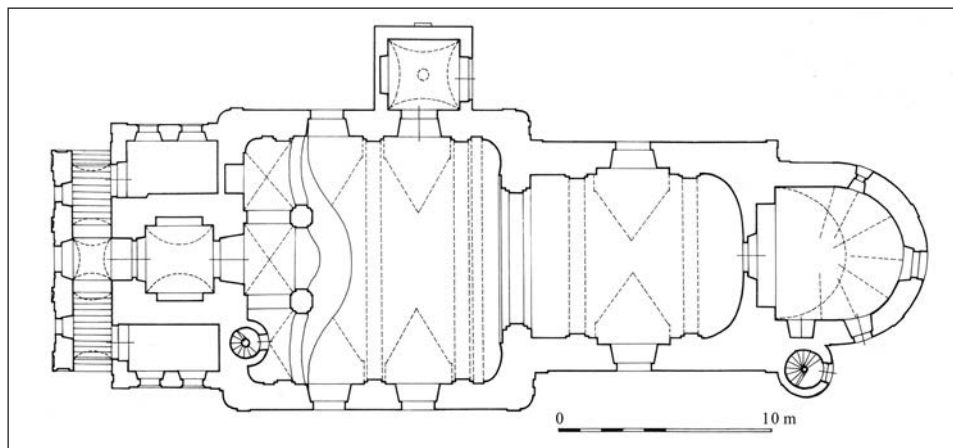
Wiesnerovo vyprávění přirozeně není neznámé. Příběh z inventáře či z farní kroniky⁵ převzal a uvedl do literatury už Reginad Kneifel,⁶ pak Joseph Karl Schipp⁷ a nedlouho po

4 ZA Opava, fond: ZVSO, inv. č. 60, fol. 64: „... Wurde vor beyläufig 400 Jahren von einem gewissen Kleinnickel damaligen Eigenthümer eines Eisenhammers eine Kapelle erbaut der auch einem geistlichen Sohn gehabt haben soll, dieser hat nehmlich alle Sonn- und Feÿer tãge heilige Messen für die in Eisenhammer arbeitende Leute gehalten. Nach der Zeit da diese Gegend gãnzlich ausgeholzt und sich mehrere Leute ansiedelten, der Eisenhammer aufhãrte, wurde im Jahre 1513 der erste Theil der Kirche bis zum Predigtstuhle angebaut. Die Kapelle wurde zum Prãsbiterium, daÿ angebaute aber wurde das Schiff der Kirche ...“.

5 Stãtní okresní archiv Jeseník, fond: Římsko-katolický farní úřad Písečná (dãle jen „SOkA Jeseník, fond: ŘKFÚ Písečná“), inv. č. 53, sign. I d – Pfarr-Chronik Sandhübel, nestrãnkovaný rukopis, nãmecky, úvodní folia 1–19v. sepsal lokální kaplan Ignác Wiesner a dokončil (na fol. 11v. je v polovinã vãty nápadná zmãna rukopisu) jeho nástupce Josef Fellmann výslovnã podle Wiesnerova inventãre z 18. prosince 1804. Za laskavý pøístup při studiu v SOkA Jeseník dãkuji dr. Kvãtoslavu Growkovi.

6 Reginald KNEIFEL, *Topographie des kaiserl. kãnigl. Antheils von Schlesien. II. 2. Von den übrigen Herrschaften, Stãdten und Ortschaften der beiden Herzogthümer Troppau und Jãgerndorf, dann dem Fürstenthume Neisse in alphabetischer Ordnung*, Brünn 1805, s. 258.

7 Joseph Karl SCHIPP, *Historisch-topographische Beschreibung des Breslauer k. k. Diãcesantheils, unter der bishãflichen Regierung des hochwãrdigsten und durchlauchtigen Fürsten und Herrn Emanuel von Schimonsky*, Teschen 1828, s. 87–88.

Obr. 2. Písečná, okr. Jeseník, kostel Stětí sv. Jana Křtitele, půdorys (zaměření Dalibor Prix, 1999).

Fig. 2. Písečná, district of Jeseník, Church of the Decapitation of St. John the Baptist, ground plan (surveyed by Dalibor Prix, 1999).

něm pilný Faustin Ens.⁸ Ten kladl založení kaple kamsi do doby kolem roku 1437, když bez navýšení počtu roků zopakoval údaj, že se tak mělo stát před asi 400 lety. Také prostředí příběhu vylíčil mnohem vytríbenějším jazykem.⁹ Historku znala pochopitelně i Angela Drechslerová, nepřipisovala jí však větší význam s ohledem ke vzniku kostela v Písečné, zato jí posloužila k rozvinutí tezí o středověkém rozkvětu železářství v údolí řeky Bělé.¹⁰

V roce 1937 se s ní potýkal Rudolf Fitz.¹¹ To už příběh vzniku kostela v Písečné žil svým třetím životem, když se s Wiesnerovým, Kneifelovým a Ensovým vyprávěním znovu manipulovalo. Důvtipný Fitz se totiž pokusil skloubit rozporuplné konkrétní údaje Wiesnerovy povídky se svým pohledem na středověkou historii Jesenícka, podstatně ovlivněným tezemi Angely Drechslerové. Jenže to šlo jen stěží. Protože důvěřoval Wiesnerovu údaji o stáří příběhu, že kolem roku 1400 kapli založil legendární Kleinnickel,

⁸ Faustin ENS, *Das Oppaland, oder der Troppauer Kreis. IV. Ortsbeschreibungen der Fürstenthümer Jägerndorf und Neisse Österreichisch-Antheils und der Mährischen Enclaven im Troppauer Kreise*, Wien 1837, s. 239–240.

⁹ F. ENS, *Das Oppaland, IV*, s. 240: „... Ursprünglich bestanden in diesem wilden, von dichten Waldungen bedeckten Thale bloß einige Eisenhämmer, wovon die noch bestehende Schlackenhügel unter der Mühle Überbleibsel seyn mögen. Kleinickel baute vor ungefähr 400 Jahren für die Hammerleute eine Kapelle hieher, in welcher sein geistlicher Sohn alle Sonn- und Feiertage Messe las. Als nach und nach der Holzbedarf für die Hammerwerke das Thal lichtete, und dadurch mehre Ansiedler herbeigelockt wurden, vergrößerten diese ums Jahr 1513 die erwähnte Kapelle, indem sie dieselbe zum Presbyterium verwandten und ihm ein Schiff anbaute. Bei zunehmender Bevölkerung wurde endlich im Jahre 1753 die Kirche in ihrer gegenwärtigen Gestalt erbaut, und mit seinem freundlichen Thurme gekrönt.“

¹⁰ Angela DRECHSLER, *Altwaterland. Urkundenregesten und zusammenfassende Gedanken über die Dorfverhältnisse im Neisser Fürstentum, österr. Anteil, heute Bezirk Freiwaldau, Schlesien. I.*, Olmütz 1930, s. 128, 131–140, 224–225.

¹¹ Rudolf FITZ, *Geschichte der Kirche in Sandhübel und ihres Grundbesitzes*, Weidenau, Feber 1937 (nepublikovaný strojopis, uloženo v SOKA Jeseník, fond: ŘKFÚ Písečná, inv. č. 127).

Obr. 3. Písečná, okr. Jeseník, kostel Stětí sv. Jana Křtitele, klenba apsidy, pohled k východu (foto Dalibor Prix, 2004).

Fig. 3. Písečná, district of Jeseník, Church of the Decapitation of St. John the Baptist, apse vault, view towards east (photo Dalibor Prix, 2004).

dobral se úsudku, že tradice zkomolila zakladatelovo jméno v tom smyslu, že z historicky doloženého Mikuláše řečeného Kalin¹² (ve Fitzově podání Kalin Nicolause) vznikl onen Kleinnickel. Tady byl Fitz zcela ve vleku podivných tezí Angely Drechslerové, kterou také hojně citoval.¹³ Obvyklý poznatek, že v orální tradici dochází k mýlce v datech mnohem dříve a častěji než ve jménech, přitom jindy opatrný Fitz nezvažoval a přirozeně se nabízející možnost výkladu jména zakladatele jako „malého Mikuláše“ (klein Nickela) zcela přešel.¹⁴ Tím se ovšem dostal do rozporu s převzatým datováním legendární události, neboť Mikuláš řečený Kalin a jeho bratr Jan byli v oblasti Písečné doloženi toliko k 15. červnu 1360.¹⁵ Dále mlčky pomínul, že listina vratislavského biskupa Přeclava z 15. června 1360 bratry řečené Kalin spojovala s držbou šoltýství ve vsi Walterovicích,

¹² *Liber foundationis episcopatus Vratislaviensis* (edt. Hermann Markgraf – Josef Wilhelm Schulte). Codex diplomaticus Silesiae XIV (dále jen „CDS XIV“), Breslau 1889, A. *Registrum Nissense*, s. 13–14, pozn. 156: „... Nicolaus et Johannes fratres dicti Kalin ...“; Kurt ENGELBERT (ed.), *Quellen zur Geschichte des Neisser Bistumslandes auf Grund der drei ältesten Neisser Lagerbücher*, Quellen und Darstellungen zur schlesischen Geschichte X, Würzburg 1964 (dále jen „NLB“), s. 24, č. 23, A, fol. 35a.

¹³ A. DRECHSLER, *Altwaterland*, s. 128; R. FITZ, *Geschichte der Kirche*, fol. 2.

¹⁴ R. FITZ, *Geschichte der Kirche*, fol. 2.

¹⁵ NLB, s. 24, č. 23, A, fol. 35a. Pokud Angela Drechslerová a po ní Rudolf Fitz operují s údaji, že bratři řečení Kalin byli v prostoru Písečné činní již roku 1350, resp. 1351, jedná se pouhý odhad (jakkoliv hypoteticky možný) Angely Drechslerové. Ještě k 21. září 1372 je ve vsi Walterovicích, později zaniklé, položeno někde poblíž Písečné, dosvědčen jistý Henselinus Kal(in), který držel drobné manství, jež bratři získali sménou za walterovické šoltýství onoho 15. června 1360, a který může – ale stejně tak nemusí – být totožný s Mikulášovým bratrem Janem z 15. června 1360 (NLB, s. 66, č. 324, B, fol. 41b; CDS XIV, s. 13–14, pozn. 156).

kterého se vzdali ve prospěch Konráda řečeného z Mušina, a nikoliv s Písečnou (ve středověku Wüstekirche), stejně jako skutečnost, že ani jeden z bratří řečených Kalin nebyl označen za hamerníka a nelze u nich doložit pražádný vztah k oněm železářským hamrům, jež ve Wiesnerově vyprávění hrály důležitou úlohu.

V 60. letech 20. století se potom s příběhem potýkal i zkušený Rudolf Zuber.¹⁶ V pasáži věnované památkám v Písečné oprášil Wiesnerovo vyprávění, které parafrázoval dosti věrně, nicméně událost datoval neurčitě kamsi do 14. století.¹⁷ V úseku o dějinách fary v Písečné však jakoby nezávisle operoval s úsudkem, že původní středověké pojmenování Písečné – Wüstekirche – logicky muselo souviset s nějakým kostelem, který podle něj buď poměrně záhy zpusťl, nebo pojmenování osady snad mohlo odrážet údajný námět obrazu na oltáři, zachycující duchovního patrona kostela sv. Jana Křtitele při kázání na poušti.¹⁸ To se však zdá krajně nepravděpodobné, protože název Wüstekirche máme doložený k 5. říjnu 1373¹⁹ a představa, že v malé kapličce v zapadlém jesenickém podhůří existoval delší čas před rokem 1373 hlavní oltářní obraz s takovýmto religiózně subtilním námětem, navíc s krajinným pozadím vymalovaným tak přesvědčivě, že by ono samo dalo podnět k pojmenování venkovského sídliště, by nutně musela vést k přepsání dějin středověkého umění v Evropě.

Celá historika s Wiesnerem uvedenými daty, jmény a okolnostmi vyhlíží dosti podivně a tak by nebylo nic jednoduššího než ji odmítnout jako postbarokní výmysl. Pokud ji ale konfrontujeme s dosud známými reáliemi v Písečné, pak možná není radno ji ukvapeně zavrhnout. Z pozice historika umění pak může mít při pokusu o interpretaci významnou úlohu samotný objekt, jenž je nositelem onoho příběhu, tedy kostel Stětí sv. Jana Křtitele v Písečné. Při troše „historického štěstí“ může být klíčem k lepšímu porozumění celé záhadě.

Kostel v Písečné zaujímá nápadnou pozici na západním konci skalnaté ostrožny nad vtokem drobné bezejmenné vodoteče, pramenící pod kótou 460,5 m, do řeky Bělé, asi 6 km vzdušnou čarou severovýchodně od města Jeseníku. Jádrem dnešní Písečné se rozkládá v mělkém údolí potůčku severně pod kostelem. Ten je obklopen hřbitovem obtočeným novodobě vyspravovanou a obnovenou kamennou zdí se dvěma pilířovými branami.²⁰

16 Rudolf ZUBER, *Jesenicko v období feudalismu do roku 1848*, Ostrava 1966, s. 360–363. Z textu Rudolfa Zuberu pak čerpala i mladší literatura, např. Miloš MELZER – Jindřich SCHULZ, *Vlastivěda šumperského okresu*, Šumperk 1993; Pavel KONEČNÝ a kol., *Seznam nemovitých kulturních památek okresu Jeseník*, Olomouc 2001, s. 92–93. Mimo to srov. údaje třeba v kolektivní publikaci *Böhmschdorf – Sandhübel – Breitenfurth*, Kirchheim u. Teck 1991.

17 R. ZUBER, *Jesenicko*, s. 363.

18 R. ZUBER, *Jesenicko*, s. 362: „... Původní jméno obce Wüstekirche souvisí se zdejším kostelem, ale vztah není zcela jasný. Buď zde stál kostel, který brzy i se vsí zpusťnul, nebo bylo dáno vsí jméno podle zasvěcení kostela sv. Janu Křtiteli, jehož obraz, zachycující ho při kázání na poušti (Wüste), visel nad hlavním oltářem ...“. O nějakém původním oltářním obraze nemáme pramenné doklady. Teprve vizitace z roku 1666 nad mensou oltáře zachytila vyřezávaný (nejspíše pozdně gotický či spíše renesanční) nástavec s vyobrazením sv. Jana Křtitele na poušti (Joseph JUNGNETZ, *Visitationsberichte der Diözese Breslau I. Archidiakonats Breslau*, Breslau 1902, s. 591: „... Unum tantum altare in ea situm est, ast sculpturis decorum, in cuius medio s. Ioannes in eremo repraesentatur ...“).

19 NLB, s. 77–78, č. 419, B, fol. 56a: „... Wenceslaus de Wustekirche ...“.

20 Kamennou hřbitovní zeď zaznamenala už vizitační zpráva z roku 1666 (J. JUNGNETZ, *Visitationsberichte*, s. 591: „... Coemeterio ex compositis lapidibus ...“). Hřbitovní zeď byla opravena např. roku 1855 podle povolení stavebního ředitelství v Opavě z 8. října 1854 č.j. 10996, kdy byla osazena nová dvoukřídlá

Obr. 4. Písečná, okr. Jeseník, kostel Stětí sv. Jana Křtitele, římsa v nasazení vítězného oblouku na severní straně (foto Dalibor Prix, 2004).

Fig. 4. Písečná, district of Jeseník, Church of the Decapitation of St. John the Baptist, moulding in the mount of the triumphal arch on the north side (photo Dalibor Prix, 2004).

Východní brankou prochází chodník k dochované faře, kterou vystavěl talentovaný stavitel Karl Schwarzer z Javorníku v roce 1889.²¹ Hlavní přístup na hřbitov je veden po kamenném schodišti od západu a směřuje větší bránou k hlavnímu vstupu do kostela. Kostel se hřbitovem tak dominují nejen jádru Písečné, ale i sekundárnímu osídlení přímo v údolí Bělé, podél cesty od středověku spojující město Jeseník s Hlucholazy a dále s Nisou, centrem nízkého knížectví vřatislavských biskupů.

vrata do hřbitovní brány, viz dopis kaplana Josefa Wenera komornímu ředitelství na Janském Vrchu z 31. srpna 1855 (ZA Opava, fond: Komorní ředitelství Janský Vrch, sign. II-3-K 2/14, č. kart. 1064, Baulichkeiten Sandhübel 1852–1897, součást spisu č.j. 2834), dále podstatně opravena roku 1889 (SOKA Jeseník, fond: ŘKFÚ Písečná, inv. č. 53, sign. I d, fol. 39v) a znovu i s hlavní bránou roku 1907 (ZA Opava, fond: Komorní ředitelství Janský Vrch, inv. č. 1058, sign. II-1-K 2, č. kart. 1070, spis č. j. 554 z 12. září 1907). Srov. P. KONEČNÝ a kol., *Seznam*, s. 92.

21 Přestavbu staré kaplanky či stavbu nové fary připravoval již farář Josef Werner delší dobu, nejméně od vizitace roku 1861, k realizaci ale za jeho života nedošlo (farář Werner byl penzionován 16. února 1884). Wernerův následovník, farář Franz Kristen (instalován hned 16. února 1884) už před 4. zářím 1888 disponoval plány, které nakreslil a po připomínkách vrátil jiný jesenícký stavitel – Johann Gröger („... Bauplan, welcher Herrn Baumeister J. Gröger in Freiwalldau retournirt ...“). Tyto plány se však před 6. lednem 1889 ztratily a tak náhradní projekt do 6. ledna 1889 vyhotovil stavitel Karl Schwarzer (Baumeister Schwarzer), který se měl ujmout stavby, už 4. prosince 1888 revidoval a schválil rozpočet a následně stavbu provedl (srov. ZA Opava, fond: Komorní ředitelství Janský Vrch, sign. II-3-K 2/14, č. kart. 1 064, č. j. 42/1888 a č. j. 1/1889). Vedoucím polírem na stavbě fary byl Josef Pohlner, jemuž pomáhal Johann Hurich z České Vsi a tesařské práce odvedl tesařský mistr Josef Rungstein se svými pomocníky. Nová fara byla benedikována 27. listopadu 1889 (SOKA Jeseník, fond: ŘKFÚ Písečná, inv. č. 53, sign. I d, fol. 39v.). Plán zamýšleného rozšíření staré kaplanky, nadepsaný Localie in Sandhübel, nepodepsaný, s měřítkem ve vídeňských sázích, je připojen ke spisům kostela uloženým v SOKA Jeseník, fond: ŘKFÚ Písečná, inv. č. 85, sign. I e. Starou kaplanku postavili roku 1784 zednický mistr Ignatz Franke ze Supíkovice a tesařský mistr Franz Kneifel z České Vsi (SOKA Jeseník, fond: ŘKFÚ Písečná, inv. č. 53, sign. I d, fol. 19v.: „... Mauermeister Ignatz Franke aus Saubsdorf und Zimmermeister Franz Kneifel aus Böhmischdorf ...“).

Obr. 5. Písečná, okr. Jeseník, kostel Stěti sv. Jana Křtitele, severovýchodní okno apsidy (foto Dalibor Prix, 2005).

Fig. 5. Písečná, district of Jeseník, Church of the Decapitation of St. John the Baptist, north-eastern window of the apse (photo Dalibor Prix, 2005).

Kostel sám na prvý pohled působí jako pozdně barokní stavba, upravená počátkem 20. století.²² Odmyslíme-li si novobarokně-románské schodiště s podschodní komorou před západním průčelím věže a kvadratickou předsň z doby krátce po roce 1827, přestavěnou koncem 19. století a novobarokně adaptovanou roku 1905 zednickým mistrem

²² V letech 1901–1905 bylo před průčelím věže na místě staršího přestavěno nové dvouramenné schodiště ve formách kombinujících novobarokní a novorománské prvky, SOkA Jeseník, fond: ŘKFÚ Písečná, inv. č. 52 – Pfarr-Chronik. Inventarium der Lokal Pfarrkirche S. Joannis Baptistae zu Sandhübel. I. (1784–1944), fol. 2, 78–79; a podrobné spisy v ZA Opava, fond: Komorní ředitelství Jánský Vrch, inv. č. 1 058, sign. II-1-K 2, č. kart. 1070. Práce tehdy provedl zednický mistr Franke ze Supíkovice (Mauermeister Franke aus Saubsdorf). V letech 1907–1909 prošel exteriér významnější opravou, která byla smluvena s firmou Adolfa Riegera z Horního Benešova, jež měla pobočku v nedalekých Mikulovicích (Baumeister Rieger aus Benisch). Tehdy byla spravena střecha kostela krytá břidlicí (práce provedl pokrývač Bittmann ze Supíkovice, klempířské prvky natřel natěračský mistr Weigert z Jeseníku) a dláždění uvnitř kostela i na podestách realizoval mistr Schild rovněž z Jeseníku. Na kostele a jeho věži měly být otlučeny staré poškozené omítky a provedeny nové. Většina prací se však roku 1907 dále soustředila na renovaci interiéru a sakrálního mobiliáře (tamtéž, fol. 85; dále SOkA Jeseník, fond: ŘKFÚ Písečná, inv. č. 85, sign. I e, rozpočty signované razítkem Ad. Rieger, Baumeister ... , z 29. července 1907 a z 10. září 1907, oba na práce na opravě zahradní zdi fary, dále rozpočet z 12. června 1907 na opravu omítek kostela, rozpočet z 20. června 1907 na postavení lešení uvnitř kostela, rozpočet z 8. července 1907 na šest nových kostelních oken, rozpočet z 19. srpna 1907 na dvoje nové dveře do kostela za 700 korun 25 haléřů, rozpočet z 30. prosince 1907 na snesení schodiště k varhannímu kůru a vystavění nového schodiště i kůru za celkem 15 688 korun 47 haléřů). K stavebním akcím se váže rovněž přípis komorního ředitelství na Janském Vrchu č. j. 2 382 ze 14. září 1907 adresovaný obci Písečné ve věci obecní žádosti o příspěvek ve výši 3 184 korun 75 haléřů, který obec písemně podala 12. září 1907 a spisy ve věci vyúčtování stavebních nákladů za léta 1907–1909 (SOkA Jeseník, fond: ŘKFÚ Písečná, inv. č. 51, sign. VI i, nesvázaný rukopis) a zejména obsáhlé spisy uložené v ZA Opava, fond: Komorní ředitelství Jánský Vrch, inv. č. 1 058, sign. II-1-K 2, č. kart. 1 070,

Frankem ze Supíkovice²³ v kapli Božího hrobu, zůstane před námi jádro stavby. To sestává z krátké, téměř čtvercové sálové lodi s představenou západní hranolovou věží. Na východě se na loď napojuje delší obdélný presbytář a na něj na východě půlkruhově ukončená, poněkud protáhlá apside. Do koutu mezi jižní bok apsidy a širší presbytář je vsazeno železné točité schodiště, ukryté ve zděné věžičce s válcovým pláštěm. Loď, presbytář i apside přitom dosahují shodné výšky a obíhá je společná korunní profilovaná římsa. Západní věž nad hřebenem střechy lodi přerůstá v oktagonální nástavbu, provedenou v kombinaci hrázděného zdiva s vnějšími jednotnými pseudobarokními omítkami z let 1907–1908, sekundárně vyspravenými po 2. světové válce. Celek kostela kryje vysoká sedlová střecha pokrytá břidlicí, s dlouhými námětky. Střešní plášť nese krásný pozdně barokní krov,²⁴ na východě dodatečně prodloužený nad apsidu. Uvnitř jsou loď se zaoblenými kouty a s presbytářem, uzavřeným mělkou vnitřní apsidou, zaklenuty valenými klenbami s protilehlými výsečemi nad barokními obdélnými okny s odsazenými půlkruhovými záklenky.²⁵ Klenby pokryté pozdně barokními vykrajovanými štukovými zrcadly nasedají na hmotné barokní podložené pilastry, předsazené mělkým polopilířům. Pilastry a polopilíře završují bohatě profilované římsy. Už na první pohled je zřejmé, že loď s jádrem věže i vnější a vnitřní vzhled presbytáře vskutku pocházejí z roku 1753, o němž svědčí lokální tradice i archivní zprávy.²⁶ Stylově je stavba částečně odvozena z díla významného protagonisty vrcholného a pozdního baroka v oblasti – ze sakrálních staveb kníže-biskupského a též prudnického městského stavitele Johanna Innocence Töppera.²⁷ Uvedené dataci ostatně odpovídá i smíšené, byť převahou kamenné zdivo lodi i presbytáře a cihlové klenby s rubovými pasy, dobře patrnými v podkroví.²⁸

z nichž vyplývá detailní rozsah provedených i jen zamýšlených prací a jejich precizní vyúčtování, kontrolované komorním revisorem Bruno Königem. Revisor König se také účastnil závěrečné kolaudace oprav 22. září 1909 (srov. dopis faráře Johanna Lorenze z 19. července 1909, ZA Opava, fond: KŘJV, sign. II 1-K2, inv. č. 1 058, č. kart. 1 070, č. j. 102/1909; projednáno 19. 7. 1909 pod č. j. 1 756/1909).

23 ZA Opava, fond: Komorní ředitelství Jánský Vrch, inv. č. 1 058, sign. II-1-K 2, č. kart. 1 070, spis faráře Johanna Lorenze z 1. dubna 1905, č. j. 42; na ředitelství presentováno 3. dubna 1905 pod č. j. 730.

24 Krov z roku 1753 postavil tesařský mistr Anton Schroth, šoltýs v Nové Vsi (SOKA Jeseník, fond: ŘKFÚ Písečná, inv. č. 53, sign. I d, fol. 2).

25 Okenní křídla mají železné rámy z T-profilů z let 1907–1909.

26 Srov. Wiesnerův inventář z roku 1804 (ZA Opava, fond: ZVSO, inv. č. 60, fol. 64v.); Wiesnerovu kroniku kostela (SOKA Jeseník, fond: ŘKFÚ Písečná, inv. č. 53, sign. I d, fol. 2–2v.); pamětní knihu fary (SOKA Jeseník, fond: ŘKFÚ, inv. č. 52, fol. 1–2); dále spisy v SOKA Jeseník, fond: ŘKFÚ Písečná, inv. č. 85, sign. I e (žádost jeseníckého faráře a kostelního otce v Písečné, Martina Weýssera, z 1. srpna 1753 o stavební povolení a souhlas se způsobem financování).

27 K němu např. Georg J. REIMANN, *Töpfer, Johann Innoenz*, in: H. Vollmer (ed.), *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*. XXXIII. Theodotos–Urlaub, Leipzig 1939, s. 241–242; Jan WRABEC, *Działalność architekta Jana Töppera na tle późnych wpływów rokoka czeskiego na Śląsku*, *Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego*, seria A, 20, 1965, s. 96–100; TÝŽ, *Barokowe kościoły na Śląsku w XVIII wieku. Systematyka typologiczna*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1986, s. 68–72. Kromě Töpferových staveb v dnes polské části Slezska víme, že na území tzv. rakouského Slezska a Moravy byl autorem stavby severní sakristie městského kostela Panny Marie ve Zlatých Horách v roce 1740, novostavby kostela sv. Urbana ve Vysoké na Osoblažsku z let 1766–1768 (za informaci srdečně děkuji Petru Tesařovi a Haně Pavelkové) a lze mu připsat i stavbu kostela sv. Bartoloměje ve Vlčicích mezi lety 1732–1742, přestavbu kostela Božího těla ve Staré Červené Vodě v letech 1753–1756 a dosti pravděpodobně i novostavbu špitálního kostela sv. Kříže ve Zlatých Horách z let 1764–1768.

28 Kostel byl slavnostně posvěcen až poměrně dlouho po dokončení přestavby, v neděli po svátku Stětí sv. Jana Křtitele (tedy 30. srpna) roku 1767 vratislavským biskupem Filipem Gotthardem Schaffgotschem (ZA Opava, fond: ZVSO, inv. č. 60, fol. 64v.).

Do této podoby kostel uvedl stavitel, jehož jméno bylo v literatuře dlouho poněkud záhadné. Kneifel, Schipp ani Faustin Ens jej nejmenovali, Angelu Drechslerovou už vůbec nezajímá a Rudolfa Fitze také ne. Teprve Rudolf Zuber napsal, že novou loď a věž kostela přistavěl roku 1753 zednický mistr z Jeseníku – Johann Georg.²⁹ Ve starší či soudobé relevantní literatuře, dotýkající se barokní architektury na Jesenicku, ovšem takový mistr nevystupuje, není seriózně znám z dějin města Jeseníku a jméno samo vyvolává pochyby, zda nejde pouze o dvě křestní jména. Korektní Rudolf Zuber si je samozřejmě nevymyslel; vyšel ze záznamů farních kronik. V nich bylo zapsáno, že třetí díl kostela vystavěl roku 1753 městský fojt v Jeseníku a současně zednický mistr Johann Georg. Ignác Wiesner si však v prosinci 1804 při psaní první kroniky asi nemohl vzpomenout na stavitelovo příjmení a proto pro ně v zápise vynechal místo, kam jej snad mínil doplnit později.³⁰ Jenže už nedoplnil. A tak v další pamětní knize farnosti se zápis opakoval opět i s vynecháním místa pro chybějící stavitelovo příjmení.³¹ U Rudolfa Zuberu pak už ona mezera pro absentující příjmení vymizela a odtud údaj mechanicky přejala i mladší literatura.³² Ve skutečnosti se však onen stavitel kostela v Písečné údajně celým jménem jmenoval Johann Georg Perämer a jeho jméno nám zachoval právě kaplan Ignác Wiesner.³³ Ani tak o něm ale zatím není mnoho známo a jeho životopis a soupis díla čekají na podrobný průzkum podjesenické barokní architektury a písemností města Jeseníku.³⁴ Nicméně, přes nesporný půvab pozdně barokní přestavby kostela, řada méně obratně navržených a provedených detailů (např. vysoké, kulisové vyklenutí krajních pasů kleneb lodí) se přimlouvá za přijetí Perämerova autorství stavby a spíše vylučuje lokálně prvořadého Johanna Innocence Töpfera z úvah o jeho případném přímém zásahu v Písečné.

S pozdně barokním konceptem kostela je v nápadném protikladu utváření jeho východní partie. Nejde jen o to, že stylově neharmonují např. zaoblená nároží lodí a lapidární rozvrh presbytáře nebo proporčně neladí krátká kompaktní loď s – pro baroko neobvykle dimenzovaným – presbytářem. Podstatné je, že základní rozvrh presbytáře s východní sakristií v protáhlé apsidě tvoří půdorysně provázaný celek a formální aparát sakristie se přitom odlišuje od podoby lodí a vzhledu presbytáře. Taková disharmonie obvykle indikuje zužitkování dílu starší stavby novostavbou, u kostelů vesměs spojenou s posunem funkcí. Příkladem dosti podobného řešení tu může být třeba kostel sv. Benedikta v Kostelci u Krnova, kde středověký presbytář s pozdně románskou apsidou se stal sakristií, obrys románské lodí posloužil jako substrukce pozdně barokního presbytáře a před

29 R. ZUBER, *Jesenicko*, s. 363.

30 SOkA Jeseník, fond: ŘKFÚ Písečná, inv. č. 53, sign. I d, fol. 2: „... Da sich aber die Leute immer mehrten, so wurde auch im Jahre 1753 durch den Mauermeister Johann Georg (následuje mezera v délce zhruba 5 cm) Stadtfogt in Freýwaldau, und durch den Zimmermeister Anton Schroth Scholzen in Neudorf. der dritte Theil samt dem Thurme von den schon damals vorhandenen Kirchenvermögen angebaut ...“.

31 SOkA Jeseník, fond: ŘKFÚ Písečná, inv. č. 52, fol. 2: „... Mauermeister Johann Georg (následuje mezera v textu) ...“.

32 Např. P. KONEČNÝ a kol., *Seznam*, s. 91–93.

33 ZA Opava, fond: ZVSO, inv. č. 60, fol. 64v: „... Da sich aber die Leute immer mehrten, so wurde auch im Jahr 1753 durch den Mauermeister Johann Georg Perämer Stadtvogt in Freýwaldau, und durch den Zimmermann Anton Schroth Scholz in Neudorf. und der dritte Theil sammt dem Thurme von den schon damals vorhandenen Kirchenvermögen angebaut ...“.

34 Seznam městských fojtů neobsahuje např. ani příspěvek Erwin GRÖGER, *Die Reihe der Bürgermeister*, in: *Freiwalddau-Gräfenberg. Die Kurstadt im Altvatergebirge und die Dörfer im oberen Bielatal*, Kirchheim u. Teck 1987, který na s. 138 uvádí pro léta 1750–1762 toliko městského purkmistra Johanna Georga Pollnera.

takto adaptovanou část byla představena nová barokní loď.³⁵ Jinou variací na dané téma byla pozdně barokní přestavba kostela Panny Marie ve Starém Městě u Bruntálu, kde gotický závěr presbytáře se rovněž stal sakristií a loď kostela byla stavitelem Badstieberem roku 1787 postavena zcela nově.³⁶ V Písečné o tom ostatně takřka unisono vypovídají i písemné prameny sdělující, že původní presbytář se po Perämerově přestavbě stal sakristií a starší loď presbytářem.³⁷

Z toho je zřejmé, že před pozdně barokní přestavbou stál v Písečné rozměrově skromný kostelík, který se skládal z obdélné lodi svou šíří přesně odpovídající šířce dnešního presbytáře, zhruba jeho výšce a částečně i délce, která poněkud přesahovala délku stávajícího presbytáře. Na východě loď ústila v užší původní presbytář – půdorysně nepravidelně zaoblenou, mírně protáhlou apsidu. Na jižní (tzv. dolní) straně lodi přiléhala sakristie zatím neznámých rozměrů, zato jistě klenutá.³⁸ Sakristie, zbořená roku 1753, byla s lodí propojena vstupem, zazděným teprve po roce 1827 za kaplana Franze Zache-
ra.³⁹ Kostel neměl žádnou věž, v 17. století visel zvon v dřevěné věžové zvonici přiléhající k ohradní zdi hřbitova.⁴⁰ Tento menší kostel z logiky věci musel svým vznikem předcházet barokní západní přístavbu, pocházel tedy z doby před rokem 1753. S tím je ovšem v jistém rozporu vnější vzhled i uspořádání východního dílu stavby. Apsida je stejně vysoká jako presbytář a barokní loď kostela. Zevně je prolomena celkem šesti okny, vždy po dvou nad sebou. Okna mají zevně zhruba čtvercový tvar převýšený odsazenými segmentovými záklenky. Největší je východní přízemní okno apsidy, dvě okna po jeho stranách jsou menší a nejmenší je trojice oken v horní úrovni. Rozvrstvení oken společně s válcovou schodišťovou věžičkou při jižním boku apsidy prozrazují, že tato partie kostela je dvoupodlažní. Při pozornějším pohledu je zevně na plášti apsidy patrný nerovný horizontální ústupek. Je tedy zřejmé, že původně byla apside mnohem nižší a teprve dodatečně byla nadstavěna o horní podlaží. Stalo se tak až po barokní přestavbě z roku 1753, kdy nad zvýšenou apsidu musel být protažen starší krov kostela. Místy opadaná omítka v roce 1999 navíc prozradila, že zatímco přízemní partie apsidy je vyzděna z lomového kamene, válcová schodišťová věžička je cihlová a z cihel je vyzděno i patro apsidy, jak je to patrné v podkroví. Tomu odpovídá pozdně klasicistní vnější forma již zmíněných oken, stejně jako uvnitř patra stlačená valená klenba přecházející v konchu, pravidelně prolomená pěti typickými klasicistními pětibokými výsečemi. Z archivních záznamů se potom dovídáme, že nástavbu nad přízemní apsidou vystavěl roku 1776

35 Ke stavební historii kostela nověji Dalibor PRIX, *O kostele sv. Benedikta*, in: D. Prix (ed.), *Kostel sv. Benedikta v Krmově-Kostelci*, Ostrava 2009, s. 11–128 (zde zejména s. 34–35 a 72–78), s odkazy na starší literaturu.

36 K objektu např. Dalibor PRIX, *Gotická přestavba kostela Panny Marie ve Starém Městě u Bruntálu*, *Umění XLVII*, 1999, s. 3–17.

37 Např. SOKA Jeseník, fond: ŘKFÚ Písečná, inv. č. 53, sign. I d, fol. 2v.: „... Das Prespiterium oder die Anfangs erbaute Kappelle wurde zur Sacristey, der andere Theil wurde Preesbiterium, die an der Niederseite angebrachte Sacristey wurde cassirt ...“; téměř shodně SOKA Jeseník, fond: ŘKFÚ Písečná, inv. č. 52, fol. 2; ZA Opava, fond: ZVSO, inv. č. 60, fol. 64–64v.

38 J. JUNGNITZ, *Visitationsberichte*, s. 591: „... Penes sacristiam, quae fornicata, confessionale ...“.

39 Srov. schematický náčrt půdorysu kostela fialovou tužkou s vyznačením polohy starého zazděného vchodu ve farní kronice, SOKA Jeseník, fond: ŘKFÚ Písečná, inv. č. 53, sign. I d, fol. 20.

40 J. JUNGNITZ, *Visitationsberichte*, s. 591: „... Coemeterio ex compositis lapidibus adstat turris lignea cum campana unica, sed ne ruat, sustentaculis hinc inde detinetur ...“.

zednický mistr Joseph Franke ze Supíkovic.⁴¹ Po necelých sedmi desetiletích však vykazovala takové závady, že za kaplana Ignaze Faulhabera (úřadu se ujal 16. června 1841), muselo být repositorium nad tehdejší sakristií vyzděno znovu.⁴² Teprve tehdy také vznikla v koutě mezi sakristií a presbytářem dochovaná válcová schodišťová věžička, která zprostředkuje přístup do tohoto patra.

Před námi tak zůstává staré jádro kostela sestávající z obdélné lodi a nízké, půdorysně protáhlé východní apsidy. V ní se na severní straně nacházel pozdně středověký sanktuář, vyhloubený ve zdivu, který v důsledku nařízení tridentského koncilu, jež se roku 1580 biskup Martin Gerstmann zavázal dodržovat a prosazovat, v 17. století už ztratil svou funkci.⁴³ Hypoteticky můžeme usuzovat, že loď byla uvnitř kryta trámovým stropem a hlavní vstup do ní byl situován snad v ose západní zdi, eventuálně na severní straně.⁴⁴ K lodi se na jihu pojila blíže neznámá sakristie, dřevěná zvonice stála mimo kostel na hřbitově. Podle lokální tradice měl kostel v Písečné v tomto rozsahu být výsledkem přestavby, respektive rozšíření v roce 1513. Tehdy měla být ke staré kapli přistavěna loď.⁴⁵ Vyskytl se ovšem i názor, že teprve toho roku byl kostel v Písečné nově postaven.⁴⁶ Ať

41 ZA Opava, fond: ZVSO, inv. č. 60, fol. 64v. „... Auch wurde im Jahr 1776 von dem Mauermeister Joseph Franke von Saubsdorf ein geräumiges Repositorium über der Sacristey ex peculio ecclesiae erbaut ...“.

42 SOKA Jeseník, fond: ŘKFÚ Písečná, inv. č. 53, sign. I d, fol. 32. Autor přestavby zatím není známý. Repositorium bylo znovu opraveno roku 1893 za faráře Johanna Lorenze (tamtéž, fol. 40). Ve 20. století bylo vyměněno vnitřní schodiště a patro koncem 20. století sloužilo jako zimní kaple.

43 J. JUNGNETZ, *Visitationsberichte*, s. 591: „... Ex parte evangelii videtur et alius locus pro tabernaculo in muro elaboratus ...“.

44 K podobě kostela s klenutým presbytářem, rovným stropem v lodi a se sakristií srov. stručný popis ve vizitačním protokolu z roku 1651 (J. JUNGNETZ, *Visitationsberichte*, s. 225–226: „... Sandthübel. Ecclesia est lapidea fornicem habens ex parte, tabulatum ligneum, in honorem s. Ioannis baptistae consecrata, ius collationis habet serenissimus princeps et episcopus Vratislaviensis, ad quem et pagus spectat, est filialis Freiwaldensis ecclesiae, tertia dominica ibidem divina peraguntur, nullum ibidem servatur venerabile, baptisterium quidem est, sed sine aqua. Unicum habet altare exiguum cum mappa et antependio tamen, calicem unum argenteum deauratum, 2 casulas, unam albam, 1 superpelliceam, unam campanam, 4 vexilla. Confessionale habuit in sacristia, ritum alias servat Romanum, 2 admittit paternos. Vitrici ecclesiae sunt Georgius Pogrell et Ioannes Erlich iurati, productis regestis authentizatis remonstrarunt, ecclesiam habere in capitali 591 taleros 6 grossos 3 denarios et partem sylvae, ex qua annuatim suos redditus habere potest; alteram partem tenet parochus, qui pro oeconomia habet hic medium mansum et dictam partem sylvae. Missalium 5 modios et unam quartam siliginis et totidem avenae, ex Kaldenseuffen unum modium cum 1 quarta siliginis et totidem avenae, ex Breittenfurth 2 modios siliginis et 2 avenae, quos tamen parochus in Andersdorff modo primo arrestavit, sibi iure debere convincere volens, sed in possessione est parochus Freiwaldensis; beati possidentes ...“). Podobu kostela v detailech upřesnila vizitační zpráva z roku 1666 (J. JUNGNETZ, *Visitationsberichte*, s. 591: „... Sandthübel. Villa uti et ius collationis ecclesiae est celsissimi principis et habetur pro filiali in Freywaldt, consecrata est in honorem s. Ioannis baptistae uti et cruces in parietibus testantur, annua dies consecrationis recurrit dominica post festum s. Bartholomaei apostoli; est lapidea, anteriorem partem habens novissime tectam, posteriorem aequae bonam, supra altare fornicem, de cetero tabulatum et pavimentum ligneum conspicitur. Unum tantum altare in ea situm est, ... in quo celebratur supra portatili, item extat in eo tabernaculum solam pixidem cum sacris hostiis substrato corporali ocludens. Ex parte evangelii videtur et alius locus pro tabernaculo in muro elaboratus et non procul inde ambona simplex. Penes sacristiam, quae fornicata, confessionale, in ea almare, in quo calix argenteus inauratus, casulae 2 et albae 2 reservantur. Baptisterium ex lignis simplicissimum, vas cupreum quidem habuerat, nullam vero aquam ...“).

45 Tak třeba pregnančně F. ENS, *Das Oppaland*, s. 240: „... vergrößerten diese ums Jahr 1513 die erwähnte Kapelle, indem sie dieselbe zum Presbyterium verwandten und ihm ein Schiff anbaueten ...“.

46 SOKA Jeseník, fond: ŘKFÚ Písečná, inv. č. 85, sign. I e, fol. 1: „... Sandthübel ... dann diese Kirchen ist erbaut worde ohne einige Stiftung 1513 von dem zur Zeit befindlich gewissen ...“). Tuto tradici prezentoval 25. srpna 1781 Ignatz Knetzler, kaplan v Jeseníku, kam byl dosud filiální kostel v Písečné do roku 1782 přiřařen.

tak či onak, stěží můžeme brát za bernou minci východisko těchto tezí – totiž, že do roku 1513 v Pisečné stála pouze drobná apsida jako samostatná sakrální stavba a teprve počátkem 16. století k ní přibyla loď. Takový samostatný stavební útvar bez funkčních vazeb na další zástavbu by sotva mohl být prakticky využitelný při středověkých nárocích na fungování sakrálních objektů, nehledě k tomu, že bychom pro něj stěží našli adekvátní analogie. Nejde však pouze o teoretické námitky. Na stavbě samé lze shledat důkazy, že loď nebyla přistavěna sekundárně. Vstoupíme-li do dnešní sakristie, ocitneme se – na rozdíl od barokního interiéru lodi a presbytáře – v raně středověkém světě. Přízemní část apsidy o síle zdiva 1,05 m se na západě do lodi (dnešního presbytáře) původně otevírala dodatečně (v roce 1753) zaslepeným vítězným obloukem. Ten byl ve zdivu prostě vyřiznutý a měl tupě lomený záklenek. V nasazení záklenku se dochovaly původní pateční římsy ve formě prostých hranolových desek, předstupujících 10 cm a vysokých 6 cm, naspodu výžlabkem přecházejících v ostění vítězného oblouku. Široký vítězný oblouk neklamně indikuje, že už původně tady stavba nekončila, ale naopak se otevírala do západně položené lodi. Apsida je sklenutá archaickou valenou klenbou přecházející v konchu. Do paty konchy v závěru zasahují křivé trojboké výseče se zřetelně lomenými čely nad vnitřními záklenky oken. Zatímco široké okno v ose apsidy je druhotně (klasicistně) upravené a zvětšené, obě postranní okna si zevnitř uchovala původní tvar. Jejich šterbinové průzory jsou lomené a dovnitř rozvěvené špalety mají nepravidelné segmentové záklenky.⁴⁷ Vystoupáme-li do podkroví, je patrné, že čistě kamenné lomové zdivo západní zdi apsidy s vítězným obloukem, tedy východní štítové zdi lodi, je tu dochováno v plné šíři, včetně původního průchodu do podkroví. Štítová zeď je zde stále silná rovný 1 m; průchod v její ose je široký 0,55 m a jeho nerovný segmentový záklenek, dobře patrný ze strany podkroví dnešního presbytáře, dosud zespoda nese původní otisky hrubých prken bednění ve vyhřezlé maltě.⁴⁸ Výšku štítu neznáme, jeho vrchol byl nejspíše v roce 1776 ubourán, nicméně kamenné zdivo po stranách plynule pokračuje až k východním nárožím dnešního presbytáře. Tím přesahuje vnější šířku apsidy a dokládá, že už původně byla současně s apsidou stavěna i východní zeď lodi. Zkrátka, apsida nikdy nebyla samostatnou stavbou, ale už od počátku byla zamýšlena a postavena jako presbytář podélného kostela s lodí, jejíž šířka přesně odpovídala šířce dnešního presbytáře. Jinak řečeno, v roce 1513 nemohla být apsida jakožto samostatná kaple proměněna v presbytář přístavbou nové lodi. Pokud je tradovaný údaj relevantní – a není důvod mu apriori nevěřit –, potom je zřejmé, že onoho roku 1513 mohl být (třeba zchátralý) kostel v rozsahu lodi toliko zásadně renovován. Nejspíše v této době však došlo k přístavbě sakristie při boku lodi, v apsidě byl na severní straně zřízen sanktuář a snad už z této doby mohlo pocházet vyřezávané

Ještě jiný stručný názor, bohužel bez zdůvodnění, uvedli Josef BARTOŠ – Jindřich SCHULZ – Miloš TRAPL, *Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848–1960. XIII. Okresy Bruntál, Jeseník, Krnov*, Olomouc 1994, s. 110: „... Pam.: ... far. kostel (jádro 14.–16. stol., bar. přestavba 1753) ...“.

47 V roce 2004 provedla akademická malířka Romana Balcarová v interiéru sakristie sondáž za účelem zjištění případné nástěnné výmalby. Drobné sondy však prokázaly jen lokální existenci původních nerovných omítek středověkého charakteru, pokrytých vápennými přetěry. Také další, mladší vrstvy výmalby byly vesměs monochromní a sondáž nepřinesla doklady o ornamentální nebo figurální výzdobě (Romana BALCAROVÁ, *Restaurátorský průzkum. Sakristie kostela Stětí sv. Jana Křtitele*, Opava, listopad 2004; nálezková zpráva; za laskavé zpřístupnění srdečně děkuji ing. Václavu Kotáskovi z Ostravsko-opavského biskupství).

48 Průchod měl původně z vnější, východní, strany artikulované ostění, to však bylo vytrženo a odbouráno při přístavbě patra nad sakristii, snad už v roce 1776, nejspíše roku 1841.

retabulum oltáře, doložené roku 1666. Domněnku jesenického kaplana Knetzlera z roku 1781 o výstavbě celého kostela teprve roku 1513 můžeme asi zavrhnout. Elementární stylová nesourodost „vypreparovaného jádra“ středověkého kostela s pozdně gotickým stavitelstvím počátku 16. století je propastná.⁴⁹

Představené nejstarší zjištěné, zčásti dobře dochované jádro skromného jednolodního kostela s protáhlou nižší apsidou, zaklenutou konchou a už původně prosvětlenou trojicí drobných oken s lomenými záklenky, má zjevně románský charakter. Typologicky se jedná o nejstarší sakrální objekt na celém Jesenicku, vycházející z tradice staromoravských a románských venkovských kostelů s půlválcovou apsidou, jaké se stavěly vcelku běžně po celé Evropě do konce 13. století. Pokud bychom chtěli z tohoto torza vyčíst indicie pro přesnější časové zařazení, je třeba vzít v potaz lomený vítězný oblouk, lomené záklenky dvou dochovaných oken apsidy a lomená klenební čela výsečí nad nimi. Ty jednoznačně byly odrazem nikoliv „náhodné nešikovnosti“ zedníků, ale stylovým prvkem, s jehož pronikáním do stavitelství venkovských kostelíků v odlehle podhorské oblasti slezsko-moravského pomezí můžeme počítat zhruba od prostřední třetiny 13. století. Protože venkovské farní kostely v pokročilejším a bohatším okolí blízké Nisy ještě ve 40. letech 13. století užívaly lomených oblouků jen minimálně,⁵⁰ lze s jejich systematickým výskytem v Písečné jistěji počítat až někdy po polovině 13. století. S tím koresponduje i další detail, totiž protáhlý půdorys apsidy. Tento motiv sice známe už ze staromoravské architektury, z kostela hradiska na Pohansku u Břeclavi; to je však analogie pro Písečnou zcela nepřiměřená.⁵¹ Románským stavitelům v 11., 12. a na počátku 13. století pak už nečinilo problémy jednoduchou metodou pomocí ústředního kolíku a provazu vytyčit pravidelné půlkruhové půdorysy apsíd. Pokud se tedy motiv protáhlé apsidy znovu na sklonku románské epochy vrátil do repertoáru venkovské architektury, musíme počítat s nějakými důvody jeho volby. Mezi nimi sehrály důležitou roli výsledky Lateránského koncilu z roku 1215, které odstartovaly i v kategorii drobných venkovských svatyní zvýšený důraz na eucharistii, a tedy na chrámové presbytáře. Nadneseně řečeno, doba si žádala jejich zvýraznění a potažmo zvětšení aspoň v rámci skromných možností a primitivními prostředky. Proto se výskyt protáhlých apsíd koncentruje do závěru románské periody. Na Moravě lze jako volnou analogii uvést například kostel sv. Mikuláše

49 Pro tradované datum 1513 nemohl najít pramennou oporu Rudolf Fitz, proto je označil za sporné a v poznámce navrhl, že snad došlo k záměně s datem 1576 (což naznačil už J. K. SCHIPP, *Historisch-topographische Beschreibung*, s. 87), kdy podle záznamu téhož zdroje – farní kroniky – věnoval vratislavský biskup Martin Gerstmann kostelu v Písečné les o rozloze přes 50 jiter, jehož výnos měl být určen na údržbu kostela (donace uvedena např. SOKA Jeseník, fond: RKFÚ Písečná, inv. č. 53, sign. I d, fol. 15–15v.). Logika Fitzova návrhu záměny mi zůstává utajena (R. FITZ, *Geschichte der Kirche*, s. 3 a pozn. 18 a 19). Na druhou stranu nutno připomenout, že rok 1513, ač jej zatím nelze verifikovat z nesporných archiválií, se jako téměř „magické“ datum přestavby kostelů na Jesenicku objevuje častěji (např. u kostela v nedalekých Supikovicích), což opravdu vzbuzuje jisté pochyby, přinejmenším o správnosti data ve všech případech.

50 Srov. celkový přehled, jak jej podávají Zygmunt ŚWIECHOWSKI, *Architektura na Śląsku do połowy XIII wieku*, Warszawa 1955; Tadeusz KOZACZEWSKI, *Jednonawowe kościoły romańskie na Dolnym Śląsku*, Wrocław 1957; Marian KORNECKI, *Z problematyki wiejskiego budownictwa kościelnego na Opolszczyźnie w wieku XIII oraz na przelomie XIII i XIV wieku*, Biuletyn Historii sztuki XXVIII, 1966, s. 87–93; Tadeusz CHRZANOWSKI – Marian KORNECKI, *Sztuka Śląska Opolskiego. Od średniowiecza do końca wieku XIX*, Kraków 1974, s. 21–22.

51 Instruktivní půdorys publikoval např. Bohumil SAMEK, *Umělecké památky Moravy a Slezska 1. A/I*, Praha 1994, s. 283–284.

v Nevojcích na Vyškovsku.⁵² Podobné závěry vyplývají z letmé přehlídky venkovského stavitelství v horních Uhrách⁵³ i ve Slezsku, kde se jednalo o rys vzácný.⁵⁴ Také v Čechách v Posázaví se objevila skupinka drobných jednolodních kostelů s protaženými apsidami, charakteristických již mícháním románských a raně gotických prvků, až ve 2. polovině 13. století. Tam se jednalo o kostel sv. Václava v Hodkově (okres Kutná Hora), s obdélnou lodí a protáhlou apsidou na východě, jehož prostý charakter i rozměry připomenou situaci v Písečné. Lomený vítězný oblouk klade vznik stavby do doby kolem poloviny 13. století.⁵⁵ Náročnější stavbou byl poutavý kostel sv. Havla v Otrybech (rovněž v okrese Kutná Hora) z lomového kamene, vybavený v ose západního průčelí a na severní straně krátké lodi vyzrálými raně gotickými portály, jež vznik stavby posouvají do pokročilých 60. let nebo do počátku 70. let 13. století. Jeho hlubší apsida, nižší než loď – tedy jako v Písečné – a sklenutá konchou se do lodi otevírala opět hrotitým vítězným obloukem.⁵⁶ Také u kostela sv. Michaela v Soběšíně (okres Kutná Hora) apsidu, opět s konchou, prosvěťovalo úzké lomené okno v hrotité špaletě, posunutá z osy presbytáře k severu. Tento detail, společně s lomeným průběhem hrany, kterou se lomená valená klenba presbytáře otevírá do lodi, a s lomeným záklenkem portálu lodi, posouvá výstavbu drobného kostela do pokročilých 3. čtvrtiny 13. století.⁵⁷ Chronologicky, typově i řadou detailů sevřenou středočeskou skupinu v Posázaví doplňuje i kostel Panny Marie ve Vilémovicích (okres Kutná Hora) s dosti protáhlou apsidou, ale novorománsky přestavěnou obdélnou lodí. I u něj lomené záklenky oken a hrany suplující vítězný oblouk v kombinaci s lomovým zdívem přesvědčivě datují stavbu do 3. čtvrti 13. století.⁵⁸ Z tohoto stručného

52 Přehledně Bohumil SAMEK, *Umělecké památky Moravy a Slezska 2. J/N*, Praha 1999, s. 667. Tendenci k zvětšení interiéru apsidy lze sledovat i u kostela Všech svatých ve Starých Hvězdlicích u Výškova s podkovovitou apsidou (Renata ZEMANOVÁ-PETRŮ, *Objev ve Starých Hvězdlicích (okr. Vyškov)*, *Vlastivědný věstník moravský XXIII*, 1971, s. 243–245; přehledně Bohumil SAMEK, *Umělecké památky Moravy a Slezska 1. A/I*, Praha 1994, s. 581–582).

53 Srov. např. kostely v Jelce, Rohovciach a Kostolnej pri Dunaji na jihozápadním Slovensku, kostely Panny Marie v Borši a Panny Marie v Kužochove v bývalém Zemplínském komitátu, kostel sv. Michaela ve Felsőszolca na severovýchodě Maďarska (Václav MENCL, *Středověká architektura na Slovensku. I*, Praha – Prešov 1937, s. 309, 311, 313–314, 348; Peter TAJKOV, *Sakrálna architektúra 11.–13. storočia na juhovýchodnom Slovensku*, nepublikovaný strojopis disertační práce na Katedre dejín výtvarného umenia Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, Bratislava 2009, s. 29–30, 32, 118. Peter Tajkov kostel v Borši klade už do sklonku 12. století) nebo kostel v Szóc (od roku 1760 sv. Florianu) u Blatenského jezera.

54 Tady jej zatím známe pouze z kostela sv. Hedviky v Nivnici (dnes součást obce Bartníki u Lwówku (Tadeusz KOZACZEWSKI, *Wiejskie kościoły parafialne XIII wieku na Śląsku (miejscowości B–G)*, Wrocław 1990, s. 18 a 39–41, obr. 1–7; autor, ovšem bez přesvědčivých argumentů, kostel datoval již do 1. čtvrtiny 13. století).

55 Dobroslav LÍBAL, (recenze) *Anežka Merhautová, Raně středověká architektura v Čechách*, *Umění XXII*, 1974, s. 160–175 (zde s. 169); Emanuel POCHE a kol., *Umělecké památky Čech. 1. A–J*, Praha 1977, s. 389 a půdorys na s. 390; Emanuel POCHE a kol., *Umělecké památky Čech. 4. T–Ž*, Praha 1982, s. 478.

56 Emanuel POCHE a kol., *Umělecké památky Čech. 2. K–O*, Praha 1978, s. 566, s. ukvapeným Pocheho datováním do 1. poloviny 13. století. Kostel sice prošel radikální regotizací architektem Ludvíkem Láblerem v 19. století, nicméně ponechané originální prvky v obou portálech vylučují datování před rok 1250.

57 Emanuel POCHE a kol., *Umělecké památky Čech. 3. P–Š*, Praha 1980, s. 384.

58 D. LÍBAL, (recenze) *Anežka Merhautová*, s. 174; Emanuel POCHE a kol., *Umělecké památky Čech. 4. T–Ž*, Praha 1982, s. 229–230. Ke skupině středočeských kostelů nověji Karel KIBIC ml., *Klenby středověkých kostelů s pravouhlým presbyteriem na Kutnohorsku*, in: D. Houšková – D. Novotná – J. Veselý (ed.), *Sborník 5/2007. Sborník příspěvků z 5. konference stavebněhistorického průzkumu, uspořádané 6.–9. 6. 2006 v Louce u Znojma*, Praha 2007, s. 55–66 (zde na s. 59).

přehledu je proto, soudím, sdostatek zřejmé, že jádro kostela sv. Jana Křtitele v Písečném můžeme položit kamsi do 2. poloviny 13. století.⁵⁹ To ostatně není v literatuře ojedinělý názor.⁶⁰ Je-li tomu opravdu tak – a do provedení archeologických a detailních hloubkových stavebních průzkumů sotva lze dojít k pronikavě odlišným závěrům – potom se s potřebnou dávkou opatrnosti můžeme pokusit převyprávět příběh hamerníka Kleinnickela a jeho kaple ještě trochu jinak, než jak to činila starší literatura.

*

Do oblasti středního toku řeky Bělé, sevřeného již zdvihajícími se rameny předhůří Hrubého Jeseníku, respektive Zlatohorské vrchoviny nad pravým a Rychlebských hor nad levým břehem, pronikla středověká kolonizace někdy kolem poloviny 13. století.⁶¹ Mezi biskupským městem Hlucholazy a vsí Frývaldovem na soutoku Bělé se Staříčí, doloženou k roku 1267 a před rokem 1295 transformovanou v město (dnešní Jeseník),⁶² byly postupně proti proudu Bělé vysazeny velké vsi Mikulovice (před 31. srpnem 1263), příslušné ještě k distriktu města Hlucholaz,⁶³ Dětmarovice se 70 lány a Walterovice s 53 lány půdy a kostelem (obě před 3. červencem 1284),⁶⁴ začleněné administrativně do frývaldovského (jesenického) distriktu. Ty do konce 80. let 13. století doplnila řada zpravidla menších osad, u nichž často neznáme lánovou výměru a ani další osudy. Pomineme-li Adolfovice, Domašov a Lipovou, položené již na horním toku Bělé a nad Staříčí a dále vsi Vysokou, která neležela v údolí Bělé, ale v horách nad potokem *Ceschidlniza*,⁶⁵ a *Sykystorph*, snad položenou nad dnešní Vápennou, jednalo se o ves Ekartovice a osady Falkenheim, Miroslavice a Richardovice, podchycené bez lánové výměry v niském rejstříku soupisu desátků vratislavského biskupství z doby kolem roku 1290.⁶⁶ Jejich polohu zatím spolehlivě neumíme určit, řada z nich však nemusela být situována přímo v údolí střední Bělé, jak naznačila starší terénní archeologická prospekce Pavla Kouřila na katastru Bukovic.⁶⁷ K pokusům o určení jejich umístění bývá užíván i další známý rejstřík pří-

59 To už naznačila v jediné poznámce a s jistými pochybami Milena FILIPOVÁ, *Hřbitovní kostel ze 13. století v Javorníku-Vsi*, Severní Morava 44, 1982, s. 11–18 (zde s. 17, pozn. 5); s odvoláním na nepublikovanou diplomovou práci J. POSPÍŠIL, *Raně středověká architektura na Jesenícku do konce 13. století*, Olomouc 1977, Universita Palackého, která se mi nedostala do rukou.

60 Srov. P. KONEČNÝ a kol., *Seznam*, s. 91–92 (podkladem, z něhož zpracovatelé vyšli, byl strojepis Dalibora Prixe z roku 1999).

61 Rudolf ZUBER, *Osídlení Jesenícka do počátku 15. století*, Opava 1972, s. 33–34; nověji Pavel KOUŘIL – Dalibor PRIX – Martin WIHODA, *Středověké opevnění v Adolfovicích na Jesenícku*, *Archaeologia historica* 30, 2005, s. 199–226 (zde s. 215–217).

62 K tomu naposledy Pavel KOUŘIL – Peter KOVÁČIK – Dalibor PRIX – Martin WIHODA, *Tvrz a město Jeseník ve středověku*, *Archaeologia historica* 32, 2007, s. 239–268 (zde na s. 258–260).

63 *Schlesisches Urkundenbuch. Dritter Band 1251–1266* (ed. Winfried Irgang), Köln – Wien 1984 (dále jen „SUB III“), s. 296–297, č. 449; CDS XIV, s. 12, č. 82, A, fol. 6b.

64 *Schlesisches Urkundenbuch. Fünfter Band 1282–1290* (ed. Winfried Irgang), Köln – Weimar – Wien 1993 (dále jen „SUB V“), s. 92–94, č. 117: „... villa Dithmari, Waltherouici ...“.

65 K úvahám o její lokalizaci přehledně R. ZUBER, *Osídlení Jesenícka*, s. 33.

66 CDS XIV, s. 14, č. 94, 95, 97 a 98, A, fol. 6b: „... Eckardi villa habet ... Valkanhayn habet ... Myroselai villa habet ... Richardi villa habet ...“.

67 Pavel KOUŘIL, *Archäologische Feststellungen am Kataster der Gemeinde Bukovice (Bez. Šumperk)*, Přehled výzkumů 1988, 1991, s. 65; srov. CDS XIV, s. 13, pozn. 155; k úvahám o lokalizaci těchto osad např. Joseph PFITZNER, *Besiedlungs-, Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte des Breslauer Bistumlandes I. Bis zum Beginne der böhmischen Herrschaft*, Reichenberg i. B. 1926, s. 88–89; lépe R. ZUBER, *Osídlení Jesenícka*, s. 38, 40, 43–44, s. rozbořem starších názorů.

jmů vratislavského biskupství z let asi 1421–1425.⁶⁸ U něj je potíž v tom, že byl sestaven na základě soupisu desátků z 90. let 13. až 1. desetiletí 14. století, konfrontovaném s několika dalšími dílčími registry ze 14. století kolísavé kvality, a v tom, že pro lepší orientaci v jednotlivých obvodech byl seřazen abecedně. Tak se ve výsledném rejstříku objevily mechanicky opsané i osady, které mezitím zanikly, vžilo se pro ně jiné pojmenování, či splynuly ve větší sídliště a naopak některé ze vsí, které reálně fungovaly, často ale pod jiným jménem, v rejstříku zdánlivě schází. Soupis tedy zdaleka není spolehlivý a zejména ve vzdáleném frývaldovském (jesenickém) distriktu je třeba s ním zacházet opatrně. Vyplyvá z něj, že optimistický kolonizační záměr 70 lánů příslušných k Dětmarovicím se nepodařilo udržet a v průběhu 14. století velikost plužiny klesla na 40 lánů. I přes to osídlení skomíralo a ves byla v rejstříku označena jako pustá.⁶⁹ Podobně na tom byla nedaleká ves Walterovice, kde rozsah rovněž poklesl z 53 na 40 lánů, i když osídlení počátkem 15. století bylo stabilizované.⁷⁰ O Ekartovicích se dovídáme, že měly 40 lánů (jednalo se tedy o velkou ves), byly však opuštěné,⁷¹ stejně jako Falkenheim, Miroslavice a Richardovice.⁷² Ale v rejstříku chyběly vsi, o nichž víme, že ležely v údolí Bělé pod Jeseníkem a počátkem 20. let 15. století fungovaly. Přímo pod městem to byla velká Česká Ves, sídliště bez kostela, s rozlohou orné půdy, luk a pastvin v rozsahu 1 065 ha, jež zhruba mohly odpovídat oněm 40 franským lánům a charakteristice Dětmarovic uvedeným v rejstříku.⁷³ Česká Ves přitom ve známých písemných pramenech vystupuje od 22. února 1416 jako součást zboží, která držel rod z Mušina.⁷⁴ Totéž přibližně platí o Širokém Brodě, zmíněném v listinách z 22. února 1416 i 4. března 1422;⁷⁵ ves chybí v rejstříku, zato v něm figuruje údajně zaniklá ves Ekartovice se 40 lány půdy. Jistotu sice

⁶⁸ *Das Registrum Wratislaviense censuum et reddituum ad episcopatum spectancium* (ed. Wilhelm Schulte), Breslau 1907 (dále jen „RWC“), s. 204–260.

⁶⁹ RWC, s. 238, č. 17, fol. 26a: „... Sequuntur ville districtus Nyssensis ... XXI. Sequitur districtus Othmouchouiensis ... Sequuntur ville eiusdem districtus ... Dythmari uilla est deserta et iacet in montibus, habet XL mansos, qui solunt iuxta gratiam censum et decimam campestem ...“.

⁷⁰ RWC s. 243, č. 63, fol. 31a: „... Sequuntur ville districtus Nyssensis ... XXI. Sequitur districtus Othmouchouiensis ... Sequuntur ville eiusdem districtus ... Waltirsdorf habet XL mansos cum montibus et est laicalis, heres deseruit et percipit vniuersum fructum ...“.

⁷¹ RWC, s. 253, č. 6, fol. 38a: „... Sequuntur ville districtus Nyssensis ... XXIV. Districtus Czingenhals ... Sequuntur ville districtus eiusdem ... Eckhardsdorf villa iacet in montibus et est deserta, habet XL mansos, de quibus soluebant censum et decimam campestem ...“.

⁷² RWC, s. 253, č. 7, fol. 38b–39a: „... Sequuntur ville districtus Nyssensis ... XXIV. Districtus Czingenhals ... Sequuntur ville districtus eiusdem ... Falkenhan in montibus olim villa omnino deserta ... Myroselaiuilla villa deserta ... Richardiuilla villa deserta ...“.

⁷³ Při obvyklé střední velikosti franského lánu 25,88 ha by se při 40 lánech jednalo o 1 035,2 ha. Na možnou shodu Dětmarovic s Českou Vsí usuzoval již Klaus LORENZ, *Ergänzungen und Berichtigungen zu S. R. Nr. 1815 und 1832*, Zeitschrift des Vereins für die Geschichte Schlesiens LXVI, 1932, s. 294; opatrně též R. ZUBER, *Osídlení Jesenicka*, s. 44, s analýzou starších názorů.

⁷⁴ CDS XIV, s. 13–14, pozn. 156: „... Hincko de Muschczyn ... advocacia in Fryenwalde ... item alia bona circum Fryenwalde in Waltirsdorf, in Breitenfort, in Bemischdorf, in Wustkirche ...“.

⁷⁵ CDS XIV, s. 13–14, pozn. 156; *Lehns- und Besitzkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstentümer im Mittelalter II* (edt. Colmar Grünhagen – Hermann Markgraf), Leipzig 1883 (dále jen „G-M II“), s. 248–249, č. 49: „... Also als her Heinczik Muschczin uff dem Hoensteyne gesessin ... nemlichen dy foytey zu Freyenwalde, das vorweg vor der stad, das Behemischedorff und der Breitefort ...“.

nemáme, nicméně lze zvažovat hypotetickou rovnici Ekartovice = Široký Brod. Zbývající prostor mezi Českou Vsí (tj. Dětmarovicemi?) a Širokým brodem (tj. Ekartovicemi?) zřejmě zaujímala ve středověku velká ves Walterovice s kostelem.⁷⁶ Část staršího bádání poměrně důvodně zvažovala, že její prostor později zaujaly osady Studený Zejf, Písečná a Hradec,⁷⁷ snad i osada Chebží. To vedlo k úsudkům, že onen kostel ve Walterovicích, zmíněný kolem roku 1290 a znovu nepřímo 27. července 1351,⁷⁸ by mohl být kostelem sv. Jana Křtitele v Písečné.⁷⁹ Charakter nejstarších dochovaných partií kostela (obdélné lodi s apsidou) datování před rok 1290 určitě nebrání.

V takové linii výkladu by ovšem nebylo místo pro hamerníka Kleinnickela, pro archaizující dispozici kostela, ani pro porozumění, proč se Písečná nazývala Wüstekirche v době, kdy Walterovice normálně fungovaly. Pokud jsme umístili Walterovice přibližně kamsi do poloviny středního toku Bělé a rekonstruovali alespoň trochu správně jejich význam a úlohu v kolonizačním procesu, pak je zřejmé, že s tím neladí podoba kostelního torza. Kolonizace v nízké zemi ve 13. století a na Jesenicku zvláště byla dosti promyšleným procesem, v němž se zprvu živelné a nahodilé pokusy o kultivaci slezské presekky už v polovině 13. století proměnily v imponující „výstavbu země“. Ta, i když byla poháněna zjevně nereálnými, až příliš ambiciózními vidinami vratislavských biskupů Tomáše I. i Tomáše II., se vyznačovala po polovině 13. věku jistou systematickostí, pro níž v Čechách a na Moravě máme jen málo obdob.⁸⁰ Zato byla v jisté míře analogická grandiózní rekonstrukci a kultivaci horních Uher ve 13. a 14. století (zejména budování Spiše, do určité míry Liptova a v 1. polovině 14. století Pohroní, jemuž vtiskla pečeť aktivita legendárního magistra Donče a jeho rodu). Součástí tohoto procesu v končinách jižně od Nisy a Otmuchova byla i výstavba farních kostelů ve velkých vsích ve 2. polovině 13. století, opírající se v principu o starší slezské zvyklosti.⁸¹ Tyto farní kostely, logicky rozmístěné v krajině, si povětšinou byly typologicky, dispozičně i proporčně velmi podobné. Jednalo se o prostorná, vysoká jednolodí s kvadratickými či obdélnými presbytáři, tedy o zcela jiný typ, než jaký představuje torzo drobného kostela v Písečné.⁸² Prvou vlnu výstavby takových farních kostelů v nízké zemi dodnes reprezentují dochovaná jádra

76 K době kolem roku 1290 viz CDS XIV, s. 13–14, č. 90, A, fol. 7a: „... Walteri villa habet Liij magnos mansos sed iacet pro parvis, ecclesia habet ... , scultetus habet tabernam cum molendino ...“.

77 Ne zcela přesně tak soudili už např. K. LORENZ, *Ergänzungen*, s. 294–295; A. DRECHSLER, *Altwaterland*, s. 126–127; R. ZUBER, *Jesenicko*, s. 360. Kritiku starších názorů podal R. ZUBER, *Osídlení Jesenicka*, s. 43–44.

78 NLB s. 21–22, č. 12, A, fol. 18a; CDS XIV, s. 13–14, pozn. 156: „... Bernardus de Musczin vendidit totam hereditatem in Waltsdorff prope Czeginhals ... necnon cum iure patronatus ecclesie fundate ibidem Cunczoni de Musczin fratri pro 50 marcis ...“.

79 Tak např. A. DRECHSLER, *Altwaterland*, s. 131; P. KONEČNÝ a kol., *Seznam*, s. 92.

80 Přehledně a v jádře výstižně R. ZUBER, *Osídlení Jesenicka*, zejména s. 28–39.

81 Už v roce 1228 nařídil slezský vévoda Jindřich I., aby osídlení o rozsahu 100 lánů bylo vybaveno vlastním kostelem; roku 1261 pak vévoda Jindřich III. nařídil ve Vratislavsku zahustit farní síť tak, aby kostely obsluhovaly osídlení o 50 láněch půdy; k tomu Tadeusz KOZACZEWSKI, *Wielkość, program i układ przestrzenny wsi z nawsiem w XIII wieku na Śląsku*, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki XX/2*, 1975, s. 129–155 (především s. 149–150).

82 Na nápadnou odlišnost kostela v Písečné od soudobé sakrální architektury na Jesenicku jsem se pokusil už upozornit (Dalibor PRIX, *Glosy k periodizaci dějin středověkého umění ve Slezsku*, in: D. Gawrecki (ed.), *K periodizaci dějin Slezska. Sborník z pracovního zasedání v Opavě 11.–12. prosince 2007*, Opava 2008, s. 69–73).

kostelů např. sv. Markéty (dnes Krista krále) v Novém Světově⁸³ nebo Panny Marie (dnes Božího těla) ve Staré Červené Vodě.⁸⁴ Ty v 60.–80. letech 13. věku vystřídaly dispozičně již standardizované, raně gotické farní kostely, například dodnes lépe či hůře zachované kostely sv. Kříže v Javorníku-Vsi, sv. Petra a Pavla v Bernarticích, sv. Alžběty Durynské (dnes Panny Marie Sněžné) ve Velkých Kuněticích,⁸⁵ dále kostely sv. Kateřiny v Loukách u Vidnavy, jádro kostela sv. Mikuláše v Hořticích a půvabného kostela sv. Jana Křtitele v Polském Světově.⁸⁶ K nim patřil i nedochovaný kostel sv. Martina ve Skorošicích nebo pozdní, značně přestavěný kostel ve Starém Lese. Jistěže zatím nevíme vlastně vůbec nic o kostele ve Walterovicích, přesto v dlouhém a koncem 13. století poměrně hustě osídleném údolí středního toku Bělé představovaly Walterovice optimální jednotku pro situování v kraji v té době obvyklého farního kostela. Tomu se zdá napovídat jak údaj v *Liber foundationis*, tak pozdější zmínka, která dokládá patronátní právo walterovického kostela v rukou rodu z Mušina nejméně od 40. let 14. století.⁸⁷ Ovšem walterovický farní kostel, v polovině 14. století v rukou jednoho z nejvýznamnějších šlechtických rodů nejen na Jesenicku, ale i v Kladsku a v celém nízkém biskupském knížectví, nemusel být totožný se skromnou kaplí v Písečné.

Podobně jako Česká Ves či Široký Brod, nebyla v rejstříku vratislavských biskupských příjmů z let 1421–1425 uvedena ani osada Wüstekirche (Písečná),⁸⁸ ač víme, že rovněž v 1. polovině 15. století existovala a fungovala. Chyběla však už v *Liber foundationis* a tak můžeme opatrně zvažovat, že jako konstituovaná vesnice nemusela kolem roku 1290 ještě existovat. Na druhou stranu podoba zdejšího kostela sv. Jana Křtitele naznačuje, že na ostrožně nad řekou Bělou už v té době nejspíše stála skromná zděná sakrální stavba. Protože středověké osídlení na středním toku Bělé a jejich přítocích neformovaly jen velké a středně velké zemědělské vesnice (Dětmarovice, Ekartovice, Kolnovice, Mikulovice, Ondřejovice, Walterovice a další), jež stejně nepokryly veškerou plochu v povodí střední Bělé a mezi nimiž a po okrajích oikumeny zůstala do 16. století mozaika volné půdy, ale nejpozději kolem roku 1300 i primárně neagrární drobné útvary (mlýny, pily a železářské hamry), nabízí se v duchu Wiesnerova vyprávění možnost, že archaizující malý kostel s apsidou z 2. poloviny 13. století možná opravdu souvisel s nějakým železářským hamrem. Ten můžeme předpokládat pod ostrožnou v nivě Bělé

83 K objektu např. M. KORNECKI, *Z problematyki*, s. 89; přehledně Tadeusz KOZACZEWSKI, *Wiejskie kościoły parafialne XIII wieku na Śląsku (miejscowości H–O)*, Wrocław 1994, s. 28–29.

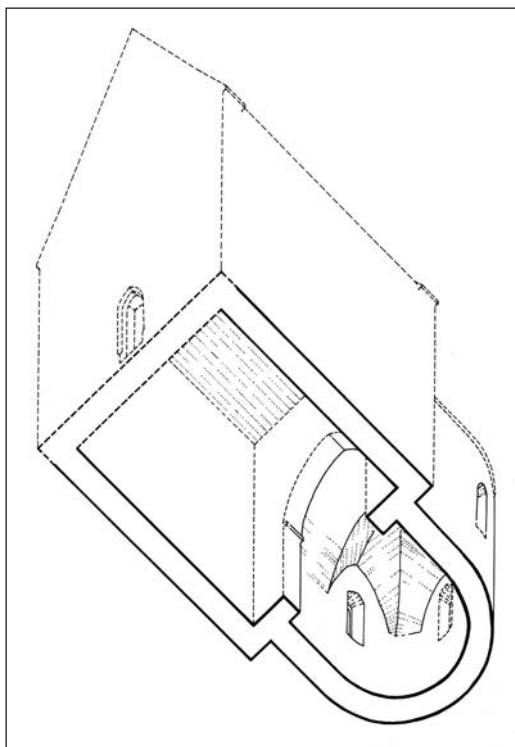
84 Přehledně P. KONEČNÝ a kol., *Seznam*, s. 96–98. Tato vlna z 50.–60. let 13. století, stylově na rozhraní románské tradice a raně gotických stavitelských trendů, ukončila předcházející vlnu výstavby pozdně románských kostelů v Nízké zemi ze 30.–40. let 13. století, kterou zastupují např. kostely v Pakosławicach, Wierzbicicích, Kępnic a pozdní kostel sv. Matouše v Gryżowie (k nim přehledně M. KORNECKI, *Z problematyki*, s. 87–88; z české strany naposledy D. PRIX, *O kostele sv. Benedikta*, s. 43–45 a s. 109–110, pozn. 97–103).

85 K objektům srov. M. FILIPOVÁ, *Hřbitovní kostel*, s. 11–12; přehledně P. KONEČNÝ a kol., *Seznam*, s. 67–69, 9–13, 106–108.

86 Ke kostelům v Loukách a Polském Světově např. M. KORNECKI, *Z problematyki*, s. 88–89; k Loukám též T. KOZACZEWSKI, *Wiejskie kościoły ... H–O*, s. 19.

87 NLB s. 21–22, č. 12, A, fol. 18a.

88 Ke shodě Wüstekirche s Písečnou viz F. ENS, *Das Oppaland*, s. 239; podrobněji např. R. ZUBER, *Jesenicko*, s. 360, s odkazem na údaj k roku 1556 („... unter dem sandhübel zur Wüsten kirche ...“). Viz ZA Opava, fond: Urbaniální komise slezská, poř. č. 747 (potvrzený opis privilegia dědičného šoltýství v Písečné pro šoltýse Jana Karpsteina z 29. března 1574). Další doklady ze 3. čtvrtiny 16. století zmínila A. DRECHSLER, *Altwaterland*, s. 132.

Obr. 6. Písečná, okr. Jeseník, kostel Stětí sv. Jana Křtitele, pokus o rekonstrukci stavu k roku 1300 (kresba Dalibor Prix, 2009).

Fig. 6. Písečná, district of Jeseník, Church of the Decapitation of St. John the Baptist, attempt to reconstruct the building as it would have been in 1300 (drawing Dalibor Prix, 2009).

a někde poblíž, výše mimo dosah zvýšených hladin jarních vod, i bezejmenné drobné zaměstnanecké osídlení.⁸⁹ Železářské provozy v okolí města Jeseníku jsou doloženy už v 1. polovině 14. století.⁹⁰ Podle retrospektivního záznamu vratislavského rejstříku z let 1421–1425 jich kdysi bylo třináct, přičemž na počátku 15. století z nich pracovaly už jen dva.⁹¹ Ze Slezska ze stře-

dověku navíc máme doloženo, že k výsadám hamerníků opravdu mohlo náležet právo zřízení kostela; velmi zajímavou analogii poskytuje listina, 1. května 1395 vystavená v Ratiboři, kterou vévodové Jan a Mikuláš Opavští a Ratibořští povolili založení hamru nad řekou Klodnicí u Šmílowic na vřesovišti *Lybnaw*.⁹² Pokud bychom si podobnou si-

⁸⁹ Zatím nerozřešenou otázkou zůstává, zda prostor pro hamr a s ním související osídlení poskytla část z oněch 30 lánů, o něž se redukovala ves Dětmárovice, nebo 13 lánů, o které se zmenšila proti původnímu záměru ves Walterovice. Výskyt odpadní strusky po železářské výrobě v Písečné v trati Zeche poblíž Hanelwiese uváděli R. KNEIFEL, *Topographie*, s. 258 a A. DRECHSLER, *Altwaterland*, s. 131.

⁹⁰ Srov. k 22. březnu 1328 listinu vystavenou v Nise, kterou vratislavský biskup Nanker k užitku církve a zlepšení stavu města Jeseníku povolil biskupskému fojtovi Ludherovi z Jeseníku zřídit a provozovat železný hamr jako odškodnění za újmu, již jemu a městu způsobili lupiči a útočníci, kteří z části město zničili. Biskup postoupil Ludherovi k provozu hamru svobodné užití dřeva a rudy z biskupských lesů. Srov. *Regesten zur schlesischen Geschichte 1327–1333*. Codex diplomaticus Silesiae XXII (ed. Colmar Grünhagen – Konrad Wutke), Breslau 1903, s. 37, č. 4 734; CDS XIV, s. 13, pozn. 154: „... quod nos utilitatibus ecclesie et melioracioni oppidi dicti Vrienwalde vulgariter, predonum insultibus plurimum desolati nostris temporibus, intendere cupientes viro discreto Ludhero advocato ibidem in Vrienwalde ... conferimus ... facultatem, ut ibidem in Vrienwalde possit construere seu locare unam fabricam sive malleum pro fabricando ferro ...“; NLB, s. 19–20, č. 7, A fol. 40a.

⁹¹ RWC, s. 253, č. 17, fol. 38b–39a: „... Sequuntur ville districtus Nyssensis ... XXIV. Districtus Czingenhals ... Sequuntur ville districtus eiusdem ... Freynwalde opidum ... Item ante tempora fuerunt ibidem tuguria xiiij, sed nunc solum sunt duo et quodlibet soluit singulis ebdomadis iiij g. burgrauia et unam peciam ferri, vulgariter dictum eyne schene ...“. K této problematice v souvislosti s Wüstekirche viz R. ZUBER, *Osídlení Jesenicka*, s. 44.

⁹² Archiwum Państwowe w Katowicach, oddział Pszczyzna, fond: Archiwum ksiągactw pszczyńskich, sign. AKP II-4; edice *Schlesischen Bergbau und Hüttenwesen*. Codex diplomaticus Silesiae XX (ed. Konrad Wutke),

tuaci představili v údolí střední Bělé, potom můžeme hypoteticky zvažovat, že někdy ve 2. polovině 13. století, snad v 60.–70. letech, byl mimo standardní zemědělské osady zřízen při řece železářský hamr, u něhož se postupně konstituovalo drobné obslužné osídlení. Hamerník, možná opravdu jmenující se Mikuláš a malé postavy (nebo alespoň přezdívaný Malý Mikuláš), při hamru nechal vystavět sakrální stavbu – kapli sv. Jana Křtitele. Osídlení i kaple stály mimo základní strukturu kolonizačních agrárních osad a farní síť; proto je neregistroval soupis desátkových příjmů vratislavského biskupství z doby kolem roku 1290. Takové představě by dobře odpovídal typ stavby, její archaizující charakter a konec konců i malé kostelní věno, které ještě v roce 1651 mělo rozlohu pouze 0,5 lánů,⁹³ zatímco pro farní kostely na Jesenicku byl obvyklý přiděl půdy v rozsahu 1–5 lánů (výjimečně i více).⁹⁴

Snad za neklidných časů na samém sklonku 13. a v 1. čtvrtině 14. století, kdy okolí města Jeseniku drancovaly družiny svídnického vévody Bolka a frýdbersko-kolštejnských Wüstehubů,⁹⁵ mohl být postižen i hamr u pozdější Písečné se svou kaplí. Zpusťlá poloha s chátrajícím kostelem by tak někdy kolem roku 1319/1320 získala výstižné pojmenování Wüstekirche, jež máme doloženo od 3. čtvrtiny 14. století. Protože doba zpusťnutí nebyla dlouhá (zhruba jedno až tři desetiletí), mohlo se v okolí udržet povědomí o původu kostela a jeho zakladateli, zvláště, když hamr i kostel byly relativně záhy obnoveny. Hamr byl totiž zprovozněn již někdy v prostřední třetině 14. století a nad ním, zhruba v místech jádra pozdější Písečné, postupně vyrostla menší osada, která v dobách maximálního rozkvětu koncem 14. a v 1. třetině 15. století mohla čítat nejvýše 18,5–19 lánů, spíše však o něco méně. Novým hamerníkem tu byl mistr Václav, podnikatel natolik bohatý, že mohl za 40 hřiven grošů 5. října 1373 od Markéty, ženy Petra zvaného *Kelner* z Nisy, koupit její podíl na soudu a šoltýství v Německém (Novém) Světově.⁹⁶ Nejpozději

Breslau 1900 (dále jen CDS XX), s. 63–64, č. 156: „... Sunderlich gebin wir em uf demselben smedwerke eine Kirche czu seczin und czu machin und einen frommen prister czu haldin, der seinen leutin und gesinde dorinnen mit den sacramenten berichte und recht tu und sust nymand avers ...“.

93 J. JUNGNITZ, *Visitationsberichte*, s. 225–226; k roku 1666 tamtéž, s. 591: „... Parochus, qui in Freywald nominandus, hic habet domum cum medio manso, quam locavit cum agris pro 8 tal., ...“. Přitom víme, že část pozemkového majetku, údajně polovinu rozlohy kostelního lesa (50 jiter a 179 a 3/8 čtverečného sáhu), daroval kostelu v Písečné teprve roku 1576 vratislavský biskup Martin Gerstmann a druhou část lesa kostel obdržel sice dříve, přesto sekundárně, od držitelů širokobrodského šoltýství a manského statku v Mikulovicích – jakýchsi pánů von Gortitzer (SOKA Jeseník, fond: ŘKFÚ Písečná, inv. č. 53, sign. I d, fol. 15–15v.). Z toho by vyplývalo, že původní pozemkové nadání kostela tvořilo asi čtvrt lánů půdy.

94 Srov. CDS XIV, s. 4–22. Nejmenší registrovanou výměru držel kostel v Novém Lese, zřetelně sekundárně v původně velké farnosti kostela ve Starém Lese. Kostelu v Novém Lese příslušely už kolem roku 1290 tři čtvrtiny lánů (CDS XIV, s. 10, č. 70, A, fol. 5b), tedy pořad o polovinu více než užíval kostel v Písečné o tři a půl století později.

95 O pusťnutí v důsledku lokálních nepokojů (před rokem 1326) se výslovně zmiňuje listina biskupa Nanckera z 22. března 1328 (NLB, s. 19–20, č. 7, A, fol. 40a). K situaci v okolí města Jeseniku přehledně R. ZUBER, *Osídlení Jesenicka*, s. 38–39; nověji a dílem modifikovaně Pavel KOUŘIL – Dalibor PRIX – Martin WIHODA, *Hrady českého Slezska*, Brno – Opava 2000, s. 444–447; Pavel KOUŘIL – Martin WIHODA, *Wüstehubové. Ďáblovo plémě nebo tvůrčové kulturní krajiny?* Časopis Slezského zemského muzea, série B – vědy historické 50, 2001, s. 205–217; TÍŽ, „... *Iohannes Wisthub fecit castrum nomine Vrīdebergk ...*“. *Die Burg und ihr Hinterland am Beispiel der schlesischen Materie*, Castrum Bene 7, 2004, s. 105–134; P. KOUŘIL – D. PRIX – M. WIHODA, *Středověké opevnění v Adolfovicích*, s. 199–226.

96 NLB s. 77–78, č. 419, B, fol. 56a: „... Wenceslaus de Wustekirche magister fabrum sive maleorum, qui vulgariter Hamirmeister nominantur ...“; CDS XIV, s. 13, pozn. 155; CDS XX, s. 59; R. ZUBER, *Jesenicko*, s. 360.

za něj tedy musíme počítat i s revitalizací kaple sv. Jana Křtitele a někam do prostřední třetiny 14. věku položit i jinak zatím nedokumentovanou stavební úpravu objektu. Prosperující hamr po Václavovi převzal mistr Henlin, jemuž 24. února 1378 za 40 hřiven grošů prodal Mikuláš Schönwicz, fojt v Hlucholazech, roční plat 4 hřivny grošů plynoucí ze všech Mikulášových zboží patřících k městskému fojtství.⁹⁷ Také hamerník Henlin zjevně patřil mezi zámožné železářské podnikatele, zvláště pokud se ho týkal i další zápis v zemských deskách nízkého knížectví, podle něhož 14. června 1380 již zmíněný Mikuláš Schönwicz, fojt v Hlucholazech, prodal další roční plat 2 hřivny grošů ze všech svých statků ve městě i mimo město za 20 hřiven grošů mistru Heynilovi řečenému z Walterovic.⁹⁸ Všechny tyto zprávy naznačují, že toponymum Wüstekirche označovalo působiště hamernických mistrů a stále zřejmě nebylo považováno za plnoprávnou ves. Pokud se i záznam z roku 1380 opravdu týkal hamerníka Henlina, potom z něj vyplývá jednak blízkost lokalit Walterovice a Wüstekirche, jednak možnost, že pokud v okolí chtěli hamernické mistry z Wüstekirche prostorově ukotvit, potom si písaři a diktátoři listin a právních zápisů pravděpodobně mohli vypomoci i obratem „řečení z Walterovic“, který odkazoval na nejbližší všeobecně uznávanou sídelní položku.

Někdy šířeji kolem roku 1400 ale došlo k regresi a hamr přestal fungovat. Pozůstalé osídlení, dříve k němu vázané, se mezitím rozrostlo v menší ves, kterou v přesněji neurčené době ovládli držitelé okolních vsí Dětmarovic (České Vsi), Širokého Brodu a Walterovic, páni z Mušína, v jejichž majetku je Wüstekirche, společně s ostatními vesnicemi, jmenována 22. února 1416, kdy zboží, vázané k jesenickému městskému fojtství, zastavil Hynčík z Mušína.⁹⁹ Majetek se zanedlouho vrátil do jeho držení, ale už 4. března 1422 listinou vystavenou v nedaleké Nise biskup Konrád statky na Jesenicku Hynčíkovi konfiskoval kvůli sympatiím k husitům a wiklefistům a obratem je svěřil do rukou Hynčíkova ortodoxního příbuzného, Hanuše z Mušína.¹⁰⁰ Wüstekirche se potom v rámci mušínovských statků před 22. prosincem 1443 dostala do rukou Markéty Sitschové, která je uvedeného dne před frýdberským hejtmánem Mikulášem Meinholdem dále prodala bratřím Jindřichu Licenciátovi a Jindřichu Eychilbornovi z Klodboku.¹⁰¹ V těchto zmínkách z 15. století už není hamr ve Wüstekirche uváděn a po roce 1443 z pramenů mizí i samotná skomírající osada Wüstekirche, která jakoby se zánikem hamru postupně ve středověku ztratila své opodstatnění, aby nově byla resuscitována teprve v polovině 16. století, teď už jako prostá zemědělská obec, při níž přežívala stará kaple, podřízená coby filiální kostel jesenickým farářům.

Pokud je výše představený stavebně historický rozbor dochovaného pozdně románského jádra kostela sv. Jana Křtitele v Písečné opravdu relevantní ve všech uvedených konsekvencích, potom musíme historce, kterou zaznamenal lokální kaplan Ignác Wiesner o původu kostela, přiznat pravdivé jádro, byť v jiných, starších, chronologických souřadnicích. Kostel v Písečné tak zůstává pozoruhodným svědectvím o složitém, vrstevnatém

97 NLB s. 126, č. 774, C fol. 11b: „... Magister Henlinus de Wustkirche ...“; CDS XIV, s. 13, pozn. 155.

98 NLB s. 163, č. 1 062, C fol. 36b: „... Magister Heynil dictus de Waltirsdorff ...“.

99 CDS XIV, s. 13–14, , pozn. 156: „... Hinco de Muschczyn ... advocacia in Fryenwalde ... item alia bona circum Fryenwalde in Waltirsdorf, in Breitenfort, in Bemischdorf, in Wustkirche ...“ , s odkazem na NLB, D 77; též A. DRECHSLER, *Altwaterland*, s. 69, 129.

100 G-M II, s. 248–249, č. 49.

101 CDS XIV, s. 13, pozn. 155; A. DRECHSLER, *Altwaterland*, s. 129–130.

osídlovacím procesu středověkého Jesenicka, v němž vedle velkorysé zemědělské kolonizace hrála nemalou úlohu i kolonizace protoindustriální. Příběh hamerníka Kleinnicke-la a jeho kaple tak zajímavě obohacuje naše dosud skromné a mezerovité poznání těchto dějů. Při vyčerpání dosavadních archivních a umělecko historických pramenů tak zbývá jasně vytyčený, byť zajisté obtížně realizovatelný úkol pro archeologii – potvrdit, korigovat či vyvrátit nastíněné závěry.

Příspěvek vznikl v rámci výzkumného záměru Ústavu dějin umění Akademie věd České republiky, v. v. i., číslo AV OZ 80330511.

Chapel at Kleinnickel iron-mill foreman

In his inventory dated 1804 the chaplain of Písečná in the district of Jeseník (Sandhübel bei Freiwaldau), Ignaz Wiesner, recorded a remarkable local tradition. According to him, the core of the Church of St. John the Baptist in Písečná was built in around 1404 by the local iron-mill chief, Kleinnickel, as a chapel for the mill workers. This story was soon taken up by the literature (Reginald Kneifel, Joseph Karl Schipp, Faustin Ens, later Angela Drechsler, Rudolf Zuber); so far, however, no attempt has been made to revise this through a historical analysis of the building itself. The church in Písečná, which was radically reconstructed and extended in 1753 by builder Johann Georg Perämer, actually contains the original medieval building within its eastern part. This was in the form of a late Romanesque single-nave church with a fairly low, slightly elongated apse which was closed off in a semi-cylinder. The nave originally had a wooden ceiling; the apse still has its barrel vault, which merges into a semicupola, and two of the three original windows with their pointed arches. The nave was joined to the apse with a partially preserved polygonal triumphal arch with the original mouldings in the mounts of the arch crowns. By comparing the layout and characteristic details with analogous buildings in Moravia, Bohemia, Silesia or in Hungary we can assume that the core of the church in Písečná dates back to the second half of the 13th century. This modest little church excels over the usual mediaeval parish churches in the Jeseník region and around Nisa (Neisse) and its position, as well as the original tiny church dotation imply that it really could have been built as a chapel for the medieval iron-mill. Throughout the Middle Ages it cannot be reliably linked with any of the surrounding country parish villages. After the iron-mill closed down sometime around the year 1300 or between 1302 and 1319, this small workers' hamlet by the mill was named Wüstekirche. The church, however, remained; sometime in the mid-14th century it was repaired, and the iron-mill below it, by the River Bělá (Biela), was restored. Records have been preserved from the years 1373–1380 which mention the iron-mill foremen (1373 Wenceslas, 1378 and 1380 Henlin). When the mill was again closed down in around 1400, it and the nearby hamlet passed into the ownership of the family from Mušín (von Muschczin), and is last mentioned in 1443. After this the settlement was abandoned; people did not move into the village again until around the year 1550, by which time it was named Písečná (Sandhübel).

Poselské zřízení ve středověkém Slezsku

Establishment of a messenger system in medieval Silesia

MARTIN ČAPSKÝ

This study is devoted to several aspects of how the messenger system worked. The first part explores evidence of the material aspects of messengers, estimates how many of them were employed on municipal service, and draws analogies with the messenger systems of towns and cities within the empire. The second part of the study emphasises the importance of the establishment of the messenger system in building a sense of shared space in late medieval Silesia.

Middle Ages – communication – Silesia – Wrocław

„Nejdůležitější součástí středověkého listu byl posel.“¹ Klíčová teze provázající příspěvky věnované středověké komunikaci je oblíbená už pro řadu nabízejících se interpretačních rovin. Posel dodával na důležitosti předávané relaci svým vystupováním a oděním v městských či šlechtických barvách, které reprezentovalo jeho vysílatele a zároveň vahou mateřské instituce chránilo posla na cestách. Oděv doplněný krátkou chladnou zbraní nebo píkou, tak jak jej známe z vyobrazení poslů ze švýcarského prostředí, zpravidla doplňoval i erb nesený na hrudi či na rameni. Hlavní role posla je přítom i v novějším bádání nerozlučně spjata s jeho funkcí doručitele zpráv. Nezřídka se však list, v ikonografických pramenech se zdůrazněnou pečeti, stával jen průvodním glejtem nutným pro splnění poslání či zprostředkovával pouze část informací doplňovaných recipientovi verbálně. Posel tak sehrával důležitou roli interpretátora textu, tím spíše že forma listu začínající oslovením adresáta odpovídala dlouho udržovanému zvyku hlasitého předčítání. „Poctivost“ či dnešnímu jazykovému úzu bližší termín „věrohodnost“ se stávala jednou z nejmódnějších poslových kvalifikací, samozřejmě vedle nezbytné fyzické zdatnosti či případného jazykového vybavení.² Tyto teze rozvíjené dosud především na podkladě pramenů západních zemí zastřešují řadu lokálních variant systémů předávání zpráv, přičemž

¹ Jürgen HEROLD, *Die Interpretation mittelalterlichen Briefe zwischen historischen Befund und Medien-theorie*, in: A. Laubiger – B. Gedderth – C. Dobrinski (ed.), *Text – Bild – Schrift. Vermittlung Informationen im Mittelalter*, München 2007, s. 114.

² *Tamtéž*, s. 101–126.

pro středovýchodní Evropu platilo, že nejdokonalejší informační síť vytvořil na svém území řád německých rytířů.³

Nástup písemné komunikace pronikající ve 12. a 13. století do stále širších vrstev středověké společnosti bývá srovnáván s podobným milníkem, jakým se stalo rozšíření knihtisku a s ním spojené informační revoluce přelomu 15. a 16. století či v moderní době nástup mediálního věku. Rozšíření papíru jako zobecněného paměťového média přineslo vedle jednoznačných výhod, mezi něž můžeme zařadit hlavně trvalost a odosobněnost uchovaného psaného záznamu, také ztrátu či přinejmenším oslabení škály komunikačních kódů, které provázely verbální komunikaci. Gesta, mimika, tón hlasu, postoj těla, organizace osob v prostoru provázející komunikaci tváří v tvář nabízely širokou škálu výrazových prostředků vstupujících s písemným do nové symbiózy a v rukou jednajících osob se zacházení s písemným i verbálním projevem stalo významným prvkem politické komunikace a prokazované mocenské obratnosti.⁴ Přejímání kulturních vzorců západoevropského prostředí však nebylo jediným impulsem připravujícím půdu postupné alfabetizaci značné části měšťanské a šlechtické společnosti. Vedle ekonomických či kariérních motivů hrála stále výraznější roli i prostá nutnost „být informován“ a to jak u soukromých osob, tak v případě institucí.⁵

Politické proměny střední Evropy v pozdním středověku, společně s novým způsobem vedení vojenských operací často založených na snaze o překvapení protivníka rychlými přesuny, vlastními nejen husitskému válečnictví ale v pozdější době i například sborům Matyáše Korvína, si podobně vynucovaly i urychlení a zintenzivnění výměny zpráv. Při přípravě tažení proti Táboru v roce 1452 Jiří z Poděbrad tak obratně skryl pravý cíl své výpravy, že Hynek Krušina z Lichtenburka na výzvu ujistil vratislavské radní, že sice neví, zda zemský správce míří do Míšně nebo Slezska (radní se obávali pokusu o obsazení lehnického knížectví samotným Jiřím), že by je však v takovém případě o směru tažení neprodleně informoval.⁶ Jaký byl ale odpovídající počet poslů, jimiž si ta která instituce zajišťovala dostatečnou informovanost a zároveň udržela potřebný kontakt se svými partnery? Jaké výdaje byly spojeny s udržováním tohoto počtu a lze i ve střední Evropě hovořit o cíleném vytváření systému výměny zpráv ještě před zásadním krokem, jakým bylo vytvoření poštovní sítě Janem Taxisem, cíleně přijatým do habsburských služeb v posledním decenniu 15. století?⁷

Rainer Schwinges a Klaus Wriedt se pokusili o stanovení základních problémových okruhů spojených s takto definovaným výzkumem, když jako prioritní označili otázky spojené s osobou (zvláště sociální status, vzdělání, profesní kvalifikaci, integraci do

3 Blíže Andrzej RADZIMIŃSKI, *Briefe der Hochmeister des Deutschen Ordens an der Stadtrat von Thorn in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts – ein Beitrag zur Funktionsweise der Deutschordenspost*, in: U. Arnold (ed.), *Nachrichten- und Kommunikationswesen in Preussenland, Lüneburg* 1994, s. 11–27.

4 Blíže Horst WENZEL, *Hören und Sehen, Schrift und Bild. Kultur und Gedächtnis im Mittelalter*, München 1995, s. 9–10.

5 V roce 1441 například svídníckí radní informovali Vratislav o obdržené informaci, podle které měl Jan Kolda ze Žampachu v úmyslu napadnout svídnické knížectví, vyplnit svídnické předměstí, eventuálně napadnout Reichenbach a prosili o zaslání pomoci třiceti jízdných. Srov. Archiwum państwowe we Wrocławiu (dále APW), fond (dále f.) Dokumenty miasta Wrocławia (dále DMW), č. mikrofilmu (dále mikrof.) T 52 240.

6 APW, f. DMW, inv. č. 3 675.

7 Johann Taxis čerpal ze svých zkušeností z italského prostředí, kde postupně došlo k zahuštění informačních sítí a vytvoření prvních štafetových spojení (např. mezi Římem a Milánem). Do jím vytvořeného systému,

úředních struktur instituce), místem (zejména výchozí a koncový bod, dopravní spojení, místo jednání apod.), jednacím řečí včetně důrazu na poměr mezi písemnou, verbální a symbolickou komunikací a formálním a hmotným zajištěním fungování poselského úřadu.⁸

Klara Hübnerová v rámci právě zmíněného projektu vytýčila základní prvky spojené s poselským zřízením ve středověkém Bernu. Už první zmínky o městských poslech z roku 1375 vypovídaly o jejich skupině jako o plně vyprofilované instituci tvořící součást městské správy, včetně vlastního oděvu a přiznaných insignií. Nejstarší dochovaný text přísahy sice pochází až z doby o 100 let mladší, ale její znění odpovídalo už dříve definovaným zásadám. Budoucí nižší městský úředník musel slíbit, že bude dbát o čest města, bude loajální vůči obci, udrží obsah zprávy v tajnosti, vydá se na cestu vždy na rozkaz fojta a nikdy si nepřijde peníze mimo město, aby nebyl závislý na třetí osobě. Obec naopak poslovi zajistila příslušný oděv a společně s pouzdrem na listy i tradiční poselskou píku a později i palnou zbraň. Ještě v průběhu 14. a 15. století se počet poslů v Bernu pohyboval mezi 3 a 5 osobami, a i když na prahu raného novověku prudce stoupalo množství korespondence, počet poslů nepřekročil číslo 7. Udržování takto – z dnešního pohledu skrovného – počtu osob si i tak vyžádalo značné náklady (na delší cesty byl například poslům povolen kůň) a tak se již v roce 1481 přistoupilo ke kroku, k němuž později sáhl i Taxisem vytvořený poštovní systém: bylo umožněno přijímat a za poplatek nosit i soukromou poštu.⁹

Podobně přistupovala k poslům i další říšská města. V Hamburku, kde poslové podléhali přímému dohledu městské rady, zaručovala obec svým poslům ubytování, náklady na stravu, ošacení a určitý příjem i pod dobu nemoci či ve stáří. „*Cursores*“, „*nuntii secretis*“ a podobně označovaní služebníci jsou zmiňováni už v polovině 13. století a postupně docházelo k jejich diferenciaci podle stanovené důležitosti. Na nejvyšším stupni stanuli ozbrojení jízdní poslové, zdůrazňující svojí výbavou postavení a význam mateřské obce. V dalších městech docházelo k postupnému ustanovování úřadu „*Botenmeistera*“, který vedl poselské knihy. Už ve dvacátých a třicátých letech 14. století byli například v Göttingen, Štrasburku či Řezně bráni poslové před přijetím do úřadu pod přísahou. Rozdílně městské rady řešily otázku soukromé korespondence. Přijetí listu mohlo být považováno za laskavost ze strany posla, na druhou stranu se opakovaně objevovaly pokusy o striktní zákazy tohoto postupu. V již zmiňovaném Hamburku si mohly soukromé osoby najmout posla od rady, která si přitom sama čas od času půjčovala doručitele od některé z tamních gild. Ve Frankfurtu přijali v roce 1476 opatření, podle kterého povoloval převzetí soukromé pošty purkmistr za určitý poplatek. Město doslova „půjčilo“ svého posla pro doručení zásilky. Posel tohoto města už v pozdním patnáctém století nosil oděv

spojujícího komplexem přepřahacích stanic habsburská území (Tyroly a Nizozemí, postupně i Uhry, Itálie, Španělsko a Čechy), záhy vstoupil i soukromý kapitál. Nesmírně nákladná síť se začala proměňovat v poštovní systém s poštovními úřady a základním rysem, jímž byla pravidelnost poštovního spojení, resp. doručování zpráv. Srov. Wolfgang BEHRINGER, „*Von der Gutenberg-Galaxis zur Taxis-Galaxis*“. *Die Kommunikationsrevolution – ein Konzept zum beseren Verständnis der Frühen Neuzeit*, in: J. Burkhardt – Ch. Werkstetter (ed.), *Kommunikation und Medien in der Frühen Neuzeit* [=Historische Zeitschrift, B. 41], München 2005, s. 39–54.

8 Rainer SCHWINGES – Klaus WRIEDT, *Gesandtschafts- und Botenwesen im spätmittelalterlichen Europa. Einführung*. In: *Gesandtschafts- und Botenwesen im spätmittelalterlichen Europa* [=Vorträge und Forschungen, B. 60], Ostfildern 2003, s. 9–14.

9 Klara HÜBNER, „*Nüwe mer us Lamparten*“. *Entstehung, Organisation und Funktionsweise spätmittelalterlicher Botenwesen am Beispiel Berns*. In: *Gesandtschafts- und Botenwesen im spätmittelalterlichen Europa* [=Vorträge und Forschungen, B. 60], Ostfildern 2003, s. 26n.

v městských barvách, na hrudi vybavený erbem, tašku na dopisy a kopí, jímž mohl podle Klause Beyera odrážet útoky lapků a divé zvěře a (snad v nejčastějších případech) přeskakovat příkopy.¹⁰

Nejvýznamnějším centrem, přes které v říšském prostoru proudily informace, byl v pozdním středověku jednoznačně Norimberk příznačně nazývaný „oko a ucho říše“, jenž díky častým pobytům římských panovníků často propůjčoval své poselské síť jejich potřebám. Podle některých odhadů vyslala městská rada jen ve třetím desetiletí 15. století, v souvislosti s husitskými válkami a bazilejským koncilem, 855 posílá a poselstev. K této sumě je přitom ještě třeba připočítat výdaje na příležitostné posly z řad žoldněřů, procházejících studentů a duchovních, kupců, tovaryšů a dalších. I zde si okolnosti vynutily striktnější regulaci a v roce 1484 rada schválila poselský řád.¹¹

Systém předávání zpráv na území řádu německých rytířů představoval jiný, mnohem propracovanější model. Zatím co v předchozích případech městské rady zpravidla vysílaly posly k příjemci listu, řádový model více připomínal systém pevně stanovených stanic a kurýrů zaváděný v říši na prahu raného novověku. Vnitřní rozvržení řádových hradů v Prusech počítalo se zvláštními místy pro příjem i odesílání korespondence i se stájem pro posly. Dohled nad přeposíláním zpráv spadl do kompetencí příslušného fojta nebo komtura. Dopisy byly dopravovány od hradu k hradu předem určenými osobami, ať už pěšími či na koních, v modrých „uniformách“, vybavenými pouzdry na dopisy zvanými „*bryffsack*“. Kurýrní služba využívala domácí odolná plemena koní a pro pěší posly statuta upravovala přiděly obutí. Listy s vyšší prioritou bývaly označeny na zadní straně douškou, aby dopis cestoval bez zdržení nebo například dnem i nocí. Předobraz podobně propracovaného systému výměny zpráv, vynuceného konfliktem s početně silnějším protivníkem, můžeme patrně vidět v italském prostředí, ve vzorech odporovaných během pobytu velmistřů v Benátkách, kam přesídlili ze Svaté země.¹²

Systém udržovaný v českých zemích se více přibližoval říšským modelům – každá instituce vysílala posly až do cílové stanice. Své posly, vycházející na cestu zpravidla ve dvojicích, vysílal správce královské komory i zemský soud. Staroměstští poslové byli vybaveni oděvem v kombinaci žluté a černé a novoměstští žluté a červené. Také jejich vystupování určovaly poselské řády.¹³

Výzkum poselských systémů ve slezském prostředí zůstává zatím v plenkách. Dosaďadní bádání kladlo důraz především na obsah a stranou ponechávalo interpretační roviny spojené se samotnou formou předávání zpráv jako důležité součásti politické komunikace.¹⁴ Michael Juncker, který se v nedávné době zabýval zrodem švýcarského spříse-

10 Klaus BEYER, *Der alte Weg eines Briefes. Von der Botenpost zum Postboten*, in: K. Beyer – H.-Ch. Täubrich (ed.), *Der Brief. Eine Kulturgeschichte der schriftlichen Kommunikation*, Heidelberg 1996, s. 11–25.

11 Blíže Lore SPORHAN-KREMPEL, *Nürnberg als Nachrichtenzentrum zwischen 1400 und 1700*, Nürnberg 1968, s. 21–30; dále Miloslav POLÍVKA, *Nürnberg als Nachrichtenzentrum in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts*, in: H.-D. Heimann – I. Hlaváček (ed.), *Kommunikationspraxis und Korrespondenzwesen im Mittelalter und in der Renaissance*, Paderborn 1998, s. 165–177 a Franz FÜCHS – Rainer SCHARF, *Nürberger Gesandte am Hof Kaiser Friedrichs III*, in: C. Zey – C. Märkl (ed.), *Aus der Frühzeit europäischen Diplomatie. Zum geistlichen und weltlichen Gesandtschaftswesen vom 12. bis zum 15. Jahrhundert*, Zürich 2008, s. 301–331.

12 Blíže A. RADZIMIŃSKI, *Briefe der Hochmeister*, s. 11–27.

13 Pavel ČTVRTNÍK – Jan GALUŠKA – Patricia TOŠNEROVÁ, *Poštovníctví v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Liberec 2008, s. 11–17, zvl. s. 16.

14 Ve své podstatě programové prohlášení zdůrazňující komplexní náhled na písemnou kulturu jako jeden

ženstva jako „komunikujícího společenství“, zdůraznil hodnocení každého písemného aktu v kontextu jednacího pole včetně významného prvku zahrnujícího vnímání recipienta. Opět se tak dostáváme k interpretaci listů v jejich polyfunkčním významu, obsahujícím i způsob doručení, medializaci prostřednictvím předčitatele i formování sdělení rukou písaře.¹⁵

Schopnost, s jakou se jednotliví aktéři dokázali zhostit své role při výměně listů, zároveň může být i jedním z vodítek našeho nahlížení na centra a periférie evropského světa. Velmistr řádu německých rytířů vytkl v druhém decenniu 15. století opavskému vévodovi Přemkovi, že se v projednávané záležitosti (pokus o urovnání sporů mezi řádem a polskolitevskou unií) příliš spolehl na písemnou formu a sám vedle listu svěřil druhou (neveřejnou) část sdělení svému zástupci, který dále s opavským vévodou jednal. Náznak určité diplomatické neobratnosti konstatovaný v tomto listu vrhá stín na opavského vévodu a na jeho dvůr, na němž se nenacházel dostatečný počet postav, jimž bylo možné svěřit tuto delikátní misi.¹⁶

Rozložení komunikační sítě pokryté poselským zřízením pro nás může být i vodítkem k úvahám o vnímání a správě „společného prostoru“, charakteristického zahuštěním komunikační sítě či ustáleným systémem předávání zpráv.¹⁷ Za příklad podobně vedených úvah může posloužit výklad korespondence svídnického podhejtmana Dypranta z Reibnicz, který v říjnu roku 1450 informoval vratislavské radní o přesunutí společného sjezdu ze Slezské Středy do Svídnice a zároveň prosil, aby Vratislav obeslala biskupa a členy obranného spolku a sama je informovala o změně místa jednání. Podobně vedená „sít“ s jedním klíčovým centrem shromažďování a rozesílání sdělení se stávala konstitutivním prvkem formování zemského vědomí a vypovídala nejen o existenci „spolku“ a jeho vyprofilovaných vnitřních strukturách, ale také o výsadním postavení Vratislavi, která spravovala „spolkovou kancelář“. Díky ní se ve vratislavských písemnostech zachoval tento list, ale také další písemnosti dokládající fungování již zmíněného ustáleného modelu přeposílaných zpráv.¹⁸

Jinak nahodile zachované dokumenty o vzájemné komunikaci nabývají v tomto výkladovém kontextu hodnotu dokladu opětovně potvrzujícího existenci geograficky omezeného politického spojení s respektovaným modelem vnitřní komunikace.¹⁹ Představu centrálního místa shromažďování a rozesílání informací či varování, blízkou

z významných proudů současné medievistiky představila v polském prostředí Anna ADAMSKA, *Średniowiecze na nowo odczytane. O badaniach nad kulturą pisma*, *Roczniki historyczne* 65, 1999, s. 129–154.

15 Michael JUNCKER, *Gesandte, Schreiber, Akten. Politische Kommunikation auf eigenössischen Tagsatzungen im Spätmittelalter*, Zürich 2003, s. 26–29.

16 *Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198–1525*, Bd. I, edd. Ernst Joachim – Walter Hubatsch, Göttingen 1948, s. 168, č. 2 684.

17 Komunikaci jako konstitutivní element všech forem společenství vyzdvihl v nedávné době Heinz-Dieter HEIMANN, *Räume und Routen in der Mitte Europas. Kommunikationspraxis und Raumerfassung*, in: P. Moraw (ed.), *Raumerfassung und Raumbewusstsein im späteren Mittelalter*, Stuttgart 2002, s. 201–231. V tomto kontextu je možné připomenout i teze, že nikoli obsah, ale způsob komunikace napomáhá formování společenství. Srov. Wolfgang BEHRINGER, *Kommunikationswesen und territoriale Identität in der Frühen Neuzeit*, in: M. Bellabarta – R. Stauber (ed.), *Territoriale Identität und politische Kultur in der Frühen Neuzeit*, Bologna – Berlin 1987, s. 133–143.

18 APW, f. DMW, č. mikrof. T 53 250.

19 „... und wol wir uns ganz dacz zu senden geschicket hatten,“ psali v roce 1451 z Lehnice do Vratislavi, když se dozvěděli o přeložení dalšího společného sjezdu, tentokrát už do Slezské Středy. Srov. APW, f. DMW, č. mikrof. T 53 295.

(dolno)slezskému prostředí, naplňují i účty nepřilíh vzdáleného města Zhořelce. Po zprávě o spojení vojsk pražského svazu a Žižky v roce 1423 byli Žitavští od českých pánů na severní hranici království informováni o údajném záměru tohoto kontingentu táhnout do Horní Lužice, načež zhořelecká městská rada rozeslala zprávy svým spojencům: „*Do muste [wir] abir landlute unde von allen dorffern von nu^e ens besenden unde dornoch abir wedirboten 9 gr.*“ Podobný závěr nabízí i jeden z dalších zápisů o účetním vydání z téhož roku: „*Die von der Zitaw schryben uns, das sie der Ziskaw in der worheid obir Zhien wolde. Hasse ad Zitaviam propter eandem causam, quomodo inre se haberet, 5 gr. – Nuncium ad Lobaviam et ad fasallos pro eodem facto 6 gr.*“²⁰

Už v druhé polovině 19. století vydané vratislavské účty (z let 1299–1358) bohužel nejsou natolik podrobné, aby nám umožnily sledovat spektrum příjemců vratislavských listů a výdaje na posly uvádějí v jedné částce pod názvem „*summa de cursorum*“, „*de vecturis et nunciis*“, „*cursoribus, exploratoribus et nunciis*“, „*nunciis equestribus et pedestribus*“ či v jednoduché formě „*pro nuncio*“.²¹ Nejstarší zpráva o výdaji na posly, kdy byla z městské pokladny vyplacena částka přesahující dvě hřivny, pochází z roku 1303.²² Pouze ve výjimečných případech pisař zachytil cíl cesty. V roce 1324 tak výměna listů s Magdeburkem, nejspíše žádost o právní naučení, přišla město na 20 hřiven.²³ Při takto strohých zápisech je nemožné odlišit výdaje na posly a poselstva, tak, jak je ve své práci o pozdně středověké diplomacii kategorizoval Arnd Reitemeir.²⁴

Více světla vnáší do sledované problematiky až zlomky zachovaných účtů z roku 1445 a 1468. V oddíle popsáném „*Nuntii equestribus et pedestribus*“ jsou popsány výdaje na posly vycházející z Vratislavi. Na základě zapsaných vydání můžeme odhadovat výši odměny odstupňované podle geografické vzdálenosti. Posel do Olomouce dostával po svém návratu do Vratislavi zhruba 12 až 16 grošů, ze Zhořelce 16 grošů, z Vídně necelých třicet grošů, z Poznaně 7 grošů a ve výčtu bychom mohli pokračovat i dále. Zároveň lze předpokládat, že si takto městská rada zavazovala kurýry, kteří do svých mateřských měst odnášeli odpovědi na přinesené listy.²⁵ Podobné taxy nalezneme i v mnohem podrob-

20 Srov. *Codex diplomaticus Lusitiae superioris II/1 [=CDLS II/1]. Urkunden des Oberlausitzer Hussitenkrieges der Gleichzeitigen die Sechslande angehenden Fehden (1419–1428)*, ed. Richard Jecht, Görlitz 1896–1899, s. 142 a 144. Rozborem poselského zřízení ve zhořeleckých účtech se nejnověji zabýval František MATOUŠ, *Die görlitzer Boten. Zur städtischen Kommunikation in der Hussitenzeit*, in: J. Pánek – M. Polívka – N. Reichertová (edt.), *Husitství – Reformace – Renesance. Sborník k 60. narozeninám Františka Šmahela*, Praha 1994, s. 495–502.

21 *Codex diplomaticus Silesiae, T. III. Henricus Pauper. Rechnungen der Stadt Breslau von 1299–1358, nebst zwei Rationarien von 1386 und 1387, dem Liber imperatoris vom Jahre 1377 und den ältesten Breslauer Statuten*, ed. Colmar Grünhagen, Breslau 1860.

22 *Tamtěž*, s. 12.

23 *Tamtěž*, s. 49.

24 Poselstva se od vyslaných poslů lišila už v základní rovině počtem vyslaných osob, jejich sociální skladbou, finančními náklady a především odlišnou formou komunikace s druhou jednající stranou. Srov. Arnd REITEMEIR, *Aussenpolitik im Spätmittelalter. Die diplomatischen Beziehungen zwischen dem Reich und England 1377–1422*, Paderborn 1999; TÝŽ, *Der Gesandtschaftswesen im spätmittelalterlichen England*, in: C. Zey – C. Märtil (edt.), *Aus der Frühzeit europäischen Diplomatie. Zum geistlichen und weltlichen Gesandtschaftswesen vom 12. bis zum 15. Jahrhundert*, Zürich 2008, s. 231–253. Na příkladu středověčného Evropy vychází z podobných premis Adam SZWEDA, *Organizacja i technika dyplomacji polskiej w stosunkach z zakonem krzyżackim w Prusach w latach 1386–1454*, Toruń 2009.

25 APW, f. Akta miasta Wrocławia – księgi, Liber rationum civitatis Wratislaviensis, T 80 879. O mnoho sdílnější bohužel není ani následující položka ze zmiňovaného fondu, zachycující výdaje z roku 1469.

nějších zhořeleckých účtech. Zdejší městská rada obvykle vyplácela za cestu do Vratislavi zhruba 16 grošů a třeba do Svidnice kolem 12 grošů.²⁶ Určitější zprávy o pravidelných vydáních města získáme až z pozdějšího opisu účtů z roku 1490. Městští poslové („*Statlewfffer*“) pobírali ročně od města 1 hřivnu platu a spolu s dalšími třemi osobami se podělili o jeden štůček sukna.²⁷ K doručení zpráv ale mohly být využívány i další osoby tvořící součást městského aparátu, zahrnujícího mimo jiné i zbrojnoše, branské strážné, trubače či kategorii jízdných („*Ausreitern*“), kteří dostávali stálý plat 4 hřivny.²⁸ Poselskou organizaci Vratislavi navíc s oblibou využíval i sám panovník. Z roku 1421 se náhodně zachoval účet jednoho z městských poslů, který dokládá jeho opakované cesty do Prus i do Uher. Nejmenovaný služebník obdržel v červnu 40 grošů na cestu se dvěma Zikmundovými listy do Prus. V srpnu zamířil s dvojicí listů do Uher. Následovaly další cesty do Prus (v září a v říjnu), už bez uvedení panovnické proveniencí korespondence a na přelomu října a listopadu další cesta s královým listem do Prus.²⁹

Ne vždy musel být s listem vypravován zvláštní posel. Zikmundův dvořan Kašpar Šlik takto využil cesty jednoho z poslů ze slezského prostředí k dopravení další korespondence („*Ouch send ich euch mit Sperling, ein puntlein mit briefen*“), kterou měl adresát, jenž touto cestou obdržel list od krále Zikmunda a doporučující dopisy pro dva cestující z Francie, dopravit do Vratislavi.³⁰

Analogicky k říšskému prostředí lze předpokládat, že při nutných příležitostech si radní mohli vypomoci i posly od významných městských korporací. Tuto tezi potvrzuje zachovaný zlomek účtů cechu kožešníků z přelomu 14. a 15. století, který umožňuje pohled nejen na vlastní cestovní náklady, ale i na stálý příjem cechovního posla. V roce 1398 zaznamenal písař položku „*scriptori et nuncio*“ ve výši 12 grošů. V téže roce pak ještě jednou 12 grošů a 1 kopy za oděv. V následujícím zápisu dalších 12 grošů a 2 groše za krejčího. O rok později se už objevila částka 16 grošů s upřesněním jejího vypláčení čtyřikrát ročně. I v tomto roce dostal posel jménem Lorenz nový kabátec. Drobné částky o 14 groších se opakovaly i v pozdějším období. Cechovní posel zřejmě obvykle zařizoval pochůzky v samotném městě, případně v jeho nejbližším okolí. Mimořádné cesty mohly být zaznamenány zvlášť. Podle jednoho ze zápisů cestoval v roce 1413 posel jménem Hanuško ke knížeti Bolkovi Opolskému. Cech na jeho cestu vydal 2 groše. Opolská knížata se v těchto letech objevovala mezi zápisy vratislavských písařů dosti často, tehdy vrcholil jejich spor s městem a opakovaně zaznívaly stížnosti na napadání zdejších kupců směřujících přes Horní Slezsko do Krakova. Cesta posla cechu kožešníků za knížetem Bolkem dosvědčovala, že i městská rada oderské metropole, podobně jako v Hamburku, využívala v nutných záležitostech příslušníky aparátu cechovních korporací. Ostatně o tři

26 CDLS II/1, s. 231 a 233. Tyto částky přirozeně drobně kolísaly na obě strany, pro tuto příležitost však postačí uvést jejich hrubou výši. S podobnými sumami na posly se setkáváme i ve zlomku zachovaných vydání Svidnice z roku 1468. Srov. APW, f. Akta místa Šwidnicy, inv. č. U 3 382a, s. 9–10.

27 APW, f. Kolekcja rękopisów S. B. Klosego (1200–1860), Zur Geschichte von Breslau. Die Hauptmannschaft zu Breslau (1490), č. mikrof. T 79 381, s. 13–14.

28 Tamtéž, s. 12–13.

29 APW, f. DMW, č. mikrof. T 51 114. Podobné doklady o financování kurýrní služby přepravující panovníkovy listy lze doložit i ve výdajích Zhořelce.

30 APW, f. DMW, inv. č. I 790.

roky později zaplatili kožešníci za další Hanuškovu cestu ke knížeti 8 grošů.³¹ Cechovní posel podle zmiňovaných účtů získával ročně zhruba 1 hřivnu grošů platu (ve Vratislavi užívaná polská hřivna představovala 48 grošů), každý rok dostával nový kabátec střížený krejčím na míru – nepochybně proto, že svým vystupováním reprezentoval celou cechovní korporaci.³²

Zachované účty kožešníků jsou pro nás zajímavé i za dalšího důvodu. Zpochybňují vydanou sumu na městské posly v roce 1490, respektive ukazují, že údajné „městské účty“ nepředstavují část výdajů na městský aparát, ale jedná se spíše o rejstřík kategorizující platy plynoucí jednotlivým příslušníkům městského aparátu. V opačném případě by si vratislavská radnice udržovala jen jediného posla a to by při politické roli, jakou v pozdně středověkém Slezsku sehrávala, nebylo možné. O spektru využití poselského zřízení ve středověké Vratislavi tak v posledku více vypovídají listy a poznámky o vystupování jednotlivých poslů, než účetní prameny. Ve snaze o postižení jen vybrané části fenoménu výměny listů a zpráv ve středověkém Slezsku budou v následujících řádcích vynechány zprávy o poselstvech a také o městských písařích, kteří svým vystupováním tvořili specifickou kategorii mezi posly a poselstvy - lišící se na jedné straně výraznější aktivitou a na straně druhé nižší delegací pravomocí ze strany městské rady.³³

Typickou ukázkou role městských poslů představovala kauza obžaloby Mikuláše Rempela a Pavla Wienera vyvolaná jejich záměrnou dezinterpretací rozhodnutí Zikmunda Lucemburského při obsazování konšelského úřadu.³⁴ Před městským soudem vypovídal městský posel Mathis Arnold, kterak byl radou vyslán za Mikulášem Rempem, omlouvajícím svoji absenci u soudu nemocí. Arnold vypověděl, že dotyčného zastihl na jeho dvoře se služebnictvem, jak bez známek choroby brousí šípy. Také další městský služebník zamířil na Rempelův venkovský statek. Tentokrát jej překvapil při jídle s manželkou u stolu a ani v tomto případě nevypadal nemocný. Třetí posel se s dotyčným setkal opět u jeho stolu se shodným výsledkem a čtvrtý Rempela našel v sýpce/stodole („*Rockstoben*“), když zahajoval rychtářský soud.³⁵ Celkem čtyřikrát obeslala podle zápisu vratislavská městská rada Mikuláše Rempela a pokaždé jiným poslem, aby předešla zpochybnění věrohodnosti zanechaného svědectví. Ze středověké Vratislavi se nám bohužel neza-

31 APW, f. Kolekcja rękopisów S. B. Klosego (1200–1860), Älteste Rechnungsbücher des Kürschnerinnung (1400–1575), č. mikrof. T 79 451, fol. 2a–3a, 12a–13a.

32 Oděv sloužil identifikaci instituce, kterou posel zastupoval a nikoli k formování identity samotných zastánců poselského úřadu. Podobné teze představil Peter von MOOS, *Das mittelalterlichen Kleid als Identitätssymbol und Identifikationsmittel*, in: P. v. Moos (ed.), *Unwerwechselbarkeit. Persönliche Identität und Identifikation in der vormodernen Gesellschaft [=Norm und Struktur, B. 23]*, Köln 2004, s. 123–146.

33 Za příklad může posloužit příprava setkání českých katolických pánů se slezskými knížaty v červnu roku 1422 v Lemberku. Do města byl nejdříve vyslán posel ze Zhořelce, který předal list české šlechty se žádostí o setkání. List zřejmě doputoval až do rukou břežského a lehnického knížete (Lemberk byl jedním z měst lehnického knížectví) a za týden už byl ze Zhořelce vyslán městský písař Herman Schultes, který setkání přihlížel. Jeho vystupování však nutně zůstalo pasivní, neboť v opačném případě by jej (jak tomu zpravidla bylo) doprovázel alespoň jeden z konšelů, tak jako tomu na setkání ve Weißenbergu na počátku září 1422: „Mathis Kezer, burgermeister, Niclos Ermilrich, Herman Schultes, Johannes Ulrsdorff, der statschreiber mit 20 pherden und mit wagin kein Weissenberg zu tage mit den steten von der sachen wegen der mitlidunge mit den landluthen, dorzu quam herzoge Heinrich der eldir mit andern vil machen sachen der Behmischen herren etc. 1 ½ sch. An ko'ste unde an andirn cerungen obrall.“ Srov. CDLS II/1, s. 87 a 91.

34 K zásahu Zikmunda Lucemburského do „volby“ městské rady blíže Mateusz GOLIŃSKI, *Wrocław od połowy XIII do początków XVI wieku*, in: C. BUŠKO a kol., *Dzieje Wrocławia*, t. I. Wrocław 2001, s. 179–180.

35 APW, f. DMW, č. mikrof. T 51 174.

chovaly poselské řády, ale tlak na „poctivost“ příslušníků městského aparátu vycházel ze stejných kořenů jako u měst, kde se podobné památky chovaly. Městský posel zastupoval zájmy města a jeho zachovalost byla jedním z předpokladů naplňování záměrů městské rady.

Důraz kladený v bernských statutech na zákaz brání půjček ze strany městských poslů poukazuje na nástrahy, jimiž museli zástupci města během svých misí čelit. Do řečí se mohli velmi snadno dostat ve veřejném prostoru i v hostincích. Jeden z vratislavských měšťanů takto obžaloval syna grotkovského písaře, který prý hanlivě a urážlivě hovořil o římském králi. Napadený se hájil tím, že v uvedenou dobu vůbec nebyl ve městě a svědci dosvědčili, že v uvedenou dobu seděla u stolu v hostinci skupina jiných hostů z Moravy („*zu der selben czeit ander geste von Merhern*“), na níž posléze spadlo celé obvinění.³⁶ Také politické turbulence středoevropského prostoru násobily nebezpečí číhající na cestách a poselstva se nemusela cítit bezpečně ani v samotném cíli. Vratislavští písaři mířící v polovině padesátých let 15. století do „kacířských“ Čech si proto zavazovali městskou radu, aby je v případě zajetí vykoupila z rukou husitů. Zda byli s to k podobnému závazku přinutit město i poslové, nevíme, ale podobné kroky můžeme přinejmenším předpokládat. Určitou ochranu poselstvům sice poskytovaly průvodní glejty, tíha prvního kontaktu, první výměny listů, na jejímž konci stál zmíněný glejt, však ležela opět na vysílání poslech. Jejich putování v kabátcí v knížecích či městských barvách přitom mohlo být snadno zaměněno za pokus o vyzvědačství (podobně jako se to opakovaně dělo i v západně položených zemích), po němž mohl následovat útok ze strany místního obyvatelstva či příliš horlivého strážce daného území. Už s ohledem na trvalý zvyk hlasitého předčítání listů býval proto kýžený průvodní glejt psán v obecném jazyce. Jan Tunkl z Brníčka vystavil v roce 1441 průvodní list „*radie miesta wratislavského kniezy Cunratowy biskupu wratislavskemu i geho wssem, ktoz s nym k roku gedu k Otmochowu*“, aby omezil možné útoky vycházející od posádek na moravsko-slezském pomezí.³⁷

Na rozdíl od listů určených konkrétnímu adresátovi putovaly nejzávažnější zprávy (zejména o vojenských událostech) po etapách. Překročení hranic osvětimského knížectví polskými oddíly podporujícími kandidaturu jagellonského prince na český trůn se z Horního Slezska doneslo nejprve do Břehu a tamní radní ještě v tu samou hodinu odeslali posla se zprávou do Vratislavi. Její součástí bylo i varování o údajném útoku polských vojsk na Namyslovsko a prosba o zdrženlivost při vymáhání finančních závazků v neklidné době.³⁸ Podobným způsobem fungovaly poselské sítě i při jiných příležitostech. Klíčovou roli sehrávala pomezí území znepřátelených táborů, od nichž byly zprávy přeposílány dále do vnitrozemí. V husitském období se jednou z bran, odkud se šířily informace o pohybech husitů do Dolního Slezska, stala broumovská enkláva a také přiléhající panství katolických pánů, zatlačených ale postupně husity do defenzivy. Z Broumova pak relace odcházely dále do Kladska nebo do Svídnice a odtud do Vratislavi, případně i dalším spojencům včetně Zhořelce, jenž je svými posly rozšiřoval v Horní

36 APW, f. DMW, č. mikrof. T 57 141.

37 APW, f. DMW, č. mikrof. T 52 238. K procesu přípravy výměny glejtů se na západoevropském příkladu nejnověji vrátil Arnd REITEMEIR, *Diplomatischen Alltag im Spätmittelalter: Gesandte in den englischen Beziehungen zu Frankreich und zur Hanse*, in: R. C. Schwinges – K. Wriedt (edt.), *Gesandtschafts- und Botenswesen im spätmittelalterlichen Europa* [=Vorträge und Forschungen 60], Ostfildern 2003, s. 135–167.

38 APW, f. DMW, č. mikrof. T 51 802.

Lužici.³⁹ V Horním Slezsku sehrávaly podobně důležitou roli posádky hradů na moravsko-slezském pomezí.⁴⁰

Členům poselstev vydávajících se za Zikmundem Lucemburským z pověření městských rad, knížat nebo královských hejtmanů nezpůsobovala potíže pouze neuspořádaná situace v českých zemích. Ostatně zprávy o pohybech husitských vojsk zachycovala fungující síť informátorů. Problémem byl i vlastní pohyb Zikmundova dvora. Vratislavská delegace se v dubnu roku 1435 nejprve setkala v Těšíně s knížetem Bolkem Opolským a získala zprávy o Zikmundově odchodu z Bratislavy. Zamířila proto císaři vstříc do Brna.⁴¹ Posel Saul vyslaný olešnickými knížaty cestoval patrně nejdříve do Brna, a poté změnil směr cesty do Jihlavy apod.⁴²

Při úvahách o poselském zřízení ve středověkém Slezsku musíme přitom vycházet především z pramenů vratislavské provenience, v obecné rovině nám však poskytují podobný obraz, jaký známe z německých oblastí říše. V prostředí velkých zeměpanských měst představoval posel vyprofilovanou sociální kategorii, a i když nejsme s to odhadovat počty poslů zaměstnávaných městskou radou (analogicky by mělo jít o několik osob), lze přinejmenším konstatovat, že jim v případě oderské metropole náležela roční odměna zhruba ve výši jedné hřivny, kabátec v městských barvách a úhrada výloh spojených s cestováním na delší vzdálenosti. Postihnout bohužel nemůžeme drobné pochůzky, o jejich četnosti však vypovídá i zaměstnání posla (či spíše poslička), kterého si za podobných podmínek platil jeden z předních vratislavských cechů. Podobný model bezpochyby fungoval i na slezských knížecích dvorech, stejně jako u hejtmanských úřadů zastupujících ve Slezsku moc českého panovníka, přinejmenším proto, že se bez poslů neobešly zdejší poměrně rozvinuté komunikační sítě zajišťující v neklidné době dostatek relevantních informací. Pro směřování slezského prostoru k „zemí“ s jednou sdílenou identitou však mělo největší význam posilující postavení Vratislavi jako respektovaného místa shromažďujícího a rozesílajícího informace. Oderská metropole za cenu nemalých nákladů na udržení poselského zřízení spojila své obchodní a strategické zájmy s tradicí převzatého hejtmanského úřadu knížectví. Vratislavští radní tak mohli i díky své komunikační síti prezentovat svoji mateřskou obec jako hlavu slezského prostoru a druhé město „království“.⁴³

39 O roli Broumova vypovídá například list uchovaný v APW, f. DMW, č. mikrof. T 57 057. O písemném kontaktu mezi Svídnicí a Zhořelcem vypovídá mimo jiné výdaj na posla z roku 1422: „Item einen boten kein Budessin mit der Swydniczzer brife von der keczer wegen 4 gr.“ Srov. CDLS II/1, s. 79.

40 V roce 1432 poslali purkrabí z hradů opavských Přemyslovců Hradce a Opavy zprávu olešnickému knížeti Konrádu Bílému o pohybech husitských vojsk na území dnešního Slovenska. Blíže *Geschichtsquellen der Hussitenkriege*, ed. Colmar Grünhagen, Breslau 1871, s. 108, č. 109.

41 APW, f. DMW, inv. č. 2 031.

42 APW, f. DMW, inv. č. 2 100.

43 Tento text vznikl při plnění výzkumného záměru MŠMT ČR 4781305905 „Slezsko v dějinách českého státu a střední Evropy“.

Establishment of a messenger system in medieval Silesia

The rise of written communication in Western Europe was a key factor in the gradual spread of literacy to a large part of town and noble society. The impact of this transformation is often compared with the information revolution that took place after the rise of printing or with the coming of the modern “information age”. This shift is now no longer seen as a fatal turning point. On the contrary, contemporary medieval studies emphasise the long mutual coexistence of both sign systems – the verbal and the written – aptly stating that the most important part of a medieval document was the messenger. In addition to economic and career motives, the simple need to “be informed” played an ever greater role in the life of politically active people. The same also applies to institutions. The key problem became how to pass on and store information. The messenger system developed together with the earliest archives. Comparing the models of these two systems can also lead us to consider their wider importance. The layout of the communications network maintained by the messenger system also gives rise to considerations about the country itself, i.e. the perception and administration of the “shared space”, the characteristic concentration of communication links or the established system of passing on messages.

The study of the establishment of the messenger system in medieval Silesia really needs to be based on the sources relating to Wrocław. These have provided us with a similar picture to that we know of the German parts of the empire. In the large towns, the messenger was a high-profile part of society. Municipal authorities employed several people as messengers. Messengers received an annual stipend amounting to roughly one mark, a jerkin in the town’s colours, and all expenses paid when longer journeys had to be taken. The recruitment of messengers was subject to the same principles that applied to other town officials, and included swearing an oath of loyalty to the community. As in the empire, we can assume that when necessary councillors could also make use of messengers from the larger municipal corporations. This is corroborated by surviving accounts from Wrocław’s guild of furriers. No doubt a similar system was in place at the Silesian princely courts as well as the commissioners’ (“hejtman”) offices which represented the power of the Bohemian ruler in Silesia. The relatively poorly developed communications systems used in late medieval Silesia could not have done without the messengers, who distributed necessary information at times of unrest. However, the most important factor in steering the region of Silesia towards a “state” with a single common identity was undoubtedly the strengthening position of Wrocław as a respected place for amassing and distributing information. In this context, the evidence of mutual communication takes on great importance in reconfirming the existence of a geographically delimited political alliance with a respectable system of internal communication. At the great cost of maintaining the messenger system the metropolis on the Oder combined its commercial and strategic interests with the tradition adopted from the commissioners’ office of the principality. Through the communication network the councillors of Wrocław were able to present their parent community as the head of the Silesian region and the second city of the “kingdom”.

Svět moci, války a urozených

Přemyslovské državy, sv. Václav a říše

Přemyslid dependencies, St. Wenceslas and the Empire

DAVID KALHOUS

Relations between the empire and the Přemyslids, like the filiation of the legends of St. Wenceslas, are something that has frequently occupied the attention of Czech medieval historians. This study explores the possible links between the empire and the Přemyslid realm from the viewpoint of the significance of the relics of “Bohemian” saints at important imperial festivities accompanying the consecration of churches and draws attention to their role in integrating Bohemia into the empire that was just then taking shape.

St. Wenceslas – Přemyslids – empire – 10th–11th century – communication – contacts – reliquary – cult

Vztah českých zemí k říši ve středověku patřil k ústředním tématům české a domácí německé historiografie.¹ Diskuse se odbývala v kategoriích „podřízení“, respektive „svobody“ či „nezávislosti“, jež byly nad to posuzovány z pozice právního pozitivismu, tradice německých „Verfassungsgeschichte“² a konečně politické kultury utvářejících se moderních národů, pro něž – na rozdíl od středověkých autorů – byly kategorie vlastního státu klíčové.³ Ani to, že středověcí autoři byli nejenom reprezentanty obecně sdílených představ a zprostředkovateli „právních norem“, ale že je taky sami utvářeli svými aktivními postoji, nedošlo v dílech starších historiků sluchu. Nanejvýše byla tematizována tak zvaná „tendenčnost“, již ovšem moderní historici redukovali na projev pouhé nikde neu-

1 Naposledy analyticky Eduard MIKUŠEK, *Ideové pojetí vztahu českého státu k říši německé v dílech dějepisců 10. a 11. století*, Sborník historický 26, 1979, s. 5–59 a Hartmut HOFFMANN, *Böhmen und das deutsche Reich im hohen Mittelalter*, Jahrbuch für Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands 18, 1969, s. 1–62.

2 Srov. alespoň Georg WAITZ, *Deutsche Verfassungsgeschichte I–VIII*, Kiel 1844–1878, případně Heinrich BRUNNER, *Deutsche Rechtsgeschichte I/1–2*, Leipzig 1906–1928².

3 K fenoménu moderního nacionalismu a k formování moderních národů výběrově Ernest GELLNER, *Národy a nacionalismus*, Praha 1993; Miroslav HROCH, *Evropská národní hnutí v 19. století: společenské předpoklady vzniku novodobých národů*, Praha 1986; Benedict Richard O’Gorman ANDERSON, *Představy společenství: úvahy o původu a šíření nacionalismu*, Praha 2008. Ke středověké situaci ve středoevropském prostoru František GRAUS, *Nationenbildung der Westslawen im Mittelalter*, Sigmaringen 1980, případně k váze a charakteru kategorie nacionality v průběhu husitské revoluce František ŠMAHEL, *Idea národa v husitských Čechách*, České Budějovice 1971.

kotvené subjektivitu autora, aniž by dále rozebírali obraz Čechů a jejich vztahu k císaři v rámci jednotlivých děl jako celků a aniž by se blíže zaobírali funkcí tohoto díličho obrazu v rámci textu a jeho světa.⁴ Překvapivé na tomto přístupu však je také to, že přestože jednotlivé zmínky, v nichž některý z Přemyslovců figuroval ve společnosti římského císaře nebo krále, byly rozebírány mnohokrát, pozornosti staršího bádání zcela unikly jiné doklady vazeb říšského prostoru a přemyslovských držav.

Podobně paradoxní situaci – opět uvážíme-li rozsah pozornosti, jež byla tématu věnována – zjistíme, sledujeme-li literaturu o sv. Václavovi. Stovky stran věnovaných filiacím legend doplňovaly kromě obsáhlejších pasáží, věnovaných „skutečnému“ životu sv. Václava, vždy jenom co do rozsahu velmi skrovné, spíše popisné partie o václavském kultu a jeho rozšíření i úloze v dějinách českých zemí.⁵

Možné souvislosti dvou témat, svatováclavského kultu a vztahu mezi utvářejícími⁶ se českými zeměmi a formující se říši, si však starší literatura nepovšimla.⁷ Přitom dochované, vesměs nepovšimnuté prameny nabízejí možnost tuto otázku řešit hned v několika úrovních.

Nejprve jsou to zprávy o uložení ostatků v různých říšských kostelích 10. a 11. století v souvislosti s jejich slavnostním vysvěcením, které vybízejí k hledání funkce a významu jednotlivých relikvií a jejich vazby k těm, jež je darovali.

Rukopisy nejstarších václavských legend, zejména *Crescente fide*, zase dovolují sledovat kontakty mezi jednotlivými církevními institucemi⁸ a spolu se záznamy v kalendářích umožňují vysledovat míru rozšíření václavského kultu v říši, ukazují na jeho eventuelní význam a s tím také rozsah povědomí o českém prostoru a jeho případné vazbě na říši, jež je místy implicitně, místy explicitně v těchto textech obsažena. Nejde přitom jenom o výslovná svědectví o vztazích mezi Václavem, či Spytihněvem a Jindřichem I. nebo Otou I.⁹ Jedná se již o tu prostou skutečnost, že si Václav (případně také Vojtěch a méně často Ludmila či později Prokop) vůbec našel cestu mezi svatě, kterým se v některých říšských biskupstvích a opatstvích dostávalo úcty.

4 K pojetí druhého/jiného v literatuře Tzvetan TODOROV, *Dobytí Ameriky: Problém druhého*, Praha 1996. K teorii fikčních světů přehledně a se zdůrazněním arbitrarnosti jejich vymezením vůči „nefikčním“ světům Ruth RONEN, *Možné světy v teorii literatury*, Praha 2006.

5 Výjimkou je Dušan TŘEŠTÍK – Anežka MERHAUTOVÁ, *Ideové proudy v českém umění 12. století*, Praha 1985.

6 Procesuální charakter těchto dvou pojmů naznačujeme s úmyslem vyhnout se snaze vidět v českých zemích a v říši pevné veličiny, k říši srov. alespoň průkopnickou práci Eckhardt MÜLLER-MERTENS, *Regnum Theoticum. Aufkommen und Verbreitung der deutschen Reichs- und Königsauffassung im früheren Mittelalter*, Wien – Köln – Graz 1970. Ke kritice pojmu „identita“, který nechtě dojem pevné struktury navozuje a který s naším tématem úzce souvisí, neboť, jak ukázal Erving GOFFMANN, *Stigma. Poznámky o způsobech zvládnutí narušené identity*, Praha 2003, identita se utváří i pod tlakem „vnějšího obrazu“, viz Rogers BRUBAKER – Fredericks COOPER, *Beyond “identity”*, *Theory and Society* 29, 2000, s. 1–47.

7 Jen výjimečně František GRAUS, *Böhmen zwischen Bayern und Sachsen. Zur Kirchengeschichte des 10. Jahrhunderts*, *Historica* 17, 1969, s. 5–42, 22–24.

8 U nás systematicky na základě rozboru Kodexu vyšehradského snad pouze Pavel SPUNAR – Anežka MERHAUTOVÁ, *Kodex vyšehradský: korunovační evangelistář prvního českého krále*, Praha 2006; Pavel SPUNAR, *O Kodexu vyšehradském z liturgického hlediska*, *Československý časopis historický* 16, 1968, s. 755–783.

9 Srov. k tomu naposledy David KALHOUS, *Státnost v Kristiánově legendě? K roli tradice při formování přemyslovského státu*, in: M. Wihoda (red.), *Stát, státnost a rituály přemyslovského věku. Problémy, názory, otázky*, Brno 2006, s. 135–153.

V rámci této krátké studie budeme moci věnovat prostor jenom prvnímu okruhu problémů,¹⁰ popisům svěcení významných říšských kostelů v Halberstadtu, Bamberku a Quedlinburku na sklonku 10. a počátku 11. století.¹¹

O svěcení dómu v Halberstadtu existuje hned několik zpráv. Zmiňují jej takřka soubodé *Quedlinburské letopisy* (dále *AQ*) k roku 992.¹² Stručná relace však nespécifikuje průběh svěcení a uvádí jen obsáhlý výčet hostí.¹³ Lze se sice obrátit i k jiným pramenům, jež popisují tuto slavnost podrobněji, ty jsou však bohužel pozdějšího data. Jedná se o *Gesta episcoporum Halberstadensium* (dále *Gesta*) vzniklá v dnes známé podobě po roce 1209¹⁴ a kroniku *Annalisty Saxa* (dále *AS*) z půli 12. století.¹⁵

Novější bádání se vesměs shoduje na tom, že předlohou *Gest* i *AS* byla nějaká původní kronika halberstadtského biskupství, jež mohla být sepsána dříve než kronika Dětmara z Merseburku a *AQ* a sloužila tedy jako pramen i jim. Užití některých obrátů halberstadtským kronikářem 13. století ovšem rovněž naznačuje (nikoli dokazuje!), že mohl při redigování *Gest* užit *AQ* a že tedy vztah mezi dnes dochovanými *Gesty* a *AQ* bude ještě složitější.¹⁶ Nelze zde samozřejmě řešit komplikovaný problém halberstadtského dějepiscetví, nicméně upozornění na jisté problémy při posuzování autenticity zpráv tohoto pramene se pro jeho komplikovaný charakter nelze zříci.

Určité pochybnosti o věrohodnost zprávy *Gest* k roku 992 vnukává zmínění meklenburského biskupa Rimberta, neboť toto biskupství bylo založeno až 1062. I když lze tohoto muže identifikovat jako biskupa oldenburského (991/992–1013/1014), ukazuje tato záměna na možnost interpolací a tím oslabuje důvěru v dochovaný text. Z téhož důvodu

10 Práci, jež by sledovala tyto problémy jako celek, teprve připravuji.

11 Jedinou soubornou prací je Karl-Josef BENZ, *Untersuchungen zur politischen Bedeutung der Kirchenweihe unter Teilnahmne der deutschen Herrscher im hohen Mittelalter. Ein Beitrag zur Geschichte des Verhältnisses zwischen weltlicher Macht und kirchlicher Wirklichkeit unter Otto III. und Heinrich II.*, Regensburg 1975. K Halberstadtu Petra JANKE, *Ein heilbringender Schatz. Reliquienverehrung am Halberstädter Dom im Mittelalter. Geschichte, Kult und Kunst*, München – Berlin 2006, zejm. s. 47–59.

12 Nejnověji dobu vzniku a prameny quedlinburských letopisů rozebírá M. Giese v nové edici tohoto pramene, viz *Die Annales Quedlinburgenses*, Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum rerum Germanicarum (dále „MGH SRG“) 72. Ed. M. Giese, Hannover 2004, s. 41–66, 139–244.

13 *Annales Quedlinburgenses ad A. 992*, s. 480–482. Nedlouhou zprávu obsahuje rovněž *Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon*, Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum rerum Germanicarum, Nova series (dále „MGH SRG NS“) 2. Ed. R. Holtzmann, Berlin 1935, IV. 18 (12), s. 152, ovšem svěcení spojuje se nesprávným datem a uvádí pouze jména arcibiskupů.

14 K pramenovědným otázkám naposledy *Die Annales Quedlinburgenses*, s. 200–226, zvl. 206–207. Dále viz Uwe GRIEME, *Zur Aussagekraft von Bistumschroniken und Bischofskatalogen des Bistums Halberstadt im Hoch- und Spätmittelalter*, Concilium medii aevi 3, 2000, s. 185–203. Srov. dále Gerd ALTHOFF, *Magdeburg – Halberstadt – Merseburg. Bischöfliche Repräsentation und Interessenvertretung im ottonischen Sachsen*, in: G. Althoff – E. Schubert (Hrsg.), *Herrschaftsrepräsentation im ottonischen Sachsen. Vorträge und Forschungen* 46, Sigmaringen 1998, s. 267–293 rovněž s interpretací události roku 992 a jejich souvislostí se vztahem Halberstadtu k Magdeburku a Merseburku.

15 *Annalista Saxo ad A. 992*, Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum (dále „MGH SS“) 6. Ed. G. Waitz, Hannover 1844, s. 636–637 popisuje průběh slavnosti stejně jako autor halberstadtských *Gest*, na 637 zmiňuje, že byla darována „vesta sanguinea s. Wenzeslai mart.“.

16 Např. *Annales Quedlinburgenses ad A. 992*, s. 481 označují svou abatyši stejně jako *Gesta episcoporum Halberstadensium*. MGH SS 23. Ed. L. Weiland, Hannover 1874, s. 637, tedy jako „gemma regiae stirpis prae-lucida“. Na rozdíl od M. GIESE, *Annales Quedlinburgenses*, s. 207 a pozn. 609 se domnívám, že nelze vyloučit užití tohoto epitheta v původní halberstadtské kronice a jeho převzetí quedlinburským letopiscem. Snad jen fakt, že podobné slovní obraty se objevují v *AQ* častěji, by zde mohl představovat dosti silnou indicii pro jeho původnost. Viz *tamtéž*, s. 133, pozn. 343.

je ohrožena i důvěryhodnost zprávy *AQ*,¹⁷ jež sice ve své původní podobě měly vzniknout mezi lety 991/992 a 1013/1014, známe je však bohužel až z rukopisu 16. století. Vzájemná shoda obou textů přitom zároveň odkazuje k jejich společné předloze.

Jsou tu však i další indicie, které svědčí o druhotných úpravách: v *Gestech* se výslovně píše, že svěcení byli přítomni tři arcibiskupové se svými 16 sufragány.¹⁸ Následně je však biskupů uvedeno pouze osm.¹⁹ S tímto údajem souhlasí i poznámka, že katedrálu tehdy společně světilo 11 světitelů.²⁰ Ani kdybychom připočítali italské hosty, dva arcibiskupy a jednoho biskupa, k udávanému počtu biskupů bychom stejně nedospěli.²¹

I když se *AQ* s *Gesty* shodují v tom, že zmiňují biskupa tehdy ještě neexistujícího meklenburského biskupství, liší se naopak v počtech uvedených biskupů: autor *AQ* totiž zmiňuje spolu s halberstadtským biskupem dvanáct světitelů „na způsob apoštolů“,²² neuvádí však už účast 16 sufragánů. Zmínku o 16 biskupech naopak obsahuje kromě *Gest* také dílo *AS*, jež vzniklo přibližně v polovině 12. století. Nejpозději do první půli 12. století nebo spíše na sklonek předchozího století tedy musíme klást i interpolaci, obsahující zmínku o 16 sufragánech, kterou však již neobsahovala předloha *AQ*. Pro nás je cenné alespoň zjištění, že přes všechny nesrovnalosti se všechny tři prameny shodují ve jménech přítomných biskupů a přítomnost tří arcibiskupů dosvědčuje zcela jistě původní Dětmár Merseburský.²³

Ani konstrukce *AQ* o dvanácti biskupech světitelích však nemusí být zcela původní. Porovnáme-li si totiž soupis údajných světitelů s popisem svěcení, zjistíme, že Urso Padovský, Hilderich z Havelbergu a sporný biskup Rimbart z Meklenburgu nejsou spojeni s žádným z halberstadtských oltářů a jak *Annalista*, tak autor *Gest* je svorně vynechávají (naopak nejmenují světitelé oltáře sv. Kříže).²⁴

Situaci s nejednoduchým svědeckým pramenů ještě komplikují soupisy relikvií poznamenané rukou 12. století na okraji zdobného evangelijního rukopisu CLM 18 840,

17 *Annales Quedlinburgenses ad A. 992*, s. 480–482.

18 *Gesta episcoporum Halberstadensium*, s. 87: „Aderant autem archiepiscopis: Willegisus Moguntine sedis, Giselarius Magdeburgensis, Lievezo Hammaburgensis, **cum 16 illorum suffraganeis episcopis**“.

19 *Tamtéž*, s. 87: „Aderant etiam Lidolfus Auguste civitatis, Hildebaldus Wormaciensis, Ritharius Paderbornensis, Erpo Fardunensis, Urso Paduane sedis, Hugo Ciciensis, Hildericus Havelbergensis, Rembertus Mikalenburgensis episcopi“.

20 *Tamtéž*, s. 87: „Hii **11 conbenedictores** domni Halberstadensis episcopi extiterunt“.

21 *Tamtéž*, s. 87: „Aderant pretera Agio Capuanus archiepiscopus et Iohannes Placentinus archiepiscopus et Renwardus Tridentinus episcopus“.

22 *Annales Quedlinburgenses ad A. 992*, s. 480–482: „Gloriosissima et famosissima dedicatio sanctae Halverstadensis ecclesiae facta est 17. Calend. Novembris a venerabili suo provisoro Hildevarde episcopo anno suae ordinationis XXIII., quam secum in typo apostolicae dignitatis duodenario numero XI episcopi consecraverunt, videlicet Willigisus archiepiscopus Moguntinus, Gisilharius Magdeburgensis archiepiscopus, Lievitzo Hamburgensis archiepiscopus, Ludolfus Augustanus episcopus, Hildeboldus Wormatiensis episcopus, Retharius Padarburgensis episcopus, Erp Fardunensis episcopus, Ursus Padavanus episcopus, Hug Citinensis episcopus, Raginbratus Mikalanburgensis episcopus. Ad haec Agio Capuanus archiepiscopus, Reinwardus Tridentinus episcopus, Manso Cassinus abbas, Thiatmarus abbas Corbeius, Luzo Lunaburgensis abbas, Othradus abbas Merseburgensis, Lantbrecht Longhelus abbas, praesente rege sereno tertio Ottone, suaque avia Adelheide augusta praeclara, et filia sua **gemma regiae stirpis perlucida** Machtilda et nepte sua Haduin, veneranda abbatissa, duce quoque Bernharde, et Leidulfo comite Capuano, et praefectis atque proceribus plurimis, et innumera atque inaequiparabili multitudine cleri ac populi in laudem Dei conclamantibus dedicantes praefatam ecclesiam orando iuverunt“.

23 Dětmárův text se dochoval jako autograf.

24 *Gesta episcoporum Halberstadensium*, s. 87–88: „In altare sancte crucis positum est de ligno Domini et reliquie Georgii et aliorum sanctorum“.

kteřý je dnes sice uložen v Mnichově, avšak pochází z kláštera Tegernsee.²⁵ Zde se na fol. 386 jako součást tegernseeského souboru ostatků zmiňuje rovněž část oděvu sv. Václava.²⁶ Máme tedy odmítnout zprávu *Gest*, která vlastnictví ostatku spojuje s biskupem Hildeboldem? Lze uvažovat o tom, že se mohlo jednat o dar halberstadtského biskupa, který prý obdržel celý zkrvavený oděv sv. Václava, obnovujícímu se bavorskému klášteru? Nebo daroval ve skutečnosti Hildebold Wormský jen část vzácné relikvie, zatímco jiný kus se mohl dostat do Tegernsee ať už z Wormsu nebo přímo z Čech? I když je vysoce pravděpodobné, že halberstadtský dóm získal václavskou relikvii skutečně nejdříve ve 992 – soupis ostatků k roku 974 ji ještě neuvádí,²⁷ méně zřetelné jsou stopy václavského kultu v samotném Wormsu. Existují sice dva liturgické rukopisy chované dnes v Paříži²⁸ a ve Vatikánu²⁹, ty však bohužel vznikly až v 15. století a na stáří tamní svatováclavské úcty usuzovat nedovolují. Jediným svědectvím by tak byly právě zprávy *Gest* a *AS* k roku 992.

Autenticitě zpráv k datu 992 naopak nahrává zmínka o žičském biskupu Hugovi,³⁰ neboť tamní biskupství již poměrně záhy (1029) přesídlilo do Naumburgu.

Vraťme se však nyní k samotné zprávě o svěcení svatoštěpánské katedrály a odmysleme si prozatím předchozí úvahy o možné autenticitě pramenných svědectví, neboť odkazují alespoň k situaci v druhé polovině 11. století, a zamysleme se spíše nad logikou výkladu pramenů. Zmínili jsme již účast biskupa Hildebolda, který kromě václavských ostatků do oltáře v jižní části západního chóru umístil ostatky sv. Hypolita a Vincencia. Spolu s ním se slavnosti údajně zúčastnili arcibiskupové Willigis Mohučský (975–1011), Gisilher Magdeburský (981–1004) a Lievizo Hamburský (988–1013) a několik jejich domnělých sufragánů: Liudolf Aušpurský (989–996), Rithar z Paderbornu (983–1009), Erpo Verdenský (976–994), Urso Padovský (992–1027),³¹ Hugo Žičský (991–1002), Hilderich Havelberský (991–1008) a prý také Rimbart Meklenburský.³²

25 Klášter Tegernsee byl velmi starobylou institucí, založenou 746/747. Takřka zanikl za vévody Arnulfa, ovšem za Oty II. (973–983) byl roku 978 opět obnoven s pomocí mnichů od trevírského sv. Maximina a stal se po té, co jej císař 10. 6. 979 přijal pod svou ochranu, jedním z říšských klášterů. V následujících letech proslul jako významné centrum umělecké tvorby i církevního života. Možným dokladem kontaktů tohoto kláštera s českými zeměmi by mohlo být zjištění, že z produkce tamního nebo příbuzných skriptorií by měly pocházet svatovítská apokalypsa, zábrdovický evangeliář a také vyšehradský evangeliář. Srov. Pavol ČERNÝ, *Evangeliář zábrdovický a svatovítská apokalypsa*, Praha 2004, s. 31–123.

26 *Notae Tegernseense*. MGH SS 15.2. Ed. O. Holder-Egger, Hannover 1888, s. 1 067: „De veste sancti Venezlai martyris“. K rukopisu v poznámce Wilhelm WATTENBACH, *Mitteilungen aus Handschriften*, Neues Archiv für ältere deutsche Geschichtskunde 8, 1883, s. 377 s edicí několika tam obsažených historických zpráv. Dále srov. Karl HALM, *Catalogus codicum latinorum Bibliothecae Regiae Monacensis*, II. 3. *Codices num. 15 121–21 313 complectens*, München 1878.

27 *Gesta episcoporum Halberstadensium*. MGH SS 23, s. 85–86 k 974.

28 *Breviarium Wormatiense* (Bibliothèque nationale de France I 310) z 15. století s lekcemi z *Crescente fide*, viz Petr KUBÍN, *Svátky českých světců ve středověkých rukopisech pařížské Bibliothèque nationale de France*, in: In omnibus caritas. K počtě devadesátých narozenin prof. ThDr. Jaroslava Kadlece. Sborník Katolické teologické fakulty University Karlovy 4, Praha 2002, s. 344–422, 349.

29 Palatinus 477, viz Auguste PONCELET, *Catalogus codicum hagiographicorum latinorum bibliothecae Vaticanae*, Bruxelles 1910, s. 262–267.

30 Srov. níže pozn. 32.

31 Ačkoli je Urso vysloveně uváděn jako sufragán přítomných arcibiskupů, pochopitelně jím nebyl. Platí to i o biskupech verdenském a paderbornském, kteří církevně podléhali Kolínu.

32 *Gesta episcoporum Halberstadensium*, s. 87: „Aderant autem archiepiscopus: Willigisus Moguntine sedis, Giselaricus Magdeburgensis, Lievezo Hammaburgensis, **cum 16 illorum suffraganeis episcopis**. Aderant

Kromě nich se svěcení údajně zúčastnili arcibiskupové Agio z Capui (992–993) a Jan IV. z Piacenzy (988–997)³³ a tridentský biskup Renvard (992–1004) spolu s opaty montecasinským, korvejským, lüneburským, merseburským a blíže neurčitelným opatem Lantbrechtem. Dále byli přítomni také Ota III. se svou babičkou císařovnou Adelaidou a se svou sestrou abatyší Matyldou spolu s četnými saskými šlechtici.³⁴

S výjimkou císařovna důvěrníka Liudolfa Aušpurského,³⁵ dalšího významného dvořana Hildebolda Wormského³⁶ a skupinky italských hostů najdeme zastoupeny biskupy jen ze severní části říše. Odmyslíme-li si navíc ještě nepostradatelného arcibiskupa Willigise, který byl jednak významným dvořanem, jednak halberstadtským metropolitou, zjistíme, že se dokonce jednalo o biskupy pouze z území Saska.

Je dosti pravděpodobné, že blízkost dvora sehrála svou úlohu při pozvání Liudolfa a Hildebolda, jejichž diecéze s Halberstadtem nesousedily. Geografická blízkost a potřeba dobrých vztahů se sousedními diecézemi naopak zřejmě sehrála svou roli v případě Verdenu, Paderbornu i Žiče. Byť Halberstadt a Magdeburg proti sobě stavěl přirozený odpor halberstadtských biskupů proti zmenšení jejich diecéze, s arcibiskupem Gisilhem, který tehdy stál v čele magdeburské provincie, požil obě biskupství společný zájem na zrušení merseburského biskupství.

Jednotlivé oltáře, jejich umístění v kostele a vybavení ostatky stejně jako jejich světitelé jistě nebyli vybráni náhodně. Nejvýznamnější roli hráli kromě hostitele arcibiskupové, zejména mohučský arcibiskup Willigis, králův kancléř a jeden z regentů. Hostitel řadu světitelů zahajuje, Willigis ji uzavírá. Hostitel světlí oltář s relikviemi upomínajícími na Krista, apoštoly a sv. Štěpána Prvomučedníka.³⁷ Willigis kontruje oltářem s relikviemi archandělů a svatých Havla a Martina.³⁸ Severně a jižně od hlavního oltáře se nachá-

etiam Lidolfus Auguste civitatis, Hildebaldus Wormaciensis, Ritharius Paderbornensis, Erpo Fardunensis, Urso Paduane sedis, Hugo Ciciensis, Hildericus Havelbergensis, Rembertus Mikalenburgensis episcopi. Hii **II conbenedictores** domni Halberstadensis episcopi extiterunt. Aderant pretera Agio Capuanus archiepiscopus et Iohannes Placentinus archiepiscopus et Renwardus Tridentinus episcopus“.

33 Neuvádí jej *AQ*.

34 *Gesta episcoporum Halberstadensium*, s. 87: „Abbatess vero Manso Casini monasterii pater, Tidmanus abbas Nove Corbeie, Livezo Lunaburgensis abbas, Otradis Merseburgensis abbas, Lambertus Longensis monasterii institutor, cum aliis plurimis monachis et clericis dedicationi illi cooperati sunt. Interfuit etiam dedicationi huic serenissimus rex Otto III., corona ceterisque regalibus indumentis sollempniter insignitus, qui summa devotione et humilitate baculum suum aureum obtulit ad altare beati Stephani, qui usque hodie in Halberstadensis ecclesia est servatus. Adfuit quoque clarissima Adhilleidis augusta cum sua filia, **regie stirpis gemma perlucida**, Machtilde videlicet Quedlinburgensis ecclesie abbatissa, et nepte sua Hedewiga Geronensis cenobii abbatissa, que bonorum actionum fama illustres sanctum altare precibus almis et munere regio decorabat. Omnes Saxonie principes, dux quoque Bernardus et Ludolfus comes Capuanus plurimique illic convenientes proceres et prefecti cum innumera vulgi multitudine in laudem Dei exultantibus animis et vocibus acclamabant“.

35 *Miracula Adalheide*. MGH SS 4, ed. G. H. Petz, Hannover 1846, s. 645–646: „Omni vero turba, quid hoc portenderet, admirante nec quaerere praesumentem, illa ad euangelicae perfectionis decorem celavit multitudinem secreti dignitatem, solumque Augustensem episcopum, nomine Dudonem, sibi pro vitae meritis familiarem iugique obsequio inhaerentem ...“.

Jeho smrt zmiňují *Annales Quedlinburgenses ad A. 996*, s. 489–490.

36 Srov. rejstřík *Monumenta Germaniae Historica, Diplomata, Otto II. a Otto III.*

37 *Gesta episcoporum Halberstadensium*, s. 87–88: „Consecravit autem dominus **Hildewardus maius altare sancte et individue Trinitati primoque suo militi Stephano adorans** ilud quasi caput sponse pro duodecim lapidum compositione duodenaria episcoporum unctione ...“.

38 *Tamtéž*, s. 88: „**Supremum altare dedicavit Wilegisus Moguntine sedis archiepiscopus** in honore sanctorum archangelorum Mychaelis, Gabrielis, Raphaelis et omnium civium supernorum, altare vero in honore eorundem et insuper in memoriam beati Martini episcopi et sancti Galli confessoris, in quo et **condidit** reliquias Georgii, Blasii, Castorii“.

zející oltáře byly svěřeny magdeburskému³⁹ a hamburskému⁴⁰ arcibiskupovi. Magdeburský arcibiskup přitom svému oltáři daroval veškeré relikvie, takže následně skladbou uctívaných světců, mezi nimiž dominuje sv. Mořic, odkazoval k magdeburskému kostelu. Totéž se dá říci i o ostatních oltářích a jejich světitelích – i zde lze odhalit zjevné vazby mezi Hamburkem a sv. Willehadem,⁴¹ Paderbornem a sv. Liboriem,⁴² mezi Verdenem a sv. Klimentem (?),⁴³ sv. Sixtem a sv. Felicissimem v případě Žiči⁴⁴ nebo sv. Oldřichem a Aušpurkem.⁴⁵ Je to ostatně pochopitelné, neboť i zde světitelé vystoupili rovněž v úloze donátorů a patronů nově dostavěného kostela – dary a společná účast na církevním rituálu se tak staly pojivem, společným svědectvím, jež mělo do budoucna posilovat i legitimitu halberstadtského biskupství a jeho hranic.⁴⁶ Darované ostatky přitom nereprezentovaly jenom samotné světitele, utvářely také vazby k jejich kostelům, k jejich biskupstvím a ke komunitám, jež zastřešovaly a sdružovaly.⁴⁷

Jedno však je jisté: do sítě vztahů se vevázaly i václavské ostatky a musely tedy patřit uznávanému světci, aby představovaly hodnotný dar. Hildebold je mohl získat jen prostřednictvím kontaktů, a to buď přímých, nebo zprostředkovaných otonským dvorem – ostatky mohly být původně darovány některým z Přemyslovců nebo pražským biskupem císaři nebo jeho rodině, aby byly následně přerozděleny mezi významné dvořany (nelze pochopitelně ani vyloučit, že je Hildebold získal z Tegernsee jako výraz vděku za případnou intervenci u dvora). To by byl další důkaz určitého zapojení dnešního českého prostoru do „říšských“ církevně-politických vazeb již v 10. století, jež odpovídá i obrazu přemyslovských knížat v pramenech 10. věku – ti jsou popisováni jako stojící na pomezí „barbarského“, vnějšího prostoru a prostoru domácího. Přemyslovská knížata a pražští a olomoučtí biskupové se přitom do těchto vazeb nezapojovali pouze dary ostatků a účastí na říšských sjezdech, avšak také podporou společných světců, a to i takového, jehož

39 *Tamtéž*, s. 87: „Ad meridianam plagam huius altaris venerandi Giselarius Magdeburgensis archiepiscopus dedicavit altare in honore beatorum martirum Mauricii, Exuperii, Candidi, Innocencii et Vitalis totiusque eorum exercitus reverendi, quod et **dotavit** veste sancti Mauricii, reliquiis vero Exuperii, Candidi, Innocencii et Vitalis“.

40 *Tamtéž*, s. 87: „Ad aquilonem precipui altaris Lievezo Hamaburgensis archiepiscopus consecravit altare in honore beatorum Viti, Iustini, Ciriaci, in quo **condidit** eiusdem reliquias Ciriaci, Eustachii, Longini militis et Willehadi episcopi, in cuius etiam memoria idem altare dedicatum est“.

41 Srov. předchozí pozn.

42 *Tamtéž*, s. 87–88: „In septentrione ad ianuam episcopalis cubiculi Retharius Paderbornensis episcopus consecravit altare in honore sancti Dyonisii et sociorum eius, sanctique Liborii confessoris, in quo **posuit** reliquias Dyonisii, Prothi et Iacincti et Mathalberte virginis“.

43 *Tamtéž*, s. 87–88: „Ad ianuam monasterialis claustris versus austrum Erpo Fardunensis episcopus consecravit altare in honore **sancti Clementis** pape et martiris et sancte Cecilie, in quo **posuit reliquias Clementis**, et martirum Georgii, Marcelli et Marcelliani“.

44 *Tamtéž*, s. 87–88: „Ad occidentem ecclesie in altioris chori medio consecravit altare **Hugo Ciciensis episcopus** in honore martirum Sixti et Felicissimi et Agapiti et Ianuarii“.

45 *Tamtéž*, s. 88: „Ad aquilonem vero **Ludolfus Augustensis episcopus** dedicavit altare in honore sanctorum martirum Sebastiani, Bonifacii, Magni, Othelrici et sancte Afre, cui **inclusit** reliquias Sebastiani, Pantaleonis, Iulii et Basilisse“.

46 K významu darů v archaických společnostech stále inspirativní Marcel MAUSS, *Esej o daru, podobě a důvodech směny v archaických společnostech*, Praha 1999; s dalšími vhledy také Maurice GODELIER, *The Enigma of the Gift*, Chicago – Cambridge 1998. K integrativní funkci daru ve středověku Philip GRIERSON, *Commerce in Dark Ages: a Critique of the Evidence*, Transactions of the Royal Historical Society, 5th ser., 9, 1959, s. 123–140; Barbara H. ROSENWEIN, *The Family Politics of Berengar I, King of Italy (888–924)*, Speculum 71, 1996, s. 247–289.

47 Patrick GEARY, *Furta Sacra: Thefts of Relics in the Central Middle Ages*, Princeton 1978.

svatost vešla ve známost nedávno, sv. Oldřicha.⁴⁸ Podíl na tom jistě mělo i složení kléru pražské diecéze, v jehož čele stál většinou „cizinec“, případně osoba, která musela své vzdělání získávat dlouholetým pobytem v některé z říšských katedrálních škol. Nejinak tomu bylo jistě i u části kněžstva.

Snáže lze posoudit zprávu, týkající se slavnostního svěcení katedrály v Bamberku roku 1012.⁴⁹ Popisuje ji poměrně podrobně *Dedicatio ecclesiae s. Petri Babenbergensis*⁵⁰ a uvádí kromě prvního bamberského biskupa účast šesti arcibiskupů, Heriberta Kolínského, Megingauda Trevírského, Erkenbalda Mohučského, Hartwiga Salcburského, Tagina Magdeburského, aquilejského patriarchy Jana a konečně ostrřihomského arcibiskupa Astrika;⁵¹ ve výčtu chyběl z říšských arcibiskupů pouze hamburský metropolita Lievizo I. Pravý oltář na východní straně, vysvěcený salcburským arcibiskupem Hartvikem, obsahoval kromě jiného blíže nespécifikované ostatky sv. Václava a sv. Vojtěcha.⁵²

Slavnost ovšem byla roku 1021 v Bamberku zinscenována podle odlišného klíče než v případě Halberstadtu. Ostatky v jednotlivých oltářích zřejmě reprezentovaly jednotlivá sufragánní biskupství a arcidiecéze jenom nepřímo a vazbu mezi ostatky, jejich donátory a biskupstvími, jež zastupovali, tak již nelze vysledovat. Například Ruodbert či Jimram, jejichž ostatky spočinuly v Hartvikem svěceném oltáři, bezpochyby patřili k patronům Salcburku, respektive sufragánního biskupství v Řezně, avšak pražské biskupství již několik desetiletí pod obedienci Salcburku nespádalo. Totéž platí i o ostatcích sv. Oldřicha, které by se zdály zastupovat Augšpurk – i ty nalezneme v oltáři svěcené Hartvikem, ačkoli byl Augšpurk podřízen mohučským arcibiskupům. Arcibiskupové tedy zřejmě v průběhu slavnosti vystupovali jako vrcholní reprezentanti říšské církve a dodávali tak na legitimitě nově vznikajícímu a králem silně protežovanému biskupství.⁵³

48 Gerhard von Augsburg, *Vita Sancti Uodalrici. Die älteste Lebensbeschreibung des heiligen Ulrich. Editiones Heidelbergenses* 24. Ed. W. Berschin und A. Häse, Heidelberg 1993, kap. 21, s. 422–423.

49 *Annales Quedlinburgenses ad A. 1012*, s. 532–533: „In Babenbergensi castello Franciae dedicatio ecclesiae facta est, 10. anno regni Henrici regis, 2. non. Maii, XXXVI episcopis in id operis destinatis“. *Annales Wirzburgenses ad A. 1011*. MGH SS 2. Ed. G. H. Pertz, Hannover 1829, s. 242: „Hoc anno Babenbergensis ecclesie dedicatio facta est, 46 episcopis in id operis destinatis“. *Lamperti Hersfeldensis monachi Annales ad A. 1012*. MGH SRG [38]. Ed. O. Holder-Egger, Hannover – Leipzig 1894, s. 50: „Aecclesia maior in Babenberg ab Eberhardo primo eiusdem sedis episcopo consecrata est“. *Benedicti Minoritae dicti Chronica et eius continuatio ad A. 1011*. Ed. L. Dušek, in: J. Kloczowski (ed.), *Zakony franciszkańskie w Polsce I. Franciszkanie w Polsce średniowiecznej*, 2–3. Kraków 1992, s. 336: „Dedicatio Pragensis (!) ecclesie a triginta sex episcopis dedicatur“. Zda byla tato skutečnost v Čechách známa, lze jen obtížně rozhodnout, neboť Ladislav DUŠEK, *Kronika tzv. Beneše Minority a její pokračování*, *Minulostí západočeského kraje* 26, 1990, s. 46–47 dokazuje, že kronika Frutolfa z Michelsbergu byla redaktory českých letopisů využita až v půli 13. století.

50 *Dedicatio ecclesiae S. Petri Babenbergensis*, in: *Epistolae Bambergenses* 3. *Monumenta Bambergensia*. *Bibliotheca rerum Germanicarum* 5. Ed. P. Jaffé, Berlin 1869, s. 479–481.

51 *Dedicatio ecclesiae S. Petri Babenbergensis*, s. 479–481.

52 *Dedicatio ecclesiae S. Petri Babenbergensis*, s. 480–481: „Dextrum altare orientalis consecravit Hartvicus Salzbürgensis archiepiscopus in honorem sanctorum Nicolai, Adalberti, Emerammi, Venzeszlai, Ruodberti, Erhardi. Reliquie vero in eodem posite sunt Burchardi confessoris, Ruodberti confessoris, Erhardi, Severini, Panthaleonis, Wenzeszlai martiris, Wunnibaldi, Galli, Othmari, Columbani, Uodalrici, Briccii, Wicberti confessoris, Severi confessoris, Valentini confessoris, Adalberti martiris“.

53 Srov. Bernd SCHNEIDMÜLLER, *Die einzigartig geliebte Stadt – Heinrich II. und Bamberg*, in: J. Kirmeier – B. Schneidmüller – S. Weinfurter et al. (Hrsg.), *Heinrich II. 1002–1024, Augsburg 2002*, s. 30–51. Práce Renate BAUMGÄRTEL-FLEISCHMANN, *Der Bamberger Dom. Die Umgestaltung des Innenraums und die Entwicklung der festen Ausstattung bis zum Ende des Mittelalters*, in: F. Kohlschein – P. Wünsche (Hrsg.), *Heiliger Raum. Architektur, Kunst und Liturgie in mittelalterlichen Kathedralen und Stiftskirchen*, Münster 1998, s. 59–99 mi bohužel nebyla přístupná.

Slavnostní vysvěcení kostela sv. Serváce v Quedlinburgu⁵⁴ popisuje zpráva k roku 1021, srovnatelná svým rozsahem a podrobností s líčením *Gest* a *Dedicatio*, neboť se rovněž nespokojuje s výčtem účastníků, ale vypočítává polohu jednotlivých oltářů v rámci kostela, jejich zasvěcení i konkrétně přítomné ostatky a také zmiňuje jejich světitele.⁵⁵ Bohužel ani tento výčet není úplný: právě u jižního oltáře v západním chóru totiž chybí zmínka o světicím biskupovi. Zajímat by nás měl už z toho důvodu, že právě tento oltář byl mimo jiné zasvěcen sv. Václavovi, a to přesto, že jeho ostatky neobsahoval.⁵⁶

Quedlinburský klášter již tehdy stál za zenitem své někdejší slávy a jeho vazby na vládnoucí dynastii zesláby. Přesto se slavnosti zúčastnil arcibiskup Gero Magdeburský, který byl světitelem druhého nejvýznamnějšího oltáře, spolu s biskupy Arnulfem Halberstadtským, Meinwerkem z Paderbornu a Eliwardem Míšeňským. Výběr světitelů upomíná spíše na halberstadtskou slavnost – i této byl aktivně účasten biskup halberstadtské diecéze, v níž Quedlinburg ležel, spolu s biskupy z okolí. *AQ* ovšem ještě zmiňují přítomnost „*biskupů a šlechticů celého království*“ a zejména císařského páru, který údajně klášter bohatě obdaroval.⁵⁷ Rozsáhlý soupis relikvií a patrocinií ovšem bez velmi důkladného studia neumožňuje odhalit systém, dovoluje jen usuzovat na určitou popularitu některých světců i to, že Václav mezi ně počátkem 11. století patřil.

Výsledky dílčích rozborů ukazují, že sv. Václav náležel na konci 10. a počátkem 11. století v říši mezi respektované světce. Na základě odhalení vnitřní struktury zpráv o svěcení kostelů, díky nimž jsme o této účtě informováni, se také ukazuje, že alespoň ve dvou případech mohla účta k němu odkazovat k českému prostoru a přispívat k jeho symbolickému začlenění do systému říšské církve a říše vůbec. K hlubšímu pochopení mechanismů jejího šíření však může přispět až poznání rukopisného dochování nejstarších václavských legend, prozkoumání říšských kalendárií, ale také poznání obrazu obyvatel Čech v říšských kronikách 10.–12. století, jež však již bude předmětem mých dalších studií.

Příspěvek vznikl v rámci prací na projektu P405/12/0625.

54 O významu této fundace viz alespoň Joachim EHLERS, *Heinrich I. in Quedlinburg*, in: G. Althoff – E. Schubert (Hrsg.), *Herrschaftsrepräsentation im ottonischen Sachsen*, Sigmaringen 1998, s. 235–266.

55 *Annales Quedlinburgenses ad A. 1021*, s. 561–566.

56 *Tamtéž*, s. 565: „In occidentali parte altare australe in honore sancti Remigii, sancti Cyriaci martyris et sociorum eius, sancti Sisti papae et martyris, sanctorum Iohannis et Pauli, sanctorum 4 coronatorum, sancti Bonifacii et sociorum eius, sancti Kiliani sociorumque eius, sancti Donati martyris, **sancti Wenceslavi martyris**, sancti Anastasii papae, sancti Innocentii, sancti Magni martyris, sancti Lamberti martyris, sancti Magni confessoris, sancti Odalrici, sancti Sixti, sancti Arnulfi, sancti Meinulfi, sancti Gundulfi, sancti Liutgeri, sancti Wigberti martyris, sancti Maximini, sancti Valerii, sancti Eucharii, sancti Ludovici, sancti Paulini Treverensis, sancti Paulini Nolanae civitatis episcopi, qui pro filio viduae se tradidit servituti, sancti Ethelberti, sancti Martini confessoris, sancti Metroni, sancti Zenonis. In hoc ipso altari continentur reliquiae sancti Donati martyris, sancti Quintini martyris, sancti Materniani confessoris, sancti Adulfi confessoris, sancti Germani confessoris, sanctorum virginum de Colonia.“ Pomoc nám zde neposkytnou ani královské listiny, neboť v *Diplomata Heinrici II.*, Monumenta Germaniae Historica, Diplomata 3, ed. H. Bresslau, Hannover 1900–1903, č. 448, s. 570, vystavené roku 1021 v Quedlinburgu širší výčet petentů nenalezeme.

57 *Annales Quedlinburgenses ad A. 1021*, s. 561, 566.

Přemyslid dependencies, St. Wenceslas and the Empire

St. Wenceslas and relations between the empire and the Přemyslid realm is a topic widely discussed by Czech historians. The author of this study points out a possible link between these two problematic spheres, by analysing the festivities accompanying the consecration of three important churches, those of Halberstadt, Bamberg, and Quedlinburg, in the empire at the turn of the 10th and the beginning of the 11th century.

These festivities differ in terms of the guests who attended and the relics – those at Quedlinburg and Halberstadt were predominantly attended by bishops from the neighbouring areas and the sets of relics consist of gifts of the consecrators whose bishoprics they represented; in the case of Bamberg the six archbishops probably represented the imperial church as a whole.

Despite these differences, it is clear that the use of the *patrocinium* of St. Wenceslas and the placement of his relics show how widely this saint was revered throughout the empires, and creates a link between the empire and the Bohemian church, or the empire and the Přemyslid dependencies, at the very least on two levels: partly as the subject of a gift it creates a link between the beneficiaries, sadly, however, anonymous imperial officials and, in our case, again an unknown donor, and partly represents the patron of the Přemyslid realm in Bohemia as a whole, which he was helping to form.

Morava knížete Břetislava I.*

Moravia under Duke Břetislav I

MARTIN WIHODA

This study is devoted to the reign of Duke Břetislav (1035–1055), particularly to this duke's relationship to Moravia, to which great importance was attached in the past. Břetislav I was particularly credited with the establishment of a new network of castles which he used to control Moravia as a conquered land. An unbiased analysis of the written sources, however, has shown that the importance of Břetislav's reforms has generally been overestimated, partly as Moravia was conquered only in around 1030, and partly (and especially) because the system of castles was unable to control the country as a whole.

Middle Ages – Czech lands – 11th century – Moravia – Duke Břetislav I

S vládou knížete Břetislava a zejména pak s jeho moravskými léty je spojována „velká změna“, k níž Barbara Krzemieńska poznamenala, že se všeobecně soudí, že kníže Břetislav I. vybudoval síť hradů, včetně „založení či obnovení“ Olomouce, Brna a Znojma.¹ A přestože pouhý předpoklad, že Břetislav zanechal na Moravě výrazný otisk, nelze přijmout jako věcně spolehlivý návod k výkladu zemských poměrů před rokem 1055, trvalým opakováním nabyl povahy téměř nezvratné jistoty. Snad také proto se v historickém povědomí usadila myšlenka, že kníže položil základy zemské správy v podobě dobře propojené soustavy deseti, možná až patnácti hradů, k nimž se vážala břemena, dávky a platy hradskeho lidu.²

Obdobně lukrativní, ale věcně překonané kořistění státního aparátu mělo za Břetislava ustoupit náročnějším úkolům. Kníže proto od svých počátků dbal na posílení hradské správy, která měla zajistit celoplošné utahování daňového šroubu, a Morava jako dobytá země přímo vybízela k ukládání věcných břemen. Zdejší vývoj tak údajně v mnohém předcházela českým poměrům, kde „státní“ moc musela vyvinout větší úsilí, než dosáhla

* Tato studie byla odevzdána do tisku v roce 2009 a její podstatné části byly zapracovány do monografie Morava v době knížecí 906–1197, Praha 2010.

¹ Barbara KRZEMIENSKA, *Břetislav I. Čechy a střední Evropa v první polovině XI. století*, Praha 1999², s. 86–87.

² Josef ŽEMLIČKA, *Čechy v době knížecí (1034–1198)*, Praha 2007², s. 44.

úplné kontroly nad zemí a lidem, přičemž Břetislavovi dědicové mohli vysávat moravské provincie snadněji než české jádro.³

Odkud však víme, že se na Moravě snaže prosazoval tlak knížecí administrativy,⁴ když mezi historiky nepanuje shoda ani v otázce, kdy byla Morava připojena k Čechám? V české literatuře zdomácněl závěr Barbary Krzemiéńskiej, že mír, který v Budyšině 30. ledna roku 1018 odpřísáhl král Jindřich II. a Boleslav I. Chrabrý, zpochybnil význam Moravy v obraně piastovských držav, což nepoměrně slabšímu knížeti Oldřichovi dovolilo, aby záhy, možná již v létě 1019, zabral moravské hrady.⁵ Druhý názorový proud spojuje dobytí Moravy s rokem 1029, kdy Měšek II. bojoval v Lužici s králem Konrádem II.⁶ a zbytek jeho sil byl vázán v Haliči, kterou napadla kyjevská knížata Jaroslav a Mstislav.⁷

Nutno si přiznat, že ani jedné úvaze nechybí důvtip a obě také (bezezbytku) odpovídají soudobé mocenské situaci. A připomeňme si dále, že časnou dataci podporuje řada nepřímých důkazů, na něž upozornili Jaroslav Dřímál⁸ nebo Václav Chaloupecký.⁹ Odtud také zajímavý postřeh, že se Kosmas často pletl v letopočtech, ovšem dílčí příběhy převyprávěl ve správném pořadí, a pakliže únos kněžny Jitky, po němž se snoubenci odebrali na Moravu,¹⁰ zasadil mezi investituru (1018) a smrt (1023) biskupa Ekkeharda, muselo dojít k dobytí země nedlouho po roce 1018.¹¹

Můžeme tedy přijmout konec druhé dekády jako mocenský předěl v dějinách Moravy? Snad, ale ještě dříve by mělo zaznít, že ani umně hájené domněnky nesmí odporovat výpovědi pramenů. Pomineme-li však mladší (odvozené) kompilace, potom jejich výčet zahrnuje pouhé dva spisy, Kosmovu kroniku a svod vzniklý na Klášterním Hradisku, přičemž obě dílny přešly prvních deset let Břetislavovy vlády mlčením. Svatovítský děkan si vystačil s glosou, že mladý kněžic převzal Moravu z rukou svého otce,¹² aby v jiné souvislosti upřesnil, že to nebyl nikdo menší než Břetislav I., kdo onu zemi opanoval jako první (*primus dominio suo subiugavit*).¹³ Zjevný protimluv se pokusila vysvětlit Barbara Krzemiéńska, když odkázala na Břetislavovo zakladatelské dílo, které mělo vytěsnit zásluhy knížete Oldřicha.¹⁴ Budiž, ovšem proč Kosmas neztratil jediné slovo o jeho údajně

³ *Tamtéž*, s. 353.

⁴ *Tamtéž*, s. 407.

⁵ Barbara KRZEMIÉŃSKA, *Politický vzestup českého státu za knížete Oldřicha (1012–1034)*, Československý časopis historický (dále „ČsČH“) 25, 1977, s. 246–272, zde s. 249–250; zevrubně TÁŽ, *Wann erfolgte der Anschluß Mährens an den böhmischen Staat?*, *Historica* 19, 1980, s. 195–243 a TÁŽ, *Břetislav I.*, s. 66–87.

⁶ Gerard LABUDA, *Mieszko II król polski (1025–1034). Czasy przelomu w dziejach państwa polskiego*, Kraków 1992, s. 62–77.

⁷ TÝŽ, *Utrata Moraw przez państwo polskie w XI wieku*, in: E. Maleczyńska – K. Maleczyński (edt.), *Studia z dziejów polskich i czechosłowackich I*. Wrocław 1960, s. 93–124. Jeho závěry nověji podpořil Ján STEINHÜBEL, *Nástupcovia Štefana I. v bojoch o uhorský trón*, *Historický časopis* (dále „HC“) 48, 2000, s. 585–605, zde s. 593.

⁸ Jaroslav DŘÍMÁL, *Připojení Moravy k českému státu za knížete Oldřicha*, *Časopis Matice moravské* (dále „ČMatMor“) 68, 1948, s. 22–49.

⁹ Václav CHALOUPECKÝ, *Kdy byla Morava připojena k českému státu*, *Český časopis historický* (dále „ČČH“) 48–49, 1947–1948, s. 241–247.

¹⁰ *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum I.40*, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum, Nova series* (dále „MGH SRG NS“) II, s. 75.

¹¹ Starší názory přehledně shrnula Marzena MATLA-KOZŁOWSKA, *Pierwsi Przemysłidzi i ich państwo (od X do połowy XI wieku). Ekspansja terytorialna i jej polityczne uwarunkowania*, Poznań 2008, s. 400–405.

¹² *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum I.40*, *MGH SRG NS II*, s. 75.

¹³ *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum III.34*, *MGH SRG NS II*, s. 205.

¹⁴ B. KRZEMIÉŃSKA, *Břetislav I.*, s. 87.

velkolepých reformách, vlastně proč z Břetislavova života zmizelo vše moravské? Že se zde narodil Břetislavův syn Spytihněv a že v roce 1029 (správně 1030) pronikl z Moravy až k Ostřihomi, zaznamenali pouze na Hradisku u Olomouce.¹⁵

Soubor dílčích relací doplňuje zpráva, že moravská hotovost hájila za války roku 1040 severozápadní přístupy do Čech¹⁶ a náš výčet uzavírá poznámka, že Břetislav rozdělil Moravu na dva díly mezi Vratislava, Konráda a Otu.¹⁷ Chatrná bilance tak sice vylučuje sebevědomé soudy, ale přesto by nemělo zapadnout, že se všechny dnes známé příběhy staly po roce 1029. Dokonce i Spytihněv, jehož Kosmas výslovně označil za prvorozeného (*primogenitus*),¹⁸ se měl narodit v roce 1031,¹⁹ zhruba deset let po údajném sňatku. Bylo snad manželství dlouho bezdětné nebo první děti zemřely v útlém věku? Měl snad kníže dcery (o nichž nevíme zhola nic), než se dočkal prvního mužského potomka a vzápětí čtyř dalších synů?

Patrně by ale stačilo připustit, že Morava padla do rukou knížete Oldřicha někdy kolem roku 1029 a do stejné doby posunout manželství knížete Břetislava I.²⁰ Obratem by zmizely veškeré, prameny neprokazatelné i namnoze přemrštěné dohady o reformách, jejichž zásluhou byla země připoutána k soustavě dědičných přemyslovských držav. Přesto se Morava změnila, byť v jiném smyslu. Zdá se, že právě za Břetislava I. získala prostorovou stabilitu.

Dlouhou cestu k nové (vrcholně středověké) Moravě však vroubily porážky a nezdar. Zatímco ještě za Boleslava Chrabrého se zemská hranice (volně) přimykala k Dunaji²¹ a kníže Břetislav dokázal obsadit jakousi pevnost markraběte Adalberta, za války roku 1041 bavorský sbor pod vedením Adalbertova syna Liutpolda dobyl ono sídlo (*urbs*) zpět a nadto se zmocnil bohaté kořisti na lidech a dobytku. Do zajetí padl rovněž syn hradskeho správce a poté, co byl hrad srovnán se zemí, Liutpoldův doprovod vydrancoval okolní statky.²² Náš jediný pramen, altašský letopisec, si bohužel vystačil s obecným postřehem, že se bojovalo na hranici české a bavorské marky (*in terminis marcharum Boemiae ac Boiariae*). Taktický plán římského krále Jindřicha III. však naznačuje, že Liutpold zaútočil na jižní hranu Břetislavovy domény, možná přímo na Moravu, a zřejmě ovládl (celý) severní břeh Dunaje až po Dyji. Nejspíš právě tehdy začal platit Kosmou popsáný stav, že Moravu a Rakousy nerozlučuje hvozď anebo hory, nýbrž rovinou tekoucí říčka Dyje,²³ k čemuž dodejme, že Liutpoldův zábor převzal do přímé správy královský dvůr, jenž zde zřídil novou marku a nejpozději od roku 1045 podporoval osazování tohoto koutu velkorysými donacemi.²⁴

¹⁵ *Annales Gradicensis et Opatowicenses*, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores (dále „MGH SS“) XVII, s. 647.

¹⁶ *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum II.11*, MGH SRG NS II, s. 98–99.

¹⁷ *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum II.15*, MGH SRG NS II, s. 105.

¹⁸ *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum II.1*, MGH SRG NS II, s. 82; II.14, MGH SRG NS II, s. 103.

¹⁹ *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum I.41*, MGH SRG NS II, s. 77.

²⁰ Že první kapitoly Břetislavova života byly vystavěny na „důkazu kruhem“, nověji prokázal Miroslav LYSÝ, *Politika českého knížete Břetislava I. (1035–1055) voči Uhorsku*, HČ 52, 2004, s. 451–467, zde s. 452–454.

²¹ Lubomír HAVLÍK, *K otázce hranice jižní Moravy v době Boleslava Chrabrého*, in: E. Maleczyńska – K. Maleczyński (ed.), *Studia z dziejów polskich i czechosłowackich I*, Wrocław 1960, s. 73–91.

²² *Annales Althenses maiores*, MGH SRG [4.], s. 28. Dobový mocenský kontext zevrubně probrala Barbara KRZEMIENSKA, *Boj knížete Břetislava I. o upevnění českého státu (1039–1041)*, Praha 1979.

²³ *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum II.35*, MGH SRG NS II, s. 131.

²⁴ Přehledně Hans HIRSCH, *Die Entstehung der Grenze zwischen Niederösterreich und Mähren*,

Shodným způsobem se Kosmas mohl vypořádat s poměry na východní Moravě, neboť ani tady řeka nerozlučovala, nýbrž hlavně spojovala. Že něco málo tušil, dokazuje krátká vysvětlující poznámka k roku 1055, že Břetislav I. zemřel uprostřed příprav k tažení do Uher a že výpravě předcházela dvě vítězství.²⁵ Vzdálené počátky východní politiky pražského dvora však sahaly hlouběji, do Břetislavových vladařských počátků, přičemž osobní vztah knížete k arpádovské doméně přesahoval prostý obzor válečných operací. Vynikající úspěch Břetislav zaznamenal roku 1030, kdy z Moravy napadl a zpus-tošil rozsáhlé území po Ostřihom²⁶ a jen nezdar říšské expedice pod vedením krále Kon-ráda II. přinutil české (nebo moravské?) oddíly k ústupu.²⁷ O čtyři léta později bylo vše jinak a mladý kněz si pro vážné neshody s vlastním otcem zvolil dráhu vyhnance.²⁸ Zdá se, že ochranu našel právě v Uhrách, kde se mohl spřátelit s nástupcem krále Štěpána Petrem a bezděky tak položil základy neobvyklého spojení, jež se osvědčilo za česko-říšských válek v letech 1039 a 1040.²⁹

Barbara Krzemieńska usoudila, že uherský král Petr podporoval Břetislava z titulu své závislosti, které si měl všimnout letopisec v bavorském Altaichu.³⁰ Příslušná pasáž zní ovšem jinak. Petr měl utiskovat vše dobré, naslouchal radám bezbožných a pomáhal českému knížeti, jenž se vzbouřil proti svému pánu (*suo seniori*), který je „naším králem“ (*id est nostro regi*).³¹ Neměl tedy na mysli Břetislava jako seniora krále Petra, nýbrž leníka krále Jindřicha III., což také odpovídalo právní vazbě českého knížete na říšský dvůr. Přítomnost uherských posil na bojišti proto nesouvisela s vazalitou, ale s dobově podmíněnými zájmy, které zmizely s pádem krále Petra v roce 1041, jehož na trůnu vystřídal Samuel Aba.³²

Jen o něco později kapituloval i kníže Břetislav. Před Pražským hradem se zavázal, že králi Jindřichovi vyplatí osm tisíc marek královského počtu, nahradí škody, propustí zajatce a odstraní záseky, aby se říšská hotovost mohla vrátit domů, a na důkaz dobré vůle odevzdal do rukojemství svého syna a čtyři mladé urozence. Ještě před koncem října se skutečně ohlásil na dvorském sjezdu v Řezně, a přestože hledal spojence i přímluvce mezi knížaty, musel stanout bos před Jindřichem III. a nejspíš v kajícnickém rouše prosit o roz-hřešení a odpuštění. Větší altašský svod nám prozrazuje, že po radě údajně pohnutých knížat byl Břetislav vzat na milost a že mu Jindřich III. vrátil moc a vládu v Čechách. Pak došlo na přísahu věrnosti, v níž český kníže (*quam miles seniori esse deberet*) veřejně slíbil, že bude přítelem Jindřichových přátel a nepřítelem jeho nepřátel.³³

Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung 1, 1937, s. 856–866; nebo Ladislav HOSÁK, *Moravsko-rakouská hranice v středověku. Z Prolegomen k Historickému atlasu ČSR*, Časopis Společnosti přátel starožit-ností 68, 1960, s. 68–80, zde s. 72–78.

25 *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum II.13*, MGH SRG NS II, s. 101.

26 *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum I.41*, MGH SRG NS II, s. 76. Obdobně, jen se špatným vroče-ním *Annales Gradicensis et Opatowicenses*, MGH SS XVII, s. 647.

27 B. KRZEMIENSKA, *Břetislav I.*, s. 147–150 se sice pokusila dokázat, že český kníže jednal samostat-ně, nicméně její výklad důvodně zpochybnil M. LYSÝ, *Politika českého knížete a Břetislava*, s. 455–458.

28 *Annales Hildesheimenses*, MGH SRG [8.], 38. Dále viz B. KRZEMIENSKA, *Politický vzestup*, s. 264–269.

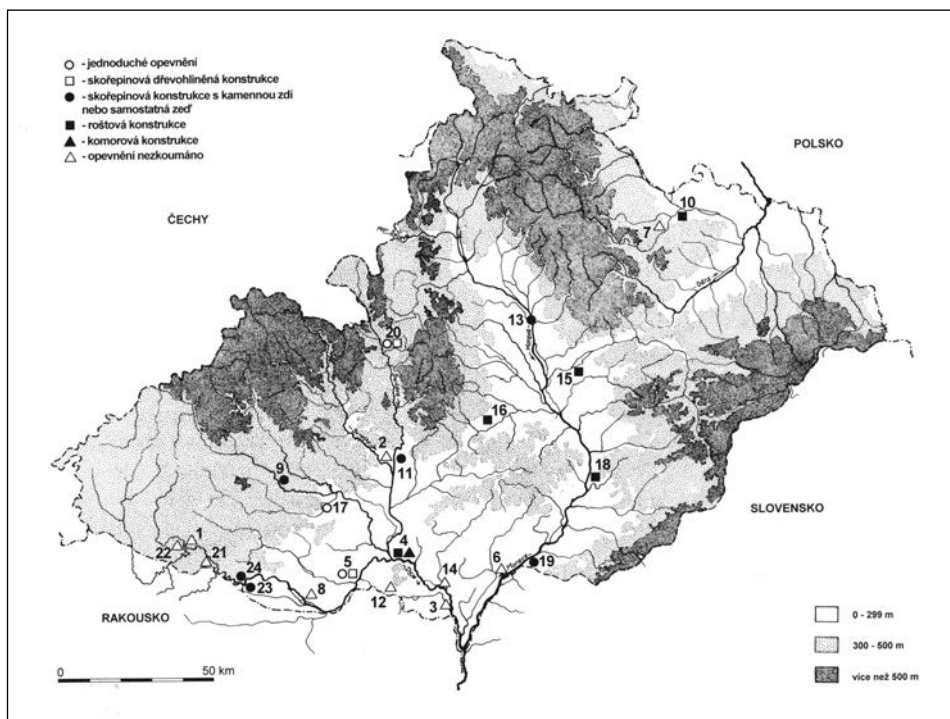
29 M. LYSÝ, *Politika českého knížete a Břetislava*, s. 459–461.

30 B. KRZEMIENSKA, *Břetislav I.*, s. 263–264.

31 *Annales Altahenses maiores*, MGH SRG [4.], s. 25.

32 Zevrubně J. STEINHÜBEL, *Nástupcovia Štefana I.*, s. 585–605.

33 *Annales Altahenses maiores*, MGH SRG [4.], s. 27–28. Přehledně Martin WIHODA, *Obtížné příbuzen-*

Obr. Morava knížete Břetislava I. 1 – Bítov, 2 – Brno, 3 – Břeclav, 4 – Dolní Věstonice (Strachotín), 5 – Drnholec, 6 – Hodonín, 7 – Hradec u Opavy, 8 – Hrádek, 9 – Kramolín, 10 – Kylešovice, 11 – Líšeň (Staré Zámky), 12 – Mikulov, 13 – Olomouc, 14 – Podivín, 15 – Přerov, 16 – Zelená Hora, 17 – Rokytaná, 18 – Spytihněv, 19 – Sudoměřice, 20 – Svitávka, 21 – Vranov, 22 – Vysočany, 23 – Znojmo, 24 – Znojmo-Hradiště. Podle R. Procházky 2009, s. 259, obr. 176.

Fig. Moravia under Prince Břetislav I. After Procházka 2009, p. 259, fig. 176.

Břetislav uznal svou lenní podřízenost a následujícího roku vyslyšel Jindřichův pokyn a přivedl do Uher vojsko hodné krále (*copia, quae regem decuerat*). Snad právě rada českého knížete ovlivnila směr tažení, neboť říšsko-české oddíly sledovaly severní břeh Dunaje (*ex aquionali parte Danubii*) a navzdory překážkám se zmocnily natolik velkého území, možná dokonce celého Nitranska, že se začalo uvažovat o návratu krále Petra. Říšskému chráněnci však chyběla veřejná podpora, a proto dal Jindřich III. přednost synovci krále Štěpána, jehož mu (opět) doporučil český kníže.³⁴

Nový správce prožil několik let v Čechách, takže na Nitransku vznikl jakýsi spřátelený protektorát. Ne nadlouho. Snad ještě na konci léta přešel Samuel Aba do protiútoky a vytlačil nepřátelské posádky za hranice. Uherské záležitosti se tak posunuly do bodu, v němž započalo tažení roku 1042, a ke zvratu došlo až 5. července 1044 v krvavé bitvě

stvi. Konflikty a smířování přemyslovských knížat, in: M. Nodl – M. Wihoda (ed.), Rituál smíření. Konflikt a jeho řešení ve středověku, Brno 2008, s. 71–83, zde s. 71–72.

³⁴ *Annales Altahenses maiores*, MGH SRG [4.], s. 31–32. Další souvislosti shrnul Richard MARSINA, *Údelné vojvodstvo na Slovensku*, Zborník Slovenského národného múzea 81, 1987 (História 27), s. 199–211.

u Menfö. Do kampaně se nějak zapojil i Břetislav I., ovšem dále již není jasné, zda Češi bojovali přímo se Samuelem Abou nebo (jako obvykle) plenili severní Podunají.³⁵ Český kníže překročil řeku Moravu ještě jednou, a to roku 1051, kdy samostatným výpadem na Nitransko podpořil hlavní říšské síly na jižním břehu Dunaje,³⁶ a do Uher se chystal rovněž v prvních týdnech roku 1055.³⁷

Čtyřnásobné vítězství nad arpádovskými sousedy sice zvýšilo věhlas českého knížete, nicméně naše otázka zní jinak, a sice, proč se Břetislav opakovaně vracel právě na Nitriansko? Miroslav Lysý dospěl k závěru, že byl jen prodlouženou rukou a nástrojem německého dvora, v jehož službách se snažil oslabit moc i vliv arpádovských králů. Rozhodně však odmítl, že by český zájem souvisel se vzpomínkou na říši prvních Boleslavů.³⁸ Možná, ale právě tak nelze vyloučit, že se pokoušel o něco jiného. Že se doslechl o Staré Moravě, která sahala až k Váhu, a v imperiálních plánech viděl příležitost, jak ji obnovit. Neuspěl, či spíše dosáhl nechtěného, neboť za řekou Moravou vznikla jakási země niko- ho, pro niž se ujal název „lucké pole“.³⁹

Jen zanedbatelnou pozornost Břetislav věnoval severní straně moravských držav, které dostatečně chránila nesnadno prostupná a řídce osídlená horská krajina s bažinatým předpolím Moravské brány. Přesto se i tady zapletl do vleklého sporu, když během výpravy do Hnězda roku 1039 zabral a v Řezně o dvě léta později obhájil zisk dvou dříve piastovských regionů.⁴⁰ Ovládl tak vzdálené přístupy na Moravu (a do Čech), a třebaže altašský letopisec neupřesnil, kde by se ony dvě provincie (*duas regiones*) měly hledat, z dalšího běhu událostí je zřejmé, že Břetislav obsadil pevnosti v Poodří.⁴¹ Daný stav platil asi deset let, než kníže Kazimír přiměl české síly k ústupu. Ne bez podmínek. V květnu 1054 se na quedlinburském sjezdu zavázal, že bude Praze odvádět roční tribut v hodnotě 500 marek stříbra a 30 marek zlata⁴² a v českých rukou zůstal také do slezské nížiny vysunutý Hradec.⁴³

Pokusme se nyní obrátit náš krasohled směrem k Moravě, již měl Břetislav I. vtisknout natolik svébytné rysy, že z paměti téměř vymizel Oldřich jako pravý dobyvatel.⁴⁴ Jak vypadala ona „velká změna“, k níž Barbara Krzemieńska uvedla, že dobře známe její výsledek?

35 *Annales Altahenses maiores*, MGH SRG [4.], s. 35, nezávisle *Annales Pragenses*, Fontes rerum Bohemicarum II, s. 377.

36 *Herimanni Augiensis Chronicon*, MGH SS V, s. 130. Mocenské poměry na moravsko-uherském pomezí zevrubně probral Metoděj ZEMEK, *Moravsko-uherská hranice v 10. až 13. století. Příspěvek k nejstarším dějinám Moravy*, Brno 1972, s. 19–49.

37 *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum II.13*, MGH SRG NS II, s. 101.

38 M. LYSÝ, *Politika českého knížete Břetislava*, s. 464–467.

39 Přehledně Jiří MITÁČEK, „*Campus Lucsko*“. *Proměny jedné otázky*, in: L. Galuška – P. Kouřil – J. Mitáček (ed.), *Východní Morava v 10. až 14. století*, Brno 2008, s. 155–166.

40 *Annales Altahenses maiores*, MGH SRG [4.], s. 28: „et nihil plus Bolaniae vel ullius regalis provinciae sibimet submittere, nisi duas regiones, quas ibi meruit suscipere“.

41 Zevrubně B. KRZEMIENSKA, *Boj knížete Břetislava*, s. 67–70 nebo nověji Martin WIHODA, *Mocenský zápas českého a polského státu v 11. a 12. století*, Sborník prací filosofické fakulty brněnské university (dále „SPFFBU“) C 44, 1997, s. 5–14, zde s. 6–7.

42 O Quedlinburku se nezávisle na sobě rozepisují *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum II.13*, MGH SRG NS II, s. 101 a *Annales Altahenses maiores*, MGH SRG [4.], s. 50.

43 Dále viz Pavel KOUŘIL – Dalibor PRÍX – Martin WIHODA, *Hrady českého Slezska*, Brno – Opava 2000, s. 166–198.

44 B. KRZEMIENSKA, *Břetislav I.*, s. 86–87.

Má-li být tímto výsledkem představa, že kníže pokrýl Moravu soustavou nových hradů a že měl Břetislav I. osobní podíl na založení či obnovení tří hlavních moravských sídel Brna, Znojma a Olomouce, potom si musíme přiznat, že se takto nastíněný obraz překrývá s důkazy jen přibližně. Obdobně se nepodařilo prokázat, že přemyslovská knížata nemusela brát ohled na místní zvyklosti, a proto zde mohla jednat mnohem důrazněji než v Čechách. Beze zbytku se tak potvrdilo jen to, že skutečný rozsah Břetislavových reforem zůstává skryt za propastí času.⁴⁵

Těžko se však divit. Před rok 1055 se hlásí hrstka listin, jejichž dikci nelze přeceňovat již proto, že původní smysl propůjčených výsad převrstvily mladší zásahy. Vcelku spolehlivé stopy vedou na Rajhrad, kde kníže Břetislav, snad v místě se starší církevní tradicí (?), založil kolegiátní kapitulou v čele s proboštem.⁴⁶ Nový (nebo obnovený?) ústav vybavil majetky, mezi nimiž byla jakási cela svatého Petra a Pavla na zpustlém hradisku Rajhrad, s trhem v nejbližší osadě a mýtným na mostě tamtéž, s okolními vesnicemi, lesy, loukami a vodami.⁴⁷ Jen o něco málo později měl kníže upřesnit, že kostel na hradě Rajhradském zbudoval pro spásu duše své a svých rodičů a vzápětí pečlivě vypočítal všechny rajhradské příjmy a državy s dovětkem, že fundace bude podléhat břevnovskému opatství.⁴⁸

Obě privilegia vznikla v břevnovském skriptoriu, a přestože (nutně) zachytila původní výbavu, která skutečně mohla pocházet z dob knížete Břetislava I., již Václav Hrubý si uvědomil, že padělkům nepředcházela žádná listina, což v kontextu jejich pozdního vzniku (podle všeho respektují poměry z konce 13. století)⁴⁹ znamená, že dnes prostě nelze rozpoznat strukturu základního věna.⁵⁰ Uživatelsky vlídnější a především dobově bližší souřadnice nabízí hmotná výbava staroboleslavské kapituly, která se opět zaklíná knížetem Břetislavem I., jehož okázalá zbožnost dala římské kurii zapomenout na strašlivé vydrancování hnězdenských kostelů.⁵¹ Na Moravě kníže kanovníkům daroval celý „šestidenárový“ desátek plynoucí z Rokytne, Znojma a Bítova (*de urbibus Rokiten, Znoiem, Bethow decimationem, que sex denariis ab uno quoque solvitur*), dále desátek z prodeje osob (*de venditione hominum*) a ze všech trhů příslušných ke zmíněným hradům. Významnou položku kapitulních příjmů tvořil desátek z mostného na řece Dyji, doplněný ještě o zvláštní plat k obnově kapitulních popluží (*ad restaurandam aratra*) a zakoupení kanovníckých hábitů (*ad emenda canonicorum*), který byl vybírán v Olomouci, Přerově, Brně, Rokytne, Znojmu a Pustiměři vždy po jedné hřivně a dvou volecích a polovinu téhož odváděly hrady Spytihněv, Hodonín, Břeclav a Strachotín.⁵²

45 Obě (v podstatě neslučitelná) stanoviska do svého díla zpracoval J. ŽEMLIČKA, *Čechy v době knížecí*, s. 43–44.

46 Libor JAN, *Počátky benediktinů na Moravě a rajhradský klášter*, in: L. Jan – P. Obšusta (ed.), *Ve stopách svatého Benedikta. Sborník příspěvků z konference Středověké kláštery v zemích Koruny české*, konané ve dnech 24.–25. května 2001 v Třebíči, Brno 2002, s. 19–26.

47 *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* (dále „CDB“) I, s. 352–354, č. 379.

48 CDB I, s. 356–358, č. 381.

49 L. JAN, *Počátky benediktinů na Moravě*, s. 23–24.

50 Václav HRUBÝ, *Tři studie k české diplomatice. Z rukopisu k vydání připravil J. Šebánek*, Brno 1936, s. 79–80, zde s. 80, obdobně TÝŽ, *Falsa Břevnovská*, ČČH 26, 1920, s. 94–126, zde s. 105–108.

51 Tadeusz LALIK, *Włość kanoników staroboleslawskich w pierwszej połowie XI wieku. Z studiów nad organizacją domeny księżęcej*, *Kwartalnik historii kultury materialnej* 19, 1971, s. 399–429, zde s. 406–407.

52 CDB I, s. 358–362, č. 382.

Výčet dílčích příjmů naznačuje, že hradská správa účinně dohlížela jen na místní trhy, mosty a celnice, jejichž výnos náležel k stabilní výbavě knížecích příjmů. Místem k zamýšlení by tak mohl být pouze záhadný šestidenárový, snad biskupský plat⁵³ a hlavně příjmem z prodeje lidí (asi zajatců). Zdůrazněme však podmíněnost našich postřehů, neboť dochovaná písemnost pochází z poloviny 12. věku, a přestože falzátor pracoval se starými zápisy a (patrně?) jakousi listinou knížete Vratislava,⁵⁴ není možno oddělit původní donaci od mladších darů.

Pomineme-li staroboleslavskou listinu, pak moravské platy putovaly ještě do Opatovic nad Labem, a protože jejich výběr patrně nebyl snadný, údajně kníže Vratislav benediktinům přenechal dvě vesnice v brněnské provincii, kde se cestou mohli občerstvit (*ad refocilationem fratrum, qui mittuntur ad colligenda fora*), aniž zbytečně zatěžovali klášterní věno. Moravské dávky totiž neplynuly z majetku nemovité povahy, nýbrž z různých příjmů (*beneficia*), které se skládaly z devátého dílu tržních poplatků z moravských hradů a z výnosu všech ostatních dávek každého devátého týdne (*nona septimana ad cetera collecta sive colligenda*) z Přerova, Olomouce, Brna, Přerova, Ivaně, Břeclavi a Strachotína. V Pravlově bratři získali mostné, ne však trh, ve Znojmě, podobně jako na Hrádku, se mohli ucházet o devátý díl tržného a mostné z devátého týdne, v Rokytne drželi trh, dále vlastnili mýto v Strachotičích a z olšavské celnice vybírali poplatky z jedenáctého týdne.⁵⁵

Václav Hrubý prohlásil úvodní řádky privilegia za mladší vsuvku, neboť výběřci měli odpočívat v osadě s příznačným názvem Opatovice a již sama tato výsada zachycuje klášterní správu v plném rozkvětu, což nás vzdaluje poměrům za vlády knížete Břetislava.⁵⁶ Vraťme se proto k hradské soustavě a připomeňme si, že složitou genezi moravských hradišť nedokázala dosud přesně rozpoznat ani archeologie.⁵⁷ Zdá se však, že nelehký počátek 11. století přečkala bez větší újmy Olomouc, kde se zřejmě usadil mladý Břetislav a kde vznikla první moravská mincovna.⁵⁸ Břetislavův sídelní hrad doplňoval Přerov,⁵⁹ provinční význam si udržela Zelená Hora (Pustiměř)⁶⁰ a Hradec na Holasicku.⁶¹ Poněkud odlišným vývojem prošel jih a zejména jihovýchod země. Většina zdejších pevností byla v průběhu 10. století zničena nebo (výrazně) poškozena, byť nové poznatky z Kramolína a znojemského Hradiště přímo nevylučují sídelně správní kontinuitu.⁶² S prvními dekádami 11. věku (ne však nutně s Břetislavem) tak můžeme opatrně spojit

53 T. LALIK, *Włosé kanonikůw staroboleslawskich*, s. 410.

54 V. HRUBÝ, *Tři studie k české diplomatice*, s. 73–79.

55 CDB I, s. 368–371, č. 386.

56 V. HRUBÝ, *Tři studie k české diplomatice*, s. 131–138, zde s. 136–137.

57 Rudolf PROCHÁZKA, *K vývoji a funkčnímu rozvrstvení hradů 11.–12. stol. na Moravě*, in: S. Moździoch (ed.), *Lokálne ośrodki władzy państwowej w XI–XII wieku w Europie Środkowo-Wschodniej*, Wrocław 1993 (Spotkania Bytomskie 1), s. 109–141.

58 Bernd KLUGE, *Das mährische Münzwesen in der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts*, in: J. Sejbal (ed.), *Denárová měna na Moravě. Sborník prací z III. numismatického symposia 1979. Ekonomicko-peněžní situace na Moravě v období vzniku a rozvoje feudalismu (8.–12. století)*, Brno 1986, s. 205–232.

59 Rudolf PROCHÁZKA – Aleš DRECHSLER – Zdeněk SCHENK, *Raně středověká sídelní aglomerace Přerov (8.–12. století) – současný stav poznání*, *Archeologické rozhledy* (dále „AR“) 58, 2006, s. 668–692.

60 Rudolf PROCHÁZKA, *Vývoj opevňovací techniky na Moravě a v českém Slezsku v raném středověku*, Brno 2009, s. 195–201.

61 Pavel KOUŘIL, *Slovanské osídlení českého Slezska*, Brno – Český Těšín 1994, s. 18–32.

62 R. PROCHÁZKA, *Vývoj opevňovací techniky na Moravě*, s. 145–147, 246–254.

počátky Rokytné⁶³ a hlavně Brna, blatného hradiska mezi rameny řeky Svratky, které nahradilo (?) zpusťosené a chřadnoucí Staré Zámky u Líšně.⁶⁴

Odvážný výpad bavorských oddílů za války roku 1041 a posun zemské hranice k řece Dyji přiměly Břetislava k renovaci a výstavbě opěrných bodů. Postupně nechal obsadit Bítov, Vranov a Strachotín,⁶⁵ k nimž přibýly Břeclav,⁶⁶ Spytihněv⁶⁷ a snad Hodonín s řadou menších sídel, jejichž role zjevně nepřesahovala lokální souřadnice.⁶⁸ Ani pak není možno přehlédnout přímou vazbu Břetislavova díla na zkušenost roku 1041 a boje v Uhrách. Nikoliv tedy hradská soustava plošně ovládající celou zemi, nýbrž pouhé „dotváření“ starší sítě.⁶⁹

Můžeme tedy Moravu přirovnat k „jediné velké knížecí vesnici“ tak, jak to svého času učinil Dušan Třeštík,⁷⁰ a můžeme Moravu pokládat za prostor, který mohl Břetislav (a všichni jeho dědicové) vysávat snadněji a důkladněji než vlastní české jádro.⁷¹ Sotva, neboť výpověď pramenů prozrazuje, že se hradská správa potýkala s výsadami církevních institucí a složitou majetkoprávní strukturou, která již kolem roku 1055 zahrnovala vše od knížecí domény, přes výstavbu mladších Přemyslovců, příjmy biskupství, klášterů a kapitul, až po roztroušené statky urozených nebo polnosti dědiců.⁷² Pestré souvrství vlastnických vztahů vylučovalo dokonalou kontrolu půdy a lidí a provinčním správcům v podstatě nezbývalo nic jiného, než se soustředit na strategické body, jakými byly trhy, mosty, brody a celnice a zde vymáhat přímé poplatky. Pak si ale nelze nevzpomenout na postřeh Stanislawa Russockého, že politické útvary časného středověku ještě nedospěly k plošné kontrole země a lidí, a proto se jejich vládcové spokojili s podílem z výnosu.⁷³

63 Boris NOVOTNÝ, *Archeologický výzkum hradu „Rokyten“ na Moravě z 11. až poloviny 12. století, jeho hradský obvod a románský dvorec Řeznovice*, *Archaeologia historica* (dále „AH“) 6, 1981, s. 221–236; nověji R. PROCHÁZKA, *Vývoj opevňovací techniky na Moravě*, s. 201–204.

64 Přehledně Rudolf PROCHÁZKA, *Zrod středověké města na příkladu Brna. K otázce odrazu společenské změny v archeologických pramenech*, *Mediaevalia archeologica* 2, Praha – Brno 2000, s. 7–146, zde s. 19–30, nověji Hana JORDÁNOVÁ – Irena LOSKOTOVÁ, *K předlokačnickému osídlení Brna*, AH 31, 2006, s. 119–129.

65 Boris NOVOTNÝ, *Význam podkov, ostruh a udidel z hradiska Vysoká Zahrada – castrum Strachotín u Dolních Věstonic na Moravě*, AH 4, 1979, s. 287–294, přehledně R. PROCHÁZKA, *Vývoj opevňovací techniky na Moravě*, s. 130–134.

66 Zdeněk MĚŘÍNSKÝ, *Hradisko Břeclav-Pohansko a počátky Břeclavského hradu*, in: Z. Měřínský (ed.), *Konference Pohansko 1999. 40 let od zahájení výzkumu slovanského hradiska Břeclav-Pohansko, Břeclav-Pohansko 3.–4. 6. 1999, Brno 2001* (*Archeologia mediaevalis Moraviae et Silesiana I/2000*), s. 71–89, přehledně R. PROCHÁZKA, *Vývoj opevňovací techniky na Moravě*, s. 115–116.

67 Boris NOVOTNÝ, *Výzkum přemyslovského ústředí „castrum Zpitignew“ z 11.–12. století a rekonstrukce jeho údělu v archeologických a písemných pramenech*, AH 3, 1978, s. 183–212, nověji pak Zdeněk MĚŘÍNSKÝ, *Hrad Spytihněv v souvislostech moravského vývoje 11. a 12. století a otázka existence údělu Břetislavova syna Spytihněva na Moravě*, *ČMatMor* 116, 1997, s. 19–36 nebo R. PROCHÁZKA, *Vývoj opevňovací techniky na Moravě*, s. 204–207.

68 Přehledně Boris NOVOTNÝ, *Moravské úděly a jejich raně feudální centra v 11.–13. století*, AR 27, 1975, s. 516–526 nebo nověji R. PROCHÁZKA, *Vývoj opevňovací techniky na Moravě*, s. 103–105.

69 V tomto smyslu již Josef ŽEMLIČKA, *K dotváření hradské sítě za Břetislava I. „Přemyslovská“ jména v názvech českých a moravských hradů*, *Historická geografie* 28, 1995, s. 27–46.

70 Dušan TŘEŠTÍK, *Proměny české společnosti ve 13. století*, *Folia historica Bohemica* 1, 1979, s. 131–154, zde s. 142.

71 J. ŽEMLIČKA, *Čechy v době knížecí*, s. 43–44.

72 Přesvědčivé důkazy snesl Tomáš PETRÁČEK, *Fenomén darovaných lidí v českých zemích 11.–12. století. K poznání hospodářských a sociálních dějin českých zemí doby knížecí*, Praha 2002.

73 Stanisław RUSSOCKI, *Vznik vládního systému a způsob panování v patrimoniálních monarchiích střední Evropy. Několik diskusních poznámek*, *ČsČH* 28, 1980, s. 399–413, zde s. 405.

Naopak zcela nesporné příjmy knížeti plynuly z ražby mince, a jak se zdá, byl to právě Břetislav, kdo na Moravě (nejspíš v Olomouci) zřídil první mincovnu. Z dosud rozpoznávaných typů se proslavil denár s motivem svatoklimentské kotvy (kříže), nad níž rytec umístil zvláštní obrazec jakési paprskovité čelenky, v níž byla objevena „pěřová koruna“ moravských králů.⁷⁴ Více než smělý názor byl po zásluze odmítnut,⁷⁵ nicméně sama křížová kotva volně odkazuje na kult svatého Klimenta, což by zase mohlo naznačovat, že se Břetislav I. nezdíral odkazu Staré Moravy. Do souboru moravských ražeb náleží rovněž typ nesoucí jméno VSEBOR, za nímž by se mohl skrývat Kosmou zmiňovaný otec Kojaty z rodu Hradišiců, který po nástupu Vratislava II. v roce 1061 převzal do správy bílinskou provincii.⁷⁶

Není jasné, zda Všebor skutečně náležel k předkům Hradišiců a není také známo, proč se objevil na moravských denárech. Rozpaky ale ke světu knížete Břetislava patří. Oddělíme-li totiž poznané od možného, zůstanou na pomyslné misce jistot denáry, rajhradská kolegiátní kapitula a soustava nových a dílem obnovených pevností podél Dyje a Moravy. Zbytek našich představ vzešel z pouhých dohadů. Celoplošná hradská správa, plná kontrola nad zemí i lidem a utahování daňového šroubu postrádají oporu v pramelech, a právě tak můžeme pochybovat, zda Moravu dobyl Oldřich již kolem roku 1019.

Prostý výčet zjevných i skrytých slabin dnes přejímaných úvah vybízí k zamyšlení nad povahou Břetislavovy moravské vlády. Mohl kníže přehlížet staré zemské tradice a vybudovat na „zelené louce“ nový správní systém? A pokud tomu tak bylo, proč na ražby vložil znamení křížové kotvy? Mohlo se „nové“ prolínat se starou zkušeností, což zemi propůjčilo svébytnou, českým poměrům blízkou, a přece zvláštní podobu? Snad a netřeba pochybovat, že se Morava za Břetislavovy vlády změnila. Stala se přirozenou součástí českého prostoru, aniž by přestala být Moravou, přesněji Olomouckem, kde přetrvaly staré společenské vztahy a vazby, a Jihem, který se jen zvolna vzdaloval dědictví nešťastných let.⁷⁷

74 Pavel RADOMĚŘSKÝ, *Koruna králů moravských*, Sborník Národního musea A 12 (Historie), 1958, s. 183–231.

75 Zdeněk FIALA – Dušan TŘEŠTÍK, *O „koruně králů moravských“*, ČsČH 7, 1959, s. 483–488.

76 *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum II.19*, MGH SRG NS II, s. 111. Dále viz Rudolf TUREK, *Čechy v raném středověku*, Praha 1982, s. 196–210.

77 Dále viz Rudolf TUREK, *Územní předpoklady vzniku moravských úředních knížectví*, SPFFBU E 16, 1971, s. 151–167 a Pavel J. MICHNA, *K utváření raně středověké Moravy. Olomouc a historické Olomoucko v 9. až počátku 13. století*, ČsČH 30, 1982, s. 716–742.

Moravia under Duke Břetislav I

The rule of Duke Břetislav and particularly his Moravian years are associated with a period of “great change”. In this respect Barbara Krzemieńska has raised the general opinion that Duke Břetislav I built the network of castles, including the “*establishment or restoration*” of Olomouc, Brno and Znojmo. The mere assumption that Břetislav left a clear mark on Moravia cannot be regarded as an objectively reliable guide to interpreting the situation in the region prior to the year 1055. Still, through constant repetition, it was this interpretation that has taken on the nature of an almost incontrovertible certainty. This is perhaps why historians have assumed that the duke established the basis for the government of the region by constructing a well-connected system of a dozen, perhaps even fifteen castles, which levied charges, taxes and payments from the people of the castles. In this view, the equally lucrative but generally obsolete plundering of the state was to give way to more challenging tasks under Břetislav’s rule. Therefore, right from the start the duke took care to strengthen the castle administration, which was to levy higher taxes throughout the region, and Moravia as a conquered land was ideal for the establishment of easements. Thus, in many aspects the developments here have been supposed to predate those in Bohemia, where the “state” power had to work harder to achieve total control over the country and its people, while Břetislav’s heirs were able to prey on the Moravian provinces more easily than on the Bohemian heartland.

In fact, although we know little about the Moravia of the first half of the 11th century, the world of Duke Břetislav is mostly a mystery. If we separate what we know from what is possible, all we are left with are the Břetislav *denarii*, the Rajhrad collegiate chapter house and a system of new and partially restored fortresses along the Thaya and Morava rivers. All other assumptions are merely guesswork. The general castle administration, full control over the country and its people, and the tightening of taxation are not corroborated in the sources and so we may doubt whether Moravia was conquered by Oldřich in around 1019. Everything indicates that this happened around the year 1031. However, there is no reason to doubt that Moravia did change under the reign of Břetislav (1035–1055). It became a natural part of Bohemia, without ceasing to be Moravia.

Sacramenta fidei

Sacramenta fidei

MARTIN NODL

The study is devoted to the issue of the swearing of oaths on the remains of the saints in the Czech and Polish milieus of the 11th and 12th centuries. In it, on the basis of an analysis of preserved sources, the author shows that this form of swearing of oaths was almost never employed in Bohemia and Poland and did not form part of the standard body of normal ritual practices.

relics – symbolic acts – ritual – Early Middle Ages – oath

Zajistit trůn prvorozenému synovi bylo v přemyslovských Čechách touhou všech knížat. Co na tom, že Břetislav ustanovil „stařešinský řád“, jenž měl napříště svěřit vládu do rukou nejstaršího z knížecího rodu.¹ Volání krve, stejně jako snaha pokračovat v přímé rodové linii, aby nepřišlo nazmar vše, co kníže dobyl, ukořistil a vybudoval, bylo silnější než dodržování staré tradice rituálního nařízení, jež mělo zamezit propuknutí sporů mezi Břetislavovými syny.

Kníže Soběslav jistě nebyl první ani poslední, kdo chtěl vidět ještě během svého života na pražském trůnu svého mladičkého syna.² Vědom si skutečnosti, že knížetem činí knížetem moc a že právo předáků „volit“ knížete je limitováno právě onou knížecí mocí, v jeho případě upevněnou exemplárním soudem s potencionálními spiklenci na Vyšehradě v roce 1130,³ využil svých dobrých vztahů s římským králem Konrádem a nechal jím na říšském sněmu v Bamberku v roce 1138 udělit svému synovi Vladislavovi Čechy v léno. Římský král Konrád tak učinil obvyklým rituálním úkonem, předáním korouhve příštímu vladaři.⁴ Protože se však jednalo o čin, jenž byl v rozporu s dosavadními domácími zvy-

1 Nověji Martin WIHODA, *Testament knížete Břetislava*, in: R. Fífková – Z. Baarová (ed.), *Sága moravských Přemyslovců. Život na Moravě od XI. do počátku XIV. století*, Olomouc – Brno 2006, s. 33–42.

2 K osobě knížete Soběslava I. Vratislav VANÍČEK, *Soběslav I. Přemyslovců v kontextu evropských dějin v letech 1092–1140*, Praha – Litomyšl 2007, s. 198–225.

3 K tomu srov. Andrzej PLESCZYŃSKI, *Sobeslaus – ut Salomon, ut rex Ninivitarum. Gesta, rituály a inscenace – propagandistické nástroje boje českého knížete s opozicí (1130–1131)*, *Český časopis historický* 101, 2003, s. 237–260, jenž vystihl rituální aspekty řešení sporu mezi Soběslavem a českými předáky. Dříve k témuž Josef ŽEMLIČKA, *Vyšehrad 1130: soud nebo inscenace? K „nekosmovskému“ pojetí českých dějin*, in: J. Pánek – M. Polívka – N. Rejchrtová (ed.), *Husitství – reformace – renesance*, Praha 1994, s. 47–68.

4 Předávání korouhví jako symbolu udělení léna na materiálu ve vztahu k českému prostředí nejnověji

klostni, rozhodl se Soběslav pojistit si předání léna jako symbolu nástupnictví na knížecí stolec kolektivní přísahou českých velmožů, přítomných na bamberském říšském sněmu. Obdobně jako jeho předchůdci (a následovníci) na knížecím stolci k tomu využil institutu přísahy. Na rozdíl od domácích zvyklostí však velmože v součinnosti s římským králem donutil, aby onu přísahu provedli na ostatky svatých: „*Ač byl ještě chlapcem, byla mu před tváří otcovou od krále podána korouhev a na potvrzení toho vykonali všichni čeští velmoži před králem přísahu na ostatky svatých.*“⁵

Po návratu do Čech však Soběslav rychle pochopil, že přísaha malé skupiny velmožů, ač skládaná na svaté ostatky, bude mít pramalou váhu, neboť se mnohem více vztahovala k císaři než k domácím poměrům.⁶ Proto se rozhodl svolat na svátek sv. Petra a Pavla do Sadské zemský sněm a tam, jak říká náš jediný zpravodaj *Kanovník vyšehradský*, jednak prostřednictvím proseb, jednak pomocí nátlaku a rozkazů přimět bojovníky prvního i druhého řádu, tedy celou obec urozených Čechů, „*aby se v jeho přítomnosti zavázali přísahou, že zachovají jeho synu věrnost, kterou by mu měli slíbit po smrti knížete*“.⁷ Druhá přísaha velmožů, stejně vynucená jako ta první, tedy měla pouze podmíněčný charakter. Po smrti knížete Soběslava měla být znovu obnovena, přizpůsobena novým poměrům, jak bylo ve středověku vcelku obvyklé.

Mocensko-politické důsledky obou přísah hrají zásadní úlohu pro rozpoznání vztahů mezi knížetem a českou politickou elitou, tvořenou samostatně vystupujícími předáky.⁸ Této problematice se zde ale věnovat nebudeme. Pro naše téma má naopak zcela zásadní význam kronikářovo tvrzení, že urození Češi v Bamberku při vyslovení souhlasu s ujetím se knížecího stolce Soběslavovým synem přísahali na svaté ostatky, kdežto v Sadské již relikvie přítomny nebyly. Přitom bamberskou přísahu, stejně jako následnou přísahu v Sadské, *Kanovník vyšehradský* traktuje jako *sacramentum*. V celé jeho kronice se však jedná o výjimečné užití tohoto pojmu, neboť v ostatních případech, kdy líčí přísahy věrnosti, popřípadě lenní přísahy českých knížat, užívá výhradně slov *iuramentum* a *iurare*.⁹

analyzoval Libor JAN, *Setkání českých králů a říšských panovníků ve 13. století*, in: M. Nodl – F. Šmahel (ed.), *Rituály, ceremonie a festivity ve střední Evropě 14. a 15. století*, Praha 2009 (Colloquia mediaevalia Pragensia 12), s. 113–120. L. Jan vysledoval, že ve 12. a 13. století neexistoval ustálený rituál v podobě přesně stanoveného počtu předávaných korouhví symbolizujících Čechy jako říšské léno.

⁵ Karel HRDINA (ed.), *První pokračovatelé Kosmovi*, Praha 1950, s. 42; Josef EMLER – Václav Vladivoj Tomek (edd.), *Canonici Wissegradensis continuatio Cosmae*, Fontes rerum Bohemicarum II (dále FRB II), Praha 1874, s. 229: „Cui licet puero vexillum praesente patre a rege traditum est, ad quod confirmandum omnes Bohemi proceres super reliquias sanctorum coram rege sacramenta fecerunt. Hiis ita peractis dux Sobieslaus gaudio pro velle repletus, cum suis repatriavit.“

⁶ K přísahám věrnosti českým knížat říšským panovníkům přehledně Martin WIHODA, *Česká knížata na dvorských sjezdech*, in: M. Nodl – F. Šmahel (ed.), *Rituály, ceremonie a festivity ve střední Evropě 14. a 15. století*, Praha 2009 (Colloquia mediaevalia Pragensia 12), s. 171–202, samozřejmě i s využitím pramenů k bamberkému aktu.

⁷ *Canonici Wissegradensis continuatio Cosmae*, FRB II, s. 229: „Cum autem solemnitas apostolorum Petri et Pauli celebranda fidelibus adventasset, dux Sobieslaus primi et secundi ordinis militibus suis edicet, ut quantotius Saczka ad se conveniant; quod cum factum fuisset, dux ipse partim rogat partimque imperat, quatenus fidem, quam filio suo post mortem eius servare velint, se praesente sub sacramento confirmarent; quod et factum est.“

⁸ K danému tématu naposledy Martin WIHODA, *Kníže a jeho věrni. Kosmas o světě předáků a urozených*, in: M. Nodl – M. Wihoda (ed.), *Šlechta, moc a reprezentace ve středověku*, Praha 2007 (Colloquia mediaevalia Pragensia 9), s. 11–29.

⁹ *Canonici Wissegradensis continuatio Cosmae*, FRB II, s. 213: Quam ob rem duo de canonicis Pragensis ecclesiae, unus ex parte domini episcopi, videlicet ydiota, qui vocabatur Heroldus, qui vicarius et capellanus Bambergensis episcopi et archipresbyter Pilznensis, quod non decebat, fuit, quem Miroslaus, filius Johannis, in

Tím se ale výrazně liší od pražského děkana Kosmy, jenž ve své kronice přísahy věrnosti, ať už individuální či kolektivní, naopak ve většině případů označuje jako *sacramentum*.¹⁰ Nutno však podotknout, že ani Kosmas není nijak důsledný a že v ojedinělých případech užívá slov *iuramentum*, popřípadě *iurare*.¹¹

Rozkolísanost užívání obou termínů, tedy *iuramentum* a *sacramentum*, pro přísahy věrnosti ale v žádném případě nemůžeme považovat za výsadu obou zmíněných kronikářů. Setkáváme se s ní totiž prakticky ve všech kronikářských textech české proveniencce 12. století, byť s tou výhradou, že někteří autoři dávají přednost pouze jednomu z těchto termínů. Pražský kaplan Vincencius¹² stejně jako milevský opat Jarloch užívají výhradně slova *iuramentum* (*iurare*), kdežto *Mnich sázavský* vedle pojmu *iuramentum* operuje i s termínem *sponsio*.¹³ Mimo pak rovněž pracuje s kosmovským termínem *sacramentum*, a to ve významu *sacramentum fidei*.¹⁴ Ostatně termín *sacramentum* se ve významu

capella Zirczinevsi, ubi iuramentum inter episcopum Meynhardum et Bosik et Miroslauum factum est, affuisse dicebat, alter Tutha ex parte ducis; hi duo ad archiepiscopum Magontinum et episcopum Bambergensem missi sunt, ut quaecunq[ue] iudicium Meynardo episcopo imponerent, ipse aequanimiter susciperet.“

10 Srov. Berthold BRETHER (ed.), *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, III, 33, Monumenta Germaniae historica, Scriptorum rerum Germanicarum, N. S. II, Berolini 1923, s. 204: „Ibi tota die de diversis causis concionati datis et acceptis inter se sacramentis, uti visum est, sunt reconciliati.“; II, 13, s. 102: „qua de re rogo vos per Dominum et obtestor fidei vestre per sacramentum, quatinus inter meos natos sive nepotes semper maior natu summus ius et solium obtineat in principatu omnesque fratres“; II, 22, s. 114: „Interim Conradus et Otto veniunt de Moravia fratrem suum Iaromir secum offerentes et subnixi duces pro eo postulantes, quo sit memor germanitatis, memor paterne institutionis, memor sacramentorum, quibus pater obligarat fidem comitum.“; II, 23, s. 116: „Atque si dux violat patris sui sacramentum, absit a nobis, ut manes i nostrorum parentum apud Deum pro hoc sacramento reddant rationem aut supplicium luant. Scimus enim et ad hoc nitimur, ut possumus, quod genitor vester Bracizlaus nos et patres nostros sub fidei sacramento constrinxit.“; II, 24, s. 117: „Conradum vero et Ottonem datis et acceptis inter se sacramentis dimittit cum pace in Moraviam“; III, 1, s. 162: „Ipse autem dux Wladizlaus dat sacramentum, quod tributum olim duce Bracizlao constitutum, D marcas argenti et XXX auri annuatim sibi pro concessa pace solveret determinato tempore.“; III, 27, s. 197: „Quod quia sine consensu Boemorum et episcopi efficere conabantur, frustratur eorum temeritas, et sacramenta olim exhibita in medio concilio recitantur. Nam cum Zuatoplik duces intronizarent, cuncti Boemi sacramentis confirmaverant, ut post eus obitum Wladizlaus, si superstes esset, proveheretur ad solium.“; III, 28, s. 197: „ut et sacramenta fierent inviolata“; III, 34, s. 205: Cui cum sui consilii instarent, ut eum lumine privaret: Nequaquam, inquit, assimilabor duci Poloniensi Bolezlao, qui fratrem suum Izbigneu sub fidei sacramentis advocavit dolis et eum tercia die pravavit oculis.“; III, 41, s. 214: „mense Iulio dux Wladizlaus et fratres eius Otto et Zobezlau iuxta fluentia amnis Nizam cum duce Poloniorum Bolezlau indictum conveniunt ad placitum atque inter se datis et acceptis sacramentis confirmant federa pacis. Altera autem die immensis muneribus mutuatum ad invicem oblatis hylares ad proprios remeant lares.“; III, 60, s. 239: „dominus Otto quorundam instinctu consilio tali se obligaverat sacramento“.

11 Srov. *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, I, 34, s. 61: „Post hec transacto non longo tempore supradictus uterque dux Mescio et Bolezlau in conducto loco conveniunt ad colloquium et data fide ac iuramento firmata inter se pace dux Mescio invitat Bolezlauum, quo dignaretur venire ad suum convivium.“; III, 22, s. 189: „pro nihilo reputat, si unum Mutinam puniat, iam diris promissis eum iuramento se obligat“; III, 56, s. 229: „Assenciunt omnes et collaudant principes atque coniurant bellum adversus Saxones secundum edictum cesaris“.

12 Srov. Josef EMLER – Václav Vladivoj TOMEK (edd.), *Vincenzii canonici Pragensis Annales*, FRB II, Praha 1874, s. 410–411: „Hec itaque dux Wladizlaus considerans ex quorundam nobilium sibi fidelium, qui timorem dei pre oculis habentes secum remanserant, ad dominum Chonradum et ad dominum Wratizlauum nuntios mittit precipiens, qui eos moneant, quatinus terras, quas ab eo habent, fidei ei sub iuramento promissae memoris, in pace teneant, nec illorum exulum prauo consilio acquiescant.“

13 Josef EMLER – Václav Vladivoj TOMEK (edd.), *Monachi Sazawiensis continuatio Cosmae*, FRB II, Praha 1874, s. 256: „Dux siquidem Otto regi omnem spondebat securitatem, eo quod omnes sublimiores Boemiae fidei suae firmam ei fecissent sponsonem, nec dicebat armis opus esse, sed magis qui vellent cum falconibus et accipitribus terram ingredi absque ullo offenculo possent.“

14 *Monachi Sazawiensis continuatio Cosmae*, FRB II, s. 268: „Per internuntios duces invitat ad pacem, immo spondet et firmat, quam velit pacis accipere conditionem. Princeps igitur, ut simplicissimus agnus, nil

přísaha ve stejné době hojně objevuje i ve vyprávěcích pramenech říšské provenience.¹⁵ Patřil tedy do slovníku vzdělců a literátů raného středověku, i když rozhodně neměl univerzální platnost. Například velmi vzdělaný Gall Anonym ve své kronice, jejíž ústřední téma tvoří příběh opakovaného skládání slibů věrnosti a porušování přísah mezi polským knížetem Boleslavem Křivoústým a jeho nevlastním, starším bratrem Zbyhňevem, jenž v Gallových očích vystupuje jako přímo exemplární křivopřísežník, neuzívá termínu *sacramentum* ani jednou a přísahy opisuje slovy *iureiurando*, *iurare*, *coniurare* apod.,¹⁶ aniž by slib věrnosti, byť jen v jediném případě, spojil s přísahou na relikvie.

V tomto ohledu zprávy Galla Anonyma, jenž měl vytříbený smysl pro zachycení rituálního jednání,¹⁷ potvrzují ličení přísah věrnosti v českém prostředí 11. a 12. století. Ostatně polské prostředí se v tomto ohledu nijak nelišilo od českého, neboť v obou zemích se přísah na ostatky svatých v rámci ritualizovaného politického jednání téměř vůbec neuzívalo.¹⁸ Jediným českým případem, který se tomuto obecnému způsobu jednání vymyká, je právě ličení bamberského aktu *Kanovníkem vyšehradským*. Samotné slovo *sacramentum* ale v tomto případě nemá příznakový charakter, jak se domníval Josef Žemlička, jenž z užívání termínu *sacramentum* pro přísahy a sliby věrnosti v *Kosmově kronice* a v jiných vyprávěcích textech 11. a 12. století neprávem vyvodil, že byly v českém prostředí skládány na relikvie a že takovéto formy přísahy „sahají v Čechách hluboko do knížecího období“.¹⁹

Pravdou je spíše opak, neboť postrádáme relevantní doklady užívání přísahy na relikvie během politických jednání. Přísaha na ostatky tedy v žádném případě nesloužila jako prostředek sakralizace slibu věrnosti. Tím ale samozřejmě nemá být řečeno, že by v českém prostředí 11. a 12. století byla přísaha na relikvie neznámým aktem. Lidé k ní ale sahali pouze ve chvíli, když chtěli rituálním způsobem zastrašit potencionální zrádce či když se s její pomocí pokoušeli upevnit vazby mezi spříseženci. Přesně v tomto duchu

adversi ratus, it regis in manus, pax et pacis conditio iuramenti confirmatur sacramento. Ibi Johannes, episcopus Moraviae, illic iurat omnis primatus Boemiae, sicut rex dictat pro pacis et fidei confirmatione. Sed ubi fides? Sacramenta violantur, pactio pacis exinanitur, rapitur, cathenatur princeps egregiae probitatis, et in castro munitissimo Prinda sub districtissima custodia multo tempore macerandus retruditur.“ Pro přísahu předáků knížeti však užívá termínu *sacramentum* – s. 256: „Honore igitur condigno receptus, nacta loci temporisque oportunitate, causam sui itineris coram omnibus exposuit, Sobezlaum scilicet ducem Boemiam furtivis intrasse vestigiis, et principalem tronum sibi hereditario iure debitum et ab omnibus Boemiae primatibus designatum et sacramento confirmatum occupasse per violentiam; et ad ultimum haec breviter subintulit.“

15 Na konkrétní případy upozornil ve vztahu k českému prostředí Martin WIHODA, *Obtížné přibuzenství. Konflikty a smířování přemyslovských knížat*, in: M. Nodl – M. Wihoda (ed.) *Rituál smíření. Konflikt a jeho řešení ve středověku*, Brno 2008, s. 71–83.

16 Srov. Karol MALECZYŃSKI (ed.), *Galli Anonymi Cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*, Monumenta Poloniae Historica, Nova. ser. II, Kraków 1952, II, 16, s. 79: „ipsi vero fratres iureiurando se coniunxerant“; II, 16, s. 82: „que dum adhuc dicebantur et iureiurando a civibus firmabantur“; II, 16, s. 83: „fidelitatem recepta“; II, 16, s. 83: „Wladislaus, ut aiunt, iureiurando se Zetheum retenturum numquam amplius confirmavit“; II, 32, s. 99: „ubi simul ambo fratres inhec verba alter alteri coniuravit“.

17 Výstižně k této problematice na základě kroniky Galla Anonyma Zbigniew DALEWSKI, *Ritual i polityka. Opowieść Galla Anonima o konflikcie Bolesława Krzywoustego ze Zbigniewem*, Warszawa 2005.

18 Marie STARNAWSKA, *Świętych życie po życiu. Relikwie w kulturze religijnej na ziemiach polskich w średniowieczu*, Warszawa 2008, s. 407–410. Její pokus vyložit pasus z *Kadlubkovy kroniky* jako přísahu na ostatky (kronikář užívá termín „iuxta sanctorum instituta“) považují za nadinterpretovaný. Starší bádání shrnuje Vladimír PROCHÁZKA, *Przysięga w postępowaniu dowodowym narodów słowiańskich do końca XIV wieku*, *Czasopismo Prawno-Historyczne* 12/1960, s. 9–84, avšak s důrazem na soudní a důkazní využití přísah.

19 Josef ŽEMLIČKA, *Sacramenta v politickém životě přemyslovských Čech*, in: L. Březina – J. Konvičná – J. Zdichynec (ed.), *Ve znamení zemí Koruny české. Sborník k šedesátým narozeninám prof. PhDr. Lenky Bobkové, CSc.*, Praha 2006, s. 22.

přisahu na ostatky traktuje Kanovník vyšehradský při líčení spiknutí proti knížeti Břetislavovi: „*Biskup Menhart, aby se ujistil v té věci naší stálosti, položil dva prsty na ostatky svatých a měl ke mně tuto řeč: <Zbaviš-li knížete života, slibuji tobě, že ti kníže Břetislav udělí jedno z tohoto patera: správu hradu Žatce či Litoměřic anebo úřad komorníka nebo stolníka nebo maršálka; cokoli si vyvolíš, beze vší pochybnosti se ctí budeš míti.>*“²⁰

Jakýsi hraniční případ, který můžeme do jisté míry považovat za přísahu na ostatky, představuje vyhlášení Břetislavových dekret nad Vojtěchovým hrobem v Hnězdně. Podle Kosmova líčení kníže poté, co všichni padli k zemi před světcovým hrobem a společně se modlili, vystoupal na kazatelnu, pozdvihl ruku nad svatým hrobem a řekl: „*Bratři, pozdvihněte společně své pravice k Hospodinu a mějte pozor na mé řeči: chci, abyste je přísahou na svou víru potvrdili.*“²¹ Kníže tedy chtěl po přítomných, aby svůj závazek, že budou dodržovat svatým Vojtěchem vnuknutá nařízení, stvrdili přísahou. Poté kníže ustanovil „zákony“ a na samém konci aktu vyzval přítomné, aby přísahali, „*že to již více činiti nebudeme, stvrzujeme přísahou i na naši i na vaši víru.*“²² K dotýkání se ostatků však podle něj nedošlo. A ani k němu dojít nemohlo, neboť podle Kosmova líčení kníže Břetislav vyhlásil svá nařízení ještě nad zavřeným hrobem, do něhož nemohli Čechové proniknout. Samotná přísaha tedy měla symbolickou povahu, neboť byla učiněna nad svatým hrobem světce. Klasickou přísahou na ostatky, kdy se ruka přísahajícího dotýkala světcových relikvií, však nebyla, neboť onomu symbolickému závazku chyběl právě prvek fyzického kontaktu se světovým tělem či alespoň s jeho hrobem. Pro hodnocení podoby hnězdenské přísahy je pak důležité, že jejím iniciátorem byl zcela jednoznačně biskup Šebíř, jenž mohl předestřít knížeti a jeho družině tuto jinak v českém prostředí neznámou a neužívanou formu přísahy. A pravdou je, že Kosmův obrat vestre *fidei sacramento* je užít ve významu „*přísaha vaší věrnosti*“ a že ono *sacramentum* se v žádném případě nevztahuje k Vojtěchovu hrobu či k jeho relikviím.

Jediným dokladem o složení přísahy věrnosti, doprovázeném dotykem svatých rekvíí jako prostředkem sakralizace daného aktu, tak zůstává zpráva *Kanovníka vyšehradského*, jež zachycuje událost, k níž nedošlo v Čechách, nýbrž na říšském sněmu v Bamberku. A pokud kronikářovo líčení čteme v kontextu jeho zprávy o přísaze složené na sněmu v Sadské, pak můžeme při znalosti ostatních kronikářských zápisů z českého prostředí 12. století o skládání přísah a slibů věrnosti konstatovat, že sadská přísaha stojí v kontrapozici vůči přísaze bamberské. Bamberský slib je křesťanským, v říšském prostředí užívaným rituálem, posvěceným přísahou, kdežto přísaha sadská odráží zvyklosti, které panovaly v 11. a 12. století v českém a spolu s tím i v polském prostředí.²³

20 K. HRDINA, *První pokračovatelé Kosmova*, s. 24–24; *Canonici Wissegradensis continuatio Cosmae*, FRB II, s. 211: „Praesul Meynhardus ob hanc causam, ut nos in hoc negotio constantes haberet, duos digitos super reliquias sanctorum posuit, et verba huiusmodi mecum habuit: Si vitam ducis perdidideris, inter ista quinque scilicet Zatecz, Liutomirzicz et inter cameram et mensam et agazoniam, quodcunque elegeris, me promittente duceque Bracizlao donante, sine dubio cum honore possidebis.“

21 Karel HRDINA (ed.), *Kosmova kronika česká*, Praha 1949, s. 81; *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, II, 4, s. 86: „Tunc dux extendens manum suam super sacram tumbam sic orsus est ad populi turbam: Extendite, fratres, simul vestras ad Dominum dexteras et ad meos attendite sermones, quos volo ut vestre fidei sacramento confirmetis.“

22 K. HRDINA, *Kosmova kronika česká*, s. 83; *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, II, 4, s. 88: „Hec ut ultra non faciamus, nostre simul et vestre fidei sacramento confirmamus.“

23 Lákavá konstrukce M. WIHODY, *Česká knížata na dvorských sjezdech*, s. 184, podle níž svatý Václav přísahal v roce 929 věrnost Jindřichovi I. na ostatky (paži) sv. Víta, je založena na soudobých analogiích, nikoli na podání kronikáře Widukinda – srov. Georg WAITZ (ed.), *Widukindi rerum gestarum Saxoniarum libri*, I,

Z analýzy dochovaných líčení soudobých kronikářů tedy vcelku jednoznačně plyne, že v českém prostředí 11. a 12. století nebyla přísaha na ostatky v podobě slibu věrnosti obecně užívaným rituálem. Jak ale ukazuje případ spříseženců proti knížeti Břetislavovi, v případě snahy zavázat si konkrétní osobu k užití přísahy na relikvie docházelo. A to samé patrně platí i pro nestarší podoby očistné přísahy v rámci nalézání práva. Jednoznačně o tom svědčí Statuta Konráda Oty, jež znají přísahu *super sancta sanctorum* v případě žaloby zabití na cestě.²⁴ Ona přísaha *super sancta sanctorum* mohla mít sice invokační podobu přísahy „při všech svatých“, zároveň je ale možné, že mohla být v konkrétních případech spojována s přísahou na relikvie. Pokud by tomu tak bylo, pak by se této procesní přísaze dostalo stejné sakralizace jako očistným ordálům, mezi něž ostatně přísaha jako taková rovněž patřila a jejich užívání Statuta Konráda Oty rovněž sankcionují. Statuta Konráda Oty s největší pravděpodobností zachycují starší,²⁵ téměř archaickou podobu sakralizace očistných aktů, jež se ale během 13. století ze soudního jednání postupem doby vytrácela: vyhasínáním praktikování ordálů jako důkazního prostředku a nahrazováním přísahy na ostatky přísahou na evangelium či na kříž. Ostatně k obdobným změnám docházelo od 13. století v případě přísahy po celé Evropě.²⁶ V českém prostředí tuto změnu odráží například *Maiestas Carolina*, jež v případě přísahy zemských a královských úředníků navrhuje přísahu na evangelia²⁷ a u násilných činů přísahu v kapli ve formě přiložení dvou prstů na kříž.²⁸ A rovněž královské přísahy, skládané při korunovaci, neznají dotýkání se relikvií. Ačkoli byl Karel IV. v prvních desetiletích své vlády vášnivým sběratelem ostatků, přesto v právních nařízeních v souladu se soudobými představami nahrazoval přísahu na ostatky přísahou na kříž či na evangelium.

Veškeré pramenné zmínky z období 11. a 12. století vcelku jednoznačně svědčí o tom, že přísaha na ostatky, v křesťanské Evropě užívaná od 4. století (obr.), nenašla v českém prostředí raného středověku výraznějšího uplatnění. S největší pravděpodobností tomu tak bylo proto, že přísahy v podobě slibu věrnosti měly již samy o sobě posvátný charakter.²⁹ Jen povrchně christianizovaná společnost raně středověkých Čech³⁰ tak necítila

35, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum LX, Hannoverae 1882, s. 29: „Post haec Pragae adiit cum omni exercitu, Boemiorum urbem, regemque eius in deditionem accepit; de quo quaedam mirabilia predicantur, quae quia non probamus, silentio tegi iudicamus. Frater tamen erat Bolizlavi, qui quamdiu vixit imperatori fidelis et utilis mansit. Igitur rex Boemias tributarias faciens, reversus est in Saxoniam.“ K analogiím srov. Dušan TŘEŠTÍK, *Počátky Přemyslovců. Vstup Čechů do dějin*, Praha 1997, s. 413–414.

24 Gustavus FRIEDRICH (ed.), *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae II*, Praegae 1912, s. 224, č. 234: „debet iurare super sancta sanctorum“.

25 K tomu srov. Josef MARKOV, *Kapitoly z dějin českého zemského soudního řízení XII.-XVII. století*, Praha 1967, s. 104–107; Dalibor JANIŠ, *Smlouva o hlavu. Rituály sporu a smíření ve středověkém zemském právu*, in: M. Nodl – M. Wihoda (ed.) *Rituál smíření. Konflikt a jeho řešení ve středověku*, Brno 2008, s. 179–180.

26 Arnold ANGENENDT, *Heilige und Reliquien. Die Geschichte ihres Kultes von frühen Christentum bis zur Gegenwart*, München 1997, s. 201–203.

27 Bernd-Ulrich HERGEMÖLLER, *Maiestas Carolina. Der Kodifikationsentwurf Karls IV. für das Königreich Böhmen von 1355*, München 1995, s. 74, čl. 17: „Iurent sacrosanctis ewangeliis manu tactis.“; s. 82, čl. 22: „Iurent sacrosanctis ewangeliis manu tactis“.

28 B.-U. HERGEMÖLLER, *Maiestas Carolina*, s. 234, čl. 121: „positis digitis super cruce[m], iurabit.“

29 K tomu Stanisław SZCZUR, *Traktaty międzypaństwowe Polski piastowskiej*, Kraków 1990, s. 75, 83.

30 K christianizaci raně středověkých Čech srov. Petr SOMMER, *Duchovní svět raně středověké české laické společnosti*, in: D. Třeštk – J. Žemlička (ed.), *Svatý Vojtěch, Čechové a Evropa*, Praha 1998, s. 133–166; Petr SOMMER – Dušan TŘEŠTÍK – Josef ŽEMLIČKA, *Bohemia and Moravia*, in: N. Berend (ed.), *Christianization and the Rise of Christian Monarchy. Scandinavia, Central Europe and Rus' c. 900–1200*, Cambridge 2007, s. 214–262.

Obr. Anglický vévoda Harold Godwinson přísahá věrnost nad ostatky svatých normanskému vévodovi Vilémovi. Výjev vyšílý na „tapisérii“ z Bayeux, 70. léta 11. století. Zdroj: www.bayeux-tapestry.org.com.

Fig. English duke Harold Godwinson swears loyalty on saints' remains to William, Duke of Normandy. Scene embroidered on the Bayeux Tapestry, 1070s. Source: www.bayeuxtapestry.org.com.

potřebu takovéto již ze své podstaty posvátné přísahy sekundárně sakralizovat církevním aktem v podobě dotýkání se relikvií. Tato skutečnost platí především pro přísahy, jež byly uzavírány mezi knížaty navzájem a pro sliby věrnosti poddaných knížeti. Hlavní roli v nich hrála osobní autorita a moc přísahajících, jejichž charakter měl v českém prostředí v danou chvíli ještě velmi daleko k sakrální povaze královské moci pozdního středověku. Termín *sacramentum*, popřípadě *sacramentum fidei*, tedy přísaha věrnosti či volněji vyloženo posvěcení věrnosti prostřednictvím přísahy, který užívají kronikáři ve 12. století, vyjadřuje onu obecně závaznou a posvátnou povahu přísahy. Její závaznost a její svatost však nespočívaly v symbióze přísahy a relikvií nýbrž v samotné povaze přísahy jako obecně závazného, v danou chvíli již křesťanského aktu, z jehož porušení vyplývaly důsledky, jež knížatům a králům umožňovaly nakládat s křivopřísežníky jako s osobami, jež narušují božský i zemský řád a jejichž potrestání společnost navrácí do (načas ztracené) rovnováhy. Prísaha na ostatky jako součást ritualizovaného politického jednání, jež mělo v podobě sekundárně sakralizované přísahy podpořit božskou povahu složení slibu věrnosti, došla většího uplatnění pouze ve vskutku christianizované rané středověké západní Evropě. Ani zde však nebyla žádným obecně závazným pravidlem a v pramenech, od raného středověku, i v případě přísah věrnosti v rámci politických jednání spíše převažovala přísaha na evangelium, na kříž či s prostou invokací Boha jako garantů a soudců.³¹ Naopak v prostředí, kde christianizace ulpívala na povrchu a kde se v každodenním jednání mísila a střetávala se starými zvyklostmi a rituály, jež ale samy o sobě byly posvátné (byť předkřesťanské) povahy, k oné sekundární christianizaci přísahy prostřednictvím ostatků svatých nedošlo téměř vůbec. Ačkoli existovaly jisté pokusy, například v podobě intervence biskupa Šebíře při poddání se Čechů vůči svatému Vojtěchovi v Hnězdně, proměnit kolektivní přísahu věrnosti do podoby užívané v západní Evropě, přesto se v praxi přísaha na ostatky v Čechách neprosadila a především se nijak neuplatnila v rámci politických jednání mezi suverénními knížaty. Prísahy věrnosti, které mezi sebou knížata uzavírala, totiž byly mocenskou elitou, jež byla jejich spoluúčastníky

31 Srov. S. SZCZUR, *Traktaty międzypanstwowe*, s. 77–83, kde i ojedinělé příklady přísahy na ostatky. Obecně Klaus SCHREINER, „Gerechtigkeit und Frieden haben sich geküßt“ (PS 84, 11). *Friedensstiftung durch symbolisches Handeln*, in: J. Fried (ed.), *Träger und Instrumentarien des Friedens in hohen und späten Mittelalter*, Sigmaringen 1996 (Vorträge und Forschungen XLIII), s. 37–86.

a v mnoha případech i garanty, vnímány jako posvátné a závazné i bez sakralizace prostřednictvím přítomnosti či dokonce dotyku relikvií. Světci sice mohli přinést požehnání, stejně jako mohli svou trestající mocí vzbudit strach a obavy křivopřísežníků, sami o sobě však nedokázali garantovat dodržování dohod a věčnost smíření znesvářených stran. A protože rituální jednání nenabylo v českém i polském prostředí 11. a 12. století srovnatelné podoby s rituálním jednáním v západní Evropě, neprosadily se v jeho rámci ani přísahy na ostatky svatých. V následujících staletích, kdy se rozdíl mezi dvěma Evropami postupně stíraly a kdy středovýchodní Evropa doháněla Evropu západní, pak k rozvíjení přísahy na ostatky v rámci mocenskopolitických aktů již dojít nemohlo, neboť sama přísaha na ostatky v této podobě vyhasínala a přežívala pouze ve formě očištných přísah během soudních jednání, v nichž nebylo možné vést důkazní řízení a kdy přísahy plnily funkci ordálů, odkazujících k boží spravedlnosti a nevyzpytatelné moci osudu.³²

Sacramenta fidei

The account of the *Vyšehrad Canon* is the only direct evidence in the Czech, and by inference also the Polish, milieu of the 11th and 12th centuries, of the swearing of an oath of allegiance accompanied by touching holy relics as a means of sacralising a given act. According to him, an oath of allegiance was sworn to the son of Duke Soběslav I at the imperial diet in Bamberg in 1138. However, when the oath was renewed at the next lands diet in Sadská, the taking of the oath on the remains of the saints was not used. The pledge at Bamberg thus reflects the sanctified ritual used in the imperial context, whereas the oath at Sadská reflects the customs prevalent in Bohemia and Poland in the 11th and 12th centuries.

From an analysis of other accounts by contemporary chroniclers it can be shown that in the Czech lands of the 11th and 12th centuries, the oath on saint's remains as a pledge of allegiance was not a ritual in general use. By contrast in the case of court proceedings or in an effort to bind a particular person (accomplice), the use of an oath on the remains occasionally occurred. This is shown both by the account of the conspiracy against Duke Břetislav by the *Vyšehrad Canon*, and the passage from the Statutes of Conrad Otto, which are familiar with the oath *super sancta sanctorum* in the case of a prosecution for killing on the road. The Statute of Conrad Otto in this case evidently records an older, almost archaic form of sacralisation of purifying acts, which however with the passage of time was lost from court proceedings during the 13th century. Ordeals ceased to be practised at that time as evidentiary proceedings, and oaths on the remains were gradually replaced by oaths on the Gospel or on the Cross. Similar changes took place in the matter of oaths from the 13th century across the whole of Europe. In the Czech milieu this change is reflected for instance in the *Maiestas Carolina*, which in the case of an oath by lands, provincial and royal officials proposes an oath on the Gospels and for acts of violence an oath in chapel in the form of placing two fingers on the Cross. Similarly regal oaths sworn at a coronation do not acknowledge the touching of relics. Although during

³² Tato studie vznikla v rámci projektu GA AV ČR IAA800090901 *Rituály, ceremonie a festivity ve střední Evropě 14. a 15. století*.

the first decades of his rule Charles IV was a passionate collector of remains, nevertheless in his legal edicts, in conformity with contemporary ideas, he replaced the oath on remains with the oath on the Cross or on the Gospel.

Oaths sworn on saints' remains, in use in Christian Europe since the 4th century (fig.), found no significant use in the Czech milieu in the early Middle Ages. In all probability this was because oaths in the form of pledges of allegiance were in themselves of a solemn nature. So the only superficially Christianised society of early medieval Bohemia did not feel the need to sacralise what were already essentially solemn oaths by a secondary ecclesiastical act in the form of touching relics. This applies in particular for oaths sworn mutually between princes and for pledges of allegiance from a prince's subjects. The principal part in these was played by personal authority and the power of those who swore, the nature of whom at that time in the Czech milieu was still very far from the sacred nature of royal power in the late Middle Ages. The term *sacramentum*, or more exactly *sacramentum fidei*, that is, a pledge of allegiance or, more freely interpreted, sanctification of loyalty through an oath, used by the chroniclers in the 12th C., expresses that generally binding and sacred nature of an oath. Its binding and sacred nature did not however consist in the symbiosis of the oath and the relics, but in the very nature of an oath as a generally binding, and by that stage already Christian act, the breach of which led to consequences which allowed princes and kings to treat perjurers as people who violated both the heavenly and earthly orders and the punishment of whom returned society to its (temporarily lost) equilibrium.

Grody wczesnopiastowskie w świetle wyników tzw. badań „milenialnych” oraz efektów najnowszych prac wykopaliskowych

Early Piast castles in the light of the “Millennium” surveys
and the results of the latest archaeological excavations

SŁAWOMIR MOŹDZIOCH

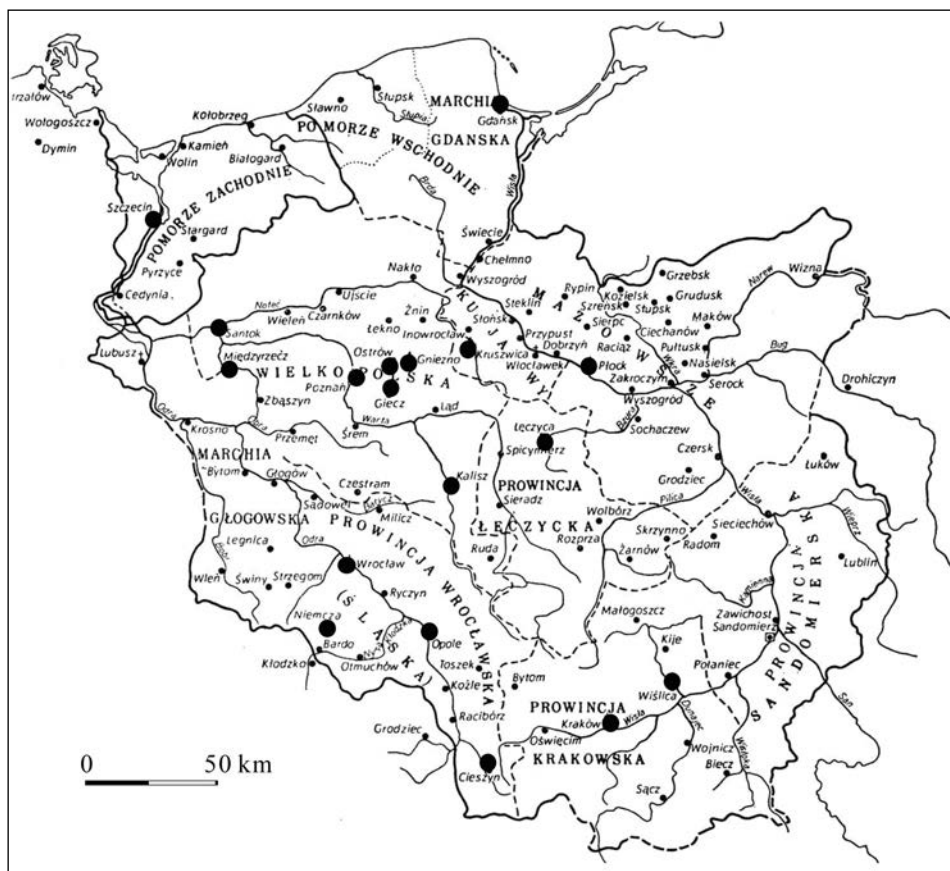
Relations between the castles from the earliest times of the Piast state and the medieval towns in Poland have now been discussed in the medievalist literature for almost a hundred years. The opinion that Polish towns in medieval times, continually developing out of early medieval centres, were autochthonic in origin, was held by the majority of archaeologists and historians of the latter half of the 20th century. Nowadays, however, analysis of earlier and the most recent archaeological sources has cast doubt upon this theory. The author recalls the basic thesis of this discussion and reassesses it in the light of the results of archaeological excavations carried out in latest years.

archaeology – Middle Ages – Piast dynasty – early medieval castle – location town

W ostatnich latach w pracach polskich mediewistów (historyków i archeologów) młodego pokolenia daje się zauważyć tendencję, którą można określić mianem „powrotu do źródeł”. Jej przejawem są liczne inicjatywy naukowe, w tym konferencje (na przykład cykl spotkań naukowych zatytułowany *Ad fontes*, organizowany przez historyków wrocławskich). Słusznie przypomniany jest fakt, wydawałoby się oczywisty, że podstawą badań historycznych były, są i będą źródła – tak pisane, jak i archeologiczne (Rossignol 2008, 27).

Pomijanie tego faktu powodowało, że często bez podstaw źródłowych konstruowano teorie będące swoistą kompilacją niezweryfikowanych hipotez funkcjonujących w historiografii, zapominając, że były one dziełem różnych generacji mediewistów, których stosunek do źródła określał zarówno współczesny im stan wiedzy, jak i czynniki światopoglądowe, polityczne, społeczne, gospodarcze i inne. Nie bez znaczenia pozostawał aktualny stopień rozwoju metodologii. Były zatem owe teorie zlepkiem hipotez, niekiedy nawet wzajemnie sprzecznych, swoistymi „Frankensteinami” naukowymi.

Słuszne intencje tej reakcji na brak poszanowania źródeł stanowią usprawiedliwienie

Ryc. 1. Ważniejsze grody wczesnopolskie badane w ramach tzw. badań „milenialnych”.

Fig. 1. More important early Polish castles researched as part of the “Millennium” surveys.

częstego w ostatnich latach „zaczerniania papieru” znanymi od dawna i lekceważonymi od dawna postulatami metodologicznymi, nie ma to jednak większego wpływu na sposób uprawiania dyscyplin historycznych *en masse*. „Powrót do źródeł” jest w dużej mierze wynikiem rozczarowania młodego pokolenia mediewistów, które przyswajając teorie tworzone przez swoich mistrzów, oczekiwało ich solidnego umocowania w źródłach. Próba weryfikacji dawnych teorii, chwycających się w posiadach w świetle nowych odkryć archeologicznych, zmuszała bowiem do sięgnięcia także po źródła już istniejące. W wielu wypadkach okazywało się, że nie dają się one dopasować do opartych na nich w przeszłości misternych konstrukcji budowanych przez historyków i archeologów 2. połowy XX wieku. Tak było między innymi z interpretacjami wyników badań grodów wczesnopolskich prowadzonych po II wojnie światowej.

Powojenne badania wykopaliskowe w sposób zamierzony miały dotyczyć grodów wczesnopiastowskich jako podstawowych filarów organizacji państwa polskiego. W tym celu sformułowano ogólnopolski program badań interdyscyplinarnych poświęconych

początkom państwa Piastów (Kurnatowska 2000, 399, gdzie szersza literatura dotycząca tego tematu, między innymi Hensel 1946; Gieysztor 1949; 1950; 1953). Zarządzeniem ministra kultury i sztuki z dnia 3 kwietnia 1949 roku stworzono Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego, które koordynowało i finansowało badania poświęcone tej tematyce, głównie prace wykopaliskowe. Pracom terenowym podjętym na niespotykaną wówczas skalę towarzyszyła ożywiona dyskusja metodologiczna (Kurnatowska 2000, 383).¹ Wypracowana w tym czasie metodyka badań wykopaliskowych, oparta na wszechstronnej i szczegółowej dokumentacji prowadzonych prac, owocuje do dzisiaj, ułatwiając kolejnym pokoleniom opracowanie, a często reinterpretację pozyskanych wówczas źródeł (Kurnatowska 2000, 383, Anm. 4). Dla problematyki grodowej bardzo istotnym wydarzeniem było utworzenie w 1959 roku Pracowni Atlasu Wczesnośredniowiecznego (Wartołowska 1952; Antoniewicz 1958). Planowana jako główny cel działań tej pracowni inwentaryzacja grodzisk okazała się jednak przedsięwzięciem stosunkowo powierzchownym, przerastającym ówczesne możliwości finansowe i kadrowe.² Mimo prowadzenia licznych prac weryfikacyjnych, jeszcze w 1999 roku stan dokumentacji grodzisk w wielu regionach określano jako „bardzo zły, niekiedy niemal katastrofalny” (Kobyliński 1999, 7).

Badania wykopaliskowe prowadzone z inicjatywy Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego i kontynuującego jego pracę w późniejszym okresie Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk w większości dotyczyły stanowisk archeologicznych szczególnie istotnych dla tematyki początków państwowości, takich jak: Cieszyn, Gdańsk, Giecz, Kalisz, Kraków, Kruszwica, Lednica, Łęczyca, Międzyrzecz, Niemcza, Opole, Płock, Poznań, Trzemeszno, Strzelno, Santok, Szczecin, Śląza, Wrocław, Wiślica.³ Większość spośród badanych stanowisk stanowiły grody (ryc. 1).

1 Niedługo po rozpoczęciu badań, 1 stycznia 1951 roku, odbyła się w Warszawie konferencja poświęcona sprawie ujednoczenia dokumentacji oraz racjonalizacji opisu i przechowywania zabytków archeologicznych (Anonim 1953, 140).

2 Znacznie później ukazywały się katalogi grodzisk poszczególnych regionów Polski: Śląska, Wielkopolski, Pomorza, Polski środkowej, Małopolski. Wykaz podstawowych prac zawierających katalogi grodzisk został zamieszczony w: Górską – Paderewską – Pyrgała – Szymański – Gajewski – Okulicz 1976, 7. Będąc efektem prac Pracowni Atlasu Wczesnośredniowiecznego Mapa grodzisk w Polsce (Antoniewicz – Wartołowska 1964), ze względu na zamieszczenie stanowisk z różnych okresów chronologicznych oraz wielu stanowisk niezwyfikowanych, nie ma już dzisiaj większej wartości naukowej.

3 Sprawozdania z prac Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego zamieszczano między innymi w powołanym wówczas do życia czasopiśmie „Studia Wczesnośredniowieczne”. Dawną i najnowszą literaturę do dziejów badań poszczególnych stanowisk można znaleźć w następujących publikacjach: Cieszyn (Kietlińska 1960); Gdańsk (Janiak – Stryniak 1998, 116; Paner 1998, 165–166, 202–204; Urbańczyk 2004, 31–32); Giecz (Buko – Świechowski 2000, 84; Urbańczyk 2004, 221–222; Krysztofiak 2006); Gniezno (Janiak – Stryniak 1998, 21; Kurnatowska 2001; Urbańczyk 2004, 202–206); Kalisz (Baranowski 1998b; Janiak – Stryniak 1998, 51–52; Urbańczyk 2004, 302–304); Kraków (Pianowski 1991; Janiak – Stryniak 1998, 60, 64; Buko – Świechowski 2000, 303–304); Kruszwica (Janiak – Stryniak 1998, 104; Urbańczyk 2004, 239–240; Dzieduszycki 2005); Lednica (Górecki 2002; Urbańczyk 2004, 183–184); Łęczyca (Abramowicz – Nadolski – Poklewski – Wieczorek 1989; Poklewski – Kozieł – Żemigala 2003); Międzyrzecz (Urbańczyk 2004, 122–124); Niemcza (Młynarska-Kaletynowa 2004); Opole (Hołubowicz 1956; Bukowska-Gedigowa – Gediga 1986); Płock (Szafranski 1983; Janiak – Stryniak 1998, 98; Urbańczyk 2004, 267–270); Poznań (Urbańczyk 2004, 161–166); Santok (Kurnatowska 1995); Szczecin (Dworczyk – Kowalska – Rulewicz 2003; Urbańczyk 2004, 85–88); Wrocław (Urbańczyk 2004, 336–338); Wiślica (Janiak – Stryniak 1998, 81; Buko – Świechowski 2000, 257–267; Urbańczyk 2004, 354–356).

Pierwsze interpretacje licznie pozyskanych źródeł pozostawały pod wpływem ówczesnych społecznych i politycznych oczekiwań. Te zaś, po krótkim okresie niepodległości przerwanych wybuchem II wojny światowej, były jednoznaczne. Przed naukami historycznymi postawiono zadanie umacniania świadomości narodowej. Ci, którzy przeżyli wojnę, a niekiedy obie wojny światowe, mieli za sobą doświadczenie ciągłych konfliktów z potężnymi sąsiadami, wciąż na różne sposoby negującymi prawo Polaków do niepodległości i własnej tożsamości. Jednocześnie mocno tkwiło w pamięci ukazywanie w niemieckiej propagandzie czasu międzywojnia i okupacji kultury polskiej i słowiańskiej jako kultury o mniejszej wartości.

Ogromna skala badań skutkowałą pozyskaniem znacznej liczby zabytków i faktów archeologicznych. Już sama ich pokaźna liczba była źródłem optymizmu towarzyszącego kreowaniu rekonstrukcji realiów wczesnośredniowiecznego życia społecznego i gospodarczego.⁴ Innym czynnikiem sprzyjającym owemu optymizmowi w interpretacji źródeł była, szczególnie na obszarze tzw. Ziemi Odzyskanych, konieczność odbudowy słowiańskiej (polskiej) tradycji kulturowej na tych terenach po kilkusetletnim okresie jej nieobecności.⁵

Wielkie przedsięwzięcie badawcze, jakim było badanie grodów w ramach prac Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego, stało się zarazem cennym poligonem metodologicznym. W trakcie wykopalisk wypracowywano nowe metody badań stanowisk wielowarstwowych i nowe techniki dokumentacji, których zastosowanie umożliwiło w wielu wypadkach stworzenie znakomitej bazy źródłowej. Po latach dokumentacja tych badań wciąż stanowi wiarygodny materiał interpretacyjny, umożliwiając weryfikację wysuwanych wówczas tez. W tamtym czasie zabrakło jedynie konsekwencji w opracowywaniu tej dokumentacji i przygotowywaniu jej do publikacji. Oczekiwania rządzących, ale także i opinii społecznej, zachęcały do szybkiego ogłaszania rezultatów prac, co powodowało, że syntezy wyprzedzały w czasie solidne opracowania źródłowe.

Powodowana niewątpliwie dobrymi intencjami chęć jak najlepszego przedstawienia wyników badań wykopaliskowych ukazujących bogactwo kultury słowiańskiej zaczęła już po kilku latach działalności w coraz większym stopniu wpływać na sposób interpretacji źródeł archeologicznych pozyskiwanych w trakcie ówczesnych prac wykopaliskowych.⁶ Najpierw zespoły osadnicze funkcjonujące w X–XII wieku przy grodach wczesnopiastowskich starano się ukazać w roli ewolucyjnych załączków późnośredniowiecznych miast lokacyjnych, z czasem jednak kolejne, coraz bardziej entuzjastyczne

4 Nic zatem dziwnego, że już w tomie 1 „Studiów Wczesnośredniowiecznych”, poświęconym wynikom badań nad początkami państwa polskiego, pisano, że „w świetle osiągniętych rezultatów, zwłaszcza w wyniku badań prowadzonych już w ramach badań Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego, nasze poglądy na genezę społeczeństwa i państwa polskiego ulegają zasadniczym zmianom, nasza wiedza – pogłębieniu i poszerzeniu. Widzimy w tym okresie w Polsce społeczeństwo stosunkowo rozwinięte i zamożne, o daleko posuniętym podziale pracy i głębokim zróżnicowaniu socjalnym. Wytwórczość i proces wymiany **są już rozwinięte**” (Małowist 1952, 23).

5 „... stwierdzenie i wydobywanie światła dzienne zabytków kultury materialnej i duchowej pierwotnego polskiego Wrocławia z okresu pierwszych Piastów ma swój specjalny walor historyczny o ogromnym znaczeniu moralno-politycznym. Zabytki po pierwotnej ludności Wrocławia są «namacalnymi» dowodami historycznymi i bezsporną dokumentacją polskości ziem śląskich w zaraniu dziejów” (Kóćka 1950, 145–146).

6 Istotną, programową rolę odegrały w tym wypadku zarówno prace W. Hensla (np. Hensel 1963; 1967), jak i programowy referat K. Jażdżewskiego wygłoszony w trakcie pierwszej sesji archeologicznej Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk w 1955 roku (Jażdżewski 1957).

reakcje na nowe odkrycia archeologiczne uczyniły owe grody równoważnikami miast późnośredniowiecznych w sensie społecznym i gospodarczym.

Początkowo rolę tych miast miały odgrywać podgrodzia (*suburbii*). Ponieważ jednak badania dotyczyły grodów i stamtąd pozyskiwano coraz to nowe znaleziska, nastąpiło przesunięcie znaczenia terminu „podgrodzie” (*suburbium*) do wnętrza terenu obwarowanego.⁷ Podgrodzie stało się *de facto* częścią grodu. Umożliwiło to z kolei utożsamienie pojęcia „miasta” z grodem. Toteż zarówno w pracach historyków, jak i archeologów zaczęto stosować termin „miasto” w odniesieniu do grodów wczesnopiastowskich. Brak precyzji terminologicznej prowadził do takich stwierdzeń, jak w wypadku grodu w Opolu, który nazwano miastem i w związku z tym twierdzono, że „nie odkryto w Opolu właściwego grodu” (Podwińska 1978, 52), a jedynie „podgrodzie”.

Pomimo trwającej już od lat 50. XX wieku dyskusji nad znaczeniem pojęcia „miasta” w odniesieniu do okresu wczesnośredniowiecznego (więcej Moździoch 1991, 85–87) i wykazywaniu ewidentnych różnic pomiędzy grodami piastowskimi a miastami lokacyjnymi, termin „miasto” jest używany nieprzerwanie w odniesieniu do grodów wczesnopiastowskich w literaturze archeologicznej od lat 50. XX wieku po dzień dzisiejszy (Podwińska 1978, 52; Lepówna 1998, 147, 159; Dzieduszycki 1998, 102–103; Sawicki 2001, 122; Leciejewicz – Rębkowski 2007, 309). Przykłady tego typu można mnożyć (zob. przykłady podawane we wcześniejszych pracach autora niniejszego artykułu).

Najstarsze grody na obszarze dzisiejszych ziem polskich, mimo ich słabego przebadania, datowano na wiek VI lub VII, na podstawie znajdującej w nich ceramiki (Łosiński 1972, 295, 307–308; Leciejewicz 1978, 51; Lodowski 1980, 97; Podwińska 1978, 35–38; odmiennie o początkach budownictwa obronnego na obszarze Słowiańszczyzny Zachodniej zob. Dulnicz 2001, 182–187). Tak wczesne datowanie pierwszych grodów umacniało przekonanie o ewolucyjnej, grodowej genezie polskich miast średniowiecznych, stwarzało bowiem odpowiednio dużą przestrzeń czasową dla dokonania się takiego ewolucyjnego procesu. Moment powstawania tzw. załazków miast umieszczano zatem już w VIII i IX, a nawet w VI–VIII wieku (por. Hensel – Leciejewicz 1962, 189; Hensel 1967, 34 ff.; Podwińska 1978, 43–57).

Datowanie początków grodów było najczęściej – z braku możliwości datowania metodami nauk przyrodniczych – oparte na ceramice, która nie jest datownikiem precyzyjnym. Szeroki zakres datowania (od 50 do 200 lat) umożliwiał umieszczanie początków formowania się warstw osadniczych grodów w „dolnym” przedziale zakresu chronologicznego, co najczęściej czyniono (dysponując datowaniem na VIII–X wiek, wybierano wiek VIII jako początek istnienia grodu).

Podstawą niedawnej zmiany dotychczasowych datowań była zarówno weryfikacja wyników dawnych badań i ponownie przeprowadzona krytyka źródeł (ceramika),⁸ jak i udoskonalenie znanych już wcześniej metod datowania bezwzględnego (dendrochronologia,⁹ datowanie metodą C14).

⁷ Były jednak także głosy odmienne. Zdaniem A. Żakiego: „Podgrodzi nie można uważać za obronne uzupełnienie grodu” (Żaki 1974, 409), a zarówno źródła pisane, jak i archeologiczne wskazują, że podgrodzia były przeważnie pozbawione umocnień.

⁸ Wyłomu w dotychczasowych datowaniach dokonały między innymi nowe studia nad chronologią ceramiki typu Tornow (Dulnicz 1994) i ceramiki typu Feldberg (Brather 1996).

⁹ Krapiec 1998; Kara – Krapiec 2000.

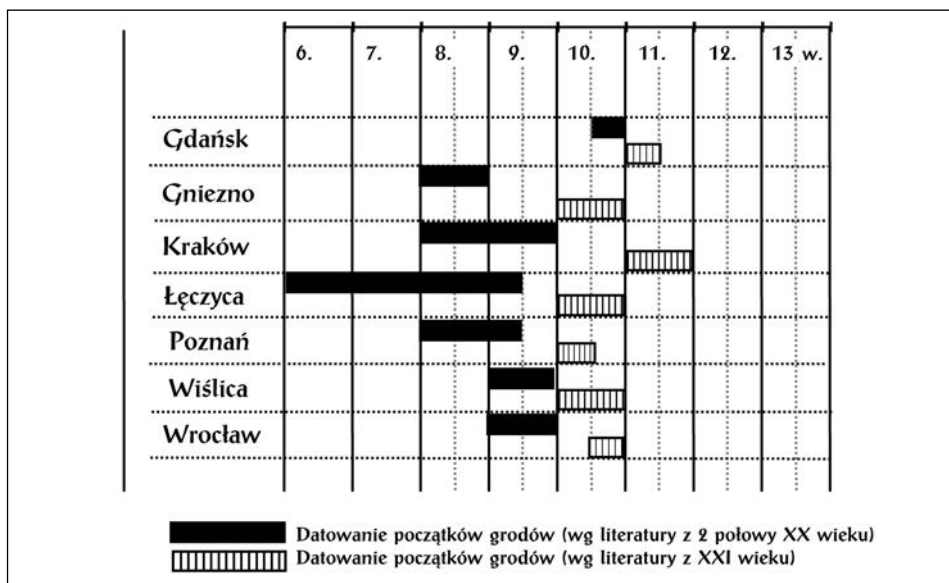
Nowe daty zmieniły w znacznym stopniu naszą wiedzę o początkach grodów wczesnopiastowskich (ryc. 2). I tak na przykład, moment powstania grodu w Kołobrzegu z połowy wieku IX (Łosiński 1995, 107; Leciejewicz 1997, 27) został przesunięty na schyłek tegoż wieku (Leciejewicz – Rębkowski 2007), początek budowy grodu w Gnieźnie z 2. połowy VIII (Mikołajczyk 1972, 59; Podwińska 1978, 47) na rok 940 (Sawicki 2001, 92),¹⁰ Poznania – z VIII–IX wieku (Hensel 1958, 124) na 2. ćwierć wieku X (Kóčka-Krenz – Kara – Makowiecki 2004, 132),¹¹ grodu we Wrocławiu, który datowano najwcześniej na wiek IX (Kaźmierczyk 1959, 110), na 1. połowę stulecia X (Jaworski – Rzeźnik 1998, 88) lub lata 80. tegoż wieku (Moździoch 2004, 322). Budowę grodu krakowskiego na Wawelu datowano dawniej na wiek VIII (Podwińska 1978, 51), IX – 2. połowę X (Żaki 1956, 99 ff.), wiek IX (Janiak – Stryniak 1998, 57), a obecnie może nawet na początek wieku XI (Pianowski 2004, 339). Przesunięciu uległa także chronologia zespołu osadniczego w Wiślicy – z wieku IX (Radwański 1991, 64 – Wyspa Miejska) na X (Gliński 1998, 80). Radykalna zmiana dotyczyła chronologii umocnień grodu w Gdańsku, gdzie weryfikacji dendrochronologicznej poddano datowanie konstrukcji drewnianych odkrytych przez K. Jażdżewskiego w latach 50. XX wieku. Umocnienia datowane wówczas na lata 80. X wieku okazały się być zbudowane w latach 60. wieku XI (Paner 2004, 21). Gród w Łęczycy, którego początki datowano na wiek VI–VIII (Abramowicz – Nadolski – Poklewski – Wieczorek 1989, 100–114, ryc. 1), powstał najprawdopodobniej dopiero w stuleciu X (Dulinicz 2003, 109).

Znaczne odmłodzenie chronologii grodów wymaga ponownego przyjrzenia się dawnym hipotezom o rozkwicie gospodarczym ośrodków wczesnomiejskich (na przykład gród w Kołobrzegu przeżywałby ów rozkwit w 2. połowie IX wieku, kiedy to jeszcze nie istniał – Łosiński 1972, 309, 385). W wieku IX nie było jeszcze także grodu poznańskiego, wokół którego miałyby się wówczas skupiać osady rzemieślnicze, zapoczątkowując rozwój miasta (Hensel 1958, 125). Pierwszą ofiarą weryfikacji źródeł stała się zatem teza o wczesnej chronologii grodów–miast.

Przypisywanie wczesnopiastowskim grodom charakteru miast późnośredniowiecznych implikowało także hipotezy o zamieszkiwaniu w przestrzeni otoczonej obwarowaniami społeczności silnie zróżnicowanej majątkowo i zawodowo. W pracach archeologicznych wymienia się tutaj kupców, rycerstwo, rzemieślników, plebs, możnych, duchownych, urzędników książęcych (Hołubowicz 1956, 51; inne przykłady por. Moździoch 1991). To z kolei pociągało za sobą konieczność przyjęcia tezy o znacznej liczbie mieszkańców grodów i znacznej gęstości ich zaludnienia. Dodatkowym założeniem było zaplanowane socjotopograficzne zróżnicowanie przestrzeni, uwzględniające istnienie placu targowego, kościoła, cmentarza itp. Ponieważ w odkrywanych grodach (Głogów, Kruszwica) miejsca dla spełnienia tych wszystkich założeń było niewiele, przyjmowano *ad hoc*, że piastowskie grody–miasta były tworamami wieloczłonowymi, dorysowując w rekonstrukcjach kolejne, umocnione człony grodów. W terminologii archeologicznej podgrodzie (*suburbium*) rozumiano jako obszar obwarowany, a nazwy tej

10 Stąd wniosek, że w IX wieku, kiedy to gród w Gnieźnie miał mieć cechy miejskie (Jażdżewski 1957, 328 ff.), niestety, jeszcze go nie było.

11 „In the light of contemporary knowledge, there is no evidence that could support the hypothesis of the existence at Ostrów in Poznań of a stronghold in the 9th century” (Kóčka-Krenz – Kara – Makowiecki 2004, 141).

Ryc. 2. Zmiany w chronologii grodów wczesnopolskich, jakie nastąpiły w efekcie weryfikacji dawnych i pozyskania nowych źródeł archeologicznych w końcu XX i na początku XXI wieku.

Fig. 2. Changes in the chronology of early Polish castles resulting from the verification of older data and the acquisition of new archaeological sources at the end of the 20th and beginning of the 21st centuries. Black – origins of the castles dated from the literature of the second half of the 20th century; hatched – origins of the castles dated from the literature of the beginning of the 21st century.

używano nawet zamiennie z terminem „gród”.¹² Takie dodatkowe umocnione przestrzenie (podgrodzia) miały istnieć przy grodach w Gdańsku, Kruszwicy, Opolu, Głogowie, Gieczu, Kaliszu i Płocku. Jak dotychczas, badania wykopaliskowe nie potwierdziły jednak istnienia we wspomnianych miejscach założeń wieloczłonowych (ryc. 3).

Cechą „miejską” grodów miał być, zdaniem badaczy, ich regularny plan zabudowy. Miało to świadczyć o rodzimej genzie regularnego planu późniejszych miast lokacyjnych. Publikowane przez archeologów rekonstrukcje grodów, na przykład Wrocławia (Kaźmierczyk – Kramarek – Lasota 1976, 222–223, ryc. 36), wskazywały, że to istniejący do dzisiaj plan miasta lokowanego w XIII wieku stanowił dla nich podstawę rekonstrukcji planu zabudowy dawnego grodu. Powierzchnia grodu przebadana została

¹² „Należy przyjąć jako bezwzględnie słuszne poglądy Tymienieckiego i Kostrzewskiego, że podgrodzia Polski wczesnośredniowiecznej są to już miasta, jeżeli nie w prawnym, to w ekonomicznym sensie tego pojęcia. Pod tym względem zarówno dawniejsze badania historyczne i archeologiczne, jak wyniki wykopalisk prowadzonych przez Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego dostarczyły bogatego i przekonującego materiału. W chwili obecnej posiadamy już liczne dowody, że mieszkańcy podgrodzi w Gnieźnie, Poznaniu, Opolu, Gieczu, zapewne i w Cieszynie, już w IX–X wieku, a nieco później także w Gdańsku, trudnili się nie tylko uprawą roli i hodowlą zwierząt domowych, ale że w środowiskach tych była silnie rozwinięta produkcja rzemieślnicza w zakresie garncarstwa, bednarstwa, wyrobów z kości, rogu, skóry, żelaza, wreszcie tkactwa itd.” (Małowist 1952, 18–19). Niemal wszystkie wspomniane wyżej stanowiska to grody jednoczłonowe, nazwanie ich zatem podgrodziami i nawiązywanie do twierdzeń J. Kostrzewskiego i S. Tymienieckiego rysuje się już dzisiaj jako wyraźnie chybione.

bowiem w tak niewielkim stopniu, że wiarygodna rekonstrukcja nie byłaby możliwa. Postawiona teza stała się w tym wypadku „matką obserwacji”. Podobnie wysoce hipotetyczne były rekonstrukcje zabudowy odnośnie do innych grodów, gdzie przebadano przecież jedynie niewielkie fragmenty dawnej powierzchni stanowiska.¹³ Podstawą wielu rekonstrukcji stał się plan grodu opolskiego, najszerszej przebadanego stanowiska spośród grodów wczesnopiastowskich. Warto jednak przypomnieć, że nawet w świetle analiz W. Hołubowicza, badacza grodu opolskiego, istnienie niemal połowy z przedstawianych na planie grodu (z X i XI wieku) domów było wysoce hipotetyczne (Hołubowicz 1962, 550–553) – ryc. 4.

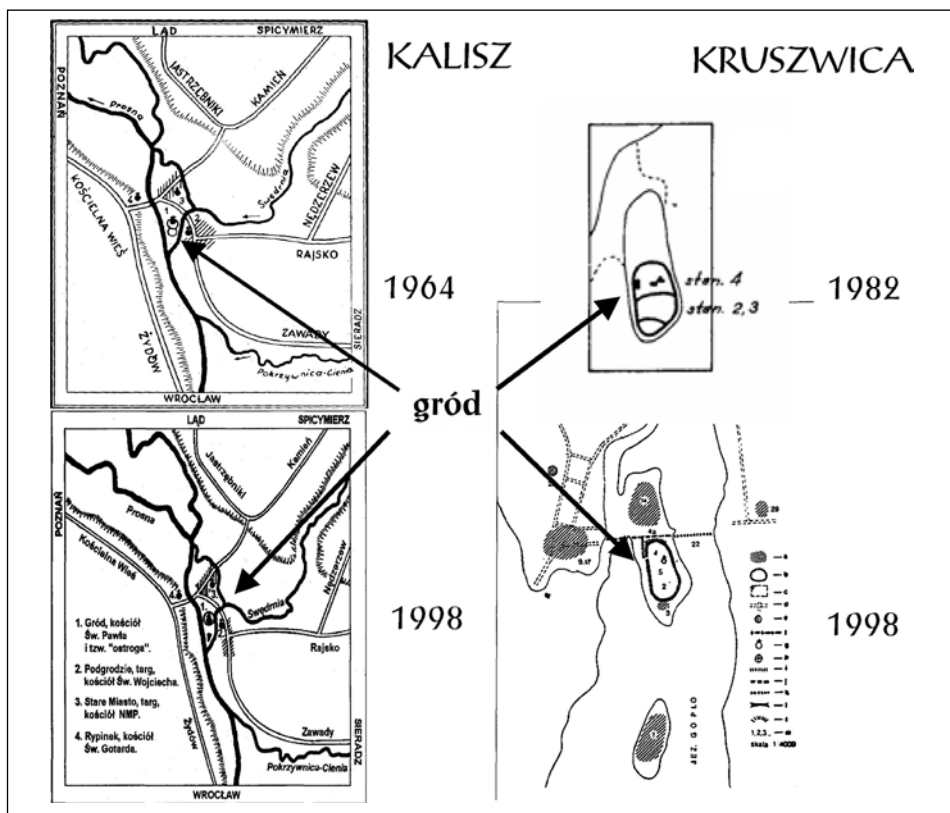
Głównym argumentem potwierdzającym „miejskość” grodów wczesnopolskich miała być ożywiona działalność wytwórcza o charakterze rzemieślniczym odbywająca się wewnątrz obwarowań (na przykład Hołubowicz 1956, 43, 54; inne przykłady zob. Moździoch 1991, 88; 1994). Podobnie jak w miastach późnośredniowiecznych, rzemiosło grodowe miało być wyspecjalizowane, czego efektem miało być funkcjonowanie wielu specjalności rzemieślniczych oraz stopniowe wyodrębnianie się dzielnic rzemieślniczych, związanych z kształtującymi się już w tym czasie organizacjami typu cechowego. Elementem miejskim miała być także obecność kupców oraz placów targowych, które w wypadku grodów piastowskich położonych w głębi ładu nie zostały nigdy poświadczone przez źródła materialne.

Powróćmy jeszcze do wytwórczości rzemieślniczej, pozornie najłatwiej uchwytnej w źródłach archeologicznych. Wielu historyków i archeologów, pod wrażeniem liczby artefaktów odkrywanych w grodach piastowskich w trakcie badań wykopaliskowych pierwszych lat okresu powojennego, podkreślało wysoki poziom produkcji rzemieślniczej, jej masowość i zaawansowaną specjalizację (Hensel – Leciejewicz 1962, 197). Warto jednak pamiętać, że wyniki ówczesnych badań znane były jedynie z bardzo ogólnych sprawozdań, ponieważ zarówno wydobyte zabytki, jak i większość dokumentacji, nie zostały jeszcze wówczas poddane systematycznej analizie, a znaczna ich część pozostaje nieopracowana do dziś.

Nie wspomniano, pisząc o rozwiniętej produkcji rzemieślniczej w grodach, że nie odkryto w nich śladów pracowni rzemieślniczych, nie zastanawiano się także nad problemem rozmiarów tej produkcji. Zmiana realiów politycznych, a przede wszystkim powoli postępująca modyfikacja modelu ośrodków grodowych państwa Piastów, spowodowała, że autorzy dawnych interpretacji wycofywali się z nich, mimo faktu, że żadnych nowszych badań na ich stanowiskach nie prowadzono, jak na przykład w Łęczycy.¹⁴

13 Np. w najnowszym raporcie z prac archeologicznych prowadzonych w grodzie w Gdańsku czytamy: „It is noteworthy to stress that the hypothetical image of early medieval Gdańsk, adopted in literature of the subject, was shaped [...] on the basis of results obtained from the excavation of relatively small areas” (Paner 2004, 21); w grodzie kołobrzeskim przebadano zaledwie 1/50 potencjalnej powierzchni stanowiska. Także w archeologii czeskiej coraz częściej pojawia się pogląd, który niedawno wyraziła Kateřina Tomková: „Ne každý výzkum opevnění totiž přináší dostatek informací pro rekonstrukci hradby jako celku, ne vždy musí mozaika situací z různých míst fortifikace vytvářet souvislý obraz, ne každý řez hradbou nabízí jediné vysvětlení geneze dochované stratigrafie” (Tomková 2001, 548).

14 W tomie 2 prezentującym wyniki badań w Łęczycy czytamy w przedmowie: „Pisaliśmy już, że wbrew naszym pierwotnym przypuszczeniom nie było to rzemieślniczo-kupieckie osiedle o charakterze wczesnomiejskim, lecz ośrodek militarno-administracyjny, rezydencja feudalnego możnowładcy” (Abramowicz – Nadolski – Poklewski – Wiczorek 1989, 15).

Ryc. 3. Zmiany w rekonstrukcji rozplanowania grodów wczesnopiastowskich stanowiące efekt zmiany paradygmatu „gród–miasto” w końcu XX wieku. Rekonstrukcje wg: A – Dąbrowska 1964, ryc. 2; B – Młynarska-Kaletynowa 1998, ryc. 3; C – Dzieduszycki 1982, tabl. II; D – Dzieduszycki 1998, 102, ryc. 102. Weryfikacja źródeł pozyskanych w trakcie badań „milenialnych” (na przykładzie Kalisza i Kruszwicy).

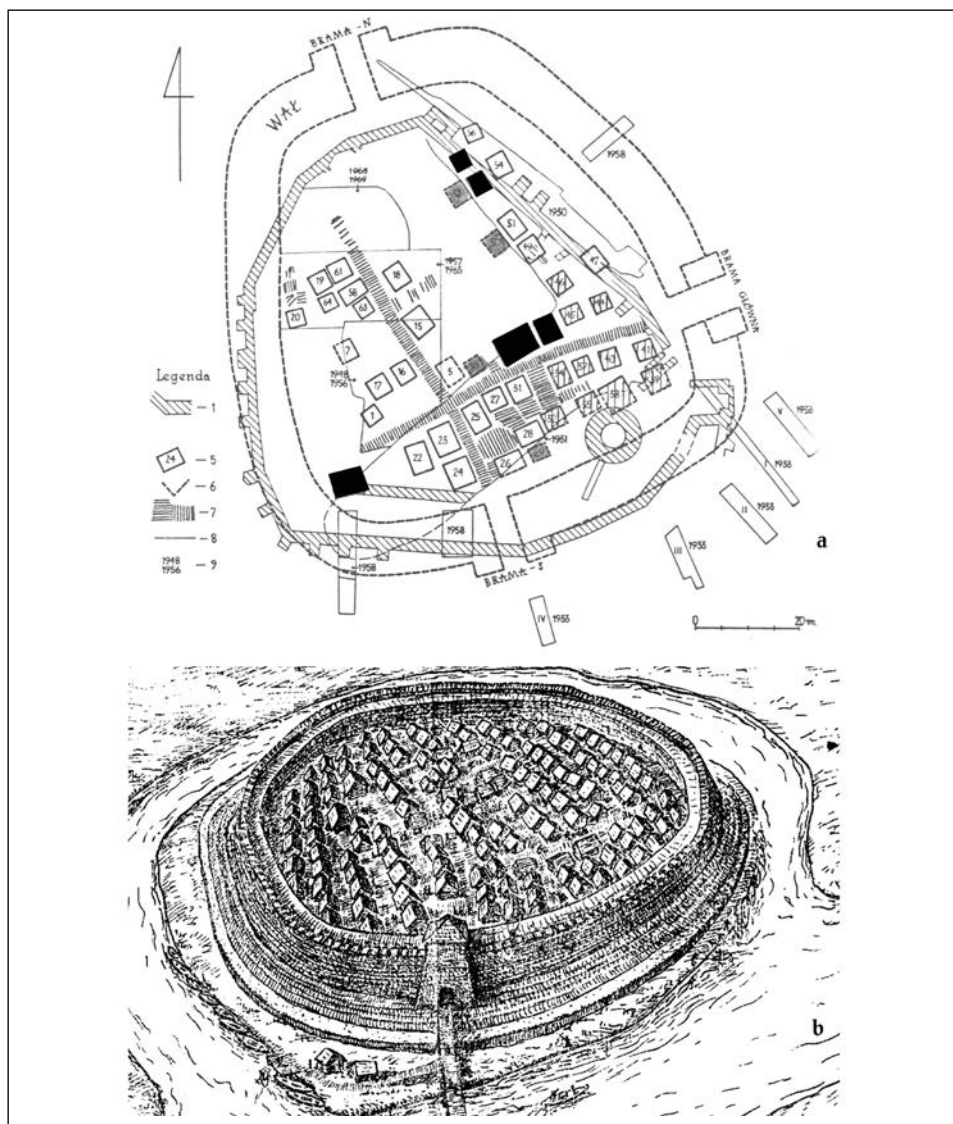
Fig. 3. Changes in the reconstruction of the layout of the early Piast castles due to the altered paradigm of “castle-town” towards the end of the 20th century (using Kalisz and Kruszwica as examples). Reconstruction by: A – Dąbrowska 1964, fig. 2; B – Młynarska-Kaletynowa 1998, fig. 3; C – Dzieduszycki 1982, tab. II; D – Dzieduszycki 1998, 102, fig. 102.

Zmienia się spojrzenie na dawne interpretacje wyników badań grodu w Płocku.¹⁵ Ostrożniej też podchodzą młodzi badacze do wyników badań Szczecina.¹⁶

Warto zaznaczyć, że nadinterpretacja źródeł nie jest cechą tylko polskich badań „milenialnych”. Dotyczy ona wielu archeologów na całym świecie. Jej przejawy znajdujemy

¹⁵ „The drawn documentation has been properly made and reflects relatively faithfully the observed facts. Their interpretation, however, has been dominated by the «exuberant imagination» of the author, which subsequently leads to a totally incorrect reading of the data collected during the investigations” (Golembnik 2004, 258).

¹⁶ „Die Tätigkeit spezialisierter Werkstätten, die über entsprechende Ausrüstung und Ausstattung verfügt haben, wie sie für die Rohstoffverarbeitung, z. B. von Eisen und Glas notwendig war, erscheint jedoch in Anbetracht der reichen Funde im Bereich der Burg und Vorburg, zweifellos zu sein” (Dworaczyk – Kowalska – Rulewicz 2003, 351).

Ryc. 4. Rekonstrukcja zabudowy grodu opolskiego w X i XI wieku wg Hołubowicz 1962: a – plan z zaznaczeniem domów, których wydzielenie nie miało podstaw źródłowych (zaczernione), nieistniejących według zachowanej dokumentacji (kolor szary), hipotetycznych (wypełnione szrafurą), potwierdzonych wykopaliskowo (kolor biały); b – rekonstrukcja zabudowy grodu opolskiego wg Hołubowicz 1956.

Fig. 4. Reconstruction of the development of the Opole castle in the 10th and 11th centuries according to W. Hołubowicz (1962): a – plan with sketches of buildings whose layout has not been adequately corroborated by the sources (in black); non-existent buildings according to the surviving documentation (in grey); hypothetical buildings (hatched), and buildings confirmed by research (in white). b – reconstruction of the development of the Opole castle according to W. Hołubowicz 1956.

w pracach archeologów na wschód od Polski, gdzie wciąż w literaturze dominuje wizja plemiennych grodów–miast o wielohektarowej powierzchni. Także na zachód od Polski fantazja badaczy zaludniała grody rzemieślnikami i rozwiniętą produkcją (krytykę takich interpretacji wyników badań grodu w Tornow przedstawił przed laty F. Biermann, zob. Biermann 1998, 107). Także w Czechach rozbudowane interpretacje wyprzedzały opracowanie materiałów źródłowych.¹⁷

Podsumowując te ogólne uwagi dotyczące dawnych interpretacji wyników badań grodów wczesnośredniowiecznych z obszaru ziem polskich, warto zaznaczyć, że faktem pozytywnym jest następująca obecnie ich weryfikacja, wynikająca zarówno ze zmiany dotychczasowego paradygmatu interpretacyjnego podtrzymywanego głównie siłą politycznej poprawności, jak i wskutek doskonalenia metod wykopaliskowych oraz pojawiających się nowych danych, jako efektu trwających wciąż prac terenowych. Postulowany obecnie „powrót do źródeł” uświadamia nam jednocześnie, w jak niewielkim stopniu rozpoznane zostały pod względem archeologicznym słowiańskie grody wczesnośredniowieczne.

Bez względu jednak na pojawiające się wówczas bardziej czy mniej fantastyczne interpretacje wydobywanych źródeł, badania „milenialne” dostarczyły znacznej liczby nowych źródeł do dziejów polskiego wczesnego średniowiecza i umożliwiły wypracowanie nowoczesnej metody wykopaliskowej.

Innym czynnikiem sprzyjającym nadinterpretacji była wrodzona niemal każdemu badaczowi skłonność do przeceniania wartości swoich odkryć. Nie jest ona warunkowana przesłankami społecznymi, gospodarczymi czy politycznymi, tkwi bowiem w naturze ludzkiej i jest wspólna archeologom całego świata. Ów czynnik, nazwijmy go psychologicznym, ułatwiał budowę teorii przerastających możliwości interpretacyjne źródeł, teorii kształtowanych pod wpływem aktualnych nurtów światopoglądowych.

Literatura

Abramowicz, A. – Nadolski, A. – Poklewski, T. – Wieczorek, J. (red.) 1989: *Łęczyca wczesnośredniowieczna. T. 2.* Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.

Anonim 1953: *Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego*, *Studia Wczesnośredniowieczne* 3, 139–144.

Antoniewicz, W. 1958: *O polskim atlasie archeologicznym*, *Archeologia Polski* 2, 154–208.

Antoniewicz, W. – Wartolowska, Z. (red.) 1964: *Mapa grodzisk w Polsce.* Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.

Baranowski, T. 1998a: *Gród w Kaliszu.* In: T. Janiak – D. Stryniak red., *Civitates principales.* Wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej. Katalog wystawy, 49–56. Gniezno.
- **(red.) 1998b:** *Kalisz wczesnośredniowieczny.* Kalisz.

¹⁷ „V souvislosti se studiem Pošembeří, Kouřimska, Libice n. Cidlinou a Slavíkovců či Polabí vznikla řada historických či historizujících koncepcí, jejichž sledování by vydalo na samostatnou studii. Za připomenutí stojí skutečnost, že tyto koncepce více či méně předbíhají vlastní zpracování výzkumů“ (Tomková 2000, 397).

- Biermann, F. 1998:** *Handel, Haus- und Handwerk im frühmittelalterlichen Burg-Siedlungskomplexen zwischen Elbe und Lubsza*. In: J. Henning – A. T. Ruttkay Hrsg., *Frühmittelalterlicher Burgenbau im Mittel- und Osteuropa*, 95–114. Bonn.
- Brather, S. 1996:** *Feldberger Keramik und frühe Slawen. Studien zur nordwestslawischen Keramik der Karolingerzeit*. Bonn.
- Buko, A. – Świechowski, Z. (red.) 2000:** *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego*. Warszawa.
- Bukowska-Gedigowa, J. – Gediga, B. 1986:** *Wczesnośredniowieczny gród na Ostrówku w Opolu*. Wrocław.
- Dulnicz M., 1994:** *Problem datowania grodzisk typu Tornow i grupy Tornow–Klenica*, *Archeologia Polski* 9 (1–2), 31–49.
- **2001:** *Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej*. Warszawa.
- **2003:** *Mazowsze we wczesnym średniowieczu. Jego związki z „państwem gnieźnieńskim”*. In: W. Chudziak red., *Civitas Schinesghe cum pertinentiis*. 89–119. Toruń.
- Dworaczyk, M. – Kowalska, A. B. – Rulewicz, M. 2003:** *Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wschodnia część suburbium*. Szczecin.
- Dzieduszyccy, B. & W. 2005:** *Dzieje piastowskiego ośrodka w Kruszwicy we wczesnym średniowieczu*. In: J. Dudek – D. Janiszewska – U. Świdorska-Włodarczyk red., *Europa Środkowo-Wschodnia: ideologia, historia i społeczeństwo*. Księga poświęcona pamięci Profesora Wojciecha Peltza, 457–461. Zielona Góra.
- Dzieduszycki, W. 1998:** *Kruszwica – wczesnopiastowski ośrodek władzy książęcej*. In: T. Janiak – D. Stryniak red., *Civitates principales*. Wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej. Katalog wystawy, 102–104. Gniezno.
- Gieysztor, A. 1949:** *Program prac badawczych nad początkami Państwa Polskiego*, *Ochrona Zabytków* 2, 145–154.
- **1950:** *Problematyka i organizacja badań nad początkami Państwa Polskiego*, *Wiadomości Historyczne* 2, 15–25.
- **1953:** *Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego w latach 1949–1952*. *Zapiski Archeologiczne* 2. Warszawa.
- Gliński, W. 1998:** *Wiślica plemienna czy wczesnopaństwowa*. In: T. Janiak – D. Stryniak red., *Civitates principales*. Wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej. Katalog wystawy, 77–82. Gniezno.
- Gołembnik, A. 2004:** *Early Medieval Plock*. In: P. Urbańczyk red., *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennium*, 241–270. Warsaw.
- Górecki, J. 2002:** *Gród na Ostrowie Lednickim na tle wybranych ośrodków grodzowych pierwszej monarchii piastowskiej*. Poznań – Lednica.
- Górska, I. – Paderewska, L. – Pyrgała, J. – Szymański, W. – Gajewski, L. – Okulicz Ł. (red.) 1976:** *Grodziska Mazowska i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego)*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- Hensel, W. 1946:** *Potrzeba przygotowania wielkiej rocznicy*, *Przegląd Wielkopolski* 2, 193–206.
- **1958:** *Poznań w zaraniu dziejów. Od paleolitu do połowy XIII wieku n. e.* Wrocław.
- **1963:** *Archeologia o początkach miast słowiańskich*. Warszawa.
- **1967:** *Anfänge der Städte bei den Ost- und Westslawen*. Bautzen.
- Hensel, W. – Leciejewicz, L. 1962:** *Metoda archeologiczna w zastosowaniu do badań nad wsią i miastem wczesnośredniowiecznym w Polsce*, *Archeologia Polski* 7 (2), 175–201.

Hołubowicz, W. 1956: *Opole w wiekach X–XII*. Katowice.

- **1962:** *Rozmieszczenie budynków, ulic i podwórz w Opolu na Ostrówku w X–XIII w.*, Światowit 24, 515–556.

Janiak, T. – Stryniak D. (red.) 1998: *Civitates principales. Wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej. Katalog wystawy*. Gniezno.

Jaworski, K. – Rzeźnik, P. 1998: *Wrocławski Ostrów Tumski we wczesnym średniowieczu*. In: T. Janiak – D. Stryniak red., *Civitates Principales*. Wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej. Katalog wystawy, 88–90. Gniezno.

Jażdżewski, K. 1957: *Kształtowanie się wczesnośredniowiecznej kultury miejskiej w Polsce w świetle badań w latach 1945–1954*. In: Pierwsza sesja archeologiczna Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 5 V–8 V 1955, 319–347. Warszawa – Wrocław.

Kara, M. – Krąpiec, M. 2000: *Możliwości datowania metodą dendrochronologiczną oraz stan badań dendrochronologicznych wczesnośredniowiecznych grodzisk z terenu Wielkopolski, Dolnego Śląska i Małopolski*. In: H. Samsonowicz red., *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, 303–327. Kraków.

Kaźmierczyk, J. 1959: *Sprawozdanie z badań archeologicznych Wrocławia za rok 1957*, Archeologia Śląska III, 109–128.

Kaźmierczyk, J. – Kramarek, J. – Lasota, C. 1976: *Badania na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1974 roku*, Silesia Antiqua 18, 177–225.

Kietlińska, A. 1960: *Gród wczesnośredniowieczny na Górze Zamkowej w Cieszynie w świetle badań w latach 1949–1954*, Materiały Wczesnośredniowieczne 5, 63–99.

Kobyliński, Z. 1999: *Krajobraz archeologiczny – problemy ochrony i prezentacji*. In: Z. Kobyliński red., *Krajobraz archeologiczny. Ochrona zabytków archeologicznych jako form krajobrazu kulturowego*, 5–10. Warszawa.

Kóčka, W. 1950: *Zadanie prac wykopaliskowych na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu, Z otchłani wieków 19*, 145–146.

Kóčka-Krenz, H. – Kara, M. – Makowiecki, D. 2004: *The beginnings, development and the character of the early Piast stronghold in Poznań*. In: P. Urbańczyk red., *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennium*, 125–166. Warsaw.

Krąpiec, M. 1998: *Oak Dendrochronology of the Neoholocene in Poland*, Folia Quaternaria 69, 5–133.

Krysztofiak, T. 2006: *Palatium w Gieczu – archeologiczne podstawy datowania relikwów*. In: J. Gadomski – A. Małkiewicz – T. Rodzińska-Choraży – A. Włodarek red., *Lapides viventes*. Zaginiony Kraków wieków średnich. Księga dedykowana Profesor Klementynie Żurowskiej, 293–309. Kraków.

Kurnatowska, Z. 1995: *Grody santockie w świetle dotychczasowych badań archeologicznych*. In: D. Rymar red., *Santok – początki grodu*, 10–22. Gorzów Wielkopolski.

- **2000:** *Badania nad początkami i rozwojem społeczeństwa wczesnopolskiego*. In: M. Kobusiewicz – S. Kurnatowski red., *Archeologia i prehistoria polska w ostatnim półwieczu*, 381–409. Poznań.

- **(red.) 2001:** *Gniezno w świetle ostatnich badań archeologicznych. Nowe fakty. Nowe interpretacje*. Gniezno.

Leciejewicz, L. 1978: *Gród i podgrodzie u Słowian zachodnich – problemy funkcji i rozwiązań przestrzennych*, Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej 12, 51–57.

- **1997:** *Kołobrzeg – miasto pomorskie na południowym wybrzeżu Bałtyku*. In: Problems of Slavic Archaeology. Works of the VIth International Congress of Slavic Archaeology, 23–32. Moscow.
- Leciejewicz, L. – Rębkowski, M. (red.) 2007:** *Kołobrzeg. Wczesne miasto nad Bałtykiem*. Warszawa.
- Lodowski, J. 1980:** *Dolny Śląsk na początku średniowiecza (VI–X w.)*. Wrocław.
- Lepówna, B. 1998:** *Urbs Gyddanyzc w świetle badań archeologicznych dawnej placówki IHKM PAN w Gdańsku*. In: H. Paner red., *Gdańsk średniowieczny w świetle najnowszych badań archeologicznych i historycznych*, 147–166. Gdańsk.
- Łosiński, W. 1972:** *Początki wczesnośredniowiecznego osadnictwa grodowego w dorzeczu dolnej Parsęty (VII–XI w.)*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- **1995:** *W sprawie genezy osiedli wczesnomiejskich u Słowian nadbałtyckich*, *Slavia Antiqua* 25, 101–128.
- Małowist, M. 1952:** *Problematyka gospodarcza badań wczesnośredniowiecznych*, *Studia Wczesnośredniowieczne* 1, 13–23.
- Mikołajczyk, G. 1972:** *Początki Gniezna. Studia nad źródłami archeologicznymi*. Warszawa – Poznań.
- Moździoch, S. 1991:** *Wczesnomiejskie zespoły osadnicze na Śląsku w XI–XII wieku*. In: L. Leciejewicz red., *Miasto zachodniosłowiańskie w XI–XII wieku. Społeczeństwo – kultura*, 85–101. Wrocław – Warszawa – Kraków.
- **1994:** *The Origins of the Medieval Polish Towns*, *Archaeologia Polona* 32, 129–153.
- **2004:** *Wrocław – Ostrów Tumski in the Early Middle Ages*. In: P. Urbańczyk red., *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennium*, 319–338. Warsaw.
- Młynarska-Kaletynowa, M. (red.) 2004:** *Niemcza. Atlas historyczny miast polskich. Śląsk, t. 4*. Wrocław.
- Paner, H. (red.) 1998:** *Gdańsk średniowieczny w świetle najnowszych badań archeologicznych i historycznych*. Gdańsk.
- **2004:** *The Spatial Development of Gdańsk to the Beginning of the 14th Century. The Origins of the Old and Main Town*. In: P. Urbańczyk red., *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennium*, 15–32. Warsaw.
- Paroń, A. – Rossignol, S. – Szmoniewski, B. S. – Vercamer, G. (red.) 2008:** *Władza a struktury społeczne w średniowieczu na wschód od Łaby*. Wrocław – Göttingen.
- Pianowski, Z. 1991:** *Wawel obronny. Zarys przemian fortyfikacji grodu i zamku krakowskiego w w. X–XIX*. Kraków.
- **2004:** *Wawel – the stronghold in Cracow in the Early Middle Ages*. In: P. Urbańczyk red., *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennium*, 339–340. Warsaw.
- Podwińska, Z. 1978:** *Ludność i osadnictwo*. In: M. Dembińska – Z. Podwińska red., *Historia kultury materialnej Polski w zarysie. Od VII do XII wieku, t. 1*, 24–57. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- Poklewski, T. – Koziell, T. – Żemigala, M. (red.) 2003:** *Łęczyca wczesnośredniowieczna. T. 3*. Łódź.
- Radwański, K. 1991:** *Główne miasta Małopolski XI–XII wieku ze szczególnym uwzględnieniem Krakowa*. In: L. Leciejewicz red., *Miasto zachodniosłowiańskie w XI–XII wieku. Społeczeństwo – kultura*, 55–84. Wrocław – Warszawa – Kraków.

Rossignol, S. 2008: *Von den Quellen zu den Ergebnissen über die Interpretation – methodische Überlegungen als einführende Worte.* In: A. Paroń, red., *Władza a struktury społeczne w średniowieczu na wschód od Łaby*, 27–28. Kraków.

Rymar, D. (red.) 1995: *Santok. Początki grodu.* Gorzów Wielkopolski.

Sawicki, T. 2001: *Wczesnośredniowieczny zespół grodowy w Gnieźnie.* In: Z. Kurnatowska red., *Gniezno w świetle ostatnich badań archeologicznych. Nowe fakty. Nowe interpretacje*, 87–126. Poznań.

Szafrański, W. 1983: *Płock we wczesnym średniowieczu.* Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.

Tomková, K. 2000: *Ke stavu výzkumu raně středověkých hradišť ve středních Čechách,* *Archeologie ve středních Čechách* 4, 397–420.

- **2001:** *Ke studiu opevnění v raně středověkých Čechách,* *Archeologie ve středních Čechách* 5, 547–560.

Urbańczyk, P. (red.) 2004: *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennia.* Warsaw.

Wartołowska, Z. 1952: *Inwentaryzacja grodzisk,* *Studia Wczesnośredniowieczne* 1, 193–198.

Żaki, A. 1956: *Sprawozdanie z prac archeologicznych na Wawelu w 1954 r.,* *Sprawozdania Archeologiczne* 2, 96–106.

- **1974:** *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej.* Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.

Early Piast castles in the light of the “Millennium” surveys and the results of the latest archaeological excavations

The author returns to the topic of the early medieval Polish castles-towns, i.e. to a topic which he has explored many times. He analyses the hypotheses regarding its evolutionary genesis as formulated by Polish historians and archaeologists in the second half of the 20th century on the basis of extensive archaeological surveys. The results of dendrochronology and the change in the paradigm about the “town nature of the early Piast castles”, together with the results of surveys carried out at the beginning of the 21st century, have led to the need to reopen the discussion about the social, economic and political function of these characteristic forms of settlement. Earlier theories that there was no difference between the Piast castles of the 10th–13th centuries and location towns have been proven to be groundless. Most medievalists, however, still use the broad term of “town” to refer to early medieval castles and suburbia without actually defining what it means. In recent years archaeologists have written about many localities, the function of which (e.g. defensive), settlement development and chronology have been determined without adequate corroboration in the sources. The critical verification of these previously construed on the basis of acquired but as yet unprocessed archaeological sources is now seen as being an important methodical guideline for other research procedures, both in terms of archaeology and in general.

Grody tzw. centralne pierwszej monarchii piastowskiej w przestrzeni sakralnej. Przykład Gniezna (paralele czeskie)

Central castles of the earliest Piast monarchy in the sacral sphere, taking Gniezno as an example (parallels with Bohemia)

MICHAŁ KARA

The castle in Gniezno is mentioned by the Polish chronicler Gallus Anonymus as the first of the four main strongholds of Boleslaw I the Brave (992–1025), which were the decisive factor in his military power. The literature refers to these fortified areas as “central castles” and states that they were of exceptional administrative, cultic, military and economic importance in the structure of the early Piast monarchy. The author draws attention to the symbolic factors in the genesis of these sites (especially Gniezno), which can be observed in their relations to the appropriate functional spheres, including the sacral sphere. Certain similarities were found with Prague Castle – the main seat of the Bohemian Přemyslid state.

Poland – Bohemia – earliest Piast state – Přemyslid state – central castles (main seats of cult and power) – Gniezno – Giecz – Poznań – Kraków – Prague Castle – sacral function and attributes

Wśród licznych informacji zawartych w najstarszej, spisanej na początku XII wieku kronice polskiej autorstwa Galla Anonima, znalazł się przekaz o czterech głównych grodach Bolesława Chrobrego: Gnieźnie, Poznaniu, Władysławiu (Włocławku) i Gieczu (I: 8), które zapewniały mu potęgę militarną, postrzeganą przez współczesnych jako jeden z fundamentów wyjątkowego prestiżu tegoż władcy w regionie. Wymienione grody dostarczały bowiem Bolesławowi Chrobremu (pierwszemu królowi z rodu Piastów) najliczniejszych, a zarazem najbardziej wartościowych kontyngentów zbrojnych, w tym elitarnych oddziałów wojowników konnych, zwanych *loricati*. Nie ulega wątpliwości, że były to grody o szczególnym znaczeniu dla władcy. Decydowały bowiem – poprzez fakt podporządkowania mu doborowych sił zbrojnych – o realnym wymiarze jego *potestatis* nad ludem i terytorium. Należy podkreślić, że zjawisko to miało niewątpliwie wpływ na skuteczność prowadzonej przez Bolesława Chrobrego polityki zewnętrznej, stanowiło też

o jego nadrzędnej pozycji w strukturze ustrojowej państwa. Dodajmy, iż w monarchii piastowskiej potęgowało je utrwalone tradycją przekonanie społeczne o prawie Piastów do podległego im ludu tudzież terytorium, które uznawano za suwerenną domenę patrymonialną tegoż rodu.

Z innych przekazów Galla Anonima (I: 1) wynika z kolei szczególna pozycja Gniezna w państwie Piastów, jako ośrodka powiązanego z wymienionym rodem w sposób mityczny – tzw. legendą dynastyczną. Zgodnie z informacjami przekazanymi przez Galla (I: 1–3), uzyskanymi zapewne od członków dworu Bolesława Krzywoustego (praprawnuka Bolesława Chrobrego), właśnie w tym miejscu, mającym właściwości metafizyczne, nastąpiła społeczna pralegitymizacja władzy Piastów nad grodem (miastem – *urbs*) i wspólnotą.¹ Kronikarz (I: 6) informuje również o fakcie złożenia w Gnieźnie ciała św. Wojciecha męczennika – patrona państwa, a także o ulokowaniu tam metropolii, co sugeruje centralny charakter gnieźnieńskiego grodu w pierwszej monarchii piastowskiej, przynajmniej w wymiarze ideowym. W innym miejscu swojej kroniki Gall Anonim (I: 19) nadmienia o zniszczeniu przez wojska czeskiego księcia Brzetysława Gniezna i Poznania (wypadki te datowane są na rok 1039), w tym pobudowanych tam kościołów św. Wojciecha i św. Piotra.²

Z treści najstarszej kroniki polskiej wynika zatem szczególna pozycja wyżej wymienionych grodów – zwłaszcza Gniezna – w strukturze organizacyjno-ideacyjnej pierwszej państwa polskiego. Niemal identycznie scharakteryzował Gniezno oraz jego małopolski odpowiednik, to jest Kraków, kolejny polski kronikarz – Wincenty Kadłubek (III: 28; IV: 7, 8), w dziele ukończonym na początku XIII wieku, przy czym do grupy grodów zapewniających realną władzę nad *totius Poloniae* zaliczył też Poznań.

Przytoczone informacje źródłowe nie pozostawiają wątpliwości co do nadrzędnej pozycji wspomnianych ośrodków (w tym Poznania i Giecza) w strukturze Polski piastowskiej. Także badania archeologiczne dowiodły, iż wymienione przez Galla Anonima warownie wyróżnia spośród współczesnych im grodów potężny areał, skomplikowany system fortyfikacji, rozbudowana konfiguracja przestrzenna, wreszcie obecność kamiennych lub drewnianych kościołów oraz kamiennych palatiów.³ Wyjątkowy charakter tych obiektów nie wywołał też poważniejszych kontrowersji w naukach historycznych, aczkolwiek w zależności od dominujących w różnym czasie paradygmatów badawczych uwagę koncentrowano na odmiennych czynnikach, które – zdaniem historyków bądź archeologów – mogły zadecydować o uzyskaniu przez te grody wybitnej rangi. Różnie postrzegano też gradację tych ośrodków oraz metrykę ich powstania.

Do niedawna zainteresowania mediewistów oscylowały przede wszystkim między kwestiami związanymi z prawno-administracyjnymi, gospodarczymi czy militarnymi aspektami funkcjonowania interesujących nas grodów. W ośrodkach tych upatruje się pozostające pod kontrolą dynastii centra polityczne i administracyjne państwa, istotne miejsca kultu chrześcijańskiego, w tym centra najstarszej administracji kościelnej,

1 Zob.: Banaszkiewicz 1986b; 2010, zwłaszcza s. 9–24 (tu analiza tzw. legendy dynastycznej Piastów dokonana z perspektywy ustaleń antropologii historyczno-kulturowej).

2 Przyjmujemy, aczkolwiek nie bez zastrzeżeń, datowanie wyprawy księcia Brzetysława na Polskę za badaczami czeskimi (na ten temat między innymi Sláma 2002, s. 14 n.). Niektórzy mediewiści polscy wydarzenie to odnoszą do roku 1038 (zob. Labuda 1992, s. 183 n., tu próba uzasadnienia datacji).

3 Zob.: Janiak – Stryniak (red.) 1998, s. 17 n.; Urbańczyk (red.) 2004, s. 125 n.; Krysztofiak 2007, s. 24 n.; Kara 2009, s. 290 n.

wreszcie strategiczne punkty w systemie obronnym kraju. Nadrzędne znaczenie w reakcji tych grodów przypisuje się zwykle ewolucyjnym przemianom społeczno-gospodarczym, które w splocie z groźbą ekspansji militarnej sąsiadów doprowadziły do uformowania się państwa piastowskiego, a wraz z nim struktury grodów z kilkoma warowniami tzw. głównymi, wśród których Gniezno, a następnie Kraków odgrywały rolę ośrodków stołecznych.⁴ Główne grody monarchii miały zostać pobudowane w miejscach strategicznych – przy ważnych szlakach handlowych, a niejednokrotnie – jak na przykład Poznań⁵ – w miejscu krzyżowania się takich szlaków.

W przytoczonych ujęciach geneza interesujących nas grodów – postrzeganych także jako ośrodki stanowienia oraz sprawowania władzy zwierzchniej czy ważne miejsca kultu chrześcijańskiego – sprowadzona została do przesłanek silnie zrjonalizowanych, wręcz utylitarnych. Brakuje w tym modelu odniesienia do kultury symbolicznej, tak ważnej dla ówczesnych społeczności, między innymi głębszej refleksji nad symboliką miejsca predestynowanego na gród, z pobudowanym w jego wnętrzu kościołem bądź kościołami, a więc obiektami *stricte* sakralnymi. Sporadycznie rozważa się jedynie możliwość lokalizowania najstarszych kościołów piastowskich w miejscu świątyni pogańskich.

Ostatnio w badaniach nad problematyką tzw. miejsc centralnych Polski piastowskiej obserwujemy wyraźny przełom. Zawdzięczamy go stosunkowo nowej dyscyplinie naukowej – antropologii historycznej, która odstąpiła od preferowanego dotychczas zawężonego modelu interpretacji źródeł historycznych na rzecz wieloaspektowej analizy przekazów pisanych, korzystającej krytycznie z dorobku etnologii, antropologii kulturowej, semiotyki kultury oraz archeologii.

Według antropologów historyczno-kulturowych centralne miejsca społeczeństw średniowiecznych lokowane były w miejscach o wyraźnych konotacjach symbolicznych, w tym ujawniających szczególną emanację *sacrum*.⁶ Uważa się, iż wspomniane miejsca wyznaczał zespół punktów topograficznych i/lub topograficzno-kulturowych, którym przypisane były specyficzne konotacje mityczno-symboliczne. Punkty te – zalicza się do nich góry, parowy, sfałdowane wyspy i półwyspy, ciek i zbiorniki wodne, a także zlewnie rzek, brody, głazy, skały, lasy, kurhany i dolmeny – ulokowane były w przestrzeni. Wszystkie miały istotne znaczenie dla funkcjonowania miejsca centralnego, ponieważ tworzyły spójną strukturę semantyczną, aczkolwiek zhierarchizowaną, bowiem tylko wybrane spośród nich (na przykład góry, sfałdowane wyspy i półwyspy) ujawniały właściwości medialne zapewniające trwałe kontakty z *sacrum*.

W proponowanym modelu powstanie miejsc tzw. centralnych tłumaczone jest zaistnieniem różnorodnych relacji wspólnota – *sacrum*. Nie były to jednak tylko miejsca obrzędowo-kultowe. W materiałach źródłowych rysuje się bowiem wyraźny związek tego rodzaju punktów z wieciami, podczas których dokonywano ważnych dla wspólnoty czyn-

4 Krytyczną analizę tych zagadnień – z odniesieniem do ustaleń archeologii i historiografii polskiej tzw. doby milenijnej (1948/1949 – 1965/1970) i postmilenijnej (po roku 1970) – zob. Kara 2009, s. 41 n., 203 n. (tam też dalsza literatura).

5 Hensel 1958, s. 124; zob. też Kara 1998, s. 26; Kurnatowska 2004, s. 74 n.; Kóčka-Krenz 2008, s. 36.

6 Dalewski 1991; 1996; Banaszkiwicz 1998a; 1998b; Třeštík 2003; Slivka 2004. Zob. też: Wallis 1990 (tu informacje dotyczące socjologii przestrzeni); Toporow 2003, s. 15–96 (tu przestrzeń w ujęciu tzw. szkoły semiotyki kulturowej) – ustalenia obu kierunków badawczych są twórczo wykorzystywane w pracach antropologów historyczno-kulturowych; Kurnatowska 2000a, s. 111 n. (tu elementy *sacrum* w topografii domeny wczesnopiastowskiej ujawnione w analizie archeologicznej).

ności prawno-publicznych (chodzi na przykład o sądy, pobieranie danin, ryt odnawiania władzy zwierzchniej, wymianę handlową), aczkolwiek również te działania były silnie zrytualizowane i podlegały normom kultury symbolicznej, a ponadto dokonywały się w ściśle określonej przestrzeni. Dlatego uważa się, iż wymienione funkcje zapewniały miejscom tzw. centralnym status punktów integrujących konkretną wspólnotę lub mniejsze wspólnoty segmentarne w organizm społeczno-polityczny trwale zajmujący określone terytorium. Większe wspólnoty, zwłaszcza państwowe, posiadały zazwyczaj kilka miejsc centralnych, które wyznaczały symboliczną ośnowę kraju. Ze względu na istotne konotacje sakralne były to miejsca władzodajne, o utrwalonej tradycji.⁷

W tym kontekście zrozumiemy wyjątkowość fakt lokowania w obrębie takich miejsc książęcych palatium, którym towarzyszyły niejednokrotnie wolno stojące trony kamienne, znane ze źródeł pisanych (*vide* Poznań czy praski Hrad).⁸ Ze względu na silną tradycję pogańską zakładano tam z kolei najstarsze świątynie chrześcijańskie, w tym katedry biskupie. Dodajmy, że zniszczenie wspomnianych budowli skutkowało ich odbudową na pierwotnym miejscu, co dowiodły na przykład badania archeologiczne reliktyw średniowiecznej katedry i *palatium* w Poznaniu.⁹ Ponieważ poziom emanacji *sacrum* nie był jednakowy we wszystkich miejscach tzw. centralnych, zarówno w starożytności, jak i w średniowieczu wierzono, iż decydują o tym punkty waloryzujące przestrzeń – szczególnie ich rodzaj, liczba oraz wzajemny układ – zatem wspomniane miejsca centralne były zhierarchizowane, zwłaszcza gdy grupowały się w obrębie określonego terytorium. Dla najstarszego państwa Piastów przyjmuje się – również w nowszej literaturze archeologicznej – iż stolicą takiegoż organizmu politycznego było Gniezno, aczkolwiek wyłącznie w charakterze ośrodka ideowego, jako mityczno-sakralny zwornik ziem państwowych.¹⁰ Podporządkowane mu były nieco niższej rangi władzodajne ośrodki kulturowo-polityczne, na przykład Poznań (z kamiennym tronem książęcym), a także Giecz i Ostrow Lednicki, jednak dopiero łączne posiadanie wspomnianych punktów – co wydaje się zgodne z istotą przekazu Galla Anonima (I: 8) – gwarantowało suwerenną, akceptowaną społecznie władzę nad krajem.¹¹ W modelu tym terytorium państwa byłoby waloryzowane przez komplementarne miejsca centralne.

Integralnymi elementami wspomnianych miejsc były grody. W literaturze przedmiotu ich obecność tłumaczy się określonym stadium organizacji społecznej wspólnoty. Nowsze badania archeologiczne nad osadnictwem grodowym centralnego obszaru Wielkopolski wykazały, że z wyjątkiem warowni gieckiej, wzniesionej na początku 2. połowy IX wieku (według wskazań dendrochronologicznych około roku 865),¹² grody tzw. centralne zostały zbudowane w okresie formowania się państwa, to znaczy w 1. połowie X wieku (ryc. 1). Analizy dendrochronologiczne sugerują lata 40. X stulecia jako *terminus circa*

7 Na ten temat zob.: Dalewski 1991, s. 19 n.; 1996, s. 11 n.; Banaszkiwicz 1998b, zwłaszcza s. 277 n. O władzodajnych grodach u Słowian wcześniejszego średniowiecza – z perspektywy archeologicznej – zob. Dulinić 2000, s. 85 n.

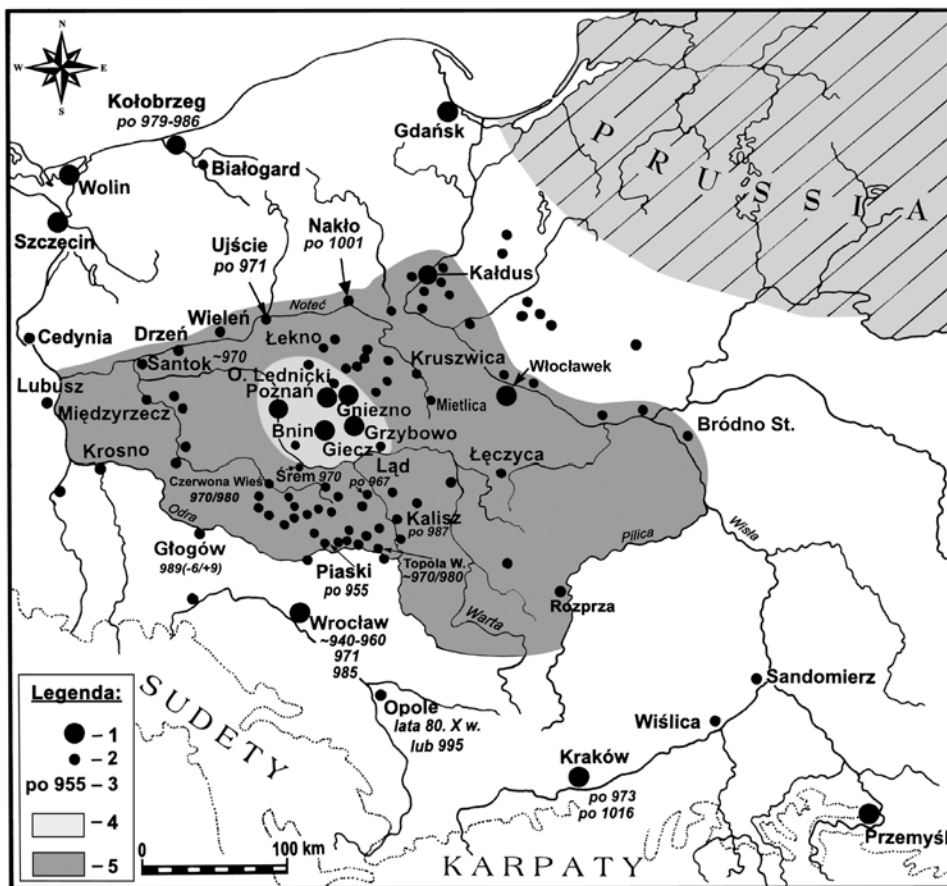
8 Zob.: Třeštík 1997, s. 342 n.; 2003, s. 156 n.; Třeštík – Merhautová 2000, s. 904 n.; Kara 2006, s. 99 n.

9 Zob.: Józefowiczówna 1963, s. 37 n.; Kurnatowska – Kara 2004, s. 51 n.; Kóčka-Krenz 2005, s. 79; 2008, s. 35 n.; Wetesko 2009, s. 76 n., 196 n.

10 Kurnatowska 2000b, s. 110; 2006, s. 55 n.; Urbańczyk 2009, s. 19 n., zwłaszcza s. 22 („Gniezno [...] było jednym z grodów «stołecznych» i na pewno miało duże znaczenie symboliczne”).

11 Dalewski 1991; 1996; Kara 2006.

12 Krysztofiak 2007, s. 18 n.; 2009, s. 114 n.

Ryc. 1. Państwo Mieszka I (około 960–992). Oprac. M. Kara (na podstawie Kurnatowska 2002); przerys: P. Namiota i M. Śniedziewska-Lerczak.

Legenda: 1 – grody centralne w ziemi gnieźnieńskiej oraz inne główne grody piastowskie; 2 – grody niższego szczebla administracji państwa; 3 – dendrodaty (w A. D.) informujące o chronologii budowy lub przebudowy grodu; 4 – obszar pierwotnej domeny Piastów (ziemia gnieźnieńska z peryferia); 5 – zasięg *Civitas Schinesghe* w końcu X wieku (zachodnia część obecnej Ziemi Lubuskiej została przyłączona do państwa Piastów prawdopodobnie około X/XI wieku).

Fig. 1. State of Mieszko I of Poland (around 960–992). Compiled by M. Kara based on Kurnatowska 2002. Redrawn by P. Namiota and M. Śniedziewska-Lerczak.

Legend: 1 – Central castles in the Gniezno region and other main Piast castles; 2 – castles of a lesser administrative order; 3 – dendrodata (A.D.) providing information about the chronology of the construction or rebuilding of the castle; 4 – primary domain of the Piast dynasty (Gniezno region and periphery); 5 – extent of *Civitas Schinesghe* at the end of the 10th century (the western part of what is now Lubusz Land was annexed to the Piast state probably around the turn of the 10th and 11th centuries).

gruntownej modernizacji tych obiektów (na przykład Giecz, Poznań) bądź ich budowy (Gniezno).¹³ Najprawdopodobniej mamy tu do czynienia z zawłaszczeniem przez Piastów miejsc tzw. centralnych o pradawnej tradycji lokalnej, początkami sięgającej czasów pogańskich, miejsc istotnych społecznie ze względu na obecność sanktuariów, a zapewne też pól wiecowych z kamieniami wiecowymi.¹⁴ Warto odnotować, że wspomniane grody pobudowane zostały z uwzględnieniem przesłanek topograficznych, w starannie dobranych punktach (silnie wypiętrzone półwyspy lub wyspy przy brodach bądź przesmykach, czasami w pobliżu góry), które spełniają warunki typowe dla miejsc o wyjątkowych konotacjach symbolicznych, w tym sakralnych. W zwaloryzowanej symbolicznie przestrzeni były to punkty kardynalne, w obrębie których lokalizowano zarówno pogańskie miejsca obrzędowo-kultowe, jak też świątynie chrześcijańskie czy książęce palatia. Dodajmy, że te ostatnie wznoszono wewnątrz grodu, który – podobnie jak obiekty sakralne – nie podlegał translacji nawet w momencie odbudowy po dużych zniszczeniach. Istotne zatem było samo miejsce, które z punktu widzenia interesu państwa oraz Kościoła wydawało się aż tak ważne, iż należało je trwale opanować i symbolicznie przekształcić w znak nowego ładu społeczno-kulturowego. Także towarzyszące grodom cmentarze oraz tzw. skarby kruszcowe lokalizowano w miejscach dobieranych intencjonalnie, odnośnie do których należy domyślać się konotacji symbolicznych sięgających tradycją epoki pradziejowej i/lub starożytnej.¹⁵ Wraz z grodem składały się one na waloryzowaną przestrzeń. Przytoczone relacje mogły w opinii ludzi średniowiecza decydować o nadprzyrodzonych mocach grodu pobudowanego w pobliżu sakralnej góry lub miejsca obrzędowo-kultowego. W tym wypadku warownia – miejsce zgromadzeń – kumulowałyby część sił tkwiących w *axis mundi* lub w miejscu obrzędowo-kultowym, które nie zawsze stanowiły punkty dostępne dla wspólnoty. Uświęcony w ten sposób gród mógł zostać skutecznie przekształcony w „centralne miejsce władzy” określonej społeczności. W tym charakterze pozostawałby pod opieką lokalnych bóstw (zwłaszcza chtonicznych – odpowiedzialnych za byt), a także pod kontrolą ludności, która w warowni (również w wypadku jej zasiedlenia) mogła gromadzić się cyklicznie w różnych celach (tak politycznych, jak i kultowych). Zaobserwowane zjawisko – polegające na zaistnieniu grodu (centralnego miejsca wspólnoty, a zarazem jej własności) na istotnym społecznie miejscu sakralnym – mogło pojawić się w określonych częściach Wielkopolski (przede wszystkim na jej zachodnim obszarze, zwanym obecnie Ziemią Lubuską) już w wieku VII, jako rezultat postępującego procesu dyferencjacji społecznej, czyli wyłaniania się ze wspólnoty grupy arystokracji o ambicjach wodzowskich.¹⁶ W tej sytuacji decyzję o budowie grodu podjąć mogła tylko większa społeczność osiadła, przygotowana do tego mentalnie, a ponadto zróżnicowana hierarchicznie, więc segmentarna, przez co rozumiemy obecność w rzeczowej wspólnocie między innymi możliwych rodów o ustabilizowanej już pozycji społecznej.

Wypada zaznaczyć, że rozległe i potężnie obwarowane tzw. główne (centralne) grody monarchii piastowskiej były obiektami podnoszącymi prestiż zarówno księcia oraz jego rodu, jak i wspólnoty tworzącej państwo. Pełniły one zespolone funkcje polityczne oraz

13 Kara 2008, s. 146; 2009, s. 253 n., zwłaszcza s. 290 n. (w obu pracach dalsza literatura).

14 Por.: Dalewski 1991; 1996; Banaszkiewicz 1998b; Kara 2006.

15 Zob. Kara 2009, s. 253 n.

16 Na ten temat Kara 2009, s. 203 n. (tu dalsza literatura). O relacjach przestrzennych gród – pogańskie miejsce obrzędowo-kultowe we wczesnym średniowieczu na ziemiach polskich zob. też Moeglich 2006.

kultowe, stanowiły podporządkowane Piastom strategiczne centra militarne i skarbowe państwa, a także kontrolowane przez to państwo (tym samym przez Piastów) miejsca wymiany handlowej.¹⁷ Wzniesione przez Piastów grody, zwłaszcza warownie tzw. centralne, funkcjonowały zatem w przestrzeni waloryzowanej przez co najmniej kilka powiązanych ze sobą czynników, wśród których symboliczny (w tym sakralny), gospodarczy, polityczny i militarny (także refugialny) wydają się dominować. Tytułem przykładu odnotujmy, że zbudowany w Poznaniu gród, o złożonej konfiguracji przestrzennej,¹⁸ był istotną, potężnie ufortyfikowaną twierdzą w systemie obronnym państwa Piastów. Strzegł bowiem brodów na środkowym zakolu Warty, które od początku miały dla państwa znaczenie strategiczne, tak w wymiarze militarnym, jak i gospodarczym (handlowym). Z kolei wzniesione w obrębie jego wałów (w członie północno-zachodnim) kamienne *palatium* czyniło z Poznania jedną z kilku najważniejszych (państwowych) rezydencji pierwszych historycznych Piastów, miejsce ułatwiające – dzięki korzystnemu położeniu na skrzyżowaniu szlaków wodnych – nawiązanie skutecznych kontaktów politycznych z Czechami, Cesarstwem Niemieckim i krajami skandynawskimi.¹⁹ Ulokowane natomiast na przeciwległym członie tegoż zespołu grodowego kościoły (w tym najstarsza w państwie gnieźnieńskim kamienna bazylika w stylu ottońskim)²⁰ podnosiły prestiż Poznania jako ważnego miejsca kultu chrześcijańskiego monarchii wczesnopiastowskiej (badacze, aczkolwiek nie jest to pogląd powszechny, domyślają się tu stacji misyjnej pierwszego biskupa kraju – Jordana²¹; od 1000 roku gród w Poznaniu pełnił między innymi funkcję stolicy diecezji). Nie ulega wątpliwości, że potężne umocnienia grodu nadawały ufortyfikowanemu miejscu walor militarny, czyniąc zeń potencjalne refugium oraz punkt oporu, nierzadko wpisany w system obrony terytorialnej wspólnoty lub kraju. Musimy jednak pamiętać, że budowa grodu u Słowian (a konkretnie wałów, jako elementów dystyngtywnych tego rodzaju założenia przestrzennego) była czynnością symboliczną. Zakładano je – niczym starożytne miasta rzymskie czy kościoły chrześcijańskie – zgodnie z określonym rytuałem i tradycją, o czym informują między innymi rejestrowane archeologicznie ślady ofiar tzw. zakładzinowych w podwalinach wałów słowiańskich grodzisk o metryce przedpaństwowej i państwowej. Sugerują one związek aktu założenia grodu z sakralnym aktem kreacji. W takim ujęciu wał grodu to nie tylko fortyfikacja zdolna powstrzymać najeźdźcę, lecz również ważny symbolicznie element nowo kreowanego przez wspólnotę ładu przestrzennego, gdzie „wzmocniony” ofiarami tzw. zakładzinowymi wał oddzielał uporządkowaną i społecznie oswojoną strefę wnętrza grodu od otoczenia warowni – chaotycznej strefy chtonicznej, często z budzącymi grozę elementami topografii (lasy, bagna, cieki, zbiorniki wodne), nie do końca oswojonej społecznie, czyli nieprzewidywalnej.²²

17 Podobnie w Czechach Przemysławów – zob. Třešník 1997.

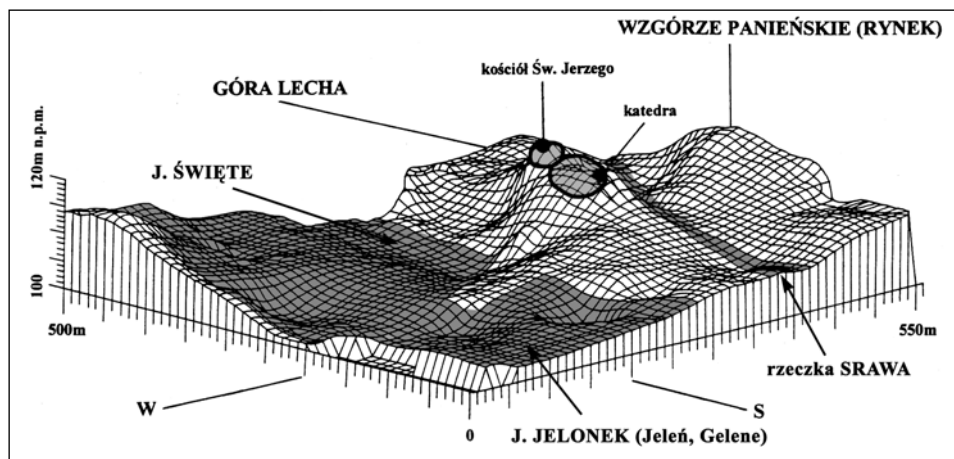
18 Zob.: Kara 1998, s. 26 n.; 2009, s. 290 n.; Kóčka-Krenz – Kara – Makowiecki 2004, s. 125 n.; Kurnatowska 2004, s. 71 n.

19 Kóčka-Krenz – Kara – Makowiecki 2004, s. 152 n.; Kóčka-Krenz 2005, s. 59 n.

20 Kóčka-Krenz – Kara – Makowiecki 2004, s. 155 n.; Kurnatowska – Kara 2004, s. 47 n.; Bukowska 2009, s. 175 n.; Kara 2009, s. 292–293.

21 Kurnatowska 1998, s. 64 n.

22 Na ten temat zob.: Dalewski 1990, s. 17 n.; Kara 2009, s. 207, 268 (tu dalsza literatura).

Ryc. 2. Gniezno – Góra Lecha (woj. wielkopolskie). Przybliżona rekonstrukcja pierwotnego ukształtowania wzgórza wykonana na podstawie pomiaru stropu calca (według M. Karczewskiego i T. Sawickiego), informująca o powierzchni terenu w okresie funkcjonowania najstarszego grodu dwuczłonowego z końca 1. połowy X – początku 2. połowy X wieku, z uwzględnieniem lokalizacji wspomnianego grodu oraz młodszej od niego katedry i kościoła św. Jerzego. Oprac. M. Kara (blokdiagram z pierwotną topografią wzgórza wg Sawicki 2001); przerys. P. Namiota.

Fig. 2. Gniezno – Lech Hill, Greater Poland Voivodeship. Approximate reconstruction of the original appearance of the hill based on measurement of the top level of the subsoil (according to M. Karczewski and T. Sawicki), providing information about the surface of the terrain during the time of the oldest two-part castle from the end of the 1st half of the 10th century. The picture portrays the localisation of the castle and the somewhat later cathedral and church of St. George. Compiled by M. Kara (block diagram with the original topography of the hill by Sawicki 2001). Redrawn by P. Namiota.

* * *

Ustalenia poczynione przez antropologów historycznych oraz mediewistów na podstawie analizy przekazów pisanych zostały ostatnio zweryfikowane przez niezależne analizy źródeł archeologicznych uzyskane dla Gniezna, Poznania oraz Giecz,²³ czyli dla trzech z czterech głównych warowni Bolesław Chrobrego wymienionych w kronice Galla Anonima (I: 8). Otrzymano trzy odmienne modele organizacji przestrzeni. Poniżej przedstawione zostaną wyniki analizy uzyskane dla grodu gnieźnieńskiego. Charakterystyka – nawet pobieżna – pozostałych ośrodków tzw. centralnych jest w tym miejscu niemożliwa ze względu na ograniczoną objętość publikacji. Za wyborem Gniezna jako obiektu niniejszych rozważań przemawia szczególna pozycja tamtejszego grodu w strukturze organizacyjno-ideowej pierwszego państwa Piastów, co znalazło odzwierciedlenie w oficjalnej nazwie tegoż organizmu – „państwo gnieźnieńskie”.²⁴

²³ Kara 2009.

²⁴ W ten sposób (jako *Civitas Schinesghe cum omnibus suis pertinentiis*) określił swe państwo książę Mieszko (około 960–992), pierwszy historyczny, a zarazem chrześcijański władca z rodu Piastów. Uczynił tak w dokumencie obłacyjnym zwanym *Dagome iudex*, wystawionym dla Stolicy Apostolskiej tuż przed śmiercią w roku 992 (zob. Labuda 1999, dokument nr 65e). Dla porównania dodajmy, że w przekazie Ibrahima ibn Jakuba z roku 961/962 lub 965/966 terytorialne władztwo Piastów zostało określone jako „kraj Mieszka” (zob. Labuda 1999, dokument nr 63a). Dopiero w źródłach (głównie zachodnioeuropejskich) z X/XI i początku XI wieku

Odnotujmy zatem, że gród w Gnieźnie stanowił wyjątkowe na terenie Wielkopolski terasowate założenie wysoczyznowe, złożone z dwóch przylegających do siebie członów o niezależnym systemie obwarowań (ryc. 2).²⁵ Obwiedziono nimi zbocza dwu kulminacji tzw. Góry Lecha (wówczas wyspy), które wyznaczały północną (około 119 m n.p.m.) oraz centralną część masywu, przy czym wzniesienie centralne (obecnie zwane katedralnym) było trochę niższe (około 116 m n.p.m.), za to rozleglejsze. Z tego względu północny człon grodu – o narysie niewielkiego owalu – górował nad leżącym poniżej większym członem południowym, obwarowanym wałami w kształcie niedomkniętej elipsy.

Obydwa człony nie miały wówczas charakteru mieszkalnego. Ich obwarowania zawłaszczyły bowiem starsze, domniemane miejsca obrzędowo-kultowe (zapewne o cechach agrarnych), które funkcjonowały tam przed rokiem 900. W tym ostatnim wypadku chodzi o relikwie jednego lub dwu (?) miejsc obrzędowo-kultowych, jakie stwierdzono na wzgórzu w obrębie jego sąsiednich kulminacji – północnej (generalnie pod romańskim kościołem św. Jerzego) oraz południowej (podkatedralnej).²⁶

W przeciwieństwie do północnego członu grodu rozleglejszy człon południowy pełnił być może funkcję wyodrębnionego placu zgromadzeń publicznych z drewnianymi budynkami o konstrukcji zrębowej, ulokowanymi w zachodniej jego części, w pobliżu krawędzi wzgórza. Za obecnością przynajmniej jednego – w typie obszernej hali – przemawia odkryte tam duże czworoboczne palenisko w drewnianej obudowie, o zachowanych wymiarach $0,7\text{--}0,9 \times 1\text{--}1,1$ m, które ujawniło ślady czterokrotnego odnawiania konstrukcji kamiennej, co sugeruje dłuższy czas użytkowania.²⁷ Wnosząc ze znalezisk, tego rodzaju duże paleniska – także owalne, pozbawione drewnianej ramy – lokowano w budynkach halowych o szczególnych funkcjach społecznych, które znamy z różnych części Europy, zarówno ze starożytności, jak i wczesnego średniowiecza.²⁸ Dodajmy – wspomniane paleniska utrzymywane były starannie, być może dlatego, iż stanowiły „serce” budynku (zwykle ujawniają one ślady dłuższego użytkowania). Podkreśla się wyraźny związek przynajmniej części tzw. budynków halowych z kultem lub polityczną sferą życia społecznego, również podbudowaną kultem i symboliką (miejsca narad starszozny), przy czym obecność obszernej drewnianej konstrukcji w kontekście słowiańskiego placu wiecowego jest potwierdzona przez ówczesne źródła pisane.²⁹ Informują one wprawdzie o realiach pomorskich grodów w Szczecinie i Pyrzycach z początku XII wieku, wiadomo jednak, iż miejsca wiecowe cechował szczególnie konserwatyzm rozwiązań strukturalnych, ze względu na ich związek z tradycją i *sacrum*.³⁰

obszar władzy Piastów zaczęto określać choronimem urobionym od nazwy wspólnoty: *Palani, Poloni, Poliani, Poleni* (por.: Gieysztor 1970, s. 181; Pleszczyński 2008, s. 138 n.; Kara 2009, s. 289, 333, tu dalsza literatura).

25 Odmienne konfigurację przestrzenną najstarszego grodu gnieźnieńskiego rekonstruuje T. Sawicki (zob. Sawicki 1998; 1999a; 1999b; 2001; 2002). Uzasadnienie naszych wniosków zob. Kara 2000, s. 178 n. (tu też analiza chronologiczna odkrytych relikwów).

26 Na podstawie ustnych informacji łaskawie udzielonych przez mgr. T. Janiaka z Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie.

27 Mikołajczyk 1972, ryc. 42 (tu lokalizacja obiektu); 1973, s. 46. Palenisko zostało znalezione w podziemiach obecnej katedry gnieźnieńskiej, w obrębie nawy centralnej.

28 Zippelius 1953, ryc. 2a–b, 7b; Boroń 1997, s. 31 n.

29 Słupecki 2003, s. 77; Kara 2006, s. 116, przyp. 65. W obu pracach dalsza literatura.

30 Por. Banaszkiewicz 1998a.

Badania archeologiczne ujawniły, iż w obrębie południowego członu grodu gnieźnieńskiego wzniesione zostały w czasach pierwszych historycznych Piastów, czyli po roku 960, kamienne świątynie chrześcijańskie: najpierw niewielka rotunda pw. Najświętszej Panny Marii, będąca kościołem grodowym (inwestycja z 2. połowy X wieku), przebudowana finalnie – w 1. połowie XI stulecia – w bazylikę przedromańską z konfesją św. Wojciecha.³¹ Ta ostatnia świątynia była archikatedrą kraju; ona też została złupiona latem 1039 roku podczas najazdu na Polskę czeskiego księcia Brzetysława, o czym pisze Kosmas (II: 3–4). Dodajmy, iż w związku z budową rotundy wspomniany obiekt halowy został najprawdopodobniej rozebrany do przyziemia; pozostawiano jednak – może ze względu na symbolikę – jego najważniejszy element, czyli palenisko. W ten sposób, mimo zmiany kultu, zachowano ciągłość tradycji miejsca sakralnego.

W odmienny sposób zagospodarowano wewnątrz północnego członu najstarszej warowni gnieźnieńskiej. Przeprowadzone tam przez T. Sawickiego badania archeologiczne wykazały, iż wewnątrz tego członu wypełniał potężny kamienny nasyp, wysoki na co najmniej 3,5 m, który w rzucie poziomym przypominał okrągły względnie półokrągły (?) kurhan o wymiarach podstawy około 5 × 16 m (ryc. 3). Nadbudowano nim kulminację tego członu, przez co tzw. Góra Lecha osiągnęła wysokość porównywalną z najwyższymi wzniesieniami Wielkopolski środkowej. Nasyp ów – z płytkim, suchym, odcinkowym rowem u podstawy od strony północnej i południowej, zalegający na cienkiej warstwie spalenizny – był obiektem wolno stojącym i doskonale widocznym, lecz trudno dostępnym z racji posadowienia na szczycie stromego wzgórza. Od otoczenia izolował go również wspomniany rów, nie będący jednak przykopą (fosą). Na tym miejscu wznosi się obecnie romański (dwunastowieczny) kościółek pod znamienym wezwaniem – św. Jerzego, który poprzedzała kamienna budowla w stylu przedromańskim, interpretowana jako wczesnopiastowskie *palatium* z kaplicą dworską (odkryto relikt muru).³² Wspomniany mur naruszył strukturę kamiennego nasypu. Dodajmy, iż na obrzeżu kurhanopodobnej konstrukcji stwierdzono skupienia średniej wielkości glinianych naczyń, wypełnionych niećwiartowanymi kośćmi zwierzęcymi.³³

W literaturze podkreśla się kultowy charakter wspomnianej konstrukcji,³⁴ którą wyodrębnił płytki, symboliczny rów,³⁵ przy czym nie wyklucza się analogii północnoeuropejskich w typie *hörgru*.³⁶ Według ustaleń D. Třeštíka tego rodzaju obiekty – notowane przede wszystkim w Europie Północnej oraz wśród Słowian strefy naddunajskiej, zwią-

31 Janiak 2004, s. 86 n.; 2009, s. 130 n. Zob. też Wetesko 2009, s. 76 n. (tu między innymi hipotezy odmiennie od ustaleń T. Janiaka).

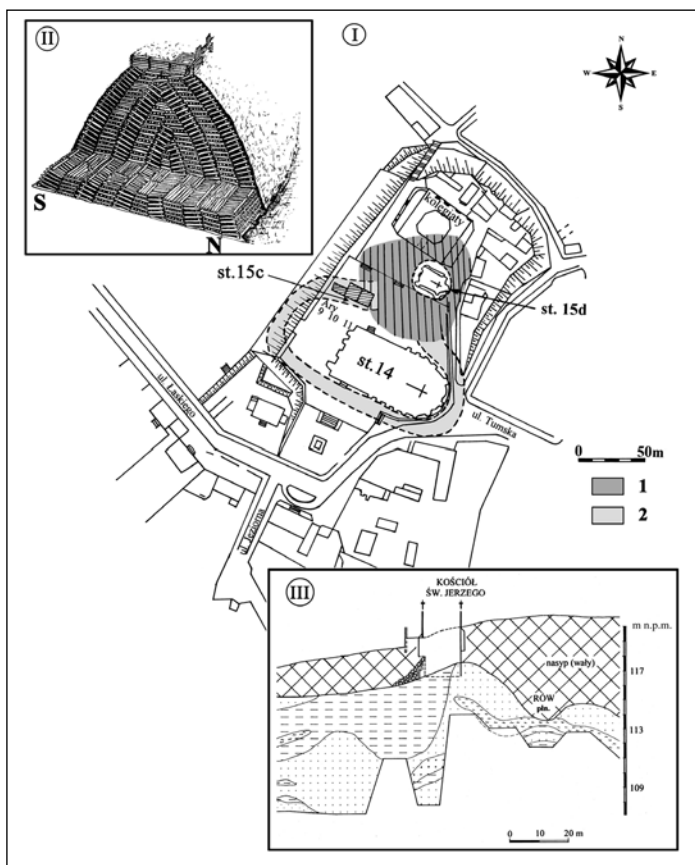
32 Sawicki 1999a, s. 116 n. i ryc. 7–9; 1999b, s. 15 n. i ryc. 4–7; 2002, s. 338 n. i ryc. 14–16. Ostatnio T. Sawicki (2004, s. 143 n.) podważył wczesnopiastowską metrykę wyżej wymienionego muru, który wcześniej uznał za pozostałość *palatium* zbudowanego około X/XI wieku. Według niego jest to relikt architektury romańskiej z późniejszego czasu (nie wiadomo jednak, czy *palatium*). Podtrzymał on – na podstawie pośrednich, aczkolwiek konkretnych przesłanek archeologicznych (znalezisko rumoszu z zaprawą oraz fragmenty malowanego tynku) – pogląd o obecności przy kościele św. Jerzego kamiennego budynku z około przełomu X i XI wieku. Funkcji tej architektury nie można obecnie ustalić.

33 Sawicki 2002, s. 338 n.

34 Sawicki 1999a, s. 117; 1999b, s. 18 n.; 2002, s. 338 n.

35 Materiały porównawcze – Třeštík 1997, s. 339 n.; 2003, s. 101 n., zwłaszcza s. 156 n.; Banaszkiwicz 1998b, s. 277 n.

36 Słupecki 2001, s. 292.

Ryc. 3. Gniezno – Góra Lecha (woj. wielkopolskie). I – rekonstrukcja konfiguracji przestrzennej najstarszego grodu wzniesionego w północnej części wzgórza około roku 940 na tle współczesnej siatki ulic i zabudowy (1 – wyższy, tzw. północny człon grodu z wnętrzem zajęтым przez kurhanopodobny nasyp kamienny, leżący pod romańskim kościołem św. Jerzego; 2 – niższy, tzw. południowy człon grodu); II – drewniano-ziemny wał odkryty na stanowisku 15c, otaczający niższy człon grodu, wzniesiony według oznaczeń dendrochronologicznych około roku 940; III – przekrój N-S przez północną kulminację Góry Lecha, informujący o pierwotnym ukształtowaniu tej partii wzgórza (od końca X wieku intensywnie niwelowanej) wraz z lokalizacją odkrytych fragmentów kurhanopodobnego nasypu kamiennego. Oprac. M. Kara wg Żurowski 1957 (II); Sawicki 1999b (III); oprac. komputerowe P. Namiota.

Fig. 3. Gniezno – Lech Hill, Greater Poland Voivodeship. I - reconstruction of the spatial layout of the oldest castle, built in the northern part of the hill in around 940, based on the present system of streets and built-up areas (1 – higher, “northern” part of the castle with the inner area laid with loose stone, situated below the Romanesque church of St. George; 2 – lower, “southern” part of the castle); II – wood-and- earth rampart uncovered in area 15c, surrounding the lower part of the castle, built, according to dendrochronological analyses, in around 940; III – N-S cross-section of the northern summit of Lech Hill, providing information about the original shape of this part of the hill (intensively levelled from the end of the 10th century), also showing where parts of the tumulus-shaped stone fill were found. Compiled by M. Kara based on Żurowski 1957 (II); Sawicki 1999b (III). Computer processing by P. Namiota.

zane z polami wiecowymi – pełniły funkcję wywyższonych stolców kamiennych o szczególnych mocach sakralnych, na których zasiadał *sub Iove* nowo kreowany władca, zyskując w ten sposób nadprzyrodzoną charyzmę. Mogły też stanowić punkty ofiarne ulokowane w pobliżu kamiennego *solium*.³⁷

Powyższe przesłanki skłaniają nas ku hipotezie, iż w północnej części tzw. Góry Lecha natrafiono na relikty kamiennego piedestału takiegoż tronu (byłaby to jednocześnie symboliczna mogiła herosa i miejsce ofiarne). Nie można też wykluczyć, iż odsłonięto tam pozostałości sanktuarium zajmującego szczyt *axis mundi*, w pobliżu którego stał wspomniany tron.³⁸ Druga hipoteza wydaje się nawet bardziej prawdopodobna. Rysują się bowiem wyraźne analogie między omawianą kulminacją tzw. Góry Lecha a wzgórzem Žiži, położonym w zachodniej części praskiego Hradu. Wnosząc z przekazów pisanych, było to miejsce szczególne. Czeski kronikarz Kosmas (I: 36) opisuje bowiem wspomniany punkt jako miejsce wywyższone w środku miasta (*in medio civitatis*), zwąc je „Žiži” lub „Siži”, co sugeruje bądź ofiarne palenisko, bądź punkt, w pobliżu którego posadowione było kamienne siedzisko – tron czeskich władców.³⁹ Zgodnie z wymową nazwy, badacze lokują tam „pradawną” siedzibę pogańskiego kultu o znaczeniu istotnym dla Czechów, konsolidującym ich bowiem w społeczność. W czasach pierwszych historycznych Przemysłidów, dysponujących już władzą utrwaloną, wspomniane miejsce kultowe przekształcono w miejsce odnawiania władzy zwierzchniej (książęcej), czemu towarzyszył rytuał osadzony w tradycji, lecz aprobowany przez Kościół. Za panowania Waclawa (zm. 935) wzgórze znajdowało się już w obrębie wałów praskiego grodu. Na jego szczycie wzniesiono rotundę pw. św. Wita, w pobliżu postawiono zaś kościół ku czci św. Jerzego, przy czym obie świątynie były fundacjami dynastycznymi.

W tym kontekście warto przypomnieć, że kamienny nasyp w Gnieźnie został naruszony około X/XI wieku w trakcie prac budowlanych, które łączy się ze wznoszonym w tym miejscu książęcym zespołem sakralno-pałacowym, a miejsce nasypu zajmuje obecnie romański kościółek św. Jerzego – fundacja książęca, wzmiankowana w źródłach nowożytnych jako *St. Georgius in arce*, czyli „św. Jerzy w zamku”.⁴⁰ Nie jest to jedyna paralela między Gniezmem a praskim Hradem. Na tzw. Górze Lecha stwierdzono ślady działalności ludzkiej – wnosząc z ceramiki znalezionej w pobliżu nasypu (w warstwach kulturowych) oraz między kamieniami tegoż nasypu – współczesne kregowi,⁴¹ który już w 2. połowie IX wieku, a najpóźniej pod koniec tego stulecia, pełnił mógł funkcję pogańskiego sanktuarium o charakterze ponadlokalnym, gdzie z czasem zaczęto przeprowadzać obrzęd odnawiania władzy książęcej. Wobec tego zrozumiąły wydaje się brak zasiedlenia południowego członu grodu, który pełnił funkcję miejsca zgromadzeń publicznych. Po roku 966 został on przekształcony w człon kościelny, z czasem katedralny, podczas gdy w północnej części grodu – zajętej przez domniemane sanktuarium – ulokowany został książęcy kompleks pałacowy, co przypomina sytuację stwierdzoną w Poznaniu,⁴²

37 Třeštík 1997, s. 339 n.; 2003, s. 156 n. Zob. też: Maisel 1989, s. 16 n.; Banaszkiwicz 1998b, s. 342 n.; Sawicki 1999b, s. 20; Kara 2006, s. 131 n.

38 Kara 2006, s. 124, przyp. 95. Zob. też Sawicki 2002, s. 340.

39 Tomková 1997, s. 630 n.; Třeštík 1997, s. 339 n.; Banaszkiwicz 1998b, s. 342 n.; Třeštík – Merhautová 2000, s. 904 n.

40 Soroka 1995, s. 144.

41 Kara 2000, s. 178 n. (tu analiza materiałów).

42 Por. Kara 2006.

a w pewnym zakresie również na praskim Hradzie, gdzie książęcy pałac znajdował się w pobliżu tronu i wzgórza Žiži.⁴³ Podkreślmy, że w sanktuarium „gnieźnieńskim” praktykowano – być może – kult mitycznego przodka, o czym świadczyłaby sepulkralna forma kopca–nasypu.

Według spisanej na początku XII wieku przez Galla Anonima (I: 1–3) tzw. dynastycznej legendy Piastów, zostali oni ustanowieni władcami państwa – z Boskiego mandatu oraz za zgodą ludu – w miejsce gnieźnieńskiego księcia Popiela, który będąc władcą pozbawionym szczęścia, został wypędzony z państwa, aby ostatecznie zginąć śmiercią haniebną, zagryziony przez myszy. W tej samej legendzie (Gall Anonim, I: 1) gnieźnieński gród określony został mianem „gniazda”, co wskazuje na symboliczne konotacje ośrodka, który postrzegany był jako mityczne centrum dynastii i państwa.⁴⁴ Odnotujmy, iż W. Hensel wywiódł ostatnio etymologię nazwy Gniezno z języka celtyckiego, sugerując pierwotną formę jako *Knizen-dun*, czyli „Dwór” lub „Gród Księcia”.⁴⁵ Wspomniane objaśnienie zanegował J. Nalepa,⁴⁶ wskazując na ahistoryczny charakter proponowanego odczytu. Jednocześnie dokonał on – z perspektywy własnej specjalizacji naukowej (lingwistyki historycznej) – wnikliwej analizy etymologicznej toponimu „Gniezno”, uzyskując wnioski zbieżne z informacjami zawartymi w tzw. legendzie dynastycznej Galla Anonima tudzież w czternastowiecznej Kronice wielkopolskiej, gdzie nazwa miejscowości Gniezno – pierwszego „mieszkania” legendarnego Lecha, eponima Lechitów–Polaków – została wytłumaczona jako „budowanie gniazda”.⁴⁷ I tak, ustalili, iż pierwotna nazwa Gniezna, odnosząca się także do zbudowanego tam grodu wysoczyznowego, winna brzmieć „Gniezdien : Gniezdzeń”, co wyróżniało – jego zdaniem – wspomniany gród spośród innych, umożliwiając identyfikację i lokalizację miejsca. Nazwa oznaczała bowiem punkt ulokowany wysoko ponad ziemią, miejsce stałego lub okresowego pobytu ptaków, głównie drapieżnych, zarówno dziennych, jak i nocnych (na przykład orła, sokoła, krogulca, jastrzębia, myszołowa), a zwłaszcza osobników młodych lub piskląt.⁴⁸

Odczytany w ten sposób toponim – zbieżny z wymową źródeł, a w pewnym zakresie również z unikatową w regionie lokalizacją reliktywów archeologicznych (w tym grodu) na szczycie wysokiej stromej góry, okolonej wodami i porośniętej drzewami⁴⁹ – sugeruje powiązanie miejsca ze strefą uraniczną (niebiańską), która według G. Dumézila wyodrębniała tzw. pierwszofunkcyjne ośrodki społeczno-kulturowe.⁵⁰ Odpowiadały one za sferę sakralną całej społeczności (również w aspekcie magiczno-religijnym), a także za sferę suwerenności politycznej, czyli władzę. W tym charakterze wyznaczały realne centra wspólnoty, które decydowały o poczuciu terytorialnej tożsamości, o więzi społecznej, kulturowej i politycznej, a także o jedności mityczno-religijnej. Ważny był również fakt,

43 Por.: Maisel 1989, s. 24; Tomková 1997, s. 630 n.; Frolík 2000, s. 253 (nr kat. 10.02.01); Frolík – Bra-vermanová 2000, s. 376 n.

44 Na ten temat Banaszekiewicz 1986a, s. 445 n.

45 Hensel 2001, s. 159 n. Zob. też Hensel 1956, s. 321, przyp. 3 – tu informacja, że słowo *gniezdo* (= gniazdo) znaczyło w języku staroruskim tyle, co ród, plemię, rodzina, stąd przydomek księcia Wsiewołoda Jurewicza brzmiał *bol'sogo gnezda*.

46 Nalepa 2005, s. 63 n.

47 Za Strzelczyk 1998, s. 105 n.

48 Nalepa 2005, s. 67 n., 69 n., 78 n.

49 Mikołajczyk 1973, s. 74.

50 Dumézil 1968; 1982. Zob. też Szyjewski 2003, s. 18.

iż dzięki szczególnemu układowi walorów symbolicznych,⁵¹ potrafiły one – według ówczesnych przekonań – odradzać wspólnotę w czasie i przestrzeni. Pozwalało to podtrzymać, z jednej strony, poczucie świętej tradycji i przyjaznych relacji z mocami nadprzyrodzonymi, co decydowało z kolei o ogólnej pomyślności wspólnoty – fenomenie zawarowanym generalnie w tzw. trzeciej funkcji ideologii społecznej (produkcyjno-bytowej), z drugiej zaś zapewniało społeczności ciągłość władzy politycznej, która zyskiwała w tym miejscu wymiar sakralny.⁵²

W tym kontekście warto przypomnieć utrwalony w tzw. legendzie dynastycznej fakt powiązania początków rodu Piastów i ich suwerennej władzy z grodem w Gnieźnie, odnotowanym jako *urbs* (tym terminem Gall Anonim oznaczał grody szczególne, nieszerogowe). Dodajmy, iż według wspomnianej legendy o charyzmie dynastii zdecydowały pozyskane przez Piasta moce metafizyczne, które materializowały się obfitością stołu, szczęściem, zgodą i jednością społeczną (Gall Anonim, I: 2). Wspomniany przekaz rozumiemy jako informację o istnieniu określonego rodzaju więzi politycznej między panującym rodem a podporządkowanym mu ludem i terytorium. Oznacza to, iż dla mieszkańców państwa Piastów pojęcie władzy zwierzchniej mieściło się przede wszystkim w obrębie trzeciej funkcji układu G. Dumézila.⁵³ Władców piastowskich, a w zasadzie cały rząd panujący, postrzegano bowiem jako opiekunów sfery produkcyjnej (zwłaszcza agrarnej), dobrych gospodarzy kraju, troskliwych ojców ludu, co nie przeszkadzało określonym władcom podejmować akcje militarne o charakterze ekspansywnym, których sukcesy skwapliwie odnotowywały ówczesne kroniki w charakterze przyczynków do chwały domu panującego.⁵⁴

Powyższe tezy znajdują uzasadnienie w ustaleniach archeologicznych. I tak, zbudowany w Gnieźnie gród ujawnia cechy typowe dla centralnych ośrodków tzw. rajskich okolic.⁵⁵ Ma wyjątkową lokalizację i nazwę własną urobioną od miejsca, jest wyraźnie odcięty od otoczenia wodami jezior oraz grzędzawiskami bagien, ponadto ma związane z miejscem podanie, w którym odnotowano metafizyczne walory punktu.⁵⁶ Za ślad tego rodzaju „pierwotnych” przekonań mentalnych można uznać kumulację w granicach wspomnianego miejsca obiektów łączonych z kultem, tak pogańskim, jak i chrześcijańskim, tudzież obiektów związanych z władzą, w owym czasie nierozzerwalnie złączoną z kultem. W tym kontekście raz jeszcze warto przypomnieć o piastowskim zespole pałacowym oraz archikatedrze z relikwiami św. Wojciecha (przechowywanymi w Gnieźnie od 1000 roku), które wzniesiono na dwóch najwyższych punktach tzw. Góry Lecha, w odrębnych aczkolwiek przyległych członach tamtejszego grodu.

51 Chodzi o wyraźne i trwałe zrównoważenie cech chtonicznych z uranicznymi (na ten temat Szyjewski 2003, s. 18 n.). W większości wypadków (rzecz dotyczy też omawianych grodów ziemi gnieźnieńskiej) występuje słabsza lub silniejsza dominacja sfery chtonicznej, jako podstawowej dla biologicznej egzystencji wspólnoty (zob. na przykład Poznań i Giecz).

52 Por. Banaszkiewicz 1998b, s. 277 n.

53 Banaszkiewicz 1986b, s. 40 n.; Szyjewski 2003, s. 22.

54 Wiszewski 2008.

55 O wspomnianych ośrodkach zob. Banaszkiewicz 1986a; 2001.

56 Odnotujemy, że wspomniane przekonanie podzielano jeszcze w XIV wieku. W Kronice wielkopolskiej okolice Gniezna zostały bowiem określone jako urocze miejsce, „gdzie były bardzo żyzne pola, wielka obfitość ryb i dzikiego zwierza” (za Strzelczyk 1998, s. 105). Właśnie tam rozbił namioty Lech, aby w miejscu tym zbudować swe gniazdo.

Źródła archeologiczne dowodzą, iż silniejsze osadzenie Piastów w Gnieźnie nastąpiło około roku 940, czego wyrazem jest gród z członami: wiecowym (?) i kultowym, przy czym ten drugi otaczałby kamienny stolec Polan (?).⁵⁷ W tym czasie nastąpiła też – odnotowana przez dendrochronologię – modernizacja części grodów ziemi gnieźnieńskiej z peryferiami, co dowodzi utrwalenia władzy Piastów nad tym terytorium. Przypomnijmy, że około roku 925 dokonano przebudowy najstarszej warowni gieckiej (inwestycji przedpaństwowej z 2. połowy IX wieku) w zintegrowane założenie dwuczłonowe, ufortyfikowane potężnym wałem drewniano-ziemnym, który w partii północnej umocniono zewnętrznym płaszczem kamiennym. Badania archeo-dendrochronologiczne wykazały, iż obwarowania wspomnianego grodu, nadające mu wygląd twierdzy, zostały poddane renowacji około roku 940.⁵⁸ W tym samym czasie wyodrębniono też za pomocą podkowiastego wału wzniesienie w południowej części Ostrowa Lednickiego, o wyraźnej – naszym zdaniem – tradycji kultowej, a najpóźniej w latach 30. X wieku wzniesiono co najmniej dwuczłonową warownię na Ostrowie poznańskim, przy czym wałem odseparowano również tamtejsze domniemane sanktuarium pogańskie (ryc. 1).⁵⁹

W tym układzie gród gnieźnieński pełnił funkcję szczególną. Był to najprawdopodobniej nadrzędny punkt centralny, który – niczym *omfalos* – spajał terytorium oraz społeczności podległe władzy Piastów w jednolity przestrzennie i ideacyjnie organizm, konsolidując władztwo. Sądzymy, że czynnikiem wykluczającym przekształcenie Gniezna w realny ośrodek zarządu państwem było niekorzystne powiązanie tamtejszego grodu z siecią głównych arterii wodnych Wielkopolski, zwłaszcza z Wartą, Kijów, Londyn, Paryż czy Praga – siedziby średniowiecznej władzy państwowej, co w przeciwieństwie do Gniezna jednoznacznie wynika ze źródeł pisanych – zlokalizowane zostały nad rzekami, które stanowiły fragment dalekosiężnych szlaków komunikacyjno-handlowych.⁶⁰

Brak ściślejszych relacji z dalszym zapleczem osadniczym nie przeszkodził jednak w uczynieniu z Gniezna centralnego punktu państwa o wymiarze ideowym. Wręcz odwrotnie – swoista izolacja tamtejszego grodu, a zapewne też fakt ustronnej lokalizacji wobec zewnętrznych centrów politycznych, mogły przemawiać za Gniezdem, a nie za grodem poznańskim, jako tego rodzaju zwornikiem państwa. I tak, zgodnie z przeważającym obecnie poglądem odnotowana w dokumencie *Dagome iudex* nazwa państwa *civitas Schinesghe* tłumaczona jest jako „państwo gnieźnieńskie”, być może też gród w Gnieźnie.⁶¹ Należy zwrócić uwagę, że zawarty w tym dokumencie opis ziem oddawanych w opiekę św. Piotrowi przez księcia Mieszka I (występującego pod zagadkowym, zapewne zniekształconym imieniem Dagome), jego żonę Odę oraz ich synów Mieszka i Lamberta, rozpoczyna i kończy *civitas Schinesghe*, traktowane jako *nomen* grodu względnie nazwa państwa.⁶² W tym wypadku warto odwołać się do analogii skandynawskiej: państwo szwedzkie nazywano niekiedy *Upsalariki*, czyli królestwo Uppsali, która

57 Uzasadnienie hipotezy o gnieźnieńskim stolcu Polan, z czasem przekształconym w *archisolium* Piastów, zob. Kara 2006, s. 124 n. O grodzie kultowym w Gnieźnie wzniesionym przez Piastów około 940 roku zob. Kurnatowska 2006.

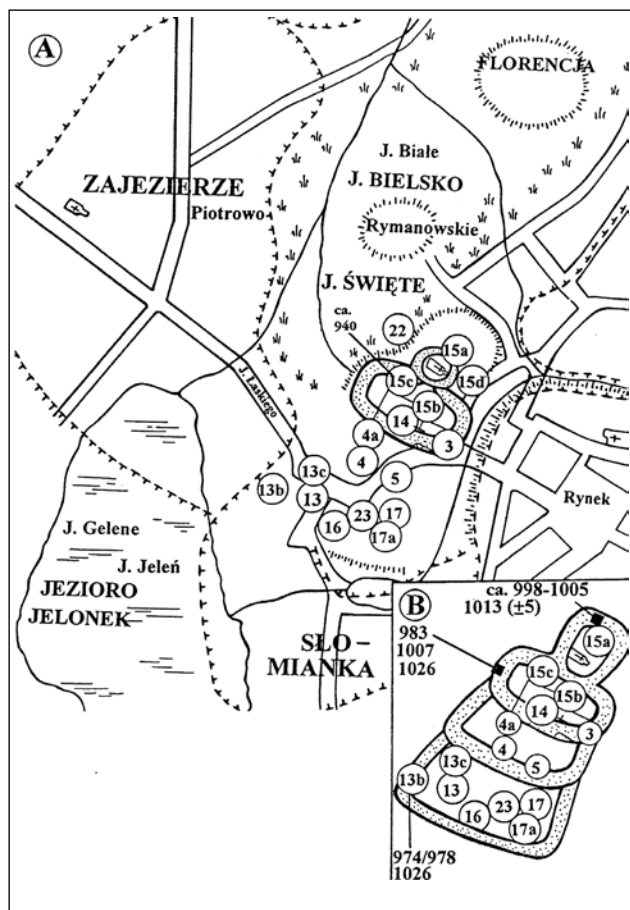
58 Krąpiec 1998, s. 72; Krysztofiak 2009, s. 119 n.

59 Kara 2009.

60 Por. Kurnatowscy 2001, s. 97.

61 Labuda 1999, s. 161, przyp. 38.

62 Zob. Labuda 1999, dokument nr 65e.

Ryc. 4. Gniezno – Góra Lecha (woj. wielkopolskie). Lokalizacja stanowisk archeologicznych z wyszczególnieniem partii obwarowań grodu oznaczonych dendrochronologicznie: A – gród z końca 1. połowy X – początku 2. połowy X wieku; B – gród z 4. ćwierci X – 1. połowy XI wieku. Oprac. M. Kara na podstawie: mapa stanowisk – Mikołajczyk 1973; dendrodaty – Sawicki 1995, 1999a, 1999b, 2001; Krąpiec 1998; przerys M. Śniedziewska-Lerczak.

Fig. 4. Gniezno – Lech Hill, Greater Poland Voivodeship. Localisation of archaeological find sites with highlights showing the parts of the defensive walls which have been dendrochronologically dated: A – castle from the end of the 1st half to the beginning of the 2nd half of the 10th century; B – hillfort from the 4th quarter of the 10th to the 1st half of the 11 centuries. Compiled by M. Kara based on: map of the localities – Mikołajczyk 1973; dendrochronology – Sawicki 1995; 1999a, b; 2001; Krąpiec 1998. Redrawn by M. Śniedziewska-Lerczak.

stanowiła najważniejsze religijne i polityczne centrum władztwa Swewów (Szwedów).⁶³ Nasuwa się jeszcze jedno skojarzenie, tym razem z antycznym Rzymem i Konstantynopolem, które w charakterze centralnych, stołecznych ośrodków *Imperium Romanum* miały *milliarium*, wyznaczające miejsce skrzyżowania wszystkich głównych dróg cesarstwa. W Rzymie był to złoty kamień milowy ustawiony na *Forum Romanum* przez cesarza Augusta (27 p.n.e. – 14 n.e.), w związku z czym wszystkie drogi musiały prowadzić do Wiecznego Miasta, co trafnie ujmuje popularna dewiza. W Konstantynopolu analogiczną funkcję pełnił z kolei ufundowany przez cesarza Konstantyna (306–337) budynek zwany *Milliarium* lub *Milion*. Stał on u wylotu głównej arterii miasta – tzw. *Mese*, w pobliżu katedry Mądrości Bożej, gmachu senatu oraz cesarskiego pałacu. Umieszczono w nim między innymi łańcuch, który – niczym *palladium* – zapewniać miał Nowemu Rzymowi zwycięstwo nad wszystkimi ludami i zabezpieczać go w cudowny sposób przed niebezpieczeństwem najazdu.⁶⁴ W tym kontekście warto przypomnieć fakt

63 Kurnatowska 2002, s. 116 (tu dalsza literatura).

64 Burckhardt 1992, s. 280.

gromadzenia w Gnieźnie przez pierwszych władców piastowskich relikwii świętych męczenników (Wojciecha oraz Pięciu Braci). Praktykę tę mediewiści⁶⁵ interpretują jako zabieg celowy, który uczynić miał z tamtejszego grodu ideowe centrum państwa Piastów, zdolne – jak *palladium* – zabezpieczyć całe państwo w wymiarze sakralnym przed militarnymi agresorami.

Nie są to jedyne przejawy szczególnego zainteresowania władzy zwierzchniej Gnieznem. Myślmy tu o ujawnionych archeologicznie śladach przebudowy umocnień grodu po roku 950, które uczyniły zeń potężną, wieloczołową twierdzę, z rozwiniętym zapleczem osadniczo-gospodarczym⁶⁶ zlokalizowanym w miejscu wcześniejszej pustki osadniczej, zapewne celowo wytworzonej wokół sakralnej góry. Wnosząc z układów osadniczych ustalonych dla mikroregionu Gniezna na podstawie analizy różnoczasowych źródeł archeologicznych,⁶⁷ obszar wokół tzw. Góry Lecha stanowił w starożytności i wczesnym średniowieczu wyraźnie zarysowany pierścień „pustki” osadniczej o szerokości kilku kilometrów, którego charakter tudzież forma nasuwa skojarzenie ze wzmiankowanymi przez Tacyty (*Germania*, 1) tzw. strefami trwogi (*mutuo metu separatur*), lokowanymi w rejonach granicznych.⁶⁸ Do takiego obrazu dodajmy wyjątkowo mizerny stan osadnictwa wczesnośredniowiecznego w najbliższym otoczeniu góry, który do początków 2. połowy X wieku ograniczał się w zasadzie do otwartej osady na wyspie nieistniejącego już jeziora Świętego (Gniezno, stanowisko 22).⁶⁹

W przeciwieństwie do grodu z końca 1. połowy i z połowy X wieku gnieźnieńska warownia z czasów Mieszka (około 960–992) i Bolesława Chrobrego (992–1025) była już zasiedlona, przy czym ograniczoną powierzchnię plateau wrzecionowato ukształtowanego wzgórza zrekompenrowano, przesuwając linię wałów na krawędź wyniesienia oraz niwelując pod zabudowę stare umocnienia, a także kultowy, kurhanopodobny nasyp na kulminacji północnej⁷⁰ (ten ostatni może z przyczyn symbolicznych, w związku z próbą wywyższenia władzy książęcej poprzez nadanie jej cech mandatu Opatrzności, za czym przemawia orientacyjna metryka likwidacji obiektu – przełom X i XI wieku⁷¹). Szczególną funkcję wyznaczono skrajnemu, południowemu członowi założenia (Gniezno – Góra Lecha, stanowisko 13b), gdzie ulokowany został wraz z rodzinami (?) elitarny

65 Michałowski 1995; 2005. Zob. też Janiak 2009, s. 138, przyp. 10.

66 Sawicki 1998; 1999a; 1999b; 2001; 2002. O zapleczu grodu gnieźnieńskiego zob. Janiak – Strzyżewski 1999; 2001.

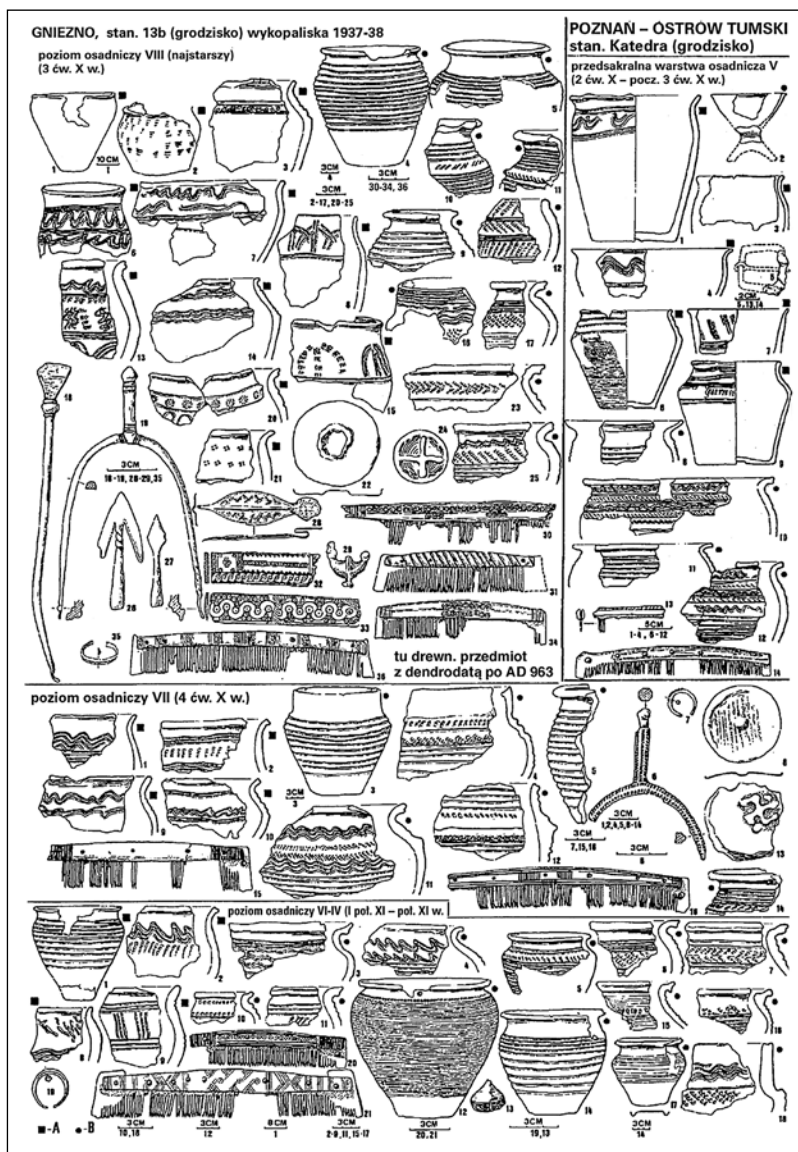
67 Strzyżewski 2001, s. 11 n.; Janiak – Strzyżewski 1999, s. 31 n.; 2001, s. 45 n.

68 Na temat tzw. stref trwogi (grozy) zob. Kolendo 2005, s. 105 n.

69 Janiak – Strzyżewski 2001, s. 74, nr 26 (stanowisko 22) i ryc. 3, 4; Sawicki 2001, s. 92 i ryc. 7.

70 Sawicki 1999b; 2001; 2002.

71 Zob. Bogdanowicz 1959, s. 9 n., zwłaszcza s. 31, gdzie hipoteza, iż wzmiankowany już akt obłajki państwa św. Piotrowi przez księcia Mieszka I, wystawiony tuż przed rokiem 992, stanowił wstępny etap w staraniach tegoż władcy o własną metropolię, której posiadanie było nieodzownym warunkiem przekształcenia państwa w królestwo. W tym kierunku zmierzała też uwieczniona sukcesem polityka Bolesława Chrobrego (rok 1000 – uzyskanie metropolii podczas Zjazdu Gnieźnieńskiego, rok 1025 – koronacja w Gnieźnie). Na ten temat ostatnio Pleszczyński 2008, s. 107 n.; poglądu łączącego akt obłajki państwa z 991/992 roku z zabiegami o koronę dla Mieszka I i o reorganizację diecezjalną w Polsce nie podziela G. Labuda – zob. Labuda 2003, s. 17. Dodajmy, że koronacja czyniła z władcy pomazańca Bożego, osobę wywyższoną ponad lud i możnych. Likwidowała jednocześnie dawne rytuały intronizacyjne, tkwiące korzeniami w czasach pogańskich, w których istotny udział mieli możni, a także lud, potwierdzający wybór przez aklamację (na ten temat Kürbis 1977, s. 19 n.; Třeštk – Merhautová 2000, s. 904 n.). Być może z tego powodu koronacje Piastów przed wiekiem XIV nie cieszyły się popularnością wśród poddanych, a zwłaszcza wśród możnych (por. Grudziński 1982).

Ryc. 5. Wybór naczyń ceramicznych oraz przedmiotów luksusowych z najstarszych poziomów osadniczych tzw. III podgrodzia na Górze Lecha w Gnieźnie (stanowisko 13b) oraz z nawarstwień osadniczych grodu odkrytych pod katedrą na Ostrowie Tumskim w Poznaniu. Wg Kara 2009; przerys J. Sawicka i M. Śniedziewska-Lerczak.

Legenda: A – naczynie obtaczane górną; B – naczynie obtaczane całkowicie, silnie formująco.

Fig. 5. Selection of ceramic pots and luxury articles from the oldest settlement layers of suburbium III at Lech Hill in Gniezno (area 13b) and from the settlement layers of the hillfort discovered under the cathedral on Ostrow Tumski ("Cathedral Island") in Poznań. According to Kara 2009; redrawn by J. Sawicka and M. Śniedziewska-Lerczak.

Legend: A – pots circumvoluted at the top; B – pots circumvoluted completely, heavily formed.

oddział wojowników konnych, o czym świadczą pochodzące z nawarstwień wymienionego stanowiska luksusowe militaria, między innymi uszkodzone ostrogi żelazne oraz szczytki kolczugi (ryc. 4; 5).⁷² Sądząc z odkrytych tam przyborów kupieckich oraz środków wymiany (między innymi srebrne monety i szklane paciorki), oddział ów mógł pozostać na utrzymaniu – przynajmniej częściowym – panującego.⁷³ Chronologia nawarstwień osadniczych, które ujawniły przedmioty związane z grupą zbrojnych i ich rodzinami, sugeruje permanentną obecność drużyny książęcej w tej części grodu, począwszy od 3. ćwierci X do przełomu 1. i 2. ćwierci XI stulecia, czyli do momentu wystąpienia pierwszych symptomów kryzysu monarchii piastowskiej.⁷⁴ Dodajmy, że wspomniane osoby przebywały w sąsiedztwie najważniejszej, czyli kultowej i władzodajnej części grodu, która najprawdopodobniej z przyczyn symbolicznych, tudzież ze względu na realne wymogi polityczne, musiała stanowić strefę zdemilitaryzowaną. Nasuwają się tu skojarzenia z *pomerium* starożytnego Rzymu, którego nie wolno było przekroczyć zbrojnym, a także z prawem miru obowiązującym na germańskich i słowiańskich placach wiecowych, wreszcie z zasadą azylu odnoszącą się do kościołów i pałaców władców.⁷⁵ Odnotowana sytuacja pozostaje bez wyraźniejszej analogii na ziemi gnieźnieńskiej w tym czasie. Od lat 60. X wieku obserwuje się bowiem na tym obszarze zjawisko „usuwania” zbrojnych z grodów w granice okręgu, gdzie rozlokowywano ich wraz z rodzinami w otwartych osadach, w okolicach warowni (na przykład Poznań, Ostrów Lednicki, Bnin pod Poznaniem – tu osada przyrodowa).⁷⁶ Sytuacja ta uległa zmianie dopiero w drugiej monarchii piastowskiej, aczkolwiek w utworzonej wówczas organizacji kasztelańskiej zastosowano system mieszany.

Powyższe przesłanki pozwalają dostrzec w gnieźnieńskiej tzw. Górze Lecha punkt „eksterytorialny” o znaczeniu ponadlokalnym, który w wymiarze symbolicznym odzwierciedlał znane ówczesnym społecznościom tzw. rajske okolice, wyraźnie powiązane z mitem Początku (*origines genti*).⁷⁷ W tym wypadku chodzi o silnie wypiętrzoną, rozległą i masywną górę o urozmaiconej rzeźbie – *axis mundi*, z kulminacją jako niebiańskim elementem układu, wyodrębnioną pierścieniem bagien lub świętych wód, stanowiących chłoniczny pierwiastek struktury, a jednocześnie symbol pierwotnej granicy świata. Być może wspomniane miejsce kultowe w Gnieźnie obsługiwała albo strzegła niewielka wspólnota zasiedlająca otwartą osadę rozpoznaną na stanowisku 22.⁷⁸ Pod względem pełnionych wówczas funkcji gnieźnieńska góra zdaje się przypominać górę Říp – świętą górę Czechów, która wyznaczała „eksterytorialne” centrum ich ekumeny, począwszy

72 Kostrzewski (red.) 1939, warstwy nr VIII–V (ostrogi – s. 43 n., fragment kolczugi – s. 50, ryc. 3: 2).

73 O elitarnych oddziałach zbrojnych księcia Mieszka I, utrzymywanych przez władzę, informuje Ibrahim ibn Jakub (w wersji al-Bekriego; zob. Labuda 1999, dokument nr 63a): „Pobierane przez niego [tj. księcia Mieszka – M. K.] podatki [stanowią] odważniki handlowe. [Idą] one [na] żółd jego piechurów. Co miesiąc [przypada] każdemu oznaczona ilość z nich. Ma on trzy tysiące pancernych [podzielonych na] oddziały [...]. Daje on tym mężom odzież, konie, broń i wszystko, czego tylko potrzebują”.

74 Kara 2000, s. 237 n. (tu stratygraficzna i chronologiczna analiza nawarstwień).

75 Por.: Piszczek (red.) 1973, s. 606 (*Pomerium*); Modzelewski 2004, s. 356 n.; Pleszczyński 2008, s. 191 n.

76 Kara 1991, s. 112 n.; 1993, s. 45 n.

77 Na ten temat: Słupecki 1993, s. 3 n.; Banaszekiewicz 1998a, s. 37 n.; 1998b, s. 349 n.; 2001, s. 407 n.

78 Zwięzłe informacje o wynikach nieukończonych jeszcze badań archeologicznych na stanowisku 22 w Gnieźnie (dawna wyspa na jeziorze Świętym, na północny zachód od tzw. Góry Lecha, w pobliżu wyniesienia) publikuje T. Sawicki (zob. Sawicki 2001, s. 92 i ryc. 6: I, 7).

odcięte wodami, zlokalizowane „centralnie” w stosunku do granic obszaru zajętego przez wspólnotę. Za ważną okoliczność uznajemy też obecność dużych kurhanopodobnych kopców, które w wypadku Krakowa miały związek z praktykowanym w średniowieczu kultem mitycznych przodków, potwierdzonym przez źródła pisane.⁸² Niestety, podobnymi przesłankami nie dysponujemy odnośnie do dwu rozległych kopców wyobrażonych na topograficznym szkicu Gniezna autorstwa E. Kortowicza z 1887 roku (ryc. 6), które – wnosząc z planu – znajdowały się na zabagnionym terenie położonym około dwóch kilometrów na wschód od tzw. Góry Lecha.⁸³ Mimo to ich obecność w Gnieźnie wydaje się symptomatyczna.

* * *

Przedstawione ustalenia skłaniają ku wnioskowi ogólniejszym. I tak, rezultaty nowych badań mediewistów, zwłaszcza archeologów,⁸⁴ zaprzeczają dawniejszym poglądom nauk historycznych o gospodarczej, a zarazem ewolucyjnej, zakorzenionej w czasach plemiennych genezie państwa Piastów jako organizmu społeczno-terytorialno-politycznego. Wyniki tych samych studiów⁸⁵ nie pozwalają jednak wykluczyć określonych relacji kulturowych między starym i nowym porządkiem, reprezentowanym przez dwa odmienne „światy” społeczno-ustrojowe: tzw. plemienny i władczy o charakterze monarchicznym. Wnosząc z ustaleń zreferowanych powyżej, a odnoszących się do grodu w Gnieźnie – ideowej stolicy (zwornika) pierwszej monarchii polskiej, władcy piastowscy respektowali elementy kultury symbolicznej z czasów „plemiennych” – zwłaszcza elementy determinujące podział przestrzeni na *sacrum* i *profanum* – podczas konstruowania w X wieku na obszarze centralnej Wielkopolski struktury osadniczo-grodowej swej pierwotnej domeny, czyli świętej ojcowizny rodu. Grody, a zwłaszcza warownie tworzące określone struktury funkcjonalne, miały bowiem w tym czasie istotny udział w wielorakiej waloryzacji przestrzeni. Dodajmy, że zjawiska nie przekreśliło przyjęcie chrześcijaństwa przez księcia Mieszka w 966 roku. Rdzeń wczesnopiastowskiej domeny patrymonialnej – podobnie jak w Czechach pierwszych Przemyślidów⁸⁶ – wyznaczała sieć kilku komplementarnych i zhierarchizowanych grodów tzw. centralnych z podległymi im okręgami terytorialnymi, co odzwierciedlało między innymi ówczesny wehikularny model sprawowania władzy zwierzchniej w Europie, także w Europie Środkowowschodniej. W myśl obowiązujących wówczas zasad przywódca rodu (klanu) panującego, z czasem przekształconego w dynastię, winien był cyklicznie potwierdzać swe prawa do przysługującej mu *potestas*, w ramach publicznych, rytualnych spektakli władzy, czemu sprzyjała obecność kilku zhierarchizowanych grodów tzw. centralnych rozlokowanych w granicach domeny, w miejscach o określonych konotacjach, w tym symbolicznych. W model ów wpisuje się gród gnieźnieński – nadrzędny ośrodek kultu, a zapewne też ośrodek odradzania władzy

82 Na ten temat zob.: Słupecki 1993, s. 3 n.; 1998, s. 57 n.; 2006, s. 351 n.; Radwański 2000, s. 535 n.; Kurnatowska 2005, s. 21 n. Analogie zob. Duczko 1998, s. 73 n.

83 Kopiec nr 1 (południowy) to być może zlokalizowane na silnie wypiętronym terenie wczesnośredniowieczne grodzisko zwane Gnieźninkiem (Gniezno, stanowisko 18 – Mikołajczyk 1973, s. 81; Kurnatowska – Losińska 1992, s. 141, nr 2).

84 Kurnatowska 2002; Urbańczyk 2008; Kara 2009.

85 Kara 2009.

86 Sláma 1988; Třeštík 1997.

zwierzchniej w państwie wczesnopiastowskim, w wymiarze sakralnym (z racji ulokowania na kulminacji silnie wypiętrzonej góry) obiekt o czytelnych konotacjach uranicznych, równoważonych przez konotacje chtoniczne (chodzi o wody izolujące wspomnianą górę-wyspę od otoczenia).⁸⁷ Mimo wymienionych uwarunkowań – typowych dla ponadlokalnych centralnych ośrodków kultu i władzy, zdolnych w wymiarze ideowym konsolidować kilka odrębnych wspólnot terytorialnych – nie można grodu gnieźnieńskiego postrzegać jako ośrodka stołecznego monarchii piastowskiej w późnośredniowiecznym czy nowożytnym rozumieniu tego rodzaju instytucji ustrojowej, czyli jako jedynej w państwie siedziby zwierzchniej władzy politycznej.⁸⁸

Literatura

Źródła

Gall Anonim – Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, tł. R. Grodecki, oprac. M. Plezia. Wrocław 1982.

Kosmas – *Kosmasa Kronika Czechów*, tł. i oprac. M. Wojciechowska. Warszawa 1968.

Mistrz Wincenty – Mistrz Wincenty (tzw. Kadłubek), *Kronika polska*, tł. i oprac. B. Kürbis. Wrocław 1992.

Tacyt, Germania – Publiusz Korneliusz Tacyt, *Germania*, tł. T. Płóciennik. Poznań 2008.

Opracowania

Banaszkiewicz, J. 1986a: *Jedność porządku przestrzennego, społecznego i tradycji początków ludu. (Uwagi o urządzeniu wspólnoty plemiennie-państwowej u Słowian)*, Przegląd Historyczny 77 (3), 445–466.

- **1986b:** *Podanie o Piaście i Popielu. Studium porównawcze nad wczesnośredniowiecznymi tradycjami dynastycznymi*. Warszawa (wyd. 1).

- **1998a:** *Origo et religio – wersja słowiańska. (O sposobach budowania tożsamości wspólnotowej w społecznościach wcześniejszego średniowiecza – „wzorcotwórcze pamiętki” i opowieści o nich)*. In: P. Dymmel red., *Res historica*, t. 3, 37–67. Lublin.

- **1998b:** *Polskie dzieje bajeczne Mistrza Wincentego Kadłubka*. Wrocław.

- **2001:** *Źródło Głomacz i jego rajska okolica*, *Acta Universitatis Wratislaviensis* 2306, *Historia* 152, 407–414.

- **2010:** *„Zamach stanu w Gnieźnie”, czyli kilka uwag do wydania drugiego książki „Podanie o Piaście i Popielu*. In: *Podanie o Piaście i Popielu. Studium porównawcze nad wczesnośredniowiecznymi tradycjami dynastycznymi*, 9–24. Warszawa (wyd. 2).

Bogdanowicz, P. 1959: *Geneza aktu dyplomatycznego zwanego Dagome iudex*, *Roczniki Historyczne* 25 (1), 9–33.

⁸⁷ O symbolice góry w mitologii ludów indoeuropejskich zob.: Czarnowski 1956a, s. 237 n.; 1956b, s. 221 n.; Tokarev 1982, s. 107 n.; Kempniński 2001, s. 161 (hasła „Góra”; „Góra – dół”).

⁸⁸ Na ten temat ostatnio Urbańczyk 2009 (tu polemika z ustaleniami G. Labudy, który Gniezno uznaje za jedyny, w tym polityczny ośrodek stołeczny monarchii wczesnopiastowskiej).

- Boroń, P. 1997:** *Problem dużych budynków halowych na terenie Słowiańszczyzny zachodniej w IX–X wieku*. In: K. Wachowski red., Śląsk i Czechy a kultura wielkomorawska, 31–49. Wrocław.
- Bukowska, A. 2009:** *Forma i geneza pierwszej katedry w Poznaniu*. In: T. Janiak red., Architektura romańska w Polsce. Nowe odkrycia i interpretacje, 175–207. Gniezno.
- Burckhardt, J. 1992:** *Czasy Konstantyna Wielkiego*. Warszawa (tł. wyd. z 1856 roku).
- Chudziak, W. 2003:** *Wczesnośredniowieczna przestrzeń sakralna in Culmine na Pomorzu Nadwiślańskim*. In: Mons Sancti Laurentii, t. 1. Toruń.
- **2006:** *Problem projekcji mitu kosmologicznego na organizację przestrzeni sakralnej in Culmine na Pomorzu Nadwiślańskim*, Slavia Antiqua 47, 67–97.
- Czarnowski, S. 1956a:** „Góra” i „dół” w systemie kierunków sakralnych. In: S. Czarnowski, Dzieła, t. 3, 237–241. Warszawa.
- **1956b:** *Podział przestrzeni i jej rozgraniczanie w religii i magii*. In: S. Czarnowski, Dzieła, t. 3, 221–236. Warszawa.
- Dalewski, Z. 1990:** *Zakładziny: obrzęd i mit. O słowiańskich zwyczajach i wierzeniach związanych z budową domu i zakładaniem miasta*, Polska Sztuka Ludowa. Konteksty. Antropologia kultury – Etnografia – Sztuka 44 (4), 17–24.
- **1991:** *Między Gniezmem a Poznaniem. O miejscach władzy w państwie pierwszych Piastów*, Kwartalnik Historyczny 98 (2), 19–43.
- **1996:** *Władza, przestrzeń, ceremonial. Miejsce i uroczystość inauguracji władcy w Polsce średniowiecznej do końca XIV w.* Warszawa.
- Domański, G. 2000:** *Ślęzański zespół osadniczy i kultowy we wczesnym średniowieczu*. In: S. Moździoch red., Człowiek, sacrum, środowisko. Miejsca kultu we wczesnym średniowieczu, Spotkania Bytomskie 4, 99–109. Wrocław.
- Duczko, W. 1998:** *Stara Uppsala: centrum władzy wczesnośredniowiecznej Szwecji*. In: A. Buko red., Studia z dziejów cywilizacji. Studia ofiarowane Profesorowi Jerzemu Gąssowskiemu w pięćdziesiątą rocznicę pracy naukowej, 73–79. Warszawa.
- Dulinicz, M. 2000:** *Miejsca, które rodzą władzę (najstarsze grody słowiańskie na wschód od Wisły)*. In: S. Moździoch red., Człowiek, sacrum, środowisko. Miejsca kultu we wczesnym średniowieczu, Spotkania Bytomskie 4, 85–98. Wrocław.
- Dumézil, G. 1968:** *Mythe et épopée. Vol. 1*. Paris.
- **1982:** *À propos des trois ordres*. In: Apollon sonore et autres essais, 205–253. Paris.
- Frolík, J. 2000:** *Modell der Prager Burg um 1000*. In: A. Wiczorek – H.-M. Hinz Hrsg., Europas Mitte um 1000. Handbuch zur Ausstellung. Katalog, 253 (nr kat. 10.02.01). Stuttgart.
- Frolík, J. – Bravermanová, M. 2000:** *Die Prager Burg*. In: A. Wiczorek – H.-M. Hinz Hrsg., Europas Mitte um 1000. Handbuch zur Ausstellung, Bd. 1, 376–378. Stuttgart.
- Gieysztor, A. 1970:** *Polanie*. In: Słownik starożytności słowiańskich, t. 4 (1), 181–182. Wrocław.
- Grudziński, T. 1982:** *Bolesław Śmiały-Szczodry i biskup Stanisław – dzieje konfliktu*. Warszawa.
- Hensel, W. 1956:** *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej*. Warszawa (wyd. 2 uzupełnione).
- **1958:** *Poznań w zaraniu dziejów. Od paleolitu do połowy XIII wieku n.e.* Wrocław.
- **2001:** *Samodrążenie etymologiczne – „Gniezno”: spór o typ i treść rdzenia toponimu*, Slavia Antiqua 42, 159–161.
- Janiak, T. 2004:** *Problematyka wczesnych faz kościoła katedralnego w Gnieźnie*. In: T. Janiak – D. Stryniak red., Początki architektury monumentalnej w Polsce, 85–130. Gniezno.

- **2009:** *Z badań nad przestrzenią liturgiczną romańskiej katedry w Gnieźnie*. In: T. Janiak red., *Architektura romańska w Polsce. Nowe odkrycia i interpretacje*, 129–174. Gniezno.
- Janiak, T. – Stryniak, D. (red.) 1998:** *Civitates principales. Wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej. Katalog wystawy*. Gniezno.
- Janiak, T. – Strzyżewski, Cz. 1999:** *Z badań nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym w regionie gnieźnieńskim*, *Slavia Antiqua* 40, 31–54.
- **2001:** *Osadnictwo wczesnośredniowieczne na terenie Gniezna i w jego regionie*. In: Z. Kurnatowska red., *Gniezno w świetle ostatnich badań archeologicznych. Nowe fakty. Nowe interpretacje*, 45–85. Poznań.
- Józefowiczówna, K. 1963:** *Z badań nad architekturą przedromańską i romańską w Poznaniu*. Wrocław.
- Kara, M. 1991:** *Z badań nad wczesnośredniowiecznymi grobami z uzbrojeniem z terenu Wielkopolski*. In: L. Leciejewicz red., *Od plemienia do państwa. Śląsk na tle wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny Zachodniej*, 99–120. Wrocław.
- **1993:** *Sily zbrojne Mieszka I. Z badań nad składem etnicznym, organizacją i dyslokacją drużyny pierwszych Piastów*, *Kronika Wielkopolski* 3 (62), 33–47.
- **1998:** *Początki i rozwój wczesnośredniowiecznego ośrodka grodowego na Ostrowie Tumskim w Poznaniu*. In: T. Janiak – D. Stryniak red., *Civitates principales. Wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej. Katalog wystawy*, 26–29. Gniezno.
- **2000:** *Przemiany kulturowe związane z procesem formowania się państwa Piastów*. Poznań (maszynopis dysertacji doktorskiej w archiwum Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie).
- **2006:** *Tron księżęcy ad Sanctam Mariam w Poznaniu w świetle ponownych dociekań analitycznych*, *Slavia Antiqua* 47, 99–160.
- **2008:** *Wczesnośredniowieczne grodziska Wielkopolski w nowszych studiach archeologii (wybrane zagadnienia)*. In: H. Machajewski red., *Wielkopolska w dziejach. Archeologia o regionie*, 137–152. Poznań.
- **2009:** *Najstarsze państwo Piastów – rezultat przełomu czy kontynuacji? Studium archeologiczne*. Poznań.
- Kempiński, A. M. 2001:** *Encyklopedia mitologii ludów indoeuropejskich*. Warszawa.
- Kolendo, J. 2005:** *Mapa etniczna środkowoeuropejskiego Barbaricum. Swebia i Lugiowie w Germanii Tacyta*. In: P. Kaczanowski – M. Parczewski red., *Archeologia o początkach Słowian*, 103–118. Kraków.
- Kóćka-Krenz, H. 2005:** *Rezydencja pierwszych Piastów na poznańskim grodzie*. In: H. Kóćka-Krenz red., *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 5, 59–81. Poznań.
- **2008:** *Najstarszy Poznań – wciąż odkrywany*. In: T. Sawicki red., *Studia nad dawną Polską*, t. 1, 35–53. Gniezno.
- Kóćka-Krenz, H. – Kara, M. – Makowiecki, D. 2004:** *The Beginnings, Development and the Character of the Early Piast Stronghold in Poznań*. In: P. Urbańczyk red., *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennium*, 125–166. Warsaw.
- Kostrzewski, J. (red.) 1939:** *Gniezno w zaraniu dziejów (od VIII do XIII wieku) w świetle wykopalsk*. Poznań.
- Krapiec, M. 1998:** *Oak Dendrochronology of the Neoholocene in Poland*, *Folia Quaternaria* 69, 5–133.
- Kryzstofiak, T. 2007:** *Rozwój wczesnośredniowiecznego ośrodka grodowego w Gieczu w świetle źródeł archeologicznych*. In: A. Grygorowicz – K. Milecka – K. Tobolski red., *Architekto-*

niczno-przestrzenne i przyrodnicze podstawy rekonstrukcji wczesnośredniowiecznych założeń obronnych Giecz, 15–39. Poznań.

- **2009:** *Giecz. Gródek przedpaństwowy – wczesnopiastowski gród centralny – ośrodek kasztelański*. In: A. M. Wyrwa red., *Custodia Memoriae*. Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy. XL lat istnienia (1969–2009), 111–139. Lednica.

Kurnatowski, Z. i S. 2001: *Rola szlaków komunikacyjnych w wykreowaniu i dalszym rozwoju wczesnopiastowych ośrodków stołecznych*. In: E. Wilgocki et con. red., *Instantia est mater doctrinae*. Księga jubileuszowa prof. dr. hab. Władysława Filipowiaka, 93–100. Szczecin.

Kurnatowska, Z. 1998: *Poznańskie baptysterium*, *Slavia Antiqua* 39, 51–69.

- **2000a:** *Elementy sacrum w topografii tworzonej przez pierwszych Piastów domeny i jej głównych ośrodków*. In: S. Moździoch red., *Człowiek, sacrum, środowisko*. Miejsca kultu we wczesnym średniowieczu, *Spotkania Bytomskie* 4, 111–126. Wrocław.

- **2000b:** *Wielkopolska w X wieku i formowanie się państwa polskiego*. In: H. Samsonowicz red., *Ziemia polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, 99–117. Kraków.

- **2002:** *Początki Polski*. Poznań.

- **2004:** *Poznań w czasach Mieszka I*. In: J. M. Piskorski red., *Civitas Schinesghe*. Mieszko I i początki państwa polskiego, 71–88. Poznań (wyd. 2 uzupełnione).

- **2005:** *Kraków i ziemia krakowska w procesie formowania się państwowości na ziemiach polskich*. In: J. Gadomski et con. red., *Lapides viventes*. Zaginiony Kraków wieków średnich. Księga dedykowana Profesor Klementynie Żurowskiej, 21–27. Kraków.

- **2006:** *Rola Gniezna w procesie formowania się państwa Piastów*, *Studia Mediaevalia Pragensia* 7, 55–67.

Kurnatowska, Z. – Kara, M. 2004: *Początki architektury sakralnej na grodzie poznańskim w świetle nowych ustaleń archeologicznych*. In: T. Janiak – D. Stryniak red., *Początki architektury monumentalnej w Polsce*, 47–70. Gniezno.

Kurnatowska, Z. – Łosińska, A. 1992: *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Wielkopolsce*. In: Z. Kurnatowska red., *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce*, 105–153. Poznań.

Kürbis, B. 1977: *Sacrum i profanum. Dwie wizje władzy w polskim średniowieczu*, *Studia Źródłoznawcze* 22, 19–40.

Labuda, G. 1992: *Mieszko II król Polski (1025–1034). Czasy przełomu w dziejach państwa polskiego*. Kraków.

- **1995:** *Przeniesienie koronacji królewskich z Gniezna do Krakowa w XIV wieku*. In: W. Bukowski et con. red., *Cracovia – Polonia – Europa*. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej, 47–59. Kraków.

- **1999:** *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych*. Poznań (zmienione i rozszerzone wydanie z 1954 roku).

- **2003:** *Stan dyskusji nad dokumentem Dagome iudex i państwem Schinesghe*. In: W. Chudziak red., *Civitas Schinesghe cum pertinentiis*, 9–17. Toruń.

Maisel, W. 1989: *Archeologia prawna Europy*. Warszawa.

Michałowski, R. 1995: *Translacja Pięciu Braci Polskich do Gniezna. Przyczynek do dziejów kultury relikwii w Polsce wczesnośredniowiecznej*. In: H. Manikowska – H. Zaremska red., *Peregrinationes*. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy, 173–184. Warszawa.

- **2005:** *Zjazd Gnieźnieński. Religijne przesłanki powstania arcybiskupstwa gnieźnieńskiego*. Wrocław.
- Mikołajczyk, G. 1972:** *Początki Gniezna. Studia nad źródłami archeologicznymi*. Warszawa.
- **1973:** *Początki Gniezna. Źródła archeologiczne*. Warszawa.
- Młynarska-Kaletynowa, M. 1975:** *Ślęza*. In: *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 5, 564–566. Wrocław.
- Modzelewski, K. 2004:** *Barbarzyńska Europa*. Warszawa.
- Moeglich, M. 2006:** *Przedchrześcijańskie miejsce kultu w Rgielsku?*, *Studia i Materiały do Dziejów Pałuk* 6, 73–84.
- Nalepa, J. 2005:** *Gnieździeń i Gniezno – nazwy najstarszej stolicy Polski. Deliberacje*, *Slavia Antiqua* 46, 63–92.
- Piszczyk, Z. (red.) 1973:** *Mała encyklopedia kultury antycznej*. Warszawa (wyd. 4).
- Pleszczyński, A. 2008:** *Niemcy wobec pierwszej monarchii piastowskiej (963–1034). Narodziny stereotypu. Postrzeganie i cywilizacyjna klasyfikacja władców Polski i ich kraju*. Lublin.
- Radwański, K. 2000:** *Kraków głównym ośrodkiem organizacji protopaństwowej Wiślan*. In: Buko, A. – Urbańczyk, P. (red.): *Archeologia w teorii i w praktyce*, 535–555. Warszawa.
- Rosik, S. 2001:** *W cieniu „śląskiego Olimpu”... Uwagi nad możliwością kosmicznej waloryzacji góry Ślęży w badaniach nad historią religii*. In: S. Rosik – P. Wiszewski red., *Origines mundi, gentium et civitatum*, *Acta Universitatis Wratislaviensis* 2339, *Historia* 153, 62–72. Wrocław.
- Sawicki, T. 1995:** *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Gnieźnie*. In: S. Pasiciel red., *Gniezno – pierwsza stolica Polski. Miasto świętego Wojciecha. Katalog wystawy w Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie*, 87–89. Gniezno.
- **1998:** *Gnieźnieński zespół grodowy w świetle najnowszych badań*. In: A. Buko red., *Studia z dziejów cywilizacji. Studia ofiarowane Profesorowi Jerzemu Gąssowskiemu w pięćdziesiąt rocznicę pracy naukowej*, 207–216. Warszawa.
- **1999a:** *Gniezno w X wieku – na szlaku ku męczeństwu*. In: Z. Kurnatowska red., *Tropami świętego Wojciecha*, 111–131. Poznań.
- **1999b:** *Z badań nad przemianami topografii i funkcji grodu książęcego na Górze Lecha w Gnieźnie*, *Slavia Antiqua* 40, 9–29.
- **2001:** *Wczesnośredniowieczny zespół grodowy w Gnieźnie*. In: Z. Kurnatowska red., *Gniezno w świetle ostatnich badań archeologicznych. Nowe fakty. Nowe interpretacje*, 87–126. Poznań.
- **2002:** *Hipotetyczna trasa wjazdu cesarza Ottona do Gniezna na podstawie najnowszych badań archeologicznych*. In: W. Dzieduszycki – M. Przybył red., *Trakt cesarski. Hawa – Gniezno – Magdeburg*, 317–348. Poznań.
- **2004:** *Zagadnienie pozostałości architektury przedromańskiej w północnej części Góry Lecha (gród książęcy) w Gnieźnie*. In: T. Janiak – D. Stryniak red., *Początki architektury monumentalnej w Polsce*, 143–155. Gniezno.
- Sláma, J. 1988:** *Střední Čechy v raném středověku. III. Archeologie o počátcích přemyslovského státu*. Praha.
- **2002:** *Problem śladów archeologicznych najazdu Brzetysława na Polskę w roku 1039*, *Studia Lednickie* 7, 14–15.
- Slivka, M. 2004:** *Hranice v mentálnom chápaní stredovekého človeka*, *Archaeologia historica* 29, 9–36.
- Ślupecki, L. P. 1993:** *Wawel jako święta góra a słowiańskie mity o zajęciu kraju*, *Przegląd Religioznawczy* 2, 3–18.

- **1998:** *Monumentalne kopce Krakusa i Wandy pod Krakowem*. In: A. Buko red., *Studia z dziejów cywilizacji. Studia ofiarowane Profesorowi Jerzemu Gąssowskiemu w pięćdziesiątą rocznicę pracy naukowej*, 57–72. Warszawa.
- **2001:** *Hörg w pogańskiej religii Skandynawów epoki wikingów*. In: W. Iwańczak – S. K. Kuczyński red., *Ludzie – Kościół – wierzenia. Studia z dziejów kultury i społeczeństwa Europy Środkowej (średniowiecze – wczesna epoka nowożytna)*, 289–294. Warszawa.
- **2003:** *Wróżbiarstwo pogańskich Słowian*. In: M. Dulnicz red., *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, 73–80. Lublin.
- **2006:** *Posłowie*. In: A. Gieysztor, *Mitologia Słowian*, 323–360. Warszawa (wydanie 3 zmienione i rozszerzone).
- Soroka, E. 1995:** *Kościół pw. św. Jerzego – rekonstrukcja form romańskich. Gniezno, XII-XIII w.* In: S. Pasiciel red., *Gniezno – pierwsza stolica Polski. Miasto świętego Wojciecha. Katalog wystawy w Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie*, 143–144. Gniezno.
- Strzelczyk, J. 1998:** *Mity, podania i wierzenia dawnych Słowian*. Poznań.
- Strzyżewski, Cz. 2001:** *Zasiedlenie Gniezna i jego okolicy w pradziejach i w starożytności*. In: Z. Kurnatowska red., *Gniezno w świetle ostatnich badań archeologicznych. Nowe fakty. Nowe interpretacje*, 11–44. Poznań.
- Szyjewski, A. 2003:** *Religia Słowian*. Kraków.
- Tokarev, S. A. 1982:** *O kul’te gor i ego meste v istorii religii*, *Sovetskaja etnografija* 3, 107–113.
- Tomková, K. 1997:** *Noch einmal zu den Anfängen der Prager Burg*. In: J. Kubková *et con.* ed., *Život v archeologii středověku*, 630–638. Praha.
- Toporow, W. N. 2003:** *Przestrzeń i rzecz*. Kraków.
- Třeštík, D. 1995:** *Die Gründung Prags*. In: H.-J. Brachmann Hrsg., *Burg – Burgstadt – Stadt. Zur Genese mittelalterlicher nichtagrarischer Zentren in Ostmitteleuropa*, 229–240. Berlin.
- **1997:** *Počátky Přemyslovců. Vstup Čechů do dějin (530–935)*. Praha.
- **2003:** *Mýty kmene Čechů (7.–10. století). Tři studie ke „starým pověstem českým“*. Praha.
- Třeštík, D. – Merhautová, A. 2000:** *Die böhmischen Insignien und der steinerne Thron*. In: A. Wiczorek – H.-M. Hinz Hrsg., *Europas Mitte um 1000. Handbuch zur Ausstellung*, Bd. 2, 904–906. Stuttgart.
- Urbańczyk, P. (red.) 2004:** *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennia*. Warsaw.
- **2008:** *Trudne początki Polski*. Wrocław.
- **2009:** *Czy Gniezno było pierwszą stolicą państwa wczesnopiastowskiego?* In: T. Sawicki red., *Studia nad dawną Polską*, t. 2, 19–26. Gniezno.
- Wallis, A. 1990:** *Socjologia przestrzeni*. Warszawa.
- Wetesko, L. 2009:** *Historyczne konteksty monarszych fundacji artystycznych w Wielkopolsce do początku XIII wieku*. Poznań.
- Wiszewski, P. 2008:** *Domus Bolesłai. W poszukiwaniu tradycji dynastycznej Piastów (do około 1138 roku)*. Wrocław.
- Zippelius, A. 1953:** *Das vormittelalterliche dreischiffige Hallenhaus in Mitteleuropa*, *Bonner Jahrbücher* 153, 13–45.
- Żurowski, K. 1957:** *Konstrukcje obronne wczesnośredniowiecznego Gniezna*, *Archeologia Polski* 1, 181–213.

Central castles of the earliest Piast monarchy in the sacral sphere, taking Gniezno as an example (parallels with Bohemia)

This topic is currently the subject of a comprehensive historical-cultural anthropological study. This article attempts to take up the issue on the basis of analysis of the archaeological sources in particular.

The results of this analysis are likely to lead to more general conclusions. The outcomes of the latest medievalist research, however, also contradict earlier scientific opinion on the themes of economy and evolution in the tribal era at the time of the genesis of the Piast state, envisaged as a social, territorial and political organism. This is particularly true of archaeological surveys (Kurnatowska 2002; Urbańczyk 2008; Kara 2009). However, the results of our own studies (Kara 2009) do not allow us to rule out certain cultural relations between the old order and the new, represented by two different social and political systems: the tribal and the dynastic (i.e. a monarchist kind of system). The aforementioned findings relating to the castle in Gniezno – the main ideological keystone of the first Polish monarchy – lead us to assume that the Piast rulers respected the elements of the symbolic culture from “tribal” times, especially those elements which determined the division of the area into sacral and profane space. Specifically we are talking about the 10th century, when the settlement and fortification structure of the original domain of the “holy” ancestral patrimonium was built up in central Greater Poland. Castles and other fortifications, forming certain functional structures (fig. 1), played a significant role at this time in the various forms of the cultivation of the land. We should add that this process was not particularly disturbed when Mieszko adopted Christianity in the year 966. The heart of the early Piast patrimonial domain was defined – like that of the first Přemyslids in Bohemia – by a network of several complementary and hierarchised “central castles” with subordinate territorial domains. This system reflected, amongst others, the contemporary vehicular of government in Europe, and also in Central Europe. The customs of the time obliged the head of the ruling family (a clan which over time gradually became a dynasty) at intervals to confirm his right to executive power as part of public power rituals. For this, several hierarchised “central hillforts” were used, situated around inside the domain, in places which had special symbolic connotations. The castle in Gniezno corresponds to this model (fig. 2–6). This was the paramount sphere of a cult in which sovereign power was restored in the early Piast state. In sacral terms (considering that it was built on the top of a conspicuous mountain), the castle in Gniezno was also a site with clear uranic connotations, balanced by chthonic connotations (the waters isolating the mountain – island from its surroundings). It is these features that are typical of a supra-local centre of cult and power, in ideological terms capable of consolidating several autonomous territorial communities. Despite this, however, the Gniezno castle cannot be seen as the main seat of the Piast monarchy according to the late medieval or modern understanding of this type of organisational institution, i.e. as the only seat of supreme political power in the state.

Archeologické výskumy v oblasti pohoria Považský Inovec a panstvo hradu Tematín

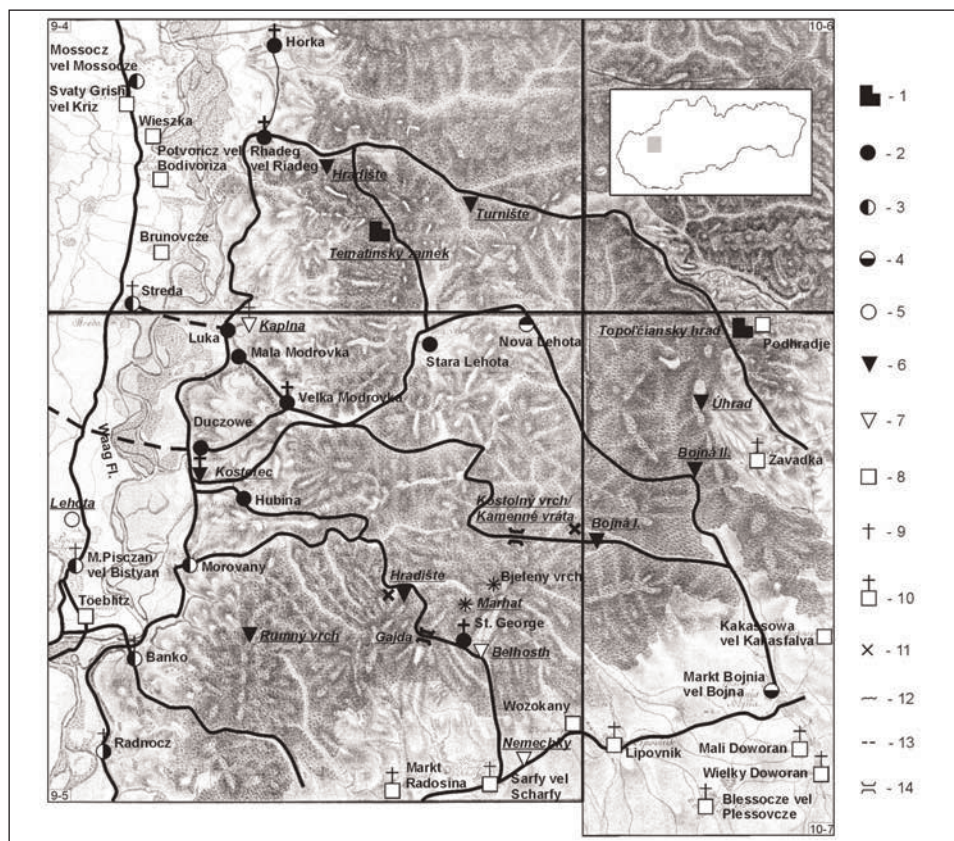
Archaeological research in the region
of the Považský Inovec mountain range
and the estate of Tematín Castle

ALEXANDER T. RUTTKAY

This analysis of settlement development from the 9th to the 17th centuries in the central region of the Považský Inovec mountain range in Western Slovakia draws on comparison of the results of archaeological research with the written sources in the context of settlement, political and organizational development. Archaeology has brought about a major step forward in our knowledge of settlements and fortified administrative centres from the turn of the 8th and 9th centuries, while another key factor was the establishment of Tematín Castle and its estate in the middle of the 13th century. Other valuable sources for understanding the demographic development and economic potential of the microregion are the property registries of the dominium from the 14th–17th centuries.

Slovakia – microregion – 9th–17th centuries – written sources – archaeological research – hillforts, courts, castles, settlements – roads – sources of raw materials – economy – demography

Cieľom štúdie je analýza vývoja osídlenia v 9.–17. storočí v strednej časti pohoria Považský Inovec v okolí horského masívu Krahulčie vrchy a Marhát (748 m n. m.). V 13. storočí vznikol v mikroregióne hrad Tematín a hradné panstvo. Tri súpisy majetkov patriacich v 14.–17. storočí k hradnému panstvu sú prameňom aj pre poznanie demografického vývinu a ekonomického potenciálu mikroregiónu. V príspevku autor predkladá náčrt: a. vývoja hradu Tematín a jeho panstva; b. osídlenia a organizačnej správy pred vznikom hradu; c. archeologických výskumov v katastrach niekoľkých obcí (Ducové, Nitrianska Blatnica, Hubina, Moravany nad Váhom, Banka a Bojná) v širších kontextoch sídliskového a politicko-organizačného vývoja (obr. 1).

Obr. 1. Doplnená mapka okolia vrchu Marhát podľa mapových segmentov 9-4, 9-5, 10-6 a 10-7 vo vojenskom mapovaní Uhorska z rokov 1782–1785. Názvy osád, vodných tokov a vrchov podľa znenia na vojenskom mapovaní. Názvy, alebo toponymá s včasno- a vrcholnostredovekým osídlením (opevnené lokality, zaniknuté osady, horské prechody) – nápisy v podčiarknutej kurzíve. Legenda: 1 – stredoveké hrady; 2–5 osady v dlhodobom, alebo dočasnom majetku panstva hradu Tematín a to 2 – kontinuálne do 17. stor.; 3 – a. v 14.–16. stor., b. v 16.–17. stor.; 4–5 – v 16. stor. v majetku panstva; 6 – opevnené lokality z 9.–13. stor.; 7 – sídliská a zaniknuté osady z 9.–14. stor.; 8 – ďalšie osady na vojenskom mapovaní z rokov 1782–1785; 9 – kostoly pred 14. stor.; 10 – osady s farami v registri pápežských decim z rokov 1332–1337; 11 – toponymá v názve s koreňom trh; 12 – hlavné komunikačné trasy v stredoveku; 13 – riečne brody; 14 – horské prechody.

Fig. 1. Supplemented map of the area around Marhát Hill based on map segments No. 9-4, 9-5, 10-6 and 10-7 of the military mapping of the Kingdom of Hungary from 1782–1785. The names of the settlements, watercourses and hills correspond to the military map. Names, or toponyms with early and high medieval settlements (fortified localities, deserted settlements, mountain crossings) – underlined in italics. Legend: 1 – medieval castles; 2–5 – settlements in the long-term or temporary ownership of the estate of Tematín Castle; and 2 – continually until the 17th century; 3 – a. in the 14th–16th centuries, b. in the 16th–17th centuries; 4–5 – owned by the estate in the 16th century; 6 – 9th–13th-century fortified localities; 7 – settlements and deserted settlements from the 9th–14th century; 8 – other settlements on the military map of 1782–1785; 9 – churches prior to the 14th century; 10 – settlements with rectories in the papal tithes registry from 1332–1337; 11 – toponym with the root of “trh” (“market”) in the name; 12 – main communication routes in the Middle Ages; 13 – river fords; 14 – mountain crossings.

Obr. 2. Hrad Tematín (foto archív Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied).

Fig. 2. Tematín Castle (photographic archive of the Archaeological Institute of the Slovak Academy of Sciences).

1. Hrad Tematín pred 14. storočím

Zrúcaniny Tematína patria ku krajinným dominantám na východnej strane vázskej nivy medzi Piešťanmi a Novým Mestom nad Váhom (obr. 2). Hrad stojí na rozhraní katastrov obcí Hrádok a Lúka v nadmorskej výške 564 m na temene vápencovo-dolomitckej rázsochy vrchu Bezovec (743 m n. m.), ktorú zo severnej strany ohraničuje Hrádocká, z južnej Lúčanská dolina. Z hradu je dobrý výhľad najmä na západnú stranu Považia a Biele Karpaty.

Na hradnom kopci sa dávnejšie vraj našli predmety z doby bronzovej (Ethey 1936, 183). Podľa niektorých amatérskych hypotéz hrad Tematín nadväzuje na starší slovanský opevnený útvar. Oporou by mala byť etymologická kombinácia – Temä (Temenó) a tyn (ohradené miesto).

Vznik hradu pred 13. storočím v tak exponovanej výšinnej polohe však nezodpovedá súčasným historickým a archeologickým poznatkom. Stopy staršej fortifikácie sa doteraz nepodarilo zistiť ani pri terénnych prieskumoch v blízkom okolí. Vznik hradu sa spravidla datuje do rokov 1242–1264. Oporou je prameň z roku 1270 o *castrum Temetyn*. Najnovšie A. Zsoldos (2007b) sa pokúsil v krátkom príspevku datovať vznik tohto považského hradu až do rokov 1321–1348. Donáciu na hrad *Temetyn* pre Michala

a Demetera z rodu Rožd lokalizuje na lokalitu Örhegy v Zemplínskej stolici. Uvedený autor sa venoval sporu medzi kráľom Belom IV. a jeho synom, mladším kráľom Štefanom aj v iných prácach (Zsoldos 2007a). Jeho argumentácia o lokalizácii hradu si preto vyžaduje primeranú pozornosť.

a. Tradičná interpretácia najstarších listín o hrade Temetyn

Donácia Štefana V. z roku 1270 vznikla čoskoro po smrti Bela IV. (3. mája 1270). Privrženci mladšieho kráľa mali počas bojov o trón ubrániť hrad s názvom *Temetyn* proti Belovi IV. a boli za to odmenení (Fügedi 1977, 204). Na čele posádky hradu *Temetyn* mal byť Michal, syn Andreja z rodu Rožd (Gyórfy 1987, 475–476). Jemnejšiu formuláciu pri citácii listiny použil Gy. Ethey (1936, 183), že „comes Michal verne udržal pre neho (Štefana) Tematín, napriek všetkému úsiliu otca“. Ako subjekt tejto donácie sa niekedy uvádza aj Demeter, brat Michala. V neskoršom potvrdení listiny počas krátkej vlády Štefana V. (zomrel 6. júla 1272) mal byť Michal už majiteľom hradu za vernosť a poskytnuté služby (Fügedi 1977, 204).

Ide o veľmi zjednodušenú interpretáciu. Ak by sme donáciu vzťahovali na považský Tematín, potom by sa boje medzi Belom IV. a Štefanom museli odohrávať aj na Považí a Tematín by bol obliehaný. Spor medzi Belom IV. a Štefanom v rokoch 1262–1265 s dvomi fázami (Kristó 1985, 222–228; Zsoldos 2007a) však vojensky – v plnom rozsahu len od konca decembra 1264 do polovice marca 1265 – prebiehal ďaleko od Považia. Štefanovi patrila správa v 29 z celkovo 72 vtedajších uhorských stolíc. Bolo to územie vo východných častiach Uhorska. Počiatočnú vojenskú ofenzívu rozvinul Belo, ktorý zatlačil Štefana do východného Sedmohradska. Mladší kráľ nápor odrazil a v rozhodujúcej bitke pri Isaszegu medzi Dunajom a Tisou v marci 1265 bol úspešný on. Dynastický spor sa skončil krehkým mierom (Pauler 1899, 261 a n.).

Šľachtické klany boli spojencami Bela alebo Štefana spravidla podľa území, ktoré spravovali súperiaci otec a syn. Majetky Roždovcov v 13. storočí sa nachádzali najmä v Zemplínskej a Novohradskej stolici (!). Boli spojencami Štefana a neskôr jeho syna Ladislava IV. Vo víťaznej bitke Ladislava proti Kumánom roku 1280 v oblasti Hódmező pri sútoku Tisy a Maruše sa vyznamenal ďalší Demeter, syn Michala (!) a iní traja príslušníci rodu (Pauler 1899, 371).

b. Interpretácia A. Zsoldosa

Autor zaradil obe spomenuté listiny do širších historických – najmä vlastníckych – súvislostí. Pri lokalizácii hradu *Temetyn* vychádza z toho, že bojové zrážky medzi Belom IV. a Štefanom sa viažu len na východné časti Uhorska. Vniesol tak aj do problematiky považského Tematína prvky, ktoré sa v doterajšej odbornej spisbe neobjavili.

Prvá donácia Štefana V. z roku 1270 týka sa zemplínskeho hradu Füzér v blízkosti dnešných slovensko-maďarských hraníc. Hrad spolu s jedenástimi osadami patril asi už od roku 1262 princeznej Anne, sestre Štefana. Zdedila ho po manželovi Rastislavovi, synovi černigovského kniežaťa Michala. Anna stála počas dynastickej vojny na strane Bela IV. Mohla preto stratiť už roku 1265 majetky na území, ktoré spravoval Štefan. Obavy Anny z ďalších Štefanových reštrikčných krokov sa zračia po smrti Belu IV. v jej rýchлом odchode z Uhorska do Čiech pod ochranu Přemysla Otakara II. Odviezla okrem iných cenných artefaktov aj časť uhorských kráľovských insígnií (Pauler 1899, 278). Štefan V. hrad Füzér s príslušenstvom vzápätí daroval Michalovi z rodu Rožd a jeho

bratovi Demeterovi. V texte sa rozlišujú individuálne zásluhy oboch bratov. Demeter pomohol Štefanovi v prvej fáze sporu v stiesnenej situácii na kráľovskom hrade Schwarzenberg (Feketehalom) v okolí Brašova. Kráľ daroval Demeterovi individuálne aj tento hrad. Zásluhy Michala sa viazali na iné obliehané objekty. Ubránil *duo castra eorundem nostro nomine, castrum Fyzer et castrum Temetyn nuncupatum, ex precepto nostro contra omnem potenciam patris nostri et infidelium Regni nostri conseruauit*. Hrady Fyzer a Temetyn boli teda kráľovským vlastníctvom, donácia pre dvoch bratov sa týkala len hradu Füzér, vlastnícke zmeny Temetyna sa nespomínajú.

Subjektom druhej listiny Štefana V. z roku 1272 bol len Michal, syn comesa Ondreja z rodu Rožd. Kráľ mu daroval za zásluhy opäť pri obrane hradu Füzér osadu Loňa blízko dnešných maďarsko-ukrajinských hraníc a ďalšie okolité majetky. Vynára sa tu aj názov hradu Temetyn ako majetok Michala, ale nie ako predmet donácie. Predmetná pasáž znie: ... *eundem Comitem Michaelem ad conseruandum et custodiendum castrum nostrum Fywzer nuncupatum, quod ex postfacto ipsi Michaeli Comiti cum suis pertinencijs perpetualiter donauerimus possidendum, et ad conseruandum castrum suum proprium Temetyn vocatum, misimus ex nostra sciencia speciali, que castra nobis fideliter conseruauit ...* (hu. wikisource. org./ wiki/Lónya).

A. Zsoldos považuje za omyl, že hrad Temetyn postavil Michal. Pri skromnej majetnosti rodu Rožd vraj tento feudál nemohol mať prostriedky na vybudovanie vlastného hradu. Je to však len hypotetický predpoklad. Z prehľadu uhorských hradov a ich staviteľov v 13. storočí (Fügedi 1977, 97–214) vyplýva, že v rokoch 1242–1270 z 50 hradov, kde možno identifikovať staviteľov, bol to kráľ len v 12 prípadoch a 38 hradov mali postaviť šľachtické rody, ktorých majetkové pomery v 13. storočí často nie sú známe.

Plné znenie a vzájomné súvislosti dvoch listín s najstaršími zmienkami o hrade Temetyn, ktoré sú teraz pre bádanie prístupné v elektronickej podobe, spresňujú lokalizáciu a priebeh jedného z mocenských sporov v árpádovskej dynastii. Obrana hradov prívržencami Štefana bola záchranou vojenských síl mladšieho kráľa. Vzdialenosť medzi hradom Füzér a považským Tematínom vylučuje počas krátkodobého náporu Belu osobnú účasť Michala na oboch miestach. Rozhodujúce je pritom, že na Považí sa boje neodohrávali.

Na problematiku je však treba sa pozrieť i z iného aspektu. Donácie Štefana V. z rokov 1270 a 1272 patria totiž do skupiny viacerých – a zrejme schematizovaných – majetkových a funkčných odmien pre svojich verných, čo napokon praktizovali Belo IV. i Štefan už od roku 1266 (Pauler 1899, 253). Na jednu zásadnú nepresnosť, ktorá mohla vzniknúť, upozornil práve A. Zsoldos. Okrem chýb pisárov pri prepisoch dokumentov, popise vlastníckych vzťahov a identifikácii predmetu donácií treba však brať do úvahy aj skutočnosť, že pôvodné texty v meniacich sa mocenských pomeroch prestali byť aktuálne. Týka sa to napríklad i duplicity (?) názvov Temetyn v Nitrianskom a Zemplínskom komitáte. Hrady s rovnakým názvom sa síce vyskytujú aj v iných prípadoch (Fügedi 1977, 97–214), no prípad dvoch hradov Temetyn by bol špecifický. Považský Tematín totiž podľa A. Zsoldosa mal vzniknúť až o 60–80 rokov po prvej zmienke o ňom.

K datovaniu „pevností“ na Örhegyi v blízkosti hradu Füzér do 13.–14. storočia sa môže vyjadriť budúci archeologický výskum. Ani ten však nevyrieši pôvodné meno tejto

lokality a ani to, komu patrila. Napriek logickej úvahe A. Zsoldosa nie sú o domnelom hrade Temetyn v Zemplínskej stolici žiadne relevantné správy.

c. Interdisciplinárne poznatky o počiatkoch hradu Tematín

Na rozdiel od hypotetického zemplínskeho Temetynu považský Tematín si zachoval kontinuálne svoj stredoveký názov. K dispozícii sú aj nové poznatky o datovaní jeho vzniku a o starobyľom osídlení okolitého regiónu.

Stavebný vývoj Tematína je načrtnutý v novej encyklopédii hradov na Slovensku (Plaček – Bóna 2007, 301–303). Pre najstaršie vývojové fázy majú zásadný význam dendrochronologické expertízy (Bóna 2005; 2008; Barta – Bóna – Heußner 2005). Do najstaršej stavebnej fázy patria časti hradobného múru uzavierajúceho päťbokú dispozíciu, zvyšky štvorbokej veže a ďalšej – vstupnej – veže so vstupným portálom. Doskové preklady, ktoré sa zachovali nad bránou patria do obdobia okolo roku 1250. K najstarším prvkom patrila aj palác, ktorý bol úplne zlikvidovaný stavebnými akciami v 15.–17. storočí. V istom časovom odstupe od vzniku najstaršieho jadra hradu postavili na vrchole skalného brala mohutnú hranolovú vežu. Drevené stužovacie klieštiny v murive datujú vznik veže na prelom 13. a 14. storočia.

V súčasnosti sa v areáli hradu začala s pomocou regionálneho občianskeho združenia zisťovacia archeologická sondáž.

d. Pokus o spresnenie doterajších interpretačných postupov

Exaktné prírodovedné poznatky vyvracajú predpoklad A. Zsoldosa, že považský Tematín vznikol ako kráľovský hrad až po roku 1321 z iniciatívy Karola Róberta z Anjou. Sám autor však ponúka podnet aj pre inú – opäť len hypotetickú – interpretáciu, ktorá je bližšie k novým zisteniam o počiatkoch Tematína. Zmieňuje sa o pôsobení Michala z rodu Rošd v Nitrianskej stolici. V dobe vlády Štefana V. a i neskôr za nedospelosti jeho syna Ladislava IV. bol nitrianskym županom. O tunajších majetkoch Michala po roku 1270 – okrem hradu *Temetyn* – správy nie sú. Ak by však tento hrad podľa druhej listiny Štefana patrila skutočne Michalovi a jeho zásluhy v prospech mladšieho kráľa v rokoch 1264–1265 sa odzrkadlili v menovaní za comesa Nitrianskej župy je pravdepodobné, že hrad Tematín (*Temetyn?*), ktorý vznikol už okolo roku 1250 v kráľovskej ríži, dostal do užívania Michal ako župan. Hrad a funkciu by získal Michal v rýchlom slede pred vznikom druhej listiny, teda vzápätí po nástupe Štefana V. na trón. Michal by teda síce nebol staviteľom hradu, ale v čase vzniku druhej listiny Štefana mohol byť už jeho užívateľom.

O zmenách vlastníctva hradu po mocenskom nástupe Čákovcov okolo roku 1290 informácie nie sú. Aktivity rodu Rošd v západných častiach Uhorska aj v tomto období naznačuje zmienka o Mikočovi, synovi Alexeja, ktorý medzi rokmi 1305–1310 bol vraj familiárom Matúša Čáka (Kristó 1973, 120).

2. Písomné pramene o osídlení v okolí hradu Tematín pred 14. storočím

a. Sporadickosť písomných prameňov o stredovekom osídlení ľavobrezia Váhu medzi obcami Banka a Hôrka, najmä absencia chotárnych obchôdzok (metácií) a údajov o majetkoch nižšej šľachty sa odráža aj v prácach V. Šmilauera (1932) a Gy. Györfyho (1987).

Listina, hlásiaca sa k roku 1246 a citovaná v prehľadných publikáciách o histórii tunajších obcí, je falzom spísaným asi v 14. storočí (Györfy 1987, 420, 421). Je to donácia pripisovaná Belovi IV., podľa ktorej nobilita z Ludanic mala získať popri iných majetkoch aj osady Hôrku, Hrádok a Lúku. Listina sa prezentuje akoby v transkripcii z roku 1273 – kráľ Ladislav IV. ju mal dať prepísať pre Indricha, syna Leustacha z Ludanic. Falzum má stredoveký pôvod a sú v ňom pasáže a termíny, ktoré sú aj v rámci 14. a 15. storočia prinajmenšom pozoruhodné: ... *ipsa terra Thuruch, ipsum Leustah in partibus Sclauonie (!) in nostris serviciis contra Leustah, filium Bohma ... alebo: ... in comcambium ipsius terre Turuch possessiones infrascriptae, videlicet ... Ludan, Repen, Hurka, Harranuk, Rethy, Lodan, Kuniuk, Kyussarlo, Seden, Bustelek, Kuesd, Nogkelechen cum pallacio regis (!), Kyuskelechen, Berench cum parte Superiori et Inferiori Ker ...* atď. Sú tu odvolávky na objekty, na ktoré sa zameria terénny archeologický prieskum (*pallacium regis*) a názvy, napríklad *Sclauonia* (asi Sklabiňa v Turci?), možno so starobyľým označením tejto časti územia Slovenska. R. Marsina zaradil listinu do skupiny označenú ++, to je medzi nie úplne vymyslené falzifikáty (CDES 2, 159, 160). Mohla by sa tu zračiť tradícia o miestnych feudálnych vlastníckych vzťahoch a záujmoch pred 14. storočím. Majetkové zisky nobility z Ludanic v oblasti pod Marhátom pripomína prameň z roku 1403, keď kráľ Žigmund skonfiškoval po revolte šľachty, na ktorej sa v poprednej pozícii podieľal jágerský biskup Tomáš z Ludanic opevnené sídlo (*fortalicium*) rodu v Nitrianskej Blatnici a vraj aj iné Tomášove hrady (Lukačka 2010, 32; Szilágyi 1895, kap. V).

b. Na pravobreží Váhu možno na základe písomných prameňov spred 14. storočím načrtnúť presnejší obraz osídlenia. V. Šmilauer (1932, 74–78, mapa 5) ho zmapoval na základe druhej zoborskej listiny z roku 1113 (CDES 1, 64–67), zoznamu niektorých fár z roku 1156 (CDES 1, 78–80) a viacerých listín z 13. storočia s názvami dodnes existujúcich, alebo zaniknutých osád (obr. 3).

Donačnou listinou z roku 1263 dal Belo IV. Nové Mesto nad Váhom a ďalšie blízke osady na Považí benediktínskemu opátstvu na Panónskej hore. V. Šmilauer sa pokúsil o identifikáciu sídliskových a vodopisných názvov. Listina je známa v niekoľkých odpisoch, transkripcia názvov má rozličné varianty. Text, ktorý podľa prepisu G. Hevenessiho (1656–1715) obsahuje už diplomatár G. Fejéra (1829–1844), bol sprístupnený na portále www.arcanum.hu/mol/lpext.dll/fejer.

K problematike hradu Tematín pred 14. storočím a k osadám na vážskom ľavobreží sa môžu vzťahovať dve zmienky:

– Osada *Kozyrich* (asi Kocúrice) patrila hradu (*castrum*) *Tenna*, teda nie hradu *Bana*, ktorému patrili iné osady. Je pravdepodobné, že názov *castrum Tenna* sa vzťahuje k hradu Tematín.

– Na východnom, až juhovýchodnom rozhraní metácie Nového Mesta nad Váhom už za Váhom (*ultra Vag*) bola osada *Moduna*. Názov sa niekedy identifikuje ako Madunice, čo je však vylúčené vzhľadom na veľkú vzdialenosť od metačného územia a pre lokalizáciu osady Moduna jednoznačne na vážskom ľavobreží. Do úvahy teda prichádza: a. neznáma zaniknutá osada medzi Hôrkou a Modrovou; mohla by ňou byť archeologicky zistená osada s kostolom v polohe Kaplná v extraviláne obce Lúka; b. skreslený názov dnešnej obce Modrová; o dávnom význame Modrovej svedčí skutočnosť, že tamjší románsky kostol sv. Michala s nápisom o údajnej dobe vzniku, prípadne prestavby (!) v roku 1157, mohol mať už skôr, snáď od 11. storočia, po zániku veľkomoravskej rotundy

v susednom Ducovom, úlohu v kontinuite tunajšej cirkevnej organizácie. Kostol v Modrovej však nie je medzi farami v registri pápežských desiatkov z roku 1332–1337. V tom čase bol asi už filiou farského kostola v Hrádku, zmienka o ňom sa objavuje až roku 1397. Identifikáciu osady *Moduna* s Modrovou považujem za pravdepodobnejšiu.

Plne autentickým prameňom o niektorých osadách na vážskom ľavobreží je až register pápežských decim z roku 1332–1337 (MVS I, 46–49). Kolektori vybrali decimy z troch fár, všetky mali kostoly s patrocíniom sv. Martina. Odlišujú ich názvy osád aj mená farárov. Popri osadách *Hrudna* (*Haradnak*) – Hrádok s priznaným vysokým príjmom 84 grošov s odvodom 8,5 gr. a *Bank* – Banka s príjmom 15 grošov s odvodom 3 gr., tretia fara bola v osade *Herek* (*Horotk*) – tamojší farár priznal príjem 48 grošov, zaplatil 5 gr. Podľa usporiadania záznamov kolektorov a podoby názvu *Herek* (*Horotk*) ide zrejme o Hôrku susediacu s Hrádkom. Gy. Gyórfy (1987, 349, 398) situuje duplicitne aj tento farský kostol do Hrádku a v MVS (I, 48, 196, 197) sa osada identifikuje dokonca ako Hradec na hornej Nitre.

3. Archeologické pramene o osídlení pred 14. storočím

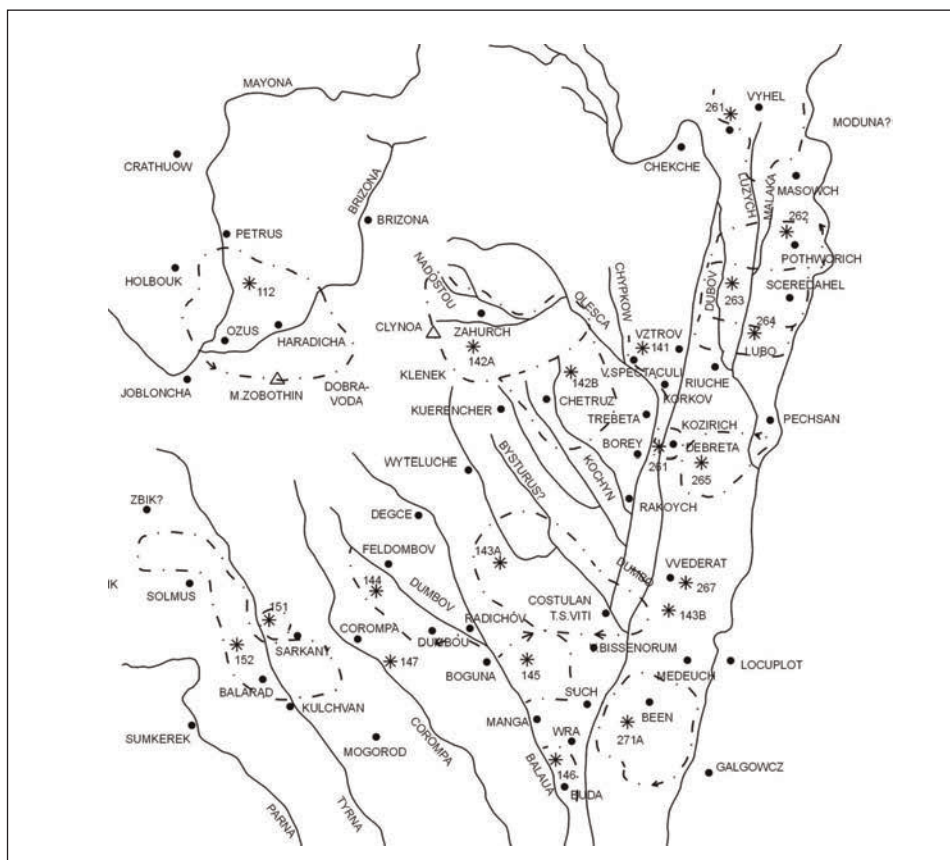
Na oboch stranách masívu Marhátu a na protíľahlom vážskom pravobreží stav poznania profilujú výsledky archeologických odkryvok v Bojnjej, Borovciach, Ducovom, Nitrianskej Blatnici, Pobedime a pod. Svedčia o význame mikroregiónu už od 9. storočia. Z hľadiska hospodárstva a obchodu malo význam niekoľko komunikačných trás cez Inovecké pohorie a najmä v starších fázach stredoveku pravdepodobná ťažba rúd.

a. Vážske ľavobrežie

Sieť stredovekých sídlisk je determinovaná geologickým charakterom prostredia. Hlavný hrebeň Považského Inovca má v strednej časti, v takzvanom bojníanskom bloku znaky pohoria s kryštalinickým jadrom, nad ktorým je najmä vápencový príkrov. Na západnej strane pohoria, v úseku od Hôrky nad Váhom až po Piešťany je príznačným znakom široké predhorie. Tvorí ho vápencovo-dolomitické podložie vystupujúce miestami až na povrch a ílovitý plášť. Pahorkatinu ukončujú strmo padajúce svahy až na úroveň vážskej nivy, ktorá bola pred reguláciou rieky popretkávaná mnohými, často močaristými ramenami. Vodné toky – najmä Hôrčanský, Hrádocký, Modrovský potok a južnejšie Striebornica – v predhorí prerezali hlboké údolia. Vznikol osobitý geologický fenomén, ktorý sa označuje ako poriečna roveň (Bača – Radošinský 2001).

Jadrá osád boli až do obdobia regulácie Váhu v 20. storočí situované najmä v dolných častiach potočných údolí. Osídlenie v inundácii bolo zriedkavé a krátkodobé. V 11.–13. storočí sa zistilo ojedinelé osídlenie na sprašových okrajoch predhoria (Ducové, Banka). Dolomitické výbežky do vážskej nivy sa využili na stavbu fortifikačných zariadení (Hrádok, Ducové). Väčšina stôp osídlenia v 9.–13. storočí je v intravilánoch dnešných obcí. Obce majú dodnes svoje stredoveké názvy, evidujeme len jednu zaniknutú osadu (v katastri Lúky).

Banka. Pôvodne románsky, viackrát prestavaný kostol sv. Martina na miernej vyvýšenine v centrálnej časti intravilánu. Stredoveký prikostolný cintorín je doložený hrobmi narušenými pri zemných výkopoch. Osídlenie z 11.–13. storočia sa zistilo na sprašovom úpätí Bananského kopca – dnes Červená veža (PDOS I/2, 450, 451).

Obr. 3. Mapa Považia s osadami v okolí Nového Mesta nad Váhom, Piešťan a Hlohovca v písomných prameňoch spred 14. storočím (podľa V. Šmilauera spracovala v digitalizovanej podobe E. Blažová).

Fig. 3. Map of Pováží showing settlements around Nové Mesto nad Váhom, Piešťany and Hlohovec in the written sources before the 14th century (according to V. Šmilauer, digital processing by E. Blažová).

Ducové. Na vápencovom ostrohu „Kostolec“ bol plošne preskúmaný opevnený dvorec z 9. storočia s profánnou zástavbou, s rotundou asi s patrocíniom sv. Michala a prikostolným cintorínom tunajších elít – veľmoža, jeho rodiny a malej jazdeckej družiny (Ruttkey 2005b). Dvorec nad vážskym brodom a nad cestou spájajúcou moravské veľkomoravské centrá (najmä Staré Město a Uherské Hradiště) s Nitrou prevzal čiastočne vojensko-správnu funkciu staršieho hradiska – blízkeho teritoriálneho centra v Pobedime (Bialeková 1978b). Po zániku dvorca bol od konca 10. storočia pri zrúcaninách rotundy až do 15. storočia rozsiahly stredoveký cintorín (Ruttkey 2005a). Stopy osídlenia v 12.–13. storočí sa zistili v polohe Šefranica na okraji riečnej rovne severovýchodne od obce.

Obr. 4. Kostol sv. Michala archanjela v Modrovej (foto A. Ruttkay).

Fig. 4. Church of St. Michael the Archangel in Modrová (photo A. Ruttkay).

Hôrka nad Váhom. Stredoveký kostol sv. Martina v osade *Herek* (*Horotk*) zanikol, jeho poloha nie je známa. V polohe Na vršku sa zistilo osídlenie z 11.–13. storočia (PDOS I/2, 388).

Hrádok. Rozsiahle hradisko v intraviláne s počiatkami v 9. storočí je zväčša už zničené rozširujúcou sa zástavbou obce. Z nálezov je pozoruhodný najmä depot 247 kusov sekerovitých hrivien (Bialeková 1978a). Na hradisku stojí kostol sv. Kríža na mieste stredovekého kostola sv. Martina spomínaného v roku 1332–1337. V intraviláne obce na viacerých miestach zistené osídlenie z 9.–13. storočia. V Hrádockej doline, ktorá je jednou z komunikačných trás na Ponitrie prechádzajúcou popri hradisku Úhrad až do Podhradia pod Topolčianskym hradom sú ďalšie dve málo známe opevnené lokality spred 14. storočím – Hradište (428 m n. m.) a Turnište (564 m n. m.).

Hubina. V centrálnej časti intravilánu pri výkopoch základov nových domov zistili sa stopy osídlenia z 9.–10. storočia (A. Ruttkay). V polohe Bažurovec, časť Čertolie bola preskúmaná pec na pálenie vápna. Súvisí s výstavbou dvorca a kostola v 9. storočí na blízkom Kostolci v Ducovom (Ruttkay 1984). V polohe Hradište nad potokom Striebornica uskutočnil sa výskum malého dreveného hradu z 12.–13. storočia (Ruttkay 2007b).

Lúka. V extraviláne východne od dnešnej obce je dolina Dolné Teky. V jej dolnej časti v polohe Kaplná sú stopy zaniknutého kostola a osídlenia z 12.–13. storočia (PDOS I/2, 393–394).

Modrovka. V intraviláne hroby z 9. storočia (PDOS I/2, 365–366).

Modrová. Románsky kostol sv. Michala archanjela z 11.–12. storočia, pri ňom aj stredoveký cintorín (obr. 4).

Moravany nad Váhom. V intraviláne pri výkopových prácach (návršie v blízkosti terajšieho zámku, poloha Nábrežie severne od Dolného kostola) stopy osídlenia z 12.–13. storočia. Kostol P. Márie (tzv. Horný), o ktorom sa predpokladalo, že by mal mať románske, alebo predrománske jadro, patrí medzi gotické halové stavby a vznikol v druhej polovici 14. storočia (Ruttkay 1982). Na mieste renesančného kaštieľa stálo najneskôr od prvej polovice 15. storočia šľachtické sídlo. Na rozmedzí hornatých častí katastrov Moravian nad Váhom a Banky nachádza sa Rumný vrch (482 m n. m.) asi so stopami fortifikácie (R. Bača a A. Ruttkay).

Osídlenie pred 14. storočím, s rôznou intenzitou je doložené takmer vo všetkých obciach, ktoré v stredoveku patrili k panstvu hradu Tematín. Výnimkou sú Nová Lehota a Stará Lehota. Ich vznik až v 14. storočí (predpoklad osídľovacích iniciatív Matúša Čáka) by podporovala doterajšia absencia archeologických nálezov. Aj tieto obce však ležia na jednej zo starobyklých komunikačných spojov z Ponitria (Bojná) na Považie.

Považský Inovec patrí v súčasnosti medzi pohoria chudobné na nerastné zdroje. Ťaží sa vápenec a dolomit ako stavebný materiál, dávnejšie sa páľilo vápno a drevené uhlie. Z hľadiska poľnohospodárstva sú tu stredne úrodné hnedozeme, ktoré vo vyšších polohách prechádzajú do illimerizovaných pôd.

Doložené sú stopy ťažby nerastov. Na svahoch Zlatého vrchu (480 m n. m.) východne od Piešťan sú pingy dvoch typov (prieskumy R. Baču). Väčšie pingy a ústie šachty, ktorá podfárala kremennú žilu sú asi recentné a súvisia so získavaním stavebných materiálov. Menšie pingy na iných miestach lokality majú starobyklý pôvod (www.nadler.estranky.cz). Ich bližšie časové zaradenie je zatiaľ neznáme. Možnú identifikáciu nerastu (zlata?), vraj nepriamo podporujú archívne záznamy z rokov 1788–1796 o zlatej mineralizácii medzi Bankou a Ratnovcami a najmä „zlatonosná žila“ od Dubodielu po Radošinu (Bača – Radošínský 2001). Toto ložisko je doložené v chotári obce Zlatníky, kde sa roku 1390 spomínajú bane (!) s ťažbou zlata (Kučera 1974, 241). Stopy po dávnej banskej činnosti sú zreteľné v teréne, čo potvrdil už dávnejšie prieskum Archeologického ústavu SAV (P. Žebrák). O možnosti ťažby menších zdrojov železnej rudy, by mohli svedčiť stopy zrudnenia (hematit a chalkopyrit) pri obci Stará Lehota.

b. Ponitrie na východnom predhorí Považského Inovca

Masív Krahulčích vrchov a Marhátu klesá na východnej strane pomerne plynulo do širokej Ponitrianskej pahorkatiny. Na rozdiel od považskej strany sa tu nevyvinulo charakteristické predhorie (tzv. riečna roveň). Kryštalinické jadro pohoria vystupuje miestami, najmä na svahoch Marhátu, takmer na povrch. Osídlenie sa sústreďuje na terasách lokálnych riečnych tokov, medzi ktorými je najznámejšia riečka Radošina, z potokov najmä Hradný potok, Bojnianka, Hlavinka a Blatnický potok. Z obcí patria do tohto geografického rámca Ardanovce, Radošina, Nitrianska Blatnica, Vozokany, Lipovník, Bojná s Malými Dvoranmi a Veľké Dvorany. Pre ich hospodársku prosperitu tvorili dobrý základ kvalitné hnedozemné pôdy. Od 13. storočia nadobudol dominantnú

hospodársku a vojensko-správnú funkciu Topoľčiansky hrad v katastri Podhradia. K panstvu hradu patrilo podľa urbára z roku 1570 až 25 osád, medzi nimi však nie je ani jedna z nižšie uvedených. Od stredoveku boli šľachtickým, alebo cirkevným vlastníctvom.

Ardanovce. Prvá písomná zmienka je z roku 1317 (VSO 1, 109). Roku 1332–1337 farár kostola sv. Michala v osade *Jordan* priznal príjem 36 grošov, odviezol 3,2 gr. (MVS I, 30). Roku 1642 je doložená cesta z Nitry na Považie cez Ripňany a Ardanovce. Archeologické záznamy zatiaľ nie sú.

Blesovce. Prvá písomná zmienka 1246 (CDES 2, 158). Roku 1332–1337 farár kostola sv. Jána Krstiteľa v osade *Beles (Bolquo)* priznal príjem 45 grošov, zaplatil 3,6 gr. (MVS I, 30). Archeologické záznamy zatiaľ nie sú.

Bojná. Prvá písomná zmienka je z roku 1424 (VSO 1, 177). O fare s kostolom Všetkých svätých je zmienka až 1559 (Bucko 1939, 161). Archeologické výskumy a prieskumy v polohách Bojná I, II, III a IV priniesli prevratné poznatky o ich význame najmä v 9. storočí (Pieta – Ruttkay – Ruttkay, M. 2007).

Bojná – Malé Dvorany. Prvá písomná zmienka je z roku 1156 (CDES 1, 79). Archeologické záznamy sa vzťahujú k polohe Homolička, na ľavej terase potoka Čížovec s osídlením v 7.–8. storočí (PDOS I/2, 322).

Lipovník. Prvá písomná zmienka je z roku 1244, 1332–1337 farár kostola sv. Imricha v osade *Rypolnek* priznal príjem 68 grošov, zaplatil 7 gr. (CDES 2, 119; VSO 2, 1977, 164; MVS I, 30). Archeologické záznamy zatiaľ nie sú.

Nitrianska Blatnica. Prvá písomná zmienka je z roku 1185, popis chotára v metácii 1249 (CDES 1, 92; 2, 232). Roku 1332–1337 farár kostola sv. Maurícia v osade *Sacilla (Sarcia)* priznal príjem 90 grošov, zaplatil 9 gr. V polohách Jurko a Púst sa uskutočnil dlhodobý výskum zameraný na dvorec z 9.–10. storočia, osadu z 11.–13. storočia a rotundu sv. Juraja s okolitým cintorínom (Ruttkay 2007b).

Radošina. Najstaršia písomná zmienka je z roku 1332–1337. Farár kostola sv. Pavla z osady *Radysna* neuviedol príjem a zaplatil desiatok 3,65 gr. (MVS I, 29). Náhodne zistený a odkrytý hrob z 12.–13. storočia v intraviláne (PDOS I/2, 356).

Veľké Dvorany. Najstaršia písomná zmienka 1156, roku 1332–1337 farár kostola P. Márie v osade *Douor* zaplatil decimu 6 gr. (CDES 1,79; MVS I, 26). Archeologický záznam je o osídlení v 11.–12. storočí v polohe Chmelnica v extraviláne obce (PDOS I/2, 367–368).

Vozokany. Prvá písomná zmienka je z roku 1318 (VSO 3, 281). Archeologický záznam je o osídlení v 11.–12. storočí v okolí bývalého Podstockého mlyna na oboch stranách nízkej terasy Vozokanského potoka (PDOS I/2, 372–373). Roku 1359 je medzi Vozokanmi a Nitrianskou Blatnicou zmienka aj o osade *Nemechke*, ktorej sa možno týka aj záznam vo varadínskych registroch z roku 1222 (Lukačka 2010, 32).

Osídlenie pozdĺž východného úpätia Krahulčích vrchov a Marhátu vo včasnom a vrcholnom stredoveku je zatiaľ archeologicky známe najmä na základe výskumov v Bojnjej a Nitrianskej Blatnici. O stabilnom osídlení pred 14. storočím však svedčí sieť fár v registri pápežských desiatok z roku 1332–1337. Zaznamenali tu výber decím zo šiestich osád s farami. Predpoklad ďalšej starobylej sakrálnej stavby je aj v Bojnjej.

Stabilné osídlenie mikroregiónu sa javí už od 7.–8. storočia. Začiatkom 9. storočia mohlo vzniknúť mohutné hradisko Vály v Bojnjej (413 m n. m.) s regionálnou správno-

vojenskou funkciou. Vybudovanie hradiska, jeho údržba, opravy a obrana si vyžadovali činnosť veľkého počtu ľudí a pevnú spoločenskú a ekonomickú organizáciu. Spoločenské elity mohli a museli použiť všetky vtedajšie formy motivácie a nútenia – vrátane mimoekonomického násillia – k veľkému pracovnému nasadeniu obyvateľstva pri budovaní a údržbe komplexu, ktorý bol v prípade ohrozenia útočiskom aj pre väčšinu okolitej populácie. Bojná leží síce na východnom – ponitrianskom – úpätí pohoria, obranný systém (opevnené predhradie), hlavná brána do hradiska a predpokladané miesto trhového miesta sa však orientuje najmä na pomerne ľahko prístupnú komunikáciu z Považia cez Kamenné vráta – horský prechod popri Kostolnom vrchu (569 m n. m.).

Lokality Jurko a Púšť v extraviláne Nitrianskej Blatnice na zalesnených svahoch Marhátu vo výške až 465 m n. m. nadväzujú na trasu komunikácie na Považie cez priesmyk Gajda (602 m n. m.) a sú príkladom špecifik hospodárskeho potenciálu mikroregiónu vo včasnóm stredoveku. Je to problematika tunajších dávných nerastných zdrojov, najmä plytko uložených zdrojov železnej rudy. Po zániku dvorca opevneného palisádami s dvomi fázami z 9. a 10. storočia, ku ktorému patrila rotunda sv. Juraja, v 11.–13. storočí bolo tu sídlisko dedinského typu, pri sčasti upravenej rotunde bol prikostolný cintorín. O vzniku rotundy v 9.–10. storočí po archeologicky zistených stratigrafických vzťahoch medzi stavbou a hrobmi presvedčivé dôkazy priniesol v súčasnosti reštaurátorský výskum (Dorica 2010a; b). Murivo pôvodnej stavby sa zachovalo miestami do výšky vyše 3 m; v plnom rozsahu sa zachovalo jedno predrománske okno, ktoré má analógie v Kopčanoch a najmä v Kostolanoch pod Tribečom. Rotunda Jurko je ďalším stojacím kostolom na Slovensku s počiatkami už v 9. storočí. Okolo polovice 13. storočia osada zanikla, pri pustnúcej rotunde sa prestalo pochovávať. Stopy dávneho osídlenia v lesnatom prostredí, sieť cestných zásekov a plužín naznačujú niekoľko malých zaniknutých osád. Podporujú to aj toponymá zo 14. a 15. storočia. Roku 1359 sú to napríklad v okruhu Nitrianskej Blatnice názvy *Belhozth*, *Dehchyche*, *Prylec* a roku 1496 v metácii susednej Radošiny názvy *Hozthe*, *Belahozthe*, *Lwsne*, *Dworecz*, *Stomparcz* (Fügedi 1938, 505). Niektoré názvy možno lokalizovať v dnešných chotároch obcí (Lužné, Dvorec), iné sú skryté v lesnom pásme pod Marhátom.

Metácia majetkov šľachticov vo Vozokanoch z roku 1359 svedčí o malej osade *Nemechke* medzi Vozokanmi a Nitrianskou Blatnicou. Chotárnica prebiehala na západ do hornatej časti k opustenému, ale v miestnom povedomí známemu sv. Jurajovi (Lukačka 2010, 32). Neskorší názov *Borko* (*Durko?*) v metácii Radošiny roku 1496 zodpovedá asi pustnúcemu a už do zabudnutia upadajúcemu kostolíku Jurko pred jeho „obnovením“ v 16. storočí.

Osadu pri rotunde v polohe Púšť, ktorá zanikla v 13. storočí by bolo možné podľa metácie z roku 1359 a topografického rozboru identifikovať v toponymách *Dehchyche* alebo *Belhozth*. Na názov *Belhozth* treba upozorniť aj pri identifikácii mien osád v metácii Nitrianskej Blatnice z roku 1249, keď v slovenskom Kodexu sa *villa Belhuzth ... que teneret metam cum populis de Banya (!) ...* stotožňuje s pomerne vzdialenými Blesovcami (CDES 2, 235 a 513). Ak by totiž priebeh chotárnice naznačoval obrovskú rozlohu dediny *Sarfew* (jej súčasťou by boli aj starobylé osady Radošiná, Vozokany a Lipovník) a méta pri Blesovciach (*Belhuzt*) by sa dotkla susedného územia *populis de Banya*, išlo by o najstaršiu zmienku o Bojnjej. Skutočnosť je však iná. Názov *Belhuzt* sa týka asi zaniknutej osady, s ktorou v 14.–15. storočí súvisia toponymá *Belhozth*,

respektíve neskôr asi aj *Hozthe, Belahozthe* severozápadne od Nitrianskej Blatnice a na rozhraní s katastrami Banky (*populis de Banyá*) a Moravian nad Váhom.

Exkurz 1

Na dávnu ťažbu železnej rudy na východných svahoch Marhátu poukázali dávnejšie geológovia. Sú to výsledky prieskumov z roku 1954 o zistených stopách železnej rudy a súčasné informácie Ing. Milana Kohúta zo Štátneho geologického ústavu D. Štúra v Bratislave, ktorý spracoval nový geologický atlas Považského Inovca. Odvoláva sa aj na iné geologické výskumy so zmienkami o pingách po ťažbe limonitických železných rúd v oblasti Nitrianskej Blatnice – Sv. Juraj a susedných Vozokán. M. Kohút na základe svojich poznatkov uvádza o rudnom ložisku, že je to „malý gosan – limonitický „klobúk“ a primárne ložiská rúd železa pochádzajú z devónskych metakvarcitov“.

Na informácie o prítomnosti železnej rudy na východnej strane Marhátu, archeológia môže odpovedať len nepriamo. V teréne v lesnom pásme v katastroch Nitrianskej Blatnice a Vozokán sme zistili celý rad priehlbni a vyvýšení, ktoré možno považovať za kutacie jamy a pingy. Asi najväčšia z jám sa nachádza v polohe Krstiteľnica. Má priemer do 20 m a hĺbku asi 8 m (Ruttkay 2007b, 196, obr. F60).

4. Prínos písomných prameňov pre zhodnotenie archeologických výskumov

Hrad Bana a mocenské centrá v mikroregióne pred polovicou 13. storočia

Je pravdepodobné, že správne sídlo uzavretého mikroregiónu vážskeho ľavobrežia pred vznikom hradu Tematín bolo v Hrádku. Tematín je funkciou spoločného správcu – kastelána ešte aj v 14. storočí spojený s hradom-hradiskom v intraviláne tejto obce, ktoré však vzniklo už v 9. storočí (Bialeková 1978a, 84). Patrí medzi tie lokality, ktoré je potrebné zaradiť do kontextov tajomného a dvojediného fenoménu stredovekých dejín Považia v okolí Piešťan – hradu *Bana*.

Pred polovicou 13. storočia v regióne Považia medzi Hlohovcom a Novým Mestom nad Váhom sa v písomných prameňoch hrad *Bana* vynára ako sídlo jedného z malých, prechodných uhorských komitátov (Gyórfy 1987, 347–349). Pre lokalizáciu hradu s týmto názvom poskytuje zdanlivo podnet text z kroniky anonymného notára kráľa Belu III., teda asi zo záveru 12. storočia (Múcska 2001). Avšak komitátny hrad *Bana* a hrad *Bana*, ktorého názov na základe nám neznámej tradície zaradil kronikár do svojho diela, sú dva chronologicky a geografickou polohou odlišné objekty.

Exkurz 2

Anonymova kronika je v prvom rade literárnym dielom a len v druhom slede kontra-produktívnym historickým prameňom. Obsah je pospájaný z udalostí, z ktorých niektoré sa mohli odohrať síce už koncom 9., ale najmä v 10.–11. storočí a z tradícií o dávnych dejoch, ktoré sa udržiavali, selektovali a mohli javiť ako vierohodné v kruhoch uhorskej spoločenskej elity. Autentický dojem posilňovala okrem iného miestami aj dobrá geografická orientácia autora.

V najstaršej vrstve Anonymových príbehov môžu rezonovať napríklad udalosti z roku 892, keď maďarské jednotky v krátkodobom spojení s východofranským kráľom Arnulfom sa zúčastnili – a to ešte za života Svätopluka I. – na vojenskej ofenzíve proti

Veľkej Morave a z roku 894, z obdobia veľkomoravsko-maďarského spojenectva proti Frankom. Popis samotnej maďarskej konkvisty z rokov 896–900 je však hmlistý. V texte sú pasáže s úplne vymyslenými udalosťami, kontraverznými genetickými vzťahmi a podobne.

Inú vrstvu v Gestách môžu tvoriť reminiscencie na vojenské zrážky v druhej polovici 10. storočia. Po ukončení obdobia koristníckych výprav a porážke pri Augsburgu 955 dominovali v počiatočoch uhorského štátotvorného procesu integračné kroky kniežaťa Gejzu, otca Štefana I. V archeologických prameňoch sa to odzrkadľuje aj v postupných zmenách výzbroje jazdeckej družiny – prechod z východného na západný typ výzbroje s dvojostrým mečom a ostrohami (Bakay 1967). Do tohto obdobia patrí expanzia českého kniežaťa Boleslava I. (935–972) na územie západného Slovenska (Ratkoš 1965, 147–153), ktorá sa môže odrážať v známej pasáži o dobytí Nitry a hradov na Považí. Anonymus spomína autentické hrady, ktoré sa už v jeho dobe považovali za starobylé. Po dobytí Nitry, ktorú mali brániť domáci Sloveni a Česi a okolo roku 965 predstavovala asi východnú hranicu výbojov Boleslava I., veliteľia maďarských oddielov nepostupovali vraj na sever cez Ponitrie (!?), ale pozdĺž vázkeho ľavobrežia. Tu mali dobyť tieto opevnené miesta (hrady?): *Stumtey* (Šintava), *Colgoucy* (Hlohovec), *Bana* (Bana), *Blundus* (Beckov) a napokon prejdúc na pravobrežie Váhu aj *Trusun* (Trenčín).

V staršom historickom povedomí sa Anonymov text považoval za spoľahlivý prameň o postupe dobývania starších mocenských sídiel na území Slovenska v 10. storočí. A. Mednyánszky (1828/1962) zaradil päť uvedených hradov medzi pôvodne veľkomoravské, maďarskými bojovníkmi dobyté pevnosti. I. Némethy (1912) vyzdvihol pod dojom návštevy hradiska Valy nad Bojnou veľký význam slovanského „živlu“ v krajine pred maďarským vojenským záborom. Menej známy je pohľad klasika maďarskej literatúry K. Mikszátha (1907, 60, 95) ktorý do svojich príbehov o „rytierskych hradoch Uhorska“ zaradil aj Nitru, Hlohovec a kráľovský hrad Visegrád (!). Podľa autora ich našli Maďari hotové, pôvodne ich vystavali a tu sídlili slovenské (*tót*) kniežatá. Lokalitu Višegrád pomenovali jeho pôvodní slovenskí páni a nie poddaní, ako sa už v dobe K. Mikszátha (zdôrazňuje to sám spisovateľ) v „peštianskych kruhoch“ hovorievalo. Týmto preduhorským Vyšehradom bolo hradisko s kostolom na kopci Šibrik. K. Mikszáth používa etnický termín *tót* (pôvodne Sloven, asi od 15. storočia Slováč) a nie všeobecné označenie *szláv* (Slovan). Odzrkadľuje sa v tom v súčasnosti už málo známy realistický názorový svet časti maďarskej inteligencie v 19. storočí o tunajšej organizácii spoločnosti a moci pred príchodom Maďarov.

Proces formovania uhorského štátu v južných častiach územia Slovenska bol okolo roku 1000 na 20–25 rokov opäť prerušený záborom poľského panovníka Boleslava Chrabrého (Ratkoš 1965, 154–159). Táto etapa v Anonymových Gestách nefiguruje.

Archeologickým výskumom sa zistilo niekoľko nových poznatkov o lokalitách na Považí spomínaných v Anonymových Gestách.

Hrad *Blundus* (*Bolondócz* – Bludinec) stál priamo na mieste stredovekého hradu Beckov, na ktorom je doložené intenzívne osídlenie už v 9.–12. storočí (Tóthová 1978; Plaček – Bóna 2007, 58–62). Hrad v Trenčíne bol situovaný v 9. storočí na hradisku Breziny a najneskôr od 10.–11. storočia na mieste dnešného stredovekého hradu. Jeho preduhorský pôvod naznačil najmä objav kostola – rotundy (Nešporová 1978; Plaček –

Bóna 2007, 308–312), ktorej vznik možno súvisí s poľskou expanziou Boleslava Chrabrého okolo roku 1000. Archeologicky skúmaný stredoveký nížinný hrad v Seredi má počiatky asi až v 12.–13. storočí (Ižof – Staník – Ištók 1990; Plaček – Bóna 2007, 293–295). Jeho predchodca spreď 12. storočím bol na inom mieste, podľa doterajších prieskumov najskôr v intraviláne dnešnej Šintavy. K lokalizácii hradu Hlohovec – *Golgoucy* zatiaľ chýba archeologická a geofyzikálna prospekcia. Terénne prieskumy naznačujú, že stál na mieste dnešného zámku nad mestom (Pastorek 1995; Plaček – Bóna 2007, 129–131).

Pozornosť najmä v staršej historickej spisbe si získal problém lokalizácie hradu *Bana*. Metodické ťažkosti spočívajú okrem iného v tom, že skutočná, alebo fiktívna (?) Anonymova *Bana* z 9.–10. storočia, ktorej miesto je vymedzené asi na 40 km úseku ľavobrežia Váhu medzi Hlohovcom a Beckovom stotožňuje sa obvykle s rovnomennou Banou – sídlom malého prechodného komitátu v 13. storočí.

Popri nelogickej lokalizácii komitátneho hradu *Bana* v okolí Komárna, Bánoviec nad Bebravou, alebo Banskej Štiavnice izolovanou je aj lokalizácia v obci Veselé južne od Piešťan (Ethey 1936, 170; Fügedi 1938, 290). Inšpiráciou bola asi tunajšia opevnená lokalita a najmä názov osady v maďarskej podobe *Iygvár* zaznamenaný roku 1390 a odvodený asi od tunajšieho dreveného hradu na vyvýšenine pri obci s názvom Hradisko (PDOS I/2, 460). Čiastočne preskúmaná lokalita s nálezmi z 12.–15. storočia, nemohla mať funkciu komitátneho sídla. Z podobných dôvodov možno lokalizáciu Bany vylúčiť aj na Hradišti v katastri Hubiny.

Najčastejšia je lokalizácia hradu *Bana* do Banky pri Piešťanoch. Východiskom je predpoklad, že Banka bola podhradskou osadou hradu, ktorý mal stáť na kopcoch nad obcou. Podobnej lokalizácii zdanlivo neprotirečia útržkovité zmienky o majetkoch hradu *Bana* v protihľehle časti vážskeho pravobrežia (Györffy 1987, 349). Na prvý pohľad by ju podporoval aj záznam o prístupovej ceste k Bane po vážskom ľavobreží od Ratnoviec (za informáciu ďakujem prof. Dr. V. Sedlákovi). Ani v tomto prípade však nie je jasné, či ide o hrad (*castrum*) *Bana*, alebo o osadu (*villa*) *Bana minor*. Názov obce Banka je zdobnelou formou názvu *Bana* a deminutívnu podobu má aj stredoveký názov v latinčine – *Bana minor* alebo maďarské pomenovanie Kisbana. V katastri sa nenašli zvyšky opevnenia, alebo profánnej murovanej zástavby ani na jednom z dvoch miest, kde sa hrad *Bana* tradične situoval: na návrší so stredovekým kostolom Sv. Martina v intraviláne obce alebo na výbežkoch kopcov južne od obce v oblasti Bananského kopca, od roku 1925 s názvom Červená veža. V okolí kostola sv. Martina sa zistilo dedinské sídlisko z 11.–13. storočia (Ruttikay 1976). V okolí Červenej veže sme však stopy osídlenia nezistili. S hradom v katastri Banky teda nie je v súlade názov obce a ani terajšie archeologické poznatky.

Metácie z rokov 1263 a 1265 v oblasti horného Dudváhu a Považia medzi Novým Mestom nad Váhom a Drahovcami u V. Šmilauera (1932, 19, 20, 74–77, obr. 5) naznačujú, že sídlo malého komitátu *Bana* a jeho podhradská osada *Banan* mohli byť najskôr pri Piešťanoch niekde v okolí Boroviec a dvoch zaniknutých osád Debreta a Lubov. Komitátne sídlo Bana sa vyskytuje od roku 1226. Prítomnosť bananských hradných jobagiónov a majetkové presuny sa týkajú najmä stredného Považia. O poddaných hradu *Bana*, ktorý vtedy už neexistoval – teda asi už len na základe tradície – je zmienka ešte aj v prvej polovici 14. storočia. V blízkom okolí je zmienka z roku 1299 o sťažnosti synov

Kazimíra, že im hrad v Piešťanoch (!?), spomínaný už okolo roku 1263 obsadil roku 1299 Matúš Čák (Fügedi 1977, 179).

Problematika hradu v uhorskej územnej organizácii pred 14. storočím je teritoriálne a časovo odlišná od predpokladaného staršieho regionálneho sídla na vážskom ľavobreží. Pri archeologických prieskumoch sa zistilo niekoľko dosiaľ neznámych opevnených lokalít vo vyšších polohách pohoria Považský Inovec v chotári Banky, Moravian nad Váhom, Hubiny, Lúky a Hrádku (Hradište, Hrádok, Turnište, Rumný vrch). Záslužnú prieskumnú činnosť vykonal v hornatej oblasti z považskej strany Marhátu najmä R. Bača. K presnejšej chronológii a funkcii lokalít, na ktoré upozornil, zatiaľ chýbajú relevantné poznatky. Prieskumy v pohorí Považský Inovec figurujú v projekte pokračujúceho výskumu Bojná I.

Exkurz 3

Výskum jednej z takýchto lokalít uskutočnil sa len v polohe Hradište v Hubine (Ruttkey 2007b). Malý drevený hrad s krátkym trvaním v 12.–13. storočí stál vo výške 371 m n. m. nad jednou z ciest spájajúcich Považie s Ponitriem cez priesmyk Gajda. Pod hradom, ktorý mohol mať len celkom malú posádku, nachádza sa poloha s názvom Trhovica. Popri iných funkciách strážneho uzla (napríklad ochrana ťažby železnej rudy v oblasti masívu Marhát) do úvahy prichádza najmä kontrola cesty cez horský prechod Gajda a pohybu na nej, respektíve správa lokálneho sezónneho trhu pod hradom s rôznym tovarom a schytávanie „bezprízorných“ ľudí a zvierat.

Pomiestne názvy v maďarskej mutácii *Warhegh*, *Wasaarwewgh*, *Figekew* na chotárnici Radošiny v rokoch 1496–1498 (Fügedi 1938, 505) sú identické s dodnes zachovanými názvami Hradište, Trhovica a Visiace skaly (550 m n. m.).

Na území panstva hradu Tematín od Hrádku po Banku možno identifikovať až štyri dávne komunikácie z Považia na Ponitrie (Pieta – Ruttkey 2007, 23, 24), na dvoch z nich s toponymami v názve s koreňom trh-. Okrem Trhovice pod Hradišťom v Hubine je názov Trhovište aj na východnej strane Inovca a to v blízkosti predhradia hradiska Bojná I, respektíve na ceste k vstupu do hradiska z považskej strany. I. Némethy (1912) spomína tamojšie trhy v období vlády kráľa Žigmunda (1395–1437). V skutočnosti názov a funkcia tohto „trhového miesta“ súvisí s hradiskom Vály a patrí teda najskôr do včasného stredoveku. Bojnianske Trhovište naznačuje, že aj niektoré ďalšie blízke toponymá (Kamenná brána, Kostolný vrch) môžu byť spojené s dávnymi cestnými spojeniami a orientačnými bodmi. V prípade názvu vrchu Marhát popri iných variantoch etymológie (napr. *Morvahát*), prichádza do úvahy aj názov odvodený od latinského *mercatus* (nem. *Markt*) pre trh, trhové miesto. Označenie dominantného Marhátu sa v stredovekých prameňoch nevyskytuje a dokonca i na podrobných mapách z vojenského mapovania z rokov 1782–1785 uvádza sa len susedný Bielený vrch (731 m n. m.).

Pre lokalizáciu Bany, ktorá by mohla u Anonyma v podobe povesti – podobne ako ďalšie štyri hrady na Považí – odrážať hmlisté spomienky na udalosti z 10. stor. možno naznačiť pri lokalizácii tri alternatívy.

1. Hradisko z 9.–10. storočia takmer v intraviláne obce Hrádok (Bialeková 1978a); popri dobrej polohe nad vážskou nivou, veľkom rozsahu opevnenej plochy a signifikantných – aj keď náhodných – nálezov reprezentuje kontinuitu tunajšieho

opevneného sídla od 9. storočia až k počiatkom hradu Tematín, s ktorým ešte pred polovicou 14. storočia mala aj spoločného vicekastelána (Ethey 1936, 183).

2. Zánikový horizont veľkomoravského dvorca na Kostolci pri Ducovom medzi rokmi 940–970. V názve Ducové (stredoveké názvy *Ducrew*, *Ducibrod*) je asi zachovaný koreň slova *dux* = duka, to je podľa Anonyma slovo označujúce u domácich Slovenov ich spoločenskú elitu – kniežatá. Pozíciu lokality podporuje možno aj názov susedných Moravian a už spomenuté deminutívum *Bana minor* ako dvojička k chýbajúcemu názvu *Bana magna*.

3. Predpokladaná najmladšia (posledná) fáza pevnostnej funkcie hradiska v Bojnej po roku 900, na čo môže dať čoskoro odpoveď pokračujúci archeologický výskum. Výsledky systematických výskumov v Bojnej v posledných rokoch posunuli do popredia úvah o ústrednom hradisku práve túto lokalitu. Samotný názov Bojná s objavom tamjšieho mocenského centra z 9. storočia sémanticky evokuje podobnosť s názvom *Bana*, čo si všimli odborníci už dávnejšie (Lukinich 1937, XI: 1). Identifikácie hradiska v Bojnej sa dotýka aj E. Fügedi (1938, 310). Presvedčivo odmietol možnosť, že by tu mohlo byť sídlo prechodného uhorského komitátu v 12.–13. storočí. Podľa neho v Bojnej bolo slovanské – preduhorské – hradisko, čo potvrdzuje štruktúra osídlenia okolitého mikroregiónu, toponymá a pod. Naznačuje, že hrad komitátu *Bana* a *castrum Bana* v historických reminiscenciách Anonymovej kroniky sú chronologicky, ale aj teritoriálne odlišné objekty. Osobitnú pozornosť tejto otázke a topografickým súvislostiam venoval aj bojníansky rodák prof. J. Krajčík, ktorý dlhodobo spolupracoval s autorom tejto štúdie.

Hradisko Valy v Bojnej je svojím situovaním orientované zdanlivo hlavne k Ponitriu. Existencia predhradia a blízko neho zo západnej strany názov Trhovište však naznačujú dávnu komunikačnú prepojenosť na Považie. V nálezovom fonde nechýbajú artefakty, ktoré môžu súvisieť bezprostredne s obchodom: je to viacero depotov sekerovitých hrivien, vzácny nález dvoch bronzových závaží, respektíve aj železné okovy indikujúce dokonca možný obchod s ľuďmi – zajatcami alebo otrokmi (Pieta – Ruttkay 2007, 31–35). Pokračujúci výskum zrejme ukáže, či hradisko, ktorého počiatky siahajú k začiatku 9. storočia a malo počas celého 9. storočia kolísavé osudy, bolo osídlené aj v 10. storočí. Niektoré nálezy – napríklad sekera s predĺženým profilovaným obuchom (Pieta – Ruttkay 2007, obr. 5: 16; analógia Kouřil 2003) – podporuje takýto predpoklad. Avšak priamu súvislosť tohto nálezu, podobne ako pomerne širokej škály hrotov šípov s trňom alebo zubadiel s postrannými tyčinkami (Pieta – Ruttkay 2007, obr. 3: 10, 12; 5: 1–15) s maďarským vojenským útokom v 1. štvrtine 10. storočia možno predpokladať len hypoteticky. V morfológických zmenách typov výzbroje nemôžeme vidieť len etnickú determináciu, v popredí je účelnosť a jej dôsledkom rýchle šírenie nových druhov a typov zbraní v etnicky rozličnom prostredí. „Neskorú“ fázu existencie hradiska v 10. storočí, teda v nateraz len špekulatívne vykreslenej dobe dezintegrácie a prechodu na malé veľmožské entity po rozpade centrálne ovládanej Veľkej Morave sa zatiaľ nepodarilo spoľahlivo vyčleniť. Podľa dendrochronologických analýz veľké opevňovacie práce v Bojnej I sa uskutočnili roku 892, čo korešponduje so známou ofenzívou cisára Arnulfa v spojení s Maďarmi. Podobné výsledky o datovaní intenzívneho opevňovania sa dosiahli aj v Majeichove (Fottová – Henning – Ruttkay, M. 2007). Pri

tomto útoku bolo asi spustošené najmä hospodárske zázemie, opevnené centrá útoku trvajúcemu vraj až štyri týždne odolali (Ratkoš 1968, 102–103).

Hradisko Bojná dobre prístupné od západu z ľavobrežia Váhu cez tzv. Kamennú bránu pod Kostolným vrchom (568 m n. m.) môže byť jednou z vážnych alternatív identifikácie hradu *Bana*. Napriek možným reminiscenciám na udalosti z konca 9. stor. predstavuje príbeh o zabratí Nitry a hradov na Považí beletristický náčrt niektorých udalostí najmä z poslednej tretiny 10. storočia, to je v počiatkoch uhorského štátoprávneho procesu.

Pokus o lokalizáciu Anonymovej Bany v mikroregióne môže byť síce len hypotetický, vychádza však z doterajších poznatkov archeológie a z reálnej premisy, že *castrum Bana*, ktorý vložil do svojich príbehov notár kráľa Belu III. nie je totožný s komitátnym hradom *Bana* z prameňov 13. storočia.

5. Tematínske hradné panstvo v 14.–17. storočí

Aj keď k tomu nie sú priame písomné zmienky, hrad s príslušenstvom sa už pred rokom 1300 musel dostať do mocenskej sféry Matúša Čáka (Kristó 1973, 60) a to v priamej správe oligarchu, alebo niekoho z jeho familiárov. Matúšovi sa v rámci doosídľovania v okolí hradu pripisuje založenie Starej a Novej Lehoty (Fügedi 1938, 305) v najvyšších miestach Lúčanskej doliny a s komunikačným prepojením na Ponitrie (Hradná dolina v Bojnej). Stavebná aktivita v druhej zistenej fáze vývoja hradu, ktorú – ako už bolo uvedené – dendrochronologické expertízy datujú na prelom 13. a 14. storočia by mohla patriť práve do obdobia čákovskej správy. Po smrti Matúša roku 1321 prešiel Tematín s okolitými osadami opäť medzi kráľovské hrady spravované kastelánmi. Už pred rokom 1348 bol istý Štefan, syn Meseho kráľovský *vicecastellanus de Themethen et de Hradnuk*, teda aj staršieho sídla – hradu (?) v Hrádku (Ethey 1936, 183). Hrad Tematín v tomto období už strácal svoj pôvodný strategický význam a v rámci zložitých donačných a dedičských procedúr ho od roku 1348 spravovali viaceré šľachtické rody. Vďaka týmto majetkovým zmenám staja v 14.–17. storočí k dispozícii tri súpisy osád patriacich k hradnému panstvu.

Prvý súpis pochádza z roku 1348, keď Tematín dal kráľ Ľudovít I. Vavrincovi, zvanému *Slavus* (v maďarskej literatúre Tót Lőrincz) a jeho synom za zásluhy vo vojne o anjouovské dedičstvo v Neapolskom kráľovstve. Majetky Vavrince, hlavného vlajkonosiča vojsk kráľa Ľudovíta I. sa koncentrujú sprvu na Považí, čo podporuje spolu s prímenním *Slavus* možnosť tunajšieho pôvodu. Zo synov Vavrince je známy svojim rýchlym spoločenským vzostupom Mikuláš I. Konth, tekovský a bratislavský špán, kráľovský pohárnik, sedmohradský vojvoda a od roku 1352 do svojej smrti 1367 uhorský palatín a popredný kráľovský diplomatický vyjednávač. Medzi jeho potomstvom sa spomínajú synovia Štefan a Pavol. Roku 1402 sa pripojili k odboju proti kráľovi Žigmundovi (na území Slovenska patrili k hlavným predstaviteľom revolty Tomáš z Ludanic, jágerský biskup), čo zrejme načas pribrzdilo spoločenský vzostup potomkov Vavrince. Po roku 1406 však získal Mikuláš II. Konth na základe vojenských aktivít na juhu Uhorska nový predikát pánov z Iloku (Ujlak) v Chorvátsku, pričom aj tematínske panstvo ostalo v rukách rodu. Svedčí o tom popis majetkov z roku 1453 pre Mikuláša III. Kontha.

Mocenská základňa rodu v 15. storočí bola však už v Chorvátsku v oblasti Srijemu a s doménou na hrade Ilok. Ladislav z Iloku (Újlaki) bol bánom teritória Valjevo v Srbsku a jeho tret'orodený syn Mikuláš ktorý sa narodil okolo rokov 1410–1417, patrili medzi najplyvnejších uhorských feudálov 15. storočia. Po viacerých významných pozíciách a zásluhách v boji proti Turkom ho kráľ Matej Korvín roku 1471 menoval kráľom Bosny. V tejto pozícii spojenej s funkciou bána Dalmácie a Slavónie a dokonca i vranského priorátu zostal až do smrti roku 1477. Aj jeho syn a dedič Vavrinec mal formálne titul kniežaťa Bosny; okrem hradu Tematín mu patrili napríklad aj hrad v Hlohovci. Jeho smrťou roku 1521 rod vymrel (ku genealógii pozri MKL 1993, heslá Kont a Ujlaki).

Podľa súpisu v roku 1348 patrili k tematínskemu panstvu *Harstnuk* (Hrádok), *Pessen* (Piešťany), *Zerdahel* (Horná Streda), *Rety* (Lúka), *Madro* (Modrová), *alia Madro* (Modrovka), *Marwan* (Moravany nad Váhom), *Banya minor* (Banka), *Duchreuy* (Ducové), *Harka* (Hôrka nad Váhom), *Mosoch* (Mošovce), *Lehota* (Stará Lehota?) a *Ratun* (Ratnovce). Roku 1395 dedičia Mikuláša I. viedli spor o lesy v oblasti Inoveckých hôr medzi tematínskymi osadami Banka a Moravany a medzi ponitrianskou Radošinou a Nitrianskou Blatnicou, ktoré vraj vtedy – už od konca 12. storočia – patrili zoborskému kláštoru (Lukačka 2010, 32). Z listiny vyplýva, že Moravany a Banka koncom 14. storočia patrili ešte k Tematínu.

Roku 1453 pri popise majetkov hradného panstva pre Mikuláša III. popri vyššie uvedených osadách uvádza sa aj Hubina, patriaca vraj už dávnejšie k hradu; je tu zmienka aj o brode cez Váh pri Hubine a Ducovom. Absencia Hubiny v súpise z roku 1348 by teda mohla byť najskôr dôsledkom chyby pri prepisovaní názvov majetkov.

Medzi rokmi 1348 a 1524 sa však mohli v niektorých osadách uskutočniť aj prechodné, bližšie neznáme vlastnícke zmeny. Napríklad indicie o možnom šľachtickom vlastníctve v Moravanoch nad Váhom pred polovicou 15. storočia podporujú rešerše v Archíve mesta Bratislavy (Lehotská et al. 1956, 266 a n.), čo by podporovalo existenciu staršej fázy známeho renesančného kaštieľa (Ruttkay 1982, 253).

Po vymretí rodu Ujlaky tematínske panstvo prešlo opäť do rúk kráľa. Finančné potreby obrany proti fatálnemu tureckému ohrozeniu prinútili Ľudovíta II. (1516–1526) roku 1524 dať hrad a jeho príslušenstvo do zálohu taverníkovi a finančnému magnátovi Alexejovi Thurzovi (1490–1543). Doteraz nebol zverejnený thurzovský archív z tohto regiónu. Čiastočne sú známe dedičské a príbuzenské kontakty a spory, ktoré prebiehali v kontextoch majetkov Thurzovcov v rôznych častiach územia dnešného Slovenska.

Listina z roku 1524 dokumentuje v porovnaní s popisom z roku 1348 nárast územia hradného panstva. V súpise sú mestečká (*oppidum*) Bojná (*Bayna*), Piešťany (*Pesthyen*) a osady Horná Streda (*Zerdahel*), *Lehota* (zaniknutá osada pri Piešťanoch), Banka (*Banyka*), Lúka (*Rethee*), Hrádok nad Váhom (*Radnok*), Hôrka nad Váhom (*Horka*), Modrovka (*Kismodroh*), Modrová (*Naghmodroh*), Stará Lehota (*Olehota*), Nová Lehota (*Wylehota*), Hubina (*Hwbyna*) a Moravany nad Váhom (*Morwany*). Začlenenie Bojnej potvrdzuje opäť priaznivé komunikačné spojenie Bojnej s Považím cez Hradnú dolinu, Starú a Novú Lehotu.

Exkurz 4

K počiatkom thurzovského obdobia v oblasti Inoveckého pohoria patrí údaj, že Mária Thurzová, vdova po Františkovi Thurzovi, na pamiatku svojho manžela, ktorý vraj

padol v bitke pri Moháči, dala roku 1530 postaviť v lesoch nad Nitrianskou Blatnicou kostolík sv. Juraja (Némethy 1894, 205).

Archeologický výskum rotundy sv. Juraja umožnil vysloviť záver, že stavebné podujatie v 16. storočí predstavuje najmä nadstavbu a zaklenutie starobylého kostolíka, ktorý po funkčnom zániku a zániku osídlenia v okolí sa už od 13. storočia postupne menil na ruiny (Ruttkey 2007b, 193 a n). V predchádzajúcom texte som uviedol písomné pramene zo 14. a 15. storočia o Jurkovi, ktorý bol metačným bodom pri vymedzovaní tunajších feudálnych majetkov. Obnovenie kostolíka okolo roku 1530, ktorého sa týka údaj z vizitácie 1559 predstavovalo až tretiu fázu v pomerne zložitom stavebnom vývoji objektu, respektíve prvú etapu jeho novovekej cirkevnej a pútnickej funkcie.

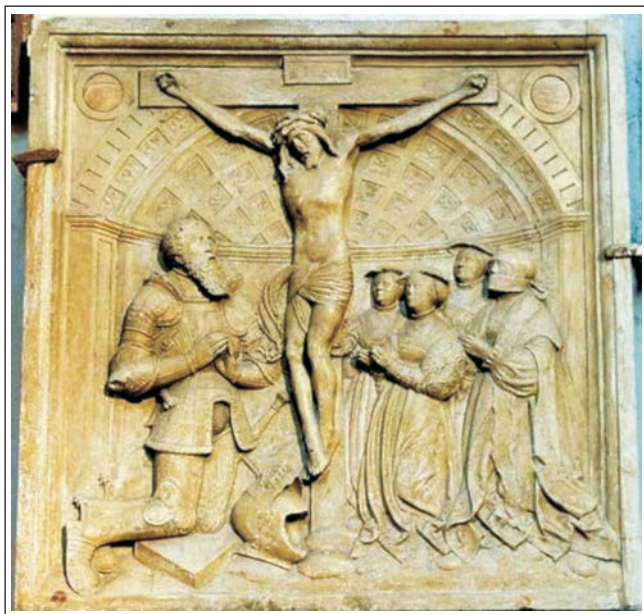
Medzi zaujímavé otázky súvisiace so stavebnými aktivitami pri sv. Jurajovi v 16. storočí patrí identita osôb v spomenutom vizitačnom spise. Zmienka o Márii Thurzovej, vraj vdove po Františkovi Thurzovi nás privádza k počiatkom vlastníctva rodu Thurzo v oblasti Inoveckého pohoria, najmä v okruhu panstva hradu Tematín. Ako sa mohli Thurzovci angažovať v Nitrianskej Blatnici, ktorá nebola ich vlastníctvom?

V zozname tematínskych osád pribudla 1524 v porovnaní s popisom z roku 1348 Bojná. Potvrďuje to nielen vtedajšie komunikačné spojenie Bojnej s Považím cez Hradnú dolinu a údolím cez Starú a Novú Lehotu, ale v porovnaní so súčasnosťou aj odlišnosť hraníc katastrov osád na považskej a ponitrianskej strane Marhátu. Okrem Bojnej ďalšie osady na nitrianskej strane (Lipovník, Vozokany, Nitrianska Blatnica) boli v rukách nižšej šľachty a Radošiná patrila k majetkom nitrianskeho biskupstva. O histórii Nitrianskej Blatnice v 15.–16. storočí poskytol najnovšie výstižný pohľad J. Lukačka (2010, 33, 34).

S osudmi rotundy sv. Juraja v 16. storočí súvisí otázka rozhrania Nitrianskej Blatnice (Šarfia) v lesnatej oblasti Inoveckého pohoria s územím thurzovského panstva najmä s Bankou a Moravanmi nad Váhom. Majetkové nezrovnalosti mali asi dávnejšie korene. Citovaná správa z roku 1395 naznačuje v tejto oblasti spory o lesy. V počiatkoch panstva na Tematíne mohla thurzovská aktivita v lesnatej oblasti pod Marhátom obsiahnuť aj priestor v okolí zrúcanín dávneho kostolíka sv. Juraja, ktorý bol roku 1530 „obnovený“ ako spomienkový objekt s postupne posilňujúcou sa tradíciou svätoturajských púťí.

Kto boli osoby, s ktorými sa tradične spája táto obnova – podľa predstáv pred archeologickými odkryvkami dokonca aj vznik – kostolíka sv. Juraja? Sú mená Františka Thurza a jeho vdovy Márie historicky autentické? V radoch príslušníkov vysokej šľachty, ktorí padli pri Moháči sa totiž nenachádza meno Františka Thurza, manžela Márie a to ani v tlačených „novinách“ z roku 1526 vydávaných v Nemecku (Fraknói 1876; Gécs 2006). Známý je len neskorší František Thurzo, ktorý zomrel roku 1574 a predtým roku 1556 ako nitriansky biskup a potom aj po prechode medzi protestantov bol aktívnym účastníkom pri presadzovaní thurzovských majetkových záujmov na Orave. A neexistovala ani Mária, ktorá by sa pred rokom 1530 vydala do thurzovskej rodiny.

V chaotickom období vzniku vizitačných protokolov z rokov 1559–1562, keď sídlom ostrihomského arcibiskupstva bola od roku 1544 Trnava a značná časť šľachty spolu s poddanými prestúpila k protestantizmu, vznikali prirodzene nielen náhodné, ale aj zámerné omyly. Thurzovci boli pritom už v polovici 16. storočia privržencami Lutherovho učenia.

Obr. 5. Náhrobok Alexeja Thurza (+1543) s postavami jeho manželky a troch dcér v chráme sv. Jakuba v Levoči (foto archív Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied).

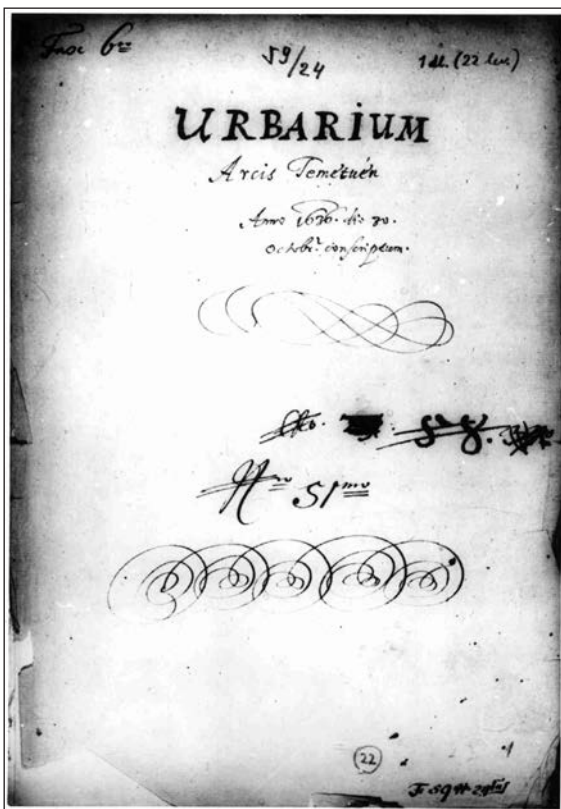
Fig. 5. Tombstone of Alexej Thurzo (+1543) with the figures of his wife and three daughters in St. James Church in Levoča (photographic archive of the Archaeological Institute of the Slovak Academy of Sciences).

Po istom hľadaní, získavaní informácií z archívov a po porovnaní genealogických tabuliek Thurzovcov za „obnoviteľku“ kostolíka sv. Juraja okolo roku 1530 možno označiť Magdalénu (1507–1546) z pernštejnsko-českokrumlovskej vetvy rodu Székely-Ormosdi, vdovu po Tomášovi Széchym, feudálovi z Lendavy v severnom Slovinsku. Tomáš Széchy je v zoznamoch tých predstaviteľov uhorskej šľachty, ktorí padli v bitke pri Moháči 29. augusta 1526. Jeho vdova Magdaléna bola od roku 1527 alebo 1528 druhou manželkou Alexeja Thurza, vlastníka Tematínskeho panstva. Z tohto manželstva pochádzali dcéry Anna a Alžbeta, ktoré po smrti otca zdedili panstvá Tematín, Šintava, Hlohovec a Richnava. Vzťah medzi Alexejom a Magdalénou sa vyvinul už pred rokom 1526. Svedčí o tom najstarší ľúbostný list v maďarskom jazyku, ktorý Alexej napísal Magdaléne z Güssingu (maďarsky Németújvár) v dnešnom južnom Burgenlande a adresoval ho do rodinného sídla Széchyovcov v Lendave. Odkazy v literatúre na tento list sa rozchádzajú v jeho datovaní. Aj keď v rámci možno autorskej „autocenzúry“ objavuje sa datovanie do roku 1528 (napr. Lampérth 1923, 9, 10), už v prvej publikácii o liste (Zolnai 1894, 237) sa uvádza rok 1525. V súčasnosti je fotokópia originálu prístupná na internete (Thurzó Elek. Wikipédia, súbor: Thurzolevel.jpg) s plným textom, jeho autorom a dátumom vzniku: *Datum Németújvárba 9. septembris, 1525. Thurzó E(A)lek*. Trojročný rozdiel pri časovom zaradení listu, medzi ktorým je dátum osudovej bitky pri Moháči má citlivé pozadie z hľadiska vtedajších medziľudských vzťahov a morálnych a etických motívov konajúcich osôb.

Alexej Thurzo zomrel roku 1543 a bol pochovaný v chráme sv. Jakuba v Levoči. Jeho epitaf patrí k vrcholom renesančného kamenosochárstva v Uhorsku (obr. 5). Magdánat v plnom brnení a s mečom po boku, ale s prilbou zloženou pri nohách kľáči pred Ukrižovaným. Z druhej strany kríža stoja štyri smútiace ženské postavy: dve menšie z nich vpredu patria dvom dcéram Alexeja a Magdalény Anne a Alžbete, za nimi stojí Magdaléna

Obr. 6. Titulný list urbára panstva hradu Tematín z r. 1636 (MOL, Budapešť, UetC, fasc. 59: 24).

Fig. 6. Title page of the urbarium of the estate of Tematín Castle from 1636 (MOL Budapest, UetC, fasc. 59: 24).

a vedľa nej dcéra Alexeja z prvého manželstva, taktiež Alžbeta.

Výše storočie trvajúce thurzovské pôsobenie v okruhu hradu Tematín žiada si základný archívny výskum. Som rád, že sa mi podarilo identifikovať meno obno-

viteľky kostolíka sv. Juraja okolo roku 1530 a pri zmienke o jej prvom manželovi Tomášovi Széchym, ktorý padol pri Moháči aj možné subjektívne motívy jej konania. Bez ohľadu na ďalšie detaily v živote osôb, ktoré vstupovali v 16. storočí do osudov Jurka je jednoznačné, že vizitácia 1559 spomína vtedy ešte časovo blízke stavebné aktivity z počiatkov thurzovského panstva v oblasti Považského Inovca.

Do stavebného vývoja rotundy popri veľkomoravskej (predrománskej) a románskej fáze rozpoznaných pri archeologickom výskume a zrejme viacerých barokových prestavieb a úprav, ktoré sú predmetom súčasného pokračujúceho reštaurátorského výskumu patrí aj renesančná fáza zo 16. storočia. Najnovšie výsledky práce J. Doricu (2010a; b) a jeho tímu priniesli veľké prekvapenie – z najstarších fáz stavebného vývoja (9.–10. storočie) ktorú indikovali superpozičné vzťahy zistené pri archeologickom výskume zachovali sa nielen základy, ale aj časti nadzákladového muriva. Okno zistené v juhozápadnej časti lode je typologicky blízke s oknami z najstarších fáz kostolov v Kopčanoch a Kostolanoch pod Tribečom. Znamená to, že Jurko je tretím aspoň čiastočne stojacim kostolom na Slovensku z 9. storočia.

Počiatky barokových úprav kostola by mohol nepriamo naznačovať dátum 1655 na pristavanej veži a asi aj tradícia, ktorá sa spomína v monografii nitrianskej župy. Na vzniku kostola sv. Juraja a školy pri ňom mal vraj podiel asi pred tristo rokmi francúzsky (!?) mních (Nyitra vármegye 1903, 83). Je možné, že tradícia má pôvod v zvukovej

podobnosti slov práve v slovenčine „francúzsky“ a „františkánsky“. Inovácia pustovníckych tradícií a renesancia striktných cirkevných škôl je jedným zo znakov rekatolizačných pohybov. Podľa J. Ragača (2009–2010) škola pri Jurkovi zodpovedá skutočne františkánom, konkrétne Bratstvu sv. Františka, ktoré malo regionálne centrum v Hlohovci. Nábožensko-výchovné aktivity mohlo združenie rozvíjať už od konca 16. storočia.

Vlastníctvo Thurzovcov v tematínskom panstve sa skončilo po smrti Stanislava Thurza 1625 a po vymretí tunajšej vetvy rodu po meči. Do roku 1636 bez potomstva zomreli aj synovia Stanislava Adam a Michal (Ethey 1936, 184, 185). Majetky roku 1636 nakrátko prešli opäť do kráľovských rúk. Vznikol urbár obsahujúci údaje zaujímavé spätne aj pre archeológiu a historiografiu stredoveku.

6. Urbár Tematínského hradného panstva z roku 1636

Doc. PhDr. Petrovi Ratkošovi, DrSc. (+1. 9. 1987) vďačím za sprístupnenie fotokópií cenného pramenného materiálu – urbára panstva hradu Tematín z roku 1636, ktorý nebol zverejnený v diele o urbároch zo 16.–17. storočia na území Slovenska (Marsina – Kušík 1959), a za konzultácie pri využití tohto prameňa. Z urbára bola novšie využitá časť údajov o vlastníckych pomeroch (Žbirková 1999; 2001; Mrva 2001; Marek 2009). P. Ratkoš pripojil k orientačným poznámkam o tematínskom urbáre titul Prameň k problému Ducového a Nitrianskej Blatnice, to je k výskumom, ktoré som viedol v rokoch 1968–1980.

Urbár s titulným listom *Urbarium Arcis Temetuen Anno 1636* (obr. 6) má 37 strán. Predstavuje súpis dočasne opäť kráľovského majetku a asi podklad pre zálohovanie ďalším feudálnym užívateľom. Zachytáva osady a domácnosti v určitej sociálno-majetkovej stratifikácii a ich feudálne povinnosti k hradu Tematín. Urbár s dátumom vzniku 30. 10. 1636 je uložený v Magyar országos levéltár (MOL) v Budapešti v oddieli *Urbaria et Conscriptioes* (UetC), fasc. 59: 24. Deväť osád na ľavobreží Váhu zodpovedá v tej dobe už zmenšujúcemu sa rozsahu majetkov hradného panstva. V príspevku som použil údaje aj o osadách tematínského panstva z registrov zo 16. 6. 1668, ktorý vznikol v Beckove (MOL UetC, fasc. 59: 25) a z 3. júla 1688 súvisiaci s konfiškáciou majetkov Gašpara Sándora z Lúky (MOL UetC., fasc. 99: 48). Rešerše z uvedených troch dokumentov sú dostupné na portáli www.arcanum.hu.

Osady patriace k panstvu v tomto období boli tieto: *Kis Modrowa* (Modrovka), *Duczowa* (Ducové), *Luka* (Lúka), *Nagi Modro* (Modrová), *Stara Lehota* (Stará Lehota), *Nova Lehota* (Nová Lehota), *Hvbina* (Hubina), *Hradek* (Hrádok), *Horka* (Hôrka nad Váhom). V porovnaní s rokom 1524 už chýbajú okrem mestečiek a osád mimo vážskeho ľavobrezia (Bojná, Piešťany, Horná Streda a zaniknutá osada Lehota pri Piešťanoch) aj blízke osady Moravany nad Váhom a Banka. V uhorskej kráľovskej komore ich zálohovali šľachtickým rodinám zrejme už skôr.

a) Hospodárske pomery

Majetkové pomery v porovnaní s predchádzajúcimi súpismi tematínského panstva z rokov 1348 a 1524 sa zmenili. Napriek tomu však i tento súpis poskytuje zaujímavé podnety pre výskum osídlenia, hospodárstva a demografických vzťahov v stredoveku.

Urbár je pomerne chudobný na topografické údaje. Pozornosť si zasluhujú toponymá Svoradovská v Modrovke a Špania lúka v Hrádku a Hôrke nad Váhom.

V popise majetkov je dôležitým prvkom existencia vážskeho brodu v Ducovom aj v 17. storočí. Riečny prechod s prístaviskom plťí viedol k rozšíreniu osady v Modrovke a dokonca aj k vzniku akéhosi „ekonomického uzla“ (krčmárstvo pre viac osád, mlyn, valcha, píla). Osady Modrovka a Ducové mali spoločného richtára. Pretože užívali brod a mali z neho prínos, museli sa o tento brod starať (obr. 3). Za úžitok z brodu cez Váh dávali jednotliví poddaní sedliaci od každej usadlosti po 1 merici raže. Polovica z tejto dávky pripadla zemepánovi, druhá polovica brodníkom (to je prievozníkom), ktorí ale mali zaplatiť provizorovi hradu po 40 denárov ročne. Organizácia prievozníctva sa v urbári nepopisuje.

O ďalší blízky brod sa povinne starali aj obyvatelia z Modrovej, pretože aj im sa cez riečny prechod skrátil spoj na Nové Mesto nad Váhom a na Trnavu. Platili teda od brodu oproti Hornej Strede podobne ako obyvatelia Ducového a Modrovky ročne po 1 merici raži za každú usadlosť. Aj tu si polovicu obilia ponechal zemepán a polovicu dostali prievozníci (*nautae*). Boli to asi želiari bez vlastného domu a preto sa o nich v urbáre nič konkrétne nehovorí.

O pôdohospodárstve, ako hlavnej forme obživy svedčí celkove sedem mlynov na miestnych potokoch, v jednom prípade (Modrovka) to bol mlyn s dvomi mlynskými kameňmi V Hrádku bol mlyn spojený s pílou, ktorú preniesli vraj z technických príčin z Modrovky.

Vo viacerých osadách boli v 17. storočí vinohrady a medzi feudálnymi povinnosťami figuruje aj dodávka vína a piva. Pivo sa varilo v Modrovke, v Starej Lehote bol výčap. V Hubine vyrábali koly na vinohrad a obruče na sudy, z ktorých časť odovzdávali zemepánovi.

Odlesňovací proces vo vyšších polohách mikroregiónu súvisí s dlhodobou ťažbou dreva pre fortifikačné účely, stavbu príbytkov a iné stavebné podujatia, no takisto pre pálenie dreveného uhlia, vápna a dechtu (Ruttikay 1984) a od 17. storočia aj pre miestnu výrobu papiera. Za vyklčované plochy sa odvádzala daň. Už od 17. storočia vznikali špeciálne predpisy o ochrane lesa a regulácii spotreby dreva (Ethey 1936, 40–48). Dotýkali sa aj lovu rýb v potokoch, kde bol častý zákaz lovu pstruhov. K povinnostiam obyvateľov Hubiny patrila dodávka rýb zemepánovi počas pôstu.

Na odlesnených plochách vznikali od 16.–17. storočia kopanice a externé majere. Rozšíril sa chov oviec. O miestnom spracúvaní vlny svedčí stredisko dedinského súkenníctva v Lúke. V Modrovke a Hrádku bolo mäsiarstvo. V evidencii hospodárskych zvierat a hydiny sú dokonca aj morcky. Med bol tiež povinnou dávkou, včelíny sa spomínajú v Hrádku.

Podľa urbára hlavnou služobnou povinnosťou obyvateľstva bolo povozníctvo. Základnú ťažnú silu predstavovali väčšinou kone. Feudálne povinnosti s poťahmi mali obyvatelia Modrovky (11 poddaných s koňmi a dvaja s volmi), Ducového (6 s koňmi a 3 s volmi, z Modrovej (23 len s koňmi), Hubiny (27 len s koňmi), Hrádku (14 s koňmi a 1 s volmi), Lúky (26 s koňmi, 5 s volmi) a z Hôrky (28 len s koňmi). Volské záprahy naopak prevažovali v Starej Lehote (15 sedliakov s volmi, 7 s koňmi) a v Novej Lehote (10 poddaných s volmi a len 2 s koňmi). Ďalšie skupiny sociálne ešte slabších roľníkov odvádzali zemepánovi ručnú robotu (v Modrovke 11, Ducovom 3, Modrovej 9, Hubine 13, Novej Lehote 9, Starej Lehote, kde žila aj početná rodina slobodníkov 5, v Hrádku 13

a Hôrke 14 roľníkov). V Lúke 2 sedliaci a 12 želiarov chodilo na robotu peši a to hlavne na externé majere v Modrovke, Hôrke a Hrádku.

Popis feudálnych povinností umožňuje nahliadnúť sčasti do majetkovej stratifikácie poddaných. Používanie poľahov s koňmi odzrkadľuje možno ich vyšší sociálny status v porovnaní s volskými záprahmi, ktoré prevládajú vo vyššie položených osadách s horšou bonitou pôdy.

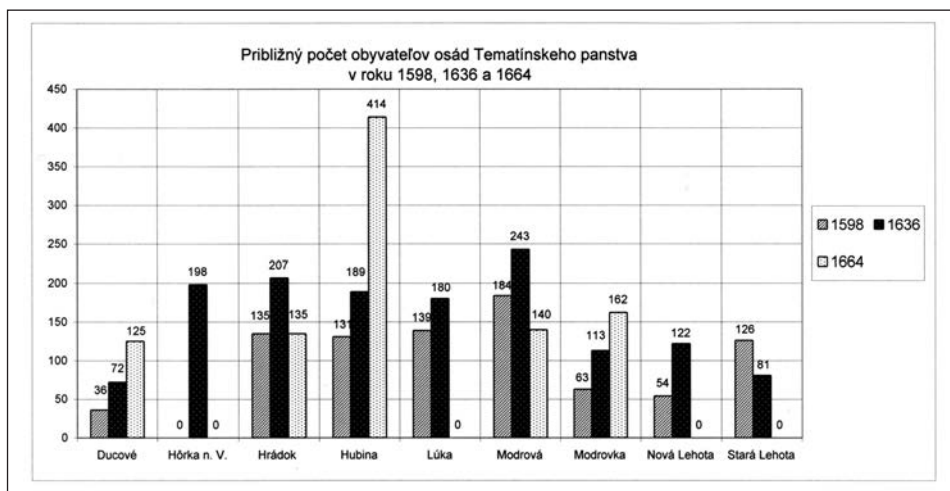
b) Demografický vývoj

V demografickom vývoji v 16.–17. storočí znamenali retardáciu turecké nájazdy, ktoré zasiahli v rozličnom rozsahu aj viaceré osady na vážskom ľavobreží (Kohútová 1990, 99 a n.; Mrva 1997; 2001; Klčo – Krupa 2004). Roku 1530 boli vypálené, alebo silne poškodené Banka, Moravany a Modrová. Ďalší prienik jedného z dvoch prúdov tureckých oddielov roku 1599 počas takzvanej pätnásťročnej vojny (1593–1605) cestou popri ľavom brehu Váhu až po Beckov však neznamenal v osadách tematínskeho panstva citeľnejší pokles obyvateľov. Svedčí o tom napríklad porovnanie súpisov pre výrub daní v rokoch 1598 a 1601 podľa počtu domov. Roku 1598 mali Banka a Moravany 42 domov, Modrová 41, Lúka 31, Hrádok 30, Hubina 29, Stará Lehota 28, Modrovka 14, Nová Lehota 12, Ducové 8 domov. Istý pokles počtu domov o 20–40 % roku 1601 môže snáď súvisieť aj so snahou dedín utajiť plný počet domov, podľa ktorých sa vyrubovala daň na krytie nákladov na protiturecké bojové akcie. Osady na náprotivnom vážskom pravobreží zasiahnuté 1599 iným tureckým prúdom majú pri porovnaní súpisu domov v rokoch 1598 a 1601 neporovnateľne horšiu bilanciu. Asi 20 dedín bolo úplne zničených, odvečnený bol značný počet obyvateľstva, hospodárskych zvierat a podobne. Ako príklad možno uviesť Piešťany, ktoré mali roku 1598 144 domov, 1599 boli úplne vypálené a ešte 1601 nemali ani jeden dom, čiže boli neosídlené.

Ďalší súpis z roku 1605 určený pre zdaňovanie osád v Nitrianskej stolici podľa počtu komínov nie je pre demografické odhady relevantný. Rozšírenie pevných komínov v dedinskom prostredí nebolo všeobecným javom, odvod dymu z príbytkov sa mohol rôznym spôsobom relativizovať a kamuflovať, pevné komíny sa mohli neraz odstrániť, alebo prebudovať. V celej stolici vraj narátali len 907 komínov, napríklad v okruhu tematínskeho panstva v Modrovej, podľa urbára z roku 1636 v najväčšej tunajšej osade evidovali roku 1605 len jeden (!) komín.

V popise feudálnych povinností obyvateľov v urbáre sa zračia aj relácie o počte obyvateľov v jednotlivých osadách v odstupe 30–40 rokov od veľkého osmanského výpadu roku 1599. Možno ich porovnať s údajmi o počte domov roku 1598, respektíve aj s časovo blízkym tureckým defterom z roku 1664. Defter obsahuje súpis dospelých mužov bez rozdielu spoločenského statusu, za ktorých by sa mala odvádzať v naturálnej a peňažnej forme daň (Blaskovics 1993). Keďže tieto tri súpisy sa zostavovali podľa odlišných kritérií, spoločného menovateľa pri porovnaní možno vyjadriť percentuálnym podielom jednotlivých osád k celkovému súčtu: 1. domov, 2. obyvateľov s feudálnymi služobnými povinnosťami a 3. dospelých mužov. V súpise z roku 1598 a v defteri nie je záznam o Hôrke a v defteri okrem toho absentuje aj Lúka, Nová Lehota a Stará Lehota.

Autori urbára z roku 1636 a súpisu domov z roku 1598 mali v porovnaní s tureckým defterom lepší prehľad o obyvateľoch a hospodárstve. Pri veľkosti priemerne 4–5 ľudí v jednej domácnosti, to je v rodine jedného poddaného, alebo želiara mohlo žiť v deviatich osadách tematínskeho panstva okolo 1 400 obyvateľov (podľa tureckého

Graf 1. Aproximatívne porovnanie počtu obyvateľov osád panstva hradu Tematín podľa súpisu r. 1598, urbára r. 1636 a defteru r. 1664.

Graph 1. Approximate comparison of the number of inhabitants of settlements in the estate of Tematín Castle according to the registry of 1598, the 1636 urbarium, and the 1664 defter.

deftera by to bolo do 1 500 ľudí). Najľudnatejšou podľa prepočtov z urbára bola Modrová (do 250 obyvateľov), vyše 200 obyvateľov mal aj Hrádok, 150–200 obyvateľov mali Hôrka nad Váhom, Hubina a Lúka, nasledujú Modrovka a Nová Lehota (okolo 120 obyvateľov). Najmenšími osadami boli Ducové a Stará Lehota (80–90 obyvateľov). Priebeh porovnávacieho grafu o počte obyvateľov osád roku 1598 a 1636 (graf 1) je podobný, neprejavujú sa regresy osídlenia. Výnimkou je až nepravdepodobne veľký nárast počtu obyvateľov Hubiny. V raste počtu obyvateľov Novej Lehoty na úkor úbytku populácie v Starej Lehote by sa mohol zračiť presun obyvateľov do vyšších polôh pri rozširovaní kopaničiarskeho osídlenia.

Exkurz 5

Aproximatívnu demografickú kalkuláciu som v prípade Ducového porovnal s novovekou fázou pochovávaní na tamjšom Kostolci, kde od druhej polovice 16. do druhej tretiny 19. storočia bolo pochovaných vyše 300 jedincov (Ruttkey 1992, 2005a). Pri použití metód výpočtu živej populácie na základe počtu pochovaných, ich veku a dĺžky pochovávaní na nekropoli (Acsády – Nemeskéri 1970), novoveká časť cintorína zodpovedala živej populácii o priemernej veľkosti 30–35 jedincov, teda asi tej časti obyvateľov Ducového, ktorá sa ešte i v novoveku pochovávala na tunajšom starobyľom cintoríne. Ďalšiu časť mŕtvych od druhej polovice 16. storočia prevádzali na cintorín pri kostole P. Márie v Moravoch nad Váhom. Tento kostol vznikol asi už v druhej polovici 14. storočia, bol však filiou kostola sv. Martina v Banke. Samostatná fara v Moravoch vznikla *de iure* asi až roku 1706, aj keď tam pôsobili od roku 1666 *ad personam* viacerí farári (Némethy 1894, 165).

V demografickom obraze novovekej etapy pochovávaní v Ducovom sa neodrazila retardácia, spôsobená tureckými vojenskými akciami v rokoch 1530 a 1599.

Osobné mená, prezývky a v roľníckom prostredí ešte nestabilné priezviská v urbári a defteri svedčia s malými výnimkami o slovenskom obyvateľstve všetkých osád panstva. Zodpovedá to výsledkom archeologickej a antropologickej analýzy rozsiahlej nekropole v Ducovom, kde na základe antropologickej a demografickej analýzy takmer 1 900 odkrytých kostier z veľkomoravského obdobia, včasného a vrcholného stredoveku a novoveku, priestorového šírenia pochovávaní a vertikálnych a horizontálnych superpozičných vzťahov medzi hrobmi bolo možné vysloviť predpoklad o kontinuite osídlenia podstatnej časti tu pochovávanej populácie už od 9. storočia (Ruttkay 2007a). Tieto predpoklady sa môžu spresniť v pripravovanej DNA – analýze reprezentatívnych vzoriek.

7. Záver

V príspevku som sa pokúsil využiť možnosti komparácie písomných a hmotných prameňov pre spresnenie poznatkov o vývine osídlenia v okruhu masívu Marhát v pohorí Považský Inovec.

a. Osídleniu vo včasnom stredoveku, viacerým komunikačným spojeniam pozdĺž Váhu a naprieč pohorím, predpokladaným trhovým uzlom a dávnej ťažbe železnej rudy zodpovedá viacero opevnených lokalít z 9.–13. storočia (Pobedim, Ducové, Nitrianska Blatnica, Hrádok, Bojná I–IV, Hubina-Hradište), dve cirkevné stavby z 9. storočia (Ducové, Nitrianska Blatnica) a významný mobiliár svedčiaci o kresťanských misiách v pred-cyrilometodskom období (Bojná I).

b. Najmä na považskej strane Inoveckého pohoria písomné pramene o osídlení pochádzajú až zo 14. storočia. Archeologické doklady a aj pomerne hustá sieť stredovekých fár svedčia o osídlení v katastroch väčšiny dnešných obcí už od včasného stredoveku. Medzi zaniknutými osadami je to napríklad úsek dnes už zalesneného pásma na nitrianskej strane Marhátu, v katastroch obcí Radošiná, Nitrianska Blatnica a Vozokany. Konfrontáciou písomných a hmotných prameňov, zistením ťažobných jám, cestných zásekov, plužín a podobne sa dali rozpoznať stopy osídlenia z 9.–13. storočia spojené aj s ťažbou železnej rudy a s jednou z komunikácií na Považie. Zaniknutú sídliskovú enklávu reprezentuje rotunda sv. Juraja. Jej počiatky v predrománskom (veľkomoravskom) období po dávnejšom, systematickom archeologickom výskume autora príspevku zosilnili v poslednom období výsledky reštaurátorského výskumu J. Doricu s objavom predrománskeho okna v nadzákladovom murive stavby.

c. Správnemu sídlu, ktoré sa na vážskom ľavobreží objavuje v Anonymovej kronike pod menom *Bana* môže zodpovedať najskôr hradisko Bojná I, ktorá je síce na ponitrianskej strane Inovca, ale komunikačne je obrátená viac k Považiu. Potvrdenie tohto predpokladu môže priniesť pokračujúci výskum v Bojnej a spresnenie poznatkov o najmladšej fáze hradiska v 10. storočí. Ďalší časový stupeň správneho sídla regiónu v 10./11. až 13. storočí mohlo predstavovať hradisko – hrad v Hrádku, ktorý ešte i v 14. storočí existoval spolu s hradom Tematín pod jedným kastelánom. Hrad Tematín bol vybudovaný okolo polovice 13. storočia ako kráľovský hrad; od roku 1270 s menšími prestávkami boli jeho užívateľmi šľachtické rody (Rošdovci, Čákovci, Kontovci a Ujla-

kiovcí, Thurzovci). S dejinami hradu a jeho panstva súvisia súpisy osád – 1348 (donácia Kontovcom), 1524 (súpis zálohovaného majetku pre Thurzovcov) a 1636 (urbár kráľovského eráru po vymretí Thurzovcov).

d. V súpisoch hradných majetkov možno sledovať zmeny vo veľkosti hradného panstva, jeho zmenšovanie po zálohovaní osád ďalším feudálnym vlastníkom. Najväčší význam pre sledovanie kultúry každodenného života roľníckej pospolitosti má urbár z roku 1636. Obsahuje mená poddaných a ich feudálne povinnosti, medzi ktorými je nielen práca pre panstvo a dodávka produktov, ale napríklad aj údržba brodov a komunikácií. Ide o prameň spresňujúci naše poznatky o komunikačných a vodopisných pomeroch v súvisí s výskumami veľkomoravských komplexov v Dučovom a Nitrianskej Blatnici. V príspevku bol však využitý i ako prameň pre poznanie obživy obyvateľstva a pre demografické analýzy vo vývoji osídlenia osád, ktoré patrili v tom období ešte k panstvu hradu Tematín. Na základe porovnania súčtu obyvateľov v prameni z roku 1598, 1636 a tureckého defteru z roku 1664 sa ukazuje celkový nárast počtu obyvateľov v sledovaných osadách. V istom rozpore s údajmi o ničivých tureckých nájazdoch na Považie v 16. storočí v počte obyvateľov sa tento regresívny jav výraznejšie neodrkadľuje.

e. V texte príspevku je pripojených päť tematických exkurzov. Ich cieľom bolo podať podrobnejšiu referenciu o niektorých vybraných problémoch v príspevku: 1. Geologické a archeologické poznatky o železnej rude na východných svehoch Marhátu. 2. Hrad *Bana* – mýtus a historická realita, odraz ústnej tradície a konfabulácia v kronike takzvaného Anonyma z konca 12. storočia. 3. Výskum malého dreveného hradu Hubina-Hradište, stredoveké toponymá o cestách a trhových miestach v Inoveckom pohorí. 4. Obnovenie rotundy Jurko v lesoch nad Nitrianskou Blatnicou. Stavebná tradícia spojená s Thurzovcami okolo roku 1530. Udalosť má na rozdiel od tradície v doterajšej literatúre celkom odlišné historické pozadie. Kostolík dala obnoviť Magdaléna Székely-Ormosdi, druhá manželka významného magnáta Alexeja Thurza. Magdaléna a ich dcéry sú spodobené na skvelom renesančnom rytierskom náhrobku Alexeja Thurza (+1543) v chráme sv. Jakuba v Levoči. 5. Náčrt demografickej analýzy novovekej populácie pochovanej na Kostolci v Dučovom a jej porovnanie s demografickým obrazom obyvateľstva malej osady v súpise z roku 1598, urbáre 1636 a deftere z roku 1664.

Práca vznikla v rámci projektu č. 0553/10 s názvom "Včasnostredoveké mocenské centrá v strednom Podunajsku" financovaného Agentúrou pre vedu a výskum Slovenskej republiky.

Písomné pramene a literatúra

Acsádi, G. – Nemeskéri, J. 1970: *History of human life span and Mortality*. Budapest 1970.

Bača, R. – Radošínský, J. 2001: *Dejiny obce Moravany nad Váhom*. Piešťany.

Bakay, K. 1967: *Archäologische Studien zur Frage der ungarischen Staatsgründung. Angaben zur Organisierung des fürstlichen Heeres*, Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae 19, 105–173.

- Barta, P. – Bóna, M. – Heußner, K.-U. 2005:** *Príspevok k počiatkom hradu Tematín. Výsledky dendrochronologického a architektonicko historického prieskumu.* In: *Dějiny staveb 2005*, 65–80. Plzeň.
- Bialeková, D. 1978a:** *Hrádok, okres Trenčín.* In: Chropovský, B. ed., *Významné slovanské náleziská na Slovensku*, 84. Bratislava.
- **1978b:** *Výskum a rekonštrukcia fortifikácie na slovanskom hradisku v Pobedime*, Slovenská archeológia 26, 149–178.
- Blaskovics, J. 1993:** *Az újvári ejálet török adóösszeírásai.* Bratislava.
- Bóna, M. 2005:** *Príspevok k počiatkom hradu Tematín.* In: www.evida.cz/desta/05/anutace.rtf (1. 4. 2005).
- **2008:** *Hrad Tematín – stručný sprievodca po zrúcanine hradu.* Bratislava.
- Bucko, V. 1939:** *Reformné hnutie v arcibiskupstve ostrihomskom do r. 1564.* Bratislava.
- CDES : Marsina, R. ed., Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. Tomus I, II.** Bratislavae 1971, 1987.
- Dorica, J. 2010a:** *Reštaurátorské práce na rotunde.* In: *Blatnické noviny 4/6*, december, 4. Nitrianska Blatnica.
- **2010b:** *Rotunda sv. Juraja vo výsledkoch reštaurátorského výskumu.* In: Trst'án, D. ed., *Nitrianska Blatnica 1185–2010. Monografia obce*, 168–179. Nitrianska Blatnica.
- Ethey, Gy. 1936:** *Vágvölgyi krónika.* Komárno.
- Fejér, G. (ed.) 1829–1844:** *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* Budae.
- Fottová, E. – Henning, J. – Ruttkay, M. 2007:** *Archeologický výskum včasnostredovekého hradiska v Majcichove.* In: Pieta, K. – Ruttkay, A. T. – Ruttkay, M. ed., *Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva*, 217–236. Nitra.
- Fraknói, M. A. 1876:** *Mohácsi csatáról szóló egykorú újságlapok a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában*, Magyar könyvszemle 1/1876, No. 1, 1–4.
- Fügedi, E. 1938:** *Nyitra megye betelepülése*, Századok 7–8, 273–319, 489–509.
- **1977:** *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon.* Budapest.
- Gécs, B. 2006:** *Egykori újságlapok a mohácsi csatáról. Nyomdászattörténeti töredékek*, Magyar grafika 2006, No. 5, 106–108.
- Gyórfy Gy. 1987:** *Nyitra vármegye.* In: *Az árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV*, 323–493. Budapest.
- Ižof, J. – Staník, I. – Ištók, P. 1990:** *Štítavský hrad – výskum a prezentácia*, Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV Nitra 26/2, 383–391.
- Klčo, M. – Krupa, V. 2004:** *História Banky.* Brezová pod Bradlom.
- Kohútová, M. 1990:** *Demografický a sídlíštný obraz západného Slovenska.* Bratislava.
- Kouřil, P. 2003:** *Starí Maďari a Morava z pohledu archeologie.* In: Klápště, J. – Plešková, E. – Žemlička, J. ed., *Dějiny ve věku nejistot. Sborník k 70. narozeninám Dušana Třeštíka*, 110–146. Praha.
- Kristó, Gy. 1973:** *Csák Máté tartományúri hatalma.* Budapest.
- **1985:** *Magyarország története 895–1301.* Budapest.
- Kučera, M. 1974:** *Slovensko po páde Velkej Moravy.* Bratislava.
- Lampérth, G. 1923:** *Régi magyar levelesláda.* Budapest.

- Lehotská, D. – Handzová, D. – Horváth, V. – Hrabuššay, Z. – Merglová, N. 1956:** *Archív mesta Bratislavy. Inventár stredovekých listín, listov a iných príbuzných písomností.* Praha.
- Lukačka, J. 2010:** *Nitrianska Blatnica v stredoveku.* In: Trstňan, D. ed., *Nitrianska Blatnica 1185–2010.* Monografia obce, 28–35. Nitrianska Blatnica.
- Lukinich, I. (ed.) 1937:** *A podmanini Podmaniczky-család oklevéltára. I.* Budapest.
- Marek, M. 2009:** *Panstvo Tematín v stredoveku,* *Studia historica Tyrnaviensia VIII,* 31–63.
- Marsina, R. – Kušík, M. 1959:** *Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku. I, II.* Bratislava.
- Mednyánszky, A. 1962:** *Malebná cesta dolu Váhom* (preklad diela z roku 1828). Bratislava.
- Mikszáth, K. 1907:** *Magyarország lovagvárai.* Budapest.
- Mrva, I. 1997:** *Dejiny Modrovej a Modrovky.* In: Karlík, J. – Mrva, I. – Tatík, J., *Modrová, Modrovka. História, kultúra, príroda, súčasnosť.* 13–53. Modrová – Modrovka.
- **2001:** *Hrad a panstvo Tematín.* In: Čičaj, V. ed., *Rozpravy k slovenským dejinám. Zborník príspevkov k nedožitému 75. výročiu narodenia Pavla Horvátha, 186–189.* Bratislava.
- Múcska, V. 2001:** *Kronika anonymného notára kráľa Bela. Gesta Hungarorum.* Budmerice.
- MVS: Monumenta Vaticana Slovaciae. Tomus I. Rationes collectorum pontificiorum in annis 1332–1337** (ed. V. Sedlák). Trnavae – Romae 2008.
- Nešporová, T. 1978:** *Trenčín, okres Trenčín.* In: Chropovský, B. ed., *Významné slovanské náleziská na Slovensku,* 217–223. Bratislava.
- Némethy, L. 1894:** *Series parochiarum et parochorum Archi-Dioecesis Strigoniensis ab antiquissimis temboribus usque annum 1894.* Esztergom.
- **1912:** *A nyitra-bajnai elpusztult várról,* *Archaeologiai Értesítő* 32, 263–265.
- Nyitra vármegye 1903:** *Magyarország vármegyéi és városai. Nyitra vármegye.* Budapest.
- Pastorek, I. 1995:** *Hrad a zámok Hlohovec.* In: Pastorek, I. zost., *Dotyky s minulosťou. História kaplnky na zámku v Hlohovci,* 5–12. Hlohovec.
- Pauler, Gy. 1899:** *A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt. II.* Budapest.
- PDOS: Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia I, 2. časť** (ed. D. Bialeková). Nitra 1989.
- Pieta, K. – Ruttkay, A. 2007:** *Bojná – mocenské a christianizačné centrum Nitrianskeho kniežatstva. Predbežná správa.* In: Pieta, K. – Ruttkay, A. T. – Ruttkay, M., ed., *Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva,* 21–70. Nitra.
- Pieta, K. – Ruttkay, A. T. – Ruttkay, M. (edt.) 2007:** *Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva.* Nitra.
- Plaček, M. – Bóna, M. 2007:** *Encyklopédia slovenských hradov.* Bratislava.
- Ragač, R. 2009–2010:** *Rotunda sv. Juraja v Nitrianskej Blatnici v období ranného novoveku.* In: Dorica, J., *Rotunda sv. Juraja, Nitrianska Blatnica. Reštaurátorský výskum interiéru rotundy sv. Juraja a interiéru pustovne a návrh na ich reštaurovanie.* Žilina.
- Ratkoš, P. 1965:** *Podmanenie Slovenska Maďarmi.* In: Ratkoš, P. red., *O počiatkoch slovenských dejín. Zborník materiálov,* 141–178. Bratislava.
- **1968:** *Pramene k dejinám Veľkej Moravy.* Bratislava.
- Ruttkay, A. 1976:** *Osídlenie Piešťan-Banky v 11.–13. stor.,* *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1975,* 197–202.
- **1982:** *Správa o zisťovanom výskume v Moravoch nad Váhom,* *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1981,* 247–256.

- **1984:** *O počiatkoch pálenia vápna v pohorí Považský Inovec.* In: Studeníková, E. – Zachar, L. zost., Zborník prác Ludmile Kraskovskej k životnému jubileu, 236–256. Bratislava.
- **1992:** *Novoveká fáza cintorína na Kostolci pri Ducovom (problematika mincí toliarového obdobia v hroboch),* Slovenská numizmatika 12, 91–113.
- **2005a:** *A szlovákiai templom körüli temetők régészeti kutatásáról.* In: Ritoók, A. – Simonyi, E. edt., *A középkori templom körüli temetők kutatása,* 31–57. Budapest.
- **2005b:** *Frühmittelalterliche gesellschaftliche Eliten im Gebiet der Slowakei und ihre Sitze.* In: Kouřil, P. ed., *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas,* 225–254. Brno.
- **2007a:** *O možnostiach archeológie pri historicko-demografických analýzach,* Ve službách archeologie 1/2007, 7–38.
- **2007b:** *Významné archeologické lokality z včasného stredoveku v oblasti Považského Inovca.* In: Pieta, K. – Ruttkay, A. T. – Ruttkay, M., edt., *Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva,* 191–201. Nitra.
- Szilágyi, S. 1895:** *A magyar nemzet története. III.* Budapest (elektronický reprint 2009).
- Šmilauer, V. 1932:** *Vodpis starého Slovenska.* Praha – Prešov.
- Tóthová, Š. 1978:** *Výsledky archeologického výskumu na Beckovskom hrade,* Archaeologia historica 3, 393–401.
- VSO 1–3:** *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku. 1, 2, 3.* Bratislava 1977–1978.
- Zolnai, G. 1894:** *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig című munkájában.* Budapest.
- Zsoldos A. 2007a:** *Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király vizsállya az 1260-as években.* Budapest.
- **2007b:** *Počiatky hradu Tematín – alebo akýsi „tematín“?* In: Segeš, V. – Šeďová, V. ed., *Miles Semper Honestus: Zborník štúdií k životnému jubileu Vojtecha Dangla,* 21–26. Bratislava 2007.
- Žbirková, M. 1999:** *Tematínsky hrad a panstvo I,* Balneologický spravodajca 39/1998, 122–131.
- **2001:** *Urbár tematínskeho panstva z roku 1636 II,* Balneologický spravodajca 37/1999–2000, 137–147.

Citované pramene z internetu

www.arcanum.hu

www.hu.wikisource.org/wiki/Lónya

www.evida.cz/desta/05/anotace.rtf

www.arcanum.hu/mol/lpext.dll/fejer

www.nadler.estranky.cz: Pavol Kukučka: Minerály a horniny Západných Karpát. 08 Považský Inovec. Štúdium ping v okolí Zlatého vrchu 2010

Thurzó Elek. *Wikipédia*, súbor: *Thurzolevel.jpg*

MKL 1993: Magyar katolikus lexikon I-XII. Budapest 1993, elektronické vydanie.

Archaeological research in the region of the Považský Inovec mountain range and the estate of Tematín Castle

In this article the author has attempted to clarify the findings about settlement development around the Marhát massif in the Považský ("by the river Váh") Inovec mountain range, based on a comparison of written and material sources (fig. 1, 3).

a. Settlement density in the early Middle Ages, multiple communication routes along the Váh and through mountain ranges, assumed market centres and ancient quarrying of iron ore match several fortified localities from the 9th–13th centuries (Pobedim, Ducové, Nitrianska Blatnica, Hrádok, Bojná I–IV, Hubina-Hradište), two examples of 9th century architecture (Ducové, Nitrianska Blatnica), and significant finds of movable material culture providing testimony of Christian missions in the pre-Cyril and Methodius period (Bojná I).

b. Written sources mentioning settlements on the Váh side of the Inovec mountain range come particularly from the 14th century. However, the archaeological evidence and also the relatively dense network of medieval rectories (fig. 4) imply that the cadastres of most modern-day villages were settled from the early Middle Ages. Former settlements were situated here, for example, also in what is now the wooded belt on the Nitrianska side of Marhát, in the cadastres of the villages of Radošiná, Nitrianska Blatnica and Vozokany. Comparison of the written and material evidence, localisation of quarrying pits, road cuttings, deserted fields, etc., has brought to light traces of settlement from the 9th–13th centuries, also relating to the quarrying of iron ore and with one of the roads running towards the river Váh. The fact that this was formerly the site of a settlement enclave is also implied by St. George's Rotunda. Following the earlier systematic archaeological research by the author of this article, its origins in the pre-Romanesque (Great Moravian) period have recently been confirmed by a restoration survey carried out by J. Dorica, when he discovered a pre-Romanesque window in the ground-level masonry.

c. The administrative centre which is located on the left bank of the Váh, referred to as Bana in the so-called Anonymous chronicles, is probably the hillfort of Bojná I, which, although on the Nitrianska side of Inovec, in communication terms tends more towards the river Váh. This assumption may be confirmed by the continuing research at Bojná, particularly the further clarification of findings concerning the latest phase of the 10th century hillfort. Another phase of the administrative centre in the 10th/11th to 13th centuries could be the hillfort-castle in Hrádek, which together with Tematín Castle, was under a single castellan in the 14th century. Tematín (fig. 2) was built around the middle of the 13th century as a royal castle; from 1270, apart from brief intervals, it was in the possession of noble families (Rožd, Čák, Kont and Ujlaki, and Thurzo). Relating to the history of the castle and its estate are registries of settlements – 1348 (a gift to the Kont family), 1524 (a registry of lien property for the Thurzas) and 1636 (royal urbarium following the demise of the Thurzas – fig. 6).

d. In the registries of the properties of Tematín Castle we can see changes in the size of its estate, as it gets smaller as some villages are pledged to another feudal possessor. The register that is of the greatest importance for following the culture of everyday life of the peasant communities is the urbarium from 1636. It contains the names of vassals and their duties, not only their work for the estate and the products they had to supply, but

also, for example, the upkeep of fords and roads. This is a source which supplements our knowledge of the roads and watercourses in the region in relation to the study of the Great Moravian settlement complexes in Ducové and Nitrianska Blatnica. The urbarium can also be used to learn more about the livelihoods of the populace and the demographic analysis of the development of the settlements which belonged at that time to the Tematín Castle estate. Comparison of the censuses of inhabitants in documents from 1598 and 1636 and in the registry of the Turkish tributary parish (so-called *defter*) from 1664 shows an overall rise in the number of inhabitants in these settlements (graph 1). This certainly conflicts with information about destructive Turkish invasions into the Vah region in the 16th century; this aspect is definitely not reflected in the number of inhabitants.

e. The article includes five more detailed explorations of selected problems outlined in the text: 1. Geological and archaeological findings regarding iron ore on the eastern slopes of Marhát. 2. *Bana* Castle – myth and historical reality, a reflection of the oral tradition and confabulation in the so-called Anonymous chronicles from the end of the 12th century. 3. Survey of the small wooden castle of Hubina-Hradište, medieval toponym on the roads and market places in the Inovec mountain range. 4. The restoration of St. George's Rotunda above Nitrianska Blatnica. In contrast to the existing literature the building tradition associated with the Thurzas in around 1530 has a different historical background. The church was restored by Magdalene Székely-Ormosdi, the second wife of the magnate Alexej Thurzo – Magdalene and her two daughters are depicted on Alexej's wonderful Renaissance knightly tombstone (+1543) in St. James Church in Levoča (fig. 5). 5. Outline of the demographic analysis of the modern population buried at Ducové-Kostolec and comparison of this analysis with the demographic picture of the populace of the small settlement from the registry dating from 1598, the 1636 urbarium, and the *defter* from 1664.

Epizody z vládní praxe Přemysla Otakara II. O revindikacích, hradech a nucené směně

Episodes from the Governmental Practice
of Přemysl Otakar II
On Revindications, Castles and Forced Changes

JOSEF ŽEMLIČKA

The study returns to the relationship of Bohemian King Přemysl Otakar II (1253–1278) with the aristocracy. It is well known how this discordant relationship influenced the king's tragic end in the battle with Rudolph of Habsburg on the Marchfeld (1278). Less is known of the causes which mutually estranged the king and part of the home aristocracy. The article focuses on the king's territorial policy and on the areas of friction which emerged thanks to his extensive founding and other activities.

Přemyslids – 13th century – King Přemysl Otakar II – aristocracy – Castles

Hodně bylo napsáno o konfliktním vztahu Přemysla Otakara II. k elitě domácí šlechty, ne zcela přesně označované jako panstvo. Počínaje Františkem Palackým, stalo se Moravské pole takřka jeho symbolem, třebaže příčin, které tam „zlatého“ krále dovedly, bylo více. Fatálně se protnuly již o dva roky dříve, takže v srpnu 1278 se odehrálo poslední dějství královny tragédie. Dodnes neutichají polemiky o tom, kdo byl na vině. Větví se do několika proudů. Některé hledají odpověď i v nové poloze královské moci, v níž se ocitla během transformačních převratů, měnících nejen tradiční skladbu českomoravské společnosti, ale i způsob vlády.¹

¹ Knižní a časopisecké tituly věnované Přemyslovi jdou dnes do stovek, kromě českého se na nich tradičně podílí i rakouské a německé dějepiscectví. Výběrově z novějších portrétů a biografii: František GRAUS, *Přemysl Otakar II. – sein Ruhm und sein Nachleben. Ein Beitrag zur Geschichte politischer Propaganda und Chronistik*, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 79, 1971, s. 57–110; Jörg K. HOENSCH, *Přemysl Otakar II. von Böhmen. Der goldene König*, Graz – Wien – Köln 1989; Jiří KUTHAN, *Přemysl Ottokar II. König, Bauherr und Mäzen. Höfische Kunst im 13. Jahrhundert*, Wien – Köln – Weimar 1996. Od „otakarovských“ témat zároveň nemůže odhlédnout bádání o Rudolfovi Habsburském, nejnověji Karl-Friedrich KRIEGER, *Rudolf I. von Habsburg*, Darmstadt 2003. O vlivu společenských převratů na královu pozici a na řešení, které volil Přemysl Otakar, srovnej Josef ŽEMLIČKA, *Rozmach a vrchol přemyslovské moci*,

K novým poznatkům se nedá dospět bez analýz, pokusů, sond, dílčích bilancí. Nevylámáje téma „Přemysl a šlechta“. Nehledíme na něj příliš optikou králova konce? Jakoby se k Moravskému poli již předem vše osudově sbíhalo? A jakou váhu dávat soudobým hlasům, které v králových zákrocích proti panstvu hledaly zdroj jeho svizelí? Možná bude vhodné začít právě odtud ...

Vstupujeme tím do polemik o revindikacích. Shodně tak na Přemysla žaluje více sepsání od začátku 14. do 16. století, co do věrohodnosti sice nevyrovnaných, přesto neopomenutelných s výčty „nespravedlností“. Prvním je Dalimil notoricky známým nářkem, jak se Přemysl zpronevřil „svým“, podporoval Němce a činil násilí a krutosti pánům. Nejenže vypudil „vybraného rytíře“ Závíše, ale „s úस्कého hradiště“ sehnal Vítkovce, Čěčovi odňal Budějovice, Poděbrady Vilémovi, Kladsko Zvířetickým a Louny Žerotínům, nemluvě o hrdelních trestech. O další položky rozšířil majetkové „násilí“ generačně mladší Neplach, (Ústí /Sezimovo/, Jindřichův Hradec, Budějovice, Tachov, Kadaň, Louny, Kostelec, Velešín, Frýdlant, Grabštejn, Kladsko, Čáslav, Poděbrady, Hluboká). O konfiskacích měst a hradů českým pánům, ač s náhradami (*města, hrady poče jim otjímati a jiná zboží místo toho jim dávati*), hovoří skladba „Král Přemysl a Závíše“ z 15. století. Výčet doplňuje zápis na přídeštní pamětní knihy města Tábora z roku 1510 o králově střetu s Vítkovci kvůli „městu Hradiště“.²

Trvalému zájmu se těší otázka Přemyslových záborů v oblasti Ústí nad Lužnicí (přídavek Sezimovo je novodobý) a pozdějšího Tábora. Napětí tam sílilo delší čas a patrně vrcholilo po událostech z podzimu 1276. Samotné Ústí, asi jedno z prvních nekrálovských měst, se mohlo vykázat přátelskými vazbami k Vítkovcům. Na tamní dominikány (*predicatores de Auzt*) jako na své věřitele vzpomíná v testamentu Vok z Rožmberka (1262), což nepřímo svědčí o jakýchsi zdrojích příjmů, u mendikantů neočekávaných. Jako hrad kastelového typu byl rozpoznán tábořský Kotnov, aniž bychom znali původce a čas vzniku. A kdo byli Konrád a Hněvko bratři „*de Radisch*“, vzpomnutí k roku 1267 snad v roli klientů na dvoře Oldřicha z Hradce? Bádání ale zřejmě přeceňuje obsah králova privilegia z ledna 1272 pro jihlavské měšťany, v němž jim Přemysl prodal stříbrné těžné lány v Ústí a práva na horních dílech, jež by se v budoucnu objevila mezi Jihlavou a Ústím (*qui in Vst sunt inventi et qui adhuc inter Yglaiam et Vst inventi fuerint*). Nešlo by o nic jiného než o uplatnění králova horního regálu, v jehož důsledku měli být Vítkovci či jejich stoupenčí z prostoru Hradiště vypuzeni (ač to náplň regálu nevyžadovala). V jeho předpolí by se pak mělo začít rozvíjet městské sídliště, o němž hovoří některé prameny. Jeho relikty rozpoznala archeologie, byť interpretace není bez otazníků. A nechybějí ani další, neméně podstatné slabiny. Důvěru nebudí geograficky příliš široké vymezení prospektorského území od Jihlavy daleko na západ k Lužnici, třebaže ho literatura s váháním přebírá. Nic-

in: P. Sommer – D. Třeštík – J. Žemlička (edt.), Přemyslovci. Budování českého státu, Praha 2009, s. 332–337, 341–343.

² *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila*, 2. Vydání textu a veškerého textového materiálu. K vydání připravili J. Daňhelka, K. Hádek, B. Havránek, N. Kvítková, Praha 1988 (dále „DALIMIL“), kap. 86, s. 404; *Neplacha, opata Opatovského, krátká Kronika římská a česká*, in: *Fontes rerum Bohemicarum III*. Ed. J. Emler, Praha 1882 (dále „NEPLACH“), s. 476; *Král Přemysl Otakar a Závíše*, tamtéž, s. 241, tábořský zápis otiskl Josef V. ŠIMÁK, *Přemysl II. a panstvo české*, Český časopis historický 30, 1924, s. 19. Hodně energie k vyvrácení Přemyslova negativního obrazu a pomluv vůči němu jak zvláště ze strany Otachera Štýrského (zve ho ještě postaru Ottokar Hornek), tak domácího Dalimila vydal již František PALACKÝ, *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě dle původních pramenův, II.1. Od roku 1253 až do roku 1403*, 2. vyd. Praha 1877, s. 169–181.

méně o tom, že oblast v severním záhybu Lužnice se ocitla v Přemyslově zájmu, se vcelku asi nedá pochybovat, navíc s vědomím nedaleké Bechyně, nabyté králem v roce 1268.³

Údajům z Dalimila, Neplacha i tábořské knihy se věnoval Josef V. Šimák. Zjistil přesuny a zkomoleniny (u Neplacha hrátky s Velešínem, Veliší aj.). Královny zábory vysvětluje úsilím o důležité body nebo (u pomezích lokalit) zájmem „bezpečnosti státní“. Ptá se, zda některé z hradů nevznikly na královské půdě a nehrozilo, že by „se moc úřední promlčením (ne) proměnila v dědičnou“. Zavádil o citlivý problém, zda Přemysl si jen bral „své“, nebo zasahoval do vlastnictví emancipovaného panstva, v jehož očích by to byla svévole.⁴

Nedílně to míří k otázce, jak se transformovalo státní ústrojí, kam se podělo takřka všeobšáhle knížecí vlastnictví půdy, co se stalo s rolí panovníka. Vždyť jedním dechem tvrdíme, že jeho moc nad rozsáhlými kusy země během „privatizace“ tála, zároveň však ve 13. století dosáhli Přemyslovci vrcholu. Někomu se to zdá být nesrozumitelné. Takové soudy odmítají vnímat posun, který z knížete snímal břemeno zděděné z těžkých počátků státního života, totiž tento „stát“ v těžkých existenčních podmínkách organizovat a jeho vojenským a správním oporám, oněm *primates, comites, proceres, nobiles* či *seniores*, současně skrze svoji autoritu zajišťovat obživu a důstojné postavení formou svěřovaných úřadů. Až když vytrvalé hospodářské sílení neslo viditelné plody, začal se uvolňovat prostor, aby se „beneficiární“ šlechta odpoutávala z knížecí patronace a důsledně se vydala cestou vlastních sidel a majetků. Vznikal nový model. Panovník v něm sice ztrácel dřívější rozsáhlou dispozici nad půdním bohatstvím, avšak současně se mu ulevilo. Zbavil se do velké míry již formální „povinnosti“ vše důležité zajišťovat skrze úřední aparát, který si stejně paraziticky žil vlastním životem. Souběžně si budoval své nové opory a pilíře (hrady, města, „svá“ území) včetně rytmického a výkonnějšího financování. Valná část půdního fondu vcházela do rukou avansující (to již „pozemkové“) nobility a v druhém sledu církve. Obě tyto skupiny přitom přebíraly „ekonomickou“ odpovědnost samy za sebe. Optikou svého zúženého vidění se ovšem král nerad vzdával starých pozic, a byl to právě Přemysl, který se tomu aktivně bránil. Směrodatné zůstává sledování hlavních trendů. Měly natolik dlouhodobý ráz, že je nelze uchopit ve výsečích jednoho staletí či padesátiletí. Výbojů, ale i slepých uliček asi bylo více, než naše poznávací schopnosti dovolují zachytit.⁵

³ *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae*. Edd. G. Friedrich, Z. Kristen, J. Šebánek, S. Dušková, V. Vašků, J. Bistrický, Z. Sviták, H. Krmíčková, J. Krejčíková, J. Nechutová, I ss., Prague 1904 ss. (dále CDB), V.1, s. 497, č. 335; V.2, s. 51, 278, č. 505, 650. O Kotnovu Tomáš DURDÍK, *Hrady kastelového typu 13. století ve střední Evropě*, Praha 1998, s. 88–102. Spletité bádání o historii tábořské a ústecké oblasti předložili Miloš DRDA – Rudolf TECL, *K předhusitskému osídlení Tábora*, Československý časopis historický 26, 1978, s. 740–764 (s bibliografií), koncentrovaně František ŠMAHEL a kol., *Dějiny Tábora, I.1. Do roku 1421*, České Budějovice 1988, s. 97–101. Aktuální stav poznání Vratislav VANÍČEK, „Právo na hrad“ a hradní regál – hodnocení souvislosti revindikačních sporů ve 13. století v českých a alpských zemích, in: M. Antoniewicz (red.), *Zamki i przetrzeń społeczna w Europie Środkowej i Wschodniej*, Warszawa 2002, s. 41–43.

⁴ J. V. ŠIMÁK, *Přemysl II.*, s. 32, ve shodě Václav NOVOTNÝ, *České dějiny, I.4. Rozmach české moci za Přemysla Otakara II.* (1253–1271), Praha 1937, s. 413–422.

⁵ Nemá smysl opakovat vícekrát popsané, srovnej Josef ŽEMLIČKA, *Počátky Čech královských 1198–1253. Proměna státu a společnosti*, Praha 2002, s. 547–580, nejnověji TÝŽ, *O „svobodné soukromosti“ pozemkového vlastnictví (K rozsahu a kvalitě velmožské držby v přemyslovských Čechách)*, Český časopis historický 107, 2009, s. 269–308.

Vraťme se však nazpět. I když vládcův přímý dohled nad rozsáhlými kusy země a jejími „výnosy“ (daně, služby, dávky) začal pod tlakem modernizačních pohybů, jejichž součástí byla i „majetková revoluce“, roztávat, zůstávaly mu v rukách ne nepodstatné instrumenty. Patřilo k nim královo právo výměny svých majetků za jiné (dosud sledováno hlavně pro církevní položky v areálech vznikajících měst), dále souhlas k některým šlechtickým převodům či nárok k majetkům konfiskovaným nebo „spadlým“ na krále odumrtí.⁶

Všechny tyto nástroje si Přemysl osvojil a dokázal s nimi obratně zacházet. Avšak proces, v němž se majetky v regionech zabydlené šlechty osamostatňovaly a různými způsoby ukrajovaly z půdy, lesů, hor a „práv“ zeměpána, se nezastavil. Stále omezené prameny ho nedovolují postihnout v plně šíři, nejzřetelněji v osudech starých administrativních *civitates*. Leckde si tam král uchoval pozice zakládáním „svých“ městských obcí (Litoměřice, Žatec, Chrudim, Kouřim, Hradec Králové aj., podobně na Moravě), jinde nastupují „soukromé“ autority. Tak pojizerskou (Mladou) Boleslav ovládli Markvartici, nabyví váhy i v krajově spřízněném Děčínsku, král rezignoval na Bílinu (Ojír z Friedberka) a rychle slábl význam Práchně i Netolic. V Žitavě a na Čáslavsku se prosadili Ronovci, v Čáslavsku se nadto uchytili z Litoměřicka příšlí Blahovci. Byla to špička masového jevu, v němž se zeměpanské statky a „práva“ přelévaly do rukou nových držitelů, majitelů, vlastníků. Dálo se tak různě, od panovníkových darů, výsluh po „privatizaci“ benefičiárních statků a důchodů či tiché přivlastňování kolonizačních přírůstků. Zdaleka to nemuselo probíhat konfrontačně s královskou mocí. Iniciativy a náklonnosti k „darům“ se mohli chapat sami Přemyslovci, vždyť „státní“ potřeba vyžadovala zajišťovat liduprázdná pohraniční území před tlaky zvenčí. Objektivní zájmy *regni*, stále uvnitř i navenek zastupovaného králem, splývaly s představami šlechty o „zemi“, která je objektem i její péče.⁷

Výsledek byl stejný. Ubývalo králi náležitých půdních majetků, příjmů a „práv“. Aby se centrální moc ubránila dalším ztrátám, aby si uchovala manévrovací prostor k fundacním podnikům všeho druhu, nejprve snad bezděčně, avšak za Přemysla Otakara II. vědomě ji to utulo k ohraničování jak svého půdního rezervoáru, tak obecně zeměpanských nároků. Brzy však nastaly problémy, v transformačním kadlubu se totiž ocitla celá majetková sféra. Vlastnické kontury neprobíhaly vždy zřetelně a meziprostor zůstával široký. Čím byl plný majetek, co ho definovalo, jak se reálně měl ve vztahu k zápujčkám, výsluhám, manstvím, zástavám či jiným „ne-plným“ formám vlastnění, to jsou otázky dnes skutečně aktuální.⁸

Kromě budování nových měst, hradů či klášterů zahájil Přemysl frontální protiútok na cíle, kde se domníval, že jen obnovuje zeměpánova práva tam, kde před pár generacemi byla realitou. Nedálo se to bez obtíží, záští, nedůvěry. Nebylo totiž málo lokalit, objektů

6 O vynucených směnách ve vztahu k městům Josef ŽEMLIČKA, „Právo nucené směny“ při zakládání středověkých měst, Český časopis historický 96, 1998, s. 502–531; TÝŽ, *Zwangstausch als Instrument der königlichen Städtegründungspolitik in Böhmen und Mähren*, in: U. John – J. Matzerath (Hrsg.), *Landesgeschichte als Herausforderung und Programm*. K. Blaschke zum 70. Geburtstag, Stuttgart 1997, s. 157–166.

7 K jednotlivým hradeckým střediskům Josef ŽEMLIČKA, *Přemyslovská hradecká centra a počátky měst v Čechách*, Československý časopis historický 26, 1978, s. 559–586, o kolonizaci s důrazem na úlohu jednotlivých rodů Vratislav VANÍČEK, *Velké dějiny země Koruny české, III. 1250–1310*, Praha – Litomyšl 2002, s. 231–256.

8 I to maně vyplývá z nedávné studie o vývoji moravskotřebovské oblasti, srovnej Pavel BOLINA – Jana NĚMCOVÁ – Pavel ŠLÉZAR, *K počátkům hradů na Moravskotřebovsku*, *Castellologica Bohemica* 11, 2008, s. 53–88, šíře k těmto otázkám J. ŽEMLIČKA, *O „svobodně soukromosti“*, s. 269–308.

a postů, které panovník svěřil do správy či zapůjčil k užívání, což adresátovi synové a vnučkové už vnímali jako dědičný majetek. Ozvuky o králových zákrocích se uchovaly (pokud mluvíme jen o českých zemích) v paměti Dalimilových a Neplachových vrstevníků.

V Přemyslově postupu se dá rozpoznat houževnatá snaha panovníka obnovit plošnou kontrolu nad zemí přímým ovládnutím nervních bodů i tam, kde chyběla dlouhodobější tradice (jižní Čechy). Byla to reakce na tlak „velkých“ panských rodů, které přestaly rotovat v kastelánských či jiných funkcích a pevně se usazovaly ve svých regionech, jinými slovy se „teritorizovaly“. Přemysl rozpoutal doslova kolotoč jak vlastní zakladatelské činností, tak vynucených směn, přesunů a záborů. Nejen se šlechtou, též s církví, kde mohl spoléhat na slabší odpor. Asi jedna z největších transakcí se odehrála v roce 1268. V králových rukách se tehdy ocitly majetky na Bechyňsku a Zbraslavsku, což jednak měnilo roli Bechyně, jednak umožnilo vybudování králova loveckého dvorce ve Zbraslavi. Náhrada, jež se dostala druhé straně, tedy biskupství, na první pohled zaostávala. Další vesnice v okolí Zbraslavi poskytl ostrovský klášter, nabývající – patrně s opožděním – směnou s králem majetky na Slánsku (1277). Nicméně v řadě případů, zejména pokud šlo o městská založení, zůstal král Přemysl svým slibům o slušné rekompenzaci dlužen. Ještě Václav II. na smrtelné posteli v této věci otcovy „hříchy“ napravoval.⁹

Kráľův perspektivní cíl byl poměrně čitelný: vybudovat rastr spolehlivých opor (hrady, města, případně kláštery), použitelných jak při řízení vlastního panovníkova jmění, tak ve správně veřejné rovině. Nikdy dříve v tak historicky krátké době nedošlo ke srovnatelné „restrukturaci“ mocensko správní sítě Čech (na Moravě nebyla situace tak zřetelná). Přemyslův zájem se napřel hlavně k pohraničí, kde „velké“ rody začaly na jeho vkus až moc silně zapouštět kořeny. Jejich funkční cirkulace v úřadech se zastavila. Navazovaly kontakty, včetně příbuzenských, s protějšky na opačné straně hranice, aniž by se na krále příliš ohlížely. Běžně tak činili Vítkovci, ale třeba i Čech z Budějovic, spřízněný s Kuenringy. V rámci česko-rakouského soustátí to mohlo působit integračně, na druhé straně se spojování a propojování šlechty na obojí straně hranice nemusela Přemyslovi po čase zdát nejbezpečnější. V jednom a tom samém jevu se mohlo odrážet více přístupů, obav a řešení.¹⁰

Základní sumář Přemyslem odňatých majetků pochází ze stručného Dalimila a obsáhlejšího Neplacha. Veršující kronikář doplnil, že též jiným než pouze vypočteným pánům král „odebral mnoho jiného“. Co oba relátory spojuje, ve snaze zdůraznit královy křivdy zamlčují případné náhrady, na což upozornil Josef V. Šimák. Zároveň upoutá něco jiného. Do pozdního 13. století neslycháme, aby panovník při svém arondizačním úsilí vstupoval do koupí a prodejů, jejichž počty rychle stoupaly. Účastnila se jich církev, šlechta i měšťanstvo, ne však panovník. Knížata a králové darují, podporují, odkazují, směňují, zastavují, ale jen zřídka kupují a prodávají. Neměli to zapotřebí, stále zůstávaly rezervy,

9 CDB V.2, s. 135–137, 551–553, č. 565, 841; *Petra Žitavského Kronika zbraslavská*, in: *Fontes rerum Bohemicarum IV*. Ed. J. Emler, Praha 1884, I.38, s. 48–49, další příklady o Přemyslových pro církev málo výhodných (a často nenaplněvaných) směnách J. ŽEMLIČKA, „Právo nucené směny“, s. 515–516.

10 Králově fundační činnosti se věnoval Jiří KUTHAN, *Přemysl Otakar II. Král železný a zlatý. Král zakladatel a mecenáš*, Vimperk 1993; TÝŽ, *Česká architektura doby posledních Přemyslovců. Města, hrady, kláštery, kostely*, Vimperk 1994; TÝŽ, *Přemysl Otakar II.* (passim); o příbuzenství Vítkovců Vratislav VANÍČEK, *Rodová politika Vítkovců a strukturální proměny jihočeského regionu v soustátí krále Přemysla II. Otakara*, in: M. Bláhová – I. Hlaváček – J. Hrdina – P. Kubín (red.), *Česko-rakouské vztahy ve 13. století. Rakousko (včetně Štýrska, Korutan a Kraňska) v projektu velké říše Přemysla Otakara II.*, Praha 1998, s. 77–93.

stále doznávalo jejich vrchní regální vlastnictví půdy, do něhož spadala i právo nucené směny.¹¹

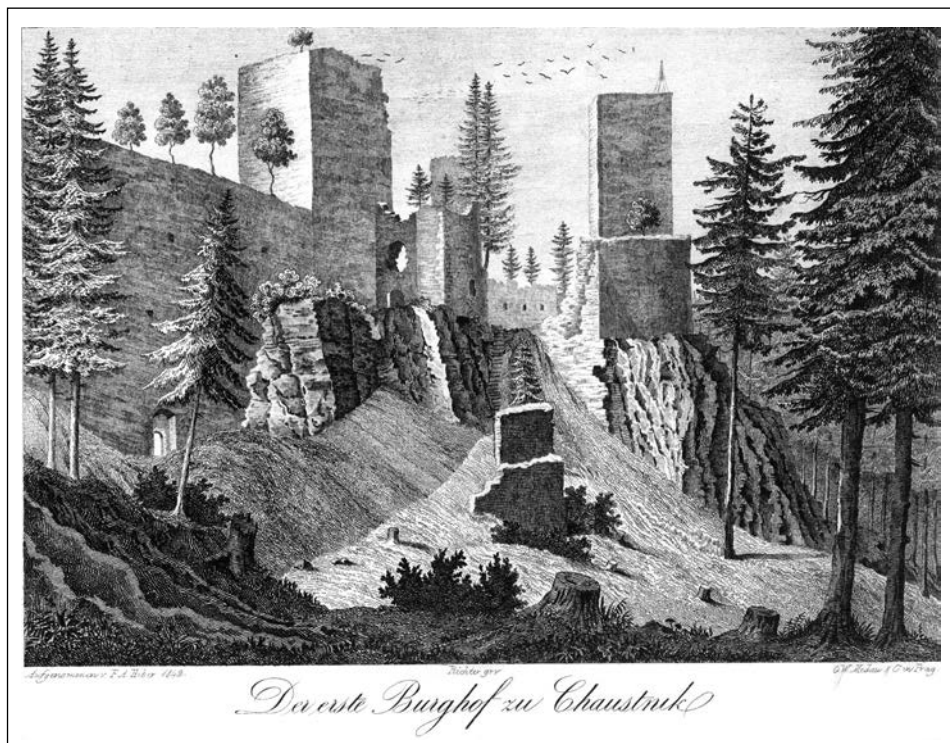
Otázka Přemyslových „revindikací“ otvírá další rozměr královny strategie. Získávání opěrných bodů formou „směny“ se sebou mohlo nést vytěsňování postižených rodů někam jinam. Jako Poděbradských ...

Podle Dalimila odňal král Poděbrady Vilémovi, Neplach vzpomíná Poděbrady ztracené na úkor Beneše z Choustníka. Je to líc a rub jedné mince. O „Poděbradských“, kteří první slezli hradby obléhaného Milána (1158) a za udatný čin získali do znaku žebřík, hovoří Dalimil na jiném místě, přičemž událost mylně klade do časů Vratislava II. Samotné Poděbrady se od začátku 13. století (necháme-li stranou dubia) objevují ve spojení s Hroznatou z Poděbrad (nejde o pány z Kunštátu a Poděbrad, kteří Poděbrady získali až v polovině 14. století), v samotné osadě se dá také očekávat jejich sídlo. Rod se větví. Soudě z pečetního znaku k němu náležel Sezema z Kostomlat (u Nymburka), jenž v roce 1223 věnoval klášteřu ve Vilémově ves Opočnici u Poděbrad. Mezi svědky biskupské konfirmace vystupují právě Hroznata z Poděbrad a Vilém z Kostomlat, jistě dárcovi příbuzní. Syny dotčeného Hroznaty (*Hroznata de Podyebrad*), naposledy vzpomenuť roku 1229 při směně s Opatovicemi, byli Vilém a Beneš. S nimi přišla změna, postižitelná v Dalimilově a Neplachově žalobě. Sám Vilém, pohybující se v Přemyslově okolí, se píše z Poděbrad do roku 1262 (*Wilhelmo de Bovdebra, Wylhelmus de Podiebrad*), Beneš s bratrem se vzpomíná jen roku 1253 (*Wilhelmus et Benes filii Grosnate de Debrad*). Pak nastává pomlka do roku 1282, kdy se do kruhu „přátel“ Jindřicha z Rožmberka hlásí Beneš z Choustníka (*Beneschio de Huznich*), asi syn jednoho z předešlých sourozenců (obr.). Spojujícím tmelem je žebřík (zlatý v modrém poli), který váže Poděbrady s Choustníkem. V prosinci 1268 již Přemysl hostil na (nepochybně „svých“) Poděbradech vzácnou společnost z Korutan. A jelikož nejspíše za něho došlo k zásadní přestavbě v mohutný hrad nového stylu, odehrála se směna asi brzy po poslední zmínce o kontaktu Viléma s Poděbrady. Jak se zdá, neudržela druhá z „poděbradských“ větví ani Kostomlaty a zprávy o ní mizí (následní držitelé patřili k jiným familiím).¹²

Z jakého titulu tak Přemysl učinil, zda Poděbrady (sousedství Libice!!) ani za Hroznatova a Vilémova působení nepřestaly patřit k zeměpánově doméně, nebo král využil svých regálních práv a „nucené směny“, nevíme. Již dlouhé mlčení (1262–1282) o rodu, který nebyl bezvýznamný (Vilém často vystupoval v Přemyslově okolí), a poté sympatie k Vítkovcům dávají tušit, že „směna“ neproběhla v srdečném ovzduší. Zprávy o Poděbradských nápadně umlkají okolo poloviny šedesátých let. Opustili úrodné Polábí, přeřáté zrovna v Poděbradech výnosnou obchodní komunikací z Prahy do Slezska. V Poděbradech se jejich rod alespoň půlstoletí pohyboval a tam asi zanechával jisté majetky.

¹¹ K tomu jen letmo J. ŽEMLIČKA, *O „svobodné“ soukromosti*, s. 303, námět by si zasloužil „středoevropské“ rozvedení.

¹² DALIMIL I, kap. 49, s. 562; z významnějších dat CDB II, s. 241–242, 328, č. 252, 324; V.1, s. 40, 465, 502, 504, č. 6, 312, 336, 337; VI, s. 258, č. 207. Ne vždy přesně ke genealogii Poděbradských a následně Choustnických August SEDLÁČEK, *Hrady, zámky a tvrze království Českého, IV. Vysočina Táborská*, 3. vyd. Praha 1996, s. 78; *Hrady, X. Boleslavsko*, 3. vyd. Praha 1997, s. 351; *Hrady, XII. Čáslavsko*, 3. vyd. Praha 1997, s. 2–3. Těžko lze za daných znalostí a hlavně z bratrského propojení jmen Vilém a Beneš soudit, že po Vilémově smrti připadly Poděbrady králi jako odumřel, jak chce V. NOVOTNÝ, *České dějiny I.4*, s. 417. Dnešní poděbradský hrad s Přemyslem Otakarem II. oprávněně spojuje Tomáš DURDÍK, *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů*, Praha 1999, s. 435–438.

Obr. Hrad Choustník na rytině J. Richtera podle kresby F. A. Hebera z roku 1842.

Fig. Castle Choustník – the engraving J. Richter after a drawing by F. A. Heber in 1842.

Nový domov jim nabídl odlehlé a řídké osídlené Chýnovsko. I proto Poděbradští/Choustničtí stěží nadále patřili k obětavým Přemyslovým stoupencům. Z jejich nového působiště (obr.) k nejbližší vítkovské rezidenci (Jindřichův Hradec) to bylo o něco víc než 20 km a dá se předpokládat brzké navazování styků. Krátce řečeno, jeden vlivný rod byl „přesazen“ do jiného, zaostalejšího prostředí. O jeho úporné fyzické vůli se prosadit svědčí další osudy (to již) Choustnických, když se jejich erb zaskvěl v heraldické výzdobě na hradě Laufu u Norimberka.¹³

Na rozdíl od nich alespoň zůstal ve „svém“ kraji mocný Čěč, jenž podle Dalimila i Neplacha přišel o Budějovice (podle Neplachova textu Přemysl z malicherné příčiny odňal Čěčovi navíc Hlubokou). Avšak situace na soutoku Vltavy s Malší byla komplikovanější. Při zakládání Budějovic zasáhl Přemysl nejen Čěče, jak se zdůrazňuje, ale též Vítkovce, Vyšší Brod a část místní nobility. Když zemřel Vok z Rožmberka (1262), zaměřil se Přemysl hlavně proti silnějším Vítkovcům. Na strategickém souběhu důležitých cest založil v roce 1265 urbanisticky velkoryse pojaté město. Přípravy trvaly delší dobu, náročnou fundaci provázela řada směn a majetkových pohybů. Jen náhodně se dochoval

¹³ O Choustníku, jehož výstavbu měl začít Beneš po r. 1262, T. DURDÍK, *Ilustrovaná encyklopedie*, s. 213–215, ke znaku v Laufu Vladimír RŮŽEK, *Česká znaková galerie na hradě Laufu u Norimberka z roku 1361 (Příspěvek ke skladbě královského dvora Karla IV.)*, Sborník archivních prací 38, 1988, s. 208.

údaj o jedné takové transakci již z května 1264, kdy král se Styrem z Kvítkovic směnil jeho ves Bohdanice (*Bohdanitz*) za svoje Habří a Vesce v budějovickém okolí. Podle všeho Bohdanice ležely v obvodu chystaného města a při jeho budování zanikly. Městotvorné náběhy v budějovickém prostoru, rozvíjené Vokem z Rožmberka, přešly po jeho smrti do královny režeie. Definitivně byl vytlačen i Čěč, poprvé vystupující v záměně svého budějovického predikátu za Velešín v červnu 1266 (*Schetscho de Wilitschin*), aniž by se byl „prázdné“ vazby k Budějovicím trvale zbavil (1268 opět *Checho de Budiwo-gewich* aj.). Dá se jen spekulovat, zda Přemysl Čěčovi v „náhradu“ popustil Velešín, nebo si hrad vystavěl sám velmož. V každém případě se Velešín nemohl polohou rovnat nadějším vkládaným do budějovické kotliny. Přesuny neustaly ani po lokaci města. Když Přemysl začleňoval k Budějovicím trhové Stradonice a další tři místa (1273), nevyporádával se s Rožmberky, ale s Vyším Brodem, jemuž Vok od konce padesátých let (nakonec zbytečně) uvolňoval místo. Král odškodnil vyšebrodské cisterciáky pochybnou náhradou za statky odňaté Svatomírovi, přičemž Rožmberkové, vyšebrodští patroni, dali svůj odstup najevo absencí ve svědečné řadě. Napětí houstlo, a to známe jen náhodný výsek z třecích ploch. Stačí doplnit, že po Přemyslově smrti Svatomírovi dědici králův počin napadli a Václav II. musel podnikat složité kroky, aby sporné strany uspokojil (1292).¹⁴

Málo se ví o Čáslavi, kterou měl v Neplachově pojetí Přemysl odebrat Blehovi. Patřil k rodině, jež zaujímala vlivné pozice na Litoměřicku a v níž nechyběly svazky k rodu Hroznatý Tepelského. Na Čáslavsku se usadila počátkem 13. století pod patronací Děpoliců, kteří jako správci s titulem „knížat“ (vždyť náleželi k panujícímu rodu) drželi východočeské provincie. Blahovci/Blehovci přečkali jejich pád a pozici na Čáslavsku, možná v podobě tamního kastelánství, si udrželi. Snad před polovinou 13. století začali jižně od Čáslavi s budováním hradu Chlum, odkud se začali psát. Okolnosti se změnily po založení královského města (většinou se uvažuje o době okolo roku 1260, vyloučit nelze ani mladší datum) a „z úřadu“ odtištění Blahovci/Blehovci, třebaže si jistá práva v Čáslavi podrželi, přenesli těžiště zájmu definitivně na Chlum. Posléze vystupují jako Slavatové z Chlumu. Soudě z Neplachova výčtu (v Dalimilovi chybí), neuspěli Blehovci v tom, co Markvartici zvládli v Boleslavi, totiž převést hrad s podhradím pod svůj vliv. Poloha Čáslavi, situované jednak na klíčové spojnici na Moravu, jednak ve směru na perspektivní Jihlavsko, byla pro krále strategická.¹⁵

Jiným příkladem může být Kladsko. Podle Dalimila ho král odňal (přesněji jeho správu) Zvířetickým, ač Neplach správněji hovoří o pánech z Lemberka (*Glatz dominis de Lewenberk*), z nichž vzešla zvířetická linie. Ztráta Kladska bývá spojována se jménem Havla z Lemberka, upřímného spojence Václava I. a manžela svaté Zdislavy. Dokument

14 Klíčové doklady CDB V.1, s. 611–612, 706, č. 410, 476; V.2, s. 119, 332–333, č. 553, 693; *Urkundenbuch der Stadt Budweis in Böhmen*, I. (1251–1391). Hrsg. von K. Köpl, Prag 1901, s. 7, č. 12. K okolnostem založení Budějovic Adolf ZYCHA, *Über den Ursprung der Städte in Böhmen und die Städtepolitik der Přemysliden*, Prag 1914, s. 64–66; Jiří KUTHAN, *Gotická architektura v jižních Čechách. Zakladatelské dílo Přemysla Otakara II.*, Praha 1975, s. 158–180 (a na dalších místech); Jaroslav ČECHURA, *Počátky královského města Českých Budějovic*, Jihočeský sborník historický 53, 1984, s. 57–68; k němu s některými výhradami Marcin Rafał PAUK, *Czezowice. Ze studiów nad czeska elitą możnowładczą*, in: E. Doležalová – R. Šimůnek – D. Dvořáčková – A. Pořízka (red.), *Od knížat ke králům*, Praha 2007, s. 388–395.

15 Josef ŽEMLIČKA, *Kastelán Blah a jeho rod (Příběh velmožské rodiny z Litoměřicka)*, Muzejní a vlastivědná práce/Časopis Společnosti přátel starožitností 105, 1997, s. 193–206, pro čáslavské poměry August SEDLÁČEK, *O starém rozdělení Čech na kraje*, Praha 1921, s. 116–118; Josef Vítězslav ŠIMÁK, *České dějiny. I.5. Středověká kolonisace v zemích českých*, Praha 1938, s. 1 223–1 224.

s datem 6. září 1253 (tedy před Václavovou smrtí), v němž vystupuje Havel z Kladska (*Gallus de Cladzco*), je však dubiózní. Pozitivní indicií naopak může být německá forma jména Kladské Bystřice (*Hawelswerd, Habelschwerdt*). Část literatury uvažuje, že Havel se hodlal v Kladsku, vzdáleném jeho rodové doméně, pevněji usadit, kolonizovat je, a o svěřený starý přemyslovský hradský okresek vůbec pečovat. Jako kladský purkrabí se teprve k roku 1262 bezpečně vzpomíná Ctibor řečený Hlava, od roku 1256 vystupující v králově blízkosti. O Havlově angažmá v Kladsku, bráně do Slezska, se asi nedá pochybovat, zda však o úřad přišel již při trůnní změně nebo začátkem šedesátých let, se dá obtížně prokázat. Z králova okruhu nezmizel. Až pro další generaci se uvažuje, a to právě kvůli Kladsku, na zkalení Přemyslova vztahu k Havlovým dědicům.¹⁶

Modifikací, jak král reguloval poměry i v hospodářské rovině a třeba preferováním svých měst tlumil „nekrálovská“ města a jejich panské zřizovatele, se dá prokázat více, byť ne vždy tak zřetelně, jako u Smilova (později Německého, dnes Havlíčkova) Brodu na Českomoravské vrchovině. Již v roce 1257 daroval Smil z Lichtenburka podíly z bohatých stříbrných výtěžků z několika míst, též „v Brodě“ (*in Broda*), klášterům v Sedlci, (Mnichovu) Hradišti a Žďáru. Nejspíše na přelomu padesátých a šedesátých let se zde jistě ze Smilovy vůle ustavila městská obec. Pokud žil Smil, nanejvýš respektovaný muž království, dokázal král přehlížet asi dost zjevné narušování svých regálních práv, okamžitě po jeho smrti (1269) však zakročil. Kupodivu ne ve věci dolování a jeho výnosů, jak by se dalo očekávat, ale Smilovy sirotky zranil na jiném místě. Listinou vydanou hned 4. července 1269 v Brně odňal brodským měšťanům právo skladu (*deposiciones venalium*) a přiřkl ho královské Jihlavě, což krátilo výnosy Brodu jako města a neméně jeho vrchnosti. Ne náhodou chybí v řadě svědků lichtenburské (ronovské) zastoupení. Následovalo utlumení komunikace s pražským dvorem. Až události po horkém podzimu 1276 nutily Přemysla k ústupkům.¹⁷

Z několika modelových příkladů se dá soudit, že Přemysl se vracel ke staré praxi, když se ujímal „svých“ a jen do úřední moci svěřených hradů a majetků (Čáslav, Kladsko), případně využíval možností, jež se mu nabízely jako „prvovlastníkoví“ půdního regálu (Poděbrady, Budějovice, Smilův Brod). Aniž by citlivě dbal na posuny v kvalitě šlechtického jmění, dával přednost formám vládnutí, jak znali jeho dědové. Následovaly kolize s držiteli a správci těchto majetků, výnosů či důchodů, které by jejich uživatelé rádi stáhli do svých rukou. A co bylo pro další osudy Přemyslova vládnutí hrozivé, král svými „zábory“ a „úpravami“ poškozoval mocné panské rody.

Jeden z klíčových vztahů Přemysla ke šlechtě se točil okolo hradů, symbolů moci a územní autority. Výrazně to sděluje sám „revindikační“ soupis Dalimila a Neplacha,

16 CDB IV.1, s. 484, č. 289⁺; V.1, s. 136, 464–465, 512, 534, č. 71, 311–312, 343, 359; srovnej V. NOVOTNÝ, *České dějiny I.4*, s. 292, 303, 330, 362, 416; J. V. ŠIMÁK, *České dějiny I.5*, s. 921–923; Kazimierz BARTKIEWICZ, *Dzieje Ziemi Kłodzkiej w wiekach średnich*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1977, s. 68–69, k postojům Havla z Lemberka a jeho rodu ke Kladsku například Zdeněk KALISTA, *Blahoslavená Zdislava. Listy z dějin české gotiky*, 2. vyd. Praha 1991, s. 145, 301–305, stručně i V. VANÍČEK, „Právo na hrad“, s. 40.

17 CDB V.1, s. 222–223, č. 138; V.2, s. 180–181, č. 590; k formování institucionálního města Jiří KEJŘ, *Vznik městského zřízení v českých zemích*, Praha 1998, s. 237–240.

v němž hrady dominují, podobně jako otázky hradní politiky, které Přemysl řešil v jižních úsecích své „říše“.¹⁸

Až skloněk vlády Přemysla Otakara I. vnáší praktickou znalost kamenných hradů západního typu, až v další fázi se české země, ne bez vztahu k šíření rytířské kultury, seznamovaly s hrady spojenými již se šlechtou. Zda se při tom uplatňoval panovníkův „hradní“ regál, který by byl odvozen z jeho univerzálního půdního regálu, není známo, navíc s otázkou pro současníky, v jakém momentě panské sídlo přestávalo být kurií a stávalo se „hradem“. Jistým zůstává, že výstavba „soukromých“ hradů souvisela s budováním šlechtických majetků a zpevňováním pozemkově vrchnostenských práv. V zápalu diskusí se často zapomíná, že teprve ve chvíli, kdy soukromé domény začaly „vynášet“ a k hradním stavenišťům se mohla napřít energie dostatečného zázemí, mohla touha po hradech vykazat úspěch. I proto se předpoklady k ujímání šlechtických hradů rodily v českých zemích relativně pozdě, masověji od sklonku první poloviny 13. století.¹⁹

Nezdá se, že by královská moc aktivně bránila výstavbě šlechtických hradů tam, kde se upevňovalo vlastnictví panských rodů. Polemiky budí jiná otázka, totiž zda některé z velkých šlechtických hradů nevznikaly jako hrady královské a teprve druhotně by získaly alodní charakter, třeba cestou zástavy, manství či skrytého zcizení. Na jejich původní účel by měl poukazovat rozsah a celková typologie (Rýzmburk, Jindřichův Hradec, Lichnice, případně další). Pravda leží asi uprostřed a bez klíčového ujasnění, jakého druhu a jakých forem mohlo být středověké vlastnictví, třeba i hradů, se těžko dočkáme objektivního a nezátíženého pohledu.²⁰

Na jedné straně se dá stěží tvrdit, že by královské hrady byly rozsahem a uspořádáním vždy natolik jedinečné, aby je šlechtický stavitel nemohl s větším či menším zdarem kopírovat. Zároveň se nedá vyloučit, že hradní stavba zahájená z králova pověření znenáhla nepřešla za vhodných okolností do soukromých rukou. Oba subjekty se mohly, z úhlu svého pohledu, považovat za oprávněné „vlastníky“. Prameny mlčí. Pokud bychom striktně vycházeli z mluvy predikátů, museli bychom i purkrabí některých královských hradů považovat za jejich majitele. Často vystupují bez určující „správcovské“ charakteristiky

18 V rozbrázděné alpské krajině s hrávaly hradní fortifikace větší roli než v českých zemích nebo v rakouském Podunají. O jejich budování usiloval zeměpán a kromě pevnostní funkce plnily administrativní úkoly. Spravovaly je ministeriálské rody. Ve zmatcích za posledního Babenberka a po jeho smrti se osamostatňovaly a k držným hradům se začínaly hlásit jako ke svému majetku (jaká podoba s Čechami!). Spíše k obecným otázkám Herwig EBNER, *Die Burgenpolitik und ihre Bedeutung für die Geschichte des Mittelalters*, Carinthia I 164, 1974, s. 33–51. Na pozadí vývoje šlechty v Kraňsku a Dolním Štýrsku se „hradním“ otázkám důkladně věnoval Dušan KOS, *In Burg und Stadt. Spätmittelalterlicher Adel in Krain und Untersteiermark*, Wien – München 2006, který v držení hradů spatřuje hlavní nástroj k územnímu ovládnutí, komplikovanému ovšem formami držby.

19 Na vazbu hospodářských možností s vůlí vybudovat hrad již dříve správně poukázal zejména Miroslav PLAČEK, *Hrady na Oslavě a ekonomické podmínky jejich vzniku a existence*, *Archeologia historica* 10, 1985, s. 261–271 (a jinde). Trvání „hradního regálu“ před 13. stoletím odmítl Marcin Rafal PAUK, *Funkcjonowanie regale fortyfikacyjnego w Europie Środkowej w średniowieczu*, *Kwartalnik historii kultury materialnej* LI/1, 2003, s. 3–16.

20 Známostou diskusí zahájenou „nad Rýzmburkem“ není třeba rozebírat, sumarizaci představili Tomáš DURDÍK – Jan KLÁPŠTĚ, *Dva pohledy na počátky hradu Riesenburku*, *Archeologické rozhledy* 44, 1992, s. 266–276, dále Jan KLÁPŠTĚ, *Poznámky o sociálních souvislostech počátků šlechtických hradů v českých zemích*, *Archeologické rozhledy* 55, 2003, s. 786–800; Tomáš DURDÍK, *K počátkům šlechtických hradů v Čechách*, *Archeologické rozhledy* 56, 2004, s. 169–175; Vladislav RAZÍM, *Nad počátky hradů české šlechty*, *Archeologické rozhledy* 56, 2004, s. 176–214, dílčí reakce i na jiných místech.

burchgravius, castellanus, jako třeba na Zvíkově (namátkou 1250 *Conrado de Klinghenberc*, 1260 *Burchardus de Klingenberch* aj.), Přimdě (1233 *Nostup de Frinberc*, 1260 *Rathymirus de Phrimberch*, 1268 *Wilhelmus de Frimberch*), Lokti (1256 *Vlricus pincerna de Cubito*) nebo ve Znojmě (1253 *Bosko de Znoym*). Sám Přemysl si to možná časem uvědomil. Od sklonku šedesátých let „neadresná“ titulatura v jeho listinách slábne a královští purkrabí mívají své jasné označení. Jako v privilegii pro klášter sv. Františka v Praze z května 1269, kde jsou řádně vypsaní Jaroš purkrabí v Chebu, Vilém purkrabí na Přimdě, Oldřich purkrabí ve Znojmě, Albert kastelán na Křivoklátě, jen Lutolf spravující Königstein se zve „postaru“ (*Lutolfus de Lapide*). Bližšímu poznání o dynamice tohoto procesu brání fakt, že počty svědků v Přemyslových listinách se tenčí až mizí.²¹

Zvíkov, Přimda, Loket či Znojmo dlouhodobě a bezpečně patřily do soustavy královských hradů. Omyl je vyloučen i proto, že jindy se titíž lidé jako purkrabí skutečně označují (1253 *Boscho burchgravius Znoymensis*, 1269 *Wylhelmus purcgravius de Phrimberch*, aj.). Co však s případy, kdy jistota chybí a bádání se pohybuje na hraně pochyb, zda byl hrad vystavěn jako v zásadě královský a následně podlehl „zcizení“, nebo od počátku vznikl jako soukromá a na králi nezávislá iniciativa? Tudíž varianty, stojící na prahu diskusí o vztahu Boreše z Rýzmburka k (jeho?) Rýzmburku.²²

Klasický rébus tvoří Žitava s rozpornými pohledy na své začátky. Gordický uzel se pokusil rozetnout Miloslav Sovadina poukazem na nedlouhé, leč asi intenzivní budyšínské kastelánství jednoho z prvních známých Ronovců (1232–1237). S královým příspěvkem jim to mělo otevřít cestu do Žitavska, které získali do „přímého nedílového vlastnictví“. Dokladem má být predikát *de Sitavia*, jen jednou přerušený ne zrovna důvěryhodným označením *purkrabie z Žitavy* (1248, český opis ze 16. století). Nikoliv tedy „královská“ Žitava spravovaná a zcizená ronovskými správci, nýbrž od začátku ronovský podnik. Potud se zdá být vše v pořádku, avšak čím vysvětlit vytěsnění Ronovců ze Žitavska a jeho převod (Sovadina hovoří o záboru) do králových rukou mezi léty 1263 a 1268? Těžko formou prodeje a koupě, což král opomíjel. Nic se neví ani o směně či náhradě. V sepsání královských, potažmo „státních“ majetků, jež měly být Václavem II. odstoupeny Otovi V. Braniborskému (v srpnu 1283 to král Rudolf pozastavil), totiž vystupují město Žitava a hrad Ronov (*civitatem Sitauie et castrum Ronowe*). Ostatek napoví mladší zpráva. Když mladý Jan Lucemburský ještě před vstupem do Čech daroval Žitavu a Ronov Jindřichovi z Lipé, učinil tak s dovětkem, že jak známo, patřily jeho předkům (*que antiquitus progenitorum suorum fuisse noscuntur*). Z jakého titulu se „zlatý“ král Žitavska ujal, se asi bezpečně nedozvíme, jistě se však opíral o nějaký nárok. Snad je na místě podoba s Čáslaví, Kladskem, Poděbrady. Jistě, zeměpán mohl přepustit citlivé úseky při severní hranici agilnímu rodu, mohl ho vybízet (tak jako jinde) k jejich kultivaci, což byl nejlepší prostředek k pevnější územní integraci, mohl mu nabídnout výhody. Na druhé straně nezapomí-

21 Třeba zdůraznit, že jde o ilustrační ukázky, ne o systémový výklad, srovnej CDB III.1, s. 29–32, č. 30–32; IV.1, s. 357, 582, č. 195, 462; V.1, s. 178, 359, č. 103, 231; V.2, s. 150, 174, č. 571, 586.

22 CDB IV.1, s. 476, č. 283; V.2, s. 162, č. 579. Nad Borešovou ojedinelou „kastelánskou“ titulaturou z r. 1264 (CDB V.1, s. 600, č. 403) se přirozeně zamýšlí Tomáš VELÍMSKÝ, *Hrabišici. Páni z Rýzmburka*, Praha 2002, s. 75–76, s tím, že není důvodu nepovažovat Boreše za „suverénního držitele hradů“. Konečný nebude patrně ani návrh řešení V. RAZÍMA, *Nad počátky*, s. 186–189, který zdůrazňuje vliv velehradských cisterciáků při zhotovení příslušné listiny.

nal, že se tak stalo z jeho vůle a daru, o nějž se mohl zpětně hlásit. Opět relikt půdního regálu, který se dere na povrch.²³

Opatřením v Žitavsku se Přemysl jistě dotkl Ronovců. Jejich uražený odstup se dá vyčíst i z pramenů. Vedle Dalimila a Neplacha pak nechybějí ani další náznaky, jak se král ujímal svých „práv“. I tak lze vyhodnotit začátky hradu Šarfenštejna (znám i jako Ostrý) u Benešova nad Ploučnicí, jehož vznik usnadnilo správcovství Markvarticů na Děčíně. V Přemyslově confirmaci vyšehradských privilegií, jež se hlásí k březnu 1268 a jako celek patří k dubiálním, vystupuje Markvart ze Šarfenštejna, jistě z markvartického rozrodu (uzavírá skupinu markvartických svědků), avšak již k roku 1283 se hrad řadí k zastávám, jež měly být postoupeny Otovi V. Braniborskému (*castrum Scharfstein*). Co se mezitím stalo, se dá jen tušit. Mínění literatury se zásadně nerozchází. August Sedláček zdůraznil, že hrad byl založen „na království“ (tj. v královském hvozdu), podle Šimáka zabral Přemysl jak děčínské, tak šarfenštejnské zboží. Až za Václava II. se Šarfenštejn vrátil do rukou Michaloviců (1283).²⁴

Hlubší sondy by odhalily podobných situací více. Abychom nezůstávali jen v Čechách, přesuňme se k hradu Brumovu jižně od Valašských Klobouk, jehož existence se nápadně vepsala do organizace a správy lúcké provincie, zprvu území „nikoho“ na styku Moravy a uherského státu.²⁵

Od poloviny 13. století hrad vystupuje v predikátu Smila, syna Gerharda ze Zbraslavi náležitěho k pánům ze Zbraslavi a Obřan (rozrod Kunštátských). Obvykle v jednoduchém „Smil z Brumova“ (1261 *Zmilo de Brumowe*, 1273 *Zmilone de Brumow* aj.), co je však pozoruhodné, méně často a to většinou v podezřelých listinách jako „Smil purkrabí brumovský/z Brumova“. Poprvé roku 1255 (*Zmilo purchgravius Brumoensis*), čímž brumovské dějiny v literatuře často začínají (dále 1256 *Smylo purgravius de Brumowe*, 1263 *Zmilo, castellanus Brunouiensis*), jindy se hlásí jako Smil ze Střilek podle hradu východně od Bučovic (1258 *Smil de Strelek*, 1268 *Zmilo de Srilz*, 1273 *Zmilone de Strelík*, ale hned následujícího dne *Zmilone de Brumow* aj.). Nevšední intitulace *Zmilo de Strielcz, castellanus perpetuus Brunowiensis*, v níž ohlašuje založení kláštera ve Vizovicích, se hlásí k srpnu 1261, ve skutečnosti jde o falzum druhé poloviny 14. století. Sám hrad, považovaný obvykle za královský, je v současnosti archeologicky datován před polovinu 13. století (již za Vladislava Jindřicha?). Padá tím dříve často tradovaný vztah k biskupovi Brunovi ze Schauenburka. Jak se zdá, ani u Brumova nemusela vést dělič „vlastnická“ přímka jednoznačně, takže literatura má Smila, nositele i dalších hodností, opatr-

23 K r. 1283 *Archivum Coronae regni Bohemiae*, I.1, (1086–1305). Ed. V. Hrubý, Pragae 1935 (dále „ACRB“), s. 35–39, č. 23; k r. 1310 *Regesta diplomatica nec non epistolaria*, II, 1253–1310. Ed. J. Emler, Pragae 1882 (dále „RBM“), s. 965, č. 2 221. Srovnej Miloslav SOVADINA, *Ronovci a Žitava ve 13. a v 1. čtvrtině 14. století*, *Bezděz* 6, 1997, s. 7–18, kde prakticky veškerá dokumentace. S jeho pojetím ronovské alodiální držby souhlasně Jan URBAN, *Lichtenburkové. Vzestupy a pády jednoho panského rodu*, Praha 2003, s. 23–45. K Žitavě nejnověji Gunter OETTEL, *Die Entstehung der Stadt Zittau und ihr besonderes Verhältnis zu Böhmen*, in: L.-A. Danneberg – M. Herrmann – A. Klaffenböck (Hrsg.), *Böhmen – Oberlausitz – Tschechien. Aspekte einer Nachbarschaft*, Görlitz – Zittau 2006, s. 47–54.

24 CDB V.2, s. 114, č. 550⁺⁺ (seu⁺); ACRB I.1, s. 36, 39–40, č. 23, 24. Srovnej A. SEDLÁČEK, *Hrady, XIV. Litoměřicko a Žatecko*, Praha 1923, s. 276; J. V. ŠIMÁK, *České dějiny I.5*, s. 691; T. DURDÍK, *Ilustrovaná encyklopedie*, s. 412.

25 Oblasti věnoval pozornost a také o Brumovu v dané souvislosti pojednal Jiří MITÁČEK, „*Campus Lucsko*“ – *proměny jedné otázky*, in: L. Galuška – P. Kouřil – J. Mitáček (red.), *Východní Morava v 10. až 14. století*, Brno 2008, s. 155–168.

ně jednou za „držitele“, podruhé za kastelána, jemuž král svěřil exponovanou luckou oblast k hájení a kultivování. Možná jen díky Smilově bezdětnosti pokračovala historie Brumova v králově režii a hrad nevešel (alespoň v přemyslovské době) do majetku obransko-kunštátského rozrodu. Koncem 13. století se ve funkci brumovského purkrabího vzpomíná Oldřich z Hradce, to však již patří k jiné kapitole brumovských osudů.²⁶

Plně vyjasněné nejsou ani počátky hradu Cvilína (též Lobenštejn), ležícího v jihovýchodním sousedství Krnova a archeologicky datovaného již před polovinu 13. století. S tamním predikátem bývá spojován Beneš, syn Vokův z rozrodu Benešoviců. Od začátku padesátých let vystupuje v okolí markraběte a posléze krále Přemysla Otakara II. a patřil k exponovaným osobám své doby. Roku 1253 podnítl městské vysazení (Horního) Benešova a společně s bratry tvořil vlivnou skupinku uvnitř českomoravské šlechty. Jeho kariéra skončila v polovině šedesátých let, kdy byl z králova příkazu zatčen a popraven (snad podezření ze zrady). Během svého života bývá označován buď jako komorník, podkomoří (Přemysla jako markraběte, ale Horní Benešov zřizuje jako *subcamerarius regis Bohemiae*), nebo jako Beneš z Benešova, posmrtně i z Branice. Od sklonku padesátých let zastával úřad znojemskeho kastelána. Ačkoliv v listinách vystupuje asi 50x, což je číslo na dobu úctyhodné, nezve se nikdy ze Cvilína (ani z Lobenštejnu), ačkoliv se právě v tomto spojení zabudoval do historického povědomí. Až bezmála dvacet let po smrti je totiž Beneš z Branice v jedné z listin Mikuláše Opavského (28. 8. 1282) označen jako syn kdysi pana „Beneše ze Cvilína, znojemskeho purkrabího blahé paměti“ (*Benessii de Czvilin, burchravii Znoymensis bone memorie*). Ani jiné doklady nesvědčí, že by se Cvilín ocitl v rukách Benešových příbuzných (mást může název Lobenštejn, pod čímž se skrývalo i Úvalno), spíše udržuje vztah k zeměpánovi. Jaká byla Benešova role při budování či dostavbě Cvilína, do jaké míry se cítil jako svébytný hradní pán nebo spíše jako mocný správce jednoho z opěrných zeměpanských bodů, nevíme. Nejspíše se prolínalo obojí.²⁷

Závěry budou stručné. Podobně jako na půdě Rakous a alpských zemí, tak v dědičném jádru Přemyslových držav se k bouři schylovalo dříve, než vypukla naplno. Pokud neopustíme majetkovou rovinu (dalším citlivým bodem byla dělba politické moci), vznikala řada třecích ploch na regionální úrovni. Zatímco panské rody chtěly pokračovat v rozjez-

26 Z citovaných údajů zejména CDB V.1, s. 81, 432, č. 38⁺⁺, č. 290⁺⁺, odkazy na další listiny z otakarovské éry CDB V.4, s. 276 (rejstřík). Historické zprávy o lokalitě pro starší období zhodnotili Dalibor JANIŠ – Jiří KOHOUTEK, *Královské hrady východní Moravy a jejich úloha v mocenském a správním systému ve 13. a 14. století*, *Archaeologia historica* 28, 2003, s. 363–367, 371 (s další literaturou), málo důvěry však vzbuzuje hypotéza o „Svéslavovi, komorníkovi z Brumova“, který se má vázat již k r. 1224 (s. 363–366). Rovněž se nepřihlíží k dubióznímu původu důležitých listin. Podle díla Ladislav HOSÁK – Metoděj ZEMEK a kol., *Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, I. Jižní Morava*, Praha 1981, s. 56, „držel“ hrad Smil z Obřan, o královském původu nepochybuje Miroslav PLAČEK, *Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí*, Praha 2001, s. 130–131. Smilovi věnovali medailónek Miroslav PLAČEK – Peter FUTÁK, *Páni z Kunštátu. Rod erbu vrchních pruhů na cestě k trůnu*, Praha 2006, s. 92–102, k reálné využitelnosti „vizovického“ falza Tomáš BOROVSÝ, *Kláštery, panovníci a zakladatelé na středověké Moravě*, Brno 2005, s. 171.

27 Historické zprávy o hradě a archeologické doklady z jeho areálu shromážděny v díle Pavel KOUŘIL – Dalibor PRIX – Martin WIHODA, *Hrady českého Slezska*, Brno – Opava 2000, s. 38–68, listinu z r. 1282 nově edituje CDB VI.1, s. 285–287, č. 233. O Benešových titulaturách Libor JAN, *Vznik zemského soudu a správa středověké Moravy*, Brno 2000, s. 159–162, který jej vkládá do řady moravských podkomořích (s. 191). V kontextu sledování benešovickeho rozrodu, z něhož se vyvinuli i páni z Kravař, se Beneše, jehož označuje jako Beneš (II.) ze Cvilína, letmo dotkl Tomáš BALETKA, *Páni z Kravař. Z Moravy až na konec světa*, Praha 2004, s. 22–23, 29, 426–427.

du k tvorbě velkých dominií, kde by pod svůj dohled stahovaly relikty zeměpanských práv, příjmů a břemen, sledoval Přemysl jiné cíle. Šlechtu považoval za strategického spojence (jinak ani nemohlo být), na druhé straně se nesmiřoval s objemovým nárůstem jejích držav, kdy se nároky a práva zeměpána ocitaly v defenzivě. V časech „proměny“, jejíž součástí bylo upevňování soukromé majetkových práv na všech úrovních (včetně krále), se objektem sporů stávalo široké pásmo domnělých či skutečných nároků k vyloučeným novinám, úřadům, různým požitkům nebo hradům. Každá strana měla svoji pravdu, každá se však dívala jinou optikou. Konflikty na sebe nedaly čekat. Braly na sebe podobu situačních variant, z nichž každá byla originálem. Král z nich vycházel dost úspěšně. Na jedné straně se mohl opírat o dobíhající tradici silné knížecí moci, v níž zeměpán jako vrchní pán a dispensátor do své vůle propůjčoval kastelánské i jiné úřady, na druhé o majetát své královské hodnosti. Jeho zákrokům a opatřením sice ještě kolektivně neoponovala organizačně stmelená šlechta, jejíž „ohradou“ se stávala zemská obec, nicméně Přemysl krok za krokem ztrácel podporu a loajalitu mnohých panských rodů. Takřka všech, které něco znamenaly, od Vítkovců přes Hrabšice (Rýzmburky) a Markvartice napříč k Ronovcům.²⁸

Ještě než začal Přemyslův konflikt s Rudolfem Habsburským, z králova okolí mizí předáci tradičních dvorských rodů, spojených se „zemskou“ politikou. Mezery v diplomatickém materiálu brání tento jev zkoumat se vší důkladností, srovnání svědečných řad z počátku a sklonku jeho vlády (sám zvyk „svědčit“ ale klesá) může však být dílčím vodítkem. Zatímco v králově listině z června 1255 pro špitál sv. Františka mezi *testes* nechybějí zástupci Vítkovců, Hrabšiců, Ronovců, Markvarticů a Bavoroviců, tak v lednu 1272, v privilegii pro johanity vydaném v Praze, to jsou lidé těsně spojení s králem a zeměpanskou správou: komorník Ondřej (ze Všechrom), maršálek Purkart (z Janovic), moravský komorník Hartleb, Smil z Brumova, číšník Wolkmar, stolník Diviš (ze Všechrom), pražský purkrabí Zbyslav (z Třebouně) a další, z elitního panského kruhu jen Bavor (II.) ze Strakonic, manžel jedné z Přemyslových nemanželských dcer.²⁹

Do tohoto obrazu dobře zapadá pozdní zpráva Františka Pražského, podle níž měl král Přemysl na Pražském hradě „deset kastelánů neboli purkrabích“ (*X castellanos sive purcravios*), z nichž každý disponoval 30 ozbrojenci. Kronikář netají ani jejich jména. Na prvním místě vyzdvihuje Řehoře z Dražic, otce biskupa Jana IV., dále následují Mstidruh z Chlumu, Oneš z Onšova, Oldřich z Křivsoudova, podkomoří Domaslav ze Škvorce, Rudolf ze Zbraslavic a další. Není mezi nimi nikdo z „velkých“ rodů, a jejich výčet, jak se zdá, se vázal jednak k příbuzným a klientele Ondřeje ze Všechrom, nejvyššího komorníka a po dlouhou dobu jedné z nevlivnějších osobností pražského dvora, jednak k lidem z okruhu královny Kunhuty. Františkova relace zajímavě souzní s dalšími poznatky o personálních obměnách v závěrečném úseku Přemyslovy vlády.³⁰

28 O Přemyslově sebejistotě, opřené o královskou hodnost, netřeba pochybovat. O náplni pojmu „král“ v širokém časovém a prostorovém rámci Jean-Paul ROUX, *Le roi. Les mythes et symboles*, Paris 1995 (vyšlo i v českém překladu), z nosných titulů Marc BLOCH, *Les rois thaumaturges. Étude sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale particulièrement en France et en Angleterre*, Paris 1924 (vyšlo i v českém překladu); Fritz KERN, *Gottesgnatentum und Widerstandsrecht im früheren Mittelalter. Zur Entwicklungsgeschichte der Monarchie*, Darmstadt 1962; Franz-Reiner ERKENS, *Herrschersakralität im Mittelalter. Von den Anfängen bis zum Investiturstreit*, Stuttgart 2006.

29 CDB V.1, s. 98, č. 46; V.2, s. 279–280, č. 651. K tomuto trendu též V. VANÍČEK, *Velké dějiny III*, s. 147.

30 *Chronicon Francisci Pragensis*, in: *Fontes rerum Bohemiarum. Series nova*, tomus I. Ed. J. Zachová, Praha 1997, s. 10. O „deseti purkrabích“ v tomto pojetí Marcin Rafał PAUK, *Mechanizmy tworzenia elity dwor-*

Latentní napětí mezi Přemyslem a zemskou elitou vyvěřelo na povrch, jakmile nastaly zahraničně politické nesnáze. Odboj části panstva zhatil naděje ke zvratu v boji s Habsburkem, podzim 1277 přinesl další kolo domácích bojů. Propast nedůvěry se těžko dala zakrýt a její stín provázal krále i na Moravské pole. S nevalnou chutí ho provázely panské družiny. Tam padlo rozhodnutí. Nedá se asi hovořit o přímé zradě, spíše o nechuti k plnému nasazení a selhání některých velitelů. I tak se dá rozumět relacím z bojiště u Suchých Krut.³¹

Vztah Přemysla Otakara II. ke šlechtě, nejen té domácí, ale i k urozeným a ministerským rodům Rakous, Štýrska nebo Korutan, měl více tváří a nebyl statický. Procházel změnami, jejichž obrysy s blížícím se koncem královny vlády spíše temněly. I to je třeba brát v úvahu při hledání odpovědí na věčné otakarovské otázky.³²

Episodes from the Governmental Practice of Přemysl Otakar II On Revindications, Castles and Forced Changes

One of the questions which the literature has dealt with for a long time is the relationship of Bohemian King Přemysl Otakar II (1253–1278) with the home aristocracy, especially to the pre-eminent magnate kin groups. As is known, it was precisely the rebellion of some of the ‘large’ kin groups that fatally influenced the king’s position in the conflict with the Roman King Rudolph of Habsburg, which ended in Přemysl’s defeat and death in the battle on the Marchfeld (26 August 1278). Information on the king’s clash with some influential kin groups can be found not only in somewhat later chronicles (of the so-called Dalimil, Neplach); a number of mutual areas of friction can be deduced also from the king’s founding activities (towns, castles, monasteries), which especially in the South Bohemia affected the powerful Witigonen Family. As has been shown, the king undertook even went so far that he confiscated some aristocratic properties in exchange for others, not always however of full value. In so doing, he most likely relied on the originally extensive rights of the sovereign to land. These and other measures from the king of course aroused tension among the aristocracy, whose consequences the king experienced in the final phase of his reign.

skiej w dobie ostatnich Przemyslidów. Najwyższy komornik Andrzej z Všechrom i jego krag, in: D. Dvořáčková-Malá – J. Zelenka (ed.), *Dvory a rezidence ve středověku, II. Skladba a kultura dvorské společnosti* (= *Mediaevalia Historica Bohemica 2*), Praha 2008 s. 91–102; s důrazem na Kunhutin okruh Libor JAN, *Deset „purkrabich“ na dvoře Přemysla Otakara II.*, tamtéž, s. 81–90.

31 Nedávno se pokusil definovat vztah šlechty k přemyslovským králům a vyložit tak jejich vzájemné konflikty ve 13. století Libor JAN, *Domáci šlechtická opozice a přemyslovští králové 13. věku*, in: M. Nodl – M. Wihoda (ed.), *Rituál smíření. Konflikt a jeho řešení ve středověku* (= *Edice Země a kultura ve střední Evropě 8*), Brno 2008, s. 85–100. Nevadí odlišné úhly pohledu, jako nezakrytý účelová dezinterpretace oponentních koncepcí. Tady si každý musí učinit obrázek sám. Stojí to za to.

32 Tato studie vznikla v rámci Výzkumného záměru MŠMT ČR 0021620827 *České země uprostřed Evropy v minulosti a dnes*, jehož nositelem je Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze.

Fortifikace a církve ve středověku

Fortifications and the Church in the Middle Ages

MIROSLAV PLAČEK

This article concisely describes the individual forms of fortifications on church estates in the Middle Ages. It focuses on the Bohemian lands, although it also draws analogies from different countries in Europe and from the regions of the Mediterranean.

Medieval fortifications – church authorities – Bohemian lands – Europe – Mediterranean

Neklidné poměry, časté boje a války a proto i trvalé ohrožení života a majetku byly pro období středověku charakteristické. Zejména vyšší vrstvy populace proto hledaly ochranu ve stavbě opevněných míst. Bohužel se tomu nemohly vyhnout ani církevní instituce, pro něž, přes obecně panující zbožnost, většinou neplatil žádný pardon. Úplně přirozeně a záměrně proto budovaly fortifikace rytířské řády i města církevních vrchností. Jejich charakter i v jiných případech odpovídal účelu a funkci a je tedy hned na počátku vhodné vypočítat stavebníky opevnění, jimž vesměs odpovídala kategorie, případně typ opevněné lokality:

1 – církevní vojenské (rytířské) a původně špitální řády budovaly hrady nebo častěji opevněné komendy;

2 – vysocí preláti (arcibiskupové, patriarchové, biskupové a samozřejmě papež) a kapituly stavěli hrady, tvrze, nebo sídlili na převzatých lokalitách;

3 – leníci a manové (biskupští, klášterní) stavěli tvrze, méně hrady, které většinou obývaly jejich rodiny;

4 – řeholní instituce sídlící v kláštorech iniciovaly opevnění především těch konventů, které stály samostatně ve volné krajině, výjimečně je chránil jejich hrad;

5 – města a městečka patřící církvi budovala standardní obvodové fortifikace (kamené nebo dřevohliněné hradby);

6 – obecní (laické) komunity ve spolupráci s církevní (farní) správou opevňovaly hlavně venkovské kostely, které v hrozených městech hrály roli městského hradu (citadely).

Z výčtu víceméně vyplývá, že opevněné lokality prvních tří kategorií stavebníků plnily především funkci vojenskou, ale i správní a sídelně-obytnou, kterou v případě sídel

sloužících prelátům a jejich dvorům můžeme nazvat rezidenční. Blížily se klasickým šlechtickým nebo zeměpanským hradům a tvrzím, i když významné lokality střediskového účelu bývaly vybaveny větší sakrální stavbou – kostelem. Dílčí plnění hospodářských funkcí můžeme zčásti očekávat u komend rytířských řádů a manských sídel a také klášterní areály obsahovaly obslužnou hospodářsko-provozní složku. Ovšem základní činnosti zemědělsko-výrobního charakteru v režii vrchnosti beztak probíhaly v hospodářských dvorech, ať na hlavní lokality bezprostředně navazovaly nebo jim byly vzdálené.

Poněkud jiný ráz mělo opevnění klášterů a měst. Vytvářelo těžko překročitelný pás okolo rozlehlé plochy, jenž ji nejen chránil, ale i vymezoval, u měst nepochybně i po právní stránce. Ochranu poskytoval prstenec hradby, u měst někdy dřevohliněné, relativně vzácně zesilované věžemi, někde úsek hradby suplovala obvodní zeď důležitých a proto kamenných budov. Tímto způsobem byly například začleněny do hradeb města mendikantské kláštery, u nichž samostatná fortifikace jinak chyběla.¹ Jak města, tak kláštery mohly právě kvůli značné rozloze hrát významnou roli jako základna větších vojenských oddílů. Komplexů, které lze nazvat klášterním hradem je pořádku, ale jde především o kompaktní soubory v poloze chráněné přírodou jako Broumov či Ojvín (Oybin, Horní Lužice). Zcela ojedinělý je hrad vypínající se nad kanonií premonstrátek v Dolních Kounicích, který v nebezpečných dobách poskytoval útočiště jejímu osazenstvu.² Refugiálním účelům, ovšem pro prosté obyvatele venkova, sloužily opevněné kostely, jež byly v některých oblastech Evropy početné (obr. 1).³ K jejich záměrnému využívání však u nás docházelo převážně až od 15. století.

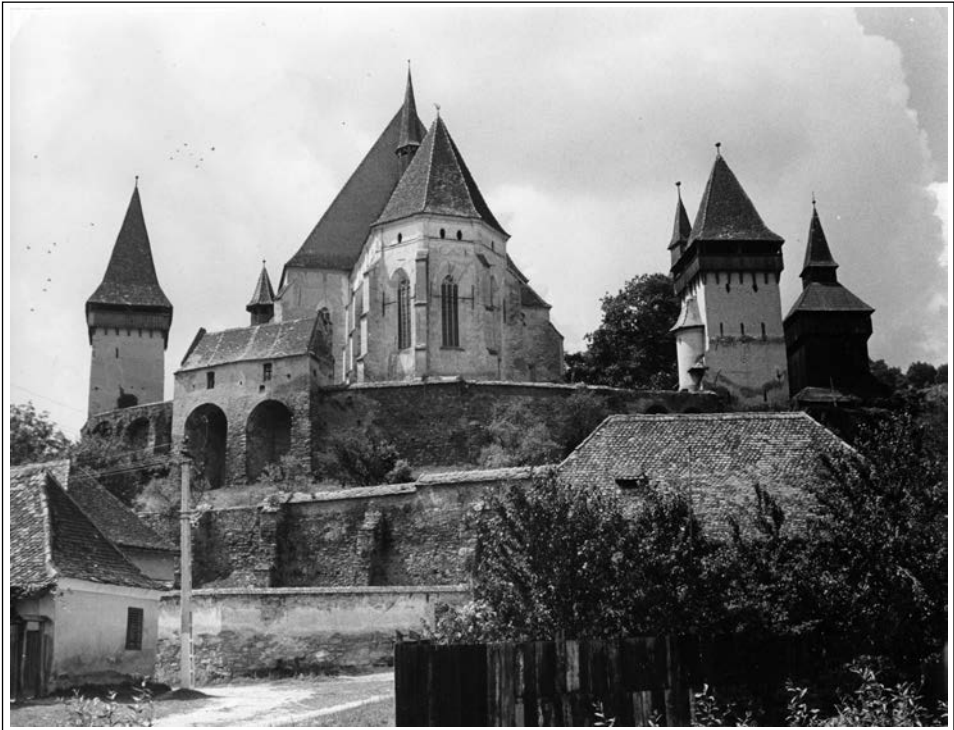
Podívejme se nyní blíže na některé typické představitele jednotlivých kategorií. Je docela přirozené, že hrady rytířských řádů se v našich zemích příliš nelišily od hradů královských či šlechtických. Utvářením a jednotlivými složkami – věž, kaple, provozní budovy, hradba a prvky, které ji zesilují, jsou si velmi blízké, pouze palác bývá někdy způsobem specifikům, jež přinášelo trvalé ubytování skupiny rytířů a laických bratří a jejich shromažďování. Na Moravě známe dva hrady jistě vystavěné rytířskými řády – templářům patřil i jménem příznačný Templštejn, johanitům pak hrad v Orlovicích. Poněkud nejistá je příslušnost lokality na kopci zvaném Klenov poblíže Vsetína. Hrad vznikl krátce před rokem 1308 na vrcholových skalnatých výchozech, které doplnily konstrukce ze dřeva a hlíny, z nichž byla i pravděpodobná obytná věž, a jeho příslušnost templářům je podmíněna ztotožněním s písemně doloženým hradem Friendsbergem.⁴ Nelze totiž vy-

1 Srov. Vladislav RAŽÍM, *Sakrální stavby v systému obrany středověkých měst*, *Archaeologia historica* (dále jen „AH“) 21, 1996, s. 151–167.

2 Zatímco Broumov byl výtečně opevněným kolonizačním klášterem na strmém okraji areálu města, jehož opevnění se ke klášteru připojilo (srov. Jan ČÍŽEK – Jiří SLAVÍK, *Systém vojenského zajištění benediktinského majetku na Broumovsku a Policku*, *Dissertationes historicae* 7–2002, Vladimír Wolf et opera Corcontica, s. 71–82, tam i další literatura), na Ojvíně byl do staršího hradu při přestavbě po roce 1366 klášter celestinů vložen (Richard NĚMEC, *Caroli IV. imperatoris romani fundatio: Kostel kláštera celestinů na Ojvíně u Žitavy*, *Průzkumy památek* XI, 1/2004, s. 3–52). K prostorovým vztahům v Dolních Kounicích Milada RADOVÁ-ŠTIKOVÁ, *Dolní Kounice, hrad, klášter a městečko – stavebně historická studie*, *Acta Polytechnica*, práce ČVUT v Praze 10, řada 1, č. 4, 1975, s. 75–95.

3 Miroslav PLAČEK, *Opevněný kostel. Reflexe spojení laického a církevního světa na příkladu Sedmihradská*, AH 21, 1996, s. 259–279; obecně Vladimír KUPKA a kol., *Pevnosti a opevnění v Čechách na Moravě a ve Slezsku*, Praha 2001, s. 76–79.

4 Ke Klenovu Ivo ŠTEFAN, *Středověké osídlení bývalého vsetínského panství*, *Zpravodaj Okresního vlastivědného muzea ve Vsetíně* 1996, s. 48–53.

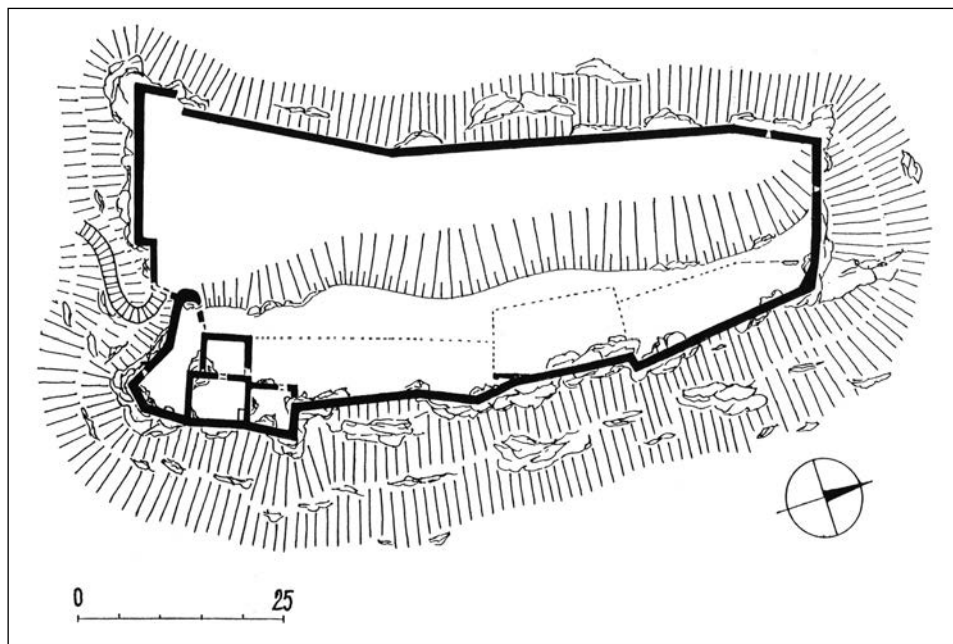
Obr. 1. Opevnění a kostel se snoubí i v sedmihradském Biertanu (Birihălm, Rumunsko). Foto autor roku 1972.

Fig. 1. Fortifications and church combined in Biertan, Transylvania (Birihălm, Romania). Photo by author in 1972.

loučit, že sídlo tohoto jména stálo u městečka Vsetína v místě dnešního zámku. Zděný Templštejn nad řekou Jihlavou se bezvěžovou dispozicí a vysokou obalovou zdí blížil tak zvaným plášťovým hradům, vyrostl těsně před koncem 13. století a připomíná se v roce 1298. Relativně pozdní vznik je možný, neboť u kostela v blízké vsi Jamolice existovala komenda neznámé podoby již v roce 1279. O rozšíření o další paláce a štítovou zeď se postarali šlechtičtí stavebníci, kteří hrad po likvidaci řádu v roce 1310 získali.⁵

Také johanitský hrad nad Orlovicemi snad z přelomu 13. a 14. století měl souputníka ve starší komendě v Ivanovicích, ale oproti Templštejnu byl větší a měl velkou okrouhlou věž. V průměru měla 11 m a rozměr interiéru 6 m v přízemí poukazuje na možnost obývání. Ve shodě s jinými světskými stavbami brněnského regionu (např. hrad Vildenberk) byla věž vystavěna z cihel, jiné stavby nejsou na narušeném povrchu patrné. Předhradí bylo patrně jen ze dřeva a hlíny, je využito jako hřbitov a stojí na něm přestavěný kostel středověkého původu. Stavebník pro celou dispozici využil zbytků prehistorického

⁵ Bohumil SAMEK, *Umělecké památky Moravy a Slezska 2 [J-N]*, Praha 1999, s. 21–22.

Obr. 2. Terénní náčrt johanitského hradu Archangelos na Rhodu (roku 2008 vypracoval autor).

Fig. 2. Field sketch of the Knights Hospitaller castle of Archangelos on Rhodes (drawn in 2008 by the author).

hradiska, zabírajícího plochý výběžek Litenčické pahorkatiny.⁶ Zmíněné lokality jsou jedinými řadovými hrady na Moravě a v českém Slezsku, neboť řád německých rytířů na tomto území hrad neměl. Nepočítáme-li ovšem rozlehlý objekt v místě zámku ve Slavkově mezi hrady. Tamější rozlehlá a kvalitně opevněná komenda totiž stála na pahorku v nároží pozdějších hradeb města, ale absence obvyklého předhradí, přímá vazba na kostel a označení v písemných zmínkách svědčí proti této klasifikaci.⁷

Naopak v Čechách chybí hrady johanitů a templářů, i když špitálníci sv. Jana se alespoň dělili o hrad ve Strakonících s rodem majitelů a vstřícných donátorů Bavorů erbu střely. V johanitské části ve druhé polovině 13. století stála komenda s rajským dvorem, k níž byl připojen kostel, na západě k obvodové hradbě přiléhal palác světské části.⁸ Zato s německými rytíři je s větší či menší jistotou spojeno několik hradů. Zřejmě jim patřil hrad na hoře zvané Bradlo s obytnou věží a jednoduchou formou stavebních konstrukcí. Vedle zdi stavěných na hlínu bylo použito hrázděné zdivo (německy *Fachwerk*) na

⁶ Libor JAN – Vít JESENSKÝ, *K funkci a stavební podobě johanitských komend na Moravě*, Průzkumy památek III, 1996, č. 1, s. 80–81; Miroslav PLAČEK, *Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí*, Praha 2001, s. 460–462; Miloš ČIŽMÁŘ, *Encyklopedie hradišť na Moravě a ve Slezsku*, Praha 2004, s. 196–197.

⁷ Ludvík BELCREDI, *Komenda řádu německých rytířů ve Slavkově u Brna*, Pravěk, Nová řada 8, 1999, s. 341–369; M. PLAČEK, *Ilustrovaná encyklopedie*, s. 572–574.

⁸ Dobroslava MENCLOVÁ, *České hrady 1*, Praha 1976 (2. vyd.), s. 82–86.

Obr. 3. Pohled na JZ průčelí hradu Kühndorf (foto autor roku 1971).

Fig. 3. View of the south-western facade of Kühndorf Castle (photo by author in 1971).

kamenné podezdívce. Z toho a umístění v krajině na horním Labi, lze soudit na organizačně správní úlohu při kolonizaci na přelomu 13. a 14. století.⁹ Možná byl dílem německých rytířů také hrad neznámého jména mezi Kozohlody a Podmokly na Čáslavsku, jehož obdélná dispozice mohla být v čele opatřena štítovou zdí. Hrad měl vzniknout z iniciativy představeného velké komendy v Drobovicích snad ke správě jižního dílu řádového statku,¹⁰ ale jistota v tomto směru chybí. Jiné pochybnosti panují kolem tak zvaného Vítkova Hrádku poblíže Jindřichova Hradce. Bezvěžový hrad trojúhelné dispozice z doby někdy okolo poloviny 13. století spolu s farní osadou Blažejovem zřejmě německým rytířům patřil, ale T. Durdík jeho založení spojuje s větví Vítkovců, než údajně získala královský hrad v Hradci.¹¹

S ohledem na množství a kvalitu hradů všech tří zmíněných řádů ve Svaté zemi, Středomoří a v Pobaltí je nutné alespoň pro příklad některé zmínit. Z johanitských hradů ovšem nikoliv obligátní Krak des Chevaliers, ale třeba Archangelos na Rhodu (obr. 2). Nemá enormně vyvinuté aktivní prvky obrany (předstupující věže), ani racionálně

⁹ Antonín HEJNA, *Bradlo u Hostinného nad Labem. Příspěvek k výzkumu opevněných sídel v severovýchodních Čechách*, Památky archeologické LXXV, 1974, s. 365–418.

¹⁰ Tomáš DURDÍK, *Kommenden und Burgen des Deutschen Ritterordens in Böhmen*, Forschungen zu Burgen und Schlössern 6 (dál FzBS), Burgen Kirchlicher Bauherren, München – Berlin 2001, s. 134–135.

¹¹ Miroslav PLAČEK, *Vítkův Hrádek, k. ú. Blažejov, o. Jindřichův Hradec*, Ročenka Klubu Augusta Sedláčka 1987, s. 26–28; Tomáš DURDÍK, *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů*, Praha 1999, s. 599.

uspořádanou a účelově diverzifikovanou zástavbu. Jednoduchý trojúhelný půdorys nad vnitrozemským městečkem po jedné straně zaplňovala stavení. Hlavní věž chyběla, ale obytnou věž (donjon) měl jiný hrad na Rhodu – Kástro Kritinia, zatímco Kühndorf u Meiningen (Durynsko) měl sevřenou dispozici s nevelkým dvorkem (obr. 3).¹² Také k templářským hradům není nutno zmiňovat věhlasný Chastel Pelerin (hrad Poutníků) v Atlitu (Israel), ani plošně ještě větší Safed, oba však bez jednotícího ideového záměru. Zajímavý je hrad Arima, jenž se pravidelnou dispozicí a hranatými věžemi v nárožích blíží kastelovému schématu, mocný donjon s velkou kaplí v přízemí má Safita (Chastel Blanc, oba v Sýrii).¹³ Celkově lze konstatovat, že blíže k uzavřeným a uspořádaným dispozicím měli johanitě (Bodrum, Paphos, Rhodos, Belvoir), templáři dosti užívali donjony (Safed, Tortosa, Beaufort), což vyplývalo z jejich intenzivního zakotvení ve Francii, případně v Anglii. Proto i hlavní stavbou jejich rozlehlého a důkladně opevněného okrsku v Paříži byl typický donjon s nárožními věžicemi, který zbořili až za Velké francouzské revoluce.

Poněkud jiná byla situace u nejmladšího z vojenských řádů, u německých rytířů špitálu P. Marie v Jeruzalémě (založen roku 1191). Ve Svaté zemi ale měli nejmenší moc a drželi jen několik hradů. Hlavním byl Montfort (Starkenberk) založený kolem roku 1230. Avšak ten nejstarší z hradů pouze obnovili (okolo 1225) a jeho jméno Toron (Thoron) asi inspirovalo pojmenování Toruně (Thorn), odkud řád zahájil expanzi do Pobaltí a výstavbu řádového státu.¹⁴ Němečtí rytíři totiž dokázali kriticky zhodnotit své šance v Zámoří, a jeho perspektivu, a orientovali svůj zájem na zmíněné nepokřesťené krajiny. V počátcích tam stavěli hrady nepravidelných dispozic, ale zlatá doba nastala až po roce 1270, kdy hromadně vznikaly regulární hrady, jež můžeme nazvat řádovými kastely.¹⁵ V základech se zřejmě zrodily splynutím pravidelného rozvrhu hradů v rovinatém terénu s dominikánskými stavebními zvyklostmi a byly specifickými konventy. Přitom však vůbec nešlo jen o otrockou recepci, nýbrž se jednotlivé objekty vyznačovaly obdivuhodnou variabilitou (obr. 4).

V běžném řádovém životě dokonale svému účelu vyhovovaly komendy, které se nacházely hlavně v rovinném terénu, a proto stavebníci volili pravidelné uspořádání. Dochování a provedené archeologické výzkumy některých z nich umožňují rekonstruovat jejich středověkou podobu či alespoň dispozici. Parciálně jsou dochované komendy johanitů, kteří k nám přišli nejdříve (roku 1169). Skvělý byl v jádru ještě románský areál velkopřevorské komendy v Praze na Malé Straně s kostelem P. Marie Pod řetězem, jehož podobu se po dlouhodobém zkoumání víceméně podařilo rekonstruovat. Na úctyhodné ploše cca 150 × 125 m stál přirozeně nejen trojlodní kostel s přilehlým špitálem a budovami převorství, ale řada hospodářských stavení a při vltavském rameni (Čertovka) velký

12 Michael LOSSE, *Die Johanniter-Ordensburg bei Monólithos/Insel Rhodos und die Ordensburg Typen in der Ägäis (1307–1522)*, FzBS 6, s. 277–286; Elmar ALTWASSER, *Die Johanniterburg Kühndorf und ihr architektonisches Erscheinungsbild im Jahre 1320*, tamtéž, s. 255–270.

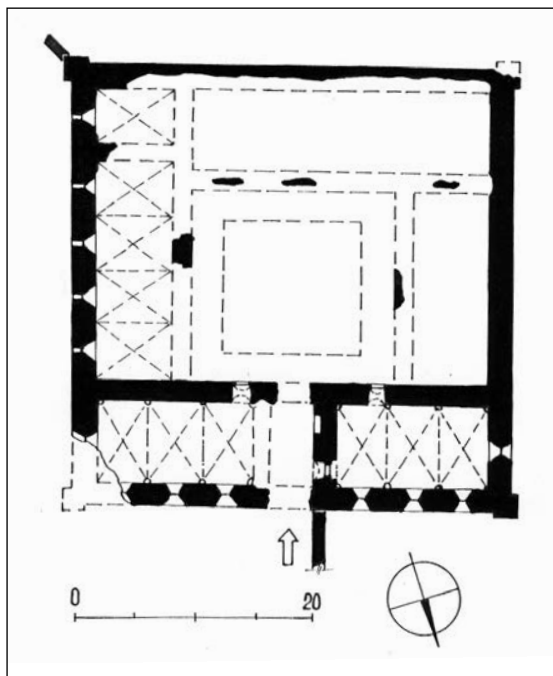
13 Wolfgang MÜLLER-WIENER, *Burgen der Kreuzritter im Heiligen Land, auf Zypern und in der Ägäis*, München – Berlin 1966, s. 53–55.

14 Niels von HOLST, *Der Deutsche Ritterorden und seine Bauten von Jerusalem bis Sevilla, von Thorn bis Narwa*, Berlin 1981, s. 37–39.

15 Nedávno jejich stavbu a členění široce shrnul Tomasz TORBUS, *Die Konventsburgen in Deutschordensland Preussen*, München 1998.

Obr. 4. Půdorys zříceniny hradu německých rytířů Papowo Biskupie (Papau, Polsko) roku 1972 zpracoval autor.

Fig. 4. Ground plan of the ruins of the castle of the Teutonic Knights, Papowo Biskupie (Papau, Poland), made by the author.

mlýn. Celek uzavírala masivní kamenná hradba zesílená několika hranatými věžemi.¹⁶ Identifikována je také v podstatě pozdně románská budova komendy v Českém Dubu, jejíž areál se výstavností, ale i utvářením podobal hradu.¹⁷ Na Moravě lze zmínit hlavní stavení raně gotické komendy v Horních

Kounicích, kterou i s vedlejšími budovami a kostelem sv. Michala zřejmě uzavírala zmi- zelá ohradní zeď. Bližší poznání celku komplikují pozdější přestavby, neboť již v husitských válkách ho zabrali a na tvrz upravili jevišovičtí Kunštáti.¹⁸ Rovněž v zámku v Ivanovicích na Hané se možná dochoval zbytek stavení komendy. Alespoň v přízemí jiho- západního křídla jsou gotické konstrukce zřetelné a ani obvodové zdi zámku zřejmě v pl- ném rozsahu nepocházejí z období renesance. Komenda byla opatřena sítí natolik pro- stornou, že v roce 1392 umožnila zasedání provinciální kapituly.¹⁹

Templářských komend v českých zemích bylo nejméně, což je dáno jejich pozdním příchodem (okolo 1232), a stejně tak málo je známe. Světlou výjimku představuje objekt v Čejkovicích, i když byl silně přestavěn. Komenda měla nepravidelný půdorys a z je- jích počátků je dochována hranatá věž, část stavení a výkopem byl zjištěn průběh ohrady. Také zde došlo k proměně na venkovskou tvrz a pak jezuitskou rezidenci v podobě men- šího zámku.²⁰ Zato komend řádu německých rytířů je prozkoumáno několik a též rekon- struováno v pozoruhodné úplnosti. Podkrušnohorské Blatno z první poloviny 14. století se pravidelným rozvrhem a zástavbou po obvodu blížilo řádovým konventním domům (kastelům) v Pobaltí a podobně lze rekonstruovat jádro archeologicky odkryté komendy

16 Václav HLAVSA – Jiří VANČURA, *Malá Strana – Menší město Pražské*, Praha 1983, s. 18–19, 106.

17 Podrobněji Tomáš EDEL, *Příběh ztraceného kláštera blahoslavené Zdislavy*, Praha 1993.

18 L. JAN – V. JESENSKÝ, *K funkci a stavební podobě*, s. 81–83; Miroslav PLAČEK – Peter FUTÁK, *Páni z Kunštátu. Rod erbu vrchních pruhů na cestě k trůnu*, Praha 2006, s. 155–158 a 196.

19 M. PLAČEK, *Ilustrovaná encyklopedie*, s. 267–269; Libor JAN, *Ivanovice na Hané, Orlovice a johanit- ský řád*, Časopis Matice Moravské (dále „ČMatMor“) 111, 1992, s. 211–212.

20 Miroslav PLAČEK, *Tvrz v proměnách staletí*, in: V. Štěpánek – L. Jan (ed.) a kol., *Čejkovice 1248–1998*, Čejkovice 1998, s. 445–458.

v Praze-Starém Městě u brány sv. Benedikta.²¹ Opravdu stavebně kvalitní komendu v místě zámku ve Slavkově u Brna odkryl výzkum L. Belcrediho. Ve sklepech je uchován spodek hlavní budovy s okrouhlou věží (později zřejmě schodišťovou) a zbytky čtyř nárožních věžovitých budov. Dojem hradu narušovala poměrně mohutná stavba kostela v bezprostřední blízkosti na temeni ploché výšiny.²²

Ovšem tak dobře dochovanou venkovskou komendu, jaká je k vidění v Hostěradicích, jinde prostě nemáme (obr. 5). Hlavní budova, dnes fara, a návaznost na kostel sv. Kunhuty je již nějakou dobu známa.²³ Po dílu severního opevnění přibylo zjištění přestavěné východní ohradní zdi a nádvoří zdi vrcholně gotického stavení na jihu.²⁴ Od něho se však směrem k západu táhne v délce 80 m zřetelný pozůstatek tři čtvrti metru silné hradby. Příkop před ní byl zhruba 20 m široký a zřetelné jsou fragmenty jeho zděné kontreskarp. Hradba i příkop se pak zalamují k severu a po 60 m se opět několikrát lomí. Ohradní zeď směřovala k věži komendy a v zahradách domů je v katastrální parcelaci více méně ukryta pod povrchem. Příkop v domovních dvorcích na severu zanikl úplně. Západní partie areálu je dodnes vyvýšena a zeď vymezuje areál o velikosti 130 × 100 m, a to bez kostela. Protože na většině plochy je zahrada, jeví se archeogeofyzikální nedestruktivní prospekce jako lákavý zdroj dalších informací.

Již bylo řečeno, držitelé a pilnými stavebníky hradů byli též přední představitelé církve. Držitelé proto, že některé hrady ve smyslu římského práva „vydrželi“. Třeba na Olomoucký hrad časem rezignoval zeměpán, neboť biskup a kapitula na něm sídlili trvale, královský okrsek upadal a byl upravován pro potřeby církve. Proto při nedávných výzkumech museli archeologové vynaložit značné úsilí, aby našli fragmenty, které je s rezervou možno považovat za zbytek knížecího či královského paláce.²⁵ Podobně suverénní vyšehradská kapitula „ovládla“ královský hrad Vyšehrad, i když se král Karel IV. tento proces pokusil pozastavit obnovou zájmu a velkou přestavbou. Teprve v husitských válkách toto opevněné duchovní centrum ztratilo svůj význam a jeho ruiny využila osada charakteru hradního městečka.²⁶ Pražský hrad jako sídlo českého panovníka však v jeho rukách zůstal a biskup se z románského paláce při katedrále přestěhoval do hrazeného Biskupského dvora k malostranskému konci JUDITINA mostu.²⁷ Pražský a olomoucký biskup nechali ve vrcholném středověku také stavět hrady ke správě svých zboží a občasným pobytům, oba však měli svá hlavní sídla, jež byla odlišná od míst s jejich katedrálními chrámy. Pro pražského biskupa to byl románský hrad v Roudnici, jehož palác připomínal jak falc, tak protáhlý donjon se sedmi oblými věžicemi, na který navazovala mohutná

21 T. DURDÍK, *Komenden und Burgen*, s. 136–137.

22 L. BELCREDI, *Komenda řádu německých rytířů*, s. 341–369; M. PLAČEK, *Ilustrovaná encyklopedie*, s. 572–574.

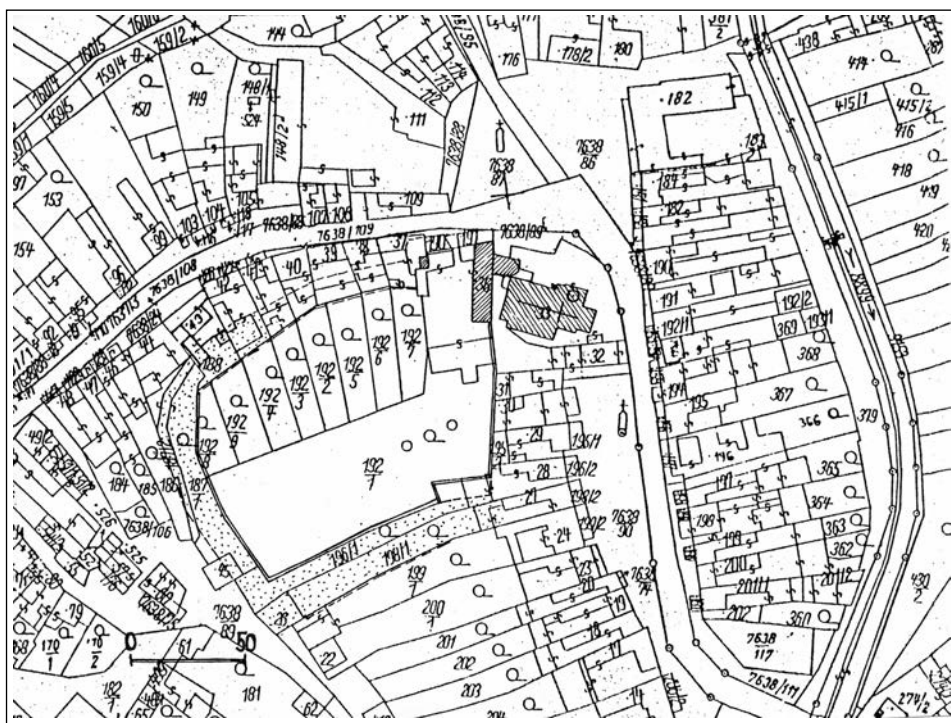
23 Komendu publikoval Hynek RULÍŠEK, *Die Kirche der Hl. Kunigunde in Hostěradice*, Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity F 14–15, 1971, s. 129–142, pak Bohumil SAMEK, *Umělecké památky Moravy a Slezska I [A-I]*, Praha 1994, s. 530–531.

24 Miroslav PLAČEK, *Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí. Dodatky*, Praha 2007, s. 30–31.

25 Momentální shrnutí publikovaných výsledků výzkumů uvedl Miroslav PLAČEK, *Otázky kolem přeměny Olomouckého hradu do vrcholně středověké podoby*, in: O. Jakubec (ed.), *Arcidiecézní muzeum na Olomouckém hradě. Příspěvky z mezinárodní konference*, Olomouc 2010, s. 99–106.

26 Ladislav HRDLÍČKA – Bořivoj NECHVÁTAL, *Fyzikální nedestruktivní průzkum knížecí a královské akropole na Vyšehradě I*, AH 21, 1996, s. 317–319.

27 T. DURDÍK, *Ilustrovaná encyklopedie*, s. 64–65.

Obr. 5. Hostěradice, celková situace komendy a kostela (šrafovaně), včetně hradby a průběhu příkopů (jsou vytečkovány). Do katastrální mapy zakreslil autor.

Fig. 5. Hostěradice, overall situation of the commandry and church (shaded), including the wall and course of ditches (dotted). Drawn on cadastral map by author.

okrouhlá věž. Blížil se tak mocným srostlicím donjonů, jakým byl například Niort v Poitou (Francie), kde ovšem na rozdíl od Roudnice jsou oba donjony hranaté.²⁸

Na Moravě hrála podobnou roli hlavní biskupské rezidence Kroměříž, ale v románském období tam zřejmě existoval jen lehce opevněný dvorec, který na hrad přebudoval až biskup Bruno ze Schauenburgu (1245–1281). Není to nic překvapujícího, neboť Bruno stavěl hrady systematicky, žel o podobě hradu v místě dnešního barokního zámku v severovýchodním cípu města nevíme více, než že zřejmě měl mírně deformovaný čtyřúhelný rozvrh.²⁹ Větší stáří pustiměřského hradu a jeho případná stavba Brunovým předchůdcem biskupem Robertem (1202–1240) zůstává prozatím jen lákavou možností, neboť archeologie ji nepotvrdila. Hrad využil trojúhelné hradisko zvané Zelená Hora s velkomoravskou a přemyslovskou tradicí, v obvodové hradbě byla výkopem zjištěna

²⁸ Tomáš DURDÍK – Pavel BOLINA, *Hrady pražského biskupství (arcibiskupství)*, AH 21, 1996, s. 293–295; Niort – André CHATELAIN, *Donjons romans des Pays d'Ouest*, Paris 1973, s. 178–180.

²⁹ Nové informace ke Kroměříži Zdeněk VÁCHA – Radim VRLA, *Kroměřížská biskupská rezidence na konci středověku*, AH 33, 2008, s. 357–376. Pokus o specifikaci Brunových hradů a hledání společných znaků se nepříliš zdařil (Pavel BOLINA, *Hrady biskupa Bruna*, AH 6, 1982, s. 175–187) a jako jediný jejich společný rys zůstal sklon k pravouhlým dispozicím, který lze sledovat i na hradech Přemysla Otakara II.

Obr. 6. Blansko (Blansko) – varianta rekonstrukce podoby hradu před polovinou 15. století (podle podkladů M. Plačka nakreslil P. Šimeček).

Fig. 6. Blansko (Blansko) – variant reconstruction of the castle before the middle of the 15th century (drawn by P. Šimeček, based on material from M. Plaček).

půlválcová plná věžice a v zúženém místě ostrožny při vstupní bráně snad stála okrouhlá věž. Udržování a provoz rozlehlého hradu byly nad ekonomické možnosti biskupství a ve třicátých letech 14. století Pustiměř vystřídala čtyřkřídlá dispozice blízkého hradu Melice.³⁰

Pražští biskupové stáli u zrodu dalších, a to velmi starých hradů. Z románského otýněného dvorce vznikl hrad v Týně nad Vltavou, z něhož se zachovalo jen málo, a o původu vypovídá i hrad Horšovský Týn. Tam dvorec nahradil pravidelný hrad, jenž pojal i původní románskou kapli, ke které přibyla filigránsky koncipovaná a provedená kaple raně gotická. Rovněž pravidelné byly Křivsoudov a Trhový Štěpánov, ale zvláště pozoruhodný byl Helfenburk u Úštěka zvaný též Hrádek. Jeho starší jádro využilo podélné skalisko a celek obíhala v zalamaných úsecích výtečně dochovaná hradba s cimbuřím a hranolová věž vedle brány.³¹ Pražští biskupové (resp. arcibiskupové) ve 14. století stavěli i tvrze a zvláště architektonicky a kamenicky kvalitní byla tvrz v Litovicích, jejíž stavbu inicioval a stavitele přiveden z Francie využil Jan IV. z Dražic. Nebyla to jediná biskupská tvrz, vyniká také patrně dvojjalčová dispozice v Dřevčicích, jež se výstavností podobá hradu, a věžovitý palác v Příbrami.³²

Z hradů olomouckého biskupa Bruna celkem dobře známe Blansko (Blansko), jehož bezvěžové, možná dvojjalčné jádro obsahuje asi o něco mladší palác (obr. 6). Předhradí

³⁰ Čeněk STAŇA, *Pustiměřský hrad*, AH 18, 1993, s. 181–297; Lubomír KONEČNÝ, *Výsledky stavebně-historického a archeologického průzkumu rotundy sv. Pantaleona v Pustiměři 1977–78*, AH 11, 1986, s. 347–350; M. PLAČEK, *Ilustrovaná encyklopedie*, s. 377–379.

³¹ T. DURDÍK – P. BOLINA, *Hrady pražského biskupství*, s. 291–306; František GABRIEL – Jan SMETANA, *Stavební vývoj hradu Helfenburka*, AH 19, 1994, s. 51–64.

³² Michael RYKL, *Litovice – hloubkový průzkum tvrze*, *Průzkumy památek II*, 1995, č. 1, s. 49–72; Petr CHOTĚBOR, *Pokus o srovnání tvrzí laické a církevní vrchnosti*, AH 21, 1996, s. 311–313.

z poloviny 14. století mělo především vojenskou funkci a hlavní stavbou byla rozměrná obytná věž či věžovitý palác.³³ Značné popularity i dnes požívá Mírov, jehož dvojdílný obdélný rozvrh zřejmě rovněž neměl hlavní věž, ale středověká podoba utrpěla přestavbou na barokní pevnost a následně na vězení – nejprve kněžské, posléze civilní.³⁴ Svým rozdělením mezi biskupa a světského držitele – leníka je pozoruhodný rozlehlý Fulštejn. Společně se podíleli na nákladech stavby a patrně i jeho využití, ale dlouhý život hradu, který zanikl až v 17. století, způsobil zmizení prvků starší stavby. Rovněž předhradí je pozdějšího, až novověkého původu.³⁵ Ale v případě Šaumburka, případně nazvaného po rodovém hradě, se Bruno vskutku rozmáchl. Mohutná obdélná dispozice překonávala rozměry 120 × 50 m i největší královské hrady své doby. Na enormních nákladech zřejmě celá věc ztroskotala, obvodovou zástavbu zřejmě ani nedokončili a okolo polovice 14. století byl západně vystavěn podstatně skromnější plášťový hrad jako funkční náhrada.³⁶

Z hradů jiných církevních činitelů můžeme zmínit relativně málo zřetelnou zříceninu Vildštejna poblíže Budišova nad Budišovkou. Podle analýzy pramenů a vývoje okolního osídlení hrad pochází z přelomu 13. a 14. století. Jeho čelo bylo opatřeno okrouhlou věží, případně zaobleným bokem věžovitého paláce, za nímž se rozprostírá rozlehlé nádvoří přístupné patrně po koruně valu od severu. Nevelké předhradí mělo spíš vojenský než hospodářský charakter. Hrad patřil kapitule při olomoucké katedrále a v roce 1316 ho držel lénem kanovník Dětrich z Fulštejna, jehož rodu se ještě dotkneme.³⁷ V Čechách stojí za pozornost hlavně objekt břevnovských benediktinů v Přerově nad Labem. Jeho pravidelný trojkřídlý rozvrh připomíná komfortní nížinný hrad z konce 14. století. Obsahuje velkou nárožní síň, kde se scházeli řeholníci, k níž přiléhala kaple a opatská komnata.³⁸

Tím se dostáváme k opevněným sídlům, které sice patřily do majetkové sféry biskupství, ale byly v držení leníků a často jimi byly vybudovány. S ohledem na rozsah problematiky bude pozornost věnována moravským lokalitám. O pověření urozeného muže Helemberta de Turri stavbou hradu na území slavičinského léna víme z listiny olomouckého biskupa Bruna z roku 1256. Hrad lehce obdélné dispozice s (válcovou?) věží v nároží a palácem nad koncem horského výběžku se jako Engelsberk připomíná o pět let později. Zajímavé je, že polovinu nákladů na stavbu nesl biskup a Helembert tak držel lénem půlku hradu, kterou financoval.³⁹ Dokládá to obvyklý způsob řešení, s nímž jsme se setrli již v případě hradu Fulštejna, kde ovšem biskup v roce 1255 půlku hradu od Herborta z Fulštejna (původem z Vulmen v Dolním Sasku) koupil. Ale nikoli nadlouho,

33 Jan ŠTĚTINA, *Hrad Blansko a jeho stavební vývoj*, Dějiny staveb 2001, s. 181–189.

34 M. PLAČEK, *Ilustrovaná encyklopedie*, s. 390–392.

35 Pavel KOUŘIL – Dalibor PRIX – Martin WIHODA, *Hrady českého Slezska*, Brno – Opava 2000, s. 133–150.

36 Dalibor JANIŠ – Jiří KOHOUTEK, *Hrady a jejich úloha ve struktuře osídlení horního Pobečví*, AH 27, 2002, s. 182–184.

37 Pavel BOLINA, *Zu Anfängen der Burg Wildenstein bei Budišov (Bautsch) in Nordmähren*, FzBS 7, 2002, s. 221–228.

38 Petr CHOTĚBOR, *Festen der Kircheninstitutionen in Böhmen*, in: *Castrum Bene 5, Castle and Church*, Gdaňsk 1996, s. 28–31.

39 Miroslav PLAČEK – Rudolf PROCHÁZKA, *Povrchový průzkum hradu Engelsberka*, Slovácko XXIV/1982, 1983, s. 37–42; Zdeněk POKLUDA, *Dějiny hradu Sehradice*, Zlínsko od minulosti k současnosti 19, 2002, s. 5–31.

neboť dvacet let nato ji Herbortovým potomkům prodal zpět.⁴⁰ Asi jiné okolnosti provázely stavbu hradu Rožnova, k níž však došlo až krátce po polovině 14. století (obr. 7). Stavebníky byli zřejmě páni z Kravař, kteří obdrželi lénem krajinu na Rožnovské Bečvě nedlouho předtím. Době odpovídá i bezvěžová dispozice blížící se dvojpalácovým hradům doby Karla IV. a opevnění parkánem.⁴¹ Chybí-li někomu zmínka o později věhlasných Hukvaldech, je to proto, že patří k získaným hradům. Vystavěla je hrabata z Hucuswagenu a Příbora a olomoucké biskupství hrad nabylo až po jejich vymření, tedy brzy po roce 1307. Biskupové se však postarali o jeho mnohonásobné rozšíření a proměnu na raně barokní pevnost.⁴²

Leníci a manové též využívali sídla nižší kategorie. Zřejmě dřevohliněným hrádkem bylo v reliéfu dochované sídlo u Huzové, na němž seděli předkové rodu, kteří mezi léty 1329 a 1332 vystavěli už na alodní půdě hrad Sovinec. Skvěle jsou v terénu modelované zbytky hrádku Rumberk u Deštné (okr. Blansko), který však obsahoval zděnou stavbu, možná obytnou věž. Leník Bertold z Rumberka se po něm psal již v roce 1274 a skupinu biskupských lén poblíž Hrotovic spravovali leníci ze zřetelně utvářeného hrádku u Biskupic.⁴³ Nejčastější druh opevněného sídla představovala tvrz, ať to byly stavby vybudované ze dřeva a hlíny nebo zděného provedení. V prvním případě se tvrze přirozeně dochovaly jen v reliéfu, zděné mohou být nalezeny ve hmotě stojících sídel – zámků, nebo archeologicky. Část pozdně gotické tvrze zůstala v zámku v Blansku, v zámku v Choryni, který místo tvrze zaujal, nejsou její pozůstatky bez hloubkového průzkumu patrné. Výkopy je možné doplnit poznatky o Petřvaldu, kde byl zámek zbořen v letech 1962–1967 a dochovaly se jen fotografie a nepříliš spolehlivá plánová dokumentace. Z Petřvaldu vyšel význačný šlechtický rod 16. a 17. století.⁴⁴ Jen plochý kopec už bez okružních valů naznačuje polohu a velikost manské tvrze v Podolí poblíže Valašského Meziříčí a ve Staré Bělé se nevelký pahorek po tvrzi nalézá v rybníčku, jehož voda jí poskytovala ochranu (obr. 8).⁴⁵

Nelze opomenout ani opevněná sídla klášterních manů. Pozoruhodnou sítí manských sídel se vyznačoval benediktinský konvent v Třebíči. Ve skalnatých polohách nad řekou Jihlavou stály hrady Kozlov a zmizelý hrad Kokštejn (Kufštejn, Wilsonova skála u Hartvíkovic), pod nímž zůstaly zřetelné valy a příkopy rozlehlého hospodářského zázemí. Hlavní stavbou Kozlova byla masivní obytná věž, která stála na severním konci protáhlého rozvrhu formovaného skalnatou šjíjí v říčním meandru a kryla zbytek hradu proti střelbě z hrany údolí.⁴⁶ Mimořádně zajímavý je Nový hrad u Sedlece na ostrožně v záhybu

40 *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae*. V.2, ed. Jindřich ŠEBÁNEK – Sáša DUŠKOVÁ, Pragae 1981, s. 455–456, č. 780.

41 D. JANIŠ – J. KOHOUBEK, *Hrady a jejich úloha*, s. 188–190.

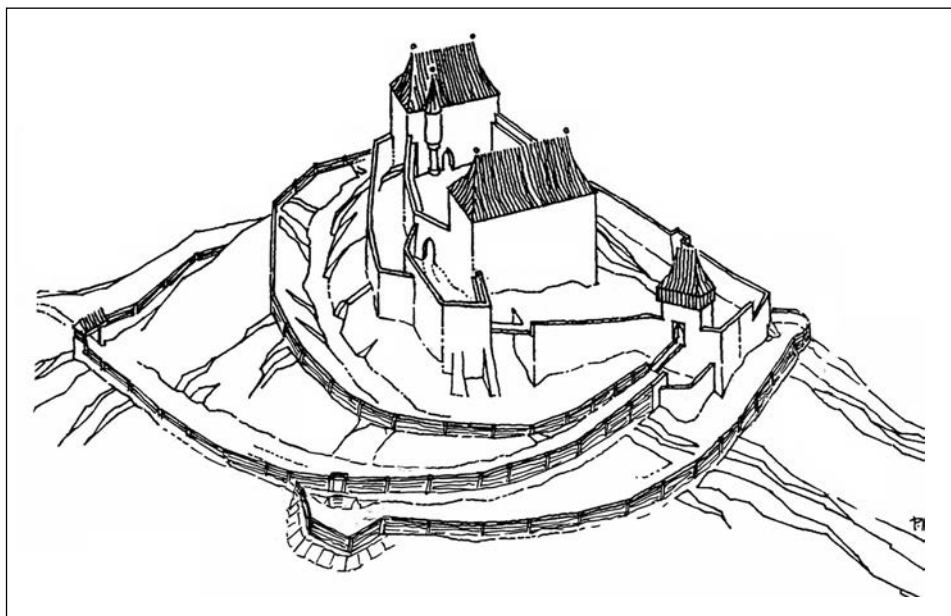
42 M. PLAČEK, *Ilustrovaná encyklopedie*, s. 256–261.

43 David PAPAŽÍK, *Páni ze Sovince. Dějiny rodu moravských sudích*, Praha 2005, s. 22–23; M. PLAČEK, *Ilustrovaná encyklopedie*, s. 552–553 (Rumberk), s. 95–96 (Biskupice); nově Miroslav PLAČEK – Veronika SKÁLOVÁ – Pavel ŠIMEČEK, *Hrádek Rumberk. Centrum největšího léna olomouckého biskupství*, Brno 2010.

44 M. PLAČEK, *Ilustrovaná encyklopedie*, s. 256–261; k Petřvaldu blíže Jiří TICHÁNEK – Zdeněk ŠERÝ, *Šlechtická sídla na Novojičínsku*, Opava 2003, s. 186–195.

45 Miroslav PLAČEK, *Dvě neznámé tvrze Hostýnských vrchů (Podolí, Slavkov pod Hostýnem)*, Střední Morava 18, 2004, s. 87–91; TÝŽ: *Dvě méně známé tvrze na moravském břehu Odry*, AH 31, 2006, s. 255–257.

46 Pavel KOUŘIL, *Příspěvek k poznání hradů Kozlova, Kufštejna a Rabštejna ve středním Pohorlavi na jz. Moravě*, AH 3, 1978, s. 131–138.

Obr. 7. Rekonstrukce podoby lenního hradu Rožnova na konci 15. věku (kresbu P. Šimečka upravil M. Plaček).

Fig. 7. Reconstruction of the fief castle of Rožnov at the end of the 15th century (drawing by P. Šimeček amended by M. Plaček).

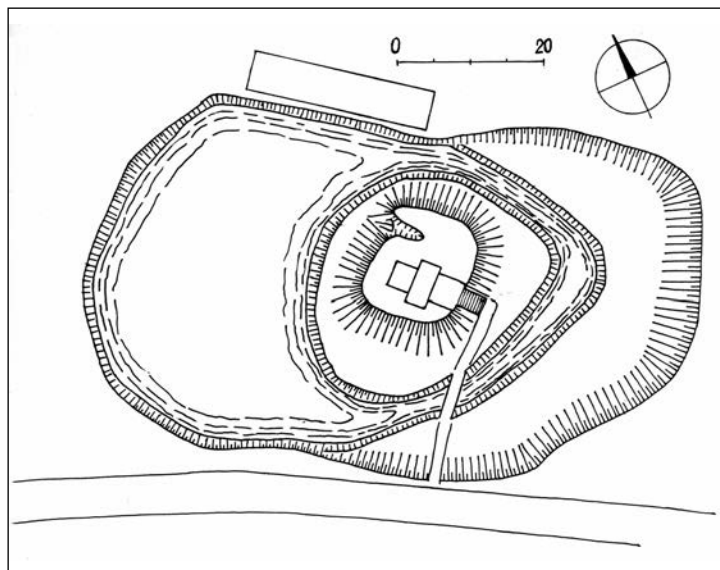
Oslavy. Tam pravouhloú obdélnou dispozicí kryl svou hmotou věžovitý palác a vstup vedl přes laterální předhradí. Rozvrh typově odpovídá vzniku hradu v poslední třetině 14. století.⁴⁷ Manským sídlem byla též tvrz neznámé podoby, jež se zřejmě nacházela na skalnatém pahrbku v polích u Hostákova. Převážná většina manů však seděla na dvorech poblíže kláštera a v klášterních vesnicích.⁴⁸

Do značné míry byly pevnostmi samotné mužské i ženské kláštery, především tak zvaných „kolonizačních“ řádů (benediktini, cistercié, premonstráti). Není to zcela správné, neboť pevnou kamennou zdí byla obehnaná většina středověkých konventů mimo hrazená města, ať už to byly venkovské kláštery augustiniánů (Doubravník, Fulnek, Pivoň), kartuziánů (Dolany, Brno-Královo Pole, na Slovensku Skala útočišť-a-Klástorisko), klarišek (Panenský Týnec) či magdalenitek (Dalešice). Ani ve městech nebyly kláštery zcela bez obranných funkcí. Především však navenek, neboť stávaly v obvodu městské fortifikace.⁴⁹ Víceméně podobu sevřeného hradního komplexu měl, vedle zmíněného Broumova, díky poloze na svahovém spočinku třeba benediktinský klášter v Třebíči. Jeho pravouhlý areál byl průjezdný, což umožňovala brána směřující k brodu a od zacho-

47 Miroslav PLAČEK, *Hrady na Oslavě a ekonomické podmínky jejich vzniku a existence*, AH 10, 1985, s. 268–269.

48 Miroslav PLAČEK, *Příspěvek k poznání dvou středověkých sídel na Třebíčsku*, Hláska 15, 2004, č. 1, s. 4–7; k trebičské manské soustavě nověji Rudolf FIŠER, *Kláster uprostřed lesa*, Brno 2001, s. 66–137.

49 K začlenění církevních objektů do obrany měst blíže V. RAZÍM, *Sakrální stavby*, s. 151–167.

Obr. 8. Situační náčrt pozůstatků tvrže biskupských leníků ve Staré Bělé (podle M. Plačka).

Fig. 8. Site sketch of the remains of the fortress of the episcopal lieges in Stará Bělá (according to M. Plaček).

vané branské věže stoupala cesta západním úbočím.⁵⁰ Obranné hodnoty komplexu dokládá dlouhotrvající obléhání vojskem Matyáše Korvína v roce 1469, a poddání se smlouvou. Pohusitské období také přineslo výstavbu pravoúhlého opatského hradu ve Znojmě-Louce, jehož úhlopříčně protilehlá nároží zesilovaly mocné hranolové věže.⁵¹ Na pevnost suplující hrad tehdy též proměnili benediktinský klášter v Sázavě sekularizátoři panství z rodu pánů z Kunštátu a Jevišovic. Rozlehlý areál umožňoval utáboření většího vojského oddílu, což zřejmě po roce 1421 nějakou dobu využíval tábořský svaz.⁵²

Většina venkovských klášterů však stála v rovině a bylo nutno záhy ohradit celý plošně rozvinutý komplex, to je jak srdce kláštera – konvent s chrámem a opatský či převorský dům (dvorec), tak hospodářskou zástavbu. Obvodní hradbu po způsobu měst proto často zesilovaly věže a běžné byly příkopy, do nichž byly příhodně sváděny i přebyteky dešťové vody. Oproti městům však nebyly vyzdviženy parkánové zdi, ani nevznikly pozdní třetí pásy fortifikace. V některých klášterech jsou stopy středověké dispozice zřetelné, jiné známe z ikonografie, ale tam, kde došlo k naprosté výměně hmot, je bližší poznání rozvrhu bez archeologického výzkumu prostě nemožné. Taková je situace na známém Hradisku v Olomouci, kde i nevelké výkopy objasnily uspořádání vstupní partie středověké kanonie, a to dokonce v několika následných etapách.⁵³ Poznatky o ohrom-

⁵⁰ Petr OBŠUSTA, *Třebíčské benediktinské opatství a jeho odraz v archeologických pramenech*, in: L. Jan – P. Obšusta (ed.), *Ve stopách sv. Benedikta*, Brno 2002, s. 219–229.

⁵¹ Josef UNGER – Petr KROUPA – Jaroslav DVOŘÁK – Jiří SEJBAL, *Archeologický, uměleko-historický, petrografický a numismatický výzkum v areálu louckého kláštera roku 1995*, Jižní Morava (dále „JM“) sv. 35, 1996, s. 36–42. Hrad v pohusitském období vznikl též při kláštře v Želivi, ale jeho stavebníkem byl utrakvistický exponent Burian Trčka z Lípy v poslední třetině 15. století (T. DURDÍK, *Ilustrovaná encyklopedie*, s. 643–644).

⁵² M. PLAČEK – P. FUTÁK, *Páni z Kunštátu*, s. 170–171, 197–198.

⁵³ Zdeněk ČIŽMÁŘ – Jiří KOHOUTEK, *Předběžná zpráva o výzkumu kláštera Hradisko v Olomouci v roce 1996*, AH 23, 1998, s. 335–352.

ném klášterním komplexu v dolnosaském Corvey převážně poskytly též podpovrchové výzkumy a pozoruhodný je především existencí hradu (Werneborch) v cípu plochy vymezené hradbami.⁵⁴ Relativně dobře známe uspořádání cisterciáckého areálu ve Vyšším Brodě, jehož středověká podstata se dochovala ve vzácné úplnosti, opevnění sice jen dílem, ale na historickém vyobrazení je zřetelné i s četnými okrouhlými věžemi.⁵⁵ Rozlehlým a poměrně složitým souborem už ve středověku byl také cisterciácký Velehrad založený na počátku 13. století. Rovněž jeho středověkou podobu známe více méně z kombinace zachované architektury, vedut a výsledků podpovrchových výzkumů. Hradba uzavírala plochu ve tvaru lichoběžníka a jeho nároží zpevňovaly okrouhlé věže, z nichž se zachovala ta jihozápadní. Krom zbývajících věží zmizel i zajímavý útvar opatského domu při východní hradbě.⁵⁶

Sníženou odolnost kláštera premonstrátek v Dolních Kounicích položeného v údolí řeky Jihlavy kompenzoval pozoruhodný objekt na návrší nad ním, do něhož se v dobách ohrožení osazenstvo kanonie uchýlilo. Při rakouském vpádu v roce 1185 musely řeholnice vzít za vědek bezpečím relativně vzdáleného Bítova. Jejich dolnokounický hrad totiž pochází z první třetiny 14. století a rozvrhem se zřejmě blížil kastelům, neboť ve dvou nebo dokonce třech nárožích protáhle obdélného půdorysu byl opatřen hranolovými věžemi. Vnější opevnění už z větší části pochází z dob, kdy hrad vlastnili světsí majitelé.⁵⁷ Na pevnost proměnili husité obsazenou kartouzu u Dolan a spolu s hrady Hluboký a Majetín ji použili k blokadě katolické Olomouce (obr. 9). Samotný řádivý soubor ve výšinné poloze měl k opevnění předpoklady, ale nejprve jej ohrazovala, tak jako na Kláštorisku (k. ú. Letanovce) ve Slovenském ráji, pouze prostá zeď. Na přístupové široké šíji a na mírně klesajícím západním hřebeni husité zřídili několik sypaných bariér obsazených posádkou. Přitom západní objekt měl charakter bolverku a zajímavý byl i nevelký rondel, jehož pozůstatky jsou dosud vidět na severu.⁵⁸

Co se týče měst církevní vrchnosti, na Moravě měl hrazená města vlastně pouze olomoucký biskup, jedinou výjimkou byl Slavkov, jenž se v roce 1358 připomíná jako *civitas cruciferorum* – tedy město řádu německých rytířů, i když svrchovaností spadal pod královskou komoru.⁵⁹ Zato biskupských měst, stejně jako v Čechách, bylo hned několik. Opevněna byla samozřejmě po způsobu jiných středověkých měst, ať již královských či poddanských.⁶⁰ Největším biskupským městem byla Kroměříž, jejíž jednoduchá hradba

⁵⁴ Hans-Georg STEPHAN, *Zur Siedlungs- und Baugeschichte von Corvey – vornehmlich im frühen und hohen Mittelalter*, AH 20, 1995, s. 447–467.

⁵⁵ Jiří KUTHAN, *Česká architektura v době posledních Přemyslovců. Města, hrady, kláštery, kostely*, Vimperk 1994, s. 464–475.

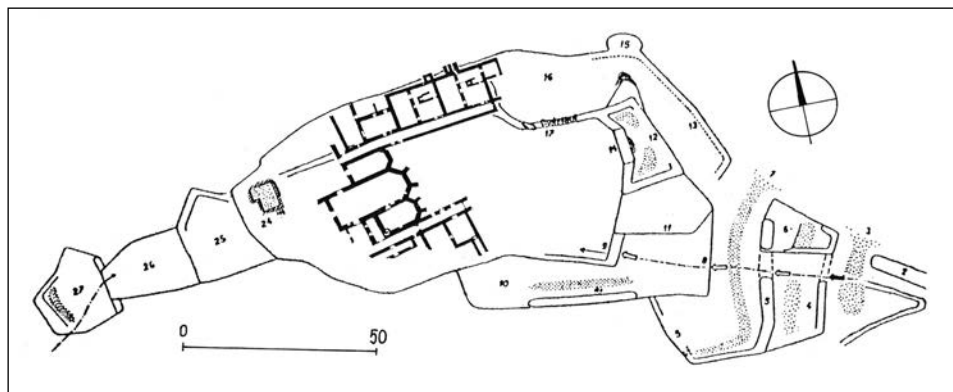
⁵⁶ Miloslav POJSL, *Velehrad. Stavební památky bývalého cisterciáckého kláštera*, Brno 1990, s. 143–152, obr. 112.

⁵⁷ M. PLAČEK, *Ilustrovaná encyklopedie*, s. 192–194.

⁵⁸ Michal SLIVKA, *Doterajšie výsledky výskumu na Kláštorisku v Slovenskom ráji*, AH 13, 1988, s. 423–439; k Dolanům Dušan FOLTÝN a kol., *Encyklopedie moravských a slezských klášterů*, Praha 2005, s. 274–277; Zdeněk GARDAVSKÝ, *Husitská pevnost na zdech kartuziánského kláštera u Dolan*, Zprávy Vlastivědného muzea v Olomouci 105, 1962, s. 14–24.

⁵⁹ Libor JAN, *Slavkov u Brna ve 14. a na začátku 15. století – rozmach a úpadek komendy řádu německých rytířů*, ČMatMor 109, 1990, s. 45.

⁶⁰ Přehledně k opevnění českých měst Vladislav RAZÍM, *Městské opevnění*, in: Gotika v západních Čechách (1230–1530), Praha 1998, s. 173–178; Tomáš DURDÍK, *České fortifikace vrcholného středověku*, in: V. Kupka a kol., *Pevnosti a opevnění v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Praha 2001, s. 66–72. K Moravě

Obr. 9. Dolany, soukres výsledků archeologického výzkumu V. Buriana a terénního náčrtu Z. Gardavského nejlépe vystihuje opevňovací úpravy kartouzy za husitských válek (zpracoval autor).

Fig. 9. Dolany. The sketch of the results of the archaeological survey carried out by V. Burian and the field sketch by Z. Gardavský best illustrate the charterhouse fortifications during the Hussite Wars (compiled by author).

se připojila k hradu v severním nároží. Hradbu lemoval příkop, přes nějž ke dvěma branským věžím (Dolní s předbraním) směřovaly mosty. Podle známé ikonografie byla hradba opatřena jedinou věží na jihovýchodě a vícero sedlanými věžičkami. Teprve na přelomu středověku a novověku vznikla třetí brána u hradu zvaná Mlýnská a opevnění výjimečně zesílil pás valu, z něhož vystupovaly rondely, vše nasypané z hlíny před původním příkopem.⁶¹ Na strategicky významné komunikaci z Brněnska k Olomouci byl položen starobylý Vyškov (od roku 1317 město), jehož opevnění, rovněž připojené k hradu, tvořila prostá hradba, v níž stály branské věže.⁶² Zůstává otázkou, v jakém čase kamenná hradba nahradila starší plaňkové opevnění. Pokud tomu bylo před rokem 1425, kdy Vyškov dobyli husité, musela se na západě táhnout po zadní straně bloků vymezujících tržiště. Komplex hradu, předhradí a dvora k městu přiložili dodatečně někdy před rokem 1449, patrně po dobytí biskupského správního hradu Melice.⁶³ Dvě z bran byly opatřeny předbraním, třetí na východě dokonce barbakánem a v pozdním středověku též okružní val před příkopem doplnili oblými baštami.

Zajímavá jsou dvě města, v nichž měl biskup obytný objekt, který byl spíš opevněným domem, než hradem. Spodek paláce z třetí čtvrtiny 13. století, dodatečně začleněný do obruby hradeb poblíže farního kostela, dosud existuje v Mohelnici. Ale o vzniku hra-

Zdeněk MĚŘÍNSKÝ – Miroslav PLAČEK, *Opevnění moravských zeměpanských a biskupských středověkých měst*, Forum Urbes Medii Aevi V/2006, 2008, s. 6–33; Miroslav PLAČEK, *Městské fortifikace a projevy urbanismu na jižní Moravě*, in: K. Chamonikola (ed.), *Od gotiky k renesanci II*. Brno, Brno 1999, s. 49–56; TÝŽ, *Feudální sídla a městské fortifikace na Olomoucku 1400–1550*, in: K. Chamonikola (ed.), *Od gotiky k renesanci III*. Olomoucko. Brno 1999, s. 132–137.

61 Jaroslav PINKAVA, *Kroměřížské hradby a brány*, Zpravodaj Muzea Kroměřížska 1987/2, s. 13–26; B. SAMEK, *Umělecké památky Moravy a Slezska 2*, s. 222.

62 Jiří DOLEŽEL, *Ke vzniku a vývoji několika měst střední a severozápadní Moravy (Blansko, Ivančice, Tišnov, Velká Bíteš, Vyškov)*, AH 20, 1995, s. 204–207.

63 K problematice vyškovského hradu a Melice srov. M. PLAČEK, *Ilustrovaná encyklopedie*, s. 713–716.

deb víme velmi málo, neboť i zde chybějí průzkumy. Podle drobných půlvalcových bašt lze snad soudit na dobu od poloviny 15. do počátku 16. století. Stavbu z kamene možná iniciovalo dobytí a vypálení města husity.⁶⁴ Také v Mohelnici chyběl parkán a podle veduty z počátku 18. století byly brány prolomeny v hranatých věžích. Val před okružním příkopem však k osazení ozbrojenci upraven nebyl. O opevněném biskupském domě (*munito domum*) se k roku 1275 mluví i v Osoblaze a rovněž stál při opevnění na západě. Šlo o masivní palácovou budovu, vedle níž se na vedutě F. B. Wenera tyčí mocná a vysoká okrouhlá věž (obr. 10).⁶⁵ Patřila zřejmě k sídlu, neboť jediný okruh hradeb byl prost nějakých zpevňujících prvků a zdá se, že i kulisové brány byly prolomeny přímo v hradbě bez obvyklých věží. Před hradbou se přirozeně táhl příkop a val a jednoduchý systém připomínal opevnění královského Jevíčka, kde byla v hradbě situována jediná věž patřící ovšem městu.

Poslední druh fortifikovaných lokalit rovněž spojených s církví představují opevněné kostely. Jako jediná kategorie naplňovala nejširším způsobem křesťanskou solidaritu a lidskou vzájemnost. Objekty sloužily především jako útočiště prostých obyvatel otevřených sídlišť v dobách neklidu a válek, i když ty běžné nemohly odolat velkému a dobře organizovanému vojsku. Nesporně zajímavé je méně četné zapojení ohrazeného kostelního areálu do obranného systému měst v podobě městského hradu – citadely. Nejbližší skupinou jsou městské hrady středoslovenských báňských měst. Zděné opevnění pochází ojedinele ze 13. (Kremnica), ale většinou až z 15. století, kdy dokonale ohradili farní kostel v Banské Bystrici hradbou s šesti věžemi, baštami a barbakánem. Podobně se tak stalo v Banské Štiavnici, ale v polovině 16. století kostel odsvětili a proměnili v jádro hradu, přičemž vybouráním hlavní lodi vytvořili nádvoří.⁶⁶ U nás je vzácným příkladem citadely kostelní tvrz v nejvyšším místě ohrazeného areálu města Velké Bíteše, jejíž nárožní podkovovité bašty svědčí o zřejmém vzniku ve značně pokročilém 15. století. Ohradní zeď se dvěma baštami a hranolovou branskou věží se připojila k hradbě města, do jejíhož severního běhu byly vloženy další tři bašty. K akci patrně došlo při pozdně gotické přestavbě původně románského kostela, jehož masivní západní věž jistě měla i obranný účel.⁶⁷

Vzhledem ke svému primárnímu účelu se opevněné kostely vyskytovaly v celé Evropě, ale s různou frekvencí. Prioritní byly dlouhodobě neklidné oblasti – například jižní Francie kvůli domácím konfliktům (kathaři) a stoleté válce, Sedmíhradsko ohrožované nájezdy z východu i jihu, dnešní Burgenland pod tlakem Turků, kvůli nimž se opevňovaly i kostely v podunajském Wachau.⁶⁸ Hrazení kostelů a vesnic v Durynsku (obr. 11) vděčí za svůj vznik nutnosti obrany před násilím, které provázelo feudální a náboženské

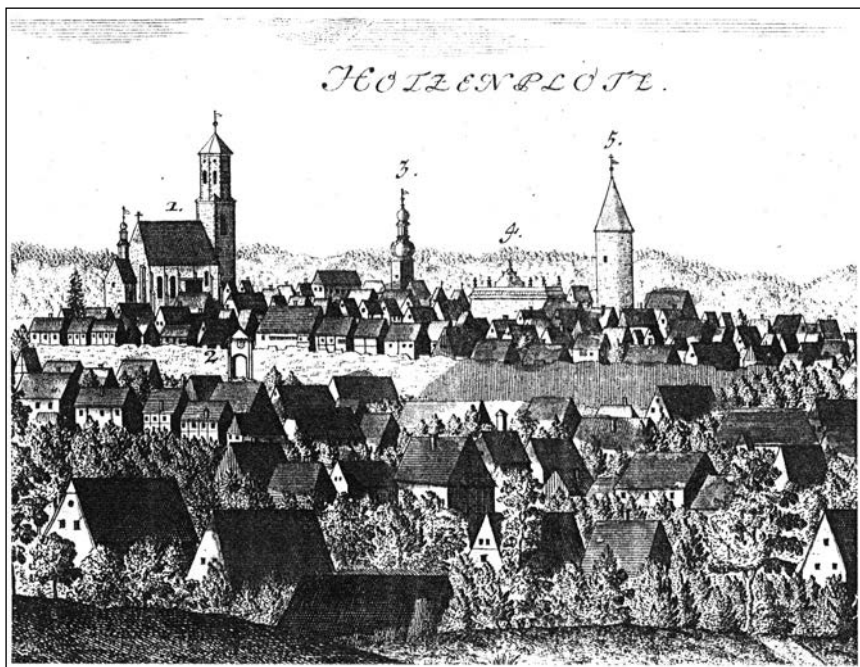
64 B. SAMEK, *Umělecké památky Moravy a Slezska 2*, s. 542.

65 P. KOUŘIL – D. PRIX – M. WIHODA, *Hrady českého Slezska*, s. 260.

66 Jozef HOŠŠO, *Výsledky historicko-archeologického výskumu mestského hradu v Kremnici*, Zborník filozofickej fakulty Univerzity Komenského, *Historica* 39–40, 1989, s. 249–292; Miroslav PLAČEK – Martin BÓNA, *Encyklopedie slovenských hradů*, Praha 2007, s. 52–56. Poněkud opomíjený zůstává městský hrad s charakterem opevněného kostela v Krupině a původně hrazen byl též farní kostel ve Zvolenu – srov. Václav HANULIAK, *Najstaršia forma stredovekého mestského opevnenia vo Zvolene*, *AH* 33, 2008, s. 153–155.

67 Jan SEDLÁK, *Náměšť nad Oslavou. Státní zámek, město a památky v okolí*, Praha 1973, s. 49–53.

68 Sedmíhradsku bude věnována pozornost dále, k Burgenlandu z více publikací Harald PRICKLER, *Burgen und Schlösser im Burgenland*, Wien 1972; Wachau a Dolní Rakousy vůbec viz Karl KAFKA, *Wehrkirchen Niederösterreichs I, II*, Wien 1969, 1970.

Obr. 10. Osoblaha v opevnění a s biskupským domem (4) a věží (5) na kolorované kresbě F. B. Wernera z poloviny 18. století.

Fig. 10. Osoblaha and its fortifications and with the bishop's house (4) and tower (5) in a coloured drawing by F. B. Werner from the mid-18th century.

konflikty, mimo jiné sem pronikali i husité. Hojností opevněných kostelů se ale vyznačovaly i Horní Franky a v rakouských zemích vedle Štýrska i Korutany.⁶⁹

Opevněné kostely existovaly i u nás, i když ne v takové míře a bohatosti jejich fortifikací. Z českých je vhodné zmínit především stavby ve městských sídlištích jako třeba v nehrazených Sedlčanech (obr. 12), ale původně i v Rakovníku, který dostal hradby až v první třetině 16. století. V Sedlčanech se, žel, dochovala jen upravená branská věž, v Rakovníku známe průběh hradby začleněné do fortifikace města.⁷⁰ Ohrazení kostelů je však nyní patrně jen ojediněle (např. Banín, Kočí), důkladně byl obrannými prvky vybaven samotný kostel v Horním Slavkově, jehož vnější fortifikace zmizela.⁷¹ Na Moravě exis-

⁶⁹ Lokality v Durynsku a starší bibliografie viz Helmut MÜLLER – Ingrid GRÄFE, *Wehrhafte Kirchen des mittleren Werragebiet*, in: Beiträge zur Thematik wehrhafter Kirchen, Südthüringer Forschungen 3, Meiningen 1967, s. 9–50 a 61–82; Franky – Karl KOLB, *Wehrkirchen-Kirchenburgen in Franken*, Würzburg 1977; Wolfram Freiherr von ERFFA, *Wehrkirchen in Oberfranken*, Kulmbach 1956; obecněji TÝŽ: *Die Dorfkirchen als Wehrbau mit Beispielen aus Württemberg*, Stuttgart 1937; Štýrsko – Karl KAFKA, *Wehrkirchen Steiermarks*, Wien 1974; Korutany – TÝŽ: *Wehrkirchen Kärntens I, II*, Wien 1971, 1972; nověji a obecně Hermann HINZ, *Wehrkirchen und Burgenbau*, in: Château Gaillard, Etudes de Castellologie médiévale IX–X. Caën 1982, s. 117–144.

⁷⁰ Vladislav RAŽÍM, *Středověké opevnění města Rakovníka (K problematice vývoje městského půdorysu)*, Památky a příroda 9, 1984, s. 84–93.

⁷¹ K českým lokalitám přehledně T. DURDÍK, *České fortifikace vrcholného středověku*, s. 76–79.

Obr. 11. K nejlépe opevněným kostelům v Durynsku patří Walldorf v údolí řeky Werry (foto autor roku 1971).

Fig. 11. One of the most well-fortified churches in Thuringia is Walldorf in the valley of the River Werra (photo by author in 1971).

tuje pozoruhodná skupina opevněných kostelů v okolí Hustopečí u Brna, ale jistý počet je jich rozptýlen hlavně po střední a západní Moravě. Ze zmíněné skupiny je zapotřebí zmínit obranné kostely v Pouzdřanech a Zaječí, u nichž se nevyvinula nebo úplně zmizela vnější ohrada, v Kobylí, Nosislavi a Kurdějově se opevnění z 15. a 16. století dochovalo, někdy i s branskou věží (Kobylí) nebo jinou věží (Kurdějov) či oblou baštou (Nosislav).⁷² Mimořádně pozoruhodný je areál v Kurdějově, v jehož hradbě opatřené kamennými konzolami ochozu stojí mohutná pozdně gotická věž. Jako bašta sloužila i drobná kaple na severu, která měla, stejně jako kostel sv. Jana Křtitele, obranné podlaží a patrně i hranolové stavení na jihu. Vysunutou součástí je pozdně gotická budova ve hmotě dnešní fary, původně zřejmě s toutéž funkcí. Opevněný kostel na náměstí v Hustopečích známe už jen z veduty z roku 1727. Fortifikace zanikla po vzniku renesančního opevnění města a chrám pod záminkou nebezpečí havárie zbořili až v roce 1962.⁷³ Za zmínku stojí také hrazený kostel v Osové Bítýšce, do jehož areálu se vstupuje původní branskou věží. Bývá spojován s řádem německých rytířů, ale spíš než o komendu šlo o výkon patronátních práv řádovým farářem.

Zbývá alespoň okrajově se dotknout přebohatého fondu opevněných kostelů v Sedmihradsku uvnitř oblouku Karpat v centrální části dnešního Rumunska.⁷⁴ Toto území

Zbývá alespoň okrajově se dotknout přebohatého fondu opevněných kostelů v Sedmihradsku uvnitř oblouku Karpat v centrální části dnešního Rumunska.⁷⁴ Toto území

⁷² Miroslav PLAČEK, *Opevněné kostely na Hustopečsku*, Malovaný kraj 17, 1981, č. 1, s. 4–5; Karel KUČA, *České, moravské a slezské zvonice*, Praha 1994, s. 260; B. SAMEK, *Umělecké památky Moravy a Slezska 1*, s. 574–576; TÝŽ: *Umělecké památky Moravy a Slezska 2*, s. 674–676.

⁷³ Josef UNGER, *Slovo archeologie k počátkům církevní architektury na jižní Moravě. Okres Břeclav*, JM sv. 31, s. 11–12 a 11–14.

⁷⁴ K problematice i u nás souhrnně M. PLAČEK, *Opevněný kostel* (viz pozn. č. 3), tam i přehled početné literatury, návrh české terminologie a srovnání s německou nomenklaturou. Přitom jsou hierarchicky vzestupné typy: kostel s obrannými prvky, obranný kostel, hrazený kostel a kostelní hrad (opevněný kostel, což je i obecný název).

Obr. 12. Opevněný kostel v Sedlčanech na perokresbě J. Willenbergera z počátku 17. věku.

Fig. 12. Fortified church in Sedlčany in a pen drawing by J. Willenberger from the beginning of the 17th century.

bylo ve středověku postupně osídleno kolonisty německého původu, jejichž potomci – tak zvaní sedmihradští Sasové, si na území svých bývalých stolic udrželi nacionálně-kulturní kontinuitu dodnes. První velké kamenné chrámy vznikly už počátkem 13. věku a dochovaly se dvouvěžové i jednověžové trojlodní baziliky v Císnadii (Heltau), Císnadioře (Michelsberg), Sebesi (Mühlbach) a jinde. Románský sloh převládal až do konce století. Některé kostely byly opevněny dřevohliněným opevněním již před mongolským vpádem a v relativně klidném období vlády anjouovské dynastie a zčásti též Zikmunda Lucemburského se staly pevnostmi většinou z iniciativy panovníka a šlechty, to znamená především hrady. Ke změně dochází v 15. století v souvislosti s narůstajícím ohrožením osmanskými Turky. Svobodné saské osady se nemohly nájezdníkům postavit v poli a tak započala doba horečné fortifikační výstavby. Celkem bylo opevněno na tři sta venkovských kostelů, které se staly pro své budovatele nadějí na záchranu života. Nebyla jedinou, neboť lidnatější obce budovaly na blízkých výšinách refugiální, tak zvané selské hrady (*Bauernburgen*).

V podstatě všechny kostely dostaly vnější ohrazení, jež pojalo obyvatelstvo vesnic a městeček a jejich movitý majetek. S výjimkou malých kostelíků (Pelișor-Magrei), městských citadel (Sebes, Mediaș) a chrámů v mohutném či několikanásobném opevnění (Biertan – Birtălm – obr. 1; Prejmer – Tartlau) měly i kostely obranná zařízení. Patří k nim západní a pozdější východní věže nebo zvýšené věžovité chóry (Bazna – Baasen). Někde je loď sevřena mezi dvě věže (Dealul Frumos – Schönberg – obr. 13) nebo mezi věž a chór (Valea Viilor – Wurmloch). Loď a presbyteria byly vybaveny obrannými ochozy, případně zděnými chodbami s podsebitím a střílnami. Některé portály kostelů se

Obr. 13. Loď opevněného kostela v Dealul Frumos (Schönberg, Rumunsko) je sevřena mezi dvěma věžemi a celek obepíná hradba s dalšími věžemi (foto autor roku 1969).

Fig. 13. *The nave of the fortified church in Dealul Frumos (Schönberg, Transylvania, Romania) is hemmed in by two towers and the whole complex is surrounded by a defensive wall with other towers (photo by author in 1969).*

uzavíraly nejen vraty, ale i padacími mřížemi (Valea Viilor). Účelům obrany se zákonitě podřídily i umělecké nároky, takže až na několik starších chrámů a naopak pozdně gotických halových staveb (Moşna – Meschen, Cristian – Grossau, Mediaş), je většina kostelů dosti prostá.

Vnější ohrazení bylo kruhové (Prejmer, Harman – Honigberg), případně oválné (Cisnădie, Valea Viilor), nebo deformované terénem (Apold – Trappold, Moşna). Nejpokročilejší dispozice jsou pravouhlé s věžemi postavenými v nárožích nakoso jako v Homoródu (Hameruden) a Cloaşterfu (Klosdorf). Okruhy opevnění bývají někdy dva (Apold, Şeica Mica – Klein Schelken), nebo dokonce tři (Biertan, Cisnădie), jiné zčásti obíhá alespoň parkán (Cincsor – Klein Schenk, Moşna), jimž často procházela trasa přístupu. Věže pravidelně vystupují z líce hradby a byly vybaveny rozmanitými střílnami pro flankovací střelbu ručními palnými zbraněmi. Nejčastěji jsou hranolové, jen zřídka polygonální, ale vždy s hrázděnými, zděnými, nebo dřevěnými ochozy. Brány byly vybaveny padacími mosty nebo hřebeny, předbraní a barbakány jsou ojedinělé (Harman, Prejmer). Zevnitř k hradbě bývají přistavěny komory zvané Gaden, které sloužily k ubytování osob v nebezpečné době i jako zásobárny. V Prejmeru je jich 275, jsou uspořádány ve třech podlažích a místnost měl též kněz, jiné sloužily jako ošetrovna, nebo škoie. V areálu byly přirozeně také studně, někdy dokonce uvnitř kostelů či ve sklepech pod nimi.

Tím je základní přehled středověkých fortifikací spjatých s římskou církví v podstatě vyčerpán. Zároveň je nutno uvést, že jejich účinnost v raném novověku slábla, a s rozvojem pravidelných vojsk a výzbroje se vytrácela. Církev nestačila technicky a ekonomicky sledovat specifika vývoje a profesionalizaci vojenství, její opevnění proto, až na výjimky, ztrácela na významu a se zformováním stálých armád pozbyla smysl úplně.

Fortifications and the Church in the Middle Ages

Building fortifications in the troubled times of the Middle Ages became a necessity for ecclesiastical institutions in the Czech lands, and the task was carried out by the orders of knights. The nature of these fortifications depended on the people in charge of the sites in question, and these were: ecclesiastical military orders (castles, commanderies), prelates and chapteries (castles, fortified manor houses), lieges and gavelkinds (fortified houses, castles), monastic institutions (fortified monasteries, or castles), towns of church high authorities (town walls), lay communities and church administrative bodies (fortified churches – fig. 1, in towns which served as citadels).

Castles and fortified manors served their usual purpose (in the case of the seats of prelates and residential castles); an economic and management element was important for commanderies and monasteries. The fortifications of monasteries and towns were no different from those in secular localities. There are few monastery castles, and these are mainly compact complexes in well-protected positions (Broumov, Oybin); the castle above the monastery in Dolní Kounice is rare. Fortified churches were a refuge for simple country peasants mainly from the 15th century. Structurally the castles were not very different from royal or private castles; there were not many monastic castles: Templštejn and Friendsberg, the Knights Hospitaller castle of Orlovice and part of Strakonice, and a few castles in Bohemia were evidently built by the Order of the Teutonic Knights. As for the castles of all three orders in the Holy Land and the Mediterranean we should at least mention the Knights Hospitaller castle of Archangelos (Rhodes – fig. 2), the German castle of Kühndorf (fig. 3) or the regular castles of the Teutonic Knights in the order's state in the Baltics, built en-masse after 1270 (fig. 4). Well-preserved or explored commanderies were also suited to monastic life (the Knights Hospitaller commanderies in Malá Strana in Prague and in Horní Kounice, the Templar one in Čejkovice, that of the Order of the Teutonic Knights in Blatno, in Prague – Old Town and particularly the one in Slavkov near Brno and in Hostěradice – fig. 5).

The leading exponents of the church (bishops, canons) built the castles, but also acquired them. For example, the castle in Olomouc was for a time governed by the bishop and the Vyšehrad chaptery “ruled” Vyšehrad. Prague Castle, however, was the seat of the Bohemian ruler and the bishop moved to the Bishop's Court in Malá Strana. The Bishop of Prague, however, often lived in the Norman castle in Roudnice, while the Bishop of Olomouc resided in the Gothic castle in Kroměříž. There the court was converted to a castle by the industrious Bishop Bruno of Schauenburg (1245–1281). The Prague bishops were responsible for the construction of other castles (Týn nad Vltavou, Horšovský Týn, Křivsoudov, Trhový Štěpánov, Helfenburk near Ústěck), as well as fortified houses (Litovice, Dřevčice, Příbram). As regards Bruno's towerless castles we know Blansko

(fig. 6) and Mírov well, but less about Fulštejn and the massive Šaumburk Castle (120 × 50 m), which was costly and therefore later replaced by a more modest shell-type castle (Nový Šaumburk). Vildštejn belonged to the Olomouc chapter from around 1300, and the strong seat of the Břevnov Benedictines in Přerov nad Labem was an impressive building.

The episcopal assets also included fortified seats built or held by lieges. From Moravia we know of the construction of Engelsberk Castle by Helembert de Turri, which was shared with the bishop (as was Fulštejn), and the Lords of Kravaře built Rožnov (fig. 7). Hukvaldy was founded by a count from Příbor, was acquired by the bishopric after 1307, and over time was transformed into a massive stronghold. Lieges and vassals also resided in small castles (boroughs – Huzová, Rumberk, Biskupice) and fortified manor houses (Choryně, Petřvald, Podolí, Stará Bělá – fig. 8). The vassals of the Benedictines of Třebíč also had their network of seats, either castles (Kozlov, Kufštejn, Nový hrad) or boroughs (Hostákov).

Rural medieval convents were also generally strongholds; in towns monasteries were built around the perimeter of the fortifications. The monastery in Třebíč was in the form of a closed-off compound; the abbey castle in Znojmo-Louka was established after the Hussite Wars and the monastery in Sázava was converted to a stronghold by the lords of Kunštát and Jevišovice. Most of the more extensive complexes were surrounded by a defensive wall protected by towers (Hradisko in Olomouc, Vyšší Brod, Velehrad). The Hussites converted the chartreuse near Dolany (fig. 9), which had formerly been encircled by a simple wall, into a stronghold and used it to blockade nearby Olomouc.

It was only the Bishop of Olomouc who had towns in Moravia (one exception was Slavkov, held by the Order of the Teutonic Knights); these were fortified in the same way as other medieval towns. The largest of these were Kroměříž and Vyškov, situated on an important route, in both of which there stood episcopal castles, while there were fortified houses in Mohelnice and Osoblaha (fig. 10).

The last type of fortifications comprises fortified churches, which are steeped in Christian solidarity and reciprocity. At times of danger they were refuges for the rural peasantry (fig. 11). This is the reason why fortified churches appear all over Europe, particularly in areas which saw long periods of unrest. Circumvallated churches were less often used as town castles or citadels (in Upper Hungary – Slovakia – there were Kremnica, Banská Bystrica, Banská Štiavnica, in Moravia Velká Bíteš). In Bohemia fortified churches also stood in open towns (Sedlčany – fig. 12, Horní Slavkov, Rakovník), and circumvallated churches can be found only occasionally (Banín, Kočí). There was an interesting cluster of localities in Moravia around Hustopeče (Pouzďřany, Zaječí, Kobylí, Nosislav, Hustopeče and the extraordinary Kurdějov).

There is a wealth of fortified churches in Transylvania, which were partly occupied by German colonists. Some of the churches they built were fortified before 1241, but from the 15th century the threat from the Turks led to frenzied fortification work (in a total of 300 localities – fig. 1, 13). The churches were given gallery walkways and towers and were encircled by defensive walls, sometimes more than one, which were protected by prismatic towers with embrasures to shoot out of. Chambers known as Gaden tended to be built on the inside of the wall to house people and also to serve as storerooms; there were also wells within the compound.

In the early modern era the medieval fortifications linked with Roman Christianity began to be less effective. The church could not keep pace with technical and economic developments and the professionalisation of the military, and so its fortifications, with some exceptions, waned in importance and eventually became obsolete with the formation of permanent armies.

Na hranici Moravy. Pozdně středověké opevnění v trati Hrádek u Javorníka v Bílých Karpatech

On the boundaries of Moravia. Late medieval fortification Hrádek near Javorník in the White Carpathians

JIŘÍ DOLEŽEL

This contribution publishes the results of surface investigations into a little-known medieval fortification. According to previous information it was built sometime during the 15th or at the beginning of the 16th century as part of the Strážnice manor, most probably as a military stronghold. At a strategically important point it was able to secure the Moravian-Hungarian border, protect the disputed border territory and guard the transit roads which passed through it.

South-Eastern Moravia – Late Middle Ages – border fortifications – roads

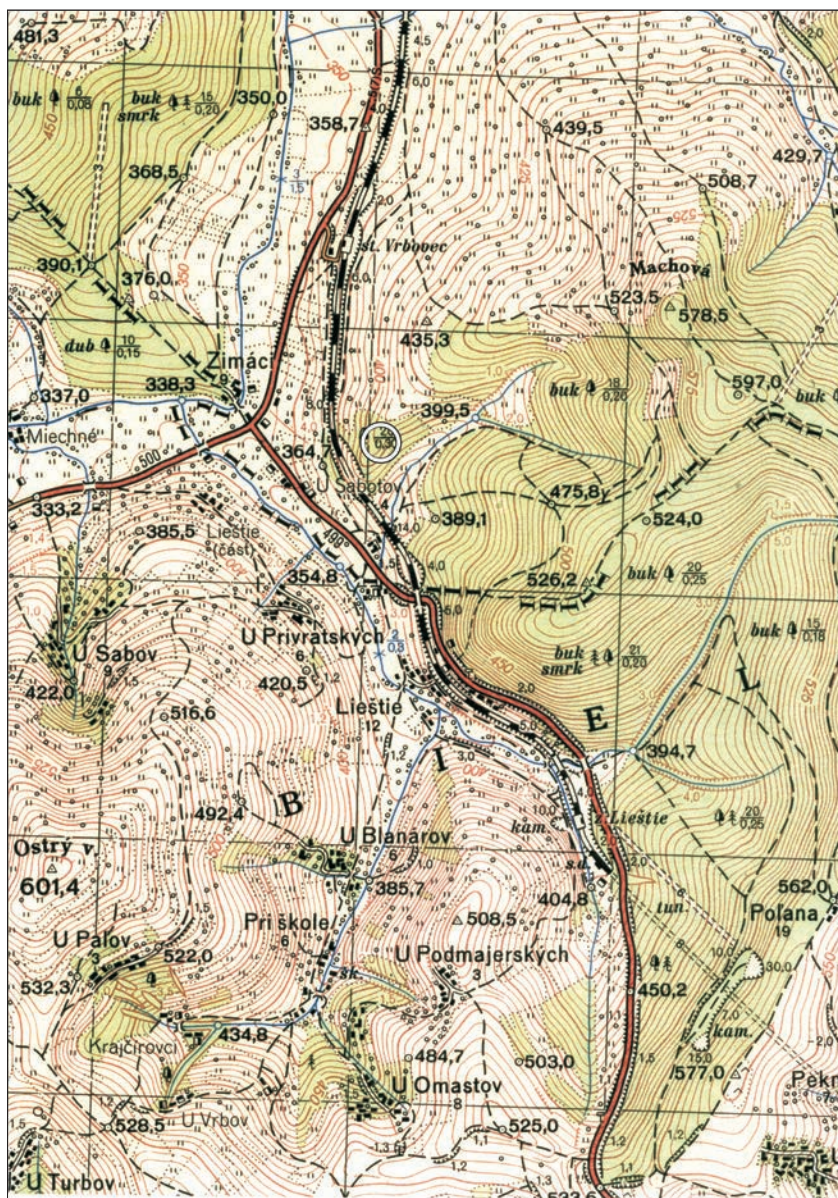
Drobné fortifikace vrcholného a pozdního středověku na území Moravy a českého Slezska náleží k tradičně zkoumaným součástem dobové sídelní struktury. Pro vlastní Moravu je dnes k dispozici prakticky kompletní, aktuálně dále doplňovaný soupis lokalit, nezbytný předpoklad dalšího analytického studia (Plaček 2001; 2007; ze starších katalogizačních prací alespoň Červinka 1927–1930; 1942; Unger 1968; Nekuda – Unger 1981). V českém Slezsku pokračuje postupné vyhodnocování jednotlivých objektů, dlouhodobá prospekce tu pod vedením Pavla Kouřila probíhá v týmové kooperaci, těžící ze spolupráce několika příbuzných vědních oborů: archeologie, historie, dějin umění a architektury (např. Kouřil 1981; 1992; 2008; Kouřil – Žáček 1983; 1986; Kouřil – Prix – Wihoda 2006). Obsáhlý soubor dosud známých středověkých opevnění z obou zemí lze nicméně ještě stále rozšířit o některé jednotlivé, méně poznané případy: náleží mezi ně i fortifikace v poloze Hrádek u Javorníka na jihovýchodní Moravě, v podivuhodném přírodním rámci Bílých Karpat, nedaleko staré moravsko-uherské hranice.

Lokalita byla evidována 13. května 1997 při místním šetření na projektované stavbě nedaleké polní cesty, na existenci objektu upozornil autora příspěvku pomístní název

„Hrádek“, zanesený v příslušném listu Základní mapy České republiky. V květnu a červenci roku 2002 následně proběhl podrobný povrchový průzkum, včetně zaměření a prospekce pomocí detektoru kovů, některé poznatky doplnily v srpnu 2010 a červnu 2011 další průzkumné akce. Opevnění je situováno na dnes zalesněné ostrožně v nejnižnějším výběžku katastru obce Javorník (okr. Hodonín), 4,83 km JJZ od kostela církve českobratrské evangelické v Javorníku a 0,78 km JJV od ústřední budovy železniční stanice Vrbovce (Slovenská republika), přímo nad dnes slovenskou pohraniční osadou Šance-U Sabotů (Základní mapa ČR 1:10 000 z r. 2000, list č. 35-13-08: Z: 384 mm; J: 359 mm; srov. obr. 1).

Fortifikace využila střední část nízké ploché ostrožny, z masivu výšiny Machovná vybíhající jihozápadním směrem nad soutok Teplice s Liešťanským potokem, z jihovýchodu ji od protějších svahů Nové hory odděluje krátké boční údolí drobné vodoteče. Právě tento nedlouhý pravý přítok Liešťanského potoka představoval pro vlastní opevnění nejbližší, jen 170 m vzdálený vodní zdroj (výškový rozdíl cca 30–35 m), využita však mohla být i svahová prameniště v úpadu přibližně 220 m severně od lokality. Ostrožna se základní jihozápadní orientací je modelována v paleogenních křídových pískovcích a jílovcích flyšového pásma vnějších západních Karpat, vystupujících tu z písčito-hlinitých a hlinito-písčitých, popřípadě i nivních a smíšených kvartérních sedimentů, samotný ohrazený areál se nachází v nadmořské výšce 404–412 m. Zdůraznit je třeba výjimečnou polohu fortifikace v komunikačně i vojensko-strategicky velmi důležitém místě, v „zemské bráně“, kde od severu k jihu směřující údolí Vrbovecké brázdy vytváří nejnižší z tradičních průchodů centrálním hřebenem Bílých Karpat, spojující zde prostor severního Záhoří (Myjava, Sobotište) s údolím Veličky, oblastí Luckého pole a širším Pomoravím (obr. 2, 3). Právě zde také probíhá stará zemská i nynější státní hranice: ve středověku ji označoval Ostrý vrch nad Vrbovci, od 18. století byla vedena mezi karpatskými hřebety napříč údolím Teplice přímo pod ostrožnou Hrádku, po břehu Liešťanského potoka. V období Protektorátu a poté od roku 1997 tu ovšem bylo rozhraničení dále posunuto na východní okraj drážního tělesa železnice Veselí nad Moravou – Myjava – Nové Mesto nad Váhom, tedy jen několik desítek metrů od pojednávané lokality.

Relativně široký hřbet ostrožny umožnil vybudovat opevnění na více méně pravidelném kruhovém půdorysu, jen nevýrazně protaženém ve směru spádnice ostrožny. V delší ose SSV – JJZ činí jeho celkový průměr přibližně 62,5 m (spolu s nedokončeným vnějším valem na jihozápadě až 68 m), v kratší SZZ – JVV ose okolo 56 m. Fortifikace byla koncipována v zásadě jako zemní, s okružním příkopem jako základním obranným prvkem (obr. 4). Příkop je nejmocnější na nejohroženějších stranách, šíjí a opyši ostrožny, stejně jako proti kratšímu svahu na východním boku, jeho celková šířka dosahuje v těchto místech 8,5–11,5 m. Oproti tomu na delším, lépe chráněném západním úbočí se snižuje na 5–7,5 m, v cca 13 m měřícím úseku zde v nynějším stavu přechází do pouhé terénní terasy. Výškový rozdíl mezi úrovní okrajů vnitřního areálu opevnění a dnem okružního příkopu je vcelku konstantní a většinou se dnes pohybuje mezi 2,5–2,7 m, a to i na šíjové straně, kde tuto hodnotu navyšuje vnitřní násep. Jedině na opyši převýšení dosahuje až 3,2 m, rovněž zde ovšem fortifikaci zpevňoval zevnitř nasypáný nevysoký val. Proměnlivá je naproti tomu v závislosti na svažitosti terénu distance mezi dnem okružního příkopu a jeho vnější okrajovou hranou: zatímco na obou bocích nyní nepřesahuje 0,1 m, na opyši vzrůstá na 0,7 m a oproti zvláště exponovanému předpolí na šíjí nabývá až 1,5 m

Obr. 1. Opevnění v lesní trati Hrádek, k. ú. Javorník, okr. Hodonín. Celková topografická situace na výřezu mapy generálního štábu Československé lidové armády 1 : 25 000, list M-33-120-C-a (Myjava) z roku 1957 (měřítko určeno čtvercovou sítí 1 km). Vlastní fortifikace na Hrádku lokalizována kružnicí. Počítačové zpracování A. Del Maschio.

Fig. 1. Fortification Hrádek, cadastral district of Javorník, Hodonín district. Overall topographical situation on extract from Czechoslovak Army General staff 1 : 25 000 map, sheet M-33-120-C-a (Myjava) dated 1957 (scale determined by the grid at 1 km). The Hrádek fortification itself localised by the circle. Computer processing by A. Del Maschio.

Obr. 2. Hrádek u Javorníka (okr. Hodonín). Centrální hřbet jihozápadních Bílých Karpat s napříč procházející Vrboveckou brázdou v pohledu od jihu, z úbočí výšiny Ostrý vrch (601 m n. m.). Středověké opevnění situováno na zalesněné ostrožně vpravo uprostřed, při jižním vyústění brázdou do Myjavské pahorkatiny. Foto J. Doležel, 2. V. 2002.

Fig. 2. Hrádek near Javorník (Hodonín district). Central ridge of the South-Western White Carpathians with the transverse Vrbovce furrow, viewed from the south from the slope of the Ostrý Vrch heights (601 m above sea level). The medieval fortification situated on a wooded promontory on the centre-right, at the southern exit of the cut into the Myjava uplands. Photo J. Doležel, 2. 5. 2002.

(obr. 5, 6). V určitých místech, zejména na východní a jihovýchodní straně, přitom nebyl příkop patrně zcela vyhlouben.

Překvapivě téměř po celém obvodu ohrazení v současnosti chybí výraznější pozůstatky vnějšího nasypaného valu, obvyklého prvku zemních pevnostních linií vrcholného a pozdního středověku. Pouze na jihozápadě lze před příkopem sledovat krátký, v délce něco přes 20 m probíhající nevýrazný antropogenní útvar, který by mohl být započatým a nedokončeným externím valem. Snad také navazující, přibližně 40 m dlouhý úsek okružního příkopu v západním svahu vně doprovázel plytký násep, nyní však zcela nezřetelný a rozvlečený. Zánik nebo pronikavější redukce této komponenty fortifikačního systému kupříkladu zemědělskou činností nebo pastvou přitom není příliš pravděpodobná, mapy prvního i druhého vojenského mapování z let 1764–1768 a 1837–1838 i mapa stabilního katastru z roku 1827 shodně zachycují ostrožnu Hrádku již zalesněnou (srov. obr. 8). Valové násypy ovšem zpevnily naopak obě útokem nejsnáze zranitelné partie vnitřního areálu. Mohutnější je oble na koncích dovnitř prohnutý val v severovýchodním čele před šijí ostrožny, při délce cca 22 m dosahující oproti vnitřní ploše až 1,4 m výšky. Dvakrát

Obr. 3. Hrádek u Javorníka (okr. Hodonín). Celkový pohled na ostrožnu s fortifikací (vpravo uprostřed) od jihozápadu, ze svahu Ostrého vrchu. V popředí pohraniční osada Šance-U Sabotů (nyní Slovenská republika), v pozadí vpravo výšina Paličky (631 m n. m.), vlevo Háj (537 m n. m.). Foto J. Doležel, 2. V. 2002.

Fig. 3. Hrádek near Javorník (Hodonín district). Overall view of the land spit with fortification (to the centre right) from the south-west, from the slope of Ostrý Vrch. In the foreground the border settlement of Šance-U Sabotů (now Slovakia), in the background to the right the Paličky height (631 m above sea level), to the left Háj (537 m above sea level). Photo J. Doležel, 2. 5. 2002.

mírně zalomené valové těleso v délce 28 m lemují vnitřní okraj rovněž na opyši na jihu a jihozápadě, maximální interní převýšení je tu ale pouze okolo 1 m.

Oválný vnitřní prostor fortifikace, na osách SVV – JZZ a SSZ – JJV o průměru přibližně 48 a 40 m, zaujímá rozlohu okolo 14,07 arů, jeho obvod měří zhruba 136 m. Relativně plochý reliéf jádra, svažitéjší pouze při obou bočních stranách, člení v západním dílu nepřilíš výrazný, cca 15 m dlouhý valový až terasovitý násep, přímo vedený po vrstevnici a oproti nižšímu svahu na západě převýšený o 0,5 m. Zdaleka nejnápadnějším útvarem je tu však centrálně v ústřední části umístěná čtvercová plošina se zaoblenými nebo mírně vysunutými nárožními o půdorysu 6,8 × 6,5 m, vymezená dnes jen 0,3 m hlubokým a 4–5 m širokým příkopkem s nevysokým (0,5 m), plytkým vnějším valem, na severovýchodní straně se vytrácejícím. Zcela zřejmě zde nejde o fortifikační objekt, nýbrž o víceméně symbolicky v rámci vnitřního areálu vydělený segment. Nepřilíš jasný je průběh původní přístupové komunikace. Snad již v době existence opevnění mohl vstup vést šikmým koridorem, ve fortifikačním pásmu ponechaným na jihovýchodním boku a situovaným proti blízkému bočnímu údolí s vodotečí. Méně pravděpodobná je varianta se

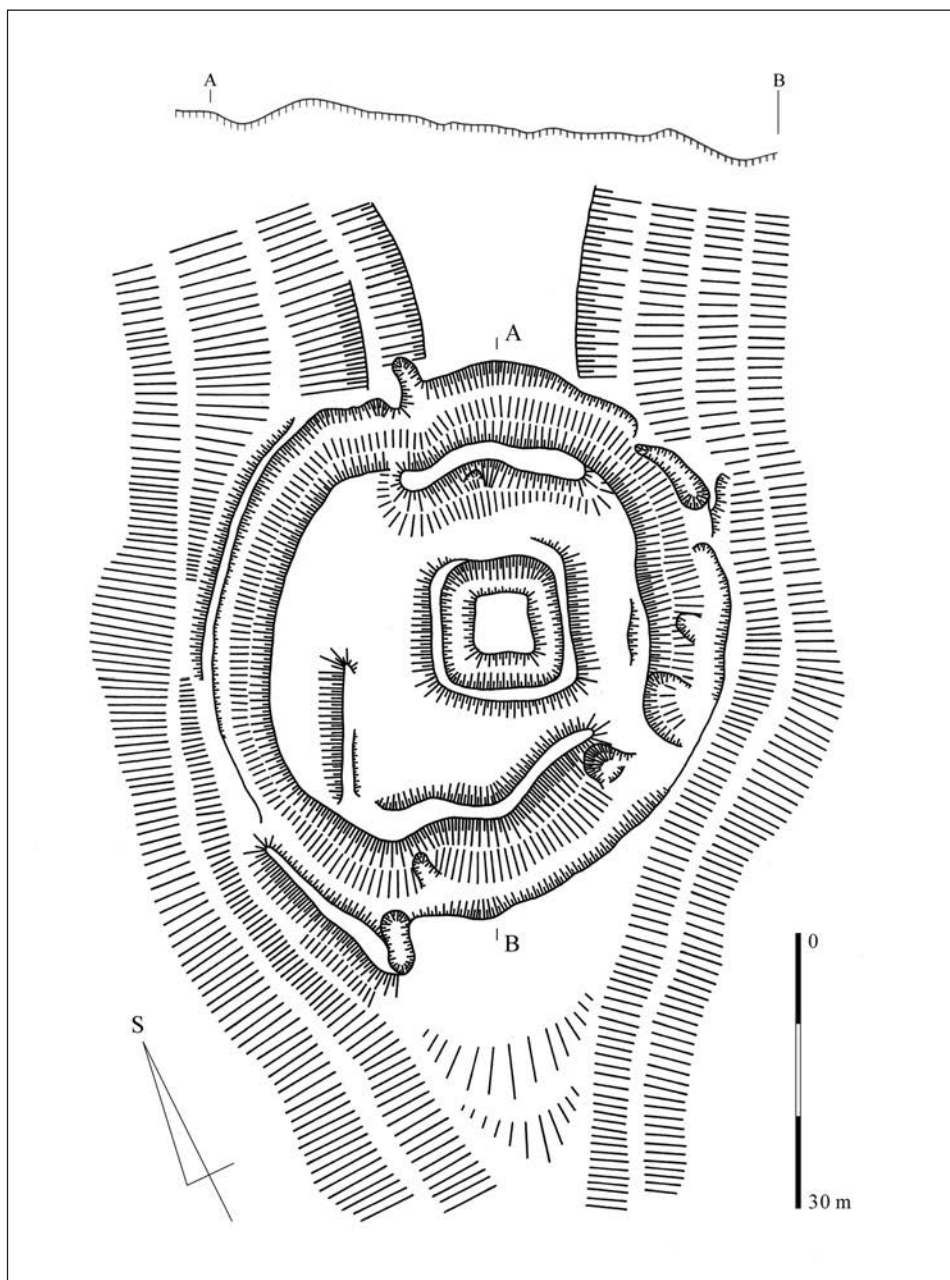
vstupem od šíje ostrožny, kde je před okružním příkopem náznak komunikační terasy na severním úbočí.

Přes intenzivní povrchový průzkum a prospekci využívající detektoru kovů se nepodařilo shromáždit téměř žádné artefakty, související s předpokládaným osazením opevnění v době jeho funkce. Jedinou výjimku představuje keramický zlomek, nalezený v severovýchodním úseku vnitřního svahu okružního příkopu (obr. 7: 1). Jde o část okraje menší tenkostěnné hrncovité nádoby, zavnutím a prožlabením formovaného do tvaru pravoúhelníku, z jemné, dobře proplavené hlíny středně ostřené písčitymi zrny do 0,5 mm, redukčně kvalitně vypálené do šedých, v nástřepi a na vnitřní straně až šedobílých odstínů. Oboustranně rezný povrch nebyl opatřen polevou, původní průměr okraje nádoby dosahoval okolo 13 cm. Fragment je zcela orientačně možné zařadit do průběhu 15. století. Mezi několika málo většinou recentními kovovými předměty, vyzvednutými ve vnitřním areálu lokality z povrchových vrstev do hloubky 30 cm, lze o větším stáří uvažovat pouze v případě železné ocílky běžného obdélníkovitého rámového tvaru s klenutými boky (délka 5,6 cm, maximální šířka 1,8 cm), vyskytujícího se po celý vrcholný a pozdní středověk (obr. 7: 2; srov. např. Richter 1982, 158–159, obr. 103; Nekuda 1985, 127, 162, obr. 185: h; Kouřil – Žáček 1987, 377, 379, obr. 5: 1; Belcredi 1988, 469–470, obr. 7: F; 1989, 460, 467, tab. 6, č. 622; 2006, 362, 364, tab. XLII: 6).

Přímou souvislost obou ojedinělých artefaktů s dobou vybudování a existence javornického Hrádku nelze vyloučit ani plně prokázat. Mohou indikovat přímé časové zařazení fortifikace, stejně jako sekundární aktivity v jejím areálu po konečném zániku, nebo dokonce předchozí osazení polohy. Určité závěry však vyplývají ze samotného formálního utváření objektu. Ten na jedné straně nenese žádné stopy ovlivnění pokročilými zemními opevněními rondelové nebo bastionové soustavy 16.–18. věku.¹ Dělostřelecké bašty z období třicetileté války sice ojediněle byly ještě založeny na kruhovém půdorysu, liší se ale menší velikostí a uzpůsobením vnitřního náspu, s typickými průrazy pro barbety dělových baterií (srov. obléhací práce před západočeským hradem Kynžvartem nebo baštu na Hrotku u Řesanova v rámci třebelského bojiště: Úlovec 1998, 112, 115, obr. 85; Kovandová – Matoušek 2004; Matoušek 2006, 149–150, 161–165, obr. 43, 44, 51, 52, tab. 49).

Již zcela jiný charakter mají rovněž hrazená stanoviště, během tureckého ohrožení i vnitřních konfliktů habsburského soustátí vybudovaná na ochranu východní moravské hranice, a to i v těsné blízkosti pojednávané lokality. Platí to zejména o liniovém opevnění, které přímo pod ostrožnou Hrádku snad někdy v druhé polovině 17. nebo na počátku 18. století přehradilo v nejužším místě údolí Teplice a jejíž levé, východní křídlo mezi silnicí z Vrbovců do Velké a železnicí je ve značné míře dosud dochováno. Šlo o nevysoký zemní val s hrotitým vnějším příkopem, pro potřebu boční a kosé palby vedený v několika ostrých ohybech. Podle prvního vojenského mapování z let 1764–1768 jej v klíčových místech zpevňovala dvojice redanů, oba boky pevnostní linie pak zajišťovaly

¹ Ze souhrnných přehledů pro české země srov. např. Meduna 1990; Kupka – Čtverák – Durdík – Lutovský – Stehlík 2002, 87–119, 416–534; Klučina 2004, 126–129, 138–167; Macková 2010. Jednotlivé, i archeologicky zkoumané příklady přinášejí kupř. Tetour 1934; Vencel 1984; Matoušek – Hájek – Kubů – Meduna 1990; Beneš – Kubů – Török 1995, 462–465, obr. 2–4; Kubů – Zavřel 2001, 131–138, IV/5, obr. 115–120, 133–134; 2006b, 27, 37, obr. 14; Kovandová – Matoušek 2004, 61–64; Krůl – Nováková 2005, 17–21, 42–47, 87, 95–96, obr. I/3–8, 21, 25, II/24–30; Matoušek 2006, 136–169, tab. 45–50; Smrž – Hluštík 2007; Bednár – Poláková – Vojteček – Krůl 2008.

Obr. 4. Hrádek u Javorníka (okr. Hodonín). Měřený terénní náčrt fortifikace (půdorys pásmem na měřičskou přímkou, profil nivelačním přístrojem). Zaměřil J. Doležel 16. V. a 23. VII. 2002, 3. VIII. 2010, 17. VI. 2011. Překreslil B. Prudký a J. Sadílek.

Fig. 4. Hrádek near Javorník (Hodonín district). Measured field sketch of the fortification Measured by J. Doležel 16. 5 and 23. 7. 2002, 3. 8. 2010, 17. 6. 2011. Redrawn by B. Prudký and J. Sadílek.

Obr. 5. Hrádek u Javorníka (okr. Hodonín). Okružní příkop fortifikace na šijové straně v pohledu od severovýchodu, vlevo vlastní areál opevnění s vnitřním náspem. Foto J. Doležel, 2. V. 2002.

Fig. 5. Hrádek near Javorník (Hodonín district). Circular fortification ditch on the isthmus side, view from the north-east, to the left the fortification site itself with internal bank. Photo J. Doležel, 2. 5. 2002.

standardní kvadratické zemní reduty. Velký volný redan byl pak předsunut na levý břeh potoka tekoucího od Hrádku a bránil tak předpolí fortifikační linie od východu (obr. 8; v dobových písemnostech je toto hraniční fortifikační pásmo zmíněno kupříkladu roku 1766 jako *šance u silnice*: Valouch – Stehlík s. d., 96). Stejně tak už odlišné době než javornický Hrádek patří klasická izolovaná zemní reduta, střežící moravsko-uherskou hranici a tudý vedoucí hřebenovou cestu 8,1 km severovýchodně, na kótě 790,6 m n. m. v lesní trati Šance nebo Na šancoch, 3,36 km jihovýchodně kostela v Nové Lhotě (vojenská mapa 1: 25 000 z r. 1957, list M-33-120-A-c Velká n. Veličkou: Z: 362 mm, J: 41 mm; srov. např. Dvorský 1914, 16, 362; Cendelín 2010, 313). Fortifikace, zachycená opět již na prvním vojenském mapování z 60. let 18. století, byla vybudována dle obvyklého schématu s valem a předsazeným příkopem, na téměř čtvercovém půdorysu (cca 15 × 14 m na koruně valu), se vstupem ve středu severovýchodní strany. Bočnímu obvodu měla bránit dvojice ochranných křídelních valů s příkopem po jedné straně, vybíhajících v délce přibližně 13 m z protilehlých nároží reduty k severovýchodu a jihozápadu.²

² Poměrně přesně odlišuje ve východomoravských pohraničních horách jednotlivé časové horizonty zde vybudovaných opevnění lidové názvosloví. Reduty a další pevnostní objekty, na moravsko-uherském pomezí vzniklé v 17. a 18. století, nesou v oblasti Bílých Karpat, navazujících Javorníků a Moravskoslezských Beskyd důsledně mikrotoponymum „Šance“, „Na šancích“ apod. (od jihu k severovýchodu kupř. Šance-U Sabotů, u Nové Lhoty a Květné, Šance proti Březové, u Černé nad Starým Hrozenkovem, Pod šancem-Bašta u Šanova, ve Vlár-

Obr. 6. Hrádek u Javorníka (okr. Hodonín). Okružní příkop opevnění na opyši ostrožny v pohledu od severovýchodu, z koruny vnitřního valu. Foto J. Doležel, 2. V. 2002.

Fig. 6. Hrádek near Javorník (Hodonín district). Circular ditch of the fortification, view from the north-east, from the top of the internal rampart. Photo J. Doležel, 2. 5. 2002.

Svojí základní konfigurací se Hrádek u Javorníka řadí naopak do velké skupiny zemních opevnění vrcholného a pozdního středověku ve střední Evropě. Od klasických mohutných objektů jak rezidenčního, tak čistě militárního charakteru zejména 13. a 14. věku jej však odlišují některé nápadné znaky: celkově menší objem zemních prací a tedy i mocnost opevňovacích prvků, absence jakéhokoliv výraznějšího externího valu a snaha o zpevnění vlastní plochy vnitřním náspem na nejhroženějších směrech. Těmito rysy nápadně odpovídá zejména vojenským fortifikačním podnikům neklidného 15. století, z Moravy lze uvést především lokality interpretované nebo alespoň uvažované jako vojenská ležení: Bulhary, Hrádek u Vítovic, Šumice a nejasný Velehrad, zatímco v případě Panenské může jít spíše o mladší novověkou redutu či ležení (Bálek – Unger 1993, 4–5, 11–12, obr. 2, 3, 10, 11; Plaček 2001, 148–149, 245–246, 468–469, 674–675, obr. 269, 462, 463,

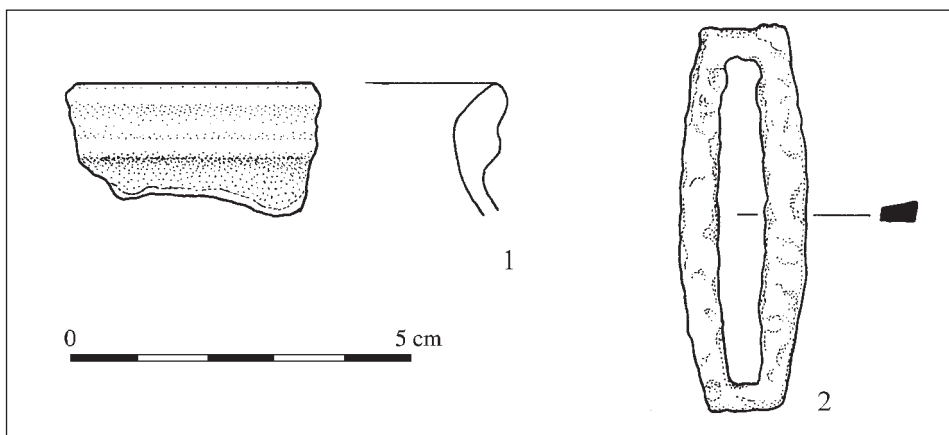
ském průsmyku, Jablunkovské šance, u Hrčavy). Pomístní jméno „Hrádek“, užívané tradičně k lokalizaci opevnění u Javorníka v rámci obecního katastru a zachycené kupříkladu již na Šemberově mapě Moravy ve vydání z roku 1881 (Horák 1938), charakterizuje naproti tomu ve více případech fortifikace vrcholného a pozdního středověku (např. Horní Němčí, Volenov, Zuvačov). Na tzv. Druhém vojenském mapování z let 1837–1838 (sekce č. 12, východní sloupec VI a) je ovšem takto označena rovněž ostrožna 2,5 km severovýchodně, blíže vlastnímu Javorníku, na které povrchový průzkum autora 17. června 2011 prokázal pravěké nebo časně středověké opevnění (Doležel v tisku). Jde tu o podvojnost pomístního názvu, nebo popř. o chybnou kartografickou translaci? V souvislosti s javornickým Hrádkem zaujme rovněž název lesní trati „Rýchličky“ nebo „Rýchlička“, zanesený v mapách asi 800 m východně – termín *rychlice* byl v 15. věku užíván pro komorová děla menší ráže, vzájemné relace mikrotoponyma s opevněním lze ovšem prokázat jen stěží.

896, 1 310). Stejně tak jsou blízka některá předsunutá opevnění hradů a tvrzí té doby, zvláště opevnění č. 2 v moravských Mstěnicích a vnitřní z obou předsunutých stanovišť na slovenském hradě Drienok (Nekuda 1985, 73–75, obr. 113–115; Plaček – Bóna 2007, 41, obr. 53). Systému příkopu s vnitřním valem využívají v hojně míře ale především obléhací ležení a pevnůstky 15. století: jmenovat je možné objekty před Novým hradem u Kunratic, dobývaným v letech 1420–1421, Bechyní 1428, Lichnicí 1428–1429, hradem Hus 1441, Cornštejnem 1464–1465, Velkým Vřešťovem 1467, Konopištěm 1467–1468, nebo okolo Nového hradu u Blanska 1469–1470.³

Válečným zvyklostem 15. věku by vyhovoval i jiný velmi nápadný dispoziční prvek javornického Hrádku, nevelký čtvercový okrsek $6,8 \times 6,5$ m v centrální části vnitřní plochy, oproti svému okolí náznakově vymezený mělkým příkopem a vnějším valem. Jako analogie se nabízí obdobně vyčleněné útvary, situované v některých dobových polních leženích nebo stálých fortifikacích a obvykle interpretované jako velitelské pevnůstky. Uvést lze kupříkladu stanoviště z roku 1466 před českým hradem Stará Dubá, na Moravě snad Bludov a Hrádek u Vítovic, na Slovensku Marcelov hrad (Zelená hůra) u Hrabušic a Spišský hrad (Durdík 1981, 147–149, 157, obr. 4, 5: 5; 1999, 40, 511–512, obr. 42: I, 1 108: 4; Plaček 2001, 104–105, 245–246, obr. 192, 462; Plaček – Bóna 2007, 40, 203–204, 274, obr. 51: 2, 280). Nicméně tato zařízení mají bez výjimky daleko větší rozměry a jsou koncipována na okrouhlém nebo oválném půdorysu. Naproti tomu objekt na Hrádku u Javorníka se vymyká jak nepatrnou velikostí, tak svým kvadratickým tvarem, který nekoresponduje ani se základním kruhovým rozvrhem vlastního opevnění. Nápadné je rovněž jeho dobré reliéfní dochování, s ostrými terénními konturami: spíše než pozdnímu středověku proto zřejmě náleží novověkým vojenským aktivitám 17.–18. století, v jejichž průběhu mohlo dojít ke krátkodobému osazení staré fortifikace a jejímu zapojení do systému zabezpečení moravsko-uherské hranice. Vyloučit nelze ani úpravy některých další částí lokality v daném období. V této spojitosti je třeba zmínit také zemní rýhu, počínající ve vzdálenosti 26 m od jihozápadního čela javornického Hrádku (měřeno od vnější hrany okružního příkopu) a po klesajícím hřebeni opyše ostrožny vednou dále do údolí, možná nedokončený liniový okop.

Snesené indicie tak dovolují zcela předběžně přiřadit opevnění v lesní trati Hrádek u Javorníka do kontextu fortifikačních podniků 15. nebo počátku 16. století. Zatím zcela rámcově časové zařazení však nedovoluje uvést jeho vznik do konkrétních historických souvislostí, umožňuje pouze připojit několik širších hypotéz. Území vsi Javorník, na němž byla publikovaná fortifikace nepochybně vybudována, se nejpozději v průběhu první čtvrtiny 13. věku natrvalo stalo součástí Moravy, stejně jako snad o něco málo později dále k západu ležící větší díl bývalého skalického konfinia (CDS I, 174–175, č. 221; II, 367–368, č. 532; CDB II, 322, č. 321; V.1, 600–601, č. 403; srov. např. Jan 2002, 46–47; 2008, 170–173). Po valnou část 13. století tento pohraniční díl země patřil k východomoravským državám Hrabušiců, možná ještě před rokem 1300 jej však získali příslušníci rozrodu erbu tří soustředných klíčů, jmenující se po Veselí, Holešově a nedaleké Velké. Z rodové větve, sídlící na tvrzí ve Velké nad Veličkou, jsou známi Alšík (1348)

³ K jednotlivým lokalitám srov. např. Drobná 1953; Durdík 1999, 39–41, obr. 41–43; Kypta – Richterová 2004; Frolík 2002, 399–401, obr. 1, 2; Měřínský – Plaček 1991, 161–165, obr. 1–4; Anderle – Procházka – Švábek 1993, 131–134, obr. 1, 3; Kypta – Richterová 2003; Meduna 1994, 243–247, obr. 1–5; Konečný – Merta 1976, 233, 241–243, obr. 3, 8–10; 1980, 305–312, obr. 1, 3–8.

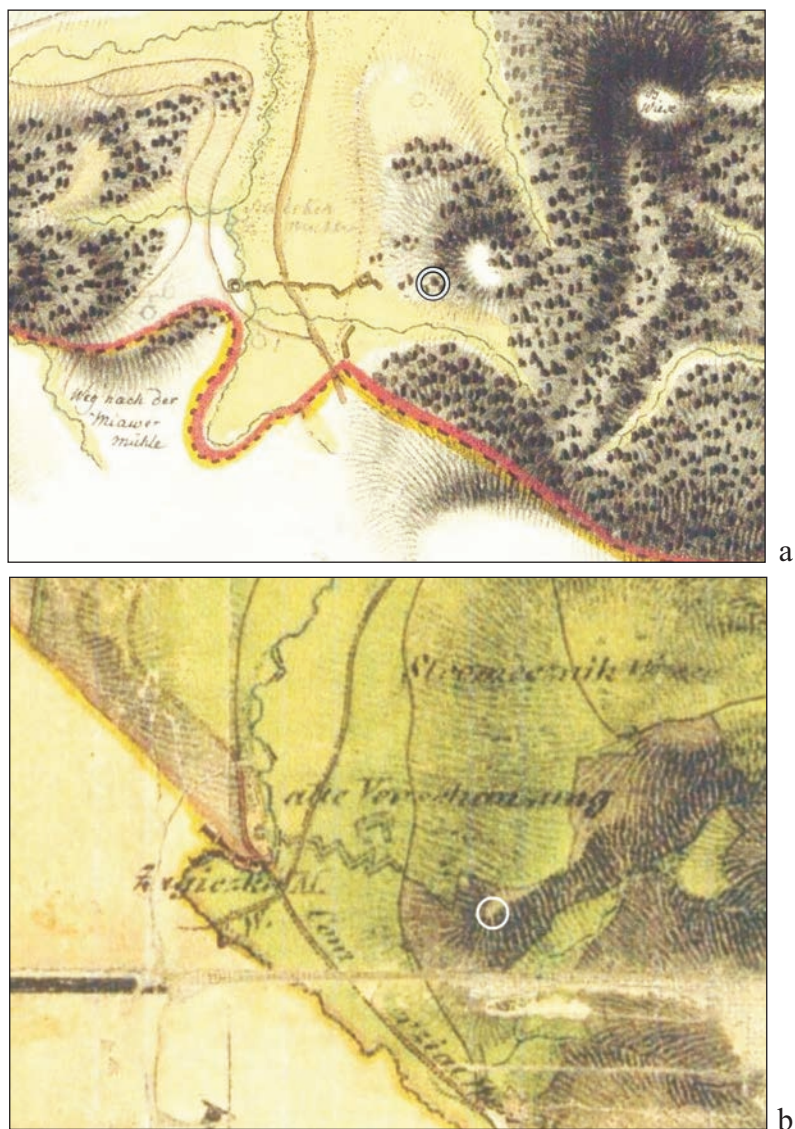
Obr. 7. Hrádek u Javorníka (okr. Hodonín). Nálezy z vnitřního areálu opevnění. 1: okrajový zlomek keramické nádoby, 2: železná ocílka. Kresba B. Prudký, S. Plchová.

Fig. 7. Hrádek near Javorník (Hodonín district). Finds from the internal fortification site. 1: edge fragment of ceramic vessel, 2: firesteel. Drawing B. Prudký, S. Plchová.

a Ulman z Velké (1348, 1358), vlastníci zde vedle větší části městečka Velká již jen samotný Javorník a od roku 1358 také díl blízkého Tasova. Nevelké dominium po Ulmanově smrti spadlo na markraběte, který je v říjnu 1370 lénem udělil Benešovi z Kravař, pánovi na Strážnici. Javorník s celým svým teritoriem tak již natrvalo připadl k rozlehlému strážnickému panství, ovládanému nejvýznamnějšími šlechtickými rody pozdně středověké Moravy: do roku 1466 Strážnickými z Kravař, poté dalších dvacet let ještě Alžbětou z Kravař jako dědičkou statku spolu s jejími dvěma manželi, Pertoldem z Lipé a Petrem z Rožmberka a poručníky Jindřichem z Lipé a Vilémem z Pernštejna. Roku 1486 panství dostali nejprve do zástavy a poté 1501 do dědičného vlastnictví páni ze Žerotína, kteří Strážnici drželi až do dvacátých let 17. století.⁴

V souladu se situováním území Javorníka v komunikačně exponovaném prostoru Vrbovecké brázdy lze již ve 13. věku doložit jednotlivé dílčí, tudy probíhající trasy: listiny z let 1217 a 1256 zmiňují „cestu českých strážců, obecně nazývanou Symarut“, tvořící mezi Tasovem a prameny Radějovky východní hranici okrsku nárokovaného k uherské Skalici. V samotném Tasově, při přechodu stezky přes Veličku, bylo přitom vybíráno hraniční clo (... *usque ad portum Thozoy; hinc exiens vadit per viam exploratorum de Boemia, que vulgo Symarut dicitur* – CDS I, 174, č. 221; II, 368, č. 532). K rozvoji komunikací nadregionálního významu, v Senici odbočujících ze známé České cesty směrem

⁴ Edici příslušných písemných pramenů přináší ZDO I, č. 27, 536; XVI, č. 144; XXV, č. 161; XXXVI, č. 19; ZDB VI, č. 1; CDM VII, 626–627, č. 879; X, 115, č. 94. Srov. též Dvorský 1914, 314–315, 434, 439–441; Hurt 1949; Zemek 1972, 94–95; Skácel 2000, 7–9; Jan 2002, 47–48. K rodu pánů z Veselí, Holešova a Velké viz Pilnáček 1983, 236, č. 1 030; dále např. Šebánek 1932, 138, č. 701; 1961, 88–89, č. 1, pečeti č. 2 a 13; Sedláček 2003a, 45; 2003b, 70, 348, č. 222: 8. Až do roku 1492 ovšem poddani z Velké odváděli do markraběcí komory roční plat 4 kop, snad relucii určitých lenních dávek, pokud nešlo o náhradu jiných povinností, které teoreticky mohly souviset i s provozem na zdejší dálkové cestě. Cf. Státní oblastní archiv Třeboň, fond Cizí statky Třeboň (1205–1797), sign. Strážnice II 383 I. O strážnickém dominium v 15. a první polovině 16. věku např. Dvorský 1914, 153–221; Hosák 1938, 418–419; Jan 2002, 56–74; Baletka 2004, 158–160, 251–285, 289–290.

Obr. 8. Hrádek u Javorníka (okr. Hodonín). Výřezy vojenských historických map, zachycujících liniové opevnění v zemské bráně na moravsko-uherské hranici. Fortifikace na Hrádku lokalizována kružnicí. a: tzv. První vojenské mapování z let 1764–1768. Österreichisches Staatsarchiv – Kriegsarchiv Wien, sign. B IX a 92, sekce č. 124. b: tzv. Druhé vojenské mapování z let 1837–1838. Österreichisches Staatsarchiv – Kriegsarchiv Wien, sekce č. 12, východní sloupec VI a. Počítačové zpracování A. Del Maschio.

Fig. 8. Hrádek u Javorníka (Hodonín district). Extracts from military historical maps, capturing the line fortification in the land gate on the Moravian-Hungarian border. The Hrádek fortification localised by the circle. a: the so-called First Military Mapping from 1764–1768. Österreichisches Staatsarchiv – Kriegsarchiv Wien, sign. B IX a 92, section No. 124. b: the so-called Second Military Mapping from 1837–1838. Österreichisches Staatsarchiv – Kriegsarchiv Wien, section No. 12, eastern column VI a. Computer processing by A. Del Maschio.

na Sobotište, u Vrbovců přecházejících zemskou hranici a kolem javornického Hrádku pokračujících ze severního Záhoří dále do Pomoraví, pak přispělo zejména stále intenzivnější osídlování moravské i uherské strany Bílých Karpat. Jejich existence je pro 14. století běžně předpokládána na základě nepřímých indicií (např. Hosák 1951, 85, č. 16), v 15. a 17. věku frekventované komunikační propojení Vrboveckou brázdou i přes okolní hřbety Bílých Karpat dokládají relace o vojenských operacích na daném směru (např. Slavík 1903, 12, 36–40, 46; 1909, 116; Dvorský 1914, 59–60; Knoz – Chocholáč 2002, 198–208). Od 17. století jsou vůbec zprávy písemných pramenů o této trase četnější, ve vlastním Javorníku (popřípadě Velké) se kupříkladu tehdy patrně vybíral tzv. třícátek, clo ze zboží převáženého přes moravsko-uherskou hranici (Skácel 2000, 33; k instituci třícátku např. Macůrek – Rejnuš 1958, 66–80; Macůrek 1969, 31). Svůj význam si zdejší tranzitní cesty uchovaly hluboko do novověku, v jejich původní linii byla v letech 1708–1712 zřízena důležitá zemská silnice, spojující západní Slovensko přes Uherské Hradiště a Holešov se severní Moravou a Těšínskem.⁵

Samotné opevnění na Hrádku u Javorníka zaujalo přitom ideální polohu v klíčovém místě přechodu popsaného komunikačního směru přes centrální hřbet Bílých Karpat, přímo v jeho nejužší, snížené části. Fortifikace tak umožňovala kontrolovat provoz na cestách, procházejících tu přes okolní návrší nebo vlastní Vrboveckou brázdou ve všech podstatných směrech: od Velké, Sobotište, Vrbovců a oblasti Krajné a Starej Turé. V 15. věku však nešlo o pozici bezprostředně na zemské hranici: k jejímu posunu přibližně na dnešní linii došlo teprve v průběhu první poloviny 18. století, po rozhraničení sporných pozemků zejména v letech 1714 a 1734. Ve starších dobách zasahovalo moravské území naopak podstatně dále k jihu a jihozápadu a částečně bylo ztraceno teprve za kopaničářské kolonizace, vedené z uherské strany z Vrbovců a Myjavy od konce 16. věku. Dle svědeckých výpovědí z roku 1652 i dalších dokladů tu původní předěl probíhal v blízkosti vlastních Vrbovců, zhruba v linii výšin Žalostina, Ostrý vrch a dále ve směru na Starou Myjavu, tedy 2,0–2,5 km hluboko na nynějším slovenském území (Slavík 1909, 126–127; Nopp 1914; Skácel 1958, 50–51, 97–99; 2000, 19–20, 22, 27; Macůrek 1969, 209–211, č. 156, 157; Pajer 2002a). Stejně jako v některých obdobných případech, ani u fortifikace na Hrádku nelze dokonce vyloučit její přímou spojitost s výběrem hraničního myta, jakkoliv přímé doklady pro 15. století chybí (srov. Pajer 2002b, 258–259).

Vedle ochrany a dozoru nad samotnou dálkovou trasou při jejím vstupu do země (srov. např. Plaček 1990, 205–214; Neugebauer 1995; Kouřil – Prix – Wihoda 1998, 111–125; v širších souvislostech Zeune 1996, 37–38) mohla pevnůstka na Hrádku také obecně zajišťovat zranitelný jižní díl strážnického panství při uherském pomezí před nepřátelskými útoky a současně sloužit jako základna pro ofenzivní akce na cizím území. Obdobně je třeba počítat s opačnou eventualitou, kdy tuto část dominia zabral protivník a takto ji zabezpečil před výpady z Moravy. Při častém angažmá pánů z Kravař jako držitelů

⁵ K problematice středověkých dálkových komunikací, překonávajících v prostoru Vrbovecké brázdy moravsko-uherskou zemskou hranici, srov. např. Macůrek – Rejnuš 1958, 65; Skácel 1958, 30, mapa; 1962; Janšák 1963, 85; 1964; Květ 1999, 63–65, 68, příloha 3; Jan 2002, 46–47; Pajer 2002b, 257; Cendelín 2010, 297, 312–313. O významu komunikačního směru ze severního Záhoří zhruba v linii Vrbovce – Javorník – Velká nad Veličkou dále do Pomoraví může svědčit i vybavení samotné Velké nezvykle rozsáhlými trhovými právy. Osada měla statut městečka s trhy již před polovinou 14. století, roku 1585 disponovala hned třemi jarmarky, o šest let později žádal Jan Jetřich ze Žerotína panovníka, aby ve Velké vysadil druhý trh týdně (CDM VII, 626, č. 879; Culková-Stuchlíková 1962, 365, 415, č. 3 038, 3 511; srov. Dvorský 1914, 448). Jedním ze stimulů zdáného rozvoje velických trhů mohlo být právě zboží transportované tudy z Uher.

strážnického statku proti králi Zikmundovi Lucemburskému a vévodovi Albrechtu Habsburskému, ale i proti šlechtickým rušitelům míru z uherské strany hranice po valnou část první poloviny 15. století, lze uvažovat hned o několika obdobích, kdy vybudování fortifikace mělo své opodstatnění. Náleží mezi ně kupříkladu Zikmundovy válečné kampaně na jihovýchodní Moravě v průběhu roku 1421, výprava Albrechta na konci roku 1424, boje v markrabství 1431, husitské akce na západním Slovensku a v samotném pohraničí v letech 1430–1434, nebo tažení Moravanů proti pánovi sousední Skalice, Pankráci ze Svatého Mikuláše v druhé polovině čtyřicátých let 15. věku. To samé platí rovněž o válkách s Matyášem Korvínem, zejména kritickém intervalu 1468–1470 (Losserth 1918, 63–68, č. 30–32, 34, 44, 45, 50, 58–62, 64; Šátek 1968, 76–81; Jan 2002, 62–67, 70, 73; Baletka 2004, 258–261, 266–268, 278–279; Válka 2005, 20–21, 30–32, 76, 109–113). Fortifikace na javornickém Hrádku může ale představovat také jednu z prvních reakcí na tureckou expanzi do nitra Uher na konci 15. a počátku 16. století, kdy na Moravě došlo k budování nových pohraničních opevnění (Kameníček 1902, 218–243; Válka 1995, 9–13; Janišová – Janiš 2009, 206–208; srov. např. Janiš 2010, 253, 295, 448, č. 344, 464, 921).

Vedle jednotlivých válečných operací je třeba zohlednit i velmi časté hraniční spory, do kterých se opakovaně zapojily jak vrchnosti po obou stranách zemského pomezí, tak jejich poddaní z nejbližších vsí. Při nejasném průběhu moravsko-uherské hranice v jihozápadní části Bílých Karpat zde již ve 13. století nárokovali držitelé Skalice velkou část území na jih od toku Veličky (CDS I, 174–175, č. 221; II, 367–368, č. 532). Javornický Hrádek by pak mohl souviset s dalšími konflikty o půdu na rozhraní, doloženými ve čtyřicátých letech 15. věku mezi Jiřikem Strážnickým z Kravař a Pankrácem ze Svatého Mikuláše, pánem na Skalici a pouze 10 km jihozápadně položeném hradě Branč, k němuž náležela země na uherské straně naproti Javorníku. Zřejmě dlouhodobé střety byly řešeny v rámci širší smírčí smlouvy, 9. května 1449 uzavřené mezi moravskými stavy a Pankrácem. Spor o „*hory páně Jiřikovy Strážnického*“ měl podle dohody rozhodnout v jedno-roční lhůtě počínající od 24. června 1449 hrabě Jiří ze Svätého Jura a Pezinka, „*a ty hory do tej chvíle aby stály v tom rozdelenie, jakož jeden služebník páně Jiřikův a druhý páně Pangráčov byli rozdělili; a mimo to rozdelenie obapolně sobě na ty hory aby nesahali*“ (Chaloupecký 1937, 34–37, č. 31; srov. např. Šátek 1968, 80–81, 347–348).

Další ozbrojené sváry o hraniční pozemky, za kterých nelze zcela vyloučit krátkodobé osazení Hrádku, dokumentují písemné prameny druhého desetiletí 16. století. Vlastníci uherských pohraničních panství Branč a Stará Turá si tehdy králi Ludvíku Jagellonskému stěžovali na poddané ze strážnického dominia, kteří jim škodí na jejich majetcích, kácení lesy, loví ve vodách a berou zajatce. Samotní strážničtí páni, bratři Jan a Bartoloměj ze Žerotína měli dokonce 10. ledna roku 1517 až s třiceti jezdci vpadnout na uherské kopanice („*kotáry*“), zajmout celkem 63 lidí a ty několik týdnů krutě věznit, zatímco současně zadržení koně poslali. Král proto listem z 18. února 1517 napomenul oba bratry, aby hranice mezi jejich panstvím a Uhrami nerušili a zachovali pokoj do konečného rozhodnutí (Nopp 1914, 37; Macůrek – Rejnuš 1958, 42, pozn. č. 102; srov. též Varsik 1956, 366–369, č. 259, 260). Jak bylo následně v letech 1523 a 1524 oznámeno na moravských zemských sněmech, mínil panovník tyto různice o hranice mezi Moravou a Uherským královstvím řešit rozsáhlým komisionálním šetřením za účasti zástupců polského krále Zikmunda a rakouského arcivévody Ferdinanda, pře však nebyla rozhodnuta ani v prů-

běhu třicátých let 16. věku (Janiš 2010, 108, 118, 242, 277, 285, 315–316, 324, č. 102, 119, 314, 315, 410, 428, 517, 546).⁶

Naproti tomu jen málo pravděpodobná je spojitost Hrádku u Javorníku s určitým středověkým sídelním komplexem či jeho zázemím, kupříkladu ve funkci rezidence nižší nobility poblíž nyní zaniklé vsi. Nedaleké Vojšice (8 km severozápadně) jistě dokládají možnost existence obdobných sídelních celků i v těsné blízkosti hraničního rozmezí této části Bílých Karpat (srov. Tribula – Unger 1970; Snášil 1972; Měřinský 1974; Plaček 2001, 699, obr. 1 361). Také v případě bližšího okolí Hrádku dovolují geografické podmínky a prostorově-funkční relace doložených středověkých osad uvažovat o dnes neznámé zaniklé vsi, se kterou mohlo opevnění souviset. Ta by spolu se svým areálem vyplňovala jinak nápadně rozsáhlý, 8,5 km dlouhý úsek mezi Javorníkem a Vrbovcí bez středověkých sídel. Optimální se nabízí kupříkladu jak poloha v severní části nynější osady U Sabotů, tak levobřežní terasa Teplice v okolí vtoku Rybnického potoka, přibližně 2 km severně. Bohatě písemné prameny od 14. století hluboko do novověku nicméně nepřinášejí žádné indicie pro tuto domněnku, stejně jako neznají žádný rod místní drobné šlechty, jenž by bylo možné s javornickým Hrádkem spojovat. Podstatným protiargumentem je ale především samotné utváření fortifikace, odpovídající spíše dobovým vojenským než sídelním požadavkům. Téměř úplná absence obvyklého spektra nálezů hmotné kultury svědčí také o velmi krátkém či dokonce jednorázovém osazení opevnění, jenž mohlo být vybudováno *ad hoc*, v průběhu jediné krátké válečné kampaně.

Prozatím lze proto Hrádek u Javorníku považovat hypoteticky za objekt spjatý s potřebou zabezpečení blízké komunikace, určitého teritoria nebo zemské hranice, případně s aktuálními požadavky válečných operací 15. či počátku 16. věku v oblasti Bílých Karpat. Reziční nebo obecně sídelní aspekty tu dle všeho nehrály větší roli. Nešlo ovšem ani o čistě polní opevnění, zcela zřejmě bylo počítáno s jeho delším využitím, byť nakonec patrně nerealizovaným – některé prvky ohrazení zůstaly patrně nedokončeny. Za vznikem fortifikace stál snad někdo z držitelů vlastního strážnického panství, do úvahy ale připadají také jiné eventualy, při obecné nestabilitě rozhraničení a četných místních bojích je třeba připustit i její zřízení protivnou, uherskou stranou. V širší perspektivě javornický Hrádek znovu upozorňuje na nepříliš početnou, avšak specifickou a výraznou skupinu opevnění vrcholová a pozdního středověku s předpokládanou těsnou vazbou na hraniční přechody komunikačních tras či obecně na obranu zemské hranice v některých horských regionech. V českých zemích jde zejména o Šumavu a oblast Jeseníků (srov. Fröhlich 1996; Durdík – Kubů – Zavřel 1998; Kubů – Zavřel 2001, 144–155, V/1, obr. 151;

6 Pohraniční nevěle a roztržky – někdy velmi krvavé, až s desítkami obětí na obou stranách – trvaly poté mezi slovenskými kopaničáři z Vrbovců a Myjavy a mezi usadlíky ze vsi strážnického panství na moravské straně hranice prakticky permanentně po celé 16., 17. i první polovinu 18. století. Výrazně se na nich angažovaly také samotné pozemkové vrchnosti. Větší srážky ustaly teprve po limitaci 1734, poslední zásadnější spory o zemské rozhraničení v jihozápadní části Bílých Karpat byly řešeny ovšem ještě roku 1794. Setrvalý tlak tu vytvářela zejména kopaničářská kolonizace, od konce 16. věku vedená z uherské strany a osídlující dosud zalesněnou nebo jen málo vykloučenou půdu. Během 17. a první poloviny 18. století zde tak moravská hranice, původně běžící poměrně hluboko povodím Teplice a Myjavy, ustoupila o 2–4 km k severu, v zásadě na vlastní vrcholový hřbet Bílých Karpat (viz např. Kameníček 1902, 404–406; Slavík 1909, 126–127; Nopp 1914; Skácel 1958, 50–51, 97–99; 2000, 19–20, 22, 27; Macůrek – Rejnuš 1958, 38–48; Culková-Stuchlíková 1962, 110, 125, 196, 198, 213, 230, 338, 342, 350, 370, 376, 407, 545, 688, č. 654, 790, 1 458, 1 482, 1 622, 1 789, 2 795, 2 830, 2 899, 3 092, 3 150, 3 433, 4 752, 5 997; Macůrek 1969, 21–24, 209–211, 241–251, 258, č. 42, 156, 157, 189–192, 194, 195, 197–199, 201–203, 216; Adámek 1999a, b; Pajer 2002a; Kohútová 2008; Janiš 2010, 359–360, č. 616–617).

2006a, 237–240, 242–245; resp. Kouřil – Prix – Wihoda 1998; 2000, 425, 448–452). Jak svědčí již dříve Pavlem Kouřilem zkoumaná opevnění u Bílé a Čeladné v Pobeskydí, mohlo být takto zajištěno rovněž neklidné uherské pomezí, Hrádek u Javorníku zřejmě představuje další obdobnou lokalitu (srov. Kouřil – Žáček 1986, 122–124, 129, obr. 16, 17; 1989; Kouřil – Prix 1995). Do popředí tu ale vystupují také jiná, úzce související historická témata: průběh obchodních cest na východní Moravě, pohraniční spory, vývoj moravsko-uherské zemské hranice a stále málo probádaná problematika jejího opevňování od nejstarších dob do novověku.

Příspěvek vznikl v rámci výzkumného záměru Archeologického ústavu Akademie věd ČR, Brno, v. v. i., č. Z80010507 „Pravěký a časně dějinný vývoj ve střední Evropě z pohledu nejnovějších výsledků archeologického bádání na Moravě a ve Slezsku“.

Prameny a literatura

- Adámek, J. 1999a:** *Hraniční spory mezi Moravou a Uhrami*, Malovaný kraj XXXV/3, 8–9.
- **1999b:** *Ještě k hraničním sporům mezi Moravou a Uhrami*, Malovaný kraj XXXV/4, 12–13.
- Anderle, J. – Procházka, Z. – Švábek, V. 1993:** *Hrad Hus a jeho obležení*, Castellologica Bohemica 3, 131–136.
- Bálek, M. – Unger, J. 1993:** *Vojenský tábor z dob husitských válek u Šumic (okr. Znojmo)*, Vlastivědný věstník moravský XLV/1, 3–17.
- Baletka, T. 2004:** *Páni z Kravař*. Praha.
- Bednár, P. – Poláková, Z. – Vojteček, M. – Krůl, M. 2008:** *Projekt Šance-Valy (Pevnostný systém Jablunkovského priesmyku)*, Nitra (rpk., http://www.archeol.sav.sk/vyskum_Bednar_Valy-Sance.pdf).
- Belcredi, L. 1988:** *Užití kovu ve středověké osadě. Výsledky dosavadního archeologického výzkumu zaniklé středověké osady Bystřec*, Archaeologia historica 13/88, 459–485.
- **1989:** *Terminologie, třídění a kód středověkých kovových předmětů*, Archaeologia historica 14/89, 437–472.
- **2006:** *Bystřec. O založení, životě a zániku středověké vsi*. Brno.
- Beneš, J. – Kubů, F. – Török, J. 1995:** *Soubor militárií z počátku třicetileté války z Volarských šancí*, Archeologické rozhledy XLVII, 461–480.
- CDB:** Friedrich, G., Kristen, Z., Šebánek, J., Dušková, S., Vašků, V., Bistřícký, J., Sviták, Z., Krmíčková, H., Krejčíková, J., Nechutová, J. (edd.), *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae I ss. Pragae 1904 ss.*
- CDM:** Boczek, A., Chytil, J., Chlumecký, P. v., Brandl, V., Bretholz, B. (edd.), *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae I ss. Olomucii 1836 ss.*
- CDSI:** Marsina, R. (ed.), *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I–II*. Bratislavae 1971, 1987.
- Cendelín, D. 2010:** *Přechody Bílých Karpat z Moravy do Pováží. Přesná lokalizace dopravních linií a moravské příhraniční fortifikace*, Vlastivědný věstník moravský LXII/3, 297–315.
- Culková-Stuchlíková, D. 1962:** *Morava. Moravské spisy české kanceláře a české komory (1507) 1527–1625 (1750). Katalog. I–II*. Praha.

Červinka, I. L. 1927–1930: *Zapomenuté hrady a tvrže Moravské, I–IV*, Časopis Vlasteneckého spolku musejního v Olomouci, XXXIX, 1927, 88–95; XL, 1928, 69–76; XLI/XLII, 1929, 153–160; XLIII, 1930, 84–94.

- **1942:** *Zapomenuté hrady, hrádky a tvrže moravské. I, II*. Brno (rukopis v knihovně Archeologického ústavu AV ČR, Brno, v. v. i.; sign. R 15 – 53.539).

Doležel, J. v tisku: *Javorník (okr. Hodonín). Lesní trat' Nový háj (Hlavinka, Hrádek). Výšinné opevnění. Povrchový průzkum, Přehled výzkumů 54* (2012).

Drobná, Z. 1953: *Husitský polní tábor u Kunratic*, Historie a vojenství 2, 197–200.

Durdík, T. 1981: *Povrchový průzkum zaniklého středověkého sídlištního komplexu Stará Dubá*, Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 21, 1980, 141–168.

- **1999:** *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů*. Praha.

Durdík, T. – Kubů, F. – Zavřel, P. 1998: *Hrad na Stožecké skále*, Castellologica Bohemica 6, 257–274.

Dvorský, F. 1914: *Vlastivěda moravská. II. Místopis. Strážnický okres*. Brno.

Frolík, J. 2002: *Nálezy z obléhání hradu Lichnice v letech 1428–1429*, Castellologica Bohemica 8, 399–408.

Fröhlich, J. 1996: *Hraniční horský hrádek na Ostrém na Šumavě*, Castellologica Bohemica 5, 101–106.

Horák, B. 1938: *Šemberova mapa Moravy a Slezska*. In: Hosák, L., Historický místopis země Moravskoslezské, 1 001–1 016, mapy. Praha.

Hosák, L. 1938: *Historický místopis země Moravskoslezské*. Praha.

- **1951:** *Zemské stezky a podružné cesty na Moravě v době předhusitské*, Časopis Společnosti přátel starožitností LIX/2, 82–87.

Hurt, R. 1949: *K historii městečka Velké nad Veličkou*, Vlastivědný věstník moravský IV/3, 114–116.

Chaloupecký, V. 1937: *Středověké listy ze Slovenska. Sbirka listů a listin, psaných jazykem národním*. Bratislava – Praha.

Jan, L. 2002: *Počátky Strážnice a panství pánů z Kravař. Strážnice od začátku husitství do konce 15. století*. In: Pajer, J. a kol., Strážnice. Kapitoly z dějin města, 45–74. Strážnice.

- **2008:** *Proměny královské moci na jihovýchodní Moravě v průběhu 13. století*. In: Galuška, L. – Kouřil, P. – Mitáček, J. (edd.), Východní Morava v 10. až 14. století, 169–174. Brno.

Janiš, D. (ed.) 2010: *Moravský zemský sněm na prahu novověku. Edice Památek sněmovních z let 1518–1570. 1. Památky sněmovní I. Prameny k českým dějinám 16.–18. století. A I–I*. Praha.

Janišová, J. – Janiš, D. 2009: *Protiturecká obrana moravských hranic v agendě zemského sněmu v první polovině 16. století*. In: XXX. Mikulovské sympozium 2008 – Hranice na jižní Moravě a její obrana od doby římské, 193–209. Brno.

Janšák, Š. 1963: *Nový smer Českej cesty od začiatku 15. storočia*, Zprávy Oblastního muzea jihovýchodní Moravy v Gottwaldově 1963/3–4, 84–87.

- **1964:** *Cesta českých strážů*, Geografický časopis XVI/4, 326–339.

Kameníček, F. 1902: *Zemské sněmy a sjezdy moravské. Jejich složení, obor působnosti a význam od nastoupení na trůn krále Ferdinanda I. až po vydání Obnoveného zřízení zemského (1526–1628)*. Brno.

Klučina, P. 2004: *Třicetiletá válka. Obraz doby 1618–1648*. Praha – Litomyšl.

- Knoz, T. – Chocholáč, B. 2002:** *Století válek*. In: Pajer, J. a kol., Strážnice. Kapitoly z dějin města, 191–210. Strážnice.
- Kohútová, M. 2008:** *Problémy moravsko-slovenských hranic a jejich řešení uherským sněmem v 16. století*, Klaudyán 5/2, 85–91 (www.klaudyan.cz/dwnl/200802/01_Kohutova.pdf).
- Konečný, L. – Merta, J. 1976:** *Zjišťovací průzkum středověkých fortifikací v okolí Nového hradu u Adamova*, Archaeologia historica 1, 231–252.
- **1980:** *Pokračování průzkumu středověkých opevnění kolem Nového hradu u Adamova*, Archaeologia historica 5/80, 305–319.
- Kouřil, P. 1981:** *Středověký hrádek v Závadě /okr. Opava/, Přehled výzkumů 1979*, 47.
- **1992:** *Kleine mittelalterliche Befestigungen in Nordmähren und in Schlesien*, Burgen und Schlösser 33, 69–71.
- **2008:** *Drobné středověké opevnění v Hrádku ve Slezsku*, Acta historica Universitatis Silesianae Opaviensis 1/2008 – Confinia Silesiae (K životnímu jubileu Rudolfa Žáčka), 313–319.
- Kouřil, P. – Prix, D. 1995:** *Drobné středověké opevnění v Bílé*, Acta historica et museologica Universitatis Silesianae Opaviensis C–2, 46–58.
- Kouřil, P. – Prix, D. – Wihoda, M. 1998:** *Středověké fortifikace a „Jesenická stezka“ v údolí Černé Opavy*, Archaeologia historica 23/98, 111–131.
- **2000:** *Hrady českého Slezska*. Brno – Opava.
- **2006:** *Středověké opevnění v Ondřejovicích, okres Jeseník*, Archaeologia historica 31/06, 215–234.
- Kouřil, P. – Žáček, R. 1983:** *Středověký hrádek v Závadě (okr. Opava)*, Vlastivědný věstník moravský XXXV/3, 342–345.
- **1986:** *Drobná středověká opevnění v Pobeskydí a otázka jejich klasifikace*, Časopis Slezského muzea, série B – vědy historické 35/2, 97–138.
- **1987:** *Drobné středověké opevnění Lipina a jeho archeologický výzkum (okr. Frýdek-Místek)*, Archaeologia historica 12/87, 375–382.
- **1989:** *Středověké opevnění v Moravskoslezských Beskydech*, Castellologica Bohemica 1, 271–275.
- Kovandová, M. – Matoušek, V. 2004:** *Terénní dokumentace Švédské šance nad hradem Kynžvartem*, Sborník Chebského muzea 2004, 61–66.
- Krůl, M. – Nováková, P. 2005:** *Jablunkovské šance*. Český Těšín.
- Kubů, F. – Zavřel, P. 2001:** *Der Goldene Steig. Historische und archäologische Erforschung eines bedeutenden mittelalterlichen Handelsweges. 1. Die Strecke Prachatitz – Staatsgrenze*. Passau.
- **2006a:** *Verhältnis der Lage und der Funktion der Burgen am Goldenen Steig*. In: Durdík, T. (ed.), Castrum Bene 9 – Burg und ihr Bauplatz, 231–254. Praha.
- **2006b:** *Vývoj dokumentace Zlaté stezky*, Staré stezky 11/2006, 21–38.
- Kupka, V. – Čtverák, V. – Durdík, T. – Lutovský, M. – Stehlík, E. 2002:** *Pevnosti a opevnění v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha.
- Květ, R. 1999:** *Staré stezky na moravskoslovenské hranici. Komentář k publikaci Metoděje Zemka*. In: Staré stezky. Poutní cesty. Soubor referátů z 4. pracovního setkání 21. 4. 1999, 59–68. Brno.
- Kypta, J. – Richterová, J. 2003:** *Tábor obláhatelů u hradu Velkého Vřeštova*, Hláška XIV/3, 37–40.
- **2004:** *Tábor obláhatelů z husitských válek u Bechyně*, Dějiny staveb 2003, 117–122.

Loserth, J. 1918: *Regesten zur Geschichte der mährisch-ungarischen Beziehungen vornehmlich in der Zeit der hussitischen Söldnerbanden*, Zeitschrift des Deutschen Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens XXII, 59–73.

Macková, E. (ed.) 2010: *Polní opevnění od třicetileté války do roku 1945*. Sborník Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v Josefově. Jaroměř – Josefov.

Macůrek, J. 1969: *České země a Slovensko (1620–1750). Studie z dějin politických, hospodářských a interetnických vztahů*. Brno.

Macůrek, J. – Rejnuš, M. 1958: *České země a Slovensko ve století před Bílou horou. Z dějin vztahů v oblasti zemědělství, řemesla, obchodu a vzájemné obrany*. Praha.

Matoušek, V. 2006: *Třebel. Obraz krajiny s bitvou*. Praha.

Matoušek, V. – Hájek, J. – Kubů, F. – Meduna, P. 1990: *A complex investigation of a field fortification of the seven year's war /1756–1763/ at the site of Nebesa by Aš /Asch/*. In: Smetánka, Z. – Žegklitz, J. (ed.), *Studies in postmediaeval archaeology* 1, 29–61. Prague.

Meduna, P. 1990: *Morphology of field fortifications of the 17th–19th centuries. A contribution to surface research*. In: Smetánka, Z. – Žegklitz, J. (ed.), *Studies in postmediaeval archaeology* 1, 75–86. Prague.

- **1994:** *Povrchový průzkum komplexu obléhacích prací u Konopiště z let 1467–1468*, *Castellologica Bohemica* 4, 243–250.

Měřínský, Z. 1974: *Nálezy středověké keramiky z trati „Vojšice“ u Malé Vrbky (okr. Hodonín)*, *Přehled výzkumů* 1973, 76–77, 208, tab. 80.

Měřínský, Z. – Plaček, M. 1991: *Terénní pozůstatky fortifikačních systémů v předpolí hradu Cornštejna /k. ú. Bitov, okr. Znojmo/*, *Castellologica Bohemica* 2, 161–176.

Nekuda, V. 1985: *Mstěnice. Zaniklá středověká ves u Hrotovic. 1. Hrádek – tvrz – dvůr – předsunutá opevnění*. Brno.

Nekuda, V. – Unger, J. 1981: *Hrádky a tvrže na Moravě*. Brno.

Neugebauer, A. 1995: *Straßenschutz durch Burgen im Gebiet zwischen Sachsen und Böhmen. Teil I. Zittauer Gebirge*, *Burgenforschung aus Sachsen* 5/6, 184–198.

Nopp, L. 1914: *Spory o hranice mezi Myjavou a Strážnicí*, *Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti* XIX, 35–50.

Pajer, J. 2002a: *Archivní materiály. Spory o hranice*. In: Pajer, J. a kol., *Strážnice. Kapitoly z dějin města*, 273–275, 385–392, přílohy XVII–XIX. Strážnice.

- **2002b:** *Řemeslo a obchod ve Strážnici*. In: Pajer, J. a kol., *Strážnice. Kapitoly z dějin města*, 239–260. Strážnice.

Pilnáček, J. 1983: *Neznámé rody a znaky staré Moravy*. K vydání připravil, doplnil a článkem „Knihy přijímání do rytířského stavu Moravského markrabství“ opatřil M. Švábenský. Brno.

Plaček, M. 1990: *Fortifikace ke kontrole a zajištění středověkých komunikací*, *Archaeologia historica* 15/90, 203–216.

- **2001:** *Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí*. Praha.

- **2007:** *Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí. Dodatky*. Praha.

Plaček, M. – Bóna, M. 2007: *Encyklopedie slovenských hradů*. Praha.

Richter, M. 1982: *Hradištko u Davle. Městečko ostrovského kláštera*. Praha.

Sedláček, A. 2003a, b: *Atlasy erbů a pečeti české a moravské středověké šlechty. Zpracoval a k vydání připravil V. Růžek. 4. Atlas erbů. Morava. Edice. 5. Atlas pečeti. Soupisy, rejstřík, faksimile*. Praha.

Skácel, J. 1958: *Z dějin Slovácka*. Gottwaldov.

- **1962:** *Spojovací cesty a hranice moravskoslovenské v starší době*, Zprávy Oblastního muzea jihovýchodní Moravy v Gottwaldově 1962/1–2, 15–20.

- **2000:** *O historii obce*. In: Beránková, H. – Rychlík, B. (edt.), Javorník 650, 7–57. Brno – Javorník.

Slavík, F. A. 1903, 1909: *Moravské Slovensko od XVII. století. Dějepisné paměti a studie*. Hodonín.

Smrž, Z. – Hlušík, A. 2007: *Polní opevnění z roku 1813 mezi Postoloprty a Budyní nad Ohří: výsledky letecké prospekce a historického bádání*, Archeologické rozhledy LIX/4, 713–746.

Snášil, R. 1972: *Povrchový průzkum v trati „Vojšice“ u Malé Vrbky (okr. Hodonín)*, Přehled výzkumů 1971, 107–110.

Šátek, J. 1968: *Od historických začátků do roku 1918*. In: Buchta, J. – Sloboda, J. – Viestová, Z. (edt.), Skalice v minulosti a dnes, 67–113, 341–354. Bratislava.

Šebánek, J. 1932: *Archivy zrušených klášterů moravských a slezských. I. Inventář pergamenů z let 1078–1471*. Brno.

- **1961:** *Tři nejstarší doklady o Vsetíně*, Sborník prací filosofické fakulty brněnské university X, řada historická (C) 8, 77–93.

Tetour, B. 1934: *„Švédské šance“ u Přerova*. Praha.

Tribula, J. – Unger, J. 1970: *Zjišťovací výzkum na lokalitě „Žižkův stůl“ u Malé Vrbky (katastr Hrubá Vrbka, okr. Hodonín)*. In: Michna, P. – Unger, J. (edt.), Referáty z I. pracovní porady mladých archeologů oblastních a městských muzeí se zvláštním zřetelem k problematice historické archeologie na Moravě. Příloha Vlastivědného věstníku moravského XXII/3, 95–100. Brno – Mikulov.

Úlovec, J. 1998: *Hrady, zámky a tvrze na Chebsku*. Cheb.

Unger, J. 1968: *Moravská drobná středověká opevnění v období vrcholného feudalismu*. Rukopis disertační práce, Brno.

Válka, J. 1995: *Dějiny Moravy. 2. Morava reformace, renesance a baroka*. Brno.

- **2005:** *Husitství na Moravě*. In: Válka, J., Husitství na Moravě – Náboženská snášenlivost – Jan Amos Komenský, 7–226. Brno.

Valouch, B. – Stehlík, J. (edt.) s. d.: *Paměti Rumišků z Javorníka*. In: Paměti starých písmáků moravských. Soustavné vydání starých moravských kronik rodinných, obecních atd. Pořádá redakce Selského archivu, I, 95–99. Velké Meziříčí.

Varsik, B. 1956: *Slovenské listy a listiny z XV. a XVI. storočia. I*. Bratislava.

Vencel, S. 1984: *Nedatovaný čtyřúhelníkový útvar v Praze 9 – Dolních Počernicích*, Archeologické rozhledy XXXVI/4, 445–451.

ZDB: Chlumecky, P. R. v. – Chytil, J. – Demuth, C. – Wolfskron, A. R. v. (Hrsg.), *Die Landtafel des Markgrafthumes Mähren*. Brünnner Cuda. Brünn 1856.

ZDO: Chlumecky, P. R. v. – Chytil, J. – Demuth, C. – Wolfskron, A. R. v. (Hrsg.), Matějtek, F. (ed.), *Die Landtafel des Markgrafthumes Mähren – Moravské zemské desky. Olmützer Cuda – Kraj olomoucký*. Brünn – Brno – Praha 1856, 1948, 1953.

Zemek, M. 1972: *Moravsko-uherská hranice v 10. až 13. století*. Brno.

Zeune, J. 1996: *Burgen. Symbole der Macht. Ein neues Bild der mittelalterlichen Burg*. Regensburg.

On the boundaries of Moravia. Late medieval fortification Hrádek near Javorník in the White Carpathians

In Moravia and Czech Silesia minor fortifications of the High and Late Middle Ages belong to the parts of settlement structures which have by tradition been researched. For Moravia itself we have available a complete sites catalogue, later supplemented, while for Czech Silesia the progressive assessment of individual buildings is continuing (Plaček 2001; 2007; alt. Kouřil 1992; 2008; Kouřil – Žáček 1986; Kouřil – Prix – Wihoda 2006). This extensive set can nevertheless still be expanded: one example might be the fortification at the location known as Hrádek near Javorník in the White Carpathian mountains in South-Eastern Moravia, near the old Moravian-Hungarian border (fig.1).

The site was discovered in 1997, surface surveys and documentation took place in 2002, 2010 and 2011. The fortification took up the central part of a low flat, now wooded promontory, 404–412 m above sea level, 4.8 km SSW of the church in Javorník. One should emphasise the exceptional position of the fortification in a communications and military-strategically important location, in the “gateway to the land”, where the valley of the Vrbovce furrow forms the most southerly of the traditional passes through the central ridge of the White Carpathians, here linking South-Western Slovakia with South-Eastern Moravia (figs. 2, 3). It is here that the old land border ran, which is now the international border.

The earthwork fortification was built on a more-or-less regular circular plan, with an overall diameter reaching 56–62.5 m. The basic defensive line was made up of a circular ditch, now 2.5–3.2 m deep, 8.5–11.5 m wide, 5–7.5 m in the better defended parts, reinforced with a low internal rampart on both of the most threatened sides. An oval internal fortification space with a diameter of 40–48 m, an area of 14 ares and a circumference of 136 m is broken up on the western side by a plain terraced mound some 15 m in length. Here however the most striking of all is a centrally located square platform 6.8 × 6.5 m, marked out more or less symbolically by a now only 0.3 m deep and 4–5 m wide ditch with a low (0.5 m) outer rampart. The access road could have led into the fortification through an oblique corridor on the south-east side (figs. 4–6).

The sporadic finds (fig. 7) and the very nature of the fortification works place the object as probably a military work from the 15th or beginning of the 16th century, with the small square feature inside evidently reflecting secondary use (in the 17th–18th century?).

One can only suggest a few hypotheses for the original function of the but briefly occupied fortification. It may have secure nearby transit routes, or a specific territory, here specifically a Strážnice manor, as a possession of a Hussite lord in the first half of the 15th century the target of frequent military raids from Hungary. Nor can we exclude protection of the Moravian land border: there were border disputes here between the Moravian margraviate and the Kingdom of Hungary in the 15th and 16th centuries. But there is also the possible general relationship of the fortification to the current needs of contemporary military operations, as a base for offensive actions by one of the competing sides. Evidently residential or general settlement aspects played no significant role here. Taken from a wider perspective the site once more focuses attention on a specific group of medieval fortifications with an assumed close link to border crossings and generally to the defence of

the land border in some mountain regions. It is not for that matter a coincidence that line border fortifications close by were again built up in the 17th and at the beginning of the 18th century (fig. 8).

Penězokazecká dílna na hradě Skály

Counterfeiters' Workshop at Skály Castle

LUDVÍK BELCREDI

Skály Castle near Jimramov in the Czech-Moravian highlands was founded in around 1380. In the 15th century it was occupied by remnants of the Hussite forces, and so in 1440 the castle was stormed and evidently demolished the following year. During this brief interval the castle was occupied by money counterfeiters. Archaeological research has located their workshop containing the remains of production materials, and the site of the former tower on the rock where they lived and worked. A hearth was uncovered and work tools were discovered, together with the originals of coins and in particular a number of finished and semi-finished forgeries.

*archaeological research – Middle Ages – castle – storming of castle –
counterfeiter's workshop – coinage*

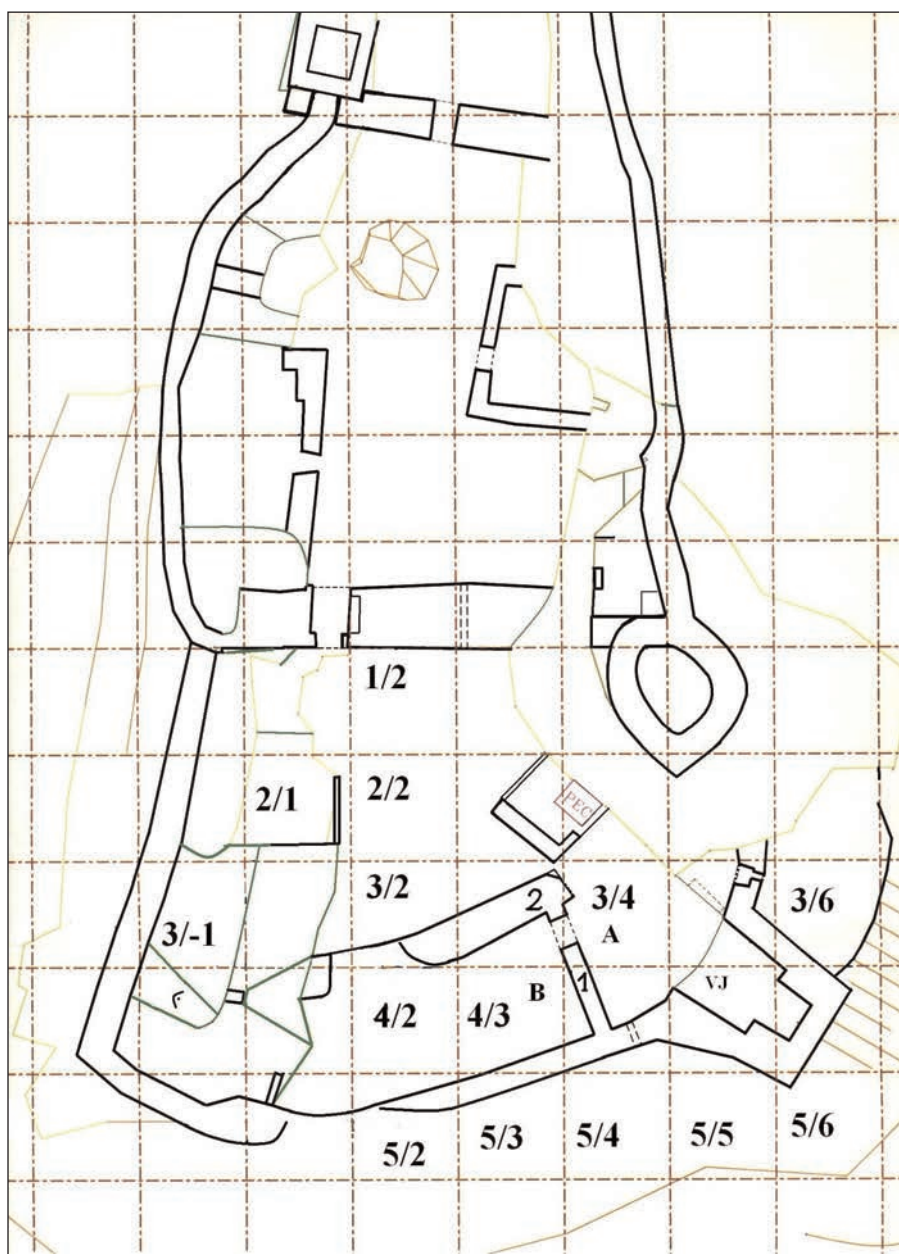
Ačkoliv hrad Skály figuroval v historických pramenech necelých 70 let, je jeho historie více než bohatá (Belcredi 2002, 31–32). O jeho zbudování se v sedmdesátých letech 14. stol. zasloužil Archleb ze Stařechovic z boční větve pánů z Kunštátu. V letech 1384 až 1415 byl sídelním hradem jeho syna Erharta, který již převzal přídomek ze Skal. Erhart byl významnou postavou na dvoře markraběte Jošta během jeho válek s bratrem Prokopem. Poručníkem svých nezletilých dětí ustanovil Erharta Pušku z Kunštátu, který však místo péče o děti na Skály usadil svoji loupežnou družinu. Ta je velmi dobře známa z Popravčích a psaneckých zápisů jihlavských (Hoffmann 1988, 56–64, 2000). Puška zemřel v roce 1419 a posádka hradu se rozdělila na tři skupiny. Část z nich byla v onom roce dopadena a popravena, skupinka většinou zchudlých zemanů odešla do služeb husitů, takže na hradě zůstala z původní družiny jen nepatrná část. Ta zde přežila husitské války, aniž by se zřejmě nějak výrazněji v bojích angažovala. O tom, že její počet byl opravdu nízký, svědčí situace doložená archeologickým výzkumem, který zjistil, že ve dvacátých letech 15. století byla dolní část hradu prakticky opuštěna a veškerý život se soustředil do jeho horní části. Hrad byl postaven ve svahu, mohutná zeď ho rozdělovala na dvě části, oddělené od sebe výrazně i výškově (obr. 1; Belcredi 2006b, 81–92). V horním hradě byla v roce 1425 vybudována nová srubová kuchyně namísto původní kamenné v dolní části areálu. Tato část byla následně využívána k hromadění odpadků, které byly sypany ze

vstupu do horní části, a to v takové míře, že jejich vrstva dosáhla téměř k prahu vstupu a dosahovala až 5 m od něj. Dolní část se tak stala pouze komunikací mezi hlavní bránou a horní částí hradu. V provozu byla zřejmě ještě stáj u obvodové hradby.

Pro období let 1425 až 1438 nemáme o hradě žádnou informaci, o situaci na něm tedy můžeme pouze spekulovat. Na hrad ukrytý v hloubi hvozdů Českomoravské vrchoviny se zřejmě někdo rozpomněl po bitvě u Lipan (30. května 1434), po níž na něj musela přijít značně početná skupina husitů. V roce 1438 totiž německý letopisec Hans Gysler píše, že Albrecht dá 1. června udeřiti na hrad Skály na Moravě, neboť se na něm ukrývá na 500 táboritů, kteří odtud páchají značné škody a známe i jméno jejich hejtmána, kterým byl Jan z Brezan či z Břežan (Měřinský 1972, 237–241) a dokonce jsme při výzkumu našli i jeho pečeť (Belcredi – Ustohal – Janová 2003, 48–52; Belcredi – Ustohal – Doležal 2006, 113–122). Ke zmíněnému útoku nedošlo a tak se správcové země v roce 1440 rozhodli pro mírový způsob řešení problému. Po komplikovanějších jednáních dospěli dne 17. července roku 1440 v Polné u Jihlavy k dohodě. Věci pak nabraly velmi rychlý spád a tak hrad začal psát poslední řádky své historie, které známe dosti podrobně. Posledního července roku 1440 obdržel Jan z Brezan dvacet vozů na odstěhování ze Skal a 2. srpna byly v Brně složeny peníze, které měl za to obdržet. Z celkové částky 800 kop pražských grošů dostal zálohu 300 kop, která mu byla deponována a následně 6. srpna předána na Litomyšli u Bohuše z Postupic, také bývalého husitského hejtmána, který při jednáních hrál zřejmě významnou roli. Následujícího dne 7. srpna měl být hrad Skály předán Ptáčkovi z Pirkštejna či jeho zástupci na Moravě, jak praví listina. Až potud písemné prameny, které by nasvědčovaly poklidnému předání hradu Skály. Archeologický výzkum však zjistil, že skutečnost byla mnohem dramatičtější a konec hradu byl spojen s těžkými boji. Z toho můžeme usuzovat, že k jeho předání nedošlo, neboť významná část posádky zřejmě odmítla hrad opustit.

V dalších událostech nám vyvstávají dvě neznámé. Za prvé, kdy došlo k obléhání hradu a v souvislosti s tím, jak dlouho trvalo, než byl dobyt; za druhé pak, s jakým časovým prodloužením bylo přistoupeno k jeho zboření. Je možné se domnívat, že k dobývání mohlo dojít bez velkého časového odkladu, neboť hotovost byla připravena a k dispozici bylo i oněch 500 kop, které měl Jan z Brezan obdržet na vánoce a které bylo možné použít na náklady s dobýváním spojené. Zjištění, že útok začal až v protějším svahu, několik set metrů od hradu, nás utvrzuje v přesvědčení, že hrad byl velmi dobře opevněn a obláhatelé si toho byli vědomi. Při obléhání, které mohlo trvat i několik měsíců, byly na hrad vypáleny desítky, možná i stovky dělových koulí z děl tří kalibrů. Hrad byl při útoku značně poškozen. Dělostřelba se zaměřovala především na hlavní bránu a věž nad ní a hrad byl dobyt poté, co se podařilo vyhodit do povětří obvodové hradby a objekt sám následně vyhořel (Belcredi 2003, 31–45, Belcredi 2006b, 81–92).

Na základě archeologických zjištění můžeme spekulovat o tom, jak vypadala situace po dobytí hradu, před zbořením. V troskách se v důsledku dělostřelby ocitla především hlavní brána a zdivo v jejím okolí, navýšené ještě o ruiny z věže nad ní. V severní straně obvodové hradby i zdi č. 2 zely velké díry po výbuchu a v okolí se nacházela řada skalních bloků, které se při něm utrhly ze severní skály a zřítily se dolů. Tím byla zlikvidována zástavba na této skále a zřejmě i pod ní (obr. 1). Asi zůstala stát značná část tří metry silné zdi oddělující obě části hradu, takže jižní plocha dolního nádvoří pod dělicí zdi nemusela být ještě příliš zavalena. V horní části hradu za dělicí zdi ležela mocná

Obr. 1. Půdorysné zobrazení hradu Skály s geodetickým zaměřením pětmetrové čtvercové sítě.
Fig. 1. Skály Castle. Ground plan of the locality with geodesic measurement of a five-metre-square network.

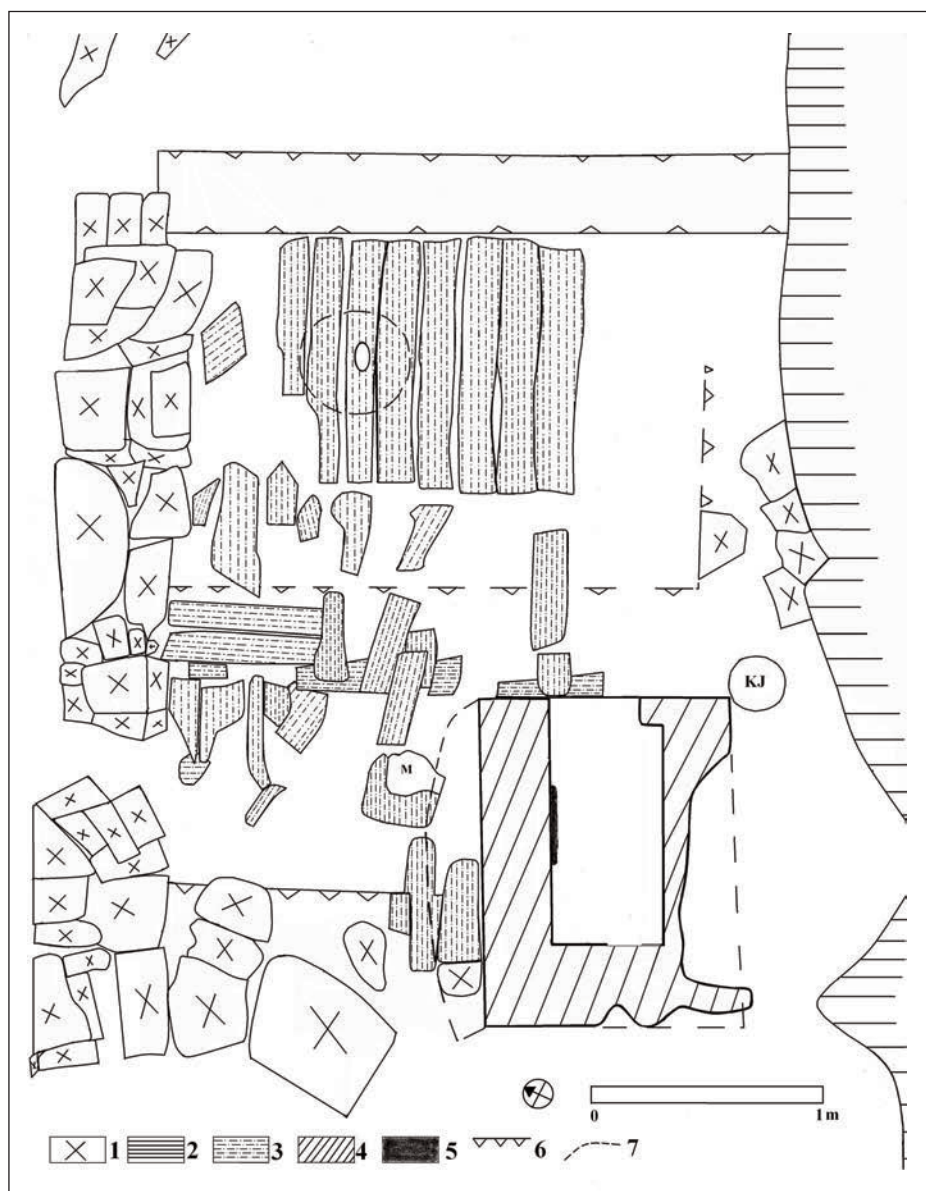
vrstva troskek ze srubové kuchyně, kterou zbořila jedna z devadesátikilogramových koulí (Endlicherová – Belcredi 2006, 93–112). Obvod lemovaly ohořelé zdi tří kamenných staveb, již při dobývání jistě poškozených. Zřejmě následujícího roku byly zdi hradu podkopány, bylo do něj vneseno množství dřeva, načež byl opět zapálen a systematicky zbořen.

Avšak než k tomu došlo, zažil hrad ještě jednu kapitolu své existence. Přesto, že přesná data o jeho zániku nám zřejmě navždy zůstanou utajena, není vročení příběhu o jeho posledních obyvatelích příliš problematické, neboť můžeme předpokládat, že vše se odehrálo poměrně rychle. Pokud byl hrad dobyt ještě v roce 1440, pak můžeme počítat s tím, že k jeho zboření došlo v roce 1441, nejpozději roku 1442. Archeologická zjištění napovídají, že mezi těmito událostmi uběhla jen velmi krátká doba. Tuto dobu však na hradě vyplnili svojí přítomností penězokazci, kterým nyní věnujeme pozornost. O tom, že to bylo ve zmíněném mezidobí, nás přesvědčuje poloha jejich dílny opatřené výhni, kterou umístili na přístupovou cestu od bývalé hlavní brány do hradu, navíc do úzkého místa za zdí č. 2 (obr. 1), přímo před druhou bránu. V době existence hradu tedy dílna stát nemohla, navíc byl kvůli ní ubourán roh zdi č. 2. Dílna je prvním místem, které nám po své činnosti padělatelé zanechali. Druhým je prostor na skále za věží nad hlavní bránou, který opatřili kachlovými kamny a tudíž lze předpokládat, že zde nejen pracovali, ale zřejmě i žili.

Plochu pod skálou na jižní straně dolního nádvoří si pro stavbu dílny vyhlédli patrně proto, že zde byl svah nejméně prudký a navíc se v okolí nenacházely žádné stavby, takže vrstva spáleniště a ruin zde nebyla příliš velká. Po vyčištění místa zde postavili nevelkou stavbu, jejíž centrem byla malá pícka či spíše kovářská výheň, kterou spíše než kovárnou můžeme nazývat dílnou.

Velmi dobře jsme mohli zdokladovat přístupovou cestu k ní. Jelikož se v místě hlavní brány zřejmě nacházela těžko prostupná hromada sutin, noví obyvatelé zvolili snazší cestu, která vedla otvorem v obvodové hradbě, vzniklým při výbuchu, pokračovali otvorem v druhé zdi a podél ní došli až k dílně. Aby si tuto část cesty udělali pokud možno schůdnější, odstranili velké kameny a menší srovnali, takže tyto úpravy byly v terénu jasně patrné.

Dílna byla velká 440 × 360 cm, vnitřní prostor činil 340 × 280 cm a vše nasvědčuje tomu, že stavba byla otevřena na způsob kováren (obr. 2). Jižní stranou byla přistavěna ke skále, o níž byla také jistě zapřena pultová střecha. Její protější strana spočívala na vzpěře vycházející z výrazné kamenné zdi o rozměru 420 × 60 cm na severní straně. Ta byla tvořena až třemi vrstvami kamenů kladených na jíl, místy se však objevují i stopy po maltě. Vzhledem k tomu, že se zcela jistě jedná o kameny získané ze sutin hradu, je možné, že malta na nich ulpěla z dřívější doby (rozbory ještě nejsou hotovy). Ve vzdálenosti 125 cm od západní strany je ve zdivu mezera rozšiřující se zevnitř směrem ven z 23 na 40 cm. Zdá se, že otvor sloužil k odvodu vody, která do objektu prosakovala ze svahu, neboť i v době existence hradu věnovali odvodu vody značnou pozornost. Na západní straně byl vytvořen 30 cm vysoký taras, aby podlaha stavby byla v rovině. Do jihozápadního rohu byla situována výheň s ústím k východu a mezi ní a severní zeď v délce 120 cm byly uloženy dva velké kameny o rozměrech 45 × 40 × 30 a 70 × 30 × 30 cm. Vzhledem ke svažitosti terénu se severní zeď postupně směrem k východu snižovala, takže na východní straně nacházíme pouze žlab zapuštěný v úrovni zdi do země. Jeho šířka a hloubka byly shodně 20 cm a délka od skály po zdivo severní stěny 310 cm. Svědčí

Obr. 2. Hrad Skály. Půdorysné zobrazení nálezové situace objektu penězokazecké dílny. 1 – kameny, 2 – skála, 3 – dřevo, 4 – těleso výhně, 5 – plocha největšího žáru, 6 – hrany spádu terénu, 7 – rozpad zdiva výhně, KJ – kúlová jamka, M – mazanice, O – ohniště.

Fig. 2. Skály Castle. Ground plan showing the position of finds in the money counterfeiter's workshop. 1 – stones, 2 – rock, 3 – wood, 4 – body of the hearth, 5 – hottest area, 6 – edges of terrain incline, 7 – disintegrated hearth walls, KJ – stake hole, M – daub, O – fireplace.

o tom, že na zdivo byl položen dřevěný rám jako u srubových staveb. Jižní strana byla zajisté též propojena trámem, jenž mohl být fixován na kůl, který jsme našli u jižního ústí výhně. Jeho hlavní funkce však byla nést překladový trám stropu. Od kůlové jamky východním směrem leželo v délce 120 cm několik kamenů, na které mohl být uložen trám jižní strany, který pak dále spočíval na plochých kamenech položených kolem výhně. Stejně tomu bylo i na západní straně za ní. Do obvodového rámu byly zřejmě zasazeny sloupy, v horní části opět propojené, které nesly střechu. Nedaleko od žlabu na východní straně začíná dosti prudký spád terénu a navršené odpadky zřejmě původně zasahovaly až do prostoru stavby. Prostor byl proto vyčištěn až do vzdálenosti 110 cm od žlabu a svah na severní straně zpevněn několika velkými kameny a jílem. Zřejmě tak vznikla dostatečná vzdálenost, aby nedocházelo k dalšímu sesuvu odpadků do prostoru dílny.

Samotná výheň byla zavalena kameny ležícími na výšku nebo šikmo, jak uvnitř, tak po stranách. Na severní straně jich bylo podstatně méně a zřejmě pocházely z destrukce bočních stran výhně. Je málo pravděpodobné, že by byla zaklenuta. Její rozměr byl 160 × 130 cm vně a 120 × 50 cm uvnitř, stěny tedy měly sílu 40 cm. Ústí se klešťovitě zužovalo, což zůstalo zachováno především na jižní straně, kde byl umístěn na výšku postavený opracovaný hraněný kámen dokládající, že její původní výška byla vyšší, než je zachovalá podoba (obr. 3). Výheň byla podložena většími plochými kameny, obvodové stěny pak byly z kamenů menších. Plakem destrukce byla především její severní strana značně vychýlena severním směrem, a to až o 20 cm, zatím co vnějšek strany jižní byl zachován velmi špatně. Výklenek, který za jižní stranou tvoří skála, byl zřejmě již dříve používán k odhazování odpadků.

Obvodové stěny výhně zůstaly zachovány ve výši maximálně 30 cm, avšak jak již bylo řečeno, původní výška dosahovala možná 50 cm. Zadní strana byla výrazně nižší než strany boční, je ovšem otázkou, zda to nebyl záměr, vzhledem k umístění měchu za pecí. Výmaz výhně tvořil žlutý jíl, jehož mocnost se měnila dle reliéfu skály pod ním od 13 do 25 cm. V zadní části byla ve výmazu nalezena olověná kulka o průměru 1 cm. Výmaz byl kupodivu vypálen poměrně málo. Stopy největšího žaru nesly kameny ve střední části severní strany, kde byly v ploše 30 × 20 cm zbarveny do rudé až téměř fialové barvy a tak přepáleny, že se drotily. Zde bylo také místo největšího vypálení výmazu. Situace nasvědčuje tomu, že zde byl plamen hnán na stěnu proudem vzduchu, což jasně dokládá, že někde v protisměru ze zadní strany musela být nasměrována dyzna napojená na měch, nacházející se na západní straně, ale žádný doklad o jeho existenci jsme nenalezli.

Po odstranění závalu a vyrýsování se výhně a obvodu stavby se ukázalo, že celý vnitřní prostor je pokryt žlutým jemným jílem o mocnosti 12 až 13 cm. Jednalo se o stropní výmaz stavby, který se zachoval spadlý do vnitřního prostoru, možná sjel přibližně o 50 cm severním směrem a překryl tak zdivo této strany, zatím co na jih od výhně (u skály) se nenachází. Pod ním jsme odkryli množství prken poměrně dobře zachovaných, položených ve směru V–Z. Nejzachovalejší byla východní strana, kde se v šířce 150 cm dochovalo osm prken o délce až 120 cm (obr. 2, 3). Jejich šířka byla od 12 do 15 cm a síla 3 cm. Také v ostatní ploše se nacházelo množství částí prken o různých délkách, položených v tomto směru. Podél severní strany výhně ležel v západní části zbytek většího trámu o délce 66 cm a síle 25 × 25 cm. Kolmo na něj směřoval trám o délce 44 cm a průřezu 20 × 20 cm, svojí západní stranou souběžný s ukončením vnitřního prostoru výhně. Další trám ležící v tomto směru se nacházel v prostoru před výhni kolmo na ni a směřoval na kůlovou

Obr. 3. Hrad Skály. Penězokazecká dílna, začištění fošen a trámů stropu. Pohled od severu.

Fig. 3. Skály Castle. Counterfeiters' workshop, cleaning of planks and ceiling beams. View from the north.

jamku na jejím jihovýchodním rohu. Jeho síla byla až 20×25 cm a zachoval se ve třech kusech o délkách 20, 68 a 50 cm. V severní části se vedle jeho zbytků nacházela dvě souběžná prkna či zbytky trámů o délce 105 a 80 cm a síle 10×3 a 15×3 cm, patrně pozůstatky jeho zavětrování. Vrstva jílu a pod ní nalezená prkna a trámy ukazují, že se jedná o stropní konstrukci, která však s největší pravděpodobností nezastřešovala vlastní výheň. To dokazují zvláště trámy položené na její severní a západní straně, které ji ze zastřešení vyjímají, i to, že vrstva mazanice a prken nad výhni absentovala.

Po odstranění trámů a desek se opět objevila vrstva jílu, tentokrát 10 cm mocná, do které byl zatlačen příčný trám před výhni. Zajímavé je, že tato jílová vrstva se objevila pod prkny a teprve pod ní jsme odkryli šedě zbarvenou podlahu, kterou tvořila vrstva kamenů a štěrku (obr. 4). Vzhledem k tomu, že příčný trám procházející před výhni tuto vrstvu jílu rozděluje prakticky na dvě části a pod ní jsou stopy lidské činnosti, náležela tato vrstva ke stropu. Je ovšem otázkou, jak byla na prkna přichycena. Zajímavé jsou nálezy z této jílové vrstvy. Byla jimi šipka s tulejí do kuše, klepadlo dveří, průbojník, záštita tesáku a velký hřeb. Spolu s drobnými nálezy keramických střepů to dokládá, že jíl byl míšen v prostoru hradu, kde se do něj tyto předměty dostaly. Samotný jíl se na hradě objevuje především jako izolace stěn místností, kde vyplňoval prostor mezi skálou a dřevěným obložením vnitřku místnosti. V takovém množství by ho tedy byl problém v prostoru hradu získat. Musel tedy být dovezen ze vzdálenosti asi jednoho kilometru.

V severovýchodní části objektu se nacházel propálený kruh o průměru 40 cm, vzdálený 60 cm od severní zdi a 40 cm od východního žlabu, tj. 140 cm od okraje výhně. Je vypálen do tmavě červené barvy, podložený kameny uspořádanými taktéž do kruhu o průměru 55 cm. Nad nimi byla černá uhlíková vrstva. Jednalo se zřejmě o podpůrné ohniště pro výheň. V okolí bylo zjištěno větší množství nálezů, jako část pohárku zdobeného zavěšenými plastickými lištami, polovina mince nebo medailónku a kousky měděného

Obr. 4. Hrad Skály. Peněžokazecká dílna po začistění na podlahu. Pohled od západu.

Fig. 4. Skály Castle. Counterfeiters' workshop after floor cleaning. View from the west.

plechu. Nálezů je zde celkově méně než na opačné straně nádvoří, rozdíl je ve výskytu měděných odstřížků, které se na opačné straně nevyskytují. Objevovaly se však podél zdi č. 2 ve vzdálenosti 1,5 až 5 m od jižní skály a pak na vnitřní hraně obvodové hradby, kde jsme se s nimi setkali poprvé. Odstřížky mohly být po lokalitě roznášeny i na botách.

Je velmi těžké srovnávat výheň této vysoce specializované dílny s výhněmi kováren, které známe z jiných archeologických výzkumů, ať již ze zaniklé středověké vsi Bystřec, kde vnitřní prostor kovárny měl rozměr 410 × 350 cm (Belcredi 2006a, 245–250) či Mstěnic, kde jednotlivé stěny měly taktéž odlišný stavební charakter. Její velikost byla 700 × 400 cm a nejméně jedna stěna byla kamenná, zatím co druhá kůlová, se sloupy zapuštěnými přímo do země (Nekuda 1985, 59–60, obr. 86a). Na hradě v Lelekovicích měly strany kovárny nestejnou délku od 4 do 9 m a je předpoklad, že dvě byly kamenné, jedna kůlové konstrukce a čtvrtá strana byla zcela volná (Unger – Mihok – Pribulová 1998, 392–394). Otevření jedné i více stran, jejichž konstrukce byla sloupová, je pro kovárny typické a také u naší dílny předpokládáme otevření dvou stran. Typické je též, že jedna či více stran je celokamenná a zbylé kůlové je doplňují. V našem případě zeď nahrazuje skála. Co u dílny ze Skal není tradiční, je nezastřešení prostoru nad výhni. Bylo

to snad z bezpečnostních důvodů, aby se strop od výhně nevznítíl. Jak vypadala taková kovárna, můžeme shlédnout na řadě dobových vyobrazení, například ve Štrasburských Vergíliích z roku 1502 (Belcredi 2006a, 252, obr. 192).

Vlastní kovárna na hradě Skály naproti tomu teprve čeká na svoje odkrytí, neboť ve vlastním areálu objevena nebyla. To však není nic překvapivého, protože z bezpečnostních důvodů bývaly kovárny situovány za obvodovou zeď hradního jádra.

Nejvíce nálezů pochází z prostoru nad dílnou, kde však nejsme schopni přesně rozlišit, které nálezy pocházejí z dílny a které se sem dostaly s odpady. Zde byly nalezeny 4 mince a velký hrnec rozdrcený tlakem závalu, který byl patrně současníkem dílny, několik fragmentů velké dělové koule, která naopak byla z doby obléhání. Přes ni leželo větší množství dřev a také v okolí se nacházela spousta zbytků dřeva. Můžeme předpokládat, že pocházejí z východní strany dílny, která by tím pádem byla uzavřena, na rozdíl od severní a snad i západní strany, které mohly zůstat otevřené. Z dalších nálezů jmenujme několik padělků mincí, kahanek a kabelkový visací zámek. Za žlabem k východu pokračovala štěrkem zpevněná podlaha do vzdálenosti 110 cm a pak se terén prudce zvedá vzhůru.

V dolní části za severní zdi dílny se nachází pěkné kompaktní dláždění, které přechází do čtv. 2/2 až ke zdi č. 2 a dále pokračuje, jak již bylo uvedeno na počátku.

Falza mincí se v jednotlivých případech objevují i v horním hradě, popřípadě ve starších vrstvách dolní části hradu. Je však třeba rozlišovat falza, která se do hradu dostala v době jeho existence, jako taková byla rozpoznána a následně zahozena, od těch, které zde byly po zániku hradu záměrně zhotovovány. Starší falza byla především nalézána jednotlivě a představují mince, které byly v oběhu. V době provozu dílny se setkáváme též s hotovými, vesměs drobnými mincemi, kterých však je vždy větší množství pohromadě nebo se jedná o polotovary v různých stádiích výroby, množství odpadu z výroby a dokonce i pracovní nářadí.

Velké překvapení nás čekalo při výzkumu věže umístěné na skále, prakticky nad dílnou (obr. 1). Původně až sem byla protažena zeď oddělující obě části hradu, ovšem již mnohem užší. K ní byla později na západní straně přistavěna věž s břitem, která nahrazovala věž u hlavní brány. Útočníkům zjevně působila značné potíže, neboť byla během dobývání tak rozstřílena, že se koule zaryly i do její podlahy. To znamená, že její čelo s břitem bylo zcela zlikvidováno již při útoku a zachovalo se nám jen v dolních partiích. Překvapení nás však čekalo za touto věží, směrem k východu. Zde se zřejmě již od počátku hradu nacházela malá prostora odpovídající věži nad severní stranou paláce. Rozměr prostoru byl $4 \times 2-3$ m, neboť kopírovala tvar skály, jejíž povrch se svažoval k severu. Zde se zachovaly nevelké zbytky zdi, stejně jako na straně východní. K severní stěně bylo nahnuto velké množství popelovité hmoty, která pocházela z kachlových kamen umístěných do rohu, jenž svírala obvodová hradba na jižní straně s původně příčnou zdí na straně západní. Podestu kamen tvořila jako v jiných případech vyvýšená plocha z kamenů o velikosti 120×120 cm. Záhy jsme zjistili, že se nejedná jen o popelovitou hmotu, ale prakticky o smetiště, které zřejmě vzniklo za doby provozu padělatelské dílny, jejíž provozovatelé zde sídlili. Jeho mocnost dosahovala až 30 cm a obsahovalo značné množství kostí, keramiky, dokonce i dlaždic, kachlí, kovových předmětů, ale především vysoký počet polotovarů mincí. Přístupová cesta sem vedla jen po žebříku z prostoru nad stavbou č. 2 v horní části hradu a úzká skalní šíje byla na přístupu rozšířena o zapříčené skalní

Obr. 5. Hrad Skály. Měděné předměty – surovina a odpad z výroby.

Fig. 5. Skály Castle. Copper objects – raw material and production waste.

bloky, které byly zřejmě odlomeny při srovnávání povrchu skály. Právě zde, na těžko přístupném místě, odkud však byl zároveň úžasný výhled do okolí, docházelo ke konečné výrobě falz. Zároveň se také vysvětlilo, kde se vzaly kachle nad zánikovým horizontem kuchyně v horním hradě. Poloha s výhledem do krajiny skýtala padělatelům v případě potřeby dostatek času k opuštění místa zadní brankou a nepřístupnost místa bezpečí před nezvaným hostem. Otázkou je, jak se srovnávali s obyvateli okolních vesnic, kteří hrad jistě navštěvovali za účelem získávání kovových předmětů, které pro ně byly cennou záležitostí, i kdyby se jednalo jen o surovinu. O tom, že kovové předměty byly hledány a odnášeny, jasně svědčí jejich zvýšená četnost v místech, které se již při dobývání ocitly pod závalem.

V samotné dílně a jejím okolí bylo získáno množství nálezů s touto dílnou souvisejících. Jedná se především o odpad z výroby, který představují odštípnuté měděné plechy nejrůznějších tvarů a velikostí včetně trojúhelníkovitých, dále nastříhané pásky většinou o šířce 2 až 3 mm a maximální délce 17 cm, i měděné hrudky a slitky. Mimo to však také nejrůznější zbytky předmětů vyrobených z mědi, kterým naprosto dominují obštíhané

Obr. 6. Hrad Skály. Unikátní kartáček z měděných drátků.

Fig. 6. Skály Castle. Unique brush made of copper wires.

nýty spojující většinou dva, někdy i více plechů, a většinou deformované plechy různé síly. Mezi nimi nalezneme i části měděných přezek, trubičku, pukličky, ozdobné podložky a jiné měděné ozdoby, ale vše rozlámané na kousky (obr. 5). To nás vede k přesvědčení, že máme před sebou nejen zbytky výroby, ale i surovinu, ze které byla falza vyráběna. Padělatelé zjevně shromažďovali jakékoliv předměty z mědi, podle nalezeného množství nejen ty co našli na hradě, ale patrně je přinášeli i od jinud. Tyto předměty pak rozstříhávali na menší kousky a vzhledem k tomu, že nýty nebylo možné nijak upotřebit, obstříhávali je a odhazovali. Jedná se o okrajové části předmětů, u kterých nýty spojovaly až tři masivní plechy, snad jimi byla nějaká vědra či něco podobného. Takto získané měděné kousky pak byly zahřívány v ohni a po ochlazení vodou vyžihány, načež lehce tvárné je bylo možné upravit do optimálně rovného plechu, potřebného pro další výrobu. Ten bylo možné stříhat ovčáckými nůžkami. Jedny celé jsme odkryli za severní zdi dílny, z druhých pak dva samostatné listy, neboť u nich došlo k prasknutí pružiny, odhozené ve čtv. 3/2. Jejich délka byla 225 mm a list měl rozměr 135 × 25 mm. O stříhání plechu nůžkami přináší jasný důkaz pásky stočené do prstenců (obr. 5). Největší množství těchto nálezů se koncentrovalo do prostoru severovýchodně dílny do rohu čtv. 1/2 a několik jich leželo též v prostoru otvoru v obvodové hradbě. Zanedbatelný nebyl ani jejich počet nalezený za věží. Přimo v dílně byl objeven unikátní předmět, kterým je oboustranný kartáček vyrobený z jemných měděných drátků (obr. 6). Ten patrně sloužil k čištění povrchu falz, aby byla zbavena mastnoty před provedením povrchové úpravy postříbřením či spíše potažením vrstvou cínu. I k tomuto účelu mohl být kartáček použit, takže můžeme říci, že sloužil ke konečné úpravě. Takto finálně upravená falza byla na hradě též nalezena. Z dalších artefaktů je možné do souvislosti s činností dílny dát spodní část dosti masivní lopatky o ploše 165 × 120 mm a opravdu velkou ocílku, na jedné straně odlomenou a částečně poškozenou tahem, o velikosti 138 × 72 mm.

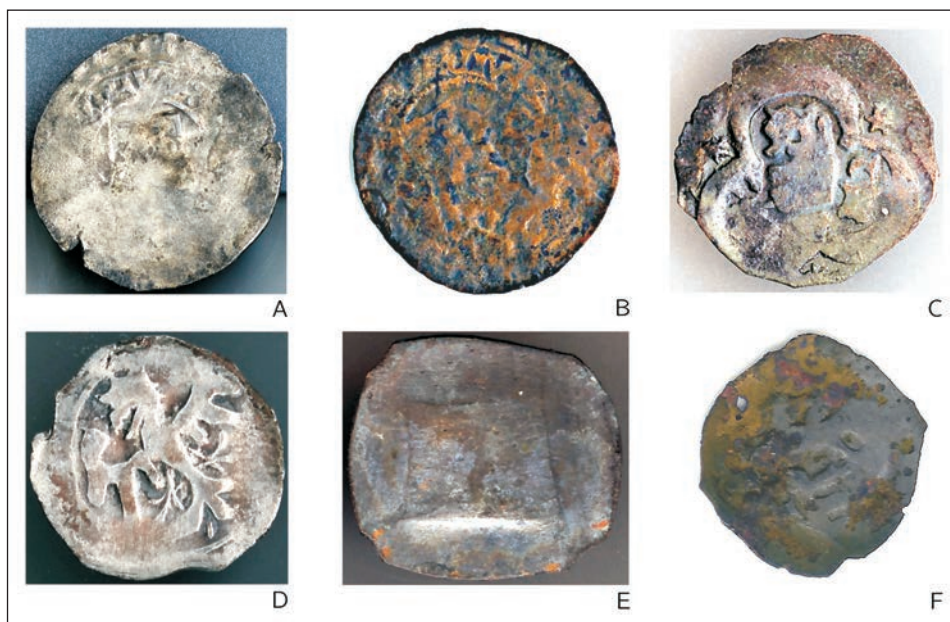
Ze zajímavých předmětů byla za výhni u skály nalezena jehla i s očkem o délce 35 mm, stejně dlouhý tenký drátek na obou koncích zpětně ohnutý, střížky z měděného plechu

ne větší než 1 cm (dva trojúhelníkovité a jeden lichoběžníkovité), dále dva měděné nýty, jeden kroužek, část ozdoby ve tvaru květu o průměru 2 cm, skleněný kobaltový korálek modré barvy o průměru 9 mm a šest kusů různě dlouhých měděných plechů. Vyskytl se i masivní hřeb s oválně vypuklou hlavicí o průměru dřívku 10×12 mm a druhý hřeb o průměru 10×10 mm. Z předmětů, které se na místo dostaly zřejmě již dříve je to šipka do kuše, jejíž hrot je zdeformován patrně nárazem na skálu a další, na Skalách zcela ojedinelý nález dvouhroté ploché šipky s tulejí, široké 37 mm. Délku není možné změřit, neboť chybí téměř celá tulej. Nechybí tyčinkovité udidlo jehož jeden prstenec je odkorodován a na druhé straně odlomen, pás prohnutého kování o velikosti 55×130 mm s otvorem pro hřeb ve středu, střížka nože se dvěma otvory pro nýty a drobná petlicová skobíčka o délce 38 mm. Za severní zdí na upravené ploše byl nalezen nůž o délce 160 mm, ohnutý pásek 50 mm dlouhý, zmíněné nýtované kování snad z vědra a dvě malé pukličky o průměru 6 mm.

Numismatické nálezy určil PhDr. Jan Šmerda z numismatického oddělení Moravského zemského muzea:

Ve vlastní dílně (čtv. 2/3) bylo nalezeno nejvíce originálů mincí. Z celkového počtu 19 kusů jich odtud pochází 6. Jsou to tři pražské groše Václava IV., podle typu písma datovatelné do počátku 15. století (z jednoho pouze polovina), blíže neurčitelný vídeňský fenik se čtyřřázem z prvních tří desetiletí 15. věku, vídeňský fenik Albrechta V. a blíže neurčitelný halěř/půlfenik. Mezi falzy představuje největší unikát zde nalezený pražský groš Václava IV., který byl slepen s originálním, napodobující však spíše starší variantu pražského groše Václava IV., ještě ze 14. století s malým písmem v popisu. Originál měřil v průměru 27 mm a falzum 29 mm (obr. 7A, B). Dále odtud pochází falzum vídeňského feniku Albrechta V. a dalšího blíže neurčitelného feniku a jednoho halěře/půlfeniku. V sousedním čtv. 2/2 byl nalezen originál dalšího pražského groše Václava IV. (ražba po r. 1407, velikost 25 mm), dále vídeňský fenik Albrechta V., moravský peníz Albrechta V. a peníz, který bylo možné určit jako českou ražbu z doby Václava IV. Západně od píčky (čtv. 2/4) jsme vyzvedli vídeňský fenik Albrechta V. s ražbou po roce 1426 a neurčitelný fenik. Zcela z povrchu čtv. 1/2 pocházel pražský groš Václava IV. s ražbou okolo r. 1400 (průměr 28 mm), ze sousedního čtv. 1/2 – moravský peníz Albrechta V. z doby po roce 1426, vídeňský fenik Albrechta V. a mince ražená v městské mincovně v Brně – peníz s orlicí a písmenem R z druhé poloviny 20. až z počátku 30. let 15. století. Tyto mince nemusí jednoznačně náležet k dílně, i když v jejich okolí bylo na povrchu smetiště nalezeno větší množství falz a odpadu z jejich výroby. Zbylé tři originály byly nalezeny za věží s břitem, a to dvě moravské mince Albrechta V. (obr. 7D) a jeden vídeňský fenik, dochovaný jen ze dvou třetin. Celkem tedy bylo nalezeno 5 grošů, 4 mince Albrechta V. s vídeňskou ražbou a stejný počet s brněnskou a dále po jedné minci Morava – město Brno (peníz s orlicí a písmenem R), vídeňský fenik se čtyřřázem, vídeňský fenik, fenik a jeden halěř. Posledně jmenované mince nelze blíže determinovat. Jako zajímavost můžeme uvést dosti podstatnou věc, a to, že mezi originály není žádná mince, jejíž ražbu bychom mohli datovat po roce 1435. Například společná ražba markraběte Albrechta V. a města Brna s orlicí, nesoucí rakouský štítek na prsou.

Falz bylo v těchto dvou prostorách nalezeno celkem 132 kusů, do čehož nejsou započítány polotovary, nepodařené kusy a nejrůznější střížky. Polovina z toho pochází právě

Obr. 7. Hrad Skály. Originály a falza mincí z hradu Skály. A – originál pražského groše Václava IV., B – falzum téhož, C – falzum vídeňského feniku Albrechta V., D – originál moravského penízu Albrechta V., E – blossom fenik se čtyřrázem, F – mince s částečně zachovalou povrchovou úpravou postříbřením či pocínováním.

Fig. 7. Skály Castle. Finds of original coins and forgeries. A – original of Prague groschen of Wenceslas IV, B – forgery of the same, C – forgery of Viennese pfennig of Albrecht V, D – original Moravian coin of Albrecht V, E – blossom pfennig with four-stamp (čtyřráz), F – coin with partially preserved silver-plated or tin-plated surface finish.

z prostoru za věží, a to 60 kusů, 38 ze čtv. 1/3 a 19 ze čtv. 2/2. Nejvyšší počet falz představují tzv. blossom feniky se čtyřrázem (jedná se o neražené střížky bez mincovního obrazu) a to 48 kusů (obr 7E), šest z nich má povrchovou úpravu, takže můžeme říci, že byly hotovy a připraveny k vnesení do oběhu (obr. 7F). Dále zde bylo 26 kusů haléřů/půlfeníků a 20 feníků. Z ražených mincí je to mimo již zmíněného unikátního groše deset falz vídeňských feníků Albrechta V. (obr. 7C), z toho u pěti můžeme určit ražbu mincmistra Niclase u. Himmel a dvě moravské mince Albrechta V. s hladkou orlicí, jedna z toho se čtyřrázem, s povrchem postříbřeným či potaženým cínem. Alespoň přibližně můžeme ještě určit dva feniky vídeňské ražby. Dále jsou to jen neražené střížky velikosti mincí. Největší množství je však střížků či spíše odstřížků nejrůznější velikosti, které zřejmě představují spíše odpad z výroby.

Padělatelské dílny známe i z jiných lokalit, avšak nález takového komplexu i se zachovalou výhni je vzácný. Obdobná dílna pracovala v 70. letech 15. století na hradě Křídlo u Chomýže (Kohoutek 1994, 48) nebo na vrchu Kotouči u Štramberka, kde při těžbě vápence byly nalezeny pozůstatky falzátorské dílny z 2. poloviny 15. století (Sejbal 1979, 61).

Pokud všechna zmíněná falza pocházejí z dílny na hradě Skály, pak můžeme říci, že záběr výroby padělatelů byl opravdu široký, mimo běžných drobných mincí, jako haléřů, vídeňských feniků a moravských peněz se čtyřrázem si troufli i na velmi dobře vypracované padělky vídeňských feniků Albrechta V. a dokonce v jednom případě i na padělek pražského groše, což bylo jistě velmi náročné dílo.

Činnost penězokazců byla ukončena zbořením dobytého hradu, což definitivně znemožnilo, aby se v jeho troskách kdokoliv zdržoval a skrýval. Není podkladu k domněnce, že by jejich činnost přispěla k totálnímu zničení hradu, ale mohla toto rozhodnutí uspišit. Po jeho demolici se celé nádvoří včetně dílny penězokazců ocitlo pod několika-metrovou vrstvou sutin, které nám tuto unikátní nálezovou situaci zachovaly téměř šest set let, po kterých hrad vydal své tajemství a dal nám tak nahlédnout do doby své existence.

Tato práce vznikla za podpory institucionálního záměru Moravského zemského muzea IZ MK 00009486202 "Výzkum vývoje lidské společnosti ve vztahu k Moravě a ideje českého národa ve středoevropském kontextu".

Literatura

- Belcredi, L. 2002:** *Předběžná zpráva o výzkumu hradu Skály u Nového Jimramova, okr. Žďár nad Sázavou*, Sborník Okresního muzea Brno-venkov 2002, 32–45.
- **2006a:** *Bystřec. O založení, životě a zániku středověké vsi*. Brno.
- **2006b:** *Pokračování výzkumu hradu Skály*. In: *Pravěk – Supplementum* 16, 81–92.
- Belcredi, L. – Ustohal, V. – Doležal, P. 2006:** *Materiálová analýza neželezných předmětů z hradu Skály*. In: *Pravěk – Supplementum* 16, 113–121.
- Belcredi, L. – Ustohal, V. – Janová, D. 2003:** *Pečetidlo z hradu Skály u Jimramova*, *Z. dějin hutnictví* 31, 48–52.
- Endlicherová, M. – Belcredi, L. 2006:** *Nálezy z kuchyně hradu Skály*. In: *Pravěk – Supplementum* 16, 93–112.
- Hoffmann, F. 1988:** *Bojová družina Erharta Pušky z Kunštátu*, *Vlastivědný věstník moravský* XL, 56–64.
- **2000:** *Popravčí a psanecké zápisy jihlavské z let 1405–1457*. Archiv Český XXXVIII. Praha.
- Kohoutek, J. 1994:** *Hrady jihovýchodní Moravy*. Zlín.
- Měřínský, Z. 1972:** *Nález loštického poháru typu I A z hradu Skály-Štarkov (okr. Žďár nad Sázavou)*, *Časopis Moravského muzea* LVII, vědy společenské, 237–241.
- Nekuda, V. 1985:** *Mstěnice u Hrotovic. Zaniklá středověká ves. I. Hrádek – tvrz – dvůr – předsunutá opevnění*. Brno.
- Sejbal, J. 1979:** *Dějiny peněz na Moravě*. Brno.
- Unger, J. – Míhok, L. – Pribulová, A. 1998:** *Kovárna na hradě v Lelekovicích*, *Castellologica Bohemica* 6/2, 391–398.

Counterfeiters' Workshop at Skály Castle

Although Skály Castle existed for less than 70 years, it has a relatively rich history. It was built in the rugged landscape of the Czech-Moravian highlands by Archleb of Stařechovice, an offshoot of the Lords of Kunštát, around 1380. Between 1384 and 1415 it housed Archleb's son, Erhart, a prominent figure at the court of the Moravian margrave Jošt. In the period from 1415 to 1419 Erhart Puška of Kunštát, who was to become the guardian of Erhart Skalský's children, settled his company of bandits in the castle. After 1419 this group joined the Hussites, and the force grew dramatically after the Battle of Lipany (1434), when as many as 500 Taborites arrived at Skály. In 1440 a treaty was concluded with their marshal, Jan of Brezany, who agreed to withdraw his men from the castle for payment, and thus withdrew. However, many Hussites remained in the castle, which is why it had to be captured and later demolished.

In this brief interval between its capture and its demolition money counterfeiters came to live at the castle. Evidence of their activity has been found in two places. The first is a workshop with a hearth, situated on what was originally the path from the gate to the courtyard of the lower part of the castle. The structure of the posts and the roof, which consists of planks daubed with clay, has been very well preserved. The second place is an area on the rock behind the tower with a sharp edge above the main gate. Behind the central wall there was originally a small tower which the counterfeiters converted to make it habitable. The number of finds of semi-finished coins and production waste indicate that this site was used to make forgeries. The tiled stove in the corner of the room implies that the counterfeiters spent the winter there, which fits in with our idea that the castle was conquered in the autumn and not demolished until the following year.

The numismatic finds were assessed by PhDr. Jan Šmerda from the Department of Numismatics at the Moravian Museum in Brno. A total of 19 original coins were found and more than a hundred forgeries, not including semi-finished ones. The coins are the same in both sets. These are primarily Viennese pfennigs of Albrecht V, Moravian money of Albrecht V, and coinage of the city of Brno. The majority of the forgeries are blossom pfennigs with the four-stamp (these are unstamped offcuts with no Fig. on the coin); other coins are pfennigs and hellers/half-pfennigs with no further identifying details. There are also Prague groschen of Wenceslas IV, one of the forgeries of which is the culmination of the counterfeiter's art. Some forgeries feature surface detail and were ready to be introduced into circulation. What is crucial is the discovery that none of the original coins can be dated to after the year 1435.

It was not only production waste, offcuts and strips that were found at the site, but also evidence of the raw material used to make the forgeries. The counterfeiters took any kind of copper objects they could find to the castle, where they then cut off the parts they needed. They left behind a considerable number of rivets used to join copper sheets, perhaps from tubs or cauldrons, which they were unable to separate and work with. Production tools were also found, however, including sprung scissors for cutting annealed sheet copper, and a unique double-sided brush made by braiding together fine copper wires. This was evidently used to remove grease and clean the coins before the surface finish was applied, i.e. adding thin layers of silver or tin. The brush could also have been used for this purpose. There was also a knife-sharpener and part of a massive shovel.

Production at this workshop definitively came to an end when the castle was demolished sometime in 1441 or 1442, after which the workshop was covered by several metres of debris and stayed that way for the next 600 years.

Závěsné pečetidlo z hradu Košíkov u Drahonína na Tišnovsku

Pendant seal from Košíkov Castle near Drahonín,
in the region Tišnov

MILOŠ ČIŽMÁŘ

This article describes the bronze pendant seal with the sign of arrows with crossed shafts (as yet unclassifiable), together with a collection of seventeen coins, so far the first metal artefact from Košíkov Castle. The combination of these finds and the written records indicates that the castle, which was established sometime in the second half of the 14th century, was probably destroyed between 1447 and 1453.

Medieval castles – seals – heraldry – Hussite Wars

Zříceniny hradu Košíkov se nacházejí na ostrohu nad soutokem Drahonínského potoka s řekou Bobruvkou (Loučkou), asi 2 km jihovýchodně od Drahonína. Hrad leží v oblasti s velmi hustou sítí feudálních sídel a se značnými změnami územní držby ve středověku. V polovině 13. století šlo o okrajovou část panství pánů z Deblína, která zde hraničila s državou Tasovců (Plaček 1987b, obr. 1a). O téměř sto let později bylo toto území ovšem již značně rozdrobeno. Tehdy ležel Košíkov na teritoriu, které sousedilo s panstvím Tasovců a pánů z Víckova a Mitrova a které se osamostatnilo při rozpadu velkých šlechtických dominií do nezávislého vladyckého panství patrně po roce 1360 (Plaček 1987b, obr. 1b).

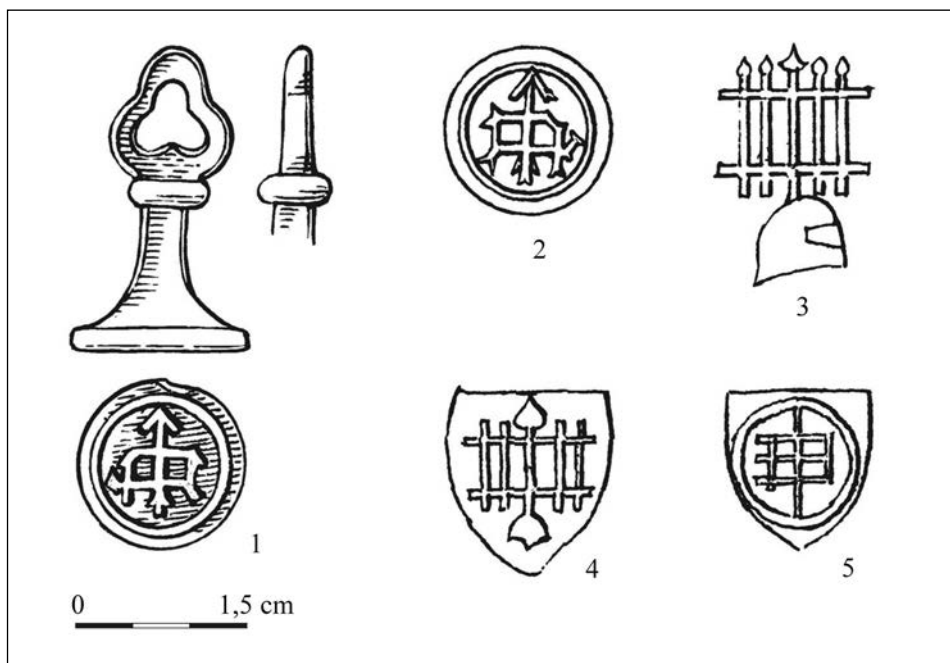
V kastelologické literatuře byl hrad již poměrně často uváděn a jeho stavební relikty, především mohutná tříprostorová hranolová věž, byly popsány především M. Plačkem (1987a; 2001), který podal i jeho půdorysný plán.

Archeologický výzkum nikdy na hradě neproběhl, pouze L. Poláček (1990, 418, obr. 11: 6–8) získal z jeho areálu ojedinělé nálezy keramiky, mimo jiné výdut' s hnědou polevou na vnitřní straně, která dokládá jeho existenci v první polovině 15. století. Teprve v roce 2006 nalezl J. Vaňák povrchovým sběrem za pomoci detektoru kovů soubor prvních kovových předmětů a keramiky, který předal ke zpracování a následně i do sbírek Moravského zemského muzea v Brně (Numismatické oddělení, př. č. 6/11). Kromě několika zlomků keramiky jde o kolekci sedmnácti mincí (srov. přílohu J. Hunky a J. Doležela) a především o bronzové pečetidlo.

V případě pečetidla se jedná o závěsný exemplář o výšce 29 mm a hmotnosti 8 g, vybavený trojlístým, plastickým vývalkem od vlastního korpusu odděleným očkem, s kruhovou pečební plochou o průměru 15 mm, na které je vyobrazen šíp s příčnými břevny (obr. 1: 1). Pečetidlo z Košíkova náleží k závěsným typům a tvarem oka odpovídá období první poloviny 15. století. Nálezy pečetidel jsou na našem území ovšem dosud poměrně řídké, neboť původně se jednalo o vzácné předměty, u nichž se předpokládá, že se i dědily (Plaček 1995, 121). Z českého území jsou pečetidla publikována například z kláštera sv. Jiří v Praze (Durdík – Smetánka 1988), Chebu (Šebesta 1979), Kutné Hory (Stará 1996), hradů Křivoklátu (Durdík 1981), Pušperku (Durdík 1985) a Šauenštejnu (Velímský 2000). Z moravských nálezů lze uvést pečetidla z tvrze v Arnoltovicích (Fialová 1965), hradu Skály u Jimramova (Belcredi – Ustohal – Janová 2002; Belcredi – Ustohal – Doležal 2006, 116–118), probošství v Brně-Komárově (Cejnková – Stránský – Ustohal 1990), z městského prostředí v Brně (Procházka 1990, 105, obr. 4: 25), Ivančicích (Šebela – Vaněk 1985, 46, tab. 25: 4), z vesnice Přibice (Fialová 1956, 131, obr. 5, 6) a nedaleké zaniklé vsi Narvice (Fialová 1956, 132–133, obr. 3, 4).

Pečetidlo z Košíkova je opatřeno na pečební straně znakem ve tvaru střely (obr. 1: 2), která ovšem v žádném případě není zavinutou střelou, vyskytující se většinou v erbu rodu pánů z Kravař, kteří i v této oblasti Moravy v průběhu první poloviny patnáctého století působili. Spíše jde o znak střely s překříženými břevny, ke kterému však není známa přesná analogie. Nejpodobnější je znak brány vyskytující se na pečetích pánů ze Zalesan z druhé poloviny 14. století (obr. 1: 3, 4; srov. Sedláček – Růžek 2001, 24; 2003, 14, 65, 143, 327, tab. 17-1, 201-10). Určitou podobnost nese i znak v podobě kotoúče s šachovnicí Jana z Domousic z poloviny 15. století (obr. 1: 5; viz Sedláček – Růžek 2001, 204; 2003, 61, 316, tab. 190-2). V obou případech jde o pečeti českých šlechtických rodů; v tomto ohledu by si typář z Košíkova zasloužil bližší odbornější pozornosti. U košíkovského nálezu je nutno také upozornit, že jde o pečetidlo pouze s vyobrazením znaku bez opisů, které tak mělo nepochybně menší právní význam.

Z historického pohledu si Košíkova v rámci sledování aglomerace hradů podél údolí Strážeckého potoka povšiml již L. Hosák (1961, 195–196). První popis stavebních pozůstatků hradu podal v roce 1977 R. Vermouzek, podle něhož byl postaven snad ve 14. století po rozpadu panství Bohuslava z Mitrova, které se prostíralo po obou březích Bobruvky od Strážku po Skryje (Vermouzek 1977, 62). M. Plaček (2001, 301) soudí, že k jeho založení došlo někdy po odtržení Drahonína a Nevěřína od zboží hradu Loučky v roce 1360 a po vytvoření samostatného panství. Přesto, že se založením hradu je pravděpodobně možno počítat již v druhé polovině 14. století, první zprávy o něm se v písemných pramenech objevují až v druhé čtvrtině 15. století. Z let 1429 a 1430 se uvádí jako držitel hradu Košíkov ve dvou zprávách Mikuláš Člupek (Neumann 1930, 74, 75; Plaček 2001, 300). Vyplývá z nich, že se aktivně účastnil bojů mezi pernštejnskou stranou a městem Brnem, a to ve službách Pernštejnů. V písemných zprávách je ovšem Mikuláš Člupek znám již mnohem dříve, a to jako člen loupeživých bojových družin, provádějících svoji činnost pod záštitou Erharta Pušky z Kunštátu a patrně především Víléma z Pernštejna. Už roku 1415 se účastnil mordu jihlavského obchodníka Heschela a poté je zmiňován několikrát v jihlavských popravčích zápisech k rokům 1417 a 1419 (Belcredi 2010, 27, 28, 36, 38–40). V tomto období ovšem není u jeho jména uváděn predikát z Košíkova, a proto se L. Belcredi (2010, 44) domnívá, že tento hrad získal až po roce 1419.

Obr. 1. 1 – pečetidlo z hradu Košíkov, 2 – otisk znamení na pečetidle z hradu Košíkov, 3, 4 – znaky rodu ze Zalešan, 5 – znak rodu z Domousic. Kresba A. Krechlerová.

Fig. 1. 1 – seal from Košíkov Castle; 2 – impression of the sign on the seal from Košíkov Castle; 3, 4 – family symbols from Zalešany; 5 – family symbol from Domousice. Drawing by A. Krechlerová.

V každém případě se Mikuláš Člupek někdy mezi léty 1419–1430 „vypracoval“ z řadového člena loupeživých družin, disponujícího pouze jedním střelcem Veškou, na majitele hradu (nebo mu byl hrad propůjčen pány z Pernštejna), disponujícího již větší brannou silou. Dokládá to zpráva z roku 1430, kdy se Jan z Pernštejna zavázal Janovi z Lomnice a ostatním zástupcům protivné strany včetně města Brna, že jeho služebník Mikuláš Člupek seděním na Košíkově i se svými lidmi nebudou nijak rušiti příměří uzavřené mezi jmenovanými pány a městem Brnem (Belcredi 2010, 44).

Poté hrad vlastnili Vojnové z Litavy, náležející opět k perňštejnským služebníkům, kteří v tomto prostoru vytvořili postupně větší panství. Jan Vojna mladší z Litavy hrad Košíkov získal od Jana z Pernštejna někdy před rokem 1436. Dokládá to půhon z tohoto roku (Oharek 1923, 236 uvádí rok 1437), v němž Jan Vojna pohání Jana z Pernštejna pro neplnění kupní smlouvy na Hrádek, Košíkov, Víckov a Drahonín a jejich příslušenství (KP III, 197). Podle V. Oharka (1923, 304) se ovšem již roku 1432 připomíná na Košíkově Jan Vojna starší z Litavy, podle další zprávy z roku 1434 se po Košíkově psal Vojna (AČ X, 251). Skryje s Hrádkem prodal Vilém z Pernštejna vladykům z Litavy ovšem až roku 1436 (KP III, 197). Víme-li tedy, že ještě roku 1430 náležel hrad Košíkov Mikuláši Člupkovi, museli Vojnové získat hrad od Jana z Pernštejna v rozmezí let 1430–1432, patrně po smrti Mikuláše Člupka. Košíkov se v písemných pramenech zmiňuje dále roku 1447, kdy se s Janem Vojnou mladším z Litavy soudil Petřík ze Zvole,

uplatňující svůj nárok na Košíkov a Drahonín, které údajně odkoupil od vdovy Mikuláše Člupka (KP III, 221–222). Panství Vojnů z Litavy se ovšem někdy v druhé polovině 15. století rozpadá, neboť roku 1482 král Matyáš dává právo k majetku po Jiřím a Arklebovi, synech Jana Vojny mladšího z Litavy po jejich smrti svému komořimu Mrakšovi z Noskova a jeho bratřím Janovi a Petrovi (AČ VI, 514), přičemž hrad Košíkov se ve výčtu zboží neuvádí. Tito noví majitelé však vzápětí tento majetek (mimo jiné pustý zámek Košíkov) prodávají Vilémovi z Pernštejna (ZDB XII, 5; Oharek 1923, 237; Hosák 1934, 334).

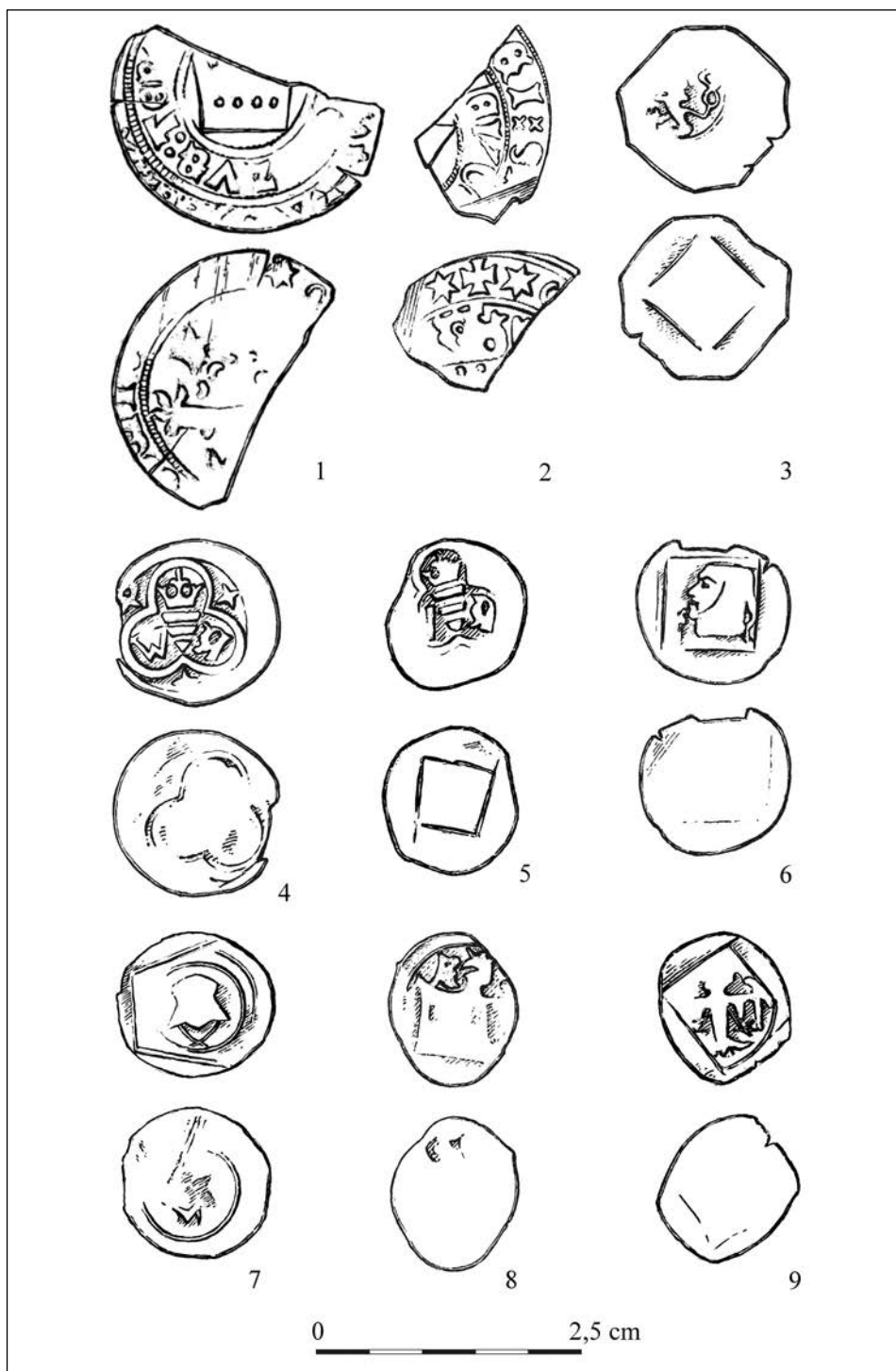
Zánik hradu Košíkov lze tedy jednoznačně položit někdy před rok 1482, přesnější datování ovšem zůstává nejasné. L. Hosák (1961, 196) soudil, že společně s dalšími blízkými hrady se stal obětí nějakého válečného tažení v posledních dvou letech uherských válek. Pokud by byl zničen v těchto válkách, pak to podle mého názoru mohlo být ovšem také v jejich počátku, kdy v roce 1468 Matyáš Korvín prováděl válečné operace na západní Moravě a mimo jiné dobyl Třebíč. Na druhé straně nedaleký hrad Víckov, který byl spolu s Košíkovem také součástí majetku Vojnů z Litavy, se uvádí jako pustý již k roku 1454, kdy ho s Drahonínem daroval král Ladislav Janovi z Pernštejna (AČ XVI, 129–130; Plaček 1987b, 249). Je tedy možné, že Košíkov byl spolu s Víckovem zničen již za válečných střetů v době vymezené smrtí Albrechta Rakouského a přijetím Ladislava Pohrobka za vládce Moravy (1439–1453), vzhledem k výše zmíněné zprávě z roku 1447 nepravděpodobněji v rozmezí let 1447–1453. Tento názor o časnějším zániku hradu by do určité míry podporovaly i dosud zjištěné mincovní nálezy (obr. 2; 3), z nichž více než polovinu představují rakouské, moravské a uherské ražby Albrechta V.; tři nejmladší z nich jsou uherské denáry ražené v letech 1437–1439.

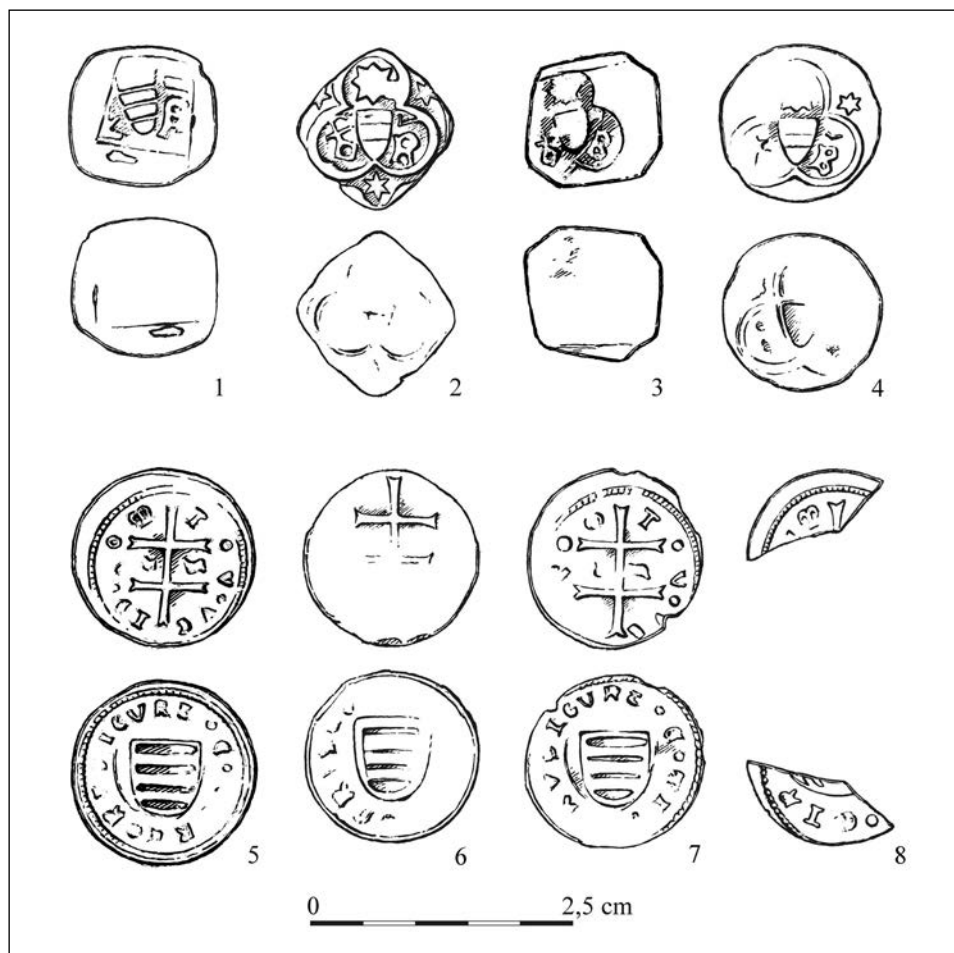
K dalšímu poznání historie hradu Košíkov by snad mohl přispět podrobnější výzkum archivních zpráv a především nové archeologické nálezy.

Poznámka: Za rady při zpracovávání článku děkuji PhDr. Jiřímu Doleželovi a PhDr. Karlu Marázovi, Ph. D.

Obr. 2. Soubor mincí z hradu Košíkov. 1, 2 – pražské groše Václava IV. (1378–1419), 3 – peníz Václava IV. (1378–1419, ražba 1407–1419?), 4, 5 – vídeňské feniky Viléma a Albrechta IV./V. (1395–1406), 6 – mnichovský fenik Arnošta I. a Viléma III. (1397–1435)?, 7 – landshutský fenik Jindřicha IV. (1393–1450, ražba 1406–1430?), 8, 9 – moravské (brněnské) peníze Albrechta Rakouského (1423–1439). Kresba A. Klechlerová.

Fig. 2. Set of coins from Košíkov Castle. 1, 2 – a Prague groschen of Wenceslas IV (1378–1419), 3 – coin of Wenceslas IV (1378–1419, coinage 1407–1419?), 4, 5 – Viennese pfennigs of William and Albert IV/V (1395–1406), 6 – Munich pfennig of Ernest I and William III (1397–1435)?, 7 – Landshut pfennig of Henry IV (1393–1450, coinage 1406–1430?), 8, 9 – Moravian (Brno) coins of Albert Duke of Austria (1423–1439). Drawing by A. Krechlerová.

Obr. 3. Soubor mincí z hradu Košíkov. 1–4 – vídeňské feniky Albrechta V. (1411–1439, ražby po roce 1426), 5 – falzum uherského denáru Zikmunda Lucemburského (1387–1437, originál ražen 1427–1437), 6–8 – uherské denáry Albrechta Habsburského (1437–1439). Kresba A. Krechlerová.
Fig. 3. Set of coins from Košíkov Castle. 1–4 – Viennese pfennigs of Albert V (1411–1439, coinage after 1426), 5 – Counterfeit Hungarian denarius of Sigismund of Luxemburg (1387–1437, original coinage 1427–1437), 6–8 – Hungarian denarii of Albert of Habsburg (1437–1439). Drawing by A. Krechlerová.

Prameny a literatura

AČ: *Archiv český, čili staré písemné památky české i moravské, sebrané z archivů domácích i cizích.* Praha 1840 ss.

Belcredi, L. 2010: *Hrad Skály aneb o prstenu paní Elišky.* Brno.

Belcredi, L. – Ustohal, V. – Doležal, P. 2006: *Materiálová analýza neželezných předmětů z hradu Skály,* *Pravěk – Supplementum* 16, 113–121.

Belcredi, L. – Ustohal, V. – Janová, D. 2002: *Pečetidlo z hradu Skály u Jimramova,* *Z dějin hutnictví* 31, 49–52.

Cejnková, D. – Stránský, K. – Ustohal, V. 1990: *Pečetidlo benediktinského kláštera Na luhu v Brně-Komárově,* *Forum Brunense* 1990, 119–125.

Durdík, T. 1981: *Osobní pečetidlo z hradu Křivoklátu,* *Praehistorica* VIII, 311–313.

- **1985:** *Nález středověkého pečetidla z hradu Pušperku,* *Minulostí Západočeského kraje* 21, 175–178.

Durdík, T. – Smetánka, Z. 1988: *Osobní pečetidlo z kláštera sv. Jiří,* *Castrum Pragense* I, 133–136.

Fialová, V. 1956: *Doklady husitské tradice v Přibicích nad Táborem,* *Časopis Moravského zemského musea* XLI, 121–136.

- **1965:** *Pečetitko ze zaniklé tvrze Arnoltovice,* *Vlastivědný věstník moravský* XVII, 131–141.

Hosák, L. 1934: *Historický místopis země Moravskoslezské. III. Brněnský kraj.* Praha.

- **1961:** *K vznikaní a zanikaní středověkých feudálních sídel,* *Časopis Společnosti přátel starožitností* XLIX, 193–197.

KP: Brandl, V., Bretholz, B., (edd.), *Libri citationum et sententiarum seu Knihy půhonné a nálezové.* I ss. Brunae 1872 ss.

Neumann, A. 1930: *Nové prameny k dějinám husitství na Moravě.* Olomouc.

Oharek, V. 1923: *Vlastivěda moravská. II. Místopis. Tišnovský okres.* Brno.

Plaček, M. 1987a: *Povrchový průzkum Košíkova, k. úz. Drahonín a Hrádku, k. úz. Skryje /okr. Žďár n. Sáz./,* *Přehled výzkumů* 1984, 65–66.

- **1987b:** *Sídlíšní struktura a hrady v povodí Loučky (Bobruvky).* In: XVI. Mikulovské sympozium 1986. Vývoj obydlí, sídlišť a sídlíšní struktury na jižní Moravě, 245–255. Praha.

- **1995:** *Rod erbů zubří hlavy do počátku 15. století (Pokus o genealogii moravského rodu),* *Časopis Matice moravské,* 114/1, 117–134.

- **2001:** *Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí.* Praha.

Poláček, L. 1990: *Feudální sídla v povodí Bystřice, Nedvědičky a Bobruvky ve světle archeologických nálezů.* In: Nekuda, V. – Unger, J. – Čížmář, M. (ed.), *Pravěk a slovanské osídlení Moravy.* Sborník k 80. narozeninám Josefa Poulíka, 407–425. Brno.

Procházka, R. 1990: *Kovové předměty z výbavy středověkého měšťana z výzkumu v Brně – Pekařské ulici,* *Archaeologia historica* 15, 99–109.

Sedláček, A. – Růžek, V. 2001: *Atlasy erbů a pečeti české a moravské středověké šlechty. Svazek 2. Atlas erbů. Čechy (1. část). Edice.* Praha.

- **2003:** *Atlasy erbů a pečeti české a moravské středověké šlechty. Svazek 5. Atlas pečeti. Soupisy, rejstřík, faksimile.* Praha.

Stará, D. 1996: *Dvě neznámá kutnohorská pečetidla,* *Průzkumy památek* III, 118–119.

Šebela, L. – Vaněk, J. 1985: *Hromadný nález ze studny v areálu bývalého bratrského sboru v Ivančicích (přelom 16. a 17. století)*. Ivančice.

Šebesta, P. 1979: *Výzkum středověké studny v Chebu*, *Archaeologia historica* 4, 267–271.

Velímský, T. 2000: *Nové nálezy z hradu Šauenštejna*, *Castellologica Bohemica* 7, 271–277.

Vermouzek, R. 1977: *Hrádky a tvrze na severozápad od Brna*, *Archaeologia historica* 2, 59–68.

ZDB: Chlumecký, P. R. v. – Chytil, J. – Demuth, C. – Wolfskron, A. R. v. (Hrsg.), *Die Landtafel des Markgrafthumes Mähren. Brünnner Cuda*. Brünn 1856.

Příloha

Popis mincí z hradu Košíkov

Ján Hunka – Jiří Doležel

1. Čechy, Václav IV. (1378–1419), mincovna Kutná Hora, pražský groš 1378–1419
A: královská koruna, opis okolo: *DEI GRATIA REX BOEMIE / WENCESLAVS TERCIVS*.
R: dvouocasý lev, opis okolo *GROSSI PRAGENSES*.
Ag, dochovaný průměr 25 mm, hmotnost 1,6905 g. Dochován ze 2/3; nejsou zřejmé rozdělovací značky, proto se nedá určit varianta a tak minci přesněji datovat.
Obr. 2: 1.
2. Čechy, Václav IV. (1378–1419), mincovna Kutná Hora, pražský groš 1378–1419
Ag, 0,735 g čištěný před konzervací – 0,7220 g po konzervaci, zchovalost 5 (zlomek 19 × 13 mm).
Smolík 1971, tab. II, č. 17?
Obr. 2: 2.
3. Čechy, Václav IV. (1378–1419), mincovna Kutná Hora (?), peníz se čtyřrázem – flůtek (1407–1419)?
A: lev s osmičkovitým ohonem. R: čtyřráz.
Ag s vysokým obsahem Cu, dobové falzum?, 15 mm, 0,635 g čištěný před konzervací – 0,5678 g po konzervaci, zchovalost 3.
Castelin 1953, 166n.
Obr. 2: 3.
4. Dolní Rakousko, Vilém a Albrecht IV./V. (1395–1406), mincovna Vídeň, vídeňský feník se čtyřrázem
A: uprostřed kružbového trojoblouku babenberský znak s břevnem, nad ním koruna, vlevo gotické *W*, vpravo *A*, v úhlech oblouků gotické trojlístky. R: neražený.
Ag, 16 × 15 mm, 0,582 g čištěný před konzervací – 0,5495 g po konzervaci, zchovalost 2.
Koch 1994, tab. 83, č. Fa3a.
Obr. 2: 4.

5. Dolní Rakousko, Vilém a Albrecht IV./V. (1395–1406), mincovna Vídeň, vídeňský fenik se čtyřrázem

A: v trojblouku korunovaný štít s babenberským břevnem, okolo písmena *W-A*. R: čtyřráz.

Ag, 14 × 13 mm, 0,4680 g.

Koch 1994, tab. 83, č. Fa3a.

Obr. 2: 5.

6. Bavorsko – Mnichov, Arnošt I. a Vilém III. (1397–1435)?, mincovna Mnichov, fenik A: na čtyřrázu hlava mnicha vlevo. R: neražený.

Ag, 14,5 × 13 mm, část okraje chybí, 0,333 g čištěný před konzervací – 0,3180 g po konzervaci, zchovalost 2.

Radoměřský 1967, 145–146, č. 13 (avers).

Obr. 2: 6.

7. Bavorsko – Landshut, Jindřich IV. (1393–1450), mincovna Landshut, fenik 1406–1430 (?)

A: na čtyřrázu v hladkém kruhu landshutská helma. R: v hladkém kruhu minuskulní písmeno *h*, zřejmě bez značek po stranách.

Ag, 15 × 14 mm, 0,466 g čištěný před konzervací – 0,4343 g po konzervaci, zchovalost 4.

Radoměřský 1967, 150–151, č. 43a.

Obr. 2: 7.

8. Morava, Albrecht Rakouský (1423–1439), mincovna Brno, čtyřhranný peníz 1423–1435 (?)

A: horní část nešachované orlice – větší část mince zabírá čtyřráz (přeražba?). Na levé straně orlice gotické písmeno *R*? R: neražený.

Ag, 15 × 12 mm, 0,250 g čištěný před konzervací – 0,2493 g po konzervaci, zchovalost 3.

Sejbal 1965, 175n.

Obr. 2: 8.

9. Morava, Albrecht Rakouský (1423–1439), mincovna Brno, čtyřhranný peníz 1423–1435 (?)

A: orlice na čtyřrázu. R: neražený.

Ag, 14 × 12 mm, 0,4368 g.

Sejbal 1965, 158n.

Obr. 2: 9.

10. Dolní Rakousko, Albrecht V. (1411–1439), originály raženy v mincovně ve Vídni, vídeňský fenik se čtyřrázem, po roce 1426?

A: na čtyřrázu uprostřed znak s břevnem, po stranách gotická písmena. R: neražený.

Cu, původně povrchová vrstva Ag (postříbřeno), 13 mm, 0,428 g čištěný před konzervací – 0,3581 g po konzervaci, dobové falzum, zchovalost 4.

Koch 1994, tab. 83, č. Fa6.

Obr. 3: 1.

11. Dolní Rakousko, Albrecht V. (1411–1439), originály raženy v mincovně ve Vídni, vídeňský fenik se čtyřrázem, po roce 1426

A: v trojoblouku štít s babenberským břevnem, okolo písmena *AL-BER-TUS*. V úhlech trojobloukú hvězdy, značka mincmistra Niclase *unterm Himmel*. R: neražený.

Cu, původně povrchová vrstva Ag (postříbřeno), 15 × 14 mm, 0,455 g čištěný před konzervací – 0,4148 g po konzervaci, dobové falzum, zachovalost 3.

Koch 1994, tab. 83, č. Fa6.

Obr. 3: 2.

12. Dolní Rakousko, Albrecht V. (1411–1439), mincovna Vídeň, vídeňský fenik se čtyřrázem, po roce 1426

A: v trojoblouku štít s babenberským břevnem, okolo písmena *AL-BER-TUS*. R: neražený.

Ag, 13 × 12 mm, 0,4602 g.

Koch 1994, tab. 83, č. Fa6.

Obr. 3: 3.

13. Dolní Rakousko, Albrecht V. (1411–1439), mincovna Vídeň (?), vídeňský fenik se čtyřrázem, po roce 1426

A: v trojoblouku štít s babenberským břevnem, okolo písmena *AL-BER-TUS*. V úhlech trojobloukú hvězdy, značka mincmistra Niclase *unterm Himmel*. R: přeražba aversu.

Cu/Ag, postříbřený měděný plech, 15 mm, 0,479 g. Pravděpodobně velmi zlehčená oficiální mince, nebo dobové falzum.

Koch 1994, tab. 83, č. Fa6.

Obr. 3: 4.

14. Uhry, Zikmund Lucemburský (1387–1437), falzum uherského denáru vyrobené v neznámé mincovně, originál ražen v letech 1427–1437

A: dvojkříž, opis okolo vně vymezen drobným perlovcem: *MON. SIG-ISMVN DI*. R: štít s arpádovskými pruhy, opis okolo vně vymezen drobným perlovcem: *REGIS VnGARIE ETC*.

Cu/Ag, 18 mm, 0,8068 g.

Huszár 1979, č. 578.

Mince určena jako falzum z následujících důvodů: 1. je ražená na měděném kotoučku; 2. na obou stranách jsou zkomolené legendy. Z aversu viditelné *MON. SI CV. V. I S*, z reverzu *REGIS VNG. D. R. CE*; 3. na minci je asi značka h-R – taková není známa pro tento typ mincí, v Sibiu/Hermannstadtu by nevyrobili až tak nekvalitní minci.

Obr. 3: 5.

15. Uhry, Albrecht (1437–1439), denár

A: dvojitý kříž, legenda nečitelná. R: znak s arpádovskými pruhy, legenda nečitelná.

Cu, 17 mm, 1,303 g čištěný před konzervací – 1,2837 g po konzervaci, dobové falzum, zachovalost 4.

Huszár 1979, č. 591.

Obr. 3: 6.

16. Uhry, Albrecht (1437–1439), denár

A: dvojitý kříž, zkomolený opis vně vymezený drobným perlovcem. R: znak s arpádovskými pruhy, zkomolený opis vně vymezený drobným perlovcem.

Ag/Cu, 17 mm, 0,6156 g, dobové falzum, zachovalost 3.

Huszár 1979, č. 591.

Obr. 3: 7.

17. Uhry, Albrecht (1437–1439), denár – zlomek

Pravděpodobně jako č. 15 a 16.

Ag, dochovaný průměr 15 mm, 0,212 g čištěný před konzervací – 0,2030 g po konzervaci, zachovalost 5.

Huszár 1979, č. 591?

Obr. 3: 8.

Mince určil J. Hunka (1–6, 8–17), J. Doležel (7).

Literatura

Castelin, K. 1953: *Česká drobná mince doby předhusitské a husitské 1300–1471*. Praha.

Huszár, L. 1979: *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis Heute*. München – Budapest.

Koch, B. 1994: *Corpus Nummorum Austriacorum. I. Mittelater*. Wien.

Radoměřský, P. 1967: *Nález mincí z 15. století v Králově Dvoře u Berouna*, Sborník Národního muzea v Praze, řada A – historie XXI/3, 109–191, tab. I–IV.

Sejbal, J. 1965: *Moravská mince doby husitské*. Brno.

- 1997: *Základy peněžního vývoje*. Brno.

Smolík, J. (doplňky Castelin, K. – Pánek, I.) 1971: *Pražské groše a jejich díly (1300–1547)*. Praha.

Pendant seal from Košíkov Castle near Drahonín, in the region Tišnov

The ruins of Košíkov Castle in the eastern part of the Bohemian-Moravian Highlands in north-western Moravia appear relatively often in the castellological literature, although almost no finds have been made there. It was not until 2006 that a search with a metal detector managed to unearth the bronze seal and a collection of seventeen coins (see the article by J. Hunka and J. Doležel). Published finds of seals are relatively rare in Bohemia so a brief summary is given. The seal from Košíkov (fig. 1: 1) is one of the pendant types and the shape of the eyelet matches those from the first half of the 15th century. The seal side features the sign of arrows with crossed shafts (fig. 1: 2), although no other exact analogy is known. The most similar such symbol is the sign of a gate which appears on the seals of the Lords of Zálešany from the second half of the 14th century (fig. 1: 3, 4), and it bears a certain resemblance to the mark in the form of the chequered

disc used by Jan of Domousice from the middle of the 15th century (fig. 1: 5). In any case the seal from Košíkov, which, without a text, was undoubtedly of less legal significance, is worthy of closer attention.

Up to now the opinion has been that Košíkov was built in the 14th century, perhaps sometime after 1360 (R. Vermouzek, M. Plaček). However, the first reports of the castle date back to 1429 and 1430, when it is recorded as having been owned by Mikuláš Člupek, an active combatant for the Hussites. After his death the castle briefly passed to the powerful Jan of Pernštejn, from whom it was acquired in around 1430–1432 by Jan Vojna senior and Jan Vojna junior from Litava. The Vojnas were gradually building up an ever-bigger estate in this area. The written records mention Košíkov in 1447, when, with Jan Vojna junior of Litava, Petřík of Zvole filed a suit to claim his right to Košíkov and Drahonín, which he had allegedly bought from the widow of Mikuláš Člupek. Evidently the dominion of the Vojnas from Litava collapsed sometime in the second half of the 15th century; in 1482 King Matthias granted the rights to the assets of the deceased sons of Jan Vojna junior of Litava to his chamberlain, Mrakeš of Noskov. However, it was soon sold (with the exception of the deserted Košíkov “chateau”) to Vilém of Pernštejn. Košíkov was thus destroyed before 1482. It is likely that it was destroyed together with Víckov Castle in the conflicts that broke out between the death of Albert II of Germany and the election of Ladislaus Posthumous as ruler of Moravia (1439–1453), most probably between 1447 and 1453. To a certain extent this is corroborated by the finds of coins (fig. 2, 3), half of which are Austrian and Hungarian mints of Albrecht V; the latest three are Hungarian denarii minted in 1437–1439.

Železný meč ze Stěbořic

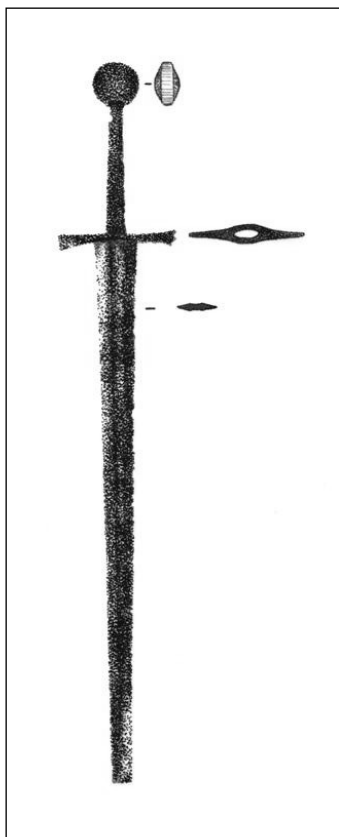
Iron sword from Stěbořice

MARKÉTA TYMONOVÁ – PETR ŽÁKOVSKÝ

This two-edged sword, found in 1911 at the cemetery in Stěbořice, is, besides the example of approximately the same age from the Heřmanovice fortress, one of the best preserved artefacts of its kind in Czech Silesia. According to the Oakeshott classification system this is a sword of type XVIa, K, 5, predominantly occurring in the second half of the 14th century to the first half of the 15th century, when Stěbořice was administered by Cistercian monks and later the lien holders of monastery goods.

militaria – long sword – Velehrad Cistercians – monastery court – Stěbořice

O nálezu železného meče mnoho zpráv nemáme. Pouze kusé zmínky jsou uveřejněny v Opavském týdeníku, který informoval o nových akvizicích sbírek muzea Matice opavské, jež vzniklo roku 1884 zásluhou profesorů Vincence Praska a Josefa Zukala jako třetí z česky orientovaných muzejních institucí (Černohorský 1927, 5; Jisl 1964, 124; Písková 1997, 154–155; Kalus 2003, 39). Mezi jinými se na stránkách tohoto opavského periodika objevila krátká zprávička, v níž se uvádí, že „... p. Vincenc Fiala, hrobař ve Stěbořicích, našel při kopání hrobu v hloubce jednoho metru dvojruký železný meč z doby železné kultury, který věnoval muzeu“ (Opavský týdeník 1911, 3). Téhož roku se o nálezu stručně zmínil i tehdejší kustod matičních sbírek prof. Václav Sladký ve Zprávě o muzeu Matice opavské, v níž podal výčet nových přírůstků (Sladký 1911, 93). Tyto publikované údaje jsou pro nás velice cenné, poněvadž obsahují informace o nálezových okolnostech, na jejichž zveřejnění měl hlavní zásluhu matiční spolek, orientovaný v té době více na sběratelskou a osvětovou činnost, než na provádění terénních výkopů, na něž mu tehdy scházely nejen prostředky, ale i odborníci. Přestože Matice opavská měla skutečně eminentní zájem na záchraně a uchování prehistorických nálezů z regionu, nedostávalo se jí – zvláště po odchodu prof. V. Praska (1843–1912) do důchodu (1905) – erudovaných pracovníků, kteří by byli schopni získané nálezy správně určit a kvalifikovaně zhodnotit. To byl i důvod, proč byl stěbořický meč mylně zařazen do doby železné, ačkoli je na první pohled zcela evidentní, že jde o militarium vrcholně středověké a nikoli pravěké. Obtíže, s nimiž se opavští vlastivědně orientovaní nadšenci potýkali, vedly k postupnému omezování terénních i sbírkotvorných aktivit až nakonec přivodily postupnou stagnaci spolkové činnosti, v jejímž důsledku byly matiční sbírky v roce 1921 začleněny do

Obr. 1. Středověký meč typu XVI a, K, 5 ze Stěbořic (kreslil S. Hubálek).

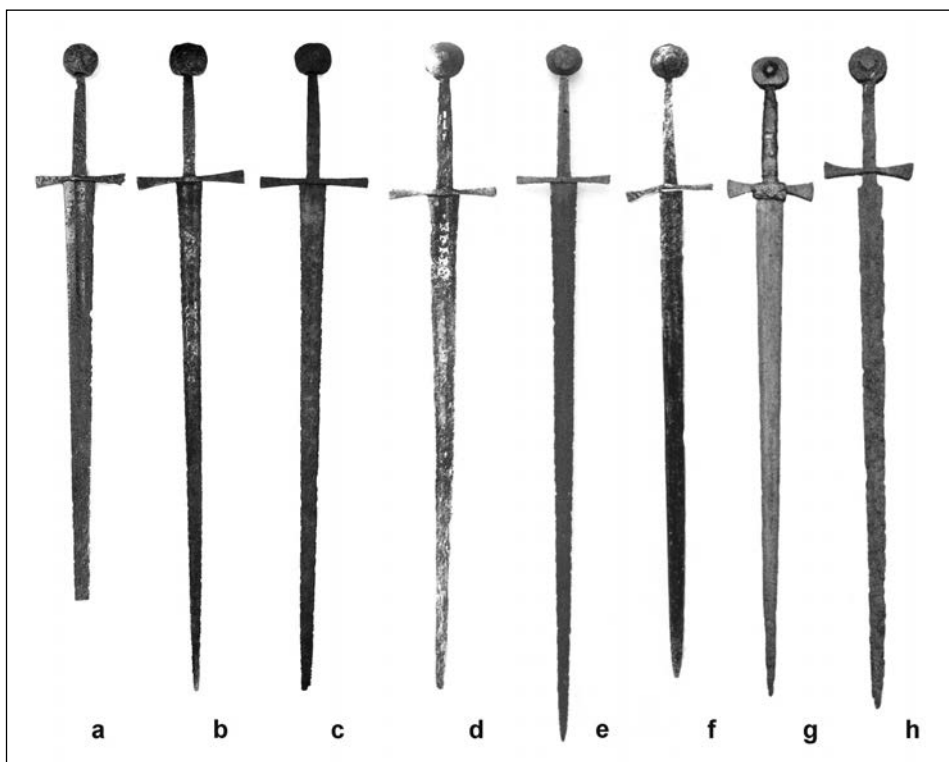
Fig. 1. Medieval sword of type XVI a, K, 5 from Stěbořice (drawn by S. Hubálek).

fondů Uměleckoprůmyslového muzea, které tehdy přešlo do zemské správy. V depozitech jeho nástupce, Slezského zemského muzea, jsou uloženy dodnes, včetně meče ze stěbořického hřbitova (inv. č. M 708), jemuž se na stránkách odborného tisku dostalo zatím jen minimální pozornosti (Kalus 1991, 59; Tymonová 2006, 10–11).

Před sebou tedy máme poměrně dobře zachovalý exemplář dlouhého meče, z něhož schází pouze odložený hrot a obložení řapu (obr. 1, 2: a).¹ Vzhledem k tomuto poškození dosahuje jeho celková délka 1 100 mm, z čehož 830 mm připadá na obousečnou čepel, která má u řapu šířku 65 mm a sílu 5 mm a směrem ke hrotu se plynule zužuje na šířku 28 mm a sílu 2 mm. Vlastní čepel je opatřena poměrně mělkým žlábkem, jenž je v místě oboustranně pravoúhle odsazeného řapu široký cca 20 mm a vytrácí se přibližně 500 mm od řapového odsazení, přičemž čepel v tomto místě nabývá přibližně čočkovitého průřezu. Tento mělký, poměrně široký žlábek začíná cca 10 mm za ostře odsazeným, 70 mm dlouhým štíhlým řapem, který má obdélníkový průřez o rozměrech 33 × 5 mm u čepelce a 18 × 4 mm pod hlavici, kde je mírně deformován. Na jeho trnovém konci je nasazena masivní, ve středové partii zesílená oválná hlavice o rozměrech 60 × 70 mm a tloušťce u okraje 19 mm a ve středu 33 mm. V místě odsazení čepelce je volně navlečena zástita o délce 80 mm s plochými trojúhelníkovitě rozšířenými konci o šířce 24 mm a síle 40 mm, z nichž jeden je na okraji mírně vyláman. Současná celková váha zbraně pak činí 1 449,12 g.

Čepel studovaného meče můžeme dle jejích morfologických znaků celkem spolehlivě klasifikovat jako typ XVIa, který na základě západoevropského materiálu vyčlenil E. Oakeshott (1964, 63–65) a jenž patří mezi nejrozšířenější typy čepelí dlouhých mečů vůbec. Pro daný typ čepelce je typická její střední délka dosahující kolem 700–800 mm, přičemž její šířka u řapu je poměrně značná a od poloviny délky čepelce se výrazně zužuje do výrazného hrotu. Čepelce studovaného typu jsou vybaveny poměrně mělkým, ale širokým žlábkem, který se vytrácí zhruba v první třetině délky čepelce, která tak získává šestiboký, respektive čočkovitý průřez. Zbraně daného typu jsou pak vybaveny řapem urče-

¹ K poškození meče došlo na jaře roku 1945 při požáru muzejní budovy v důsledku bombardování Opavy na konci druhé světové války a také při pozdější ne příliš zdařilé konzervaci, kdy byly necitlivě odstraněny povrchové korozní vrstvy. Provedené rentgenové snímkování proto zatím jednoznačně nedoložilo přítomnost značek, nápisů či jiného zdobení.

Obr. 2. Meče typu XVIa, K, 5 z evropských sbírek: a – Stěbořice (Slezské zemské muzeum Opava, inv. č. M 708); b – Loděnice (Městské muzeum Moravský Krumlov, inv. č. 3258); c – Hroby (hrad Kámen, bez inv. č.); d – Kálna nad Hronom (podle Ruttkay 1978, 49); e – Muzeum města Brna (podle Procházka 1999, 576, kat. č. 292); f – Kaiserburg- Museum des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg (podle Willers – Großmann 2001, obr. 20: 6); g–h – Nationalmuseet København (Hoffmeyer 1954, tab. XX: c–d).

Fig. 2. Sword of type XVIa, K, 5 from European collections: a – Stěbořice (Silesian Museum, Opava, Inv. No. M 708); b – Loděnice (Moravský Krumlov Municipal Museum, Inv. No. 3 258); c – Hroby (Kámen Castle, no Inv. No.); d – Kálna nad Hronom (according to Ruttkay 1978, 49); e – Brno City Museum (according to Procházka 1999, 576, Cat. No. 292); f – Kaiserburg – Museum des Germanischen Nationalmuseum Nürnberg (according to Willers – Großmann 2001, fig. 20: 6); g–h – Nationalmuseet København (Hoffmeyer 1954, Table XX: c–d).

nými k obouručnímu úchopu a všemi možnými typy garnitury rukojeti, přičemž jsou datovány převážně do rozmezí pozdního 14. a počátku 15. století, s ojedinělým výskytem již na počátku 14. století (Oakeshott 1964, 63; Głosek – Nadolski 1970, 23; Głosek 1984, 29; Nadolski 1984, 67; Aleksic 2007, 89).

Hlavici meče lze přiřadit k jedné z variet typu K, která je obecně datována od poloviny 13. až do poslední čtvrtiny 15. století (Oakeshott 1964, 96; 1991, 10; Głosek 1984, 26; Aleksic 2007, 54–58). V typologii A. Ruttkaye se uvedenému typu svým tvarem nejvíce

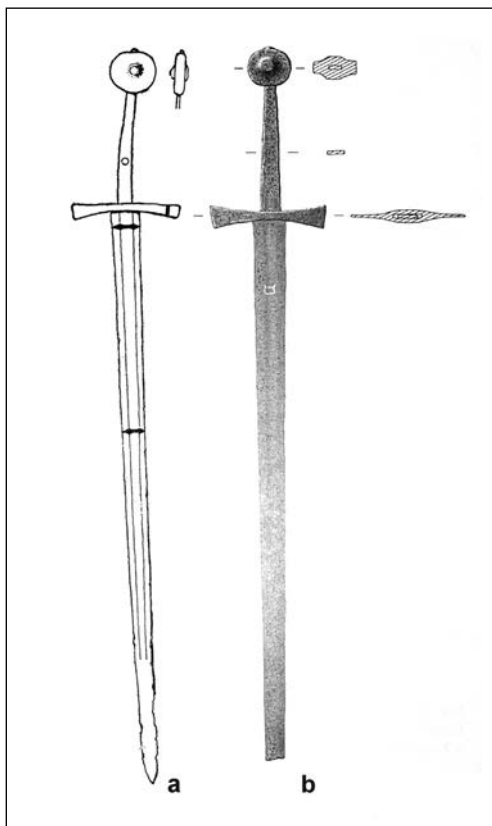
blíží typ XIX (Ruttkay 1976, 260, obr. 1) a v typologii Z.–K. Pintera pak typ 9 (Pinter 2007, 67, tab. 32). Daná variace hlavice typu K není na mečích zastoupena zrovna příliš často. Obdobné hlavice nalezneme namátkou na mečích, které ve svých sbírkách chová např. Nationalmuseet v Kodani (Hoffmeyer 1954, tab. XX: c–d; Oakeshott 1964, obr. 47; 1991, 154), londýnský Tower (Dufty 1974, 14–15, tab. 4: a, c; Oakeshott 1991, 152, 156, 239), kaple sv. Jiří ve Windsoru (Laking 1920, 330, obr. 708), Burell Collection v Glasgow (Oakeshott 1991, 105), British Museum v Londýně (Dalton 1924, obr. 5), či Muzeum Wojska Polskiego ve Varšavě (Głosek 1973, 161, tab. XXXIV: 2). Meč s hlavicí studovaného typu byl také vyloven v roce 1936 z řeky Warty u Sierakowa (Dziewanowski 1937, 114–115).

Záštitu studovaného meče ze Stěbořic můžeme celkem spolehlivě přiřadit k poměrně často se vyskytujícímu typu 5 (Oakeshott 1964, 114–115), či typu 10 (Ruttkay 1976, obr. 1), který se v převážné většině objevuje na dlouhých mečích datovaných do průběhu 14.–15. století. Záštitou uvedeného typu jsou např. vybaveny meče ze sbírek institucí jako Philadelphia Art Museum (Oakeshott 1991, 113), Metropolitan Museum of Art v New Yorku (Hoffmeyer 1954, tab. XIX: c; Oakeshott 1991, 199), Budapešti Történeti Múzeum (Kalmár 1971, 61, obr. 101: d), The Royal Armouries v Leedsu (Oakeshott 1991, 239), londýnského Toweru (Dufty 1974, 14–15, tab. 4: c), Muzeum Narodowe v Krakově (Nadolski 1978, 38, kat. č. 97, tab. 21), Mainfränkisches Museum ve Würzburgu (Trenschel 1992, 89, obr. 29: 36), Landeszeughaus ve Štýrském Hradci (Schwietering 1920, obr. 4: a; Krenn 1997, 6–7), Wallece Collection v Londýně (Mann 1962, 243–244, tab. 106), Nationalmuseet v Kodani (Hoffmeyer 1954, tab. XX: c–d), Oldsaksammlung v Oslu (Hoffmeyer 1954, tab. XX: g) nebo berlínského Zeughausu (Hoffmeyer 1954, tab. XII: i). Meč opatřený studovaným typem záštity s kompletně dochovanou garniturou rukojeti i pochvy byl nalezen také v hrobce biskupa Gerharda von Schwarzburg ve Würzburgu (Schneider 2004, 180–181). Meč s analogickou záštitou pochází i z maďarské Pohorce (Głosek 1984, 173, tab. XXXIV: 7), nebo Slovinské Ljubljanice (Aleksić 2007, 181, tab. 12: 1) a s řadou mečů vybavených záštitami typu 5 se setkáme dále v bývalé Alexandrijské zbrojnici (Alexander 1985, 84–87, kat. č. 1–12) a v řadě soukromých sbírek po celém světě (např. Blair 1962, obr. 29, 36).

Lze tedy shrnout, že studovaný meč lze klasifikovat jako meč typu XVIa, K, 5, na základě čehož jej můžeme vcelku bezpečně datovat již do průběhu první poloviny 14. až první poloviny 15. století. Tomuto vročení odpovídají i analogické meče, které jsou vesměs datovány právě do navrhovaného časového rozpětí. Asi nejbližší analogii ke studovanému meči představuje například meč typu XVIa, K, 5, který byl nalezen v roce 1920 v polském Dąbrowě (obr. 3: a), datovaný do průběhu první poloviny 14. věku (Głosek – Nadolski 1970, 33–34, tab. III: 8; Głosek 1984, 156; Nadolski 1984, obr. 20), dále dva meče (obr. 2: g–h) ze sbírek Nationalmuseet v Kodani (Hoffmeyer 1954, tab. XX: c–d; Oakeshott 1964, obr. 47; 1991, 154), meč ze sbírek bývalé Alexandrijské zbrojnice (Alexander 1985, 86, kat. č. 39) a zbrojnice v Castello di Monselice (Hayward 1980, 44, kat. č. 91, obr. 61). Dále pak lze uvést torzo meče (obr. 2: f) ze sbírek Kaiserburg-Museum des Germanischen Nationalmuseums v Norimberku (Willers – Großmann 2001, obr. 20: 6), dlouhý meč nalezený na Ajdovskem gradcu nad Vranjem ve Slovinsku, který je datován do průběhu 14.–15. století (Gaspari 2009, 150), či meč z polského Radymna (Koperski 1980, 97, obr. 2). Analogický meč byl také v roce 1921 náhodně nalezen v katastru ber-

Obr. 3. Meče typu XVIa, K, 5 z evropských sbírek: a – Dąbrowa (podle Głosek – Nadolski 1970, tab. III: 8); b – Berlin-Wedding (podle Schulz – Eckerl 1987, kat. č. 112).

Fig. 3. Sword of type XVIa, K, 5 from European collections: a – Dąbrowa (according to Głosek – Nadolski 1970, Table III: 8); b – Berlin-Wedding (according to Schulz – Eckerl 1987, Cat. No. 112).

línské čtvrti Wedding (obr. 3: b), který je však autory katalogu nepochybně mylně datován do průběhu 13. století (Schulz – Eckerl 1987, 69, kat. č. 112). Z území bývalého Československa pak máme analogické exempláře k dispozici například v meči s bohatě značenou čepelí z Kalné nad Hronom (Ruttkaý 1975, 145, obr. 7: 1, 13: 4; 1978, 105, obr. 27; Głosek 1984, 138; Aleksic 2007, 144, tab. 1: 4; obr. 2: d), v meči ze sbírek Muzea města Brna (Procházka 1999, 576, kat. č. 292; obr. 2: e) a především pak ve známém meči, který byl nalezen v katastru obce Loděnice (Měřinský 1980, 38, 40, obr. 1: 1; Novotný 1981, 290–291; Głosek 1984, 138; Žákovský 2008, 64–65; obr. 2: b; 2011, 132–136, obr. 1: 1, tab. II: 1). Analogický, dosud nepublikovaný meč dnes nalezneme také ve sbírkách hradů Kámen u Pelhřimova, který snad lze spojit s dnes neznámým mečem, který měl být uložen ve sbírkách Městského muzea Antonína Sovy v Pacově (obr. 2: c). Podle rukopisné inventární knihy, tedy pokud se zde citovaný záznam o „*krátkém pěším meči, nalezeném u Křeče v potoce u Hrobů*“ týká zmiňovaného dlouhého meče, měla být zbraň získána z katastru obce Hroby.² V daném prostoru se odehrála v roce 1435 známá bitva, se kterou nález zbraně můžeme hypoteticky spojit (Žákovský 2011, 135–136).³ I tento nález by pak podporoval dataci mečů typu XVIa, K, 5 do průběhu druhé poloviny 14. a první poloviny 15. století.

² Rukopisná kniha darů a koupí Musea a archivu města Pacova, inv. č. 75. Městské muzeum Antonína Sovy v Pacově. Vlastní zbraň je dnes uložena ve sbírkách hradu Kámen.

³ K uvedeným událostem odkazujeme zejména na studii R. Tecla, kde zájemce naleznou i soupis další literatury k danému tématu (Tecl 1987). Je zde na místě však zmínit problém, který s uvedeným mečem z Křeče máme. Meč je dnes uložen ve sbírkách hradu Kámen, kam měl být původně zapůjčen z pacovského muzea. Časem pak byl meč úplně převeden do majetku hradu Kámen a z fondů pacovského muzea byl vyřazen. V inventární knize pacovského muzea však nalezneme pouze jediný zápis, který můžeme jednoznačně dát do souvislosti se středověkými zbraněmi. Tím zápisem je právě zmínka o nálezu „*krátkého pěšího meče, nalezeného u Křeče v potoce u Hrobů*“. Je však otázka, zda se tento záznam týká daného meče, či jiný, dnes patrně vyskartované zbraň. Za informaci děkujeme Bc. Vlastimilu Simotovi.

Nález železného meče ve Stěbořicích, ležících přibližně 8 km západně od Opavy, je v tomto prostoru bezesporu překvapivý zvláště proto, že jde o vesnici, jež se od první poloviny 13. století stala sídlem správy statků velehradských cisterciáků, kteří se podobně jako jiné církevní instituce (hradištský klášter, olomoucké biskupství, rytířské řády johanitů, německých rytířů aj.) aktivně podíleli na kolonizaci lesnatého území na neklidném moravsko-slezském pomezí (Kouřil – Prix – Wihoda 2000, 428–430; Solnický 2008, 8–13). Samotné založení kláštera, od roku 1204 (resp. 1205) první cisterciácké expozitury na Moravě, inicioval olomoucký biskup Robert za podpory moravského markraběte Vladislava Jindřicha a českého krále Přemysla Otakara I., jež se stali jeho prvními fundátory. Díky jejich přízni byl klášter obdarován četnými statky, čítajícími v roce 1220 na 17 osad, mezi nimiž byla cisterciákům potvrzena i držba „Stěbořic se všim příslušenstvím v opavské provincii“ (CDB II, 197–181, č. 195; Charvátová 1994a, 10; 1998, 69; Pojsl 1994, 106–107; 2001, 307; 2006a, 46; Kouřil – Prix – Wihoda 2000, 428). K rozmnožení řádového majetku ovšem nepřispívaly pouze četné donace, nýbrž, jak již bylo nastíněno, také vlastní kolonizační činnost, kterou klášter vyvíjel rovněž na území opavské provincie. Svědčí o tom listinné falzum z poloviny 13. století, takzvané velké privilegium z 27. listopadu 1228, v němž panovník velehradským mnichům potvrdil dřívější práva a svobody a také vlastnictví území v okolí Stěbořic, sahající na východ až k říčce Moravici. Postupem času klášter na tomto, do té doby víceméně zemědělsky nekultivovaném území, postupně vysadil dalších devět osad, jejichž držbu roku 1250 potvrdil papež Inocenc IV. (CDB II, 425–428, č. 380; III, 128, č. 45; IV/1, 355–356, č. 194; Bittner 1981, 79).⁴ O šest let později k těmto vsím přibýly nedaleké Zlatníky, zakoupené od Smila z Bílkova, na něž se, obdobně jako u ostatních majetků, vztahovalo potvrzení papeže Alexandra IV. z roku 1261 a také konfirmace olomouckého biskupa Bruna ze Schauenburku z roku 1265 (CDB V/1, 130, 410–412, 642–643, č. 68, 275, 433). Jak informuje listina Přemysla Otakara II. ze dne 16. února 1270, velehradští mniši drželi na Opavsku přes dvacet vsí či jejich dílů z celkem sedmdesáti, jež řád v té době na Moravě vlastnil (CDB V/2, 204–206, č. 606, Hurt 1934, 50–52; Kouřil – Prix – Wihoda 2000, 429; Pojsl 2006a, 52–53; Solnický 2008, 9). Centrem hospodářské správy zdejších statků byl od počátku klášterní dvůr ve Stěbořicích, který se zřejmě nacházel v prostoru mezi kostelem, farou a dnešním zámekem (Bittner 1981, 78; Pojsl 1990, 38, 48–49, 2006a, 55).⁵ Na tuto lokalizaci by mohl nepřímo poukazovat i nález čtyř denárů v bývalé „panské“ zahradě.⁶

Během poměrně krátké doby se řádu prostřednictvím kolonizační činnosti, nejrůznějších donací a koupí podařilo shromáždit celkem rozsáhlý pozemkový majetek, jehož správa se opírala o síť dvorů – grangií, kde se soustřeďovaly veškeré platy a výnosy, získávané hospodařením ve vlastní režii. V čele těchto dvorů stáli většinou konvrši (laičtí bratři),

4 K nově vysazeným cisterciáckým osadám v okolí Stěbořic náležely Jakartovice (*Ekkardisdorf*), Svobodné Heřmanice (*Hermannsdorf*), Horní Životice (*Sibodesdorf*), Jezdkovice (*Jeskendorf*), Hlawnice (*Hlawnitz*), Sádek (*Szadec*), Jamnice (*Jamenitz*), Bratříkovice (*Bratrigsdorf*) a Mladecko (*Mladotsdorf*).

5 Stěbořické správě podléhaly i ostatní bližší skupiny klášterního zboží. V okolí Hlučína to byly Pišť, Hať, Darkovice, Sigfridsdorf a Ovsíště (1439); dále Bolatice (se sousedním Zábřehem), území severovýchodně od Opavy (Chlebičov, Držkovice, Pusté Jakartice – *Minus Ekkarti villa* a statky východně Opavy (přechodně Malé a Velké Hoštice); dále pak Svinov (před r. 1265), Vřesina (před r. 1270) a Mezina u Bruntálu (před r. 1270) i další (Tvorkov, Chlebičov), z nichž si klášter udržel pouze nepatrnou část (Pojsl 2006a, 52).

6 Čtyři moravské denáry z období vlády Přemysla Otakara II. našli koncem roku 1979 manželé Mazurovi na své zahradě mezi zámekem a starým hřbitovem u kostela Nanebevzetí P. Marie.

jimž byla vyhrazena pouze nižší forma svěcení a svěřována především manuální práce, případně je mohli řídit i samotní mniši, jednalo-li se o správu významnějších středisek větších klášterních dominií (Pojsl 2006a, 53).⁷ Tento ekonomický model, praktikovaný na základě řádového hesla *Ora et labora*, vycházel z myšlenky spojení duchovní a fyzické práce jako hlavní náplně života všech cisterciáků. Tyto původní mnišské ideály, založené na hluboké vnitřní zbožnosti, kontemplaci a životě v odloučení, byly v praxi realizovány na základě striktního oddělení klášterů od laického prostředí, což nařizovaly přísné řádové regule, vycházející z rozhodnutí generální kapituly. Její stanovisko bylo závazné pro všechny členy řádu a určovalo nejen obsah a formu náboženského života mnichů, ale i způsob organizace cisterciáckých komunit včetně zřizování klášterních hospodářství, které klášteru zajišťovaly všechny hmotné potřeby. Fungování těchto samostatných a soběstačných hospodářských jednotek spočívalo na každodenní manuální práci laické části řeholníků, jejichž úsilí směřovalo k dosažení ekonomické soběstačnosti, jež mnichům dávala relativní nezávislost na okolním světě (Charvátová 1994b, 15; 1998, 24–25, 39, 98). K hmotnému zajištění přispívalo i využívání četných, panovníkem udělených výsad, díky nimž klášter získal řadu výhod jako například osvobození od všech daní, plateb a jiných poddanských povinností. Privilegium Přemysla Otakara I. z roku 1228 poskytovalo také soudní imunitu a umožnilo užívat poplatky, které původně plynuly zeměpánovi za výkon soudní správy (Pojsl 2006a, 46). To byl hlavní důvod, proč měli mniši eminentní zájem na potvrzování a rozšiřování těchto výsad, jak o tom svědčí majestát Jana Lucemburského ze dne 2. března 1315, podle něhož byly zpod zeměpanské pravomoci vyňaty všechny klášterní statky (CDM VI, 61–62, č. 88; Solnický 2008, 10). Získaná privilegia však nebyla vždy panovníkem důsledně respektována a především v dobách vojenského ohrožení docházelo k jejich nedodržování či obcházení. Tak se stalo za husitských válek, kdy si část klášterních plateb přivlastnil Přemek Opavský, jemuž se nedostávalo hotovosti na vedení bojů proti kališníkům.⁸ Svých svrchovaných pravomocí opavský kníže využil z titulu ochránce zemského míru, aby tak alespoň z části saturoval náklady, spojené s ochranou klášterních majetků v opavském vévodství. Roku 1429 za tímto účelem prodal mistru Ondřejovi Havlovi ze Zlína⁹ plat ve výši 65 kop grošů ze vsi Stěbořice, ačkoli desetinu této částky měli místní poddaní každoročně odvádět velehradským cisterciákům. Podle stížnosti velehradského opata a správce statku ve Stěbořicích, podané teprve roku 1448, navíc Přemek bez jejich vědomí a souhlasu prodal komorní berni ze stěbořického a jakartovického zboží a obyvatelům těchto vsí uložil další robotu. Odnětí plateb velehradským mnichům byla totiž nejjednodušší cesta, jak si značně

7 V listině ze 4. září 1269 je hned za převorem mezi svědky uveden jako správce dvora – hofmistr (*magister curie*) bratr Jan, který měl na starosti správu všech klášterních statků v opavské provincii („... *frater Iohannes prior de Saahr et frater magister curie in Stiboriz monachi sacerdotes* ...“ (CDB V/2, 182–184, č. 592). V roce 1437 zastával tuto funkci kněz Bernard, roku 1448 Burkhardt, roku 1459 Eberhard a v letech 1464–1465 kněz Mikuláš (Pojsl 2006a, 54; Solnický 2008, 11).

8 Přemek Opavský (1366–1433) byl synem Mikuláše II. (1284–1365), jemuž Jan Lucemburský 3. července 1318 oficiálně přiznal držbu Opavska. Proměna opavské provincie v dědičné léno zajistila opavským Přemyslům pevnou vládu v zemi a podřídila nově vzniklé vévodství pod svrchovanost českého panovníka. Znovu potvrzení tohoto státoprávního uspořádání zajistil majestát Karla IV. (1348), který nově vzniklou správní jednotku postavil na roveň moravskému markrabství a olomouckému biskupství, čímž ji učinil rovnoprávnou součástí svazku lenních zemí České koruny.

9 Dvořan opavského vévody Přemka a kaplan kaple sv. Petra a Pavla při farním kostele P. Marie v Opavě (Čapský 2005, 306).

zchudlá knížecí pokladna mohla kompenzovat vojenské a jiné výlohy (Čapský 2005, 258, 306–307; Solnický 2008, 11). S akutním nedostatkem prostředků se ovšem nepotýkal pouze zeměpanský fiskus, nýbrž do finančních obtíží se během 15. století postupně dostávalo i hospodaření duchovních řádů, cisterciáky nevyjímaje. Hmotná nouze postihla rovněž velehradský klášter a ten byl nucen si častokrát půjčovat peníze, až nakonec musel zastavit některé ze svých majetků. Tímto způsobem získal roku 1467 celé stěbořické zboží, čítající tehdy 12 vesnic, za 1 500 uherských zlatých Bernard Birka z Násilé¹⁰ a jeho synové, přes jejichž potomky přešlo na spřízněné rodiny Štosů z Kounic a Bruntálských z Vrbna, kteří je roku 1589 dostali do dědičné držby (Hurt 1934, 50–52, 202; Solnický 2008, 12–13).

Zájem kláštera o dobra duchovní i hmotná může být jednou z cest, jak vysvětlit přítomnost železného meče na stěbořickém hřbitově, který je situován u farního kostela Nanebevzetí P. Marie (původně zasvěceném sv. Mikuláši), jenž byl založen v roce 1320. Tento nález, spojovaný spíše se světem panských sídel, je v tomto prostředí bezesporu překvapivý, poněvadž se jedná o zbraň, která plně nezapadá do duchovního arzenálu asketických mnichů a jako atribut společenského postavení je vázána spíše na profánní, než sakrální prostředí. Ve středověku bezesporu představovala velice důležitou součást výzbroje pěších i jízdních bojovníků, k nimž se počítali jednak příslušníci světské elity (*bellatores*), ale také osoby duchovní (*oratores*), pakliže se jednalo o členy rytířských řádů (Le Goff 1999, 81). Vzhledem k poslání cisterciáků, řehole vyznávající život v modlitbě, práci a rozjímání, je však nanejvýš nepravděpodobné, že by podobnou zbraň nosil některý z příslušníků tohoto vůči okolnímu světu uzavřeného společenství (Charvátová 1998, 18). V úvahu spíše přichází možnost, že meč náležel někomu ze zde pohřbených zástavních držitelů stěbořického statku, anebo někomu z okruhu šlechtických donátorů, jež klášteru odkázali část svého majetku (Unger 2002, 69–70). Tuto hypotetickou úvahu můžeme opřít o četné písemné prameny, které informují o případech ukládání těl duchovních a světských osob v posvěcené půdě klášterního kostela či v jeho těsném sousedství, což generální kapitula kvůli rušení klášterního klidu zpočátku odmítala a vůči tomuto způsobu pohřbívání zaujímal negativní postoj. Avšak postupem času začala sama povolovat výjimky a stávalo se tak především v těch případech, kdy se jednalo o osoby významné, jako byli panovníci, opati nebo movití dárci.¹¹ Díky postupnému uvolňování striktních předpisů mohl být na Velehradě v klášterním kostele pohřben nejen fundátor kláštera markrabě Vladislav (†1222), ale i biskup Robert (†1240), jenž inicioval jeho výstavbu. V letech 1228–1241 zde patrně spočinul také nejstarší známý člen rodu Hrabišiců pan Bohuslav, který klášteru odkázal 12 lánů ve Velké nad Veličkou. S jeho pohřbem bývá ztotožňován nález kamenného náhrobku v podobě ploché pískovcové desky s vyrytým štítem a mečem se dvěma kříži po stranách, nad nímž jsou umístěny hrábě – rodový znak Hrabišiců (Rýzmburků). Rytiny mečů, poukazující vesměs na hroby světských feudálů, neslo také několik dalších náhrobků, které byly postupně objeveny při průzkumech

10 Od roku 1461 opavský zemský hejtman a straník krále Jiřího z Poděbrad, jenž do roku 1464 postupně ve svých rukou soustředil celé Opavsko (Kouřil – Prix – Wihoda 2000, 496–497).

11 V roce 1134 bylo umožněno, aby i hosté a pomocníci (patrně osoby, které se podílely na výstavbě kláštera) byli pohřbíváni na klášterním hřbitově. Později v roce 1152 povolila kapitula pohřbívání významných světských a duchovních osob v kostele a roku 1261 papež Alexandr IV. na žádost velehradského opata a konventu dal souhlas k ukládání těl zakladatelů kláštera a jiných věřících křesťanů u kostela (Pojsl 1985, 432–434; 2006c, 304–307).

a památkové obnově velehradského areálu.¹² Tyto sepulkrální památky názorně dokládají pohřbívání světských osob uvnitř církevního objektu, které ze strany řádu motivovaly především ekonomické zřetele a ze strany dárců snaha zajistit si pro sebe a své příbuzné důstojné pohřební místo (Pojsl 1985, 434; 2006c, 306–307; Unger 2002, 69–70; Slivka 2002, 597). Společně v posvěcené půdě tak významného moravského kláštera bylo všeobecně považováno za vysoce prestižní záležitost, neboť podobný pohřeb si ve středověku mohli dovolit pouze movitější feudálové, kteří byli ochotni za spásu své duše klášteru odkázat značnou část svého jmění. Obdobně důvody přiměly kupříkladu pana Milotu z Dědic se synem Tobiášem, aby roku 1302 Velehradu darovali polovinu vsi Leskovce u Opavy a podobných svědeckví bychom v písemných pramenech našli celou řadu (Pojsl 1985, 434). Přenášet však tento model na poměry klášterního dvora ve Stěbořicích by bylo značně nadsazené, ale čistě hypoteticky není vyloučeno, že i zde mohlo být pohřbívání ovlivněno hmotnými zájmy, byť zde nešlo o půdu kláštera, nýbrž jen o kostelní hřbitov vedle hospodářského dvora. Těto představě by nejspíše odpovídalo, kdyby byl meč uložen v regulérním hrobě spolu se zemřelým, jenž by v tomto případě mohl náležet do okruhu movitějších příznivců kláštera, anebo by byl příslušníkem některé ze šlechtických rodin s bližší vazbou na klášter, zástavní pány nevyjímaje. To by do určité míry mohlo platit i v případě, že by meč představoval „ztracené“ militárium, později náhodně nalezené při hloubení hrobové jámy, což je ale u této prestižní a ve své době poměrně drahé zbraně povytce nepravděpodobné. Nicméně, ani tuto možnost vyloučit nelze, byť se meče v podobných případech nachází převážně v destruktivních horizontech některých středověkých sídel, s jejichž zánikem většinou souvisí.¹³ Ve Stěbořicích něco podobného doložit nemůžeme, neboť nám nejsou známy přesnější nálezové okolnosti. Uspokojivé odpovědi se v tomto směru zatím nedočkáme, přesto můžeme konstatovat, že se nám podařilo podchytit další, v daném prostředí ne zcela běžný archeologický nález, reprezentovaný mečem typu XVIa, K, 5, jehož analogické exempláře jsou uchovávány v řadě sbírek po celém světě. Jedná se o charakteristickou součást bojovnícké výzbroje šlechtiče, která dokládá úroveň hmotné kultury v období druhé poloviny 14. až první poloviny 15. století a současně má spojitost s historií opavských statků velehradského kláštera.

Článek vznikl za podpory Grantové agentury ČR (projekt č. P 405/12/2289 “Meče středověké Evropy jako technologický, archeologický a kulturněhistorický pramen”).

¹² Náhrobek s mečem a holí, osazený koncem minulého století v ohradní zdi klášterní zahrady u kaple Cyrilly; náhrobek s mečem a štítem, nalezený v roce 1903 v severním křídle klášterního ambitu; náhrobek s mečem, objevený roku 1947 na severovýchodní straně kostela (Pojsl 1985, 425–427, obr. 2; 2006b, 156–163). Další rytina meče na náhrobníku s křížem pochází také z dolnorakouského Ispere (Slivka 2002, 597, obr. 6).

¹³ Například meč ze druhé poloviny 14. století z hradu Lelekovic, nalezený v zánikové destruktci, datované do samého počátku 15. století nebo exemplář ze zadního traktu usedlosti č. XV ve Mstěnicích, jejíž zánik je spojen s požárem vesnice v r. 1468 (Ptáčková – Unger 1994, 251; Krajíc – Kukla – Nekuda 1997, 250).

Prameny a literatura

- Aleksić, M. 2007:** *Mediaeval Swords from Southeastern Europe. Material from 12th to 15th Century*. Belgrade.
- Alexander, D. G. 1985:** *European Swords in the Collections of Istanbul. Part I. Swords from the Arsenal of Alexandria*, *Waffen- und Kostümkunde* 27, 81–118.
- Bittner, E. 1981:** *Nález moravských denárů z XIII. století ve Stěbořicích*, *Časopis Slezského zemského muzea* 30, série B, 78–80.
- Blair, C. 1962:** *European and american arms c. 1100–1850*. New York.
- CDB: Friedrich, G., Kristen, Z., Šebánek, J., Dušková, S., Vašků, V., Bistřícký, J., Sviták, Z., Krmíčková, H., Krejčíková, J., Nechutová, J. (edd.)**, *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae I ss.* Pragae 1904 ss.
- CDM: Boczek, A., Chytil, J., Chlumecký, P. v., Brandl, V., Bretholz, B. (edd.)**, *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae I ss.* Olomucii 1836 ss.
- Čapský, M. 2005:** *Vévoda Přemek Opavský (1366–1433). Ve službách posledních Lucemburků*. Brno – Opava.
- Černohorský, K. 1927:** *Museum Matice opavské a jeho sbírky*. Zvláštní otisk z Památníku Matice Opavské 1877–1927. Opava.
- Dalton, O. M. (ed.) 1924:** *British Museum. Guide to Mediaeval Antiquities and Objects of Later Date in the Department of British and Mediaeval Antiquities*. London.
- Duffy, A. R. 1974:** *European Swords and Daggers in the Tower of London*. London.
- Dziewanowski, W. 1937:** *Dwa miecze*, *Broń i barwa* IV, 114–115.
- Gaspari, A. 2009:** *Visoko- in poznosrednjeveško orožje iz arheoloških kontekstov. Primer: viteški meč iz poznorimskega vodnega zbiralnika na Ajdovskem gradcu nad Vranjem*, *Vojaška zgodovina* I (16), 144–159.
- Głosek, M. 1973:** *Znaki i napisy na mieczach średniowiecznych w Polsce*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- **1984:** *Miecze środkowoeuropejskie z X–XV w.* Warszawa.
- Głosek, M. – Nadolski, A. 1970:** *Miecze średniowieczne z ziem polskich*. Łódź.
- Hayward, J. 1980:** *L'armeria del Castello di Monselice*. Venezia.
- Hoffmeyer, A. B. 1954:** *Middelalderens tveæggede sværd. I–II*. København.
- Hurt, R. 1934:** *Dějiny cisterciáckého kláštera na Velehradě (1205–1350). Díl I*. Olomouc.
- Charvátová, K. 1994a:** *Počátky řádu a jeho rozšíření*. In: Houšková, D. (ed.), *Řád cisterciáků v českých zemích ve středověku*. Sborník vydaný k 850. výročí založení kláštera v Plasech, 8–10. Praha.
- **1994b:** *Život v cisterciáckém klášteře*. In: Houšková, D. (ed.), *Řád cisterciáků v českých zemích ve středověku*. Sborník vydaný k 850. výročí založení kláštera v Plasech, 15–17. Praha.
- **1998:** *Dějiny cisterciáckého řádu v Čechách 1142–1420. 1. Fundace 12. století*. Praha.
- Jisl, L. 1964:** *Počátky archeologického bádání ve Slezsku a opavská muzea*. In: *150 let Slezského muzea*, 121–129. Ostrava.
- Kalmár, J. 1971:** *Régi magyar fegyverek*. Budapest.
- Kalus, J. 1991:** *Slezské zemské muzeum*, *Dějiny a současnost* 1/1991, 58–59.

- **2003:** *Tradice muzejnictví v českém Slezsku a na Moravě (Od počátku 19. století do dvacátých let 20. století)*, Cieszyńskie Studia Muzealne I, 32–42.
- Koperski, A. 1980:** *Zespół zabytków archeologicznych z Radymna w zbiorach Muzeum okręgowego w Przemyślu*, Materiały i Studia Muzealne III, 95–117.
- Krajc, R. – Kukla, Z. – Nekuda, R. 1997:** *Středověký meč ze Mstěnic*. In: Nekuda, R. – Unger, J. (ed.), *Z pravěku do středověku. Sborník k 70. narozeninám Vladimíra Nekudy*, 250–258. Brno.
- Kouřil, P. – Prix, D. – Wihoda, M. 2000:** *Hrady českého Slezska*. Brno – Opava.
- Krenn, P. 1997:** *Schwert und Spiess*. Graz.
- Laking, F. G. 1920:** *A Record of European Armour and Arms Through Seven Centuries II*. London.
- Le Goff, J. 1999:** *Středověký člověk a jeho svět*. Praha.
- Mann, J. 1962:** *Wallace Collection Catalogues. European Arms and Armour. II. Arms*. London.
- Měřínský, Z. 1980:** *Středověké zbraně z okolí Loděnic, okres Znojmo*, Archeologické rozhledy XXXII, 36–47.
- **1985:** *Církevní instituce na Moravě a jejich úloha ve vývoji hospodářství a osídlení od 10. století do předhusitského období*, Archaeologia historica 10, 375–393.
- Nadolski, A. 1984:** *Polska broń. Broń biała*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.
- Nadolski, A. (ed.) 1978:** *Broń średniowieczna z ziem polskich*. Łódź.
- Novotný, B. 1981:** *Výzkum výšinného mladohradištního opevnění Rokytne na Moravsko-Krumlovsku, jeho hradební obvod a románský dvorec Řeznovec*, Vlastivědný věstník moravský XXXIII, 282–301.
- Oakeshott, R. E. 1964:** *The Sword in the Age of Chivalry*. New York – Washington.
- **1991:** *Records of the Medieval Sword*. Woodbridge.
- Opavský týdeník 1911:** *Z muzea Matice opavské*, roč. XLII, č. 33, 3.
- Pinter, Z.–K. 2007:** *Spada și sabia medievală în Transilvania și Banat (secolele IX–XIV)*. Sibiu.
- Písková, M. 1997:** *Napajedelská léta Vincence Praska*, Acta historica et museologica Universitatis Silesianae Opaviensis 3, 154–161.
- Pojsl, M. 1985:** *Středověké sepulkrální památky bývalého cisterciáckého kláštera na Velehradě*, Archaeologia historica 10, 423–438.
- **1994:** *Velehrad*. In: Houšková, D. (ed.), *Řád cisterciáků v českých zemích ve středověku. Sborník vydaný k 850. výročí založení kláštera v Plasech*, 106–107. Praha.
- **1990:** *Velehrad. Stavební památky bývalého cisterciáckého kláštera*. Brno.
- **2001:** *Proměna Veligradu ve Staré Město*. In: Galuška, L. – Kouřil, P. – Měřínský, Z. (ed.), *Velká Morava mezi východem a západem*, 305–313. Brno.
- **2006a:** *Příchod cisterciáků na Moravu a počátek velehradského kláštera*. In: Pojsl, M. (ed.), *Sborník k 800. výročí příchodu cisterciáků na Moravu a počátek Velehradu*, 25–41. Olomouc.
- **2006b:** *Sepulkrální památky na Moravě a ve Slezsku do roku 1420*. Olomouc.
- **2006c:** *Středověké sepulkrální památky bývalého cisterciáckého kláštera na Velehradě*. In: Pojsl, M. (ed.), *Sborník k 800. výročí příchodu cisterciáků na Moravu a počátek Velehradu*, 289–309. Olomouc.
- Procházka, R. 1999:** *Militaria*. In: Chamonikola, K. (ed.), *Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400–1550. II*. Brno, 576–581. Brno.
- Ptáčková, J. – Unger, J. 1994:** *Meč z lelekovického hradu*, Castellologica bohemia 4, 251–255.

- Ruttkay, A. 1975:** *Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei I*, Slovenská archeológia XXIII, 119–216.
- **1976:** *Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei II*, Slovenská archeológia XXIV, 245–395.
- **1978:** *Umenie kované v zbraniach*. Bratislava.
- Schneider, J. 2004:** *Schwert*. In: Jahn, W. – Schumann, J. – Brockhoff, E. (ed.): *Edel und Frei. Franken im Mittelalter, 180–181*. Augsburg.
- Schulz, R. – Eckerl, M. (ed.) 1987:** *Archäologische Landesaufnahme der Funde und Fundstellen in Berlin*. Berlin.
- Schwietering, J. 1920:** *Meistermarken auf Schwertern des 14. und 15. Jahrhundert*, Zeitschrift für historische Waffenkunde VIII, 250–255.
- Sladký, V. 1911:** *Zpráva o muzeu Matice opavské*, Věstník Matice opavské 19, 92–93.
- Slivka, M. 2002:** *Symbolika výzbroje a výstroja*, Archaeologia historica 27, 589–605.
- Solnický, P. 2008:** *Historie Stěbořic, Březové, Jamnice a Nového Dvoru*. Stěbořice.
- Tecl, R. 1987:** *Tábor a bitva u Křeče v roce 1435*, Husitský Tábor 9, 153–190.
- Trenschel, H.–P. 1992:** *Schutz- und Blankwaffen 13.–17. Jahrhundert. Aus der Waffensammlung des Mainfränkischen Museums Würzburg*. Würzburg.
- Tymonová, M. 2006:** *Výzkum slovanského kostrového mohylníku ve Stěbořicích a archeologické nálezy na jeho katastru*, Časopis Slezského muzea 55, série B, 6–23, obr. 1–5.
- Unger, J. 2002:** *Pohřební ritus a zacházení s těly zemřelých v českých zemích (s analogiemi jinde v Evropě) v 1.–16. století*. Brno.
- Willers, J. – Großmann, G. U. 2001:** *Kaiserburg-Museum des Germanischen Nationalmuseums. Führer durch die Schausammlung*. Nürnberg.
- Žákovský, P. 2008:** *Středověká a raně novověká militaria ze sbírek Městského muzea v Moravském Krumlově*. In: Příkrylová, L. – Hrbáčková, A. (ed.), 100 let založení muzea v Moravském Krumlově 1907–2007, 61–69. Moravský Krumlov.
- **2011:** *Středověké a raně novověké chladné zbraně ze sbírek Městského muzea v Moravském Krumlově*. In: Měřínský, Z. (ed.): *Hrad jako technický problém. Technologie a formy výstavby středověkých opevněných sídel*. Archaeologia mediaevalis Moravica et Silesiana II/2010, 127–188. Brno.

Iron sword from Stěbořice

Stored in the archaeological collections of the Silesian Museum under Inv. No. M 708 is an iron two-edged sword weighing 1 449,12 g, found in 1911 at the cemetery in Stěbořice. This is a relatively well-preserved example of a long sword, a total of 1 100 mm in length, 830 mm of which comprises the double-edged blade, set squarely into a 70-mm-long hilt, at the end of which there is an oval pommel measuring 60 × 70 mm (fig. 1; fig. 2: a). By its shape the blade can be classified as type XVIa, which, according to E. Oakeshott, is the most widespread type of blade occurring from the late 14th century to the beginning of the 15th century (Oakeshott 1964, 63; Głosek – Nadolski 1970, 23; Głosek 1984, 29; Nadolski 1984, 67; Aleksić 2007, 89). The head of the sword can then be classed as one of the variants of type K, generally dated from the middle of the 13th

century to the last quarter of the 15th century (Oakeshott 1964, 96; 1991, 10; Głosek 1984, 26; Aleksić 2007, 54–58). In terms of the typology of A. Ruttkay, its shape is most reminiscent of type XIX (Ruttkay 1976, 260, fig. 1), while in the typology of Z.–K. Pinter it approximates type 9 (Pinter 2007, 67, Table 32). Similar heads can be found on swords in collections in Copenhagen, London, Windsor, Glasgow, Warsaw, or on the sword from the River Warta at Sierakow. The pommel can be classed as Oakeshott type 5 or A. Ruttkay's type 10, which appears in the 14th–15th centuries and is known from collections held in Philadelphia, New York, Budapest, Leeds, London, Cracow, Würzburg, Graz, Copenhagen, Oslo, and Berlin. There is a similar guard on the sword from the tomb of Bishop Gerhard von Schwarzburg in Würzburg and on examples from Pohorca in Hungary, Ljubljana in Slovenia or the former Alexandrian armoury.

In typological terms this weapon can be classed as a sword of type XVIa, K, 5, the closest analogy to which is, for example, the sword of type XVIa, K, 5 from the Polish town of Dąbrowa (fig. 3: a) from the 1st half of the 14th century (Głosek – Nadolski 1970, 33–34, Table III: 8; Głosek 1984, 156; Nadolski 1984, fig. 20). Another two similar swords (fig. 2: g–h) come from Copenhagen collections (Hoffmeyer 1954, Table XX: c–d; Oakeshott 1964, fig. 47; 1991, 154); the others from the collections of the former Alexandrian armoury (Alexander 1985, 86, Cat. No. 39), the armoury in Castello di Monselice (Hayward 1980, 44, Cat. No. 91, fig. 61), and we know of similar specimens (fig. 2: f) from Nuremberg (Willers – Großmann 2001, fig. 20: 6), Ajdovski gradec nad Vranjem in Slovenia (Gaspari 2009, 150), Radymno in Poland (Koperski 1980, 97, fig. 2) or the city district of Wedding (fig. 3: b) in Berlin (Schulz – Eckerl 1987, 69, Cat. No. 112). From the former Czechoslovakia we have a sword from Kalná nad Hronom (Ruttkay 1975, 145, fig. 7: 1, 13: 4; 1978, 105, fig. 27; Głosek 1984, 138; Aleksić 2007, 144, Table 1: 4; fig. 2: d), another from the collections of Brno City Museum (Procházka 1999, 576, Cat. No. 292; fig. 2: e), from Loděnice (Měřínský 1980, 38, 40, fig. 1: 1; Novotný 1981, 290–291; Głosek 1984, 138; Žákovský 2008, 64–65; fig. 2: b) or from Kámen Castle near Pelhřimov, which can perhaps be linked to the unaccounted-for sword in the Antonín Sova Municipal Museum in Pacov (fig. 2: c). This specimen would also corroborate the dating of the XVIa, K, 5 type swords to the second half of the 14th and first half of the 15th centuries (Žákovský 2010).

The find of an iron sword in Stěbořice, approximately 8 km to the west of Opava, is surprising: this village became the seat of the economic administration of the Opava estates of the Velehrad Cistercians, who managed to amass a great deal of land in the Opava region during the 13th century (Kouřil – Prix – Wihoda 2000, 428–430; Tymonová 2005, 10; Solnický 2008, 8–13). The artefact does not really fit in with the spiritual arsenal of the ascetic monks and as an attribute of the social ranking of the nobility it is more likely to be linked to profane than sacral rites. Considering the mission of the Cistercian Order, which followed a life of prayer, work and meditation, it is highly unlikely that this weapon would have belonged to one of its members. It is more probable that it was owned by one of the later lien holders of monastery goods, or to a noble who bequeathed part of his property to the monastery and in return was buried in the local cemetery.

Dlouhé meče se značkami v podobě biskupské berly z moravských sbírek

Long swords with marks in the form of a bishop's crozier
from Moravian collections

PETR ŽÁKOVSKÝ

In the study we present four examples of long swords which in spite of marked typological and morphological differences are linked by the presence of marks in the form of a bishop's crozier on their blades. Two of these are swords obtained through archaeological research - Mstěnice and an unknown location in the Uherské Hradiště region. The remaining two come from the collections of the South Moravia Museum in Znojmo. All of these swords are linked on the one hand by their date of origin during the 15th and the beginning of the 16th century, and on the other by their being furnished with marks in the form of a bishop's crozier, which are generally taken to be the marks of the Passau workshops.

long sword – mark in the form of bishop's crozier – Passau – Mstěnice – Nedakonice

V rámci dokumentování středověkých a raně novověkých militarií ze sbírek českých a moravských institucí byla evidována mimo jiné i řada pozdně středověkých dlouhých mečů, jež jsou na svých čepelích v mnoha případech opatřeny různými značkami, které někdy mohou s větší či menší pravděpodobností přispět ke konečnému řešení otázky jejich datování a eventuálně i provenience. Po nálezech několika dlouhých mečů se značkami v podobě vlevo běžícího vlka a jednorožce (Žákovský 2008, 471–478; 2009, 509–514) a vlevo běžícího vlka a říšského jablka (Žákovský 2008, 478–486), bylo zdokumentováno také pár mečů, které na svých čepelích nesou značky v podobě biskupské berly.

První z nich představuje solitérní, v torzu dochovaná čepel, která byla nalezena na blíže neznámém místě na Uherskohradištsku (obr. 1: 3; 2).¹ Jedná se o dlouhou čepel o celkové délce 956 mm, jejíž maximální šířka dosahuje 40 mm. Čepel se směrem k výraznému hrotu plynule zužuje. Obdobně se snižuje i její tloušťka, která klesá z původních

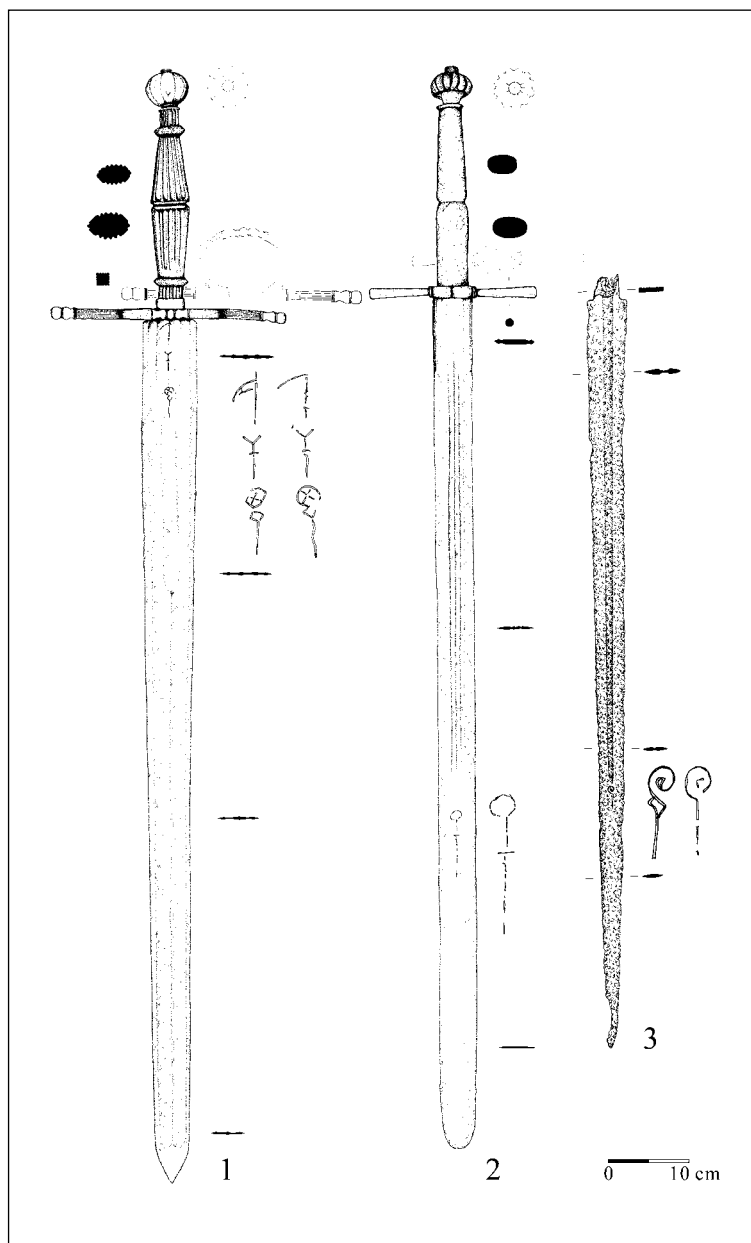
¹ Slovácké muzeum Uherské Hradiště, inv. č. H 2 274. Za umožnění studia srdečně děkuji PhDr. B. Rašticové.

6 mm u přechodu čepele v řap na 2 mm u hrotu. Čepel je vybavena poměrně širokým, ale mělkým oboustranným žlábkem, který patrně počínal již na řapu zbraně a jenž je ukončen zhruba ve dvou třetinách celkové délky čepele. Těsně pod ukončením žlábků, kde čepel získává čočkovitý průřez, jsou po obou stranách čepele situovány původně tauzované značky v podobě biskupské berly (obr. 3). Na vlastní čepel navazuje nepatrné torzo oboustranně odsazeného řapu o zachované délce přibližně 27 mm, jehož šířka dosahuje 29 mm a tloušťka 6 mm. Celková váha čepele pak činí 364 g.

Z důvodu torzovitosti čepele je notně ztížena její přesnější klasifikace. Svým tvarem se nejvíce blíží typu XVI, respektive typu XVIa, které na základě studia západoevropského materiálu vyčlenil E. Oakeshott (1964, 61–65) a který i pro středoevropský materiál přejal M. Głosek (1984, 28–29, obr. 2). Od daného typu se však v několika maličkostech poněkud odlišuje a to zejména v celkové délce čepele, která je u obou typů čepelí shledávána někde mezi 700–800 mm, kdežto studovaný exemplář dosahuje délky až 929 mm. Od čepelí typu XVI se čepel z Uherského Hradiště odlišuje i délkou žlábků, který je v daném případě ukončen až ve dvou třetinách celkové délky čepele, kdežto u čepelí typu XVI bývá většinou ukončen již po polovině její délky (Oakeshott 1964, 61; Głosek 1984, 28). Obecně jsou pak meče vybavené čepelími typu XVI a XVIa datovány do poměrně dlouhého časového úseku od první poloviny 14. až do poloviny 15. století (Oakeshott 1964, 63). Do závěru tohoto časového období snad můžeme klást i vznik studovaného meče.

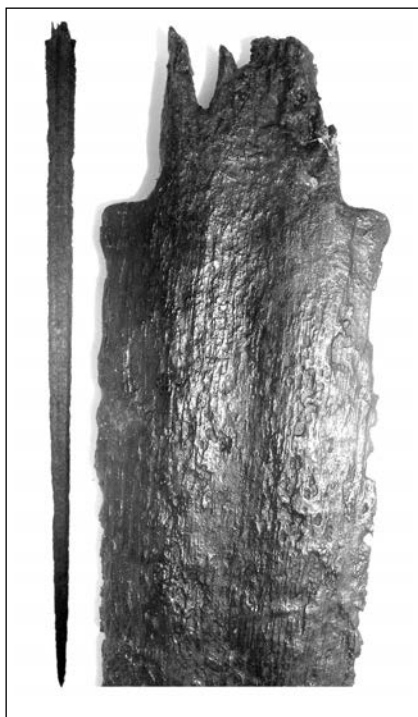
V souvislosti s touto čepelí je ještě nutné zmínit se o faktu, že by čistě hypoteticky bylo možné její nález klást do spojitosti se známým objevem meče, který měl být učiněn v roce 1932 v rámci archeologického výzkumu v poloze „Sádky“ v Nedakonicích (např. Hanák 1933, 5; Hrubý 1941, 60; Hrubý – Hochmanová – Kalousek – Pavelčík 1956, 64; Měřínský 1980, 36; Žákovský 2004, 49; 2011). V této poloze je hledán v písemných pramenech zmiňovaný takzvaný Nový Tábor, tedy centrum radikálního husitství na Moravě, které bylo založeno někdy koncem roku 1420 jako obdoba Tábora jihočeského. Právě nález meče patří k jedněm z několika nalezených středověkých militarií, které hypotézu o lokalizaci Nového Tábora do těchto míst velmi výrazně podporují. Ke škodě věci však skončilo pátrání po tomto zmiňovaném meči prozatím velmi problematicky, přestože byly důkladně provedeny rešerše muzejních fondů Slovákého muzea v Uherském Hradišti, kam v roce 1964 přešly i nálezy z tehdy zrušeného velehradského muzea, kde měl být hledaný meč původně uložen. Ve sbírkách zmiňované instituce se totiž nalézá větší množství středověkých militarií, které byly získány archeologickými výzkumy či náhodnými nálezy již před rokem 1945, k nimž však většinou chybí jakékoliv údaje o jejich nálezových okolnostech, nebo alespoň o jejich rámcové lokalizaci do určitého katastru. To se právě bohužel týká i dvou torz mečů, jež jsou dnes uloženy ve sbírkách zmiňované instituce a které bychom mohli s určitou dávkou pravděpodobnosti spojit s nálezem z polohy „Sádky“ v Nedakonicích. Nespornou a jednoznačnou identifikaci tohoto nálezu navíc prozatím znemožňuje fakt, že není znám ani původní zevrubnější popis zbraně, tím méně pak jeho jakákoliv fotografická, či alespoň kresebná dokumentace. Domnívám se však, že studovanou čepel s tímto nálezem spojovat velmi pravděpodobně nelze, neboť ve starší literatuře by se nejspíše psalo pouze o objevu čepele a ne o nález celého „dlouhého meče“ (Hanák 1933, 5).²

² Pokud je opravdu hledaný meč z polohy „Sádky“ dnes uložen ve sbírkách Slovákého muzea v Uherském Hradišti, jedná se podle mého mínění nejspíše o torzo meče inv. č. H 2 398, který lze klasifikovat jako meč typu XVI, G, -. Záštitu není díky své fragmentaritě blíže klasifikovatelná (Žákovský 2004, 49–50).

Obr. 1. Dlouhé meče se značkami v podobě biskupské berly. 1 – Jihomoravské muzeum ve Znojmě, inv. č. Z 356; 2 – Jihomoravské muzeum ve Znojmě, inv. č. Z 358; 3 – Slovácké muzeum Uherské Hradiště, inv. č. H 2 274.

Fig. 1. Long swords with marks in the form of a bishop's crozier. 1 – South Moravian Museum in Znojmo, inv. ref. Z 356; 2 – South Moravian Museum in Znojmo, inv. ref. Z 358; 3 – Museum of Moravian Slovakia in Uherské Hradiště, inv. ref. H 2 274.

Obr. 2. Celkový pohled na čepel a detail torza řapu meče z Uherskohradištska (Slovácké muzeum Uherské Hradiště, inv. č. H 2 274).

Fig. 2. Overview of blade and detail of the tang of sword from the Uherské Hradiště region (the Moravian Slovakia Museum in Uherské Hradiště, inv. ref. H 2 274).

Ať už však studovanou čepel budeme považovat za hledaný meč z Nedakoníc, či nikoliv, nic to na navrhované dataci do průběhu 14. až 15. století nezmění.

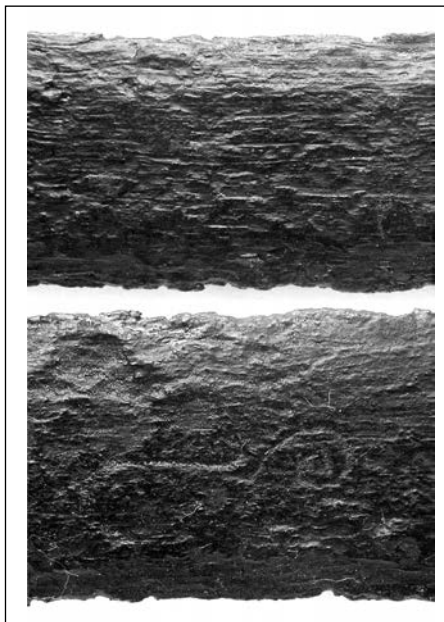
Se značkou v podobě biskupské berly se setkáme také na již dobře známém meči, který byl nalezen v roce 1995 při systematickém výzkumu zaniklých Mstěnic u Hrotovic (Krajíc – Kukla

– Nekuda 1997; Nekuda – Ustohal 2003, 224; Nekuda 2007, 57). Zbraň byla objevena ve vrstvě zánikového horizontu v usedlosti č. XV, čímž je poměrně spolehlivě datována, neboť usedlost, jakož i celá ves vyhořela v roce 1468 při tažení vojska Matyáše Korvína na Třebíč (např. Krajíc – Kukla – Nekuda 1997, 250).

Jedná se o meč o celkové délce 1 060 mm, který je vybaven čepelí přibližně kosodélného průřezu o délce 895 mm, jejíž maximální šířka činí 32 mm a směrem k výraznému hrotu se plynule zužuje (Krajíc – Kukla – Nekuda 1997, obr. 2–3). Čepel je vybavena poměrně výrazným žebrem, které vzniklo podbroušením ploch čepele. Přibližně 120 mm pod zástitou jsou na jedné straně čepele situovány dvě žlutým kovem tautované značky v podobě biskupské berly (obr. 12: 3), které jsou díky profilu čepele umístěny ne na střed plochy čepele, ale po stranách středového žebra (Krajíc – Kukla – Nekuda 1997, obr. 4). Na čepel navazuje oboustranně odsazený řap o délce 165 mm, jehož maximální šířka u přechodu v čepel dosahuje až 18 mm, kdežto u hlavice pouhých 8 mm. Směrem k hlavici se snižuje i jeho tloušťka, která činí 5–3 mm. Na řap je nanýtována oválná hlavice s mírně fasetovanými hranami o rozměrech 30 × 38 × 14–16 mm. Na řap je pak konečně navlečena i rovná zástita o celkové délce 190 mm. Zástita je vyrobena z železného prutu přibližně kvadratického průřezu o délce stěn 4–7 × 4–7 mm. Z čepele meče byly odebrány vzorky pro metalografickou analýzu, která prokázala, že čepel zbraně byla zhotovena z jednoho předem nauhličeného železného prutu a že byla kalena pouze u svého hrotu. Na základě tohoto pozorování byla kvalita čepele zbraně stanovena jako vynikající (Krajíc – Kukla – Nekuda 1997, 251–257; Hošek 2006, 307).

Obr. 3. Detaily značek na čepeli dlouhého meče z Uherskohradištska (Slovácké muzeum Uherské Hradiště, inv. č. H 2 274).

Fig. 3. Details of marks on the blade of long sword from the Uherské Hradiště region (the Moravian Slovakia Museum in Uherské Hradiště, inv. ref. H 2 274).

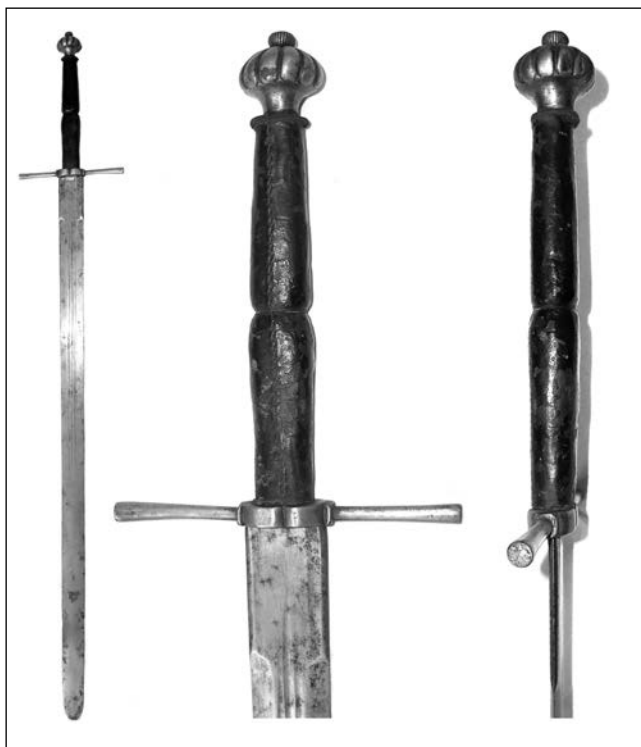

Na základě tvaru čepelí můžeme meč ze Mstěnic nejspíše přiřadit k typu XVIIIa, pro který je charakteristická délka kolem 800 mm, kosodélný či rombický průřez a zejména pak výrazný hrot. Meče tohoto typu jsou poměrně vzácné a obecně jsou datovány do průběhu 15. století (Oakeshott 1964, 69–70; Głosek 1984, 29).

Meč je vybaven oválnou hlavici, kterou lze klasifikovat jako hlavici typu H1, jenž se na mečích objevuje především od poloviny 14. do průběhu 15. věku (Oakeshott 1964, 102–103). V ojedinělých případech se s daným typem hlavice můžeme setkat na mečích již z konce 13. století (Głosek 1984, 34–35). Hlavice studovaného typu patřila ve své době relativně k velmi oblíbeným, a proto ji nalezneme na poměrně velkém množství mečů z různých světových sbírek (srov. Žákovský 2009, 516). Několik mečů se studovaným typem hlavice máme registrováno i z území bývalého Československa. Stačí zde zmínit dva meče z Chocně (Žákovský 2009, 515–518), meč z Lelekovic (např. Ptáčková – Unger 1994), Přelouče (Kalferst 2007), Trenčína (Ruttkey 1975, 182, obr. 15: 4), či torzo meče z lokality Mužla (Ruttkey 1975, 159, obr. 15: 3). Za zmínku stojí i publikované exempláře ze sbírek Národního muzea v Praze (Dolínek – Durdík 1995, obr. 24), nebo Vojenského historického ústavu (Wágner 1993, 113, tab. 20).

Záštitu meče ze Mstěnic, která má rovná ramena, na koncích opatřených kuličkami či vývalky, lze klasifikovat jako záštitu typu 13, kterým doplnil původní Oakeshottovu typologii na základě studia středoevropského materiálu M. Głosek (Głosek 1984, obr. 4). Obdobným typem záštity je vybaven například meč z přelomu 14. a 15. století, který má ve fondech Muzeum Wojska Polskiego ve Varšavě (Głosek 1984, 170, kat. č. 405, tab. XXXIV: 1), meč z přelomu 15. a 16. století ze sbírek Spišského muzea v Levoči (Głosek 1984, 142, kat. č. 65, tab. XXVIII: 4), či zbraň z průběhu druhé poloviny 15. věku z Metropolitan Museum of Art v New Yorku (Hoffmeyer 1954, 36, tab. XXXII: f).

Meč ze Mstěnic, klasifikovatelný jako typ XVIIIa, H1, 13, můžeme tedy celkem spolehlivě datovat do průběhu 15. století, což velmi výmluvně dokazují zejména jeho nálezné okolnosti.

Obr. 4. Celkový pohled a detail rukojeti dlouhého meče (Jihomoravské muzeum ve Znojmě, inv. č. Z 358).

Fig. 4. Overview and hilt detail of long sword (South Moravian Museum in Znojmo, inv. ref. Z 358).

Další dva meče pocházejí ze sbírek Jihomoravského muzea ve Znojmě, přičemž bohužel nemáme žádných zpráv o způsobu jejich získání do sbírek dané instituce. První z nich představuje kompletně dochovanou zbraň o celkové délce 1 342 mm (obr. 1: 2; 4), která je vybavena 1 060 mm dlouhou, poměrně širokou čepelí, jejíž maximální šířka dosahuje u záštitě až 46 mm, přičemž tato její šířka je k tupému hrotu téměř konstantní.³ Čepel je po obou svých stranách opatřena třemi úzkými, patrně škrabanými žlábkami, které jsou ukončeny pod polovinou celkové délky čepelce a ta tak získává zhruba čočkovitý průřez. Na lící straně čepelce je těsně pod ukončenými žlábkami situována i původně tautovaná značka v podobě biskupské berly (obr. 5). Na čepelce navazuje oboustranně odsazený řap o délce 337 mm, na němž je dochováno profilované dřevěné obložení o délce 282 mm, které je potaženo kůží, jenž je na rubové straně rukojeti sešita jednoduchým stehem. Na řap je nanýtována i nevelká hruškovitá hlavice o délce 55 mm a maximálním průměru 49 mm. Roznýtovaný konec řapu je kryt ozdobným knoflíkem, zdobeným vertikálními rýhami (obr. 6). Na řap je konečně navlečena i přímá záštita o délce 204 mm, která je vyrobena z železné tyčinky kruhového průřezu, jejíž průměr se směrem ke konci ramen plynule zvyšuje z původních 9 na 12 mm. Střední rozšířená část záštity je pak jednoduše profilována (obr. 1: 2; 7). Váha zbraně činí 1 960 g, přičemž její těžiště bylo naměřeno zhruba 110 mm od záštity.

Zbraň má poměrně ojediněle tvarovanou čepel, asi nejbližší k vyčleněnému typu XIX, pro který je typické její vybavení několika úzkými žlábkami a krátkým ricassem. Tento typ

³ Jihomoravské muzeum ve Znojmě, inv. č. Z 358. Za umožnění studia srdečně děkuji Mgr. J. Mačudovi.

čepelí je datován od druhé poloviny 14. do poloviny 16. století (Oakeshott 1964, 73–74; Głosek 1984, 29). Je však nutné přiznat, že všechny dosud známé exempláře čepelí, které jsou do tohoto typu kladeny, se od sebe v některých detailech poněkud odlišují. To je případ i čepele znojemského meče, pro kterou mi prozatím není známa přímá analogie. Jistá příbuznost by snad mohla být konstatována v případě čepele meče ze sbírek Castel Sant Angelo v Římě, která je však vybavena třemi úzkými žlábků, které počínají již u samého kořene čepele, přičemž ty krajní jsou ukončeny již v první třetině její délky (Oakeshott 1991, 206). Jistá podobnost by mohla být shledána i s čepelí meče pocházejícího z akvizicí Metropolitan Museum of Art v New Yorku (Hoffmeyer 1954, 36, tab. XXXII: f), nebo polské lokality Skotniki (Wiklak 1968, 169–171, obr. 2). Za zmínku stojí i solitérně dochovaná čepel z Ostrówa nad Dunajcem (Głosek – Nadolski 1970, 44, tab. XIII: 40) a ze sbírek Východočeského muzea v Pardubicích, která je značena značkou v podobě jednorožce (Žákovský 2008, 477; 2009, obr. 11: r). Všechny uvedené příklady se však, jak již bylo řečeno výše, od sebe v některých detailech odlišují a to zejména v počtu, délce a vlastním situování úzkých žlábků na čepeli.

Meč je vybaven přímou záštitou, s mírně se rozšiřujícími konci ramen a profilovaným středem (obr. 7), kterou bychom mohli s určitými výhradami klasifikovat jako záštitu typu 5, která se na mečích objevuje v podstatě již od 11. století (Oakeshott 1964, 114–115). Pro mladší varianty přímých záštit bez dalších záštitných oblouků máme vyčleněn typ 1, který se podle autora tohoto deskripčního systému udržel na zbraních od konce 15. do počátku 19. století (Norman 1980, 63–64).

Hlavice pojednávaného meče (obr. 6) svým tvarem poněkud upomíná na hlavice hruškovitého typu T (Oakeshott 1964, 105–106), respektive na jejich varietu T6 (Głosek 1984, obr. 3), které se na dlouhých mečích objevují zejména ve druhé polovině 15. století a v různých obměnách se na mečích uplatnily ještě v první polovině 16. století. Přesnější analogie bychom však prozatím hledali marně a to jak v dochovaném a dosud publikovaném materiálu, tak v ikonografických pramenech. Navíc pak nemůžeme ani zcela vyloučit možnost, že garnitura rukojeti může být až produktem 19. století. I když se osobně

Obr. 5. Detail značky v podobě biskupské berly na dlouhém meči (Jihomoravské muzeum ve Znojmě, inv. č. Z 358).

Fig. 5. Mark details in the form of bishop's crozier on long sword (South Moravian Museum in Znojmo, inv. ref. Z 358).

Obr. 6. Detail hlavice dlouhého meče (Jihomoravské muzeum ve Znojmě, inv. č. Z 358).

Fig. 6. Pommel detail of long sword (South Moravian Museum in Znojmo, inv. ref. Z 358).

k této eventualitě stavím značně skepticky, s úplnou jistotou by ji mohl vyvrátit pouze podrobnější restaurátorský zásah, při kterém by byla celá tato garnitura rozebrána a blíže prozkoumána.

Přesnější typologické zařazení studovaného meče, jak již bylo napsáno výše, není tedy prozatím možné. Celkovým charakterem se zbraň hlásí nejspíše do přelomu 15. – 16. století, nejpravděpodobněji pak do průběhu první poloviny 16. století.

Obdobně jsme na tom i při klasifikaci druhého meče ze sbírek Jihomoravského muzea ve Znojmě, který je zde uložen pod inv. č. Z 356 (obr. 1: 1; 8). Tato zbraň o celkové délce 1 354 mm je vybavena poměrně masivní čepelí o délce 1 041 mm, jejíž maximální šířka u zástity dosahuje až 65 mm, přičemž se směrem k hrotu plynule zužuje na 41 mm a ta je pak ukončena nevýrazným hrotem. Obdobně se snižuje i její tloušťka, která klesá z původních 5 na 2 mm u hrotu. Čepel je vybavena třemi, u kořene čepele až čtyřmi oboustrannými, poměrně širokými, ale mělkými žlábkami, přičemž prostřední z nich je ukončen zhruba v jedné třetině celkové délky čepele a zbývající dva až u samotného hrotu zbraně. U samého kořene čepele je pak navíc signována po obou svých stranách identickými značkami, které jsou situovány v ploše prostředního žlábků. Těsně pod zástitou je to prozatím značka neidentifikovaného tvaru, pod kterou pak nalezneme zřetelný reliéf biskupské berly (obr. 9). Na čepel navazuje oboustranně odsazený řap o délce 362 mm, na kterém je dochováno poměrně složitě profilované dřevěné obložení o délce 313 mm, šířce 25–47 mm a tloušťce 22–33 mm, které snad původně bylo ještě potaženo kůží, či látkou, o čemž by mohl svědčit dochovaný spodní plechový prstenec. Na řap je pak také nanýtována relativně drobná desetiboká, profilovaná hlavice o délce 49 mm a průměru 49 mm. Na řap je dále navlečena značně bohatě profilovaná zástita o délce 292 mm, která je vyrobena z obdélné železné tyčinky o délce stran přibližně 16 × 15 mm. Zástita je vybavena

Obr. 7. Detail zástity dlouhého meče (Jihomoravské muzeum ve Znojmě, inv. č. Z 358).

Fig. 7. Guard detail of long sword (South Moravian Museum in Znojmo, inv. ref. Z 358).

i jedním profilovaným záštitným prstencem, zhotoveným ze železné tyčinky shodného průřezu, jako vlastní ramena záštity. Mimo profilaci ramen záštity i záštitného oblouku vývalky jsou jednotlivé pruty zdobené horizontálními rýhami a částečným černěním (obr. 10). Celková váha zbraně dosahuje 2 776 g, přičemž těžiště zbraně bylo naměřeno ve vzdálenosti 155 mm od záštity.

Čepel tohoto studovaného meče můžeme nejspíše přiřadit k poměrně vzácně se vyskytujícímu typu XX, který se objevuje sporadicky již v první polovině 14. století, hlavní obluby však doznal až v průběhu 15. a první polovině 16. století (Oakeshott 1964, 75–76; 1991, 207; Głosek 1984, 29–30). Asi nejbližší analogii ke studované čepeli představuje čepel meče z fondů Hofjagd- und Rüstkammer ve Vídni, kde ji nalezneme pod inv. č. A 89 W (obr. 11). Ta je znojemské čepeli velmi podobná nejen svým tvarem, ale dokonce i svými celkovými rozměry. Vídeňský exemplář čepel totíž dosahuje délky 1 070 mm, přičemž její maximální šířka u záštity činí 65 mm. Na čepel navazuje oboustranně odsazený řap o délce 380 mm. Čepel je opatřena značkou v podobě štítu, takzvaného pasovského vlka, majuskulním monogramem IRI a také značkou v podobě biskupské berly (obr. 11, 12: 18). Zbraň je autory většinou datována do rozmezí let 1440–1450 (např. Leitner 1870, tab. 2: 8; Gamber 1961, 26–27, obr. 18; Oakeshott 1964, obr. 40: A; 1991, 209; Thomas – Gamber 1976, 76). Od této čepel se čepel znojemského meče poněkud odlišuje jen náznakem čtyř mělkých žlábků u kořene čepel, které se však velmi záhy vytrácejí a čepel tak získává typický čokovitý průřez se třemi žlábků (obr. 1: 1).

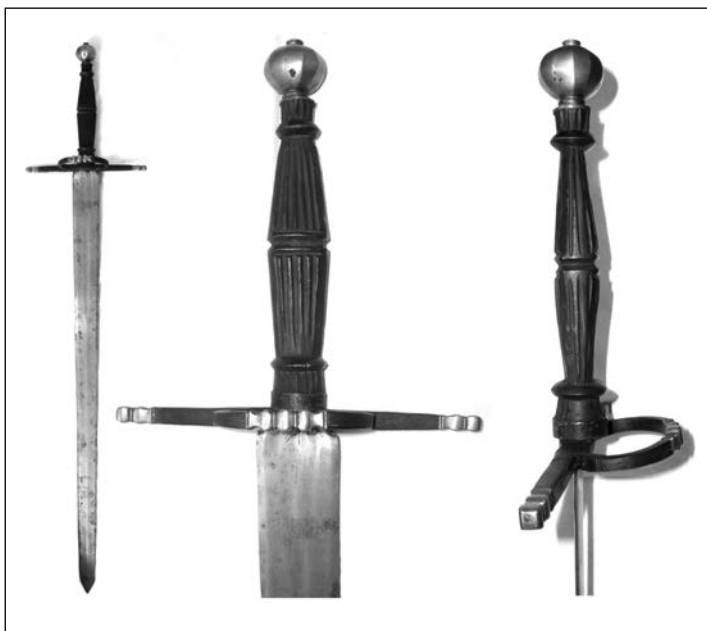
Pokud chceme zařadit garnituru rukojeti pojednáváné zbraně ze sbírek muzea ve Znojmě do stávajících typologických systémů, musíme sáhnout po publikaci A. V. B. Normana, neboť v systémech postihující materiál z průběhu 11.–15. století bychom obdobné tvary hlavic i záštit hledali jen marně. To samo o sobě svědčí jednoznačně o mladší dataci těchto funkčních atributů. Polygonální hlavici tak můžeme nejspíše přiřadit k typu 19, který se podle autora deskripčního systému prosadil zejména v průběhu první poloviny 16. století, přičemž byl v masovějším měřítku používán na zbraních ještě v průběhu první poloviny století následujícího. V ojedinělých případech se však s hlavici daného typu můžeme setkat již ve třicátých letech 15. století, ale to pouze v ikonografických pramenech italské proveniencí (Norman 1980, 247–248). Záštitu pak celkem spolehlivě můžeme zařadit do typu 10, který se na zbraních objevuje zhruba od počátku 16. století, aby se jako jeden z nejběžnějších typů záštit udržel až do poloviny 17. věku (Norman 1980, 72–74; Oakeshott 1980, 129–131). Popisovanou zbraň tedy s největší pravděpodobností můžeme datovat někam do prvních desetiletí 16. století.

Výše zmíněné, tolik rozdílné meče spojuje mimo jejich přibližně obdobnou dobu vzniku v průběhu 15. až počátku 16. století vybavení jejich čepelí značkami v podobě biskupské berly, které by nám snad mohly něco napovědět o jejich provenienci. Značky v podobě biskupské berly jsou totiž obecně přisuzovány pasovským dílnám z průběhu 15. století (např. Ehrental 1897, 8; Schmid 1920, 336; Seitz 1965, 178, obr. 114; Nickel 1974, 290), ale tato jednoznačná identifikace je značně problematická (např. Głosek 1973, 92–93).

Pro teorii o vzniku takto značených mečů v pasovských dílnách svědčí zejména řada čepelí, které mimo pastorál nesou na svých plochách i značku v podobě vlevo běžícího vlka. Takovouto kombinaci tauzovaných značek známe kupříkladu z kolekce zbraní v londýnském Toweru, přičemž tento přebohatě značený meč je datován do závěru 15. století (např. Grose 1786, tab. 22; Seitz 1965, 164, obr. 102; Dufty 1974, 16, tab. 10: a;

Obr. 8. Celkový pohled a detail rukojeti dlouhého meče (Jihomoravské muzeum ve Znojmě, inv. č. Z 356).

Fig. 8. Overview and hilt detail of long sword (South Moravian Museum in Znojmo, inv. ref. Z 356).

Norman – Wilson 1983, 45–46, kat. č. 15). Dříve byl sice datován do první poloviny 14. století (Laking 1920, 329, obr. 707), můžeme ale spíše přijmout jeho mladší zařazení. Danou kombinaci máme registrovanu i na již výše zmíněné čepeli meče z poloviny 15. století ze sbírek Hofjagd- und Rüstkammer ve Vídni (Leitner 1870, tab. 2: 8; Gamber 1961, 26–27, obr. 18; Thomas – Gamber 1976, 76, A 89 W). Pasovský vlk v kombinaci s biskupskou berlou je evidován také na meči, považovaném za zbraň Albrechta II. Habsburského, který pochází z první poloviny 15. století (Binder 1936, 25, obr. 4; Głosek 1984, 72). Obdobně značený meč z průběhu první poloviny 16. věku známe i ze sbírek někdejší Alexandrijské zbrojnice (Alexander 1987, 23, kat. č. 80). Několik takto značených mečů je chováno dále ve sbírkách drážďanské zbrojnice (např. Ehrental 1897, 7–8). Zmiňovaná kombinace značek je někdy, s velkou pravděpodobností však omylem považována za výrobky španělského mečiře Jiliana del Rey, který měl zhotovit takto zdobený meč císaři Karlu V. (např. Graesse – Jaenicke – Feldhaus 1920, 202, tab. XXXIV: c). Nelze však vyloučit možnost, že pro tuto zbraň bylo použito čepel z produkce vyhlášených německých dílen (např. Bosson 1969, 12–14; Głosek 1984, 123–124).

V ojedinělých případech se studovaný typ značek vyskytuje společně se značkou v podobě jednorozce (např. Marchesi 1849, tab. IIIa: 75).

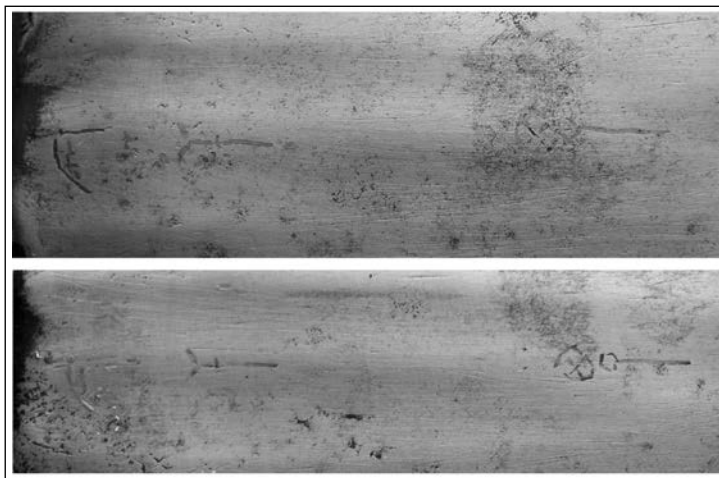
Často se pastorál vyskytuje také v kombinaci se značkou v podobě latinského kříže, přičemž provenienci takto značených mečů starší autoři hledali v dílnách v Německu, eventuálně v Rakousku (např. Boehem 1890, 674; Demmin 1891, 1 039). Do přelomu 14. a 15. století je datován např. nález meče z Lanzkrön, který je značen i na řapu a na čepeli latinským křížem (Głosek 1984, 49–50, 148, kat. č. 140). Obdobné značky máme registrovány také z meče kladeného do poloviny 14. století, který byl nalezen v Szarleju (Głosek 1984, 56, 123, tab. XXVIII: 5). Na meči nalezneme mimo značku v podobě

biskupské berly i zdvojený kříž, který je některými autory opět považován za značky pasovských dílen druhé poloviny 14. až první poloviny 16. století (Schmid 1920, 336).

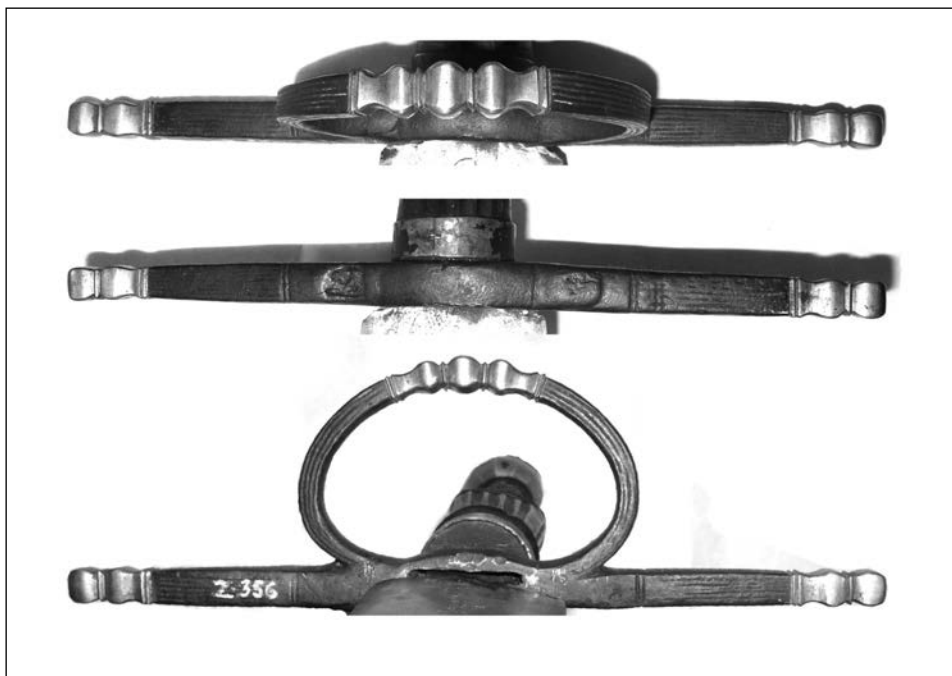
Značka v podobě biskupské berly však může být kombinována i s dalšími typy značek. Za příklad může sloužit čepel z průběhu 14. století ze sbírek Národního muzea ve Vratislavi, která je navíc vybavena také značkami v podobě srdce, kříže a raženou značkou v podobě obráceného písmene „S“ na řapu (Głosek 1973, 158, tab. XXXVI: 1). Zbraň, kterou opatruje Wielkopolskie Muzeum Wojskowe v Poznani, je vybavena také značkami v podobě tří liter „R“ (Głosek 1973, 162, tab. XXXVII: 2; 1984, 167, kat. č. 371). Do průběhu 15. století je pak řazen meč z muzea v polském Jaworze, se značkou v podobě říšského jablka, umístěnou pod záštitou (Głosek 1973, 87, 152, tab. XLII: 1; 1984, 165–166, kat. č. 348).

Na větším množství mečů se značkami v podobě biskupské berly se setkáváme právě jen s tímto typem značek, přičemž jsou obecně většinou datovány do průběhu 14.–15. století. Za všechny stačí uvést meče ze Zemského muzea v Curychu (Gessler 1914, 208, obr. 27; Oakeshott 1991, 165), či zbraň ze sbírky S. Pijanowského v Głuchoj Puszczy (Głosek 1984, 164, kat. č. 330). Z poslední čtvrtiny 14. století pochází meč signovaný pastorałem z Kunstsammlungen der Veste Coburg (Geibig 1996, 66–67), z průběhu 15. století je znám také meč z lokality Solymar (Głosek 1984, 173, kat. č. 439). Obdobně můžeme datovat i meč, dražený v roce 2005 v aukční síni Hermann Historica v Mnichově (Hermann – Hermann – Rief – Wagner 2005, kat. č. 248; Gilliot 2008, 129). Z území České republiky máme obdobně značené i datované meče prozatím registrovány ze sbírek Národního muzea v Praze (Głosek 1984, 61, 144, kat. č. 93), z nálezů ve Staré Boleslavi (Boháčová – Frolík – Špaček 1993, 243; 1994, 23) a snad i meč ze sbírek Muzea města Brna (Głosek 1984, 140, kat. č. 42).

Se značkou v podobě biskupské berly se sporadicky setkáváme na zbraních ještě v polovině 16. století. Do roku 1545 je vročen ceremoniální meč ze sbírek Hofjagd- und Rüst-kammer ve Vídni (Leitner 1870, 3, tab. 3: 1; Gamber – Beaufort 1990, 65–66, A 215), či

Obr. 9. Detaily značek na dlouhém meči (Jihomoravské muzeum ve Znojmě, inv. č. Z 356).
Fig. 9. Mark details on long sword (South Moravian Museum in Znojmo, inv. ref. Z 356).

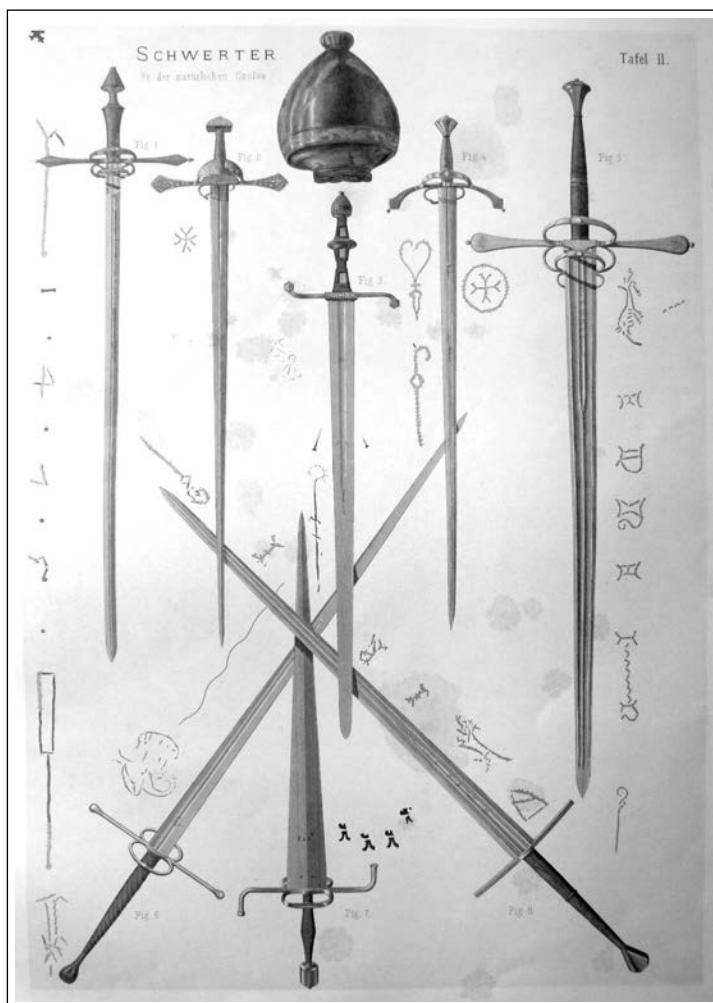
Obr. 10. Detail záštity dlouhého meče (Jihomoravské muzeum ve Znojmě, inv. č. Z 356).
Fig. 10. Guard detail of long sword (South Moravian Museum in Znojmo, inv. ref. Z 356).

meč Karla von Steiermark, který byl vyroben někdy kolem roku 1560 (např. Sacken 1859, 37, tab. 24; Norman 1980, 63; Schrenck – Thomas 1981, tab. 54; Gamber – Beaufort 1990, 117–118, A 1 135).

Pro úplnost dodejme, že studované značky nalezneme v ojedinělých případech ještě na kordových čepelích z přelomu 16. a 17. století. Stačí zde uvést čepel kordu v Museum für Deutsche Geschichte v Berlíně, jehož garnitura rukojeti byla zhotovena v Drážďanech kolem roku 1600. Výroba čepel je pak shledávána v Pasově (Hiltl 1876, 69, č. 404; Müller – Kölling 1986, 380, obr. 155).

Závěrem tedy můžeme shrnout výše uvedené poznatky. V předkládané studii jsou prezentovány čtyři exempláře dlouhých mečů, které přes značnou typologickou a morfologickou rozdílnost spojuje přítomnost značek v podobě biskupské berly na jejich čepelích. První z nich představuje soliterně dochovaná čepel, kterou díky její fragmentárnosti můžeme zařadit do stávajících typologických systémů pouze s jistou rezervou. Asi nejbliže má k typům XVI, či XVIa, které se vyskytují zejména od první poloviny 14. do poloviny 15. století, kam můžeme s největší pravděpodobností klást i vznik studované čepel. Navíc u tohoto exempláře nemůžeme zcela vyloučit možnost, že se jedná o dlouhou hledaný meč, který měl být v roce 1932 nalezen v poloze „Sádky“ u Nedakonic, kam je tradičně kladena existence Nového Tábora, centra radikálního husitství na Moravě.

Obdobnou značkou je vybavena i čepel dlouhého meče, jenž byl nalezen při systematickém výzkumu zaniklé vesnice Mstěnice a to v areálu usedlosti č. XV v jejím zánikovém

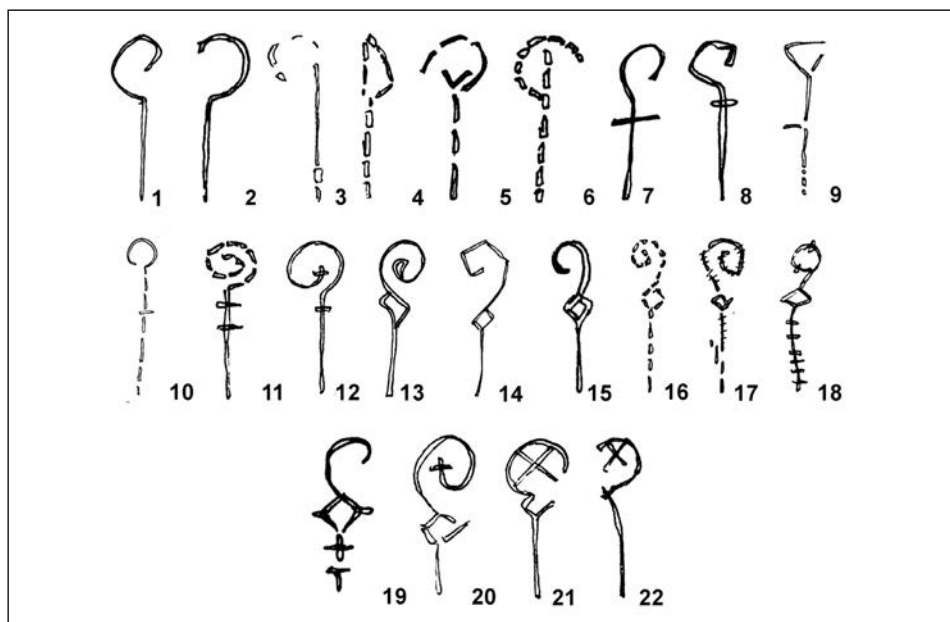

Obr. 11. Dlouhý meč inv. č. A 89 W a řada dalších zbraní se značkami v podobě biskupské berly ze sbírek Hofjagd- und Rüstkammer ve Vídni (podle Leitner 1870, tab. 2).

Fig. 11. Long sword inv. ref. A 89 W and a number of other weapons with marks in the form of bishop's crozier from the collections Hofjagd- und Rüstkammer in Vienna (per Leitner 1870, tab. 2).

horizontu, který vznikl vypálením vesnice při tažení vojska Matyáše Korvína na Třebíč v roce 1468. Ve shodě s tímto faktem můžeme datovat tuto studovanou zbraň do průběhu 15. století i na základě typologického zařazení, neboť meč ze Mstěnic lze klasifikovat jako typ XVIIIa, H1, 13.

Poněkud hůře jsme na tom při klasifikaci obou mečů ze sbírek Jihomoravského muzea ve Znojmě. Navíc u těchto zbraní nelze za dnešního stavu poznání obou exemplářů ani

Obr. 12 – Vybrané značky v podobě biskupské berly. 1 – Hofjagd- und Rüstkammer in Wien (podle Gamber – Beaufort 1990, kat. č. A 215); 2 – Muzeum w Jaworze (podle Głosek 1973, tab. XLII: 1); 3 – Mstěnice (podle Krajíc – Kukla – Nekuda 1997, obr. 4); 4 – Zeughaus Berlin (podle Binder 1936, obr. 4); 5 – Historische Museum Dresden (podle Ehrenthal 1897, 8); 6 – Wielkopolskie Muzeum Wojskowe w Poznaniu (podle Głosek 1973, tab. XXXVII: 2); 7 – Historische Museum Dresden (podle Ehrenthal 1897, 8); 8 – Lanzkrön (podle Głosek 1984, kat. č. 140); 9 – Landesmuseum Zürich (podle Oakeshott 1991, 165); 10 – Jihomoravské muzeum ve Znojmě, inv. č. Z 358; 11 – Museum für Deutsche Geschichte Berlin (podle Müller – Kölling 1986, 381); 12 – Kunstsammlungen der Veste Coburg (podle Geibig 1996, obr. 54); 13 – Slováké muzeum v Uherském Hradišti, inv. č. H 2 274); 14 – Hofjagd- und Rüstkammer in Wien (podle Gamber – Beaufort 1990, kat. č. 1 135); 15 – Topkapi Collection Istanbul (podle Alexander 1987, 80); 16 – Real armeria Madrid (podle Marchesi 1849, tab. IIIa: 75); 17 – Historische Museum Dresden (podle Ehrenthal 1897, 19); 18 – Hofjagd- und Rüstkammer in Wien (podle Thomas – Gamber 1976, kat. č. A 89); 19 – Muzeum města Brna (podle Głosek 1984, kat. č. 42); 20 – Soukromá sbírka (podle Hermann – Hermann – Rief – Wagner 2005, kat. č. 248); 21 – Jihomoravské muzeum ve Znojmě, inv. č. Z 356; 22 – Muzeum Narodowe we Wrocławiu (podle Głosek 1973, tab. XXXVI: 1). Všechny kresby a fotografie, pokud není uvedeno jinak, jsou dílem autora.

Fig. 12. Selected marks in the form of bishop's crozier. 1 – Hofjagd- und Rüstkammer in Vienna (per Gamber – Beaufort 1990, cat. no. A 215); 2 – Muzeum w Jaworze (per Głosek 1973, tab. XLII: 1); 3 – Mstěnice (per Krajíc – Kukla – Nekuda 1997, fig. 4); 4 – Zeughaus Berlin (per Binder 1936, fig. 4); 5 – Historische Museum Dresden (per Ehrenthal 1897, 8); 6 – Wielkopolskie Muzeum Wojskowe w Poznaniu (per Głosek 1973, tab. XXXVII: 2); 7 – Historische Museum Dresden (per Ehrenthal 1897, 8); 8 – Lanzkrön (per Głosek 1984, cat. no. 140); 9 – Landesmuseum Zurich (per Oakeshott 1991, 165); 10 – South Moravian Museum in Znojmo, inv. no. 358; 11 – Museum für Deutsche Geschichte Berlin (per Müller – Kölling 1986, 381); 12 – Kunstsammlungen der Veste Coburg (per Geibig 1996, fig. 54); 13 – Moravian Slovakia Museum in Uherské Hradiště, inv. no. H 2 274); 14 – Hofjagd- und Rüstkammer in Vienna (per Gamber – Beaufort 1990, cat. no. 1 135); 15 – Topkapi Collection Istanbul (per Alexander 1987, 80); 16 – Real armeria Madrid (per Marchesi 1849, tab. IIIa: 75); 17 – Historische Museum Dresden (per Ehrenthal 1897, 19); 18 – Hofjagd- und Rüstkammer in Vienna (per Thomas – Gamber 1976, cat. no. A 89); 19 – Brno Municipal Museum (per Głosek 1984, cat. no. 42); 20 – Private collection (per Hermann – Hermann – Rief – Wagner 2005, cat. no. 248); 21 – South Moravian Museum in Znojmo inv. no. Z 356; 22 – Muzeum Narodowe we Wrocławiu (per Głosek 1973, tab. XXXVI: 1). All drawings and photographs are the work of the author unless otherwise stated.

zcela vyloučit možnost, že garnitury rukojetí jsou až produktem 19. století. O původnosti čepelí však není třeba pochybovat.

Vzhledem k faktu, že typologii raně novověkých mečů stále postrádáme, musíme si pro třídění materiálů z tohoto časového úseku vypomoci typologickým systémem A. V. B. Normana, který byl zhotoven na základě studia garnitur rukojetí zbraní z průběhu 16.–19. století. Tato typologie však pomíjí čepele zbraní, takže při jejich klasifikaci musíme opět sáhnout po klasických pracích E. Oakeshotta a M. Gloska. Na základě kombinace těchto dvou systémů je meč inv. č. Z 356 ze sbírek Jihomoravského muzea ve Znojmě s rezervou klasifikovatelný jako zbraň, která je vybavena čepelí typu XX podle E. Oakeshotta, hlavicí typu 19 podle A. V. B. Normana a záštitou typu 10 podle téhož autora. Celkem spolehlivě pak můžeme tuto zbraň datovat do prvních desetiletí 16. století.

Poněkud hůře jsme na tom při klasifikaci druhého dlouhého meče ze sbírek znojemského muzea, inv. č. Z 358. K této zbraní bychom v obou zmiňovaných typologických systémech jen marně hledali přesnější příbuzné tvary. Pokud použijeme typologii E. Oakeshotta, můžeme studovanou zbraň hodnotit pouze rámcově. Čepel zbraně se nejvíce blíží typu XIX, hlavicí můžeme volně přiřadit k hruškovitým hlavicím typu T, respektive T6 a konečně záštitu k typu 5. Vznik meče je proto třeba s největší pravděpodobností shledávat někdy na přelomu 15. a 16. století.

Všechny meče jsou signovány původně tautovanými značkami v podobě biskupské berly, které jsou již tradičně spojovány s výrobky pasovských dílen, čemuž by mohla nasvědčovat řada dochovaných zbraní, které na svých čepelích nesou nejen značky v podobě pastorálu, ale také ve formě vlevo běžícího vlka. I když se tato velmi lákavá domněnka zdá velice pravděpodobnou, bude i v budoucnu patrně jen těžko zcela prokazatelná. Bylo by záhodno vytvořit co nejkompletnější soupis takto značených mečů z území celé Evropy, na jehož základě by se daly vytvořit hypotetické distribuční modely, které by snad pomohly vnést jasnější světlo do dané problematiky.

Článek vznikl za podpory Grantové agentury ČR (projekt č. P 405/12/2289 “Meče středověké Evropy jako technologický, archeologický a kulturněhistorický pramen”).

Tab. 1. Rozměry a hmotnosti mečů se značkami v podobě biskupské berly z moravských sbírek (rozměry v mm, hmotnost v g).

Tab. 1. Long swords with marks in the form of a bishop's crozier from Moravian collections – dimensions and weights (mm – g). Inv. č. – inv. ref.; Celková délka – total length; Celková váha – total weight; Těžiště – centre of gravity; Čepel – blade; Řáp – grip; Hlavice – pommel; Záštita – cross-guard; délka – length; šířka – latitude; tl. – thickness.

Inv. č.	Celková délka	Celková váha	Těžiště	Čepel			Řáp			Hlavice			Záštita		
				délka	šířka	tl.	délka	šířka	tl.	délka	šířka	tl.	délka	šířka	tl.
H 2 274	956	364	-	929	40-1	6-2	27	29	6	-	-	-	-	-	-
Mstěnice	1060	-	-	895	32-1		165	18-8	5-3	30	38	14-16	190	4-7	4-7
Z 356	1354	2776	155	1041	65-1	5-2	362	25-47	22-33	49	49	49	292	16	15
Z 358	1342	1960	110	1060	46-1	6-1	282	33-28	24-28	55	49	49	204	9-12	9-12

Literatura

- Alexander, D. G. 1987:** *European Swords in the Collections of Istanbul. Part II*, Waffen- und Kostümkunde 29, 21–48.
- Binder, M. J. 1936:** *Ein Königsschwert im Zeughaus*, Zeitschrift für historische Waffen- und Kostümkunde XIV, Neue Folge 5, 25–26.
- Boheim, W. 1890:** *Handbuch der Waffenkunde. Das Waffenwesen in seiner historischen Entwicklung vom Beginn des Mittelalters bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*. Leipzig.
- Boháčová, I. – Frolík, J. – Špaček, J. 1993:** *Předběžná zpráva o záchranném archeologickém výzkumu v Staré Boleslavi v letech 1988–1992*, Archaeologia historica 18, 239–246.
- **1994:** *Stará Boleslav. Archeologický výzkum 1988–1994*. Čelákovice.
- Bosson, C. 1969:** *Quelques armes espagnoles au Musée d'Art et d'Histoire de Genève*, Gladius VIII, 5–15.
- Demmin, A. 1891:** *Die Kriegswaffen in ihren geschichtlichen Entwicklungen von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart eine Encyclopädie der Waffenkunde*. Gera.
- Dolínek, V. – Durdík, J. 1995:** *Historische Waffen*. Hanau.
- Dufty, A. R. 1974:** *European swords and daggers in the Tower of London*. London.
- Ehrenthal, M. von 1897:** *Führer durch das königliche Historische Museum zu Dresden*. Dresden.
- Gamber, O. 1961:** *Die mittelalterlichen Blankwaffen der Wiener Waffensammlung*, Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen LVII, Neue Folge XXI, 7–38.
- Gamber, O. – Beaufort, Ch. 1990:** *Katalog der Leibrüstammer. II. Teil. Der Zeitraum von 1530–1560*. Wien.
- Geibig, A. 1996:** *Gefährlich und Schön. Eine Auswahl historischer Waffen aus den Beständen der Kunstsammlungen der Veste Coburg*. Coburg.
- Gessler, E. A. 1914:** *Die ritterliche Bewaffnung von 1386 zur Zeit der Schlacht von Sempach*, Zeitschrift für historische Waffenkunde VI, 190–211.
- Gilliot, Ch. 2008:** *Weapons & Armour V–XV. Hermann Historica's Highlights*. Damigny.
- Głosek, M. 1973:** *Znaki i napisy na mieczach średniowiecznych w Polsce*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- **1984:** *Miecze środkowoeuropejskie z X–XV w.* Warszawa.
- Głosek, M. – Nadolski, A. 1970:** *Miecze średniowieczne z ziem polskich*. Łódź.
- Graesse, J. G. T. – Jaenicke, F. – Feldhaus, F. M. 1920:** *Kunstgewerbliche Altertümer und Kuriositäten*. Berlin.
- Grose, F. 1786:** *A Treatise on ancient Armour and Weapons*. London.
- Hanák, K. 1933:** *Výroční zpráva o činnosti spolku*, Sborník Velehradský, Nová řada IV, 4–6.
- Hermann, F. – Hermann, W. – Rief, T. – Wagner, E.-L. 2005:** *Hermann Historica OHG München. 49. Auktion. Ausgesuchte historische Objekte*. München.
- Hiltl, G. 1876:** *Waffen-Sammlung Sr. Königlichen Hoheit des Prinzen Carl von Preußen. Mittelalterliche Abteilung*. Berlin.
- Hoffmeyer, A. B. 1954:** *Middelalderens tveæggede sværd. I–II*. København.
- Hošek, J. 2006:** *Metalografie železných předmětů ze semonické tvrže ve světle studovaných výkuvů ze středověkých tvrží, vesnic a měst*, Památky archeologické XCVII, 265–320.

- Hrubý, V. 1941:** *Osídlení uh. hradištského okresu v době hradištní*, Sborník Velehradský, Nová řada XII, 55–64.
- Hrubý, V. – Hochmanová, V. – Kalousek, F. – Pavelčík, J. (edd.) 1956:** *Přehled nejvýznamnějších archeologických lokalit Gottwaldovského kraje I.*, Zprávy Krajského muzea v Gottwaldově I, 63–66.
- Kalferst, J. 2007:** *Středověký meč z Přelouče, okr. Pardubice*, Sborník Západočeského muzea v Plzni, řada Historie XVIII, 86–88.
- Krajc, R. – Kukla, Z. – Nekuda, R. 1997:** *Středověký meč ze Mstěnic*. In: Nekuda, R. – Unger, J. (eddt): *Z pravěku do středověku*. Sborník k 70. narozeninám Vladimíra Nekudy, 250–258. Brno.
- Laking, G. F. 1920:** *A record of european armour and arms through seven centuries. II*. London.
- Leitner, Q. 1870:** *Die Waffensammlung des österreichischen Kaiserhauses im k. k. Artillerie-Arsenal-Museum zu Wien*. Wien.
- Marchesi, J. M. 1849:** *Catálogo de la Real armería*. Madrid.
- Měřínský, Z. 1980:** *Morava za husitských válek ve světle archeologických nálezů a výzkumů*, Archaeologia historica 5, 31–68.
- Müller, H. – Kölling, H. 1986:** *Europäische Hieb- und Stichwaffen aus der Sammlung des Museums für Deutsche Geschichte*. Berlin.
- Nekuda, R. 2007:** *Chladné a palné zbraně ze Mstěnic jako doklad agresivity středověku*, Živá archeologie I, 55–60.
- Nekuda, R. – Ustohal, V. 2003:** *Militária ze Mstěnic*. In: Hašek, V. – Nekuda, R. – Unger, J. (ed.), *Ve službách archeologie IV*. Sborník k 75. narozeninám Prof. PhDr. Vladimíra Nekudy, DrSc., 223–228. Brno.
- Nickel, H. 1974:** *Ullstein Waffenbuch*. Frankfurt am Main – Berlin – Wien.
- Norman, A. V. B. 1980:** *The Rapier and Small-Sword, 1460–1820*. London – Melbourne – New York.
- Norman, A. V. B. – Wilson, G. M. 1983:** *Treasures from the Tower of London. An exhibition of Arms and Armour*. London.
- Oakeshott, E. 1964:** *The Sword in the Age of Chivalry*. New York – Washington.
- 1980: *European Weapons and Armour. From the Renaissance to the Industrial Revolution*. London.
- 1991: *Records of the medieval sword*. Woodbridge.
- Ptáčková, J. – Unger, J. 1994:** *Meč z lelekovického hradu*, Castellologica bohémica 4, 251–256.
- Ruttikay, A. 1975:** *Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei I*, Slovenská archeológia 23, 119–216.
- Sacken, E. 1859:** *Die vorzüglichsten Rüstungen und Waffen der k. k. Ambraser Sammlung. Erste Theil*. Wien.
- Seitz, H. 1965:** *Blankwaffen. I. Geschichte und Typenentwicklung im europäischen Kulturbereich von der prähistorischen Zeit bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*. Braunschweig.
- Schmid, W. M. 1920:** *Passauer Waffenwesen*, Zeitschrift für historische Waffenkunde VIII, 317–342.
- Schrenck, J. – Thomas, E. 1981:** *Die Heldenrüstkammer*. Osnabrück.
- Thomas, B. – Gamber, O. 1976:** *Katalog der Leibrüstkammer. I. Teil. Der Zeitraum von 500 bis 1530*. Wien.
- Wágner, E. 1993:** *Sečné a bodné zbraně*. České Budějovice.

Wiklak, H. 1968: *Dwa miecze inkrustowane z Polski środkowej*, *Wiadomości archeologiczne* XXXIII, 167–171.

Žákovský, P. 2004: *Nový Tábor ve světle archeologických nálezů*. Nепublikovaná seminární práce, filosofická fakulta Masarykovy university, Brno.

- **2008:** *Značené vrcholně a pozdně středověké dlouhé meče ze sbírek Městského muzea v Broumově*, *Archaeologia historica* 33, 471–490.

- **2009:** *Dlouhé meče ze sbírek muzeí v Chocni a Vysokém Mýtě*, *Archeologické rozhledy* LXI, 509–523.

- **2011:** *Zhodnocení kovových artefaktů z Nedakonice. Příspěvek k lokalizaci husitského Nového Tábora*, *Archaeologia historica* 36/2, 485–521.

Long swords with marks in the form of a bishop's crozier from Moravian collections

During the documentation of medieval and early modern militaria from the collections of Czech and Moravian institutions a number of late medieval long swords were recorded. In many cases their blades are furnished with various marks, which can with greater or lesser probability contribute to finally resolving the question of their dating and possibly their place of origin. Following finds of several long swords with marks in the form of a wolf and unicorn running left, more precisely, a wolf running left and an imperial orb, swords have also been documented which bear on their blades signs in the form of a bishop's crozier.

The first of these four weapons is represented only by its preserved blade (fig. 1: 3; 2; 3), which in view of its fragmentation can be assigned to current typological systems only with some caution. It is perhaps closest to types XVI or XVIa, appearing mainly from the first half of the 14th to the middle of the 15th century, into which period we can in all probability put the origin of the blade in question. For this example moreover we cannot entirely exclude the possibility that this is the long-sought after sword which was said to have been found in 1932 at the "Sádky" location near Nedakonice, which is traditionally taken to be the site of the Nový Tábor, centre of radical Hussitism in Moravia.

Furnished with a similar mark is the blade of a long sword found during systematic research into the deserted village of Mstěnice, in the defunct horizon of settlement area No. XV, arising from the burning down of the settlement during the campaign of Matthias Corvinus forces to Třebíč in 1468. We can also date the weapon under consideration to the 15th century on the basis of typological assignment: the sword from Mstěnice can be classified as type XVIIIa, H1, 13.

In classifying both swords from the collections of the South Moravian Museum in Znojmo we are in a worse position. Moreover for these weapons we cannot, on the basis of our present knowledge, entirely rule out that the hilt sets are from the 19th century. But the authenticity of the blades is however without doubt.

In view of the fact that we still lack a typology for early modern swords, to classify material from this time period we must make do with A. V. B. Norman's typological system which was developed on the basis of studying weapon hilts from the 16th to the 19th

century. However this typology ignores weapon blades; for their classification we must once again turn to the classic work of E. Oakeshott and M. Głosek. Based on a combination of these two systems we can with caution classify sword ref. Z 356 from the South Moravian Museum in Znojmo as a weapon with type XX blade according to E. Oakeshott, pommel type 19 according to A. V. B. Norman and guard type 10 according to the same author. We can then quite reliably date this weapon to the early decades of the 16th century (fig. 1: 1; 8–10).

There is a larger problem with assigning the second long sword from the collections of the Znojmo museum, ref. Z 358. For this weapon both of the typological systems referred to lack more exact related forms, the Oakeshott typology offers only broad analogies. The weapon's blade is closest to type XIX, the pommel can be freely assigned to the pear-shaped pommels of type T, more specifically T6 and finally the guard to type 5. The sword would then probably have been made at some time at the end of the 15th century or beginning of the 16th (fig. 1: 2; 4–7).

All the swords are marked with originally inlaid marks in the form of a bishop's crozier, which were traditionally associated with the products of the Passau workshops. This may be attested to by the number of preserved weapons which bear on their blades not only marks in the form of a pastoral, but also marks in the form of a wolf running left. Even if this very attractive supposition seems very likely, even in the future it will be very difficult to prove entirely. It would be advisable to develop as comprehensive a list as possible of all such marked swords from Central Europe, and hypothetical distribution models based on this could then perhaps finally bring light to bear on this issue.

Dýka u pasu brněnského měšťana

A Dagger at the Waist of a Brno Burgher

IRENA LOSKOTOVÁ

Daggers of various shapes appeared in mediaeval Brno in the 14th and 15th centuries, both in iconographic sources and material culture. Not only were they personal weapons of greater or lesser value, but they also served as attributes of significant town council offices, as well as having a role among moral warnings against gambling.

dagger – Middle Ages – town

Zbraně ve středověkém městě přitahovaly pozornost nejen jistou mírou výjimečnosti jejich majitelů, ale i nebezpečím, které v sobě skrývaly. V městských řádech se proto setkáváme se zákazy jejich nošení, či alespoň s nařízeními omezujícími v tomto směru některé skupiny obyvatel nebo druhy zbraní (Winter 1892, 66–67). Brněnské městské právo, cíleně rozvíjené již od samého vzniku města, neřeší otázku vlastního nošení zbraně, ale způsobu jejího použití. Podle brněnských nařízení měl každý právo chránit sebe, své blízké i svůj majetek s pomocí zbraně, nepřipustné však bylo použít tuto zbraň k útoku, a to třeba jen v náznaku aniž by došlo ke střetu či zranění protivníků (Flodr 2001, 209–210). Tato volnost v nošení zbraní se však nevztahovala na jednu, která byla považována za obzvláště nebezpečnou, dlouhou dýku nazývanou *misericors* či *stechmezzir*. Už pouhé zavěšení takové dýky na opasek bylo pokutováno a pod pohrůzkou probodnutí ruky musel majitel takovou zbraň odevzdat rychtáři. Ještě hůře se mělo vést tomu, kdo si takovou dýku tajně skryl do škorň. Vysokou pokutu v tomto případě kompenzovala ztráta ruky. Pokud pachatel takového přestupku nezaplatil rychtáři stanovenou pokutu, byl tento oprávněn vykonat alternativní trest fyzický, a to v případě probodnutí ruky právě dýkou (Flodr 2001, 210). Může se tu skrývat příčina zobrazení dlouhé dýky za pasem brněnského rychtáře jako jednoho z atributů tohoto významného městského úřadu v právní knize písaře Jana (Právní kniha výpovědí brněnských kmetů písaře Jana, 1355–1358; AMB, fol. 6r., 103r., 104r.). V těchto miniaturách (obr. 1–3) není dýka zavěšena na boku, ale zepředu, takže ji nezakrývá dlouhý plášť a rychtář je jediným takto ozbrojeným mužem z celé zobrazené společnosti. Pochva dýky mu sahá až ke kolenům a čepel tak odhadem mohla měřit až 40 cm.

Ve středověkém Brně se však používaly i jiné typy dýk, jak o tom svědčí nález získaný při archeologickém výzkumu dnešního nádvoří Staré radnice (Loskotová 1993). Z jedné

Obr. 1. Miniatura s postavou rychtáře z právní knihy písaře Jana, 1355–1358, Brno. AMB, fol. 6r.

Fig. 1. Miniature with the figure of a magistrate from a book of law of the scribe Jan of Brno, 1355–1358, Brno. AMB, f. 6r.

Obr. 2. Miniatura s postavou rychtáře z právní knihy písaře Jana, 1355–1358, Brno. AMB, fol. 103r.

Fig. 2. Miniature with the figure of a magistrate from a book of law of the scribe Jan of Brno, 1355–1358, Brno. AMB, f. 103r.

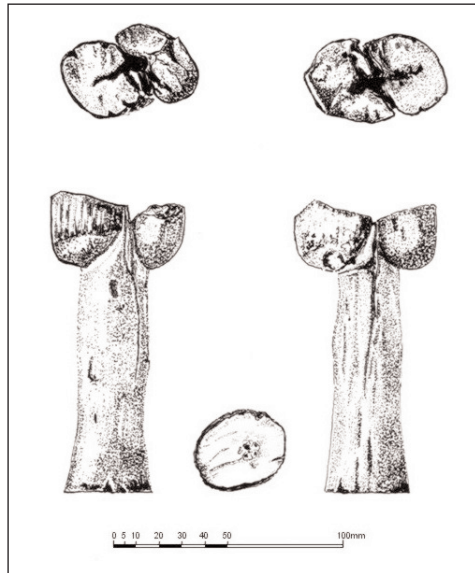
z odpadních jímek (obj. č. 10) pochází dřevěná rukojeť dýky a torzo kožené pochvy. Kruhová jíмка (průměr 170 cm) vyhloubená ve sprašovém podloží v týlu domovní parcely sousedící na jižní straně s radnicí dosahovala hloubky pěti metrů, přičemž poslední metr a půl výplně byl také v době výzkumu (1991) trvale zaplňován spodní vodou. V tomto zvodnělém prostředí se krom množství keramiky a kovářské strusky dochovaly v podstatně menším počtu i předměty z jiných materiálů, vedle železa, barevných kovů, kosti a paroží i ze dřeva a kůže, přičemž u posledně jmenovaného materiálu se jedná především o odřezky. Skladba nálezového souboru naznačuje, že se zde neodkládal pouze domovní, ale i řemeslný odpad (Fłodrová – Loskotová 1995). Jímka mohla být během svého funkčního období průběžně podle potřeby čištěna. Její definitivní zánik lze klást někde na polovinu 14. století, snad s návazností na obnovu staveb poškozených velkým požárem v blízkém sousedství radničního areálu v září 1356 (Dřimal 1969, 79).

Nalezené torzo dýky (obr. 4) se svým tvarem řadí k typům s takzvanou ledvinovitou rukojetí (*Nierendolch*), známým z evropských archeologických nálezů, muzejních i soukromých sbírek i ikonografických pramenů 14.–16. století. Ani v našem prostředí už se nejedná o ojedinělý exemplář (Dragoun 1983), byť z Moravy jsou krom brněnského popsány další zatím jen z Jihlavy (Novotný 1977, 86, obr. 42:8; Novotný – Karel – Dušek 1978, 54–56, 61) a Templštejna (Žákovský 2011, 133, 146–147, obr. 4). Z brněnské dýky je zachována pouze poškozená válcovitá rukojeť s charakteristickým ukončením, jehož jedna část musela být při konzervaci druhotně zpevněna. Díky masivnímu laboratornímu

Obr. 3. Miniatura s postavou rychtáře z právní knihy písaře Jana, 1355–1358, Bmo. AMB, fol. 104r.

Fig. 3. Miniature with the figure of a magistrate from a book of law of the scribe Jan of Brno, 1355–1358, Brno. AMB, f. 104r.

Obr. 4. Rukojet' dýky s ledvinovitou záštitou, první polovina 14. století, Brno, Stará radnice, obj. 10. Kresba Lea Chatrná.

Fig. 4. Handle of a dagger with a kidney-shaped guard, first half of the 14th century, Brno, Old Town Hall, building 10. Drawing by Lea Chatrná.

ošetření už dnes bohužel nelze upřesnit druh dřeviny, z níž byla vyrobena. Trojúhelníkový otvor v mírně prohnutém ledvinovitém ukončení vypovídá o stejně profilované jednobřité čepeli, po jejímž trnu však v nitru rukojeti není ani stopy. V souvislosti s výše uvedeným poškozením lze předpokládat, že se do odpadní jímky dostala už dýka znehodnocená a kovové součásti byly v předstihu odstraněny. Toto vysvětlení podporuje i skutečnost, že dům v čele zmíněné parcely vlastnil ve sledovaném období platně Konrád a jeho sousedem byl nožíř Elblinus (Mendl 1935, 89, 201; Flodrová – Loskotová 1995, 554), tedy řemeslníci, kteří mohli nejen recyklovat železné zlomky, ale i pracovat s kůží (Winter 1906, 142).

Ze stejného důvodu skončilo v téže odpadní jímce i torzo kožené pochvy (obr. 5), sešité v ose zadní strany. Okraje kůže nebyly zapraveny dovnitř, ale přehnuty do líce. Ačkoli jsou podél nich stále patrné stopy po jednotlivých švech, spojovací materiál se v agresivním prostředí odpadní jímky nezachoval. Zúžený konec pochvy byl, soudě podle stop na kůži, zpevněn ozdobným kováním, které se nejspíš do odpadu nedostalo podobně jako kovové součásti dýky. Z dochované délky pochvy (225 mm) a figurální výzdoby lze odhadnout délku čepelce, pro niž byla ušita, na 230, případně 270 mm. Do lícové strany je totiž vtačen pás dračích postav, které svou velikostí respektují protáhlý trojúhelníkový tvar pochvy. Výtvarné řešení je založeno na variantním provedení jednoho figurálního modelu, jehož velikost se přizpůsobuje rozšiřujícímu se tvaru pochvy. V centru dochova-

Obr. 5. Torzo kožené pochvy, polovina 14. století, Brno, Stará radnice, obj. 10. Kresba Lea Chatrná.
Fig. 5. Fragment of a leather scabbard, mid-14th century, Brno, Old Town Hall, building 10. Drawing by Lea Chatrná.

ného torza se proplétají ocasy dvou saní otočených zády k sobě. Rozeklané jazyky či symbolický oheň z jejich tlam jsou namířeny čelně proti figurám na opačných stranách centrální dvojice, přičemž hlavy vpravo kráčejících oblud vzhlížejí ke sklánějícím se hlavám svých protějšků. V polovině těla největší saně je pochva nepravidelně odříznuta. Pokud by byl tento drak v naznačených dimenzích dokončen, dosáhla by celková délka pochvy přibližně 260 mm, což by stačilo k ochraně čepel v délce kolem 230 mm a maximální šířce do 30 mm. V případě, že by se dochovaná dračí dvojice zopakovala celá, mohla by skrýt čepel v délce až 270 mm a šířce 35 mm.

Bez zajímavosti nejsou ani samotné dračí figury, byť se jedná o bájně tvory hojně zobrazované po celý středověk. Tyto obludy ztělesňují v křesťanské symbolice čiré zlo přemáhané nejčastěji archandělem Michaelem (Apokalypsa), sv. Jiřím či P. Marií, ve stejném smyslu se objevují jako atribut některých světců a světic (např. sv. Markéta z Antiochie). Způsob jejich ztvárnění na pochvě však směřuje více k pojetí ornamentálnímu, navazujícímu ještě na starší tradici pozdně románskou. Spíše než hrozivě působí draci dekorativně. Mají podobu jednohlavých, dvounohých ještěřů. Na šupinatých tělech se nerýsují žádná křídla. Náznak nebezpečí snad může skrývat naježený hřbet, ale rozeklané ohnivé jazyky se z otevřených tlam neškodně stácejí v úponkových kreacích podobně jako propletené, rozvětvené, listovitě ukončené ocasy. Místní i dobové srovnání nabízí ozdobná bordura v právní knize písaře Jana (obr. 6; AMB, fol. 103v.). Zatímco tento rovněž dekorativní dráček vznikl ve druhé polovině padesátých let 14. století, pochva tou dobou už s největší pravděpodobností spočívala možná jen krátce v odpadní jímce. Vyrobená však mohla být i o několik desetiletí dříve, byť dochované torzo je krom mechanického poškození ve velmi dobrém stavu a nejeví známky opotřebení. Pátrání po případných analogiích, které by vedlo k upřesnění doby i místa vzniku brněnské pochvy, nepřineslo dosud žádné přesvědčivé výsledky. Překvapivě blízko má svým ornamentálním výtvarným pojetím k prostředí zcela odlišnému i vzdálenému. Podobný dráček (obr. 7) se vklíní do kamenné římsy s listovým a figurálním vlysem, obíhající z vnějšku kostel sv. Mikuláše ve vsi Čečovice nedaleko Horšovského Týna v západních Čechách. Po stránce architektonické je kostel v odborné literatuře hodnocen jako výjimečná stavba, která v bezvýznamné vsi s tvrzí nemá v době svého předpokládaného vzniku, druhé čtvrtině 14. století, žádné opodstatnění (Líbal – Macek – Lišková 1993, 48). K nejproblematičtější

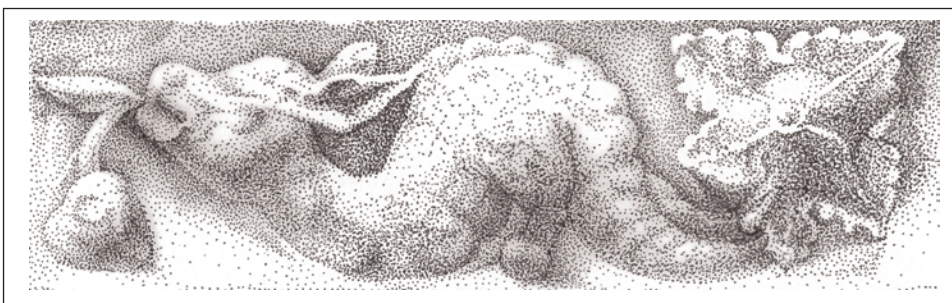
Obr. 6. Detail dráčka z právní knihy písaře Jana, 1355–1358, Brno. AMB, fol. 103v.

Fig. 6. Detail of a dragon from a book of law by the scribe Jan of Brno, 1355–1358, Brno. AMB, f. 103v.

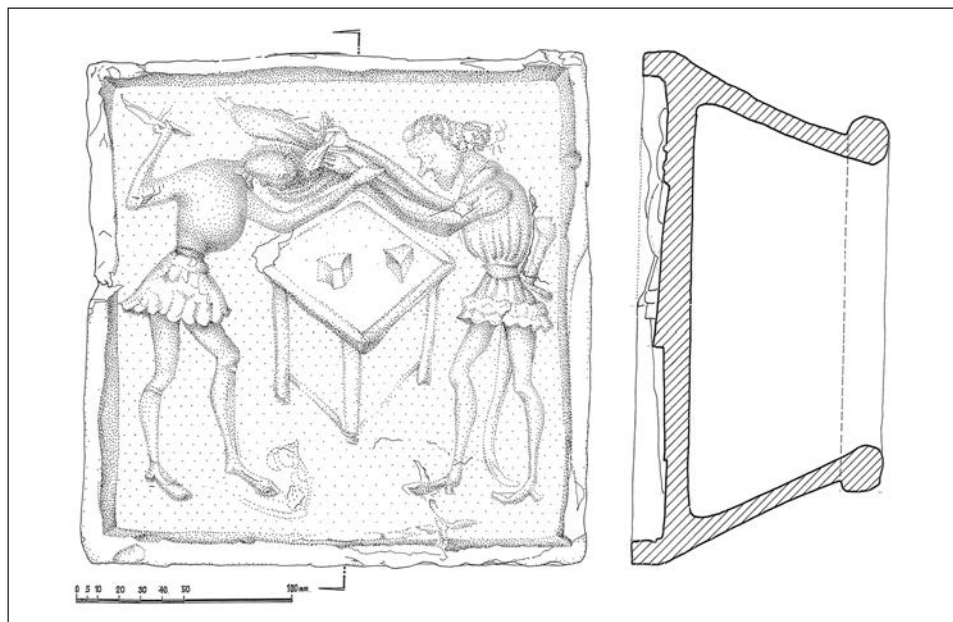
ším architektonickým detailům je pak řazen právě výše zmíněný vlys, díky kombinaci listoví s figurálními motivy, což je připisováno ohlasu projevů románského slohu (Líbal – Macek – Lišková 1993, 51). Z hlediska historického je výstavba kostela posouvána až k roku 1364, kdy přešly Čechovice do vlastnictví pánů z Velhartic (Kaigl 1993, 95). Toto srovnání přináší tedy spíše další otázky než očekávané odpovědi. Z řady analogií, na které se v architektonických detailech stavby badatelé odvolávají, však z našeho úzkého úhlu pohledu zaujme srovnání některých stavebních prvků i regionálně neobvyklého použití cihel s cisterciáckým konventním chrámem starobrněnským (Líbal – Macek – Lišková 1993, 48, 50–51), jehož počátky sahají do druhé čtvrtiny 14. století (Samek 1994, 190–191).

Vraťme se však k brněnským dýkám a jejich roli v městském prostředí. Obsazení do děje kachlového reliéfu peroucích se hráčů kostek jim vtiskuje charakter morality. Podobné scény patřily ve středověkých domácnostech k velmi oblíbeným soudě podle množství dochovaných exemplářů i pestré škály výtvarného zpracování. V případě šarvátky znesvářených hráčů se vždy jedná o vrhcáby, deskovou strategickou hru. Pouze brněnská dvojice se do ostrého sporu dostala díky hře v kostky (obr. 8; naposledy Menoušková – Měřínský 2008, 59, 70), které se vrhaly na stůl z kalíšků. Shodný reliéf byl pak použit i v interiéru otaslavického hradu, což dokládá několik zachovaných zlomků (Prudká 1996).

Obr. 7. Detail draka z římsy na jižní fasádě kostela sv. Mikuláše v Čechovicích. Kresba Zuzana Schmidtová.

Fig. 7. Detail of a dragon from a ledge on the south frontage of the Church of St. Nicholas in Čechovice. Drawing by Zuzana Schmidtová.

Obr. 8. Komorový kachel s motivem peroucích se hráčů kostek, druhá polovina 15. století, Brno, Rašínova 3. Kresba Augustin Štrof a Zuzana Schmidtová.

Fig. 8. Chamber tile with a motif of dice players fighting, second half of the 15th century, Brno, Rašínova 3. Drawing by Augustin Štrof and Zuzana Schmidtová.

Z nepříliš ostrého otisku čelní vyhřívací stěny brněnského kachle lze s těžší uvažovat o konkrétním typu dýky, závěry nelze vyvozovat ani ze zobrazené velikosti, která se sice zdá být vůči postavám hráčů proporčně vyvážená, přesto nemusí odpovídat dobové realitě. Aktivní role zbraní ve všech těchto reliéfech však poskytuje obecnější svědectví. Pokud by takové scény byly v každodenním životě výjimečné, nepronikly by v tak hojném počtu do výzdoby kamen. Z dochovaných reliéfů nemusí být sice patrné, v jakém prostředí k šarvátce došlo, způsob vyobrazení a především jeho morální poselství však dává najevo, že se jedná o prostory veřejné, nejspíše o městské krčmy, kde se zapovězenému hazardu tradičně dařilo. Nabízí se nám tu tedy další, byť nepřímý důkaz porušování pravidel zacházení se zbraněmi. Ve většině reliéfů se totiž jedná o rvačku ozbrojenou, přičemž nejfrekventovanější je tesák. Jedině ruka brněnského hráče svírá dýku. Jeho protivník jej sice ohrožuje holými rukama, u pasu má však zavěšenou pochvu, jejíž tvar napovídá, že by mohla skrývat tesák. Postoje obou soupeřů v tomto případě naznačují, že dýku tasil napadený hráč k obraně. Ostatní známé scény předvádějí vyrovnaný boj za použití stejných zbraní.

Ve středověkém Brně 14. a 15. století se objevují dýky různých tvarů, a to jak v pramenech ikonografických, tak ve hmotné kultuře a zmiňují je rovněž prameny písemné. Nejsou jen více či méně nákladnou osobní zbraní, ale slouží také jako atribut významného městského úřadu a hrají svou roli i v morálním naučení varujícím před nebezpečím hazardních her.

Príspevek vznikl v rámci výzkumného záměru Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR č. 0021622427, „Interdisciplinární centrum výzkumů sociálních struktur pravěku až vrcholného středověku“.

Literatura a prameny

- AMB:** *Archiv města Brna, fond A 1/3 – Sbírká rukopisů a úředních knih, rukopis inv. č. 2.*
- Dragoun, Z. 1983:** *Gotické dýky ve sbírkách Muzea hlavního města Prahy*, *Archaeologica Pragensia* 4, 225–261.
- Dřímál, J. ed. 1969:** *Dějiny města Brna I.* Brno.
- Flodr, M. 2001:** *Brněnské městské právo.* Brno.
- Flodrová, M. – Loskotová, I. 1995:** *Výrobky brněnských řemeslníků 14. století*, *Archaeologia historica* 20, 551–563.
- Kaigl, J. 1993:** *Kostel sv. Mikuláše v Čechovicích*, *Zprávy památkové péče* LIII, 89–100.
- Líbal, D. – Macek, P. – Lišková, A. 1993:** *Kostel sv. Mikuláše v Čechovicích na Horšovskotýnsku, evropská záhada gotické architektury*, *Zprávy památkové péče* LIII, 48–54.
- Loskotová, I. 1993:** *Než vznikla Stará radnice*, *Forum Brunense* 1993, 207–217.
- Mendl, B. 1935:** *Knihy počtů města Brna z let 1343–1365.* Brno.
- Menoušková, D. – Měřínský, Z. ed. 2008:** *Krásy, která hřeje. Výběrový katalog gotických a renesančních kachlů Moravy a Slezska.* Uherské Hradiště.
- Novotný, B. 1977:** *Záchranný výzkum středověkých objektů v historickém jádru města Jihlavy*, *Přehled výzkumů* 1975, 84–87.
- Novotný, B. – Karel, B. – Dušek, V. 1978:** *Středověké objekty ze 14. až z počátku 15. století v historickém jádru Jihlavy*, *Vlastivědný věstník moravský* XXX, 49–62.
- Pruďká, A. 1996:** *Středověký hazard, Štafeta* XXVII, 50–54.
- Samek, B. 1994:** *Umělecké památky Moravy a Slezska. 1. svazek A/I.* Praha.
- Winter, Z. 1892:** *Kulturní obraz českých měst. Život veřejný v XV. a XVI. věku. Díl druhý.* Praha.
- **1906:** *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a v XV. století.* Praha.
- Žákovský, P. 2011:** *Středověké a raně novověké chladné zbraně ze sbírek Městského muzea v Moravském Krumlově*, *Archaeologia mediaevalis Moravica et Silensiana* II, 127–188.

A Dagger at the Waist of a Brno Burgher

Weapons in mediaeval towns attract attention not just because they were carried by distinguished members of society but because they were obviously and intrinsically dangerous. Town regulations thus contain controls on bearing arms. Brno municipal regulations permitted all citizens to protect themselves, their family and property with a weapon; however, offensive use of the weapon was prohibited. This freedom to carry a weapons did not apply to the long dagger known as a misericord or stechmezzir. Possession of this weapon was subject to a fine, or physical punishment actually performed with

a dagger. However, the long dagger pictured at the waist of a Brno magistrate, contained in a book of law by the scribe Jan of Brno (1355–1358), may be seen as an attribute of this important office.

Other types of daggers were in use in mediaeval Brno. The refuse pit in the courtyard of the Old Town Hall, filled off around the mid-14th century, has yielded the handle of a dagger with a kidney-shaped pommel and a fragment of a leather sheath with a dragon ornament.

A dagger can also be identified in a Brno tile relief from the second half of the 15th century, in a scene featuring dice players fighting. Similar representations on the tiling of mediaeval stoves were intended to denigrate gambling in moral terms.

Nálezy ostruh z hradu Tepence z archeologických výzkumů v letech 1997–1999 a 2007–2008

Finds of spurs from Tepenec Castle from archaeological
surveys in 1997–1999 and 2007–2008

VENDULA VRÁNOVÁ – JAKUB VRÁNA

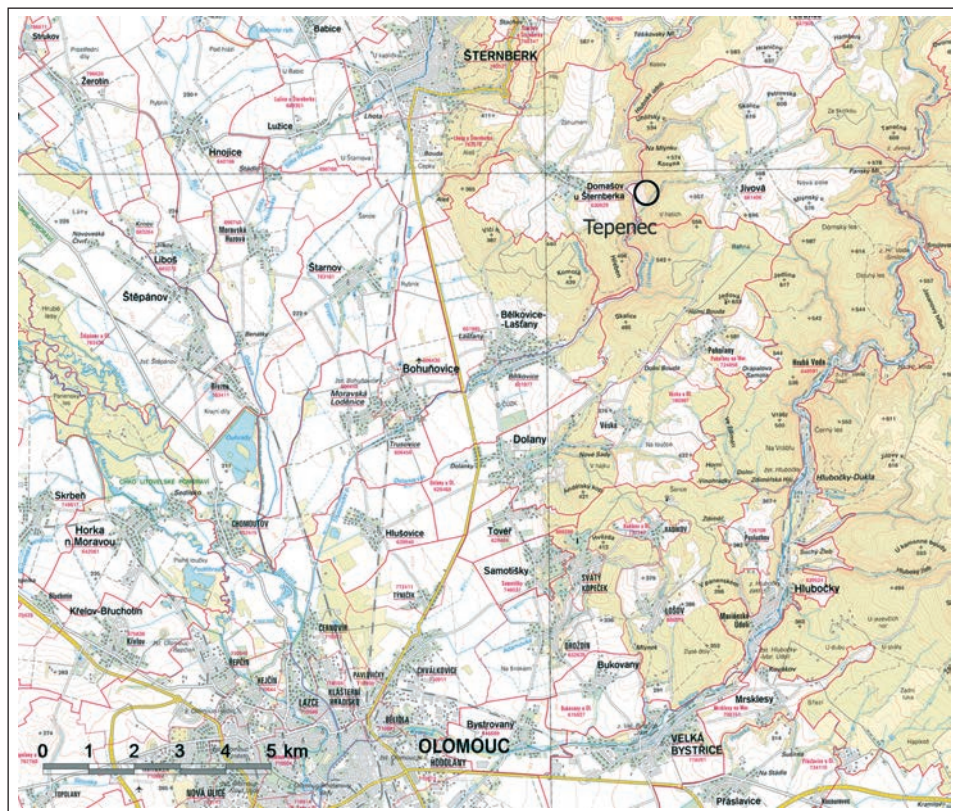
Tepenec Castle has long been explored as a locality of underrated potential, due to the brief time of its existence and the large survey area it offers, allowing for a detailed study of a whole range of problems relating to the 14th century. This article makes available further find material from this locality and analyses the spurs found in the castle grounds as regards their morphology and dating.

Late Middle Ages – Central Moravia – castle – spurs – typological analysis

Vzhledem k jubilentově velkému zájmu o problematiku středověkých opevněných sídel jsme se rozhodli také alespoň malou měrou přispět k prohloubení znalostí v této oblasti. V tomto příspěvku bychom chtěli navázat na několik předešlých prací o hradu Tepenci (Vránová – Vrána 2005; 2008) a dále se věnovat seznámení odborné veřejnosti s touto zajímavou lokalitou, která téměř zmizela z obecného povědomí a doposud jí nebyla věnována přiměřená pozornost. Tématem tohoto textu jsou ostruhy nalezené během archeologických výzkumů na Tepenci v letech 1997–1999 a 2007–2008. Jejich rozbohem navazujeme také na starší práci V. Buriana (1982), ve které publikoval nálezy ostruh z Tepence a Dolan, pocházející z výzkumů z počátků 70. let 20. století.

Zřícenina hradu Tepenec (původně Twingenberg) se nachází poblíž obce Jívová, zhruba 15 km vzdušnou čarou severovýchodně od Olomouce (obr. 1). Hrad byl postaven na jednom z výběžků Nížkého Jeseníku, který se od vrchu Koruna (573,60 m n. m.) sklání jihozápadním směrem k údolí, kterým protéká Bělkovický potok. Výzkum zde s přestávkami probíhá již řadu let, protože kopec, na němž hrad leží, je od konce 60. let 20. století postupně odtěžován.

Hrad byl vystaven v místě hradiště z pozdní doby bronzové na oválné ostrožně, která je na severovýchodní straně oddělena od zbytku hřebene šijovým příkopem vytesaným do skály. Hrad byl tvořen hradním jádrem a opevněným předhradím. V souvislosti se zahá-

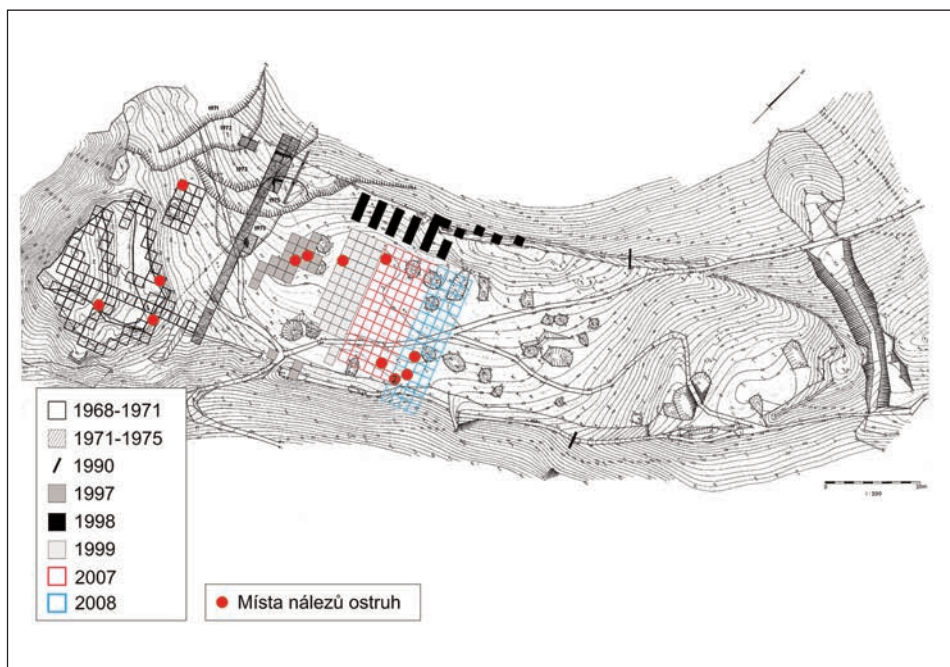

Obr. 1. Tepenec – hrad ležící severovýchodně od Olomouce (zdroj: <http://geoportal.cuzk.cz>).

Fig. 1. Tepenec – castle to the north-east of Olomouc (source: <http://geoportal.cuzk.cz>).

jením činnosti kamenolomu byl nejprve uskutečněn záchranný výzkum hradního jádra (1968–1971) umístěného na nejdříve odtěžované části kopce (Burian 1968; 1969; 1970; 1971). Poté, v letech 1971–1975, se výzkum soustředil na prostor předhradí (Dohnal 1972; 1974; 1975; 1977). Těmito výzkumy byl pověřen Václav Burian, později Vít Dohnal (pracovníci dnešního Vlastivědného muzea v Olomouci), ve spolupráci s Borisem Novotným z tehdejšího Archeologického ústavu ČSAV v Brně. V letech 1997–1999, 2007 a 2008 bylo na tyto výzkumy nově navázáno (Kalábek – Tymonová 1998; 1999; Kalábek – Procházková – Tymonová 2001; Procházková 2001), a to jak plošně, tak částečně i metodicky, kdy je výzkum této lokality již od počátků založen na rozměření výzkumné plochy do čtvercové sítě o velikosti čtverců 5×5 metrů (podrobný soupis literatury viz Vránová – Vrána 2005).

Hrad Tepenec nechal, pro lepší ochranu a kontrolu obchodní „Jívovské“ cesty, postavit Karel IV. ještě jako markrabě moravský. Roku 1340 kupuje od olomouckého biskupa Jana Volka horu Tepenec a nechává na ní vystavět hrad. Na hradě byla zřízena celnice, kde se vybíralo mýtné na Jívovské cestě a sídlil zde purkrabí a popravce. Hrad neměl

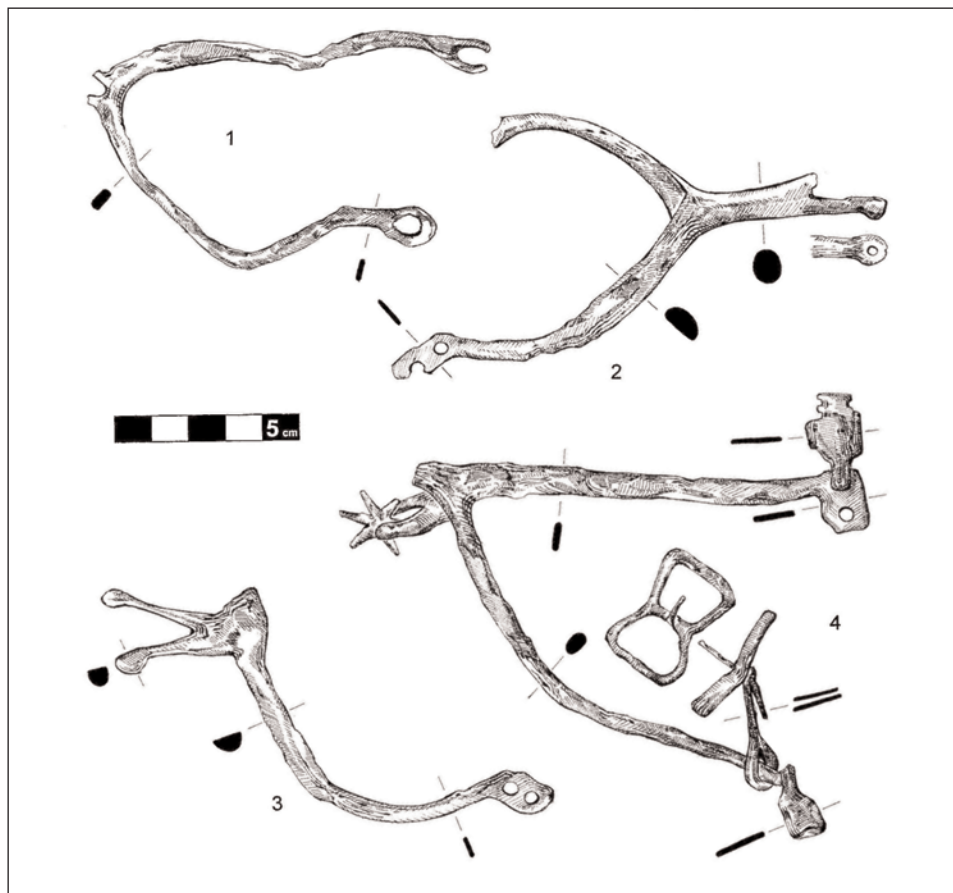

Obr. 2. Tepenec. Plán hradu s vymezením prozkoumané plochy. Body vyznačují místa nálezů ostruh a koleček z bodce z let 1968–2008.

Fig. 2. Tepenec. Plan of the castle indicating the areas investigated. Points indicate where spurs and rowels were found between 1968 and 2008.

dlouhého trvání. Za války moravských markrabat, bratrů Jošta a Prokopa je Tepenec dvakrát dobyt. Poprvé v roce 1381 straníky markraběte Prokopa, přičemž utrpěl značné škody. Následujícího roku Jošt s Prokopem uzavírají mír. Tepenec připadl Prokopovi, který jej nechal opravit a následně osadit vojenskou posádkou, která začala loupit a drancovat zejména okolní majetek olomouckého biskupství a metropolitní kapituly. Podruhé došlo k dobytí Tepence kolem roku 1400. Právě toho roku dává olomoucký biskup Jan Mráz některé statky, které neoprávněně drží Prokopovi lidé, v zástavu uherskému králi Zikmundovi. Zikmund vysílá vojsko, aby tyto statky chránilo, a přitom dochází k obléhání a ostřelování hradu, které je spolehlivě doloženo nálezy projektilů z palných zbraní nalezených na ploše hradního jádra i předhradí. Nepochybný doklad o dobytí nám poskytují olomoucké zemské desky zápisem z 9. ledna roku 1406, který uvádí hrad Tepenec jako zříceninu. Hrad nebyl již znovu obnoven. Markrabě Jošt daruje roku 1405 Tepenec kartuziánům v Dolanech a ti jej vlastní až do zrušení kláštera v roce 1782 (podrobně k dějinám hradu viz Burian 1979).

Celkem bylo během výzkumu v letech 1997 až 2008 v areálu předhradí Tepence získáno devět kusů ostruh (obr. 2). Tyto ostruhy byly nalezeny buď celé, nebo jejich větší části, které bylo možné popsat a typologicky zařadit. Dále byla nalezena dvě kolečka s paprsky, která byla původně součástí bodce ostruhy.

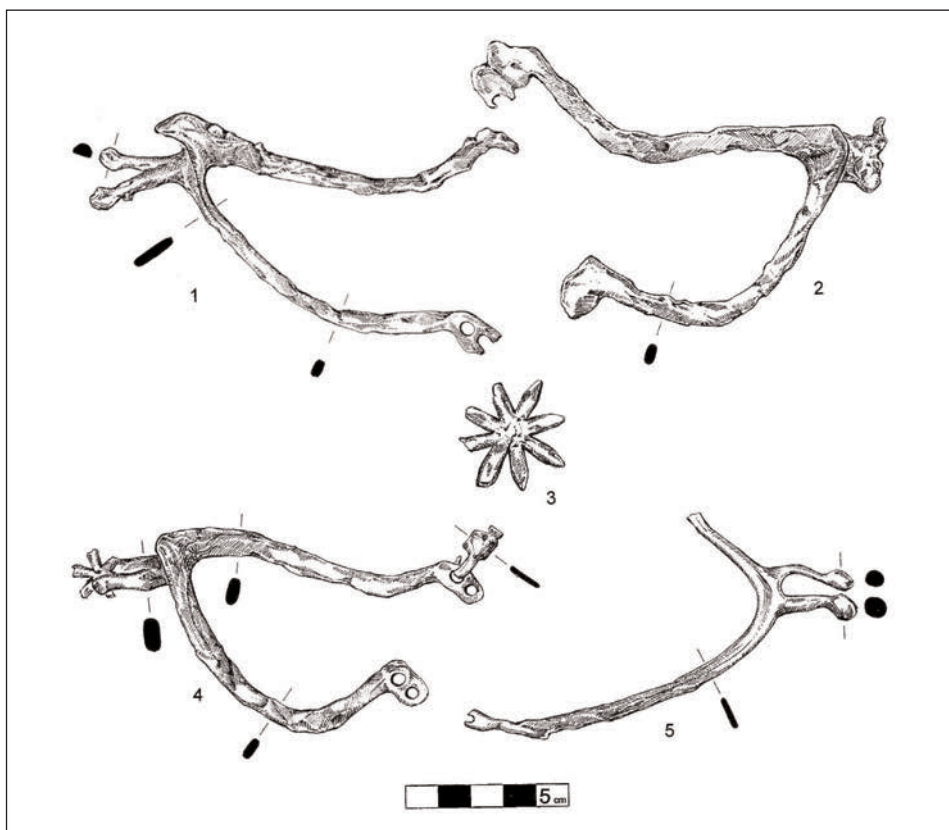

Obr. 3. Tepenec. Kresební dokumentace ostruh nalezených v letech 1997 a 2007. 1 – inv. č. 19/1997-K213/264; 2 – inv. č. 16/2007-1123-5274; 3 – inv. č. 19/1997-K200/816; 4 – inv. č. 16/2007-1123-5402 (kresba: A. Pešková).

Fig. 3. Tepenec. Drawing of spurs found in 1997 and 2007. 1 – Inv. No. 19/1997-K213/264; 2 – Inv. No. 16/2007-1123-5274; 3 – Inv. No. 19/1997-K200/816; 4 – Inv. No. 16/2007-1123-5402 (drawing: A. Pešková).

Popis ostruh

V následujícím popisu vycházíme z článku P. Koošové, publikovaném v roce 2004 ve sborníku *Archaeologia historica*, ve kterém shrnula nejaktuálnější poznatky o vrcholně středověkých ostruhách. Při popisu ostruh byl v tomto příspěvku zohledněn tvar ramen a to jak z boku, tak v „půdorysu“. U tvaru ostruhy v „půdorysu“ (při pohledu ze shora) rozlišujeme mezi podobou písmene V a U. Při pohledu na ramena ostruhy z boku lze rozlišit mezi rameny ohnutými mírně anebo výrazně. Na konci ramen jsou otvory (očka/úchyty) pro přichycení řemenů (obdélné otvory) nebo plechových destiček (kruho-

Obr. 4. Tepenec. Kresebná dokumentace ostruh a kolečka z bodce nalezených v letech 1999 a 2008. 1 – bez inv. č. (nález z 12. 8. 2008), PCA 05/2008, ul. 1123, čtverec 355; 2 – bez inv. č. (nález z 14. 8. 2008), PCA 05/2008, ul. 1123, čtverec 355; 3 – bez inv. č., PCA 05/2008, ul. 1123, čtverec 347; 4 – bez inv. č., PCA 05/2008, ul. 1123, čtverec 358; 5 – inv. č. 29/1999-373/363 (kresba: A. Pešková).

Fig. 4. Tepenec. Drawing of spurs and rowels found in 1999 and 2008. 1 – No inventory number (found on 12. 8. 2008), PCA 05/2008, ul. 1123, square 355; 2 – No inventory number (found on 14. 8. 2008), PCA 05/2008, ul. 1123, square 355; 3 – No inventory number, PCA 05/2008, ul. 1123, square 347; 4 – No inventory number, PCA 05/2008, ul. 1123, square 358; 5 – Inv. No. 29/1999-373/363 (drawing: A. Pešková).

vé otvory), na které jsou většinou připevněny další součásti potřebné k připevnění ostruhy k noze jezdce.

Inv. č. 19/1997-K213/264, ul. 213, čtverec 60 (obr. 3: 1)

Ostruha je mírně deformovaná, částečně chybí ukončení jednoho ramene a převážná část bodce bez kolečka, stav po konzervaci. Na rameni i na bodci jsou stopy po postříbě-

ření povrchu ostruhy. Ostruha je ohnutá výrazně a její ramena mají „půdorys“ ve tvaru písmene U. Obě ramena jsou ukončena jedním očkem. Ze spojnice ramen vyrůstá hrot, který směřuje nahoru. Ramena mají obdélný průřez. Celková délka ostruhy 100,3 mm, délka ramen 97,6 mm, rozpětí ramen 49,7 mm. Bodec směřuje dolů, již u kořene vytváří vidlici pro uchycení kolečka. Délka bodce 5,7 mm.

Inv. č. 19/1997-K200/816, ul. 200, čtverec 44 (obr. 3: 3)

Ostruže chybí jedno rameno, bodec bez kolečka, vidlice bodce je mírně deformovaná, stav po konzervaci. Na dochovaném rameni i na bodci jsou stopy po postřížení povrchu ostruhy. Ostruha je ohnutá výrazně a tvar „půdorysu“ je neznámý. Dochované rameno je ukončeno dvěma očky. Ze spojnice ramen vyrůstá hrot, který směřuje nahoru. Ramena mají půlkruhový průřez. Celková délka ostruhy 132 mm, délka ramen 97,4 mm, rozpětí ramen neměřitelné. Dlouhý bodec má u kořene kruhový průřez a směřuje dolů. Bodec vytváří vidlici pro uchycení kolečka. Na obou koncích vidlice je patrné její zesílení buď pro kovovou osu anebo část roztepaného nýtku držící kolečko na ostruže. Délka bodce 34,8 mm.

Inv. č. 29/1999-373/363, ul. 373, čtverec 118 (obr. 4: 5)

Ostruže chybí jedno rameno a část ukončení dochovaného ramene, bodec bez kolečka, vidlice bodce je mírně zmáčknuta, stav po konzervaci. Ostruha je ohnutá mírně a tvar „půdorysu“ je neznámý. Dochované rameno je ukončeno jedním očkem. Ze spojnice ramen vyrůstá hrot, který směřuje nahoru. Rameno má oválný průřez. Celková délka ostruhy 120,2 mm, délka ramen 103,5 mm, rozpětí ramen neměřitelné. Krátký bodec směřuje dolů, již u kořene vytváří vidlici pro uchycení kolečka. Na obou koncích vidlice je patrné její zesílení buď pro kovovou osu anebo část roztepaného nýtku držící kolečko na ostruže. Délka bodce 23,8 mm.

Inv. č. 29/1999-423/255, ul. 423, čtverec 219

Ostruže chybí jedno rameno, není dochována ani část vidlice bodce, stav po konzervaci. Ostruha je ohnutá výrazně, tvar „půdorysu“ neznámý. I když dochované rameno dnes ukončuje jedno očko, je z velikosti a tvaru ukončení tohoto ramene patrné, že zde bylo ještě druhé očko, které se nedochovalo. Ze spojnice ramen vyrůstá hrot, který směřuje nahoru a je ohnut směrem k bodci. Toto ohnutí patrně vzniklo až po ztrátě ostruhy, může se také jednat o ozdobný prvek ostruhy. Rameno má oválný průřez. Celková délka ostruhy 125,2 mm, délka ramen 92,9 mm, rozpětí ramen nezměřitelné. Krátký bodec má u kořene kruhový průřez, směřuje dolů a dále vytváří vidlici pro uchycení kolečka. Na obou koncích vidlice je patrné její zesílení buď pro kovovou osu anebo část roztepaného nýtku držící kolečko na ostruže. Délka bodce 35,4 mm.

Tato ostruha byla objevena v inventáři Vlastivědného muzea v Olomouci při zpracování dalších nálezů z Tepence v roce 2011, poté co již byl článek odevzdán do tisku. S laskavým svolením redakce byla ostruha do článku doplněna dodatečně. Z časových důvodů zde proto není její kresba.

Inv. č. 16/2007-1123-5274, ul. 1123, čtverec 238 (obr. 3: 2)

Ostruže chybí část jednoho ramene, částečně chybí ukončení dochovaného ramene, bodec je bez kolečka a chybí část vidlice bodce, stav po konzervaci. Ostruha je ohnutá výrazně a tvar „půdorysu“ jejích ramen tvoří písmeno U. Dochované rameno je ukončeno dvěma očky. Ze spojnice ramen vyrůstá hrot, který směřuje nahoru. Ramena mají půlkruhový průřez. Celková délka ostruhy 134 mm, délka ramen 75 mm, rozpětí ramen neměřitelné. Dlouhý bodec má u kořene kruhový průřez a směrem od kořene ke konci se zužuje. Bodec směřuje rovně, vytváří krátkou vidlici pro uchycení kolečka, která se nedochovala celá. Na dochovaném konci vidlice je patrné její zesílení buď pro kovovou osu anebo pro nýtek držící kolečko na ostruže. Délka bodce 56 mm.

Inv. č. 16/2007-1123-5402, ul. 1123, čtverec 302 (obr. 3: 4)

Ostruha mírně deformovaná, kolečko na bodci má částečně ulámané paprsky, částečně chybí ukončení obou ramen, stav po konzervaci. Ostruha je ohnutá mírně a „půdorys“ jejích ramen tvoří písmeno V. Obě ramena jsou ukončena dvěma očky. Na levém rameni v horním otvoru (při pohledu na ostruhu seshora) se dochovala obdélná kovová destička pro uchycení řemínku, na pravém rameni v horním otvoru pak obdélná přezka, která je připojena k otvoru pomocí obdélné kovové destičky. Ve spodním otvoru na pravém rameni zůstala obdélná kovová destička pro uchycení řemínku. Ramena mají oválný průřez, z jejich spojnice vyrůstá hrot směřující nahoru. Celková délka ostruhy 139,5 mm, délka ramen 100,8 mm, rozpětí ramen 89 mm. Krátký bodec již u kořene vytváří vidlici pro uchycení kolečka. Na obou koncích vidlice je patrné její zesílení buď pro kovovou osu anebo část roztepaného nýtku držící kolečko na ostruže. Kolečko má šest krátkých paprsků. Bodec směřuje dolů. Délka bodce 29,6 mm, průměr kolečka 22 mm.

Ostruha v laboratorním zpracování (bez inventárního čísla), 05/2008, ul. 1123, čtverec 355, nalezena dne 12. 8. 2008 (obr. 4: 1)

Ostruha mírně deformovaná, bodec bez kolečka, částečně chybí ukončení obou ramen, stav před konzervací. Ostruha je výrazně ohnutá, „půdorys“ jejích ramen tvoří písmeno V. Na jednom rameni jsou dochována dvě očka. Ze spojnice ramen vyrůstá hrot, který směřuje nahoru a je ohnut směrem k bodci. Toto ohnutí patrně vzniklo až po ztrátě ostruhy, může se také jednat o ozdobný prvek. Ramena mají obdélný průřez. Celková délka ostruhy 133,2 mm, délka ramen 109 mm, rozpětí ramen 81,2 mm. Krátký, dolů směřující bodec má u kořene kruhový průřez a dále vytváří vidlici pro uchycení kolečka. Na obou koncích vidlice je patrné její zesílení buď pro kovovou osu anebo část roztepaného nýtku držící kolečko na ostruže. Délka bodce 25,9 mm.

Ostruha v laboratorním zpracování (bez inventárního čísla), 05/2008, ul. 1123, čtverec 355, nalezena dne 14. 8. 2008 (obr. 4: 2)

Ostruha je poněkud deformovaná, bodec bez kolečka, ukončení obou ramen částečně zkresleno korozí, bodec značně poškozen mechanicky a korozí, stav před konzervací. Ostruha je ohnutá výrazně, s rameny „půdorysu“ písmene V. Obě ramena ukončena jed-

ním očkem, na jenom rameni se v horním otvoru dochovala obdélná kovová destička pro uchycení řemínku. Ze spojnice ramen vyrůstající hrot směřuje nahoru, ramena mají oválný průřez. Celková délka ostruhy 123,4 mm, délka ramen 107,7 mm, rozpětí ramen 97,3 mm. Krátký bodec směřuje dolů a jeho průřez u kořene nelze díky korozi zjistit. Vidlice pro uchycení kolečka je značně mechanicky deformovaná. Délka bodce 20,3 mm.

Ostruha v laboratorním zpracování (bez inventárního čísla), 05/2008, ul. 1123, čtverec 358 (obr. 4: 4)

Ostruha mírně deformovaná, kolečko na bodci má částečně ulámané paprsky, stav před konzervací. Ostruha je ohnutá výrazně a tvar „půdorysu“ jejích ramen tvoří písmeno V. Obě ramena protáhlého obdélného průřezu jsou ukončena dvěma očky. Na jenom rameni v horním otvoru uchycena obdélná kovová destička pro upevnění řemínku. Ze spojnice ramen vyrůstá nahoru směřující hrot. Celková délka ostruhy 121,6 mm, délka ramen 92,6 mm, rozpětí ramen 46,1 mm. Krátký dolů směřující bodec u kořene oválného průřezu, dále vytváří vidlici pro uchycení kolečka. Kolečko má šest krátkých paprsků. Na obou koncích vidlice je patrné její zesílení buď pro kovovou osu anebo část roztepaného nýtku držící kolečko na ostruze. Délka bodce 33,5 mm, průměr kolečka 23,1 mm.

Kolečko v laboratorním zpracování (bez inventárního čísla), 05/2008, ul. 1123, čtverec 347 (obr. 4: 3)

Nalezeno pouze kolečko z bodce ostruhy, s osmi krátkými, částečně ulámanými paprsky. Průměr kolečka 40 mm, stav před konzervací.

Kolečko z výzkumu v roce 1999 (Procházková 2001, obr. 94: 6)

Nalezeno pouze kolečko z bodce ostruhy, o všech šesti paprscích, stav po konzervaci. Artefakt ve sbírkách Vlastivědného muzea Olomouc dočasně nepřístupný, popsán pouze na základě kresebné dokumentace (bez měřítka) v náleзовé zprávě (Procházková 2001, obr. 94: 6).

V popisovaném souboru ostruhy s rameny výrazně ohnutými (sedm kusů) zřetelně převyšují počet ostruh s rameny ohnutými mírně (pouze dva kusy). Tvar „půdorysu“ ramen ostruh nebylo možné zjistit u trojice ostruh, neboť větší část jednoho jejích ramene byla odlomena. Tvar „půdorysu“ ramen do písmene V se vyskytuje u čtyř kusů, zatímco tvar „půdorysu“ ramen do písmene U pouze u dvou kusů. Ve třech případech jsou ramena ostruh ukončena jedním očkem a v šesti případech byla ramena ukončena dvěma očky. V otvorech na konci ramen byla rozpoznána jedna obdélná přezka, která je připojena k otvoru pomocí obdélné kovové destičky. Dále byly v otvorech na konci ramen zjištěny dvě kovové obdélné destičky pro uchycení řemínku či háčku. U všech zkoumaných ostruh ze spojnice ramen vyrůstá hrot, který směřuje nahoru nad horní obvod ramen i nad bodec. Takto vyrůstající hrot ze spojnice ramen vytváří trojúhelníkovou plochu, která tvoří větší styčnou plochu mezi rameny ostruhy a botou jezdce v místě paty, a dle P. Koóšové (2004, 525) mohlo toto rozšíření mít praktický význam a sloužit k lepšímu uchycení ostruhy k botě. Pouze na jedné ostruze bodec směřoval rovně, u ostatních ost-

ruh bodec směřoval dolů. Kolečko z bodce ostruhy bylo zkoumáno pouze ve čtyřech kusech. Tři kolečka mají šest paprsků a jedno kolečko má paprsků osm. Velikostně můžeme dvě kolečka zařadit do kategorie malých a jedno do kategorie velkých. Kolečko nalezené v roce 1999 nebylo možné změřit a tudíž ani kategorizovat. Výzdoba ostruh byla zjištěna ve dvou případech, kdy na ostruhách byly pozorovány známky po postříbření povrchu. Co se týče velikostí, představují zkoumané ostruhy značně homogenní skupinu. Celková délka ostruh se pohybovala v rozmezí 10 až 14 cm a délka ramen kolísala od 7 do 11 cm. Rozpětí ramen ostruh (pokud bylo možno změřit) nepřesáhlo 10 cm. Pouze u délky bodce je variabilita rozměrů četnější. U této měřené kategorie převažuje skupina čtyř ostruh s bodcem dlouhým v rozmezí 2 až 3 cm, tři ostruhy mají bodec dlouhý 3,1 až 4 cm a pouze jedna ostruha má bodec delší než 5 cm.

Ostruhy nalezené na hradě Tepenec v předcházejících výzkumech (mezi roky 1968–1975) byly výběrově publikovány v článku V. Buriana z roku 1982. Tento příspěvek se týkal čtyř kusů ostruh, které se dochovaly buď celé anebo z větší části. Tyto ostruhy mají ramena ohnutá (výrazně tři kusy, mírně jeden kus). Tvar „půdorysu“ ramen do písmene U se vyskytl u dvou ostruh. U zbylých dvou ostruh nebylo možné tvar „půdorysu“ ramen zjistit, neboť větší část jednoho jejich ramene byla odlomena. Ramena jsou ukončena jedním očkem (tři kusy) nebo dvojicí oček (jeden kus). U jedné ostruhy se v otvorech na konci ramen nacházela přezka lyrovitého tvaru, která je připojena k otvoru pomocí obdélného kovového článku (Burian 1982, 25). Dále byla v otvoru na konci ramene zjištěna patrně část kovové destičky či článku pro uchycení řemínku či přezky (Burian 1982, 26). Ve všech případech je na ostruhách zřetelný hrot, který vyrůstá ze spojnice ramen a který míří nahoru nad horní obvod ramen ostruh. Všechny ostruhy mají bodec, který vytváří vidlici pro uchycení kolečka a zároveň směřuje dolů. Kolečko se dochovalo jen u dvou Burianem popisovaných ostruh. Jedno má deset paprsků a lze ho přiřadit do kategorie velkých a druhé má šest paprsků a lze ho zařadit do kategorie malých. Během výzkumu v roce 1968 byla nalezena ostruha, která je pouze slovně popsána B. Novotným (1970, 63), ale fyzicky nebyla k dispozici již V. Burianovi (1982, 24). B. Novotný tuto ostruhu popisuje takto: „*Typická železná ostruha staršího typu ze 14. století s dlouhým krčkem a osmihvězdicovým kolečkem má na konci vidlice zachovány pohyblivé dvojité ploténky pro zachycení do pásku řemene (délka = 16,2 cm, šířka = 8 cm)*“.

Závěr

Popisovaný soubor ostruh (publikovaných či přístupných a dohledatelných v depozitáři Vlastivědného muzea v Olomouci) není natolik početný, aby na jeho základě bylo možné postihnout jejich detailnější typologické či časové členění. Ale i přesto můžeme konstatovat, že všechny ostruhy nalezené během starších i novějších výzkumů na hradě Tepenec patří k typu ostruh s kolečkem, které sloužilo k pobídnutí koně. U popisovaných ostruh byla zjištěna pouze prohnutá ramena a převažuje bodec směřující dolů. Svou podobou a rozměry tyto ostruhy odpovídají typu ostruh převládajícímu ve 14. století (viz Koóšová 2004, 533; Krajčic 2003, 124), což koresponduje s dobou trvání hradu.

Na základě vymapování míst nálezů ostruh v prostoru hradu Tepence je patrné, že ostruhy se nacházely jak v prostoru jádra hradu, tak i na jeho předhradí (obr. 2). Nálezy

ostruh netvoří žádnou výraznější koncentraci. Výzvou do budoucna je pokusit se zpracovat veškeré artefakty související s výstrojí jezdce a koňským postrojem a na jejich základě vysledovat možné prostorové souvislosti.

Literatura

- Burian, V. 1968:** *Zpráva o zjišťovacím výzkumu hradu Tepence (Jívová, o. Olomouc). Díl 1 + přílohy.* Olomouc, archiv Vlastivědného muzea v Olomouci.
- **1969:** *Zpráva o historickoarcheologickém výzkumu hradu Tepenec (Jívová, o. Olomouc). Díl 1 + přílohy.* Olomouc, archiv Vlastivědného muzea v Olomouci.
- **1970:** *Zpráva o historickoarcheologickém výzkumu hradu Tepenec (Jívová, o. Olomouc).* Olomouc, archiv Vlastivědného muzea v Olomouci.
- **1971:** *Zpráva o historickoarcheologickém výzkumu hradu Tepenec (Jívová, o. Olomouc).* Olomouc, archiv Vlastivědného muzea v Olomouci.
- **1979:** *Tepenec – moravský hrad markraběte Karla, Umění XXVII/3, 245–249.*
- **1982:** *Jezdecké ostruhy posádek na Tepenci a Kartouze (1340–1425), Zprávy Vlastivědného muzea v Olomouci 218, 23–29.*
- Dohnal, V. 1972:** *Zjišťovací sondáž na Tepenci (katastr Jívová), pravěká část (okr. Olomouc), Přehled výzkumů 1971, 62–65, 205–209.*
- **1974:** *Výzkum hradiska z pozdní doby bronzové na Tepenci, obec Jívová (okr. Olomouc), Přehled výzkumů 1973, 34–36, 160–162, 243.*
- **1975:** *Výzkum na pozdněbronzovém hradisku na Tepenci, obec Jívová (okr. Olomouc), Přehled výzkumů 1974, 26–27.*
- **1977:** *Dokončení záchranného výzkumu na pozdněbronzovém hradisku na kopci Tepenec, obec Jívová (o. Olomouc), Přehled výzkumů 1975, 21–22.*
- Kalábek, M. – Tymonová, M. 1998:** *Nálezová zpráva ze záchranného archeologického výzkumu, lokalita Tepenec. 1. a 2. část.* Archiv Archeologického ústavu AV ČR, Brno, v. v. i., č. j. 1 393/01, 1 394/01.
- **1999:** *Nálezová zpráva ze záchranného archeologického výzkumu, lokalita Jívová-Tepenec, 2. etapa.* Archiv Archeologického ústavu AV ČR, Brno, v. v. i., č. j. 1 395/01.
- Kalábek, M. – Procházková, P. – Tymonová, M. 2001:** *Nálezová zpráva ze záchranného archeologického výzkumu, lokalita Tepenec, 3. část.* Archiv Archeologického ústavu AV ČR, Brno, v. v. i., č. j. 1 315/02.
- Koóšová, P. 2004:** *Ku klasifikácii vrcholnostredovekých ostrôh z územia Slovenska (12.–15. storočie), Archaeologia historica 29, 523–547.*
- Krajíc, R. 2003:** *Kovárna v Sezimově Ústí a analýza výrobků ze železa. Sezimovo Ústí – Archeologie středověkého poddanského města. 3. Díl I. Praha – Sezimovo Ústí – Tábor.*
- Novotný, B. 1970:** *Nálezy ze zaniklého hradu Tepence (okr. Olomouc), Přehled výzkumů 1968, 63–64.*
- Procházková, P. 2001:** *Nálezová zpráva ze záchranného archeologického výzkumu, lokalita Jívová-Tepenec, 3. etapa, 1. a 2. část.* Archiv Archeologického ústavu AV ČR, Brno, v. v. i., č. j. 73/02.
- Vránová, V. – Vrána, J. 2005:** *Jívová-Tepenec, Pravěké hradisko a Karlův hrad.* Olomouc.
- **2008:** *Olovené projektily z hradu Tepenec, Castellologica Bohemica 11, 457–560.*

Finds of spurs from Tepenec Castle from archaeological surveys in 1997–1999 and 2007–2008

This article is devoted to the spurs found in the archaeological surveys carried out at Tepenec Castle. The article describes and analyses the spurs found in 1997–1999 and 2007–2008. The closing analysis also includes the pieces found during the investigations which took place there in the 1960s and 1970s (Burian 1982).

The ruins of Tepenec Castle (originally Twingenberg) are situated near the municipality of Jívová, around 15 km as the crow flies to the northeast of Olomouc. Research has been performed here intermittently for many years; since the 1960s the castle hill has gradually been quarried out. The castle was built on the site of a hillfort from the Late Bronze Age on an oval promontory, which is divided from the rest of the ridge on the north-eastern side by a neck-ditch cut into the rock. The castle comprised the core and the fortified bailey. The castle stood from 1340 to around 1400.

In 1997–2008 excavations uncovered a total of 8 spurs and two rowels. In the collection described here, spurs with arms that are markedly bent (six specimens) outnumber spurs with arms that are only slightly bent (two pieces). Viewed from the top, four spurs have V-shaped arms and two have U-shaped arms. In three cases the arms of the spurs end in one eyelet and in five cases the arms feature two eyelets. In all of these spurs a neck projects from where the arms join. The neck pointed straight out on only one spur; on all the others it projects downwards. Three rowels have six points and one rowel has eight. In terms of size, two rowels can be categorised as small and one as large.

All the spurs found during the earlier and more recent excavations at Tepenec Castle are the type of spur with a rowel. Of the examples described, the arms were all bowed and in the majority of cases the neck points downwards. With regard to their size and shape these spurs correspond to the type of spurs that were predominant in the 14th century (see Krajč 2003, 124; Košová 2004, 533), which matches the time when the castle existed.

Zbraně a zbroj v obraze pečeti 13. věku

Weapons and armour depicted on seals in the 13th century

LIBOR JAN

The seals of the Bohemian rulers and nobility in the 13th century greatly assist us in understanding how weapons and protective armour developed. The cavalry seals of the kings show a form of ring-mail armour, changes in the shape of the great helm, and modifications to the shape of shields. These are supplemented by the infantry seals of prominent nobles, who are often depicted in tournament dress. This material places weapons and armour in Bohemia and Moravia within the main trends in the development of arms and armour in Western Europe.

*sigillography of the 13th century – seals of rulers and nobility in Bohemia and Moravia
– weapons and armour*

Poznání vývoje zbraní a ochranné zbroje má pro středověk nemalý význam – vždyť hlavními nositeli válečného umění byli rytíři, do značné míry totožní s elitní vrstvou tehdejší společnosti. Jejich bitevní taktika a její proměny také určovaly podobu a vývoj zbraní i ochranné zbroje. Teprve v pozdním středověku hodnota těžce oděných a kvalitně vyzbrojených jízdních bojovníků do jisté míry poklesla, aby nakonec v období raného novověku ztratila svoji dosavadní dominanci. Středověká archeologie výrazně přispívá k poznání uvedené problematiky, obraz však velmi působivě dotvářejí také prameny jiného charakteru, a to hmotné i nehmotné. Jde o zdroje ikonografické, a sice sochy, reliéfy, malby a miniatury, a dále prameny písemné, a to v jejich nejrůznějších modalitách. Tak se v testamentech objevují soupisy zbroje, již zanechává umírající, v účetním materiálu položky za nákupy zbraní i ochranné zbroje, v literárních dílech popisy oděni mytických hrdinů i relativně reálných postav. Tyto prameny v zásadě, byť kupříkladu jde o cyklus písní o Karlu Velikém časově se teoreticky hlásící do přelomu 8. a 9. století, zachycují situaci v době svého vzniku, tj. třebaš několik set let od proklamované doby konání popisovaných událostí. Podobně se ale chovají i středověcí umělci zachycující staro- či novozákonní momenty; jejich umělecké snažení vždy představuje postavy oděvem a výzbrojí zařaditelné do středověké epochy. Proto může být Maciejowského bible v podstatě nejdů-

Obr. 1. Druhý typ pečeti Přemysla Otakara II. (avers 1251–1261) ukazuje vyzbrojeného jezdce se starším typem hrncové helmy.

Fig. 1. *Second type of seal of Ottokar II of Bohemia (obverse, 1251–1261), showing an armed rider with an older type of great helm.*

ležitějším pramenem pro poznání rytířského vybavení, ale také dvorského oděvu a naopak selských reálií ve Francii kolem roku 1250.

Pokud bychom ovšem chtěli pomoci pramenů z českého prostředí rekonstruovat kupříkladu zbraně a výzbroj rytířů ze 13. století, narazili bychom na materiál více než chudičký, v němž nezanedbatelnou roli hraje drobná reliéfní plastika, totiž dílo rytců pečeti. V této skupině stojí nepochybně v popředí pečeti panovnické, především díky té skutečnosti, že u nás zdomácněla pečeť jezdecká, zobrazující vládce jako rytíře v plné zbroji na uhánějícím koni. Pominout ovšem nelze ani pěší pečeti knížat ve zbroji a dále pečeti šlechtické, zachycující postavu šlechtice jakožto rytíře se štítem nesoucím erbovní znamení a dalšími souvisejícími symboly (praporcem, heraldicky zdobeným varkočem,

Obr. 2. Od třetího typu pečeti Přemysla Otakara II. se objevuje klenot v podobě velkého křídla; na snímku pátý typ (revers 1270–1277), kde je dobře patrný modernizovaný tvar hrncové přilby.

Fig. 2. From the third type of seal of Ottokar II of Bohemia onwards there appears a crest in the form of a large wing; the photograph shows the fifth type (reverse, 1270–1277), where the shape of the great helm has evidently been modernised.

klenotem přilby atd.), případně pečeti, v jejichž poli je vyobrazena jen přilba či nějaká ruční zbraň.¹

Takzvaná pěší pečeť se u nás objevuje na konci 12. století u knížete Fridricha (1178/9–1189)² a jeho nástupců Konráda Oty (1189–1191)³ i Jindřicha Břetislava

¹ O významu pečeti pro dějiny vojenství se svého času zamýšlel František BENEŠ, *Pečeť jako pramen pro vojenskou historii*, Historie a vojenství 1963, s. 277–294.

² Kvalitní a dostupné vyobrazení podává Jiří KUTHAN, *Splendor et Gloria Regni Bohemiae. Umělecké dílo jako projev vladařské reprezentace a symbol státní identity*, Praha 2008 (= Opera Facultatis Theologicae catholicae Universitatis Carolinae Pragensia, Historia et historia artium vol. VII), s. 162.

³ Vyobrazení viz http://lehre.hki.uni-koeln.de/monasterium/pics/857/MZAB_11901025_E57-A1-1_r-1.jpg.

(1193–1197);⁴ přičemž každý užíval vždy dva téměř shodné typy.⁵ Šlo o stojící postavu knížete v poměrně dlouhé kroužkové košili (ke kolenům) s prostřížkem až k rozkroku (prostřížek vpředu i vzadu usnadňoval sezení na koni), zpod níž vyčnívá delší spodní látková tunika. V pravici panovník drží kopí s korouhví (gonfanonem) ukončenou třemi cípy, v levici pak dlouhý štít mandlovitého tvaru, v případě Fridrichově s kovovou puklicí. Všichni tři Přemyslovci jsou na pečetích prostovlasí. Knížata jsou tedy vyobrazena se standardní zbrojí jízdních bojovníků, jak byla užívána po většinu 12. století, byť jde o postavy pěší.

Jezdeckou pečeť užil z Přemyslovců poprvé Přemysl Otakar (I.) v nedlouhém období své první vlády v letech 1192–1193, pravděpodobně také jeho bratr Vladislav Jindřich v krátkém intervalu druhé půle roku 1197⁶ a následně Přemyslův syn Václav (I.) jakožto kníže plzeňský a budyšínský (dochovaný exemplář z roku 1224) a mladší král (1228, 1229).⁷ Jezdeckou pečetí disponoval také Vladislav Jindřich jakožto moravský markrabě; nejstarší známý kus pochází z roku 1213 a tato pečeť je cenná především proto, že ve štítě jezdece se poprvé objevuje erbovní znamení lva ve skoku. Ale to není jediná pozoruhodnost poměrně kvalitně provedené pečeti. Subtilně ztvárněný kůň pádí zprava doleva (jako v heraldice), prostor mezi jeho nohama je vyplněn splývajícími ozdobami sedlové příkrývky, rytíř drží kopí s gonfanonem se čtyřmi cípy, jež kopíruje vnitřní okraj vymezení pečetního pole – tento motiv byl pak užit u dvou typů pečeti Přemysla Otakara II. Na hlavě má jezdec přílbu, která představuje přechodový typ mezi staršími přílbami s nánosníkem a tzv. hrncovou helmou. Je známo, že ve 12. století se měnil zvon starých kónických příleb s prostým nánosníkem, dostával podobu vyššího kupolovitého zvonu (kaloty), posléze se však snižoval, získal ploché či vypouklé dýnko a odspodu nahoru se mírně rozšiřoval. Ani nánosník nezůstal ve své jednoduché formě, vyvinula se z něj jakási maska kryjící víceméně celou obličejovou část a někdy se ještě vzadu přidala také vysunutá ochrana krku. Teprve následně se ochrana obličeje a zátylku propojila a byl zde hrnec, který se ovšem začal konstruovat jiným způsobem, totiž spojením většinou pěti částí. Helma markraběte Vladislava Jindřicha představuje takový přechodový typ s nižším zvonek, obličejovým krytem a ochranou zátylku, stěží ji ovšem lze nazvat hrncovou.⁸

Jezdeckou pečeť přivěšoval k listinám v letech 1233–1239 také markrabě Přemysl,⁹ na něj navázal jeho synovec Přemysl (Otakar II.), jehož markraběcí jezdecká pečeť se dochovala z roku 1247 a zahájila tak celou řadu dalších variant na pečetích královských, kde se jezdecký obraz dostal stabilně na pečetní revers.¹⁰

4 Vyobrazení viz http://lehre.hki.uni-koeln.de/monasterium/pics/168/K.._MOM-Bilddateien._~NA_Pragjgweb._~AZK._~NA-AZK-Plasy_11940930_587_r.jpg (druhá pečeť zleva).

5 Jiří ČAREK, *O pečetech českých knížat a králů z rodu Přemyslova*, Sborník příspěvků k dějinám hlavního města Prahy 8, 1938, s. 8–10.

6 Tamtéž, s. 10.

7 Tamtéž, s. 13; J. KUTHAN, *Splendor et Gloria*, s.176–177.

8 K hrncovým řadí přílby tohoto typu L. Křížek v publikaci Leonid KRÍŽEK – Zdirad J. K. ČECH, *Encyklopedie zbraní a zbroje*, Praha 1997, s. 85, kdežto Petr KLUČINA, *Zbroj a zbraně. Evropa 6.–17. století*, Praha – Litomyšl 2004, s. 200, hovoří o přílbě s cylindrickým zvonek a pūkulatým pevným hledím kryjícím tvář.

9 J. ČAREK, *O pečetech*, s. 20.

10 K ovlivnění nejstarších jezdeckých pečeti zahraniční produkcí, především babenberskou, viz Tomáš KREJČÍK – Karel MARÁZ, *K recepci jezdeckého pečetního typu na konci 12. a v první polovině 13. století na příkladu pečeti Babenberků a Přemyslovců*, in: M. Bláhová – I. Hlaváček – J. Hrdina – P. Kubín (edt.), *Česko-*

Obr. 3. Hrnková přilba z hradu Dalečína. Vlevo původní nálezový stav, vpravo po restaurování provedeném v dílnách Moravského zemského muzea.

Fig. 3. Great helm from Dalečín Castle. The picture on the left shows it when it was originally found, while the picture on the right shows it after having been restored in the workshops of the Moravian Museum.

Na jezdeckých reversech pečeti Přemysla Otakara II. a jeho syna Václava II. je vždy dobře patrná ochranná zbroj jezdce sestávající z pancíře vyrobeného z drátěných kroužků, který má dlouhé rukávy a kuklu z téhož materiálu. Jezdec má dále kroužkové nohavice a kroužkovou ochranu rukou, takzvané pěstnice. Na hlavě vidíme výhradně mohutnou hrncovou přilbu, v levé ruce štít, nyní již ve srovnání s předchozím věkem značně zkrácený, takže někdy se blíží až rovnoramennému trojúhelníku, jeho boční strany však bývají vypouklé. Jde o gotický štít, který nese pokaždé erbovní znamení některé ze zemí, jimž čeští králové vládli.

Je ovšem nutné zdůraznit jednu skutečnost, již svého času rozpoznal už Josef Fleckenstein,¹¹ česká sfragistika a historiografie ji však jaksi nezaznamenala. Obrazy českých panovníků jakožto jezdců v plné zbroji s velkým křídlovým klenotem na přilbě a na koni pokrytém dlouhou honosnou čabakou jsou postavami rytířů vyjíždějících k turnaji, nikoli na bitevní pole. Obě jmenované součásti, totiž klenot ze dřeva a per i dlouhý zdobený kropíř, by v bitvě představovaly smrtelné ohrožení bojovníka. Velmi přehledně ukazují jezdecké pečeti Přemyslovců ve 13. století vývoj hrncové přilby, v podstatě od uvedeného přechodného typu přes víceméně rovný „hrnec“ s vystupujícím zesílením očních průzorů a poněkud ustupující spodní přední částí (typ II. pečeti Přemysla Otakara II. – obr. 1)

rakouské vztahy ve 13. století. Rakousko (včetně Štýrska, Korutan a Kraňska) v projektu velké říše Přemysla Otakara II. Sborník příspěvků ze symposia konaného 26.–27. září 1996 ve Znojmě, Praha 1998, s. 266–267.

¹¹ Josef FLECKENSTEIN, *Zur Entstehung der höfisch-ritterlichen Kultur und ihrer Ausbreitung nach Südosteuropa*, in: R. Lauer – H. G. Mager (Hrsg.), *Höfische Kultur im Südosteuropa. Bericht der Kolloquien der Südosteuropa-Kommission 1988–1990*, Göttingen 1994, s. 117.

až k přílbě válcovitého tvaru ve spodních dvou třetinách s lehce vykrojenými boky, prudce ustupující čelní částí a menším vypouklým vrchlíkem.¹² Tento typ také mívá hustěji perforované boky v lici oblasti pro lepší přívod vzduchu; i takovýto detail bývá na pečetích zřetelně vidět, stejně jako pravděpodobné potažení zadní a horní části přílby látkou zdobenou malými lipovými lístky či srdíčky (obr. 2; jde o typicky turnajovou výzdobu, která se pravděpodobně přenesla na klenotová křídla v následném období). I uvedené pečeti tak pomáhají datovat hrncovou přílbu, která byla díky prospekci detektorem kovu nalezena nedávno v zásypu příkopu hradu Dalečína a prozatím se spíše, v závislosti na poměrně pozdních pramenech svědčících o existenci hradu,¹³ uvažovalo o jejím zařazení do závěru 14. století, případně do 40. let uvedeného věku.¹⁴ Z pěti kusů snýtovaná hrncová přílba pochází nepochybně z období kolem roku 1300 a nejspíše někdy ve druhé půli 14. století byla coby archaismus použita jako terč pro výcvik střelby kuší, jak nasvědčují dochované průstřely (obr. 3). Poté byla vyhozena. Jde o mimořádný nález, který nepochybně rozšiřuje poznání domácího užití těchto kusů zbroje a doplňuje také asi osmnáct dosud známých exemplářů tohoto typu helmy, dochovaných či nalezených v západní a severní Evropě. Souměřitelný je s podobně časově zařaditelnými přílbami z Madeln a Bolzana,¹⁵ nejvíce se ale svojí konstrukcí a celkovým vzhledem podobá poškozené hrncové helmě z horního hradu v bavorském Treuchtlingenu, nalezené v roce 1983.¹⁶

U pečeti jakožto drobné reliéfní plastiky rozhoduje samozřejmě také kvalita a detailnost zpracování, stejně jako stav dochovaných otisků. Tak lze například na reversu jednoho z fragmentů druhého typu pečeti krále Václava II. dokumentovat nejen velmi precizně ztvárněné drátěné nohavice kryjící nohu jezdcovu, včetně poodhrnutého cípu varkoče, ale také způsob upevnění meče k opasku, ač na některých vcelku dochovanějších exemplářích nejsou tyto detaily tolik patrné (obr. 4).

Pěší pečeti byly v českém panovníckém prostředí opuštěny, na rozdíl od sousedních polských knížectví, kde se staly pro celé 13. století typickými například u vratislavských, opolských a hlohovských knížat, či v dalším sousedství u braniborských Askánců.¹⁷ Pěší typ ovšem v českém materiálu zdomácněl částečně v prostředí šlechtickém. Jde v první řadě o pečeť Vítka z Prčice (dle opisové legendy „z Plankinberka“), která se dochovala na listině z roku 1220 a je celkovým pojetím závislá na knížecích pečetích z konce

12 Poznatzky o vývoji helm z českých panovníckých pečeti odpovídají tabulce, která je uvedena v díle P. KLUČINY, *Zbroj a zbraně*, s. 215.

13 K počátkům hradu kolem poloviny 14. století viz Miroslav PLAČEK, *Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí*, Praha 2001, s. 181.

14 Nejnověji Petr ŽÁKOVSKÝ, *Zbraně a zbroj z první poloviny 14. století ve střední Evropě*, in: D. Majer (ed.), *Král, který létal. Moravsko-slezské pomezí v kontextu středoevropského prostoru doby Jana Lucemburského*, Ostrava 2011, s. 42, datuje přílbu z Dalečína do 30.–40. let 14. století a předpokládá, že se pod ní nosila přílba zvaná šlap. To ale její rozměry (28 × 21,5 cm ve spodní části) nedovolují. Otvory vznikly zásahy rombických šipek, jedna ještě v přílbě vězela.

15 Srov. P. KLUČINA, *Zbroj a zbraně*, s. 201–207.

16 Viz Wolfgang STEEGER, *Topfhelm*, in: G. U. Grossmann (Hrsg.), *Mythos Burg. Eine Ausstellung des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg, 8. Juli bis 7. November 2010. Katalog*, Berlin – Nürnberg – Dresden 2010, s. 276, č. 6.49. Tato helma je datována do první čtvrtiny 14. století.

17 Srov. Zdzisława WAWRZONOWSKA, *Uzbrojenie i ubiór rycerski Piastów śląskich od XII do XIV w.*, Łódź 1976, tab. II–VIII; Leszek KAJZER, *Uzbrojenie i ubiór rycerski w średniowiecznej Małopolsce w świetle źródeł ikonograficznych*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1976, obr. 5, 7.

Obr. 4. Dva exempláře druhého typu pečeti Václava II. (revers, 1297–1301) ukazují, jak je podstatný stav kvality otisku pečetidla a jeho dochování. Dobře je patrné kroužkové pletivo rukávů a nohavic u torza i způsob závěsu meče, u celé pečeti zase lépe vyniká tvar a podoba přilby či jiné detaily garnitury meče.

Fig. 4. Two examples of the second type of seal of Wenceslas II (reverse, 1297–1301), showing the high quality of the imprint of the seal and how well it has been preserved. The ring-mail mesh of the gloves and legs is clearly visible on the fragment, as is the way in which the sword was hung; the whole seal better shows the shape and appearance of the helm and other details of the sword set.

Obr. 5. Pečeť bítovského komorníka Jiljího z rodu s erbem čtyř soustředných střel představuje typickou pěší pečeť významného šlechtice.

Fig. 5. This seal of the Bítov chamberlain Jiljí (Giles), whose family's coat of arms showed four concentric arrows, is a typical infantry seal of a prominent nobleman.

12. století.¹⁸ Dále se jedná o pečeti Vítka z Hradce, Voka z Rožmberka (tři typy), Boreše z Rýzmburka, Burcharda z Vintřberka (ze Zvíkova – dva typy), bítovského komorníka Jiljího ze Švábenic (obr. 5), Smila z Lichtenburka a Jaroslava ze

Šternberka, přičemž jejich výskyt pokrývá 50.–80. léta 13. století.¹⁹ Tvarově jde většinou o pečeti štítovitého nebo špičatěoválného tvaru, kdy ve spodní části je zúžení využito pro zakomponování gotického štítu s erbovním znamením, který kryje nohy postavy rytíře, jenž je zobrazen buď v pancíři (kroužkové košili) nebo v pancíři a varkoči, hlavu má prostovlasou nebo je na ní posazena prostá hrncová přilba *en face*. V některých případech rytíř štít drží oběma rukama, jindy v pravici třímá obnažený meč a štít přidržuje levicí. Jen několik z těchto pečeti se svým pojetím (a někdy i tvarem) z celé skupiny poněkud vymyká. Je to především třetí typ pečeti Voka z Rožmberka, který užíval krátce před smrtí v letech 1261 a 1262, kdy zastával úřad královského hejtmana ve Štýrsku.²⁰ V poli poměrně velké štítovité pečeti je vyobrazen stojící rytíř v kroužkové brni a varkoči, s hrncovitou přilbou, která je zdobena na bocích dvěma vějířovitými ozdobami (klenotem). V pravici postava drží obnažený meč opřený o rameno, v levici pak gotický štít se

18 Listinu edituje Gustavus FRIEDRICH, Zdeněk KRISTEN, Jindřich ŠEBÁNEK, Sáša DUŠKOVÁ, Vladimír VAŠKŮ, Jan BISTRICKÝ, Zbyněk SVITÁK, Helena KRMÍČKOVÁ, Jarmila KREJČÍKOVÁ, Jana NECHUTOVÁ (edd.), *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* (dále CDB), Pragae, Olomucii 1904 ss., s. 192–193, č. 208, kresbu pečeti publikoval August SEDLÁČEK, *Atlasy erbů a pečeti české a moravské středověké šlechty*, sv. 5, ed. V. Růžek, Praha 2003, s. 215, tab. 89/1.

19 Všechny pečeti, až na druhý typ Purcharda z Vintřberka a pečeť Jaroslava ze Šternberka, jejichž fotografie přinášíme, jsou vyobrazeny v CDB V–4, s. 496–498, č. 120, 124, 134, 136–138, 152, 157, obrazové tabule č. 4, 15; 4, 17/III; 4, 25; 4, 28/I–III; 4a, 1a; 4a, 5.

20 Srov. Gerhard PFERSCHY, *Funkce a struktura panství Přemysla Otakara II. ve Štýrsku*, in: M. Bláhová – I. Hlaváček – J. Hrdina – P. Kubín (ed.), *Česko-rakouské vztahy ve 13. století. Rakousko (včetně Štýrska, Korutan a Kraňska) v projektu velké říše Přemysla Otakara II.* Sborník příspěvků ze symposia konaného 26.–27. září 1996 ve Znojmě, Praha 1998, s. 49.

Obr. 6. V dlouhém rozmezí let 1265–1288 užíval Smil z Lichtenburka pečeť s vyobrazením rytíře připraveného k turnaji.

Fig. 6. In the long period between 1265 and 1288 Smil of Lichtenburg used a seal showing a knight prepared for a tournament.

znamení pětিলisté růže.²¹ Pečeť Smila z Lichtenburka (obr. 6), bohatého pána s centrem statků na výstavném Lichtenburku

(Lichnici) v Železných horách a (Smilově, Německém) Brodu, je kruhová a zachycuje stojícího rytíře v brnění a dlouhém varkoči, přičemž u zadní, dolů se rozšiřující části lze váhat, zda nejde spíše o naznačení ze zad splývajícího pláště. Na hlavě má postava hrncový helm ozdobený dvojicí rozměrných jeleních parohů, levicí si přidržuje u nohy stojící štít s erbem ostrví, v pravici pak drží meč, kolem nějž je asi ve čtvrtině od hrotu uvázána jakási stuha či látková ozdoba. Není pochyb, že pečeť zpodobňuje rytíře vystrojeného do turnaje a látkový doplněk na meči je s největší pravděpodobností závoj věnovaný dámou rytířova srdce.²² S tímto momentem se ostatně bude možné ještě v naší sfragistice setkat ...

Pečetí Purcharda z Vintřberka (Vimperka), který se ovšem často psával *de Chlingenberg*, tedy ze Zvíkova, protože dlouhodobě držel od Přemysla Otakara II. tento královský hrad, mají dosti neobvyklý tvar. Jde totiž o šestiúhelník orientovaný na výšku a stejně je vymezeno i pečetní pole, což je velmi výhodné pro zobrazení stojící postavy. První z pečetí Purchard, maršálek českého království, používal v 70. letech 13. století, když byl hejtmánem Štýrska a poté Horního Rakouska (obr. 7).²³ Je na ní vyobrazen stojící rytíř, který má hrncový helm s rozevřenými křídly po bocích jako klenotem, kroužkovou košili pod pás (nelze vyloučit, že přes pancíř je oblečen krátký varkoč, to však nelze pro stav dochování jednoznačně rozhodnout) a nohavice z téhož materiálu a přes ramena přehozený dlouhý plášť. Figura se do určité míry podobá postavě na pečetí Smila z Lichtenburka. Na rozdíl od té však drží v pravici kopí s praporem, na němž je vyobrazen český lev,

²¹ Vyobrazení CDB V-4, č. 4, 28/III.

²² Nej kvalitnější vyobrazení této pečeti užívané majitelem od poloviny 60. do konce 80. let 13. věku publikoval Jan URBAN, *Lichtenburkové. Vzestupy a pády jednoho rodu*, Praha 2003, obr. na druhé straně barevné přílohy za s. 272. K dochování pečeti a popisu viz Hana PÁTKOVÁ, *Exkurz 2*, tamtéž, s. 376, č. 3, kde jsou ovšem parohy popsány jako dvě ryby, s čímž nelze při nejlepší vůli souhlasit.

²³ U listin CDB V-3, č. 1 523, 1 551, 1 656.

Obr. 7. První typ pečeti Purcharda z Vintrberka, českého maršálka a dlouholetého purkrabího na Zvíkově.

Fig. 7. The first type of seal of Purchard of Winterberg, Bohemian marshal and long-time burgrave at Zvíkov.

a v levici štít s rodovým znakem, orlicí; za štítem je dobře patrný jílec rytířského meče s kulatou hlavicí.²⁴ Druhý Purchardův typ se dochoval z 24. května 1284, když velmož v čele svých přívrženců uzavíral smír se Závišovou stranou (obr. 8).²⁵ Byl zvolen stejný šestihranný tvar i obdobná

náplň, u poškozené pečeti žel chybí hlava rytíře a praporec. Svalovitá postava tentokrát zaujímá téměř celé pečetní pole, rytíř drží v pravici kopí a levicí přidržuje štít s rodovou orlicí, dobře je vidět jílec meče tentokrát se třemi výběžky ukončenou hlavicí. Na dobře viditelné kroužkové brni na trupu, rukou a nohou má postava pod kolena sahající varkoč, v jehož postřížku je vidět anatomická plátová, anatomicky modelovaná ochrana pravého kolene, ne nepodobná té, kterou má v Kodexu Manesse vévoda Jindřich IV. Probus. Jde o cenný doklad této části ochranné zbroje již pro přelom 70. a 80. let 13. století. Takové nákolenny ovšem nemusely být nutně z železného plechu, mohlo jít také o zformovanou a vytvrzenou kůži.²⁶ Podle torza nápisu zachyceného V. Hrubým a A. Sedláčkem²⁷ lze legendu druhého typu Purchardovy pečeti rekonstruovat jako (*s.purchar*) *DI.DE.chIINGENB(erch) ET.DO(mi)NI.DE.(winterberch)*. První typ svým opisem označoval především Purchardovu hodnost českého maršálka (+////*VRCHAR//MARSCHALCI.RE/NI BOEM*).²⁸

V mnoha ohledech nejzajímavější šlechtickou pečeť s vyobrazením rytíře lze spatřovat v otisku typáře královského číšníka a bitovského purkrabího Jaroslava ze Šternberka, přivěšeném jako devátý zleva k listině vydané o uzavření míru 24. května 1284 Závišo-

²⁴ Nepřilíší kvalitní vyobrazení v CDB V-4, vyobr. 4a, 1a. Kvalitnější barevné foto na internetové adrese: http://lehre.hki.uni-koeln.de/monasterium/pics/42/K.._MOM-Bilddateien._~Gleinkjgweb._~OoeLA-StAGleink_12750815_033_r.jpg.

²⁵ *Archivum Coronae regni Bohemiae* (dále ACRB) I. Op. Venceslai HRUBÝ, Praze 1935, s. 43, č. 27.

²⁶ Srov. P. KLUČINA, *Zbroj a zbraně*, s. 193–194.

²⁷ ACRB I, s. 43, č. 27 (torzo opisu první pečeti) a A. SEDLÁČEK, *Atlasy erbů*, s. 331, tab. 204/2.

²⁸ Viz CDB V-4, s. 498, č. 152.

Obr. 8. Druhý, železný poškozený typ pečeti Purcharda z Vintřberka zachycuje postavu rytíře v kroužkové brni a varkoči, koleno je chráněno anatomickou nákolenkou.

Fig. 8. The second, unfortunately damaged, type of seal of Purchard of Winterberg depicts a knight in ring-mail armour and surcoat; his knee is protected with an anatomically-shaped knee-pad.

vou stranou (obr. 9).²⁹ Ukazuje rytíře v plné kroužkové zbroji a v poměrně krátkém varkoči, který je na hrudi a vpravo v oblasti břicha zdoben osmicípou hvězdou, znamením Šternberků, což znamená, že bojovníkův přehoz by byl hvězdami nejspíše posetý. Levicí rytíř drží jílec u pasu upevněného meče a k levé noze je též situo-

ván gotický štít s erbem hvězdy, v pravici pak rytíř třímá kopí s praporem, na němž lze opět spatřit hvězdu. Na hlavě má postava hrncový helm a na něm široký klobouk, z jehož zvonu vyrůstá masivní, pravděpodobně paví kyta; z klobouku vzadu splývají dva úzké, dolů se rozšiřující cípy látky, které lze nepochybně identifikovat jako kolem klobouku ovázaný závoj (šlójř) rytířovy dámy, přesně tak, jako to v případě Jaroslava souvěkovce Jana z Michalovic popisuje Heinrich von Freiberg (*der minnen zeichen, ein slogier; v louc ob des gires vedern*).³⁰ Klenot usazený na klobouk pravděpodobně představoval určitou dočasnou módu kolem roku 1280, neboť kloboukem je vybaven i helm na pečeti Závaše z Falkenštejna z roku 1284.³¹ Jde zcela bez pochyb opět o vyobrazení rytíře přichystaného k turnaji, nikoli do bitvy.

Pečeti ovšem nedokáží ilustrovat krok, který ve vývoji ochranné zbroje na konci 13. století představovalo zesílení ochrany hrudi a břicha prostřednictvím plátů, nepochybně

²⁹ Vyobrazení pečeti viz F. BENEŠ, *Pečeť jako pramen*, s. 292, č. 19; Libor JAN, *Vznik zemského soudu a správa středověké Moravy*, Brno 2000, s. 120.

³⁰ Jan z Michalovic. *Německá báseň třináctého věku*, vyd. Arnošt KRAUS, Praha 1888, s. 107.

³¹ Srov. L. JAN, *Vznik zemského soudu*, s. 250.

Obr. 9. Pečeť Jaroslava ze Šternberka ukazuje rytíře v typické zbroji s náročně budovaným klenotem na helmu. Z módního klobouku, kolem jehož zvonu je ovázan šlojíř, vyrůstá kyta pavích per.
Fig. 9. Seal of Jaroslav of Sternberg showing a knight in typical armour with a complex crest in his helm. A bunch of peacock feathers are set in the top of this fashionable headgear, around which a veil is tied.

různým způsobem spojených segmentů, nikoli ještě celistvě vykutého předního plechu.³² O tomto prvku naštěstí informuje pro samotný závěr 13. století literatura té doby, totiž staročeská *Alexandreis* a středohornoněmecký *Johann von Michelsberg*.³³

Umělecky kvalitní ukázkou odění rytíře z přelomu 13. a 14. století představuje špičatě-oválná pečeť pražského probošta Petra Angelova z Pontecorva, dochovaná na listině

³² K nejstarší podobě a vývoji celistvého hrudního kyrsu nejnověji Petr ŽÁKOVSKÝ, *Hromadný nález nejstarších platněřských prací z území Moravy (?)*, *Archaeologia historica* 34, 2009, s. 409–444, zde především na s. 413–414.

³³ Libor JAN, *Počátky turnajů v českých zemích a jejich rozkvět v době Václava II.*, *Listy filologické* 128, 2005, s. 17–18.

Obr. 10. Pečeť pražského probošta Petra Angelova s postavou sv. Václava ve zbroji charakteristické pro přelom 13. a 14. století.

Fig. 10. Seal of the Prague provost Peter Angeli with the figure of St Wenceslas in armour typical of the turn of the 13th and 14th centuries.

kapitulního archivu z 8. července 1309 (pečeť vznikla asi v roce 1305, kdy se Petr dostal do čela katedrální kapituly).³⁴ Na pečetí je vyobrazen sv. Václav (obr. 10) ve zbroji typické pro zmiňované období: celé tělo má pokryto kroužkovou brní, na niž je oblečen varkoč, přes ramena dlouhý plášť, levicí přidržuje štít s vyobrazením českého dvouocasého lva, v pravici drží kopí s korouhví se třemi cípy. Na hlavě má nízkou korunu s liliovitě zakončenými výběžky. Svatováclavská ikonografie ovšem představuje problém *sui generis*, kterým není možné se zde v celistvosti zabývat.

³⁴ Pečeť vyobrazuje Antonius PODLAHA, *Series praepositorum, decanorum, archidiaconorum aliorumque praelatorum et canonicorum S. Metropolitanae ecclesiae Pragensia a primordiis usque ad praesentia tempora*, Pragae 1912, s. 17, medailonek Petrův č. 140 na s. 16.

Obr. 11. Pečeť Sudomíra z Veselí ukazuje ruku v kroužkové brni se zbraní v podobě koule osazené hřeby na krátké rukojeti.

Fig. 11. Seal of Sudomír of Veselí showing a ring-mail-clad arm with a weapon in the form of a ball studded with spikes on a short handle.

Pečetní dobře ukazují také podobu některých zbraní, například mečů. Tak lze za typickou ukázkou podoby této zbraně na počátku 80. let 13. věku považovat tasený meč v pravici mladého krále na aversu prvního typu pečeti Václava II. Jindy se ale objevují i zbraně poměrně bizarnější, jako je kupříkladu palice opatřená hřeby (jde o svého druhu palcát – obr. 11), kterou užívali v erbu bratří Pardus a Sudomír angažující se ve službách Přemysla Otakara II. na jihovýchodní Moravě (pečeti obou jsou přivěšeny k listině z 18. července 1256).³⁵

Pečetní materiál z Čech a Moravy ze 13. století významně přispívá k poznání zbraní a zbroje v uvedené době. Výzbroj rytířů náleží nepochybně do hlavního proudu vývoje rytířské výbavy v západní Evropě, neobjevují se žádné specifické momenty ovlivněné jinou geografickou či etnickou tradicí. Pečetní tak napomáhají pochopení základních trendů v této oblasti, když ostatní ikonografický materiál z té doby je spíše chudičký a archeologické nálezy realitu více dokreslují, než v hlavních směrech modelují.

Weapons and armour depicted on seals in the 13th century

Czech rulers' and nobles' seals from the 13th century contribute significantly to our knowledge of the development of weapons and protective equipment. Equestrian seals of the kings, in particular several types of verso seals of Ottokar II and Wenceslas II illustrate in great detail the form of chain mail, military coats, the changes in the shape of the

³⁵ CDB V-1, s. 159–160, č. 86; vyobrazení v CDB V-4, č. 4, 38 a 4a, 8.

great helm, modifications to the shape of the shield, the appearance of the hilt and sword hangings (fig. 1, 2, 4). Development of the shape of the great helm as known from seals has been confirmed and significantly enhanced by a very well preserved example of this knight's protective headgear from a ditch of the castle at Dalečín (fig. 3; turn of the 13th and 14th centuries). This is confirmed by "infantry" seals of important noblemen (fig. 5–9; e.g. Smil of Lichtenburg, Burchard of Winterberg/Klingenberg, Jaroslav of Sternberg), who are often depicted in tournament dress, and by spiritual seals with the depiction of St Wenceslas, which also portray a contemporary noble man at arms (e.g. the Provost of Prague Peter Angeli – fig. 10). This material places weapons and armour in Bohemia and Moravia in the mainstream of weaponry in Western Europe.

Seznam autorů

PhDr. Ludvík Belcredi
Moravské zemské museum
Archeologický ústav
Zelný trh 6, 659 37 Brno
lbelcredi@mzm.cz

Mgr. Martin Čapský, Ph.D.
Filosoficko-přírodovědecká fakulta Slezské university
Oddělení historie Ústavu historických věd
Masarykova třída 343/37, 746 01 Opava
martin.capsky@fpf.slu.cz

doc. PhDr. Miloš Čižmář, CSc.
Ústav archeologické památkové péče Brno, v. v. i.
Kaloudova 30, 614 00 Brno
cizmar@uapp.cz

Mgr. Zdeněk Čižmář
U Branky 477/10, 669 02 Znojmo
obchod@grafickadilna.com

PhDr. Jiří Doležel
Archeologický ústav Akademie věd ČR, Brno, v. v. i.
Královopolská 147, 612 00 Brno
dolezel@iabrno.cz

PhDr. Zdeněk Dragoun
Národní památkový ústav
Územní odborné pracoviště v hlavním městě Praze
Archeologický odbor
Na Perštýně 356/12, 110 00 Praha 1
dragoun@praha.npu.cz

доц. др. Михайло Филипчук, кандидат історичних наук
Львівський національний університет імені Івана Франка
Інститут археології
вул. Університетська 1, 79000 Львів
archeofilip@ukr.net

Mgr. Klára Fleková
Filosofická fakulta University Karlovy
Ústav pro pravěk a ranou dobu dějinnou
Celetná 20, 116 36 Praha 1
klara.flek@seznam.cz

doc. PhDr. Luděk Galuška, CSc.
Moravské zemské museum
Archeologický ústav
Zelný trh 6, 659 37 Brno
lgaluska@mzm.cz

PhDr. Milan Hanuliak, DrSc.
Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied
Akademická 2, 949 21 Nitra
milan.hanuliak@savba.sk

Mgr. Marek Hladík, Ph.D.
Archeologický ústav Akademie věd ČR, Brno, v. v. i.
Výzkumná základna Mikulčice
Valy, 696 19 Mikulčice
marekhladik@yahoo.com

prof. Mgr. Libor Jan, Ph.D.
Filosofická fakulta Masarykovy university
Historický ústav
Arne Nováka 1, 602 00 Brno
jan@phil.muni.cz

doc. PhDr. Vratislav Janák, CSc.
Filosoficko-přírodovědecká fakulta Slezské university
Ústav archeologie
Masarykova třída 343/37, 746 01 Opava
vratislav.janak@fpf.slu.cz

prof. dr hab. Krzysztof Jaworski
Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego
Zakład Archeologii Wczesnego Średniowiecza
ul. Szewska 48, 50-139 Wrocław
kjaworskidom@poczta.onet.pl

PhDr. Dagmar Jelínková, CSc.
Archeologický ústav Akademie věd ČR, Brno, v. v. i.
Královopolská 147, 612 00 Brno
jelinkova@iabrno.cz

Mgr. David Kalhous, Ph.D.
Filosofická fakulta Masarykovy university
Ústav archeologie a muzeologie
Arne Nováka 1, 602 00 Brno
merowech@mail.muni.cz

dr hab. Michał Kara
Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk
Ośrodek Studiów Pradziejowych i Średniowiecznych
ul. Rubież 46, 61-612 Poznań
michal_kara@o2.pl

PhDr. Blanka Kavánová, CSc.
Archeologický ústav Akademie věd ČR, Brno, v. v. i.
Královopolská 147, 612 00 Brno
kavanova@iabrno.cz

doc. PhDr. Rudolf Krajíc, CSc.
Husitské museum v Táboře
Archeologické oddělení
náměstí Mikuláše z Husi 4, 390 01 Tábor
krajic@husitskemuzeum.cz

PhDr. Ivan Kuzma
Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied
Akademická 2, 949 21 Nitra
ivan.kuzma@savba.sk

PhDr. Irena Loskotová, Ph.D.
Filosofická fakulta Masarykovy university
Ústav archeologie a muzeologie
Arne Nováka 1, 602 00 Brno
irena@phil.muni.cz

Mgr. Marian Mazuch, Ph.D.
Archeologický ústav Akademie věd ČR, Brno, v. v. i.
Výzkumná základna Mikulčice
Valy, 696 19 Mikulčice
majamazuch@seznam.cz

PhDr. Zdena Měchurová, CSc.
Moravské zemské museum
Archeologický ústav
Zelný trh 6, 659 37 Brno
zmechurova@mzm.cz

prof. PhDr. Zdeněk Měřínský, CSc.
Filosofická fakulta Masarykovy university
Ústav archeologie a muzeologie
Arne Nováka 1, 602 00 Brno
merinsky@phil.muni.cz

prof. dr hab. Sławomir Moździoch
Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk
Ośrodek Badań nad Kulturą Późnego Antyku i Wczesnego Średniowiecza
ul. Więzienna 6, 50-118 Wrocław
smo@arch.pan.wroc.pl

Mgr. Martin Nodl, Ph.D.
Centrum medievistických studií
Akademie věd ČR a University Karlovy
Jilská 1, 110 00 Praha 1
nodl@seznam.cz

RNDr. Miriam Nývltová Fišáková, Ph.D.
Archeologický ústav Akademie věd ČR, Brno, v. v. i.
Královopolská 147, 612 00 Brno
miriam@iabrno.cz

doc. Ing. PhDr. Miroslav Plaček
Na Vyhliďce 1 241, 696 81 Bzenec
mplacek@seznam.cz

PhDr. Dalibor Prix, CSc.
Ústav dějin umění Akademie věd ČR, v. v. i.
Husova 4, 110 00 Praha 1
prix@udu.cas.cz

PhDr. Nad'a Profantová, CSc.
Archeologický ústav Akademie věd ČR, Praha, v. v. i.
Letenská 4, 118 01 Praha 1
profantova@arup.cas.cz

PhDr. Rudolf Procházka, CSc.
Archeologický ústav Akademie věd ČR, Brno, v. v. i.
Královopolská 147, 612 00 Brno
rprochazka@archaiabrno.cz

prof. PhDr. Alexander T. Ruttkay, DrSc.
Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied
Akademická 2, 949 21 Nitra
alexander.ruttkay@savba.sk

prof. PhDr. Petr Sommer, DSc.
Centrum medievistických studií
Akademie věd ČR a University Karlovy
Jilská 1, 110 00 Praha 1
sommer@arup.cas.cz

RNDr. Vladimír Šrein, CSc.
Česká geologická služba
ložisková geologie
Tomanova 22, 162 00 Praha 6
vladimir.srejn@geology.cz

RNDr. Martin Šťastný, CSc.
Geologický ústav Akademie věd ČR, v. v. i.
Rozvojová 269, 165 00 Praha 6 - Lysolaje
stastny@gli.cas.cz

doc. PhDr. Jaroslav Tejral, DrSc.
Archeologický ústav Akademie věd ČR, Brno, v. v. i.
Královopolská 147, 612 00 Brno
sekretariat@iabrno.cz

PhDr. Michal Tryml
Národní památkový ústav
Územní odborné pracoviště v hlavním městě Praze
Archeologický odbor
Na Perštýně 356/12, 110 00 Praha 1
tryml@praha.npu.cz

PhDr. et PhDr. Markéta Tymonová, Ph.D.
Slezské zemské museum
Archeologické pracoviště Oddělení společenských věd
Komenského 8, 746 46 Opava
tymonova@szmo.cz

PhDr. David Vích
Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě
Šemberova 125/I, 566 01 Vysoké Mýto
vich@muzeum.myto.cz

Mgr. Jakub Vrána
Archeologické centrum Olomouc, p. o.
U Hradiska 42/6, 779 00 Olomouc
vrana@ac-olomouc.cz

Mgr. Vendula Vránová
Archeologické centrum Olomouc, p. o.
U Hradiska 42/6, 779 00 Olomouc
vranova@ac-olomouc.cz

prof. dr hab. Krzysztof Wachowski
Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego
Zakład Archeologii Historycznej
ul. Szewska 48, 50-139 Wrocław
Krzysztof.Wachowski@op.pl

prof. PhDr. Martin Wihoda, Ph.D.
Filosofická fakulta Masarykovy university
Historický ústav
Arne Nováka 1, 602 00 Brno
wihoda@phil.muni.cz

Mgr. Petr Žákovský
Filosofická fakulta Masarykovy university
Ústav archeologie a muzeologie
Arne Nováka 1, 602 00 Brno
žakovsky.p@volny.cz

prof. PhDr. Josef Žemlička, DrSc.
Centrum medievistických studií
Akademie věd ČR a University Karlovy
Jilská 1, 110 00 Praha 1
hostivit@centrum.cz

MEZI RANÝM A VRCHOLNÝM STŘEDOVĚKEM

*Pavlu Kouřilovi
k šedesátým narozeninám
přátelé, kolegové a žáci*

Uspořádali Jiří Doležel a Martin Wihoda

Grafická úprava, technická redakce a sazba Alice Del Maschio

Návrh obálky Studio Teagarden Brno

Na obálce využity kresby bronzové ostruhy z Mikulčic (8./9. století), parohového terče ze Starých Zámků u Líšně (9. století) a keramické tzv. Menasovy ampule z hradu Rychleby (13./14. století), na s. 1 a 688 fotografie dlouhého meče ze Znojma, dále kresby: na s. 27 velkomoravského gombíku z hrobu č. 508 v Mikulčicích, na s. 251 hvězdicové zápony z Rynku ve Vratislavi, na s. 409 pečeti z hradu Košíkov (srov. příspěvky P. Žákovského, B. Kavanové, K. Wachowského a M. Čížmáře v tomto sborníku)

Překlady a cizojazyčné korektury Chicory, v. o. s., Brno,

Vojtěch Reynolds, Stuart Roberts, Pavla Seitlová a Jana Gryc

V roce 2012 vydal Archeologický ústav Akademie věd České republiky,

Brno, v. v. i., Královopolská 147, 612 00 Brno

Vydání první

Tisk Arch-polygrafické práce, spol. s r. o., Charbulova 3a, 618 00 Brno-Černovice

ISBN 978-80-86023-76-2

Doc. PhDr. Pavel Kouřil, CSc.

(* 14. února 1950)

rodák z jihomoravského Kyjova, archeolog raného a vrcholného středověku, náleží k nejvýraznějším reprezentantům české medievistiky. Po studiích archeologie na Filosofické fakultě brněnské university (1969–1974) a krátkém působení v Historickém museu ve Slavkově (1975–1979) pracuje od roku 1979 v Archeologickém ústavu Akademie věd ČR, Brno, v.v.i., od roku 1998 je ředitelem ústavu. V popředí jeho zájmu vždy byla problematika opevněných sídel, pohřebišť a hmotné kultury (zvláště militarií) slovanského období a vrcholného středověku, kde se stal v evropském kontextu respektovanou autoritou. Z četných výzkumů středověkých fortifikací lze zmínit alespoň jubilentovy rozsáhlé odkryvy na slovanském hradišti Chotěbuz-Podobora, neméně úspěšný je i jako organizátor vědecké práce, editor a koordinátor výzkumných projektů, mezi jinými i mezinárodního projektu *Moravia Magna*. Jeho obsáhlá bibliografie zahrnuje na 250 titulů včetně monografií a studií v prestižních vědeckých periodikách.

Sborník, do kterého k počtě jubilanta přispělo 45 autorů z českých zemí i ze zahraničí, přináší celkem 37 studií k dějinám středověké střední Evropy. Tři kompaktní tematické bloky jsou věnovány odkazu nejstarších slovanských státních útvarů, každodennímu životu středověkého člověka a prostředí mocenských elit.

ISBN 978-80-86023-76-2